

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Dövlət Universiteti

AVROPA HÜQUQU

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 18 fevral 2015-ci il tarixli 169 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.

BAKI-2016

Kollektiv müəlliflər:

Əliyev Əmir İbrahim oğlu,

BDU «Hüquq» fakültəsinin dekanı, professor,
hüquq üzrə elmlər doktoru;

Əliyev Etibar Əli oğlu,

BDU «Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ» kafedrasının
professoru, hüquq üzrə elmlər doktoru;

Məhərrəmov Anar Abel oğlu,

BDU «Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ» kafedrasının
professoru, hüquq üzrə elmlər doktoru;

Məmmədov Əlizadə Qurbanəli oğlu,

BDU «Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ» kafedrasının
müdiri, hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;

Hüseynova Fatimə Etibar qızı,

BDU «Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ» kafedrasının
müəllimi, hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru.

E-1957

**Avropa hüququ. Dərslük. / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı:
“Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2016, 764 səh.**

Azərbaycan Respublikasında müvafiq tədris proqramı əsasında kollektiv müəlliflər tərəfindən ilk dəfə yazılmış bu dərslükdə Avropa hüququna doktrinal anlayış verilir, onun nizamasalma predmeti, prinsipləri, mənbələri, subyektləri və s. məsələlərə ətraflı şəkildə toxunulur və onların mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. Əsərdə Avropa hüquq sistemi tədqiq edilərək, onun Avropa gömrük hüququ, Avropa ticarət hüququ, Avropa nəqliyyat hüququ, Avropa daxili bazar hüququ, Avropa insan hüquqları hüququ, Avropa cinayət hüququ və s. bu kimi müstəqil hüquq sahələri fərqləndirilir. Dərslükdə Avropa İttifaqı hüququ, Avropa Şurası hüququ və ATƏT hüququ barədə məsələlər işıqlandırılır.

Dərslükdən ali məktəb tələbələri, müəllimlər, hüquqşünaslar, habelə Avropa hüquq elmi sahəsində çalışan mütəxəssislər, vəkillər və digər praktik işçilər faydalana bilərlər.

ISBN 978-9952-440-33-4

Rəyçilər:

Əli Hüseynli,

AR MM-in deputatı. Milli Məclisin Hüquq Siyasəti və Dövlət Quruculuğu Komitəsinin sədri, hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;

Hüseynov Lətif Hüseyn oğlu,

AR MM Aparatı «Dövlət Qulluğu üzrə Qanunvericilik» Şöbəsinin müdiri, professor, hüquq üzrə elmlər doktoru;

Məmmədov Rüstəm Fəxəddin oğlu,

BDU «Beynəlxalq ümumi hüquq» kafedrasının müdiri, professor, hüquq üzrə elmlər doktoru;

Quliyev İbrahim Oruc oğlu.

Milli Aviasiya Akademiyası «Hüquqşünaslıq» kafedrasının müdiri, professor, hüquq üzrə elmlər doktoru.

Redaksiya qrupu:

baş redaktor:

Əliyeva İ.M., ÄDU-nun dosenti, filologiya üzrə elmlər doktoru;

redaktorlar:

Hüseynov M.H., DİN əməkdaşı, hüquqşünas;

Əliyev E.E., «Nəqliyyat hüququ» elmi-nəzəri, təcrübi jurnalı Redaksiya Hevətinin üzvü. DİN əməkdaşı. bevnəlxala hüquqşünas.

Dərslik Bakı Dövlət Universiteti «Hüquq» fakültəsi Elmi Şurasının qərarı əsasında (protokol № Oİ, 22.10.2014-cü il) çapa tövsiyə olunmuşdur.

İXTISARLAR

AAEB - Avropa Atom Enerji Birliyi **AATA** - Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası
ABŞ - Amerika Birləşmiş Ştatları **AFR** - Almaniya Federativ Respublikası **AGİ** -
Avropa Gömrük İttifaqı **Aİ** - Avropa İttifaqı **AİB** - Avropa İqtisadi Birliyi **AİK** -
Avropa İqtisadi Komissiyası **AKPB** - Avropa Kömür və Polad Birliyi - ECSC
AMB - Avropa Mərkəzi Bankı **AMBS** - Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi - ESCB
AR CM - Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi **AR QK** - Azərbaycan
Respublikasının Qanunlar Külliyyatı **AR QT** - Azərbaycan Respublikasının
Qanunvericilik Toplusu **AŞPA** - Avropa Şurasının Parlament Assambleyası
ATƏM - Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə **ATƏT** -
Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı **AYİB** - Avropa Yenidənqurma
və İnkişaf Bankı **BDT** - Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı - IMO **BDYS** - Beynəlxalq
dəmir yolu ilə yük əlaqələri haqqında Saziş **BENİLÜKS** - Subregional
hökumətlərarası təşkilat (Belçika, Niderland və Lüksemburq)
BƏT - Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
BHNA - Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası - IATA
BMAT - Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı - ICAO
BMT - Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BST - Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı
BTM - UNCTAD ÜTT-nin Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi - ITC
BTP - Beynəlxalq Ticarət Palatası
BVF - Beynəlxalq Valyuta Fondu - IMF
BYD Konvensiyası - BYD kitabçası tətbiq edilməklə beynəlxalq yük da- şımalan
haqqında Gömrük Konvensiyası (TIR Konvensiyası)
BYİB - Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı - Ümumdünya Bankı
COTIF - Bem konvensiyalan (Əlavə Sazişlə) - Convention Concerning
International Carriage by Rail **ECOSOC** - BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası
ƏDV - Əlavə dəyər vergisi
FATF - Çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə üzrə Beynəlxalq İşçi Qrup -
Maliyyə Komissiyası **GƏT** - Gömrük Əməkdaşlıq Təşkilatı

XBH - Xüsusi Borcalma Hüququ - SDR - hesablama vahidi **XTBS** - Xidmətlərlə Ticarət üzrə Baş Saziş - GATS **İƏİT** - İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (Ümumavropa təşkilatı) **QİYS** - Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası **LAI** - Latın Amerikasına İntegrasiya Assosiasiyası **MDB** - Müstəqil Dövlətlər Birliyi **MERKOSUR** - Cənubi Amerika Ümumi Bazarı **MM** - Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi **MONEYVAL** - Avropa Şurasının Pulların Yuyulmasına və Terrorçuluğun Maliyyələşdirilməsinə Qarşı Tədbirlərin Qiymətləndirilməsi üzrə Ekspertlər Komitəsi **NAFTA** - Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası **OPEC** - Neft İxrac Edən Ölkələrin Təşkilatı **PKM** - Patent kooperasiyası barədə Vaşinqton Müqaviləsi - PCT **ŞAMT** - Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı - NATO **TMK** - Transmilli Korporasiya **TRİMS** - İntegrasiya Tədbirlərinin Ticarət Aspektlərinə dair Saziş **TRİPS** - Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektlərinə dair Saziş **TTBS** - Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş ~ GATT **UNCTAD** - BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı **UNSATRAL** - BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyası **ÜƏMT** - Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı **ÜGT** - Ümumdünya Gömrük Təşkilatı **ÜTT** - Ümumdünya Ticarət Təşkilatı - WTO

ON SOZ

Avropa qitəsində yerləşən dövlətlərin ittifaq halında birləşməsi tarixən həmin dövlətlərin müqəddəs arzusu olmuşdur. XX əsrdə baş vermiş dünya müharibələrinin ağılasıgmaz dəhşətlərini görmüş və həmin müharibələr nəticəsində böyük insan itkisinə məruz qalmış Avropada bu arzunun gerçəkləşdirilməsi xüsusən də keçən yüzilliyin ortalarında obyektiv zərurətə çevrildi. Belə ki, II Dünya Müharibəsindən sonra XX əsrin 50-ci illərində özündə bir neçə Avropa dövlətini birləşdirən üç beynəlxalq (dövlətlər- arası) inteqrasiya qurumu (Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi, Avropa Atom Enerji Birliyi) təsis olundu. Avropa dövlətlərinin birliyi olan həmin qurumların yanməsrlük inkişaf yolu və onlann yenidən təşkil olunması buna gətirib çıxardı ki, 1992-ci ildə Avropa İttifaqı yaradıldı. Belə ki, üç Avropa inteqrasiya qurumunun təkmilləşdirilməsi və yenidən təşkil olunması prosesi XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə kimi davam edərək, 7 fevral 1992-ci il tarixdə Niderlandın Maastrixt şəhərində Avropa İttifaqına dair Müqavilənin imzalanması ilə nəticələndi. 1993-cü ilin oktyabr ayında bütün üzv-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunan həmin müqavilə 1993-cü il noyabın 1-dən qüvvəyə mindi. Bununla formalaşmasına hələ XX əsrin 50-ci illərində başlanan və bu gün öz tərkibində 28 Avropa dövlətini birləşdirən Avropa İttifaqı yaradıldı. Avropa İttifaqının təşəkkül tapması nəinki Avropa, həmçinin ümumdünya beynəlxalq münasibətlərin vacib amili oldu.

Avropa İttifaqı mürəkkəb xarakterə malik olan unikal beynəlxalq inteqrasiya birliyidir. Avropa dövlətlərini birləşdirən bu birlik özündə həm federativ dövlətin, həm dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın, həm də döv- lətəbənzər qummun elementlərini birləşdirir. Avropa İttifaqı elə böyük və iri inteqrasiya birliyidir ki, faktiki olaraq, dünyada onun oxşan və bənzəri yoxdur. Hər şeydən əvvəl deməliyə ki, Avropa İttifaqı dövlətdənüstün qurumdur. Belə ki, Avropa İttifaqının rəqlament formasında qəbul edilən qərarlan üzv-dövlətlərin ərazisində birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir.

Avropa İttifaqı azadlıq, demokratiya, insan hüquqlarına hörmət etmək və hüququn (qanunun) aliliyi kimi prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir. Daxili sərhədləri olmayan məkan, iqtisadi və valyuta ittifaqı yaratmaq, dövriyyəyə vahid valyuta buraxılması yolu ilə iqtisadi və sosial tərəqqini təmin etmək, ümumi xarici siyasəti və təhlükəsizlik siyasətini həyata keçirmək, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını qorumaq onun məqsədidir. Xüsusilə vurğulamaq vacibdir ki, Avropa İttifaqında insan hüquqlarının qorunmasına prioritet əhəmiyyət verilir və diqqət yetirilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, insan hüquqlarının qorunması Avropa İttifaqının əsas və başlıca təməl dəyərlərindən biridir; Avropa İttifaqında insan hüquqların qorumağın effektiv mexanizmi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası da öz tarixi dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ümummillilə lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında bir sıra qllobal sosial-iqtisadi layihələr gerçəkləşərək, ənənəvi təsərrüfat mexa

nizmlərində ciddi dəyişikliklər baş verməklə ölkə iqtisadiyyatında yeni istehsal sahələri yarandı, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində silsilə qanunvericilik aktları qəbul edildi, insanların azad və təhlükəsiz yaşaması, müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi istiqamətində çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi.

1995-ci ildə qəbul edilən Əsas qanun - Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkənin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, insan hüquqlarının təminatını dövlətin ali məqsədi kimi ön plana çıxarmışdır. Bu kontekstdə «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıq- lannın təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22.02.1998-ci il tarixli Fərmanı, «İnsan hüquqlarının müafəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq olunması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18.06.1998-ci il tarixli Sərəncamı, «Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı»nın qəbul edilməsi (28.12.2006-cı il), habelə «Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı»nm təsdiq edilməsi (27.12.2011- ci il) və s. aktlar xüsusilə vurğulanmalıdır.

Eyni zamanda, ölkəmiz Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına (ATƏT) qoşulmaqla (1992-ci il), habelə 1996-cı ildə Avropa İttifaqı ilə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi imzalayaraq, Avropa Şurası kimi mühüm beynəlxalq təşkilata üzv olmaqla (2001-ci il) və Avropa Sosial Xartiyasına qoşulmaqla Avropa strukturlarına inteqrasiya proseslərini sürətləndirdi. Belə ki, bu proseslərin tarixi əhəmiyyətini ulu öndər Fleydər Əliyev ölkəmizin Avropa Şurasına daxil olması ilə əlaqədar 2001-ci il yanvann 25-də Strasburqda keçirilən təntənəli mərasimdə söylədiyi nitqində belə ifadə etmişdir; «Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul edilməsi onun nəinki müstəqil, suveren, demokratik, dünyəvi dövlət kimi tamn- masıdır, həm də Avropa ailəsinin bərabərhüquqlu üzvü kimi Azərbaycan dövlətinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcıdır». Sözsüz, bu tarixi nailiyyət başlıca qayəsi Avropaya inteqrasiyadan ibarət olan məqsədyönlü və ardıcıl davamlı xəttin, milli hüquq sistemində apanmış köklü islahatların qanunauyğun məntiqi nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Müdrük ulu öndərin elmi əsaslara söykənən ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sferalarda çoxaspektli inkişaf kursu bazar iqtisadiyyatına keçid və dünyada baş verən qloballaşma dövründə ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən zənginləşdirilərək, yeni çalarlarla və uğurla davam etdirilir; gələcəyə istiqamətlənmiş bu sosial-iqtisadi islahatlar bütün sahələrdə, o cümlədən enerji təhlükəsizliyi sektorunda öz müsbət nəticələrini verməkdədir.

Avropa İttifaqının «Avropa Qonşuluq Siyasəti»nə Azərbaycan Respublikasının daxil olması və Azərbaycan üzrə Fəaliyyət Planının işlənilib hazırlanmasına dair Avropa İttifaqı Şurasının müsbət qəranmn qəbul edilməsi nəticəsində Azərbaycan Avropaya inteqrasiyanın keyfiyyətə yeni mərhələsinə keçmişdir; bu prosesdə əlaqələrin daha da gücləndirilməsi.

səmərəli və əlaqələndirilmiş işin təmin edilməsi məqsədi ilə Avropaya inteqrasiya üzrə xüsusi Dövlət Komissiyası yaradılmışdır (2005-ci il). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin vaxtilə səsləndirdiyi «Azərbaycan Avropanın çox dəyərli üzvü olacaqdır» bəyanatı bu gün artıq gerçəkliyə çevrilmişdir.

Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələr yeni çağırışların tələblərinə uyğun olaraq inkişaf edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası iqtisadi və siyasi potensialına görə beynəlxalq aləmdə mühüm təsir gücünə malik olan Avropa İttifaqı ilə bərabərhüquqlu qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı genişləndirməkdə maraqlıdır. Öz növbəsində, Avropa İttifaqı da mühüm geostrateji mövqedə yerləşən, təbii sərvətlərlə zəngin olan, eyni zamanda, Cənubi Qafqaz regionunun Qərbə inteqrasiyasında «hərəkətverici dövlət» statusunu təsdiqləyən Azərbaycan ilə əlaqələri inkişaf etdirməkdə maraqlı olduğunu dəfələrlə bəyan edib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, «Azərbaycan Avropaya mümkün qədər yaxın olmaq arzusundadır. Azərbaycan «Şərqi Tərəfdaşlığı» proqramının fəal iştirakçısıdır. Avropaya nə qədər yaxın olsaq, bir o qədər inkişaf, demokratik inkişaf üçün imkanlarımız çox olar. Biz bu sahədə əməkdaşlığa görə Avropa təsisatlarına olduqca minnətdarıq... Münasibətlər yaxşıdır. Biz bu yaxşı münasibətləri daha da yaxşılaşdırmaq üçün əla etmək üçün birgə işləməliyik».

Regional əlaqələrin qloballaşması kimi prioritet əhəmiyyətə malik olan fenomen öz ifadəsini həm də Avropada şəxslərin, malların, kapitalları və xidmətlərin yerdəyişməsi üzrə fəaliyyətin transmilliləşməsində, dövlətlərin inteqrasiyasında və digər sosial-iqtisadi məsələlərdə tapır. Təsədüfi deyil ki, XXI əsr müasirlərimiz tərəfindən bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının qloballaşması dövrü kimi xarakterizə edilir.

Məhz bu cür vəziyyət müəyyən institusional (təşkilati) struktura malik olan Avropa İttifaqının fəaliyyəti, səlahiyyəti və onun orqanlarının funksiyası ilə bağlı münasibətlərin müvafiq hüquq normaları vasitəsi ilə daha yüksək səviyyədə və etibarlı şəkildə tənzimlənməsini şərtləndirir. Həmin normaların sistemi Avropa hüququ və ya Avropa İttifaqı hüququ adlanır. Tərəfimizdən yazılan və oxucu auditoriyasına təqdim edilən bu dərslik məhz Avropa hüququ haqqındadır. Söhbət Avropa hüquq dərslindən gedir. Belə bir dərsləyin yazılması və nəşr edilməsi, hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının müasir dövrdə Avropaya inteqrasiyası şəraitində olduqca aktualdır.

Avropa hüququ dərsləri üç bölmədən ibarət olmaqla özündə Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və ATƏT kimi qurumların fəaliyyətinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinə dair ən aktual məsələləri əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə olaraq, geniş formatda və müvafiq tədris proqramına uyğun yalızmış bu əsərdə Avropa hüququna doktrinal anlayış verilir, onun nizamlaşma predmeti, prinsipləri, mənbələri, subyektləri və s. məsələlərə ətraflı şəkildə toxunulur və onların mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. Avropa hüququnun sistemi təqdim edilərək, Av-

ropa gömrük hüququ, Avropa ticarət hüququ, Avropa insan hüquqları hüququ, Avropa cinayət hüququ və s. bu kimi müstəqil hüquq sahələri fərqləndirilir.

Sözgedən dərslik, ilk növbədə, tələbə-oxucu auditoriyasını Avropa hüququnun ibarət olduğu müvafiq hüquq normaları və Avropa hüquq doktrinası haqqında zəruri elmi biliklərlə təmin edir. Belə biliklərə yiyələnmək və onları mənimsəmək olduqca vacib məsələdir. Axı, Azərbaycan Respublikasının məqsədlərindən biri Avropaya inteqrasiya olunmaqdan ibarətdir. İnteqrasiya həm iqtisadi, həm sosial, həm humanitar, həm də digər sahələri əhatə edir.

Dərsləyi fərqləndirən məziyyətlərdən biri odur ki, o, Bakı Dövlət Universiteti «Hüquq» fakültəsi «Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ» kafedrasının təklif və tövsiyələri nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Dərsləyin struktur tərkibinə daxil olan hər bir fəsil üzrə tərtib olunmuş əyani sxemlər xüsusilə maraqlı cəhətdir.

Ən yeni normativ hüquqi sənədlər, çoxsaylı müasir elmi mənbələr və elektron informasiya resursları əsasında hazırlanmış bu kitab Avropa hüquq elmində mövcud olan boşluqları doldurmasına və hüquqi alqoritmlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Zənnimizcə, Avropaya inteqrasiya şəraitində əhalinin hüquqi məariflənməsi baxımından, dərslik mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dərsləkdən ali məktəb tələbələri, müəllimlər, hüquqşünaslar, tədqiqatçılar, Avropa hüquq elmi sahəsində çalışan mütəxəssislər, vəkillər və digər praktik işçilər faydalana bilər.

E.Ə.ƏLİYEV,

**Bakı Dövlət Universiteti «Hüquq» fakültəsi
«Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ»
kafedrasının professoru, hüquq üzrə elmlər
doktoru.**

I BÖLMƏ
AVROPA HÜQUQU
ÜMUMİ HİSSƏ
AVROPA HÜQUQU HAQQINDA ÜMUMİ MÜDDƏALAR

I FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN ANLAYIŞI, MAHIYYƏTİ VƏ
ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Avropa hüququ və onun hüquq sistemində yeri

1.1.1. Avropa hüququ çoxaspektli anlayış kimi

Biz, XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, kütləvi informasiya vasitələrində, Avropa ölkələrinin dövlətlərarası praktikasında, beynəlxalq hüquq sistemində, elmi dövriyyədə, hüquqi leksikonda və nəhayət «canlı» danışıq dilində «**Avropa hüququ**» kimi terminin işlədilməsinə tez-tez rast gəlirik. Bu, ədəbiyyat səhifələrində ən çox istifadə olunan terminlərdən biri kimi tanınır. Təbii ki, söhbət «Avropa hüququ» terminindən getdiyi zaman üzərimizə, ilk növbədə, həmin terminin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək vəzifəsi düşür.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin ortalarında dünyada inteqrasiya prosesləri həyata keçirilməyə başlandı ki, bu, sonradan beynəlxalq səviyyəli hüquqi hadisələrdən birinə çevrildi. Bunun nəticəsində dünyanın müxtəlif yerlərində öz hüquqi təbiətinə görə yeni və orijinal qurumlar (təsisatlar) yarandı. Söhbət, hər şeydən əvvəl, **Avropa Birliyi**, sonralar isə onun əsasında «**Avropa İttifaqı**» kimi yeni və orijinal inteqrasiya qurumunun (təsisatının) formalaşmasından gedir. Şübhəsiz, istənilən inteqrasiya prosesinin, 0 cümlədən Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsində müəyyən hüquqi vasitələrdən istifadə edilməlidir; hüquq normaları həmin vasitələrdən biridir. Belə ki, hüquq normalarının köməyi ilə Avropa İttifaqı kimi inteqrasiya qurumu çərçivəsində yaranan qarşılıqlı münasibətlər tənzimlənir, nizamlanır və qaydaya salınır; məhz həmin normaların sistemi Avropa hüququ adlanır. Deməli, Avropa hüququ Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsinin vacib və mühüm vasitələrindən biridir.

Avropa hüququ **çoxaspektli** anlayışdır. Belə ki, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «Avropa hüququ» termini **beş əsas mənada** işlədilir. **Birinci mənada** Avropa hüququ dedikdə **regional beynəlxalq hüquq** başa düşülür. Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, bu və ya digər region (bölgə) dövlətləri arasında yaranan beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının sisteminə regional beynəlxalq hüquq deyilir. Həmin normalar lokal (regional) beynəlxalq hüquq normA-

lan adlanır və belə normalar müəyyən regionda (bölgədə) yerləşən bir neçə dövlət arasında yaranan münasibətləri tənzimləmək məqsədinə xidmət edir.'

Qeyd etməliyik ki, lokal (regional) beynəlxalq hüquq normaları, demək olar ki, yalnız müqavilə normalarından ibarətdir; belə normalar isə iki və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr bağlamaq yolu ilə yaradılır və onların yalnız region (bölge) dövlətləri üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Dünyanın digər dövlətlərinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar üçün lokal beynəlxalq hüquq normalarının məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur; yalnız ümumi (universal) beynəlxalq hüquq normalarının bütün dünya dövlətləri üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Məlum olduğu kimi, belə normaların sisteminə ümumi (universal) beynəlxalq hüquq deyilir.[^] Deməli, ümumi (universal) beynəlxalq hüquq bütün dünya, regional (lokal) beynəlxalq hüquq isə yalnız konkret bölgə (region) dövlətləri üçün məcburidir. Bu, ümumi (universal) və regional beynəlxalq hüquqları bir-birindən fərqləndirməyə imkan verən əsas cəhət sayılır.

Yeri gəlmişkən, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bəzi müəlliflər Avropa hüququna məhz regional beynəlxalq hüquq kontekstində yanaşırlar.[^]

İkinci mənada Avropa hüququ dedikdə **Avropanın iki hüquq ailəsinin (sisteminin) məcmusu** başa düşülür. Hüquq nəzəriyyəsiindən bildiyimiz kimi, Avropa dövlətlərinin milli (dövlətdaxili) hüquqları iki hüquq ailəsində qruplaşır, birləşir. Həmin hüquq ailələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Roman-German hüquq ailəsi (ona kontinental hüquq ailəsi də deyilir);
- İngilis-Sakson hüquq ailəsi (ona ümumi hüquq ailəsi də deyilir)."

Deməli, ikinci mənada Avropa hüququ Avropada mövcud olan iki hüquq ailəsinin məcmusunu ifadə etmək üçün işlədilən termin sayılır. Bu isə o deməkdir ki, Avropa hüququ Avropa dövlətlərinin (məsələn, Almaniya, Fransa, Polşa, Çexiya, Belçika və s.) **milli (dövlətdaxili) hüquqlarının sistemidir**.

Üçüncü mənada Avropa hüququ dedikdə **Avropa İttifaqının, Avropa Birliyinin və Avropa Şurasının hüququ** başa düşülür. Bu mənada Avropa hüququ geniş anlamda işlədilərək Avropa regionunda siyasi, elmi, sosial, iqtisadi və s. münasibətlərin tənzimlənməsini təmin edir. Digər tərəfdən, **geniş mənada Avropa hüququ** Avropa beynəlxalq təşkilatlarının (məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin, Avropa Atom Enerji Birliyinin, Av-

[^] Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с. 40.

[^] Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капу ста на. М., 2008, с.20.

[^] Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.46.

Нүquq ailəsi barədə ətraflı bax: məsələn. Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.671.

ropa Şurasının və s.) təşkil və fəaliyyətinin tənzimlənməsini həyata keçirir.'

Dördüncü mənada Avropa hüququ dedikdə **ümumi və xüsusi hüququn müxtəlif sahələrinə aid olan hüquq normalarının məcmusu** başa düşülür. Bu anlamda Avropa hüququ məhdud mənada işlədilir. **Məhdud mənada Avropa hüququ** özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- birinci, Avropa Birliyi hüququnu;
- ikinci, Avropa İttifaqı hüququnu (ümumi xarici və təhlükəsizlik, habelə cinayət hüququ sahəsində polis və məhkəmənin əməkdaşlığı çərçivəsində);
- üçüncü, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasını (Roma, 1950-ci il).

Beşinci mənada Avropa hüququ dedikdə Avropa birlikləri (təşkilatları), habelə Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilən **inteqrasiya prosesi zamanı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi** başa düşülür. Hesab edirik ki, Avropa hüququna bu cür yanaşma həqiqətə uyğun olub, daha real və inandırıcıdır. Biz, Avropa hüququna inteqrasiya prosesi zamanı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi kimi baxmağa tam əminliklə üstünlük veririk. ^ Ona görə ki, Avropa hüququ, sözün həqiqi mənasında, Avropa birliklərinin formalaşması ilə yaranmışdır \ **Avropa birlikləri** dedikdə isə aşağıdakılar başa düşülür:

- Avropa Kömür və Polad Birliyi (Paris, 1951-ci il);
- Avropa Atom Enerji Birliyi (Roma, 1957-ci il);
- Avropa İqtisadi Birliyi (Roma, 1957-ci il).

Göstərilən hər üç birlik (təşkilat) Avropada inteqrasiyanı həyata keçirməkdən ötrü yaradılmışdır və bu səbəbdən onlara inteqrasiya təşkilatları (birlikləri) deyilir. Həmin inteqrasiya təşkilatlarının yaradılması, habelə onların inkişafı müvafiq hüquq normalarının köməyi və vasitəsi ilə həyata keçirilir. Məhz həmin normaların əsasında keçən yüzilliyin ortalarında Avropa hüququ təşəkkül tapmağa başladı. Hüquq ədəbiyyatında haqlı və düzgün olaraq göstərilir ki, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) yaranması ilə eyni vaxtda Avropa hüququnun formalaşması- sının və inkişaf etməsinin başlanğıcı qoyuldu.' Başqa sözlə, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) və Avropa hüququnun formalaşması eyni vaxtda baş verən, lakin bir-biri ilə qarşılıqlı dialektik əlaqədə olan iki proses deməkdir. Bu səbəbdən Avropa hüququnun Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) özlərinin formalaşması və təsis edilməsi

' Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.46.

■ Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2002, с.34.

^ *Avropa birlikləri (ing. European Associations) barədə bax: məsələn.* Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.302.

Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебник пособие. М., 2006, с.11.

olmadan yaranmasını, hətta, təsəvvürə belə gətirmək qeyri-mümkündür. Yalnız Avropa inteqrasiya təşkilatları (birlikləri) çərçivəsində Avropa hüququ formalaşsa, inkişaf edə və öz funksiyasını yerinə yetirə bilər; həmin təşkilatlardan kənar Avropa hüququnun nə yaranması, nə inkişaf etməsi, nə də öz funksiyasını həyata keçirməsi mümkündür. Odur ki, Avropa hüququna Avropa inteqrasiya təşkilatları (birlikləri) çərçivəsində həyata keçirilən proses (inteqrasiya prosesi) zamanı əmələ gələn qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalalarının sistemi (məcmusu) kimi baxmaq lazımdır. Bir daha təvəqül edərək göstəririk ki, Avropa hüququ Avropa inteqrasiyası ilə bilavasitə bağlı olan hüquqdur. Deyilənlərə bunu da əlavə etməyi vacib sayırıq ki, Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normalaları Avropa birlikləri və Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilən inteqrasiya prosesinin inkişafından (genişlənməsindən) yaranmışdır.

Göstərdiyimiz üç Avropa inteqrasiya təşkilatının (birliyinin) əsasında (yəni Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa Atom Enerji Birliyi və Avropa İqtisadi Birliyi kimi üç təşkilatın əsasında) 1992-ci ildə müvafiq müqaviləyə uyğun olaraq «**Avropa İttifaqı**» adlı yeni inteqrasiya qurumu (birliyi) yaradıldı. Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının yaradılması Avropa hüququnun inkişaf tarixində yeni mərhələ oldu. Avropa İttifaqına dair Müqavilə (Maastrixt, 1992-ci il) «Avropa İqtisadi Birliyi» adını «Avropa Birliyi» ilə əvəz etdi. Britaniyalı professor T.K.Hartli «Avropa Birliyi» terminini geniş və ümumiləşdirilmiş anlayış kimi işlədərək, həmin anlayışa Avropanın göstərdiyimiz üç inteqrasiya təşkilatını daxil edir.¹ «Avropa Birliyi» terminindən həm də məhdud mənada istifadə olunur. Avropa İttifaqına dair Müqavilə həmin termini məhz məhdud mənada işlətməmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqının yaradılması haqqında sözügedən müqaviləyə uyğun olaraq «Avropa Birliyi» termini «Avropa İqtisadi Birliyi»nin yeni adıdır.

Qeyd etməliyik ki, 13 dekabr 2007-ci il tarixdə Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər tərəfindən imzalanan Lissabon Müqaviləsi bağlandı. Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə kimi tanınan həmin sənədin 2009-cu il dekabrın 1-də qüvvəyə minməsi ilə Avropa Birliyinin (Avropa birliklərinin) mövcudluğuna son qoyuldu. Təbii ki, bundan sonra Avropa İttifaqı inteqrasiyanı həyata keçirən yeganə qurum oldu. Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilən inteqrasiya prosesi zamanı yaranan qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalalarının sistemi «Avropa İttifaqı hüququ» adlanmağa başladı. Bu gün **Avropa hüququ** dedikdə məhz **Avropa İttifaqı hüququ** başa düşülür. Başqa sözlə, müasir dövrdə Avropa hüququ termini ilə məhz Avropa İttifaqı hüququ əhatə olunur. Təsəvvüfi deyil ki, bəzi müəlliflər «**Avropa İttifaqı hüququ**» kimi termindən də istifadə olunmasına üstünlük verirlər.²

¹ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998.

² Дейвис К. Право Европейского Союза. К., 2005 (пер. с английского).

1.1.2. Hüquq sistemində Avropa hüququnun yeri

Bildiyimiz kimi, dünyada bir-birinə paralel olaraq, iki hüquq sistemi mövcuddur və həmin hüquq sistemləri bunlardan ibarətdir:

- beynəlxalq hüquq sistemi;
- milli hüquq sistemi.

Beynəlxalq hüquq sisteminə, sadəcə olaraq, «beynəlxalq hüquq», milli hüquq sisteminə isə «milli hüquq» deyilir. Həm də dünyada bu kimi iki hüquq sisteminin bir-birindən fərqləndirilməsi, demək olar ki, hər hansı mübahisəyə yol verilmədən hamıqla qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq hüquq dedikdə, aşağıdakı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalının sistemi başa düşülür:

- dövlətlər arasında yaranan münasibətlər;
- dövlətlərlə hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar arasında yaranan münasibətlər;
- hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların özləri arasında yaranan münasibətlər;
- hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların daxilində əmələ gələn qarşılıqlı münasibətlər və s.

Beynəlxalq hüquq həm də dövlətəbənzər (dövlətəoxşar) qurumların və öz dövlətçiliyi (öz müstəqil dövlətini yaratmaq) uğrunda mübarizə aparan xalqların (millətlərin) iştirak etdikləri beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən hüquq normalından ibarətdir. Belə ki, dövlətlər və hökumətlər- arası beynəlxalq təşkilatlardan savayı, dövlətəbənzər qurumlar və öz dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparan xalqlar da beynəlxalq hüququn subyekti sayılırlar. Bir sözlə, beynəlxalq hüquq öz subyektləri arasında yaranan və onların iştirak etdikləri beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən hüquq normalından ibarətdir.

Dünyada mövcud olan bütün dövlətlər üçün yeganə (vahid) beynəlxalq hüquq vardır. Başqa sözlə, dünyadakı dövlətlərin hamısı üçün beynəlxalq hüquq vahiddir, birdir. Bu səbəbdən, hal-hazırda dünyada fəaliyyət göstərən dövlətlərin hər birinin ayrıca öz beynəlxalq hüququ yoxdur. Odur ki, hər bir dövlətin özünün ayrıca beynəlxalq hüquqa (məsələn, Almaniya Respublikasının beynəlxalq hüququ, Rusiya Federasiyasının beynəlxalq hüququ, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüququ və s.) malik olması barədə məsələ haqqında danışmaq ən azı məntiqsiz olardı.

Milli hüquq gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu gün dünyada mövcud olan dövlətlərdən hər birinin, ayrıca olaraq, daxili hüququ mövcuddur. Buna görə, milli hüquqa **dövlətdaxili hüquq** da deyilir. Qeyd etməliyik ki, hər bir dövlətin özünün ayrıca milli (daxili) hüququ vardır. Məsələn, Türkiyə Respublikasının milli (daxili) hüququ, Fransa Respublikasının milli (daxili) hüququ, Azərbaycan Respublikasının milli (daxili) hüququ və s. Deməli, dünyada nə qədər dövlət mövcuddursa, o qədər də milli (daxili) hüquq vardır. Dünyada bu gün mövcud olan dövlətlərin və

dövlətəbənzər qurumlann sayı isə 220-yə çatmışdır.' Dövlətlərin sayına uyğun olaraq, məlum məsələdir ki, dünyada bu gün təxminən 220-yə yaxın milli (daxili) hüquq mövcuddur. Milli (daxili) hüquq, adətən, müvafiq dövlətin ərazisində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir və dünya dövlətlərinin milli (daxili) hüquqları eyni olmayıb, bir-birindən fərqlənir.

Dünyada mövcud olan iki hüquq sistemindən danışdığımız zaman, təbii ki, ortaya belə bir sual çıxır: Avropa hüququ göstərdiyimiz hüquq sistemlərindən hansına aid edilir və o, beynəlxalq hüquqa, yoxsa milli hüquqa daxil olunmalıdır? Avropa hüququ, ümumiyyətlə, hüquq sistemində hansı yeri tutur?

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, göstərilən suala müəlliflər tərəfindən birmənalı şəkildə cavab verilmir. Belə ki, hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yeri müəlliflər eyni deyil, müxtəlif cür müəyyən edirlər. Yeri gəlmişkən, bu, hüquq ədəbiyyatında ən mübahisəli və diskussiya doğuran məsələlərdən biridir. Bu gün də hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yer barədə məsələ alimlər arasında müzakirə olunmaqda və elmi polemika predmeti kimi qalmaqda davam edir, həmin məsələ ilə əlaqədar bir-birindən fərqli fikirlər söylənilir.[^]

Bəzi müəlliflər Avropa hüququna **beynəlxalq hüququn bir hissəsi** kimi yanaşırlar. Belə ki, onlar Avropa hüququnu regional beynəlxalq hüquq hesab edirlər. Həmin müəlliflər öz fikirlərini bununla əsaslandırırlar ki, Avropa hüququ Avropa regionunda dövlətlər arasındakı siyasi, iqtisadi, elmi, sosial və digər münasibətləri tənzimləyir; onun əsas mənbəyi çoxtərəfli beynəlxalq (dövlətlərarası) müqavilələr sayılır.

Elə müəlliflər də vardır ki, onlar Avropa hüququna **beynəlxalq təşkilatlar hüququnun bir hissəsi** kimi baxırlar. Həmin müəlliflər belə hesab edirlər ki, Avropa hüququ Avropa beynəlxalq təşkilatlanam (məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin və yaxud da, sadəcə olaraq, Avropa Birliyinin, Avropa Atom Enerji Birliyinin, Avropa Şurasının və s.) fəaliyyəti və funksiyası ilə bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyir. Onlann fikrincə, bu səbəbdən Avropa hüququ beynəlxalq təşkilatlar hüququnun bir hissəsi kimi tanınmalıdır. Bununla həmin alimlər Avropa hüququnu beynəlxalq hüquqa aid edirlər. Belə ki, məlum olduğu kimi, beynəlxalq təşkilatlar hüququ beynəlxalq hüququn müstəqil sahələrindən biridir.

Digər müəlliflər Avropa hüququnu **beynəlxalq iqtisadi hüququn bir hissəsi** hesab edirlər. Həmin müəlliflər öz mövqelərini bununla izah edirlər ki, Avropa hüququ, əsasən və başlıca olaraq, Avropa bölgəsində dövlətlər arasında həyata keçirilən iqtisadi inteqrasiya prosesini tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirir. İqtisadi inteqrasiya prosesi isə beynəlxalq iqtisadi hüquqla nizamlanır və qaydaya salınır; onlar bunu əldə əsas tutaraq, Avropa hüququna beynəlxalq iqtisadi hüququn bir hissəsi kimi yanaşırlar.

[^] URL;<http://www.pop-ask.ru>

[^] *Bu fikirlərin qısa xülasəsi barədə bax:* Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с.П.

Bununla, yəni beynəlxalq iqtisadi hüququn bir hissəsi hesab edilməklə, Avropa hüququ beynəlxalq hüquq sisteminə aid olunur. Axı, beynəlxalq iqtisadi hüquq beynəlxalq hüququn müstəqil sahələrindən biridir.'

Hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yer barədə söylənilən hər üç fikir məsələyə tam yanaşmanı ehtiva etmir və özündə həqiqəti əks etdirmir. Belə ki, **birinci**, Avropa hüququnu regional beynəlxalq hüquq hesab etmək ideyası elə bir tutarlı elmi əsasa söykənmir. Məsələ burasındadır ki, Avropa hüququ tərkibcə yalnız regional beynəlxalq hüquq nor- malandan ibarət deyil. Onun tərkibinə həm də elə hüquq normaları daxildir ki, onlar nəinki Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər, həmçinin həmin dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri üçün məcburidir. Başqa sözlə, Avropa hüququnun üzv-dövlətlər üçün məcburi olan bir sıra norması onların fiziki və hüquqi şəxsləri üçün bilavasitə hüquq və vəzifələr müəyyən edir.

İkinci, Avropa hüququnun beynəlxalq təşkilatlar hüququnun bir hissəsi kimi tanınması barədə fikir də reallıqdan uzaqdır. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlar hüququ dövlətlərarası təşkilatların statusunu, strukturu, səlahiyyətini və fəaliyyət qaydasını müəyyənləşdirən beynəlxalq hüquq normalarından ibarətdir. Avropa hüququ isə özündə təkcə Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) yerinə yetirdikləri funksiyalarla bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları ehtiva edir, yəni dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların statusunu, strukturunu, səlahiyyətini və fəaliyyət qaydasını müəyyənləşdirən hüquq normalarını birləşdirmir. Avropa İttifaqına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, «de facto» (faktiki cəhətdən) dövlətlərarası (beynəlxalq) təşkilat sayılsa da, «de jure» (hüquqi baxımdan) dövlətlərarası (beynəlxalq) təşkilat hesab edilmir.

Üçüncü, Avropa hüququna beynəlxalq iqtisadi hüququn bir hissəsi kimi baxmaq və yanaşmaq fikri də tam inandırıcı təsəvvür yaratmır. Ona görə ki, beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas və başlıca funksiyası dövlətlər- arası iqtisadi münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir. Avropa hüququ isə Avropada həyata keçirilən inteqrasiya prosesi zamanı yaranan münasibətləri nizamlayır; bu proses isə yalnız iqtisadi sahədə həyata keçirilmir. Avropa hüququ bundan başqa, həm də insan hüquqlarının Avropada mövcud olan müdafiə mexanizmini (insan hüquqlarının Avropa müdafiə sistemini) müəyyənləşdirir və əhatə edir. ^

Hüquq sistemində Avropa hüququnun mövqeyi barədə söylənilən hər üç fikir bir-birindən fərqlənir. Lakin, həmin fikirləri belə bir ümumi cəhət birləşdirir ki, onların üçü də Avropa hüququnu **beynəlxalq hüquq sisteminə** aid edir.

Bu BəzəVə ətrafı bax: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s. 19-34.

^ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв.ред. Л.М. Энтин. М., 2011, с.27; Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslük. Bakı, 2007, 488 s.

Bəzi müəlliflər tərəfindən isə, bundan fərqli olaraq, Avropa hüququ **milli hüquq sisteminə** daxil edilir. Həmin müəlliflərə görə, Avropa hüququ Avropa dövlətlərinin milli hüquq sistemlərinin məcmusudur. Bununla, onlar hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yeri milli hüquq sistemində müəyyənləşdirirlər. Milli hüquq sistemi dedikdə isə, ayrıca olaraq, hər bir dövlətin daxili hüququ və ya bütün dövlətlərin (ya da bir qrup dövlətin) daxili hüquq sistemlərinin məcmusu başa düşülür.' Zənn edirik ki, söylənilən bu fikir həqiqətə uyğun gəlmişdir.

Hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yer barədə **başqa fikir** də söylənilir. Müəlliflərdən L.M.Entin göstərir ki, Avropa hüququ milli və beynəlxalq hüquq sistemləri ilə yanaşı, paralel mövcud olan müstəqil xüsusi hüquq sistemidir.^ Söylənilən bu fikrə həm də beynəlxalq hüquq ədəbiyyatı səhifələrində rast gəlinir. Məsələn, müəlliflərdən S.Y.Maroç- kin yazır ki, Avropa hüququ milli və beynəlxalq hüquq sistemlərindən fərqlənən xüsusi fenomendir.^

Zənnimizcə, hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yer barədə yuxanda söylənilən bu fikir əğlabatan olub, həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, Avropa hüququ bir sıra vacib əlamətlə xarakterizə olunur (həmin əlamətlərə növbəti mövzulann birində aydınlıq gətiriləcəkdir). Avropa hüququ üçün xarakterik olan əlamətlər onu həm milli, həm də beynəlxalq hüquq sistemindən fərqləndirməyə imkan verir. Belə əlamətlərə görə, onu nə milli, nə də beynəlxalq hüquq sisteminə aid etmək mümkündür. Başqa sözlə, **Avropa hüququ** dünyada mövcud olan və bir-birindən fərqlənən iki hüquq sistemi (milli hüquq sistemi, beynəlxalq hüquq sistemi) ilə yanaşı mövcud olan **xüsusi hüquq sistemidir** və o, müstəqil hüquq sistemi kimi tanmır. Hüquq sistemində Avropa hüququnun tutduğu yeri məhz bu cür müəyyənləşdirmək lazımdır. Avropa hüququnun müstəqil, lakin xüsusi hüquq sistemi olması barədə fikir Avropa Birliyi Məhkəməsi (indi bu orqan Avropa İttifaqı Məhkəməsi adlanır) tərəfindən də dəstəklənmişdir. Avropa Birliyi Məhkəməsi Avropa Birliyinin hüquqi təbiətini müəyyənləşdirən zaman belə nəticəyə gəlmişdir ki, xüsusi hüquq sistemi olan Avropa hüququ nə milli, nə də beynəlxalq hüquqla eyniləşdirilə bilər.

Xüsusi hüquq sistemi olan Avropa hüququ **iki cəhətlə** xarakterizə olunur. Avropa hüququnu xarakterizə edən **birinci cəhət** bundan ibarətdir ki, onun tərkibinə daxil olan normalar inteqrasiya prosesinin inkişafı və dərinlənməsi nəticəsində yaranmışdır. İnteqrasiya prosesi isə öz ifadəsini əvvəlcə Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin), sonra isə Avropa İttifaqının yaradılmasında tapmışdır.

Шумилов В.М. Международное право. Учебник, М., 2008 ‘

Европейское право. Учебник / Под общ.ред. ’

^ Международное право. Учебник / Отв. ред.

С.46.

ikinci, Avropa hüququ üçün belə bir cəhət xarakterikdir ki, onu təşkil edən normalar Avropa İttifaqının (Avropa inteqrasiya təşkilatlarının) öz məqsədinə çatmasını və qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək niyyəti güdür. Bu cəhət Avropa hüququna daxil olan hüquq normalarını birləşdirir.

1.2. Avropa hüququnun anlayışı və onun əsas əlamətləri

1.2.1. Avropa hüququnun anlayışı və mahiyyəti

Çoxaspektli anlayış sayılması və ayn-ayn prizmalardan yanaşılması səbəbindən Avropa hüququna alimlər tərəfindən hüquq ədəbiyyatında müxtəlif cür elmi (doktrinal) anlayışlar verilir. Məsələn, Avropa hüququna regional beynəlxalq hüquq kimi baxan alimlər Avropa hüququna belə anlayış verirlər: Avropa hüququ dedikdə, beynəlxalq hüquq normalanm elə sistemi başa düşülür ki, bu normalann vasitəsi ilə Avropa dövlətləri arasında yaranan münasibətlər tənzimlənir. Bu normalar, bir qayda olaraq, Avropa dövlətlərinin bağladığı qanunvericiliklərdə ifadə olunur; onlar öz normativ-hüquqi ifadəsini həm də Avropa İttifaqı çərçivəsindən kənarında bu və ya digər Avropa dövlətləri arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdə tapır.

Hesab edirik ki, Avropa hüququna verilən bu kimi anlayışlar onun mahiyyətindən irəli gələn səciyyəvi əsaslarla tam uzlaşmır. Məsələ burasındadır ki, belə anlayışlarda Avropa hüququnun fərqləndirici xüsusiyyətləri öz əksini tapmır.

Avropa hüququna real anlayış vermək üçün, ilk növbədə, onun hansı mənalarda işlədilməsin! müəyyənləşdirməliyik. Nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa hüququndan **dörd mənada** istifadə edilir:

- obyektiv mənada;
- elmi mənada;
- tədris kursu mənasında;
- qanunvericilik mənasında.

Obyektiv mənada Avropa hüququna, hüquq nəzəriyyəsinə məlum olduğu kimi, hüquq normalanm sistemi kimi anlayış verilməlidir. Obyektiv mənada Avropa hüququ elə normalardan ibarətdir ki, bu normalar, əvvəlki mövzuda qeyd etdiyimiz kimi, üç Avropa təşkilatı (birliyi), yəni Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Enerji Birliyi kimi üç təşkilat çərçivəsində həyata keçirilən Avropa inteqrasiya prosesi zamanı əmələ gələn münasibətləri tənzimləyir. Bu gün Avropa inteqrasiyası Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilir. Belə ki, 2007-ci ildə bağlanan və 2009-cu ildə qüvvəyə minən Lissabon Müqaviləsinə görə, Avropa inteqrasiya təşkilatlanmı (birliklərinin) mövcudluğuna son qoyulmuşdur. Deməli, obyektiv mənada Avropa hüququ əvvəllər üç Avropa təşkilatı (birliyi), indi isə Avropa İttifaqı çərçivəsində

həyata keçirilən Avropa inteqrasiya prosesi zamanı yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalannın məcmusudur.

Avropa inteqrasiya prosesi həyata keçirilən zaman yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalannın sisteminə **Avropa inteqrasiya hüququ** deyilir. Qeyd etməliyik ki, Avropa inteqrasiya hüququ Avropa hüququnun əsas hissəsi, başlıca elementi sayılır və ona **Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ** da deyilir. Lakin obyektiv mənada Avropa hüququ yalnız Avropa inteqrasiya hüququnu əhatə etmir. Başqa sözlə, obyektiv mənada Avropa hüququ təkcə Avropa inteqrasiya hüququndan ibarət deyil. Məsələn burasındadır ki, obyektiv mənada Avropa hüququ özündə insan hüquqlarının (hüquq və azadlıqlarının) qorunmasına dair hüquq normalarını da birləşdirir və bu normalar Avropada insan hüquqlarını qoruyur, müdafiə edir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi, eləcə də Avropa İttifaqının siyasi institutları insan hüquqlarının qorunması və müdafiə olunması məsələsinə Avropa İttifaqının əsas prinsipi kimi mühüm əhəmiyyət verərək, onu Avropa hüququnun təməlinə çevirmiş, Avropa İttifaqının başlıca (baza) dəyəri səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bunun nəticəsində insan hüquqlarının Avropa müdafiə sistemi yaranmışdır. Bu sistemin öz funksiyasını yerinə yetirməsində Avropa Şurası (1949-cu il), habelə İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (Konvensiya 4 noyabr 1950-ci il tarixdə Romada qəbul olunmuşdur və ona, sadəcə olaraq, Avropa İnsan Hüquqlar Konvensiyası da deyilir) vacib rol oynayır. Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının təsis sənədlərində (aktlarında) ifadə olunan birbaşa göstərişə görə, həmin konvensiyanın normaları obyektiv mənada Avropa hüququna **inkorporasiya** olunur. Deməli, obyektiv mənada Avropa hüququna həm də sözügedən konvensiyanın insan hüquqlarının qorunmasına dair normaları daxildir. Başqa sözlə, obyektiv mənada Avropa hüququ özündə həm də 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqlar Konvensiyasında nəzərdə tutulan elə normaları birləşdirmişdir ki, onların vasitəsi ilə Avropada insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi təmin edilir.

Lakin bəzi tədqiqatçı alimlər 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının normalarının obyektiv mənada Avropa hüququna daxil etməzlər. Həmin alimlər öz mövqelərinin düzgün və doğru olmasını bununla izah edirlər ki, 1950-ci il Konvensiyası başqa təşkilat, yəni Avropa Şurası çərçivəsində hazırlanmış və imzalanmışdır (1950-ci ildə nə Avropa Kömür və Polad Birliyi, nə Avropa İqtisadi Birliyi, nə Avropa Atom Enerji Birliyi, nə də Avropa İttifaqı mövcud idi); 1950-ci il Konvensiyasının normaları Avropa Şurası hüququna (Avropa Şurası hüququ dedikdə, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul olunan konvensiyalarda nəzərdə tutulan hüquq normalarının sistemi başa düşülür) daxildir və bu səbəbdən obyektiv mənada Avropa hüququnun tərkibinə aid edilə bilməz; Avropa Şurası hüququ kimi özgə və başqa bir mənbənin Avropa hüququna daxil olunması qeyri-mümkündür. Onlar öz fikirlərini məhz göstərilən bu kimi dəlil və arqumentlərlə əsaslandırırırlar.

Fikrimizcə, 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqlar Konvensiyasının normalan obyektiv mənada Avropa hüququna daxil olub, onun bir hissəsini təşkil edir. Bunun bir neçə səbəbi vardır. **Birinci**, Avropa Birliyi Məhkəməsi 1950-ci il Konvensiyasına Avropa Birliyində (Avropa İttifaqında) **insan hüquqlarının qorunmasının başlıca mənbəyi** kimi xüsusi əhəmiyyət verir.

İkinci, Avropa İttifaqı haqqında Maastrixt Müqaviləsində (1992-ci il) Avropa İttifaqı tərəfindən 1950-ci il Konvensiyasında təsbit olunan **insan hüquqlarının qorunması nəzərdə tutulur**. Həmin müqavilənin 6-cı maddəsinin 2-ci bəndində deyilir ki, Avropa İttifaqı 1950-ci il Konvensiyası ilə təmin edilən əsas insan hüquqlarına hörmət edir.

Üçüncü, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyətin effektivliyini artırmaq və inteqrasiya prosesini sürətləndirmək məqsədi ilə bağlanan **Amsterdam Müqaviləsi** (1997-ci il) insan hüquqlarının qorunmasına və onlara əməl olunmasına Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi **fəaliyyətin əsası** kimi baxır.' Həmin müqavilədə birbaşa göstərilir ki, Avropa hüququ 1950-ci il Konvensiyasında təsbit olunan insan hüquqlarına hörmət etməlidir. Müqavilədə deyilir ki, insan hüquqlarını daim (müntəzəm) və kobud surətdə pozan dövlətlər bəzi hüquqlardan, o cümlədən səsvermə hüququndan məhrum edilir.

Qeyd etməliyə ki, həm Maastrixt, həm də Amsterdam müqavilələrinin vasitəsi ilə 1950-ci il Konvensiyasının normaları, faktiki olaraq, **resepsiya** olunmuşdur. Başqa sözlə, Avropa İnsan Hüquqlar Konvensiyasının normalan göstərdiyimiz müqavilələrin köməyi ilə Avropa hüququ tərəfindən qəbul edilmişdir. Avropa Birliyi üçün insan hüquqlarının qorunması sahəsində ümumməcburi aktın mövcud olmadığı şəraitdə bu, məsələyə ən düzgün yanaşma demək idi.

Dördüncü, 2007-ci il Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Avropa İnsan Hüquqlar Konvensiyasının müvafiq normalarının Avropa hüququna daxil olmasını təmin edir; bu müqavilə də kollektiv üzv kimi Avropa İttifaqının həmin Konvensiyaya qoşulmasını nəzərdə tutur.

Beşinci, Avropa İttifaqına daxil olan bütün dövlətlər 1950-ci il Avropa İnsan Hüquqlar Konvensiyasının üzvüdlər və hal-hazırda həmin konvensiyanın üzvü olan dövlətlərin sayı 50-yə çatmışdır.

Deyilənlərə həm də bunu əlavə etməyi vacib sayırıq ki, 7 dekabr 2000- ci il tarixdə **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası** qəbul edildi. Xartiyanın məqsədi əsas hüquqlar Avropa İttifaqının dövlətdən üstün olan institutlarının özbaşınalığından müdafiə etmək idi.^ Burada əsas hüquqlar üç növə (qrpa) bölünür: şəxsi (mülki) hüquqlar, siyasi hüquqlar, sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar. Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) adıçəkilən xartiyanı məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin edir.

’ Дэйвис К. Право Европейского Союза / Пер. с англ. К., 2005, 88 с.

^ Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекции. Учебное пособие. М., 2006, с. 92.

Qeyd edilənlər onu göstərir ki, obyektiv mənada Avropa hüququna daxil olan hüquq normalannm bir qismi insan hüquqlarının qorunmasını və müdafiəsini təmin edir. Belə normaların sistemi vasitəsilə **Avropa insan hüquqlarının qorunması** həyata keçirilir.

Obyektiv mənada Avropa hüququ müstəqil olan xüsusi hüquq sistemidir. Belə ki, onun özünəxas spesifik **nizamasalma predmeti** vardır. Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə, əsasən, Avropa inteqrasiya prosesi ilə bağlı olan münasibətlər daxildir.

Hesab edirik ki, söylədiklərimiz obyektiv mənada Avropa hüququna elmi (doktrinal) anlayış verilməsi üçün kifayət edər. Göstərilənləri nəzərə alaraq, obyektiv mənada Avropa hüququnun elmi (doktrinal) definisiya- sının formuluunu aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik:

Obyektiv mənada Avropa hüququ dedikdə, özündə Avropa inteqrasiyası ilə bağlı olan ictimai münasibətləri tənzimləyən, eləcə də insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin edən hüquq normalannı birləşdirən müstəqil xüsusi hüquq sistemi başa düşülür.

«Obyektiv mənada Avropa hüququ» anlayışı hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «Avropa hüququ» kimi terminlə əhatə olunur. Başqa sözlə, elmi dövriyyədə «obyektiv mənada Avropa hüququ» anlayışı işlədilmir və onun əvəzinə, sadəcə olaraq, «Avropa hüququ» kimi termindən istifadə edilir. Avropa hüququnu isə həm Avropa Birliyi hüququndan, həm Avropa birlikləri hüququndan, həm də Avropa İttifaqı hüququndan fərqləndirmək lazımdır; bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, onlar məzmunca üst-üstə düşmərlər.

Avropa hüququ daha geniş anlayışdır. Belə ki, Avropa hüququ dedikdə, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (söhbət barəsində danışdığımız üç Avropa birliyindən gedir), habelə Avropa İttifaqının mövcudluğu, funksiyası və fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan hüquq normalannın sistemi başa düşülür. Xüsusi ədəbiyyatda «Avropa hüququ» terminindən geniş istifadə olunur. Məsələn, B.N.Topomin,' M.M.Biryukov' və s. müəlliflər «Avropa hüququ» termininin işlədilməsinə üstünlük verirlər.

Avropa Birliyi hüququ dedikdə, üç Avropa inteqrasiya təşkilatından (birliyindən) hər hansı birinin mövcudluğu, funksiyası və fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan hüquq normalannm sistemi başa düşülür. Məsələn, Avropa İqtisadi Birliyi hüququ, Avropa Atom Enerji Birliyi hüququ və s. Göründüyü kimi, Avropa Birliyi hüququ Avropa hüququ ilə müqayisədə məhdud anlayışdır. Belə ki, o, Avropa hüququnun bir hissəsi sayılır.

Avropa birlikləri hüququ dedikdə, Avropa inteqrasiya təşkilatlanm (üç birliyin) mövcudluğu və fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan hüquq normalannın sistemi başa düşülür. Avropa birlikləri hüququ Avropa Birliyi hüququ ilə müqayisədə geniş, Avropa hüququna münasibətdə isə məhdud

' *Топорнин Б.Н.Европейское право. Учебник. М, 1998.*

^ *Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006.*

anlayışdır. Bu, aydın məsələdir. Britaniyalı alim T.K.Hartli «Avropa Birliyi hüququ» terminini işlədir.' Lakin burada söhbət məhz Avropa inteqrasiya təşkilatlarından (birliklərindən) birinin deyil, bütövlükdə Avropa birlikləri hüququndan gedir.

Avropa İttifaqı hüququna gəldikdə, isə, qeyd etməliyəm ki, Avropa İttifaqına daxil olan üzv-dövlətlər tərəfindən 2007-ci ildə imzalanan Lissabon Müqaviləsinin - Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilənin 2009-cu ildən qüvvəyə minməsi ilə Avropa Birliyinin özünün mövcudluğuna xitam verildi, son qoyuldu. Bu müqavilə «Avropa İttifaqı hüququ» kimi vahid termin işlətməyə başladı. Başqa sözlə, Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) normativ dövrüyyəyə təkcə «Avropa İttifaqı hüququ» anlayışını daxil etdi və bu gün o, tətbiq olunan yeganə anlayış sayılır.

Avropa İttifaqı hüququ dedikdə, Avropa İttifaqının fəaliyyəti və öz funksiyasını yerinə yetirməsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalanm sistemi başa düşülür. Bəzi alimlər, məsələn, ingilis müəllifi K.Deyvis məhz «Avropa İttifaqı hüququ» terminini işlədir," bu terminlə vahid, tam və bütöv hüquq sistemi əhatə olunur.

Müasir dövrdə Avropa Birliyi hüququ Avropa İttifaqı hüququ ilə əvəz olunmuşdur. Başqa sözlə, «Avropa Birliyi hüququ» termininin əvəzinə indi «Avropa İttifaqı hüququ» termini işlədilir. Deməli, Avropa Birliyi hüququ tarixən Avropa İttifaqı hüququndan əvvəl yaranmışdır. Belə ki, əvvəlcə Avropa Birliyi hüququ yaranmış, sonra isə Avropa İttifaqı hüququ formalaşmışdır.

Bəzən, hüquq ədəbiyyatında «**Avropa İttifaqının daxili bazar hüququ**» kimi termin işlədilir;^ bu, Avropa İttifaqı hüququ ilə müqayisədə istifadə olunan məhdud termindir. Məsələ burasındadır ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində formalaşan ümumi (daxili) bazar münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalanm sisteminə Avropa İttifaqının daxili bazar hüququ deyilir. Avropa İttifaqı hüququ isə iqtisadi-ticarət münasibətlərindən başqa, həm də siyasi, mədəni və insan hüquqları ilə bağlı məsələləri tənzimləyən normalardan ibarətdir. Belə ki, Avropa İttifaqı hüququnun nizamasalma (tənzimetmə) predmeti yalnız daxili bazar münasibətləri ilə məhdudlaşmır.

Bu gün **Avropa hüququ** dedikdə, **Avropa İttifaqı hüququ** başa düşülür; bu səbəbdən Avropa hüququ elə Avropa İttifaqı hüququndan ibarətdir. Eyni zamanda, Avropa hüququna Avropa İttifaqı hüququndan başqa, həm də üzv-dövlətlərin bir sıra milli (daxili) hüquq norması daxildir. Bu normalar Avropa İttifaqı səviyyəsində qəbul olunan və tətbiq edilən normaların realizə olunmasını (həyata keçirilməsini) təmin edir.

' Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества / Пер. с англ. М., 1998.

" Дейвис К. Право Европейского Союза /Пер. с англ. К., 2005.

Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие. К., 2004.

Qeyd etdik ki, obyektiv mənada Avropa hüququ dedikdə, xüsusi hüquq sistemi başa düşülür. Lakin «Avropa hüququ» termini təkcə xüsusi hüquq sistemini ifadə etmək üçün işlədilmir. Bu termin həm də hüquq elmi mənasında işlədilir.

Hüquq elmi mənasında Avropa hüququna Avropa hüquq elmi deyilir; bəzən, bu məqsədlə «**Avropa hüquq doktrinası**» anlayışı da işlədilir. **Avropa hüquq elmi** isə Avropa hüququna aid məsələlər barədə elmi fikirlərin məcmusudur. Biz, bu elmi fikirlərin köməyi və vasitəsi ilə Avropa hüququna aid məsələlər barədə elmi biliklər əldə edirik. Belə ki, Avropa hüquq elmi Avropa hüququnun bir sıra vacib məsələsini tədqiq edir və öyrənir; bunun nəticəsində biz, elmi biliklərə yiyələnirik. Avropa hüququnun əhatə etdiyi məsələlər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa hüquq normaları və onların praktikada tətbiq olunması;
- Avropa qanunvericiliyi (Avropa İttifaqının qanunvericiliyi);
- Avropa hüququnun mənbələri;
- Avropa hüququnun subyektləri;
- Avropa hüququnun müstəqil sahələri;
- digər məsələlər.

Avropa hüquq elmi göstərilən məsələləri tədqiq edir və öyrənir. Məhz həmin məsələlər Avropa hüquq elminin **tədqiqetmə (öyrənmə) pred- metini** təşkil edir. Avropa hüquq elmi hansı məsələləri öyrənir və tədqiq edirsə, o məsələlər də Avropa hüquq elminin tədqiqetmə (öyrənmə) predmetinə daxil olur.

Avropa hüquq elmini obyektiv mənada Avropa hüququndan fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, obyektiv mənada Avropa hüququ müvafiq münasibətləri tənzimləyir; Avropa hüquq elmi isə, bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, Avropa hüququnun vacib məsələlərini öyrənir və tədqiq edir.

Avropa hüquq elmi günbəgün inkişaf edir və o, getdikcə geniş səviyyədə yayılaraq, ümumi istifadədə olan terminə çevrilir. Həm də Avropa hüquq elmi digər hüquq elmləri, xüsusən də hüquq nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqə və bağlılıq şəraitində inkişaf edir.

Avropa hüquq elmi xüsusi xarakterə malik olan elm sahəsidir. Bu onunla izah edilir ki, Avropa hüquq elminin öyrəndiyi və tədqiq etdiyi Avropa hüququnun (obyektiv mənada Avropa hüququnun) özü, qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi hüquq sistemidir. Xüsusi hüquq sistemi olan Avropa hüququnu öz tədqiqetmə (öyrənmə) predmetinə daxil etdiyinə görə Avropa hüquq elmi xüsusi xarakterli elm sahəsi sayılır. Avropa hüquq elminin tədqiqetmə (öyrənmə) predmetinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Avropa hüquq elminin tədqiqetmə (öyrənmə) predmeti aşağıdakı suala cavab verir: Avropa hüquq elmi nəyi, hansı məsələləri öyrənir və tədqiq edir? Obyektiv mənada Avropa hüququnun predmeti isə, bundan fərqli olaraq, belə bir suala cavab verir: Avropa hüququ nəyi, hansı növ münasibətləri tənzimləyir? Buna görə də, düzgün olaraq deyilir ki, obyektiv

mənada Avropa hüququnun öz nizaməsalma (tənzimətmə) predmeti vardır.

Avropa hüquq elmi öz tədqiqətmə predmetinə daxil olan məsələləri (obyektiv mənada Avropa hüququnun özünü, Avropa İttifaqı qanunvericiliyini, Avropa hüquq normalarını, Avropa-hüquq münasibətlərini, Avropa hüququnun subyektlərini və digər məsələləri) öyrənərək yekun doktrinal müddəalar formulə edir və vacib əhəmiyyəti olan elmi nəticələr çıxarır. Bu müddəa və nəticələrdən isə, öz növbəsində, Avropa qanunvericiliyinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Onlar həm də hü- quqtəbqiətmə praktikasında müxtəlif hüquqi məsələlərin həllində lazım və zəruri olur, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Avropa hüququ, eyni zamanda, **tədris kursu** mənasında işlədilir. Belə ki, «Avropa hüququ» termini ilə həm də tədris kursu ifadə olunur. **Tədris kursu mənasında Avropa hüququ** dedikdə hüquq təhsili müəssisələrində (universitetlərin hüquq fakültəsində) keçirilən və tədris olunan fənn başa düşülür. Bu mənada o, hüquq tədris fənlərindən biri sayılır və «Avropa hüququ tədris fənni», yaxud da, sadəcə olaraq, «Avropa hüququ fənni» termini ilə əhatə edilir.

Avropa hüququ fənninin öz predmeti vardır. Belə ki, o, üç əsas məsələni tələbələrə öyrədir. Həmin məsələlər bunlardan ibarətdir:

- obyektiv mənada Avropa hüququ (Avropa hüquq normaları);
- qanunvericilik mənasında Avropa hüququ (Avropa qanunvericiliyi);
- Avropa hüquq elmi (doktrina).

Göstərdiyimiz məsələləri tələbələrə öyrətdiyinə görə Avropa hüququ fənninin **öyrətmə predmeti** vardır. Avropa hüququ fənninin öyrətmə predmeti isə belə bir suala cavab verir: Avropa hüququ fənni tələbələrə nəyi, hansı məsələləri öyrədir? Avropa hüququ fənni hansı məsələləri öyrədirsə, o məsələlər də onun öyrətmə predmetinə daxildir. Deməli, Avropa hüququnun öyrətmə predmetinə bir az bundan əvvəldə göstərdiyimiz üç məsələ, yəni obyektiv mənada Avropa hüququ (Avropa hüquq normaları), qanunvericilik mənasında Avropa hüququ (Avropa qanunvericiliyi) və Avropa hüquq elmi (doktrina) aiddir. Bunlardan başqa, Avropa hüququ fənninin öyrətmə predmetinə Avropa birliklərinin və Avropa İttifaqının məhkəmə praktikası da daxildir. Belə ki, Avropa hüququ fənni tələbələrə həm Avropa birliklərinin, həm də Avropa İttifaqının məhkəmə təcrübəsini öyrədir.

Avropa hüququ fənninə **kommunitar hüquq kursu** da deyilir. Kom- munitar hüquq' kursunun Qərb universitetlərində müstəqil şəkildə tədris olunmasına yalnız keçən yüzilliyin 60-cı illərinin axırlarından etibarən başlanmışdır; o vaxtlara kimi Qərb universitetlərində «Avropa təşkilatla- n» kursu keçilirdi ki, bu kurs müstəqil şəkildə deyil, beynəlxalq ümumi hüquq fənni çərçivəsində tədris olunurdu.

1977-ci ildən etibarən kommunitar hüquq kursu rəsmi surətdə Qərb universitetlərinin tədris proqramına (hüquqşünaslar hazırlanmasına dair tədris proqramına) məcburi fənn kimi daxil edildi. Hal-hazırda o, beynəlxalq hüquq fənni ilə paralel olaraq, Qərb universitetlərində müstəqil kurs kimi tədris olunur. Kursun (fənnin) proqramı və konkret adı universitetlərin özləri tərəfindən müəyyən edilir.’

«Kommunitad» ifadəsinin etimoloji mənşəyinə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, o, «communauté» sözündən olub, «birlik» mənasını ifadə edir. «Communauté» sözü isə üç inteqrasiya təşkilatının (Avropa Kömür və Polad Birliyinin, Avropa İqtisadi Birliyinin, Avropa Atom Enerji Birliyinin) adını bildirmək üçün onları təsis müqavilələrində rəsmən işlədilən termdir. Həmin təşkilatların statusu, səlahiyyətləri, funksiyaları, həyata keçirdikləri fəaliyyət barədə hüquq normalarının sistemi isə obyektiv mənada kommunitar hüquq adlanır. **Obyektiv mənada kommunitar hüquq** dedikdə, üç Avropa inteqrasiya birliyinin (təşkilatının) fəaliyyəti və funksiyası ilə bağlı olan hüquq normalarının sistemi başa düşülür; ona həm də **Avropa birlikləri hüququ** da deyilir.

Kommunitar hüquq həm də tədris kursu (fənni) mənasında işlədilir; kurs (fənn) mənasında o, «kommunitar hüquq kursu» termini ilə əhatə və ifadə olunur.

Avropa hüququ tədris kursu (fənni) Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsində də keçirilir; həm də o, Bakı Dövlət Universitetinin tədris proqramına məcburi fənn kimi daxil edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə «hüquqşünaslıq» ixtisası üzrə təhsil alan hər bir şəxs Avropa hüququ kursunu bilməli, ona yaxından bələd olmalıdır.

Çoxaspektli anlayış olan Avropa hüququ, eyni zamanda, qanunvericilik mənasında işlədilir. **Qanunvericilik mənasında Avropa hüququ** dedikdə, Avropa inteqrasiyası ilə bağlı olaraq, əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən, həmçinin insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edən normativ hüquqi sənədlərin - Avropa qanunvericiliyi haqqında normativ hüquqi aktların məcmusu başa düşülür.

Avropa qanunvericiliyi isə Avropa İttifaqı ərazisində tətbiq edilən qanunvericilikdir və o, Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin (üzv-dövlətlərin) milli (daxili) hüququnun ayrılmaz tərkib hissəsi sayılır. Deməli, qanunvericilik mənasında Avropa hüququ anlayışının məna yükü Avropa İttifaqı ərazisində tətbiq olunan qanunvericiliyi əhatə edir. Avropa İttifaqı ərazisində tətbiq edilən qanunvericilik isə Avropa İttifaqı qanunvericiliyi adlanır.[^] Unutmaq olmaz ki, Avropa İttifaqı özünün ərazisi olan qurumdur. Bu, onun xarakterik cəhət və xüsusiyyətlərindən biridir. Avropa İttifaqının ərazisi isə üzv-dövlətlərin (28 Avropa dövlətinin) milli ərazilərindən ibarətdir.

' Guy Isaac, Marc Blanquet. Droit communautaire general. Paris, Armand Colin, 2001, p.1 (URL;<http://www.marelibri.com>).

[^] Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие, Киев, 2004, с.29.

Beləliklə, qanunvericilik mənasında Avropa hüququ özündə elə bütövlükdə Avropa İttifaqı qanunvericiliyini - Avropa İttifaqının ərazisində tətbiq olunan qanunvericiliyi birləşdirir. Avropa İttifaqı ərazisində isə həm beynəlxalq hüquq yaradıcılığı qaydasında qəbul olunan beynəlxalq-hüquqi aktlar (beynəlxalq müqavilələr), həm də Avropa İttifaqının institutları (orqanlar) tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktlar tətbiq olunur.

1.2.2. Avropa hüququnun xarakterik xüsusiyyətləri

Avropa hüququ bir sıra xarakterik xüsusiyyətlə xarakterizə olunur və məhz həmin xüsusiyyətlərin sayəsində Avropa hüququ xüsusi hüquq sistemi kimi tanınır. Başqa sözlə, Avropa hüququnun malik olduğu ayn-ayrı xarakterik xüsusiyyətlər onun xüsusi hüquq sistemi olmasını şərtləndirir. Bu xüsusiyyətlərin nəticəsində müstəqil, necə deyərlər, muxtariyyət statusuna malik olan Avropa hüququ formalaşmışdır ki, onu öz keyfiyyət parametrlərinə görə nə milli (dövlətdaxili), nə də beynəlxalq hüquqla eyniləşdirmək olar.

Avropa hüququnun **birinci** xarakterik xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, **Avropa inteqrasiya hüququdur**. Avropa inteqrasiya hüququ dedikdə isə, Avropada inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq, yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Avropa inteqrasiya prosesinin nə vaxt başlamasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu proses keçən yüzilliyin ortalarından həyata keçirilməyə başlamışdır. Belə ki, o vaxtlar, qeyd etdiyimiz kimi, üç inteqrasiya təşkilatı (Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi, Avropa Atom Enerji Birliyi) təsis edildi, 1992-ci ildə isə Avropa İttifaqı formalaşdı. Məhz Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) təsis edilməsi ilə Avropa inteqrasiya hüququnun özü yaranaraq inkişaf etməyə başladı və sonralar Avropa İttifaqının təsis olunması ilə onun inkişafı daha geniş xarakter aldı. Həm də Avropa inteqrasiya prosesi təkcə iqtisadi sahə ilə məhdudlaşmır. Başqa sözlə, Avropa inteqrasiyası yalnız iqtisadi inteqrasiyadan ibarət deyil. Belə ki, Avropa inteqrasiyası iqtisadi sferadan başqa, digər sahələrdə də həyata keçirilir. Avropa inteqrasiyasının normativ əsasına gəldikdə, deməliyik ki, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının və Avropa İttifaqının təsis müqavilələri, praktiki olaraq, onun hüquqi bazası hesab edilir. Həmin müqavilələr göstərir və təsdiq edir ki, Avropa hüququ öz təbiətinə görə inteqrasiya hüquq sistemi sayılır.

İkinci, Avropa hüququ **fövqəlmilli hüququdur**; fövqəlmilli hüquq isə üstün hüquqa deyilir. Belə ki, Avropa hüququ iyerarxiya baxımından, necə deyərlər, iyerarxiya «nərdivan»ında Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin (üzv-dövlətlərin) milli (daxili) hüququna münasibətdə daha yüksək pillədə (səviyyədə) durur və yerləşir. Bu səbəbdən əgər Avropa hüququ ilə üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüququ arasında kolliziya (ziddiyyət) yaranarsa, Avropa hüququ tətbiq olunur və müvafiq məsələ həll edilir. Elə buna görə də, Avropa hüququ üzv-dövlətlərin milli (daxili)

hüququ ilə müqayisədə daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Deməli, **Avropa hüququnun primatı (prioriteti)** kimi vacib prinsip müəyyən edilir və tətbiq olunur. Bu prinsipə görə, Avropa hüququ üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüququna münasibətdə üstünlüyə malikdir.

Üçüncü, Avropa hüququ həm **beynəlxalq**, həm də **fövqəlmilli hüquq yaradıcılığının nəticəsidir** ki, bu, onun şərtsiz olaraq spesifikliyini ifadə edir. Belə ki, Avropa hüququnun bir hissəsi beynəlxalq hüquq normaları-ndan ibarətdir və həmin normalar **beynəlxalq hüquq yaradıcılığı prosesində** əmələ gəlmişdir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, Avropa inteqrasiya təşkilatlanmış (birliklərinin) və Avropa İttifaqının yaradılması barədə təsis müqavilələrində müəyyənləşdirilən müvafiq hüquq normalarındandır. Həmin təsis müqavilələri öz təbiətinə görə beynəlxalq-hüquqi akt (beynəlxalq müqavilə) sayılır və bu səbəbdən onlarda təsbit olunan hüquq normaları beynəlxalq hüquq normaları hesab edilir.

Digər tərəfdən, Avropa hüququna həm də, eyni zamanda, üzv-dövlətlərin (Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin) bağladığı sazişlərdə (məsələn, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması barədə sazişlərdə, milli rejimlə təmin olunmaq barədə sazişlərdə və s.) təsbit olunan hüquq normaları daxildir ki, onlar da beynəlxalq hüquq normaları sayılır. Ona görə ki, həmin sazişlər öz təbiətinə görə beynəlxalq-hüquqi akt (beynəlxalq müqavilə) hesab edilir. Deyilənlər onu göstərir ki, Avropa hüququ beynəlxalq hüquq yaradıcılığından əmələ gəlmişdir.

Avropa hüququ həmçinin fövqəlmilli hüquq yaradıcılığı prosesinin nəticəsidir. **Fövqəlmilli hüquq yaradıcılığı prosesi** Avropa İttifaqının institutları (Avropa Parlamenti, Avropa Şurası və s.) tərəfindən hüquq normalarının müəyyən edilməsinə deyilir. Belə ki, Avropa İttifaqının institutları hüquqi cəhətdən məcburi olan yazılı göstərişlər verir və onlar müvafiq hüquq normalarında ifadə edilir. Həmin normalar Avropa İttifaqı institutlarının (o cümlədən Avropa inteqrasiya təşkilatlanmış) öz funksiyalarının yerinə yetirilməsini, habelə qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olunmasını təmin edir. Bu normaların əsas və başlıca xüsusiyyəti bundandır ki, onlar üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquq normalarına münasibətdə üstün qüvvəyə malikdir. Oudur ki, əgər onlar arasında ziddiyyət yaranarsa, Avropa hüquq normaları, yəni Avropa İttifaqı institutlarının müəyyənləşdirdiyi normalar tətbiq edilir. Həm də belə normalar üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüququna inteqrasiya olunur və məhkəmə müdafiəsi ilə təmin edilir.

Fövqəlmilli hüquq yaradıcılığı prosesində formulə edilən hüquq normalarının sayı kifayət dərəcədə çoxdur. Bu səbəbdən onlar Avropa hüququnun əsas massivini (hissəsini) təşkil edir.

Beləliklə, Avropa hüququ **iki növ** hüquq normalarından ibarətdir. Birinci növ hüquq normalarının mənbəyi qismində beynəlxalq-hüquqi aktlar (beynəlxalq hüquq yaradıcılığı) çıxış edir. İkinci növ hüquq normalarının mənbəyini isə Avropa İttifaqı institutlarının qəbul etdiyi aktlar (fövqəl-

milli hüquq yaradıcılığı) təşkil edir. Bunlar onu göstərir ki, Avropa hüququ **struktur** baxımdan mürəkkəb xarakterə malikdir.

Bununla yanaşı, bəzi müəlliflər tərəfindən belə bir fikir söylənilir ki, Avropa hüququna həm də üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquq normaları daxildir. Söhbət Avropa İttifaqı səviyyəsində qüvvəyə minən və tətbiq olunan norma və prinsiplərin həyata keçirilməsini (realizə olunmasını) təmin edən milli (daxili) hüquq normalarıdır.

Dördüncü, Avropa hüququnun **subyektləri sırasına** nəinki **dövlətlər**, həmçinin üzv-dövlətlərin **şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxslər də)** daxildir. Belə ki, Avropa hüququ bütün üzv-dövlətlər üçün məcburidir. Bununla yanaşı, o, həmin dövlətlərin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxsləri) üçün bilavasitə müvafiq hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirir.

Beşinci, Avropa hüququ həm **beynəlxalq hüquq**, həm də **milli hüquq üçün xarakterik olan elementləri özündə üzvü surətdə birləşdirən** hüquq sistemidir. Bu da, öz növbəsində, xüsusi hüquq sistemi kimi Avropa hüququnun orijinal və spesifik olmasına gətirib çıxarır. Belə ki, Avropa hüququ Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyərkən beynəlxalq hüquqa xas olan elementlərdən istifadə edir. Avropa hüququ həmin elementlərin köməyi və vasitəsi ilə həm də Avropa İttifaqı və onun üzvü olan dövlətlərlə üçüncü dövlətlər arasında əmələ gələn münasibətləri tənzim edir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa hüququna həm də üzv-dövlətlərin milli hüquqlarının bəzi hüquq normaları daxildir. Həmin normaların köməyi və vasitəsi ilə Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul olunan hüquq normalarının (prinsiplərin) həyata keçirilməsi təmin olunur. Bunlar isə onu göstərir ki, Avropa hüququ çərçivəsində bir tərəfdən beynəlxalq, digər tərəfdən isə milli hüquqa xas olan elementlər (mexanizmlər, prosedurlar) uyğunlaşdırılır. Nəticədə, Avropa hüququ olduqca spesifik və təkrarolunmaz xarakter alır.

Altıncı, Avropa hüququ **öz daxili quruluşuna görə mürəkkəb xarakterə malik olan** hüquq sistemidir. Bu onunla izah edilir ki, Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları həm beynəlxalq hüquq, həm də fəvqəlmilli hüquq yaradıcılığı qaydasında formalaşdırılır. Məlum olduğu kimi, Avropa hüquq normaları üzv-dövlətlərin qarşılıqlı razılığa əsaslanan iradəsi ilə yaradılır ki, bu prosesə beynəlxalq hüquq yaradıcılığı deyilir. Digər tərəfdən, Avropa hüquq normaları Avropa İttifaqının institutları tərəfindən yaradılır. Belə ki, Avropa İttifaqının institutları hüquq yaradıcılığı fəaliyyəti ilə məşğul olmaq səlahiyyətinə malikdir. Avropa İttifaqı institutları müstəqil surətdə həyata keçirdikləri belə fəaliyyətə isə fəvqəlmilli hüquq yaradıcılığı deyilir.

Avropa hüququnu təşkil edən **hüquq normaları** aşağıdakılardan ibarətdir:

- kommunitar hüquqa, yəni Avropa Birliyi hüququna aid olan hüquq normaları;

- Avropa İttifaqı hüququna daxil olan hüquq normaları, yəni kommu- nitar hüquqa aid olmayan hüquq normaları;
- əsas insan hüquq və azadlıqlarına aid olan hüquq normaları, yəni İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasında müəyyənləşdirilən hüquq normaları.

Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarının yaranma qaydası və şərtləri eyni deyildir; onlar həm də Avropa hüquq normalarının iyerarxiyasında müxtəlif yer tuturlar. Belə ki, Avropa hüquq normalarının müəyyən hissəsi iyerarxiya baxımından daha yüksək (üstün) hüquqi qüvvəyə malikdir. Şübhəsiz, Avropa hüquq normalarının hüquqi əhəmiyyəti də eyni deyildir. Təbii ki, Avropa hüquq normalarının müəyyən qisminin hüquqi əhəmiyyəti daha çoxdur. Bu kontekstdə Avropa hüquq normaları bir neçə növə bölünür ki, toxunulmuş məsələ barədə dərslinin gələcək fəsilərində söhbət açılacaqdır.

Yeddinci, Avropa hüququ **tənzimləmə predmeti məhdud olan** hüquq sistemidir. Bu, onun vacib fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri sayılır. Belə ki, istənilən dövlətin milli hüququ tənzimləmə predmeti baxımından universal xarakterə malikdir. Bu o deməkdir ki, hər hansı dövlətin milli (daxili) hüququ həmin dövlətin ərazisində yaranan ictimai münasibətlərin bütün növlərini tənzimləyir. Avropa hüququna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Avropa hüququ yalnız Avropa İttifaqının yurisdiksiyasına aid edilən və şamil olunan ictimai münasibətləri nizama salır. Buna görə də Avropa hüququnun tənzimləmə (nizamasalma) predmeti universal, hərtərəfli və əhatəli deyil, məhduddur. Ona görə ki, Avropa İttifaqının özünün predmet yurisdiksiyası qəti şəkildə limitləşdirilmişdir. Ümumi qaydaya görə, Avropa İttifaqı öz yurisdiksiyasından kənara çıxma bilməz. Avropa İttifaqı institutları isə (məsələn, Avropa Parlamenti, Avropa İttifaqı Məhkəməsi və digər institutlar) yalnız onlara verilmiş səlahiyyətlərə uyğun olaraq fəaliyyət göstərə bilərlər. Həm də Avropa İttifaqı səviyyəsində həyata keçirilən hüquqi tənzimləmə qarşıya qoyulmuş məsələdə çatmağa uyğun olmalıdır. Deyilənlər onu göstərir ki, Avropa hüququ ancaq Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələləri tənzim edə bilər. Avropa hüququnun predmet yurisdiksiyası (tənzimlədiyi münasibətlər) barədə məsələyə dərslinin «Avropa hüququnun qüvvəsi» mövzusunda daha ətraflı şəkildə toxunulacaqdır.

Səkkizinci, Avropa hüququ **Avropa İttifaqı ərazisində tətbiq olunan** hüquq sistemidir. Bildiyimiz kimi, Avropa İttifaqı bir sıra xarakterik cəhətə malikdir; özünün ərazisinin olması həmin cəhətlərdən biri sayılır. Belə ki, Avropa İttifaqının öz ərazisi vardır. Avropa İttifaqının ərazisi isə üzv-dövlətlərin milli ərazilərindən ibarətdir ki, Avropa İttifaqının yurisdiksiyası da məhz həmin əraziyə şamil olunur. Bu səbəbdən də, Avropa hüququ Avropa İttifaqı ərazisində məcburi hüquqi qüvvəyə malik olub, tətbiq edilir.

Doqquzuncu, Avropa hüququna daxil olan **hüquq normalarını milli qanunvericilik orqanları (strukturları)** nə ləğv edə, nə də onları dəyiş

dirə bilər.' Bu onunla izah edilir ki, Avropa İttifaqının özü fəvqəlxurum- dur, yəni dövlətdən üstün olan qurumdur.

1.3. Avropa hüququ ilə beynəlxalq və milli hüquq sistemləri arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə

1.3.1. Avropa hüququ ilə beynəlxalq hüquq və milli hüquq sistemləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakteri

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququ milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri və beynəlxalq hüquqla yanaşı mövcud olan xüsusi hüquq sistemi sayılır. Bu səbəbdən o, həm beynəlxalq hüquqdan, həm də üzv-dövlətlərin milli hüquq sistemlərindən fərqlənir və müstəqil hüquq sistemi kimi tanınır. Nəzərə almalıyıq ki, Avropa hüququnun müstəqil hüquq sistemi olması hamılıqla qəbul olunmuşdur; Avropa hüququ hətta öz nizaməsalma predmeti və tənzimətmə metodu olan ayrıca hüquq sahəsi hesab edilir. Müəlliflərdən B.N.Topomin tərəfindən Avropa hüququ məhz bu cür xarakterizə olunur.^

Avropa hüququ həm beynəlxalq hüquqdan, həm də üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquq sistemlərindən fərqlənsə də, onlar arasında bir sıra ümumi cəhət vardır. Həmin cəhətlər Avropa hüququnu bir tərəfdən beynəlxalq hüquqa, digər tərəfdən isə milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərinə yaxınlaşdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa hüququnun yaranmasında beynəlxalq hüquq, eləcə də milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri vacib rol oynamışdır. Belə ki, Avropa hüququ beynəlxalq hüquqa və milli hüquq sistemlərinə xas olan hüquqi konstruksiyaların təsiri altında formalaşmışdır. Avropa hüququnun fənnəlaşmasında həmçinin beynəlxalq hüquq və milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri üçün xarakterik olan praktikanın əhəmiyyəti də qeyd edilməlidir.

Avropa hüququ, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq hüquqdan yaranmışdır. Lakin, buna baxmayaraq, Avropa hüququ beynəlxalq hüququ xarakterizə edən bütün elementləri qəbul etməmişdir.^

Avropa hüququnun forməlaşmasında həm də milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri vacib rol oynamışdır. Təsədüfi deyil ki, Avropa hüququ özündə milli hüquq sistemləri üçün xarakterik olan element, prosedur və mexanizmləri birləşdirir. Həmin element, prosedur və mexanizmlərdən vaxtilə Avropa Birliyi və Avropa İttifaqı qarşısında duran məqsədlərə çatmaq və vəzifələri yerinə yetirmək üçün istifadə olunmuş, hal-hazırda da istifadə olunmaqda davam edir. Onlar həmçinin Avropa İttifaqının 301- risdiksiyasına (səlahiyyətinə) aid edilən məsələləri maksimum dərəcədə effektiv həll etmək üçün tətbiq olunur.

Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества / Пер. с англ. М., 1998, с.99.

" Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.17.

^ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества / Пер.с англ. М., 1998, с.99.

Orijinal və yeni hüquq sistemi sayılan Avropa hüququ dünyaya məlum olan hüquq sistemlərindən (beynəlxalq hüquqdan və milli hüquq sistemlərindən) təcrid olunmamışdır; əksinə, o, öz funksiyasını beynəlxalq hüquq və milli hüquq sistemləri ilə əlaqə kontekstində yerinə yetirərək fəaliyyət göstərir. Xarici ölkələrin hüquq elmi (doktrinası) haqlı olaraq hesab edir ki, Avropa hüququ beynəlxalq hüquq və milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri olmadan formalaşa (yarana) bilməzdi; o, həmin hüquq sistemləri olmadan nə mövcud ola, nə inkişaf edə, nə də Öz funksiyasını həyata keçirə bilər. Qeyd etməliyik ki, Avropa hüququ müstəqil olsa da, onunla beynəlxalq hüquq və milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri arasında daimi qarşılıqlı dialektik əlaqə vardır; söhbət, hər şeydən əvvəl, sıx və bilavasitə əlaqədən gedir. Digər tərəfdən, Avropa hüququ, beynəlxalq hüquq və milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərirlər. Məhz əlaqədə olmaq və təsir göstərmək prosesi nəticəsində Avropa hüququ kimi yeni, orijinal, lakin müstəqil hüquq sistemi yaranmışdır. Özünün yaranmasına görə Avropa hüququ, necə deyirlər, həm beynəlxalq hüquqa, həm də milli hüquq sistemlərinə borcludur; obrazlı şəkildə ifadə etsək, o, dünyada tanınan iki hüquq sisteminə «minnətdar» olmalıdır.

Avropa hüququ ilə beynəlxalq hüquq və milli hüquq sistemləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə müvafiq prinsiplərin köməyi ilə tənzimlənir. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa hüququnun ümumi prinsiplərindən** gedir. Avropa hüququ ilə milli hüquq sistemləri, eləcə də Avropa hüququ və beynəlxalq hüquq arasındakı qarşılıqlı əlaqə məhz həmin prinsiplərin əsasında həyata keçirilir; onlara **Avropa hüququnun əsas prinsipləri** də deyilir.' Avropa hüququnun əsas prinsiplərinə isə aşağıdakılar aiddir: hüquq bərabərliyi prinsipi, əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi, hüquqi müəyyənlik prinsipi və s.

13.2. Avropa hüququ və milli hüquq sistemləri

Avropa hüququ Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin milli hüquq sistemləri ilə bilavasitə və sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə (münasibət) mövcuddur və həmin əlaqə (münasibət) bir sıra vacib prinsiplə xarakterizə olunur.

Avropa hüququ və milli hüquq sistemləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə (münasibət), **birinci**, belə bir prinsipə əsaslanır ki, **Avropa hüququnun üstün hüquqi qüvvəsi vardır** və ona Avropa hüququnun üstünlüyü prinsipi deyilir. Bəzən, həmin prinsip Avropa hüququnun prioritetə malik olması prinsipi də adlanır.

Bildiyimiz kimi, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin ərazilərində bir-biri ilə rəqabətdə iki hüquq sistemi tətbiq edilir. Onlardan biri Avropa hüququ, digəri isə milli (dövlətdaxili) hüquqdur. Bununla bağlı olaraq.

Avropa hüququna və milli hüquq sistemlərinə aid olan hüquq normaları arasında ziddiyyətin həll edilməsi mexanizmi barədə məsələ ortaya çıxır. Lakin, praktiki olaraq, nə Avropa birliklərinin yaradılması, nə də Avropa İttifaqının təsis edilməsi barədə müqavilələrdə (təsis müqavilələrində) bu məsələnin həllinə toxunulur. Odur ki, Avropa hüquq normaları ilə milli hüquq normaları arasındakı mümkün ziddiyyətin aradan qaldırılması məsələsi Avropa Birliyi Məhkəməsi tərəfindən həll olunmuşdur. Bu məqsədlə Avropa Birliyi Məhkəməsi Avropa hüququnun üstünlüyü prinsipini formalaşdırmışdır. Avropa Birliyi Məhkəməsi hesab etmişdir ki, Avropa hüquq normaları ilə milli hüquq normaları arasında ziddiyyət yarandığı hallarda, Avropa hüququna deyil, milli hüquq sistemlərinə üstünlük verilməsi Avropa Birliyinin öz məqsədinə çatmasını çətinləşdirərdi. Belə çətinliyin qarşısını almaq üçün Avropa Birliyi Məhkəməsi Avropa hüququnun üstünlüyü prinsipini müəyyənləşdirmişdir.

Avropa hüququnun üstünlüyü prinsipinə görə, Avropa hüquq normaları üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquq normalarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir.

Üstün hüquqi qüvvəyə malik olmağın nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Avropa hüquq normaları ilə milli hüquq normaları arasında ziddiyyət (kolliziya) yarandığı halda, Avropa hüquq normaları tətbiq edilir. Məhz buna Avropa hüququnun üstün hüquqi qüvvəyə malik olması deyilir. Britaniyalı alim T.K.Hartli çox düzgün olaraq yazır ki, ziddiyyət yaranan zaman Avropa hüquq normaları milli hüquq qarşısında üstün hüquqi qüvvəyə malikdir.* Bu səbəbdən üzv-dövlətlərin icra hakimiyyəti orqanları (milli administrasiya) və milli məhkəmələr Avropa hüquq normalarını tətbiq etməlidirlər.

Avropa hüququnun üstün hüquqi qüvvə ilə təmin olunmasında Avropa Birliyi Məhkəməsinin rolu böyükdür; Avropa hüququnun üstünlüyünün tanınması və təsdiqlənməsi məhz onun xidmətidir. Məsələ burasındadır ki, Avropa Birliyinin və Avropa İttifaqının təsis sənədləri (müqavilələri) Avropa hüququnun üstün hüquqi qüvvəyə malik olması barədə birbaşa göstəriş ifadə etmir.

Göstərilən prinsipin əsasında üzv-dövlətlər tərəfindən Avropa Birliyinə və Avropa İttifaqına qismən suveren hüquqları verilməsi durur. Bununla onlar müəyyən sahələrdə öz suveren hüquqlarını məhdudlaşdırırlar. Bu da, öz növbəsində, Avropa hüququnun üstün hüquqi qüvvə ilə təmin olunmasına gətirib çıxarır.

Barəsində danışdığımız prinsip bütün növ Avropa hüquq normalarına şamil olunur. Belə ki, Avropa hüquq müxtəlif növ hüquq normalarıdan ibarətdir. Bu onunla izah edilir ki, Avropa hüquq normaları bu və ya digər mənbə növündə (məsələn, beynəlxalq müqavilələrdə, təsis aktları- da, Avropa İttifaqının daxili aktlarında və s.) ifadə edilir, mövcud olur.

Qeyd etməliyik ki, Avropa hüquq normaları hansı mənbədə ifadə edilməsindən, hansı növdə olmasından asılı olmayaraq, milli hüquq normaları qarşısında üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Odur ki, Avropa hüququnun üstünlüyü prinsipi onun **bütün mənbələrinə** tətbiq edilir və şamil olunur. Digər tərəfdən, həmin prinsipə görə, **milli (dövlətdaxili) hüququn bütün aktları (o cümlədən konstitusiya aktları) Avropa hüququna tabe olmalıdır.** Avropa Birliyi Məhkəməsi göstərmişdir ki, heç bir konstitusiya norması Avropa hüququnun tətbiq edilməsinə zidd ola bilməz. Hər bir üzv-dövlət və onun məhkəmə orqanları Avropa hüququna zidd olan (ona uyğun gəlməyən) milli hüquq normaların tətbiq etməməlidir. Üzv-dövlətlər həm də Avropa hüququ ilə bir araya sığmayan yeni milli qanunvericilik aktının qəbul edilməsinə mane olmaq kimi vəzifə daşıyır; onlar belə akt qəbul etməkdən çəkinməlidirlər.

Göstərilən prinsipin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Avropa hüquqı üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüququna münasibətdə ali hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu səbəbdən barəsində danışdığımız prinsip **Avropa hüququnun aliliyi prinsipi** də adlanır. Doğrudan da, milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri qarşısında Avropa hüququnun ali, yəni ən yüksək hüquqi qüvvəsi vardır. Odur ki, müəlliflərdən K.Deyvis «Avropa hüququnun prioriteti doktrinası» kimi termin işlədir.'

Avropa hüququnun nəinki üstün, həmçinin birbaşa hüquqi qüvvəsi vardır. **Birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olmaq** isə Avropa hüququ və milli hüquq sistemləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni (münasibəti) xarakterizə edən **ikinci prinsip** sayılır.

Avropa hüququnun birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması prinsipinə görə, Avropa hüququna aid olan normativ hüquqi aktlar bütün üzv- dövlətlərin ərazisində məcburi olaraq bilavasitə tətbiq edilir.

Qeyd etməliyik ki, birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olmaq prinsipi təsis müqavilələrinin özündə nəzərdə tutulmuş, formulə edilmişdir. Bu prinsipin işlənilib hazırlanmasında və tanınmasında Avropa Birliyi Məhkəməsi xüsusilə böyük rol oynamışdır. Belə ki, Avropa Birliyi Məhkəməsi Avropa hüququnun birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması kimi ümumi doktrina (konsepsiya) formulə etmişdir və bu doktrina Avropa hüququnun tətbiq edilməsinin əsası hesab olunur. Avropa Birliyi Məhkəməsi həm də Avropa hüququnun birbaşa hüquqi qüvvəsi haqqında doktrinanın ayn-ayn müxtəlif hallarda tətbiq olunma xüsusiyyətlərini, habelə həmin doktrinanı istisna edən əsasları müəyyən etmişdir. Avropa Birliyi Məhkəməsinin həmçinin xidməti bundan ibarətdir ki, o, Avropa hüququnun birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması doktrinasını təmin etmişdir. Həmin doktrinaya görə, üzv-dövlətlərin milli administrasiyası və məhkəmələri Avropa

hüququnu bilavasitə və məcburi olaraq tətbiq etməlidirlər.' Həm də üzv-dövlətlərin milli administrasiyasının və məhkəmələrinin Avropa hüququnun bilavasitə tətbiq olunmasına razılıq verib-verməməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur; onlar bundan, eləcə də üzv-dövlətlərin müəyyənləşdirdiyi hər hansı şərtədən asılı olmayaraq, Avropa hüququnu bilavasitə tətbiq etməlidirlər.

Avropa hüququnun birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması prinsipinin vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, Avropa hüququ nəinki üzv-dövlətlər, həmçinin həmin dövlətlərin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxsləri) üçün hüquqlar müəyyənləşdirir. Məlum məsələdir ki, məhkəmə müdafiəsi olmadan hüquqların həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Buna görə də Avropa hüququnun müəyyənləşdirdiyi hüquqlar milli məhkəmələr tərəfindən müdafiə olunmalıdır. Bundan ötrü isə, əlbəttə, Avropa hüquq normalasının milli məhkəmələr tərəfindən birbaşa və bilavasitə tətbiqinin təmin edilməsi tələb olunur; əks halda, integrasiya prosesini həyata keçirmək mümkün olmazdı. Integrasiya prosesi yalnız hüquqi cəhətdən, yəni məhkəmə müdafiəsi ilə təmin edildiyi halda realizə oluna bilər. Odur ki, fiziki və hüquqi şəxslər Avropa hüququnun onlar üçün doğurduğu hüquqları həyata keçirmək üçün milli məhkəmələrə müraciət etmək imkanına malik olmalıdırlar. Fiziki və hüquqi şəxsləri belə imkanla məhz Avropa hüququnun birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması prinsipi təmin edir. Bu prinsip integrasiya prosesinin həyata keçirilməsinə kömək edir, imkan verir. Həmin prinsip həmçinin Avropa hüququnun effektivliyini, habelə onun bir cür olmasını (bir qaydada tətbiq olunmasını) təmin edir.[^] Avropa hüququnun birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması prinsipinin əhəmiyyəti də məhz bunlardan ibarətdir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları müxtəlif mənbələrdə ifadə edilir. Söhbət aşağıda göstərilən mənbələrdən gedir:

- rəqlament (Avropa İttifaqının normativ hüquqi aktı);
- direktiv (Avropa İttifaqının normativ hüquqi aktı);
- qərar (Avropa İttifaqının normativ hüquqi aktı);
- beynəlxalq müqavilə;
- təsis müqaviləsi.

Rəqlamentdə ifadə olunan hüquq normalalarının birbaşa hüquqi qüvvəsi vardır. Belə ki, həmin normalar bütün üzv-dövlətlərin ərazisində birbaşa tətbiq edilir. Bu barədə Avropa Birliyinin təsis edilməsi haqqında Müqavilənin (Roma, 1957-ci il) 249-cu maddəsində müvafiq göstəriş vardır. Avropa Birliyi Məhkəməsi göstərmişdir ki, rəqlament normaları birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir.

' Avropa hüququnun birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması doktrinası (konsepsiyası) barədə daha ətraflı bax: Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества / Пер. с англ. М., 1998, с.201. ■ Дэйвис К. Право Европейского Союза / Пер. с англ. К., 2005, с. 174.

Direktivdə nəzərdə tutulan normaların birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması məsələsində mübahisəli məqamlar mövcuddur. Avropa Birliyinin təsis edilməsi haqqında Müqavilənin 249-cu maddəsinə görə, direktivin ünvanlandığı üzv-dövlət üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır; bu normativ hüquqi akt şəxslərə deyil, üzv-dövlətlərə ünvanlanır. Avropa Birliyi Məhkəməsi göstərmişdir ki, direktiv birbaşa hüquqi qüvvəsi olan aktdır. Başqa sözlə, Avropa Birliyi Məhkəməsi direktivi birbaşa hüquqi qüvvəsi olan akt kimi tanımışdır.

Reqlament kimi, **qərarlar** da birbaşa qüvvəyə malikdir. Qeyd etməliyik ki, qərarlar fərdi xarakterli hüquqi aktdır. Onlar üzv-dövlətlərə, habelə fiziki və ya hüquqi şəxslərə ünvanlana bilər; həm də qərarların yalnız ünvanlandığı subyektlər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Avropa Birliyi Məhkəməsi izah etmişdir ki, qərarlar ancaq ünvanladığı subyektlərə münasibətdə birbaşa qüvvəyə malikdir.

Avropa hüququ və milli hüquq sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqəni (münasibəti), **üçüncü**, həm də **inteqrasiya prinsipi** xarakterizə edir. Bu prinsipə görə, Avropa hüququnu təşkil edən hüquq normaları avtomatik surətdə üzv-dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə inteqrasiya edilmiş hesab olunur. İnteqrasiya prinsipi bunu ifadə edir ki, Avropa hüquq normaları avtomatik olaraq üzv-dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə inkorporasiya olunur. **İnkorporasiya** elə bir hüquqi formadır (üsuldür) ki, bu formanın (üsulun) köməyi və vasitəsi ilə milli hüquq sistemləri Avropa hüququna uyğunlaşdırılır. Əgər üzv-dövlətlərin milli hüquq sistemləri Avropa hüquq normalarını qəbul edərək bilavasitə öz tərkibinə daxil edərsə, bu prosesə inkorporasiya deyilir.

İnteqrasiya prinsipinə görə, milli administrasiya və məhkəmələr Avropa hüquq normalarını müvafiq milli hüquq normaları kimi eyni qaydada və şərtlərlə tətbiq etməlidir. Başqa sözlə, Avropa hüququ üzv-dövlətlərin ərazisində eynilə milli hüquq kimi qüvvəyə malik olub, tətbiq edilir.

Avropa hüquq normalasının milli hüquq sistemlərinə inteqrasiya olunması buna gətirib çıxarmışdır ki, həmin normalar üzv-dövlətlərin ərazisində birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Məhz inteqrasiya prosesi Avropa İttifaqının aktlarını üzv-dövlətlərin ərazisində hüquqi qüvvə ilə təmin edir və həmin aktların milli məhkəmələr tərəfindən məcburi surətdə tətbiq olunmasını şərtləndirir. Buna görə «birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olmaq» və «inteqrasiya» prinsipləri bir-biri ilə bağlı olan məsələlərdir.

Məlum olduğu kimi, Avropa hüququ öz subyektləri üçün müvafiq hüquqlar müəyyən edir və yaradır. Həmin hüquqlar məhkəmə tərəfindən müdafiə olunmalıdır; əks halda, onların realizə olunması təmin edilə bilməz. Avropa hüququnun müəyyənləşdirdiyi və yaratdığı hüquqların realizə olunmasını təmin etmək üçün, hər şeydən əvvəl, məhkəmə (yurisdik- siya) müdafiəsi həyata keçirilməlidir. **Məhkəmə (yurisdiksiya) müdafiəsi**; qeyd etməliyik ki, Avropa hüququ və milli hüquq sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqəni (münasibəti) xarakterizə edən **dördüncü prinsipdir**.

Məhkəmə (yurisdiksiya) müdafiəsi prinsipinə görə, məhkəmə or- qanları Avropa hüququnun öz subyektləri üçün müəyyənləşdirdiyi hüquq-

lan maksimum dərəcədə effektiv qorumalı və Avropa hüququnun tətbiq olunmasını təmin etməlidir. Müdafiəni **üç növ** məhkəmə orqanı həyata keçirir.

- Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin milli məhkəmələri;
- Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları;
- Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi.

Göstərdiyimiz məhkəmə orqanlarının üzərinə Avropa hüququna əsaslanan hüquq və mənafeləri (maraqları) müdafiə etmək vəzifəsi düşür. Bu, həmin məhkəmə orqanları üçün məcburi olan **imperativ vəzifə** sayılır.

Nəzərdən keçirdiyimiz dörd prinsip qarşılıqlı əlaqədə olub, bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Avropa hüququnun bu və digər prinsipləri barədə dərsliyin ayrıca bir fəslində daha geniş söhbət açılacaqdır.

1.3.3. Avropa hüququ və beynəlxalq hüquq sistemi

Avropa hüququ qarşılıqlı surətdə təkcə üzv-dövlətlərin milli hüquq sistemləri ilə bağlı deyil. O, həm də, eyni zamanda, qarşılıqlı surətdə beynəlxalq hüquqla əlaqəli olan hüquq sistemidir. Belə ki, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, onunla beynəlxalq hüquq arasında sıx və bilavasitə əlaqə mövcuddur; həm də bu əlaqə qarşılıqlı xarakterə malikdir. Unutmaq olmaz ki, Avropa hüququ ənənəvi beynəlxalq hüquqdan fərqlənsə də, 'onların bir sıra ümumi cəhətə malik olması şəxsizdir.'[^]

Avropa hüququ və beynəlxalq hüquq sistemi arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcud olması barədə danışdığımız zaman ortaya belə bir haqlı sual çıxır: Avropa hüququ ilə beynəlxalq hüquq arasındakı qarşılıqlı əlaqə hansı xarakterə malikdir və bu, özünü nədə göstərir, bürüzə verir?

Hər şeydən əvvəl, deməliyik ki, Avropa hüququ beynəlxalq hüququn köməyi və vasitəsi ilə formalaşmışdır. Müəlliflərdən T.K.Hartli çox düzgün olaraq yazır ki, Avropa hüququ beynəlxalq hüquq tərəfindən yaranmışdır.[^] Doğrudan da, belə bir fikri heç cür inkar etmək olmaz ki, Avropa hüququnun əmələ gəlməsinə beynəlxalq hüquq səbəb olmuşdur. Buna görə Avropa hüququ beynəlxalq hüquqa, necə deyirlər, «borclu» və «minnətdar» olmalıdır.

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququ üç Avropa inteqrasiya birliyinin (təşkilatının), yəni Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi və nəhayət, Avropa Atom Enerji Birliyi kimi inteqrasiya təşkilatlarının təsis müqavilələri əsasında yaranmışdır və həmin müqavilələr öz hüquqi təbiətinə görə beynəlxalq müqavilə sayılır. Avropa Birliyi Məhkəməsi göstərmişdir ki, Avropa inteqrasiya birliklərinin təsis müqavilələri beynəlxalq müqavilədən başqa ayn bir şey deyildir. Belə ki, təsis müqavilələri Avropa inteqrasiya birliklərini yaradan (təsis edən)

Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.19.

■ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества / Пер. с англ. М., 1998, с.99. '
Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества / Пер. с англ. М., 1998, с.99

dövlətlərin əməkdaşlığı nəticəsində hazırlanmış, həmin dövlətlər tərəfindən lazımı qaydada imzalanmış və ratifikasiya olunmuşdur. Bunlar, təbii ki, beynəlxalq müqavilələrə xas olan prosedurlardır.

Təsis müqavilələrində təsbit olunan hüquq normaları Avropa hüququnun tərkibinə daxildir; həm də onlar Avropa hüququ iyerarxiyasında üstün yer tutaraq, prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, təsis müqavilələrində təsbit olunan və beynəlxalq hüquq normaları sayılan hüquq normaları Avropa hüququnun istənilən digər normalarına münasibətdə ən yüksək hüquqi qüvvəsi vardır.'

Avropa hüququnun tərkibinə həm də Avropa inteqrasiya birliklərinin bağladığı beynəlxalq sazişlərdə təsbit olunan hüquq normaları daxildir. Belə ki, Avropa inteqrasiya birlikləri təsis müqavilələrinə görə, üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla beynəlxalq müqavilələr bağlayırdılar. Həmin müqavilələrdə təsbit olunan beynəlxalq hüquq normaları Avropa hüququnun aynımaz tərkib hissəsi sayılır. Həm də həmin normalar Avropa hüququ iyerarxiyasında təsis müqavilələrində təsbit olunan normalardan sonrakı yeri tutur.

Deyənlər onu göstərir ki, **Avropa hüququnun yaranmasında beynəlxalq hüquq vacib rol oynamışdır**. Belə ki, Avropa hüququ məhz beynəlxalq hüququn təsiri nəticəsində formalaşmışdır; bunun nəticəsində Avropa hüququnun müəyyən hissəsini beynəlxalq hüquq normaları təşkil edir. Bu baxımdan, Avropa hüququ beynəlxalq hüququn bir hissəsi hesab etmək olar. Heç də sirr deyil ki, Avropa hüququnun formalaşmasında beynəlxalq hüquq yaradıcılığının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Tam əminliklə deyə bilərik ki, Avropa hüququ həm də, eyni zamanda, dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığı nəticəsində yaranmışdır.

Avropa hüququ və beynəlxalq hüquq sistemi arasındakı qarşılıqlı əlaqə özünü həm də bunda göstərir ki, Avropa hüququ öz nizamasalma funksiyasını həyata keçirərkən **beynəlxalq hüquqa xas olan hüquqi tənzim- etmə metodundan istifadə** edir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, fəvqəlmilli hüquqi tənzimləmə metodundan gedir; fəvqəlmilli hüquqi tənzimləmə metodu isə beynəlxalq hüquqa xas olan nizamasalma üsuludur. Daha konkret söyləsək, fəvqəlmilli hüquqi tənzimləmə metodu beynəlxalq hüququn tərkib hissəsi (müstəqil sahəsi) olan beynəlxalq təşkilatlar hüququnda tətbiq olunur. Beynəlxalq təşkilatlar hüququ dedikdə, beynəlxalq (dövlət- lərarası) təşkilatların fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq hüquq normaları sistemi başa düşülür; onun, yəni beynəlxalq təşkilatlar hüququ ilə tənzimlənən münasibətin əsas və başlıca iştirakçısı (subyekti) beynəlxalq təşkilatlardır. Beynəlxalq təşkilatlar isə öz fəaliyyətini həyata keçirən zaman həm də məhz fəvqəlmilli hüquqi tənzimləmə metodundan istifadə edirlər.

Fövqəlmillı hüquqı tənızetmə metodunun nə demək olduđuna gəldıkdə, qeyd etməlyık kı, təsısçı (üzv)-dövlətlər müəyyən hakımıyyət səlahıyyətlərını öz yaratdıqlan beynəlxalq təşkilatlara (onların orqanlarına) verırlər. Söhbət suveren üzv-dövlətlərin müvafıq hakımıyyət orqanlan tərəfındən həyata keçırılən səlahıyyətlərin müə^ən qısımının həmin beynəlxalq təşkilatlara verilməsındən gedır. Xüsüsən də beynəlxalq (dövlət- lərarası) təşkilatlara normativ hüquqı aktlar qəbul etmək səlahıyyəti (ımkanı) verılır kı, belə aktların beynəlxalq təşkilatlara daxil olan üzv- dövlətlər üçün məcburi hüquqı qüvvəsi vardır. Fövqəlmillı hüquqı tənızetmə metodunun mahıyyəti də məhz bundan ibarətdır. Həmin metoda görə, ayn-ayn konkret sahələrdə beynəlxalq təşkilatlar üzv-dövlətlərin müvafıq səlahıyyətinə münasibətdə prioritet (üstün) səlahıyyətə malıkdir. Beynəlxalq təşkilatların, xüsüsılə, üzv-dövlətlər üçün məcburi olan qərarlar qəbul etmək səlahıyyəti vardır kı, bu ön planda duran əsas məsələ sayılır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (BMAT) və digər beynəlxalq təşkilatlar özlərinin fəaliyyətlərində fəvqəlmillı hüquqı tənızetmə metodunu tətbiq edirlər. Bu metod həm də xeyli müddət Avropa inteqrasiya təşkilatlarına (birliklərinə) xas olmuşdur. Həmin metoddan hal-hazırda da Avropa İttifaqının fəaliyyətində istifadə edilir.

Avropa İttifaqı çərçivəsində fəvqəlmillı hüquqı tənızetmə könüllü surətdə (müqavilə qaydasında), üzv-dövlətlərin iradəsi ilə həyata keçirilir. Avropa İttifaqı həmin metoddan ümumi əhəmiyyəti olan məqsədlərə çatmaq üçün istifadə edir və bu zaman beynəlxalq hüquq normaları gözənilməli, beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinə əməl olunmalıdır.

Fövqəlmillı hüquqı tənızetmə metoduna görə, üzv-dövlətlər bu və ya digər limitləşdirilmiş (məhdudlaşdırmış) sahədə öz suveren hüquqların Avropa İttifaqının xeyrinə məhdudlaşdırmışlar. Lakin bu, heç də üzv- dövlətlərin suveren hüquqlarına toxunmur, onlara xələl gətirmir; əksinə, fəvqəlmillı hüquqı tənızetmə metodundan Avropa İttifaqı suveren bərabərlik və qarşılıqlı fayda əsasında beynəlxalq əməkdaşlığın effektivliyini artırmaq üçün istifadə edir.

Beynəlxalq hüquq subyektlıyi Avropa hüququ və beynəlxalq hüquq arasındakı qarşılıqlı əlaqəni şərtləndirən məsələlərdən biridir. Belə kı, beynəlxalq hüquq subyektlıyi beynəlxalq hüququn əsas institutlarından biridir və bu institut həm də Avropa hüququnda tətbiq olunur. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququ Avropa inteqrasiya təşkilatlarını (birliklərini) yaradan təsis müqavilələri əsasında formalaşmışdır. Həmin müqavilələr onlan «beynəlxalq hüquq subyektlıyi» kimi vacib siyasi- hüquqı əlamətlə (keyfiyyətlə) təmin etmişdi. Buna görə də Avropa inteqrasiya təşkilatları (birlikləri) öz fəaliyyətləri dövründə beynəlxalq hüquq subyektlıyinə malik olmuşdur. Beynəlxalq hüquq subyektlıyinə malik olması səbəbindən Avropa inteqrasiya təşkilatları (birlikləri) aşağıdakı hüquqlara malik idilər:

- üçüncü dövlətlərlə beynəlxalq müqavilə bağlamaq hüququ;
- beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlarla beynəlxalq müqavilə bağlamaq hüququ;
- diplomatik əlaqələr saxlamaq hüququ;
- beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatların üzvü olmaq hüququ və s.

Avropa inteqrasiya təşkilatlan (birlikləri) beynəlxalq hüquqla tənzimlənən münasibətlərdə subyekt qismində iştirak edirdilər. Beynəlxalq hüquq subyektliyi də sözügedən qurumun beynəlxalq hüququn subyektliyi olmaq imkanını, onunla tənzimlənən münasibətlərdə iştirac etmək qabiliyyətini ifadə edir.

Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektliyinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqına dair Müqavilə (Maastrixt, 1992-ci il) beynəlxalq hüquq subyektliyi məsələsinin üzərindən, necə deyirlər, «sü- kut»la keçir. Belə ki, həmin müqavilədə Avropa hüququnun beynəlxalq hüquq subyektliyi barədə heç nə deyilmir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının yaradılması barədə sözügedən Maastrixt Müqaviləsi (1992-ci il) Avropa İttifaqını beynəlxalq hüquq subyektliyi ilə birbaşa təmin etmir. Lakin praktikada Avropa İttifaqı, faktiki olaraq, beynəlxalq hüquq subyektliyin- dən istifadə edir. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatı səhifələrində göstərilir ki, Avropa İttifaqı beynəlxalq hüquq subyektliyinə malikdir.' Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı üç Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) bazasında yaradılmışdır; Avropa İttifaqı bu gün onların hüquqi varisi sayılır. Məhz hüquqi varis olması səbəbindən Avropa İttifaqı beynəlxalq hüquq subyektliyinə malikdir. Belə ki, əvvəllər Avropa inteqrasiya təşkilatlarına (birliklərinə) məxsus olan beynəlxalq hüquq subyektliyi hüquqi varislik qaydasında onların hüquqi varisi sayılan Avropa İttifaqına keçmişdir.^ Odur ki, Avropa İttifaqı beynəlxalq hüquq subyektliyinə malikdir. Buna görə də Avropa İttifaqı beynəlxalq müqavilələr bağlaya bilər. Avropa İttifaqı həm də beynəlxalq təşkilatlarda iştirak edir; o, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatına, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmuşdur. Avropa İttifaqı müşahidəçi qismində (müşahidəçi statusu ilə) BMT-nin fəaliyyətində iştirak edir.

Son zamanlarda Avropa İttifaqının diplomatik fəallığı xeyli artmışdır. Avropa İttifaqı xüsusən də sülhməramlı tədbir və əməliyyatlarda fəal iştirak edir, vasitəçilik səylərini gücləndirir; onun BMT və ŞAMT ilə əməkdaşlığı (xüsusən də xoşməramlı əməliyyatlar apanlan hallarda) artır. Bu zaman Avropa İttifaqı öz fəaliyyətində beynəlxalq hüquqa əsaslanır və ondan istifadə edir; Avropa İttifaqı həm də BMT Nizamnaməsinin prinsiplərini rəhbər tutur. Təsədüfi deyil ki, Avropa İttifaqına dair Mü-

' Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.416.

^ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв.ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.98.

qaviləyə (1992-ci il) uyğun olaraq, Avropa İttifaqı BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinə və beynəlxalq hüquqa hörmət edir.

Avropa hüququnu təşkil edən hüquq normalarının bir hissəsi beynəlxalq müqavilələrdə ifadə edilir, mövcud olur. Beynəlxalq müqavilələr isə beynəlxalq hüququn əsas və başlıca mənbə növü sayılır. Bütün bunlar isə onu göstərir ki, mənbə baxımından, beynəlxalq hüquqla Avropa hüququ arasında əlaqə vardır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, beynəlxalq müqavilə elə Avropa hüququnun mənbə növlərindən biridir.

Beynəlxalq hüquqla Avropa hüququ arasında mövcud olan əlaqə özünü həm də bunda göstərir ki, beynəlxalq hüquq nəinki Avropa hüququnun formalaşmasına, həmçinin onun öz funksiyasını yerinə yetirməsinə, eləcə də inkişafına təsir göstərir. Aydın məsələdir ki, beynəlxalq hüquq olmadan Avropa hüququ nə öz funksiyasını yerinə yetirə, nə də inkişaf edə bilər. Avropa hüququ da, öz növbəsində, beynəlxalq hüququn həm inkişafına, həm də həyata keçirilməsinə (realizə olunmasına) müəyyən təsir göstərir.

I FƏSİL ÜZRƏ SXEM

I FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006 (лекция 2).
2. Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие / Пер. с англ. Киев, 2004 (гл. 1).
3. Дэйвис К. Право Европейского Союза / Пер. с англ. Киев, 2005 (гл. 1; гл. 5).
4. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М. Энтин. М., 2011 (гл. 1; гл. 4; гл. 6).
5. Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М. Энтина. М., 2002 (гл.2).
6. Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Ти-унов. М., 2010 (гл.1, § 7).
7. Международное право. Учебник /Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008 (гл.27, § 1).
8. Право Европейского Союза. Учебное пособие / Отв. ред. С.Ю.Кашкин. М., 2011 (разд. I).
9. Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998 (гл.1; гл IX).
10. Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества / Пер. с англ. М., 1998 (гл.7).

II FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN FORMALAŞMASI VƏ ONUN TARİXİ İNKİŞAFI

2.1. Avropa hüququnun yaranması və onun tarixi inkişaf mərhələləri

2.1.1. Avropa hüququnun formalaşması

Məlum olduğu kimi, hüquq dövlətlə eyni vaxtda (birlikdə) yaranmışdır. Belə ki, nə vaxt dövlət meydana gəlmişdir, o zaman da hüquq yaranmışdır. Buna görə də hüququn və dövlətin yaranması eyni vaxta təsadüf edir. Hüququn nə vaxt yaranması barədə danışdığımız zaman, təbii ki, ortaya belə bir haqlı sual çıxır: dünyada xüsusi hüquq sistemi kimi təmnan Avropa hüququ nə vaxt yaranmışdır? Axı, Avropa hüququnun mahiyyətini yaxşı başa düşmək üçün onun yaranma tarixini (mənsəyini) bilmək lazımdır.'

Verilən sualı cavablandırmaq üçün Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) özlərinin yaranma tarixinə, ötəri olsa da, nəzər salmalıyıq. Ona görə ki, Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) və Avropa hüququm formalaşması bir-biri ilə qınımaz surətdə bağlı olan, eyni vaxtda baş verən proseslərdir. Belə ki, həmin təşkilatların (birliklərinin) yaranması ilə Avropa hüququnun özü formalaşmağa başlamışdır. Buna görə də Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) və Avropa hüququnun yaranması eyni dövrə təsadüf edir. Başqa sözlə, Avropa hüququnun formalaşması Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) yaranması ilə bilavasitə bağlı olan prosesdir.

Avropa inteqrasiya təşkilatları, tarixdən məlum olduğu kimi, Avropada inteqrasiya prosesini həyata keçirmək üçün yaradılmışdı. **İnteqrasiya prosesi** isə yalnız müvafiq hüquq normalalarının köməyi və vasitəsi ilə həyata keçirilə bilərdi; məhz həmin normalaların sistem (məcmu) halında birləşməsi nəticəsində Avropa hüququ təşəkkül tapmağa başladı. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hüquq normalaların inteqrasiya prosesini həyata keçirməyin vacib aləti sayılır. Buna görə də Avropa hüququnun Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) özlərinin yaranmasından kənarında formalaşmasını həttə təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. ^

Avropa inteqrasiya təşkilatlarının (birliklərinin) nə vaxt yaranmasına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar keçən yüzilliyin ortalarında təsis olunmuşdur. Bu elə bir dövr idi ki, II Dünya Müharibəsi nəticəsində Avropa iqtisadiyyatı tamamilə dağıdılmışdı. Avropa dövlətlərinin çoxu, demək olar ki, dağıntılar içərisində idi, Avropa çoxsaylı böhranla üzləşmişdi. Hər şeydən əvvəl, təhlükəsizlik problemi mövcud idi. Dünya iq-

' Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.73.

^ Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000, с.2.

tisadiyyatında və siyasətində Avropanın mövqeyi olduqca zəifləmişdi; yaranmış vəziyyətdən çıxmaq lazım idi. İlk növbədə, II Dünya Müharibəsinin doğurduğu dəhşətli nəticələrin aradan qaldırılması tələb olunurdu. Sosial-iqtisadi sahədə səylərin birləşdirilməsi günün aktual məsələsi, zamanın imperativi oldu. Avropalılar gələcəkdə dinc, sülh, sabit və əmin-amanlıq şəraitində həyat sürmək arzusu ilə yaşayırdılar və Avropanın təhlükəsizliyi problemi öz həllini gözləyirdi. Yaranmış vəziyyət çoxsaylı böhrandan çıxmaq yollannın axtarılıb tapılmasını zərurətə çevirdi. Avropanın əsas dövlətlərində müharibədənsonrakı dünyada öz mövqeyini möhkəmləndirmək meylli yarandı.

Yaranmış çoxsaylı problemləri həll etmək təkcə bir dövlətin işi deyildi. Mövcud ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün Avropa dövlətlərinin öz səylərini birləşdirməsi tələb edilirdi. Məhz belə şəraitdə Avropa dövlətlərini birləşdirmək ideyası, Avropa inteqrasiyası şüan irəli sürüldü. Belə ideya və şüarın həyata keçirilməsində həm də ABŞ maraqlı idi. Belə ki, ABŞ dövləti Avropa dövlətlərinin birliyinə (inteqrasiyasına) «kommunizm və sovet təhlükəsindən» müdafiə vasitəsi kimi baxırdı. Belə «təhlükə» Avropada birlik (inteqrasiya) ideyasının və şüannın, praktiki olaraq, həyata keçirilməsi üçün münasib şərait (zəmin) yaratdı. ABŞ bu işdə maliyyə yardımı da göstərirdi ki, həmin yardım «**Marşal planı**» adını aldı. «Marşal planı» kimi proqramın həyata keçirilməsinə nəzarət etmək üçün 1948- ci ildə **Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı** yaradıldı.' Bu, **iqtisadi sahədə** Ümumavropa təşkilatı idi.

Ümumavropa təşkilatı həm də **siyasi sahədə** yaradıldı. Belə ki, 1947- ci ildə Brüssel Pakti əsasında **Qərbi Avropa İttifaqı** təsis edildi. Fransa, Böyük Britaniya və BENİLÜKS[^] Ölkələri tərəfindən yaradılan həmin təşkilat çərçivəsində siyasi əməkdaşlıq həyata keçirilirdi.

Humanitar sahədə də Ümumavropa təşkilatı təsis edildi. Söhbət 1949-cu ildə yaradılan **Avropa Şurasından** gedir. Avropa Şurası humanitar əməkdaşlıq təşkilatıdır; 1950-ci ildə həmin təşkilat çərçivəsində Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası qəbul edilmişdir. Avropa Şurası tərəfindən həm də Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi təsis edilmişdir. Avropa Şurası hazırda xüsusən də insan hüquqları sahəsində vacib rol oynayır.

Ümumavropa təşkilatı həm də **hərbi-müdafiə sahəsində** yaradıldı. Bildiyimiz kimi, 1949-cu ildə **Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı** (NATO) təsis edildi ki, həmin ittifaq çərçivəsində hərbi-müdafiə sahəsində əməkdaşlıq həyata keçirilir.

Beləliklə, XX əsrin ortalarında həm iqtisadi, həm humanitar (insan hüquqları), həm də hərbi-müdafiə sahəsində Ümumavropa təşkilatları tə-

‘ Sonradan bu təşkilat İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı adlandırılmışdır (İƏİT, 1961-ci il).

Bax: URL:<http://www.wikipedia.org>

~ BENİLÜKS - subregional hökumətlərarası təşkilat (üzv-ölkələr: Belçika, Niderland və Lüksemburq) barədə ətraflı bax: URL:<http://www.wikipedia.org>

sis edildi; onlann vasitə və köməyi ilə Ümumavropa əməkdaşlığı həyata keçirilməyə başladı.'

Yaranmış vəziyyət Avropada iqtisadi regionalizm prosesinin (regionlaş- ma prosesinin) həyata keçirilməsini tələb edirdi. **İqtisadi regionalizm prosesi** dedikdə Avropa dövlətlərinin (ümumiyyətlə, dövlətlərin) ərazi əlamətlərinə görə iqtisadi cəhətdən yaxınlaşması başa düşülür. Qeyd etməliyik ki, regional inteqrasiya iqtisadi regionalizmin əsas formalından biri sayılır. II Dünya Müharibəsindən sonra yaranmış vəziyyət Avropada məhz regional inteqrasiyanın - Avropa inteqrasiyasının həyata keçirilməsini tələb edirdi. Avropa (regional) inteqrasiyasını həyata keçirməkdən ötrü keçən yüzilliyin ortalarında Fransa siyasi xadimi Jan Monne (Fransa Respublikasının o vaxtkı planlaşdırma üzrə komissarı) tərəfindən müvafiq layihə hazırlandı ki, həmin layihə Robert Şuman (Fransa Respublikasının o vaxtkı xarici işlər naziri) tərəfindən dəstəkləndi. **«Şuman planı»** adını almış layihə Fransa və Almaniyanın strateji əhəmiyyətə malik olan iki sənaye sahəsinin (iqtisadiyyatın iki strateji sahəsinin), yəni kömür və polad sənaye sahələrinin inteqrasiya olunmasını nəzərdə tuturdu. «Şuman planı» zahirən texniki tədbir hesab edilirdi. Lakin, bıma baxmayaraq, inteqrasiya tarixində prinsipial əhəmiyyətə malik olan həmin plan Avropada ilk inteqrasiya təşkilatının (birliyinin) - **Avropa Kömür və Polad Birliyinin** (ECSC - AKPB) yaranmasına gətirib çıxartdı. Belə ki, həmin planın əsasını tarixə «Şuman Bəyannaməsi» kimi məlum olan 9 may 1950- ci il tarixli sənəd təşkil edirdi. Burada, mahiyyətcə, Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında Fransa ilə Almaniyanın razılıq əldə etmələri ifadə olunmuşdu¹ ki, həmin razılıq kömür və polad sənaye sahələrinin inteqrasiya olunmasını (birləşdirilməsini) nəzərdə tuturdu. Əldə olunmuş razılığı rəsmiləşdirmək üçün 18 aprel 1951-ci il tarixində Paris şəhərində Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında Müqavilə imzalandı (Paris şəhərində imzalandığına görə onu, bəzən, Paris Müqaviləsi adlandırdılar). Almaniya və Fransadan başqa, daha dörd Avropa dövləti də (Belçika, Hollandiya, Lüksemburq və İtaliya da) yaradılmış birliyin üzvü oldu. Birliyin yaradılması ilə Avropa inteqrasiyasının başlanğıcı qoyuldu. Avropa inteq-rasiyasının başlanğıcını və əsasını qoy- duqlarına görə J.Monne və R.Şuman haqlı olaraq, obrazlı şəkildə desək, **«Avropa inteqrasiyasının atası və memarı»** adlanır.

Yaranmış vəziyyət iqtisadiyyatın digər sahələrində də inteqrasiyanın həyata keçirilməsini tələb edirdi. Belə ki, Avropa Kömür və Polad Birliyinin təsis edilməsi, eləcə də onun həyata keçirdiyi fəaliyyət iqtisadi inteqrasiyanın reallığına inam yaratdı. Bu da, öz növbəsində, inteqrasiyanın

¹ İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Qərbi Avropa İttifaqı, NATO və Avropa Şurası barədə bax: Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., 2005, с.104, 167,184, 198.

■ Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.39.

digər iqtisadi sferalarda keçirilməsini və genişləndirilməsini zərurətə çevirdi. Odur ki, keçən yüzilliyin ortalarında inteqrasiya yolunda vacib addımlar atıldı. Belə ki, 25 mart 1957-ci ildə Roma şəhərində iki müqavilə imzalandı. Söhbət Avropa İqtisadi Birliyinin (AİB), habelə Avropa Atom Enerji Birliyinin (AAEB) təsis edilməsi haqqında iki müqavilənin imzalanmasından gedir; həm də Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması barədə müvafiq müqavilə altı iştirakçı-dövlət (Avropa Kömür və Polad Birliyinin üzvü olan altı dövlət) tərəfindən Avropa Atom Enerji Birliyi ilə eyni gündə imzalanmışdı. İmzalandığı yerə (şəhərə) görə həmin müqavilələr Avropa inteqrasiya tarixinə «**Roma müqavilələri**» kimi daxil olmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, Avropa Kömür və Polad Birliyinin, eləcə də Avropa Atom Enerji Birliyinin fəaliyyəti onların məqsədlərinə görə məhdudlaşdırılmışdı. Belə ki, onlar müvafiq olaraq, kömür, polad və atom enerjisi kimi sənaye sahələrində vahid bazar yaratmaq məqsədilə təsis edilmişdi.'

Avropa İqtisadi Birliyinə gəldikdə isə, deməliyik ki, onun fəaliyyəti universal xarakter daşıyırdı." Belə ki, Avropa İqtisadi Birliyinin bütövlükdə yerinə yetirdiyi funksiya iqtisadiyyatın iki birlik (yəni AKPБ və AAEB) tərəfindən əhatə olunmayan bütün digər sahələri ilə bağlı idi. Buna görə də Avropa İqtisadi Birliyinin fəaliyyət sahəsi xeyli dərəcədə geniş idi. Bu onunla izah edilirdi ki, Avropa İqtisadi Birliyinin əsas vəzifəsi iştirakçı-dövlətlərin çoxtərəfli iqtisadi inteqrasiyasına kömək etməkdən və imkan yaratmaqdan ibarət idi. Avropa kömür, polad və atom enerjisi birliklərinin fəaliyyət sahəsi isə yalnız ayn-ayn sənaye sahələrindən ibarət idi.

Göstərdiyimiz üç inteqrasiya təşkilatının (birliyinin) yaradılması, eləcə də onların inkişafı müvafiq hüquq normalannın vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Hüquqi baza və normativ əsas rolunu yerinə yetirən hüquq normala- nının köməyi ilə həmin təşkilatların strukturu, məqsəd və vəzifələri, habelə onların fəaliyyətinin şərt və qaydaları müəyyən edilirdi. Məhz həmin hüquq normaları məcmu (sistem) halında birləşərək Avropa hüququnu yaratdı. Deməli, üç inteqrasiya təşkilatının (birliyinin) təsis edilməsi və fəaliyyət göstərməsi ilə eyni vaxtda Avropa hüququnun özü də təşəkkül taparaq formalaşdı. Nə vaxt ki, üç Avropa birliyi (təşkilatı) təsis olunmuşdur, həmin andan da Avropa hüququnun özü yaranmağa başlamışdır.^

Üç Avropa təşkilatı (birliyi), əsasən, iqtisadi səlahiyyətlərə malik olan inteqrasiya qurumları kimi yarandı. Lakin zaman keçdikcə inteqrasiya prosesi ictimai həyatın digər sahələrini də əhatə etməyə başladı. Məhz bu səbəbdən 1992-ci ildə artıq mövcud olan üç Avropa inteqrasiya təşkilatının (birliyinin) əsasında daha geniş səlahiyyətlərə (faktiki olaraq.

Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.78.

^ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.3.

^ Право Европейского Союза. Учебник /Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.40.

ümumi səlahiyyətlərə) malik olan regional inteqrasiya qurumu - Avropa İttifaqı yaradıldı. Avropa İttifaqının fəaliyyəti təkcə iqtisadiyyat sahəsini deyil, həm də ictimai münasibətlərin digər vacib sferalarını əhatə edir. Avropa İttifaqının yaradılması buna səbəb oldu ki, elmi dövriyyədə «Avropa İttifaqı hüququ» termini işlədilməyə başladı. Bu termindən isə iki mənada istifadə olunur;

- məhdud mənada;
- geniş mənada.

Məhdud mənada Avropa İttifaqı hüququ dedikdə yalnız Avropa İttifaqı ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalanm sistemi başa düşülür. O, 1992-ci ilə Avropa İttifaqının özünün təsis edilməsi ilə yaranmışdır. Buna görə də məhdud mənada Avropa İttifaqı hüququnun tərkibinə kommunitar hüquq, yəni Avropa birlikləri hüququ daxil deyil. Nəzərə alınmalıyıq ki, məhdud mənada Avropa İttifaqı hüququ kommunitar hüquqa daxil olmayan hüquq normalanndan ibarətdir.'

Geniş mənada Avropa İttifaqı hüququna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, «geniş mənada Avropa İttifaqı hüququ» anlayışı «Avropa hüququ» termininə bərabər tutulur. Belə ki, geniş mənada Avropa İttifaqı hüququ dedikdə Avropa hüququnun özü başa düşülür. Avropa hüququ isə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, özündə Avropa birlikləri hüququnu (kommunitar hüququ), məhdud mənada Avropa İttifaqı hüququnu və əsas insan hüquqlarına (azadlıqlarına) aid hüquq normalanm birləşdirir (xatırlayınq ki, bu normalar 1950-ci. il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur).

Beləliklə, Avropa hüququ dedikdə geniş mənada Avropa İttifaqı hüququ başa düşülür; geniş mənada Avropa İttifaqı hüququ isə üç Avropa birliyi təsis olunduğu vaxt yaranmağa başlamışdır.^ Həmin zamanlar, qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Bəzi müəlliflər Avropa İttifaqı hüququnu məhz geniş mənada işlədirlər.

2.1.2. Avropa hüququnun tarixi inkişaf mərhələləri

Avropa hüququ birdən-birə deyil, tədricən yaranmışdır. Qeyd etməliyik ki, o, yanm əsrdən çox, yəni 50 ildən artıq mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Keçdiyi inkişaf yolu Avropa hüququnun tarixidir.

Avropa hüququnun tarixini bilməyin və öyrənməyin vacib əhəmiyyəti vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin ortalarından başlayaraq, geniş xarakter alan inteqrasiya prosesi beynəlxalq səviyyəli əsas hüquqi-iqtisadi hadisələrdən biri sayılır. Avropa hüquq tarixi, ilk növbədə, həmin prosesin mənə və mahiyyətinin dərinədən başa düşülməsinə kömək edir. Digər tərəfdən, Avropa hüququnun müasir vəziyyətini dərk etməkdən və anlamaqdan ötrü onun tarixini öyrənmək lazımdır. Sözsüz ki, Avropa hüqu-

' Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с. 42. ^ Право Европейского Союза. Учебник /Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.40.

qunun tarixini öyrənmədən nə onun inkişaf perspektivini, nə dinamikasını, nə də müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyən etmək olar. Avropa hüququnun inkişaf tendensiyasının və tarixinin öyrənilməsi vacib məsələdir. Bunlardan başqa, Avropa hüquq tarixini öyrənmədən həm dövlətlərin düzgün xarici siyasət strategiyasını işləyib hazırlamaq, həm də problemləri (mübahisə, ixtilaf və münaqişələri) həll etmək mümkün deyildir.

Avropa hüququnun tarixi bir neçə tarixi dövrə bölünür; həmin dövrlər Avropa hüququnun inkişaf mərhələləri adlanır.

Avropa hüququnun inkişaf mərhələləri dedikdə Avropa hüququnun tarixi inkişaf baxımından ayrı-ayrı dövrlərə bölünməsi başa düşülür.

Avropa hüququnun inkişaf mərhələləri barədə danışdığımız zaman, təbii ki, ortaya belə b1r sual çıxır; Avropa hüququ nəyə əsasən ayrı-ayn inkişaf mərhələlərinə bölünür? Avropa hüququnun ayn-ayn inkişaf mərhələlərinə bölünməsinin əsasında hansı meyar durur?

Qeyd etməliyik ki, kifayət dərəcədə mürəkkəb və çoxmərhələli proses olan Avropa inteqrasiya prosesi statistik vəziyyətdə həyata keçirilməmişdir; əksinə, həmin proses köklü dəyişikliklərlə və vacib irəliləyişlərlə müşahidə olunmuşdur. Bu baxımdan, Avropa hüququnun tarixini **üç əsas** inkişaf mərhələsinə (dövlərə) bölmək olar; həmin mərhələlər (dövlər) **bunlardan** ibarətdir;

- kommunitar hüquq mərhələsi (dövrü);
- Avropa İttifaqı hüququ mərhələsi (dövrü);
- vahid Avropa hüququna keçid mərhələsi (dövrü).

Avropa hüququnun tarixi inkişaf mərhələləri (dövləri) bir-birindən özünəxas cəhətləri ilə fərqlənir; bu cəhətlər isə Avropa birliklərinin və Avropa İttifaqının strukturunda, onlann səlahiyyətlərində və təşkilati (ins- titusional) quruluşunun dəyişdirilməsində, habelə digər məsələlərdə ifadə olunur.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Avropa hüquq tarixinin ayn-ayn inkişaf dövrlərinə (mərhələlərinə) bölünməsi məsələsində müəlliflərin mövqeləri birmənalı deyil. Belə ki, həmin məsələdə alimlərin fikirləri üst-üstə düşür. Məsələn, müəlliflərdən M.M.Biryukov[^] və digərləri[^] Avropa hüquq tarixini dörd inkişaf mərhələsinə (dövrünə) bölür. Odur ki, Avropa hüququnun əsas inkişaf mərhələləri barədə məsələ alimlər arasında öz qəti həllini tapmamışdır. Mübahisə bu gün də davam edir. Mübahisəni həll etmək üçün isə Avropa hüququnun hamılıqla qəbul olunan inkişaf mərhələləri (dövləri) müəyyən edilməlidir. Bu, Avropa hüquq elminin üzərinə düşən aktual vəzifələrdən biri sayılır.

Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв.ред. Л.М. Энтин. М., 2011, с.33.

Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с.12- 23.

[^] Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М. Энтина. М., 2000, с. 6-9.

Avropa hüququnun hər bir tarixi inkişaf mərhələsi (dövrü) müəyyən xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur ki, hərnin xüsusiyyətlər Avropa inteqrasiya prosesində baş verən vacib dəyişikliklə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər, Avropa hüququnun tarixi inkişaf mərhələlərini (dövlərini), şərti olaraq, bir-birindən ayırmağa və fərqləndirməyə imkan verir.

2.2. Avropa hüququnun tarixi inkişaf mərhələlərinin qısa öçerki

2.2.1. Kommunitar hüquq mərhələsi

Kommunitar hüquq dövrü Avropa hüquq tarixinin birinci və ilk, necə deyərlər, başlanğıc mərhələsidir. Məhz bu mərhələdə Avropa hüququnun yaranma və formalaşma prosesinə başlanılmışdır. Belə ki, **kommunitar hüquq** dedikdə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa birlikləri hüququ başa düşülür. Bu səbəbdən kommunitar hüquq dövrü dedikdə Avropa birliklərinin hüquq dövrü anlaşılır. Odur ki, Avropa hüquq tarixinin **birinci mərhələsi**, yəni kommunitar hüquq dövrü (mərhələsi) üç Avropa birliyinin yaradılması ilə bağlıdır; bu mərhələ, əsasən, 1992-ci ilə kimi (Avropa İttifaqı təsis olunan vaxta qədər) və həm də, faktiki olaraq, sonrakı illərdə davam etmişdir. Avropa İttifaqının yaradılması ilə Avropa hüquq tarixinin birinci mərhələsi, yəni kommunitar hüquq dövrü tədricən öz yerini növbəti mərhələyə verir. Kommunitar hüquq mərhələsinin başlanğıcı isə, üç Avropa birliyinin (təşkilatının) yaranma vaxtına təsadüf edir; üç Avropa birliyi isə, məlum olduğu kimi, XX əsrin 50-ci illərində yaradılmışdır.

Kommunitar hüquq dövrü dedikdə, Avropa hüququnun keçən yüzilliyin 50-ci illərindən başlayaraq, əsasən, 1992-ci ilə (Avropa İttifaqı yaranana kimi) və tədricən sonrala illərdə de-fakto davam edən tarixi inkişaf mərhələsi başa düşülür.

Nəzərdən keçirilən dövrün Avropa hüququ üç Avropa birliyinin XX əsrin 50-ci illərindən 1992-ci ilə kimi fəaliyyəti və öz funksiyasını yerinə yetirməsi ilə bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir. Həmin normalar, əsasən, Avropa inteqrasiya tarixində Paris Müqaviləsi, habelə Roma müqavilələri kimi tanınan təsis sənədlərində (aktlannda) ifadə edilmişdi. Təkrar edərək, bir daha göstəririk ki, **Paris Müqaviləsi** dedikdə Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında Müqavilə başa düşülür. **Roma müqavilələri** dedikdə isə, iki Avropa birliyinin (təşkilatının), yəni Avropa İqtisadi Birliyinin, eləcə də Avropa Atom Eneji Birliyinin təsis edilməsi barədə iki müqavilə anlaşılır.

18 aprel 1951-ci il tarixdə imzalanan və 1952-ci il iyulun 23-də qüvvəyə minən Paris Müqaviləsi ilə Avropada ilk inteqrasiya təşkilatı (birliyi) yaradıldı və həm də, eyni zamanda, inteqrasiya prosesinin özünün prinsipial əsası qoyuldu. Paris Müqaviləsi preambuladan və 100 maddədən ibarət idi. Preambulada müqavilənin bağlanmasının motiv və məqsədləri göstərilirdi. Müqavilənin ibarət olduğu maddələrə gəldikdə isə,

qeyd etməliyik ki, onlar dörd bölmədə qruplaşdırılmışdı. I bölmədə ümumi bazar yaratmağın məqsəd və məzmunu xarakterizə olunurdu. II bölmədə Avropa Kömür və Polad Birliyinin strukturunu təşkil edən orqanların sistemini və onların formalaşma qaydasını müəyyənləşdirən normalar nəzərdə tutulmuşdu. III bölmə Avropa Kömür və Polad Birliyinin iqtisadi, sosial və fiziki əsaslarına həsr olunmuşdu; burada həm də, eyni zamanda, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağın şərtləri göstərilmişdi. Yekun (IV) bölmədə hesabat vermək, nəzarəti həyata keçirmək, mübahisələri həll etmək və müqavilənin qüvvəyə minmə şərtləri kimi məsələlərə aid normalar müəyyən edilmişdi.

Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında Müqavilənin qüvvəyə minməsi, daha doğrusu, AKP-nin özünün təsis edilməsi buna səbəb oldu ki, Avropa hüququnun formalaşma prosesi başlandı, təşəkkül tapdı və onun prinsipləri əsas qoyuldu; bu, həm də, eyni zamanda, geniş mənada Avropa İttifaqı hüququnun formalaşmasının başlanğıcını qoydu. Belə ki, Avropa İttifaqı üç Avropa birliyinin (təşkilatının) əsasında yaradılmışdır; Avropa Kömür və Polad Birliyi isə həmin təşkilatlardan biridir.

Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında Müqavilə ümumi bazar yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bu səbəbdən ümumi bazanın yaradılması məsələsi həmin təşkilatın diqqət mərkəzində idi. Bu zaman ortaya belə bir qanunauyğun sual çıxır: nə üçün ümumi bazar iqtisadiyyatın (istehsalın) göstərilən sahələri, yəni kömür və polad sənayesi kimi sahələr çərçivəsində yaradılırdı?

Məlum olduğu kimi, keçən yüzilliyin 50-ci illərində **kommunitar metod** işlənib hazırlanmışdı ki, onun əsasını Avropada inteqrasiyanın inkişafına dair proqram təşkil edirdi; bu proqram müasir dövrdə «kommunitar metod» adı ilə tanınır. Kommunitar metod isə bir neçə vacib prinsip müəyyənləşdirirdi. **İnteqrasiyanın tədricən həyata keçirilməsi** həmin prinsiplərdən biri idi. O zamanlar ağır sənayenin əsas sahələri hesab edilən, eləcə də strateji əhəmiyyətə malik olan kömür və poladtökmə sektorları çərçivəsində ümumi bazar yaradılması Avropa inteqrasiyasının tədricən həyata keçirilməsi prinsipinə tamamilə uyğun gəlirdi. Həmin sektorlar çərçivəsində ümumi bazar yaradıldıqdan sonra artıq iqtisadiyyatın bütün sahələrində inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsinə başlamaq olardı. Bax, elə bu amil kömür və polad sənayesi kimi vacib sahələr çərçivəsində ümumi bazar yaradılmasının əsas səbəblərindən biri idi.

Qeyd etməliyik ki, o dövrdə ümumi bazar yaratmaq üçün kömür və polad sənayesi kimi istehsal sahələrinin seçilməsi təsadüf xarakter daşıyırdı. Belə ki, kömür və poladtökmə o vaxtlar bütün inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın əsas və başlıca sahələrindən biri sayılındı.

İkinci əsas səbəb isə bundan ibarət idi ki, II Dünya Müharibəsindən sonra Almaniyanın iki əyaləti - Rur və Saar, faktiki olaraq, Fransanın

idarəçiliyi altına (tabeliyinə) keçmişdi. Həmin əyalətlər o zamanlar kömür və polad istehsalının əsas mərkəzi sayılırdı; Almanıyanın kömür və polad sənayesi məhz bu əyalətlərdə cəmlənmişdi.' 1949-cu ildə AFR yaradıldıqdan sonra o. Rur və Saann geri qaytanımasını təkidlə tələb etməyə başladı. AFR-in irəli sürdüyü tələb ABŞ və Böyük Britaniya tərəfindən dəstəklənirdi. Belə ki, ABŞ və Böyük Britaniya «Şərqdən gözlənilən mümkün kommunizm təhlükəsindən» qorunmaq üçün AFR-in gücləndirilməsinə səy göstərirdilər.

Fransaya gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, Almanıyanın hərbi gücünün bərpa olunmasından ehtiyat edərək. Rur və Saar əyalətlərinin AFR-ə qaytanıması əleyhinə idi, çünki kömür və polad sənayesi Almanıyanın hərbi gücünün dirçəlməsinin əsası ola bilərdi.

Yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, «**Şuman planı**» adlı layihə işlənib hazırlandı ki, həmin layihə mübahisəli əyalətlərin AFR-ə qaytanımasını nəzərdə tuturdu. Layihəyə görə. Qərbi Avropanın iki böyük dövləti olan Almaniya və Fransanı bəndə etmək, on- lann arasındakı münasibətləri normallaşdırmaq üçün həmin dövlətlərin kömür və polad təkmil sənayeləri inteqrasiya olunurdu. İnteqrasiyanı həyata keçirmək üçün Avropa Kömür və Polad Birliyi kimi təşkilatın təsis edilməsi, eləcə də ümumi bazann yaradılması nəzərdə tutulurdu. Məhz həmin təşkilat və ümumi bazar çərçivəsində Almaniya ilə Fransanı bəndə etmək, onların arasındakı münasibətləri normallaşdırmaq üçün şərait yaradıldı. Avropa Kömür və Polad Birliyinin təsis edilməsi, habelə ümumi bazann yaradılması həm Almanıyanın, həm də Fransanın maraqlarına uyğun gəlirdi. Belə ki. Rur və Saar əyalətində cəmləşən kömür və polad istehsalı sənaye sahələri bütövlükdə Avropa Kömür və Polad Birliyinin əlinə keçdi. Avropa Kömür və Polad Birliyi isə nə Almaniya, nə Fransa, nə də digər hər hansı hökumətdən asılı idi; o, ümumi mənafe üçün fəaliyyət göstərən təşkilat idi. Bu təşkilat Fransanın hərbi təhlükədən qorunmasını təmin edirdi. Nəticədə kömür və polad sənayesi kimi strateji sahələrdən hərbi məqsədlər üçün gizli şəkildə istifadə olunmasının qarşısını almaq üçün imkan yarandı, Ümumavropa səviyyəsində təhlükəsizlik təmin olundu. ^

Avropa Kömür və Polad Birliyi **hüquqi şəxs statusu ilə** təmin olunmuşdu. Belə ki, təsis müqaviləsinə görə, onun hüquqi şəxs statusu var idi. Təsis müqaviləsinin 6-cı maddəsində deyilirdi ki, Avropa Kömür və Polad Birliyi hüquqi şəxsdir. Hüquqi şəxs isə hüquq subyektliyi kimi qabiliyyətə (imkana) malikdir. Bu qabili}^ətdən (imkandan) istifadə edərək, Avropa Kömür və Polad Birliyi alqı-satqı, kirayə, kredit və digər hüquq münasibətlərində subyekt qismində iştirak edə bilərdi. Hüquqi şəxs olması səbəbindən onun həm də məhkəmədə tərəf (iddiaçı və cavabdeh) qismində çıxış etməsi mümkün idi.

’ URL:<http://www.salon-collection.ru> ■ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005,с.75.

Avropa Kömür və Polad Birliyi **beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat olmuşdur**. Belə ki, o, beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlara xas olan əlamətlərlə xarakterizə edilir. Birinci əlamət bundan ibarətdir ki, Avropa Kömür və Polad Birliyi müvafiq **beynəlxalq müqavilə (təsis müqaviləsi)** əsasında yaradılmışdır. Məhz təsis müqaviləsi əsasında yaradılmaq beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar üçün xarakterik olan əlamətlərdən biridir. İkinci, beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar **üzvlük** kimi əlamətlə xarakterizə olunur. Belə ki, onlann tərkibi ayn-ayn üzvlərdən ibarətdir. Avropa Kömür və Polad Birliyinin üzvləri sırasına, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropanın 6 dövləti daxil olmuşdu. Üçüncü, beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar **spesifik məqsədi** olan qurumlardır. Avropa Kömür və Polad Birliyinin isə spesifik məqsədə nail olmaq üçün fəaliyyət göstərməsi şəxsiz idi. Dördüncü, beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar həmişə **institusional (təşkilati) struktura** malik olur. Avropa Kömür və Polad Birliyinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onun strukturuna təsis aktı (təsis müqaviləsi) əsasında yaradılan bir neçə orqan daxil olunmuşdu; həmin orqanların köməyi və vasitəsi ilə birlik idarə edilmiş, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq mümkün olmuşdur.'

Avropa Kömür və Polad Birliyi həm də **beynəlxalq hüquq subyekti-liyi kimi qabiliyyətə (imkana)**, yəni subyekt qismində beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı olmaq qabiliyyətinə (imkanına) malik olmuşdur. AKPB-nin təsis müqaviləsinin 6-cı maddəsində deyilirdi ki, birliyin beynəlxalq münasibətlərdə hüquq qabiliyyəti vardır və bu, onun öz funksiyasının həyata keçirilməsi və qarşıya qoyulan məqsədə çatması üçün zəruridir. Burada AKPB-nin məhz beynəlxalq hüquq subyekti-liyi kimi qabiliyyətlə (imkanla) təmin olunması ifadə edilmişdi. Belə qabiliyyətlə (imkanla) təmin edilməsinə görə birlik üçüncü dövlətlərlə əlaqəyə girə, onlarla beynəlxalq müqavilə bağlaya bilərdi; o, həm də beynəlxalq təşkilatlarla beynəlxalq müqavilə bağlaya bilərdi.

2.2.1.1. Avropa Kömür və Polad Birliyinin idarə edilməsi

Avropa Kömür və Polad Birliyinin idarə olunması üçün ümumi hakimiyyət orqanları yaradıldı; həmin orqanları ifadə etmək üçün «institut» terminindən istifadə edildi. «Institut», nəzərə alınmalı ki, AKPB-nin idarə olunmasını həyata keçirən ümumi hakimiyyət orqanlarını ifadə etmək üçün işlədilən (seçilən) termdir. Deməli, AKPB-nin **institulları** dedikdə, onun orqanları başa düşülürdü. Buraya, yəni birliyin institutlarına aşağıdakılar daxil idi:

- Ali orqan;
- Şura;

' *Beynəlxalq təşkilatların əlamətləri barədə bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.416.

- Məclis;
- Məhkəmə.

Ali orqan (ona ali rəhbərlik orqanı da deyilirdi) AKPB-nin institutları (orqanları) sistemində əsas yer tuturdu. O, birliyin ali idarəetmə orqanı (High Authority) sayılırdı.¹ Ali orqanın **hüquq norması yaratmaq (hüquqyaradıcılıq) səlahiyyəti** var idi və bu səbəbdən əsas qanunvericilik orqanı sayılırdı. Belə ki, təsis müqaviləsinin 14-cü maddəsi onu ictimai münasibətləri tənzimləmək üçün normativ aktlar qəbul etmək hüququ ilə təmin etmişdi. Ali orqan həm də fərdi aktlar qəbul edə bilirdi. Onun qəbul etdiyi normativ və fərdi aktların həm üzv-dövlətlərin özləri, həm də üzv-dövlətlərin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxsləri) üçün məcburi hüquqi qüvvəsi var idi.

Ali orqan həm də **inzibati səlahiyyətlə** təmin olunmuşdu. Maliyyə sahəsində o, müəssisələrdən birbaşa alınan yığımlar (vergilər) müəyyənləşdirmək hüququna malik idi (təsis müqaviləsinin 49-cu maddəsi). Ali orqan həm də ayn-ayn hallarda cərimələmək hüququndan istifadə edə bilirdi (təsis müqaviləsinin 66-cı maddəsi).

Ali orqan **fövqəlmilli orqan idi**. Belə ki, o, üzv-dövlətlərin hökumətləri tərəfindən 6 il müddətinə təyin olunan üzvlərdən (9 üzvdən) ibarət idi. Ali orqanın üzvləri tam müstəqil olub, onları təyin edən dövlətlərdən asılı deyildi; hətta onların özlərinin milli hökumətlərindən hər hansı təlimat almaları qadağan olunmuşdu. Digər tərəfdən, bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Ali orqanın üzv-dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi olan aktlar qəbul etmək hüququ var idi. Buna görə də Ali orqanın funksiyası fəvqəlmilli xarakterə malik idi. Təsis müqaviləsinin 9-cu maddəsində göstərilirdi ki, Ali orqanın üzvlərinin funksiyası fəvqəlmilli xarakterə malikdir və onlar bununla bir araya sığmayan istənilən hərəkətdən çəkinməlidirlər.

Şura (Council) ayn-ayn üzv-dövlətlərin marağını ifadə edən orqan idi. Bu cəhəti ilə o, Ali orqandan fərqlənirdi. Belə ki, Ali orqan ümumi mənafehləri ifadə edən institut sayılırdı. Şuranın tərkibi AKPB-nin üzvü olan hökumətlərin nümayəndələrindən (nazirlərdən) ibarət idi; onun tərkibinə hər bir üzv-dövlətdən bir nümayəndə (nazir) daxil idi. Bu səbəbdən Şura məşvərətçi orqan kimi **Xüsusi Nazirlər Soveti** adlanırdı.

Şuranın səlahiyyətləri geniş deyildi. O, məhdud səlahiyyətlərə malik idi; xüsusən də, o, Ali orqanın bəzi qərarlarına icazə (razılıq) vermək səlahiyyəti ilə təmin olunmuşdu. Bu yolla Şura Ali orqanın fəaliyyətinə nəzarət edirdi.[^]

Məclis (Assembly) də nümayəndəli orqan sayılırdı. Əvvəllər bu orqan üzv-dövlətlərin milli parlamentlərinin nümayəndələrindən ibarət idi. Sonralar, 1979-cu ildən etibarən Məclisin üzvləri üzv-dövlətlərin istəyi əsasında birbaşa seçkilər yolu ilə seçilməyə başladılar.

¹ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.76.

[^] Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с.13.

Məclisin səlahiyyəti olduqca məhdud idi. O, əsasən, **məsləhət səlahiyyətini** həyata keçirirdi. Məclisin həm də Ali orqanın bütün üzvlərini üçdə iki səs çoxluğu ilə istefaya göndərmək hüququ var idi. Məclis parlament təsisatı (qurumu) sayılırdı; gələcək Avropa Parlamenti məhz onun əsasında formalaşdı.

Məhkəmə (Court of Justice - ECJ) ədalət mühakiməsini (məhkəmə hakimiyyətini) həyata keçirən orqan idi. O, hakimlərdən ibarət idi; hakimlər isə üzv-dövlətlər tərəfindən təyin olunurdular. Lakin, buna baxmayaraq, məhkəmə öz hüquqi təbiətinə görə fəvqəlmillə orqan sayılırdı. Belə ki, hakimlər öz vəzifələrini icra edərkən müstəqil olub, heç kəsdən asılı deyildi; onlar öz fəaliyyətlərində yalnız təsis müqaviləsini və qüvvədə olan normativ hüquqi aktları rəhbər tutub bilərdilər.

Məhkəməyə iddia ilə həm üzv-dövlətlər, həm də bilavasitə şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər) müraciət edə bilərdilər; həm də o, qeyri-siyasi institut (orqan) sayılırdı.¹

Göstərilən orqanların (institutların) yaradılması Avropa Kömür və Polad Birliyinin strukturunda fəvqəlmillə institusional (təşkilati) mexanizmin formalaşmasına gətirib çıxardı. Bunun nəticəsində, mahiyyətə, hökumət- lərarası (dövlətlərarası) təşkilatdan daha çox dövlətdən üstün olan yeni qurum yarandı.[^]

2.2.1.2. Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması

Kommünitar hüququn formalaşmasına həm də Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması təsir göstərdi. Qeyd etməliyik ki, 1951-ci ildə Paris Müqaviləsi əsasında yaradılmış Avropa Kömür və Polad Birliyi funksional xarakterə malik olub, məhdud məqsəd güdürdü. O, kömür və poladtökmə sənaye sahələrinin inkişafı və həmin məhdud sahələrdə ümumi bazanın yaradılması ilə bağlı xüsusi məsələləri həll edirdi. Lakin yaranmış vəziyyət inteqrasiya prosesinin iqtisadiyyatın bütün sahələrində həyata keçirilməsini, ümumi iqtisadi səlahiyyətə malik olan fəvqəlmillə təşkilatın təsis olunmasını tələb edirdi. Hələ 1956-cı ildə Pol Anri Spaak (o dövrdə Belçikanın xarici işlər naziri) tərəfindən hazırlanmış məmzədə belə təşkilatın yaradılması nəzərdə tutulurdu. Həmin məruzə dərc edildikdən sonra 25 mart 1957-ci il tarixdə Roma şəhərində Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsi imzalandı (Roma Müqaviləsi).

Avropa Kömür və Polad Birliyinin üzvü olan 6 dövlət (Fransa, Almaniya, İtaliya, Belçika, Lüksemburq və Hollandiya) tərəfindən imzalanan həmin müqavilə 1958-ci ilin yanvar ayının 1-dən (iştirakçı-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunma prosesi başa çatdıqdan sonra) qüvvəyə mindi.

Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılmasında Avropa Kömür və Polad Birliyi vacib rol oynadı. Belə ki, Avropa Kömür və Polad Birliyi Avropa İq

¹ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.11.

[^] Дейвис К. Право Европейского Союза, Киев, 2005, с.76.

tisadi Birliyinin yaranmasına güclü təkan verdi. Avropa Kömür və Polad Birliyinin təcrübəsi göstərdi ki, inteqrasiya prosesinin iqtisadiyyatın bütün sahələrində həyata keçirilməsini təmin edən beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatın - regional iqtisadi inteqrasiya qurumunun yaradılması mümkündür. O, Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılmasında bir növ örnək və nümunə oldu. Bir sözlə, Avropa Kömür və Polad Birliyi Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində həyata keçirilən iqtisadi inteqrasiya prosesinə start verdi. Nəticədə Avropa İqtisadi Birliyi yaradıldı ki, bu, Avropa inteqrasiya prosesinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Belə bir təşkilatın yaradılması Qərbi Avropada bütövlükdə inteqrasiya prosesinin inkişafında vacib və həlledici rol oynadı. O, ümumi, xeyli dərəcədə universal xarakterə malik olan təşkilat idi.

Avropa İqtisadi Birliyinə yaradılması haqqında sözügedən Roma Müqaviləsi Avropa Kömür və Polad Birliyinə müəyyənləşdiriyi prinsipləri qəbul edərək, onları iqtisadiyyatın bütün sahələrinə şamil etdi. Çoxaspektli iqtisadi inteqrasiyanın həyata keçirilməsini təmin etmək Avropa İqtisadi Birliyinə əsas vəzifəsi kimi müəyyən olunmuşdu. Təsadüfi deyil ki, Roma Müqaviləsində məhz onun iqtisadi məqsədlər güdməsi göstərilirdi. Konseptual baxımından o, iqtisadi inteqrasiya proqramı hesab edilirdi.

Avropa İqtisadi Birliyinə təsis edilməsi barədə adınəkilən Roma Müqaviləsi preambula və 6 hissədən ibarət idi; həmin hissələr özlərində 248 maddəni birləşdirmişdi. Roma Müqaviləsi iqtisadi sferada ümumi bazanın yaradılmasını tənzimləyən sənəd idi; iqtisadi sahədə ümumi bazar isə kömür və poladtökmə kimi sahələrdən başqa, təsərrüfatın bütün sahələrini (sektorlarını) əhatə edirdi. Roma müqaviləsində ümumi bazanın hər bir elementinə həsr olunan ayrıca maddələr nəzərdə tutulmuşdu; həmin **elementlər** isə bunlardan ibarət idir:

- malların sərbəst hərəkəti;
- şəxslərin sərbəst hərəkəti;
- xidmətlərin sərbəst hərəkəti;
- kapitalların sərbəst hərəkəti.

Roma Müqaviləsi həm də Avropa İqtisadi Birliyinə həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdi. Belə ki, Avropa İqtisadi Birliyi aşağıda göstərilən bir neçə **əsas istiqamətdə** fəaliyyət göstərirdi:

- üzv-dövlətlər arasında gömrük yığımlarının və idxal-ixrac sahəsində kəmiyyət məhdudiyətlərinin aradan qaldırılması;
- üçüncü dövlətlərə münasibətdə ümumi gömrük tarifinin müəyyən edilməsi;
- üçüncü dövlətlərə münasibətdə ümumi ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi;

' Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.79.

^ Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие. Киев, 2004,с.30-182.

- kənd təsərrüfatı sahəsində ümumi siyasətin yürüdülməsi;
- nəqliyyat sahəsində ümumi siyasətin yürüdülməsi;
- ümumi bazarda rəqabət qaydalarının pozulmasının qarşısının alınması;
- üzv-dövlətlər arasında mallann, xidmətlərin, şəxslərin və kapitalla- nn sərbəst hərəkətinə qarşı maneələrin aradan qaldırılması;
- üzv-dövlətlərin yürütdükləri iqtisadi siyasətin uyğunlaşdırılması;
- üzv-dövlətlərin qanunvericiliklərinin yaxınlaşdırılması (ümumi baza- nn funksiyası üçün lazım olan dərəcədə uzlaşdırılması) və s.

Roma Müqaviləsində müvafiq gömrük ittifaqının yaradılması nəzərdə tutulmuşdu; gömrük ittifaqı Avropa İqtisadi Birliyinin əsası idi. Belə ittifaqın yaradılması, şübhəsiz, mallann ümumi bazar daxilində milli sərhədlərdən və gömrük qaydalanndan asılı olmayaraq, sərbəst hərəkətini təmin edirdi. Gömrük ittifaqı iki əsas əlamətlə xarakterizə olunurdu. **Birinci**, gömrük ittifaqı üzv-dövlətlər arasında idxal və ixrac gömrük tariflərinin (gömrük yığılanmn) qadağan olunmasını nəzərdə tuturdu. **İkinci**, gömrük ittifaqı mövcud olan zaman üzv-dövlətlərlə üçüncü dövlətlər arasında münasibətlərdə ümumi gömrük tarifləri müəyyən edilirdi. ⁴

Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması, praktiki cəhətdən, Avropa iqtisadi inteqrasiyasının ilkin təcrübəsi idi. Avropa iqtisadi Birliyinin yaradılması isə bütövlükdə Avropa iqtisadi inteqrasiya prosesinin inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malik olan hadisə hesab edildi. Təsadüfi deyil ki, Avropa inteqrasiyasının istiqamət və mahiyyəti Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsi ilə müəyyən edilirdi. [^]

Avropa İqtisadi Birliyi yarandığı andan **hüquqi şəxs statusu** ilə təmin olunmuşdu. Hüquqi şəxs isə hüquq subyektliyi olan qurumdur. Bu səbəbdən Avropa İqtisadi Birliyi hüquq subyektliyinə malik idi.

Avropa İqtisadi Birliyi həm də **beynəlxalq hüquq subyektliyi** kimi siyasi-hüquqi keyfiyyətlə təmin olunmuşdu. Avropa İqtisadi Birliyinin belə keyfiyyətə malik olması həm də onunla bağlı idi ki, o, **beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat** sayılırdı. Beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatların isə beynəlxalq hüquq subyektliyi vardır. [^] Bu səbəbdən Avropa İqtisadi Birliyi beynəlxalq hüququn subyektliyi sayılırdı. Odur ki, o, beynəlxalq hüquqla tənzimlənən münasibətlərdə subyekt qisminə iştirak edə, beynəlxalq müqavilə bağlaya və s. işləri görə bilərdi.

Ümumi bazanın yaradılması **Avropa İqtisadi Birliyinin başlıca məqsədi** sayılırdı. Ümumi bazara siyasi sferada rəhbərlik etmək, eləcə də ümumi siyasəti həyata keçirmək üçün Avropa İqtisadi Birliyinin orqanları yaradıldı. Söhbət dörd müstəqil orqandan gedir ki, Avropa İqtisadi Birliyi

⁴ *Həmin əlamətlər barədə bax: Топорнин Б.Н.Европейское право. Учебник. М., 1998, С.64.*

[^] URL; [http:// www.krugosvet.ru](http://www.krugosvet.ru)

[^] *Международное публичное право. Учебник /Отв. ред. К.А. Бекяшев. М., 2009, с.193.*

məhz onlann vasitə və köməyi ilə idarə olunurdu.' Avropa İqtisadi Birliyinin institusional (təşkilati) strukturu həmin orqanlardan təşkil olunmuşdu; onlara **Avropa İqtisadi Birliyinin institutları** deyilirdi.^ Həm də Avropa İqtisadi Birliyinin institutları bəzi fərqlərlə Avropa Kömür və Polad Birliyinin prinsipləri əsasında təşkil olunmuşdu. Belə ki, Avropa İqtisadi Birliyi də **dörd institutdan** ibarət idi:

- Şura;
- Komissiya;
- Parlament Məclisi;
- Məhkəmə.

Şura Avropa İqtisadi Birliyinin institutları sistemində əsas yer tuturdu. Belə ki, o, Avropa İqtisadi Birliyinin **başlıca qanunverici (hüquqyara- dıcı) orqanı** sayılırdı. Şura müəyyən edilmiş həddə (çərçivədə) qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik idi.

Şura milli hökumətlərin nümayəndələrindən ibarət idi. Belə ki, onun tərkibinə bütün üzv-dövlətlərin nümayəndələri daxil idi.

Komissiya əsas icra orqanı hesab edilirdi. O, başlıca olaraq, **icra funksiyasını** yerinə yetirirdi. Avropa İqtisadi Birliyinin işlərinin cari və daim idarə olunması məhz Komissiyaya həvalə edilmişdi.^ Lakin, buna baxmayaraq, Komissiya qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik idi.

Komissiya, mahiyyətcə, Avropa Kömür və Polad Birliyinin ali rəhbərlik orqanının analoqu (oxşan) kimi yaradılmışdı. Belə ki, o, həmin orqanı əvəz edən institut kimi təsis edilmişdi.

Komissiya inteqrasiyanın həyata keçirilməsini təmin edən əsas orqan sayılırdı. O, aşağıda göstərilən bir neçə vacib **istiqlal** fəaliyyət göstərirdi:"

- Avropa İqtisadi Birliyinin siyasəti barədə təkliflər vermək;
- verilən təklifləri həyata keçirmək üçün üzv-dövlətlər arasında vasitəçilik etmək;
- üzv-dövlətlərin milli siyasətlərini əlaqələndirmək;
- Avropa İqtisadi Birliyinin yürütdüyü siyasətin həyata keçirilməsi üzərində nəzarət etmək.

Komissiya müəyyən üzvlərdən ibarət idi. Üzvlər iştirakçı (üzvi-dövlətlərin vətəndaşlarından təyin olunurdular; lakin Komissiyanın üzvləri iştirakçı (üzv)-dövlətdən asılı deyildilər.

Parlament Məclisi qanunverici orqan sayılırdı. O, yalnız **məsləhət və nəzarət funksiyasını** həyata keçirirdi; Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsinin 4-cü maddəsinə görə, o, ancaq belə funksiyaları yerinə yetirə bilərdi.

* *

‘ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.78.

^ Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.75. ^ Топорнин Б.Н.Европейское право. Учебник. М., 1998, с.64.

* Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.11.

Məhkəmə bir neçə əsas funksiya yerinə yetirən orqan idi. Belə ki, o, aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirdi:

- Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində yaradılan hüquq normalarının siyasi mülahizələrdən asılı olmayaraq tətbiqini təmin etmək;
- üzv-dövlətlər və Avropa İqtisadi Birliyi arasında yaranan mübahisələrdə arbitr rolunda çıxış etmək;
- Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində yaradılan hüquq normalarının eyni cür tətbiqini və təfsirini təmin etmək;
- Avropa İqtisadi Birliyinin orqanları (institutları) arasında yaranan mübahisələrə baxmaq.

Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində əlavə olaraq daha **üç orqan** yaradıldı; həmin orqanlar bunlardan ibarət idi:

- İqtisadi və Sosial Komitə;
- Avropa İnvestisiya Bankı;
- Hesablama Palatası.

Avropa İqtisadi Birliyinin institutları (orqanları) **iki yerə** bölünürdü:'

- siyasi institutlar;
- -qeyri-siyasi institutlar.

Siyasi institutlara aşağıdakılar aid olunurdu:

- Şura;
- Komissiya;
- Parlament Məclisi.

Qeyri-siyasi institutlara isə bunlar daxil idi:

- Məhkəmə;
- Hesablama Palatası.

Qeyd etməliyik ki, Avropa İqtisadi Birliyinin adı Avropa İttifaqı haqqında Maastrixt Müqaviləsi (1992-ci il) bağlandıqdan sonra dəyişmişdir. Belə ki, həmin müqavilədə «Avropa İqtisadi Birliyi»nin adı «Avropa Birliyi» adı ilə əvəz olundu.

Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması və fəaliyyəti kommunitar hüququn formalaşmasında böyük rol oynadı. Belə ki, Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində müvafiq hüquq normaları yaradıldı; həmin normaların sistem (məcmu) halında birləşməsi Avropa İqtisadi Birliyi hüququnun özünün yaranmasına səbəb oldu. Avropa İqtisadi Birliyi hüququnun əsasında isə məhz kommunitar hüququn özü formalaşmağa başladı. Bu onunla izah edilir ki, Avropa İqtisadi Birliyi Avropa iqtisadi inteqrasiyasının bütövlükdə inkişafını və vəziyyətini müəyyənləşdirən başlıca qurum (təşkilat) sayılırdı.

Kommunitar hüququn formalaşmasında Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsi xüsusilə vacib rol oynadı;^ həmin müqavilə Avropa hüququnun mənbələri arasında əsas yer tuturdu. Ona görə ki, Avropa birlikləri

' Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.10, 61.

■ Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2002, с. 14.

sistemində Avropa İqtisadi Birliyi, necə deyərlər, xüsusi çəkiyə malik idi. Təsadüfi deyil ki, Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsi Avropa birliklərinin «**konstitusiyası**» kimi tanınırdı.

2.2.13. Avropa Atom Enerji Birliyinin yaradılması

Avropa Atom Enerji Birliyi keçən yüzilliyin ortalarında yaradılan inteqrasiya təşkilatlarından biridir. Bu təşkilatın yaradılması hələ 1956-cı ildə Pol Anri Spaakin (Belçikanın o dövrdəki xarici işlər naziri) rəhbərlik etdiyi hökumətlərarası komissiyanın dərc etdiyi məruzədə nəzərdə tutulmuşdu. Bu planı reallaşdırmaq və həyata keçirmək üçün 25 mart 1957- ci ildə Avropa Kömür və Polad Birliyinin üzvü (təsisçisi) olan 6 dövlət öz aralarında Roma şəhərində Avropa Atom Enerji Birliyinin təsis edilməsi barədə müvafiq müqavilə imzaladılar; imzalanmış müqavilə üzv- dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra 1958-ci il yanvarın 1- də qüvvəyə mindi. Deməli, Avropa Atom Enerji Birliyinin təsis edilməsi haqqında Müqavilə Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsi ilə eyni vaxtda imzalanmış və qüvvəyə minmişdir.

Avropa Atom Enerji Birliyinin yaradılmasının **əsas məqsədi** atom sənayesinin (atom energetikasının) dinc məqsədlər üçün inkişafına kömək etməkdən, habelə eyni (vahid) təhlükəsizlik standartlarına əməl olunmasını təmin etməkdən ibarət idi. Bildiyimiz kimi, XX əsrin ortalarında ABŞ və SSRİ-də tez bir zamanda atom enerjisi sahəsində tədqiqatlar inkişaf etməyə başladı; apanılmış tədqiqatlar həm də praktikada tətbiq olunurdu. Qərbi Avropa bu sahədə geridə qalırdı. Bunun qarşısını almaq üçün Qərbi Avropa dövlətlərinin səylərinin birləşdirilməsi və yaranmış enerji probleminin (enerji çatışmazlığının) aradan qaldırılması tələb edilirdi. Kömür yanacaq vasitəsi ilə enerji problemini həll etmək qeyri- mümkün idi. Belə ki, kömür kifayət dərəcədə hasil olunmurdu; bölgə dövlətləri həm də lazım olan həcmdə, ümumiyyətlə, neft resurslarına malik deyildi. Belə şəraitdə Qərbi Avropa dövlətlərinin dinc məqsədlər üçün atom sənayesinin (energetikasının) yaradılması və inkişafı üçün səylərinin birləşdirilməsi zərurətə çevrildi. Avropa Atom Enerji Birliyinin yaradılması da məhz belə zərurətdən irəli gəlirdi, şərtlənirdi.

Avropa Atom Enerji Birliyinin fəaliyyəti Avropa İqtisadi Birliyi ilə müqayisədə məhdud idi. Belə ki, Avropa Atom Enerji Birliyi onun məqsədindən asılı olaraq məhdud sahədə fəaliyyət göstərirdi; atom enerji sahəsində vahid bazar yaratmaq onun məqsədi sayılırdı.[^]

Avropa Atom Enerji Birliyinin fəaliyyəti nəticəsində **qismən (sektoral) iqtisadi inteqrasiya** həyata keçirilməyə başladı. Ona görə ki, həmin adıçəkilən birlik çərçivəsində həyata keçirilən inteqrasiya prosesi

[^] URL:<http://www.lv.oldmint.info>

Топорнин Б.Н.Европейское право. Учебник. М., 1998, с.105 ^
Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.78.

İqtisadiyyatın yalnız bir sektorunu - atom enerji sahəsini əhatə edirdi. Müəlliflərdən T.K.Hartli düzgün olaraq qeyd edir ki, Avropa Atom Enerji Birliyinin fəaliyyəti iqtisadiyyatın atom enerjisi kimi sektoru ilə məhdudlaşdırılmışdı. ' Bu səbəbdən Avropa Atom Enerji Birliyi öz funksional təyinatına və xarakterinə görə, nisbətən, məhdud inteqrasiya təşkilatı (qurumu) sayılırdı.

Avropa Atom Enerji Birliyi tək-cə iqtisadi inteqrasiya təşkilatı (strukturu) hesab edilmirdi. O, həm də atom energetikası sahəsində elmi tədqiqatların inkişafı ilə məşğul olan dövlətlərarası birlik sayılırdı. Təsadüfi deyil ki, Avropa Atom Enerji Birliyinin fəaliyyətində atom enerjisi sahəsində tədqiqatların inkişaf etdirmək ön plana çəkilərək birinci yerə qoyulmuşdu; o zamanlar Qərbi Avropa ölkələrində atom energetikası hələ yaradılmamışdı. Təbii ki, onun inkişafı üçün böyük vəsait qoyulması tələb edilirdi. Qərbi Avropa ölkələrindən isə heç biri belə vəsaitə malik deyildi. Bu ölkələrdə atom energetikasını inkişaf etdirmək üçün güclü tədqiqat və sənaye strukturları da, demək olardı ki, yox idi. Öz üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirmək üçün Avropa Atom Enerji Birliyi, hər şeydən əvvəl, tədqiqat işlərini inkişaf etdirməli idi. Avropa Atom Enerji Birliyinin üzərinə düşən vəzifə isə atom enerji sənaye sahəsinin yaradılması və tez bir zamanda inkişafı üçün zəruri şərait formalaşdırmaq yolu ilə üzv- dövlətlərdə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək etməkdən ibarət idi. Unutmaq olmaz ki, atom sənayesi əsas enerji resursları mənbələrindən biri sayılır. Qarşısına qoyduğu vəzifəni Avropa Atom Enerji Birliyi özünün müvafiq orqanlar (institutlar) sistemi vasitəsi ilə yerinə yetirirdi. Avropa Atom Enerji Birliyinin orqanları (institutları) sistemində aşağıdakılar aid idi [onlar, demək olar ki, Avropa İqtisadi Birliyinin orqanları (institutları) sistemində oxşayırdı]:

- Şura;
- Komissiya;
- Məclis;
- Məhkəmə.

Qeyd etməliyik ki, Avropa Atom Enerji Birliyinin orqanları (institutları) sistemi Avropa Kömür və Polad Birliyinin nümunəsi əsasında formalaşmışdı. Belə ki, Avropa Kömür və Polad Birliyinin nümunəsi nəinki Avropa İqtisadi Birliyinin, həmçinin Avropa Atom Enerji Birliyinin orqanları (institutları) sisteminin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdi; hətta Məclis və Məhkəmə həm Avropa Kömür və Polad Birliyi, həm Avropa İqtisadi Birliyi, həm də Avropa Atom Enerji Birliyi üçün ümumi orqanlar (institutlar) sayılırdı. Belə ki, həmin orqanlar (institutlar) hər üç Avropa birlikləri çərçivəsində fəaliyyət göstərirdi. ^ Ona görə ki, 1957-ci ildə Roma müqavilələri ilə eyni vaxtda imzalanan Ümumi institutlar haq

' Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.3.

^ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.78.

qında Konvensiyaya' görə. Məclis və Məhkəmə Avropa birliklərinin hər biri üçün **ümumi olan orqan (institut)** kimi yaradılmışdı.

Avropa Atom Enerji Birliyinin fəaliyyəti atom (nüvə) enerjisindən yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsinə yönəlmişdi. Atom (nüvə) enerjisindən hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, həmin təşkilatın fəaliyyəti belə məqsədə xidmət etmirdi. Başqa sözlə, Avropa Atom Enerji Birliyinin fəaliyyəti atom (nüvə) enerjisindən hərbi məqsədlər üçün istifadə olunması məsələsini əhatə etmirdi; bu məsələni üzv-dövlətlərin özləri müstəqil surətdə həll edirdilər. Avropa Atom Enerji Birliyinin üzvü olan iki dövlət, yəni Fransa və Böyük Britaniya bu hüquqdan istifadə edərək hal-hazırda nüvə silahına malikdir.

Qərbi Avropa ölkələri (üzv-dövlətlər) Avropa Atom Enerji Birliyinin fəaliyyəti nəticəsində «kommunitad» metodun köməyi ilə o vaxtlar yeni, lakin olduqca perspektivli elmi tədqiqat və sənaye sahəsi sayılan atom (nüvə) enerjisi əldə etdilər. Əlbəttə, dünyanın ABŞ və SSRİ kimi iki güclü nüvə dövləti ilə rəqabətdə bunun böyük əhəmiyyəti var idi. Bu faktoru nəzərə alaraq, Avropa Atom Enerji Birliyi öz fəaliyyəti dövründə atom (nüvə) enerjisi sahəsində elmi tədqiqatlara və ondan sənayedə istifadə olunmasına prioritet əhəmiyyət verirdi. Təsədüfi deyil ki, Avropa Atom Enerji Birliyinin təsis edilməsi haqqında Müqavilənin əksər normaları məhz bu məsələyə həsr olunmuşdu.

Avropa Atom Enerji Birliyi də digər iki Avropa birliyi kimi **hüquqi şəxs** statusu ilə təmin olunmuşdu; o, həm də **beynəlxalq hüquq subyekti- liyinə** malik olan dövlətlərarası (beynəlxalq) təşkilat idi.

AİB və AKPİ kimi, Avropa Atom Enerji Birliyi də (AAEB), **fövqəl- miUi təşkilat** idi. Belə ki, üzv-dövlətlər öz suverenliyini (hakimiyyət səlahiyyətlərini) məhdudlaşdıraraq, atom energetikası üzərində nəzarət etmək hüququnu Avropa Atom Enerji Birliyinin fəvqəlmilliyə orqanlarına vermişdilər.

Avropa Atom Enerji Birliyinin fəaliyyəti kommunitar hüququn formalaşmasında vacib rol oynamışdır. Belə ki, həmin təşkilat çərçivəsində yaradılan hüquq normalarının sistemi (məcəmüsü) Avropa Atom Enerji Birliyi hüququnun özünün formalaşmasına səbəb oldu; Avropa Atom Enerji Birliyi hüququ isə kommunitar hüququn bir hissəsi sayılırdı. Avropa İqtisadi Birliyi hüququ, habelə Avropa Kömür və Polad Birliyi hüququ kommunitar hüququn digər hissələri hesab edilirdi.

Beləliklə, kommunitar hüququn formalaşmasına XX əsrin 50-ci illərində yaradılan üç Avropa inteqrasiya təşkilatının (birliyinin) təsis edilməsi səbəb oldu. Bir daha təkrar edərək göstəririk ki, söhbət Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Enerji Birliyi kimi üç təşkilatın (birliyin) yaradılmasından gedir. Formal cəhətdən müstəqil olsalar da, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı və əlaqəli olan

beynəlxalq təşkilatlar sayılırdı.' Belə qarşılıqlı əlaqə isə həmin təşkilatların kompleks sistem halında, yəni **Avropa birliklərinin sistemi** halında birləşməsinə və fəaliyyət göstərməsinə gətirib çıxardı.

Göstərilən təşkilatlar Avropada iqtisadi inteqrasiyanı həyata keçirmək üçün yaradılmışdı. Axı, iqtisadiyyat inteqrasiya üçün əsas sahə sayılır. Odur ki, Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi, eləcə də Avropa Atom Enerji Birliyi, hətta özlərinin adlarından göründüyü kimi, əsasən və başlıca olaraq, iqtisadi səlahiyyətə malik olan inteqrasiya birlikləri idi. Avropa İqtisadi Birliyi **ümumi iqtisadi səlahiyyətli** təşkilat sayılırdı. Əvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, bu təşkilat çərçivəsində ayn-ay- n sferalar üzrə deyil, bütövlükdə iqtisadi sahələr üzrə (kömür, poladtök- mə və atom eneijisi kimi iqtisadi sahələr istisna olmaq şərti ilə) inteqrasiya həyata keçirilirdi.[^]

Avropa Atom Eneiji Birliyi, Avropa Kömür və Polad Birliyi kimi təşkilatlara gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar **xüsusi iqtisadi səlahiyyətli inteqrasiya təşkilatları** sayılırdı. Belə ki, həmin təşkilatlar çərçivəsində iqtisadiyyatın (sənayenin) yalnız kömür, poladtökmə və atom energetikası kimi sektorlarında inteqrasiya həyata keçirilirdi. Bu səbəbdən Qərb doktrinasında onları «**sektor**» **birlikləri** adlandırırlar. Doğrudan da, həm Avropa Kömür və Polad Birliyinin, həm də Avropa Atom Eneiji Birliyinin vasitəsilə tam deyil, **qismən iqtisadi inteqrasiya** həyata keçirilirdi. Qismən iqtisadi inteqrasiya, bildiyimiz kimi, iqtisadiyyatın ayn- ayrı sektorların (məsələn, kömürçuxarma, poladtökmə və atom energetikası kimi sektorları) əhatə edirdi. Avropa İqtisadi Birliyi isə, bunlardan fərqli olaraq, **tam iqtisadi inteqrasiya** həyata keçirmək vasitəsi və aləti idi. Məlum olduğu kimi, əgər iqtisadi inteqrasiya iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edərsə, ona tam iqtisadi inteqrasiya deyilir.

Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaranması ilk Avropa inteqrasiya təşkilatının formalaşmasına, eləcə də iqtisadi inteqrasiyanın özünün prinsiplərinin əsasının qoyulmasına səbəb oldu. Avropa İqtisadi Birliyinin və Avropa Atom Enerji Birliyinin təsis edilməsi isə inteqrasiya proseslərinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu.

2.2.I.4. Avropa inteqrasiya birliklərinin inkişafı

Avropa inteqrasiya birlikləri yarandıqları andan daim inkişaf prosesində olmuşdur. Xüsusən də onların **institusional (təşkilati) strukturunun inkişafına** səy göstərilmiş, lazımı diqqət yetirilmişdir. Söhbət Avropa bir-

[^] Европейское международное право. Учебник / Огь.ред. Ю.М. Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., 2005, с. 192.

[^] Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.3; Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.79.

üklərinin institusional (təşkilati) strukturunu təşkil edən rəhbərlik orqanları (institutlan) sisteminin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilməsindən gədir.

Qeyd etdiyimiz kimi, həm Avropa Kömür və Polad Birliyində, həm Avropa İqtisadi Birliyində, həm də Avropa Atom Enerji Birliyində ayrıca olaraq, aşağıda göstərilən **üç rəhbərlik orqanları (institutlan)** sistemi yaradılmışdı;

- Avropa Kömür və Polad Birliyinin rəhbərlik orqanları (institutlan) sistemi;
- Avropa İqtisadi Birliyinin rəhbərlik orqanları (institutlan) sistemi;
- Avropa Atom Enerji Birliyinin rəhbərlik orqanları (institutlan) sistemi.

Sözügədən hər üç Avropa birliyinin qarşısında, mahiyyətə, eyni məqsədlər qoyulmuşdu. Digər tərəfdən, həmin birliklər, prinsip etibar ilə, ictimai həyatın eyni sahəsində (iqtisadi-sosial münasibətlər sahəsində) fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan başqa, hər üç Avropa birliyinə üzv kimi eyni dövlətlər daxil edilmişdi. Belə olan halda Avropa Kömür və Polad Birliyində, Avropa İqtisadi Birliyində və Avropa Atom Enerji Birliyində ayrıca olaraq, üç rəhbərlik orqanları (institutları) sisteminin saxlanması öz aktuallığını tədricən itirirdi. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi. Məclis və Məhkəmə kimi iki institut bütün Avropa birlikləri üçün eyni orqan idi. Belə ki, hər bir Avropa birliyi üçün üç ayrıca Məclisin yerinə və əvəzinə bir Məclis (Assambleya) fəaliyyət göstərirdi. Bu, həm də Məhkəməyə aid idi, yəni Avropa birliklərinin hamısı üçün ayrıca olaraq, üç məhkəmə deyil, tək bir Məhkəmə yaradılmışdı. Avropa birlikləri üçün vahid məclisin, eləcə də vahid məhkəmənin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi Ümumi institutlar haqqında Konvensiyada (1957-ci il) nəzərdə tutulmuşdu.

Digər orqanlara (institutlara) gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, hər bir Avropa birliyi əvvəlcə, ayrıca olaraq, fəaliyyət göstərən iki əsas siyasi orqana (instituta) malik idi. Belə ki, Avropa birliklərinin hər birində üç müxtəlif «Şura» kimi siyasi orqan (institut) fəaliyyət göstərirdi. Avropa Kömür və Polad Birliyində «Ali Orqan», Avropa İqtisadi Birliyində və Avropa Atom Enerji Birliyində isə, buna paralel olaraq, iki müxtəlif «Komissiya» kimi siyasi orqan (institut) işləyirdi.

Belə praktikaya keçən yüzilliyin 60-cı illərinin ortalarında son qoyuldu. Belə ki, 1965-ci ildə Avropa birliklərində vahid Komissiyanın və vahid Şuranın yaradılması barədə müvafiq müqavilə imzalandı; 1967-ci ildə qüvvəyə minən həmin müqavilə qeyri-rəsmi olaraq «**Birləşdirmə haqqında Müqavilə**» adını aldı. Sözügədən müqaviləyə əsasən, Avropa birliklərinin üç müxtəlif şurasının əvəzinə vahid Şura (Nazirlər Soveti) yaradıldı; Avropa Kömür və Polad Birliyinin ali orqanının, Avropa İqti-

' URL:<http://www.wikipedia.org>

Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.80.

sadi Birliyinin və Avropa Atom Enerji Birliyinin iki müxtəlif komissiyasının yerinə isə vahid Komissiya (Avropa Birliklərinin Komissiyası) təsis edildi. «Məhkəmə» və «Məclis» kimi orqanlar isə Avropa birlikləri üçün ümumi institutlar kimi öz fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Belə ki, onlar, eyni zamanda, hər üç birlikdə (təşkilatda) işləyirdi.

Birləşdirmə haqqında Müqavilə Avropa birliklərinin inkişafında vacib rol oynayan sənəd idi. Belə ki, məhz həmin sənədin qüvvəyə minməsindən sonra üç Avropa birliyi «de facto» (faktiki olaraq) **ümumi orqanlar tərəfindən idarə olunan vahid təşkilat** kimi tanınmağa başladı.

Beləliklə, 1965-ci il tarixli Birləşdirmə haqqında Müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra Avropa birlikləri (üç Avropa birliyi) vahid orqanlar (institutlar) tərəfindən idarə olunmağa başladı:

- Şura (Nazirlər Soveti);
- Komissiya (Avropa Birlikləri Komissiyası);
- Məclis (Assambleya, yəni Avropa Parlamenti);
- Məhkəmə (Avropa Birlikləri Məhkəməsi).

Göstərilən orqanlar tərəfindən baxılan məsələlərin hüquqi tənzimlənməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, həll olunan məsələnin **predme- tindən və hansı kateqoriyaya aid edilməsindən** asılı olaraq, aşağıdakılar tətbiq olunurdu:

- ya Avropa Kömür və Polad Birliyi haqqında müvafiq müqavilə normaları (əgər məsələnin predmeti kömürçıxarma və poladtökmə kimi sənaye sahələrinə aid olarsa);
- ya Avropa Atom Enerji Birliyi barədə müvafiq müqavilə normaları (əgər məsələnin predmetini atom energetikası təşkil edərdisə);
- ya Avropa İqtisadi Birliyi barədə müvafiq müqavilə normaları (əgər məsələnin predmeti kömürçıxarma, poladtökmə və atom energetikasına aid olmazdysa), yəni yerdə qalan bütün məsələləri tənzimləməkdən ötrü Avropa İqtisadi Birliyi barədə müvafiq müqavilə normaları tətbiq edilirdi.'

Qeyd etməliyik ki, yarandıqları andan Avropa birliklərinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi XX əsrin 50-ci illərində imzalanmış müvafiq təsis müqavilələrinin vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Söhbət Paris (AKPB, 1951-ci il) və Roma (AAEB və AİB, 1957-ci il) müqavilələrindən gedir. Bəzi vacib və mühüm sayılmayan ayn-ayrı məsələləri (məsələn, büdcə, orqanların təşkili və digər məsələləri) çıxmaq şərti ilə XX əsrin 80-ci illərinə kimi həmin müqavilələrə, demək olar ki, hər hansı əsaslı dəyişiklik edilməmişdi. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki. Birləşdirmə haqqında Müqavilə (1965-ci il) Paris və Roma müqavilələrinə birinci dəfə dəyişiklik edirdi. Lakin keçən yüzilliyin 70-80-ci illərində yaranmış vəziyyət Paris və Roma müqavilələrinə yenidən baxılmasını zərurətə çevirdi. Belə ki, özünün ilkin mərhələsində, necə deyərlər, uğurla və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən integrasiya prosesi sonralar tam durğunluqla üzleşdi. Ya-

' Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.77.

ranmış durğunluğun bir neçə səbəbi (xarici və daxili səbəblər) var idi. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, o vaxtlar dünya miqyasında iqtisadi aktivlik aşağı düşmüşdü. Digər tərəfdən, Avropa İqtisadi Birliyi daxilində qərarlar çətinliklə qəbul olunurdu. Yaranmış şərait aşağıdakı məsələlərin həllini tələb edirdi:

- vahid bazar yaratmaq prosesinin başa çatdırılması;
- Avropa birlikləri sistemində qərarlar qəbul olunmasının effektivliyinin artırılması;
- Avropa birliklərinin səlahiyyətinin genişləndirilməsi.

Göstərilən məsələləri həll etməkdən ötrü, ilk növbədə, Paris və Roma müqavilələrinə köklü dəyişikliklər edilməli idi. Bununla bağlı olaraq, 1985- ci ildə Paris və Roma müqavilələrinə yenidən baxmaq məqsədilə Avropa birliklərinin Şurası üzv-dövlətlərin xüsusi hökumətlərarası konfransının çağırılması barədə qərar qəbul etdi. Konfrans öz işini başa çatdırdıqdan sonra 1986-cı ildə **Vahid Avropa Aktı** qəbul edildi ki, həmin müqavilə üzv-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunaraq, 1987-ci il iyulun 1-dən qüvvəyə mindi.

Vahid Avropa Aktı, öz növbəsində, Paris və Roma müqavilələrinə mühüm dərəcədə və köklü şəkildə yenidən baxılmasını nəzərdə tutan birinci sənəd idi. O, Avropa birliklərinin hüquqi əsası sahəsində iri islahat həyata keçirilməsinə yönələn ilk sənəd sayılırdı; 34 maddədən ibarət olan həmin sənəd Paris və Roma müqavilələrini ya dəyişdirir, ya da onlara əlavələr edirdi; həm də onun normalarının çoxu sözügedən müqavilələrin maddələrinin dəyişdirilməsinə yönəlmişdi. Təsədüfi deyil ki, Vahid Avropa Aktının ikinci bölməsi «Avropa birliklərinin təsis edilməsi barədə müqavilələri dəyişdirən müddəalar» adlanırdı.

Vahid Avropa Aktı bir neçə xüsusiyyətlə xarakterizə olunurdu. **Birinci**, o, **iqtisadi inteqrasiya prosesini tezləşdirməyə və sürətləndirməyə yönələn** sənəd idi. Burada iştirakçıların üzərinə bütün üzv-dövlətlər üçün vahid bazanın formalaşdırılmasını qəti surətdə 1992-ci il dekabrın 31-nə kimi başa çatdırmaq öhdəliyi qoyulurdu ki, bunun iqtisadi inteqrasiya prosesini sürətləndirmək (tezləşdirmək) üçün vacib əhəmiyyəti var idi. Aktda «daxili bazan»a milli sərhədlər tanımayan malların, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalın sərbəst hərəkətini təmin edən məkan kimi anlayış verilirdi.

İkinci, Vahid Avropa Aktı **Avropa birliklərinin yurisdiksiyasını (predmet səlahiyyətini)** nəzərəcarpacaq dərəcədə genişləndirən sənəd idi. Bu sənəd Avropa birliklərinin yurisdiksiyasına ümumi siyasətin aşağıda göstərilən yeni sahələrini aid etdi:

- regional sahə;
- elmi-texniki sahə;
- ekologiya (ətraf mühitin qorunması) sahəsi.

Vahid Avropa Aktı iqtisadi və valyuta ittifaqı çərçivəsində əməkdaş-

' Топорни Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.127.

lığa hüquqi forma verdi, sosial siyasət sahəsində Avropa birliklərinin səlahiyyətlərini genişləndirdi.

Üçüncü, Vahid Avropa Aktı Avropa birliklərinin institusional (təşki- lati) strukturuna dəyişiklik edən sənəd idi. Təsadüfi deyil ki, o, Avropa birliklərinin institutları (orqanlan) sistemində mühüm islahatlarnı apanl- masını təmin edən sənəd sayılırdı. İslahatlar isə iki əsas istiqamətdə aparılırdı: birinci, Avropa birliklərinin institutlanmn (orqanlannın) fəaliyyət sferası xeyli genişləndirildi və onlar yeni, lakin, olduqca vacib sferalarda fəaliyyət göstərmək imkanı əldə etdilər; ikinci, Avropa birliklərinin institutlarının (orqanlannın) səlahiyyətləri nəzərəcarpacaq dərəcədə genişləndirildi, onlar əlavə səlahiyyətlərlə təmin olundular. Odur ki, Vahid Avropa Aktı Paris və Roma müqavilələrinin (təsis müqavilələrinin) nəinki Avropa birliklərinin fəaliyyət sferasına, həmçinin onlann institutlanmn (or- qanlannın) səlahiyyətlərinə aid olan hissəsinə mühüm dəyişiklik və əlavələr edən sənəd kimi tanınırdı.

Vahid Avropa Aktı keçmiş Assambleyanın adını dəyişdirdi; bundan sonra o, «**Avropa Parlamenti**» adlanmağa başladı. Avropa Parlamenti qanunvericilik prosesində yeni səlahiyyət əldə etdi və Avropa birliklərinin institutlan (orqanlan) sistemində onun rolu xeyli artdı. Avropa Parlamenti həm də Avropa birliklərinə yeni üzv-dövlətlər daxil olan zaman həlledici səs hüququ əldə etdi.

Vahid Avropa Aktı Avropa birliklərinin idarə olunması sistemində ən yüksək mövqedə duran «**Avropa Şurası**» kimi yeni institutu (orqam) le- gitimləşdirdi. Belə ki, Vahid Avropa Aktı Avropa Şurasının statusunu və səlahiyyətlərini müəyyən edirdi. Burada nəzərdə tutulurdu ki, Avropa birliklərinin üzvü olan dövlətlərin rəhbərlərindən ibarət olan Avropa Şurası vaxtaşın, ildə iki dəfədən az olmayaraq toplanmalıdır.

Vahid Avropa Aktı əsas qanunvericilik orqanı olan Avropa Şurasında normativ aktlar (qərarlar) qəbul edilməsi prosedumnu **demokratikləşdirdi**. Belə ki, vahid bazar yaratmaq prosesi geniş miqyasda qanunvericilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Bunu nəzərə alaraq, Vahid Avropa Aktı Avropa Şurasında səsvermə qaydasını dəyişdirdi. Belə ki, o, Avropa Şurasında normativ aktlann, yəni qanunvericilik məsələləri barədə qərarlann səs çoxluğu ilə qəbul olunması kimi vacib prinsipi müəyyənləşdirdi. Bunun nəticəsində qərarlar qəbul edilməsi prosesində demokratik əsasların xeyli möhkəmlənməsi üçün imkanlar yarandı. Xatırladaq ki, əvvəllər Şurada normativ aktlar (qərarlar) yekdilliklə (yekdillik prinsipi əsasında) qəbul edilirdi. Yekdillik prinsipi isə qanunvericilik prosesini xeyli ləngidirdi. Qərarlann səs çoxluğu prinsipi əsasında qəbul edilməsi isə, əksinə, qanunvericilik prosesinin sürətləndirilməsini təmin edirdi.?

Vahid Avropa Aktı həmçinin «**Komissiya**» kimi institutun (orqanın) səlahiyyətlərini genişləndirdi. Bimlardan başqa, Vahid Avropa Aktı «**Bi-**

rind İnstansiya Məhkəməsi» adlı yeni institut (orqan) yaratdı. Belə bir institutun (orqanın) yaradılması buna gətirib çıxartdı ki, Avropa birlikləri sistemində o vaxtlar yeganə və başlıca məhkəmə orqanı sayılan Avropa Birliyi Məhkəməsi müvafiq «yük»dən azad oldu. Birinci İnstansiya Məhkəməsində, əsasən, əmək və inzibati mübahisələrə baxılırdı.

Vahid Avropa Aktının vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilən islahat həm də **Avropa siyasi əməkdaşlığını** əhatə edirdi. Belə ki, Vahid Avropa Aktında beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət sahəsində Avropa əməkdaşlığına aid normalar nəzərdə tutulmuşdu; həmin normalar göstərilən sənədin «Xarici siyasət sahəsində Avropa əməkdaşlığı haqqında müddəalar» adlı üçüncü bölməsində cəmlənmişdi.

Avropa siyasi əməkdaşlıq çərçivəsində üzv-dövlətlərin xarici siyasəti həyata keçirilirdi. Bunun isə, əlbəttə, ümumi bazar yaradılmasında vacib əhəmiyyəti var idi. Belə ki, ümumi bazarın formalaşdırılması, əsasən, üzv-dövlətlərin xarici siyasəti ilə müəyyən olunurdu. Məlum məsələdir ki, ümumi bazar yaratmaq üçün üzv-dövlətlər xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər sferasında ümumi siyasət yürütməklə öz hərəkətlərini əlaqələndirməli idilər.

Avropa birliklərinin inkişafı özünü həm də bunda göstərirdi ki, onun say tərkibi daim genişlənirdi. Belə ki, 1973-cü ildə Böyük Britaniya, İrlandiya və Danimarka, 1981-ci ildə Yunanıstan, 1986-cı ildə isə İspaniya və Portuqaliya Avropa birliklərinin tərkibinə daxil oldu. Şübhəsiz, Avropa birliklərinin say tərkibinin genişlənməsi dünyada onların xüsusi çəkisinin, rolunun və nüfuzunun artırılmasına səbəb olurdu.

Vahid Avropa Aktı həm də **dövlətdənüstün (fovqəlmilli) elementlərin** gücləndirilməsinə kömək etdi, imkan yaratdı. Belə ki, həmin akta görə, üzv-dövlətlər bir sıra funksiyasını (səlahiyyətini) Avropa birliklərinə verdilər və bununla onlar öz suverenliyini məhdudlaşdırdılar.

Qeyd etdiyimiz kimi, barəsində danışdığımız üç Avropa təsisatı, əsasən, iqtisadi səlahiyyətli inteqrasiya qurumları sayılırdılar. Lakin yaranmış vəziyyət inteqrasiya prosesinin ictimai həyatın digər sahələrini də əhatə etməsinə tələb edirdi. Bundan ötrü nəinki iqtisadiyyatı, həmçinin ictimai münasibətlərin digər vacib sahələrini əhatə edə bilən daha geniş və ümumi səlahiyyətli inteqrasiya qurumu yaradılmalı idi. Buna görə artıq mövcud olan üç Avropa inteqrasiya təşkilatının (Avropa Kömür və Polad Birliyinin, Avropa İqtisadi Birliyinin, Avropa Atom Eneji Birliyinin) əsasında 1992-ci ildə «**Avropa İttifaqı**» kimi ümumi səlahiyyətli inteqrasiya qurumu yaradılmağa başlandı. Bununla Avropa hüququ tarixinin kommu- nitar hüquq dövrü (mərhələsi), əsasən, başa çatır və tədricən Avropa İttifaqı hüququ dövrü (mərhələsi) başlayır.

Güman edilirdi ki, Avropa İttifaqının yaradılması hər üç Avropa inteqrasiya təşkilatının (qurumunun) ləğvinə səbəb olacaqdır. Lakin Avropa

İttifaqının təsis edilməsi heç də onların ləğv olunmasına gətirib çıxarmadı; əksinə, Avropa birliklərinin hər üçü də Avropa İttifaqının tərkibində onun struktur elementləri kimi öz fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Lakin, təşkilati (institusional) baxımdan, həmin birliklər müstəqil təşkilat kimi qaldılar.

Avropa İttifaqının yaradılmasının hüquqi əsaslarına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, belə əsaslar Vahid Avropa Akti qəbul olunan anda artıq mövcud idi. Təsədüfi deyil ki, Vahid Avropa Akti «Avropa İttifaqı» kimi yeni, daha yüksək səviyyəli inteqrasiya qurumunun yaradılmasında irəliyə doğru atılmış qəti addım sayılırdı'. Həmin aktın 1-ci maddəsində deyilirdi ki, Avropa birlikləri və Avropa siyasi əməkdaşlığı onlar üçün ümumi məqsəd olan Avropa İttifaqının tədricən yaradılmasına birgə səy göstərməlidirlər.

2.2.2. Avropa İttifaqı hüququ mərhələsi (dövrü)

2.2.2.1. Avropa İttifaqının yaradılması

Avropa İttifaqının yaradılması ilə Avropa hüququnun inkişaf tarixində yeni dövr - ikinci mərhələ başlayır. Qeyd etməliyik ki, bu dövr (mərhələ) Avropa hüququnun inkişaf tarixində özünəməxsus xüsusi yer tutur; həmin dövr Avropa İttifaqı hüququ mərhələsi adlanır. Avropa İttifaqı hüququ mərhələsinin başlanğıcı isə, bir daha təkrar edərək göstəririk ki, Avropa İttifaqının özünün yaradılması ilə qoyulmuşdur.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində mövcud olan vəziyyət inteqrasiyanın bütün sahə və istiqamətlərini öz fəaliyyəti ilə əhatə edə biləcək universal səlahiyyətli inteqrasiya qurumunun yaradılmasını tələb edirdi. Belə qunım, hər şeydən əvvəl, inteqrasiyanın bir sıra sahəsində iqtisadi və siyasi amillər arasında sıx əlaqəni təmin etməli idi; həm də göstərilən dövrdə inteqrasiyanın yeni, daha yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi üçün zəruri şərait yaradılmış, lazımi zəmin hazırlanmışdı. İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, iqtisadi inteqrasiya sahəsində müsbət nəticələrə nail olunmuşdu; 1992-ci ilin axırlarında, demək olar ki, vahid bazar yaradılmışdı; üzv-dövlətlər arasında malların, xidmətlərin, şəxslərin və kapitalla- nın sərbəst hərəkət etməsinə mane olan hallar aradan qaldırılmışdı. Avropa Birliyinin iqtisadi sabitliyi möhkəmlənmişdi ki, bu da, əlbəttə, onun sonrakı inkişafı üçün münbit şərait yaradırdı; üzv-dövlətlər arasında siyasi əməkdaşlıq (Avropa siyasi əməkdaşlığı) güclənmişdi. Düzdür, Avropa siyasi əməkdaşlığı Avropa birliklərinin rəsmi struktur çərçivəsindən kənarında həyata keçirilirdi. Lakin, buna baxmayaraq, Avropa siyasi əməkdaşlıq və Avropa birliklərinin bazası əsasında universal səlahiyyətli inteqrasiya qurumu - Avropa İttifaqı yaratmaq mümkün oldu. Belə qurumun yaradılması Avropa birliklərinin həm institusional (təşkilati), həm də hüquq sistemində müvafiq islahatın həyata keçirilməsi demək idi. Axı, XX əsrin 90-cı illərində Avropa birliklərinin institusional (təşkilati) və hüquq sis-

temlərində islahat apanması məsələsi zərurətə çevrilmişdi; yeni qurumun yaradılmasına həm də inteqrasiyanın inkişafı kimi baxmaq olardı.

Keçən yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində Avropa birliklərinin üzvü olan dövlətlərin inteqrasiyasını inkişaf etdirmək yolunda irəliyə doğru yeni addım atıldı. Üzv-dövlətlər (söhbət Avropa birliklərinin üzvü olan 12 dövlətdən gedir) öz aralarında 7 fevral 1992-ci il tarixdə Hollandiyanın Maastrixt şəhərində müvafiq müqavilə imzaladılar; ona Avropa İttifaqına dair Müqavilə deyilir ki, həmin müqavilə yeni inteqrasiya qurumu (birliyi) olan Avropa İttifaqının yaradılmasına səbəb oldu. Bu müqaviləni imzalandığı yerə görə, qeyri-rəsmi olaraq, həm də Maastrixt Müqaviləsi adlandırırlar.

Maastrixt Müqaviləsi üzv-dövlətlərin suverenliyinin məhdudlaşdırıl- masma səbəb oldu. Bu da ki, əlbəttə, üzv-dövlətlərin bir çoxunda konstitusiyaya islahatının aparılmasını və referendum keçirilməsini tələb edirdi. Bu səbəbdən Maastrixt Müqaviləsinin üzv-dövlətlərdə ratifikasiya olunması işi xeyli vaxt (bir il yanmdan çox vaxt) apardı. Odur ki, Maastrixt Müqaviləsi 1993-cü il noyabnn 1-dən qüvvəyə mindi.

Avropa İttifaqının əvvəlcə, yeni Maastrixt Müqaviləsi imzalanan (Avropa İttifaqı yaranan) anda 12 üzvü olmuşdur. Başqa sözlə, ilkin vaxtlarda Avropa İttifaqının tərkibinə 12 dövlət daxil oldu ki, onlar Avropa birliklərinin üzvü idi: Fransa, İtaliya, AFR, Belçika, Hollandiya, Lüksemburq, Böyük Britaniya, İrlandiya, Danimarka, Yunanıstan, Portuqaliya, İspaniya.'

1995- ci ilin may ayında Avropa İttifaqının tərkibinə daha üç yeni dövlət daxil oldu; həmin dövlətlər bunlardan ibarət idi: Avstriya, Finlandiya, İsveç. Bu vaxtdan bilavasitə Avropa İttifaqına daxil edilən dövlətlər, eyni zamanda, üç Avropa birliyinin üzvü oldular. Beləliklə, keçən yüzilliyin axırlarında Avropa İttifaqının üzvü 15 dövlətdən ibarət idi. Lakin Avropa İttifaqının tərkibi genişlənməkdə davam edirdi. Belə ki, 2004-cü ilin may ayında daha 10 yeni dövlət Avropa İttifaqının üzvü oldu: Polşa, Çexiya, Latviya, Litva, Estoniya, Macarıstan, Malta, Slovakiya, Sloveniya, Kipr.

2007-ci ildə Avropa İttifaqının tərkibinə daha iki yeni üzv qəbul olundu: Bolqarıstan və Rumıniya. 2013-cü ildə isə Xorvatiya Avropa İttifaqının üzv-dövlətləri sırasına qəbul edildi. Beləliklə, hal-hazırda Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin sayı 28-dir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının tərkibinə indi 28 Avropa dövləti daxildir. ^

Avropa İttifaqı mürəkkəb xarakterli inteqrasiya qurumudur. O, dünyada analoqu olmayan iri ineqrasiya birliyi sayılır; həm də Avropa İttifaqı dünyada regional inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsində daha ən uğurlu nəticələr əldə edən birlik kimi tanınır. ^

' URL:<http://www.eulaw.ru> '

URL:<http://www.wikipedia.org>

■ Европейское международное право. Учебник / Отв.ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчи- кова, П.В.Саваськов. М., 2005, с. 192.

2.2.2.2. Avropa İttifaqının məqsədləri

Avropa İttifaqı, şübhəsiz, müəyyən məqsədlər üçün yaradılmışdır. Onun məqsədləri Maastrixt Müqaviləsinin 2-ci maddəsində formulə edilmişdir.

İqtisadi və valyuta ittifaqı yaratmaq Avropa İttifaqının **birinci** məqsədi sayılır ki, Maastrixt Müqaviləsinin ayrıca bir hissəsi belə ittifaqa həsr edilmişdir. İqtisadi və valyuta ittifaqı ineqrasiya prosesinin daha yüksək formasıdır. Bu forma dövriyyəyə vahid valyutanın daxil edilməsini nəzərdə tutur ki, bunun nəticəsində milli pul vahidləri vahid valyuta ilə əvəz olunur. Vahid valyuta fəvqəlmilli orqan və idarələrin nəzarəti (idarəetməsi) altında olur. Söhbət, ilk növbədə, Avropa Mərkəzi Bankından gedir.

Qeyd etməliyik ki, iqtisadi və valyuta ittifaqı yaratmaq üzv-dövlətlərin iqtisadi və pul-kredit siyasətinin harmonik şəkildə uyğunlaşdırılması deməkdir. «Avro» kimi vahid valyuta yaratmaq bu məsələnin həllində vacib rol oynamışdır.

Bu gün Avropa İttifaqı çərçivəsində iqtisadi və valyuta ittifaqı, demək olar ki, artıq realizə olunmuşdur; elə bir ittifaq ki, bu ittifaqın ümumi valyuta-maliyyə sistemi və vahid valyutası (avro) vardır.

İkinci, Avropa İttifaqı **ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti** həyata keçirmək məqsədi güdür. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı həm ümumi xarici siyasət, həm də ümumi təhlükəsizlik siyasəti həyata keçirmək məqsədilə yaradılmışdı. Maastrixt Müqaviləsinin 5-ci bölməsi ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasətinə həsr edilmişdir («Ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti barədə müddəalar»).

Üçüncü, Avropa İttifaqının yaradılması **cinayət-hüquqi sferada üzv-dövlətlərin polis və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlığını təmin etmək məqsədinə** xidmət edir. Maastrixt Müqaviləsinin 6-cı bölməsi «Cinayət-hüquqi sahədə polis və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlığı» adlanır. Bunlar, yəni ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti həyata keçirmək, habelə cinayət-hüquqi sahədə polis və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlığını təmin etmək kimi məqsədlər onu göstərir ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində ineqrasiya yeni istiqamətlərdə həyata keçirilir və iqtisadi ineqrasiya həmin istiqamətlərin köməyi ilə tamamlanır.

Ümumi sosial siyasət formalaşdırmaq Avropa İttifaqının **dördüncü** məqsədi hesab edilir. Belə ki, Avropa İttifaqı ümumi sosial siyasət formalaşdırmaq məqsədi ilə təsis olunan qurumdur.

Beşinci, Avropa İttifaqının yaradılması **Avropa İqtisadi Birliyini yenidən qurmaq** məqsədi güdürdü. Bildiyimiz kimi, Avropa İqtisadi Birliyi iqtisadi ineqrasiya təşkilatı idi. Belə ki, Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində yalnız iqtisadi ineqrasiya prosesi həyata keçirilirdi. Lakin keçən

' Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие. Киев, 2004, с.191.

yüzdilliyin 90-cı illərində Avropa İqtisadi Birliyi funksional təşkilatdan universal təşkilata çevrilmişdi. Bu təşkilat çərçivəsində həyata keçirilən iqtisadi inteqrasiya, praktiki olaraq, artıq başa çatmışdı, siyasi və sosial əməkdaşlıq məsələlərini həll etmək tələb olunurdu. Bunu nəzərə alaraq, Maastrixt Müqaviləsi Avropa İqtisadi Birliyinin adını dəyişdi; bundan sonra o, «**Avropa Birliyi**» adlanmağa başladı. Avropa Birliyi mədəniyyət, təhsil, gənclər siyasəti, səhiyyə, ətraf mühitin qorunması, istehlakçılann hüquqlarının müdafiəsi, nəqliyyat və digər vacib sahələrdə fəaliyyət göstərən təşkilat oldu.

Altıncı, Avropa İttifaqının yaradılması üç Avropa birliyinin əsasında **yeni inteqrasiya qurumu təsis etmək** məqsədi güdürdü; elə bir inteqrasiya qurumu ki, onun fəaliyyəti ictimai həyatın əsas sahələrini əhatə etməli idi.

2.2.2.3. Avropa İttifaqının dayaqları

Avropa İttifaqının daxili quruluşu (strukturu) Maastrixt Müqaviləsi ilə müəyyən olunur. Həmin müqaviləyə görə, Avropa İttifaqının daxili quruluşu (strukturu) mürəkkəb xarakterə malikdir. Belə ki, Avropa İttifaqı öz daxili quruluşuna görə üç əsas strukturdan ibarətdir; həmin strukturlara Avropa İttifaqının dayaqları deyilir. Maastrixt Müqaviləsi məhz «dayaq» termini işlədir. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatı sənədlərində «dayaq» anlayışının əvəzinə, bəzən, «komponent» terminindən istifadə olunur; müəyyən hallarda «dirək» anlayışı da işlədilir.[^]

Avropa İttifaqının dayaqları dedikdə onun daxili quruluşunu təşkil edən əsas strukturlar (komponentlər) başa düşülür. Maastrixt Müqaviləsinə uyğun olaraq, Avropa İttifaqı üç dayağa əsaslanmışdır; həmin müqavilənin 1-ci maddəsində deyilir ki, Avropa İttifaqı Avropa birliklərinə, həmçinin əlavə olaraq siyasət sferasına və əməkdaşlıq formalarına əsaslanır. «Siyasət-sfera» dedikdə ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti başa düşülür; əməkdaşlıq formaları isə ədliyyə və daxili işlər sahəsində əməkdaşlığı əhatə edir.[^] Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Avropa İttifaqı öz tərkibində üç əsas dayaqı birləşdirmişdi.

Avropa İttifaqının birinci dayaqı dedikdə üç Avropa birliyi, yəni Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa Atom Enerji Birliyi, habelə Avropa İqtisadi Birliyi başa düşülürdü. Avropa İttifaqı 1992-ci ildə məhz həmin birliklərin əsasında yaradıldı. Başqa sözlə, üç Avropa birliyi 1992-ci ildə təşkilati cəhətdən Avropa İttifaqının təsis edilməsinin əsası oldu. Bu səbəbdən Avropa birlikləri (birinci dayaq) «Avropa İttifaqının təşkilatı da-

Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И. Кузнецов, Б.Т. Тузмухамедов. М., 2007, с.932;

Международное право. Учебник/ Под общ. ред. А.Я. Капустина. М., 2008,

с.601.

[^] Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.83.

[^] Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.151.

yağı» kimi xarakterizə olunurdu; onlar həm də, eyni zamanda, Avropa İttifaqının əsas və başlıca iqtisadi bazası sayılırdı.^{1^}

Düşünmək olardı ki, Avropa birliklərinin əsasında 1992-ci ildə Avropa İttifaqı yaradılan zaman həmin birliklər ləğv olunacaqdır. Lakin Avropa birlikləri müəyyən müddətə kimi Avropa İttifaqının struktur komponentləri (hissələri) kimi öz fəaliyyətlərini davam etdirdilər; onlar, buna baxmayaraq, müstəqil beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat kimi özlərinin statusunu saxladılar.

Avropa İttifaqının ikinci dayağı dedikdə ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsi başa düşülür. Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində həm də üzv-dövlətlərin siyasi ittifaqının yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Üzv-dövlətlərin siyasi ittifaqı isə ümumi xarici siyasətin, eləcə də ümumi təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsini əhatə edir. Söhbət üzv-dövlətlərin həm ümumi xarici siyasət, həm də təhlükəsizlik siyasəti məsələləri barədə əməkdaşlıq etmələrindən, mövqelərin uyğunlaşdırılmasından və birgə fəaliyyətin yerinə yetirilməsindən gedir. Bunlar, təbii ki, Avropa İttifaqının fundamental maraqlarının təmin edilməsinə, onun təhlükəsizliyinin hərtərəfli möhkəmləndirilməsinə, sülhün qorunub saxlanmasına, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına yönəlmişdir. Avropa İttifaqı həm də ona görə yaradılmışdır ki, üzv-dövlətlər xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti məsələlərini həll edərkən öz mövqelərini uyğunlaşdırsınlar və birgə hərəkət etsinlər.

Avropa İttifaqının Üçüncü dayağı dedikdə ədliyyə sahəsində və daxili işlər sferasında ümumi siyasətin həyata keçirilməsi başa düşülür. Son- ralar 1997-ci ildə bağlanmış Amsterdam Müqaviləsi (adı çəkilən sənəd Maastrixt Müqaviləsinə dəyişiklik və əlavələr edir) bu dayağın adını dəyişərək, onu «polis və məhkəmənin cinayət-hüquqi sferada əməkdaşlığı» kimi terminlə əvəz etdi. Deməli, Avropa İttifaqının üçüncü dayağı dedikdə üzv-dövlətlərin polis və məhkəmə orqanlarının cinayət-hüquqi məsələlərdə (cinayət-hüquqi sferada) əməkdaşlığı başa düşülür.

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının dayaqdan bir bərabərdə tanınmır və eyni əhəmiyyətə malik deyillər; onlann hüquqi təbiəti də eyni deyildir. Belə ki, hər bir dayağın özünəxas hüquqi statusu vardır. Avropa İttifaqının **birinci dayağı sosial-iqtisadi sferaya** aiddir. Belə ki, Avropa İttifaqının birinci dayağı üzv-dövlətlərin sosial-iqtisadi sferada əməkdaşlığını nəzərdə tutur.

Avropa İttifaqının **ikinci dayağı xarici siyasət və təhlükəsizlik sferasına** aiddir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı çərçivəsində üzv-dövlətlərin xarici siyasət və təhlükəsizlik sferasında əməkdaşlığı həyata keçirilir ki, bu, onun ikinci dayağı sayılır.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, С.932.

[^] Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., 2004, с. 139.

Avropa İttifaqının **üçüncü dayağı hüquq-mühafizə sferasına** aiddir. Belə ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində üzv-dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlığı həyata keçirilir. Avropa İttifaqının üçüncü dayağı məhz belə əməkdaşlığın həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Lakin Avropa İttifaqının daxili strukturu (quruluşu) təkcə bunlarla, yəni dayaqlarla məhdudlaşmır. Belə ki, Avropa İttifaqı, eyni zamanda, özünün vahid institusional (təşkilati) strukturuna da malikdir. Maastrixt Müqaviləsi **«vahid institusional struktur»** anlayışını işlətdi ki, bu anlayış özündə Avropa İttifaqının aşağıdakı institutlarını (orqanlarını) birləşdirirdi:

- Avropa İttifaqı Şurası;
- Avropa Parlamenti;
- Komissiya;
- Məhkəmə;
- Auditorlar Palatası.

Vahid Avropa Akti kimi, Maastrixt Müqaviləsi də Avropa birlikləri institutlarının (orqanlarını) islahatını nəzərdə tuturdu. Bunun nəticəsində onlar bütövlükdə Avropa İttifaqının institutları (orqanları) oldular və vahid institusional (təşkilati) struktur əmələ gətirdilər. Xüsusilə bunu qeyd etməliyik ki, Maastrixt Müqaviləsinə görə, **yeni qanunvericilik prosedurundan** istifadə olunmağa başlandı. Söhbət **birgə qərarlar qəbul olunması prosedurundan** gedir. Bunun nəticəsində Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının ikinci qanunvericilik orqanına çevrildi. Avropa İttifaqının əsas qanunvericilik orqanı isə Avropa Şurası sayılır ki, bu orqan Avropa hüququnun bütün subyektləri üçün məcburi olan normativ hüquqi aktlar qəbul edir; həm də sözügedən aktlar Avropa hüququnun bütün subyektləri tərəfindən icra edilməlidir.

Avropa Parlamenti həmçinin Avropa Komissiyasının yeni tərkibini təsdiq etmək səlahiyyətini əldə etdi. Avropa Komissiyası isə Avropa İttifaqının başlıca icra orqanı sayılır.

Birgə qərarlar qəbul edilməsi proseduru Avropa Parlamentinə imkan verdi ki, o, qanunvericilik orqanının (Avropa Şurasının) qərarlarına veto qoysun. Bundan əlavə, Avropa Parlamentinə qanunvericilik təşəbbüsü hüququ verildi. Xatırladaq ki, əvvəllər yalnız Avropa Komissiyasının belə hüququ var idi. Avropa Parlamenti həm də Avropa Ombudsmanını (İnsan Hüquqları Müvəkkilini) vəzifəyə təyin etməyə başladı. Onun vəzifəsi Avropa birliklərinin orqan və vəzifəli şəxslərinin hüquqazidd hərəkətlərindən verilən şikayətlərə baxmaqdan ibarətdir.

Beləliklə, Maastrixt Müqaviləsi Avropa birliklərinin institutlarını (orqanlarını) bütövlükdə Avropa İttifaqının institutlarına (orqanlarına) çevirdi və onları vahid institusional (təşkilati) strukturda birləşdirdi. Maastrixt Müqaviləsi həm də, eyni zamanda, artıq mövcud olan dörd orqana (Şura, Parlament, Komissiya və Məhkəmə kimi orqanlara) daha bir orqan - Hesablama Palatasını (Auditorlar Palatasını) əlavə etdi.

Maastrixt Müqaviləsi fəaliyyəti ictimai həyatın bütün əsas sferalarını əhatə edən yeni inteqrasiya birliyinin - Avropa İttifaqı qurumunun yaranmasına səbəb oldu. Söhbət yeni yaradılan inteqrasiya qurumunun fəaliyyətinin ictimai həyatın üç əsas sferasını əhatə etməsindən gedir ki, həmin sferalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- sosial-iqtisadi sfera;
- xarici siyasət və təhlükəsizlik sferası;
- hüquq-mühafizə sferası.

Xüsusilə deməliyə ki, Maastrixt Müqaviləsinə uyğun olaraq, ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti sistemi yaradıldı. Yaradılmış həmin sistem hələ keçən yüzilliyin 70-ci illərində formalaşmış Avropa siyasi əməkdaşlıq mexanizmini əvəz etdi və beynəlxalq münasibətlərin bütün sahələrinə şamil olundu.

2.2.2.4. Maastrixt Müqaviləsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsi (Amsterdam Müqaviləsi)

Maastrixt Müqaviləsi imzalandıqdan sonra Avropa İttifaqının daha da demokratikləşdirilməsinə və sadələşdirilməsinə, inteqrasiya prosesinin inkişafına həmişə ehtiyac olmuşdur. Xüsusən də inteqrasiya prosesinin tez- ləşdirilməsi, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyətin effektivliyinin artırılması tələb edilirdi. Bu məqsədlə 1996-cı ildə üzv-dövlətlərin hökumətlərinin konfransı çağırıldı. Çağınmış konfransın nəticəsi bundan ibarət oldu ki, 2 oktyabr 1997-ci il tarixdə Hollandiyanın Amsterdam şəhərində müvafiq müqavilə imzalandı; imzalandığı yerə görə, yeni təsis aktı «Amsterdam Müqaviləsi» adlandı. 1 may 1999-cu ildə qüvvəyə minən Amsterdam Müqaviləsi yeni qumm yaratmaq və təsis etmək məqsədi güdmürdü; onun məqsədi yalnız Maastrixt Müqaviləsinə, eləcə də Paris (AKPB, 1951-ci il) və Roma (AAEB və AİB, 1957-ci il) müqavilələrinə dəyişiklik və əlavələr etməkdən ibarət idi. Təsədüfi deyil ki, onun mətninə həmin müqavilələrə dəyişiklik, əlavə və digər düzəlişlər edən maddələr daxildir. Bu səbəbdən Amsterdam Müqaviləsi öz stukturuna görə kifayət dərəcədə mürəkkəb sənəd sayılır." O, müəjə'ən bölmələrdən ibarətdir; bölmələr, öz növbəsində, ayrı-ayrı fəsillərə bölünür; fəsillər isə özündə konkret maddələri birləşdirir.

Amsterdam Müqaviləsinin etdiyi dəyişiklik və əlavələr bütövlükdə aşağıda göstərilən bir sıra məsələni əhatə edir.

Birinci, Amsterdam Müqaviləsi elə bir sənəddir ki, onun əsasında institusional (təşkilati) islahat həyata keçirildi. Belə ki, bu müqavilə ilə Avropa İttifaqının institutlarının (orqanlarının) islahatı davam etdirildi. Xüsusən də Avropa Parlamentinin səlahiyyəti genişləndirildi və o, qanun- verilik prosesində daha mühüm rol oynamağa başladı; birgə qərarlar qəbul etmək prosedurunun tətbiq olunma qaydası sadələşdirildi; üzv-döv-

' Бирюков М.М.Европейское право. Курс лекции. Учебное пособие. М., 2006, с.17. " Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с 219.

lətlərin nümayəndələrinin Şurada (Avropa İttifaqının Şurasında) səsvermə zamanı veto hüququ aradan qaldınadı.

İkinci, Avropa İttifaqı cinayət hüququna və prosesinə aid məsələlər barədə **normativ aktlar qəbul etmək** hüququ əldə etdi. Xüsusən də Avropa İttifaqı irqi, cinsi və ya etnik ayn-seçkilik, habelə digər cinayətlərlə mübarizəyə yönələn aktlar qəbul etmək hüququ ilə təmin olundu.

Üçüncü, Avropa birliklərinin, eləcə də bütövlükdə Avropa İttifaqının **səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi** davam etdirildi. Belə ki, Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxil olundu; viza siyasəti, immiqrasiya siyasəti, məşğulluq siyasəti, sığınacaq məsələsi və digər məsələlər. Bunlar Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinə əlavə olunmuş yeni istiqamətlərdir.

Dördüncü, Amsterdam Müqaviləsi Avropa İttifaqı səviyyəsində, ilk dəfə olaraq, **konstitusion quruluşun ümumi prinsiplərini** təsbit etdi. Burada həm də sözügedən ümumi prinsiplərin üzv-dövlətlər tərəfindən pozulmasına görə müvafiq sanksiyalar müəyyən olundu.

Bəşinci, Amsterdam Müqaviləsi əvvəllər **üçüncü dayaq sferasına aid edilən səlahiyyətlərin bir hissəsini birinci dayaq strukturlarına verdi**. Buraya, hər şeydən əvvəl, şəxslərin sərbəst hərəkəti (vizaların verilməsi, sığınacaq verilməsi, immiqrasiya məsələləri), habelə gömrük tənzimləməsi sferasında əməkdaşlıq daxildir. Avropa İttifaqının birinci dayağına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Amsterdam Müqaviləsinə uyğun olaraq, Maastrixt Müqaviləsinin mətnindən həmin dayağa aid olan köhnəlmiş və öz əhəmiyyətini itirmiş normalar çıxanıdır. Köhnəlmiş və öz əhəmiyyətini itirmiş normaların Maastrixt Müqaviləsindən çıxanmasına təsis sənədlərinin sadələşdirilməsi deyilir. Amsterdam Müqaviləsi məhz təsis sənədlərinin sadələşdirilməsinə yönələn saziş idi. Təsadüfi deyil ki, onun ikinci hissəsi «Sadələşdirmə» adlanır.

Altıncı, Amsterdam Müqaviləsi **Şengen sazişlərini kommunitar hüquqa tabe etdirdi**; bununla kommunitar hüququn tətbiq sferası genişləndi. Söhbət Şengen sazişlərinin nəzərdə tutduğu mexanizmin Avropa İttifaqının birinci dayağı olan Avropa birliklərinin hüquqi-institusional mexanizminə daxil edilməsindən gedir. Başqa sözlə, sığınacaq verilməsi, viza və immiqrasiya məsələləri kommunitar hüququn (Avropa birlikləri hüququnun) tənzimləmə predmetinə daxil edildi. Bu prosesə hüquq ədəbiyyatında **Şengen sazişlərinin kommunitarlaşması** deyilir.* Şengen sazişlərinin kommunitarlaşması dedikdə Şengen sazişlərinin kommunitar hüquqa tabe edilməsi başa düşülür.

Şengen sazişlərinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, söhbət iki beynəlxalq müqavilədən gedir. Birinci beynəlxalq müqavilə 14 iyun 1985-ci il tarixdə Şengen adlı yerdə (Lüksemburq) bağlanmışdır; o, ümumi sərhədlərdə yoxlamanın təcridcən ləğv edilməsinə həsr olunmuşdu. İkinci beynəlxalq müqavilə isə 19 iyun 1990-cı il tarixdə imzalanmışdır; «Şengen

* Европейское право. Учебник /Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2000, с.31.

Konvensiyası» adı ilə tanınan həmin müqavilə 14 iyun 1985-ci il tarixli Şengen Sazişinin tətbiqinə həsr olunmuşdur.'

Yeddinci, Amsterdam Müqaviləsi əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini möhkəmləndirən sənəddir. Bu müqavilə əsas insan hüquq və azadlıqlarını (insan haqlarını) qorumağı, onlara əməl etməyi üzv- dövlətlərin daşdığı mühüm vəzifələrindən biri kimi müəyyən etdi. Amsterdam Müqaviləsinə uyğun olaraq, Avropa İttifaqı orqanlarının (institut- lannın) üzərinə əsas insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə mübarizə aparmaq öhdəliyi qoyuldu. Əgər üzv-dövlət əsas insan hüquq və azadlıqlarını həmişə və kobud surətdə pozarsa, ona sanksiya tətbiq olunur. Şura belə halda pozuntu törədən dövlətin özünün müəyyən səlahiyyətlərini həyata keçirməsinin dayandırılması barədə qərar qəbul edə bilər; xüsusən də pozuntu törədən dövlətin Şurada səsvermə hüququ məhdud-laşdırıla bilər. Lakin bu zaman pozuntu törədən dövlət Avropa İttifaqının üzvü olması ilə bağlı öz vəzifələrini icra etməlidir. Ona sanksiya tətbiq edilməsi buna mane ola bilməz.

Şübhəsiz, Amsterdam Müqaviləsi bütün məsələləri həll edən və sualların hamısına cavab verən sənəd deyildi. Lakin, buna baxmayaraq, o, Avropa İttifaqının, eləcə də Avropa hüququnun özünün inkişafında vacib rol oynadı. Qeyd etmək lazımdır ki, Amsterdam Müqaviləsinin müəyyən etdiyi prinsiplər əhəmiyyətli bir sıra vacib müddəa Avropa İttifaqı çərçivəsində (o cümlədən Avropa birlikləri çərçivəsində) üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlığın dərinləşməsinə və genişlənməsinə yönəlmişdi. Onu, düzgün olaraq, həm Avropa İttifaqının, həm də Avropa İttifaqı hüququnun özünün inkişafında irəliyə doğru atılmış addım hesab etsək, yanılma- nq. Ən azı ona görə ki, Amsterdam Müqaviləsi təsis müqavilələrinin (məlum Paris, Roma və Maastrixt müqavilələrinin) mətnlərini birləşdirirdi.

2.2.2.S. Nitsa Müqaviləsi

Maastrixt Müqaviləsinə dəyişiklik və əlavələr edən yeni müqavilə 2001- ci il 26 fevral tarixində imzalandı. Həmin müqavilə Fransanın Nitsa şəhərində imzalandığına görə, «**Nitsa Müqaviləsi**» adı ilə tanınır. Nitsa Müqaviləsi ratifikasiya olunduqdan sonra 2003-cü il mayın 1-də qüvvəyə mindi.

Nitsa Müqaviləsi məlum Maastrixt, Paris və Roma müqavilələrinə və onlara aid olan bəzi aktlara dəyişiklik edən sənəd idi. Belə ki, o, pream- buladan və iki hissədən ibarət idi; həmin hissələr özündə 13 maddəni birləşdirirdi. Nitsa Müqaviləsinin 1-ci maddəsi Maastrixt, 2-ci maddəsi isə Paris və Roma müqavilələrinə dəyişiklik edilməsini nəzərdə tuturdu.

Nitsa Müqaviləsinin əsas məqsədi Avropa İttifaqının genişləndirilməsinə kömək etməkdən ibarət idi. Belə ki, sözügedən müqavilə Avropa İt-

' Şengen sazişləri barədə daha ətraflı: Кашкин С.Ю., Четвериков А.О.Шенгенские соглашения. М., 2000.

tifaqına yeni üzvlər daxil olunmasını nəzərdə tuturdu. Məlum məsələdir ki, bu, müəyyən hazırlıq işlərinin görülməsini tələb edirdi. Nitsa Müqaviləsi Avropa İttifaqını genişləndirməkdən ötrü görülən hazırlıq işlərinin son akkordu oldu. Qeyd etməliyə ki, Nitsa Müqaviləsinə bir neçə sənəd əlavə olunmuşdu; Avropa İttifaqının genişləndirilməsi haqqında Protokol həmin sənədlər arasında daha vacibi sayılırdı.

Nitsa Müqaviləsi həm də genişləndirilmiş Avropa İttifaqı çərçivəsində onun **institusional (təşkilati) strukturuna** dəyişiklik edən sənəd idi. Təsadüfi deyil ki, Nitsa Müqaviləsində əsas yeri Avropa İttifaqının institusional strukturuna aid olan maddələr tuturdu. Avropa İttifaqının bütün institutlarında, praktiki olaraq, bu və ya digər dərəcədə islahat həyata keçirildi. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Avropa İttifaqının əsas qanunverici orqanı sayılan Şurada qərar qəbul edilən zaman qəti olaraq təsdiqlənmiş səs çoxluğu prinsipindən istifadə olundu və yekdilliklə qərar qəbul etmək prinsipi öz əhəmiyyətini tamamilə itirdi. Səsvermə proseduru dəyişdirildi; hər bir qərar müəyyənləşdirilmiş sayda səsə bəyənilməli idi. Bundan başqa, birgə qərarlar qəbul etmək prosedurundan istifadə sferası genişləndirildi ki, bu da, öz növbəsində, qanunvericilik prosesində Avropa Parlamentinin rolunu və əhəmiyyətini artırdı. Avropa Parlamentinin həm say tərkibi, həm də səlahiyyəti dəyişdirildi; Avropa Parlamentinin üzvlərinin sayı 732-yə qədər artırıldı.

Nitsa Müqaviləsi Avropa İttifaqının **məhkəmə sistemində** islahatlann həyata keçirilməsini də nəzərdə tuturdu. Praktiki olaraq, məhkəmə instansiyasının üçmərhləli strukturu müəyyənləşdirildi:

- Avropa İttifaqı Məhkəməsi;
- Birinci İnstansiya Məhkəməsi;
- İxtisaslaşdırılmış məhkəmə palataları.

Məhkəmə sistemində edilən dəyişikliklər (islahatlann həyata keçirilməsi) öz ifadəsini Avropa İttifaqı Məhkəməsinin yeni nizamnaməsində tapdı. Yeni nizamnamə protokol formasında Nitsa Müqaviləsinə əlavə olunmuşdu. Nizamnaməyə görə, Avropa İttifaqı Məhkəməsinə hər bir üzv-dövlətdən bir hakim daxil edildi; Birinci İnstansiya Məhkəməsinin tərkibi də həmçinin hər bir üzv-dövlətdən bir hakimi birləşdirirdi.

Birinci İnstansiya Məhkəməsi, faktiki olaraq, ümumi yurisdiksiya məhkəməsinin funksiyasını yerinə yetirməyə başladı; bundan ötrü o, müvafiq səlahiyyətlərlə təmin olundu. Birinci İnstansiya Məhkəməsinə həm də səlahiyyət verildi ki, bəzi məsələlər barədə qabaqcadan ilkin qərar qəbul etsin. O, həmçinin məhdud dərəcədə **preyudisial'** proseduru həyata keçirmək səlahiyyətinə malik idi.

Nitsa Müqaviləsi **digər struktur dəyişikliyi** də nəzərdə tuturdu. İlk növbədə, **Avropa Komissiyasının** və onun strukturunun formalaşdırılması

'Preyudisial ifadəsi (lat.preajudicialis - əvvəlki məhkəmə qərarına aid olan; ing. Prejudicialness) barədə bax: Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005. С.695.

qaydası dəqiqləşdirildi; onun üzvlərinin maksimum həddi müəyyənləşdirildi. Komissiyanın sədrinin (prezidentin) Şuranın qəran ilə təyin olunması qaydası müəyyən edildi; təyinat Avropa Parlamenti tərəfindən bəyənilməli idi.

Nəhayət, Nitsa Müqaviləsi ilə **Auditorlar Palatasına** hər bir üzv- dövlətdən bir nümayəndə daxil olmaq qaydası müəyyənləşdirildi. Nümayəndə rolunda müstəqil auditor təşkilatlarında işləyən və yüksək ixtisasa malik olan şəxslər çıxış edə bilərdilər.

Göründüyü kimi, Nitsa Müqaviləsi Avropa İttifaqının institutlarının (orqanlanm) həm strukturunda, həm tərkibində, həm də səlahiyyətlərində müəyyən dəyişiklik edən sənəd idi. Onun rolu və əhəmiyyəti də məhz bununla şərtlənirdi.

Avropa hüququ tarixinin ikinci, yəni Avropa İttifaqı dövrü (mərhələsi) 29 oktyabr 2004-cü il tarixdə Roma Müqaviləsi' imzalanan ana kimi davam etmişdir; bu müqavilə imzalanan andan Avropa hüququ tarixinin üçüncü, yeni inkişaf dövrü (mərhələsi) başlayır. Bir daha təkrar edərək göstərir ki, Avropa hüququ tarixinin ikinci inkişaf dövrü olan «**Avropa İttifaqı hüququ**» mərhələsi Avropa İttifaqının özünün yaradılması, eləcə də Avropa İttifaqı hüququnun formalaşması ilə bağlı idi. Avropa İttifaqı hüququnun (məhdud mənada) formalaşması isə kommunitar hüququn (Avropa birlikləri hüququnun) ləğv edilməsinə səbəb olmadı; əksinə, Avropa İttifaqı dövründə (mərhələsində) kommunitar hüquq, necə deyərlər, saxlanıldı və mövcud olmaqda davam etdi. Beləliklə, Avropa hüququ tarixinin ikinci inkişaf dövrü bir tərəfdən Avropa İttifaqı hüququnun (məhdud mənada) yaranması, digər tərəfdən isə, eyni zamanda, kommunitar hüququn saxlanması ilə xarakterizə olunurdu.

2.2.3. Vahid Avropa hüququna keçid mərhələsi

2.2.3.I. Avropa üçün Konstitusiyaya haqqında Roma Müqaviləsi

XXI əsrin əvvəllərində yaranmış vəziyyət o vaxtlara kimi qüvvədə olan təsis aktlarının (təsis müqavilələrinin) müasir tələbata uyğunlaşdı- n İmasını və Avropa İttifaqının özünün konstitusion rəsmiləşdirilməsini obyektiv zərurətə çevirdi. Belə ki, o dövrdəki mövcud şərait Avropa İttifaqının Konstitusiyasının qəbul olunmasını tələb edirdi; Konstitusiyaya buna qədər qüvvədə olan bütün təsis sənədlərini (təsis müqavilələrini) əvəz etməli idi. Söhbət Avropa İttifaqının vahid Konstitusiyasına, yəni Avropa üçün Konstitusiyanın qəbul olunmasından gedirdi. Vahid Konstitusiyanın qəbul edilməsi isə, şübhəsiz, integrasiya prosesinin inkişafında yeni mərhələnin başlanması demək olardı. Bu, həm də Avropa hüququ tarixinin özündə yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcını qoymuş olardı. Təsadüfi

Söhbət «Avropa üçün Konstitusiyaya haqqında» 29.10.2004-cü il tarixli Roma Müqaviləsindən **gedir.**

deyil ki, Avropa hüququnun **üçüncü tarixi inkişaf mərhələsi** Avropa İttifaqının vahid Konstitusiyasının yaradılmasından başlayır.¹

2001-ci ilin dekabr ayında Avropa Şurasının Belçikada keçirilən sessiyasında **konvent**[^] çağınması barədə qərar qəbul edildi. Konvent Avropa İttifaqının vahid Konstitusiyasının layihəsini hazırlamalı idi; onun işində 107 nümayəndə iştirak edirdi. Konventə Fransa Respublikasının keçmiş Prezidenti Valeri Jiskar Desten sədrlik edirdi.

Konvent Konstitusiyanın layihəsinin hazırlanması üzərində gərgin iş gördü. Kifayət dərəcədə effektiv olan bu iş 29 oktyabr 2004-cü il tarixdə Roma şəhərində «**Avropa üçün Konstitusiya haqqında**» **Müqavilənin** imzalanması ilə nəticələndi. Müqavilə gələcək Avropa inteqrasiyası üçün mühüm dərəcədə vacib əhəmiyyətə malik olan sənəd idi; lakin o, qüvvəyə minməyərək, realizə olunmadı. Belə ki, bəzi üzv-dövlətlərdən fərqli olaraq, 2005-ci ildə Fransa və Niderlandda «Avropa üçün Konstitusiya haqqında» Müqavilənin ratifikasiya olunması barədə keçirilmiş ümumi referendumun nəticəsi mənfi olduğuna, habelə İrlandiya və Polşa öz mövqelərini müəyyənləşdirmədiyinə, Danimarka, Portuqaliya və Böyük Britaniyada isə referendum üzrə nəticə olmadığına görə həmin müqavilə **realizə edilmədi** və **qüvvəyə minmədi**. Bununla da Avropa İttifaqının vahid konstitusiyasını yaratmaq tendensiyasından imtina olundu. Başqa sözlə, Avropa üçün Konstitusiya aktı təsis etmək təşəbbüsü uğursuzluqla nəticələndi. Bu da, öz növbəsində, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətləri məcbur etdi ki, onlar təsis müqavilələrinin (aktlarının) müasir tələblərə uy-ğunlaşdırılmasının digər qanuni üsulları axtarıb tapsınlar. Bundan ötrü yeni təsis müqavilələri (aktları) qəbul etmək praktikasından istifadə olundu. Belə ki, 2007-ci ildə Avropa İttifaqının və Avropa birliklərinin haki- miyyət-təşkilatı strukturunda köklü dəyişikliklər edən müvafiq müqavilə bağlandı. Bağlandığı yerə görə o, Lissabon Müqaviləsi, məzmunca isə Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə adlanır.[^]

2.2J.2. Lissabon Müqaviləsi - Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə

Lissabon Müqaviləsi 13 dekabr 2007-ci il tarixdə Lissabon şəhərində (Portuqaliya) Avropa İttifaqına üzv olan 27 dövlətin rəhbərləri tərəfindən imzalanmışdır; 1 dekabr 2009-cu il tarixdə isə o, qüvvəyə minmişdir. Lissabon Müqaviləsinin qüvvəyə minməsi ilə Avropa hüququ tarixinin müasir - **üçüncü inkişaf dövrü (mərhələsi)** əsaslı şəkildə start götürdü.

¹ Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2011, с.46.

[^] *Konvent ifadəsi (lat.conventus - iclas, yığıncaq, toplantı, ing. convente) barədə bax: Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.422.*

[^] Lissabon Müqaviləsinin rəsmi adı aşağıdakı kimidir: «Avropa İttifaqına dair Müqaviləyə və Avropa Birliyinin Təsis Müqaviləsinə dəyişiklik edilməsi haqqında Lissabon Müqaviləsi». Bəzən, bu sənəd belə adlanır: «Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə».

O, vahid Avropa İttifaqına **keçid dövrü (mərhləsi)** adlanır. Belə ki, Lissabon Müqaviləsinin (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilənin) qüvvəyə minməsi ilə normativ dövrüyyəyə, formal olaraq, «**Avropa İttifaqı hüququ**» kimi **vahid hüquq sistemi** daxil edildi. Burada «Avropa İttifaqı hüququ» tətbiq olunan yeganə termin kimi işlədilir. Başqa sözlə, Lissabon Müqaviləsi Avropa İttifaqı hüququnu **vahid anlayış** kimi işlədir.

Lissabon Müqaviləsinin qüvvəyə minməsi ilə **kommunitar hüquq (Avropa birlikləri hüququ) tamamilə vahid Avropa İttifaqı hüququ ilə əvəz olundu.** Belə ki, həmin müqavilə nəticəsində Avropa birliklərinin mövcudluğuna son qoyuldu. Avropa birliklərindən biri olan Avropa Kömür və Polad Birliyinin fəaliyyətinə hələ 2002-ci ildə xitam verilmişdi. Bildiyimiz kimi, həmin AKPB 50 il müddətinə yaradılmışdı. Başqa sözlə, 1951-ci ildə imzalanan Paris Müqaviləsi (Avropa Kömür və Polad Birliyinin təsis edilməsi haqqında Müqavilə) 50 il müddətinə bağlanmışdı; 2002-ci il iyulun 23-də 50 illik müddət başa çatdığına görə sözügedən birliyin mövcudluğuna son qoyuldu. Bununla bağlı olaraq, onun səlahiyyətləri, hüquq və vəzifələri, əmlakı Avropa Birliyinə (əvvəlki «Avropa İqtisadi Birliyi»-nə) keçdi. Lissabon Müqaviləsinin qüvvəyə minməsi ilə, əslində, faktiki olaraq, iki Avropa birliyinin fəaliyyətinə xitam verildi. Məlum olduğu kimi, bunlardan biri Avropa Birliyi (əvvəlki «Avropa İqtisadi Birliyi»), digəri isə Avropa Atom Enerji Birliyi idi. Deməli, Lissabon Müqaviləsi qüvvəyə minən vaxt (2009-cu il) Avropa birlikləri dedikdə məhz bunlar başa düşülürdü. Həmin birliklər çərçivəsində və onla- nn fəaliyyəti ilə bağlı olaraq yaranan hüquq normalarının sisteminə, yəni kommunitar hüquqa gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, kommunitar hüquq tamamilə vahid Avropa İttifaqı hüququ ilə əvəz olundu. Vahid Avropa İttifaqı hüququ, həm də kommunitar hüququ, necə deyərlər, hüquqi varislik qismində qəbul etdi.

Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə), sadəcə olaraq, qüvvədə olan mövcud təsis aktlarını (müqavilələri) əvəz etmədi. Lissabon Müqaviləsi təsis aktlarını həm dəyişdirir, həm təsis aktlarına əlavələr edir, həm təsis aktlarını tamamlayır, həm də onları transformasiya edir.

Avropa İttifaqına dair Müqavilə (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi redaktəsində) öz əvvəlki adını və təyinatını saxlayır. Burada aşağıda göstərilən bir sıra vacib məsələ barədə müvafiq maddələr nəzərdə tutulmuşdur:

- tənziyyətə predmeti;
- Avropa İttifaqının məqsəd və vəzifələri;
- Avropa İttifaqının institusional (təşkilati) strukturu;
- Avropa İttifaqının fəaliyyət prinsipləri;
- Avropa İttifaqının təbiəti və xüsusiyyətləri;
- Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinin dairəsi;
- xarici siyasət;

- təhlükəsizlik siyasətinin əsaslan.

Avropa Birliyinin Təsis Müqaviləsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, həmin akt **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqaviləyə** transformasiya olunur. Bu müqavilədə aşağıda göstərilən məsələlər barədə müvafiq maddələr nəzərdə tutulmuşdur:

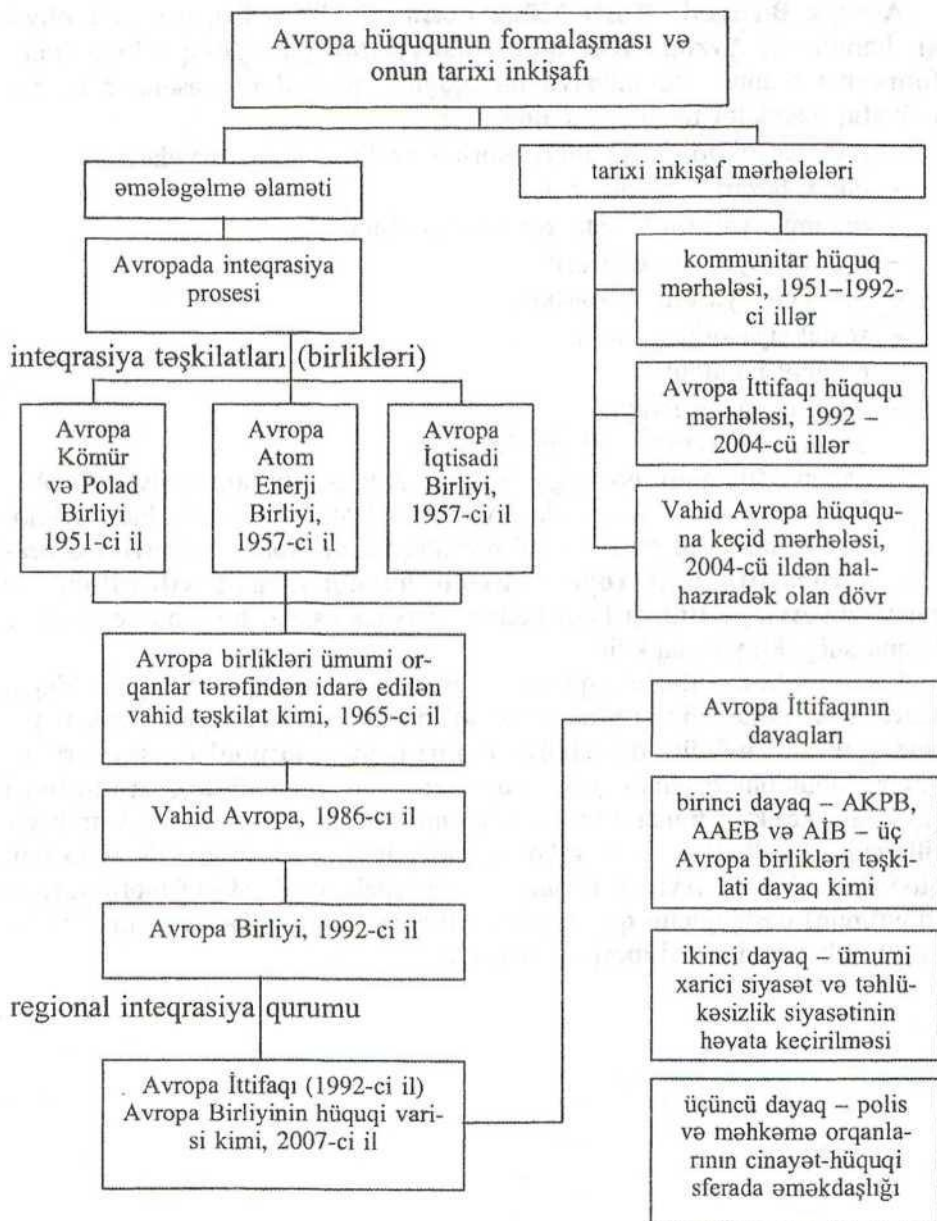
- Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinin realizə olunma qaydası;
- daxili bazanın yaradılması;
- ümumi siyasətin həyata keçirilməsi sistemi;
- iqtisadi siyasətin əsaslan;
- maliyyə siyasətinin əsaslan;
- sosial siyasətin əsaslan;
- rəqabət hüququ;
- vergi qanunvericiliyi;
- qanımvericiliyin yaxınlaşdırılması və s.

Lissabon Müqaviləsinə uyğun olaraq, Avropa İttifaqı bütövlükdə Avropa Birliyini əvəz edir; burada Avropa İttifaqının demokratikləşdirilmə- sinə aid bir sıra yeni göstəriş müəyyənləşdirilir. Həmin müqaviləyə əsasən, **Avropa İttifaqı Avropa Birliyinin hüquqi varisi hesab edilir.**' Bu səbəbdən Avropa İttifaqı həm hüquqi şəxs statusuna, həm də beynəlxalq hüquq subyektiyə malikdir.

Lissabon Müqaviləsinin qüvvəyə minməsi ilə Avropa İttifaqının hüquq sistemi, eləcə də onun təşkilati-hüquqi mexanizminin öz funksiyasını yerinə yetirməsi mühüm dəyişikliyə məruz qalmış, institutların sayı artmış, qərar qəbul olunmasının yeni prosedum müəyyən edilmiş, institusional (təşkilati) struktur transformasiya olunmuş və digər islahatlar həyata keçirilmişdir. Bunların hamısı, əlbəttə, göstərir ki, Lissabon Müqaviləsinin qüvvəyə minməsi Avropa hüququnun tarixində yeni inkişaf mərhələsinin (dövrünün) başlanğıcını qoymuşdur. Bu andan həm də Avropa inteqrasiyasının inkişafında yeni mərhələ başlayır.

' URL:<http://www.eulaw.ru>

II FƏSİL ÜZRƏ SXEM

II FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012 (V fəsil).
2. Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006 (лекция 1).
3. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004 (с.138-139).
4. Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005 (гл. 2).
5. Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., 2005 (гл.5).
6. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 1,§3).
7. Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М. Энтина. М., 2000 (гл.1).
8. Марченко М.Н., Дерябина Е.М. Право Европейского Союза. Вопросы истории и теории. Учебное пособие. М., 2010 (гл.1).
9. Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007 (с.927-929).
10. Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010(с.413-415).
11. Международное право. Учебник /Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008 (с.599-600).
12. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. 1).
13. Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998 (с.39-253).
14. Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998 (с.4-10).

III FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN STRUKTURU, SİSTEMİ VƏ MƏNBƏLƏRİ

3.1. Avropa hüququnun strukturu

3.1.1. Avropa hüququnun strukturu anlayışı

Avropa hüququ, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, dünyadakı iki hüquq sistemi (milli və beynəlxalq hüquq sistemləri) ilə yanaşı və onlara paralel olaraq, mövcud olan xüsusi müstəqil hüquq sistemi kimi tanınır. Hətta Avropa hüququ dünya tarixində oxşan olmayan, keyfiyyətcə yeni hüquq sistemi hesab edilir.' Bunların bir neçə səbəbi vardır; Avropa hüququnun strukturunu həmin səbəblərdən biri sayılır. Şübhəsiz, Avropa hüququ özü- nəxas spesifik struktura malikdir.

Avropa hüququnun strukturu dedikdə Avropa hüququnun daxilən ibarət olduğu və onu təşkil edən hüquq normalarına əsaslanan quruluşu başa düşülür. Avropa hüququnun strukturunun mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün biz, aşağıda göstərilən iki suala cavab verməliyik. Birinci sual bundan ibarətdir ki, Avropa hüququ hansı növ hüquq normalarından təşkil olunmuşdur? Digər tərəfdən, Avropa hüququnun təşkil olunduğu hüquq normaları ümumi iyerarxiya «nərdivan»ında (Avropa hüququnun mənbələrinin ümumi iyerarxiyasında) hansı yeri tutur? Bu isə verilən ikinci sualdır. Məhz hər iki sualın cavabını tapmağımız Avropa hüququnun strukturunu müəyyənləşdirmək deməkdir.

Avropa hüququnun **iki cür strukturu** vardır; həmin strukturlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- şaquli struktur;
- üfüqi stuktur.

Avropa hüququnun həm şaquli, həm də üfüqi strukturu müəyyən edilməlidir. Bunun vacib hüquqi əhəmiyyəti vardır.

3.1.2. Avropa hüququnun şaquli strukturu

Avropa hüququ müxtəlif növ hüquq normalarından ibarətdir. Onlar bir-birindən, hər şeydən öncə, yaradılma qaydasına görə fərqlənir. Belə ki, Avropa hüququnu təşkil edən hüquq normaları, əsasən, iki üsulla yaradılır. Birinci üsul **beynəlxalq hüquq yaradıcılığı** adlanır. Bu üsulla görə, Avropa hüquq normalarının bir hissəsi üzv-dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığının nəticəsi olub, onların (beynəlxalq hüququn subyekti olan üzv-dövlətlərin) qarşılıqlı razılığı (iradə ifadəsi) ilə yaradılır. Məhz bunu nəzərə alaraq, bəzi müəlliflər, düzgün olmasa da, belə hesab edirlər ki, Avropa hüququ beynəlxalq regional hüquq (beynəlxalq hüququn bir his-

səsi) sayılır.' Hətta müəlliflərdən T.K.Hartli haqlı olaraq yazır ki, Avropa hüququ beynəlxalq hüquq tərəfindən yaradılmışdır." Doğrudan da, Avropa İttifaqına dair Müqavilə (1992-ci il) beynəlxalq müqavilə sayılır; beynəlxalq müqavilə isə beynəlxalq hüquq yaradıcılığının (beynəlxalq hüquq normaları yaratmağın) əsas vasitəsidir.

Avropa hüquq normalanm yaradılmasının ikinci üsulu **fövqəlmilli hüquq yaradıcılığı** adlanır. Bu üsula görə, Avropa hüquq normalarının xeyli hissəsi Avropa İttifaqının müvafiq institutları (orqanlar) tərəfindən yaradılır.

Şübhəsiz, Avropa hüququnu təşkil edən hüquq normalarının qüvvəsi də eyni deyildir; onlar arasında elələri vardır ki, daha üstün qüvvəyə malikdir. Belə normalar, məlum məsələdir ki, iyerarxiya «nərdivan»mda ən yuxarı yerdə durur.

Yaradılma qaydası (üsulu) və iyerarxiya baxımından, Avropa hüquq normalan **üç növə (qrupa)** bölünür; həmin növlər (qruplar) aşağıdakılardan ibarətdir:

- əsas Avropa hüquq normaları;
- törəmə Avropa hüquq normalan;
- əlavə Avropa hüquq normalan.

Əsas Avropa hüquq normalan dedikdə Avropa İttifaqının təsis müqavilələrində təsbit olunan hüquq normalan başa düşülür. Bu növ (qrup) hüquq normalan Avropa İttifaqına dair Müqavilədə, habelə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə təsbit olunmuşdur. Lissabon Müqaviləsinə (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqaviləyə) görə, sözügedən hər iki müqavilə Avropa İttifaqının hüququ əsası sayılır. Belə ki, həmin müqavilələrdə təsbit olunan hüquq normalan Avropa İttifaqının konstitu- tiv (müəyyənədicisi) əsası, fundamental bazası hesab edilir. Ona görə ki, əsas hüquq normaları Avropa inteqrasiya hüququnun başlıca parametrlərini, onun formalaşma şərtlərini və tətbiqolunma qaydalarını müəyyənləşdirir. Avropa inteqrasiya hüququnun xüsusiyyətləri də həmin normalarla müəyyən edilir. Onlar həmçinin inteqrasiyanın forma, məqsəd və əsasla- nını da müəyyənləşdirir, Avropa hüququnun ilkin əsası sayılır. Həmin normaların «əsas normalan» adi anmasının səbəbi məhz bundan ibarətdir.

Əsas Avropa hüquq normalan sırasına həm də insan hüquqlarının qorunmasına dair normalar daxildir. Həmin normalar isə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, İnsan hüquqlanm və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında (1950-ci il) təsbit olunmuşdur (bəzən, onu Avropa İnsan Hüquqlan Konvensiyası adlandırılır).

Əsas Avropa hüquq normalan iyerarxiya «nərdivan»ında» (Avropa hüquq normalanm ümumi iyerarxiyasında) ən yuxarı və başlıca yer tutur. Bu səbəbdən onlar törəmə və əlavə hüquq normalarına münasibətdə üs-

Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с. 17; Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с.46.
^ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.99.

tün hüquqi qüvvəyə malikdir. Əgər törəmə və əlavə Avropa hüquq nor- malan ilə əsas Avropa hüquq normalan arasında kolliziya (ziddiyyət) yaranarsa, onda üstünlük əsas Avropa hüquq normalanna verilir, yəni əsas Avropa hüquq normalan tətbiq olunur. Bir sözlə, törəmə və əlavə Avropa hüquq normalan əsas Avropa hüquq normalanna zidd olmamalıdır. Buna görə əsas Avropa hüquq normalanna həm də birinci dərəcəli hüquq normaları deyilir; həmin normaların məcmusu isə «**birinci dərəcəli hüquq**» adlanır.

Birinci dərəcəli hüquq normalanmn təsbit olunduğu təsis müqavilələrinə xüsusi mürəkkəb prosedur əsasında yenidən baxılır və onlar dəyişdirilir. Təsis müqavilələrinə dəyişiklik etmək üçün, ilk növbədə, müvafiq hökumətlərarası konfrans çağmlır. Sonra isə dəyişiklik olunan təsis müqaviləsi üzv-dövlətlər tərəfindən yekdilliklə ratifikasiya edilir.

Təsis müqavilələrinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Təsadüfi deyil ki, hüquq elmi (doktrina) və Avropa İttifaqı Məhkəməsi təsis müqavilələrini əhəmiyyətinə görə dövlətlərin əsas qanunu olan Konstitusiya ilə müqayisə edərək, ona bərabər tutur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, təsis müqavilələri «**Konstitusiya Xartiyası**» kimi qiymətləndirilir.

Əsas Avropa hüquq normaları üzv-dövlətlər üçün hüquq və vəzifələr yaradır; həm də onlar üzv-dövlətlər üçün məcburidir.

Törəmə Avropa hüquq normaları dedikdə Avropa İttifaqının institut- lan (orqanları) tərəfindən hüquqi cəhətdən məcburi davranış qaydalan kimi qəbul olunan hüquq normaları başa düşülür. Avropa hüquq normalan- nm bu növü (qrupu) əsas Avropa hüquq normalan əsasında (təsis müqavilələri əsasında) yaradılır. Bu isə o deməkdir ki, onlar əsas Avropa hüquq normalanndan törəyir; onların «törəmə hüquq normalan» adlandı- nılmasının səbəbi də məhz bundan ibarətdir.

Törəmə hüquq normaları Avropa hüquq normalanmn əsas massivini təşkil edir; bu normalar həm də Avropa ittifaqının və onun institutlarının öz gündəlik real funksiyasını yerinə yetirməsini təmin edir. Avropa İttifaqının, eləcə də onun institutlarının (orqanlanmn) məqsəd və vəzifələri də həmin normalarla təmin olunur.

Törəmə Avropa hüquq normalan Avropa İttifaqı çərçivəsində qüvvəyə malik olub, tətbiq edilir. Şübhəsiz, bu, Avropa İttifaqının məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Törəmə Avropa hüquq normalan həmçinin Avropa İttifaqının səlahiyyətləri həddində tətbiq edilir.

Törəmə Avropa hüquq normalanmn **əsas funksiyası** Avropa hüququnun subyektləri arasında, lakin Avropa İttifaqının yurisdiksiyası çərçivəsində yaranan münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir. Onların həm fiziki və hüquqi şəxslər, həm üzv-dövlətlər, həm də Avropa İttifaqının institutlan (orqanlan) üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

Törəmə hüquq normalan bir neçə **xüsusiyyətə** malikdir; həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakılar aiddir:

- törəmə hüquq normaları milli (dövlətdaxili) hüquq normalarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir;

- törəmə hüquq normaları milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərinə inteqrasiya olunur;
- törəmə hüquq normaları hüquqi müdafiə (yurisdiksiya müdafiəsi) ilə təmin edilir.

Törəmə Avropa hüquq normaları iyerarxiya «nərdivan»mda» (Avropa hüquq normalarının ümumi iyerarxiyasında) əsas hüquq normalarıdan sonrakı, yəni ikinci yeri tutur. Buna görə də həmin normalar əsas hüquq normalarına uyğun olmalıdır. Bu səbəbdən onlara hüquq ədəbiyyatında həm də ikinci dərəcəli hüquq normaları, həmin normaların məcmusuna isə «**ikinci dərəcəli hüquq**» deyilir.

Əlavə Avropa hüquq normaları dedikdə elə normalar başa düşülür ki, onlar təsis müqavilələrindən və Avropa İttifaqının institutları (orqanları) tərəfindən qəbul edilən aktlardan başqa, digər aktlarda ifadə olunur. Bu növ (qrup) hüquq normaları törəmə Avropa hüquq normalarını (ikinci dərəcəli Avropa hüquq normaları) tamamlayaraq onlara əlavələr edir; həmin hüquq normalarının «əlavə hüquq normaları» adlanmasının səbəbi də məhz bundan ibarətdir. Təsədüfi deyil ki, əlavə hüquq normalarına həm də «**komplementar hüquq normaları**» deyilir. «Komplementar» sözü isə fransızca «complementaire» ifadəsindən olub, «əlavə» mənasını ifadə edir.⁷

Elə sahələr vardır ki, onlar Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) həyata keçirdiyi birbaşa tənzimləmədən kənarda qalır. Əlavə hüquq normaları da məhz həmin sahələrdə qüvvədə olub, tətbiq edilir. Belə sahələrdə, adətən, Avropa İttifaqı hüquq tətbiq olunmur.

Əlavə Avropa hüquq normaları aşağıdakılar aiddir:

- Avropa İttifaqının institutları arasında bağlanan sənədlərdə ifadə olunan hüquq normaları;
- Avropa İttifaqı institutlarının daxili rəqlamentində ifadə olunan hüquq normaları;
- Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 288-ci maddəsində sadalanan aktlar (göstəriş, təlimat, bəyanat, kommyunike, deklarasiya və s.) sırasına aid edilməyən hüquqi aktlarda təsbit olunan hüquq normaları.

Əlavə Avropa hüquq normaları iyerarxiya «nərdivan»ında üçüncü yeri tutur. Onlara bu səbəbdən «üçüncü dərəcəli hüquq normaları» deyilir; həmin normaların məcmusu isə «**üçüncü dərəcəli hüquq**» adlanır.⁸

Əsas Avropa hüquq normalarının məcmu halında birləşməsi «**əsas hüquq**» adlanır. Törəmə Avropa hüquq normalarının məcmusuna «**törəmə hüquq**» deyilir. Əlavə Avropa hüquq normalarının məcmu halında birləşməsi isə «**əlavə hüquq**» adlanır.

URL:<http://www.dic.academic.ru>

■ Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000, с.48.

Əsas, törəmə və əlavə hüquq Avropa hüququnun şaquli strukturunu əmələ gətirir. Avropa hüququnun şaquli strukturu məhz onlardan təşkil olunmuşdur.

Beləliklə, **Avropa hüququnun şaquli strukturu** dedikdə onun əsas, törəmə və əlavə hüquqları vahid halda birləşməsinə əsaslanan daxili quruluşu başa düşülür.

3.1.3. Avropa hüququnun üfüqi strukturu

Avropa hüququ həm də üfüqi struktura malikdir. Avropa hüququnun üfüqi strukturunu müəyyən etmək üçün onun tərkibinə daxil olan əsas elementləri (struktur elementləri) ayırmaq lazımdır. Həmin elementlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ;
- Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququ.

Avropa hüququnun tərkibində göstərilən struktur elementlərin ayrılması və fərqləndirilməsi müəyyən əlamətlərə əsaslanır. Başqa sözlə, müəyyən əlamətlər vardır ki, onların əsasında Avropa hüququnun tərkibində Avropa İttifaqı inteqrasiya və Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququ kimi iki struktur elementi ayırmaq mümkün olur. Birinci əlamət bundan ibarətdir ki, Avropa hüquq normalarının **mənbəyi eyni deyildir**. İkinci, Avropa hüquq normaları əsasında müxtəlif məzmunlu hüquq münasibətləri əmələ gəlir; həmin münasibətlərdə iştirak edən **subyektlərin təbiəti bir-birindən fərqlənir**. Üçüncü, Avropa hüquq normalarının **xarakteri, təyinatı və tətbiq olunma şərtləri eyni deyildir**. Məhz göstərilən üç əlamət imkan verir ki, Avropa hüququnun tərkibində Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ, eləcə də Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququ kimi iki struktur element ayrılınsın.

Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ dedikdə Avropa inteqrasiya prosesində əmələ gələn münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür; buraya Avropa İttifaqı hüquq normalarının hamısı daxildir. Belə ki, bu gün Avropa inteqrasiya prosesi Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) Avropa birliklərinin fəaliyyətini dayandırmış və onların mövcudluğuna son qoymuşdur. Bu səbəbdən müasir dövrdə Avropa inteqrasiya prosesi Avropa birlikləri çərçivəsində həyata keçirilmir. Odur ki, bu gün Avropa inteqrasiya hüququnun iki yerə (Avropa birlikləri inteqrasiya hüququna və Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququna) bölünməsi öz aktuallığını itirmişdir. Məlum olduğu kimi, Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) «vahid Avropa İttifaqı hüququ» terminini işlədir. Buna görə də indiki şəraitdə Avropa hüququnun birinci əsas struktur elementi (tərkib hissəsi) Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ sayılır.

Avropa insan hüquqlarının qorunması hüququ Avropa hüququnun ikinci əsas struktur elementi (tərkib hissəsi) hesab edilir. Avropa insan

hüquqlannm qorunması hüququ dedikdə Avropa İttifaqında əsas insan hüquq və azadlıqlannm müdafiəsi ilə bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür; həmin nor- malann əsas təyinat və məqsədi insan hüquqlannm Avropa müdafiə sistemini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Onlar Avropa İttifaqında insan və vətəndaşlann hüquqi vəziyyətinin əsaslannı təsbit edir.‘

Avropa insan haqlannm qorunması hüququna daxil olan hüquq nor- malannm hansı sənədlərdə ifadə edilməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar, əsasən, iki sənəddə öz əksini tapmışdır. Bu sənədlərdən biri, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, **İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasıdır** (1950-ci il).^ Avropa İttifaqı həmin sənədi öz hüquq sistemində resepsiya (qəbul) etmişdir. İkinci sənəd isə **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası** (2000-ci il) hesab edilir.^

Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ, habelə Avropa insan hüquqlannm qorunması hüququ məcmu halında birləşərək Avropa hüququnun üfüqi strukturunu əmələ gətirir; Avropa hüququnun üfüqi struktum məhz onlardan təşkil olunmuşdur.

Beləliklə, **Avropa hüququnun üfüqi strukturu** dedikdə onun Avropa İttifaqı inteqrasiya hüququ ilə Avropa insan hüquqlarının qomnması hüququnun birləşməsinə əsaslanan daxili quruluşu başa düşülür.

3.2. Avropa hüququnun sistemi

3.2.1. Avropa hüququnun sistemi anlayışı

Avropa hüququ daxilən ayn-ayrı elementlərdən ibarətdir. Belə ki, o, müxtəlif, çoxsaylı hüquq normalanndan təşkil olunmuşdur. Avropa hüququnun təşkil olunduğu hüquq normalan hüquq institutlarında, hüquq insti- tutlan yarım sahələrdə, yanmsahələr də, öz növbəsində, ayn-ayn müstəqil hüquq sahələrində qaydaya salınmış şəkildə, müəyyən ardıcılıqla birləşir. Deməli, Avropa hüququ bütövlükdə müvafiq hüquq normalanndan, hüquq institutlarından, yarım sahələrdən və müstəqil hüquq sahələrindən ibarətdir. Başqa sözlə, Avropa hüququ müstəqil hüquq sahələrinə, sahələr yanmsahələrə, yanmsahələr hüquq institutlanna, hüquq institutlan isə hüquq normalanna bölünür. Hüquq normalan, hüquq institutlan, yanmsahələr və müstəqil hüquq sahələri Avropa hüququnun elementləridir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, Avropa hüququnun ayn-ayn elementləri arasında daxilən qarşılıqlı dialektik əlaqə və bağlılıq vardır.

Avropa hüququnun sistemi dedikdə onun daxilən təşkil olunduğunu ayr-ayn elementlər, eləcə də həmin elementlər arasında mövcud olan qarşılıqlı dialektik əlaqə və bağlılıq başa düşülür.

«Avropa hüququnun sistemi» anlayışını «Avropa hüquq sistemi» an-

‘ Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с. 152. ^

URL:<http://www.memo.ru>

URL:<http://www.euLaw.ru>

layışından fərqləndinnək lazımdır. Avropa hüququnun sistemi dedikdə onun ibarət olduğu ayrı-ayrı hüquq normalarının müə3qy'ən ardıcılıqla düzlənməsi (yerləşməsi) başa düşülür. Avropa hüquq sisteminə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, Avropa hüquq sistemi dedikdə dünyada tanınan iki hüquq sistemi (milli hüquq sistemi və beynəlxalq hüquq sistemi) ilə yanaşı (paralel) mövcud olan ayrıca xüsusi müstəqil hüquq sistemi başa düşülür. Başqa sözlə, Avropa hüququ dünyada mövcud olan iki hüquq sisteminə münasibətdə müstəqil hüquq sistemi sayılır.

Avropa hüququnun sistemi haqqında danışarkən, deməliyə ki, o, iki hissəyə bölünür. Belə ki, onun təşkil olunduğu hüquq normaları iki hissədə qruplaşır:

- ümumi hissə;
- xüsusi hissə.

3.2.2. Avropa hüququnun ümumi hissəsi

Avropa hüququnun ümumi hissəsi dedikdə ümumi xarakterə malik olan məsələləri tənzim edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Onlar ümumi əhəmiyyətə malik olan normalardır. Buna görə də Avropa hüququnun ümumi hissəsinə daxil olan normalar ayn-ayn konkret məsələləri, yəni Avropa hüququnun xüsusi hissəsi ilə nizamlanan müxtəlif münasibətləri tənzimləməkdən ötrü istifadə oluna bilər.

Avropa hüququnun ümumi hissəsinə daxil olan normalar ayn-ayn hüquq institutlarında qruplaşır. **Avropa hüquq subyektliyi** onlar arasında ən böyük institut sayılır; bu institut Avropa hüquq subyektlərinin dairəsini müəyyənləşdirən, onları hüquq və vəzifələrini tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir.

İnstitusional hüquq institutu da Avropa hüququnun ümumi hissəsinə aid olan institutlardan biridir; həmin institutun Avropa İttifaqının institusional (təşkilati) strukturunun müəyyənləşdirilməsinə həsr olunan normalarının rolu və əhəmiyyəti böyükdür.

Mübahisələrin həlli hüquq institutu Avropa hüququnun ümumi hissəsinin digər institutu sayılır; bu institut Avropa İttifaqı çərçivəsində mübahisələrin həlli mexanizmini müəyyənləşdirir.

Avropa hüquq məsuliyyəti institutu da Avropa hüququnun ümumi hissəsinin institutu sayılmalıdır; bu institut özündə Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan məsuliyyət münasibətlərinə aid normaları birləşdirir; həmin normalar isə Avropa hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərin (məsələn, ticarət, maliyyə, əqli mülkiyyət, bank və digər münasibətlərin) bütün sahələrində hüquq qaydasının qorunmasını təmin edir.

Beləliklə, Avropa hüququnun ümumi hissəsi aşağıda göstərilən əsas hüquq institutundan ibarətdir:

- Avropa hüquq subyektliyi institutu;
- institusional hüquq institutu;

- mübahisələrin həlli hüquq institutu;
- hüquq məsuliyyəti institutu və s.

3.2.3. Avropa hüququnun xüsusi hissəsi

Dünyada mövcud olan hər bir hüquq sisteminin xüsusi hissəsi olmalıdır. Bu sözləri müstəqil hüquq sistemlərindən biri kimi tanınan Avropa hüququ haqqında da söyləmək olar. Belə ki, Avropa hüququ nəinki ümumi, həmçinin xüsusi hissəyə malikdir.

Avropa hüququnun xüsusi hissəsi dedikdə ayrı-ayn konkret münasibətləri tənzimləyən hüquq normalanm sistemi başa düşülür. Ümumi hissədən fərqli olaraq, Avropa hüququnun xüsusi hissəsi ayn-ayn konkret növ ictimai münasibətləri (məsələn, ticarət, gömrük, nəqliyyat, maliyyə və s. münasibətləri) tənzimləyir. Buna görə də Avropa hüququnun xüsusi hissəsi ümumi məsələləri (ümumi münasibətləri) tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirmir; Avropa hüququnun xüsusi hissəsi ümumi məsələləri tənzimləyən ümumi hüquq normalarından ibarət deyildir. Əksinə, sözügedən hissə xüsusi xarakterli hüquq normalarından (xüsusi hüquq normalarından) təşkil olunmuşdur; bu normalar isə ayn-ayn müstəqil hüquq sahəsində birləşir, qruplaşır; onlara Avropa hüququnun sahələri və ya Avropa İttifaqı hüququnun sahələri deyilir." Deməli, Avropa hüququnun (Avropa İttifaqı hüququnun) xüsusi hissəsi ayrı-ayrı sahələrdən ibarətdir. Məhz bu səbəbdən də, biz, «Avropa hüququnun xüsusi hissəsi»nin əvəzinə «Avropa hüququnun sahələri» ifadəsini işlətsək, yanılmaq.

Avropa hüququ aşağıdakı **sahələrə** (müstəqil hüquq sahələrinə) bölünür:

- Avropa gömrük hüququ;
- Avropa ticarət hüququ;
- Avropa maliyyə hüququ;
- Avropa bank hüququ;
- Avropa vergi hüququ;
- Avropa büdcə hüququ;
- Avropa sosial hüququ;
- Avropa ekologiya hüququ;
- Avropa əqli mülkiyyət hüququ;
- Avropa nəqliyyat hüququ;
- Avropa insan hüquqları hüququ;
- Avropa rəqabət hüququ;
- Avropa korporativ hüququ;
- Avropa cinayət hüququ;

' Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000, с.326.

Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Огв.ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.549.

- Avropa daxili bazar hüququ;
- Avropa enerji hüququ;
- Avropa əmək hüququ;
- Avropa aqrar hüququ;
- Avropa sığorta hüququ və s.

Avropa hüququnun sahələrindən hər birinin ayrıca, özünəxas nizamlaşma (tənzimləmə) predmeti vardır. Məsələn, Avropa ticarət hüququnun nizamlaşma (tənzimləmə) predmetinə Avropa İttifaqında yaranan ticarət münasibətləri daxildir; Avropa vergi hüququnun nizamlaşma (tənzimləmə) predmeti Avropa İttifaqında yaranan vergi münasibətlərindən ibarətdir; Avropa nəqliyyat hüququnun nizamlaşma (tənzimləmə) predmetini Avropa İttifaqında yaranan nəqliyyat-daşıma münasibətləri təşkil edir və sair.

3.3. Avropa hüququnun mənbələri

3.3.1. Avropa hüququnun mənbələri anlayışı və onun sistemi

3.3.1.1. Avropa hüququnun mənbələri anlayışı

Məlum olduğu kimi, hər bir hüquq sisteminin, yəni milli (dövlətdaxili) hüquqları və beynəlxalq hüququn öz mənbələri vardır. Bu sözləri dünyada milli (dövlətdaxili) və beynəlxalq hüquq sistemləri ilə yanaşı (paralel) mövcud olan Avropa hüququ barədə də söyləmək mümkündür. Belə ki, xüsusi müstəqil hüquq sistemi kimi tanınan Avropa hüququnun da öz mənbəyi vardır. Milli (dövlətdaxili) və beynəlxalq hüquq kimi, Avropa hüququ da müvafiq hüquq normalarından təşkil olunmuşdur; həmin normalar məhz bu və ya digər mənbədə təsbit edilmək vasitəsi ilə yaradılır. Aydın məsələdir ki, müvafiq mənbə olmazsa, onda Avropa hüquq norma- larının özlərinin yaradılması da qeyri-mümkün olardı.

Avropa hüququnun mənbələri dedikdə onu təşkil edən müvafiq hüquq normalarının zahirən ifadələnmə və mövcud olma formaları başa düşülür. Başqa sözlə, Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları zahirən hansı formada ifadə edilərsə və mövcud olarsa, həmin forma Avropa hüququnun mənbəyi sayılır.

Avropa hüququnun mənbələri **dörd əsas növə (qrupa)** bölünür. Həmin növlər (qruplar) aşağıdakılardan ibarətdir:

- normativ hüquqi aktlar;
- hüququn ümumi prinsipləri;
- Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları;
- beynəlxalq müqavilələr.

33.1.2. Avropa hüququnun mənbələrinin sistemi

Avropa hüququnun bütün mənbələri bir-biri ilə qarşılıqlı dialektik əlaqədə olub, sistem halında birləşmişdir; onun, yəni Avropa hüququnun mənbələri sisteminin əsasını isə **iyerarxiya prinsipi** təşkil edir. Buna görə də Avropa hüququnun mənbələrinin sistemini bir növ iyerarxiya «nərdivan»ına oxşatmaq və bənzətmək mümkündür. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, iyerarxiya «nərdivan»ında (Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında) tutduğu yerə görə Avropa hüququnun mənbələrinin hüquqi qüvvəsi müəyyən edilir. Başqa sözlə, Avropa hüququnun mənbələrinin hüquqi qüvvəsi onların iyerarxiya «nərdivan»ında tutduğu yerlə müəyyən olunur. Belə ki, iyerarxiya «nərdivan»ında yuxarı yerdə duran mənbə növü daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququnun şaquli strukturu üç növ hüquqdan (hüquq noimallarından) təşkil olunmuşdur;

- əsas hüquq (birinci hüquq);
- törəmə hüquq (ikinci hüquq);
- əlavə hüquq (üçüncü hüquq).

Əsas hüququn mənbəyi iyerarxiya «nərdivan»ında birinci yer tutur və buna görə də onun ən yüksək hüquqi qüvvəsi vardır. Əsas hüququn mənbəyi, dövlətlərin əsas qanunu sayılan konstitusiyaya kimi, Avropa hüququnun normativ bazası, təməli və özəyi sayılır. Təsadüfi deyil ki, əsas hüququn mənbəyi Avropa İttifaqının, eləcə onun orqanlarının (institutlarının) statusunu müəyyənləşdirir. Əsas hüququn mənbəyi dedikdə isə təsis aktları (təsis müqavilələri) başa düşülür.

Iyerarxiya «nərdivan»ında sonrakı yeri **törəmə hüququn mənbəyi** tutur. Törəmə hüququn mənbəyi dedikdə Avropa İttifaqının institutları (orqanları) tərəfindən qəbul edilən normativ aktlar başa düşülür. Törəmə hüququn mənbəyi öz hüquqi qüvvəsinə görə əsas hüququn mənbəyinə uyğun olmalıdır; əgər uyğun olmazsa, o, öz hüquqi qüvvəsini itirir və ləğv edilir.

Əsas və törəmə hüququn mənbələri **normativ hüquqi aktlar** adlanır. Əsas hüququn mənbəyi, qeyd etdiyimiz kimi, təsis aktları (təsis müqavilələri), törəmə hüququn mənbəyi isə Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) aktları olduğu üçün normativ hüquqi aktlar **iki yerə** bölünür:

- təsis aktları (təsis müqavilələri);
- Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) aktları.

Əlavə hüquq da, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququnun strukturuna daxildir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, üçüncü şəxslər üçün hüquqi nəticəyə səbəb olduqda **əlavə hüquqa daxil olan aktlar** Avropa hüququnun mənbəyi kimi tanınır. Həmin aktlar həm də, eyni zamanda, hüquq normalarını təfsir etməkdən ötrü Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən istifadə oluna bilər.

iyerarxiya «nərdivan» ında (Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında) **hüququn ümumi prinsiplərinin** tutduğu yerə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu, alimlər arasında mübahisə doğuran məsələdir. Bəzi müəlliflər onlara öz hüquqi qüvvəsinə və əhəmiyyətinə görə təsis müqavilələri ilə eyni yer verirlər. Digər alimlər isə göstərirlər ki, hüququn ümumi prinsipləri iyerarxiya «nərdivan»ında ən yuxarı (birinci) yer tutur. Söylənən bu fikir hüquq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Biz də həmin fikrin inandırıcı və həqiqətə uyğun olmasını zənn edirik. Doğrudan da, hüququn bütün mənbə növləri hüququn ümumi prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Ona görə ki, hüququn ümumi prinsipləri bütövlükdə hüququn ictimai mahiyyətini və sosial istiqamətini xarakterizə edən (müəyyənləşdirən) əsas ideyalar olub, rəhbər başlanğıclar sayılır.

Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları Avropa hüququnun mənbə növlərindən biridir; həmin məhkəmələr təsis müqavilələrini təfsir etməklə, bundan faktiki olaraq yeni hüquq normaları yaradır. Bu yolla Avropa İttifaqı məhkəmələri əsas hüququ (təsis müqavilələrini) inkişaf etdirirlər. Bu səbəbdən iyerarxiya «nərdivan»ında Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları təsis müqavilələri ilə eyni yer tutur.'

Avropa hüququnun mənbə növlərindən biri olan **beynəlxalq müqavilələrə** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla beynəlxalq müqavilələr bağlaya bilər; həmin müqavilələr, təbii ki, təsis müqavilələrinə zidd olmamalıdır. Buna görə də iyerarxiya «nərdivan»ında (Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında) onlar təsis müqavilələrindən sonrakı yeri tutur.'

Beləliklə, Avropa hüququnun mənbələrinin iyerarxiya prinsipinə əsaslanan **sistemini**, yəni iyerarxiya «nərdivan»ını (Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasını) aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

- hüququn ümumi prinsipləri;
- təsis müqavilələri;
- Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları;
- beynəlxalq müqavilələr;
- Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) aktları.

3.3.2. Avropa hüququnun mənbə növləri

3.3.2.1. Təsis müqavilələri

Avropa hüququnun mənbə növlərindən biri normativ hüquqi aktlar sayılır. Avropa hüququnun mənbəyi kimi **normativ hüquqi aktlar** dedikdə, əsasən, təsis müqavilələri başa düşülür. Onlara həm də təsis aktları və ya təsis sənədləri deyilir. Təsis aktları (sənədləri) Avropa hüququnun, mübaliğəsiz olaraq, demək olar ki, ən vacib və mühüm mənbə növü sayılır.

lır. Bu, aydın məsələdir. Belə ki, Avropa İttifaqı təsis aktları əsasında yaradılmışdır. Avropa İttifaqı həm də təsis aktları (sənədləri) əsasında fəaliyyət göstərir, öz funksiyasını yerinə yetirir. Təsadüfi deyil ki, təsis aktları (sənədləri) Avropa İttifaqının hüquqi bazası (əsas) sayılır. Hətta Avropa İttifaqının təsis aktları (təsis sənədləri) konstitusion funksiyasını yerinə yetirir. Unutmaq olmaz ki, məzmununa və əhəmiyyətinə görə təsis aktları Avropa İttifaqının əsas qanunu - «konstitusiyası» hesab edilir. Çox vaxt Avropa İttifaqının təsis aktları (sənədləri) milli dövlətlərin konstitusiyaları ilə müqayisə olunaraq onlara oxşadılır. Nəzərə alınmalıdır ki, istənilən dövlətin təsis aktı (sənədi) rolunda onun əsas qanunu sayılan konstitusiyaya çıxış edir.

Məlum olduğu kimi, Lissabon Müqaviləsi, yəni Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (2007-ci il) qüvvəyə minənə qədər (01.12.2009-cu il) üç təsis aktı qüvvədə olmuş və həmin aktlar bundan ibarət idi:

- Avropa Atom Eneji Birliliyinin təsis edilməsi haqqında Müqavilə (Roma, 1957-ci il);
- Avropa Birliliyinin Təsis Müqaviləsi (Roma, 1957-ci il);
- Avropa İttifaqına dair Müqavilə (1992-ci il, Maastrixt).

Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) qüvvəyə mindiyi andan iki yeni (transformasiya olunmuş) akt tətbiq olunmağa başladı. Həmin aktlardan biri **Avropa İttifaqına dair Müqavilə*** adlanır. Avropa İttifaqına dair Müqavilə nəinki öz adını, həmçinin təyinatını saxlamışdır. İkinci təsis aktı isə **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə¹** adlanır. Lissabon Müqaviləsinə (2007-ci il) görə, adıçəkilən hər iki müqavilə hal-hazırda, bugünkü Avropa İttifaqının hüquqi əsası sayılır; onları yenilənmiş müasir Avropa İttifaqının «Konstitusion Xartiyası» hesab etsək, yanılmarıq. Həmin sənəd (Lissabon Müqaviləsi) qüvvəyə minməklə əvvəllər mövcud olan təsis aktlarını əvəz edərək onları dəyişdirir, tamamlayır (əlavələr edir) və transformasiya prosesini həyata keçirir.

Təsis aktları öz hüquqi təbiətinə görə beynəlxalq müqavilə sayılır. Belə ki, bildiyimiz kimi, beynəlxalq müqavilələr müvafiq qayda və prosedurlara əməl olunmaqla bağlanılır; təsis aktları qəbul olunduğu hallarda da həmin qayda və prosedurların gözlənilməsi tələb edilir.

Birinci, beynəlxalq müqavilə dövlətlər arasında müvafiq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi nəticəsində bağlanır. Təsis aktlarına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar Avropa İttifaqının təsisçiləri olan **üzv-dövlətlərin əməkdaşlığı nəticəsində** bağlanmışdır.

¹ Avropa İttifaqına dair Müqavilə (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi redaksiyasında) eulawyer internet sahifəsində 18.10.2010-cu il tarixdə nəşr olunmuşdur (URL: <http://www.eulaw.ru>).

■ Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi qəbul edildikdən sonra) eulawyer internet sahifəsində 14.10.2010-cu il tarixdə nəşr olunmuşdur (URL: <http://www.eulaw.ru>).

ikinci, beynəlxalq müqavilə onu bağlayan, yəni beynəlxalq müqavilənin bağlanmasıda iştirak edən tərəflər - dövlətlər tərəfindən imzalanır. Təsis aktları Avropa İttifaqının üzvü olan **dövlətlərin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən lazımi qaydada imzalanmışdır**.

Üçüncü, beynəlxalq müqavilə onu bağlayan dövlətlər tərəfindən nəzərdə tutulan prosedura ratifikasiya olunmalıdır; məhz ratifikasiya olduğu andan beynəlxalq müqavilə qüvvəyə minir. Ratifikasiya olunma proseduru isə milli qanunvericiliklə müəyyən edilir. Təsis aktları da milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan prosedura əsasında **üzv-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmuş və qüvvəyə minmişdir**.

Dördüncü, beynəlxalq müqavilə onu bağlayan tərəflər - dövlətlər üçün bilavasitə hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirir. Təsis aktları da **üzv- dövlətlər üçün hüquq və vəzifələr yaratmışdır**. Elə buradaca qeyd etməliyik ki, təsis aktları bilavasitə nəinki üzv-dövlətlər, həmçinin Avropa İttifaqının institutları (orqanları) və üzv-dövlətlərin yurisdiksiyası altında olan fiziki və hüquqi şəxslər üçün müvafiq hüquq və vəzifələr yaradır. Bu cəhət təsis aktlarının başlıca fərqləndirici xüsusiyyəti sayılır.¹

Təsis aktlarının beynəlxalq müqavilə formasında qəbul olunması Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən də təsdiq edilmişdir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi təsis aktlarının əhəmiyyətini qiymətləndirərək, hələ 1991-ci ildə göstərmişdir ki, onlar beynəlxalq müqavilə formasında qəbul olunmuşdur. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində də qeyd edilir ki, təsis aktları beynəlxalq müqavilədən başqa ayrı bir şey deyildir.²

Beləliklə, bağlanma proseduru və qüvvəyə minmə qaydası baxımından, təsis aktları beynəlxalq müqavilə sayılır. Bu səbəbdən təsis aktlarının ibarət olduğu hüquq normaları bilavasitə beynəlxalq hüquq normaları hesab edilir. Həmin normalar iki əsas cəhətlə xarakterizə olunur. Birinci, təsis aktlarının normaları **üzv-dövlətlərin qarşılıqlı iradə ifadəsi (qarşılıqlı razılaşma)** əsasında yaradılır; həmin dövlətlər isə beynəlxalq hüququn suveren subyektləridir.

İkinci, təsis aktlarının hüquq normaları **Avropa hüququnun istənilən digər normalarına münasibətdə ən yüksək hüquqi qüvvəyə** malikdir.³ Bu onunla izah edilir ki, təsis aktları, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında (iyerarxiya «nərdivan»ında) yuxarı yer tutur, necə deyirlər, yüksək pillədə durur.

Təsis aktlarının Avropa hüququnun vacib mənbə növü kimi **əhəmiyyəti** olduqca böyükdür. Belə ki, təsis aktlarında nəzərdə tutulan hüquq normaları ilə aşağıdakılar müəyyən edilir:

- Avropa İttifaqının məqsədi;
- Avropa İttifaqının fəaliyyət prinsipləri;

¹ Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000, с.46.

² Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с. 100.

³ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.602.

- Avropa İttifaqının vəzifələri;
- Avropa İttifaqının səlahiyyətinə daxil olan məsələlər (Avropa İttifaqının yurisdiksiyası);
- Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) yaradılma qaydaları;
- Avropa İttifaqı institutlarının öz funksiyasını yerinə yetirmə və fəaliyyət göstərmə qaydaları;
- Avropa İttifaqında üzvlüyün həyata keçirilmə şərtləri və s.

Təsis aktlarının əhəmiyyəti həmçinin bundan ibarətdir ki, onlar Avropa hüququnun əsas parametrlərini və xüsusiyyətlərini, Avropa hüququnun tətbiq olunma qayda və şərtlərini müəyyən edir. Xüsusən də Avropa hüququnun formalaşmasında təsis aktları vacib rol oynamışdır. Təsis aktlarının əhəmiyyəti həm də bununla müəyyən olunur ki, onlar Avropa inteqrasiyasının mahiyyət və istiqamətini təyin edir.

Avropa İttifaqının təsis aktları, əslində, suveren dövlətlər arasındakı beynəlxalq müqavilə formasında razılaşma deməkdir. Nəzərə alınmalıdır ki, istənilən beynəlxalq müqavilə onu bağlayan suveren dövlətlər üçün hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirir. Lakin Avropa İttifaqının beynəlxalq müqavilə formasında qəbul olunmuş təsis aktlarının əsas və başlıca məqsədi üzv-dövlətlər üçün hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirməkdən ibarət deyil. Onlar, əsasən və başlıca olaraq, Avropa İttifaqı yaratmaq məqsədinə xidmət edir; Avropa İttifaqı isə dünyada bənzəri olmayan mürəkkəb inteqrasiya qurumudur.' Təsis aktlarını imzalamaqla üzv-dövlətlər öz suveren hüquqlarının bir hissəsini həmin quruma vermiş olurlar.

Təsis aktlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarətdir ki, onlar **birbaşa qüvvəsi olan sənədlərdir**. Belə ki, təsis müqavilələri milli implementasiya aktları qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, hüquqi qüvvəyə malikdir. Başqa sözlə, təsis aktlarının birbaşa qüvvəyə malik olması üçün sonradan milli orqanlar tərəfindən implementasiya prosedurunun həyata keçirilməsi tələb olunmur. Lakin, birbaşa qüvvəyə malik olması üçün təsis aktları tələb olunan zəruri şərtlərə cavab verməlidir. Həmin şərtlər isə Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: birinci, təsis aktlarının normalan kifayət dərəcədə **dəqiq olmalıdır**; ikinci, təsis aktlarının normalan kifayət dərəcədə **aydın olmalıdır**; üçüncü, təsis aktlarının normalan **şərtsiz xarakterə malik olmalıdır** (əgər təsis aktlarının normalan nəzərdə tutulan hüquqların realizə olunması müstəqil orqanların qərarlarından asılı olmazsa, bu, həmin normaların şərtsiz xarakterə malik olması deməkdir).[^]

Təsis aktları həm də **üstün hüquqi qüvvəyə** malikdir. Buna görə də Avropa hüququnun digər normalarından hamısı onlarda ifadə edilmiş göstərişlərə uyğun olmalıdır. Avropa İttifaqının institutları (orqanları), hər şey-

Европейское международное право. Учебник / Отв.ред.: Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., 2005, с. 191.

[^] *Həmin şərtlər barədə bax:* Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.175- 176.

dən əwəl. Komissiya və Məhkəmə təsis aktları ilə digər normativ hüquqi aktlar arasında kolliziyanın (ziddiyyətin) olmamasını təmin etməlidir, bu işə, necə deyirlər, nəzarət etməli, göz yetirməlidir. Əgər belə kolliziya (ziddiyyət) mövcud olarsa, Avropa İttifaqı Məhkəməsinə müvafiq aktın ləğv olunması barədə iddia qaldırılır.'

Bir daha təkrar edərək göstərir ki, hal-hazırda təsis aktları dedikdə aşağıdakılar başa düşülür:

- Avropa İttifaqına dair Müqavilə (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi redaksiyasında);
- Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi qəbul edildikdən sonra).

Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) qüvvəyə mindiyi andan (2009-cu il) sözügedən Avropa İttifaqına dair Müqavilə və Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə «**yenilənmiş Avropa İttifaqı**»nın **hüquqi əsası** sayılır; həm də qeyd etməliyik ki, hər iki müqavilə eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. Həmin müqavilələr Avropa İttifaqının strukturuna, eləcə də Avropa İttifaqının öz funksiyasını yerinə yetirmə mexanizminə bir sıra vacib və mühüm dəyişiklik edir. Bu səbəbdən onlar **yeni təsis aktları (müqavilələri)** adlanır.

Qeyd etdiyimiz kimi, yenilənmiş Avropa İttifaqı Avropa Birliyinin hüquqi varisi olub, onu əvəz edir. Buna görə də Lissabon Müqaviləsinin (2007-ci il) qüvvəyə mindiyi ana qədər qəbul edilmiş bütün nonnativ hüquqi aktlar, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları, habelə Avropa İttifaqının bağladığı beynəlxalq müqavilələr yenilənmiş Avropa İttifaqı çərçivəsində öz hüquqi qüvvəsini saxlayır.

3.3.2.2. Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) aktları

Avropa İttifaqının institutları (orqanları) tərəfindən qəbul edilən normativ aktlar Avropa hüququnun digər mənbə növü sayılır. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı müvafiq institutlara (orqanlara) malikdir və sistem halında birləşən həmin institutların (orqanların) öz səlahiyyətləri çərçivəsində bilavasitə məcburi normativ hüquqi aktlar qəbul etmək hüququ vardır. Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) bilavasitə qəbul etdikləri aktlar Avropa hüququnun mənbəyi sayılır; belə aktların məcmusuna **törəmə (ikinci) hüquq** da deyilir. Ona görə ki, törəmə (ikinci) hüquqa daxil olan normalar birinci hüququn (təsis aktlarının) ifadə etdiyi hüquqi göstərişlərin bazası əsasında formulə olunur. Məhz həmin normalar Avropa hüququnun əsas massivini təşkil edir. Başqa sözlə, Avropa inteqrasiya prosesi ilə bağlı olaraq, yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları, əsasən, törəmə (ikinci) hüquqda - Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) normativ hüquqi aktlarında cəmlənmiş, ifadə edilmişdir.

Törəmə (ikinci) hüquq aktları Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 288-ci maddəsində sadalanır. Onları aşağıda göstərilən **iki növə (qrupa)** bölmək olar:

- normativ hüquqi aktlar;
- qeyri-normativ hüquqi aktlar.

Normativ hüquqi aktların məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Belə aktlara aşağıdakılar aiddir:

- rəqlament;
- direktiv;
- qərar.

Reqlament dedikdə ümumi xarakterə malik olan normativ hüquqi akt başa düşülür. Belə ki, o, özündə fərdi deyil, ümumi xarakterli davranış qaydalarını müəyyən edir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 288-ci maddəsində deyilir ki, rəqlament ümumi tətbiq üçün nəzərdə tutulan aktdır. Məhz **ümumi tətbiqedilmə xüsusiyyətinə malik olması** rəqlamenti xarakterizə edən birinci əlamətdir. Göstərilən əlamətin mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, rəqlament Avropa İttifaqının bütün ərazisində tətbiq edilir. Başqa sözlə, rəqlament bütün üzv-dövlətlərin haki- mijryət və məhkəmə strukturları tərəfindən tətbiq olunur. Ona görə ki, rəqlamentin hüquqi qüvvəsi Avropa İttifaqının bütün ərazisinə şamil edilir. Nəzərə almalıyıq ki, rəqlament müvafiq hüquq normalarının Avropa İttifaqının bütün ərazisində eyni cür (vahid qaydada) tətbiq olunmasını təmin edən aktdır.⁹

İkinci, rəqlament belə bir əlamətlə xarakterizə olunur ki, o, **birbaşa qüvvəsi olan normativ hüquqi aktdır**. Belə ki, rəqlament hər bir üzv- dövlətdə avtomatik olaraq qüvvəyə minir və milli implementasiya (transformasiya) və ya ratifikasiya proseduru tələb etmir. Rəqlament üzv-dövlətlərin onu qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq, bütün üzv-dövlətlərin hakimiyyət və məhkəmə strukturları tərəfindən bilavasitə tətbiq olunmalıdır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi müəyyənləş-dirmişdir ki, üzv- dövlətlər tərəfindən rəqlamentin özlərinin milli hüquq sistemlərinə (daxili qanunvericiliyə) şamil olunması barədə hər hansı aktın qəbul edilməsi hüquqaziddir.

Rəqlament «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni» adlı mətbu nəşrdə (rəsmi mətbuat orqanında) dərc edilməlidir; ona «Jurnal-official» deyilir. Rəqlamentin qüvvəyə minməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onun qüvvəyə mindiyi vaxt həmin sənədin özündə göstərilir; göstərilmədikdə isə o, dərc olunduğu andan 20 gün sonra qüvvəyə minir. Qüvvəyə mindiyi andan rəqlament avtomatik surətdə üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquq sistemlərinin tərkib hissəsi olur.

Beləliklə, **reqlament** dedikdə Avropa İttifaqının elə normativ hüquqi aktı başa düşülür ki, o, Avropa İttifaqının bütün ərazisində məcburi və

⁹ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 149. ■

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. O, Avropa İttifaqı hüquqyaradıcılığının əsas formalından biri sayılır.

Avropa İttifaqı hüquqyaradıcılığının ikinci əsas forması **direktiv** hesab edilir. Direktiv və rəqlament arasında bir sıra oxşar cəhət mövcuddur. Birinci, rəqlament kimi, direktiv də **normativ hüquqi aktdır**. Belə ki, direktiv ümumi xarakterli davranış qaydaları müə^ən edir. İkinci, rəqlament kimi, direktiv də **məcburi hüquqi qüvvəsi olan aktdır**, onun icra edilməsi məcburidir. Həm də qeyd etməliyik ki, direktiv, adətən, Avropa İttifaqının bütün ərazisində hər bir üzv-dövlət üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Unutmaq olmaz ki, praktikada direktivlərin böyük əksəriyyəti bütün üzv-dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi olan sənəd kimi qəbul edilir.

Bununla yanaşı, rəqlament və direktiv arasında fərqli cəhətlər də mövcuddur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, direktiv rəqlamentdən mühüm dərəcədə fərqlənir. Direktivi rəqlamentdən fərqləndirən birinci cəhət bundan ibarətdir ki, direktivin köməyi ilə **milli hüquqların harmonizasiyası (və ya yaxınlaşdırılması) həyata keçirilir**, yəni ictimai həyatın bu və ya digər sahəsində hüquqi tənziometmənin ümumi əsaslan daxil edilir. Deməli, direktiv milli hüquqların harmonizasiyasının həyata keçirilməsinə kömək edən və imkan verən hüquqi aktdır. Unutmaq olmaz ki, milli hüquqların harmonizasiyasının həyata keçirilməsi sferasında direktivdən xüsusilə geniş səviyyədə istifadə olunur. Bu yolla müxtəlif üzv-dövlətlərin milli hüquqlar arasında mövcud olan kolliziya (ziddiyyət, toqquşma) aradan qaldırılır.

İkinci, rəqlamentdən fərqli olaraq, direktiv, adətən, **öz milli hüquqlarını direktivə uyğunlaşdırmağa borclu olan üzv-dövlətlərə** ünvanlanır.' Bu, direktivi rəqlamentdən fərqləndirməyə imkan verən başlıca spesifik cəhətdir. Deməli, direktiv ayn-ayn üzv-dövlətlərə ünvanlanan hüquqi aktdır. Bununla yanaşı, direktiv həm də bütün üzv-dövlətlərə ünvanlana bilər; belə halda, direktiv «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni» kimi mətbu orqanında məcburi olaraq dərc edilməlidir. Ayn-ayn üzv-dövlətlərə ünvanlandıqda isə direktivin notifikasiya olunması (latınca «notifico» - nəzərə çatdırmaq, məlumatlandırmaq, tanış etmək)^ kifayətdir.

Üçüncü, rəqlamentdən fərqli olaraq, direktiv **birbaşa qüvvəsi olmayan hüquqi aktdır**. Belə ki, direktiv üzv-dövlətlərdə avtomatik surətdə qüvvəyə minmir. Direktiv o halda qüvvəyə minir ki, direktivin həyata keçirilməsi üçün müəyyənləşdirilmiş müddətdə o, milli hüquq sistemlərinə daxil edilsin. Məhz həmin müddətin keçməsi (ötməsi) anından direktiv qüvvəyə minir. Elə bu andan da direktivin nəzərdə tutduğu hüquq və vəzifələr hüquqi əhəmi^3^ət (məna) kəsb edir.

' Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с. 134.

' *Daha ətraftı bax: məsələn.* Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.552.

Dördüncü, rəqlamentdən fərqli olaraq, adətən, **direktiv ümumən tətbiq edilmir.**' Belə ki, direktivin hüquqi qüvvəsi, bir qayda olaraq, Avropa İttifaqının bütün ərazisinə şamil edilmir.

Beşinci, rəqlamentindən fərqli olaraq, direktiv kimi hüquqi aktda elə məqsəd və nəticə göstərilir ki, həmin **akt tətbiq edildikdə onlara (məqsəd və nəticəyə) nail olunur.** Üzv-dövlət bunu, yəni məqsəd və nəticələrə nail olmağı təmin etməlidir və bu, üzv-dövlətin üzərinə düşən öhdəlikdir; həm də məqsəd və nəticəyə müəyyən edilmiş müddətdə nail olunmalıdır. Məqsəd və nəticəyə nail olmağın mexanizm və prosedurlarını milli hakimiyyət orqanlanm özləri sərbəst şəkildə müəyyənləşdirirlər.

Beləliklə, **direktiv** dedikdə elə bir normativ hüquqi akt başa düşülür ki, həmin akt üzv-dövlətin üzərinə qarşıya qoyulan məqsədə (nəticəyə) nail olunmasını təmin etmək öhdəliyi qoyur, milli hüquq sistemlərinə daxil edildiyi andan qüvvəyə minir və milli hüquqların harmonizasiyasının həyata keçirilməsinə kömək edir.

Qərar dedikdə fərdi xarakterli elə hüquqi akt başa düşülür ki, həmin akt yalnız aid olduğu və ünvanlandığı subyektlər (Avropa hüquq subyektləri) üçün məcburidir. Qərar həm üzv-dövlətlərə, həm Avropa İttifaqının ayn-ayrı institutlarına, həm də fiziki və hüquqi şəxslərə ünvanlana, aid ola bilər. Subyektlər qərarda ifadə edilən müvafiq göstərişi icra etməlidirlər. Bundan ötrü qərar notifikasiya olunmalıdır, yəni aid olduğu və ünvanlandığı subyektlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Deməli, direktiv kimi, qərar da notifikasiya olunur.

Qərar bir sıra cəhətə görə rəqlamentdən fərqlənir. Ən əsas fərqləndirici cəhət bundan ibarətdir ki, o, fərdi xarakterli aktdır. Belə ki, qərar ümumi deyil, **fərdi xarakterli davranış qaydaları** müəyyənləşdirir. Ondən xüsusən də hüquqtətbiqetmə aktı kimi istifadə edilir.

Rəqlament kimi, qərar da **birbaşa qüvvəsi olan hüquqi aktdır.** Belə ki, qərann qüvvəyə minməsi üçün milli implementasiya tələb edilmir. Məsələ burasındadır ki, o, aid olduğu və ünvanlandığı üzv-dövlətdə avtomatik olaraq hüquqi qüvvəyə minir və onun milli hüququnun tərkib hissəsinə çevrilir.

Qeyri-normativ hüquqi aktlar dedikdə məcburi hüquqi qüvvəsi olmayan aktlar başa düşülür. Belə aktlara aşağıdakılar aiddir:

- tövsiyə;
- rəy.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 288-ci maddəsinə uyğun olaraq, tövsiyə və rəy kimi növlərdə hüquqi sənədlər də qəbul oluna bilər. **Tövsiyə** dedikdə məcburi hüquqi qüvvəsi olmayan, lakin hüquqi əhəmiyyət (məna) kəsb edən hüquqi sənəd başa düşülür. Milli məhkəmə orqanlan onu nəzərə almalıdır.

Rəy dedikdə Avropa İttifaqı çərçivəsində normativ hüquqi aktlar qəbul edilən zaman məsləhət orqanları tərəfindən qabaqcadan tərtib olunan

' Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 150.

hüquqi sənəd başa düşülür. Avropa İttifaqının institutları, xüsusən də rəqlament növündə akt qəbul edərkən, müvafiq məsləhət orqanlarından qabaqcadan rəy almalıdırlar. Məsələn, iqtisadi və sosial əməkdaşlıq məsələsinə dair Avropa İttifaqının müvafiq institutu rəqlament qəbul edəndə İqtisadi və Sosial Komitədən qabaqcadan rəy alınmalıdır; regional siyasətin həyata keçirilməsi məsələsinə aid normativ akt qəbul edilərkən Regionlar Komitəsindən rəy alınmalıdır və s.

Qeyd etməliyik ki, müvafiq məsləhət orqanından rəy almaq Avropa İttifaqı üçün məcburi deyil. Lakin, buna baxmayaraq, rəy alınmaması müəyyən hallarda arzuolunmaz nəticələrə səbəb ola bilər. Belə ki, müəyyən hüquqi aktların qəbul edilməsi qabaqcadan rəy alınmasını tələb edir. Əgər rəy alınmazsa, bu, qəbul edilmiş normativ hüquqi aktın ləğv edilməsinə səbəb ola bilər.

Tövsiyə kimi, rəy də normativ hüquqi akt sayılmır. Bu səbəbdən rəyin məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Lakin, nəzərə alınmalıyıq ki, rəy almaq hüquqi əhəmiyyəti (mənası) olan prosedurdur.

3.3.2.3. Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri

Avropa hüququnun əsas mənbə növlərindən biri də, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, hüququn ümumi prinsipləridir.

Avropa hüququnun mənbələrini aşağıda göstərilən iki növə bölmək olar:

- yazılı hüquq (yazılı mənbə);
- qeyri-yazılı hüquq (qeyri-yazılı mənbə).

Avropa hüququnun mənbəyi kimi yazılı hüquq dedikdə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan hər hansı orqan tərəfindən yaradılan hüquq başa düşülür; ona Avropa İttifaqının yazılı hüququ və ya yazılı mənbə deyilir. **Avropa İttifaqının yazılı hüququ** dedikdə üzv-dövlətlər və Avropa İttifaqının institutları (orqanları) tərəfindən yaradılan hüquq başa düşülür. Üzv-dövlətlər tərəfindən yaradılan yazılı hüquq, əsasən, təsis müqavilələri ilə əhatə olunur.¹

Avropa hüququnun mənbəyi kimi qeyri-yazılı hüquq dedikdə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan orqan tərəfindən yaradılmayan hüquq başa düşülür; ona **Avropa İttifaqının qeyri-yazılı hüququ** deyilir.

Avropa İttifaqının qeyri-yazılı hüququ, yəni qeyri-yazılı mənbə hüququn ümumi prinsiplərindən ibarətdir. Söhbət Avropa İttifaqı hüququnun və yaxud da, sadəcə olaraq, Avropa hüququnun ümumi prinsiplərindən gedir; onlara həm də Avropa İttifaqı hüququnun əsas prinsipləri deyilir.²

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa hüququnun ümumi prinsiplərini Avropa hüququnun mənbələri sırasına aid edir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi həmçinin Avropa hüququnun

¹ Хартели Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с. 103. ■
² Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.164.

ümumi (əsas) prinsiplərini işləyib hazırlamış və müəyyən etmişdir. Belə ki, onun irəli sürdüyü konsepsiyaya görə, Avropa hüquq normaları nəinki təsis müqavilələri və hüquqi aktlar, həmçinin Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilə bilər.'

. Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsiplərindən yazılı hüququn (yazılı mənbənin) əhatə edə bilmədiyi sahələrdə istifadə edilir ki, yaranmış bu və ya digər ictimai münasibətin (məsələnin) hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilsin. Bununla Avropa hüququnun ümumi prinsipləri Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə kömək (yardım) edir. Bu baxımdan, Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri yardımçı funksiya yerinə yetirir.'^ Lakin, yardımçı funksiya yerinə yetirməsinə baxmayaraq, hüququn ümumi (əsas) prinsipləri Avropa hüququnun müstəqil mənbəyi sayılır.

Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri dedikdə Avropa hüququnu xarakterizə edən, onun mahiyyətini müəyyənləşdirən əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi zəruri olduqda və lazım gəldikdə Avropa hüququnun mənbəyi kimi hüququn ümumi (əsas) prinsiplərinə müraciət etməlidir. Təsis müqavilələri həmişə, xüsusi olaraq, bu barədə müvafiq göstəriş ifadə etmişdir. Hətta, təsis müqavilələrində bu barədə xüsusi göstəriş nəzərdə tutulmasa da, Avropa İttifaqı Məhkəməsi yaranmış mübahisəni həll etmək və tənzimləmək üçün hüququn ümumi (əsas) prinsiplərindən istifadə etməlidir.

Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında əsas yerlərdən birini tutur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Avropa İttifaqı institutları (orqanları) tərəfindən qəbul edilən bütün normativ hüquqi aktlar hüququn ümumi (əsas) prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Əgər uyğun olmazsa, Avropa İttifaqı Məhkəməsi onları ləğv edir.'^

3.3.2.4. Məhkəmə qərarları (president hüququ)

Məhkəmə qərarları Avropa hüququnun mənbə növlərindən biri sayılır.'* Bu mənbə növünə hüquq ədəbiyyatı səhifələrində həm də Avropa (Avropa İttifaqı) president hüququ və ya məhkəmə presidentləri deyilir.'^

Qeyd etməliyik ki, Avropa president hüququ çoxsaylı hüquq normalarından ibarətdir ki, onlar Avropa hüquq normalarının ən böyük və vacib qrupu sayılır; həmin normalann mənbəyi rolunda Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları çıxış edir.

' Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с. 143.

■ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 164.

■* Avropa hüququnun ayrı-ayrı ümumi (əsas) prinsiplərinə dərsliyin «Avropa hüququnun prinsipləri» adlı fəslində toxunulur.

^ Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с.60.

^ Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с. 149.

Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları dedikdə Avropa hüququnun elə növ mənbəyi başa düşülür ki, bu mənbəyə görə, hər hansı mübahisəli məsələ (iş) barədə çıxarılan məhkəmə qərarları sonrakı oxşar məsələlərə (işlərə) presedent, yəni məcburi hüquqi qüvvəsi olan hüquq norması kimi tətbiq edilir. Düzdür, formal olaraq, məhkəmə qərarları yalnız mübahisə edən tərəflər (iddiaçı və cavabdeh) üçün məcburidir. Lakin, real fakt və həqiqət bundan ibarətdir ki, onlardan sonrakı oxşar mübahisəli məsələnin (işin) həllində məcburi hüquqi qüvvəsi olan hüquq norması (presedent) kimi istifadə edilir. Bu səbəbdən məhkəmə qərarları Avropa hüququnun mənbəyi sayılır. Belə ki, Avropa İttifaqı məhkəmələri, formal baxımdan, hüquqyaradıcı orqan sayılmır. Odur ki, onların hüquq normaları müəyyənləşdirmək (yaratmaq) səlahiyyəti yoxdur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa hüququna aid olan hər hansı sənəd, xüsusən də təsis müqavilələri Avropa İttifaqı məhkəmələrinə belə hüquq vermir. Lakin, reallıq bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqı məhkəmələri konkret mübahisəli işə baxan zaman təsis müqavilələrini və digər normativ hüquqi aktları təfsir etmək yolu ilə yeni hüquq normaları yaradır. Buna görə də Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları nəinki hüquqtətbiq- etmə, həmçinin hüquqyaradıcı (hüquqmüəyyənədi) aktları sayılır. Nəticədə Avropa İttifaqı məhkəmələri hüquq yaratmaq prosesinin inkişafında olduqca vacib rol oynayır.

İntegrasiya prosesi çərçivəsində **iki növ məhkəmə orqanı** yaradılmışdır. Bunlardan biri Avropa İttifaqı məhkəmələri adlanır ki, onların vahid halda birləşməsinə **Avropa İttifaqının məhkəmə sistemi** deyilir. Avropa İttifaqının məhkəmə sisteminə **üç cür məhkəmə orqanı** daxildir;

- Avropa İttifaqı Məhkəməsi;
- ümumi yurisdiksiya məhkəməsi;
- ixtisaslaşdırılmış məhkəmə orqanları.

Göründüyü kimi, Avropa İttifaqının məhkəmə sistemi üçmərhləlidir, yəni üç məhkəmə instansiyasından ibarətdir. Hər bir məhkəmə instansiyası öz səlahiyyətləri həddində hüquq yaradıcılığı prosesində vacib rol oynayır. Hüquqyaradma fəaliyyətini həyata keçirən əsas və başlıca orqan Avropa İttifaqı Məhkəməsi hesab edilir. Bu məhkəmə orqanı aşağıda göstərilən **üç növ funksiyam** yerinə yetirir:

- Avropa İttifaqının Ali Məhkəməsi funksiyasını;
- Avropa İttifaqının Konstitusiya Məhkəməsi funksiyasını;
- Avropa İttifaqının Kassasiya Məhkəməsi funksiyasını.

Avropa İttifaqı məhkəmələri Avropa hüquq normalarının eyni cür, bir qaydada təfsir və tətbiq olunmasını təmin edir; onların müəyyən etdiyi qaydalar (normalar) bütün üzv-dövlətlərin milli məhkəmələri, eləcə də özləri üçün məcburidir. Lakin Avropa İttifaqı məhkəmələrinin bu qaydalara yenidən baxmaq və onlardan kənara çıxmaq hüququ vardır. Bu cür kənaraçıxmaya çox nadir hallarda yol verilir.

integrasiya prosesində formalaşan və yaradılan ikinci növ məhkəmə orqanı **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi** adlanır. Bu məhkəmə orqanı İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (1950-ci il) əsasında yaradılmışdır. Məhz həmin konvensiya ilə təmin olunan insan hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək onun başlıca və əsas məqsədi sayılır. Bu, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin fəaliyyət qaydasını, statusunu, yurisdiksiyasını və strukturunu müəyyənləşdirir.

Rəsmi doktrina belə hesab edir ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin məcburi yurisdiksiyası subsidiar (yardımçı) xarakter daşıyır, yəni o, subsidiar rol oynayır. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərə öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə, yol verilmiş pozuntuların aradan qaldırılmasına və ədalətli qərar qəbul edilməsinə köməklik göstərir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin əsas işi (funksiyası) insan hüquqlarının müdafiəsi barədə konkret şikayətlərə baxmaqdan ibarətdir. Bu zaman o, müvafiq qərar qəbul edir ki, həmin qərar sonrakı oxşar işlərin həllində məcburi hüquqi qüvvəsi olan norma (presedent) kimi tətbiq edilir. Odur ki, bu kimi qərarlar Avropa hüququmünənbəyi sayılır. Unutmaq olmaz ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi öz qərarlarında sözügedən 1950-ci il Avropa Konvensiyasının normalarını təfsir etməklə yeni hüquq normaları yaradır.

3.3.2.5. Beynəlxalq müqavilələr

Beynəlxalq müqavilələr Avropa hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət Avropa İttifaqının üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərəarası) təşkilatlarla bağladığı beynəlxalq müqavilələrdən gedir. Belə ki, Avropa İttifaqı **beynəlxalq hüquq subyektliliyinə malikdir**. Bu səbəbdən onun üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərəarası) təşkilatlarla beynəlxalq müqavilə bağlamaq hüququ vardır. Avropa İttifaqı bu hüququ həyata keçirərək və ondan istifadə edərək, müxtəlif məzmununda beynəlxalq müqavilələr bağlayır ki, onlar Avropa hüququnun mənbələri sırasına aid edilir.

Bəzən, beynəlxalq müqavilələri Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər birlikdə bağlayırlar; onlara **qarışq sazişlər** deyilir. Məsələn, tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq barədə sazişlər qarışıq sazişlərə misal ola bilər. Qarışıq sazişlərin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onların bağlanması təərəf qismində Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər birlikdə çıxış edirlər.

Üzv-dövlətlərin üçüncü dövlətlərlə və ya beynəlxalq (dövlətlərəarası) təşkilatlarla bağladığı beynəlxalq müqavilələr də Avropa hüququnun mənbəyi kimi tanınır. Bunun üçün bir neçə şərt əməl olunması tələb edilir: birinci, üzv-dövlətin bağladığı beynəlxalq müqavilənin hüquqi nəticəsi bilavasitə Avropa İttifaqına aid olmalıdır; ikinci, üzv-dövlət beynəlxalq müqavilə bağlamaq üçün Avropa İttifaqı tərəfindən səlahiyyət

verilməlidir; üçüncü, üzv-dövlətin bağladığı beynəlxalq müqavilənin Avropa İttifaqı üçün hüquqi əhəmiyyətə və mənaya malik olması Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən tanınmalıdır.

Bəzən, Avropa İttifaqının özü formal maneələrə görə çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin bağlanması tərkibində iştirak edə bilmir və bu zaman o, həmin müqavilələrdə iştirak etməyi üzv-dövlətin hökumətinə tapşır. Belə müqavilələr Avropa hüququnun mənbəyi sayılır.

Beləliklə, Avropa hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələrə **üç növ (qrup) beynəlxalq müqavilə** daxildir:

- Avropa İttifaqının özünün üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla bağladığı beynəlxalq müqavilə;
- Avropa İttifaqının üzv-dövlətlə birlikdə üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla bağladığı beynəlxalq müqavilə (qarışıq saziş);
- üzv-dövlətin üçüncü dövlətlərlə, habelə beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla bağladığı və Avropa İttifaqı üçün bilavasitə hüquqi nəticə doğurduğu beynəlxalq müqavilə.

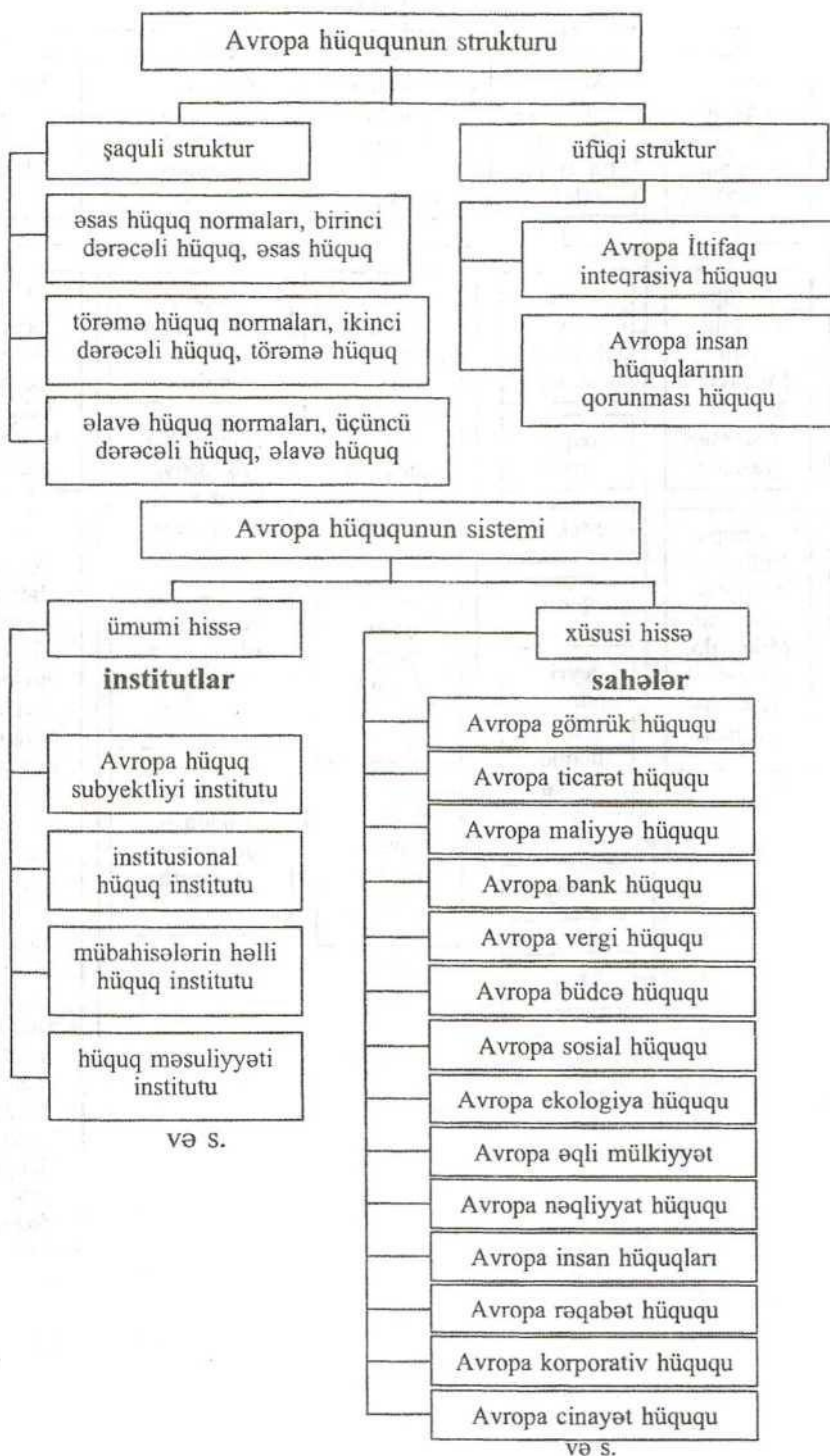
Bu kimi beynəlxalq müqavilələrin Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında (sistemində) tutduğu yerə gəldikdə isə, qeyd etmək vacibdir ki, onlar təsis müqavilələrinə uyğun gəlməli, onlara zidd olmamalıdır; əgər zidd olarsa, təsis müqavilələri tətbiq edilir. Ona görə ki, təsis müqavilələri ən yüksək hüquqi qüvvəsi olan aktlardır və onlar hüquqi qüvvə baxımından digər aktlar qarşısında prioritetə (üstünlüyə) malikdir. Bu səbəbdən beynəlxalq müqavilələr Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında təsis müqavilələrindən sonrakı yeri tutur.

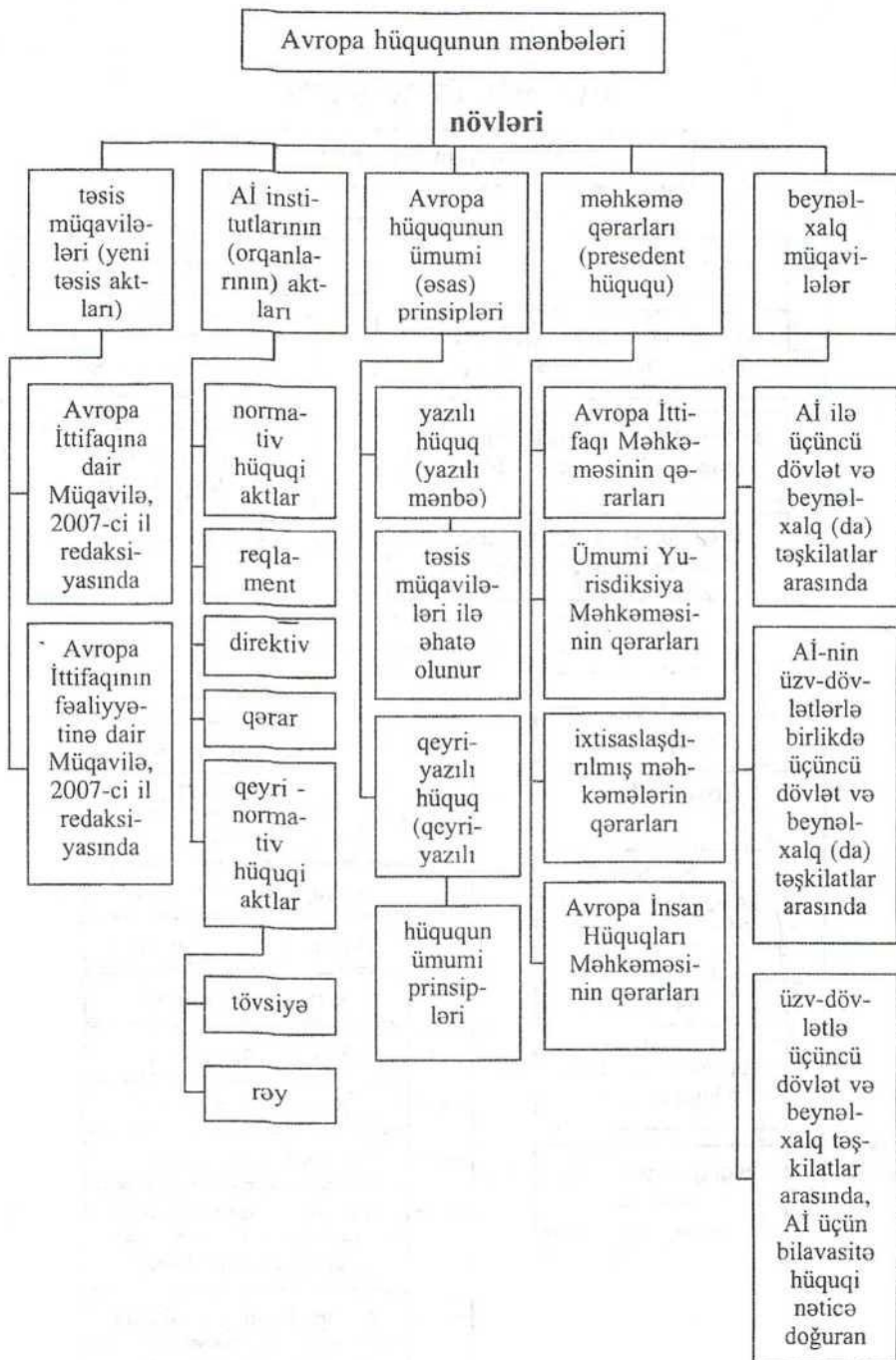
Avropa hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələri ya Avropa İttifaqının özü, ya Avropa İttifaqı ilə üzv-dövlətlər birlikdə, ya da bəzi hallarda ayn-ayn üzv-dövlətlər bağlayır.' Avropa hüququnun bu mənbə növü elə hüquq normaları ifadə edir ki, onlar Avropa İttifaqı çərçivəsindən kənar yaranan xarici, yəni Avropa İttifaqı ilə üçüncü dövlətlər və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlar arasında yaranan beynəlxalq münasibətləri tənzimləyir. Bu səbəbdən beynəlxalq hüquq Avropa hüququnun **xarici mənbəyi** sayılır. Reqlament, direktiv, qərar və məhkəmə pre-sedentləri (məhkəmə qərarları) isə Avropa hüququnun **daxili mənbəyi** hesab olunur; onlara həm də **Avropa İttifaqının daxili aktları** deyilir.

Qeyd etdiklərimizdən başqa. Qərbi Avropa hüquq doktrinası Avropa hüququnun mənbələri sırasına həmçinin «mülayim hüquq»u da daxil edir. «**Mülayim hüquq**» dedikdə ümumməcburi qüvvəsi olmayan fərdi, tövsiyə və siyasi xarakterli aktların məcmusu başa düşülür.

' Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с. 100.

III FƏSİL ÜZRƏ SXEM

III FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006 (лекция 3).
2. Гилберт Горниг, Оксана Витвицкая. Право Европейского Союза. СПб., 2005 (разд. С, часть IV).
3. Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005 (гл. 4).
4. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл.7, § 1 и § 2).
5. Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000 (гл.2, § 2 и гл. 3).
6. Марченко М.Н., Дерябина Е.М. Право Европейского Союза. Вопросы истории и теории. Учебное пособие. М., 2010 (гл.И, § 3).
7. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012(гл.2, § 5 и § 6).
8. Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998 (часть II).

IV FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN NİZAMASALMA PREDMETİ, METODU VƏ QÜVVƏSİ

4.1. Avropa hüququnun nizamasalma predmeti

4.1.1. Avropa hüququnun nizamasalma predmetinin anlayışı

Dünyada mövcud olan hər bir müstəqil hüquq sisteminin ayrıca, özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır. Məlum olduğu kimi, iqtisadi, ekologiya, hava məkanından, kosmosdan və dənizdən istifadə, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə, insan hüquqlarının qorunması, habelə digər sahələrdə yaranan beynəlxalq (dövlətlərarası) münasibətlər beynəlxalq hüququn nizamasalma predmetini təşkil edir. Ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquqların nizamasalma predmeti maliyyə, mülki, əmək, cinayət, inzibati və digər sahələrdə yaranan dövlətdaxili ictimai münasibətlərdən ibarətdir.

Avropa hüququ dünyada beynəlxalq və milli hüquqlar ilə yanaşı (paralel) mövcud olan üçüncü hüquq sistemi kimi tanınır. Xüsusi xarakterə malik olsa da, o, müstəqil hüquq sistemi hesab olunur. Avropa hüququnun müstəqil hüquq sistemi kimi tanınmasını şərtləndirən əlamətlərdən biri bundan ibarətdir ki, onun ayrıca (özünəxas) nizamasalma predmeti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra əlamətə görə Avropa hüququ müstəqil hüquq sistemi kimi qəbul olunur; özünəməxsus nizamasalma predmetinə malik olması həmin əlamətlərdən biridir.⁷ Tam əminliklə deyə bilərik ki, Avropa hüququnun özünəxas ayrıca nizamasalma predmeti vardır.

Avropa hüququnun nizamasalma predmeti dedikdə onunla tənzimlənən ictimai münasibətlərin dairəsi başa düşülür. Hansı ictimai münasibətlər Avropa hüququ vasitəsilə tənzimlənirsə, o münasibətlər də Avropa hüququnun nizamasalma predmeti hesab edilir.

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı mürəkkəb xarakterli regional inteqrasiya qurumudur. Bu qurum Avropa inteqrasiyasını həyata keçirmək üçün, onu realizə etməkdən ötrü yaradılmışdır. Təbii ki, Avropa inteqrasiyasının həyata keçirilməsi prosesində müəyyən növ ictimai münasibətlər yaranır; məhz həmin münasibətlər Avropa hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir. Avropa hüququ da məhz Avropa inteqrasiya prosesi ilə bağlı olan ictimai münasibətləri tənzimləmək, nizamlamaq və qaydaya salmaqdan ötrü yaranmış, formalaşmışdır. Axı, özünün ayrıca hüquq sisteminə malik olmaq inteqrasiya qurumunun başlıca və əsas atributlarından biridir. Təsadüfi deyil ki, Avropa inteqrasiyasının həyata keçirilməsi və inkişafı Avropa hüququ vasitəsilə təmin olunur.

Beləliklə, Avropa hüququnun **nizamasalma predmeti** dedikdə **Avropa inteqrasiya prosesində əmələ gələn ictimai münasibətlər** başa düşülür. Avropa inteqrasiya prosesi isə təkcə iqtisadi inteqrasiyanı əhatə etmir. Bu

⁷ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.69.

proses həm də ictimai həyatın digər sahələrində (məsələn, siyasi, insan hüquqlarının qorunması və digər sferalarda) həyata keçirilir. Deməli, Avropa hüququnun nizamasalma predmeti ictimai həyatın, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən Avropa inteqrasiya prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cəhət isə Avropa hüququnun müstəqil hüquq sistemi kimi tanınmasını şərtləndirən əsas əlamətlərdən biridir.

4.1.2. Avropa-hüquq münasibətləri

Avropa hüququnun, daha doğrusu, onun ibarət olduğu Avropa hüquq normalannın əsas və başlıca funksiyası Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir ki, həmin münasibətlər, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa inteqrasiya prosesində əmələ gəlir. Sözügedən münasibətlərin Avropa hüquq normalan ilə tənzimlənməsi buna səbəb olur ki, onlar «Avropa-hüquq münasibətləri» kimi hüquqi forma alır. «Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlər» və «Avropa-hüquq münasibətləri» kimi iki anlayış arasında mövcud olan əlaqə «məzmun» və «forma» kimi fəlsəfi kateqoriyalar arasındakı rəhbərlikə oxşayır. Belə ki, «Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlər» məzmunundursa, «Avropa-hüquq münasibətləri» formadır.

Avropa-hüquq münasibətləri dedikdə Avropa hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər başa düşülür; onlar hüquq münasibətlərinin növlərindən biri sayılır. Lakin Avropa-hüquq münasibətləri hüquq münasibətlərinin digər növlərindən bir sıra özünəxas, spesifik xüsusiyyəti ilə seçilir və fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Avropa-hüquq münasibətləri **Avropa İttifaqı kimi mürəkkəb xarakterli və dünyada oxşarı olmayan inteqrasiya qurumunun fəaliyyəti** ilə bağlı olaraq yaranır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa İttifaqının fəaliyyəti Avropa inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir; məhz həmin proses zamanı Avropa-hüquq münasibətləri yaranır. Buna görə də inteqrasiya prosesi həmin münasibətlərin məzmununa spesifikasiylik verir.

Digər tərəfdən, Avropa hüququ **xüsusi, spesifik xarakterə malik olan hüquq sistemidir**. Təbii ki, onun tənzimlənməsi nəticəsində yaranan Avropa-hüquq münasibətləri də xüsusi, spesifik əlamətlərə malik olacaqdır.

Avropa-hüquq münasibətlərinin xüsusi (spesifik) xarakterə malik olması həm də Avropa İttifaqı kimi inteqrasiya qurumunun **səlahiyyət həcmi** ilə şərtlənir. «Səlahiyyət» anlayışı Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyətin hüquqi sərhədlərini müəyyən edir.

Avropa hüququ **törəmə səlahiyyətə** malikdir. Belə ki, Avropa İttifaqı yalnız üzv-dövlətlər tərəfindən ona verilmiş səlahiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, üzv-dövlətlər öz suveren hüquqlarının bir hissəsini Avropa İttifaqının xeyrinə güzəşt edir və məhz güzəşt edilmiş həmin hüquqlar əsasında Avropa İttifaqı müəyyən səlahiyyətə malik olur. Avropa hüququnun səlahiyyətini isə onun institutları (orqanları) həyata keçirir.

Avropa İttifaqının səlahiyyətləri təsis aktları ilə müəyyən edilir. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin, eləcə də Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin ilkin maddələrində müəyyən edilmişdir ki, Avropa İttifaqı hansı səlahiyyətlərə malikdir. Həmin maddələr Avropa İttifaqının malik olduğu səlahiyyətləri **iki yerə (kateqoriyaya)** bölür;

- müstəsna səlahiyyətlər;
- birgə səlahiyyətlər.

Müstəsna səlahiyyətlərə yalnız Avropa İttifaqı malik ola bilər. Bu kateqoriya səlahiyyətlərə başqa hər hansı qurumun (subyektin) malik olması qeyri-mümkündür. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə həmin səlahiyyətlərə aşağıdakıları aid edir (3-cü maddə);

- rəqabət hüququ;
- avro-zonada valyuta siyasəti;
- ümumi ticarət siyasəti;
- gömrük ittifaqı yaratmaq;
- dənizin bioloji resursların qorunması;
- beynəlxalq müqavilə bağlamaq.

Birgə səlahiyyətlərə həm Avropa İttifaqı, həm də üzv-dövlətlər malikdirlər. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 4-cü maddəsi bu kateqoriyaya aid olan aşağıdakı səlahiyyətləri sadalayır;

- daxili bazar;
- demokratiya, qanunçuluq və azadlıq məkanı;
- kənd təsərrüfatı və balıqçılıq;
- nəqliyyat və nəqliyyat şəbəkələri;
- energetika;
- sosial siyasət;
- ətraf mühitin qorunması;
- istehlakçılara hüquqların müdafiəsi;
- sağlamlığın qorunmasının ümumi müddəaları;
- elmi tədqiqatların apanması;
- yeni texnologiyalar;
- kosmik məkanın tədqiq edilməsi;
- inkişaf və humanitar yardım göstərmək məqsədi ilə əməkdaşlıq.

Göründüyü kimi, birgə səlahiyyətlərin sferası xeyli dərəcədə daha genişdir. Həm də birgə səlahiyyətlər çərçivəsində **subsidiar prinsip** tətbiq edilir. Bu prinsipə görə, əgər birgə səlahiyyət Ayətlər üzv-dövlətlər tərəfindən lazımınca realizə olunmazsa, onları Avropa İttifaqı həyata keçirir. Birgə səlahiyyətlər Avropa İttifaqının müstəsna səlahiyyətlərindən kənarında mövcud olan səlahiyyətlərdir.

Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər arasında səlahiyyətlər bölünən zaman, eləcə də Avropa İttifaqı səlahiyyətlərini həyata keçirərkən həm də **mütənasiblik prinsipi** tətbiq edilir. Bu prinsipə görə, öz fəaliyyətini həyata keçirmə prosesində Avropa İttifaqının hərəkətləri onun məqsədlərinə nail olmaq üçün tələb edilən həddən kənara çıxmamalıdır.

Avropa İttifaqının malik olduğu səlahiyyətlərin kateqoriyasından, ilk növbədə, Avropa hüququnun tətbiq sferasının müəyyən edilməsi məsələsi asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq, həm də Avropa hüququ ilə tənzimlənən və onun nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin dairəsi müəyyən edilir.

Avropa-hüquq münasibətləri arasında elələri vardır ki, onlar ümumi xaraktere malik olur. Elə Avropa-hüquq münasibətləri də mövcuddur ki, onlar xüsusi xarakter daşıyır. Bu baxımdan, Avropa-hüquq münasibətləri **iki növə** bölünür:

- ümumi Avropa-hüquq münasibətləri;
- xüsusi Avropa-hüquq münasibətləri.

Ümumi Avropa-hüquq münasibətləri dedikdə Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan və təsis müqavilələrində müəyyən edilən hüquq norma- lan ilə tənzimlənən hüquq münasibətləri başa düşülür; onlara həm də **təsis-hüquq münasibətləri** deyilir. Məsələn, Avropa İttifaqının məqsəd və vəzifələri, səlahiyyətləri, institusional (təşkilati) strukturu və fəaliyyət qaydası ilə bağlı olaraq yaranan hüquq münasibətləri təsis-hüquq münasibətləri sayılır.

Xüsusi Avropa-hüquq münasibətləri dedikdə Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan və onun institutlanm (orqanlanm) normativ hüquqi aktlarında müəyyən edilən hüquq münasibətləri başa düşülür. Məsələn, Avropa ticarət-hüquq münasibətləri, Avropa gömrük-hüquq münasibətləri, Avropa nəqliyyat-hüquq münasibətləri, Avropa əqli mülkiyyət-hüquq münasibətləri və s.

Bəzi Avropa-hüquq münasibətləri subyektlər üçün hüquqlar müəyyən edir; həm **də** onları bir hissəsi subyektlərin hüquqlarını qoruyur. Bu nöqteyi-nəzərdən, Avropa-hüquq münasibətləri **iki növə (qrupa)** bölünür:

- hüquqmüəyyənedici Avropa-hüquq münasibətləri;
- hüquqqoruyucu Avropa-hüquq münasibətləri.

Hüquqmüəyyənedici Avropa-hüquq münasibətləri odur ki, onlar Avropa hüququnun subyektləri üçün müvafiq hüquqlar yaradır. Məsələn, rəqlament və ümumi xarakterli normativ hüquqi akt qəbul edilən zaman belə münasibətlər yaranır; həmin münasibətlərdə tərəf qismində həm üzv-dövlətlər, həm Avropa İttifaqının institutları (orqanlan), həm də fiziki və hüquqi şəxslər çıxış edə bilirlər.

Hüquqqoruyucu Avropa-hüquq münasibətləri dedikdə Avropa hüquq subyektlərinin hüquqlanm müdafiə (mühafizə) edən hüquq münasibətləri başa düşülür. Bu növ münasibətlər o halda yaranır ki, Avropa hüququndan irəli gələn öhdəliklərin icrası zəruri olsun və lazım gəlsin. Avropa hüququnun bütün subyektləri öz üzrlərinə düşən öhdəlikləri lazımi qaydada icra etməlidirlər. Əks halda, Avropa İttifaqı Məhkəməsinə öhdəliyin icra edilməməsi barədə iddia verilə bilər. İddianı isə ya üzv- dövlət, ya da Avropa İttifaqının instimtan (orqanlan) verir. Avropa İtti

faqı Məhkəməsinin iddia barədə qəbul etdiyi qərar qəti olub, məcburi xarakter daşıyır.

Bəzən, Avropa İttifaqının prinsip və dəyərləri pozulur. Belə halda Avropa İttifaqına dair Müqavilədə nəzərdə tutulan müvafiq sanksiyalar tətbiq edilir ki, bu zaman hüquq qoruyucu Avropa-hüquq münasibətləri yaranır.

4.2. Avropa hüququnun nizamasalma metodu

4.2.1. Avropa hüququnun nizamasalma metodunun anlayışı

Həm beynəlxalq hüququn, həm də dövlətlərin milli hüquqlarının özü- nəxas nizamasalma metodu vardır. Nizamasalma metodu elə meyarlardan (əlamətlərdən) biridir ki, onun əsasında beynəlxalq və milli (dövlətdaxili) hüquqlar müstəqil hüquq sistemləri kimi təmır. Bu sözləri müstəqil hüquq sistemlərindən biri sayılan Avropa hüququ barədə də söyləmək olar. Belə ki, Avropa hüququnun da öz nizamasalma metodu vardır.

Avropa hüququnun nizamasalma metodu dedikdə istifadə olunan elə üsul və vasitələr başa düşülür ki, onların köməyi əsasında Avropa hüququ ilə tənziyyətə həyata keçirilir. O, yəni nizamasalma metodu belə bir suala cavab verir: Avropa hüququ öz nizamasalma predmetinə daxil olan münasibətləri necə, hansı qayda və yolla tənzimləyir və bu zaman Avropa hüququ hansı üsul və vasitələrdən istifadə edir? Bu cəhəti ilə Avropa hüququnun nizamasalma metodu onun nizamasalma predmetindən fərqlənir. Məlum olduğu kimi, Avropa hüququnun nizamasalma predmeti belə bir suala cavab verir: Avropa hüququ ilə hansı ictimai münasibətlər tənzimlənir?

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Avropa hüququnun nizamasalma metodu Avropa hüquq dərslərlərində, ümumiyyətlə, işıqlandırılmayan və toxunulmayan mövzulardan biri sayılır.' Belə ki, Avropa hüquq dərslərlərində nə konkret fəsil və ya mövzu, nə də bu və ya digər yanmbaşq xüsusi olaraq Avropa hüququnun nizamasalma metoduna həsr edilmişdir. Biz, bəzi dərsləkdə yalnız «Avropa hüququnun nizamasalma metodu» termininin işlədilməsinə rast gəlirik.^ Buna görə də Avropa hüququnun nizamasalma metoduna dair mövzunu işıqlandırmaq həm Avropa hüquq dərslərlərinin, həm də Avropa hüquq elminin (doktrinanın) üzərinə düşən aktual vəzifələrdən biri sayılır. Unutmaq olmaz ki, Avropa hüququnun nizamasalma metodu kimi vacib məsələ Avropa hüququnun müstəqil hüquq sistemi statusunda tanınmasında heç də az rol oynamır.

⁹ *Məsələn, bax:* Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998; Европейское право. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2000; Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003 в я б.

[^] Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.71.

4.2.2. Avropa hüququnun ayn-ayrı nizamasalma metodlarının xarakteristikası

Beynəlxalq hüquqda, əsasən və başlıca olaraq, «**əlaqələndirmə**» **nizamasalma metodu** tətbiq edilir. Bu onunla izah olunur ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərarası münasibətlərdə əlaqələndirmə (koordinasiya) funksiyasını yerinə yetirir.' Sözügedən funksiyanın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, beynəlxalq hüquq normalannda dövlətlər üçün hamılıqla qəbul edilən və qarşılıqlı münasibətlərin müxtəlif sahələrinə aid olan davranış stan- dartları ifadə edilir. Belə standartların köməyi və vasitəsi ilə dövlətlərin fəaliyyəti əlaqələndirilir.

Milli hüquq sistemlərində isə **subordinasiya nizamasalma metodundan** istifadə edilir. Bu onunla izah edilir ki, ayn-ayn dövlətlərin milli (daxili) hüquqları subordinasiya xarakteri daşıyır. Belə ki, hakimiyyət səlahiyyətinə malik olan (hakimiyyət funksiyasını yerinə yetirən) dövlət bütün hüquq subyektləri (vətəndaşlar, müəssisələr və s.) üçün məcburi olan ümumi davranış qaydaları - hüquq normaları müəyyənləşdirir. Onlar, yəni hüquq subyektləri həmin normalarda ifadə edilən normativ göstərişləri məcburi olaraq yerinə yetirməlidirlər.

Avropa hüququna gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu hüquq sistemi üçün **fovqəlmilli nizamasalma metodu** xarakterikdir. Başqa sözlə, fovqəlmilli nizamasalma metodu Avropa hüququnda tətbiq olunan əsas və başlıca tənziyyət üsulu (vasitəsi) sayılır. Avropa hüququnda belə nizamasalma metodundan istifadə edilməsi bununla izah edilir ki, Avropa İttifaqının özü dövlətdən üstün olan qurumdur. Belə ki, üzv-dövlətlər öz suveren hüquqlarının (hakimiyyət səlahiyyət-lərinin) bir hissəsini yaratdıqları Avropa İttifaqına vermişlər; bu hüquqları adi şəraitdə, adətən, yalnız suveren dövlətlərin özləri həyata keçirir. Avropa İttifaqı xüsusən də bu və ya digər formada normativ hüquqi akt qəbul edir ki, həmin aktların Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Üzv-dövlətlər Avropa İttifaqının aktlarını məcburi olaraq yerinə yetirməlidir. Bu aktlar həm də üzv-dövlətlərin aktları qarşısında prioritetə (üstünlüyə) malikdir. Ümumiyyətlə, Avropa İttifaqının konkret sahələrdə malik olduğu səlahiyyətlər üzv-dövlətlərin müvafiq səlahiyyətlərindən üstün olub, prioritet xarakterə malikdir. Nəticədə Avropa İttifaqı dövlətdən üstün olan qurum kimi tanınır. Nəzərdən qaçırmıq olmaz ki, dövlətdən üstünlük Avropa İttifaqını xarakterizə edən və onun hüquqi təbiətini müəyyənləşdirən əsas elementlərdən biri sayılır." **

' Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. М., 2000, с.9.

* Söylənən belə bir fikirlə razılaşmaq olmaz ki, dövlətdən üstün olmaq kimi elementə Avropa İttifaqı deyil, Avropa birlikləri malikdir (bax: Международное право. Учебник / Вольфган Г.В. и др. Пер. с нем. Москва-Берлин, 2011, с.485-486.

Fövqəlmilli nizamasalma metodu dedikdə Avropa hüquq normalanın vasitəsi ilə həyata keçirilən elə tənzimləmə üsulu başa düşülür ki, həmin normalar Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər üçün məcburi olub, onları milli (daxili) hüquqlar qarşısında prioritetə (üstünlüyə) malikdir. Əgər Avropa hüquq normaları ilə üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquq normaları arasında kolliziya (ziddiyyət) yaranarsa, prioritetə (üstünlüyə) malik olması səbəbindən Avropa hüquq normaları tətbiq edilir.

Subsidiar nizamasalma metodu da Avropa hüququ üçün xarakterik olan tənzimləmə üsulu (vasitəsi) sayılır. Bu nizamasalma metodu Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin sərbəst hərəkət etmək imkanlarını xeyli genişləndirir. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı müstəsna səlahiyyətlərinə aid edilən məsələləri özü həll edir. Elə birgə (qarışıq) səlahiyyətlər də vardır ki, onlara aid edilən məsələləri yaranmış konkret vəziyyətdən (şəraitdən) asılı olaraq, həm Avropa İttifaqı, həm də üzv-dövlətlər həll edə bilər. Belə məsələlər hüquqi cəhətdən, adətən, üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquqları səviyyəsində tənzimlənilir. Əgər milli (daxili) səviyyədə həyata keçirilən hüquqi tənzimləmə qarşıya qoyulan məqsədə müvəffəqiyyətlə nail olunmasını təmin etməzsə, onda həlli tələb edilən məsələlərin Avropa hüququ səviyyəsində hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Subsidiar nizamasalma metodu dedikdə elə tənzimləmə üsulu başa düşülür ki, bu üsula görə, birgə (qarışıq) səlahiyyətlərə aid edilən məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi, həmin məsələlərin üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquqları səviyyəsində lazımınca həll edilməsi mümkün olmazsa, Avropa hüququ səviyyəsində həyata keçirilir. Bu nizamasalma metodunun əsasını **subsidiar prinsip** təşkil edir. Subsidiar prinsip isə Avropa hüququnun prinsipləri arasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.⁷

Müqavilə nizamasalma metodu Avropa hüququnda tətbiq edilən əsas tənzimləmə üsullərindən biri sayılır. Söhbət Avropa İttifaqının üçüncü dövlətlərlə (xarici dövlətlərlə) və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla beynəlxalq müqavilə bağlamasından gedir; bağlanmış müqavilənin bir tərəfində Avropa İttifaqının özü, digər tərəfdə isə xarici dövlət (üçüncü dövlət) və ya beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat çıxış edir. Yeri gəlmiş-kən qeyd edək ki, müqavilə nizamasalma metodu həm beynəlxalq, həm də milli hüquqda tətbiq edilir.

Göstərilən metodun aşağıda göstərilən iki növü vardır;

- ikitərəfli müqavilə nizamasalma metodu;
- çoxtərəfli müqavilə nizamasalma metodu.

Əgər Avropa İttifaqı hər hansı xarici dövlətlə (üçüncü dövlətlə) və ya beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatla ikitərəfli beynəlxalq müqavilə bağlayarsa, bu, **ikitərəfli müqavilə nizamasalma metodunun** tətbiq olunmasını ifadə edir.

⁷ *Bu prinsip başgəyətə daha 9traftlı*: Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с.68.

Bəzən, ikitərəfli beynəlxalq müqaviləni Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərlə birlikdə bağlayır. Məsələn, 1996-cı ildə Avropa İttifaqı və onun üzvü olan dövlətlər Azərbaycan Respublikası ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında müvafiq saziş imzalamışdır. 1999-cu ildə qüvvəyə minən həmin sazişin bir tərəfində Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər, digər tərəfində isə Azərbaycan Respublikası iştirak edir; belə sazişlər hüquq ədəbiyyatında **qarışq müqavilələr** adlanır. ^

Əgər Avropa İttifaqı çoxtərəfli beynəlxalq müqavilədə iştirak edərsə, bu, **çoxtərəfli müqavilə nizamasalma metodundan** istifadə olunması deməkdir. Məsələn, Avropa İttifaqı kollektiv üzv kimi İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına (1950-ci il) qoşulur. ^

4.3. Avropa hüququnun qüvvəsi

4.3.1. Avropa hüququnun qüvvəsi anlayışı

Avropa hüququ müxtəlif məzmunlu, çoxsaylı hüquq normalarından ibarətdir ki, onların məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Belə ki, Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları məcburi qaydada tətbiq edilir.

Lakin onlar, **birinci**, Avropa hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərə tətbiq olunur. Avropa hüquq normaları, aydın məsələdir ki, Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə daxil edilməyən ictimai münasibətlərə tətbiq oluna bilməz. **İkinci**, Avropa hüquq normaları müəyyən vaxt ərzində tətbiq olunur. **Üçüncü**, Avropa hüquq normaları müəyyən ərazidə tətbiq edilir. Məlum məsələdir ki, nəinki Avropa hüquq normalarının, ümumiyyətlə, bütün növ hüquq normalarının tətbiqi bilavasitə vaxt (zaman) və ərazi (məkan) anlayışları ilə bağlıdır. Bunlardan başqa, Avropa hüquq normaları Avropa hüquq subyektlərinin iştirak etdikləri münasibətlərə tətbiq olunur.

Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərə Avropa hüquq normalarının müəyyən vaxt müddəti ərzində və nəzərdə tutulan ərazidə, habelə Avropa hüquq subyektlərinin iştirak etdikləri əlaqələrə (münasibətlərə) tətbiq olunmasına **Avropa hüququnun qüvvəsi deyilir**. Təbii ki, Avropa hüququnun qüvvəsi olmazsa, o, nə ictimai münasibətlərə, nə müəyyən vaxt müddəti ərzində, nə hər hansı ərazidə, nə də müəyyən subyektlərə tətbiq edilə bilər.

Deyənlərdən aydın olur ki, Avropa hüququnun aşağıda göstərilən dörd məsələyə münasibətdə qüvvəsi vardır. Həmin məsələlər bunlardan ibarətdir;

- predmet;

~ zaman;

Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 08.10.1996-cı il tarixli 169-IQ nömrəli Qanunu // AR QT, 1997, № 3, maddə 214.

^ Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.173.

^ URL: <http://wvw.eurasiala'w.ru>

- məkan,
- subyektlər.

Beləliklə, Avropa hüququnun qüvvəsi barədə danışarkən, söhbət aşağıda göstərilən **dörd məsələ** haqqında gedir:

- Avropa hüququnun predmetinə görə qüvvəsi;
- Avropa hüququnun zamana görə qüvvəsi;
- Avropa hüququnun məkana görə qüvvəsi;
- Avropa hüququnun subyektlərə görə qüvvəsi.

Deməli, Avropa hüququnun qüvvəsi dedikdə onun predmetinə, zamana, məkana və subyektlərə görə qüvvəsi başa düşülür.

4.3.2. Avropa hüququnun predmetinə görə qüvvəsi

Hər bir hüquq sistemi kimi Avropa hüququnun da öz nizamasalma predmetinə müəyyən növ ictimai münasibətlər daxildir. Avropa hüququ məhz həmin münasibətlərə rəğmən qüvvəyə (hüquqi qüvvəyə) malikdir.

Avropa hüququnun tənzimlədiyi və nizama saldığı ictimai münasibətlərə rəğmən hüquqi qüvvəyə malik olmasına **Avropa hüququnun predmetinə görə qüvvəsi** deyilir. Avropa hüququnun yalnız öz nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərə görə hüquqi qüvvəsi vardır. Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olmayan ictimai münasibətlərə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, Avropa hüququ belə münasibətləri tənzimləmir. Oudur ki, Avropa hüququnun həmin münasibətlərə rəğmən hüquqi qüvvəsi yoxdur. Məlum məsələdir ki, Avropa hüququ öz nizamasalma predmetinə aid olmayan ictimai münasibətlərə tətbiq oluna və həmin münasibətləri tənzimləyə bilməz. Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə isə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilən inteqrasiya prosesi ilə bağlı olaraq yaranan müvafiq ictimai münasibətlər təşkil edir. Avropa hüququ məhz həmin münasibətlərə tətbiq edilir və onlara görə hüquqi qüvvəyə malik olur.

4JJ. Avropa hüququnun zamana görə qüvvəsi

Avropa hüququ təkcə predmet həddində (sərhədində) qüvvədə olmur. Avropa hüququ həm də zaman (müddət) çərçivəsində qüvvəyə malikdir. Bu isə 0 deməkdir ki, Avropa hüququnun həmçinin zamana görə qüvvəsi vardır.

Avropa hüququnun zamana görə qüvvəsi dedikdə ona aid olan normativ hüquqi aktların müəyyən müddət ərzində qüvvədə olması və tətbiq edilməsi başa düşülür. O, yəni Avropa hüququnun zamana görə qüvvəsi aşağıda göstərilən üç məsələ ilə bilavasitə bağlıdır:

- normativ hüquqi aktların qüvvəyəminmə müddəti (hansı müddətdən aktlar qüvvəyə minir);

- normativ hüquqi aktların qüvvədəolma müddəti (hansı müddətə aktlar qüvvədə olur);
- normativ hüquqi aktların qüvvədəəndüşmə müddəti (hansı müddətdən aktlar qüvvədən düşür).

Reqlament formasında qəbul olunan normativ hüquqi aktlar ümumi qaydaya görə, «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə' dərc olunduqdan 20 gün sonra qüvvəyə minir, bu şərtlə ki, reqlamentin özündə başqa müddət göstərilməsin. Əlbəttə, reqlamentdə onun qüvvəyə mindiyi vaxt müəyyən edilə bilər. Başqa sözlə, reqlamentin özündə onun qüvvəyə- minmə müddətinin göstərilməsi mümkündür.

Direktiv formasında qəbul edilən normativ hüquqi aktların qüvvəyə minməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bütün üzv-dövlətlərə və ya üzv-dövlətlərin çoxuna ünvanlanan (aid olan) direktiv məcburi olaraq «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə dərc olunmalıdır. O, dərc olunduqdan 20 gün sonra qüvvəyə minir, bu şərtlə ki, onun özündə konkret qüvvəyə- minmə tarixi göstərilməsin.

Ayrı-ayrı dövlətlərə və ya hüquqi şəxslərə ünvanlanan direktivlərə gəldikdə isə, deməliyik ki, belə direktivlərin «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə dərc olunması tələb edilmir; onların notifikasiya olunması kifayətdir. Notifikasiya olduğu andan direktivlər qüvvəyə minir.

Həm reqlamentin, həm də direktivin qanuni olub-olmaması məsələsi mübahisə predmeti ola bilər. Başqa sözlə, sual yarana bilər ki, reqlament və direktiv kimi formalarda qəbul edilmiş normativ akt qanunauyğundur- mu, yoxsa qanunaziddir? Yalnız dərc olunduqdan sonra iki ay ərzində həmin məsələni mübahisə predmetinə çevirmək olar, yəni bundan ötrü ikiayhəq müddət müəyyən edilir.

Qərar formasında qəbul olunan aktlara gəldikdə, nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, belə aktlar əvvəllər «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə dərc olunduqdan 20 gün sonra qüvvəyə minirdi. İndi qərarlar bilavasitə aid olduğu və ünvanlandığı subyektlərin (üzv-dövlətlərin, Avropa İttifaqı institutlarının, hüquqi şəxslərin və s.) nəzərinə çatdırılır (subyektlər qərarlarda ifadə edilən müvafiq göstərişləri icra etməlidirlər), yəni notifikasiya olunur və bu andan qərarlar qüvvəyə minir.

Məhkəmə qərarları formasında qəbul olunan aktlara gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar qəbul olduğu andan qüvvəyə minir. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları qətidir və onlardan şikayət vermək olmaz. Ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinin (əvvəllər onlara birinci instansiya məhkəmələri deyilirdi) qərarlarından isə kassasiya qaydasında Avropa İttifaqı Məhkəməsinə şikayət vermək olar. İxtisaslaşdırılmış məhkəmənin (ixtisaslaşdırılmış məhkəmə palatasının) qəbul etdiyi qərarlardan da həmçinin ümumi yurisdiksiya məhkəməsinə şikayət vermək mümkündür.

' Official Journal of the European Union (URL:<http://vwww.eur-lex.europa.eu>). ■
 Дейвис К, Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.151.

4.3.4. Avropa hüququnun məkana görə qüvvəsi

Avropa hüququnun qüvvəsi təkcə zaman (vaxt) məfhumu ilə deyil, həm də məkan amili ilə məhdudlaşır. Başqa sözlə, Avropa hüququ müəyyən məkan hüdudlannda qüvvədə olur ki, buna Avropa hüququnun məkana görə qüvvəsi deyilir.

Avropa hüququnun məkana görə qüvvəsi dedikdə onun müəyyən ərazi hüdudlannda hüquqi qüvvəyə malik olması başa düşülür. Avropa hüququ hansı ərazidə tətbiq edilsə, bu, onun məkana görə qüvvəsini ifadə edir.

Avropa hüququ Avropa ittifaqının hüququdur. Unutmaq olmaz ki, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, «Avropa İttifaqı hüququ» termini Lissabon Müqaviləsində (2007-ci il) tətbiq (istifadə) edilən yeganə anlayış kimi təsbit olunur. Buna görə də Avropa hüququnun Avropa İttifaqı ərazisində qüvvəsi vardır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Avropa İttifaqı öz ərazisi olan qurumdur. Bu, Avropa İttifaqını xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Avropa İttifaqının ərazisi isə, qeyd etdiyimiz kimi, üzv- dövlətlərin milli ərazilərinin məcmusudur. Buna görə üzv-dövlətlərin Avropa İttifaqının üzvü olmayan xarici (üçüncü) dövlətlərlə və ya açıq dənizlərlə sərhədləri Avropa İttifaqının xarici sərhədləri sayılır. Bu sərhədlər çərçivəsində yerləşən bütün ərazilərə Avropa İttifaqının yurisdiksiya- sı şamil olunur, həmin ərazilərdə də Avropa hüququ tətbiq edilir. Başqa sözlə, ümumi qayda bundan ibarətdir ki, Avropa hüququ Avropa İttifaqının bütün ərazisində qüvvədədir.

Bəzən, ümumi qaydadan istisnaya yol verilir. Belə ki, müəyyən hallarda Avropa hüququ yalnız beynəlxalq saziş iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində qüvvədə olur (məsələn, Avro-zona yaradılması haqqında müvafiq saziş iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində).

Avropa İttifaqı məkanında tətbiq edildiyi üçün Avropa hüququnun **teritorial (məhəlli) qüvvəsi** vardır. Odur ki, ümumi qaydaya görə, Avropa hüququnun **eksterritorial qüvvəsi** yoxdur. Lakin, bəzən, ümumi qaydadan istisnaya yol verilir. Belə ki, Avropa hüququ Avropa İttifaqının üzvü olmayan dövlətlərə də şamil oluna bilər (məsələn, Şengen zonasının işi- rəkçisi olan, lakin Avropa İttifaqının üzvü sayılmayan dövlətlərə Avropa hüququnun şamil olunması və s.).

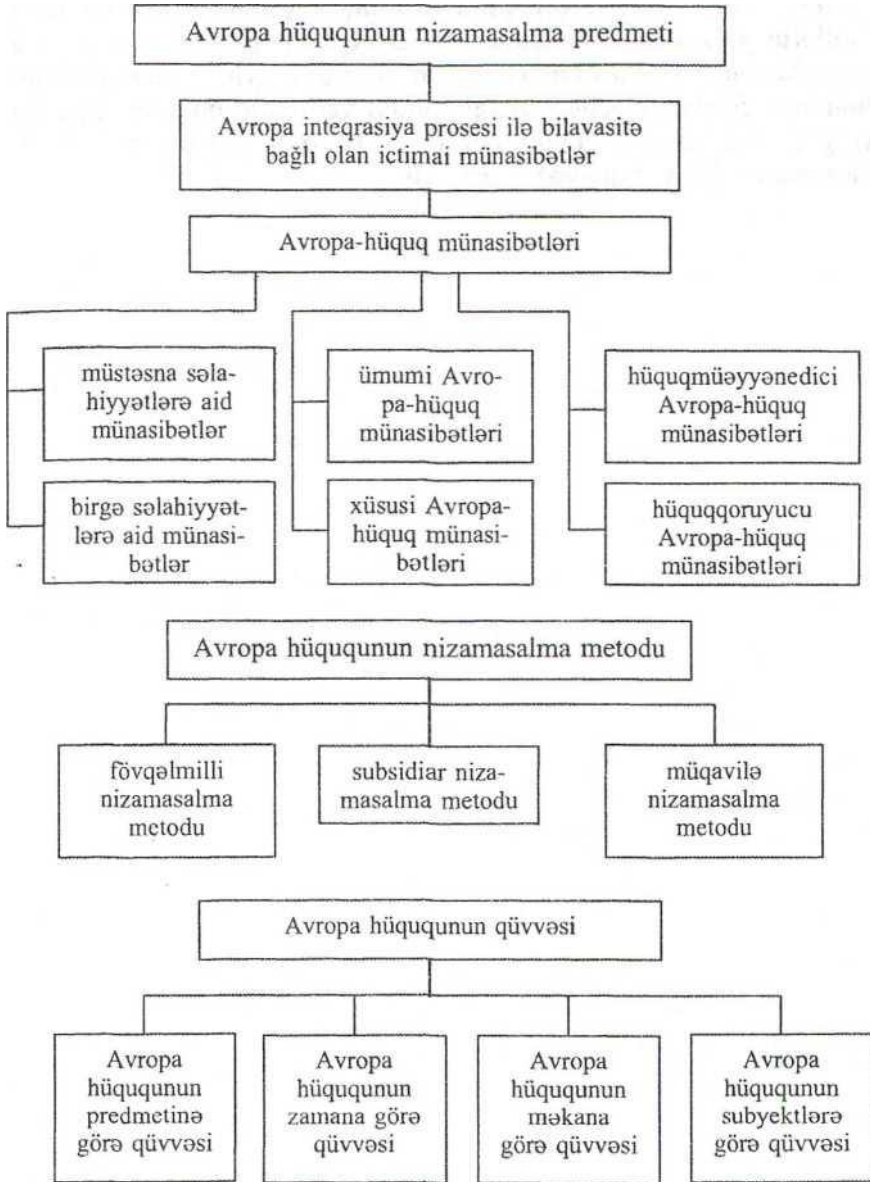
4.3.5. Avropa hüququnun subyektlərə görə qüvvəsi

Avropa hüququnun həm də subyektlərə görə qüvvəsi vardır. Belə ki, Avropa hüququ onunla tənzimlənən münasibətlərin iştirakçılıqlarına görə hüquqi qüvvəyə malikdir. Məhz buna Avropa hüququnun subyektlərə görə qüvvəsi deyilir.

Avropa hüququnun subyektlərə görə qüvvəsi dedikdə Avropa hüquq subyektlərinin iştirak etdikləri ictimai münasibətlərə Avropa hüquq normalarının tətbiq olunması başa düşülür. Avropa hüququnun subyektləri

dedikdə isə, qeyd etdiyimiz kimi, həm Avropa İttifaqının özü, həm üzv- dövlətlər, həm Avropa İttifaqının institutları (orqanları), həm də üzv- dövlətlərin yurisdiksiyasında olan fiziki və hüquqi şəxslər başa düşülür. Avropa hüquq normaları onlar üçün məcburidir. Avropa hüquq subyektləri həmin normaları məcburi olaraq yerinə yetirməli, onları pozmamalıdır. Ona görə ki, Avropa hüquq normaları Avropa hüququnun subyektləri üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir.

IV FƏSİL UZRƏ SXEM

IV FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Гилберт Горниг, Оксана Витвицкая. Право Европейского Союза. СПб., 2005 (разд. А., часть IV).
2. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл.3, §2,3).
3. Европейское право. Учебник / Под ред. Л.М.Энтина. М., 2000 (гл. 4, § 1, 2).
4. Право Европейского Союза. Учебное пособие / Отв. ред. С.Ю.Кашкин. М., 2011 (разд. I, § 4,5).
5. Энтин М.Л. О предмете Европейского права // В книге: Лекции по актуальным проблемам международного и Европейского права / Под ред. Л.Н.Галенской и Л.М.Энтина. СПб., 2004.

V FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN PRINSİPLƏRİ

5.1. Avropa hüququnun prinsiplərinin anlayışı və növləri

5.1.1. Avropa hüququnun prinsipləri anlayışı

Hər bir hüquq sistemi özünəxas prinsiplərə malikdir. Hüquq sistemlərindən biri olan beynəlxalq hüquq üçün əsas prinsiplər xarakterikdir. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri BMT Nizamnaməsində və digər rəsmi beynəlxalq sənədlərdə məcburi davranış qaydası və fundamental ideya kimi təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq hüquqa həm də sahəvi prinsiplər məlumdur ki, həmin prinsiplər beynəlxalq hüququn ayrı-ayrı sahələrinin məzmununu xarakterizə edir.

Milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərində də hüquqi prinsiplərdən istifadə olunur. Onlar bütövlükdə milli (dövlətdaxili) hüquqların məzmununu müəyyənləşdirən əsas ideyalardır. Milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərində həmçinin sahəvi (xüsusi) prinsiplər tətbiq olunur ki, həmin prinsiplər milli hüquqların ayn-ayn sahələrinin (məsələn, konstitusiya, inzibati, maliyyə, mülki, əmək, cinayət və digər hüquq sahələrinin) məzmununu müəyyənləşdirir.

Müstəqil hüquq sistemlərindən biri olan Avropa hüququnun da özünəməxsus prinsipləri vardır. Həmin prinsiplər mövcud olan elə meyarlardan biridir ki, onun sayəsində Avropa hüququ müstəqil hüquq sistemi kimi tanmır.

Avropa hüququnun prinsipləri dedikdə Avropa hüququnun (Avropa hüquq normalarının) vasitəsi ilə həyata keçirilən hüquqi tənzimləmənin əsas ideyaları başa düşülür. Bu prinsiplər əsasında Avropa hüququ tətbiq olunur və öz funksiyasını yerinə yetirir. Onlar həmçinin özündə Avropa hüququnun əsas cəhətlərini, başlıca xüsusiyyətlərini əks etdirərək, müstəqil hüquq sistemi və ictimai hadisə kimi Avropa hüququnun mahiyyətini və sosial təyinatını əks etdirir. Prinsiplər elə əsas ideyalardır ki, həmin ideyalar Avropa hüququnun məzmununu xarakterizə edir.

Prinsiplər həm də Avropa hüququnun hüquqi təbiətini müəyyənləşdirir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa hüququ bir sıra cəhətlə xarakterizə olunur. Məhz Avropa hüququnun prinsipləri özündə onun ən xarakterik cəhətlərini akkumulyasiya edir, yəni cəmləyir. Hətta onlar bütün Avropa hüquq normalanna sirayət və nüfuz edərək, bütövlükdə Avropa hüququnun özəyi və təməli qismində çıxış edirlər.

5.1.2. Avropa hüququnun prinsiplərinin növləri və onların əhəmiyyəti

Hüquq ədəbiyyatında Avropa hüququnun prinsipləri aşağıda göstərilən iki növə bölünür:

- Avropa hüququnun ümumi prinsipləri;
- Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri.

Avropa hüququnun ümumi prinsipləri dedikdə elə əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür ki, həmin ideya və başlanğıclar bütövlükdə Avropa hüququnun məzmununu xarakterizə edir; onlara həm də **Avropa hüququnun əsas prinsipləri** deyilir.' Deməli, «Avropa hüququnun ümumi prinsipləri» və «Avropa hüququnun əsas prinsipləri» eynimə-nalı (sinonim), məzmunca üst-üstə düşən anlayışlardır.

Hüquq ədəbiyyatında «hüququn ümumi prinsipləri» anlayışı da işlədilir ki, onu «Avropa hüququnun ümumi prinsipləri» anlayışı ilə qanşdırmaq olmaz, çünki onlar bir-birindən fərqli anlayışlardır.

Hüququn ümumi prinsipləri hüquq ədəbiyyatında ən mübahisəli məsələlərdən biridir; bu vaxta kimi alimlər həmin məsələ barədə müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Beynəlxalq hüquq doktrinasında hüququn ümumi prinsiplərinə münasibətdə bir-birindən fərqli yanaşmalara rast gəlirik.^

Hüququn ümumi prinsipləri barədə mübahisənin başlanğıcı keçən yüzilliyin 20-ci illərinə təsadüf edir. Belə ki, məlum olduğu kimi, həmin vaxtlarda Beynəlxalq Ədalət Mühakiməsi Daimi Palatasının Statutu qəbul edilmişdi; burada beynəlxalq hüquqda hüququn ümumi prinsiplərindən istifadə olxmmasının mümkünlüyü nəzərdə tutulurdu. Məhz o vaxtdan başlayaraq, hüququn ümumi prinsipləri barədə məsələ beynəlxalq hüquq doktrinasında müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Daha sonralar, yəni XX əsrin 40-cı illərinin ortalarında, bildiyimiz kimi, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutu qəbul edildi ki, bu sənəd Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən beynəlxalq mübahisələrin həlli zamanı hüququn ümumi prinsiplərinin tətbiq edilməsinə icazə verir (Statutun 38-ci maddəsi, «c» bəndi, 1). Həmin qayda sonralar qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənəddə də nəzərdə tutulur (məsələn, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Be5məlxalq Paktı və digər sənədlərdə).

Bizim göstərilən məsələ barədə mövqeyimiz bundan ibarətdir ki, hüququn ümumi prinsipləri dedikdə milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri və beynəlxalq hüquq üçün ümumi olan əsas ideyalar, rəhbər başlanğıclar başa düşülür. Onlar həm milli hüquq sistemlərinin, həm də beynəlxalq hüququn vasitəsi ilə həyata keçirilən hüquqi tənziometmənin bütün sahələrində tətbiq olunur. Başqa sözlə, **hüququn ümumi prinsipləri** dedikdə

’ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 164.

" *Məsələ, bax:* Фердросс А. Международное право / Пер. с нем. М., 1959, с.161; Бро- унли Я. Международное право. Книга 1/ Пер. с англ. М., 1977, с.42; Тункин Г.И. Теория международного права. М., 1970, с.219; Международное право. Учебное пособие / Под ред. Г.В. Игнатенко, Д.Д.Остапенко. Свердловск, 1974, с. 42; Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов. Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.69 və Ъ.

müasir milli hüquq sistemləri tərəfindən tanınan və beynəlxalq hüququn qəbul etdiyi prinsiplər başa düşülür.' Onlara aşağıdakılar aiddir:

- ədalət prinsipi;
- vicdanlılıq prinsipi;
- hüquqdan sui-istifadə etməmək prinsipi;
- məsuliyyət daşımaq prinsipi;
- təqsir prinsipi;
- qanunsuz əmlak əldəetmənin qadağan olunması prinsipi;
- qanunçuluq prinsipi;
- hüquq normalarını icra etmək prinsipi;
- hüquqları müdafiə etmək prinsipi;
- mübahisələrin dinc vasitələrlə tənzimlənməsi prinsipi[^] və s.

Avropa hüququnun ümumi prinsiplərinə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, onlar Avropa hüquq sisteminə aid olub, onun ən vacib və mühüm cəhətlərini əks etdirir. Həmin prinsiplərdən Avropa İttifaqı Məhkəməsi geniş səviyyədə istifadə edir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi ayn-ayn konkret işlər barədə çıxardığı qərarlarda dəfələrlə göstərmişdir ki, o, Avropa hüququnun ümumi prinsiplərinə əsaslanır. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyə ki, Avropa hüququnun ümumi prinsipləri Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarlarında təsbit olunmuşdur. Başqa sözlə, **Avropa hüququnun ümumi prinsipləri** Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən aynlaraq for- mulə edilmiş, necə deyərlər, işlənilib hazırlanmışdır.[^] Həmin prinsiplər bunlardan ibarətdir:

- hüquq bərabərliyi prinsipi;
- əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi;
- subsidiar prinsip;
- mütənasiblik prinsipi;
- hüquqi müəyyənlik prinsipi və s.

«Avropa hüququnun ümumi prinsipləri», əslində, «Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri» anlayışına münasibətdə işlədilən termdir. Onlar arasındakı əlaqə «ümumi» və «xüsusi» fəlsəfi kateqoriyalar arasında mövcud olan münasibət kimidir. Belə ki, fəlsəfi planda Avropa hüququnun ümumi prinsipləri «ümumi» kateqoriyadırsa, Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri «xüsusi» kateqoriya hesab edilir.

Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri dedikdə Avropa hüququnun ayrı-ayrı sahələrinə xas olan əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür. Məsələn, Avropa ticarət hüququna, Avropa nəqliyyat hüququna və digər sahələrə xas olan spesifik prinsiplər Avropa hüququnun xüsusi

Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. М., 1996, с.122.

■ Орлова И.А. Институт разрешения споров в системе международного права. СПб., 2011, с. 45-46.

[^] Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с. 143-167; Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 165.

prinsipləri sayılır. Avropa hüququnun ayn-ayn sahələrinə xas olduğuna görə onlara həm də **Avropa hüququnun sahəvi prinsipləri** deyilir. Odur ki, «Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri» və «Avropa hüququnun sahəvi prinsipləri» eynimənah (sinonim) anlayışlardır.

Avropa hüququnun prinsiplərinin vacib **hüquqi-praktiki əhəmiyyəti** vardır. Məsələ burasındadır ki, Avropa hüququnun prinsipləri onun əsası, özəyi və təməli sayılır. Təbii ki, Avropa hüququnun prinsiplərinin bu cür xüsusiyyətə malik olması hüquqi tənziyyətə və hüquqi praktika üçün həlledici (müəyyənedici) əhəmiyyət kəsb edir.

Unutmaq olmaz ki, Avropa hüququnun dəqiq və düzgün realizə olunması, eyni zamanda, həm də onun əsasını təşkil edən prinsiplərin həyata keçirilməsini və tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Buna görə də konkret hüquqi məsələlərin həlli zamanı, ilk növbədə, Avropa hüququnun prinsiplərinə əsaslanmaq, onları rəhbər tutmaq lazımdır. Bunun nəticəsində, şübhəsiz, Avropa hüquq normalarının düzgün tətbiq olunması, ədalətli, qanuni və əsaslı qərar çıxanması təmin edilir. Xüsusən də Avropa hüququnun ümumi prinsiplərinin hüquqi praktika və tənziyyətə üçün rolu böyükdür. Belə ki, Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları yaranmış hər hansı mübahisəni (və ya mübahisəli vəziyyəti) tənzimləyən müvafiq hüquq normasının olmaması səbəbindən ədalət mühakiməsini həyata keçirməkdən (mübahisəli məsələyə baxıb, onu həll etməkdən) boyun qaçıra və imtina edə bilməz. Bu zaman onlar Avropa hüququnun ümumi prinsiplərini nəzərə almaqla və onların əsasında yeni hüquq norması yaratmaqla mübahisəli məsələni həll edir. Axı, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin əsaslandığı konsepsiyaya görə, hüquq normaları nəinki təsis müqavilələri və qəbul edilmiş aktlar, həmçinin Avropa hüququnun ümumi prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilə bilər. ‘

Həm də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Avropa hüququnun ümumi prinsipləri Avropa hüququnun mənbə növlərindən biri kimi tanınır. Hətta onlar Avropa hüququnun mənbələri iyerarxiyasında (iyerarxiya «nərdi- van»ında) yuxarı (üstün) yerlərdən birini tutur. Xüsusən də deməliyik ki, Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) qəbul etdiyi bütün normativ hüquqi aktlar Avropa hüququnun ümumi prinsiplərinə uyğun olmalıdır; əks halda, həmin aktlar ləğv edilə bilər. Deməli, Avropa İttifaqı institutlarının (orqanlarının) aktlarının hüququayğun (qanuni) olması Avropa hüququnun ümumi prinsipləri ilə müəyyən edilir.

5.2. Avropa hüququnun ayrı-ayrı ümumi prinsiplərinin xarakteristikası

5.2.1. Hüquq bərabərliyi prinsipi

Hüquq bərabərliyi prinsipi (ona «bərabərlik hüququ» prinsipi də deyilir) öz normativ-hüquqi ifadəsini Avropa İttifaqına dair Müqavilənin (yeni

‘ Хартли Т.К., Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.142.

redaksiyada, 2007-ci il) 2-ci maddəsində tapmışdır. Belə ki, həmin maddədə Avropa İttifaqının əsaslandığı prinsiplər sadalanır; həmin prinsiplərin arasında hüquq bərabərliyi prinsipinin də adı çəkilir. Bu isə göstərilən maddədə həmin prinsipin normativ-hüquqi təsbit olunmasını əks etdirir. Məhz buna görə, yəni hüquq normasında (2-ci maddədə) ifadələnməsi səbəbindən hüquq bərabərliyi prinsipi məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir.

Hüquq bərabərliyi prinsipinə görə, Avropa İttifaqı ərazisində irqindən, milliyətindən (milli-etnik mənsubiyyətindən), dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən və digər amillərdən asılı olmayaraq, hər kəs bərabər hüquqlarla (hüquqi imkanlarla) təmin edilir. Xüsusən də kişi və qadın eyni hüquqlara malikdir, onlar eyni (bərabər) əməyə görə bərabər əməkhaqqı alırlar. Hüquqlarla bağlı irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşə, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə diskriminasiyaya (ayrı-seçkiliyə) yol verilməsi qadağandır. Bu səbəbdən hüquq bərabərliyi prinsipi həm də, eyni zamanda, **diskriminasiya etməmək prinsipi** adlanır.' Avropa İttifaqının bu məsələ, yəni irqi, cinsi, etnik, dini və digər mənsubiyyətlərə görə diskriminasiyaya ypl verilməməsi barədə qanunvericilik aktı qəbul etmək hüququ vardır. Xüsusən də o, öz ərazisində istehsalçılara və istehlakçılara münasibətdə diskriminasiya xarakterli hüquq normalarının tətbiqini qadağan edir.

Hüquq bərabərliyi (diskriminasiya etməmək) prinsipinin vacib əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyil ki, həmin prinsip Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən Avropa hüququnun əsas ideyalından biri hesab edilir. ^

5.2.2. Əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi

Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 2-ci maddəsində sadalanan prinsiplər arasında əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipinin də adı çəkilir. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqı həm də insan hüquqlarının təmin edilməsinə (bərqərar olunmasına) əsaslanır. Bu kimi göstərişdə məhz əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi formulə edilmişdir. Hüquq normasında (adiçəkilən müqavilənin 2-ci maddəsində) formulə edilməsi isə həmin prinsipin rəsmi surətdə, necə deyirlər, qanunvericilik səviyyəsində normativ-hüquqi təsbit olunması deməkdir. Bu səbəbdən əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir və ona, bəzən, həm də **insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi** deyilir.

Əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipinə görə, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin hamısı onların jmsridiksiyası (hakimiyyəti) altında olan bütün şəxslərin hüquq və azadlıqlarına əməl olunmasını irqi, cinsi, dil, dini və s. mənsubiyyətə görə hər hansı diskriminasiyaya yol vermədən təmin etmək vəzifəsi (öhdəliyi) daşıyırlar. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərin insan haqları (hüquq və

Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 167. ^
URL;<http://www.mir-ekspertiz.info>

azadlıqları) gözlənilməli, onlara əməl olunmalıdır; bu kimi hüquq və azadlıqlar insanın müasir cəmiyyətdə normal yaşamasını və mövcud olmasını təmin edir.

Qeyd etməliyik ki, insan hüquqlarına (hüquq və əsas azadlıqlara) hörmət etmək prinsipi milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərinin əsas prinsiplərindən biri sayılır. Unutmaq olmaz ki, uzun müddət ərzində insan hüquq- lannm və əsas azadlıqların, praktiki olaraq, həyata keçirilməsi məsələsi dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinə aid edilən məsələ hesab olunmuşdur.' 1945-ci ildə BM'I' Nizamnaməsi qəbul edildiyi vaxtdan etibarən isə, o, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi tanınmağa başlamışdır. Təsadüfi deyil ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndi insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipini dolay yolla təsbit edir.' İndi insan hüquqlarına hörmət etmək beynəlxalq əməkdaşlığın predmetinə daxil olan məsələlərdən biri hesab edilir. Həm milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərində, həm beynəlxalq hüquqda tətbiq olunduğuna görə bəzi müəlliflər insan hüquqlarına hörmət etməyi müasir hüququn ümumi prinsiplərindən biri hesab edir;^ onu həm də müstəqil hüquq sistemlərindən biri olan Avropa hüququ özünün əsas (ümumi) prinsipi kimi qəbul etmişdir. Avropa hüququna görə, insan hüquqları (hüquq və azadlıqları) dedikdə 1950-ci il Avropa Konvensiyasında (İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında) təsbit olunan hüquq və azadlıqlar başa düşülür. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, həmin konvensiya Avropa İttifaqında şəxsiyyətin əsas insan hüquq və azad- lıqlarının başlıca mənbəyi sayılır. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 6-cı maddəsinin 2-ci bəndində deyilir ki, Avropa İttifaqı şəxsiyyətin konvensiya ilə təmin edilmiş əsas hüquqlarına hörmət edir.

Avropa İttifaqında şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları həm də, xüsusi olaraq, qəbul edilmiş ayrıca bir sənədlə tənzimlənir ki, həmin sənəd «Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası» (2000-ci il) adlanır-.*

5.2.3. Subsidiar prinsip

Subsidiar prinsip Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən formulə edilməmişdir. Buna görə də onun əsasını Avropa İttifaqının məhkəmə praktikası təşkil etmir. **Subsidiar prinsipin** əsasında Avropa İttifaqına dair Müqavilə durur. Belə ki, həmin prinsip Avropa İttifaqına dair Müqavilədə formulə edilmişdir. Deməli, subsidiar prinsip üzv-dövlətlər tərəfindən formulə olunmuşdur ki, Avropa hüququ onu özünün ümumi (əsas) prin-

' Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000, с.75.

■ Международное право. Ученик / Отв. ред. А.А.Ковапев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.59.

^ Орлова И.А. Институт разрешения споров в системе международного права. СПб., 2011,с.47.

“ URL:<http://www.zakon2.rada.gov.ua>

siplərindən biri kimi qəbul etmişdir. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 3b maddəsinin ikinci paragrafı məhz həmin prinsipi təsbit edir.

Bəzən, Avropa İttifaqının qarşısında duran məqsədə nail olunması və vəzifələrin icra edilməsi ayn-ayn üzv-dövlətlərin hərəkətlərinin köməyi ilə mümkün olmur. Bundan ötrü bütün üzv-dövlətlərin birgə hərəkət etmələri zərurətə çevrilir. Bu zaman belə hərəkəti etmək Avropa İttifaqının səlahiyyətinə aid olan məsələ, yəni Avropa İttifaqının işi sayılır. Avropa İttifaqının özü lazımi hərəkət edərək yaranmış məsələni həll edir, bu və ya digər səlahiyyəti həyata keçirir.

Əksinə, müəyyən hallarda Avropa İttifaqının qarşısında duran məqsədə nail olunması və vəzifələrin icra edilməsi üçün üzv-dövlətlərin birgə (kollektiv) hərəkət etmələri tələb olunmur. Bundan ötrü ayn-ayn üzv-dövlətlərin müvafiq hərəkət etmələri kifayətdir. Belə halda bu və ya digər hərəkəti etmək Avropa İttifaqının deyil, ayn-ayn üzv-dövlətlərin səlahiyyətlərinə aid olan məsələ (iş) hesab edilir. Bu zaman məsələ ayn-ayn üzv-dövlətlər səviyyəsində həll olunur. Avropa İttifaqı isə hər hansı hərəkət etməkdən çəkinməlidir. Əks halda, bu, suveren üzv-dövlətlərin öz səlahiyyətlərini həyata keçirmələrinə mane olardı. Subsidiar prinsipin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Subsidiar prinsip yalnız Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə (qan-şıq) səlahiyyətləri çərçivəsində tətbiq edilir. Belə ki, onlann birgə (qarışıq) səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər zəruri olduqda Avropa İttifaqı, lazım gəlmədikdə isə üzv-dövlətlər səviyyəsində həll olunur. Avropa İttifaqının müstəsna səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərə gəldikdə isə, həmin məsələlərə subsidiar prinsip tətbiq edilmir. Ona görə ki, Avropa İttifaqının müstəsna səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər yalnız Avropa İttifaqının özü tərəfindən həll edilir. Təbii ki, belə məsələlər üzv-dövlətlər səviyyəsində həll edilə bilməz.

Beləliklə, subsidiar prinsipə görə, Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətlərinə aid olunan məsələlər, ilk növbədə, Avropa İttifaqının özü tərəfindən həll edilir. Əgər bu, məqsədəuyğun olmazsa, onda məsələ üzv-dövlətlər səviyyəsində həll olunur.

5.2.4. Mütənasiblik prinsipi

Mütənasiblik prinsipi, ilk dəfə olaraq, Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən formulə edilmişdir. Sonradan həmin prinsip Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən Avropa hüququna ümumi (əsas) prinsiplərdən biri kimi daxil edilmişdir. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin ayrıca bir norması (3b maddəsi), xüsusi olaraq, həmin prinsipin normativ-hüquqi təsbitinə həsr olunmuşdur. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqının hər hansı hərəkəti öz məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri olan hədlərdən kənara çıxmamalıdır. Məhz bu göstərişdə mütənasiblik prinsipi formulə edilmişdir.

Mütənasiblik prinsipinə görə, fəaliyyət göstərən zaman Avropa İttifaqı öz qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün tələb edilən hədləri

aşan hərəkətlər etməməlidir. Bu prinsipin iki əsas təzahür (ifadə) forması vardır. Birinci, Avropa İttifaqı üzv-dövlətlər tərəfindən təsis müqaviləsi əsasında ona verilmiş səlahiyyətlər həddində hərəkət edir. İkinci, Avropa İttifaqı təsis müqaviləsi ilə müəyyən edilən məqsədlərə nail olmaq üçün hərəkət edir. Avropa İttifaqı öz məqsədlərinə çatmaq üçün müəyyən edilmiş hədləri aşan hər hansı hərəkət edə bilməz. Avropa İttifaqı fəa- liyj'ət göstərərəkən yalnız elə hərəkətlər edə bilər ki, həmin hərəkətlər onun öz qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin (adekvat olsun).

5.2.5. Hüquqi müəyyənlik prinsipi

Hüquqi müəyyənlik prinsipi Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən tanınan əsas (ümumi) prinsiplərdən biri hesab edilir. Bu prinsipin əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o, Avropa hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərin hüquqi cəhətdən təhlükəsizliyini təmin edir. Buna görə də həmin prinsip, bəzən, **hüquqi təhlükəsizlik prinsipi** adlanır.'

Hüquqi müəyyənlik prinsipinə görə, yeni qəbul edilmiş qanun Avropa İttifaqının yurisdiksiyasında olan fiziki və hüquqi şəxslərin vəziyyətini pisləşdirdikdə, onun geriyə qüvvəsi yoxdur (non-retroactivity).^ «Qanunun geriyə qüvvəsi» tənini **iki mənada** işlədilir:

- həqiqi geriyə qüvvə;
- həqiqi olmayan geriyə qüvvə.

Həqiqi geriyə qüvvənin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, yeni qanun, o, qüvvəyə minənə kimi edilən hərəkətlərə və ya bağlanmış əqdlərə tətbiq edilir. Məsələn, mal sərəhədi keçdikdən və qəbul olunduqdan sonra gömrük rüsumu müəyyənləşdirən yeni qanun qüvvəyə minir; qanunun qüvvəsi sərəhədi keçən və qəbul olunan mah da əhatə edir.

Həqiqi olmayan geriyə qüvvənin mahiyyəti isə başa çatma prosesində olan hərəkət və ya əqdlərə yeni qanunun tətbiq edilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, yeni qanun başa çatma prosesində olan hərəkət və ya əqdlərə də tətbiq edilir. Məsələn, tərəflər öz aralarında malların alqı-satqı müqaviləsini (əqd) imzalayırlar və bu zaman gömrük rüsumu müəyyənləşdirən yeni qanun qəbul edilir; qanun icrası başa çatmayan həmin müqaviləyə (əqdə) də tətbiq olunur. Başqa bir misalda, gömrük rüsumu müəyyənləşdirən yeni qanun qəbul edilir və bu qanun yalnız sərəhədi keçən mallara tətbiq olunur.

5.2.6. Vahidlik prinsipi

Səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün Avropa İttifaqı özünün müvafiq institutlarını yaratmışdır. Müstəqil olsalar da, həmin institutlar vahid sis-

' Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.155. "

URL:<http://www.dictionary.reference.com>

tem halında birləşmişdir. Avropa İttifaqının səlahiyyətləri də məhz Avropa İttifaqı institutlarının vahid sistemi tərəfindən həyata keçirilir. Vahidlik prinsipinin mahiyyəti də bundan ibarətdir.

Vahidlik prinsipinə görə, Avropa İttifaqının səlahiyyətləri Avropa İttifaqı institutlarının vahid sisteminin vasitəsi ilə realizə olunur. Həmin prinsip Avropa İttifaqı institutlarının həyata keçirdiyi fəaliyyətin eyni məqsədə, necə deyərlər, bir məcraya yönəlməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının institutları vahid sistem halında fəaliyyət göstərərək, tam və bütöv halda birləşmişdir.

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqının hər bir institutunun öz səlahiyyətləri vardır. Hər bir institut ona verilmiş səlahiyyətlər daxilində və çərçivəsində hərəkət edir, fəaliyyət göstərir. Onlar həm də öz səlahiyyətlərini müstəqil surətdə həyata keçirirlər. Lakin, buna baxmayaraq, Avropa İttifaqının institutları vahiddir. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı öz qarşısına müəyyən məqsədlər qoymuşdur. Qarşıya qojmlmuş məqsədlərə yalnız Avropa İttifaqı institutlarının vahid sisteminin vasitəsi ilə nail olmaq mümkündür. Avropa İttifaqı həm də üzərinə düşən vəzifələri öz institutlarının vahid sisteminin köməyi ilə yerinə yetirə bilər. Nə qədər müxtəlif səlahiyyətlərə malik olmalarına və onları müstəqil surətdə həyata keçirmələrinə baxmayaraq, Avropa İttifaqının institutları ayrı-ayrılıqda (təkliddə) fəaliyyət göstərə bilməzlər. Qarşıda duran məqsədə nail olmaq və üzərinə düşən vəzifələri lazımcına yerinə yetirmək üçün onların vahid halda fəaliyyət göstərmələri tələb edilir. Təbii ki, ayrı-ayrılıqda (əlahiddə şəkildə) nə qarşıda duran məqsədlərə çatmaq, nə də vəzifələri yerinə yetirmək olar.

Vahidlik prinsipi həm də bunda ifadə edilir ki, Avropa İttifaqı, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi şəxs səlahiyyətinə (hüququna) malikdir. Hüquqi şəxs səlahiyyəti isə Avropa İttifaqı institutlarının **vahid sistemi** tərəfindən həyata keçirilir.

Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı vahid sistem halında birləşmiş müvafiq institutları tərəfindən təmsil olunmuşdur. Bu səbəbdən Avropa İttifaqının fəaliyyəti (hərəkəti) öz institutlarının fəaliyyətində (hərəkətində) ifadə olunur ki, həmin institutlar vahid şəkildə işləyir.

5.2.7. Prioritetlik prinsipi

Prioritetlik prinsipinə görə, Avropa hüquqında ifadə olunan hüquqi göstərişlər hər şeydən üstündür. Avropa hüququnun bütün subyektləri, xüsusən də, Avropa İttifaqının institusional sistemində daxil olan orqanlar bu göstərişlərə əməl etməlidir. Əks halda nə Avropa İttifaqının özünün, nə də onun institutlarının effektiv fəaliyyət göstərməsi təmin oluna bilər.

Göstərilən prinsip hüquq nəzəriyyəsiindən bizə məlum olan «**qanunun aliliyi**» prinsipinə oxşayır; həmin prinsipə görə, qanuni göstərişlər hər şeydən üstündür.

Qeyd etməliyik ki, Avropa inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün müvafiq hüquq normalan (hüquq) lazımdır. Belə ki, hüquq normalan (hüquq) istənilən inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsinin vacib vasitəsidir. Məhz Avropa inteqrasiyası ilə bağlı olaraq, yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalan əsasında Avropa hüququ yaranmışdır (acquis communautaire). Avropa hüququ, necə deyirlər, Avropa İttifaqının hüquqi nailiyyətidir. Bu nailiyyəti hamı və hər bir kəs başa düşməlidir. Təsadüfi deyil ki, təsis müqavilələri bunu inteqrasiyanın və Avropa İttifaqı institutlanm həyata keçirdiyi fəaliyyətin başlıca məqsədlərindən biri kimi müəyyənləşdirir. Avropa hüququ kimi hüquqi nailiyyətə əsaslanmaq və orada ifadə edilmiş hüquqi göstərişlərə əməl etmək vacib məsələdir. Bu, Avropa İttifaqı institutlanm effektiv fəaliyyət göstərmələrini, bütün mexanizmlərin düzgün işləmələrini təmin edir.

5.2.8. Tarazlaşdırma prinsipi

Avropa İttifaqının tərkibində iki cür institut və orqan fəaliyyət göstərir:

- dövlətlərarası (millətlərarası) institut və orqanlar;
- fəvqəlmillə institut və orqanlar.

Dövlətlərarası (millətlərarası) institut və orqanlar, bir tərəfdən, Avropa inteqrasiya prosesi həyata keçirilən zaman üzv-dövlətlərin milli mənafələrini (maraqlanm) uyğunlaşdırır. Digər tərəfdən, həmin institut və orqanlar Avropa inteqrasiyasının mənafeyinə cavab verən, lakin ayrı-ayrı üzv-dövlətlərin maraqlarına toxunmayan normativ göstərişlər qəbul edir və onları həyata keçirir.

Dövlətlərarası (millətlərarası) institut və orqanlar sırasına, hər şeydən əvvəl, Avropa Soveti və Avropa İttifaqı Şurası aiddir. Onlar üzv-dövlətlərin rəsmi nümayəndələrindən ibarət olub, həmin dövlətlərin verdikləri səlahiyyət əsasında fəaliyyət göstərir və hərəkət edirlər.

Fəvqəlmillə institut və orqanlar odur ki, onların göstərişləri üzv-dövlətlər üçün məcburidir. Bu institut və orqanların konkret sahələrdə malik olduğu səlahiyyətlər üzv-dövlətlərin müvafiq səlahiyyətlərinə münasibətdə prioritet (üstün) xarakterə malikdir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- Avropa Komissiyası;
- Avropa Parlamenti;
- Avropa İttifaqı Məhkəməsi;
- Avropa Mərkəzi Bankı.

Dövlətlərarası (millətlərarası) və fəvqəlmillə institutlar (orqanlar) arasında tarazlıq təmin edilmişdir. **Tarazlaşdırma prinsipinin** mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Həmin prinsip, bir tərəfdən, Avropa İttifaqının institutları və orqanları arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini, digər

* URL: <http://www.rus.proz.com>

tərəfdən, onlar arasında əməkdaşlığın həyata keçirilməsini təmin edir. Həm də həmin prinsipin sayəsində Avropa İttifaqının institusional sisteminin öz funksiyasını yerinə yetirməsi mümkün olur. Tarazlaşdırma prinsipinin həmçinin Avropa İttifaqının institusional strukturunun yaradılması məsələsində vacib əhəmiyyət kəsb etməsi şəksizdir.

5.2.9. Funksiyaların bölüşdürülməsi prinsipi

Avropa İttifaqının institusional strukturunun prinsipləri sırasına həm də funksiyaların bölüşdürülməsi prinsipini daxil etmək lazımdır. Belə ki, Avropa İttifaqının hər bir institutunun öz funksiyası vardır. Onlar məhz öz funksiyaları çərçivəsində (həddində) fəaliyyət göstərir və işləyirlər.

Funksiyaların bölüşdürülməsi prinsipinə görə, Avropa İttifaqının institutları özünəxas funksiyaları həyata keçirir. Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqı çərçivəsində bir neçə funksiya yerinə yetirilir. Həmin funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- qanunvericilik funksiyası;
- büdcə funksiyası;
- icra funksiyası;
- xarici siyasət funksiyası;
- məhkəmə funksiyası.

Qanunvericilik funksiyasının həyata keçirilməsində Avropa İttifaqının aşağıda göstərilən üç institutu iştirak edir: Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Parlamenti, Avropa Komissiyası.

Büdcə funksiyasını Avropa İttifaqı Şurası Avropa Parlamenti ilə birlikdə yerinə yetirir. **İcra funksiyası** Avropa Komissiyası tərəfindən həyata keçirilir. **Xarici siyasət funksiyasının** yerinə yetirilməsində Avropa İttifaqı Şurasının rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. **Məhkəmə funksiyası** Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir.

Göstərdiklərimizdən başqa, Avropa hüququnun ümumi prinsiplərinə Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 2-çi maddəsində sadalanan **aşağıdakı prinsiplər** də daxildir:

- azadlıq prinsipi;
- demokratiya prinsipi;
- hüquqi dövlət prinsipi.

Göstərilən prinsiplər, Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 2-ci maddəsində deyildiyi kimi, Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər üçün ümumidir və onlar həm də Avropa İttifaqının konstitusion quruluşunun ümumi prinsipləri rolunda çıxış edirlər.'

5.3. Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri

Məlum olduğu kimi, Avropa hüququ dünyada tanınan müstəqil hüquq sistemlərindən biridir. Hər bir hüquq sistemi, məsələn, beynəlxalq hüquq və milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri müstəqil hüquq sahələrindən ibarətdir. Ayn-ayn müstəqil hüquq sahələrinin isə özünəxas prinsipləri vardır və onlara xüsusi və ya sahəvi prinsiplər deyilir.

Deyilən fikirləri, olduğu kimi, Avropa hüququ haqqında da söyləmək olar. Belə ki, Avropa hüququ da, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif hüquq sahələrindən ibarətdir. Həmin sahələr özünəxas prinsiplərlə xarakterizə olunur ki, onlara Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri deyilir.

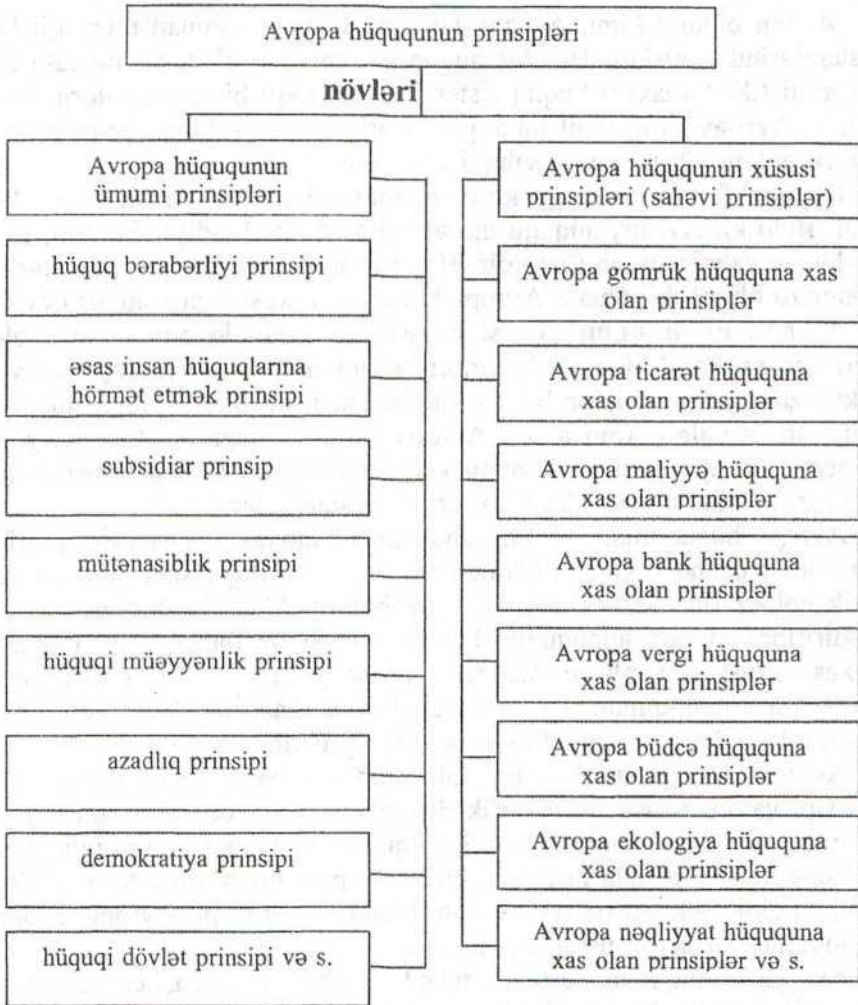
Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri dedikdə onun ibarət olduğu ayn-ayn müstəqil hüquq sahələrinin məzmununu müəyyənləşdirən və xarakterizə edən prinsiplər başa düşülür. Bu prinsiplər Avropa hüququnun müxtəlif sahələri (məsələn, Avropa ticarət hüququ, Avropa gömrük hüququ, Avropa maliyyə hüququ və s.) tərəfindən həyata keçirilən hüquqi tənzimetmənin əsas ideya və rəhbər başlanğıcıdır.

Avropa hüququnun hər bir sahəsinin özünəxas xüsusi prinsipləri vardır. Onlar özündə Avropa hüququnun bu və ya digər sahəsinin ən xarakterik cəhətlərini əks etdirir, həmin sahələrin hüquqi təbiətini müəyyənləşdirirlər. Avropa hüququnun hər bir sahəsi öz funksiyasını məhz özünəxas xüsusi prinsiplərin vasitəsilə yerinə yetirir. Xüsusi prinsiplər həm də Avropa hüququnun ayn-ayn sahələrinin başlıca xüsusiyyətlərini əks etdirərək, onların mahiyyətini və sosial təyinatını ifadə edir.

Avropa hüququnun hər bir sahəsinin bir neçə özünəməxsus xüsusi prinsipi vardır. Məsələn, gömrük rüsumlarının üzv-dövlətlər arasında ləğv edilməsi prinsipi Avropa gömrük hüququnun, ticarət siyasətinin gömrük tənzimetməsi əsasında həyata keçirilməsi prinsipi Avropa ticarət hüququnun, ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması prinsipi Avropa ekologiya hüququnun xüsusi prinsipi sayılır və s.

Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri, əsasən və başlıca olaraq, təsis müqavilələrində, bəzi hallarda isə normativ aktlarda təsbit edilir. Buna görə də onlann məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

V FƏSİL ÜZRƏ SXEM

V FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005 (гл.4, § 3).
2. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 7, с. 124-126).
3. Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000 (гл.3, § 4).
4. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. 2, §4).
5. Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998 (гл. 5).

VI FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN SUBYEKTLƏRİ

6.1. Avropa hüququ subyektlərinin anlayışı və onların növləri

6.1.1. Avropa hüququnun subyektləri anlayışı

Avropa hüququnun ümumi hissəsi müəyyən hüquq institutlarından ibarətdir ki, Avropa hüquq subyektliliyi institutu onlardan biri sayılır. Bu institut Avropa hüquq subyektlərinin hüquq və vəzifələrini tənzimləyir, onların hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirir. Həmin institutun əsas funksiyası və başlıca təyinatı Avropa hüquq subyektliliyi kimi vacib məsələni nizama salmaqdan ibarətdir.

Avropa hüquq subyektliliyi dedikdə Avropa hüquq normaları (Avropa hüququ) ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin iştirakçısı olmaq qabiliyyəti (imkanı) başa düşülür. Hansı qurum və ya şəxs belə qabiliyyətə (imkana) malik olarsa, o, Avropa hüququnun subyekti hesab edilir.

Avropa hüquq subyektlərinin nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, Avropa hüququnun özünəxas nizamlaşma predmeti vardır. Avropa hüququnun əsas funksiyası öz nizamlaşma predmetinə daxil olan ictimai münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir; tənzimləmə nəticəsində onlar Avropa-hüquq münasibətləri kimi hüquqi forma alır. Avropa-hüquq münasibətləri isə hüquq münasibətlərinin xüsusi xarakterə malik olan növlərindən biridir. Buna görə də istənilən növ hüquq münasibəti kimi, Avropa-hüquq münasibətləri də quru- luşca üç elementdən (subyekt tərkibi, məzmun, obyekt) ibarətdir və subyektlər (subyekt) həmin elementlərdən biridir. Avropa-hüquq münasibətləri məhz müəyyən subyektlər arasında əmələ gəlir. Məlum məsələdir ki, subyektlərsiz Avropa-hüquq münasibətlərinin özü yaranma bilməz. Məhz onlar Avropa hüququnun subyektləri adlanır.

Avropa hüquq subyektləri dedikdə Avropa-hüquq münasibətlərinin, yəni Avropa hüquq normaları ilə tənzimlənən hüquq münasibətlərinin iştirakçıları başa düşülür. Hansı qurum və şəxs Avropa-hüquq münasibətlərinin iştirakçısı ola, həmin münasibətlərdə çıxış (iştirak) edə bilərlərsə, onlar Avropa hüququnun subyektləri sayılır. Məsələn, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər Avropa-hüquq münasibətlərində iştirak edə bilirlər. Deməli, onlar Avropa hüququnun subyekti hesab edilirlər.

Avropa-hüquq münasibətlərinin iştirakçıları elə öz-özlüyündə Avropa-hüquq münasibətlərinin subyektləridir. «Avropa-hüquq münasibətlərinin subyektləri» anlayışını isə «Avropa hüququnun subyektləri» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Düzdür, onlar bir-birinə olduqca yaxın anlayışlardır. Lakin, buna baxmayaraq, həmin anlayışlar arasında hədd qoyulmalıdır.

Avropa hüquq subyektləri Avropa-hüquq münasibətlərinin mümkün (potensial) iştirakçılarıdır. **Avropa-hüquq münasibətlərinin subyektləri** dedikdə isə həmin münasibətlərin real (gerçək) iştirakçıları başa düşülür. Deməli, fəlsəfi planda həmin anlayışlar arasındakı əlaqə «imkan» və «gerçəklik» fəlsəfi kateqoriyalar arasındakı münasibət kimidir.

6.1.2. Avropa hüquq subyektliyi

Beynəlxalq və milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri üçün «beynəlxalq hüquq subyektliyi» və «milli hüquq subyektliyi» kimi anlayışlar xarakterikdir. Müstəqil hüquq sistemlərindən biri kimi tanınan Avropa hüququna gəldikdə isə, bu hüquq sistemində hər hansı qurum və şəxsin Avropa hüququnun subyektliyi olmaq qabiliyyəti (imkanını) ifadə etmək üçün «Avropa hüquq subyektliyi» termini işlədilir.

Avropa hüquq subyektliyi, beynəlxalq və milli hüquq subyektliyi kimi, aşağıda göstərilən **üç elementdən** ibarətdir:

- Avropa hüquq qabiliyyəti;
- Avropa fəaliyyət qabiliyyəti;
- Avropa delikt qabiliyyəti.

Avropa hüquq qabiliyyəti dedikdə Avropa hüquq subyektlərinin hüquqlara malik olmaq, hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, söhbət Avropa hüququ ilə müəyyənləşdirilən (tənzimlənən) hüquqlara malik olmaq, hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyətindən gedir. Həm də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, bütün Avropa hüquq subyektlərinin hüquq qabiliyyəti bir bərabərdə tanınmır, yəni onlann hamısına hüquqlara malik olmaq və vəzifələr daşımaq üçün eyni qabiliyyət (imkan) verilməmişdir. Belə ki, bəzi subyektlərə hüquqlara malik olmaq və hüquqi vəzifələr daşımaq üçün daha çox imkan (qabiliyyət) verilməmişdir.

Hər hansı qurumun (və ya şəxsin) Avropa hüququnun subyektliyi olması üçün onun təkcə Avropa hüquq qabiliyyətinə malik olması kifayət etmir; bunun üçün o, həm də fəaliyyət qabiliyyətli olmalıdır. **Avropa fəaliyyət qabiliyyəti** dedikdə Avropa hüququ subyektinin öz hərəkətləri ilə hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün hüquqi vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyəti başa düşülür. Məsələn, Avropa hüququnun subyektliyi müqavilə bağlamaq kimi hərəkət etməklə müvafiq hüquqlar əldə edərək, onları həyata keçirə, eləcə də özü üçün müvafiq vəzifələr yaradaraq, həmin vəzifələri icra edə bilər.

Avropa delikt qabiliyyəti dedikdə Avropa hüququnun subyektliyi tərəfindən yol verilən hüquq pozuntusuna görə onun məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Belə qabiliyyətə malik olan qurum və şəxs Avropa məsuliyyət hüququnun subyektliyi kimi tanınır.

Beləliklə, hüquq, fəaliyyət və delikt qabiliyyətinə malik olan qurum (və ya şəxs) Avropa hüququnun subyektliyi hesab edilir. Onlar bu qabiliyyətlərdən istifadə edərək hüquqlara malik olurlar, vəzifələr daşıyırlar, hərəkətləri ilə hüquqlar əldə edirlər və həyata keçirirlər, özləri üçün vəzifələr yaradırlar və icra edirlər, yol verdikləri hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət daşıyırlar.

6.1.3. Avropa hüququ subyektlərinin növləri

Hansı qurum və şəxs Avropa hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərdə (Avropa-hüquq münasibətlərində) iştirak edə bilərsə, o, Avropa hüququnun subyektı sayılır. Başqa cür də demək olar: hansı qurum və şəxs Avropa hüququ ilə müəyyənləşdirilən hüquqlara malik ola və vəzifələr daşıya, öz hərəkətləri ilə hüquqlar əldə edə və həyata keçirə, özü üçün vəzifələr yarada və icra edə, eləcə də törətdikləri hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət daşıya bilərsə, o, Avropa hüququnun subyektı hesab edilir. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İttifaqının özündən** gedir. Belə bir faktı inkar edə bilmərik ki, Avropa İttifaqı Avropa hüququnun əsas və başlıca subyektdir, çünki Avropa İttifaqı hüquqi şəxs statusuna malikdir; hüquqi şəxs isə hüququn subyekt növlərindən biri hesab edilir.

Avropa hüququnun subyekt növlərindən biri **üzv-dövlətlər** sayılır. Ən azı ona görə ki, Avropa hüququ Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər (üzv-dövlətlər) üçün müvafiq hüquq və vəzifələr yaradır.

Avropa hüququ nəinki üzv-dövlətlər, həmçinin **Avropa İttifaqının institutları (orqanları)** üçün də müəyyən hüquq və vəzifələr yaradır. Bu səbəbdən onlar da Avropa hüququnun subyekt növlərindən biri hesab edilir.'

Avropa hüququ həm də **üzv-dövlətlərin yurisdiksiyasında olan fiziki və hüquqi şəxslər** üçün hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirir; onlar həmin hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün milli məhkəməyə müraciət edə bilirlər. Buna görə üzv-dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri də Avropa hüquq subyektlərinin növü hesab edilir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, nəinki üzv-dövlətlər, həmçinin onların yuris- diksiyasında (hakimiyyətində) olan fiziki və hüquqi şəxslər də Avropa hüququnun subyektı ola bilirlər.

Əvvəllər üç Avropa inteqrasiya birliyi də Avropa hüququnun subyektı kimi tanınırdı. Söhbət Avropa İqtisadi Birliyindən, Avropa Atom Enerji Birliyindən, habelə Avropa Kömür və Polad Birliyindən gedir. Bir daha təkrar edərək göstəririk ki, 1992-ci ildə Avropa İttifaqının yaradılması haqqında Maastrixt Müqaviləsinin bağlanması ilə «Avropa İqtisadi Birliyi» «Avropa Birliyi» adlanmağa başladı. Digər iki birlik isə öz adlarını saxladı, yəni onların adları dəyişmədi.

Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Enerji Birliyi haqqında iki Roma Müqaviləsi (Roma müqavilələri, 1957-ci il) qeyri-müəyyən müddətə (müddətsiz olaraq) bağlanmışdı. Avropa Kömür və Polad Birliyi haqqında Paris Müqaviləsi (1951-ci il) isə 50 il müddətinə imzalanmışdı. Bu müddət ötdükdən sonra 2002-ci ildə Avropa Kömür və Polad Birliyi ləğv olundu və onun səlahiyyətləri, habelə əmlakı Avropa Birliyinə keçdi. Avropa Birliyi, eləcə də Avropa Atom Enerji Birliyi isə öz fəaliyyəti-

' Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000, с.51. ■
Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 174.

ni davam etdirdilər. Lissabon Müqaviləsinin (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilənin) qüvvəyə minməsi ilə (2009-cu il) hər iki birlik ləğv edildi və onlar Avropa İttifaqı ilə əvəz olundu. Belə ki, Avropa İttifaqı həmin birlik-lərin hüquqi varisidir. Buna görə də bu gün mövcudluğuna son qoyulmuş və ləğv edilmiş üç Avropa inteqrasiya birliyi artıq Avropa hüququnun subyekti hesab edilmir.

Beləliklə, Avropa hüquq subyektlərinin **növləri** aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa İttifaqı;
- Avropa İttifaqının institutları (orqanlar);
- Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər (üzv-dövlətlər);
- üzv-dövlətlərin yurisdiksiyasında olan fiziki və hüquqi şəxslər.

Düzdür, Avropa hüququna dair ədəbiyyat səhifələrində «Avropa hüququnun subyektləri» termininin işlədilməsinə rast gəlinir. Amma burada, xüsusi olaraq, nə Avropa hüquq subyektlərinin sadalanmasına və onlann dairəsinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə geniş səviyyədə toxunulur, nə də onlara əhatəli ümumi hüquqi xarakteristika verilir.

6.2. Avropa İttifaqı Avropa hüququnun əsas subyekti kimi

6.2.1. Avropa İttifaqının hüquqi təbiəti

Avropa İttifaqı Avropa hüququnun subyekt növlərindən biri sayılır və 0, həm də Avropa hüququnun başlıca subyekti hesab edilir. Bu, aydın məsələdir. Belə ki, Avropa hüququ məhz Avropa İttifaqına görə və onun üçün yaranmışdır. Hər şeydən əvvəl, xüsusi olaraq, vurğulamalıyıq ki, Avropa İttifaqı **inteqrasiya qurumudur**. İnteqrasiya qurumunun əsas və başlıca atributlarından biri isə onun özünəməxsus hüquq sisteminə malik olmasıdır.

Avropa İttifaqı Avropa hüququnun əsas və başlıca subyekti hesab edildiyinə görə, təbii ki, ilk növbədə, onun hüquqi təbiətini müəyyənləşdirməliyik. Avropa İttifaqının hüquqi təbiəti isə mübahisəli məsələlərdən sayılır. Ədəbiyyat səhifələrində bu məsələ barədə müəlliflərin söylədikləri fikirlər heç də həmişə üst-üstə düşmür. Bu səbəbdən Avropa İttifaqının hüquqi təbiəti barədə bir-birindən fərqli, müxtəlif konsepsiyalar formalaşmışdır.

Kvazidövlət konsepsiyası Avropa İttifaqının hüquqi təbiəti barədə irəli sürülən konsepsiyalardan biridir. Bu konsepsiyaya görə, Avropa İttifaqı dövlətəoxşar beynəlxalq birlikdir.¹ Həmin konsepsiya tərəfdarları hesab edirlər ki, Avropa İttifaqı bir sıra cəhətinə görə dövlətə oxşayır. Düzdür, beynəlxalq hüququn subyekti kimi dövlət üçün xarakterik olan əlamətlərə[^] Avropa İttifaqı da malikdir:

¹ *Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.28.*

[^] *Нəmin əlamətlər barədə bax: Международное публичное право. Учебник /Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.184-186.*

- dövlət kimi, Avropa İttifaqı hakimiyyət səlahiyyətinə malikdir;
- dövlət kimi, Avropa İttifaqının öz ərazisi vardır;
- dövlət kimi, Avropa İttifaqının əhalisi vardır (Avropa İttifaqının vətəndaşı olan şəxslər Avropa İttifaqının əhalisi hesab edilir);
- dövlət kimi, Avropa İttifaqı beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edir.

Lakin, bu kimi əlamətlərə malik olmasına baxmayaraq, Avropa İttifaqı dövlətəoxşar qurum (kvazidövlət) sayılır. Məsələn burasındadır ki, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı **fovqəlmillı qurumdur**. Belə ki, Avropa İttifaqı hüquq normalannın onun tərkibinə daxil olan üzv- dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Digər tərəfdən, konkret sahələrdə Avropa İttifaqının səlahiyyətləri üzv-dövlətlərin müvafiq səlahiyyətlərinə münasibətdə prioritetə (üstünlüyə) malikdir.

Federalizm konsepsiyası Avropa İttifaqının hüquqi təbiəti barədə irəli sürülən digər konsepsiyadır. Bu konsepsiyaya görə, Avropa İttifaqı federasiyadır (federativ dövlətdir). Həmin konsepsiya tərəfdarları hesab edirlər ki, Avropa İttifaqının, eləcə də onun dövlətdən üstün olan institutları- nm (orqanlanm) səlahiyyətləri kifayət dərəcədə genişdir; bu cəhət də Avropa İttifaqının federasiya (federativ dövlət) olmasına işarə edir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı bir sıra xarakterik cəhətinə görə federasiyaya (federativ dövlətə) oxşayır. Lakin, buna baxmayaraq, Avropa İttifaqı, sözün əsl siyasi-hüquqi mənasında, federasiya (federativ dövlət) hesab edilmir. Ən azı ona görə ki, federasiya (federativ dövlət) tərkibcə federasiya subyektlərindən (məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında - ştatlardan, Rusiya Federasiyasında - respublikalardan, İsveçrədə - kantonlardan və s.) ibarətdir. Avropa İttifaqının tərkibinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu kimi federasiya subyektlərinə rast gəlmirik. Bundan başqa, bəzən, Avropa İttifaqını konfederasiyaya (konfederativ dövlətə) və ya ittifaq dövlətinə oxşadırlar.' Deməliyik ki, bəzi cəhətlərə görə, konfederativ və ya ittifaq dövlətinə bənzəsə də, Avropa İttifaqı, sözün həqiqi beynəlxalq-hüquqi mənasında, nə konfederativ, nə də ittifaq dövlətidir.

Avropa İttifaqı barədə həm də **beynəlxalq təşkilat konsepsiyası** irəli sürülür. Bu konsepsiyaya görə, Avropa İttifaqı beynəlxalq (dövlətlərəarası) təşkilatdır. Həmin konsepsiya tərəfdarları öz fikirlərini bununla əsaslandırırırlar ki, Avropa İttifaqı beynəlxalq (dövlətlərəarası) təşkilatlara xas olan üsulla yaradılmışdır. Həmin üsulun mahiyyəti isə Avropa İttifaqının beynəlxalq müqavilə formasında bağlanan təsis müqaviləsi əsasında yaradılmasından (təsis edilməsindən) ibarətdir. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq (dövlətlərəarası) təşkilatlar da belə üsulla yaradılır.

Düzdür, bir sıra cəhətə görə Avropa İttifaqı beynəlxalq (dövlətlərəarası) təşkilatlara oxşayır. Belə ki, beynəlxalq (dövlətlərəarası) təşkilatlar kimi Avropa İttifaqı da üzvlüyə əsaslanan, üzvlük prinsipi əsasında yaradılan qurumdur. Belə ki, beynəlxalq (dövlətlərəarası) təşkilatlar kimi Avropa İt-

' Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С.Кривичикова, П.В.Саваськов. М., 2005, с. 192.

tifaqınm tərkibi ayn-ayn üzvlərdən ibarətdir; üzv qismində isə Avropa İttifaqının tərkibinə 28 Avropa dövləti daxildir. Bundan başqa, beynəlxalq (dövlətlərərası) təşkilatlar kimi, Avropa İttifaqının da öz məqsəd və vəzifələri vardır. Bildiyimiz kimi, beynəlxalq (dövlətlərərası) təşkilatlar konkret məqsədlərə nail olmaq və müəyyən vəzifələri yerinə yetirmək üçün yaradılır.

Lakin, nə qədər oxşar cəhətlərə (əlamətlərə) malik olsa da, Avropa İttifaqı,' sözün əsl beynəlxalq-hüquqi mənasında, beynəlxalq (dövlətlərəra- sı) təşkilat sayılmır. Məsələ burasındadır ki, hüquq və səlahiyyətlərinin həcmi, fəaliyyət və funksiyasını yerinə yetirmə üsulu, habelə qarşısında duran məsələləri həll etmək qaydası baxımından, Avropa İttifaqı beynəlxalq (dövlətlərərası) təşkilatlardan mühüm dərəcədə, əsaslı şəkildə fərqlənir. Xüsusən də malik olduğu bir sıra xarakterik əlamət Avropa İttifaqını istənilən beynəlxalq (dövlətlərərası) təşkilatlardan fərqləndirməyə imkan verir.

Birinci, Avropa İttifaqının **öz ərazisi** vardır. Avropa İttifaqının ərazisi dedikdə onun tərkibinə daxil olan 28 üzv-dövlətin milli ərazilərinin məcmusu başa düşülür. Şübhəsiz, beynəlxalq (dövlətlərərası) təşkilatların ərazisi olmur.

İkinci, beynəlxalq (dövlətlərərası) təşkilatlardan fərqli olaraq, Avropa İttifaqının **əhalisi** vardır. Statistik məlumatlara görə, hal-hazırda Avropa İttifaqında əhalinin ümumi sayı 500 milyondan çoxdur. Avropa İttifaqının əhalisi dedikdə isə Avropa İttifaqı vətəndaşlarının məcmusu başa düşülür. Söhbət Avropa İttifaqı vətəndaşlığına malik olan fiziki şəxslərin birliyindən (ittifaqından) gedir. 1992-ci ildə bağlanan Avropa İttifaqına dair Müqavilə **dövrİ5^əyə «Avropa İttifaqı vətəndaşlığı»** kimi institut daxil etdi. Bundan sonra siyasi-hüquqi sənədlərdə çox vaxt «Avropa İttifaqı vətəndaşlığı» əvəzinə, sadəcə olaraq, **«Avropa vətəndaşlığı»** anlayışı işlədilməyə başladı. ^

Avropa vətəndaşlığı üzv-dövlətlərin milli vətəndaşlığından törəmə anlayışdır. Belə ki, üzv-dövlətlərin vətəndaşı olan hər bir şəxs, necə deyirlər, avtomatik surətdə Avropa vətəndaşlığı əldə edir.

Beləliklə, Avropa İttifaqına daxil olan üzv-dövlətlərin vətəndaşları ikiqat (ikili) vətəndaşlığa malik olan şəxslərdir:

- milli vətəndaşlıq (üzv-dövlətlərin vətəndaşlığı);
- Avropa vətəndaşlığı (Avropa İttifaqı vətəndaşlığı).

Deməli, Avropa İttifaqı təkcə dövlətlərin birliyi deyildir. Avropa İttifaqı həm də ona üzv olan dövlətlərin vətəndaşlarının birliyi deməkdir.

Üçüncü, Avropa İttifaqı **öz valyuta sistemi olan** qurumdur. Belə ki, Avropa İttifaqının tərkibinə daxil olan dövlətlərin pul-valyuta dövriyyəsində «avro» kimi vahid pul nişanından istifadə olunur.

Avropa İttifaqı ilə beynəlxalq (dövlətlərərası) təşkilatlar arasında mövcud olan oxşar əlamətlər barədə bax: Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с. 416.

■ *Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.48.*

Dördüncü, Avropa İttifaqı özünəxas **institutlar (orqanlar) sisteminə** malik olan qurumdur. Həmin institutlar öz səlahiyyətləri həddində (daxilində) normativ hüquqi aktlar qəbul edir ki, onlar Avropa hüququnun subyektləri üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdirlər.

Beşinci, Avropa İttifaqı öz **büdcəsi olan qurumdur.** Avropa İttifaqının büdcə sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarətdir ki, o, iştirakçı (üzv) dövlətlərin verdikləri üzvlük haqqı hesabına deyil, özünün vəsaitləri hesabına formalaşır. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq (dövlətlərə- rasi) təşkilatların büdcəsi üzv-dövlətlərin verdikləri üzvlük haqqı hesabına formalaşır. Hal-hazırda Avropa İttifaqı büdcəsinin bir trilyon avroyadək artınması nəzərdə tutulur.'

Altıncı, Avropa İttifaqının özünün ayrıca, xüsusi xarakterə malik olsa da, **müstəqil hüquq sistemi** vardır. Bu, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq və milli (dövlətdaxili) hüquqlarla paralel və yanaşı mövcud olan, tanınan hüquq sistemidir.

Avropa İttifaqında, eyni zamanda, həm beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatları, həm dövlətəoxşar qurumları (kvazidövlətlərin), həm də federativ itti faq və konfederativ dövlətlərin əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Avropa İttifaqı dünyanın siyasi xəritəsində gah federativ, gah itti faq, gah konfederativ dövlət kimi tanınır, gah da dövlətəoxşar qurum və ya beynəlxalq təşkilat rolunda çıxış edir. Lakin, buna baxmayaraq, Avropa İttifaqı dünyada analoqu (oxşan) olmayan orijinal, unikal, spesifik **hakimyyət xarakterli mürəkkəb beynəlxalq-hüquqi inteqrasiya birliyidir.** Elə birlik ki, o, Avropa inteqrasiya prosesini həyata keçirmək üçün suveren dövlətlərə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmələrinə imkan verir, şərait yaradır.

6.2.2. Avropa İttifaqı hüquqi şəxs kimi

Avropa hüququnun subyektı kimi Avropa İttifaqı haqqında danışırkən onun hökmən iki cür hüquq subyektliyinə malik olmasına toxunmaq lazımdır. Belə ki, Avropa İttifaqının hüquq subyektliyi iki cür olur:

- daxili hüquq subyektliyi;
- beynəlxalq hüquq subyektliyi.

Daxili hüquq subyektliyi dedikdə Avropa İttifaqının öz daxilində yaranan münasibətlərdə iştirak etmək qabiliyyəti (imkanı) başa düşülür. Bundan ötrü, yəni daxili hüquq subyektliyinə malik olmaq üçün Avropa İttifaqı hüquqi şəxs statusu ilə təmin edilməlidir. Lakin Avropa İttifaqı yarandığı və təsis edildiyi andan belə statusa malik olmamışdır. Avropa İttifaqının yaradılması barədə nə Maastrixt Müqaviləsi (1992-ci il), nə də 1999-cu ildə qüvvəyə minən Amsterdam Müqaviləsi (1997-ci il) Avropa İttifaqının hüquqi şəxs statusuna malik olması haqqında heç bir göstəriş ifadə etmir. Deməli, üç Avropa birliyindən (Avropa Kömür və Polad Bir-

liyindən, Avropa İqtisadi Birliyindən, Avropa Atom Enerji Birliyindən) fərqli olaraq, o, əvvəllər, ilk vaxtlarda hüquqi şəxs statusu ilə təmin edilməmişdi.' Bu, yalnız Lissabon Müqaviləsinin (2007-ci il) qüvvəyə minməsindən sonra, yəni 2009-cu ildə mümkün ola bildi. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Lissabon Müqaviləsinin qüvvəyə minməsi ilə Avropa birlikləri ləğv edildi və onlar Avropa İttifaqı ilə əvəz olundu. Bununla Avropa İttifaqı onlann hüquqi varisi hesab edildi ki, nəticədə Avropa İttifaqı hüquqi şəxs statusu əldə etdi. Başqa sözlə, ləğv edilmiş Avropa birliklərinin hüquqi şəxs səlahiyyəti hüquqi varislik qaydasında Avropa İttifaqına keçdi. Deməli, Avropa İttifaqı hüquqi varisliyə görə hüquqi şəxs səlahiyyətinə (hüququna) malikdir.

Avropa İttifaqının hüquqi şəxs səlahiyyətinə (hüququna) malik olması məsələsi həm də rəsmi surətdə, qanunvericilik səviyyəsində həll edilmişdir. Belə ki, Lissabon Müqaviləsi (2007-ci il) bağlandıqdan sonra Avropa İttifaqına dair Müqaviləyə ayrıca bir maddə (47-ci maddə) daxil edildi. Həmin maddədə deyilir ki, Avropa İttifaqı hüquqi şəxs statusu ilə təmin edilir.

Hüquqi şəxs statusu ilə təmin edildiyinə görə Avropa İttifaqı hüquqi şəxsləri səciyələndirən əlamətlərə malikdir. Mülki hüquq nəzəriyyəsindən məlum olduğu kimi, hüquqi şəxslər **dörd əsas əlamətlə** xarakterizə olunur¹ və həmin əlamətlər bunlardan ibarətdir:

- təşkilati-vahidlik;
- ayrıca əmlaka malik olmaq;
- mülki (əmlak) dövrüdə müstəqil surətdə öz adından çıxış etmək;
- məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq.

Deməli, Avropa İttifaqı hüquqi şəxs kimi təşkilati cəhətdən vahid olub, institusional struktura malikdir. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqının hüquqi şəxs kimi mülkiyyətində ayrıca əmlakı (üzv-dövlətlərin əmlakından ayrıca əmlakı) vardır. Əlbəttə, öz qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün Avropa İttifaqının zəruri əmlak bazası (maddi resurslan) olmalıdır. Nəhayət, Avropa İttifaqı hüquqi şəxs kimi mülki (əmlak) dövrüdə öz adından müstəqil surətdə çıxış edə (məsələn, əmlaka sahiblik edə və ona sərəncam verə, əmlak əldə edə və onu özgəninkiləşdirə və s.), habelə məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh qismində iştirak edə bilər.

Beynəlxalq hüquq subyektliyinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu, beynəlxalq hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərin iştirakçısı olmaq qabiliyyəti deməkdir. Başqa sözlə, beynəlxalq hüquq subyektliyi dedikdə beynəlxalq hüququn subyektliyi başa düşülür.

¹ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.87.

- Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. Ümumi hissə. II nəşr. Bakı, 2008, s.416.

6.2.3. Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektiyi

Avropa İttifaqı nəinki hüquqi şəxs səlahiyyətinə (hüququna), həmçinin «beynəlxalq hüquq subyektiyi» kimi siyasi-hüquqi keyfiyyətə malikdir. O, belə keyfiyyəti hüquqi varislik əsasında əldə etmişdir. Belə ki, Avropa inteqrasiya birlikləri (Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa İqtisadi Birliyi, Avropa Atom Eneji Birliyi) özlərinin statusuna görə beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat hesab olunurdular. Buna görə də onların üçü də beynəlxalq hüquq subyektiyinə malik idi. Axı, istənilən beynəlxalq (döv- lətlərarası) təşkilatın beynəlxalq hüquq subyektiyi (beynəlxalq hüququn subyekti olmaq qabiliyyəti) vardır.¹ Avropa birlikləri ləğv ediləndə onla- nn malik olduqları «beynəlxalq hüquq subyektiyi» kimi keyfiyyət hüquqi varislik qaydasında həmin birliklərin hüquqi varisinə, yəni Avropa İttifaqına keçmişdir. Deməli, Avropa İttifaqı hüquqi varisliyə görə, «beynəlxalq hüquq subyektiyi» kimi siyasi-hüquqi keyfiyyətə malikdir." Beynəlxalq hüquq subyektiyinə malik olmaq məsələsi həm də Avropa İttifaqına dair Müqavilədə öz həllini tapmışdır.

Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektiyi (beynəlxalq hüququn subyekti olmaq qabiliyyəti) özünü nədə göstərir və ifadə edir? Bu, yəni Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektiyi, hər şeydən əvvəl, özünü hər hansı beynəlxalq məsələni həll etmək (məsələn, beynəlxalq müqavilə bağlamaq) üçün **beynəlxalq danışıqlar aparılmasında** bürüzə verir. Beynəlxalq danışıqlara başlanılması barədə qərar Şura qəbul edir. Şura danışıqlar aparmaq səlahiyyətinə malik olan şəxsləri təyin edir və onlara lazımı direktiv (göstəriş verir). Əgər zəmiri olarsa. Şura xüsusi məsləhət komitəsi yaradır ki, həmin komitənin əsas vəzifəsi (funksiyası) danışıq apararı şəxslərə kömək etməkdən və Şuraya öz rəyini təqdim etməkdən ibarətdir. Şura beynəlxalq müqavilənin bağlanmasını sanksiyalaşdır.

Digər tərəfdən, Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektiyi onun **beynəlxalq müqavilə bağlamasında** ifadə oluna bilər. Belə ki, Avropa İttifaqı beynəlxalq müqavilə bağlamaq hüququna malikdir. Bu hüququn realizə olunma mexanizmi isə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə göstərilmiş, necə deyirlər, təsvir edilmişdir. Həmin müqavilənin 218-ci maddəsi beynəlxalq müqavilələrin bağlanmasının ümumi qaydasına həsr olunmuşdur.

Avropa İttifaqı, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, həm üçüncü (yəni xarici, üzv olmayan) dövlətlərlə, həm də beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla beynəlxalq müqavilə bağlaya bilər; o, adətən, üçüncü dövlətlərlə ikitərəfli beynəlxalq müqavilə bağlayır. Avropa İttifaqı həm də çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə (beynəlxalq konvensiyalarda) iştirak edə bilər.

¹ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 193;

Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.136.

[^] Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с. 98.

Məsələn, Avropa İttifaqı kollektiv üzv kimi İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına (1950-ci il) qoşulur.' Avropa İttifaqının bağladığı beynəlxalq müqavilələr həm onun özü üçün, həm də üzv-dövlətlər üçün məcburidir.

Bunlardan başqa, Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektliyi öz ifadəsini onun **beynəlxalq təşkilatlarda iştirak etməsində** tapır. Bu gün o, bir sıra beynəlxalq təşkilatın iştirakçısıdır. Məsələn, Avropa İttifaqı Ümumdünya Ticarət Təşkilatının, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının və s. qurumların üzvüdür.

Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektliyi özünü həm də onun **diplomatik münasibətlərdə** iştirak etməsində göstərir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, son zamanlar Avropa İttifaqının xarici münasibətlər sahəsində diplomatik fəallığı artmışdır. Avropa İttifaqı beynəlxalq mübahisələri həll etmək üçün bilavasitə danışıqlar aparır, vasitəçilik edir, xoşməramlı (xeyirxah) xidmət göstərir və digər diplomatik üsullardan (vasitələrdən) istifadə edir. Biz, tez-tez hallarda şahidi oluruq ki, sülhməramlı əməliyyatların həyata keçirilməsində Avropa İttifaqının fəallığı necə artır.

Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektliyi məhdud (məqsədli) xarakter daşıyır. Belə ki, o, yalnız öz məqsədinə nail olmaq üçün zəruri beynəlxalq hüquqlara malik ola, müvafiq vəzifələr daşıya bilər.

6.3. Avropa hüququnun digər subyektləri

6.3.1. Avropa İttifaqının institutları Avropa hüququnun subyekt kimi

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, Avropa İttifaqının institutları (orqanları) Avropa hüququnun subyektləri sırasına aiddir." Belə ki, Avropa İttifaqının institutları (orqanları) Avropa hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərdə iştirak edir. Başqa sözlə, birinci, Avropa İttifaqının institutları (orqanları) Avropa hüququ ilə müəyyənləşdirilən hüquqlara malik ola, vəzifələr daşıya bilər. İkinci, Avropa İttifaqının institutları (orqanları), öz hərəkətləri ilə hüquqlar əldə edə və həyata keçirə, habelə özü üçün vəzifələr yarada və icra edə bilər; həmin hüquq və vəzifələr isə Avropa hüququ ilə tənzimlənir. Üçüncü, Avropa İttifaqının institutları (orqanları) yol verdikləri hüquq pozuntularına görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə malikdir; həmin məsuliyyət isə Avropa hüququ ilə müəyyən edilir və tənzimlənir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı müəyyən məqsəd üçün yaradılmışdır. Öz qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün Avropa hüququ öz institutlarını (orqanlarını) yaratmışdır. Təsadüfi deyil ki, özünün institutları- nua (orqanlarına) malik olmaq Avropa İttifaqının xarakterik cəhət və

¹ URL:<http://www.eurasialaw.ru>

■ Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000, с.51.

xüsusiyyətlərindən biridir. Unutmaq olmaz ki, qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün öz institutlarını (orqanlarını) formalaşdırmaq hüququna istənilən inteqrasiya qurumu malik olur.

Hüquqi şəxs statuslu Avropa İttifaqı özünün institutları (orqanları) vasitəsi ilə təmsil olunmuşdur. Oudur ki, Avropa İttifaqının müvafiq hüquq və vəzifələri öz institutları (orqanları) tərəfindən həyata keçirilir. Axı, hüquqi şəxslərin hüquqları onların orqanları həyata keçirir. Lakin hər bir orqan öz səlahiyyətləri həddində hərəkət etməlidir. Deməli, hüquqi şəxs statuslu Avropa İttifaqını öz səlahiyyətləri çərçivəsində onun institutları (orqanları) təmsil edir. Həmin institutlar (orqanlar) Avropa İttifaqının malik olduğu hüquqi şəxs səlahiyyətini (hüququnu) praktikada həyata keçirir.

6.3.2. Fiziki və hüquqi şəxslər Avropa hüququnun subyekti kimi

Fiziki və hüquqi şəxslər Avropa hüququnun subyekt növlərindən biri hesab edilir. Söhbət Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin yurisdiksiya- sında (hakimiyyəti altında) olan fiziki və hüquqi şəxslərdən gedir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, Avropa hüququnun subyekti rolunda nəinki üzv-dövlətlər, həmçinin onların yurisdiksiyasında olan fiziki və hüquqi şəxslər çıxış edə bilərlər. O, yəni Avropa İttifaqı Məhkəməsi «ressortissants» kimi termin işlədir; həmin termin isə «üzv-dövlətlərdən olan şəxslər» mənasını ifadə edir.¹

Doğrudan da, Avropa hüququ üzv-dövlətlərin yurisdiksiyasında olan fiziki və hüquqi şəxslərin üzərinə müəyyən vəzifələr qoyur. Həmin vəzifələr isə müvafiq hüquqları yaranmasına səbəb olur ki, üzv-dövlətlərin yurisdiksiyasında olan fiziki və hüquqi şəxslər onlardan istifadə edirlər.

Avropa İttifaqının institutları, habelə Avropa İttifaqının qeyri- hakimiyyət orqanları tərəfindən qəbul edilən aktlar (normativ və digər aktlar) son anda (nəticədə) üzv-dövlətlərə deyil, bilavasitə həmin dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxslərinə yönəlir, ünvanlanır. Onlar bu və ya digər dərəcədə həmin şəxslərin gündəlik mənfəə və maraqlarına toxunur, aid olur. Bu kimi mənfəə və maraqlar isə öz hüquqi ifadəsini şəxslərin malik olduqları subyektiv hüquqlarda, daşdıqları subyektiv vəzifələrdə tapır. Belə hüquq və vəzifələri Avropa hüququ nəinki üzv-dövlətlər, həmçinin bilavasitə onların fiziki və hüquqi şəxsləri üçün müəyyənləşdirir.² Əgər hər hansı hüquq sistemi şəxslər üçün hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirirsə, deməli, onlar həmin hüquq sisteminin subyekti hesab edilir. Buna görə də üzv-dövlətlərin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxsləri) Avropa hüququnun subyekti hesab edilirlər. Onlar subyekt qismində Avropa gömrük, ticarət, maliyyə, pul-valyuta, vergi və digər hüquq münasibətlərində iştirak edirlər.

¹ URL: <http://www.dic.academic.ru>

² Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.47.

Avropa hüququnun subyekti kimi fiziki şəxslərdən xüsusi olaraq danışmaq lazımdır. Söhbət Avropa İttifaqının vətəndaşı olan fiziki şəxslərdən gedir. Məsələ burasındadır ki, yalnız onlar, yəni Avropa İttifaqının vətəndaşları Avropa hüquq sisteminin, sözün əsl mənasında, **subyekti (tamhüquqlu subyekti)** ola bilərlər. Avropa hüququnun tamhüquqlu subyekti olmasına görə Avropa İttifaqı vətəndaşları bir sıra əlavə güzəşt və üstünlüklə (imtiyazla) təmin olunmuşdur.

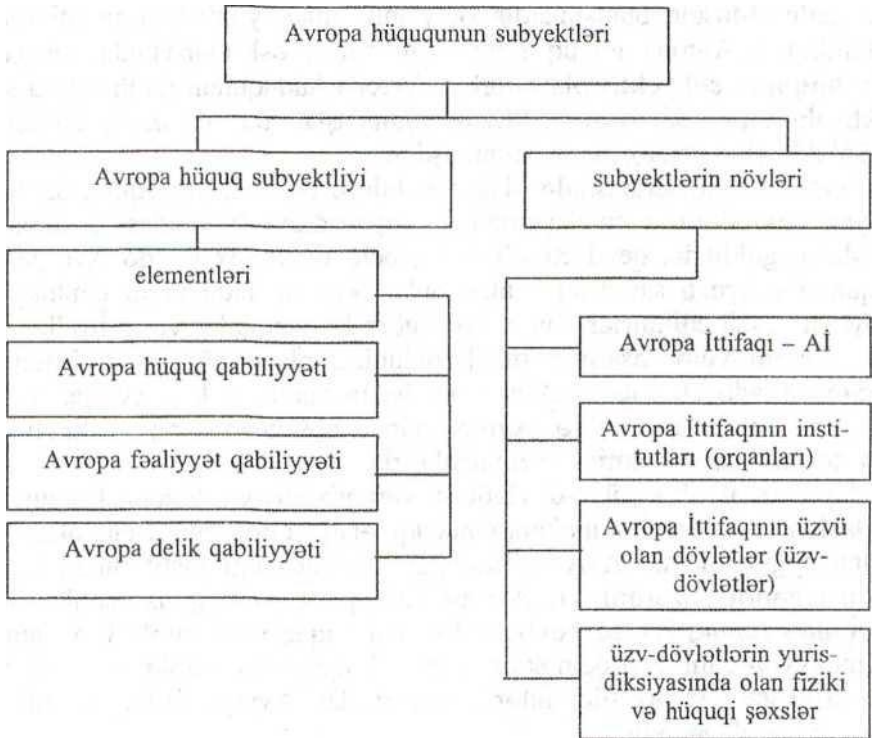
Avropa İttifaqı ərazisində olan əcnəbilərə (Avropa İttifaqının üzvü olmayan dövlətlərin vətəndaşlarına) və apatridlərə (vətəndaşlığı olmayan şəxslərə) gəldikdə, qeyd etməliyik ki, belə fiziki şəxslər də Avropa hüququnun subyekti sayılırlar. Lakin onlar Avropa hüququnun tamhüquqlu subyekti hesab edilmirlər. Ən azı ona görə ki, əcnəbilər və apatridlər Avropa İttifaqı vətəndaşının malik olduqları əlavə güzəşt və üstünlüklərdən istifadə etmirlər. Lakin, buna baxmayaraq, onlar, Avropa İttifaqı ərazisində olduqlarına görə, Avropa hüquq nonnalarına əməl etməli, həmin normaların tələblərini pozmamalıdırlar.

Qeyd etməliyik ki, üzv-dövlətlərin vətəndaşları və Avropa İttifaqı arasında həmişə davamlı, möhkəm hüquqi əlaqə olmuşdur. Belə əlaqə isə qanunauyğun olaraq, Avropa İttifaqının vətəndaşlığı institutunun yaranmasına gətirib çıxartmışdır. Avropa İttifaqı vətəndaşlığına malik olmaq (onu əldə etmək) isə, öz növbəsində, yeni hüquq və vəzifələrin yaranması (müəyyən edilməsi) deməkdir. Həmin hüquq və vəzifələr belə bir faktdan irəli gəlir ki, üzv-dövlətlərin vətəndaşları Avropa İttifaqı ilə bilavasitə hüquqi əlaqədədir.

Avropa İttifaqı vətəndaşları insan hüquqlarının (hüquq və azadlıqların) qorunması və müdafiəsi ilə bağlı olaraq, yaranan hüquq münasibətlərində daha fəal iştirak edir. Belə ki, Avropa İttifaqı vətəndaşları Avropa insan hüquqlarının qorunması hüquq sahəsinin əsas subyekti, başlıca iştirakçısı və mərkəzi fiquru sayılır. Avropa insan hüquqları hüquq sahəsi isə Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri olub, Avropa İttifaqı ərazisində şəxsiyyətin (Avropa İttifaqı vətəndaşlarının) hüquq və azadlıqlarının müdafiə etmək və qorumaq funksiyasını yerinə yetirir. Bu sahədə Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasının (2000-ci il) əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Bu sənəd Avropa İttifaqı ərazisində şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməyin vacib standartlarını müəyyənləşdirir.'

' *Daha ətraflı: Хартия Европейского Союза об основных правах. Комментарий / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2001.*

VI FƏSİL ÜZRƏ SXEM

**VI FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 2, §3).
2. Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000 (с.50-52).
3. Право Европейского Союза. Учебное пособие / Отв. ред. С.Ю.Кашкин. М., 2011 (разд. 1, § 3).

VII FƏSİL. AVROPA İTTİFAQININ İNSTİTUSİONAL STRUKTURU

7.1. Avropa İttifaqının institusionai strukturunun anlayışı və onun əsas orqanları

7.1.1. Avropa İttifaqının institusionai strukturunun anlayışı

Yaradılan hər bir təşkilat və qurum malik olduğu səlahiyyətləri öz orqanlarının vasitəsi ilə həyata keçirir, realizə edir. İstənilən təşkilat və qurum öz orqanlarının vasitəsilə həm də qarşısına qoyduğu məqsədə nail olur. Bu sözləri mürəkkəb xarakterli integrasiya qurumu olan Avropa İttifaqı haqqında da söyləmək olar. Belə ki, Avropa İttifaqı qarşıda duran məqsədə öz orqanlarının vasitəsi ilə nail olur, həm də malik olduğu səlahiyyətləri realizə edir. Avropa İttifaqının üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi də həmçinin onun orqanlarının köməyi ilə təmin olunur. Deməli, müvafiq orqanlar olmazsa, Avropa İttifaqı nə qarşısına qoyduğu məqsədə çata, nə öz səlahiyyətlərini həyata keçirə, nə də üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirə bilər.

Avropa İttifaqının orqanları **iki yerə** bölünür:

- Avropa İttifaqının rəhbər orqanları;
- Avropa İttifaqının digər orqanları.

Avropa İttifaqının rəhbər orqanları dedikdə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan orqanlar başa düşülür. Avropa hüququnda belə orqanlar **Avropa İttifaqının institutları** adlanır. Məhz müvafiq institutların vasitəsi və köməyi ilə Avropa İttifaqı öz səlahiyyətlərini həyata keçirir, realizə edir ki, həmin səlahiyyətlər Avropa İttifaqına suveren üzv-dövlətlər tərəfindən verilmişdir. Bunun əsasını isə **səlahiyyətlərin verilməsi prinsipi** təşkil edir. Avropa İttifaqı məhz bu prinsip (principe d'attribution) əsasında yaranmışdır. Həmin prinsipə görə, Avropa İttifaqı yalnız suveren üzv-dövlətlərin ona verdikləri səlahiyyətlərə malikdir. Hansı səlahiyyətlərin Avropa İttifaqına verilməsi isə təsis müqaviləsində göstərilir. Təsis müqaviləsi ilə birbaşa verilməyən digər səlahiyyətləri üzv-dövlətlər həyata keçirir. Üzv-dövlətlər tərəfindən müvafiq səlahiyyətlərin Avropa İttifaqına hansı həddə verilməsi məsələsi Avropa İttifaqının qarşısında duran məqsədə nail olunmasının və vəzifələrin yerinə yetirilməsinin zəruriliyi ilə şərtlənir, müəyyən edilir.

Məlum məsələdir ki, Avropa İttifaqının üzərinə müəyyən vəzifələr qoyulmuşdur. Bu vəzifələr məhz Avropa İttifaqının institutları tərəfindən yerinə yetirilir.

Avropa İttifaqının hansı institutlardan ibarət olmasına gəldikdə isə, qeyd etməliyəm ki, onun **beş institutu** vardır. **Avropa Soveti** həmin institutlardan biri sayılır. Əvvəllər o, siyasi orqan olmaqla Avropa İttifaqının institutu hesab edilmirdi. Yalnız 2004-cü il oktyabrın 29-da Roma şəhərində imzalanmış Avropa üçün Konstitusiyaya haqqında Müqavilə Avropa

Sovetini Avropa İttifaqının institutları sırasına daxil etdi. Avropa Soveti Avropa İttifaqının ali siyasi rəhbərlik orqanı, onun ən yuxarı instansiyası sayılır.

Avropa İttifaqının institutları sırasına həm də **Avropa İttifaqı Şurası** daxildir. Bu orqan Avropa İttifaqının institutları arasında vacib rol oynayır. Onun əsas işi üzv-dövlətlərin milli maraq və mənafelərini uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir ki, bunun Avropa İttifaqının qarşısında duran məqsədə nail olunması və vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

Avropa Komissiyası Avropa İttifaqının institutlarından biri hesab edilir. Bu institutun köməyi ilə Avropa inteqrasiyasının məqsəd və vəzifələrinin realizə olunması təmin edilir.

Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının institutları arasında xüsusi yer tutur. Bu institut Avropa İttifaqının nümayəndəlik orqanı sayılır. Belə ki, o, Avropa İttifaqı vətəndaşlarının nümayəndələrindən ibarətdir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi də Avropa İttifaqı institutları sırasına daxildir. Məlum olduğu kimi, bu institut ilk dəfə Avropa Kömür və Polad Birliyi çərçivəsində yaradıldı. Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Eneji Birliyi kimi inteqrasiya təşkilatlarının yaradılması ilə o, hər üç təşkilat üçün ümumi olan məhkəmə orqanına çevrildi və Avropa Birlikləri Məhkəməsi adlandı. Sonra isə Avropa Birlikləri Məhkəməsi Avropa İttifaqı Məhkəməsi ilə əvəz olundu. Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa İttifaqının **siyasi xarakterə malik olmayan institutu** sayılır. Bu cəhəti ilə o, Avropa İttifaqının digər institutlarından fərqlənir. Belə ki, Avropa Soveti və digərləri siyasi institut sayılır.'

Əvvəllər Maastrixt Müqaviləsinə görə (1992-ci il). Hesablama Palatası da Avropa İttifaqının institutlarından (qeyri-siyasi xarakterli institutlarından) biri hesab edilirdi. ^ Lakin Avropa üçün Konstitusiya haqqında Müqavilə (2004-cü il) onu Avropa İttifaqının institutları siyahısından çıxardı. Hal-hazırda Hesablama Palatası Avropa İttifaqının digər orqanları sırasına daxildir.

Beləliklə, Avropa İttifaqı institutlarının siyahısına aşağıdakılar daxildir:

- Avropa Soveti;
- Avropa İttifaqı Şurası;
- Avropa Komissiyası;
- Avropa Parlamenti;
- Avropa İttifaqı Məhkəməsi.

Avropa İttifaqının institutları özünəxas struktura malikdir ki, ona Avropa İttifaqının institusional strukturu deyilir.

Avropa İttifaqının institusional strukturu anlayışının məna yükü altında Avropa İttifaqının hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan orqanlarının təşkilatı vahidliyə əsaslanan daxili quruluşu başa düşülür. Daxili qu-

' Харгли Т.К. Основы права Европейского Сообщества, М.,1998, с.11.

^ Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.227.

ruluşa malik olan hər bir institut ayrı-aynıqda deyil, bir-biri ilə bağlı fəaliyyət göstərir, hərəkət edir və onlar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə nəticəsində onlar tam, vahid və bütöv halda birləşmişdir. Belə birləşməyə Avropa İttifaqı institutlarının sistemi deyilir. Avropa İttifaqının hər bir institutu həmin sistemdə ayrıca, lakin digərləri ilə bağlı olan element rolunda çıxış edir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının institutları sistemində hər bir orqan müstəqil element kimi tanınsa da, onun digər orqanlarla əlaqəsi vardır.

Avropa İttifaqı institutlarının sistemi dedikdə Avropa İttifaqının hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan orqanlarının tam, vahid və bütöv halda ehl birləşməsi başa düşülür ki, bunun nəticəsində Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi təmin edilir.

Avropa İttifaqının digər orqanları dedikdə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olmayan, kredit-valyuta, maliyyə-nəzarət, yardımçı, məsləhət (konsultativ) və digər funksiyaları yerinə yetirən orqanlar başa düşülür. Belə orqanlar Avropa İttifaqının institutları sayılmır. Lakin, buna baxmayaraq, onlar Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsində iştirak, edirlər.

7.1.2. Avropa İttifaqının institusional hüququ

Avropa İttifaqının institusional strukturu, yəni Avropa İttifaqı institutlarının strukturu ayn-ayn hüquq normaları vasitə və köməyi ilə müəyyən olunur, tənzimlənir. Bu normalar Avropa İttifaqı institutlarının formalaşma və daxilən təşkil olunma qaydalarını, həmin institutların Avropa İttifaqı orqanları sistemində rolunu və yerini, habelə onların səlahiyyətlərini və səlahiyyətlərin həyata keçirilmə prosedurlarını müəyyənləşdirir. Həmin normaların sistemində (məcmusuna) Avropa İttifaqının institusional hüququ və yaxud da, sadəcə olaraq, Avropa institusional hüququ deyilir.

Avropa İttifaqının institusional hüququ dedikdə Avropa İttifaqı institutlarının strukturunu tənzimləyən və müəyyənləşdirən hüquq normalarının sistemi (məcmusu) başa düşülür. Bu normaların nədə ifadə olunmasına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, həmin normalar öz normativ-hüquqi ifadəsini, ilk növbədə, **təsis müqavilələrində (aktlarında)** tapmışdır. Təsis müqavilələrində Avropa İttifaqının institusional strukturunun müəy- yənləşdirilməsinə və tənzimlənməsinə həsr olunan müvafiq hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdur.

Avropa İttifaqının institusional strukturunu tənzimləyən hüquq normaları həm də **xüsusi normativ aktlarda** ifadə edilmişdir ki, belə aktlar təsis müqavilələrini inkişaf etdirmək və konkretləşdirmək məqsədi ilə qəbul olunmuşdur. Xüsusi normativ aktlar içərisində də **daxili rəqləmətlər** daha vacib rol oynayır. Onlar Avropa İttifaqının hər bir institutunun strukturunu müəyyənləşdirir və fəaliyyətini qaydaya salır.

Avropa İttifaqının institusional hüququ, qeyd etməliyə ki, hüquq institutu sayılır. Belə ki, o, Avropa hüququnun tərkibinə (strukturuna) hüquq institutu kimi daxil olur. Həm də Avropa İttifaqının institusional hüququ Avropa hüququnun ümumi hissəsinə aiddir. Başqa sözlə, Avropa institusional hüququ Avropa hüququnun ümumi hissəsinin institutu sayılır. Ona görə ki, Avropa İttifaqının institusional strukturu ümumi məsələ hesab edilir. Bu səbəbdən həmin məsələni müəyyənləşdirən və tənzimləyən hüquq normaları, təbii ki, ümumi əhəmiyyətə malik olur və ümumi xarakter daşıyır.

«Avropa İttifaqının institusional hüququ» kimi hüquq institutunu «Avropa İttifaqının institutu» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Avropa İttifaqının institutu hüquq institutu deyildir. Avropa İttifaqının institutu dedikdə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının rəhbər hakimiyyət orqanı başa düşülür və belə orqanlar, adətən, siyasi institut hesab edilir. Hüquq institutu isə eyni növlü ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sisteminə (məcmusuna) deyilir. Deməli, Avropa hüququnda «institut» anlayışı **iki mənada** işlədilir:

- Avropa İttifaqının rəhbər hakimiyyət orqanı mənasında (siyasi institut);
- eyni növlü hüquq normalarının sistemi mənasında (hüquq institutu).

İstitut həm də sosial mənaya malikdir ki, bu mənada ona ictimai institut deyilir. Məsələn, ailə institutu və başqaları ictimai institut hesab edilir.

7.1.3. Avropa İttifaqının institusional strukturunun əsasları

Avropa İttifaqının institusional strukturu Avropa İttifaqı institutunun sistemidir. Avropa İttifaqı institutunun sistemi isə müəyyən əsaslara görə yaranır (qurulur) və öz funksiyasını yerinə yetirir; onlara Avropa İttifaqının institusional strukturunun əsasları deyilir.

Avropa İttifaqının institusional strukturunun əsasları dedikdə elə prinsiplər başa düşülür ki, onların köməyi ilə Avropa İttifaqı institutunun sistemini (mexanizmini) yaratmaq (qurmaq) mümkün olur və həmin institutların öz funksiyasını yerinə yetirməsi təmin edilir. Avropa İttifaqı institutunun strukturu (sistemi) məhz belə prinsiplərə əsaslanır və söykənir. Onlara aşağıdakılar aiddir; vahidlik prinsipi, subsidiar prinsip, mütənasiblik prinsipi, prioritetlik prinsipi, tarazlaşdırma prinsipi, funksiyaların bölüşdürülməsi prinsipi.

Göstərilən prinsiplərin hər birini əvvəllər ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirərək onların mahiyyətinə aydınlıq gətirmişik. Təkrar edərək, bir daha göstəririk ki, Avropa İttifaqının institusional strukturunun (sisteminin) əsasını həmin prinsiplər təşkil edir.

7.1.4. Avropa İttifaqının digər orqanları

Avropa İttifaqının digər orqanları təftiş-yoxlama, kredit-valyuta, maliyyə-nəzarət, yardımçı, məsləhətçi (konsultativ) və sairə fəaliyyət yerinə yetirir. Onlar Avropa İttifaqının institutları (rəhbər hakimiyyət orqanları) ilə tam, vahid və bütöv halda birləşərək fəaliyyət göstərirlər. Belə birləşmə Avropa İttifaqı orqanlarının sistemi adlanır. Deməli, Avropa İttifaqı orqanları sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- Avropa İttifaqının institutları (rəhbər hakimiyyət orqanları);
- Avropa İttifaqının digər orqanları (institut sayılmayan orqanlar).

Avropa İttifaqı orqanlarının sistemi dedikdə elə təşkilati mexanizm başa düşülür ki, bu mexanizmin köməyi və vasitəsi ilə Avropa İttifaqı öz səlahiyyətlərini həyata keçirir. Həmin mexanizmin sayəsində həm də Avropa İttifaqı qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi mümkün olur.

Avropa Mərkəzi Bankı Avropa İttifaqının digər orqanları sırasına aid edilən orqanlardan biridir. Bu orqan vahid daxili bazarın və iqtisadi-valyuta ittifaqının formalaşması ilə bağlı olaraq yaradılmışdır.'

Avropa İttifaqının digər orqanları sırasına həm də **Hesablama Palatası** daxildir. Bu orqanın əsas işi maliyyə sahəsində nəzarət və yoxlama-təftiş fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir.

İqtisadi və Maliyyə Komitəsi Avropa İttifaqının digər orqanlarından biri kimi tanınır və o, ixtisaslaşdırılmış yardımçı orqandır.

Baş Şura da Avropa İttifaqının digər orqanları sırasına daxildir. O, iqtisadi-valyuta ittifaqının orqanı sayılır.

Avropa İttifaqının digər orqanlarının siyahısında həm də daha bir neçə orqanın adını çəkməliyik. Bunlardan biri **İqtisadi və Sosial Komitə** adlanır; o, məsləhətçi (konsultativ) orqan hesab edilir. **Regionlar Komitəsi** də Avropa İttifaqının məsləhət orqanı sayılır. **Daimi Nümayəndələr Komitəsi** isə Avropa İttifaqının yardımçı orqanı hesab edilir. Avropa İttifaqının yardımçı orqanı sırasına həm də **Siyasət və Təhlükəsizlik üzrə Komitə** daxildir; bu orqan ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində yaradılmışdır. Avropa İttifaqı çərçivəsində həm də **Daxili Təhlükəsizlik Komitəsi** fəaliyyət göstərir; o da yardımçı orqan sayılır. Müvafiq sahələrdə həm də **Məşğulluq üzrə Komitə, Sosial Müdafiə Komitəsi** və s. kimi yardımçı orqanlar vacib rol oynayırlar. ^

Beləliklə, **Avropa İttifaqının digər orqanları**, yəni institut kimi tanınmayan orqanlarını aşağıdakı kimi fərqləndirmək mümkündür:

- **kredit-valyuta orqanları** (məsələn, Avropa Mərkəzi Bankı və s.);

' Lissabon Müqaviləsi (2007-ci il) Avropa Mərkəzi Bankını institut statusu ilə təmin edir ki, belə yanaşma həqiqətə uyğun gəlmir. Məsələn burasındadır ki, Avropa Mərkəzi Bankı hələ dövlət hakimiyyət səlahiyyətinə malik deyil və buna görə də o, institut yox, orqan (valyuta-kredit orqanı) sayılır.

' URL:<http://vmv.europa.eu>

- **maliyyə-nəzarət orqanları** (məsələn. Hesablama Palatası və s.);
- **məsləhətçi (konsultativ) orqanlar** (məsələn, İqtisadi və Sosial Komitə, Regionlar Komitəsi və s.);
- **yardımcı orqanlar** (məsələn. Daimi Nümayəndələr Komitəsi, Siyasət və Təhlükəsizlik üzrə Komitə, Daxili Təhlükəsizlik Komitəsi, İqtisadi və Maliyyə Komitəsi, Məşğulluq üzrə Komitə, Sosial Müdafiə Komitəsi və s.).

Nəzərə alınmalıdır ki, Avropa İttifaqının institut sayılmayan hər bir orqanının öz səlahiyyətləri vardır. Onlar məhz öz səlahiyyətləri daxilində və həddində fəaliyyət göstərirlər.

7.2. Avropa Soveti

7.2.1. Avropa Sovetinin statusu, funksiyası və səlahiyyəti

7.2.1.1. Avropa Sovetinin statusu

Avropa Soveti 1974-cü ildə yaradılmışdır. Lakin o, yaradılan anda dərhal institut statusu ilə təmin edilməmişdi. Qeyd etməliyik ki, Avropa Soveti institut deyil, sadəcə olaraq, orqan kimi yaradılmışdı. 1992-ci ildə Avropa İttifaqı təsis edildikdən sonra Avropa Soveti onun ən vacib orqanlarından biri kimi tanınmağa başladı. Həmin vaxtdan etibarən Avropa Soveti Avropa İttifaqı səviyyəsində ali siyasi əlaqələndirmə orqanı hesab edildi. Başqa sözlə, Avropa Soveti Avropa İttifaqının ali siyasi orqanı kimi fəaliyyət göstərirdi. Onun institut deyil, ali siyasi orqan kimi fəaliyyət göstərməsi isə vacib hüquqi nəticəyə səbəb olurdu. Belə ki, Avropa Sovetinin qəbul etdiyi qərarlar hüquqi deyil, siyasi xarakter daşıyırdı və bu səbəbdən həmin qərarlar normativ hüquqi akt sayılmırdı; onlar fiziki və hüquqi şəxslər deyil, yalnız üzv-dövlətlər üçün məcburi idi. Hüquqi xarakterə malik olmaması səbəbindən Avropa Sovetinin qəbul etdiyi qərarlar məhkəmə qaydasında mübahisə predmeti ola bilməzdi; həmin qərarlar, sadəcə olaraq, direktiv göstərişlər ifadə edirdi ki, üzv-dövlətlərin hökumətləri özlərinin praktiki fəaliyyətində bu göstərişlərə əməl etməli, onları rəhbər tutmalı idilər.'

Avropa üçün Konstitusiyaya qəbul edildikdən sonra vəziyyət dəyişdi. Belə ki, 2004-cü ilə Avropa üçün Konstitusiyaya haqqında Müqavilə imzalandı və o, Avropa İttifaqının institusional strukturunda müvafiq islahat həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Avropa üçün Konstitusiyaya **Avropa Sovetini Avropa İttifaqının institutları sırasına** aid etdi və onun səlahiyyətlərini dəqiqləşdirdi. Bununla Avropa Soveti Avropa İttifaqının institutu statusu ilə təmin edildi. Başqa sözlə, Avropa Sovetinə Avropa İttifaqının institutu statusu verildi. Bu,

Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000, с. 232.

^ Avropa İttifaqının ali siyasi əlaqələndirmə orqanı kimi Avropa Soveti barədə daha ətraflı bax: **Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.348-356.**

Avropa İttifaqının institusional sistemində edilən ən vacib dəyişiklərdən biri idi.

Bir məqama da toxunmaq istərdik. Belə ki, yarandığı anda və ilkin zamanlarda Avropa Soveti həm Avropa birlikləri, həm də həmin birliklərin üzvü olan ölkələrdə Avropa siyasi əməkdaşlığı üçün ümumi orqan kimi fəaliyyət göstərirdi. Avropa Sovetinin hüquqi statusu həm də yalnız 0, yarandığı vaxtdan xeyli (on üç il) sonra, yəni Vahid Avropa Aktı (1986-cı il)' qəbul edildikdən sonra tanınaraq təsbit olundu; bu akt Avropa Sovetinin mövcud olmasını, eləcə də fəaliyyət göstərməsini təsdiqləyirdi. Həmçinin qeyd etməliyik ki, Avropa Soveti Avropa İttifaqının ən formal orqanı sayılırdı. Məsələ burasındadır ki, sənədlərdə (təsis aktında, daxili rəqləmətdə və s.) onun müəyyənləşdirilən nə struktur bölmələri, nə aparatı, nə də aydın (dəqiq) prosedur qaydalan var idi.

Avropa Soveti Avropa İttifaqının **ali siyasi rəhbərlik orqanıdır**. Bu səbəbdən o, Avropa İttifaqının **siyasi institutu** sayılır. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının institutları iki yerə bölünür: siyasi institutlar, qeyri-siyasi institutlar. Avropa İttifaqının siyasi institutları sırasına, hər şeydən əvvəl, Avropa Soveti aiddir.[^] Elə buradaca «Avropa İttifaqının institutu kimi Avropa Soveti» anlayışını «müstəqil beynəlxalq (dövlətlərarası) regional təşkilat olan Avropa Şurası» anlayışından dərhal fərqləndirmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, Avropa Şurası müstəqil dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat kimi 1949-cu ildə 10 Qərbi Avropa dövləti tərəfindən təsis edilmişdir; hal-hazırda onun tərkibinə 47 dövlət daxildir.[^] Qeyd etmək lazımdır ki, ən vacib regional (Avropa) təşkilatlardan biri olan Avropa Şurasının həyata keçirdiyi fəaliyyət hərbi-müdafiə məsələləri istisna olmaqla, Avropa cəmiyyətinin, praktiki olaraq, bütün aspektlərini (insan hüquqları, hüquqi əməkdaşlıq, sosial-iqtisadi problemlər, gənclərin işi, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, tarixi abidələrin qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi və digər məsələləri) əhatə edir. Regional təşkilat olan Avropa Şurasının səlahiyyətlərinə nəinki hərbi-müdafiə, həmçinin iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri də daxil deyildir.*

Avropa İttifaqının siyasi institutu kimi Avropa Sovetini həm də «Avropa İttifaqının Şurası» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Avropa İttifaqının Şurası qanunvericilik funksiyasını həyata keçirən əsas və başlıca institut (orqan) sayılır. Sənədlərdə bu institutun rəsmi adı tam deyil, qısaltılmış şəkildə, yəni, sadəcə olaraq, «Şura» kimi göstərilir. Lakin, bundan fərqli olaraq, «Avropa Soveti» yeganə rəsmi addır ki, sənədlərdə (təsis aktlarında və digər hüquqi sənədlərdə) tam, qısaltılmamış şəkildə yazılır.* Biz də digər eyni və oxşar adlardan fərqləndirilməsi məqsədilə «Avropa Soveti» anlayışını işlədirik.

[^] URL;<http://www.nissia.bestpravo.ru>

■ Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2002, с.214.

[^] Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.290.

* Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с.207. ' Rusca «Европейский совет», ingiliscə isə «The European Council» adlanır.

Avropa Soveti Avropa İttifaqının **ən yüksək (ali) instansiyası** hesab edilir. Nitsa Müqaviləsinin 40a maddəsində deyilir ki, Avropa İttifaqının Şura üzvləri mübahisəli məsələnin baxılmaq üçün ən yüksək (ali) instansiya kimi Avropa Sovetinə verilməsini tələb edə bilərlər.' Söhbət siyasi mübahisədən gedir və buna görə də Avropa Soveti **siyasi arbitraj** rolunu oynayan institut (orqan) sayılır.

Avropa Sovetinin müasir statusu Avropa İttifaqına dair Müqavilənin (yeni redaksiyada, 2009-cu ildə qüvvəyə minmişdir)^ 15-ci maddəsi ilə müəyyən edilir.

7.2.I.2. Avropa Sovetinin funksiyaları

Avropa İttifaqının hər bir institutunun (orqanının) özünün ayrıca funksiyası vardır. Bu sözləri Avropa İttifaqının institutlarından (orqanlarından) biri olan Avropa Soveti haqqında da söyləmək olar. Belə ki, o, özünəxas funksiya yerinə yetirir. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Soveti ali siyasi rəhbərlik orqanıdır; o, Avropa İttifaqı səviyyəsində **ali siyasi əlaqələndirmə orqanı (institut)** kimi fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan, Avropa Soveti iki vacib funksiyanı yerinə yetirir ki, həmin funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- strateji planlaşdırma funksiyası;
- siyasi tənzimləmə funksiyası.

Strateji planlaşdırma funksiyasını Avropa Soveti həm bütövlükdə Avropa ittifaqının, həm də üzv-dövlətlərin bütün fəaliyyət sahələrinə münasibətdə həyata keçirir. Həmin funksiya Avropa İttifaqına dair Müqavilənin (yeni redaksiyada, 2009-cu ildə qüvvəyə minmişdir) 4-cü maddəsində göstərilmişdir. Bu maddədə deyilir ki, Avropa Soveti Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyətin siyasi istiqamətlərini (səmtlərini) müəyyənləşdirir. Bu göstərişdən həm də məlum olur ki, Avropa Soveti Avropa İttifaqının ali siyasi orqanı (institutu) sayılır. Ali siyasi orqan kimi, o, Avropa ittifaqının inkişafını istiqamətləndirən qərarlar qəbul edir; bu qərarlar Avropa İttifaqının strategiyasını və gələcəyini müəyyənləşdirir.

Avropa Sovetinin yerinə yetirdiyi **siyasi tənzimləmə funksiyasının** mahiyyəti bundan ibarətdir ki, o, ali siyasi instansiya kimi Avropa İttifaqı daxilində yaranan siyasi kolliziyaları (ziddiyyətləri) və mübahisələri həll edir, aradan qaldırır. O, xüsusən də Avropa ittifaqının institutları arasında yaranan siyasi kolliziyaları və mübahisələri həll edir. Bundan əlavə, əgər kolliziya və mübahisə Avropa İttifaqının Şurası çərçivəsində həll edilə bilməzsə, onda məsələ Avropa Soveti tərəfindən tənzimlənir, yoluna qoyulur.

' Ниццкий договор и Хартия основных прав Европейского Союза /Общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2003. С.21.

URL:<http://www.eulaw.ru>

7.2.1.3. Avropa Sovetinin səlahiyyətləri

Avropa İttifaqının hər bir institutunun öz səlahiyyəti vardır. Avropa İttifaqının institutlarının səlahiyyəti qəti olaraq müvafiq sənədlərlə müəyyən edilir. Avropa Sovetinin səlahiyyətinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Soveti **real səlahiyyətə** malik olan institut (orqan) sayılır. Avropa Sovetinin real səlahiyyəti isə, ilk növbədə, təsis müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Lakin təsis müqaviləsində bu məsələyə yalnız bir neçə maddə həsr olunmuşdur; bu maddələr isə Avropa Sovetinin səlahiyyətini tam müəyyənləşdirmir. Məsələ burasındadır ki, Avropa Soveti praktiki fəaliyyətdə digər səlahiyyətləri də həyata keçirir. Buna görə də Avropa Sovetinin real səlahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün onun fəaliyyət praktikasını təhlil etmək lazımdır. Bunun nəticəsində müəyyən etmək mümkün olur ki, Avropa Soveti hansı real səlahiyyətlərə malikdir. Avropa Soveti xüsusilə də öz praktiki fəaliyyəti zamanı real səlahiyyətə daxil olan **aşağıdakı məsələləri** həll edə bilər:

- yeni təsis aktının hazırlanması haqqında qərar qəbul etmək;
- hökumətlərarası konfrans çağırmaq;
- Avropa İttifaqının yeni inkişaf mərhələsi barədə qərar qəbul etmək;
- hazırlanmış inkişaf proqramlarına baxmaq və onları bəyənmək;
- Avropa İttifaqının tərkibinə yeni üzvlərin daxil olması barədə qərar qəbul etmək;
- Avropa İttifaqının iqtisadi, sosial və m.aliyyə inkişafının ümumi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasətinin, habelə ümumi müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsinə ali rəhbərlik etmək.

Avropa Soveti istənilən məsələyə baxıb həll edə bilər, bu şərtlə ki, həmin məsələ Avropa İttifaqının fəaliyyəti, necə deyirlər, onun «həyatı» üçün mühüm dərəcədə əhəmiyyətli olsun. Avropa İttifaqı, o cümlədən Avropa İttifaqının Şurası səviyyəsində yaranan bürün mübahisəli məsələlər baxılıb həll olunmaq üçün Avropa Sovetinə verilir. Avropa Soveti hətta Avropa İttifaqının institutlarının səlahiyyətinə aid edilən istənilən əhəmiyyətli və vacib məsələyə baxa bilər. Avropa Sovetinin fəaliyyət praktikası göstərir ki, olduqca geniş spektrli məsələlərə dair ən mühüm siyasi qərarlar məhz Avropa Soveti çərçivəsində qəbul edilir. Avropa İttifaqının inkişafı və təkamülü ilə bağlı olan istənilən vacib (əhəmiyyətli) məsələ, praktiki olaraq, Avropa Soveti tərəfindən tənzimlənir.

7.2.2. Avropa Sovetinin strukturu və onun fəaliyyət qaydası

7.2.2.1. Avropa Sovetinin strukturu

Avropa İttifaqının siyasi sistemində Avropa Sovetinin böyük əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyil ki, qeyd etdiyimiz kimi, o, Avropa İttifaqı-

nm ali siyasi orqanı sayılır. Hər bir orqan kimi, Avropa Soveti də daxili quruluşa malikdir ki, ona Avropa Sovetinin struktum deyilir.

Avropa Sovetinin strukturu dedikdə onun daxili quruluşu başa düşülür. Avropa Sovetinin daxili quruluşu isə onun tərkibinin hansı orqanlardan ibarət olmasını aydınlaşdırmaqla müəyyən edilir.

Avropa Sovetinin **tərkibinə** aşağıdakılar daxildir:

- Avropa Sovetinin Daimi Sədri;
- Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin ali rəhbərləri;
- Avropa Komissiyasının sədri.

Göstərilən şəxslər **Avropa Sovetinin üzvləri** adlanır. Avropa Soveti də tərkibcə üzvlərindən ibarətdir.

Avropa Sovetinin Daimi Sədri Avropa Sovetinin başçısıdır. Təsadüfi deyil ki, Lissabon Müqaviləsi (2007-ci il) qüvvəyə minənə kimi (01.12.2009-cu il) ədəbiyyat səhifələrində o, məhz bu cür adlandırıldı. Avropa Sovetinin Daimi Sədri Avropa İttifaqının ali vəzifəli şəxsidir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa Sovetinin səlahiyyəti təsis müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Lakin təsis müqaviləsi onun səlahiyyətinə aid edilən məsələləri konkret şəkildə göstərmir; burada Avropa Sovetinin Daimi Sədrinin səlahiyyəti ümumi formada müəyyənləşdirilir. Ancaq, buna baxmayaraq, müəyyən etmək mümkün olur ki, Avropa Sovetinin Daimi Sədrinin səlahiyyətinə bir sıra məsələ aiddir. **Avropa Sovetinin sessiyasını çağırmaq** həmin məsələlərdən biridir. O, Avropa Sovetinin həm növbəti, həm də növbədənkənar sessiyasını çağıra bilər.

Avropa Sovetinin işini təşkil etmək Avropa Sovetinin Daimi Sədrinin səlahiyyətinə aid olan digər məsələdir. Sədr, yüksək post sahibi kimi Avropa Sovetinin keçirdiyi iclaslara rəhbərlik (sədrlik) edir; Avropa Sovetinin iclaslarının hazırlanmasını təmin etmək də onun üzərinə düşür.

Avropa Sovetinin Daimi Sədri, necə deyərlər, tutduğu posta **seçki yolu** ilə yiyələnir. Belə ki, o, Avropa Sovetinin üzvləri tərəfindən **iki il yarım müddətə** seçilir. Sədrin tutduğu posta yalnız bir dəfə təkrar seçilmək hüququ vardır. Seçki gizli keçirilir və səslərin çoxunu əldə edən (səs çoxluğu qazanan) namizəd Avropa Sovetinin Daimi Sədri seçilmiş hesab edilir.

Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin ali rəhbərləri dedikdə ya dövlət, ya da hökumət başçılan başa düşülür. Söhbət Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin dövlət və ya hökumət başçılarından gedir. Onlar ölkədə ya icra hakimiyyəti qolunun (sahəsinin) başçısı, ya da icra hakimiyyətinin daşıyıcısıdır.

Avropa İttifaqına dair Müqavilədə (yeni redaksiyada) üzv-ölkələrin dövlət və ya hökumət başçılanın **vaxtaşırı görüşlər** keçirmələri nəzərdə tutulur. Rəsmi surətdə keçirilən bu görüşlərdə üzv-dövlətlərin rəhbərləri Avropa İttifaqının fəaliyyəti və inkişafı ilə bağlı ən vacib məsələləri müzakirə edirlər.

Avropa Soveti üzv-ölkələrin dövlət və ya hökumət başçılarını öz tərkibində birləşdirən instituttur. Bu institutun tərkibinə üzv-ölkələrdən yüksək səviyyəli bir nümayəndə (ya dövlət, ya da hökumət başçısı) daxildir. Başqa sözlə, üzv-ölkələr Avropa Sovetinə nümayəndə qismində öz ali (yüksək) rəhbərlərini göndərirlər. Əgər üzv-ölkə parlamentli respublika olarsa, onu Avropa Sovetində hökumət başçısı (Baş nazir, kansler, hökumət sədri) təmsil edir, yəni Avropa Sovetinin üzvü qismində hökumət başçısı çıxış edir; yox, əgər üzv-ölkə prezidentli respublika olarsa, onu Avropa Sovetində dövlət başçısı (Prezident) təmsil edir. Belə halda, Avropa Sovetinin üzvü qismində üzv-ölkənin dövlət başçısı (Prezident) çıxış edir.

Öz tərkibinə və formalaşma qaydasına görə Avropa Soveti Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin ali rəhbərlərinin yığıncağıdır. Belə yığıncaqda nümayəndə qismində üzv-ölkələrin ya dövlət, ya da hökumət başçısı iştirak edir. Bu baxımdan, həmin yığıncaq «**sammit**» hesab edilir.'

Avropa Sovetinin tərkibinə həm də **Avropa Komissiyasının sədri** daxildir. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin (yeni redaksiyada) 4-cü maddəsində göstərilir ki, Avropa Soveti üzv-ölkələrin dövlət və ya hökumət başçılarını, habelə Avropa Komissiyasının sədrini birləşdirir.

1.2.22. Avropa Sovetinin fəaliyyət (iş) proseduru

Avropa Soveti sessiya formasında fəaliyyət göstərir, işləyir. Buna görə də **sessiya** onun həyata keçirdiyi fəaliyyətin (işin) təşkilati formasıdır.

Sessiya **iki cür** olur:

- növbəti sessiya;
- növbədənənar sessiya.

Növbəti sessiya dedikdə sənəddə göstərilən və nəzərdə tutulan müddətdə çağınlan sessiya başa düşülür. Bu cür sessiyanın çağınması əvvəlcədən planlaşdırılır. Semestrə iki dəfədən az olmayaraq, növbəti sessiya çağınır. Növbəti sessiyaların çağınması işini Avropa Sovetinin Daimi Sədri təşkil edir. Başqa sözlə, Avropa Sovetinin növbəti sessiyalarını Avropa Sovetinin Daimi Sədri çağırır.

Göründüyü kimi, Avropa Soveti sessiya qaydasında işləyir, fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən onu **daimi fəaliyyətdə olan orqan (institut) hesab etmək olmaz**. Həm də ona görə ki, Avropa Sovetinin tərkibi (üzləri) üzv-ölkələrin dövlət və ya hökumət başçılarından ibarətdir. Belə hal, əlbəttə, Avropa Sovetinin daimi fəaliyyət göstərən orqan (institut) kimi tanınmasına mane olur.

Növbədənənar sessiya dedikdə çağınması əvvəlcədən planlaşdırılmayan sessiya başa düşülür. Bu cür sessiya kəskin siyasi bölməni yarandığı və Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlərə ümumən aid olan

hər hansı digər aktual problem ortaya çıxdığı hallarda çağırılır. Məsələn, 1992-ci ildə Danimarka dövləti Avropa İttifaqına dair Müqaviləni ratifikasiya etdiyi zaman Avropa Sovetinin növbədənənar (ekstem) sessiyası çağırıldı.¹

Avropa İttifaqına aid elə vacib məsələlər yarana bilər ki, belə məsələlərin həll olunması təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb etsin. Məhz bundan ötrü Avropa Sovetinin növbədənənar sessiyası çağırılır. Avropa Sovetinin sessiyaları bir neçə iclas keçirilməsini əhatə edir. Yaranmış əhəmiyyətə görə, iclaslar qapalı keçirilir və iki iş günü davam edir.

Avropa Sovetinin sessiyası bir neçə iclasdan ibarətdir. Məhz bu iclaslarda ən vacib və əhəmiyyətli olan qərarlar qəbul edilir. Əvvəlcə adi plenary iclas keçirilir. Lakin plenary iclas keçirilənə kimi məhdud dərəcədə (Avropa Sovetinin tam olmayan tərkibi ilə) qeyri-formal görüş keçirilir, danışıqlar aparılır və bu zaman gələcəkdə qəbul olunacaq müvafiq qərarın layihəsi hazırlanır. Başqa sözlə, qeyri-formal görüş (danışıqlar) bu və ya digər qərarın layihəsini hazırlamağa imkan verir.

Sessiyanın birinci iş günü bununla başa çatır ki, müzakirə olunan məsələ barədə kompromisə nail olunur. Bu, Avropa Sovetinin sessiyasının **konfidensial hissəsi** hesab edilir.

İkinci iş günündə **yekun plenary iclas** (geniş iclas) keçirilir. Yekun plenary iclasın nəticəsi barədə kommunikedə qıscaca məlumat verilir. Rəsmi məlumatda müzakirə olunan məsələlər sadalanır və qəbul edilən qərarın xülasəsi (rezyume) ifadə edilir. Avropa Sovetinin sessiyasının nəticəsi barədə daha ətraflı və geniş məlumat Avropa Parlamentinə təqdim olunan xüsusi məruzədə verilir.

Avropa Sovetinin qərarları **hüquqi cəhətdən məcburi** olan aktlardır. Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin hökumətləri, habelə onun institutları öz praktiki fəaliyyətlərində həmin qərarları rəhbər tutmalıdırlar.

7.3. Avropa İttifaqı Şurası

7.3.1. Avropa İttifaqı Şurasının statusu, funksiyası və səlahiyyəti

7.3.1.1. Avropa İttifaqı Şurasının statusu

Avropa İttifaqı Şurası Avropa İttifaqının institutları sisteminə daxildir. Belə ki, o, Avropa İttifaqının **institutu** sayılır. Həm də qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı Şurası, eyni zamanda, siyasi institut hesab edilir.[^]

«Avropa İttifaqının Şurası» nəzərdən keçirdiyimiz sözügedən institutun tam rəsmi adıdır. Avropa İttifaqına dair Müqavilə qüvvəyə mindiyi andan (1993-cü il) bu institut rəsmi olaraq, tam şəkildə məhz belə adlanır. Lakin, həmin institutun adı, adətən, tam deyil, «Şura» kimi qıscaca yazılır. Belə ki, «Şura» elə barəsində danışdığımız institutun qısa adıdır. Avropa

¹ UKL <http://www.gendocs.ru>

[^] Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998. с.И; URL:<http://www.consilium.europa.eu>

İttifaqın təsis müqavilələrində məhz «Şura» kimi qısaldılmış termin (ad) işlədilir. Belə termindən həm də ədəbiyyat səhifələrində istifadə olunur.' Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında da «Şura» termini işlədilir.'^

Avropa İttifaqı Şurasının tərkibinə Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin nazirləri (məsələn, xarici işlər nazirləri, səhi}Ayə nazirləri, iqtisadiyyat nazirləri və s.) daxildir. Bunu nəzərə alaraq, kütləvi informasiya vasitələrində, habelə elmi ədəbiyyatda Avropa İttifaqı Şurası «**Nazirlər Soveti**» adlandırılır.^ Lakin bu, qeyri-rəsmi addır. Biz, yaranmış ənənəni nəzərə alaraq, «**Şura**» kimi qısa addan istifadə etməyə üstünlük veririk. Yeri gəlmişkən, nəzərdən keçirdiyimiz institut Avropa İttifaqına dair Müqavilə qüvvəyə minənədək «Avropa Birlikləri Şurası» adlanırdı.

Avropa İttifaqının hər bir institutu kimi Şuranın da müvafiq statusu vardır. Onun hüquqi statusu bilavasitə təsis müqavilələri ilə müəyyən olunur. Şura öz statusuna görə, Avropa İttifaqının **qanunvericilik orqanı (institutu)** sayılır. Düzdür, qanunvericilik prosesində (hüquq normaları yaratmaq prosesində) Avropa İttifaqının «Avropa Komissiyası» və «Avropa Parlamenti» kimi orqanlar (institutları) müəyyən rol oynayır. Lakin, buna baxmayaraq. Qərb hüquq doktrinasında Şura Avropa İttifaqının başlıca qanunvericilik orqanı (institutu) kimi xarakterizə olunur.

Hüquqi statusuna müvafiq olaraq. Şura təkcə qanunvericilik orqanı (institutu) hesab edilmir. Şura həm də elə bir instituttur (orqandır) ki, o, Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərin maraq və mənafeələrinin Avropa İttifaqı qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi, eləcə də Avropa İttifaqının məqsədlərinə nail olunması kontekstində uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Əgər üzv-dövlətlərdən hər hansı biri Şura tərəfindən qəbul edilən qərarların onun maraq və mənafeələrinə mühüm dərəcədə zərər vurmasını bildirərsə. Şura belə qərarlar qəbul etməkdən çəkinməlidir. Deməli, Şura **üzv-dövlətlərin maraq və mənafeələrini ifadə edən institut (orqan)** sayılır. Başqa sözlə. Şura üzv-dövlətlərin maraq və mənafeələrini təmsil edir; Şuranın rolu məhz bununla müəyyən olunur.* Digər tərəfdən, Şuranın fəaliyyəti Avropa İttifaqının öz məqsədlərinə nail olunmasına və qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəlir.

7.3.I.2. Şuranın funksiyaları

Avropa İttifaqının hər bir institutu (orqanı) kimi Şuranın da özünəxas funksiyaları vardır. **Qanunvericilik funksiyası** onun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biridir. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 16-cı maddəsində deyilir ki. Şura qanunvericilik funksiyasını həyata keçirir. Bu funksiyamın

Məsələn, bax: Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, С.71.

^ *Məsələn, bax:* Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко и О.И.Ти- унов. М., 2010, С.418.

^ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.116.

Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.118.

mahiyyəti Şura tərəfindən müvafiq qanunvericilik aktının - normativ hüquqi aktın qəbul edilməsindən ibarətdir. Lakin o, qanunvericilik funksiyasını Avropa Parlamenti ilə birlikdə həyata keçirir.

İkinci, Şura **büdcə funksiyasını** yerinə yetirir. Şuranın belə funksiya yerinə yetirməsi Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 16-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Burada deyilir ki, Şura büdcə funksiyasını həyata keçirir. Belə ki, Avropa İttifaqının öz büdcəsi vardır. Bu Avropa İttifaqının xarakterik cəhətlərindən biridir.' Avropa İttifaqının büdcəsi isə Şura tərəfindən qəbul olunur və təsdiqlənir. Lakin Şura büdcə funksiyasını Avropa Parlamenti ilə birlikdə həyata keçirir. O, Avropa Parlamenti ilə birlikdə Avropa İttifaqının büdcəsini qəbul edərək təsdiqləyir.^

Üçüncü, Şura **əlaqələndirmə funksiyasını** həyata keçirir. Şuranın bu funksiyası Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 16-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu maddədə deyilir ki, Şura Avropa İttifaqının yürütdüyü siyasətləri müəyyən edir və onların həyata keçirilməsini əlaqələndirir. O, xüsusilə də Avropa İttifaqının ümumi iqtisadi siyasətinin əlaqələndirilməsini həyata keçirir. Lakin əlaqələndirmə Avropa İttifaqına dair Müqavilədə nəzərdə tutulan şərtlərə uyğun olmalıdır.

Dördüncü, Şura **nəzarət funksiyasına** malikdir. Belə ki, Şura başqa orqanların hərəkətlərindən Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinə (o, əvvəllər Birinci İnstansiya Məhkəməsi adlanırdı) şikayət edə bilər. Bu yolla Şura digər orqanların fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Şura həm də **xarici siyasət funksiyasını** həyata keçirir. Bu funksiya Şuranın ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır.

Beləliklə, Şura aşağıda göstərilən **beş əsas funksiyamı** həyata keçirir.^

- qanunvericilik funksiyası;
- büdcə funksiyası;
- əlaqələndirmə funksiyası;
- nəzarət funksiyası;
- xarici siyasət funksiyası.

7.3.I.3. Şuranın səlahiyyətləri

Şura geniş səlahiyyətlərə malikdir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək ki, o, **qanunvericilik səlahiyyətinə** malikdir. Belə səlahiyyətə malik olması Şuranın qanunvericilik funksiyasını həyata keçirməsindən irəli gəlir. Lakin Şura Avropa İttifaqının qanunvericilik səlahiyyətinə malik olan yeganə orqanı deyil. Belə ki, Şura qanunvericilik səlahiyyətini tək-cə (təkbaşına) həyata keçirmir. Məsələ burasındadır ki, qanunvericilik aktları (nor-

¹ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв.ред. Л.М. Энтин. М., 2011, с.57.

[^] Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с. 17.

[^] Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.121.

mativ hüquqi aktlar) qəbul etmək hüququna Şura ilə bərabər, Avropa İttifaqının digər orqanları da malikdirlər. Lakin, reallıq bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqının əsas qanunvericilik aktları (əsas normativ hüquqi aktlar) olan rəqlament və direktiv ümumi qaydaya görə, başlıca olaraq, Şura tərəfindən qəbul edilir. Bu isə belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, Şura Avropa İttifaqının qanunvericilik səlahiyyətinə malik olan başlıca orqandır. Təsadüfi deyil ki, əksər müəlliflərin fikrincə, qanunvericilik səlahiyyəti, əsasən, Şura tərəfindən həyata keçirilir. Lakin bu fikrin daha da dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyuruq. Belə ki, Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 16-cı maddəsinə görə, qanunvericilik səlahiyyətini Şura və Avropa Parlamenti birlikdə həyata keçirirlər. Əslində, bu, reallığa tam deyil, qismən, yəni müəyyən dərəcədə uyğundur.

Qeyd etməliyik ki, qanunvericilik səlahiyyəti aşağıda göstərilən iki qaydada həyata keçirilir:

- ümumi qayda;
- xüsusi qayda.

Ümumi qaydanın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, qanunvericilik aktının layihəsi, əgər Şura və Avropa Parlamenti tərəfindən bəyənilsə, qəbul olunmuş hesab edilir. Bu zaman Şura sanki, özünün malik olduğu qanunvericilik səlahiyyətini Avropa Parlamenti ilə bölüşdürür. Belə halda qanunvericilik rolunda eyni zamanda həm Şura, həm də Avropa Parlamenti çıxış edir. Buna görə də onlar həm qanunvericilər adlanırlar. Deməli, ümumi qayda tətbiq olunarkən qanunvericilik səlahiyyətini Şura və Avropa Parlamenti birgə həyata keçirir.

Xüsusi qayda tətbiq edildikdə isə qanunvericilik səlahiyyətinin həyata keçirilməsində Avropa Parlamenti iştirak etmir. Bu zaman qanunverici rolunda Şuranın özü çıxış edir, Avropa Parlamentinin qanunverici olması isə istisna edilir. Deməli, xüsusi qayda tətbiq edilərkən Şura qanunvericilik səlahiyyətini Avropa Parlamenti ilə bölüşdürmür. Belə halda Şura qanunvericilik səlahiyyətini təkbaşına (təkcə) həyata keçirir.

Şura həm də büdcə səlahiyyətinə malikdir.' Şuranın belə səlahiyyətə malik olması onun büdcə funksiyasını yerinə yetirməsindən irəli gəlir. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının öz büdcəsi vardır. Avropa İttifaqı büdcəsinin rolunun artması, eləcə də onun müstəqilliyinin güclənməsi buna səbəb olmuşdur ki, Şura həm də büdcə səlahiyyətini həyata keçirir. Lakin Şura büdcə səlahiyyətini təkcə, necə deyərlər, müsəqil surətdə deyil, Avropa İttifaqının digər institutları (orqanları) ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirir. Belə ki, Avropa Komissiyası büdcə layihəsini hazırlayır və bunun üçün də 0, zəruri aparata, müvafiq maddi resurslara malikdir. Bundan sonra büdcə layihəsi baxılmaq üçün Şuraya təqdim olunur. Şura büdcə layihəsini təsdiq edir (bəyənir) və Avropa Parlamentinə göndərir. Avropa Parlamenti büdcə layihəsinə baxaraq, onu qəti olaraq qəbul edir.

' Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.368.

Şura **əlaqələndirmə səlahiyyətinə** də malikdir.' Belə ki. Şura Avropa İttifaqının ümumi iqtisadi siyasətini əlaqələndirir. Belə əlaqələndirmənin isə vacib əhəmiyyəti vardır. Bununla Avropa İttifaqının qarşısına qoyduğu məqsədə nail olunması təmin edilir. Şuranın əlaqələndirmə səlahiyyətinə malik olması bundan irəli gəlir ki, o, əlaqələndirmə funksiyasını yerinə yetirir.

Şura həmçinin **nəzarət səlahiyyətinə** malikdir. Belə səlahiyyət Şuraya imkan verir ki, o, digər orqanların fəaliyyətinə (hərəkətlərinə) nəzarət edə bilsin. Nəzarət səlahiyyəti Şuranın nəzarət funksiyasını yerinə yetirməsi ilə bağlıdır.

Göstərilənlərdən başqa. Şura həm də **xarici siyasət səlahiyyətinə** malikdir ki, bu səlahiyyət onun xarici siyasət funksiyasını yerinə yetirməsindən irəli gəlir.“ Qeyd etməliyik ki. Şuranın göstərilən səlahiyyəti onun ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində malik olduğu ən vacib səlahiyyət sayılır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki. Şura ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində müvafiq qərarlar qəbul edən əsas orqan (institut) sayılır. Belə ki. Şura ümumi xarici siyasətin və təhlükəsizlik siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi üçün lazım olan qərarlar qəbul edir və bu zaman o, Avropa Şurasının müvafiq qərarlarına əsaslanır.

Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində eyni mövqedən çıxış etməlidirlər. Bu, yəni eyni mövqedən çıxış etmək isə yalnız Şura çərçivəsində mümkün ola bilər. Eyni mövqedən çıxış etmək buna gətirib çıxarır ki, üzv-dövlətlər ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində birgə hərəkətlər etmiş olurlar. Birgə hərəkətlər vahid və effektiv olmalıdır ki, bunu məhz Şura təmin edir.

Üzv-dövlətlər tərəfindən birgə hərəkətlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bütün məlumatlar məcburi surətdə Şuraya təqdim edilməlidir. Əgər üzv-dövlətlər ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində fəvqəladə xarakterli hər hansı tədbir görərlərsə, onlar bu barədə dərhal və ləngimədən Şuraya məlumat verməyə borcludurlar. Lakin belə tədbirlər birgə hərəkətlərin məqsədinə zidd olmamalı, onların effektivliyi- nə mənfəi təsir göstərməməlidir.

Şuranın ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində qəbul etdiyi qərarlar bütün üzv-dövlətlər üçün məcburidir; onlar həmin qərarları məcburi surətdə yerinə yetirməlidirlər. Şura hətta üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti məsələlərinə dair beynəlxalq saziş bağlaya bilər. Unutmaq olmaz İd, Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 37-ci maddəsi Şuram belə hüquqla təmin edir.

' **Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.368.**

' **Европейского право. Учебник / Под общ. ред. Л.М. Энтина. М., 2000, с. 225.**

Beləliklə, yerinə yetirdiyi funksiyalara uyğun olaraq. Şura aşağıda göstərilən **beş əsas səlahiyyətə** malikdir:

- qanunvericilik səlahiyyəti;
- büdcə səlahiyyəti;
- əlaqələndirmə səlahiyyəti;
- nəzarət səlahiyyəti;
- xarici siyasət səlahiyyəti.

7.3.2. Şuranın tərkibi, iş qaydası və qərar qəbul etmək proseduru

7.3.2.1. Şuranın tərkibi

Şura daimi tərkibə malik deyil. Buna görə də o, **daimi fəaliyyət göstərən orqan (institut)** sayılmır. Belə ki. Şura iclas keçirmək yolu ilə işləyir və fəaliyyət göstərir. Odur ki, **iclas** Şuranın fəaliyyətinin və işinin əsas təşkilati formasıdır. Şuranın iclaslarında müxtəlif məzmunlu məsələlər müzakirə olunur. İclaslarda müzakirə edilən məsələlərin məzmunundan, yəni müzakirə predmetindən asılı olaraq. Şuranın tərkibi dəyişir: məsələn, əgər Şurada xarici siyasət məsələsi müzakirə olunarsa, Şuranın iclasında üzv-dövlətlərin xarici işlər nazirləri iştirak edirlər; əgər Şurada müzakirə predmeti aqrar siyasət məsələsi olarsa, onda Şuranın iclasında üzv-dövlətlərin kənd təsərrüfatı nazirləri iştirak edirlər; əgər Şurada müzakirəyə maliyyə siyasətinə aid olan məsələ çıxanlarsa, belə halda Şuranın iclasına üzv-dövlətlərin maliyyə nazirləri dəvət olunurlar; əgər Şurada müzakirə olunan məsələnin məzmunu (predmeti) ətraf mühitin qorunmasından ibarət olarsa. Şuranın iclasına üzv-dövlətlərin ekologiya nazirləri (ətraf mühiti qoruma işi üzrə nazirlər) çağırılırlar; iqtisadi məsələ həll olunan hallarda Şuranın iclası üzv-dövlətlərin iqtisadiyyat nazirləri səviyyəsində keçirilir və s.

Şuranın **tərkibi** üzv-dövlətlərin hökumətlərinin səlahiyyətli nümayəndələrin-dən ibarətdir. Şuraya hər üzv-dövlət bir nümayəndə göndərməlidir; nümayəndə həm də nazir səviyyəsində olmalıdır.

Hal-hazırda Avropa İttifaqının üzvü 28 dövlətdən ibarətdir. Odur ki, Şuranın tərkibinə nazir səviyyəsində 28 üzv daxildir. Deməli, Şuranın üzvləri üzv-dövlətlərin hökumət nazirlərindən ibarətdir. Həmin şəxslər özlərinin rəsmi statusuna görə qərarlar qəbul olunmasında iştirak etmək hüququna malikdirlər. Belə qərarlar isə nazirlərin təmsil edildikləri dövlətlər üçün məcburidir.

Əvvəllər Şuranın iclaslarında hər bir üzv-dövlətin xarici əlaqələrə görə məsul olan hökumət üzvü, yəni xarici işlər nazirləri iştirak edirdilər. Lakin, sonralar məlum oldu ki, belə yanaşmanın effekti azdır. Belə ki. Şura, hər şeydən əvvəl, normativ aktlar qəbul edən qanunvericilik orqanıdır. Bu və ya digər konkret məsələyə dair daha effektiv normativ aktlar isə peşəkarcasına yalnız ayrı-aynı sahələrə rəhbərlik edən nazirlər (**sahəvi nazirlər**) tərəfindən qəbul edilə bilər. Söhbət öz dövlətlərində müvafiq

idarəçilik (idarəetmə) sahəsinə görə məsul olan nazirlərdən gedir. Məsələn, aqrar sahəyə dair normativ aktlar üzv-dövlətlərin aqrar nazirləri tərəfindən qəbul olunmağa başladı; nəqliyyat sferasına aid normativ aktın qəbul edilməsində üzv-dövlətlərin nəqliyyat nazirləri iştirak edirlər; əmək (o. cümlədən sosial təminat) məsələsi haqqında normativ akt üzv-dövlətlərin əmək və sosial təminat nazirlərinin iştirakı ilə qəbul olunur və s.

7.3.2.2. Şuranın fəaliyyət (iş) proseduru

Şura müəyyən tərkibdə fəaliyyət göstərir, işləyir. Başqa sözlə, Şura **iclas** keçirmək yolu ilə işləyir, fəaliyyətini həyata keçirir. İclasın hansı tərkibdə keçirilməsindən asılı olaraq. Şuranın iki növü fərqləndirilir:

- Ümumi Şura;
- Xüsusi Şura.

Ümumi Şura üzv-dövlətlərin xarici işlər nazirləri və ya Avropa işləri ilə məşğul olan nazirlər (bəzi üzv-dövlətlərdə belə vəzifə mövcuddur) səviyyəsində keçirilir. Şuranın bu növü göstərilən tərkibdə iclas keçirir və bu səbəbdən onu, bəzən. **Xarici İşlər Nazirləri Soveti** adlandırırlar.

Ümumi Şura, adətən, bütövlükdə Avropa İttifaqına aid olan **ümumi məsələlərlə** məşğul olur. Buna görə də ona çox vaxt **Ümumi Məsələlər üzrə Şura** deyilir. Məsələn, Ümumi Şura təsis müqaviləsinə yenidən baxmaq üçün konfrans çağırma bilər ki, bu, ümumi məsələ hesab edilir.

Ümumi Şura həm də **siyasi xarakterli məsələlərlə** məşğul olur. Belə ki, 0, xarici siyasət məsələlərinə dair müvafiq qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. Ümumi Şura, unutmamaq ki, Avropa İttifaqının üçüncü dövlətlərlə **xarici əlaqələr** (münasibətlər) sahəsinə aid olan qərarlar qəbul edə bilər. Bu prosedur, 2002-ci ildə təsdiq edilmiş Daxili Reqlamentə 1 nömrəli Əlavədə göstəriləndiyi kimi, «**Ümumi Məsələlər və Xarici Əlaqələr**» forması adlanır.'

Deməli, Ümumi Şura bir ümumi formasıya çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Hüquq ədəbiyyatında Ümumi Şura, bəzən. **Qanunvericilik Şurası** adlanır. Bu onunla izah edilir ki, müəyyən hallarda Ümumi Şura qanunvericilik aktlarını müzakirə və qəbul edən qanunverici rolunda çıxış edir.

Ümumi Şura, qeyd etdiyimiz kimi, bir formasıya çərçivəsində iclas keçirir. Bu o deməkdir ki. Ümumi Şura bir formasıyadan ibarətdir; ona Ümumi Məsələlər və Xarici Əlaqələr Şurası da deyilir.

Xüsusi Şura isə üzv-dövlətlərin sahəvi nazirlərindən ibarət olan tərkibdə (sahəvi nazirlər səviyyəsində) iclas keçirir. Məsələn, iqtisadiyyat nazirləri kimi tərkibdə, maliyyə nazirləri kimi tərkibdə, nəqliyyat nazirləri kimi tərkibdə və s. Odur ki. Xüsusi Şura, əksər hallarda, «**Sahəvi Şura**» adlandırılır.

Əgər iqtisadi məsələ həll edilərsə. Xüsusi Şura üzv-dövlətlərin iqtisadiyyat nazirləri səviyyəsində iclas keçirir, yaxud əgər maliyyə məsələsi

müzakirə olunarsa. Xüsusi Şura üzv-dövlətlərin maliyyə nazirlərindən ibarət olan tərkibdə iclas keçirir və s.

Xüsusi Şuranın iclaslan **formasiya** çərçivəsində keçirilir. Formasiya Xüsusi Şuranın hansı tərkibdə iclas keçirməsini ifadə etmək üçün işlədilən termindir. Formasiyalara™ sayı Xüsusi Şuranın iclaslarında hansı sahə- vi məsələnin müzakirə edilməsindən və müvafiq iclasların hansı nazirlərdən ibarət olan tərkibdə keçirilməsindən asılı olaraq müəyyən edilir.

2002- ci ildə təsdiq olunmuş yuxarıda adıçəkilən Daxili Reqlamentdəki siyahıya aşağıdakı formasiyalar - **xüsusi formasiyalar** aiddir:'

- İqtisadi və Maliyyə Məsələləri üzrə Şura;
- Ədliyyə və Daxili İşlər Məsələləri üzrə Şura;
- Məşğulluq, Sosial Siyasət, Səhiyyə və İstehlakçıların Hüquqlarını Müdafiə Məsələləri üzrə Şura;
- Rəqabət Qabiliyyəti Məsələləri (daxili bazar, sənaye, elmi tədqiqat) üzrə Şura;
- Kənd Təsərrüfatı və Balıqçılıq Məsələləri üzrə Şura;
- Nəqliyyat, Telekommunikasiya və Energetika Məsələləri üzrə Şura; Ətraf Mühit Məsələləri üzrə Şura;
- Təhsil, Gənclər və Mədəniyyət Məsələləri üzrə Şura.

Fo™asiyalann ümumi siyahısı Avropa Şurası tərəfindən təsdiq olunur.

Buraya, yəni ümumi siyahıya ümumi və xüsusi fomasiyalar daxildir. Lakin bəzi fomasiyalann fomalaşması (yaradılması) təsis müqaviləsində birbaşa və ya dolay şəkildə nəzərdə tutulmuşdur.

Fləm qüvvədə olan nomativ hüquqi aktlar, həm də Şuranın reqlamenti iclasların keçirilmə müddətini əvvəlcədən müəyyən etmir; onlar Şuranın keçirdiyi iclasların həm də sayını və dövriliyini (məsələn, ayda neçə dəfə və s.) müəyyənləşdirmir. İclaslar ehtiyac (tələbat) olduğu, habelə bu və ya digər problemin həllinin zəruri sayılmasından asılı olaraq çağırılır. Hər il orta hesabla Şuranın 100-dən çox iclası keçirilir. Şuranın keçirdiyi iclaslar aşağıdakı **qaydada** çağırılır:

- Şura sədrinin təşəbbüsü ilə;
- üzv-dövlətlərdən birinin xahişi ilə;
- Avropa Komissiyasının təklifi ilə.

Ümumi Şuraya (Xarici İşlər Nazirləri Sovetinə) sədrliyi Xarici İşlər və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Nümayəndə həyata keçirir. O, sədrlik funksiyasını daimi əsaslarla yerinə yetirir.

Xüsusi Şuralara gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlara üzv-dövlətlərin nümayəndələri növbə ilə sədrlik edirlər.^ Növbələr Şuranın 1 yanvar 2007-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Həmin qərara görə, üzv-dövlətin hər bir nümayəndəsi altı ay müddətinə Xüsusi Şuraya sədrlik edir.

' URL;<http://www.eulaw.edu.ru> '

URL:<http://www.n-europe.eu>

Şuraya sədrlik edən iclasların gündəliyini müəyyənləşdirir. İclasların gündəliyi müvafiq strukturlar tərəfindən hazırlanır.

İclasların gündəliyinə, adətən, **iki kateqoriya** məsələ daxil olur:

- «A» kateqoriyası;
- «B» kateqoriyası.

«A» **kateqoriyasına** elə məsələlər daxildir ki, həmin məsələlərin həll olunması üçün əvvəlcədən razılıq (konsensus) əldə edilir. Odur ki, belə məsələlər əlavə olaraq diskussiyaya və mübahisə predmetinə çevrilmir. Digər tərəfdən, «A» kateqoriyasına aid olan məsələlər müzakirə olunan zaman səsvermə həyata keçirilmir. Ona görə ki, əvvəlcədən əldə edilmiş razılıq bu məsələlər üzrə səsvermə keçirilməsini istisna edir, aradan qaldırır. Həmin məsələlər üzrə müvafiq qərar qəbul olunur ki, bu qərar bəyənildir. Qərann bəyənilməsi Şuranın iclas protokolunda ifadə olunur; protokol Şura sədri və baş katib tərəfindən imzalanır.

«B» **kateqoriyasına** isə elə məsələlər aiddir ki, həmin məsələlərin həlli qabaqcadan mümkün olmur. Belə ki, onların həlli barədə əvvəlcədən lazımi razılıq əldə edilmir. Təbii ki, bu kateqoriyadan olan məsələlərin həlli üçün (qərar qəbul edilməsi üçün) müzakirə və diskussiya aparılması, səsvermə tələb olunur.

Şuranın iclaslarında qərarlar səsvermə yolu ilə qəbul edilir. Təsis müqaviləsində deyilir ki, Şuranın qərarları səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Bu zaman **üç əsas prinsipdən** istifadə edilir:

- sadə səs çoxluğu prinsipi;
- yekdillik prinsipi;
- müəyyənləşdirilmiş səs çoxluğu prinsipi.

Hansı prinsipin tətbiq edilməsi iki məsələdən asılıdır: birinci, Şurada qəbul olunan qərarın məzmunundan; ikinci, qəbul olunan qərann əhəmiyyətindən.

Əgər Şurada, əsasən də, ikinci dərəcəli və texniki xarakterli prosedural məsələ haqqında qərar qəbul edilərsə, **sadə səs çoxluğu prinsipi** tətbiq olunur. Bu prinsipə görə, Şurada qərann qəbul olunması üçün tələb edilir ki, Şura üzvlərinin ümumi sayının yansından çoxu səs versin. Əgər nəzərə alsaq ki, Şuranın 28 üzvü vardır, müvafiq qərann qəbul edilməsi üçün 14-dən çox üzvün səs verməsi kifayətdir.

Yekdillik prinsipi tətbiq olunan zaman hər bir üzv-dövlət Şurada bir səsə malik olur və ondan istifadə edir. Qərann qəbul edilməsi üçün Şura üzvlərinin yekdilliklə səs verməsi tələb olunur. Əgər Şura üzvlərindən, heç olmazsa, biri qərann əleyhinə səs verərsə, qərar qəbul edilmir. Lakin Şura üzvlərindən hər hansı birinin bitərəf qalması heç də qərarın qəbul edilməsinə mane olmur. Belə halda qərar yekdilliklə qəbul edilmiş sayılır.

Müəyyənləşdirilmiş səs çoxluğu prinsipi mürəkkəb xarakterə malikdir. Əvvəllər bu prinsipə görə, Şura üzvləri bir səsə deyil, müəyyənləşdirilmiş səsə malik idilər. Məsələn, Almaniya, Fransa, İtaliya və Böyük

Britaniyanın - 29, İspaniyanın - 27, Avstriya və İsveçin - 10, Danimarka, İrlandiya və Finlandiyanın - 7, Lüksemburqun - 4 və s. səsi vardı. Ayn-ayn Şura üzvlərinin malik olduğu səslər müəyyənləşdirilərkən aşağıda göstərilən amillər nəzərə alınır:

- üzv-dövlətlərin əhalisinin sayı;
- üzv-dövlətlərin iqtisadi göstəriciləri;
- üzv-dövlətlərin inteqrasiya prosesində iştirak etmə dərəcəsi;
- digər amillər.

İndi vəziyyət dəyişmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqına dair Müqavilə (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi redaksiyasında) müəyyənləşdirilmiş səs çoxluğu prinsipinin yeni qaydasını nəzərdə tutur. Həmin qaydaya görə. Şura üzvlərinin 55 faizinin səsi müəyyənləşdirilmiş səs çoxluğu hesab edilir, bu şərtlə ki, 55 faiz Şura üzvləri ən azı 15 dövləti və Avropa İttifaqı əhalisinin 65 faizindən çoxunu əhatə etsin. Əgər ən azı dörd üzv- dövlət qərarın əleyhinə səs verərsə, qərar qəbul edilməmiş sayılır və əksinə, belə olmazsa, qəbul edilmiş hesab olunur.

Qərarın yekdillik və ya müəyyənləşdirilmiş səs çoxluğu prinsipi əsasında qəbul edilməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu məsələ təsis müqaviləsinin və ya onu tamamlayan normativ hüquqi aktların ifadə etdiyi göstərişdən asılı olaraq həll edilir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, prosedur məsələlərinə aid qərarlar sadə səs çoxluğu prinsipi əsasında qəbul edilir. Yerdə qalan məsələlərə dair qərarlar isə ya yekdillik, ya da müəyyənləşdirilmiş səs çoxluğu prinsipi əsasında çıxarılır.

Son zamanlar Şurada qərarlar, əsasən, müəyyənləşdirilmiş səs çoxluğu prinsipi əsasında qəbul edilir. Unutmaq olmaz ki, bu prinsipin əsasında həll edilən məsələlərin dairəsi kifayət dərəcədə genişdir. Həm də deməliyik ki, həmin prinsip olduqca vacib sahələrdə tətbiq olunur. Məsələn, ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində qərarlar qəbul edilən zaman müəyyənləşdirilmiş səs çoxluğu prinsipindən istifadə edilir. Avropa Komissiyasının formalaşması və təyinatı zamanı da həmin prinsip tətbiq olunur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, son dövrlərdə Şurada qərarların müəyyənləşdirmiş səs çoxluğu prinsipi əsasında qəbul edilməsi tendensiyasının artması müşahidə olunur. Bu, Avropa İttifaqının inkişaf və təkamülündə üstün tendensiya sayılır.

Şura Brüssel şəhərində yerləşir və fəaliyyət göstərir. Üzv-dövlətlərin müvafiq nazirləri (onlar Şura üzvləridir) Şuranın iclaslarında iştirak etmək üçün məhz bu şəhərə gəlir, sonra isə öz ölkələrində olan əsas iş yerlərinə qayıdırlar. Deməli, Şura daimi əsaslarla işləyən və fəaliyyət göstərən orqan (institut) deyildir. Başqa sözlə. Şuranın işi daimi xarakter daşımır. Bu səbəbdən Şuranın strukturunda yardımçı orqanlar (məsələn. Siyasət və Təhlükəsizlik üzrə Komitə, Daimi Nümayəndələr Komitəsi və s.) yaradılmışdır ki, bu cəhəti ilə Şura Avropa İttifaqının digər institutlarından fərqlənir. Yardımçı orqanlar Şuranın işində və fəaliyyətində olduqca böyük rol oynayırlar.

7.4. Avropa Komissiyası

7.4.1. Avropa Komissiyasının statusu, formalaşması və səlahiyyətləri

7.4.1.1. Avropa Komissiyasının statusu və təyinatı

Avropa Komissiyası Avropa İttifaqının siyasi institutlarından (orqanla- nndan) biridir. O, qısaca olaraq, «**Komissiya**» adlanır.' Qərb hüquq ədəbiyyatı səhifələrində ona Avropa İttifaqının başlıca icra orqanı, bəzən isə, **Avropa İttifaqının Hökuməti** deyilir. Belə ki. Komissiya Avropa büdcəsi üzrə kreditlərə sərəncam verir. Məhz bu cəhət onu suveren dövlətlərin hökumətinə yaxınlaşdırır və oxşadır. Avropa İttifaqına dair Müqaviləyə görə, Komissiya icra hakimiyyətinin daşıyıcısı, Avropa İttifaqının icra-sərəncam verici orqanıdır.

Komissiya Avropa İttifaqının işlərinin idarə edilməsində həlledici rol oynayır. Belə ki, o, **idarəetmə orqanı sayılır**. Unutmaq olmaz ki. Komissiya yüksək səviyyədə idarəetmə işini həyata keçirir. Bundan ötrü o, zəruri inzibati aparata malikdir. Təsadüfi deyil ki, yaxın vaxtlara kimi Komissiyanın inzibati aparatına daxil olan işçilərin sayı 38 mini ötmüşdür.^ Bunların köməyi və vasitəsi ilə idarəçilik sahəsində yüksək səviyyədə geniş həcmli işlər görülür.

Komissiya təkcə idarəetmə (idarəçilik) sahəsində fəaliyyət göstərən institut (orqan) sayılmır. O, həm də **qanunvericilik prosesinin vacib iştirakçısıdır**. Təsadüfi deyil ki. Komissiya Avropa İttifaqının qanunvericilik fəaliyyətində birinci dərəcəli rol oynayır.^ Qabağa gedərək əvvəlcədən bildirməliyi ki, qanun layihələri məhz onun tərəfindən hazırlanır.

Komissiya Avropa inteqrasiyasının qarşısına qoyulan məqsədlərə nail olunmasında, eləcə də Avropa inteqrasiyasının üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsində vacib rol oynayan orqandır. Nəzərə almalıyıq ki, Avropa inteqrasiyasının maraq və mənafeyini müdafiə etmək onun əsas təyinatlarından biri sayılır. Bu səbəbdən onu Avropa inteqrasiyasının hərəkətverici qüvvəsi, obrazlı şəkildə desək, «mühərrik»! adlandırırlar. Odur ki. Komissiya Avropa inteqrasiyası problemləri ilə məşğul olan strukturlar (qurumlar) arasında xüsusi yer tutan, yüksək marağa səbəb olan orqan kimi tanınır.

Komissiya, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, **Avropa İttifaqının dövlətdən üstün institutları** sırasına daxil olan orqan kimi tanınır.* Belə ki. Komissiya, formal olaraq, üzv-dövlətlərdən asılı deyil. Digər tərəfdən, o, öz fəaliyyətində inteqrasiya qurumu olan Avropa İttifaqının mənafeyini və hüquqi göstərişlərini rəhbər tutmalıdır. Unutmaq olmaz ki. Komissiyanın tərkibi üzv-dövlətlərin vətəndaşlarından ibarətdir. Üzv-dövlətlər Ko-

' Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.87.

“ URL:<http://w^vw.skit-orel.ru>; www.ec.europa.eu ^ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 126. Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с. 387.

missiyanın tərkibinə daxil olan öz vətəndaşlarına hər hansı göstəriş verə və onları təlimatlandırma bilməzlər.

Komissiya həm də **Avropa İttifaqının xarici əlaqələrində vacib rol oynayan orqandır. O**, üçüncü dövlətlərlə (Avropa İttifaqına daxil olmayan dövlətlərlə) beynəlxalq müqavilələrin (ticarət müqavilələrinin, əməkdaşlıq haqqında beynəlxalq sazişlərin və s.) bağlanması üçün danışıqlar aparır, Avropa İttifaqını BMT-də və onun ixtisaslaşdırılmış strukturlarında, habelə ÜTT-də təmsil edir və s.

Komissiya Avropa İttifaqının həyatında vacib rol oynayır. O, xüsusilə də Avropa İttifaqının işlərinin idarə olunması sistemində mühüm yer tutur. Hətta dünyada mövcud olan beynəlxalq (dövlətlərarası) qurumlar arasında ona bənzəyən institut (analoq) tapmaq çətinidir.

7.4.I.2. Komissiyanın tərkibi və formalaşması

Komissiyanın **tərkibi** aşağıdakılardan ibarətdir;

- sədr (Avropa Komissiyasının sədri);
- üzvlər (Avropa Komissiyasının üzvləri);
- Xarici İşlər və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Nümayəndə.

Sədr təyin olunur, seçilmir. Sədrin təyin olunma proseduru isə Avropa İttifaqına dair Müqavilə və Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə ilə müəyyən edilir. Həmin prosedura görə, sədr postuna namizəd Avropa Soveti tərəfindən irəli sürülür. Deməli, sədr postuna namizəd irəli sürmək hüququ Avropa Sovetinə məxsusdur. Avropa Soveti həm də sədri qəti olaraq təyin etmək hüququnu həyata keçirir. Başqa sözlə, bu və ya digər şəxsi Komissiyaya sədr postuna təyin etmək məsələsi Avropa Soveti tərəfindən həll olunur. Əvvəllər isə sədr postuna namizəd üzv-dövlətlər tərəfindən irəli sürülürdü. Belə ki, üzv-dövlətlər (daha doğrusu, üzv-dövlətlərin hökumətləri) ümumi razılığa gələrək sədr vəzifəsinə müəyyən şəxsi namizəd irəli sürür və onu təsdiq olunmaq (bəyənilmək) üçün Avropa Parlamentinə təqdim edirdilər. Avropa Parlamenti namizədi təsdiq etdikdən (bəyəndikdən) sonra, o, sədr vəzifəsinə təyin olunurdu. Deməli, ilk vaxtlarda sədr öz vəzifəsinə üzv-dövlətlərin hökumətlərinin ümumi razılığı əsasında təyin edilirdi. İndi isə sədrin təyin olunma proseduru dəyişmişdir. Belə ki, hal-hazırda sədr öz vəzifəsinə üzv-dövlətlərin hökumətlərinin ümumi razılığı ilə deyil, bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, Avropa Soveti tərəfindən təyin edilir.

Sədr postuna namizəd irəli sürülməsi məsələsi Avropa Sovetində müəyyənləşdirilmiş səs çoxluğu prinsipi əsasında müəyyən edilir. Bu prinsip əsasında Avropa Soveti tərəfindən sədr öz vəzifəsinə təyin olunur.

Avropa Soveti tərəfindən sədr postuna irəli sürülən namizəd təsdiq olunmaq üçün Avropa Parlamentinə təqdim edilir. Əgər namizəd Parlament tərəfindən təsdiqlənsə (siyahı tərkibinin mütləq çoxluğu tərəfindən dəstəklənsə), o, sədr postuna yiyələnir; əksinə, namizədi Parla

ment bəyənməzsə (təsdiq etməzsə), təbii ki, o, sədrlik vəzifəsini tutmur. Belə halda, Avropa Soveti bir ay müddətində Parlamentə yeni namizəd təqdim etməlidir.

Sədr öz vəzifəsinə **5 il müddətinə** təyin olunur. Başqa sözlə, sədrin səlahiyyət müddəti 5 ildir. Öz səlahiyyət müddəti başa çatdıqda o, təkrarən sədr postuna təyin edilə bilməz. Keçmiş sədr, bir qayda olaraq, Komissiya üzvü təyin olunur. Sədr postuna yalnız Avropa İttifaqının vətəndaşlığına malik olan şəxs təyin edilə bilər, yəni Komissiyanın sədri **Avropa İttifaqının vətəndaşı** olmalıdır. Məlum məsələdir ki, Avropa İttifaqı vətəndaşları sırasına daxil olmayan şəxs sədr vəzifəsinə təyin oluna bilməz.

Sədr Komissiyanın işinə rəhbərlik edir. O, Komissiyanın başçısıdır. Sədr nəinki Komissiyaya, həmçinin bütövlükdə Avropa İttifaqına rəhbərlik funksiyasını həyata keçirir. Təsadüfi deyil ki, kütləvi informasiya vasitələrində Şura sədrini Avropa İttifaqının «**Prezidentinə**», Komissiya sədrini isə Avropa İttifaqının «**Baş nazirinə**» oxşadırlar.

Sədr Komissiyanın iclasların çağır, onlara sədrlik edir, gündəliyi müəyyənləşdirir, cari rəhbərliyin həyata keçirilməsinə yönələn digər hərəkətləri edir və Komissiya tərəfindən bəyənən sənədləri imzalayır.

Sədr Avropa İttifaqını **beynəlxalq aləmdə (beynəlxalq sammitlərdə) nümayəndə kimi təmsil edən rəsmi şəxsdir**. Avropa İttifaqını xaricdə təmsil edən orqan (institut) kimi Komissiya adından sədr xarici dövlətlərin yüksək səviyyəli rəhbərləri ilə görüşlər keçirir, danışıqlar aparır, beynəlxalq konfranslarda, yığıncaqlarda və s. toplantılarda iştirak edir.

Sədr Komissiyanın **siyasi rəhbəri** rolunda çıxış edir. Belə ki, o, Komissiyaya siyasi rəhbərliyi həyata keçirir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Komissiyanın gördüyü və yerinə yetirdiyi işin siyasi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək hüququ sədrə məxsusdur. Bu səbəbdən o, siyasi fiqurdur.'

İcra (idarəetmə) orqanı kimi Komissiyanın daxilən təşkili və formalaşması təkbaşlıq prinsipinə əsaslanan iyerarxiya sistemidir. Sədr isə bu sistemə rəhbərlik və başçılıq edən şəxs (iyerarxiya başçısı) sayılır. Məhz sədrin özü müavinlərini təyin edir, Komissiyanın üzvləri arasında vəzifə bölgüsü aparır.

Komissiyanın üzvləri onun tərkibinə (strukturuna) daxil olan fiziki şəxslərdir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, yalnız Avropa İttifaqı vətəndaşlığına malik olan fiziki şəxs Komissiya üzvü ola bilər. Başqa sözlə, Komissiya üzvləri **Avropa İttifaqı vətəndaşlarından** ibarət olmalıdır. Təbii ki, əgər şəxs Avropa İttifaqı vətəndaşlığına malik deyilsə, o, Komissiyaya üzv ola bilməz.

Əvvəllər Komissiya üzvləri Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin ümumi razılığı ilə təyin edilirdi. İndi isə Komissiya üzvlərinin təyin edilməsi məsələsini sədr Avropa Soveti ilə birlikdə həll edir. Qəbul

' Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.393.

edilməyən namizəd başqası ilə əvəz olunmalıdır. Qəbul edilmiş namizədlər isə təsdiq olunmaq (bəyənilmək) üçün Avropa Parlamentinə təqdim edilir. Deməli, şəxsin Komissiya üzvü təyin olunması üçün Avropa Parlamentinin razılıq verməsi tələb olunur.'

Komissiya üzvləri təyin olunarkən «**bir üzv-dövlət - bir Komissiya üzvü**» kimi prinsip tətbiq edilir. Bu prinsipə görə, hər bir üzv-dövlətdən bir şəxs üzv qismində Komissiya tərkibinə daxil olunur. Odur ki, Komissiya 28 üzvdən ibarətdir. Əvvəllər isə ayn-ayrı üzv-dövlətlər üçün əlavə kvota müəyyən edilmişdi. Belə ki. Böyük Britaniya, Almaniya, İspaniya, İtaliya və Fransa dövlətindən Komissiya tərkibinə üzv qismində iki vətəndaş daxil olunmuşdu. Hal-hazırda bu cür kvota sistemi tətbiq edilmir. Məsələ burasındadır ki, belə sistem ayrı-ayn Komissiya üzvləri arasında vəzifə bölgüsü aparılmasını olduqca çətinləşdirirdi.

Üzv qismində Komissiya tərkibinə təklif olunan **namizədlər** aşağıda göstərilən tələblərə cavab verməlidirlər;

- yüksək peşə ixtisasına malik olmaq;
- praktiki təcrübəyə malik olmaq;
- ~ yalnız Avropa İttifaqının mənafe və maraqları üçün işləmək, fəaliyyət göstərmək.

Komissiya üzvləri **müstəqil** olub, hər hansı qurumdan asılı deyillər. Üzv-dövlətlərin milli hökumətləri Komissiya üzvlərinə nə göstəriş verə, nə də onları təlimatlandırma bilərlər. Başqa sözlə. Komissiya üzvləri öz hökumətlərindən göstəriş almamalı, onların təlimatına uyğun hərəkət etməməlidirlər. Təmiz, qərəzsiz və vicdanlı olmaq Komissiya üzvlərinin üzərinə düşən vəzifələr sırasına daxildir; onlar təvazökar və nümunəvi davranmalıdırlar. Komissiya üzvləri həm də hər hansı ödənişli və ya ödənişsiz başqa vəzifə tuta bilməzlər.

Komissiya üzvləri onların üzərinə düşən bu kimi **vəzifələri** lazımınca yerinə yetirməli, onları pozmamalıdırlar. Əgər Komissiya üzvləri həmin vəzifələri pozarsa, bu, onlar üçün arzuolunmaz nəticələrə səbəb olur. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, belə halda Komissiya üzvləri məcburi olaraq istefaya göndərilir. Digər tərəfdən. Komissiya üzvü pensiya almaq, habelə öz vəzifəsinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olaraq əldə etdiyi bir sıra güzəşt və imtiyazdan istifadə etmək hüququndan məhrum olunur. Belə mənfə nəticələr o halda yarana bilər ki. Komissiya üzvünün öz üzərinə düşən vəzifələri pozması barədə Komissiya və ya Şura müvafiq qaydada Avropa İttifaqı Məhkəməsinə müraciət etsin. Əgər Avropa İttifaqı Məhkəməsi faktı təsdiq edərsə. Komissiya üzvü məcburi olaraq istefaya göndərilir və s.

Komissiya üzvü **komissar** adlanır. Qeyd etdiyimiz kimi. Komissiyanın tərkibinə 28 üzv daxildir. Deməli, Komissiya 28 komissardan ibarətdir. Komissar elə bir vəzifəli şəxsdir ki, o, konkret idarəetmə (idarəçilik) sahəsinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirir.

' Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 130.

Komissar öz daxili aparatı olan **Komissarlığın** başçısıdır. Hər bir Komissarlıq isə bir neçə **Baş Direktorluğa** (directorates-general) bölünür; onlardan hər birinə **baş direktor** (director-general) rəhbərlik edir. Baş direktor müvafiq idarəetmə sahəsində iş görə məsul olan komissara tabedir.¹ Başqa sözlə, baş direktor və onun rəhbərlik etdiyi bölmə komissarlardan birinə tabedir. Komissarların tabeliyində həm bir, həm də bir neçə Baş Direktorluq ola bilər. Lakin baş direktorlar bilavasitə Komissiyanın tərkibinə daxil deyil.

Komissiyanın aparatına daxil olan və struktur bölmə sayılan Baş Direktorluq müəyyən **direktorluqlara** bölünür ki, onlara direktor başçılıq edir. Direktorluq da, öz növbəsində, **sektorlara** bölünür və onlara rəislər (sektor rəisləri) rəhbərlik edir.

Komissarlıqların **sayına** gəldikdə, deməliyə ki, onlar üç kateqoriyaya bölünür. Birinci kateqoriyaya aid olan komissarlıqlar **iqtsadi sahədə idarəçiliyi** həyata keçirir. İkinci kateqoriyaya daxil olan komissarlıqlar **inzibati və xarici əlaqələrlə bağlı məsələlərlə** məşğul olurlar. Üçüncü kateqoriyanın əhatə etdiyi komissarlıqların isə səlahiyyətinə **sosial, məşğulluq, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və istehlakçıların hüquqlarını müdafiə etmək** kimi məsələlər daxildir.

Qeyd etməliyə ki, bir sıra Komissarlıq, eyni zamanda, həm iqtisadi, həm sosial, həm mədəni quruculuq, həm də təhsil və inkişaf məsələləri ilə məşğul olur. Buna görə də belə komissarlıqların bu və ya digər kateqoriyaya aid edilməsi şərti xarakter daşıyır.

Komissarların səlahiyyət müddəti **5 ildir**. Belə ki, onlar öz vəzifəsinə 5 il müddətinə təyin olunurlar. Komissarların səlahiyyət müddəti həm də Avropa Parlamentinə seçkilər keçirilməsinin dövriliyinə (vaxtaşın olmasına) uyğun gəlir. Belə ki, hər 5 ildən bir Avropa Parlamentinə seçkilər keçirilir. Avropa Parlamentinə seçkilər keçirildikdən sonra komissarlar təyin olunur.

Bir sıra halda komissarların tutduğu vəzifə boş qalır (**vakansiya**) və həmin hallar bunlardan ibarətdir:

- xəstəlik;
- ölüm;
- könüllü istefa vermək;
- məcburi istefa vennək.

Göstərilən hallardan biri mövcud olduqda boş qalmış komissar vəzifəsinə (postuna) yenisi təyin edilir. Bu məsələni Komissiyanın sədri Avropa Soveti ilə birlikdə həll edir. Yeni təyin olunmuş komissar həmçinin Avropa Parlamentində təsdiqlənməlidir. Vakant yerə təyin olunmuş komissar öz vəzifəsinə ümumi səlahiyyət müddəti (5 il) başa çatana qədər icra etməlidir.

Səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra komissar öz vəzifəsinə təkrar

¹ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.13.

təyin edilə bilər. Bu, yalnız komissarın təyin olunduğu üzv-dövlətin milli hökumətinin razılığı ilə mümkün sayılır. Başqa sözlə, səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra komissarın öz postuna (vəzifəsinə) təyin edilməsi milli hakimiyyətdən (hökumətdən) asılıdır. Bu isə o deməkdir ki, komissarlar mütləq və tam şəkildə müstəqil deyillər.

Səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra komissarlar könüllü surətdə istefaya gedirlər. Bununla yanaşı, əgər öz vəzifə borcunu lazımınca yerinə yetirməzlərsə, onlar məhkəmə qaydasında məcburi olaraq istefaya göndərilir. Komissarların istefaya getməsinə həmçinin Komissiya sədri də tələb edə bilər.

Komissiyanın tərkibinə (strukturuna) həm də **Xarici İşlər və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Nümayəndə** daxildir. Onun təyin olunması üçün xüsusi prosedura müəyyən edilmişdir. Bu prosedura görə, sözügedən Ali Nümayəndə Komissiyanın tərkibinə Avropa Soveti tərəfindən daxil olunur. Unutmaq olmaz ki, Ali Nümayəndənin təyin edilməsi Avropa Sovetinin müstəsna səlahiyyətinə aid edilən məsələdir. Lakin Ali Nümayəndənin namizədliyi Komissiyanın sədri ilə razılaşdırılmalıdır. Ali Nümayəndə «ex officio», yəni vəzifəsinə görə Avropa Komissiyasının sədr müavini (vitse-sədr) hesab edilir. Sədrin digər müavinləri də vardır ki, onlar məhz sədrin özü tərəfindən təyin edilir.

Göründüyü kimi, Avropa Komissiyasının tərkibi (struktur) **seçki sisteminin** vasitəsi ilə formalaşmışdır. Seçki sisteminin mahiyyəti hər hansı qurumun təyinatına qaydası ilə deyil, seçki yolu ilə formalaşdırılmasından ibarətdir. Ehtimal olunur ki, perspektivdə Komissiyanın tərkibinin **formalaşmasında** həmin sistemdən istifadə olunacaqdır. Belə ki, gələcəkdə Komissiya sədrinin və üzvlərinin Avropa Sovetinin təqdimatı ilə Avropa Parlamenti tərəfindən seçilməsi güman edilir, gözlənilir.

7.4.I.3. Komissiyanın səlahiyyətləri

Komissiya bir sıra səlahiyyətə malikdir və həmin səlahiyyətlər Komissiyanın hansı funksiyaları yerinə yetirməsindən irəli gəlir.

Məlum olduğu kimi, Komissiya Avropa İttifaqının əsas və başlıca icra orqanı sayılır.¹ Buna görə o, **icra funksiyasını** həyata keçirir. Belə funksiya isə, əlbəttə, Komissiyanın **icra səlahiyyətinə** malik olmasını şərtləndirir.

Avropa Soveti, Şura və Parlament tərəfindən qəbul edilən qərarlar icra olunmalı, yerinə yetirilməlidir. Bu iş isə, ümumi qaydaya görə, Komissiyaya həvalə olunmuşdur. Deməli, Komissiya icra səlahiyyətinə malik olan institutdur. Həm də ona görə ki, Komissiya məcburi hüquqi aktları (Avropa İttifaqı qanunvericiliyini) icra edir. Bununla belə, aktların (qanunvericiliyin) praktikada tətbiq olunması, necə deyirlər, işləməsi təmin edilir.

¹ Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.301.

ikinci, Komissiya **idarəçilik funksiyasına** malik olan orqandır. Bu funksiyadan Komissiyanın **idarəetmə səlahiyyəti** irəli gəlir. Belə ki, Avropa İttifaqı qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq və vəzifələri yerinə yetirmək gündəlik fəaliyyət göstərilməsini, operativ iş görülməsini tələb edir. Belə idarəetmə səlahiyyətini isə Komissiya həyata keçirir. Komissiya ayn-ayn konkret sahələr (məsələn, ticarət, ekologiya, kənd təsərrüfatı və digər sahələr) üzrə idarəçiliklə də məşğul olur.

Üçüncü, Komissiya **büdcə funksiyasını** həyata keçirən orqandır. Bu funksiyadan onun **büdcə səlahiyyətinə** malik olması irəli gəlir. Komissiyanın büdcə səlahiyyətinə malik olması özünü, ilk növbədə, bunda göstərir ki, büdcənin layihəsi onun tərəfindən hazırlanır. Bundan sonra hazırlanmış büdcə layihəsi baxılmaq üçün Şuraya verilir. Əgər Şura tərəfindən bəyənilərsə, büdcə layihəsi təsdiqlənmək üçün Avropa Parlamentinə təqdim olunur.

Komissiya təkcə büdcənin hazırlanmasında və qəbul edilməsində iştirak etmir. O, həm də büdcənin icra olunmasını həyata keçirir. Komissiya hər rübdə Parlament və Şuraya cari hesabatlar, büdcə ili başa çatdıqda isə bütövlükdə büdcənin icrası haqqında hesabat təqdim edir.

Dördüncü, Komissiya **qanunvericilik funksiyasını** yerinə yetirən institutdur. Bu funksiyadan onun **qanunvericilik səlahiyyətinə** malik olması irəli gəlir.' Qanunvericilik səlahiyyəti isə Komissiyanın **qanun (hüquq) yaradıcılığı prosesində** iştirak etmək imkanını ifadə edir.

Komissiya qanun (hüquq) yaradıcılığı prosesində müxtəlif formalarda iştirak edir. Birinci forma bundan ibarətdir ki, Komissiya qanun layihələrinin hazırlanması üçün **təşəbbüs göstərən** orqandır. Məhz Komissiya tərəfindən təşəbbüs göstərilir, yəni təklif olunur ki, bu və ya digər qanun layihəsi hazırlansın.^ Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, Komissiya qanun layihələrinin hazırlanmasının təşəbbüskarıdır. Hətta bu, qanunvericilik fəaliyyətində onun əsas funksiyalarından biri sayılır.

Unutmaq olmaz ki, Komissiyanın **qanunvericilik təşəbbüsü hüququ** vardır.

İkinci forma Komissiyanın **qanun layihələrini hazırlamasından** ibarətdir. Komissiya təkcə qanun layihələrinin hazırlanmasına təşəbbüs göstərmir. O, həmçinin qanun layihələrini hazırlayır. Qanun layihələri məhz Komissiya çərçivəsində hazırlanır. Nəzərə almalıyıq ki, qanun layihələrini hazırlamaq hüququ Komissiyaya məxsusdur.

Qanun layihələri hazırlanan zaman onlar qabaqcadan aprobasiya olunur, yəni bəyənilir və onun əsasında Şura qərar qəbul edir. Lakin Şura Komissiyanın təklif etdiyi qanun layihəsini avtomatik surətdə qəbul etməyə borclu deyildir. Əgər zəruri sayarsa və lazım bilərsə, Şura Komissiya tərəfindən təklif olunan qanun layihəsinə dəyişiklik edə bilər. Lakin,

' *Komissiyanın belə səlahiyyətə malik olması barədə bax:* Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с. 14.

^ *Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с.77.*

ümumi qayda bundan ibarətdir ki, Şura Komissiyanın təklif etdiyi qanun layihəsi əsasında qərar qəbul edir.

Rəy və tövsiyə vermək Komissiyanın qanun (hüquq) yaradıcılığı prosesində digər, üçüncü iştirak formasıdır. Belə ki, Komissiya, hər şeydən əvvəl, normativ-hüquqi qaydada tənzimlənməsi tələb edilən məsələ haqqında **tövsiyə xarakterli akt** qəbul edə bilər. Belə aktlar, təbii ki, Komissiyanın həmin məsələ barədə öz mövqeyini bildirməsinə və necə deyirlər, ortaya qoymasına imkan verir. Onların, yəni tövsiyə xarakterli aktların qanunvericilik fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyətə malik olması şəksizdir.

Komissiya qanunvericilik proseduru çərçivəsində həm də **rəy** verir. Verilən rəy qanunvericilik aktının (normativ hüquqi aktın) layihəsi barədə olur. Burada Komissiyanın qanun layihəsinə dair müvafiq fikri və mövqeyi ifadə edilir. Rəyin məcburi olması qəbul edilən qanunun (normativ hüquqi aktın) bilavasitə xarakterindən asılıdır. Qanunvericilik fəaliyyətinin ümumi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində Komissiyanın həm tövsiyələrinin, həm də rəylərinin vacib əhəmiyyəti vardır.

Qanunvericilik aktı qəbul etmək Komissiyanın qanun (hüquq) yaradıcılığı prosesində iştirakının dördüncü forması hesab edilir. Düzdür, Komissiyanın birbaşa qanunvericilik aktı qəbul etmək hüququ yoxdur. O, yalnız qanunvericilik aktlarının layihəsini hazırlayır və bu prosedə iştirak edir. Bununla yanaşı. Komissiya Şura və Parlamentin qərar ilə qanunvericilik aktı qəbul etmək hüququ ilə təmin edilə bilər. Söhbət qanunvericilik aktı qəbul etmək səlahiyyətinin (hüququnun) Şura və Parlament tərəfindən Komissiyaya verilməsindən gedir. Belə ki, Komissiya ona verilmiş səlahiyyət əsasında rəqlament formasında qanunvericilik aktı qəbul edə bilər. Reqlamentin vasitəsi ilə qanunvericilik aktına dəyişiklik və əlavələr edilir. Bu isə Komissiyanın qanunvericilik aktı qəbul etmək səlahiyyətinə (hüquqnorma - yaradıcılıq səlahiyyətinə) malik olmasını ifadə edir. ^

Komissiya reqlament, qərar və direktiv formasında aktlar qəbul edə bilər. Qərarları icra etmək üçün qəbul olunmuş belə aktlar özündə hüquqi göstərişlər ifadə edir. Lakin, buna baxmayaraq, onlar öz statusuna görə, qanundan aşağı qüvvəli aktlar hesab edilir.

Komissiya **qanunvericilik aktlarının realizə olunmasında** iştirak edir. Bu, onun qanun (hüquq) yaradıcılığı prosesində iştirakının beşinci formasıdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Komissiya nəinki qanun layihələrinin hazırlanmasında və müzakirə olunmasında, habelə realizə edilməsində iştirak edir.

Komissiya göstərilənlərdən başqa, həm də **yoxlama-nəzarət səlahiyyətinə** malikdir. Bu səlahiyyət Komissiyanın yoxlama-nəzarət funksiyasıdır.

' Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв.ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с. 179.

■ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с. 15.

yasını yerinə yetirməsindən irəli gəlir. Komissiya **yoxlama-nəzarət səlahiyyətini** ona görə həyata keçirir ki, üzv-dövlətlər təsis müqavilələrindən və Avropa İttifaqı institutlanm aktlarından (ikinci hüquq aktlarından) irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirsinlər. Bundan ötrü Komissiya zəruri olan bütün məlumatları öyrənir və sistemləşdirir. Komissiya Avropa İttifaqının fəaliyyəti barədə Parlamentə hər il hesabat təqdim edir. Avropa İttifaqında işlərin vəziyyətinə həsr olunan həmin illik hesabat belə məlumatları ümumiləşdirir. Bundan əlavə, Komissiya Avropa İttifaqı hüququnun üzv-dövlətlərdə tətbiqinə dair illik xüsusi hesabat təqdim edir və burada əsas diqqət Avropa İttifaqı hüququnun pozulması hallarının aşkar edilməsinə yönəlir.

Komissiya aşkar edilmiş pozuntu hallarını (faktlarını) müəyyənləşdirir, onların aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər görür, təhqiqat-istintaq hərəkətləri həyata keçirir, sanksiyalar tətbiq edir və s. işləri yerinə yetirir. Komissiya həmçinin üzv-dövlətlərə qarşı məhkəmə işi qaldırır, sağlam rəqabət haqqında normalara əməl olunmasını yoxlayır, habelə başqa orqanlar tərəfindən təsdiq olunmuş aktlar barədə məhkəməyə protest və-

rır və s.

7.4.2. Komissiyanın fəaliyyət (iş) proseduru

7.4.2.1. Komissiyanın təşkilati fəaliyyət (iş) forması

Komissiya daimi fəaliyyət göstərən orqandır. Onun işi, yəni həyata keçirdiyi fəaliyyətin təşkilati forması müxtəlifdir. Başqa sözlə, Komissiya bir neçə formada fəaliyyət göstərir. **İclas** həmin formalardan biridir.

Komissiyanın iclası iki cür olur:

- növbəti iclas;
- növbədənəknar iclas.

Növbəti iclas odur ki, onun çağırılması əvvəlcədən planlaşdırılır. Belə iclaslar, adətən, hər həftənin üçüncü günü (həftədə bir dəfə) çağırılır. Komissiyanın növbəti iclasının ən azı həftədə bir dəfə çağırılması ümumi qaydadır.

Növbədənəknar iclas dedikdə keçirilməsi qabaqcadan planlaşdırılmayan iclas başa düşülür. Lazım gəldikdə, zəruri olduqda və vacib sayıldıqda növbədənəknar iclas çağırılır. Belə ki, fəvqəladə xarakterli, necə deyirlər, həlli təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edən hər hansı məsələ ortaya çıxa bilər. Məhz bundan ötrü Komissiyanın növbədənəknar iclası çağırılır; ona həm də **fəvqəladə iclas** deyilir. Ehtiyac olduqda istənilən vaxt fəvqəladə iclas keçirilə bilər.

Komissiyanın iclaslarını onun sədri çağırır. Komissiyanın bütün üzvləri (komissarlar) onun iclaslarında iştirak etməlidirlər. Bu, vəzifəli şəxs kimi onların borcu, vəzifəsi sayılır. Əgər hər hansı üzürlü səbəb olarsa, Ko-

' Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 180.

missiya üzvü iclasda iştirak etməyə də bilər. Lakin o, bu barədə Komissiya sədrinə qabaqcadan məlumat verməlidir.

İclasda bu və ya digər qərar Komissiya üzvlərinin səs **çoxluğu** ilə qəbul edilir. Qərann qəbul edilməsi üçün kворума (yetərsaya) gəldikdə, qeyd etməliyik ki, iclasda əgər Komissiya üzvlərinin çoxu iştirak edərsə, o, səlahiyyətli sayılır. Başqa sözlə, qərar qəbul etmək üçün yetərsay (kворум) Komissiya üzvlərinin çoxunun iclasda iştirak etməsindən ibarətdir.

Komissiyanın iclaslan **qapalı** keçirilir. Müzakirələr gizli (**konfidensial**) apanılır. Bu, Komissiyanın yerinə yetirdiyi funksiya və səlahiyyətlərin xarakteri ilə bağlıdır. Məhz buna görə Komissiyanın iclaslarının açıq keçirilməsinə yol verilmir.

Qərarların hazırlanması və qəbul edilməsi prosesi də **gizli** həyata keçirilir. Komissiyanın daxili sənədlərinin və apanlan müzakirələrin yayılmasına icazə verilmir. Nə daxili sənədlər, nə də müzakirələr dərc edilə bilər. Bütün bunlar onu göstərir ki, Komissiyanın işi olduqca qapalı (gizli) şəraitdə görülür; hətta Komissiyanın işi barədə məlumat verilməsi qadağan edilmişdir.

Müzakirə olunmaq və təsdiq edilmək üçün Komissiyanın iclasına çıxan sənədlərin (layihələrin) hazırlanmasında **Baş Direktorluq** kimi orqan vacib rol oynayır. Baş Direktorluq «**DG**» abreviaturası və Roma rəqəmi şəklində nömrə ilə ifadə edilir. Məsələn, «**DG I**» - Xarici İqtisadi Əlaqələr üzrə Baş Direktorluq, «**DG IV**» - Rəqabət üzrə Baş Direktorluq və s.'

Komissiyanın iclasının müzakirəsinə və təsdiqinə çıxan sənədlərin (layihələrin) hazırlanmasında həm də digər orqanlar vacib rol oynayır ki, onlar, faktiki olaraq, «Baş Direktorluq» səlahiyyətindədir. Məsələn, Birləşmiş Tədqiqat Mərkəzi, Humanitar Yardım Məsələləri üzrə İdarə, Dələduzluqla Mübarizə Bürosu və s. qurumlar belə orqanlara misal ola bilər.

7.4.2.2. Qərar qəbul etmək proseduru

Komissiyanın iclaslarında hüquqi cəhətdən məcburi olan qərarlar qəbul edilir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, bunlar kollektiv qərarlardır. Məsələ burasındadır ki, Komissiya kollegial orqandır. Başqa sözlə, Komissiya **kollegiallıq prinsipi** əsasında işləyən (fəaliyyət göstərən) orqan sayılır. Odur ki, Komissiya yalnız bütövlükdə hüquqi cəhətdən məcburi qərarlar qəbul edə bilər. Hətta Komissiya üzvlərindən hər hansı biri qəbul edilən qərarın əleyhinə səs vermiş olsa belə, o, bütövlükdə Komissiya tərəfindən çıxan kollektiv qərar sayılır. Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, Komissiya yalnız bütövlükdə hüquqi cəhətdən məcburi

' Komissiyanın tərkibində hal-hazırda 26 Baş Direktorluq fəaliyyət göstərir. Bu barədə bax: URL:<http://www.do.gendocs.ru>

olan qərarlar qəbul edə bilər. O, qəbul etdiyi qərarlara görə kollektiv məsuliyyət daşıyır.

Qeyd etməliyik ki, Komissiyanın iclaslarında qərarlar **sadə səs çoxluğu** ilə qəbul edilir. Belə ki, bu və ya digər qərarın qəbul edilməsi üçün onun lehinə yandan çox Komissiya üzvünün səs verməsi tələb olunur.

Komissiya, məlum olduğu kimi, cari idarəçilik (idarəetmə) sahəsində genişmiqyaslı işlər görən orqandır. Bu səbəbdən Komissiyanın praktikasında qərar qəbul edilməsinin digər prosedurlarından da istifadə olunur. **Yazılı prosedür** onlardan biridir. Bu prosedura görə, qəbul olunacaq qərar layihəsi müvafiq Baş Direktorluq və lazım gəldikdə hüquqi xidmət tərəfindən bəyənildikdən sonra Komissiya üzvlərinə verilir. Komissiya üzvləri müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində qərar layihəsinə dair öz iradlarını bildirməlidirlər. Əgər Komissiya üzvlərindən hər hansı biri müəyyənləşdirilmiş müddət başa çatanaqədər öz etirazını bildirməzsə, onda qərar qəbul edilmiş sayılır.[^]

Xüsusi prosedür Komissiyanın praktikasında qərar qəbul edilməsinin digər qaydası (formas) hesab olunur. Həmin prosedurun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, ayrı-ayrı Komissiya üzvlərinə və ya inzibati xidmət rəhbərlərinə, hətta baş direktorlara Komissiya adından qərarlar qəbul etməyə səlahiyyət verilir. Səlahiyyət verilən zaman kollegiallıq prinsipinə zərər vurulmamalıdır.

Aydın məsələdir ki, Komissiyanın iclaslarında müzakirə edilən müvafiq məsələ barədə qərar qəbul edilməzdən əvvəl onun layihəsi hazırlanmalıdır. Baş katibin və onun rəhbərlik etdiyi Katibliyin bu işdə rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. **Baş katib** Komissiyanın iclaslarına müzakirə olunmaq üçün çıxarılan dosyeni (müəyyən məsələyə aid bütün sənəd və materialları) qəti olaraq hazırlayır, əlaqələndirmə funksiyasını həyata keçirir. Təklif olunan qərann hazırlanması və müvafiq razılıq əldə olunması üzərində məhz o, nəzarət edir. Baş katib bu barədə, yəni qərarın hazırlanması və razılıq əldə olunması barədə sədrə məlumat verir. Sədr də, öz növbəsində, onu (barəsində qərar qəbul olunacaq məsələni) iclasın gündəliyinə salır.

Baş katib Komissiyanın iclaslarında iştirak edir. O, iclaslarda protokol tərtib olunması işini də yerinə yetirir. Baş katib həm də iclas protokollarını sədrlə birlikdə imzalayır.

Qərarların hazırlanması işinin təmin olunmasında həm də Komissiya üzvünün (komissarın) **kabinetinin** vacib rolu vardır. Öz kabinetinin vasitəsi ilə komissar müvafiq göstəriş və təlimatlar verir ki, bunlar da Baş Direktorluğa və onun tabeliyində olan orqanlara çatdırılır.

[^] *Qərarlar qəbul etmək proseduru barədə daha ətraflı: Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, 15-16.*

[^] *Bu barədə bax: Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.292.*

Komissiyanın bütün qərarları «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə dərc edilmir. Qərarların əksəriyyəti notifikasiya olunur, yəni məhdud dairə rəsmi və ya maraqlı şəxslərə xəbər verilir. Belə hal ondan irəli gəlir ki, Komissiyanın iclasları «bağlı qapılar» arxasında keçirilir, müzakirələr gizli xarakter daşıyır.

7.5. Avropa Parlamenti

7.5.1. Avropa Parlamentinin anlayışı və statusu

7.5.1.1. Avropa İttifaqının institusional sistemində Avropa Parlamentinin tutduğu yer və onun rolu

Vahid Avropa Akti qəbul edilənə kimi (1986-cı il) Avropa Parlamenti rəsmi olaraq «Assambleya» adlanırdı. Belə ki, 1951-ci ildə Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında Paris Müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə uyğun olaraq, həmin birlik çərçivəsində 1952-ci ildə Ümumi Assambleya yaradıldı ki, Avropa Parlamentinin mənşəyi (mənbəyi) bu orqanla bağlıdır. Belə orqan həm də 1957-ci ildə təsis edilən Avropa İqtisadi Birliyi, eləcə də Avropa Atom Eneji Birliyi tərkibində yaradıldı. 1958-ci ildə hər üç birlik üçün ümumi olan Vahid Assambleya yaradıldı ki, o, Parlament Assambleyası, 1962-ci ildən isə «Avropa Parlamenti» adlanmağa başladı. 1986-cı ildə qəbul olunan Vahid Avropa Akti rəsmi surətdə təsis müqavilələrinə «Avropa Parlamenti» terminini daxil etdi. Məhz o vaxtdan etibarən təsis müqavilələrində «**Avropa Parlamenti**» kimi rəsmi addan istifadə olunur. Bəzən, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «**Avroparlament**» kimi qısaldılmış termin işlədilir.

Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının institutları sistemində xüsusi yer tutur. Belə ki, o, Avropa İttifaqının əsas institutlarından biri hesab olunur. Avropa Parlamenti həm də **siyasi institut** kimi tanınır.'

Hər bir institutun Avropa İttifaqının institusional sistemində öz yeri (mövqeyi) vardır. Məsələn, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Soveti ali siyasi rəhbərlik orqanı sayılır. Şura qanunvericilik orqanıdır. Komissiya icra (idarəetmə) orqanıdır və s. Sual olunur; Avropa İttifaqının institusional sistemində Avropa Parlamentinin mövqeyini necə müəyyənləşdirmək olar? Başqa sözlə, Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının institusional sistemində hansı yeri tutur?

Göstərilən suala cavab vermək üçün Avropa Parlamentinin statusu ilə tanış olmaq lazımdır. Əgər Avropa Parlamentinin statusuna aydınlıq gətirsək, onda biz, onun Avropa İttifaqının institusional sistemində tutduğu yeri müəyyənləşdirə bilərik.

' Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.11;
URL;<http://www.europarl.europa.eu>

7.5.I.2. Avropa Parlamentinin statusu

Məlum olduğu kimi, parlament dedikdə, adətən, qanunvericilik funksiyasına (səlahiyyətinə) malik olan nümayəndəlik orqanı başa düşülür.' Avropa Parlamentinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, əvvəllər, necə deyərlər, ilkin vaxtlarda qanunvericilik funksiyasına (səlahiyyətinə) malik deyildi. Avropa Parlamenti məşvəratçı (məsləhətçi) orqan kimi tanınırdı. O, qanunvericilik səlahiyyətini həyata keçirmirdi. Qanunvericilik sahəsində Avropa Parlamentinin əsas işi (funksiyası) məsləhət verməklə məhdudlaşır. Belə ki, Avropa Parlamenti qanun layihələrinə rəylər verir; verilən rəylərin isə məcburi hüquqi qüvvəsi yox idi. Düzdür, Avropa Parlamenti etimad göstərməyərək Komissiyanı istefaya göndərə bilərdi. Lakin, bu kimi hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olmasına baxmayaraq, o, əsasən, konsultativ (məsləhətçi) orqan hesab edilirdi. Avropa Parlamenti, faktiki olaraq, diskussiya klubuna oxşayırdı.'

Lakin XX əsrin 80-ci illərində vəziyyət dəyişdi. Belə ki, 1979-cu ildə Avropa Parlamentinə birbaşa seçkilər keçirilməyə başladı. Bu isə Avropa Parlamentinin nüfuz və təsirinin artmasına səbəb oldu.

Məlum olduğu kimi, 1986-cı ildə Vahid Avropa Aktı qəbul edildi və bu sənəd əsasında Avropa Parlamenti tərəfindən qanunvericilik prosesində iştirak etmək səlahiyyəti əldə edildi. Başqa sözlə, Vahid Avropa Aktı Avropa Parlamentini qanunvericilik səlahiyyəti ilə təmin etdi.

1992-ci ildə qəbul edilən Avropa İttifaqı haqqında Maastrixt Müqaviləsi Avropa Parlamentini **qanunvericilik orqanına** çevirdi. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 1999-cu ildə çıxardığı qərarla deyilir ki, Maastrixt Müqaviləsindən sonra Avropa Parlamenti təmiz, necə deyərlər, «xalis» şəkildə konsultativ (məsləhətçi) orqan sayılmır; bu müqavilə onu qanunvericilik prosesində vacib rol oynayan orqana çevirdi.

Həm Amsterdam Müqaviləsi (1997-ci il), həm də Hıtsa Müqaviləsi (2001-ci il) Avropa Parlamentinin qanunvericilik səlahiyyətini genişləndirdi. Bunun nəticəsində Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının qanunvericilik orqanlarından biri (institut) kimi tanınmağa başladı. Qərbi Avropa hüquqsünaşlanm əksəriyyəti də belə hesab edirlər ki, Avropa Parlamenti qanunvericilik orqanına çevrilmişdir. Lakin, bu heç də o demək deyildir ki, Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının qanunvericilik sahəsində tam səlahiyyətə malik olan orqan sayılır. Məsələ burasındadır ki, o, qanunvericilik funksiyasını (səlahiyyətini) tək-cə deyil, Avropa İttifaqı Şurası ilə birlikdə həyata keçirir. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının əsas və başlıca qanunvericilik orqanı Avropa Parlamenti deyil, Avropa İttifaqının Şurası hesab edilir.

Avropa Parlamenti tək-cə qanunvericilik orqanı (institut) kimi fəaliyyət göstərmir. O, həmçinin Avropa İttifaqının **nümayəndəli (təmsilçi) orqanı**

' Allahverdiyev S.S. Konstitusiya və hüququn əsasları. Dərslük. 7 nəşr. Bakı, 2011, s.70. ' Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 107.

sayılır. Belə ki, o, Avropa İttifaqının əhalisini təmsil edir. Başqa sözlə, Avropa Parlamenti Avropa İttifaqı vətəndaşlarını təmsil edən şəxslərdən (nümayəndələrdən) ibarətdir.

Avropa Parlamenti həm də öz hüquqi təbiətinə görə **fövqəlmilli orqandır**. Belə ki, bu orqan (institut), formal olaraq, üzv-dövlətlərdən asılı deyildir. Digər tərəfdən, üzv-dövlətlər Avropa Parlamentinə seçilən vətəndaşlarına (nümayəndə-lərə) hər hansı göstəriş verə və onları, necə deyirlər, təlimatlandırma bilməzlər.

Beləliklə, Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının dövlətdənüstün nümayəndəli orqanı (institut) olub, Avropa İttifaqı Şurası ilə birlikdə **qanunvericilik funksiyasını** həyata keçirir. Lakin Avropa İttifaqının əsas və başlıca qanunvericilik orqanı Avropa İttifaqı Şurası sayılır. Avropa Parlamentinin Avropa İttifaqının orqanları sistemində tutduğu yeri məhz bu cür müəyyənləşdirmək lazımdır.'

Yeri gəlmişkən, bəzən, «Avropa Parlamenti» anlayışı «Avropa Şurasının Parlament Assambleyası» (AŞPA) anlayışı ilə qarşıdırılır. Parlament Assambleyası beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat olan Avropa Şurasının (1949-cu il) orqanlarından biri sayılır. O, konsultativ orqandır və bu səbəbdən həmin orqanı həm də Konsultativ Assambleya adlandırırlar.[^] AŞPA məşvərətçi (məsləhətçi) orqan funksiyasını yerinə yetirir. O, qanunverici orqan sayılmır. AŞPA hər bir üzv-dövlətdən olan nümayəndələrdən ibarətdir. Nümayəndələr üzv-dövlətlərin parlament tərkibindən ya seçilir, ya da təyin olunur.

7.5.2. Avropa Parlamentinin funksiya və səlahiyyətləri

7.5.2.1. Avropa Parlamentinin funksiyaları

Avropa İttifaqının hər bir institutunun (orqanının) öz funksiyası vardır. Bu sözləri həm də Avropa Parlamenti haqqında söyləmək olar.

Avropa Parlamentinin hansı funksiyaları yerinə yetirməsi sualına Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 14-cü maddəsində cavab verilmişdir. Burada deyilir ki, Avropa Parlamenti Avropa İttifaqı Şurası ilə birlikdə qanunvericilik və büdcə funksiyalarını həyata keçirir. Bu maddədə daha sonra göstərilir ki, Avropa Parlamenti həmçinin nəzarət-yoxlama və konsultativ funksiyaları yerinə yetirir. Deməli, Avropa Parlamenti aşağıdakı **funksiyalara** malik olan orqandır:''

- qanunvericilik funksiyası;
- büdcə funksiyası;

' Bu barədə başqa fikir də söylənilir. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, Avropa Parlamenti malik olduğu səlahiyyətlərinin həcmi genişlənsə də, əsasən, konsultativ (məsləhətçi) orqan kimi qalmaqda davam edir (bax: Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011,с.188).

[^] Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с. 327.

' Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.117.

- nəzarət-yoxlama funksiyası;
- konsultativ funksiya.

Avropa Parlamentinin **qanunvericilik funksiyasını** yerinə yetirməsi bununla şərtlənir və müəyyən olunur ki, o, qanunvericilik prosesində iştirak edir. Bütçə prosesində böyük rol oynaması isə Avropa Parlamentinin **bütçə funksiyasına** malik olmasını ifadə edir. Avropa Parlamenti Komissiyanın fəaliyyətinə nəzarət edir ki, bu, onun tərəfindən **yoxlama- nəzarət funksiyasının** həyata keçirilməsi deməkdir. Avropa Parlamentinin **konsultativ funksiyasının** mahiyyəti isə Avropa İttifaqı çərçivəsində edilən hərəkətin onun razılığı (məsləhəti) ilə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, əvvəllər (ilk vaxtlarda) Avropa Parlamenti yalnız məsləhət (məşvərət) funksiyasını həyata keçirmişdir. Bu gün 0, belə funksiyanı həyata keçirməkdə davam edir. Avropa Parlamenti bəzi məsələlər üçün konsultativ (məsləhət xarakterli) rəylər verir.

7.S.2.2. Avropa Parlamentinin səlahiyyətləri

Avropa Parlamenti nümayəndəli orqandır. Nümayəndəli orqanlar üçün tipik olan xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, onlar qanunvericilik səlahiyyətinə malikdir. Müasir dövlətlərdə parlament təsisatlarına (qurumlanna) məhz belə ənənəvi səlahiyyət xasdır. Bu təsisatlardan (qurumlardan) biri olan Avropa Parlamenti də qanunvericilik səlahiyyətinə malikdir.

Avropa Parlamentinin **qanunvericilik səlahiyyəti** dedikdə onun normayarıdıcılıq prosesində iştirak etmək hüququ başa düşülür. Avropa Parlamentinin hüquq yarıdıcılığı prosesində iştirakı qanunvericilik proseduru ilə müəyyən olunur. Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (2007- ci il) iki cür qanunvericilik proseduru nəzərdə tutur:

- ümumi qanunvericilik proseduru;
- xüsusi qanunvericilik proseduru.

Məlum olduğu kimi, ümumi qaydaya görə, qanun layihələri Komissiya tərəfindən hazırlanır və müzakirəyə çıxarılır. **Ümumi qanunvericilik proseduru** çərçivəsində qanun layihələri ilə Avropa Parlamentinin razılaşması onların qəbul olunmasının məcburi (labüd) şərti sayılır. Əgər Avropa Parlamenti və Şura qanun layihəsini boyənersə, o, qəbul edilmiş sayılır. Bu zaman, yəni ümumi qanunvericilik proseduru tətbiq ediləndə Avropa Parlamenti və Şura eyni vaxtda qanunverici rolunda çıxış edirlər. Belə halda qanunvericilik səlahiyyəti, faktiki olaraq, Avropa Parlamenti və Şura arasında bölüşdürülür.

Xüsusi qanunvericilik proseduru tətbiq edildikdə isə vəziyyət başqa cür olur. Belə ki, xüsusi qanunvericilik prosedurunun Avropa Parlamenti tərəfindən tətbiqinə yol verilmir. Bu zaman, yəni xüsusi qanunvericilik proseduru tətbiq edilən zaman qanunverici rolunda, faktiki olaraq, Şura çıxış edir. Düzdür, xüsusi qanunvericilik proseduru tətbiq edildiyi hallarda Avropa Parlamentinin özü qanun layihəsinin verilməsinə təşəbbüs göstərə

və qəti qərar çıxara bilər. Lakin, bu, yalnız üç konkret halda mümkün ola bilər ki, həmin hallar Avropa İttifaqı haqqında Müqavilədə nəzərdə tutulmuşdur (o hallar ki, onlar Avropa Parlamentinin strukturuna və funksiyasına aiddir, həm də Şura və Avropa Parlamenti tərəfindən razılıq verilməsi tələb olunur).

Əgər xüsusi qanunvericilik proseduru Şura tətbiq edərsə, Avropa Parlamenti, adətən, yalnız konsultativ (məsləhət xarakterli) rəy verir. Nadir hallarda, bəzən, Avropa Parlamenti tərəfindən aprobasiya (bəyənmə, təsdiq etmə) tələb olunur. Belə hallarda çıxarılmış qərar yalnız o vaxt qüvvəyə minir ki, Şura Avropa Parlamentinin razılığımla alsın.

Vahid Avropa Aktı qəbul olunduqdan sonra **əməkdaşlıq proseduru** tətbiq edilir. Bu prosedura görə, Komissiya tərəfindən hazırlanmış və Şuranın bəyəndiyi layihəyə Avropa Parlamentinin iclaslarında bilavasitə baxılır, yəni layihə bir neçə dəfə oxunur.

Avropa İttifaqına dair Müqaviləyə uyğun olaraq, **birgə qərar qəbul etmək prosedurundan** geniş istifadə edilir. Xatırlatmaq istədik ki, bu prosedur, ilk dəfə, Amsterdam Müqaviləsində (1997-ci il) nəzərdə tutulmuşdu. Hal-hazırda birgə qərar qəbul etmək proseduru geniş səviyyədə tətbiq olunur ki, bu prosedur qanunvericilik prosesinə Avropa Parlamentinin daha güclü təsir göstərməsini təmin edir.¹ Həmin prosedurun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, normativ hüquqi aktın layihəsi (qanun layihəsi) Komissiya tərəfindən hazırlanır. Bundan sonra layihəni Şura bəyənilir. Daha sonra isə layihə Avropa Parlamentinin iclaslarında üç oxunuşda qəti olaraq qəbul edilir. Bu isə o deməkdir ki, normativ hüquqi akt yalnız Avropa Parlamenti bəyəndikdən və razılıq verdikdən sonra qəti olaraq qəbul edilə bilər. Avropa Parlamenti tərəfindən bəyənilmədən və razılıq verilmədən normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi qeyri-mümkündür.

Avropa Parlamenti həm də **büdcə səlahiyyətinə** malikdir. Belə ki, Komissiya tərəfindən hazırlanan büdcə layihəsi müvafiq ilin sentyabr ayının 1-nə kimi eyni zamanda həm Avropa Parlamentinə, həm də Şuraya təqdim olunur. Büdcəni təsdiq etmək hüququ Avropa Parlamenti və Şura tərəfindən birlikdə həyata keçirilir. Bu isə o deməkdir ki, büdcə səlahiyyəti (büdcəni təsdiq etmək səlahiyyəti) Avropa Parlamenti və Şura arasında bölüşdürülmüşdür.

Büdcə layihəsini qəbul etməmək səlahiyyətinə gəldikdə isə, vurğulamaq lazımdır ki, həm Avropa Parlamenti, həm də Şura Komissiyanın hazırladığı büdcə layihəsini qəbul etməyə bilər. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, Avropa Parlamenti büdcə layihəsini yalnız bütövlükdə qəbul etməmək hüququna malikdir.

Avropa Parlamentinin büdcə səlahiyyəti haqqında danışarkən onun həm də büdcənin icrası barədə hesabatı təsdiqləmək səlahiyyətinə malik olmasına toxunmalıyıq. Belə ki, Avropa Parlamenti büdcənin icrası barə-

¹ *Bu prosedur barədə daha ətraflı: Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 111.*

də hesabatı ya qəbul edir, ya da qəbul etmir (qərar mütləq səs çoxluğu ilə qəbul olunur).

Avropa Parlamenti **nəzarət-yoxlama səlahiyyətinə** də malikdir. Belə ki, Avropa Parlamenti əsas və başlıca icra (idarəetmə) orqanı olan Komissiya üzərində nəzarəti həyata keçirir. Digər tərəfdən, Avropa Parlamenti həm də müəyyən hallarda Şuranın fəaliyyəti üzərində nəzarət etmək səlahiyyətini realizə edə bilir.

Avropa Parlamenti özünün nəzarət-yoxlama səlahiyyətini müxtəlif formalarda həyata keçirir. **Hesabat vermək (məruzə etmək)** həmin formalardan biridir. Belə ki, Komissiya və Şura özlərinin cari fəaliyyətləri barədə Avropa Parlamentinə hesabat verməyə borcludurlar. Onların həm də vəzifəsidir ki, ildə bir dəfə Avropa Parlamentinə öz fəaliyyətləri barədə yekun hesabat (illik hesabat) təqdim etsinlər. Bu zaman, təbii ki, Şuranın və Komissiyanın fəaliyyəti müzakirə olunur, deputatların məlumat almaq hüququ həyata keçirilir.

Sorğu vermək Komissiya və Şuranın fəaliyyəti üzərində nəzarət etməyin formalarından digəridir; həm də bu, nisbətən, geniş yayılmış formadır. Sorğuların çoxu Komissiyaya göndərilir, müəyyən hissəsi isə Şuraya ünvanlanır. Sorğular qabaqcadan, necə deyirlər, müəyyənləşdirilmiş vaxtda yazılı formada verilməlidir. Komissiyaya sorğuların verilməsi üçün bir, Şuraya isə üç həftəlik müddət müəyyən edilmişdir. Sorğunun qəbul edilməsi və onun gündəliyə daxil olunması məsələsi Avropa Parlamentinin Sədri tərəfindən həll edilir. Sorğuya verilən cavablar «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə dərc olunur.

Verilmiş sorğular (suallar) onların müəllifləri tərəfindən təkcə Komissiya və Şuraya göndərilir. Sorğular (suallar) həmçinin Avropa Parlamentinin iclaslarında bilavasitə Komissiya və Şura üzvlərinə də verilə bilər. Bu kimi hallarda Komissiya və Şura üzvləri sorğuları (suallar) verən deputatlara (müəlliflərə) bilavasitə cavab verməlidirlər. Buna parlament nəzarəti deyilir ki, o, bilavasitə həyata keçirilir. **Bilavasitə parlament nəzarətinin** mahiyyəti parlament sorğularına (sualları) Avropa Parlamentinin iclaslarında cavab verilməsindən ibarətdir.'

Avropa Parlamentində müntəzəm surətdə, həftədə bir dəfə **«sorğular - cavablar saati»** kimi tədbir həyata keçirilir. Bu cəhəti ilə Avropa Parlamenti milli parlamentlərə oxşayır. Sorğu (sual) müəllifinin çıxış etməsi üçün ayrılan vaxt məhduddur. Sorğu (sual) isə konkret və aydın olmalıdır.

Parlament dinləmələri nəzarət-yoxlama səlahiyyətinin həyata keçirilmə formalanndan biridir. Bu formanın mahiyyəti aktual, təxirəsalınmaz və ya mühüm əhəmiyyətə malik olan istənilən məsələnin Avropa Parlamentində müzakirə edilməsindən, mübahisə predmetinə çevrilməsindən ibarətdir. Xüsusən də aşağıdakı məsələlər müzakirə oluna bilər:

- Avropa İttifaqının özünün fəaliyyətinə aid olan hər hansı problem;

- bütövlükdə beynəlxalq siyasət;
- Avropa İttifaqının üzvü olmayan ayrı-ayrı ölkələrdə daxili siyasi vəziyyət və s.

Parlament nəzarəti həm də **daimi komissiyaların** iclaslarında həyata keçirilir. Belə ki, məlumat almaq üçün Avropa İttifaqının ayrı-ayrı orqan- lan və onların vəzifəli şəxsləri parlamentin daimi komissiyalarının iclaslarına çağınla bilər. Belə halda bilavasitə parlament nəzarəti həyata keçirilir.

Parlament nəzarəti təkcə bilavasitə həyata keçirilmir. Parlament nəzarəti həm də dolaylı formada həyata keçirilə bilər. **Dolaylı parlament nəzarəti** xüsusi olaraq yaradılmış bu və ya digər orqanın vasitəsi ilə həyata keçirilir. **Müvəqqəti istintaq-təhqiqat komissiyası yaratmaq** dolaylı parlament nəzarətinin əsas və başlıca formasıdır. Belə komissiya o halda yaradıla bilər ki, bu və ya digər institut, orqan, yaxud vəzifəli şəxs hüquq pozuntusu törətməkdə təqsirli bilinsin və yaxud idarəçiliyi Avropa hüququnu düzgün tətbiq etməməklə həyata keçirsin, yəni lazımınca həyata keçirməsin. Bu kimi hallarda deputatların (ən azı 14 hissəsinin) tələbi ilə istintaq-təhqiqat aparmaq məqsədilə müvəqqəti komissiya yaradılır.

Avropa Parlamenti tərəfindən həm də **siyasi nəzarət** həyata keçirilir. Söhbət Avropa Komissiyasının fəaliyyəti üzərində həyata keçirilən siyasi nəzarət formasından gedir. Belə ki, Avropa Parlamenti Komissiyaya etimad göstərilməməsi barədə məsələ qaldıra bilər. Bu məsələnin qaldırıl- raası üçün parlament üzvlərinin (siyahı üzrə üzvlərin), yəni deputatların ən azı 110 hissəsinin razılıq verməsi tələb edilir. Təbii ki, etimad göstərməmək barədə Avropa Parlamenti müvafiq qərar qəbul etməlidir. Qərar qəbul edilməsi üçün açıq səsvermə keçirilir. Bu zaman həm də adbaad səsvermə proseduru tətbiq olunur. Əgər səsvermədə iştirak edən deputatların 23 hissəsi razılıq verərsə (səs verərsə), qərar qəbul edilmiş sayılır, bu şərtlə ki, onlar Avropa Parlamentinin bütün deputatların əksəriyyətini təşkil etsin. Qərarın qəbul edilməsi ilə Avropa Komissiyası kollektiv şəkildə istefaya göndərilir. Lakin Avropa Komissiyasının üzvləri öz vəzifələrini Avropa Komissiyasının yeni tərkibi formalaşana kimi icra etməlidirlər. Vəzifələr ümumi səlahiyyət müddəti (5 il) çərçivəsində (həddində), yəni qalan müddət ərzində icra olunmalıdır.

Avropa Parlamenti qarşısında təkcə Avropa Komissiyası hesabat vermir. Digər orqanlar da Avropa Parlamentində hesabatla çıxış edirlər. **Ombudsman'** belə orqanlardan biri sayılır. Ombudsman Avropa İttifaqının institut və orqanlarının fəaliyyəti barədə şikayət ərizələri qəbul edir. Şikayət ərizələrini həm Avropa İttifaqı vətəndaşları, həm də üzv- dövlətlərin yurisdiksiyasında olan fiziki və hüquqi şəxslər verə bilər. Belə ərizələrin Ombudsmana həm də Avropa Parlamentinin üzvləri tərəfindən bilavasitə daxil olması mümkündür.

' *Ombudsman anlayışı barədə bax:* Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.584.

Şikayət ərizələri daxil olduqda Ombudsman müstəqil təhqiqat aparır. Təhqiqat başa çatdıqda Ombudsman Avropa Parlamentinə müvafiq hesabat təqdim edir. Bu, parlament nəzarətinin həyata keçirilmə formalından biridir. Bundan əlavə, Ombudsman bütövlükdə öz fəaliyyəti barədə ildə bir dəfə hesabat (illik hesabat) tərtib edir. Sözdigedən hesabat Ombudsmanın illik fəaliyyətini yekunlaşdıran sənəddir. Həmin sənəd, yəni illik sənəd Avropa Parlamentinə göndərilir. Təbii ki, belə halda da parlament nəzarəti həyata keçirilir.

Avropa Parlamentinə fərdi və ya kollektiv **petisiyalar** (yazılı formada müraciətlər - ərizələr)" verilə bilər. Verilmiş petisiyalar Avropa Parlamentində hökmən baxılmalıdır, bu şərtlə ki, petisiyalar Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərlə bağlı olsun. Petisiyalara baxmaq isə Avropa Parlamenti tərəfindən nəzarət-yoxlama səlahiyyətinin həyata keçirilməsini ifadə edir.

Avropa Parlamenti həm də **konsultativ səlahiyyətə** malik olan orqandır. Onun belə səlahiyyətə malik olmasını müəyyənləşdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, konsultativ prosedur ilə tanış olmaq lazımdır. Belə ki, əvvəldən və başlanğıcdan Avropa qanunvericiliyinin yaradılmasında Avropa Parlamenti yalnız konsultativ rol oynamışdır. Digər qanunvericilik prosedurundan fərqləndirmək üçün bu proses **«konsultativ prosedur»** adını almışdır. Konsultativ prosedurun əsasını belə bir prinsip təşkil edir ki, istənilən qanunvericilik aktının təsdiqlənməsi (bəyənilməsi) Parlamentin razılığını (məsləhətini) tələb edir. Digər tərəfdən, Avropa Parlamentinin razılığı (məsləhəti) barədə tələbin yerinə yetirilməməsi müvafiq aktın məhkəmə qaydasında hüquqi qüvvəyə malik olmamasına səbəb olur.

Hazırkı şəraitdə konsultativ prosedur nadir hallarda tətbiq edilir. Lakin o, öz əhəmiyyətini tamamilə itirməmişdir. Bu gün konsultativ prosedura aid yeni tələblər müəyyən edilmişdir. Avropa İttifaqının təsis sənədlərində göstərilir ki, Avropa Komissiyası və Şura Avropa Parlamentinin fikrini (məsləhətini) nəzərə almalıdır. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 45-ci maddəsində Avropa Parlamenti tərəfindən konsultativ rəylər verilməsi nəzərdə tutulur.

Son zamanlar Avropa Parlamentinin rolunu artıran və nüfuzunu gücləndirən yeni prosedurlardan istifadə edilir. Bu səbəbdən konsultativ prosedurun tətbiqi hal-hazırda geniş xarakter daşımır.

Avropa Parlamentinin malik olduğu səlahiyyətlərə həm də bu daxildir ki, o, **Avropa İttifaqının digər orqanlarının formalaşmasında iştirak edir**. Söhbət, ilk növbədə, Avropa Komissiyasının formalaşmasında Avropa Parlamentinin iştirak etməsindən gedir. Avropa Parlamenti, əwəl-

Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.114.

^ *Petisiya (lat. petitiō, ing. petition) anlayışı barədə bax:* Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.635.

^ *Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.199.*

lərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Komissiyasının sədrini seçir; bu zaman sədr postuna (vəzifəsinə) namizəd olan şəxs Avropa Parlamentində çıxış edərək, öz gələcək fəaliyyətinin əsas siyasi istiqamətləri barədə ümumi məlumat verir. Avropa Parlamenti təklif olunmuş namizədi səs çoxluğu ilə təsdiq edir; əgər namizəd təsdiq edilməzsə, onda Avropa Soveti bir ay müddətində sədr postuna yeni namizəd irəli sürməlidir.

Avropa Parlamenti həm də Avropa Komissiyasının üzvlərinin təyin olunmasına razılıq verir. Başqa sözlə, Avropa Komissiyasının üzvləri öz vəzifələrinə Avropa Parlamentinin razılığı ilə təyin olunurlar. Belə ki, üzv olmağa namizəd olan şəxslər müvafiq profil üzrə daimi komissiyaların iclasında çıxış edir və deputatların (parlamentarilərin) suallarına cavab verirlər. Avropa Parlamenti təklif olunmuş namizədin vəzifəyə təyin olunmasına razılıq verməyə də bilər; bu zaman namizəd başqası ilə əvəz olunur.

Avropa Parlamenti Avropa Komissiyasından başqa, həm də digər orqanların formalaşmasında iştirak edir. Belə ki, onun razılığı ilə **aşağıda göstərilən şəxslər** vəzifəyə təyin olunurlar:

- Avropa Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin başçısı;
- Avropa Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin üzvləri;
- Hesablama Palatasının başçısı;
- Hesablama Palatasının üzvləri.

Avropa Parlamentinin həm də Avropa İttifaqı Məhkəməsinin formalaşmasında iştirak etməsi gözlənilir, necə deyərlər, planlaşdırılır. Belə ki, perspektivdə və yaxın gələcəkdə Avropa İttifaqı Məhkəməsinə namizəd olan şəxslərin seçilməsində Avropa Parlamentinin iştirak etməsi nəzərdə tutulur.

Xarici siyasət səlahiyyəti Avropa Parlamentinin malik olduğu səlahiyyətlər sırasında vacib rol oynayır. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının xarici əlaqələri sahəsində müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. Belə ki, Avropa Parlamenti bilavasitə özünün plenar iclaslarında və parlament komissiyalarında beynəlxalq inkişafın müxtəlif problemlərini, habelə dünyanın bu və ya digər bölgəsində yaranan ayrı-ayn münafişəli vəziyyətləri müzakirə edə bilər.

Avropa Parlamenti həm də Avropa İttifaqının **ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində səlahiyyətə** malikdir. Lakin onun bu sahədə həyata keçirdiyi səlahiyyət məhduddur.

Avropa Parlamentinin dolayı yolla olsa da **beynəlxalq danışıqların aparılmasında, eləcə də beynəlxalq müqavilələrin bağlanmasında** iştirak etmək səlahiyyəti vardır. Bu səlahiyyət Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 218-ci maddəsinin 6a bəndində nəzərdə tutulmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Avropa Komissiyası beynəlxalq müqavilə bağlanması üçün təşəbbüs göstərdiyi hallarda, bu barədə o, Avropa Parlamentinə məlumat verir. Danışıqlar başa çatdıqdan sonra hazırlanmış la-

yihə (təklif) Avropa Parlamentinə təqdim edilir. Avropa Parlamenti isə ona müvafiq rəy verir.

Avropa Parlamentində tez-tez xarici siyasət məsələləri müzakirə olunur. Bu kimi məsələlər ayn-ayn deputatların, siyasi qrupların və ya parlament komissiyalarının təşəbbüsü ilə müzakirəyə çıxanılır. Müzakirələr başa çatdıqda bəyannamə qəbul edilir ki, o, birbaşa hər hansı hüquqi nəticə doğurmur. Şura tərəfindən Avropa Parlamentinə illik hesabat təqdim olunduqda isə xarici siyasət məsələləri ümumi müzakirə olunur.

7.5.3. Avropa Parlamentinin formalaşma qaydası, daxili strukturu və fəaliyyət (iş) proseduru

7.5.3.1. Avropa Parlamentinin formalaşma qaydası və tərkibi

Avropa Parlamenti demokratik yolla formalaşır. Belə ki, o, Avropa İttifaqının seçki yolu ilə formalaşan institutu (orqanı) sayılır. Hətta Avropa Parlamentini, haqlı olaraq, Avropa İttifaqının ən demokratik institutu (orqanı) adlandırırlar.

Avropa Parlamenti tərkibcə üzvlərdən ibarətdir. Onlara **Avropa Parlamentinin üzvləri** deyilir. Avropa Parlamentinin üzvləri həm də parlamentariya və ya deputatlar adlanırlar.¹ Tanış olduğuna görə, biz, onları Avropa Parlamentinin deputatları və ya sadəcə olaraq, deputatlar adlandırmağa üstünlük veririk. Hal-hazırda Lissabon Müqaviləsi (2007-ci il) müəyyən edir ki, Avropa Parlamenti 754 deputatdan ibarətdir.²

Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin 14-cü maddəsinə uyğun olaraq, Avropa Parlamentinin deputatları **birbaşa ümumi səsvermə** yolu ilə seçilir. Səsvermənin təşkili və proseduru hər bir üzv-dövlətdə onun öz milli seçki qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, indiyə kimi Avropa İttifaqı səviyyəsində **vahid seçki qanunu** qəbul edilməmişdir. Bu səbəbdən hər bir üzv-dövlətdə Avropa Parlamentinə seçkilər keçirilməsinin konkret qaydası onların özləri tərəfindən müəyyən edilir.³ Xatırlamaq lazımdır ki, Avropa Parlamentinə ilk dəfə ümumi birbaşa seçkilər 1979-cu ildə keçirilmişdir.

Avropa Parlamentinə seçkilər vaxtaşın olaraq, yəni **5 ildən bir** keçirilir. Seçkilərin vaxtaşın keçirilməsi isə Avropa Parlamentinin özünün səlahiyyət müddətinə uyğun gəlir. Məlum olduğu kimi, Avropa Parlamentinin səlahiyyət müddəti 5 ildir.

Avropa Parlamentinin deputatları **Avropa İttifaqı vətəndaşları** tərəfindən seçilir. Yalnız onların, yəni Avropa İttifaqı vətəndaşlarının Avropa Parlamentinə deputatlar seçmək hüquqı vardır; buna **aktiv seçki hüququ** deyilir. Bu hüquq Avropa İttifaqı vətəndaşlarına səsvermədə iştirak etmək, yəni deputatlığa namizəd olan şəxslərə səs vermək imkanı yaradır.

¹ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 107.

² URL:<http://www.europarl.europa.eu>

³ Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.326.

Avropa İttifaqı vətəndaşları həm də passiv seçki hüququna malikdir. Belə ki, onların Avropa Parlamentinə seçilmək hüququ vardır. Yalnız Avropa İttifaqı vətəndaşları Avropa Parlamentinə deputat seçilə bilirlər.

Beləliklə, Avropa Parlamentinə deputat seçmək və Avropa Parlamentinə deputat seçilmək hüquqları Avropa İttifaqı vətəndaşlarına məxsusdur. Avropa İttifaqı vətəndaşları həm də bu hüquqları özlərinin Avropa İttifaqı ərazisində yaşayış yerlərindən asılı olmayaraq həyata keçirirlər.' Bu nə deməkdir?

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Parlamentinə seçkilər hər bir üzv-dövlət ərazisində keçirilir. Seçkilərdə, adətən, yerli vətəndaşlar (onlar, eyni zamanda, Avropa İttifaqının vətəndaşlarıdır) iştirak edirlər. Seçkilərdə həmçinin bir üzv-dövlətin ərazisində yaşayan, lakin başqa üzv-dövlətin vətəndaşı olan şəxslər də (onlar da Avropa İttifaqının vətəndaşları sayılırlar) iştirak edə bilirlər. Bu qayda həm aktiv (seçmək), həm də passiv (seçilmək) seçki hüququnun həyata keçirilməsinə aiddir.

Bütün üzv-dövlətlərdə seçkilər proporsional sistem əsasında keçirilir. Bu sistemə görə, hər bir siyasi partiya və ya seçkilərdə iştirak etmək hüququ olan digər təşkilat irəli sürdükləri namizədlərin siyahısını təqdim edir və verilən səsərin sayına mütənasib olaraq parlamentdə yer tutur.

Hər bir üzv-dövlət Avropa Parlamentində müəyyən sayda mandata (yerə) malikdir. Mandatların (yerlərin) sayı üzv-dövlətin əhalisinin sayına uyğun olmalıdır. Lakin hər bir üzv-dövlət Avropa Parlamentində 96-dan çox mandata (yerə) sahib ola bilməz. Belə ki, hər bir üzv-dövlət üçün maksimum kvota (96 yer) müəyyən edilmişdir.

Hər bir üzv-dövlət Avropa Parlamentində həm də 6-dan az mandata (yerə) malik ola bilməz. Ona görə ki, bir dövlət üçün minimum kvota (6 yer) müəyyən edilmişdir.

Avropa Parlamentinin səlahiyyət müddəti 5 ildir. Buna görə deputat mandatının müddəti də 5 ildən ibarətdir. Başqa sözlə, Avropa Parlamentinə seçilən deputatların səlahiyyət müddəti 5 ildir.

Müəyyən hallarda deputat mandatı vaxtından əvvəl boş qalır (vaxtından əvvəl vakansiya). Həmin hallara aşağıdakılar aiddir:

- deputatın ölümü;
- deputatın könüllü surətdə istefaya getməsi (istefanın motivinin əhəmiyyəti yoxdur);
- deputatın məcburi istefaya getməsi (şəxs deputat mandatından məhrum edildikdə məcburi olaraq istefaya göndərilir; bu barədə qərar deputatların səs çoxluğu ilə qəbul edilir).

Göstərilən hallarla əlaqədar deputat mandatı boş qaldıqda, həmin yerə başqa deputat sahib çıxır. Söhbət evəz olunmadan gedir. Yeni seçilmiş deputat öz fəaliyyətini 5 illik səlahiyyətin qalan müddəti ərzində həyata keçirir.

Bəzi kateqoriya şəxslərin Avropa Parlamentinə deputat seçilməsinə yol verilmir. Söhbət aşağıda göstərilən şəxslərdən gedir:

- üzv-dövlətlərin milli hökumət üzvləri;
- Avropa Komissiyasının üzvləri;
- Avropa İttifaqı Məhkəməsinin hakimləri;
- Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin hakimləri;
- Avropa İttifaqı institutlarının vəzifəli şəxsləri və s.

Avropa İttifaqının normativ hüquqi aktları göstərilən şəxslərin deputat seçilməsini qadağan edir. Lakin, ümumi qaydaya görə, şəxslərin deputat seçilməsinə aid şərtlər üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Məhz üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi deputatlığa namizəd üçün bir sıra tələb irəli sürür.

7.5.3.2. Avropa Parlamentinin daxili strukturu

Avropa Parlamentinin daxili strukturu dedikdə onun hansı orqanlardan təşkil olunması və onlar arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə başa düşülür. Bu orqanlar içərisində **Avropa Parlamentinin Sədri** vacib rol oynayır. Avropa Parlamentinin Sədri **rəhbərlik orqanıdır**. Belə ki, o, Avropa Parlamentinin işinə rəhbərlik edir. Unutmaq olmaz ki, Sədr Avropa Parlamentinin ali vəzifəli şəxsi sayılır. O, Avropa Parlamentinin bütövlükdə fəaliyyətinə, eləcə də onun orqanlarının işinə rəhbərliyi həyata keçirir.

Sədr Parlamentin plenar (geniş) iclaslarına rəhbərlik edir. Belə ki, o, Parlamentin iclaslarını açıq və bağlı elan edir, keçirilən səsvermənin nəticələrini bildirir, deputatlara intizam tənbehi tətbiq edir və s. Sədr Avropa İttifaqının digər orqanları (institutları), habelə xarici dövlətlərlə münasibətlərdə Avropa Parlamentini rəsmən təmsil edərək, onun rəsmi nümayəndəsi qismində çıxış edir.

Sədr həm də Avropa Parlamenti və Şuranın birlikdə qəbul etdikləri hüquqi sənədləri (reqlament, direktiv və qərarları) imzalayır. Bu zaman həmişə birinci imza Avropa Parlamentinin Sədri, ikinci imza isə Şuranın sədri tərəfindən qoyulur.

Avropa İttifaqının büdcəsini də Avropa Parlamentinin Sədri imzalayır. Sədr həmçinin parlament aktlarını Avropa Parlamenti adından imzalamaq səlahiyyətinə malikdir.

Avropa Parlamentinin Sədri Avropa Parlamentinin deputatları sırasından seçilir. Onun **səlahiyyət müddəti** parlament legislaturasının yarısına bərabərdir. **Legislatura** dedikdə Avropa Parlamentinin səlahiyyət müddəti başa düşülür.¹ Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, parlament legislaturası.

¹ «Legislatura» termini bundan başqa, yəni parlamentin səlahiyyət müddətindən savayı, həm də «qanunverici orqan» mənasında işlədilir. *Bu barədə bax: məsələn. Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.453 .*

yəni Avropa Parlamentinin səlahiyyət müddəti 5 ildir. Deməli, Avropa Parlamentinin sədri **2,5 il müddətinə**, yəni parlament legislaturasının yarı müddətinə seçilir. Başqa sözlə, Avropa Parlamenti Sədrinin səlahiyyət müddəti 2,5 ildir. Sədr özünün tutduğu postu təkrarən, ikinci dəfə seçilə bilər; buna yol verilir.

Avropa Parlamentinin Sədrinə **14 müavin (vitse-prezident)** kömək edir. Sədr kimi onlar da Avropa Parlamentinin rəhbərlik orqanı sayılır. Sədrin müavinləri deputatlar tərəfindən öz tərkibindən **2,5 il müddətinə** seçilir; müavinlərin öz postuna yenidən seçilmək hüququ vardır və buna icazə verilir.

Avropa Parlamentinin rəhbərlik orqanlarından biri **Büro** hesab edilir. Büro Avropa Parlamentinin kollegial orqanıdır. Belə ki, sözügedən orqanın tərkibi Avropa Parlamentinin Sədrindən və onun 14 müavinindən ibarətdir. Büro Avropa Parlamentinin fəaliyyətinə aid təşkilati, maliyyə və texniki məsələləri həll edir.

Sədrlər Konfransı da Avropa Parlamentinin rəhbərlik orqanı sayılır. O, Avropa Parlamentinin işinə siyasi rəhbərlik edən orqan funksiyasını yerinə yetirir. Sədrlər Konfransı həmçinin Avropa Parlamentinin kollegial orqanı sayılır. Onun tərkibinə aşağıdakılar daxildir;

- Avropa Parlamentinin Sədri;
- siyasi qrupların (fraksiyaların) sədrləri;
- müstəqil deputatlardan iki nümayəndə.

Sədrlər Konfransı iclasların gündəliyini və icaslarda çıxışları müəyyənləşdirir. Bu orqan Avropa Parlamentinin qanunvericilik və digər növ fəaliyyətinin planlaşdırılması, parlament komissiyalarının tərkib və səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, Avropa Parlamenti ilə üzv-dövlətlərin parlamentlərinin qarşılıqlı hərəkət etmələri və digər məsələləri həll edir. Sədrlər Konfransının rolu həm də bununla müəyyən edilir ki, o, müzakirə olunan məsələlərə dair konsensus' (razılıq) əldə olunmasını təmin edir. Əgər konsensus əldə olunmazsa, səsvermə keçirilir.

Parlament komissiyaları Avropa Parlamentinin orqanları sırasına daxildir. Onlar Avropa Parlamentinin daxili strukturunda vacib yer tuturlar. Belə komissiyalar iki cür olur;

- daimi parlament komissiyaları;
- müvəqqəti parlament komissiyaları.

Daimi parlament komissiyalarının əsas vəzifəsi Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul olunan qərarları əvvəlcədən nəzərdən keçirməkdən və onları təhlil etməkdən ibarətdir. Xüsusən də müzakirə olunan qanun layihələrinə qabaqcadan baxılmasında onlar böyük rol oynayır. Hal-hazırda Avropa Parlamentində 17 daimi komissiya fəaliyyət göstərir; büdcə komissiyası, beynəlxalq işlər üzrə komissiya, büdcəyə nəzarət komissiyası.

' *Konsensus ifadəsi barədə bax:* Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.427.

iqtisadi və valyuta məsələləri üzrə komissiya, nəqliyyat üzrə komissiya.

və s.

Müvəqqəti parlament komissiyalarına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar hər hansı ayrıca məsələni öyrənmək üçün yaradılır. Məsələni öyrəndikdən sonra müvəqqəti parlament komissiyaları müvafiq məruzə hazırlayır və onu plenar (geniş) iclasa təqdim edir. Bununla müvəqqəti parlament komissiyalarının fəaliyyəti başa çatır və onların mövcudluğuna son qoyulur. **İstintaq-təhqiqat komissiyaları** müvəqqəti parlament komissiyaları arasında xüsusi yer tutur ki, onlar barədə biz, əvvəllərdə danışmışıq. Müvəqqəti parlament komissiyaları Sədrlər Konfransının qərar ilə **12 ay müddətinə** yaradılır.

Daimi və müvəqqəti parlament komissiyalarının üzvləri Avropa Parlamentinin deputatlarından ibarətdir. Belə ki, onlar deputatlar sırasından seçilir. Seçki siyasi qrupların sayına mütənəsib olaraq həyata keçirilir.

Hər bir parlament komissiyası özünün daxili strukturuna malikdir. Bu və ya digər komissiyaya sədr rəhbərlik edir. Sədr komissiya üzvlərindən (komissiyanın tərkibindən) seçilir.

Avropa Parlamentinin daxili struktur elementlərindən biri **kvestorlar**dır.[^] Kvestorlar (Avropa Parlamentinin kvestorları) Avropa Parlamentinin vəzifəli şəxsləridir; onların əsas işi təşkilati, təsərrüfat və maliyyə məsələləri ilə məşğul olmaqdan ibarətdir.

Kvestorlar Avropa Parlamentinin Bürosunun tərkibinə daxildir. Lakin onlar Büronun işində məşvərətçi səs hüququ ilə iştirak edirlər. Kvestorlar öz fəaliyyətlərində Büroya tabe olub, onun qarşısında məsul olan şəxslərdir. Buna görə kvestorlar öz fəaliyyətləri barədə Büro qarşısında hesabat verirlər. Eyni zamanda, onlar 14 müavinlə birlikdə Avropa Parlamentinin Sədrinə kömək edirlər.

Avropa Parlamentinin kvestorları deputatlar tərəfindən onların öz tərkibindən seçilir. Kvestorların səlahiyyət müddətinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar öz vəzifəsini **2,5 il müddətinə** icra edirlər, yəni kvestorların səlahiyyət müddəti iki il yarımıdır. Kvestorların ümumi sayı beşdir. Başqa sözlə, Avropa Parlamentinin Bürosunun tərkibinə **5 kvestor** daxildir. Deməli, Büronun tərkibi Avropa Parlamentinin Sədrindən, onun 14 müavinindən və 5 kvestordan ibarətdir.

Baş Katiblik də Avropa Parlamentinin daxili struktur elementi sayılır. Bu struktur element Avropa Parlamentinin aparatı sayılır. Aparat kimi Baş Katiblik Avropa Parlamentinin, eləcə də onun üzvlərinin (deputatların) normal işləmələrini, effektiv fəaliyyət göstərmələrini təmin edir. Baş Katiblik müəssisənin əməkdaşlarından (1500 əməkdaşdan) ibarətdir ki, onlar Avropa Parlamentinin deputatları sırasından deyil, necə deyirlər, Avropa İttifaqının mülki şəxslərindən təyin edilir.

[^] URL:<http://www.forexaw.com>

" *Kvestor (lat. quaestor) anlayışı barsda bax:* Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.404.

Baş Katiblik Avropa Parlamentinin Bürosu qarşısında məsul olub, ona tabedir. Büro Baş Katibliyin rəhbərini (baş katibi) vəzifəyə təyin edir.

7.5.3.3, Avropa Parlamentinin fəaliyyət (iş) forması

Avropa Parlamenti daimi əsaslarla işləyir. Bu səbəbdən o, **daimi fəaliyyət göstərən orqandır**. Belə ki, Avropa Parlamenti **sessiya qaydasında** işləyir, fəaliyyət göstərir. Başqa sözlə, sessiya Avropa Parlamentinin fəaliyyət (iş) formasıdır. Avropa Parlamentinin sessiyası isə hər il çağırılır. Avropa Parlamenti özünün növbəti sessiyasına hər təqvim ilinin mart ayının ikinci həftəsinin ikinci günü xüsusi çağırış olmadan toplanır. Sessiya il ərzində davam edir və ildəki ayların sayına uyğun olaraq 12 dövrə (sessiya dövrünə) bölünür.

Avropa Parlamenti öz işini **plenar iclas** formasında həyata keçirir. Plenar iclas ayda bir dəfə Strasburq şəhərində (Fransa) toplanır və onun müddəti bir həftədir. Plenar iclaslarda deputatlar tam tərkibdə iştirak etməlidirlər.

Avropa Parlamenti öz işini həm də **parlament komissiyalarının iclasları** formasında həyata keçirir. Brüssel şəhərində (Belçikada) keçirilən belə iclaslar ayda ən azı iki həftə vaxt aparır. Başqa sözlə, daimi komissiyaların iclasları hər ay keçirilir və belə iclaslar ən azı iki həftə davam edir.

Avropa Parlamenti öz işini həm də **siyasi qrupların (fraksiyaların) iclası** formasında həyata keçirə bilər. Belə iclasların müddəti 7 gündür.

Müəyyən hallarda Avropa Parlamentinin **fövqəladə iclası** keçirilə bilər. Fövqəladə iclasın çağınması aşağıda göstərilənlər xahiş edə bilər:

- deputatların çoxu;
- Avropa İttifaqı Şurası;
- Avropa Komissiyası.

Bu kimi hallarda Avropa Parlamentinin Sədri Sədrələr Konfransı ilə məsləhətləşərək fövqəladə iclas çağırır. Fövqəladə iclas növbədənkənar olub, keçirilməsi qabaqcadan planlaşdırılır.

Ümumi qaydaya görə, Avropa Parlamentinin iclasları açıq keçirilir və «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə stenoqrafik məlumat dərc edilir.

7.6. Avropa İttifaqı Məhkəməsi

7.6.1. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin ümumi xarakteristikası

7.6.1.1. Avropa İttifaqının institusional sistemində Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tutduğu yer

Avropa İttifaqı Məhkəməsi də həmçinin Avropa İttifaqının əsas və başlıca institutları sırasına daxildir. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Soveti, Komissiya, Şura və Parlament Avropa İttifaqının siyasi institutları hesab olunur. Avropa İttifaqı Məhkəməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, göstərilən orqanlardan fərqli olaraq, **qeyri-siyasi institut** sayılır. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin üzvləri hər hansı siyasi fəaliyyətlə məşğul olmurlar, əks halda, onlar öz vəzifələrindən kənarlaşdırıla bilərlər. Odur ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi siyasi institut (orqan) sayılmır. Məsələn burasındadır ki, o, Avropa İttifaqının **hüquqi institutu (orqanı)** hesab edilir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi ilk vaxtlarda Avropa Kömür və Polad Birliyi çərçivəsində 1951-ci ildə yaradılmışdır. 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Eneji Birliyinin təsis edilməsi ilə bağlı olaraq, o, hər üç birlik üçün ümumi (vahid) olan instituta (orqana) çevrildi və rəsmi surətdə «Avropa Birlikləri Məhkəməsi» adlanmağa başladı (ingiliscə - Court of Justice). O, sadəcə olaraq, «Məhkəmə» kimi qısa adla ifadə olunurdu. 1993-cü ildə Avropa İttifaqı haqqında Maastrixt Müqaviləsinin qüvvəyə minməsindən sonra Şura, Komissiya və Parlament kimi. Məhkəmə də Avropa İttifaqının vahid institutu hesab edildi. Bununla bağlı olaraq «**Avropa İttifaqı Məhkəməsi**» (fransızca - Cour de justice européenne) adından istifadə olunmağa başlandı.[^]

Bununla yanaşı, hal-hazırda «**Avropa Məhkəməsi**» kimi terminin işlədilməsi də geniş yayılmışdır. Bu termindən, əsasən. Qərb hüquqşünaslarının yazdıqları monoqrafiya, dərslik və məqalələrdə, habelə digər dok-trinal-tədris mənbələrində istifadə olunur. Hətta Avropa İttifaqının özünün rəsmi sənədlərində də həmin termindən istifadə olunmasına təsadüf edilir. Lakin Avropa Məhkəməsinə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi ilə qarışdırmaq olmaz. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Avropa Şurası (1949-cu il) çərçivəsində fəaliyyət göstərir və onun olduğu yer Strasburq şəhəridir. Avropa Məhkəməsinə gəldikdə isə, qeyd etmək vacibdir ki, o, Avropa İttifaqı çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Buna görə də, Avropa İttifaqı Məhkəməsi adlanır və onun olduğu yer Lüksemburq şəhəridir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa İttifaqının institutları (orqanları) sistemində xüsusi yer tutur. Belə ki, o, hər şeydən əvvəl, Avropa İttifaqı çərçivəsində **ədalət mühakiməsini həyata keçirən institut (orqan)** sayılır. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa İttifaqı adından məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirir. Bu zaman o, öz fəaliyyətində müstəqil olub.

Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.71. '

URL: <http://www.europa.eu>; www.curia.europa.eu

Avropa İttifaqının nə digər institutlarından, nə də üzv-dövlətlərdən asılıdır. Nəzərə almalıyıq ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi **fövqəlmilli ədalət mühakimə orqanıdır**. Əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı Məhkəməsi öz hüquqi təbiətinə görə fövqəlmilli institut (orqan) sayılır. Ən azı ona görə ki, onun qərarları Avropa İttifaqının bütün subyektləri, o cümlədən üzv-dövlətlər üçün məcburidir. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı Məhkəməsi öz fəaliyyətində yalnız inteqrasiyanın ümumi maraqlarını və Avropa hüququnu rəhbər tutmalıdır.

İnstitusional sistemdə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin yerini müəyyənləşdirərkən həm də qeyd etməliyik ki, o, **əsas və başlıca hüquq-mühafizə orqanı (institutu)** sayılır.' Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi sözügedən inteqrasiyanın əsaslanmı keşiyində durur, onların hüquqi mühafizəsini (qorunmasını) təmin edir. Unutmaq olmaz ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsində və inkişaf etdirilməsində Avropa İttifaqı Məhkəməsi olduqca, necə deyərlər, son dərəcə vacib rol oynayır. Avropa İttifaqı kimi inteqrasiya qurumunun formalaşmasında, eləcə də bu qurumun öz qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olunmasında onun böyük rol oynamasını heç cür inkar etmək olmaz. Əgər Avropa İttifaqı Məhkəməsi olmasaydı, inteqrasiya belə yüksək sə- viyyəyə çata bilməzdi.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi hüquq-mühafizə orqanı kimi həm də **Avropa hüququnun formalaşmasında** müstəsna rol oynamışdır və öz aktuallığını bu gün də saxlayır. O, qısa müddət ərzində bir sıra konseptual müddəa formulə etmişdir ki, həmin müddəaların inteqrasiya prosesinin inkişafı üçün vacib əhəmiyyəti vardır. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququnun müstəqil hüquq sistemi kimi tanınması Avropa İttifaqı Məhkəməsinin xidmətidir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi inandırıcı və təkzibedilməz dəlillərlə sübut etmişdir ki, Avropa hüququ milli (dövlətdaxili) və beynəlxalq hüquq sistemləri ilə yanaşı, onlara paralel mövcud olan **xüsusi formalı hüquq sistemidir**. Onun gəldiyi nəticəyə görə, Avropa hüququnu nə milli (dövlətdaxili), nə də beynəlxalq hüquq sistemində aid etmək olar. Avropa İttifaqı Məhkəməsi, yaddan çıxarmamalıyıq ki, Avropa hüququnun **ümumi (əsas) prinsiplərini** formulə etmişdir. Avropa hüququ məhz həmin prinsiplərə əsaslanır və söykənir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin rolu və əhəmiyyəti həm də bununla müəyyən edilir ki, o, təfsir etmək yolu ilə Avropa hüququnda mövcud olan bir sıra **hüquqi boşluğun** yerini doldurmuş, Avropa hüquq normala- nmı müəyyən hissəsinin məzmununu dəqiqləşdirmişdir. Bununla Avropa İttifaqı Məhkəməsi, faktiki olaraq, yeni hüquq normaları yaratmışdır ki, həmin normaların məcmusu Avropa İttifaqının **president hüququ** adlanır. Qərbi Avropa doktrinası Avropa İttifaqının president hüququna Avropa hüququnun mənəbə növlərindən biri kimi baxır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm də Avropa hüququnun **təkamülünə** böyük təsir göstərir. Bu məsələdə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin vacib rol oynaması şəksizdir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa İttifaqının **Ali Məhkəmə orqanı** sayılır. O, birinci instansiya kimi məhdud kateqoriya bəzi işlərə baxır ki, həmin işlər üzrə çıxarılan qərarların Avropa hüququnun vahid, bütöv və tam olması üçün vacib əhəmiyyəti vardır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm də Avropa İttifaqının **Kassasiya Məhkəməsi** sayılır. Digər tərəfdən, O, Avropa İttifaqının **Konstitusiyaya Məhkəməsi** funksiyasını da yerinə yetirir.

7.6.1.2. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin funksiyaları

Avropa İttifaqı Məhkəməsi bir sıra vacib funksiya yerinə yetirir. **Təminat funksiyası** onun yerinə yetirdiyi əsas və başlıca funksiya hesab edilir.¹ Həmin funksiyanın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi siyasi mülahizələrdən asılı olmayaraq, Avropa hüququnun tətbiq olunmasını təmin edir. Eyni zamanda, Avropa İttifaqı Məhkəməsi üzv-dövlətlərdə Avropa hüququnun eyni qaydada tətbiq və təfsir olunmasını təmin edir. Nəticədə Avropa hüququnda ifadə edilən göstərişlər eyni cür başa düşülür.

Nəzarət funksiyası Avropa İttifaqı Məhkəməsinin yerinə yetirdiyi ikinci funksiyadır. Sözügedən funksiyanın mahiyyəti bundan ibarətdir İd, Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa İttifaqı qanunvericiliyinə əməl olunması üzərində ümumi nəzarəti həyata keçirir.

Üçüncü, Avropa İttifaqı Məhkəməsi **yoxlama funksiyasına** malikdir. Göstərilən funksiyanın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi bəzi hüquqi aktlar qəbul edilməmişdən (qüvvəyə minməmişdən) qabaq onların hüquqauyğun olması məsələsinə əvvəlcədən baxır.² Misal üçün, O, Avropa İttifaqı tərəfindən üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlarla bağlanan (imzalanmış), lakin hələ qüvvəyə minməyən beynəlxalq sazişlərin Avropa İttifaqının təsis müqavilələrinə uyğun olmasını yoxlayır. Yoxlama ilə bağlı olaraq, Avropa İttifaqı Məhkəməsi müvafiq rəy tərtib edir; əgər rəy müsbət olarsa, beynəlxalq saziş qüvvəyə minir.

Dördüncü, Avropa İttifaqı Məhkəməsi **arbitr funksiyasını** yerinə yetirir.³ Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi arbitr rolunda çıxış edərək, Avropa hüququnun tətbiqi ilə bağlı bütün mübahisələrə baxır. Belə mübahisələr isə aşağıdakılar arasında yarana bilər:

- üzv-dövlətlər arasında;
- üzv-dövlətlərlə Avropa İttifaqının institutları arasında;

¹ Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 132.

² Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.324. ³ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.61.

- Avropa İttifaqının öz institutları arasında.

Beləliklə, Avropa İttifaqı Məhkəməsi **dörd əsas funksiyamı** yerinə yetirir ki, həmin funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- təminat funksiyası;
- nəzarət funksiyası;
- yoxlama funksiyası;
- arbitr funksiyası.

7.6.2. Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları və onların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

7.6.2.1. Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları

Avropa İttifaqı çərçivəsində ədalət mühakiməsi təkcə Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilmir. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində həm də digər məhkəmə orqanları iştirak edirlər. Onlara **Avropa İttifaqının ədalət mühakimə orqanları** deyilir. Avropa İttifaqının ədalət mühakimə orqanları məcmu halında **«vahid məhkəmə sistemi»** İdmi çıxış edir.

Avropa İttifaqının məhkəmə sistemi üç hissədən (halqadan) ibarətdir, yəni üçhissəlidir (üçhalqahdır). Həmin hissələr (halqalar) bir-biri ilə bağlıdır və onlar arasında iyerarxiya münasibətləri mövcuddur.

Avropa İttifaqının məhkəmə sisteminə, birinci, **Avropa İttifaqı Məhkəməsi** daxildir. O, həmin sistemin ən yüksək halqası (hissəsi) sayılır, ali məhkəmə instansiyası hesab edilir.

İkinci, Avropa İttifaqının məhkəmə sisteminə **Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi** daxildir. O, Avropa İttifaqı məhkəmə sisteminin növbəti (ikinci) halqası (hissəsi) kimi tanınır. Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə qəbul edilənədək (2007-ci il) Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi «Birinci İnstansiya Məhkəməsi» adlanırdı. Həmin müqavilənin ingilis dilindəki mətni «Birinci İnstansiya Məhkəməsi» termininin «Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi» termini ilə əvəz olunmasını nəzərdə tutur. Ona görə ki, «Birinci İnstansiya Məhkəməsi» terminini işlətmək mövcud real vəziyyəti tam əks etdirmirdi. Məsələ burasındadır ki, birinci instansiya üzrə işlərə həm Avropa İttifaqı Məhkəməsi, həm də ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr baxa bilərdi.

Birinci İnstansiya Məhkəməsi **əlavə (yardımçı) instansiya** kimi yaradılmışdı. Belə ki, keçən yüzilliyin 50-80-ci illərində ədalət mühakiməsini Avropa İttifaqı Məhkəməsi təkbəşinə həyata keçirirdi. Baxılmaq üçün ona daxil olan işlərin sayı durmadan, fasiləsiz olaraq artırdı. Hətta vəziyyət o həddə gəlib çatmışdı ki, baxılmaq üçün qəbul olunan işlərin sayı artıq baxılmış işlərin sayını üstələyirdi. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı Məhkəməsində işlərə baxılması kifayət qədər uzanır, xeyli vaxt tələb edirdi. Təbii ki, işlərə baxılmasında Avropa İttifaqı Məhkəməsinin üzərinə düşən yükü azaltmaq lazım idi. Həm də məhkəmədə işlərə baxılma pro

sesini sürətləndirmək, məhkəmə icraatını tezləşdirmək tələb olunurdu. Məhz belə şəraitdə əlavə (yardımçı) məhkəmə instansiyası yaratmaq zərurətə çevrildi. Onun yaradılması isə Vahid Avropa Aktında (1986-cı il) nəzərdə tutuldu. Həmin akt əsasında Birinci İnstansiya Məhkəməsinin yaradılması haqqında Avropa İttifaqı Şurası 88591 sayılı qərar qəbul etdi.' Onun yaradılması buna səbəb oldu ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin işlərə baxmaq yükü azaldı, məhkəmə icraatının müddəti qısaltdı, çıxarılan qərarların sayı iki dəfə çoxaldı, işlərə baxılma prosesi sürətləndi. Nəticədə Birinci İnstansiya Məhkəməsi Avropa İttifaqı Məhkəməsinin əlavə (yardımçı) instansiyası kimi tanınmağa başladı. Sonralar, yəni Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilənin bağlanması ilə onun adı dəyişdirilərək, «Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi» termini ilə əvəz olundu. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, həmin müqavilənin fransız dilindəki mətnində «tribunal» termini işlədilir.

Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi **müstəqil məhkəmə instansiyasıdır**. Bu instansiyada baxılan işlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi ixtisaslaşdınımış məhkəmələrə münasibətdə isə kassasiya instansiyası rolunda çıxış edir, yəni ixtisaslaşdınımış məhkəmələrin çıxardığı qərarlardan kassasiya qaydasında Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinə şikayət vermək olar. İxtisaslaşdınımış məhkəmələr xüsusi kateqoriya bəzi işlərə baxılmasında Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinə kömək edir. Onlara həm də xüsusi yurisdiksiya məhkəmələri və ya məhkəmə palataları da deyilir. İxtisaslaşdınımış məhkəmələr ayn-ayn kateqoriya hüquqi mübahisələrə baxır. Məsələn, Avropa İttifaqı ilə onun qulluqçuları arasında yaranan xidməti mübahisələr belə işlərə aiddir. Texniki səbəblərə görə, xüsusi olaraq, mürəkkəb xarakterli mübahisələr də (məsələn, əqli mülkiyyətə, patent hüququna aid olan mübahisələr) xüsusi kateqoriya işlər hesab edilir. İxtisaslaşdırılmış məhkəmələrin çıxarıqları qərarlardan kassasiya qaydasında Ümumi Məhkəmə Yurisdiksiyasına şikayət vermək olar. Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin çıxardığı qərardan isə kassasiya qaydasında Avropa İttifaqı Məhkəməsinə şikayət verilir. Buna görə də Avropa İttifaqı Məhkəməsi Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinə münasibətdə kassasiya instansiyası sayılır.

İxtisaslaşdırılmış məhkəmələr Avropa İttifaqı məhkəmə sisteminin növbəti halqası (hissəsi) sayılır; onlara ixtisaslandırılmış **məhkəmə palataları** da deyilir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 257-ci maddəsinə uyğun olaraq, ixtisaslaşdınımış məhkəmələr Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin yanında yaradılır və onlar xüsusi məhkəmə instansiyası hesab edilir.

Beləliklə, Avropa İttifaqının məhkəmə sistemi **üçhalqalı (üçhissəli)** olub, özündə aşağıdakıları birləşdirir;

- Avropa İttifaqı Məhkəməsi;

- ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi;
- ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr (məhkəmə palataları).

Avropa İttifaqının institutu qismində, faktiki olaraq, təkcə Avropa İttifaqı Məhkəməsi deyil, Avropa İttifaqının məhkəmə sistemi çıxış edir. Söhbət geniş mənada məhkəmədən (fransızca - Cour de justice, de rUnion européenne, ingiliscə - Court of Justice of the European Union)' gedir.

1.6.2.2. Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi, hər şeydən əvvəl, **təsis aktlarının (birinci hüquq aktlarının)** vasitəsilə həyata keçirilir. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 19-cu maddəsi məhz bu məsələyə həsr edilmişdir. Bu maddə Avropa İttifaqı məhkəmə sisteminin təyinat və strukturunu müəyyənləşdirir - burada göstərilir ki, Avropa İttifaqının məhkəmələri Avropa hüququnun eyni cür təfsir və tətbiq olunmasını təmin etməlidir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə bir sıra maddə (251 - 280-ci maddələr) nəzərdə tutulmuşdur ki, həmin maddələrin köməyi ilə Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti tənzimlənir.

Avropa İttifaqı məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində həm də **ikinci hüquq aktları** tətbiq olunur. Onlar öz fəaliyyətində nəinki birinci, həmçinin ikinci hüquq aktlarını rəhbər tutmalıdırlar.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin fəaliyyətini tənzimləməkdən ötrü, xüsusi olaraq, bəzi normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin Nizamnaməsindən** gedir. Belə akt ilk dəfə 1951-ci ildə Avropa Kömür və Polad Birliyi təsis olunduğu vaxt qəbul olunmuşdu. Qeyd etdiyimiz kimi, həmin vaxt Avropa Kömür və Polad Birliyi Məhkəməsi yaradıldı ki, onun fəaliyyətini tənzimləmək üçün müvafiq nizamnamə təsdiq edildi. Bu kimi akt həm də 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyi, eləcə də Avropa Atom Enerji Birliyinə münasibətdə qəbul olundu. Həmin il xüsusi akt əsasında vahid Avropa Birlikləri Məhkəməsi yaradıldı ki, sözügedən nizamnamə həmin məhkəməyə münasibətdə qüvvədə oldu.

2001-ci ildə bağlanan Nitsa Müqaviləsi məhkəmə sisteminin islahatını nəzərdə tuturdu. Həmin müqaviləyə müvafiq protokol əlavə olundu ki, o, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin Nizamnaməsini rəsmiləşdirdi. Lakin 2007-ci ildə Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilənin bağlanması ilə həmin nizamnamə dəyişdirildi. İndi Avropa İttifaqı Məhkəməsinin Nizamnaməsinin 2007-ci il redaksiyası tətbiq olunur; o, hal-hazırda Avropa İttifaqı Məhkəməsinin fəaliyyətini tənzimləyən vacib sənəd sayılır.

Avropa İttifaqı məhkəmə orqanlanmn fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar içərisində **məhkəmələrin prosesual reqlamentlərinin** də adını çəkmək lazımdır. Onlar məhkəmə orqanlanmn fəaliyyətini qaydaya salan normativ hüquqi aktların vacib növüdür.

7.6.3. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tərkibi və formalaşma qaydası

7.6.3.I. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tərkibi

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tərkibi müəyyən üzvlərdən ibarətdir; onlara Avropa İttifaqı Məhkəməsinin üzvləri deyilir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin **tərkibinə** iki kateqoriya üzv daxildir:

- əsas üzvlər;
- əlavə üzvlər.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin əsas üzvləri dedikdə hakimlər başa düşülür. Hakimlər işlərə baxma və onları həlletmə prosesində iştirak edən tamhüquqlu şəxslərdir. Onlar Avropa İttifaqı Məhkəməsi adından qərar çıxarırlar.'

Hakimlər heç kəsdən asılı olmayan, müstəqil şəxslərdir. Hətta onların müstəqilliyi və heç kəsdən asılı olmaması şübhə doğurmamalıdır. Xüsusilə də hakimlər üzv-dövlətlərin milli hökumətlərinin və maraqlı şəxslərin təsiri altında olmamalıdır. Ancaq, ehtimal olunur ki, hakimlərə siyasi təzyiq göstərilir. Buna yol verməmək üçün Avropa İttifaqı Məhkəməsində işlərə açıq deyil, qapalı iclaslarda baxılır. Qərar isə ayn-ayrı hakimlər deyil, bütövlükdə Avropa İttifaqı Məhkəməsi adından çıxarılır. ^

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tərkibinin neçə hakimdən ibarət olmasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu, yəni hakimlərin sayı üzv-dövlətlərin sayından asılı olaraq müəyyən edilir. Belə ki, hakimlərin sayını müəyyənləşdirmək üçün «bir üzv-dövlət - bir hakim» prinsipi tətbiq olunur. Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqının tərkibinə hal-hazırda 28 üzv- dövlət daxildir. Deməli, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tərkibində 28 hakim mövcuddur. Onların fəaliyyətinin əsasında **«asılı olmamaq» prinsipi** durur. Bu prinsipə görə, hakimlər öz fəaliyyətində müstəqildir. Asılı olmamaq prinsipi, qeyd etməliyik ki, işlərə hakimlərin obyektiv, ədalətli və qərəzsiz, necə deyərlər, tərəfkeşlik etmədən baxmalarını təmin edir.

Hakimlər öz vəzifələrinin icrası müddətində hər hansı digər peşəkar fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilməzlər. Onlar tərəfindən nə siyasi, nə də inzibati fəaliyyət həyata keçirilə bilər. Öz vəzifələrinin icrası müddətində hakimlərin hər hansı siyasi və ya inzibati post tutmaları qadağan edilir. ^

Hakimlər yüksək peşə ixtisasına malik olmalıdır. Onlar öz vəzifələrinin icrasına başlamazdan əvvəl Avropa İttifaqı Məhkəməsinin açıq icla-

' Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 132.

^ Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с.86. ^ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.62.

sında təntənəli şəkildə and içir, funksiyalarını qərəzsiz, ədalətlə, tərəf-keşlik etmədən, vicdanla yerinə yetirməyi vəd edir, çıxarılan qərarların məzmununun yayılmamasını və gizli saxlanılmasını öhdələrinə götürürlər.

Hakimlərin hamısı **jurisdiksiya immunitetinə** (immunité de juridicti- on) malikdirlər. Belə ki, immunitet hüququna malik olan hakimləri nə cinayət, nə də inzibati məsuliyyətə cəlb etmək olar. İmmunitet hüququndan onları yalnız Avropa İttifaqı Məhkəməsinin özü məhrum edə bilər. Ancaq bundan sonra hakimlərin cinayət və ya inzibati məsuliyyətə cəlb olunması məsələsi həll olunur. Hakimin törətdiyi cinayət və ya inzibati hüquq pozuntusu barədə iş onun vətəndaşı olduğu dövlətdə baxılır. İmmunitet hüququna malik olan hakimlər həmin hüquqdan hətta öz səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra da istifadə edirlər.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin əlavə üzvləri dedikdə baş vəkillər (Advocates General - AGs)' başa düşülür. Onların əsas işi Avropa İttifaqı Məhkəməsində baxılacaq müvafiq iş barədə yazılı rəy vennəkdən ibarətdir. Yazılı rəy motivli olmalı və müvafiq iş üzrə məhkəməyə tövsiyə ifadə etməlidir. Bununla baş vəkillər hakimlərə kömək edirlər. Yazılı rəy müvafiq iş məhkəmədə baxılana qədər verilməlidir və onun məcburi qüvvəsi yoxdur.

Yazılı rəyi hazırlamaq üçün **baş vəkil** müvafiq iş üzrə materialları müstəqil surətdə araşdırır. Bunun nəticəsində baş vəkil Avropa İttifaqı Məhkəməsinə təklif edir ki, işi hansı qaydada baxıb həll etsin. Belə təsəvvür yaranır ki, baş vəkilin təklifi (tövsiyəsi), yəni yazılı rəyi Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən müvafiq iş üzrə çıxarılacaq qərarın alternativ layihəsidir. Ancaq baş vəkilin tərtib etdiyi və hazırladığı rəy, formal olaraq, Avropa İttifaqı Məhkəməsi üçün məcburi deyildir. Belə ki, müvafiq iş üzrə hakim-məruzəçi baş vəkilin verdiyi rəylə razılaşmaya da bilər. Düzdür, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarının layihəsini, əsasən, hakim-məruzəçi hazırlayır. Lakin, buna baxmayaraq, baş vəkilin verdiyi rəy Avropa İttifaqı Məhkəməsinin nəticə çıxarmasına böyük təsir göstərir. Adətən, baş vəkillərin tərtib etdikləri rəy əsaslı, obyektiv və qərəzsiz olur.

Baş vəkillər Avropa İttifaqı Məhkəməsinin **vəzifəli şəxsləridir**. Onlar Avropa İttifaqı Məhkəməsində baxılan işlərin öyrənilməsi və araşdırılması ilə bağlı olan əl səlahiyyəti həyata keçirirlər ki, bunun son dərəcə vacib əhəmiyyəti vardır.

Baş vəkillərin sayına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onların sayının müəyyənləşdirilməsində **«bir üzv-dövlət - bir baş vəkil» prinsipi** tətbiq olunmur. Bunun üçün əvvəllər üzv-dövlətlər üçün müəyyən kvota mövcud idi. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tərkibinə 8 baş vəkil daxil idi. Onlardan beşi Avropa İttifaqının üzvü olan beş böyük dövlətin vətəndaşları sırasından təyin edilirdi. Qalan üç vakansiya (boş yer) isə digər üzv-dövlətlərin vətəndaşları hesabına rotasiya[^] qaydasında tutulurdu.

URL:<http://www.ingentaconnect.com>

[^]Rotasiya (lat.rotatio - yerdəyişmə) anlayışı barədə bax: URL:<http://www.wikipedia.org>

Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə baş vəkillərin sayının **11 olmasını** nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, onların sayı Avropa İttifaqı Şurasının yekdil qəran ilə dəyişdirilə bilər.

Baş vəkillər hər hansı digər peşəkar fəaliyyətlə məşğul ola, öz səlahiyyət müddəti ərzində hər hansı siyasi və ya inzibati (hökumət) postu tuta bilməzlər. Onların bu və ya digər siyasi və ya inzibati fəaliyyətlə məşğul olmaları qadağan edilir.

Asılı olmamaq prinsipi həm də baş vəkillərə münasibətdə tətbiq edilir. Belə ki, baş vəkillər müstəqil fəaliyyət göstərməli, heç kəsdən asılı olmamalıdırlar.

Hakimlər kimi, baş vəkillər də **immunitet hüququndan** istifadə edirlər. Buna görə onları cinayət, nə də inzibati məsuliyyətə cəlb etmək olar. Yalnız Avropa İttifaqı Məhkəməsinin özü baş vəkilləri immunitet hüququndan məhrum edə bilər.

Baş vəkillər də öz postunu tutan zaman təntənəli surətdə and içir, öz vəzifələrinin vicdanla yerinə yetiriləcəyini vəd edirlər; verdikləri vədləri yerinə yetirməmək onlar üçün arzuolunmaz mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Belə ki, baş vəkillər öz vədlərini pozarlarsa, onlara müəyyən sanksiyalar tətbiq olunur (məsələn, immunitətdən və ya pensiya almaq hüququndan məhrum edilir və s.).

7.6.3.2. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin formalaşması

Əvvəllər, yəni Nitsa Müqaviləsi (2001-ci il) bağlanana kimi Avropa İttifaqı Məhkəməsi təyinetmə yolu ilə formalaşdı. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin üzvləri üzv-dövlətlərin hökumətlərinin ümumi razılığı ilə 6 il müddətinə təyin edilirdilər. Baş vəkillər hakimlərə münasibətdə qüvvədə olan qaydalara uyğun təyin olunurdular.'

Bu gün də Avropa İttifaqı Məhkəməsi **təyinetmə yolu ilə formalaşır**. Belə ki, hər bir üzv-dövlət Avropa İttifaqı Məhkəməsinə bir hakim göndərir. Belə prinsipin (sistemin) tətbiq olunması bununla izah edilir ki, bütün üzv-dövlətlər hüquq bərabərliyinə malikdirlər. Digər tərəfdən, hər bir üzv-dövlətdən bir hakim göndərilməsi bütün milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərini təmsil etməyə imkan verir. Bu da, öz növbəsində, işə effektiv baxılmasını, habelə işə baxılan zaman müxtəlif hüquqi tənzimləmə metod və formalaşandan istifadə olunmasını təmin edir.

Hakim vəzifəsinə, habelə baş vəkil postuna lazımi səriştəsi olan şəxslər təyin edilir. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin üzvü aşağıda göstərilən **şəxslər** ola bilər:

- öz dövlətində yüksək məhkəmə vəzifəsinə təyin olunmaq üçün tələb edilən şərtlərə cavab verə bilən şəxslər;
- hamılıqla qəbul edilmiş səriştəli hüquq məsləhətçiləri (hər şeydən əvvəl, universitet professorları və hüquq sahəsində tanınmış digər mütəxəssislər).

' Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.133.

Almaniya və Roman-German hüquq ailəsinə daxil olan digər üzv- dövlətlərdə, adətən, nəzəriyyəçi hüquqşünas alimlər sırasından hakim və baş vəkillər təyin edilir. İngilis-Sakson hüquq (ümumi hüquq) ailəsinə daxil olan dövlətlərə (məsələn. Böyük Britaniya, İrlandiya və s.) gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu dövlətlərdə peşəkar hakimlər (yerli hakimlər və praktik təcrübəsi olan hüquqşünaslar) sırasından hakim təyin edilməsinə üstünlük verilir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin işində davamlılığı təmin etmək üçün onun tərkibinin **təzələnməsinə (yeniləşməsinə)** yol verilir. Belə ki, hakimlərin tərkibi hər üç ildən bir təzələnilir, yeniləşir. Baş vəkillərin də tərkibi bu qaydada təzələnilir.'

Həm hakimlər, həm də baş vəkillər öz postlarına yenidən təyin oluna bilərlər. Bu məsələdə hər hansı məhdudiyət müəyyən edilməmişdir. Buna görə də səlahiyyət müddəti başa çatmış hakim və baş vəkillər öz vəzifəsinə yenidən təyin oluna bilərlər.

Vəfat etdikdə və digər hallarda (məsələn, müəyyənləşdirilmiş qaydalan pozduqlarına görə tutduğu vəzifədən məcburi surətdə kənarlaşdırıldığı hallarda) hakimlərin və baş vəkillərin postu boş qalır (vakansiya). Bu zaman boş qalmış yerin (vakansiyanın) səlahiyyət müddətinin qalan hissəsi ərzində tutulmasına yol verilir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin üzvlüyündən azad olunmuş hakim və ya baş vəkil digəri ilə əvəz edilir, yəni onlann yerini başqa şəxs tutur.

Hakim və baş vəkillərin statusu müfəssəl şəkildə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin Nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə onların yerinə yetirdiyi funksiyaya aid bir sıra norma nəzərdə tutulmuşdur.

7.6.4. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin daxilən təşkil olunması və iş proseduru

7.6.4. I. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin daxilən təşkil olunması

Özünün daxilən təşkil olunmasına görə Avropa İttifaqı Məhkəməsi milli dövlətlərin ali məhkəmə orqanlarının strukturuna oxşayır. Lakin, buna baxmayaraq, onlar arasında fərqləndirici xüsusiyyətlər mövcuddur.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinə **sədr** rəhbərlik edir. O, ali vəzifəli şəxs sayılır. Sədrin vəzifəsinə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin məhkəmə və inzibati işlərini təşkil etmək, habelə onun tam tərkibdə iclasların aparmaq daxildir. ^

Sədr təkcə başçılıq etdiyi məhkəmə orqanına ümumi rəhbərliyi həyata keçirmir. O, həm də Avropa İttifaqı Məhkəməsinin aparatına rəhbərlik edir.

' URL:<http://www.bibliofond.ru>

■ Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.62.

Sədr plenar iclaslan aparır, bütün hakimlərin yığıncağını (plenumu) çağırır, həmçinin məhkəmə palataları arasında işləri bölüşdürür.

Sədr plenar iclasda hakimlərin özləri tərəfindən **3 il müddətinə** seçilir. O, öz postuna dəfələrlə (qeyri-məhdud sayda) yenidən seçilə bilər. Seçki qapalı keçirilir. Praktikada çox vaxt sədr öz vəzifəsinə dəfələrlə seçilir.

Sədr mütləq səs çoxluğu ilə hakimlər sırasından seçilir. Başqa sözlə, hakimlər özlərinin tərkibindən mütləq səs çoxluğu əldə edən namizədi sədr seçirlər. Əgər namizədlərdən heç biri mütləq səs çoxluğu əldə etməzsə, onda ikinci tur keçirilir. Bunun nəticəsində nisbi səs çoxluğu əldə edən namizəd sədr seçilmiş hesab edilir.

Sədrlik postu vaxtından əvvəl boş qala bilər (vaxtından əvvəl vakansiya). Bu zaman sədrlik postuna yeni hakim seçilir. Yeni seçilmiş sədr öz vəzifəsinə səlahiyyətin qalan müddəti ərzində yerinə yetirir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin başçısı nəinki plenar iclaslarda, həmçinin məşvərət otağında aparılan müzakirələrdə də sədrlik edir. Sədr işləri palatalar arasında bölüşdürməkdən başqa, həm də hakim-məruzəçini (məruzə edən hakim və ya məruzəçi-hakim) təyin edir. Məruzəçi-hakimə müavinlər kömək edir. Məruzəçi-hakimin müavini Avropa İttifaqı Məhkəməsinin vəzifəli şəxsi sayılır. O, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin təklifi ilə Şura tərəfindən təyin edilir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin strukturunda **palatalar** vacib yer tutur. Söhbət Avropa İttifaqı Məhkəməsinin palatalarından gedir. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin palataları onun daxili (struktur) bölmələri sayılır. Avropa İttifaqı Məhkəməsində işlərə məhz palatalar tərəfindən baxılır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin palataları **iki cür** olur:

- Adi Palata;
- Böyük Palata.

Adi Palata ya üç, ya da beş hakimdən ibarət olan tərkibdə yaradılan struktur bölmədir. Ümumi qaydaya görə, Avropa İttifaqı Məhkəməsinə daxil olan işlərə Adi Palatada baxılır. Həm də qeyd etməliyik ki, Adi Palata Avropa İttifaqı Məhkəməsinə daxil olan işlərə effektiv baxmaq üçün yaradılmışdır.

Adi palataların tərkibinə daxil olan hakimlər öz sıralarından sədr seçirlər. Üç hakimdən ibarət olan Adi Palatanın sədri bir il, beş hakimin daxil olduğu Adi Palatanın sədri isə üç il müddətinə seçilir.

Böyük Palata 11 hakimdən ibarətdir və ona Avropa İttifaqı Məhkəməsinin sədri başçılıq edir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin sədri, eyni zamanda, Böyük Palataya sədrlik edir. Əgər Avropa İttifaqı Məhkəməsinin sədri müvəqqəti olaraq öz postunda olmazsa, onun funksiyasını Adi Palata sədrlərindən biri yerinə yetirir. Bu zaman «vəzifəyə görə birincilik» prinsipi tətbiq olunur. Bu prinsipə görə, daha çox müddətdə palata sədri vəzifəsində olan şəxs Avropa İttifaqı Məhkəməsinin və eyni vaxtda Böyük Palatanın sədri funksiyasını yerinə yetirir. Böyük Palata üzv-dövlətlərin və ya Avropa İttifaqı institutlarından birinin

tələbi ilə ona verilən işlərə baxır. Böyük Palata Avropa İttifaqı Məhkəməsinin xüsusi xarakterli struktur komponentidir.

Daha vacib işlərə **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin Plenumunda** baxılır. Bu zaman baxılan iş Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tam tərkibi tərəfindən həll edilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin Plenumu dedikdə bütün hakimlərin yığınağı başa düşülür. Plenumda, ilk növbədə, müstəsna əhəmiyyətə malik olan işlərə baxılır. İşin müstəsna əhəmiyyətli olması isə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin özü tərəfindən müəyyən edilir. Plenum həm də Avropa İttifaqının əvəz edilməyən vəzifəli şəxslərinin (məsələn. Komissiya üzvləri, Ombudsmanın və s.) vəzifədən kənarlaşdırılması barədə işlərə baxır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin strukturuna həm də **daimi katib** daxildir; bəzən, ona **qrefye** deyilir.' Daimi katib Avropa İttifaqı Məhkəməsinin vəzifəli şəxsidir və o, aşağıda göstərilən işləri yerinə yetirir:

- Avropa İttifaqı Məhkəməsinin aparatına cari rəhbərliyi həyata keçirir;
- qəbul işlərini təmin edir (apanır);
- bütün arxiv sənədlərinin saxlanması təmin edir;
- prosessual sənədləri (məsələn, iddia ərizələrini və s.) alır və lazımı ünvanlara göndərir;
- Avropa İttifaqı Məhkəməsinin və palataları iclaslarının hazırlanmasını, eləcə də keçirilməsini təmin edir;
- Avropa İttifaqı Məhkəməsinin və palataları iclaslarında iştirak edir;
- iclas protokollarının tərtib olunmasını təmin edir;
- Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarlarının nəşr olunmasını təmin edir və s.

Daimi katib öz vəzifəsini qərəzsiz və lazımcına icra etməlidir. O, həm də məşvərət otağının sirtini yaymamalı, onun məxfiliyini qoruyandır. Daimi katib Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarlarının və digər sənədlərin nəşr olunmasına görə məsuliyyət daşıyır.

Daimi katib Avropa İttifaqı Məhkəməsinin sədrinə tabe olub, onun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Məhz Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən daimi katib öz vəzifəsinə təyin edilir. Təyinat müddəti 6 ildir. Daimi katibə onun bir və ya bir neçə müavini kömək edir. Müavin (müavinlər) də Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən təyin edilir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi aparatının tərkibində **dilçilik xidməti** kimi struktur bölmə fəaliyyət göstərir. Dilçilik xidməti bir neçə dil bilən ekspertlərdən ibarətdir. Onun əsas işi Avropa İttifaqı Məhkəməsinin bütün rəsmi sənədlərini Avropa İttifaqının rəsmi dillərinə tərcümə və nəşr etməkdən ibarətdir. Lakin məşvərət otağında müzakirələr yalnız **fransız** dilində aparılır. Məşvərət otağında qərar da məhz ancaq fi'ansız dilində çıxarılır.

7.Ö.4.2. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin iş proseduru

Avropa İttifaqı Məhkəməsi **daimi fəaliyyət göstərən** orqandır. Onun fəaliyyəti aşağıda göstərilən **iki əsas** formada həyata keçirilir:

- plenum iclası;
- palata iclası.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin plenum iclası geniş iclasdır. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin bütün hakimlərinin iştirak etdikləri plenum iclasında təşkilati məsələlərə və yaxud xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malik olan işlərə baxılır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin palata iclasında Avropa İttifaqı Məhkəməsinə daxil olan işlərə baxılır. Palata iclasının tarix və saatını, qeyd etdiyimiz kimi, palata sədri təyin edir.

Bunlardan başqa, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin fəaliyyəti həm də **iclas formasında** həyata keçirilə bilər. İclasda Avropa İttifaqı Məhkəməsi birinci instansiya üzrə məhdud kateqoriya işlərə baxır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi yalnız o halda qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik ola bilər ki, kворum haqqında tələbə əməl olunsun. **Kvo- rum haqqında tələbin** mahiyyəti bundan ibarətdir ki, işə baxılmasında minimum sayda hakim iştirak etməlidir. Əgər minimum sayda hakim iştirak edərsə, Avropa İttifaqı Məhkəməsi müvafiq qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olur. Adi palatalann (3 və ya 5 hakimdən ibarət olan palataların) iclaslarında 3 hakim iştirak etməlidir. Böyük Palata üçün isə kворum 7 hakimdən ibarətdir. Belə ki. Böyük Palatada qərar 7 hakim tərəfindən qəbul edilməlidir. Əgər palata üzvü olan hakimlərdən biri olmazsa, palata sədri onu əvəz etmək üçün xüsusi olaraq başqa hakim təyin edir. Palatalann tərkibi hər il müəyyən edilir. Beş hakimdən ibarət olan Adi Palata üzvləri «ex officio» Böyük Palata tərkibinə daxil olur.'

Qərar tək sayda hakimlər tərəfindən çıxanılır. Əgər bu və ya digər səbəbə görə işə baxan hakimlərin sayı tək olmazsa, yəni cüt olarsa, onda Avropa İttifaqı Məhkəməsinə üzvolma müddətinə, yəni staja görə ən «kiçik» hakim qərar qəbul olunmasında iştirak etmir və qərar səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Səsvermənin nəticələri gizli saxlanılır, yayılmır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsində işə baxmaq üçün, ilk növbədə, ona **yazılı ərizə** ilə müraciət edilməlidir. Ərizə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin katibinə göndərilir. Ərizədə aşağıdakılar göstərməlidir:

- ərizə verənin adı;
- ərizə verənin daimi ünvanı;
- cavabdeh olan tərəfin (tərəflərin) adı; yaranmış mübahisənin predmeti;
- mübahisənin yaranma səbəbi;

- mübahisə olunan aktın mətni;
- iddiaçının gəldiyi nəticələr;
- sübutların siyahısı.

Ərizəyə lazımı sənədlər qoşulmalı, ona əlavə edilməlidir. Məhkəmə tərəfindən əlavə sənədlər tələb edilərsə, onlar da təqdim olunmalıdır.

Ərizə qəbul edildikdən sonra müvafiq instansiya göstərilir, müəyyən edilir. Söhbət işə mahiyyətə baxan instansiyadan gedir.

Məhkəmə prosedurunun, yəni Avropa İttifaqı Məhkəməsində işəbax- ma qaydasının özünə gəldikdə **isə**, qeyd etməliyə ki, o, **iki mərhələdən** ibarətdir:

- yazılı mərhələ (yazılı icraat);
- şifahi mərhələ (şifahi icraat).

Məhkəmə prosedurunun yazılı mərhələsinin məzmunu mübahisə edən tərəflər arasında prosesual sənədlərin (məsələn, iddia ərizəsinin və digər sənədlərin) mübadilə olunmasından ibarətdir. Bütün sənədlər Avropa İttifaqı Məhkəməsinə göndərilir. O da, öz növbəsində, sənədləri Avropa İttifaqı Məhkəməsinin sədrinə və hakimlərə göndərir. Məhkəmə prosedurnun bu mərhələsində şahidlər çağırma və dindirilmə, ekspertiza təyin olunma və digər sübutlar toplama bilər. Bu kimi hərəkətlər ya tərəflərin (eləcə də üçüncü şəxslərin) müraciəti, ya da Avropa İttifaqı Məhkəməsinin təşəbbüsü ilə edilir.

Məhkəmə prosedurunun şifahi mərhələsi məsul hakimin (məruzəçi-hakimin) öz məruzəsini hazırladıqdan sonra başlayır və baş vəkilin rəyinin elan edilməsi ilə tamamlanır. Qeyd etdiyimiz kimi, işə baxmaq üçün onu hazırlamaqdan ötrü Avropa İttifaqı Məhkəməsi (daha doğrusu, onun sədri) məsul hakim (məruzəçi-hakim) təyin edir. Məsul hakim məhkəmə iclasında iş barədə məruzə ilə çıxış edərək, şifahi formada mövqeyini bildirir və öz fikrini ifadə edir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi (plenum və ya palata) tərəflərin nümayəndələrini dinləyir. Tərəflər irəli sürülən iddiaları əsaslandırır və ifadə edirlər. Tərəfləri məhkəmə prosesində onları nümayəndələri (məsələn, vəkil) təmsil edə bilər. Əgər iddiaçı və ya cavabdeh rolunda Avropa İttifaqının institutu çıxış edərsə, onu məhkəmə prosesində «ex officio» hüquq xidməti (hüquq şöbəsi) təmsil edir. İşə baxılan zaman mübahisə edən tərəflərin nümayəndələrinə suallar verilir və digər hərəkətlər edilir. İşə öyrənmək üçün təyin olunan baş vəkilin rəyi elan olunduqdan sonra hakimlər müzakirələr aparmaq və qərar çıxarmaq üçün məşvərət otağına keçir.

7.6.5. Avropa İttifaqı məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyası və onların baxdığı iddia növləri

7.6.5.1. Avropa İttifaqı məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyası

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının məhkəmə sistemi üç halqadan ibarətdir. Şübhəsiz, onlardan hər birinin öz yurisdiksiyası vardır.

Avropa İttifaqı məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyası dedikdə onları baxıb həll etməli olduğu işlərin dairəsi başa düşülür. Əgər Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarına aid olan işləri müəyyənləşdirsək, bu, onların yurisdiksiyasını ifadə edir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, Avropa məhkəmə orqanlarından hər birinin yurisdiksiyası dəqiq və dürüst olaraq müəyyən edilməlidir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları arasında yurisdiksiyalar ayrılmalı, onlara hədd qoyulmalıdır. Bunun hüquqi praktikada və məhkəmə aidiyyətinin müəyyənləşdirilməsi-sində vacib əhəmiyyəti vardır.

İlk növbədə, Avropa İttifaqının birinci ədalət mühakimə orqanı olan **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin yurisdiksiyasının** müəyyənləşdirilməsi-sindən başlayaq. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin yurisdiksiyasına aşağıdakılar aiddir:

- üzv-dövlətlər arasında yaranan mübahisələr;
- üzv-dövlətlər və Avropa İttifaqının institutları arasında yaranan mübahisələr;
- Avropa İttifaqı institutlarının arasında yaranan mübahisələr;
- xüsusilə vacib, olduqca əhəmiyyətli və Avropa İttifaqının vahidliyinə (tamlığına) təsir göstərə bilən işlər.

Eyni zamanda, Avropa İttifaqı Məhkəməsi **kassasiya instansiyasıdır**. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, o, **Kassasiya Məhkəməsi funksiyasını** yerinə yetirir. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin qərarlarından verilən kassasiya şikayətlərinə baxır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm də **Konstitusiya Məhkəməsi funksiyasını** yerinə yetirir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinə kassasiya şikayəti verilməsi heç də Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin qərarının icrasını dayandırmır. Əgər kassasiya şikayəti verən şəxs qərarın icrasının dayandırılmasını istəyirsə, bu barədə o, Avropa İttifaqı Məhkəməsinə xahişlə müraciət etməlidir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi müraciətə baxaraq, Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin qərarının icrasının dayandırılması haqqında müvafiq qətnamə çıxarmalıdır. Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin qərarlarından Avropa İttifaqı Məhkəməsinə aşağıdakı hallarda kassasiya şikayəti verilə bilər:

- Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin çıxardığı qərar kifayət qədər motivli olmadıqda;
- Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin qərar çıxarmağa səlahiyyəti olmadıqda;
- Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi iddiaçının mənafeyinə zərər vuran prosessual pozuntuya yol verdikdə;
- Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi maddi hüququ pozduqda.

Kassasiya şikayəti verilən zaman Avropa İttifaqı Məhkəməsi yalnız hüquqa aid məsələlərə baxa bilər. Əgər barəsində kassasiya şikayəti verilən iş xüsusilə əhəmiyyətli olarsa, Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa

hüququnun vahidliyini və tamlığını təmin etmək məqsədilə onu icraatına qəbul edərək, müstəqil qərar çıxara bilər. Eyni zamanda, onun həm də **hüququ** vardır ki, işi baxılmaq üçün Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinə qaytarsın. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qarşısında üçüncü yol da durur. Belə ki, o, kassasiya şikayətinin təmin olunmasından imtina edə bilər. Bu zaman Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin çıxardığı qərar öz qüvvəsində qalır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin öz yurisdiksiyasına aid olan işlər üzrə çıxardığı qərarlar **qətidir**. Bu səbəbdən onlardan şikayət etmək olmaz.

Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin yurisdiksiyasına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onun yurisdiksiyasına aşağıdakı mübahisələri həll etmək aiddir:

- Avropa İttifaqı institutlarının (Avropa İttifaqı Məhkəməsindən başqa) qəbul etdiyi aktların qanuniliyi barədə mübahisələr;
- hərəkətsizlik haqqında iddialar;
- zərər vurulmasına aid mübahisələr;
- arbitraj qeyd-şerti əsasında yaranan mübahisələr.

Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi, qeyd etməliyik ki, digər kateqoriya iddialara (işlərə) də baxa bilər. Məsələn, yaranmış praktikaya görə, rəqabət hüququnun, eləcə də ticarət azadlığı hüququnun pozulması barədə işlərə Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi baxır.

Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin yurisdiksiyası **törəmə xarakter daşıyır (törəmə yurisdiksiya)**. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin yurisdiksiyasına aid olan işlər Avropa İttifaqı Məhkəməsinin yurisdiksiyasından ayrılaraq sözügedən orqana verilmişdir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin işlərə baxılmasında yükü çox olduğuna görə Avropa İttifaqı Şurasının 24 oktyabr 1988-ci il tarixli qərarı ilə Avropa İttifaqının ikinci ədalət mühakimə orqanı yaradıldı. Bu orqan Avropa İttifaqının ayn-ayrı rəsmi dillərində müxtəlif cür adlandırılırdı. İngilis və alman dillərində həmin məhkəmə orqanım ifadə etmək üçün «Birinci İnstansiya Məhkəməsi» kimi termin işlədilir. Fransız dilində isə o, «Birinci İnstansiya Tribunalı» adlanırdı.

Birinci İnstansiya Məhkəməsinin yaradılmasında məqsəd vacib əhəmiyyəti olmayan işlərə baxmaq və bununla Avropa İttifaqı Məhkəməsinin iş yükünü azaltmaqdan ibarət idi. O, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin fəaliyyətini tamamlayan əlavə və asılı-təbə məhkəmə instansiyası kimi yaradılmışdı. Sonralar «Birinci İnstansiya Məhkəməsi» termini, əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, «Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi» termini ilə əvəz olundu. Yurisdiksiyası törəmə olduğuna görə Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi Avropa İttifaqının nə institutu, nə də müstəqil orqanı sayılır.

Avropa İttifaqının üçhəlqəli məhkəmə sisteminə daxil olan **Mülki Xidmət İşləri Məhkəməsinin** (ona məhkəmə palatası və ya ixtisaslaşdı-

‘ Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.332.

■ Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с.86.

nimiş məhkəmə də deyilir) yurisdiksiyasma gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı Şurasının 2 noyabr 2004-cü il tarixli qərarı ilə yaradılan bu ixtisaslaşdırılmış məhkəmə orqanının yurisdiksiyası da törəmə xarakter daşıyır. Belə ki, onun yurisdiksiyasma Avropa İttifaqı və onun mülki qulluqçulan arasında yaranan mübahisələr - işlər daxildir. Bu işlər isə həmin ixtisaslaşdırılmış məhkəmə orqanına Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin yurisdiksiyasından verilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının bu və ya digər məhkəmə orqanının yurisdiksiyasma aid edilən işlərin siyahısı kifayət dərəcədə aydın və tam olmalıdır. Eyni zamanda, bir məqama da toxunmağı vacib sayırıq. Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi Mülki Xidmət İşləri Məhkəməsinə münasibətdə kassasiya instansiyası hesab edilir. Belə ki, Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinə Mülki Xidmət İşləri Məhkəməsinin qəranndan kassasiya qaydasında şikayət verilə bilər.

1.6.5.2. Birbaşa yurisdiksiya

Avropa İttifaqı məhkəmə orqanlarının baxıb həll etdiyi işlər **iki cür** yurisdiksiyaya aiddir:

- birbaşa yurisdiksiya;
- dolayı yurisdiksiya.

Göstərilənlərə həm də **məhkəmə icraatının növləri** deyilir.' Belə ki, Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları çərçivəsində həyata keçirilən məhkəmə icraatı iki növə bölünür və bu növlərdən biri birbaşa, digəri isə dolayı məhkəmə icraatı adlanır.

Birbaşa yurisdiksiyaya o işlər aiddir ki, həmin işlər barədə Avropa İttifaqının məhkəmə orqanı baxdığı mübahisənin mahiyyətinə dair qərar qəbul edir. Belə işlərə **birbaşa yurisdiksiya işləri** deyilir. Birbaşa yurisdiksiya işlərinə bir neçə iddia aiddir. Söhbət, ilk növbədə, **öhdəliyin icra edilməməsi barədə iddiadan** gedir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, bu növ iddialar Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən baxılan birbaşa yurisdiksiya işlərinin təxminən 90 faizini təşkil edir. Həmin iddialar o halda verilir ki, üzv-dövlətlər təsis müqavilələrində və ya ikinci hüquq normalarında ifadə edilən göstərişləri yerinə yetirməsinlər. Deməli, onlar üzv-dövlətlərə qarşı verilən iddialardır. İddia vermək hüququna yalnız imtiyazlı iddiaçılar malikdirlər. Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə onların sırasına həm də Regionlar Komitəsini daxil edir.

İş məhkəməyə verilməmişdən əvvəl **inzibati proses (inzibati mərhələ)** həyata keçirilməlidir. İnzibati proses zamanı üzv-dövlət pozuntu halım Avropa Komissiyasının köməyi və vasitəsi ilə (Avropa Komissiyası üzv- dövlətin hakimiyyət nümayəndələri ilə danışıqlar aparır, rəsmi xəbərdarlıq edir və s.) müəyyən edilmiş müddət ərzində aradan qaldırmaq üçün

' Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.133.

lazımi tədbirlər görməlidir.' Əgər belə tədbirlər görülməzsə, Avropa Komissiyası məhkəmə araşdırması mərhələsinə keçir, yəni işi məhkəməyə verir. Bu mərhələdə, lakin məhkəmə qəran çıxanlana kimi, mümkündür ki, məsələ məhkəmə müdaxiləsi olmadan həll edilsin.

Hüquqi aktın qanuniliyi haqqında iddia birbaşa yurisdiksiya işlərinə aid olan iddia növlərindən biri sayılır. Belə iddialar, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 263-cü maddəsində göstəriləyi kimi, aşağıdakı hallarda verilə bilər:

- prosedur xarakterli mövcud tələblər pozulduqda;
- təsis aktı və ya onun icrasını təmin edən hüquq norması pozulduqda;
- sui-istifadəyə yol verildikdə;
- akt müəllifinin lazımi səlahiyyəti olmadıqda (səlahiyyəti aşdıqda).

Göstərilən hallar hüquqi aktın qanuniliyi barədə iddianın verilməsini şərtləndirən əsaslardır. Hansı hüquqi aktların qanuniliyi haqqında iddia vermək olar?

Bu suala da Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə cavab verilmişdir. Burada deyilir ki, aşağıdakı orqanların aktlarının qanuniliyi barədə iddia verilə bilər:

- Avropa Parlamentinin Şura ilə birlikdə qəbul etdiyi aktlar;
- Şura tərəfindən qəbul edilən aktlar;
- Avropa Komissiyası tərəfindən qəbul edilən aktlar;
- Avropa Mərkəzi Bankı tərəfindən qəbul edilən aktlar.

Əgər hüquqi aktın qanuniliyi haqqında iddianı məhkəmə təmin edərsə, onda akt ləğv olunur. Bununla məhkəmə Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul olunan hüquqi aktların qanuni olmasını yoxlayır, bu sahədə nəzarəti həyata keçirir.

Birbaşa yurisdiksiya işlərinə həm də **zərər vurulması ilə bağlı olan iddialar** daxildir. Burada söhbət, ilk növbədə, **müqavilə öhdəlikləri** ilə bağlı zərər vurulmasından yaranan iddialardan gedir. Belə ki, müqavilə öhdəliyi icra edilmir və ya lazımcına icra olunmur, yerinə yetirilmir. Bunun nəticəsində Avropa hüququnun subyektinə zərər vurulur və vurulmuş zərərin əvəzi ödənilməlidir. Təbii ki, bundan ötrü zərər vurulması faktı ilə bağlı məhkəməyə müvafiq iddia verilməlidir. Bu kimi iddianın vasitəsi və köməyi ilə müqavilə məsuliyyəti realizə olunur. Zərər vurulması barədə iddianın sayəsində həm də müqavilədən kənar məsuliyyət realizə edilir. Söhbət Avropa İttifaqının daşdığı müqavilədən kənar məsuliyyətdən gedir. Bu növ məsuliyyət isə Avropa İttifaqının institutları və ya onların qulluqçuları tərəfindən öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirdikləri zaman zərər vurulduğu halda yaranır. Göstərilən növ məsuliyyətlə bağlı iddianı Avropa hüququnun hər bir subyekti verə bilər.

‘ *İnzibati proses (inzibati mərhələ) barədə daha ətraflı: Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.219-220.*

Avropa hüququnun bütün subyektlərinin məhkəməyə həm də **hərəkətsizlik haqqında iddia vermək hüququ** vardır. Belə ki, Avropa İttifaqı institutları, bəzən, lazım olan müəyyən aktı qəbul etmir və ya təsis aktlarında nəzərdə tutulan zəruri hərəkətləri yerinə yetirmir; bununla onlar hərəkətsizliyə yol vermiş olur. Belə halda hərəkətsizlik haqqında məhkəməyə müvafiq iddia verilir ki, o, Avropa İttifaqı institutlarına qarşı yönəlir. Əgər iddia təmin olunarsa, yəni məhkəmə hərəkətsizliyi əsassız sayarsa, Avropa İttifaqının müvafiq institutu vəziyyəti düzəltməlidir. Ola bilsin ki, hərəkətsizlik nəticəsində ayrı-ayrı şəxslərə zərər vurulsun. Zərərçəkən şəxslər belə halda onlara vurulmuş ziyanın əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilərlər.

7.6.53. Dolayı yurisdiksiya

Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm də **dolayı yurisdiksiya** işlərinə baxır və ona **preyudisional* yurisdiksiya** da deyilir.

Məlum olduğu kimi, üzv-dövlətlərin milli məhkəmə orqanları (milli məhkəmələr) baxıb həll etmək üçün özlərinin icraatına müxtəlif işlər (iddialar) qəbul edirlər. Çox vaxt həmin işlərə Avropa hüquq norma və ya aktlarının tətbiq olunması zərurəti yaranır, tələb edilir. Təbii ki, tətbiq edilməli olan müvafiq hüquq norması və ya akt düzgün təfsir olunmalı, onların etibarlı olması müəyyənləşdirilməlidir. Bundan ötrü milli məhkəmə orqanı baxmalı olduğu iş üzrə icraatı dayandır və rəsmi təfsir üçün Avropa İttifaqı Məhkəməsinə sorğu göndərir. Milli məhkəmə orqanlarının belə sorğularına preyudisional sorğular deyilir.

Preyudisional sorğular dedikdə milli məhkəmə orqanları tərəfindən iş üzrə qəti qərar çıxarılan ana kimi göndərilən sorğular başa düşülür. Preyudisional sorğular ona görə göndərilir ki, milli məhkəmə orqanlarının müvafiq Avropa hüquqi aktlarının nə etibarlı olmasını müəyyənləşdirmək, nə də Avropa hüquq normalarını təfsir etmək hüququ vardır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi preyudisional sorğulara baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Məhz bu cür səlahiyyət preyudisional və ya dolayı yurisdiksiya adlanır.

Preyudisional və ya dolayı yurisdiksiya dedikdə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin milli məhkəmə orqanları tərəfindən ona göndərilən preyudisional sorğulara baxmaq səlahiyyəti başa düşülür. Preyudisional qaydada baxılan işlər isə **preyudisional yurisdiksiya işləri** adlanır. Preyudisional yurisdiksiya işləri dedikdə milli məhkəmə orqanlarının göndərdikləri sorğu ilə bağlı Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən baxılan işlər başa düşülür.

* Preyudisional (lat. *prejudicialis* - əvvəlki məhkəmə qərarına aid olan, ing. *prejudicialness*) - məhkəmə icraatının bir növüdür. *Bu barədə bax: məsələn, Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.695.*

Avropa İttifaqı Məhkəməsi milli məhkəmə orqanlarının göndərdikləri sorğulara müəyyən qayda əsasında baxır və həmin qaydaya **preyudisio- nal prosedur** deyilir.’

Preyudisional sorğuya tək-cə Avropa İttifaqı Məhkəməsi baxmır. Preyudisional sorğuya həm də aşağıdakı məhkəmə orqanları baxa bilər:

- Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi;
- Mülki Xidmət İşləri Məhkəməsi.

Qeyd etməliyik ki, preyudisional sorğuya baxarkən, yəni preyudisional yurisdiksiya işlərinə baxarkən göstərilən məhkəmə orqanları, ilk növbədə, Avropa İttifaqı Məhkəməsi mübahisəli məsələnin mahiyyəti barədə qərar çıxarmır. Mübahisəli məsələnin mahiyyəti barədə qərar işin faktiki hallarına qiymət verməklə milli məhkəmə orqanlarının özləri qəbul edir. Preyudisional qaydada sorğulara baxan Avropa İttifaqı Məhkəməsi və digər məhkəmə orqanları milli məhkəmələrə heç cür göstəriş verə bilməzlər ki, onlar baxdıqları işlər üzrə hansı konkret qərar qəbul etsinlər. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin və Avropa İttifaqının digər məhkəmə orqanlarının həyata keçirdikləri preyudisional prosedurun **məqsədi** aşağıda- lalardaj ibarətdir:

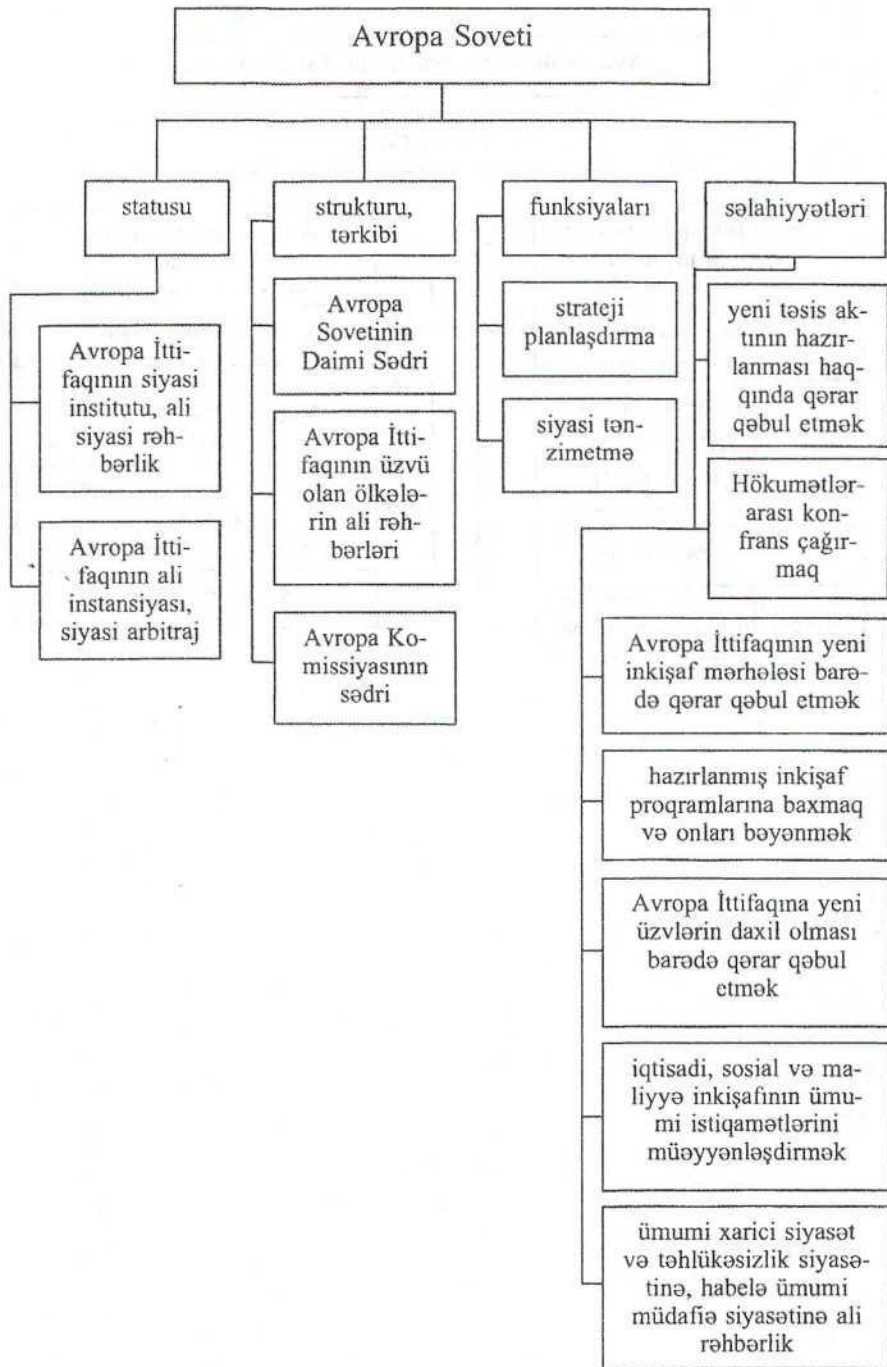
- milli məhkəmə orqanlarının baxdığı işlərdə tətbiq edilməli olan Avropa hüquq normalarını düzgün təfsir etmək;
- milli məhkəmə orqanlarının baxdığı işlərdə tətbiq edilməli olan Avropa hüquqı aktlarının etibarlı olmasını müəyyənləşdirmək.

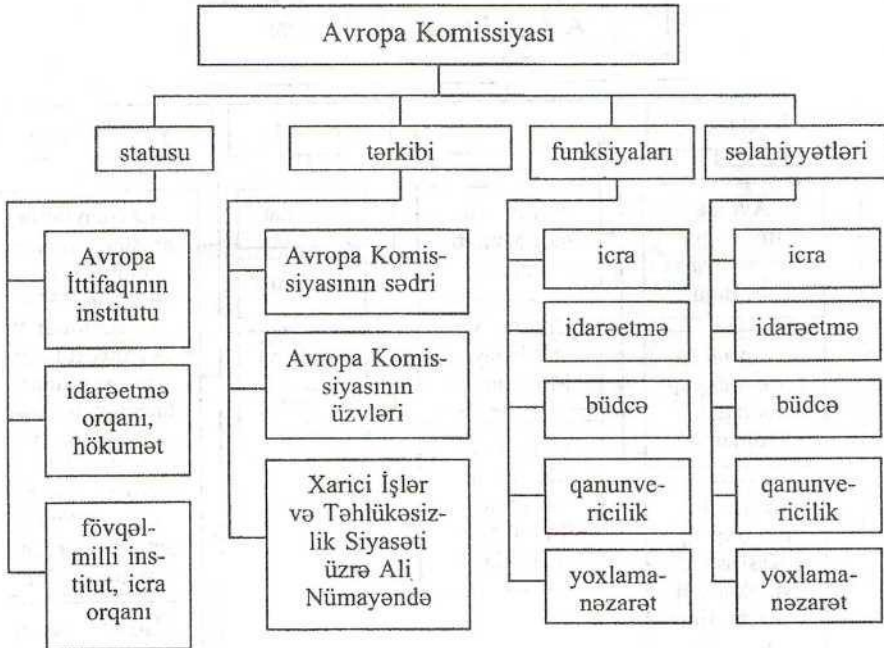
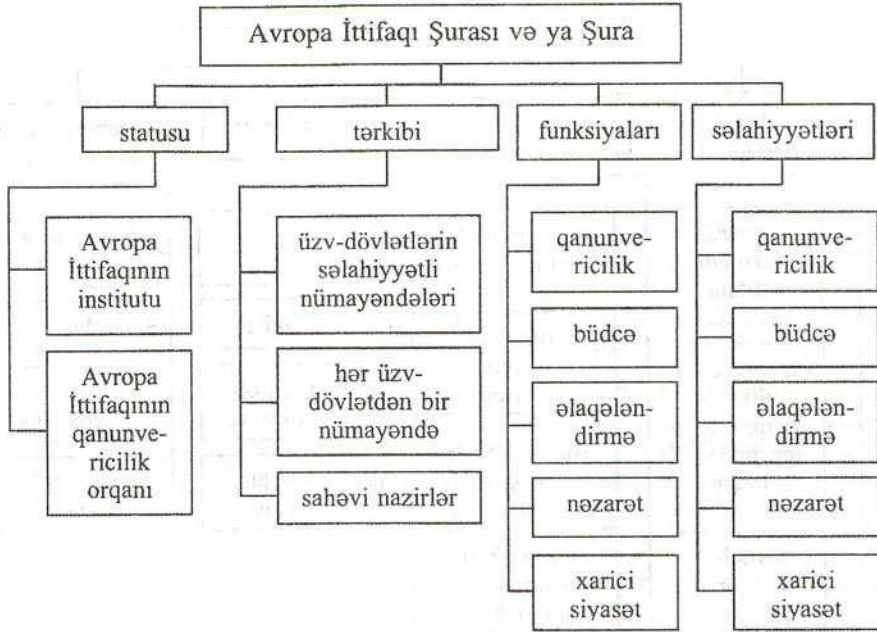
Bax, milli məhkəmələr tərəfindən Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarına preyudisional sorğu göndərilməsinin məqsədi göstərilən prosedur məsələlərdən ibarətdir. Bunlar preyudisional çərçivədə baxılan məsələlərdir.

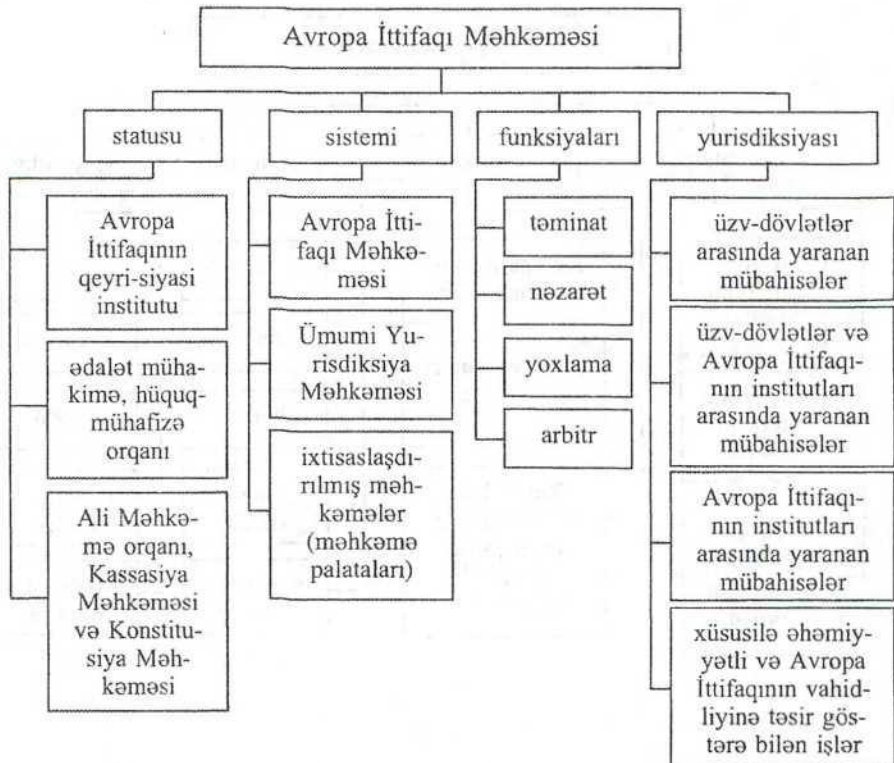
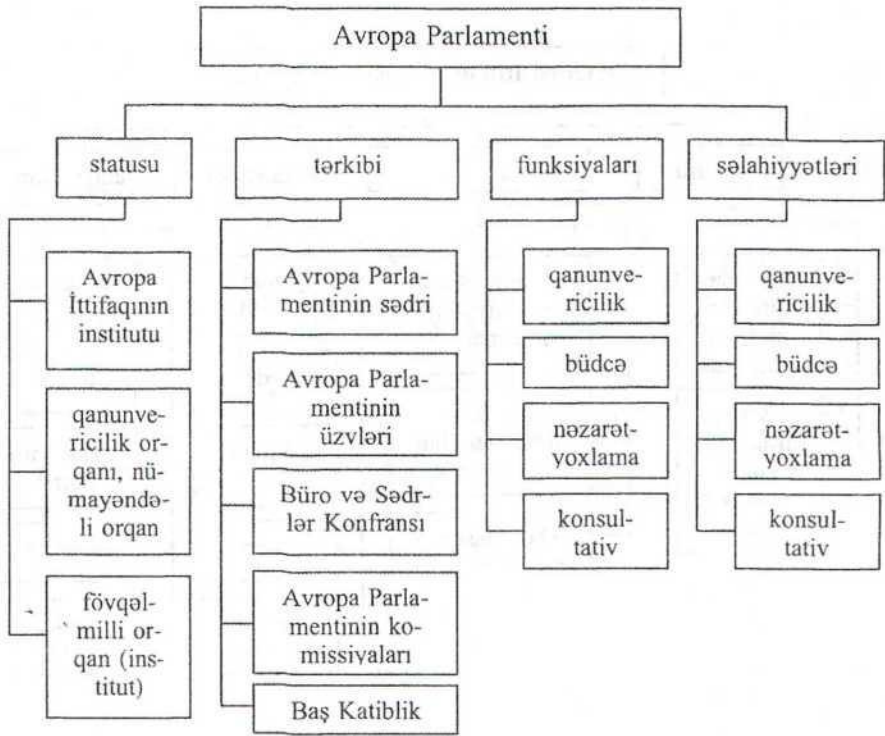
' *Preyudisional prosedur barədə daha ətraflı: Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с.276-279.*

VII FƏSİL ÜZRƏ SXEM

VII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006 (лекция 4, 4.3, 4.4).
2. Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006 (с.359-362).
3. Гилберт Горниг, Оксана Витвицкая. Право Европейского Союза. СПб., 2005 (разд. С, часть III, § 4).
4. Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005 (с.116-122, с.126- 180).
5. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (часть 2, гл. 9, гл. 10, гл.11, гл.14, гл.22).
6. Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000 (раздел 2, гл.7, гл.8, гл.9, гл.10, гл.12).
7. Марченко М.Н., Дерябина Е.М. Право Европейского Союза. Вопросы истории и теории. Учебное пособие. М., 2010 (гл. V).
8. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012(гл.4,§ 1, § 2, § 3, § 4, § 5, § 7).
9. Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998 (гл. X).
10. Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998 (часть 1, с.3-1 **О**, гл.1, § 1, § 2, гл.2, гл.9).

VIII FƏSİL. AVROPA İTTİFAQININ İNSTİTUT SAYILMAYAN DİGƏR ORQANLARI

8.1. Avropa İttifaqının institut sayılmayan digər orqanlarının ümumi xarakteristikası

8.1.1. Avropa İttifaqının institut sayılmayan digər orqanlarının əsas xüsusiyyətləri

Biz, bundan əvvəlki fəsillərdə Avropa İttifaqının institutları haqqında danışdıq. Həmin institutlar, təkrar edərək bir daha göstəririk ki, Avropa Soveti, Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Komissiyası, Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Məhkəməsi kimi qurumlardan ibarətdir. Sadaladığımız beş institutun köməyi ilə Avropa İttifaqı özünün malik olduğu səlahiyyətləri həyata keçirir, qarşısına qoyduğu məqsədə nail olunmasını təmin edir.

Avropa İttifaqı öz səlahiyyətlərini təkcə institutların vasitəsi ilə həyata keçirmir. Səlahiyyətlərin həyata keçirilməsində həm də Avropa İttifaqının institut sayılmayan digər orqanları iştirak edir. Söhbət Avropa İttifaqının **kredit-valyuta, maliyyə-nəzarət, konsultativ və yardımçı orqanlarından** gedir ki, onlar institut sayılmır. Ona görə ki, həmin orqanlar hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan rəhbərlik orqanları hesab edilmirlər. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının institutları iki əsas əlamətlə xarakterizə olunur; birinci, Avropa İttifaqının institutları **rəhbərlik orqanlarıdır**; ikinci, onlar **hakimiyyət səlahiyyətləri ilə təmin olunmuşdur**. Avropa İttifaqının barəsində danışdığımız orqanlara (kredit-valyuta, maliyyə-nəzarət, konsultativ və digər orqanlara) gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar nə hakimiyyət səlahiyyətləri ilə təmin olunmuşdur, nə də rəhbərlik funksiyasını yerinə yetirir. Bu səbəbdən həmin orqanlar Avropa İttifaqının institutları sırasına aid edilmir. Odur ki, sözügedən qurumlar Avropa İttifaqının institusional strukturuna - Avropa İttifaqı institutlarının sisteminə daxil deyil. Bu, aydın məsələdir.

8.1.2. Avropa İttifaqının digər orqanlarının Avropa İttifaqının təşkilat mexanizmində tutduğu yer

Avropa İttifaqının institut sayılmayan digər orqanlarını aşağıda göstərilən **üç əsas qrupa** bölmək olar:

- kredit-valyuta və maliyyə-nəzarət orqanları;
- ~ konsultativ (məsləhətçi) orqanlar;
- yardımçı orqanlar.

Biz, bundan sonra göstərilən orqanları ifadə etmək üçün, sadəcə olaraq, «**digər orqanlar**» kimi qısa, lakin ümumi termin işlədəcəyik.

Avropa İttifaqının institutları orqan sayılır. Daha doğrusu, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, onlar hakimiyyət səlahiyyətləri ilə təmin olunmuş

rəhbərlik orqanlarıdır. Digər orqanlara gəldikdə isə, təkrar edərək bir daha xatırladım ki, onlar institut hesab olunmur. Lakin, buna baxmayaraq, Avropa İttifaqının institutları və digər orqanlar sistem halında birləşərək Avropa İttifaqının təşkilatı mexanizmini yaradırlar.

Avropa İttifaqının **təşkilatı mexanizmi** dedikdə onun institut və digər orqanlarının elə bir sistemi başa düşülür ki, bu sistemin vasitəsi ilə Avropa İttifaqı öz səlahiyyətlərini həyata keçirir. Institutlar onun, yəni Avropa İttifaqının təşkilatı mexanizminin əsas və başlıca elementi sayılır. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, Avropa İttifaqı müvafiq vəzifələrini məhz öz institutlarının köməyi ilə yerinə yetirir. Həm də deməli ki, Avropa İttifaqının səlahiyyətləri, əsasən, müvafiq institutların vasitəsi ilə həyata keçirilir. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı öz suveren hüquqlarını müvafiq institutların fəaliyyəti nəticəsində realizə edir. Odur ki, institutlar Avropa İttifaqının təşkilatı mexanizmində həlledici rol oynayır.

Digər orqanların Avropa İttifaqının təşkilatı mexanizmində tutduğu yerə gəldikdə isə, qeyd etməli ki, onlar da Avropa İttifaqının malik olduğu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi prosesində fəal iştirak edir. Belə ki, digər orqanlar Avropa İttifaqının təşkilatı mexanizminin ayrıca elementi sayılır. Lakin bu element Avropa İttifaqının institutları ilə bağlı olaraq fəaliyyət göstərir. Hətta digər orqanların bəziləri Avropa İttifaqının institutlarının özləri tərəfindən yaradılaraq, onların yanında fəaliyyət göstərir. Digər orqanlar arasında elələri vardır ki, onlar Avropa İttifaqı institutlarının struktur bölməsi kimi tanınır. Həmin struktur bölmələr ya kredit-valyuta təşkilatı, ya maliyyə-nəzarət orqanı, ya konsultativ (məsləhətçi) qurum, ya da yardımçı orqan kimi müvafiq funksiyaları yerinə yetirirlər.

Avropa İttifaqının digər orqanları sırasında Avropa Ombudsman Təsisatı, Avropa Dərman Preparatlarının Qiymətləndirilməsi Agentliyi, Avropa Ərzaq Məhsullarının Təhlükəsizliyi Agentliyi, Avropa Ətraf Mühitin Mühafizəsi Agentliyi, Avropa Uçuşların Təhlükəsizliyi Agentliyi, Avropa Dəniz Təhlükəsizliyi Agentliyi, Avropa Dəmir Yol Agentliyi, Avropa Polis Akademiyası və s. qurumların adlarını çəkə bilərik.

8.2. Kredit-valyuta və maliyyə-nəzarət orqanları

8.2.1. Avropa Mərkəzi Bankı

Əvvəlcə Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi (ESCB) haqqında danışaq. Onu, qısaca olaraq, «AMBS» abreviaturası ilə adlandıraraq. AMBS iki vacib prinsipə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir ki, həmin prinsiplər bunlardan ibarətdir: açıq bazar iqtisadiyyatı prinsipi, azad rəqabət prinsipi. AMBS ona görə təsis edilmişdir ki, rəqabət qabiliyyətli sosial bazar iqtisadiyyatı yaradılmasına kömək etsin.

AMBS Avropa İttifaqının maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədinə xidmət edir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa İttifaqının maliyyə siyasəti sahəsində əsas məqsədləri məhz AMBS çərçivəsində realı

zə olunur. Qiymətlərin sabit səviyyədə saxlanılmasını təmin etmək məhz onun başlıca məqsədlərindən biri hesab edilir.

AMBS aşağıda göstərilən vəzifələri daşıyır:

- Avropa İttifaqının pul siyasətini müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək;
- valyuta əməliyyatları aparmaq;
- ödəniş sisteminin öz funksiyasını normal yerinə yetirməsini təmin etmək;
- üzv-dövlətlərin rəsmi valyuta ehtiyatlarını saxlamaq və idarə etmək.

AMBS elə bir qurumdur ki, Avropa İttifaqının maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində vacib rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, Avropa İttifaqının maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi kimi vacib məsələlər AMBS çərçivəsində həll olunur. AMBS-in rolu, eyni zamanda, bununla müəyyən edilir ki, o, həm məşvərət, həm konsultativ, həm də nəzarət funksiyasını həyata keçirir.

Şübhəsiz, AMBS öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün idarə olunmalıdır. Bu məqsəd üçün, təbii ki, müəyyən idarəetmə (idarəçilik) orqanı yaradılmalıdır. Avropa Mərkəzi Bankı (AMB) məhz belə bir orqandır.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 282-ci maddəsinə uyğun olaraq, AMBS tərkibcə, struktur etibarən ilə aşağıdakılardan ibarətdir:

- üzv-dövlətlərin mərkəzi bankları;
- Avropa Mərkəzi Bankı.

Avropa Mərkəzi Bankı AMBS-in əsas və başlıca elementidir. AMB Avropa İttifaqının «ən cavan» orqanıdır. Başqa sözlə, AMBS özündə Avropa Mərkəzi Bankını və üzv-dövlətlərin milli mərkəzi banklarını birləşdirir - AMBS məhz onlardan təşkil olunmuşdur. Deməli, AMBS dedikdə AMB və üzv-dövlətlərin milli mərkəzi banklarının birləşməsi başa düşülür.

AMB təşkilatı AMBS-in əsas və başlıca elementi sayılır. Təsadüfi deyil ki, AMB qummu AMBS-in idarəetmə orqanı hesab olunur və onun təsis edilməsi İqtisadi və Valyuta İttifaqının (EMU) yaradılması ilə bağlıdır. Xatırladaq ki, həmin ittifaqın yaradılması Vahid Avropa Aktında (1986-cı il) nəzərdə tutulmuşdu. Avropa İttifaqına dair Müqavilə isə (1992-ci il) onun yaradılması üçün hüquqi baza rolunu oynadı. AMB-nin fəaliyyəti xüsusən də avro-zonanın yaradılması şəraitində daha da aktuallaşdı. Avro-zonaya, məlum olduğu kimi, o ölkələr daxildir ki, həmin ölkələrin milli valyutası «avro» sayılır. Avropa İttifaqının rəsmi pul vahidi olan avro 1999-cu ildə nağd, iki ildən sonra isə nağdsız dövriyyəyə buraxılmışdır.

Avropa Mərkəzi Bankının statusu ümumi formada Avropa İttifaqına dair Müqavilə ilə müəyyən edilir. Belə ki, onun 13-cü maddəsinin 3-cü bəndi bu məsələyə həsr olunmuşdur. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə də AMB-yə aid bir sıra maddə (127 -133, 282 - 284-cü

maddələr) nəzərdə tutulmuşdur ki, həmin maddələr AMB-nin statusunu konkretləşdirir. Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi və Avropa Mərkəzi Bankının Nizamnaməsi haqqında Protokol (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi redaksiyasında) barədə xüsusilə danışımaq lazımdır. Belə ki, həmin protokol Avropa İttifaqına dair Müqavilədə və Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə AMB-yə aid maddələri həm tamamlayır, həm də dəqiqləşdirir.'

AMB-nin statusunun müəyyənləşdirilməsində Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilənin (2007-ci il) adını xüsusi olaraq çəkmək lazımdır. Belə ki, həmin müqavilə AMB-ni **Avropa İttifaqının institutu statusu** ilə təmin edir. Deməli, AMB hal-hazırda, formal olsa da, Avropa İttifaqının institutlarından biri sayılır.^

AMB **öz orqanlarının** vasitəsi ilə fəaliyyət göstərir, malik olduğu səlahiyyətləri həyata keçirir. Bu orqanların daxili strukturu, formalaşma və fəaliyyət qaydası **AMB-nin daxili rəqlamenti** ilə müəyyən edilir.

Baş Şura Avropa Mərkəzi Bankının orqanlarından biri sayılır. O, AMB-nin və milli mərkəzi bankların rəhbərlərini birləşdirir. Bu orqanın əsas işi bank səviyyə-sində AMB-nin və milli mərkəzi bankların maraqlarını təmsil etməkdən ibarətdir.

Baş Şura, əsasən, **konsultativ və məşvərət orqanıdır**. Bununla yanaşı, o, həm də **əlaqələndirici orqan** kimi tanınır. Belə ki, Baş Şura AMB-nin və milli mərkəzi bankların fəaliyyətlərini əlaqələndirir.

Müdirlər Şurası Avropa Mərkəzi Bankının digər orqanı sayılır. Onun vasitəsi və köməyi ilə Avropa Mərkəzi Bankının fəaliyyətinə rəhbərlik həyata keçirilir. Deməli, Müdirlər Şurası Avropa Mərkəzi Bankının **rəhbərlik orqanıdır**. O, həm də **kollegial orqan** hesab edilir. Belə ki, Avropa Mərkəzi Bankının tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir: Avropa Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin üzvlərindən, dövlətlərin milli mərkəzi banklarının müdirlərindən (söhbət milli valyutası avro olan dövlətlərdən gedir).

Müdirlər Şurası **iclas** formasında fəaliyyət göstərir. İclaslar qapalı keçirilir və məxfi xarakter daşıyır. Qərarlar məhz qapalı keçirilən iclaslarda qəbul edilir. Qərarlar isə, əgər, xüsusi olaraq, başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, səs çoxluğu ilə qəbul olunur. İclaslar ildə 10 dəfədən az olmayaraq çağınır.

Avropa Mərkəzi Bankının orqanların sırasına həmçinin **İdarə Heyəti** daxildir. Bu orqanın vasitəsi ilə Avropa Mərkəzi Bankının **cari idarə olunması** həyata keçirilir.

İdarə Heyəti də **kollegial orqan** sayılır. Belə ki, onun tərkibi sədrdən, vitse-sədrdən və dörd üzvdən ibarətdir. Sədr İdarə Heyətinə başçılıq edən vəzifəli şəxsdir. O, İdarə Heyətinin işinə rəhbərlik edir. Həm daxili.

' URL:<http://www.eulaw.ru>

■ Lakin Avropa Mərkəzi Bankının institut statusu ilə təmin edilməsi təcüblüdür. Məsələ burasındadır ki, Avropa Mərkəzi Bankı, faktiki olaraq müstəqil olsa da, onun hakimiyyət səlahiyyəti yoxdur. Yalnız hakimiyyət səlahiyyətinə malik olan rəhbər orqanlar institut kimi tanınır.

həm də xarici səlahiyyətlər (xarici əlaqələr üzrə səlahiyyətlər) həyata keçirilən zaman İdarə Heyətinin sədri Avropa Mərkəzi Bankım təmsil edir. Sədr müvəqqəti olmadığı hallarda, İdarə Heyətinə vitse-sədr başçılıq edir.

Sədr, vitse-sədr və dörd üzv Avropa İttifaqı Şurasının (Şuranın) tövsiyəsi ilə Avropa Soveti (ali siyasi rəhbərlik orqanı) tərəfindən təyin edilir. Lakin bu zaman həm Avropa Parlamentinin, həm də Müdirilər Şurasının məsləhəti nəzərə alınmalıdır.

8.2.2. Hesablama Palatası

Hesablama Palatası Avropa İttifaqının orqanlarından biri sayılır. Xatırladaq ki, Vahid Avropa Aktı (1986-cı il) adıçəkilən palatanı institutlar sırasına daxil etmişdi. Lakin Avropa üçün Konstitusiyaya (2004-cü il) onu Avropa İttifaqının institutları sırasından çıxardı. Sonralar Avropa İttifaqına dair Müqavilənin (yenilənmiş, 2007-ci il redaksiyası) 13-cü maddəsi onu Avropa İttifaqının orqanları sırasına daxil edir.

Hesablama Palatası **maliyyə-nəzarət orqanıdır**. Belə ki, onun **əsas təyinatı** aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə sahəsində yoxlama-təftiş və nəzarət fəaliyyətini həyata keçirmək;
- hesabları yoxlamaq və təftiş etmək;
- büdcənin icrası üzərində nəzarət funksiyasının yerinə yetirilməsində Avropa Parlamentinə və Şuraya kömək etmək.

Hesablama Palatası müvafiq üzvlərdən ibarətdir və onlar öz postlarına **«bir üzv-dövlətdən bir vətəndaş» prinsipi** əsasında Avropa İttifaqı Şurasının qərarı ilə təyin edilirlər. Lakin Şura qərar çıxarmamışdan əvvəl Avropa Parlamenti ilə məsləhətləşməlidir. Hesablama Palatasının üzvləri üzv-dövlətlər tərəfindən tövsiyə olunur.

Hesablama Palatasının üzvlərinin **səlahiyyət müddəti altı** ildir. Onlar öz postlarını təkrarən tuta bilərlər və buna icazə verilir. Hesablama Palatasının üzvləri sırasından sədr (Hesablama Palatasının sədri) seçilir. **Sədr** Hesablama Palatasının işinə rəhbərlik edən vəzifəli şəxsdir və onun səlahiyyət müddəti **üç** ildir. Səlahiyyət müddəti başa çatdıqda sədr öz postuna yenidən seçilə bilər.

Hesablama Palatası **yoxlama səlahiyyətinə** malik olan orqandır. Onun belə səlahiyyətə malik olması Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 287-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. 'Hesablama Palatası aşağıdakıları yoxlayır:

- Avropa İttifaqının bütün gəlir və xərcləri üzrə hesabları;
- Avropa İttifaqı tərəfindən təsis edilən bütün təşkilatların gəlir və xərcləri üzrə hesabları;

- aparılan maliyyə əməliyyatlarının qanuniliyini və düzgünlüyünü;
- əldə olunan gəlirlərin, eləcə də çəkilən xərclərin qanuniliyini və düzgünlüyünü.

Avropa İttifaqının büdcəsindən ödəniş alıb xərcləyən bütün institut, orqan və təşkilatlar yoxlama zamanı Hesablama Palatasının tələb etdiyi müvafiq sənədləri, habelə digər istənilən məlumatları təqdim etməlidir. Bu, onların üzərinə düşən vəzifədir. Belə müvafiq sənəd və məlumatları həm də Avropa İttifaqı büdcəsindən ödəniş alan bütün fiziki və hüquqi şəxslər təqdim etməlidirlər.

Hesablama Palatası həm də **yardım etmək səlahiyyətinə** malikdir. Belə ki, Avropa Parlamenti və Şura büdcənin icrası üzərində nəzarət etmək funksiyasını həyata keçirir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi işində onlara Hesablama Palatası yardım edir, köməklik göstərir. Hesablama Palatası gördüyü işin yekunu barədə **illik hesabat** hazırlayır və bu rəsmi sənəddə ötən maliyyə ili üçün Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi maliyyə fəaliyyətinə yekun vumtur. İllik hesabatda, hər şeydən əvvəl, büdcə vəsaitinin düzgün və ya lazımı qaydada xərclənməsinə dair müəyyən edilmiş faktlar göstərilir. Burada həm də Avropa Komissiyasının büdcənin icrasına yönələn fəaliyyəti haqqında məlumatlar öz əksini tapır. İllik hesabat Avropa İttifaqının bütün institutlarına göndərilir və «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni» kimi nəşrdə dərc olunur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, büdcənin icrası haqqında Avropa Komissiyasının müvafiq hesabatı müzakirə və təsdiq olunan zaman Hesablama Palatasının hazırladığı illik hesabat hökmən, necə deyərlər, məcburi olaraq nəzərə alınmalıdır.

Hesablama Palatası həm də **xüsusi hesabat** hazırlayır. Xüsusi hesabat Avropa İttifaqının fəaliyyətinin ayn-ayn konkret sahələrində aparılan yoxlamalarla bağlı olaraq hazırlanır.

Hesablama Palatası həm də **rəy verir**. Verilmiş rəy maliyyə vəsaitinin lazımı qaydada idarə olunmasına aiddir. Rəyi Hesablama Palatası həm öz təşəbbüsü ilə, həm də Avropa İttifaqı institutlarının müraciəti əsasında verə bilər.

Hesablama Palatasının üzvlərinə **auditorlar** deyilir. Auditorlar ayn-ayn ixtisaslaşdırılmış daxili qruplara (palatalara) bölünür. Daxili qruplar (palatalar) isə yoxlama predmetindən asılı olaraq yaradılır. Məsələn, ixtisaslaşdırılmış daxili qruplardan (palatalardan) biri beynəlxalq proqramlar və üçüncü dövlətlərə yardım üçün ayrılan büdcə vəsaitlərinin xərclənməsini yoxlayır, digəri isə struktur fondları çərçivəsində büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi barədə yoxlama işi aparır və s.

Hesablama Palatasının fəaliyyəti onun özünün **daxili rəqlamenti** ilə tənzimlənir. Daxili rəqlament həm də Hesablama Palatasının **strukturunu** müəyyənləşdirir.

8.3. Konsultativ orqanlar

8.3.1. İqtisadi və Sosial Komitə

Avropa İttifaqının malik olduğu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsində həm də konsultativ orqanlar vacib rol oynayır. İqtisadi və Sosial Komitə məhz belə orqanlardan biri sayılır. Təsadüfi deyil ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 300-cü maddəsi onu Avropa İttifaqının konsultativ orqanlar sırasına aid edir.'

İqtisadi və Sosial Komitənin əsas işi Avropa İttifaqı Şurası, habelə Avropa Komissiyasının səlahiyyətinə aid edilən məsələlər barədə rəy verməklə onlara kömək etməkdən ibarətdir. Belə ki, iqtisadi və sosial inkişaf məsələlərinə dair qərar qəbul edərkən Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Komissiyası İqtisadi və Sosial Komitədən konsultativ rəy almalıdır. Əgər konsultativ rəy alınması təsis sənədlərində birbaşa göstərilərsə, nonnativ hüquqi akt qəbul edən institut bu göstərişi nəzərə almalıdır. Normativ hüquqi aktın preambula hissəsində hökmən konsultativ rəyin məzmunu açıqlanmalıdır.

Konsultativ rəyin məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur və buna görə Avropa İttifaqı Şurası, eləcə də Avropa Komissiyası onunla razılışmaya da bilər. Deməli, konsultativ rəy tövsiyədir. Lakin, əgər normativ hüquqi akt qəbul edən institut konsultativ rəy (tövsiyə) almağa borclu olarsa (məcburi olarsa) və o, həmin tələbə (göstərişə) əməl etməzsə, bu, normativ hüquqi aktın qəbuluna aid tələbin (prosedur xarakterli tələbin) mühüm dərəcədə pozulması hesab edilir. Buna görə də sözügedən halda, qəbul edilmiş normativ hüquqi akt ləğv oluna bilər. Rəy alınması məcburi olmayan hallarda isə müvafiq rəylə normativ hüquqi aktı qəbul edən institutun razılışmaması onun hüququayğun olmasına təsir göstərmir.

İqtisadi və Sosial Komitə müəyyən üzvlərdən ibarətdir. Onlara komitə üzvləri deyilir. Komitə üzvlərinin ümumi sayı 350-dən çox ola bilməz. Komitə üzvləri öz postlarına üzv-dövlətlərin tövsiyəsi ilə Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən təyin olunur. Belə ki, Avropa İttifaqı Şurası komitə üzvlərinin siyahısını bütövlükdə təsdiq edir.

Komitə üzvləri öz sıralandıqdan sədr seçir. Sədr İqtisadi və Sosial Komitə bürosuna başçılıq edir. Büro isə komitəyə rəhbərlik edən orqandır. Komitənin səlahiyyət müddəti iki il yanmdır.

Komitə tərkibində əsas fəaliyyət istiqamətlərindən asılı olaraq, ixtisaslaşdırılmış seksiyalar yaradılır. Seksiyalar da, öz növbəsində, yanmsek-siyalara bölünür və onlar komitənin bölmələri sayılır. Lakin seksiyaların müstəqil surətdə nə rəy, nə də tövsiyə vermək hüququ vardır.

Komitə bu və ya digər məsələ barədə qərar qəbul edir. Qəbul edilmiş qərar, əsasən, iki formada olur: rəy, tövsiyə. Rəy və tövsiyə formasında qərar isə komitənin iclaslarında qəbul olunur. İclas komitənin əsas

' URL:<http://www.eulaw.ru> ^

URL:<http://www.europa.eu>

fəaliyyət formasıdır. Komitənin iclasları sədr tərəfindən ya onun öz təşəbbüsü ilə, ya da Avropa İttifaqı Şurasının və ya Avropa Komissiyasının xahişi ilə çağılır. Komitənin iclası həmçinin Avropa Parlamentinin müraciəti əsasında çağınla bilər. Belə ki, komitənin müvafiq rəyini həm də Avropa Parlamentinin tələb etmə hüququ vardır (məsələn, normativ hüquqi akt qəbul edilən zaman).

Komitənin fəaliyyəti özünün **daxili rəqlamenti** ilə tənzimlənir. Daxili rəqlamenti onun özü qəbul edir. Daxili rəqlament komitənin daxili strukturunu, rəhbərlik orqanlarını və iş prosedurunu müəyyənləşdirir.

8.3.2. Regionlar Komitəsi

Regionlar Komitəsi Avropa İttifaqının digər konsultativ orqanı sayılır. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 300-cü maddəsi onu konsultativ orqanlar sırasına aid edir.* Regionlar Komitəsinin **əsas işi** Avropa İttifaqı Şurasının və Avropa Komissiyasının səlahiyyətinə aid olunan məsələlər haqqında rəy verməklə onlara kömək etməkdən ibarətdir. Onlar regional inkişaf problemləri barədə qərarlar qəbul edərkən Regionlar Komitəsinin konsultativ rəyini soruşurlar.

Komitənin **tərkibini** müvafiq üzvlər təşkil edir. Komitə 344 üzvdən ibarətdir;^ üzvlərin ümumi sayı 350-dən çox olmamalıdır.^ Komitə üzvləri öz postlarına Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən təyin edilir.

Regionlar Komitəsinə **sədr** və **büro** rəhbərlik edir. Onlar komitə üzvləri tərəfindən iki il yarım müddətinə seçilir.

Komitə üzvləri onların namizədliyini irəli sürmüş yerli hakimiyyət qarşısında **siyasi məsuliyyət** daşıyırlar. Onlar həm də öz vəzifələrini icra edən zaman **tam müstəqildirlər**. Başqa sözlə, komitə üzvləri müstəqil surətdə fəaliyyət göstərir, hərəkət edirlər. Onlar öz fəaliyyətlərini yalnız Avropa İttifaqının marağı və mənafeyi üçün həyata keçirməlidirlər.

Regionlar Komitəsi **iclas** formasında fəaliyyət göstərir. İclas isə aşağıdakı hallarda çağılır:

- Regionlar Komitəsinin özünün təşəbbüsü ilə;
- Avropa Parlamentinin xahişi ilə;
- Avropa İttifaqı Şurasının xahişi ilə;
- Avropa Komissiyasının müraciəti ilə.

Regionlar Komitəsinin iclasları sədr tərəfindən çağırılır. İclaslarda rəy və tövsiyə formasında qərar qəbul edilir. Rəy və tövsiyə Avropa İttifaqının regional siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün məsələlərə dair verilir. **Avropa İttifaqının regional siyasəti** isə regionları iqtisadi inkişaf

* URL:<http://www.eulaw.ru> ‘

URL:<http://www.europa.eu> ■*

URL:<http://www.undp.md>

baxımından bərabərləşdirmək, habelə nisbətən geri qalmış regionlara yardım etmək və dotasiya ayırmaq məqsədinə xidmət edir.⁶

Regionlar Komitəsinin strukturu və iş proseduru onun **daxili rəqlamenti** ilə müəyyən edilir. Daxili rəqlament komitənin özü tərəfindən qəbul edilən sənəddir.

8.4. Yardımçı orqanlar

8.4.1. Daimi Nümayəndələr Komitəsi

Avropa İttifaqının malik olduğu səlahiyyətin həyata keçirilməsində həm də onun yardımçı orqanları vacib rol oynayır. **Daimi Nümayəndələr Komitəsi** həmin orqanlardan biri sayılır. Bu orqanın təyinatı Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 340-cı maddəsində göstərilmişdir. Həmin maddəyə görə, Avropa İttifaqı Şurasına (Şuraya) kömək etmək Daimi Nümayəndələr Komitəsinin **təyinatı** sayılır.

Daimi Nümayəndələr Komitəsi, qısaca olaraq, «**COREPER**» (Comité des représentants permanents) adı ilə tanınır.⁷

Daimi Nümayəndələr Komitəsinə həmin vaxt Ümumi Şuraya sədrlik edən dövlətin nümayəndəsi sədrlik edir. O, eyni zamanda, həm də həmin komitənin sədridir.

Daimi Nümayəndələr Komitəsi **iki cür** olur:

- COREPER-I;
- COREPER-II.

COREPER-I daimi nümayəndələrin müavinləri səviyyəsində toplanır və onun əsas vəzifəsi qanun layihələrinə qabaqcadan baxmaqdan ibarətdir. Qanun layihələrinin çoxu məhz burada baxılır. COREPER-I Xüsusi Şura (Sahəvi Şura) qarşısında məsul olub, ona hesabat verir.

COREPER-II ümumi siyasət məsələlərini qabaqcadan müzakirə edir. Burada hökumət başçıının özləri iştirak edərək, onlar üzv rolunda çıxış edirlər. COREPER-II tərəfindən baxılan və nəzərdən keçirilən sənədlər Ümumi Şuraya daxil olur. Deməli, COREPER üzərinə belə bir başlıca vəzifə düşür ki, o, Şura tərəfindən qəbul edilən qərar layihələrinə qabaqcadan baxır.

Daimi Nümayəndələr Komitəsi müəyyən məsələ barədə rəy və tövsiyə formasında **qərar** qəbul edir. Belə rəy və tövsiyələr Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qərar qəbul edilən zaman, çox vaxt, olduqca vacib əhəmiyyətə malik olur, nəzərə alınır.

Daimi Nümayəndələr Komitəsinin **tərkibi** üzv-dövlətlərdən Brüssel şəhərinə akkreditasiya olunmuş rəsmi nümayəndələrdən ibarətdir. Müzakirə edilən məsələlərin dairəsindən və əhəmiyyətindən asılı olaraq, komitə öz iclaslarını ya nümayəndələr, ya da onların təmsilçiləri səvi)⁸-sində keçirir.

⁶ URL;<http://www.novosti-es.n1> ^

URL;<http://www.europa.eu>

8.4.2. İqtisadi və Maliyyə Komitəsi

Avropa İttifaqının yardımçı orqanları sırasına həm də **İqtisadi və Maliyyə Komitəsi** aiddir. Bu orqanın statusu və təyinatı Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 134-cü maddəsi ilə müəyyən olunur.' O, statusuna görə, Avropa İttifaqının **yardımçı orqanı** sayılır. Həmin orqanın **təyinatı** isə iqtisadi-maliyyə məsələləri üzrə **Avropa İttifaqı Şurasına yardım etməkdən** ibarətdir.

İqtisadi və Maliyyə Komitəsinin **tərkibi** və **formalaşması** Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən müəyyən edilir. Təsadüfi deyil ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 134-cü maddəsi Şuraya tapşırır ki, o, komitənin tərkibini dəqiqləşdirsin.

İqtisadi və Maliyyə Komitəsi, şübhəsiz, müvafiq **səlahiyyətə** malikdir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 134-cü maddəsi onun səlahiyyətinin dəqiqləşdirilməsini Avropa İttifaqı Şurasına həvalə edir.

8.4.3. Sosial Müdafiə Komitəsi

Avropa İttifaqının yardımçı orqanlarından biri **Sosial Müdafiə Komitəsi** hesab edilir. Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər və Avropa Komissiyası arasında sosial siyasət sahəsində əməkdaşlıq həyata keçirilir. Belə əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə müvafiq kömək və yardım etmək Sosial Müdafiə Komitəsinin **təyinatı** hesab edilir.

Sosial Müdafiə Komitəsinin tərkibinə və formalaşmasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onun **tərkibi** üzvlərdən ibarətdir. Üzvlər isə üzv- dövlətlər və Avropa Komissiyası tərəfindən təyin olunur. Hər bir üzv- dövlətin və Avropa Komissiyasının iki üzv təyin etmək hüququ vardır.

Sosial Müdafiə Komitəsi **nəzarət etmək səlahiyyətinə** malikdir. Bu, onun əsas səlahiyyəti hesab edilir. Həmin səlahiyyətə görə. Sosial Müdafiə Komitəsi üzv-dövlətlərdə və bütövlükdə Avropa İttifaqında sosial vəziyyətə, eləcə də sosial siyasətin həyata keçirilməsinə nəzarət edir. Bu məqsədlə Sosial Müdafiə Komitəsi ya öz təşəbbüsü ilə, ya da Şura və yaxud Komissiyanın sorğusu ilə müvafiq məruzələr hazırlayır, rəy və tövsiyələr verir.

8.4.4. Siyasət və Təhlükəsizlik üzrə Komitə

Siyasət və Təhlükəsizlik üzrə Komitə siyasət və təhlükəsizlik məsələləri üzrə yardımçı funksiyaları yerinə yetirir. Bu səbəbdən o, Avropa İttifaqının **yardımçı orqanlarından** biri kimi tanınır. Onun **təyinatı** ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasətinə aid olan sahələrdə vəziyyətin inkişafına nəzarət etməkdən, necə deyərlər, göz yetirməkdən ibarətdir.

Təsfadüfi deyil ki, komitə ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində yaradılmışdır.

Siyasət və Təhlükəsizlik üzrə Komitənin **tərkibinə** üzv-dövlətlərin milli xarici işlər nazirliklərinin (idarələrinin) yüksək vəzifəli şəxsləri daxildir. O, ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti məsələlərinə dair müvafiq **rəylər** verir. Rəylər ya adicəkilən komitənin öz təşəbbüsü ilə, ya da Şuranın sorğusu əsasında verilir. Komitəyə Şura tərəfindən belə bir **səlahiyyət** verilə bilər ki, o, böhranların aradan qaldırılması (tənzimlənməsi) üçün apanılan əməliyyatlara strateji rəhbərlik etsin, siyasi nəzarəti həyata keçirsin və müvafiq qərar qəbul etsin.

8.4.5. Daxili Təhlükəsizlik Komitəsi

Heç də sirr deyil ki, Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərin ədliyyə və polis orqanları arasında əməkdaşlıq təmin edilməlidir. Belə əməkdaşlığın təmin edilməsi milli hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi və mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizəyə kömək edilməsi işində vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Milli ədliyyə və polis orqanları arasında əməkdaşlığı təmin etmək üçün Avropa İttifaqı Şurası **Daxili Təhlükəsizlik Komitəsi** yaratmışdır. Komitə daxili təhlükəsizlik məsələlərinə dair rəy verir, Avropa İttifaqı Şurasının bu məsələyə dair müvafiq qərarlarının hazırlanmasında iştirak edir. .

Avropa İttifaqı çərçivəsində daxili təhlükəsizlik məsələləri ilə həmçinin daha iki orqan məşğul olur. Bunlardan biri **Avropa Polis Təşkilatı** adlanır ki, o, qısaca olaraq, «**Avropol**» kimi tanınır.¹ Haaqa şəhərində (Hollandiya) olan «Avropol» 1994-cü ildən («Avropolun narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə bölməsi» adı ilə) fəaliyyətə başlamışdır. Onun **məqsədi** üzv-dövlətlərin milli polis orqanları arasında əməkdaşlığı təmin etməkdən, onların fəaliyyətlərini əlaqələndirməkdən və işin effektivliyini yüksəltməkdən ibarətdir. «Avropol» Avropa İttifaqı çərçivəsində fəaliyyət göstərir və onun orqanı sayılır.

Avropa Ədliyyə İdarəsi daxili təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olan digər orqandır. Onu, bəzən, «**Avroyust**» adlandırırlar. «Avroyust» 2002-ci ildə yaradılmışdır və Haaqa şəhərində yerləşir. Onun **əsas məqsədi** üzv-dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının beynəlxalq əhəmiyyətli və xüsusi təhlükəli cinayətlərin istintaq və məhkəmə araşdırılma sferasında fəaliyyətinin effektivliyinin artırılmasından ibarətdir. Bu orqanın **vəzifəsi** aşağıdakılardan ibarətdir:

- milli hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətlərini əlaqələndirmək;
- milli hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə kömək etmək;

¹ *Bu bərsələ bax:* Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının polis hüququ. Ümumi müddəalar. Bakı, 2012, s.253-254.

- mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə işində milli hüquq-mühafizə orqanlarına yardım etmək.

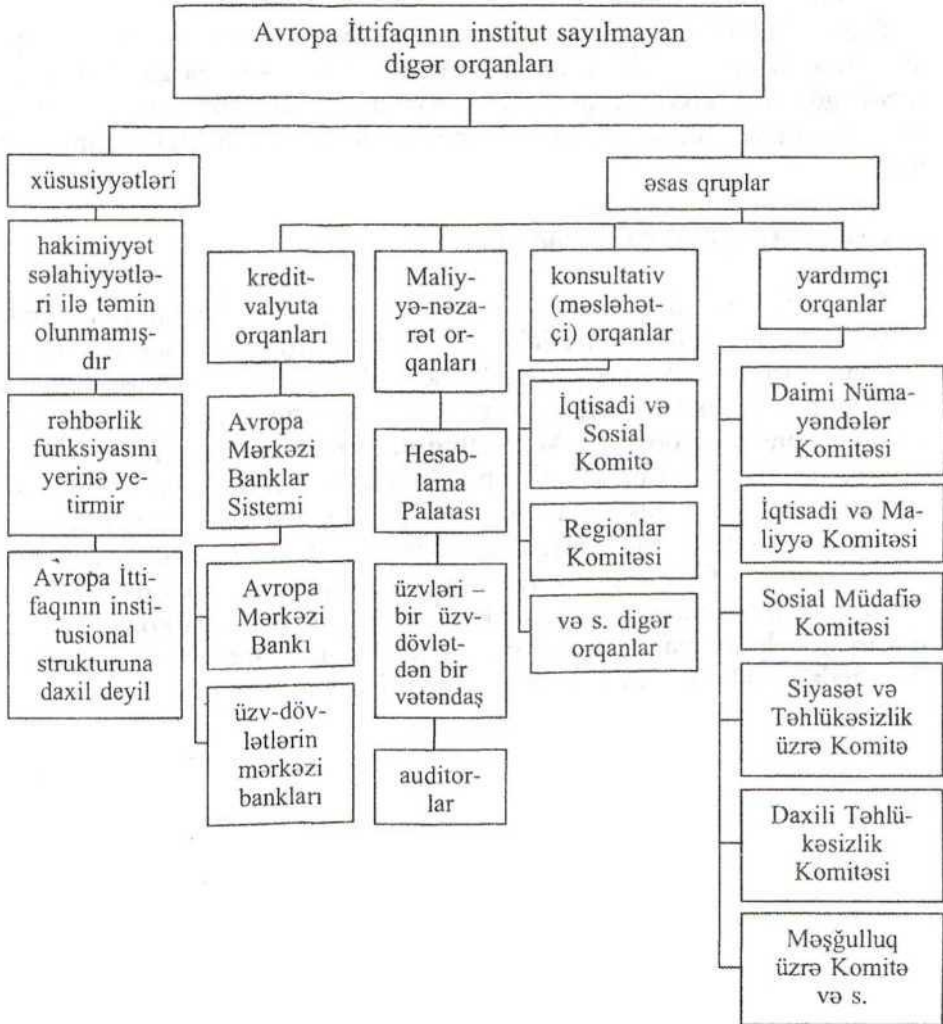
Digər aidiyyəti orqanlarla («Avropol», «Dələduzluqla mübarizəyə qarşı Avropa bölməsi - OLAF, məhkəmə orqanları və s.) birgə əlaqəli fəaliyyət göstərən «Avroyust» qurumu Avropa Parlamenti, Şura və Komissiya tərəfindən yerinə yetirilən işlərdə yardımçı orqan kimi əhəmiyyətli rol oynayır.

8.4.6. Məşğulluq üzrə Komitə

Təbii ki, məşğulluq sahəsində sosial vəziyyətin öyrənilməsi, həmin sahədə üzv-dövlətlərdə və bütövlükdə Avropa İttifaqında sosial siyasətin həyata keçirilməsinə nəzarət etmək vacib əhəmiyyəti olan məsələdir. Kifayət dərəcədə aktual olan belə işi yerinə yetirmək məqsədi ilə Avropa İttifaqının müvafiq orqanı - **Məşğulluq üzrə Komitə** yaradılmışdır.'

Məşğulluq üzrə Komitə Avropa İttifaqının institut sayılmayan digər yardımçı orqanları sırasına aiddir. Belə ki, əsas və başlıca **təyinatı** Avropa İttifaqı çərçivəsində məşğulluq məsələlərinin həll edilməsi, habelə əmək bazanın formalaşması və əmək miqrantlarının sosial müdafiəsi işlərinə müvafiq kömək göstərməkdən ibarətdir. Sözügedən komitə həmçinin üzv-dövlətlər və Avropa Komissiyası arasında məşğulluq məsələləri sahəsində **əməkdaşlığın** həyata keçirilməsinə yardım edir.

VIII FƏSİL ÜZRƏ SXEM

VIII FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Гилберт Горниг, Оксана Витвицкая. Право Европейского Союза. СПб., 2005 (разд. С, часть 1П, § 7,8).
2. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 15).
3. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. 4, §6, §10).
4. Право Европейского Союза. Учебник / Отв. ред. С.Ю.Кашкин. М., 2011 (разд. Vb1).
5. Ромашев Ю.С. Международное правоохранительное право. М., 2010 (гл. 6, с. 314-320).

IX FƏSİL. AVROPA HUQUQ MƏSULİYYƏTİ VƏ MÜBAHİSƏLƏRİN HƏLLİ

9.1. Avropa hüquq məsuliyyətinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

9.1.1. Avropa hüquq məsuliyyətinin anlayışı

Hüquq məsuliyyəti dünyada mövcud olan bütün hüquq sistemlərinə məlum olan əsas anlayışlardan biridir. Bu anlayışı, ilk növbədə, dövlət- daxili (milli) hüquq sistemləri tanıyır. Məlum olduğu kimi, hər bir dövlətin ayrıca olaraq, özünün daxili öri^illi) hüquq sistemi vardır və həmin hüquq sistemləri hüquqi məsuliyyəti (hüquq məsuliyyətini) əsas anlayışlardan biri kimi nəzərdə tutur. Hüquq nəzəriyyəsiindən bildiyimiz kimi, dövlətdaxili (milli) hüquq sistemlərinin tanıdığı hüquqi məsuliyyət dörd əsas növə bölünür (mülki hüquq məsuliyyəti, inzibati hüquq məsuliyyəti, cinayət hüquq məsuliyyəti, intizam hüquq məsuliyyəti).

Hüquq məsuliyyəti anlayışı dünyada müstəqil hüquq sistemlərindən biri kimi tanınan beynəlxalq hüquqa da məlumdur. Həmin anlayış beynəl- xalq,hüquqda «beynəlxalq hüquq məsuliyyəti» termini ilə əhatə olunur.'

Dünyada mövcud olan istənilən hüquq sistemi kimi, Avropa hüququ da onun ibarət olduğu hüquq normalarının pozulmasına görə müvafiq hüquq məsuliyyəti nəzərdə tutur. Başqa sözlə, hüquqi məsuliyyət anlayışı dünyada xüsusi, lakin müstəqil hüquq sistemi kimi tanınan Avropa hüququna da məlumdur. Həmin anlayış Avropa hüququnda «**Avropa hüquq məsuliyyəti**» termini ilə əhatə olunur.

Avropa hüquq məsuliyyəti çoxcəhətli və müxtəlif variantlı anlayışdır. Belə ki, o, bir neçə mənada işlədilir.

Birinci mənada Avropa hüquq məsuliyyəti dedikdə hüquq institutu başa düşülür və bu mənada ona **Avropa hüquq məsuliyyəti institutu** deyilir. Həmin institut isə Avropa hüquq subyektlərinin hüquqi məsuliyyəti haqqında müvafiq hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir.

İkinci mənada Avropa hüquq məsuliyyəti dedikdə **hüquqi vasitə** başa düşülür - elə bir vasitə ki, onun köməyi ilə Avropa hüquq normalarına əməl edilməsi təmin olunur, pozulmuş Avropa-hüquq münasibətləri bərpa edilir. Avropa hüquq məsuliyyəti kimi hüquqi vasitə həmçinin imkan verir ki, dəymiş zərərin aradan qaldırılması təmin olunsun. Belə vasitə olmadan Avropa hüququ nə qarşıya qoyulan məqsədə nail ola, nə də öz üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirə bilər.

Üçüncü mənada Avropa hüquq məsuliyyəti dedikdə Avropa hüquq subyektləri üçün yol verdikləri hüquq pozuntularına görə **arzuolunmaz**

Daha atrafli: Международное право. Учебник / Отв.ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузму- хамедов, М., 2007, с.353; Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капус- тина. М., 2008, с.215; Международное право. Учебник / Отв.ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.675; Международное право. Учебник / Под ред. А.И.Микульшина. М., 2005, с.82; Международное право. Учебник / Отв. ред. А.Н.Вылегжанин. М., 2009, с.503.

mənfi hüquqi nəticələr başa düşülür. Hüquqi nəticələr hüquq pozuntusunun xarakterindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Lakin hüquqi nəticələr, adətən, hüquq pozuntusu törədən subyekt tərəfindən vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini nəzərdə tutur. Hüquq pozuntusunun yaratdığı hüquqi nəticələr həm də digər yolla aradan qaldırıla bilər.

Beləliklə, Avropa hüququnda məsuliyyət **üç mənada** işlədilir;

- hüquq institutu mənasında;
- hüquqi vasitə mənasında;
- hüquqi nəticə mənasında.

9.1.2. Avropa hüquq məsuliyyəti institutu

Avropa hüquq subyektləri Avropa hüquq normalannı yerinə yetirməlidirlər, çünki bu normalann onlar üçün məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Əgər Avropa hüquq subyektləri (məsələn, üzv-dövlətlər, Avropa İttifaqının fiziki və hüquqi şəxsləri, Avropa İttifaqının institutları və s.) həmin normaları pozarlarsa, onda onlar buna görə məsuliyyət daşıyırlar. Bununla bağlı və əlaqədar olaraq, müvafiq məsuliyyət münasibətləri əmələ gəlir ki, həmin münasibətləri tənzimləyən hüquq normalannın sistemi Avropa hüquq məsuliyyəti institutu adlanır.

Avropa hüquq məsuliyyəti institutu dedikdə subyektlər tərəfindən Avropa hüququnun pozulması ilə bağlı olaraq yaranan məsuliyyət münasibətlərini nizamlayan və qaydaya salan hüquq normalannın məcmusu başa düşülür.

Avropa hüquq məsuliyyəti institutu Avropa hüququnun əsas və mühüm institutlarından biri sayılır. Bu, aydın məsələdir. Təkcə bunu demək kifayət edər ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan məsuliyyət münasibətləri həmin institutun vasitəsi ilə tənzimlənir, nizamlanır və qaydaya salınır. Həm də qeyd etməliyik ki, Avropa hüquq məsuliyyəti institutu Avropa İttifaqı qanunvericiliyinin yerinə yetirilməsini, Avropa hüquq normalarına əməl olunmasını və pozulmuş Avropa-hüquq münasibətlərinin bərpasını təmin edir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa hüquq məsuliyyəti institutu olmadan Avropa İttifaqı kimi mürəkkəb xarakterli beynəlxalq inteqrasiya qurumu öz üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən uğur və müvəffəqiyyətlə gələ bilməz.

Avropa hüquq məsuliyyəti institutu Avropa hüququnun **ümumi hissəsinə** daxildir. Belə ki, əvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququ iki hissədən (ümumi və xüsusi hissələrdən) ibarətdir. Barəsində danışdığımız hüquq institutu Avropa hüququnun ümumi hissəsinin institutu sayılır. Ona görə ki, həmin institut Avropa hüququnun ibarət olduğu ayn-ayrı hüquq sahələrində (məsələn, Avropa ticarət, gömrük, büdcə, vergi və digər hüquq sahələrində), yəni Avropa hüququnun istənilən sahəsində tətbiq olunmaq xüsusiyyətinə malikdir. Başqa sözlə, Avropa hüquq məsuliyyəti ümumi əhəmiyyətə malik olan (ümumi xarakterli) institutdur. Həm də

yaddan çıxarmamalıyıq ki, həmin institut ayn-ayn deyil, bütün Avropa hüquq normalanna əməl olunmasını təmin edir.

9.2. Avropa hüquq məsuliyyəti institutunun funksiyası və subyektləri

9.2.1. Avropa hüquq məsuliyyəti institutunun funksiyaları

Avropa hüququnun hər bir institutunun özünəməxsus müvafiq funksiyası vardır. Bu sözləri Avropa hüquq məsuliyyəti institutu haqqında da söyləmək olar. Belə ki, Avropa hüquq məsuliyyəti institutu bir neçə funksiya yerinə yetirir. **Kompensasiya funksiyası** onlardan biridir. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, zərərçəkən subyektə vumlanmış ziyanın əvəzinin zərərvuran subyekt tərəfindən ödənilməsinə imkan verir. Məsələn, zərərçəkən şəxs üzv-dövlətin Avropa hüququnu pozması nəticəsində ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər ki, bu, kompensasiya funksiyasının sayəsində mümkün olur. Şəxs bu hüquqdan həm də o halda istifadə edə bilər ki, üzv-dövlətin qanunsuz hərəkəti nəticəsində həmin şəxsə zərər vurulsun.

Restitüsiya funksiyası Avropa hüquq məsuliyyəti institutunun yerinə yetirdiyi digər funksiya sayılır. Həmin funksiyanın vasitəsi ilə mümkün olur ki, Avropa hüquq subyektlərinin hüquqlarının pozulmasınadək mövcud olan vəziyyət bərpa edilir. Bərpa edildiyinə görə subyekt müvafiq hüquqdan yenidən istifadə etmək imkanı əldə edir.

Avropa hüquq məsuliyyəti institutu həm də **təminat funksiyasını** yerinə yetirir. Qeyd etdiyimiz kimi, həmin institut subyektlər tərəfindən Avropa hüquq normalalarının pozulmamasını və onlara əməl olunmasını təmin edir. Digər tərəfdən, Avropa hüquq məsuliyyəti institutu subyektlərin öz üzərlərinə düşən vəzifələri lazımı qaydada yerinə yetirmələri üçün onlarda meyil yaradır, necə deyərlər, həvəs oyadır. Bununla Avropa hüquq subyektlərinin öz daşdıqları vəzifələri lazımınca icra etmələri təmin olunur. Təminat funksiyasının mahiyyəti də məhz bunlardan ibarətdir.

Avropa hüquq məsuliyyəti institutu **preventiv funksiya** da həyata keçirir. Bu institut müxtəlif hüquqi sanksiyalar - məsuliyyət tədbirləri (məsələn, zərərin əvəzini ödəmə, cərimə sanksiyası və s.) nəzərdə tutur ki, həmin sanksiyalar həm hüquq pozuntusu törədən, həm də başqa subyektlər tərəfindən yeni hüquq pozuntusu törədilməsinin qarşısını alır, onlara çəkindirici təsir göstərir.

Avropa hüquq məsuliyyəti institutunun yerinə yetirdiyi funksiyalar sırasına həmçinin **repressiv funksiya** daxildir. Belə ki, həmin institut Avropa İttifaqının prinsip və dəyərlərinin pozulmasına görə müvafiq sanksiyalar tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Sanksiyalar tətbiq olunması isə hüquq pozunmsu törədən subyektin cəzalandırılmasını ifadə edir.

Deyənlərdən belə nəticə çıxara bilərik ki, Avropa hüquq məsuliyyəti institutu aşağıdakı **funksiyaları** yerinə yetirir:

- kompensasiya funksiyası;
- restitusiya funksiyası;
- təminat funksiyası;
- preventiv funksiya;
- repressiv funksiya.

Avropa hüquq məsuliyyəti institutunun oynadığı vacib rol göstərilən funksiyalarda təzahür edir və ifadə olunur. Həmin funksiyalardan məlum olur ki, Avropa hüquq məsuliyyəti institutu mühüm əhəmiyyətə malikdir.

9.2.2. Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektləri

Avropa hüquq subyektləri Avropa hüququnda ifadə olunan hüquqi göstərişləri yerinə yetirməlidirlər. Əgər onlar həmin göstərişləri yerinə yetirməyərək başqalarına zərər vurarlarsa, belə halda **məsuliyyət münasibətləri** yaranır ki, həmin münasibətlər Avropa hüququ (Avropa hüquq normaları) ilə tənzimlənir. Tənzimlən-diyinə görə onlar **məsuliyyət hüquq münasibətləri** kimi hüquqi forma alır.

Məsuliyyət hüquq münasibətləri məsuliyyətin realizəolunma, yəni həyata-keçirilmə formasıdır. Həmin forma zərərçəkən subyektə hüquq verir ki, o, vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini (kompensasiya olunmasını), hüquqazidd əməlin dayandırılmasını və ya yaranan mənfi hüquqi nəticənin aradan qaldırılmasını tələb etsin. Zərərvuran subyektin üzərinə isə zərərin əvəzini ödəmək, hüquqazidd əməli dayandırmaq və ya mənfi hüquqi nəticəni aradan qaldırmaq vəzifəsi düşür. Məhz zərərvuran Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektii adlanır.

Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektləri odur ki, onlar yol verdikləri hüquq pozuntulanna görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə malikdir.

Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektii rolunda yalnız Avropa hüququnun subyektləri çıxış edə bilirlər. Söhbət, ilk növbədə, **üzv-dövlətlərdən** (Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdən) gedir. Belə ki, üzv-dövlətlər Avropa hüququnu pozaraq qanunsuz (hüquqazidd) hərəkətlərə yol verə bilirlər. Bu zaman onlar Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektii olurlar.

Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektii rolunda həm də Avropa İttifaqının **institut və orqanları** çıxış edə bilirlər. Belə ki, Avropa İttifaqının institutları (Avropa Soveti, Avropa Komissiyası, Avropa Parlamenti və s.) və orqanları (məsələn. Hesablama Palatası və b.) Avropa hüququ ilə tənzimlənən məsuliyyət daşıyırlar.

Nəhayət, Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektii qismində həm də **Avropa İttifaqının özü** çıxış edə bilər. Belə ki, Avropa İttifaqı hüquqi şəxs statusuna malikdir (Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 47-ci maddəsi). Hüquqi şəxs isə **hüquq subyektliyinə** malik olan qurum sayılır. De- likt qabiliyyəti (məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti) hüquq subyektliyinə elementlərindən biridir.

Avropa İttifaqı həm də **beynəlxalq hüquq subyektiyinə** malikdir. Bu kimi xüsusiyyət, yəni beynəlxalq hüquq subyektiyi ona hüquqi varislik əsasında Avropa Birliyindən keçmişdir. Həmçinin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (Lissabon Müqaviləsi, 2007-ci il) Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektiyinə malik olmasını təsdiq edir.

Əgər hər hansı qurumun, o cümlədən Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektiyi varsa, onlar beynəlxalq məsuliyyət hüququnun subyekti sayılır. Ona görə ki, beynəlxalq delikt qabiliyyəti (beynəlxalq məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti) beynəlxalq hüquq subyektiyinin elementlərindən biridir.'

Deyənlər onu göstərir ki, Avropa İttifaqı, istənilən halda, məsuliyyət hüququnun subyektidir. Əgər o, Avropa hüquq normaları pozarsa, Avropa məsuliyyət hüququnun subyekti kimi tanınır.

Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektləri sırasına həmçinin üzv- dövlətlərin yurisdiksiyasında olan **fiziki və hüquqi şəxslər («ressortis- sants»)**[^] daxildir. Söhbət Avropa İttifaqı vətəndaşlığına malik olan fiziki şəxslərdən, habelə onun ərazisində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərdən gedir. Təbii ki, onlar Avropa hüquq normaları poza bilərlər. Belə halda, həmin fiziki və hüquqi şəxslər Avropa hüquq məsuliyyətinin subyekti olurlar. Amma onlar çox vaxt məsuliyyət deyil, pretenziya subyektləri kimi tanınırlar. Belə ki, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqları, eləcə də mənafeləri pozula bilər. Məsələn, üzv-dövlətlər hüquqazidd hərəkətləri ilə Avropa İttifaqı vətəndaşlarına zərər vurur. Bu kimi hallarda ziyanə məruz qalmış vətəndaşlar onlara vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilərlər və bununla onlar pretenziya subyekti olurlar. Düzdür, pretenziya subyekti qismində üzv-dövlətlər və Avropa İttifaqının institutları da çıxış edə bilərlər. Məsələn, üzv-dövlətlər təsis müqavilələrində ifadə edilən hər hansı göstərişi icra etmədikdə və ya ikinci hüquq normaları pozduqda, Avropa İttifaqı institutlarından biri olan Avropa Komissiyası öhdəliyin yerinə yetirilməməsi barədə iddia verə bilər.

Beləliklə, Avropa hüquq məsuliyyətinin **subyekti** aşağıdakılar ola bilərlər:

- Avropa İttifaqının özü;
- Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər (üzv-dövlətlər);
- Avropa İttifaqının institut və orqanları;
- Avropa İttifaqının fiziki və hüquqi şəxsləri.

Belə təsəvvür yaranır ki, Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektləri elə Avropa hüquq subyektlərinin özləridir. Başqa sözlə, Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektləri anlayışına Avropa hüquq subyektlərinin özləri daxildir. Bu səbəbdən «Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektləri» və «Av-

[^] Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.259.
URL:http://www.encyclopedie_universe!le.fracademic.com

ropa hüquq subyektlərb mənə yükü baxımından üst-üstə düşən anlayışlardır.

9.2.3. Avropa məsuliyyət hüququnun mənbələri

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüquq subyektlərinin hüquq pozuntularına yol vermələri və zərər vurmaları ilə bağlı olaraq məsuliyyət münasibətləri yaranır. Həmin münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları bu və ya digər normativ aktda ifadə olunur. Məhz belə aktlar Avropa məsuliyyət hüququnun mənbələri adlanır.

Avropa məsuliyyət hüququnun mənbələri dedikdə məsuliyyət münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının ifadə olunduğu normativ hüquqi aktlar başa düşülür.

Təsis müqavilələri Avropa məsuliyyət hüququnun əsas və başlıca mənbəyi sayılır. Onlarda nəzərdə tutulan bir sıra norma məhz məsuliyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Məsələn, Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 17-ci maddəsi, habelə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 234-cü maddəsi Avropa İttifaqı çərçivəsində məsuliyyət məsələlərini tənzimləyir. **Məsuliyyət prinsipi** təsis müqavilələrinin tanıdığı və formulə etdiyi əsas prinsiplərdən biridir. Bu prinsipə əsasən, üzv-dövlətlər, habelə institutlar Avropa hüququnu pozmalanna görə məsuliyyət daşıyırlar. Məsuliyyət prinsipi həm də müəyyən edir ki, Avropa hüququnun pozulması nəticəsində zərərçəkmiş şəxslər onlara vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilərlər. Belə ki, zərər şəxslərə qanunsuz (hüquqazidd) hərəkətlərlə vurulur.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları Avropa məsuliyyət hüququnun mənbə növlərindən biridir. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin bir sıra qərarında məsuliyyət prinsipi şərtsiz olaraq təsdiq edilmişdir. Məsələn, onun çıxardığı qərarların birində deyilir ki, üzv-dövlətlər Avropa hüququnu pozmaları nəticəsində ayn-ayrı şəxslərə vurduqları zərərin əvəzini ödəməlidir. Bu formada, yəni zərərin əvəzini ödəmə formasında məsuliyyət bilavasitə Avropa hüququna əsaslanmalıdır.'

Avropa məsuliyyət hüququnun mənbələri sırasına **Avropa İttifaqı institutlarının** normativ hüquqi aktları da aiddir. Bu aktlarda nəzərdə tutulan bir sıra norma məhz məsuliyyət münasibətlərinin nizamlanmasına həsr edilmişdir.

93. Avropa hüquq məsuliyyətinin əsası və şərtləri

9.3.1. Avropa hüquq məsuliyyətinin əsası

Avropa hüquq məsuliyyətinin yaranması üçün müəyyən əsasın mövcud olması tələb edilir. Avropa hüquq məsuliyyətinin yaranması üçün tələb

' *Vax*: Суд Европейских Сообществ. Избранные решения. М., 2001, с.307 // В книге: Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.96.

edilən əsas həm də onun, yəni Avropa hüquq məsuliyyətinin həyata keçirilməsindən ötrü vacib və zəruridir. Söhbət Avropa hüquq məsuliyyətinin əsasıdır.

Avropa hüquq məsuliyyətinin əsası odur ki, onsuz Avropa hüquq məsuliyyətinin özü nə yarana, nə də həyata keçirilə bilər. Xüsusi olaraq, bir daha qeyd etmək lazımdır ki, yalnız müəyyən əsas mövcud olduqda Avropa hüquq məsuliyyəti yaranır və həyata keçirilir.

Avropa hüquq məsuliyyətinin əsası iki cür olur. Başqa sözlə, Avropa hüquq məsuliyyətinin əsası iki mənada işlədilir: faktiki mənada, hüquqi mənada. Buna uyğun olaraq, Avropa məsuliyyətinin **iki cür əsası** fərqləndirilir:

- faktiki əsas;
- hüquqi əsas.

Avropa hüquq məsuliyyətinin faktiki əsası dedikdə zərər vurulması faktı başa düşülür. Məhz zərər vurulması faktına görə Avropa hüquq məsuliyyəti yaranır. Əgər belə fakt mövcud deyilsə, onda Avropa hüquq məsuliyyətinin yaranmasından söhbət gedə bilməz. Təsadüfi deyil ki, Avropa hüquq məsuliyyətinin faktiki əsası belə bir suala cavab verir: Avropa hüquq məsuliyyəti nəyə görə əmələ gəlir? Bu səbəbdən Avropa hüquq məsuliyyətinin faktiki əsası odur ki, həmin əsasa görə Avropa hüquq məsuliyyəti yaranır.

Avropa hüquq məsuliyyətinin yaranması üçün tək-cə faktiki əsas kifayət etmir. Bunun üçün hüquqi əsası da mövcud olması tələb edilir. Əgər hüquqi əsas mövcud olmazsa, onda Avropa hüquq məsuliyyəti də yaranmaz.

Avropa hüquq məsuliyyətinin hüquqi əsası dedikdə Avropa hüquq normaları (və ya Avropa İttifaqı qanunvericiliyi) başa düşülür ki, həmin mənbələr əsasında Avropa hüquq subyektlərinin müəyyən davranışı hüquq pozuntusu kimi tanınır. Buna görə Avropa hüquq məsuliyyətinin hüquqi əsası belə bir suala cavab verir: Avropa hüquq məsuliyyəti nəyin əsasında yaranır? Odur ki, Avropa hüquq məsuliyyətinin hüquqi əsası Avropa hüquq normaları hesab edilir. Başqa sözlə, Avropa hüquq məsuliyyəti bilavasitə Avropa hüquq normalarına əsaslanmalıdır. Avropa hüquq normaları isə təsis müqavilələrində, Avropa İttifaqının qanunvericilik aktlarında, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarlarında (Avropa prezident hüququnda) və digər mənbə növlərində ifadə edilə bilər.

Qeyd etməliyik ki, Avropa hüquq məsuliyyətinin yaranması və həyata keçirilməsi üçün həm faktiki, həm də hüquqi əsası mövcud olması tələb edilir. Onlar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Belə ki, Avropa hüquq subyektlərinin müəyyən davranışı (zərər vurulması) Avropa hüquq normaları əsasında hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilir, tövsif olunur. Əgər Avropa hüquq normaları subyektin davranışını (zərər vurmasını) hüquq pozuntusu kimi tanımasa, onda məsuliyyət haqqında məsələ ortaya çıxmır.

9.3.2. Avropa hüquq məsuliyyətinin şərtləri

Avropa hüquq məsuliyyətinin yaranması və praktikada həyata keçirilməsi üçün həmçinin müəyyən şərtlərin mövcud olması tələb edilir. Tələb edilən həm əsas (faktiki və hüquqi əsaslar), həm də şərtlər mövcud olarsa, Avropa hüquq məsuliyyəti yaranır və praktiki cəhətdən realizə edilir.

Avropa hüquq məsuliyyətinin şərtləri dedikdə elə tələblər başa düşülür ki, bu tələblər əsasında zərər vurulması faktına (faktiki əsasa) hüquqi qiymət verilir və o, müvafiq hüquqi əsasa görə hüquq pozuntusu kimi tanınır. Hüquq pozuntusu kimi tanınan davranış isə həmişə məsuliyyət məsələsinin ortaya çıxmasına səbəb olur.

İstənilən hüquq məsuliyyəti kimi, Avropa hüquq məsuliyyətinin də **şərtlərinə** aşağıdakılar aiddir:

- hüquqazidd əməl;
- təqsir;
- səbəbiyyət əlaqəsi.

Hüquqazidd əməl dedikdə subyektin Avropa hüquq normalannı pozan və başqalanna zərər vuran davranışı başa düşülür. Məsələn, üzv-dövlət Avropa hüquq normalalarını pozur və ayn-ayn şəxslərə zərər vurur. Bu, hüquqazidd əməldir.

Hüquqazidd əməlin **iki forması** vardır:

- hüquqazidd hərəkət;
- hüquqazidd hərəkətsizlik.

Hüquqazidd hərəkət dedikdə subyektin Avropa hüquq normalannı pozan və zərər vurulması ilə nəticələnən aktiv davranışı başa düşülür. **Hüquqazidd hərəkətsizlik** isə Avropa hüquq subyektlərinin Avropa hüquq normalan ilə onlann üzərinə qoyulan vəzifəni (öhdəliyi) icra etməli olduğu halda, onu yerinə yetirməməsidir. Əgər Avropa hüquq subyektlərinin davranışı (hərəkət və ya hərəkətsizlik formasında davranışı) və Avropa hüquq normaları arasında ziddiyyət olarsa, bu, hüquqazidd davranışa yol verilməsini ifadə edir.

Təqsir hüquq pozuntusuna yol verən Avropa hüquq subyektinin törətdiyi əmələ və onun nəticələrinə olan münasibətdir. Məsuliyyət o halda yarana və praktikada həyata keçirilə bilər ki, Avropa hüquq subyektləri təqsirli davranışa (əmələ) yol versin. Əgər belə davranışa (əmələ) yol verməzsə, onda subyektin məsuliyyətə cəlb olunması istisna edilir. Başqa sözlə, Avropa hüquq subyektlərinin məsuliyyət daşımaları üçün onlann təqsirli davranışa (əmələ) yol vermələri tələb olunur.

Səbəbiyyət əlaqəsi kimi məsuliyyət şərtinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, Avropa hüquq subyektlərinin hüquqazidd əməli (davranışı) və həmin əməl nəticəsində vurulmuş zərər arasında səbəbli əlaqə olmalıdır. Bu o deməkdir ki, vurulmuş zərərin səbəbi Avropa hüquq subyektlərinin törətdiyi hüquqazidd əməl (davranış) olmalıdır, yəni zərər vurulmasına Avropa hüquq subyektlərinin törətdiyi qanunsuz əməl səbəb olmalıdır.

Əgər hüquqazidd əməllə zərər vurulması faktının nəticəsi arasında sə- bəbli əlaqə olmazsa, onda subyektin məsuliyyət daşımından söhbət gedə bilməz.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Avropa hüquq məsuliyyətinin əsas və şərtləri barədə deyilənlər həm milli (daxili), həm də beynəlxalq hüquq məsuliyyətinə də aiddir. Belə ki, həm milli (daxili), həm də beynəlxalq hüquq məsuliyyətinin yaranması, eləcə də praktikada həyata keçirilməsi üçün müəyyən əsas və şərtlərin mövcud olması tələb edilir.

Hüquqazidd əməllə vurulmuş zərər arasında səbəbiyyət əlaqəsinin mövcud olmasından danışarkən aydınlıq gətirməliyə ki, zərər nədir və o, hansı növdə olur. **Zərər** dedikdə hüquqazidd əməl törədilməsinin arzuolunmaz maddi və qeyri-maddi nəticəsi başa düşülür. Onun **iki növü** fərqləndirilir:

- maddi zərər;
- qeyri-maddi (mənəvi) zərər.

Maddi zərər elə bir əmlak itkisidir ki, bu itkini pulla qiymətləndirmək mümkün olur. Bu növ zərər kompensasiya olunmaq, yəni əvəzi ödənilmək xüsusiyyətinə malikdir. Maddi zərər aşağıdakı formalarda **kompensasiya** oluna bilər:

- pul formasında;
- natura formasında;
- qiyməti olan digər maddi formalarda.

Maddi zərər əmlak itkisinə səbəb olur. Odur ki, ona həm də **əmlak zərəri** deyilir. Əmlak zərəri yetirilmiş ziyanın mahiyyətə maddi kompensasiya olunması ilə bağlıdır.

Qeyri-maddi zərər pul qiyməti və ya digər maddi dəyəri olmayan ziyandır. Zərərin bu növü ziyanın maddi kompensasiya olunması ilə bağlı deyildir. Qeyri-maddi zərər əmlak itkisinə səbəb olmur. Bu səbəbdən onu həm də **qeyri-əmlak zərəri** adlandırırlar. Məsələn, üzv-dövlət Avropa İttifaqı vətəndaşı olan şəxslərin insan hüquqlarını pozur. Bu zaman onlara qeyri-əmlak zərəri vurulur.

Əgər vurulmuş zərər (zərər vumması) göstərdiyimiz üç şərtə (hüquqazidd əməl, təqsir və səbəbiyyət əlaqəsi kimi şərtlərə) cavab verərsə, o, hüquq pozuntusu kimi təsvif olunur, tanınır. Hüquq pozuntusu isə Avropa hüquq normaları ilə müəyyən edilən məsuliyyətə səbəb olur.

9.4. Avropa hüququ üzrə məsuliyyətin növləri və formaları

9.4.1. Avropa hüququ üzrə məsuliyyətin növləri

Avropa hüququ üzrə məsuliyyət **iki növə** bölünür:

- siyasi məsuliyyət;
- hüquqi məsuliyyət.

Siyasi məsuliyyət hüquq pozuntusu törədilməsi ilə bağlı olmayan məsuliyyətdir. Məsuliyyətin bu növü Avropa hüququna məlumdur. Belə ki.

qüvvədə olan mövcud təsis müqavilələri, ikinci hüquq aktları və xüsusilə də Avropa Parlamentinin müvafiq rəqlamenti Avropa Komissiyasının fəaliyyətinə Avropa Parlamenti tərəfindən siyasi nəzarət mexanizmini nəzərdə tutur. Bu mexanizmə əsasən, Avropa Komissiyası öz fəaliyyətinə görə Avropa Parlamenti qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyır.' Avropa Komissiyasına etimad göstərməmək haqqında Avropa Parlamentində məsələ qaldınması siyasi məsuliyyətin ən əsas və başlıca forması sayılır."

Hüquqi məsuliyyət Avropa hüquq subyektlərinin törətdikləri hüquq pozuntusu ilə bağlıdır; hüquq pozuntusu törətdiklərinə görə onlara zərərin əvəzini ödəmə, cərimə və digər formalarda məsuliyyət tədbirləri (sanksiyalar) tətbiq olunur.

Avropa hüququ hansı növ zərər vurulmasına görə məsuliyyətin **iki növünü** fərqləndirir:

- maddi məsuliyyət;
- qeyri-maddi məsuliyyət.

Maddi məsuliyyət o halda yaranır ki, Avropa hüquq subyekti başqasına əmlak zərəri vursun. Məsuliyyətin bu növü vurulmuş əmlak zərərinin əvəzinin ödənilməsinə nəzərdə tutur.

Qeyri-maddi məsuliyyət isə o halda yaranır ki, Avropa hüquq subyekti qeyri-əmlak zərəri vursun. Məsələn, Avropa İttifaqı vətəndaşlığına malik olan şəxslərin şərəf və ləyaqəti pozulur, onların qeyri-əmlak hüquqlarına toxunulur və s.

9.4.2. Avropa hüququ üzrə məsuliyyətin formaları

Avropa hüququ məsuliyyətin müəryən formada həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. **Zərərin əvəzini ödəmə** həmin formalardan biridir. Həm də 0, Avropa hüququ üzrə məsuliyyətin əsas və başlıca forması sayılır. Belə ki, Avropa hüququ üzrə məsuliyyət, əsasən və başlıca olaraq, zərərin əvəzini ödəmə formasında həyata keçirilir. Sözügedən formanın mahiyyəti vurulmuş zərərin kompensasiya olunmasından ibarətdir. Bu səbəbdən zərərin əvəzini ödəmə kimi məsuliyyət formasına **kompensasiya etmə** də deyilir.

Vurulmuş zərərin əvəzini hüquq pozuntusu törədən subyekt könüllü surətdə ödəməlidir. Əgər o, vurulmuş zərərin əvəzini könüllü surətdə ödəməzsə, zərərin əvəzi məcburi surətdə ödənilməlidir. Söhbət zərərin əvəzinin məhkəmə qaydasında ödənilməsindən gedir. Bundan ötrü Avropa İttifaqının ədalət mühakimə orqanlarına (məhkəmə orqanlarına) **zərər vurulması barədə iddia** verilməlidir. ^

' **Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.303.**

■ **Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.186.**

^ **Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с. 90.**

Vurulmuş zərərin əvəzi, bir qayda olaraq, pulla ödənilir. Zərərin əvəzi həm də naturada və ya pul qiyməti olan digər maddi formalarda ödənilə bilər.

Cərimə sanksiyası Avropa hüququ üzrə məsuliyyətin digər forması sayılır. Belə ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 260-cı maddəsinə uyğun olaraq, əgər üzv-dövlətlərdən hər hansı biri həmin müqavilədən irəli gələn öhdəliyi yerinə yetiməzsə, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarı ilə ona cərimə sanksiyası tətbiq edilir. Cərimə sanksiyası tətbiq edilməzdən əvvəl yol verilmiş pozuntu halı müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində aradan qaldırılmalıdır; əgər həmin hal aradan qaldırılmazsa, onda Avropa Komissiyası cərimə sanksiyasının tətbiq olunması barədə xahişlə Avropa İttifaqı Məhkəməsinə müraciət edir. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin cərimə sanksiyasının tətbiq olunmasına dair çıxardığı qərar məcburən icra edilməlidir.

Cərimə sanksiyasının tətbiqi barədə qərarı təkcə Avropa İttifaqı Məhkəməsi qəbul etmir. Cərimə sanksiyası həm də Avropa Komissiyası tərəfindən tətbiq oluna bilər. Belə ki, rəqabət qaydaları pozulan zaman Avropa Komissiyası cərimə sanksiyası tətbiq edir. Avropa Komissiyasının cərimə sanksiyası tətbiq etməsindən Avropa İttifaqı Məhkəməsinə şikayət verilə bilər. Avropa İttifaqı Məhkəməsi şikayətə baxaraq qəti qərar qəbul edir.

Tətbiq olunan sanksiya təkcə cərimə ilə məhdudlaşmır. Başqa sözlə, sanksiya yalnız cəriməni əhatə etmir. Məsələn burasındadır ki, Avropa hüququ dinamik hüquq sistemi olub, həm də müxtəlif sanksiyalar nəzərdə tutan və təsbit edən normalardan ibarətdir. 'Unutmaq olmaz ki, Avropa hüququ cəriməni sanksiyaların yalnız formalından biri kimi nəzərdə tutur. Odur ki, Avropa hüququnda **sanksiya** dedikdə geniş mənə kəsb edən məsuliyyət tədbiri başa düşülür. Məsələn, sanksiya hüquqdan məhrum etmə formasında və digər formalarda ola bilər. Buna misal olaraq, əsas insan hüquqlarını daim və kobud surətdə pozan üzv-dövlətlərin bəzi hüquqlardan (o cümlədən səsvermə hüququndan) istifadə etmək imkanından məhrum edilmələrini göstərmək olar. Bu, pozuntu törədən üzv- dövlətə sanksiya tətbiq olunmasını ifadə edir."

Avropa İttifaqının prinsip və dəyərləri pozulduğu hallarda da pozuntu törədən subyektdə sanksiya tətbiq edilir. Söhbət Avropa İttifaqına dair Müqavilədə nəzərdə tutulan sanksiyadan gedir. Sanksiya tətbiq olunması barədə qərar həmin müqavilənin 7-ci maddəsində göstərilən **xüsusi prosedur** əsasında qəbul edilir.

Bəzi xüsusi sahələrdə (məsələn, rəqabət qaydalarını pozmaq, dem- pinqlə mübarizə və digər sahələrdə) sanksiya tətbiq etmək səlahiyyətinə Avropa Komissiyası malikdir. Bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Komissiyasının cərimə sanksiyası haqqında qəbul etdiyi qərardan məhkəmə qaydasında şikayət etmək olar.

' Дэјвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 169.

■ Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекции. Учебное пособие. М., 2006, с. 94.

Müəyyən hallarda **maliyyə sanksiyaları** tətbiq olunur. Belə ki, Avropa hüququna uyğun olaraq, Avropa İttifaqı Məhləməsinin qərar çıxarması müvafiq maliyyə sanksiyalarının tətbiq edilməsi ilə müşayiət edilə bilər.

9.5. Avropa hüququnun ayrı-ayrı subyektlərinin məsuliyyəti

9.5.1. Üzv-dövlətlərin Avropa hüququ üzrə məsuliyyəti

Avropa İttifaqının tərkibinə daxil olan dövlətlər onun üzvü sayılırlar. Bu səbəbdən onlara üzv-dövlətlər deyilir.

Məlum olduğu kimi, Avropa hüquq normalarına (Avropa hüququna) əsaslanan hüquqlar, eləcə də mənafeələr məhkəmə qaydasında müdafiə olunmalıdır. Söhbət Avropa hüquq normalarının (Avropa hüququnun) yurisdiksiya (məhkəmə) müdafiəsindən gedir. Avropa hüququ **yurisdiksiya (məhkəmə) müdafiəsinin təmin olunması** kimi vacib prinsipdən çıxış edir.

Yurisdiksiya müdafiəsinin təmin olunmasının əsas məsələlərindən biri Avropa hüquq normalarını (Avropa hüququnu) pozmağa görə üzv-dövlətlər üçün məsuliyyət müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Üzv-dövlətlər Avropa hüquq normalarının (Avropa hüququnu) pozduğu hallarda, adətən, fiziki və hüquqi şəxslərə zərər vurulur. Bu zaman fiziki və hüquqi şəxslər onlara vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ əldə edirlər. Üzv-dövlətlərin üzərinə isə öz qanunsuz hərəkətləri ilə fiziki və hüquqi şəxslərə vurduqları zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi düşür. Bu kimi hallarda üzv-dövlətlər zərərin əvəzini ödəmə formasında məsuliyyət (**Avropa hüququ üzrə məsuliyyət**) daşıyır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, üzv-dövlətlər Avropa hüquq normalarının (Avropa hüququnu) pozması nəticəsində ayn-ayn şəxslərə vurduqları zərərin əvəzini ödəməlidir.⁷

Üzv-dövlətlər vurulmuş zərərin əvəzini yalnız müəyyən şərtlərə əməl olunduğu hallarda ödəyirlər. Birinci şərt bundan ibarətdir ki, üzv-dövlət bu və ya digər **Avropa hüquq normasını pozmalıdır**. Avropa hüquq normasını pozmaqla, o, öz üzərinə düşən öhdəliyi yerinə yetirmir.

İkinci şərtə görə, üzv-dövlətin Avropa hüquq normasını pozması, yəni pozuntu halı **kifayət dərəcədə ciddi olmalıdır**. Avropa İttifaqı Məhkəməsi izah etmişdir ki, pozuntunun ciddi olması bir sıra amillərə alınmaqla müəyyənləşdirilir: pozuntu qəsdən törədilməlidir, pozulmuş Avropa hüquq norması hamıya aydın olan dərəcədə formulə edilməlidir, ortada zərər vurulması faktı mövcud olmalıdır.

Üçüncü, üzv-dövlətin pozuntu törətdiyi hala tətbiq olunan Avropa hüquq norması şəxsləri zərərin əvəzini almaq hüququ ilə təmin etməlidir. Təbii ki, şəxslərin **zərərin əvəzini almaq hüququna** onlara qanunsuz

⁷ Суд Европейских Сообществ. Избранные решения. М., 2001, с. 307.

■ *Bu barədə daha ətraflı: Дэйвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.191.*

hərəkətləri ilə zərər vuran üzv-dövlətin **zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi** uyğun gəlir.

Dördüncü, şəxslərə zərər **üzv-dövlətin təqsiri üzündən vurulmalıdır**.

Başqa sözlə, üzv-dövlət təqsirli əməllərə yol verməlidir ki, bu hüquqazidd əməllər nəticəsində şəxslərə zərər vurulsun. Düzdür, təqsirli əməlləri üzv-dövlətin özü bilavasitə etmir. Bu, aydın məsələdir. Belə ki, üzv-dövlətin təqsiri onun orqanların hüquqazidd əməllərində ifadə olunur. Axı, üzv-dövlətin səlahiyyətlərini onun müvafiq orqanlar həyata keçirir. Əgər həmin orqanlar təqsirli hərəkət və ya hərəkətsizliyə yol verərsə, bu, üzv-dövlətin təqsirli əməllər etməsini bildirir.

Zərər şəxslərə üzv-dövlətin həm qanunvericilik, həm icra, həm də məhkəmə hakimiyyət orqanlarının təqsiri üzündən vurula bilər. Bu o deməkdir ki, üzv-dövlətin zərərin əvəzini ödəməsi zərərin onun hansı orqanının (qanunvericilik, icra və ya məhkəmə hakimiyyət orqanının) təqsiri üzündən vurulmasından asılı deyildir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, üzv-dövlət Avropa hüququnun (Avropa hüquq normalarının) pozulması nəticəsində şəxslərə vurulmuş zərərin əvəzini ziyanın onun hansı orqanı tərəfindən vurulmasından asılı olmayaraq ödəməlidir (Fran-ko viç ziyanı).¹

Beşinci, üzv-dövlətin yol verdiyi pozuntu (Avropa hüququnu pozması) ilə şəxslərə vurulmuş zərər arasında **səbəbiyyət əlaqəsi** olmalıdır. Belə ki, şəxslərə zərər vurulmasının səbəbi üzv-dövlətin Avropa hüququnu (Avropa hüquq normalarını) pozması olmalıdır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, üzv-dövlət Avropa hüququnu pozması nəticəsində şəxslərə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir.[^]

Üzv-dövlətin zərərin əvəzini ödəmə formasında məsuliyyət daşması üçün həm də növbəti altıncı şərt mövcud olmalıdır. Belə ki, şəxslərin onlara üzv-dövlətin Avropa hüquq normalarını pozması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini almaq imkanı (hüququ) Avropa hüququ əsasında **identifikasiya** edilməlidir.[^]

Üzv-dövlət **insan hüquqlarını** pozmağa görə də məsuliyyət daşıyır. Belə ki, üzv-dövlət hüquqazidd əməli ilə zərər vura bilər. Zərər vurulması faktı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilməlidir; əgər müəyyən edilərsə, o, vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə qərar qəbul edir. Həmin qərar üzv-dövlət tərəfindən məcburi surətdə icra edilməlidir. Qərarın icra olunmasına Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi nəzarət edir."* *

¹ Söhbət Frankoviçin işi üzrə məhkəmə qərarının göstərişindən gedir (*bax*: Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с. 189).

■ Суд Европейских Сообществ. Избранные решения. М., 2001, с. ^07.

^ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.96.

* Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М., 2000, с.53.

9.5.2. Avropa İttifaqı Şurasının məsuliyyəti

Avropa İttifaqı Şurası Avropa İttifaqının institutlarından (orqanlarından) biridir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, o, Avropa İttifaqının əsas və başlıca orqanı (institutu) sayılır.

Əsas və başlıca qanunvericilik institutu (orqanı) kimi Avropa İttifaqı Şurası məsuliyyət hüququnun **subyektidir**. Düzdür, Avropa İttifaqının təsis müqavilələri onun məsuliyyət daşmasını nəzərdə tutan hər hansı xüsusi norma müəyyənləşdirmir. Lakin, buna baxmayaraq, Avropa İttifaqı Şurasının məsuliyyət daşması şəksizdir. Həm də qeyd etməliyik ki, onun məsuliyyəti xüsusi formalarda realizə olunur.

Avropa İttifaqı Şurasının yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri ondan ibarətdir ki, 0, normativ və digər aktlar qəbul edir. Onun qəbul etdiyi aktlar qanuni olmalıdır. Avropa İttifaqı Şurası məhz qəbul etdiyi aktların qanuni olmasına görə məsuliyyət daşıyır. Unutmaq olmaz ki, qanunsuz aktlar Avropa İttifaqının məhkəmələrində mübahisə predmeti ola və ləğv edilə bilər. Bu isə ondan xəbər verir ki, Avropa İttifaqı Şurası qəbul etdiyi aktların qanuniliyinə görə **kollektiv hüquqi məsuliyyət** daşıyır.

Siyasi məsuliyyətə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu növ məsuliyyətin subyekt rolunda bütövlükdə Avropa İttifaqı Şurasının özü çıxış etmir. Siyasi məsuliyyəti onun üzvləri (Şuranın tərkibinə daxil olan milli nazirlər) daşıyırlar. Deməli, Şura üzvlərinin daşdıqları siyasi məsuliyyət **fərdi xarakterə** malikdir. Onlar öz hökumət və parlamentləri qarşısında müvafiq üzv-dövlətin konstitusion normalanna uyğun olaraq fərdi siyasi məsuliyyət daşıyırlar.

9.5.3. Avropa Parlamenti məsuliyyət hüququnun subyekt kimi

Avropa İttifaqının institutlarından (orqanlarından) biri olan Avropa Parlamenti də məsuliyyət hüququnun subyekt sayılır. Belə ki, Avropa Parlamenti normativ və digər aktlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir. Əgər həmin aktlar qanuni olmazsa, Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən ləğv oluna bilər. Bu səbəbdən deyə bilərik ki, Avropa Parlamenti qəbul etdiyi aktların ləğv olunması formasında Avropa İttifaqı Məhkəməsi qarşısında **kollektiv hüquqi məsuliyyət** daşıyır.

Avropa Parlamentinin üzvlərinə (deputatlara, parlamentarilərə) gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar **məhdud fərdi hüquqi məsuliyyət** daşıyırlar. Deputatların fərdi hüquqi məsuliyyət daşımalarının məhdudlaşdırılması bir sıra səbəblə izah olunur. Birinci, deputatlar **toxunulmazlıq (immunitet) hüququna** malikdirlər. Yalnız Avropa Parlamenti razılıq verdiyi hallarda deputat həbs oluna və cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna (yəni cinayət işi qaldırıla) bilər.

İkinci, deputatlar **parlament fəaliyyətinə görə** məsuliyyət daşmır. Onlar öz fikirlərinə və səsverməyə görə nə axtarısa məmz qala, nə saxlanıla, nə də təqib oluna bilərlər.

Deputatlar həm də Avropa Parlamentində siyasi fəaliyyətə görə məsuliyyət daşıyırlar. Onlar siyasi baxışlarına görə üzv-dövlət tərəfindən nə cinayət, nə də inzibati sanksiya tədbirlərinə məruz qala bilərlər.

Deputatlar Avropa Parlamenti qarşısında **intizam məsuliyyəti** daşıyırlar. Belə ki, onlar intizam xətasına yol verə bilərlər (məsələn, deputatların iclas zalında qaydanı pozması və s.). Buna görə deputatlar intizam məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, deputatların intizam məsuliyyəti Avropa Parlamentinin **daxili rəqlamentində** nəzərdə tutulmuşdur.

Formal olaraq, nə Avropa Parlamentinin özü, nə də onun üzvləri (deputatlar) siyasi məsuliyyət daşıyırlar. Seçicilər öz vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməyən deputatları geri çağırmağa bilməzlər; onların həmçinin hüququ yoxdur ki, Avropa Parlamentinin buraxılmasını tələb etsinlər.

9.5.4, Avropa Komissiyasının məsuliyyəti

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Komissiyası Avropa İttifaqının icra orqanı (institutu) sayılır. İcra orqanı timsalında o, adətən, üzv-dövlətlərin milli hökumətləri kimi fəaliyyət göstərir. Fəaliyyət prosesində isə, təbii ki, müəyyən qüsurulara və ya sui-istifadə hallarına yol verilə bilər. Oudur ki, təsis müqavilələri Avropa Komissiyasının məsuliyyətinin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Avropa Komissiyası, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, siyasi məsuliyyətin subyektidir. Belə ki, əgər etimad göstərməzsə, Avropa Parlamenti tərəfindən Avropa Komissiyasının istefaya göndərilməsi barədə müvafiq qərar qəbul oluna bilər. Bu isə onu ifadə edir ki, Avropa Komissiyası öz fəaliyyətinə görə Avropa Parlamenti qarşısında **kollektiv siyasi məsuliyyət** daşıyır. Siyasi məsuliyyətə cəlb olunmaq məsələsini isə yalnız Avropa Parlamenti həll edə bilər; nə üzv-dövlətlərin, nə də Avropa İttifaqı Şurasının həmin məsələni həll etmək hüququ vardır.

Avropa Komissiyasının üzvləri (komissarlar) isə **fərdi siyasi məsuliyyət** daşıyırlar. Avropa Komissiyası üzvlərinin (komissarların) fərdi siyasi məsuliyyət daşımaları isə, ilk dəfə olaraq, Nitsa Müqaviləsində nəzərdə tutulmuşdur.

Avropa İttifaqının institutu kimi Avropa Komissiyası orqanından fərqli olaraq, onun üzvləri Avropa Parlamenti qarşısında deyil, Avropa Komissiyasının özü, daha doğrusu, Avropa Komissiyasının sədri qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa Komissiyasının istənilən üzvü Avropa Komissiyası sədrinin tələbi ilə istefaya gedə bilər. İstefanın səbəbləri müxtəlif ola bilər (məsələn, komissiya üzvünün öz funksiyasını normal yerinə yetirməməsi və ya onun sui-istifadə halına yol verməsi və s.). Avropa Komissiyası üzvünün hansı səbəbə görə istefaya göndərilməsindən asılı olmayaraq, onun fərdi məsuliyyəti siyasi xarakter daşıyır.'

Avropa Komissiyası üzvləri həm də **fərdi hüquqi məsuliyyət** daşıyırlar. Bu növ məsuliyyət yalnız müəyyən əsaslar mövcud olduqda yaranır. Belə ki, Avropa Komissiyası üzvü ciddi pozuntu törətməyə görə fərdi hüquqi məsuliyyətə daşır. Digər tərəfdən, Avropa Komissiyasının üzvü onun öz vəzifələrini yerinə yetirməsi üçün zəruri olan və tələb edilən şərtlərə cavab verməlidir; əgər cavab verməzsə, bu hal konkret şəxsin fərdi hüquqi məsuliyyət daşmasının əsası kimi çıxış edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Komissiyası bu və ya digər məsələ barədə müvafiq qərar qəbul edir. Avropa Komissiyası qəbul etdiyi öz qərarlarına görə Avropa İttifaqı Məhkəməsi qarşısında **kollektiv hüquqi məsuliyyət** daşır.

9.6. Avropa hüququ üzrə mübahisələrin həlli

9.6.1. Avropa hüququnda mübahisələrin həlli institutu

9.6.1.1. Mübahisələrin həlli Avropa hüququnun əsas institutlarından biri kimi

Müstəqil hüquq sistemlərindən biri olan Avropa hüququ bir neçə institutdan ibarətdir ki, həmin institutlar vacib rola və əhəmiyyətə malikdir. Belə institutlardan biri mübahisələrin həlli institutu adlanır. Bu institutun əsas təyinatı Avropa hüquq subyektləri arasında yaranan mübahisələrin tənzimlənməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Avropa İttifaqı çərçivəsində, yəni Avropa hüquq subyektləri arasında müəyyən hallarda mübahisələr yaranır. Təbii ki, yaranmış mübahisələr həll edilməlidir. Mübahisələrin həll edilməsi isə müvafiq Avropa hüquq normalarının köməyi və vasitəsi ilə həyata keçirilir. Məhz belə normaların məcmusu mübahisələrin həlli institutu adlanır.

Mübahisələrin həlli institutu dedikdə Avropa hüquq subyektləri arasında yaranan mübahisələri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu normalar Avropa İttifaqının ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında (məsələn, təsis müqavilələrində, Avropa İttifaqı institutlarının aktlarında və s.) nəzərdə tutulmuşdur. Həmin normalar həm də Avropa hüququnun istənilən sahəsində tətbiq olunmaq xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələri tənzimləyən hüquq normalarından Avropa hüququnun istənilən sahəsində (məsələn, Avropa ticarət hüququnda, Avropa nəqliyyat hüququnda, Avropa vergi hüququnda və s.) istifadə oluna bilər. Nəzərə alınmalıdır ki, həmin normaların köməyi və vasitəsi ilə Avropa hüququnun hər bir sahəsində yaranan mübahisələri həll etmək mümkündür. Bu səbəbdən mübahisələrin həlli institutu **Avropa hüququnun ümumi hissəsinə** aiddir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan istənilən mübahisənin həll edilməsində istifadə olunduğuna görə həmin institut Avropa hüququnun ümumi hissəsinin institutu sayılır.

9.6.I.2. Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələrin növləri

Hər şeydən əvvəl, mübahisənin nə demək olduğunu izah edək. Mübahisə dedikdə subyektlər arasında münasibətlərin elə bir vəziyyəti başa düşülür ki, bu vəziyyətin yaranmasına subyektlərin mənafeələrinin toqquşması səbəb olur və onlar arasında ixtilaf (fikir ayrılığı) əmələ gəlir. Əgər subyektlər arasında mübahisə ortaya çıxarsa, onlar özlərinin hüquq və mənafeələrinə aid məsələlərə dair qarşılıqlı tələblər irəli sürürlər.

Mübahisələr müxtəlif növlərə bölünür. Məsələn, beynəlxalq mübahisə onlardan biridir.' Bu növ mübahisə beynəlxalq hüquq subyektləri arasında əmələ gəlir.

Mübahisə daxili hüquq subyektləri arasında da yaranır. Mübahisənin bu növü isə daxili mübahisə adlanır.

Beynəlxalq mübahisələr beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə metodu vasitəsi ilə həll olunur. Daxili mübahisələrə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onlar hər bir dövlətdə daxili-hüquqi tənzimləmə metodunun köməyi ilə həll edilir.

Beynəlxalq və milli (dövlətdaxili) hüquq sistemləri ilə paralel mövcud olan müstəqil Avropa hüququ da mübahisələri həll etmək üçün özünəxas tənzimləmə metodları nəzərdə tutur. Bu metodların köməyi və vasitəsi ilə Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələr öz həllini tapır. Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələr isə, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüquq subyektləri arasında əmələ gəlir.^

Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələr iki növə bölünür:

- siyasi mübahisələr;
- hüquqi mübahisələr.

Göstərilən mübahisələr bir-birindən həm özlərinin konkret məzmununa, həm də doğurduğu hüquqi nəticələrə görə fərqlənir. Praktikada bu mübahisələri bir-birindən fərqləndirməyin vacib əhəmiyyəti vardır.

Siyasi mübahisələr odur ki, onlar siyasi səbəblərə görə yaranır və siyasi nəticələr doğurur. Mübahisələrin bu növünün məzmununu siyasi məsələlər təşkil edir. Həm də qeyd etməliyik ki, siyasi mübahisələri həll etmək üçün siyasi tənzimləmə vasitələrindən istifadə olunur.

Müəyyən hallarda Avropa İttifaqının institutları arasında siyasi mübahisələr yaranır. Üzv-dövlətlərlə Avropa İttifaqının institutları arasında yaranan mübahisələr də siyasi xarakterə malik olur. Siyasi mübahisələr həm də üzv-dövlətlərin (Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin) özləri arasında əmələ gələ bilər. Unutmaq olmaz ki, əgər yaranmış mübahisədə dövlətlər iştirak edərsə, o, siyasi xarakter daşıyır. Bu kontekstdə Avropa

Beynəlxalq mübahisə barədə bax: Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 146.

^ Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., 2005,с.389.

İttifaqı çərçivəsində dövlətlər arasında yaranan siyasi mübahisələrdə beynəlxalq-hüquqi aspektlərə təsadüf olunur.'

Hüquqi mübahisələr odur ki, onların məzmunu hüquqi məsələlərdən ibarətdir. Bu növ mübahisələr həm də yalnız hüquqi müstəvidə həll edilməlidir; onlar siyasi müstəvidə həll oluna bilməz.

Çox vaxt Avropa İttifaqı çərçivəsində hüquqi mübahisələr yaranır. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı çərçivəsində ortaya çıxan mübahisələr, əsasən və başlıca olaraq, hüquqi xarakter daşıyır. Bu, aydın məsələdir. Belə ki, **Avropa hüququna dair istənilən məsələ haqqında yaranan mübahisə** hüquqi mübahisə hesab edilir. Məsələn, Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarının təfsir olunması və tətbiq edilməsi barədə yaranan mübahisə hüquqi xarakter daşıyır. Belə mübahisələrin tərəfi qismində həm üzv-dövlətlər, həm Avropa İttifaqının istənilən institutu (orqanı), həm də Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri çıxış edə bilər.[^]

Üzv-dövlətlər Avropa hüquq normalarının pozulmasıdır; onlar Avropa hüquq normalarının pozulmağa görə məsuliyyət daşıyırlar. Təbii ki, Avropa hüquq normalarının pozulmasını təsdiqləyən fakt mövcud olmalıdır. Faktın mövcud olması isə, bəzən, hüquqi xarakterli mübahisənin yaranmasına gətirib çıxarır. Deməli, **Avropa hüquq normalarının pozulmasını təsdiqləyən faktın mövcud olması barədə mübahisə** hüquqi mübahisə sayılır.

Üzv-dövlətlər və Avropa hüququnun digər subyektləri öz üzərlərinə düşən öhdəlikləri lazımınca yerinə yetirməlidirlər ki, onlar həmin öhdəlikləri pozmağa görə məsuliyyət daşıyırlar. **Öhdəliklərin pozulmasını təsdiqləyən faktın mövcud olması haqqında mübahisə** yarana bilər ki, onlar hüquqi mübahisələr sırasına daxildir.

Avropa hüquq normalarının pozulması və öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzi ödənilməlidir. Bəzən, **zərərin əvəzinin ödənilməsinin xarakteri**, eləcə də onun (əvəzödəmənin) **həcmi barədə** tərəflər arasında mübahisə yaranır. Yaranmış bu cür mübahisələr də hüquqi mübahisələr sayılır.

Hüquqi mübahisələr sırasına həm də **Avropa İttifaqının istənilən hüquqi aktının qanuni (hüquqa uyğun) olub-olmaması barədə mübahisələr** aiddir. Belə mübahisələr o halda yaranır ki, birinci, hüquqi akt qəbul olunan zaman prosedur xarakterli mühüm tələb pozulur; ikinci, hüquqi akt təsis müqavilələri pozulmaqla qəbul edilir; üçüncü, hüquqi akt lazımı səlahiyyəti olmayan orqan (institut) tərəfindən qəbul olunur.

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının bəzi aktlarının qanuni olması hüquqi mübahisə predmeti ola bilməz. Söhbət aşağıda göstərilən **iki növ** aktdan gedir:

' Международное право. Учебник / Под общ. ред. А-Я.Капустина. М., 2008, с.357.

[^] Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривичева, П.В.Саваськов. М., 2005, с.390.

- Avropa İttifaqının təsis müqavilələri;
- Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarının qanuni qüvvəyə minmiş qərarları.

Hesab edirik ki, göstərdiyimiz iki cür hüquqi aktlar barədə hüquqi mübahisənin yaranmasının qeyri-mümkünlüyünün səbəbi həmişə aydın olan məsələdir. Belə ki, təsis müqavilələri, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin göstərdiyi kimi, Avropa İttifaqının Konstitusiyası (Konstitusiya Xartiyası) sayılır. Həm də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, qanuni qüvvəyə mindiyinə görə Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarının qərarları mübahisə predmetinə çevrilə bilməz.

Bəzən, Avropa İttifaqının institutları hərəkətsizlik edərək təsis müqavilələrində nəzərdə tutulan aktları qəbul etməmiş və ya lazımi hərəkətləri yerinə yetirmir. Bu kimi hallarda **hərəkətsizlik haqqında mübahisə** yaranır ki, o, hüquqi mübahisə sayılır. Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan bu növ hüquqi mübahisədə tərəf qismində Avropa hüququnun istənilən subyekti, 0 cümlədən fiziki və hüquqi şəxslər çıxış edə bilər.

Beləliklə, Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan **hüquqi mübahisələr** sırasına aşağıdakılar aiddir:

- Avropa hüququna aid istənilən məsələ barədə yaranan mübahisələr;
- Avropa hüquq normalarının pozulmasını təsdiqləyən faktların mövcud olması barədə yaranan mübahisələr;
- Avropa hüquq subyektlərinin öz üzərinə düşən öhdəlikləri pozmasını təsdiqləyən faktların mövcud olması haqqında mübahisələr;
- Avropa İttifaqının hüquqi aktlarının qanuni olması barədə mübahisələr;
- hərəkətsizlik haqqında mübahisələr.

Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələrin siyasi və ya hüquqi xarakter daşmasının mühüm əhəmiyyəti və hüquqi mənası vardır. Belə ki, siyasi mübahisələr siyasi tənzimləmə metodlarının vasitəsi ilə həll edilir. Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan hüquqi mübahisələrə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu növ mübahisələr hüquqi tənzimləmə metodlarının vasitəsi ilə həll olunur.

9.6.2. Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələri tənzimləmə metodları

9.6.2.1. Siyasi mübahisələri tənzimləmə metodları

Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələri həll etmək üçün **iki əsas** tənzimləmə metodundan istifadə olunur. Həmin metodlar bunlardan ibarətdir:

- siyasi tənzimləmə metodu;
- hüquqi tənzimləmə metodu.

Siyasi tənzimətmə metodu Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan siyasi mübahisələri həll etmək məqsədinə xidmət edir. Başqa sözlə, siyasi tənzimətmə metodunun təyinat və məqsədi Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan siyasi mübahisələri həll etməkdən ibarətdir. Bundan əvvəlki paraqrafda göstərdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələrin bir qismi siyasi xarakterə malik olur. Məsələn, Avropa İttifaqının institutları arasında və ya Avropa İttifaqının institutları ilə üzv- dövlət arasında və yaxud üzv-dövlətlərin özləri arasında müəyyən hallarda siyasi mübahisələr yarana bilər ki, həmin mübahisələr məhz siyasi tənzimətmə metodlarının vasitəsi ilə həll edilir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, belə mübahisələri hüquqi tənzimətmə metodlarından istifadə etməklə həll etmək olmaz. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan siyasi mübahisələr hüquqi müstəvidə həll olunmur.

Danışqlar aparılması Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan siyasi mübahisələri tənzimətmə metodlarından biri sayılır. Bu metodun mahiyyəti mübahisə edən tərəflərin bilavasitə əlaqədə olmalarını təmin etməkdən ibarətdir. Belə əlaqə isə tərəflərin bir-birinin mövqeyini yaxşı başa düşməsinə və mübahisəli məsələ haqqında onları qane edən qərar qəbul olunmasına imkan verir.

Danışqlar aparmaq siyasi mübahisələri həll etməyin rahat metodudur. Belə ki, həmin metod tərəflərin mübahisəli məsələnin mahiyyəti barədə bilavasitə razılığa gəlmələrini təmin edir. Danışqlar aparmaq həmçinin operativ metoddur. Heç də sirs deyil ki, danışqlar tərəflərin mübahisəli məsələnin mahiyyəti barədə kifayət dərəcədə operativ şəkildə razılığa gəlmələrinə imkan verir. Digər tərəfdən, danışqlar aparmaq, xüsusi olaraq, hər hansı formal prosedura əməl olunmasını tələb etmir.

Danışqlar aparmaq, mahiyyətcə, mübahisələri həll etməyin təmiz diplomatik metodudur. Lakin, bəzi baxmayaraq, ondan siyasi mübahisələri həll etməkdən ötrü istifadə oluna bilər. Bu səbəbdən danışqlar aparmaq nəinki diplomatik, həmçinin siyasi tənzimətmə metodu kimi tanınır. Oudur ki, danışqlar aparmaq metodu Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan siyasi mübahisələrin həlli və tənzimlənməsi zamanı tətbiq olunur.

Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan siyasi mübahisələr həm də **kon-sultasiya** kimi tənzimətmə metodunun vasitəsi ilə həll edilə bilər. Kon- sultasiya hər hansı məsələyə, o cümlədən yaranmış siyasi problemə (siyasi mübahisəyə) dair verilən məsləhətdir. Verilən məsləhət nəticəsində tərəflərin mövqeyinə aydınlıq gətirilir və yaranmış siyasi mübahisə həll edilir.

Barışdırma (razılığa gəlmə) proseduru da siyasi tənzimətmə metodu sayılır ki, onun köməyi ilə Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan siyasi mübahisələri həll etmək mümkündür. Bu metodun mahiyyəti mübahisə edən tərəflərin etibar və inamına əsaslanan başdımçı komissiyanın yaradılmasından ibarətdir. Yaradılmış komissiya (saziş) ortaya çıxan siyasi mübahisənin bütün təfərrüatlarını öyrənməli, onun aspektlərini hərtərəfli

araşdırılmalı və elə bir təklif hazırlamalıdır ki, həmin təklif əsasında siyasi mübahisəni həll etmək mümkün olsun.

Barışdırıcı komissiya (saziş), bir qayda olaraq, Avropa Soveti tərəfindən yaradılır. Unutmaq olmaz ki, Avropa Soveti Avropa İttifaqı səviyyəsində ali siyasi əlaqələndirmə orqanıdır.' Həm də nəzərdən qaçırmmamalıyıq ki, o, Avropa İttifaqının ali siyasi rəhbərlik orqanı kimi statusa malikdir. Buna görə də Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan siyasi mübahisələr Avropa Soveti tərəfindən həll edilməlidir. Təsadüfi deyil ki, Avropa İttifaqı üçün ümumi siyasi istiqamətlər müəyyənləşdirən Avropa Soveti Avropa İttifaqının ali instansiyası kimi xarakterizə olunur. O, nəinki Avropa İttifaqının inkişaf istiqamətlərini müə)^\nənləşdirən qərarlar qəbul edir, həmçinin siyasi kolliziyalan tənzimləyir; belə kolliziyalar xüsusən də Avropa İttifaqının institutları arasında yaranır. Nəzərə almalıyıq ki, istənilən mübahisə, o cümlədən siyasi problem həll olunmaq üçün ali instansiya kimi Avropa Sovetinə verilə bilər. Bu baxımdan, Avropa Soveti siyasi arbitraj rolunu oynayır.'^

9.6.22. Hüquqi mübahisələri tənziyyətmetmə metodu

Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan hüquqi mübahisələr hüquqi tənziyyətmetmə metodunun vasitəsi ilə həll edilir. Belə ki, hüquqi mübahisələr hüquqi tənziyyətmetmə metodunun köməyi ilə həll olunmalıdır. Bu növ mübahisələr, qeyd etdiyimiz kimi, siyasi tənziyyətmetmə metodlanm vasitəsi ilə həll edilə bilməz.

Hüquqi tənziyyətmetmə metodu dedikdə mübahisələri həll etməyin məhkəmə qaydası (vasitəsi) başa düşülür. Ona **məhkəmə proseduru** deyilir. Bu prosedurun mahiyyəti Avropa hüquq subyektləri arasında yaranan hüquqi mübahisələrin baxılmaq üçün Avropa İttifaqının məhkəmə orqan- lanna verilməsindən ibarətdir. Avropa İttifaqı məhkəmə orqanlanm mübahisəli məsələ barədə qəbul etdiyi qərar mübahisə edən tərəflər üçün məcburidir. Başqa sözlə, çıxarılmış qərar məcburi olaraq yerinə yetirilməlidir. Bu yolla Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan hüquqi mübahisələr tənziyyənlənir, həll olunur. Mübahisələrin tənziyyənlənməsi və həll olunması isə Avropa hüququnun nəzərdə tutduğı **məhkəmə müdafiəsinin** həyata keçirilməsini ifadə edir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, Avropa hüququ məhkəmə müdafiəsi kimi vacib prinsipdən çıxış edir. Bu prinsipə görə, Avropa hüququna əsaslanan hüquq və mənafeələr məhkəmə qaydasında müdafiə olunmalıdır.

Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan hüquqi mübahisələrə Avropa İttifaqının **üç növ məhkəmə orqanı** baxır. Onlar **Avropa İttifaqının məhkəmə instansiyaları** hesab edilir.

' **Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.349.**

‘ **Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.145.**

Birinci növ məhkəmə orqanı dedikdə **Avropa İttifaqı Məhkəməsi**

baş düşülür. Bu orqan Avropa İttifaqının məhkəmə instansiyaları arasında xüsusi yer tutur. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi, praktiki olaraq, **Ali Məhkəmə funksiyasını** yerinə yetirir; digər tərəfdən, o, mübahisələrin həlli zamanı **arbitr rolunda** çıxış edir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa hüququ ilə bağlı bütün məsələlərə dair mübahisələri həll edərək arbitr funksiyasını həyata keçirir. Belə mübahisələr, yəni Avropa hüququnun tətbiqi ilə bağlı bütün məsələlərə dair mübahisələr isə Avropa hüququnun aşağıdakı subyektləri arasında yarana bilər:

- üzv-dövlətlər arasında;
- üzv-dövlətlərlə Avropa İttifaqının institutları arasında;
- Avropa İttifaqının institutları arasında.

Avropa İttifaqının **ikinci növ məhkəmə orqanı** dedikdə **Ümumi İnstansiya Məhkəməsi** baş düşülür. Bu orqan əvvəllər Birinci İnstansiya Məhkəməsi adlanırdı. Belə ki, o, Avropa İttifaqı Şurasının qərarına uyğun olaraq, 1988-ci ildə yardımçı məhkəmə orqanı kimi yaradılmışdır. Hal-hazırda isə sözügedən orqan Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi hesab edilir. Təsadüfi deyil ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə Birinci İnstansiya Məhkəməsinə **Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsi** adlandırmışdır.

Mübahisələrə baxan **üçüncü növ məhkəmə orqanı** isə **Mülki Xidmət İşləri Məhkəməsi** adlanır. Bu məhkəmə orqanı Avropa İttifaqı Şurasının 2 noyabr 2004-cü il tarixli qərarı əsasında yaradılmışdır. O, birinci instansiya kimi Avropa İttifaqı və onun qulluqçuları arasında yaranan mübahisələrə baxır.

Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları mübahisələrə baxarkən adekvat (uyğun gələn, münasib) müdafiə üsulları seçir. Həmin üsullar isə müxtəlifdir. Məsələn, məhkəmə orqanları zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə mübahisələrə baxıb həll edərkən **zərərin əvəzinin ödənilməsi** kimi müdafiə üsulu seçir. Məhkəmə həm də restitusiya kimi müdafiə üsulu seçə bilər. **Restitusiya** dedikdə hüququn pozulmasından mövcud olan vəziyyətin bərpa olunması baş düşülür.

Məhkəmə həmçinin mübahisə predmeti olan **hüquqi aktın** (Avropa İttifaqının hüquqi aktının) **ləğv olunması** kimi müdafiə üsulu tətbiq edə bilər. Həmin üsulun tətbiqi buna gətirib çıxarır ki, mübahisə olunan hüquqi akt qanunsuz elan edilir.

Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələri həll etmək üçün Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarına iddia verilməlidir. Belə ki, mübahisələr Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları tərəfindən **iddia icraatı** qaydasında həll olunur. Ümumiyyətlə, iddia məhkəmə müdafiəsinin əsas və başlıca vasitəsi sayılır.

' Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998, с. 341.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi, birinci, **öhdəliklərin icra olunmaması barədə iddialara** baxır. Bu növ iddia verilməsi ilə öhdəliklərin icra olunmaması haqqında mübahisələr baxılıb həll olunur. Belə mübahisələrin yaranmasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının təsis müqavilələri və ya ikinci hüquqa aid normativ hüquqi aktlar üzv-dövlətin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoymuşdur. Üzərinə öhdəlik qoşulmuş üzv- dövlət öhdəliyi ya yerinə yetirmir, ya öhdəliyi kifayət dərəcədə tam yerinə yetirmir, ya da öhdəliyi kifayət dərəcədə vicdanla yerinə yetirmir. Bununla üzv-dövlət öz üzərinə düşən öhdəliyi pozur. Bu zaman, təbii ki, öhdəliyin pozulması faktı barədə mübahisə yaranır. Mübahisə aşağıdakılar arasında əmələ gəlir;

- öhdəliyin pozulmasını iddia edən üzv-dövlətlə (və ya üzv-dövlətlərlə) öhdəliyi pozan üzv-dövlət arasında;
- öhdəliyin pozulmasını iddia edən Avropa Komissiyası ilə öhdəliyi pozan üzv-dövlət arasında.

Yaranmış mübahisəni həll etmək üçün, qeyd etdiyimiz kimi, məhkəməyə öhdəliyin icra edilməməsi barədə iddia verilir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, bu növ iddianı yalnız **imtiyazlı iddiaçılar** verə bilərlər. İmtiyazlı iddiaçılara isə aşağıdakılar aiddir:

- üzv-dövlətlər;
- Avropa İttifaqının institutları.

Öhdəliyin icra edilməməsi haqqında iddia vermək hüququna həm də Regionlar Komitəsi malikdir. Belə ki, Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə onu imtiyazlı iddiaçılar sırasına aid edir.

Avropa İttifaqının fiziki və hüquqi şəxslərinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar imtiyazlı iddiaçılar sırasına aid olunmur. Odur ki, şəxslər öhdəliyin icra edilməməsi haqqında iddia verə bilməzlər. Bununla yanaşı, əgər üzv-dövlətin öhdəlikləri icra etməməsi şəxslərə zərər vurulmasına səbəb olarsa, onlar zərər vurulması haqqında iddia verə bilərlər.

Öhdəliyin icra edilməməsi haqqında iddia üzv-dövlətlərə qarşı yönəlmişdir - o üzv-dövlətlərə ki, onlar təsis müqavilələri və ya ikinci hüquqa aid edilən normativ hüquqi aktların müəyyənləşdirdikləri öhdəlikləri pozurlar. Bu növ iddialar Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən baxılan birbaşa yurisdiksiya işlərinin 90 faizini təşkil edir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi, ikinci, **hərəkətsizlik haqqında iddialara** baxır. Bu növ iddianın verilməsi Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 265-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Hərəkətsizlik haqqında iddia o halda verilə bilər ki, Avropa İttifaqının institutları (Avropa Soveti, Avropa Parlamenti, Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Komissiyası və s.) təsis müqavilələrinin və ya ikinci hüquqa aid aktların bilavasitə tələb etdiyi lazımi hərəkətləri yerinə yetirmir (məsələn, qərar qəbul etmir, akt qəbul etmir və s.) və bununla hərəkətsizliyə yol verir. Hərəkətsizliyə yol verilib-verilməməsi isə, adətən, mübahisəyə səbəb olur. Mübahisənin həll olunması və tənzimlənməsi üçün hərəkətsizlik haqqında iddia verilir.

Hərəkətsizlik haqqında iddiam nəinki imtiyazlı iddiaçılar (üzv-dövlətlər, Avropa İttifaqının institutları), həmçinin fiziki və hüquqi şəxslər də verə bilərlər. Başqa sözlə, Avropa hüququnun bütün subyektləri hərəkətsizlik haqqında iddia verə bilərlər. Hərəkətsizlik nəticəsində fiziki və hüquqi şəxslərə zərər vurula bilər. Lakin, həmin şəxslər təsdiq etməlidirlər ki, onlara fərdi və bilavasitə birbaşa zərər vurulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, iddianın göstərilən növü Avropa İttifaqı institutlarına qarşı yönəlmişdir. Verilən belə iddiaların sayı olduqca azdır. Hətta son illərdə praktikada hərəkətsizlik haqqında iddiaların verilməsinə, ümumiyyətlə, rast gəlinmir.

Üçüncü iddia növü Avropa İttifaqı aktlarının qanuni olması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Ona **qanuni olma haqqında iddia** deyilir. Bəzən, həmin növ iddia **ləğv olunma barədə iddia** adlanır.

Qanuni olma haqqında iddia Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən baxılan iddiaların xüsusi kateqoriyasını təşkil edir. Belə ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 263-cü maddəsinə uyğun olaraq, Avropa İttifaqı Məhkəməsi aşağıda göstərilən aktların qanuni olmasına nəzarət edir, yəni aktların qanuni olub-olmamasını yoxlayır;

- Avropa Sovetinin qəbul etdiyi aktlar;
- Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurasının birgə qəbul etdiyi aktlar;
- Avropa Komissiyasının aktları;
- Avropa Mərkəzi Bankının aktları.

Avropa hüququnun istənilən subyekti, yəni üzv-dövlətlər, Avropa İttifaqının institutları, habelə fiziki və hüquqi şəxslər qanuni olma barədə iddia verə bilərlər. Fiziki və hüquqi şəxslər qanuni olma barədə iddianı yalnız o halda verə bilərlər ki, birinci, mübahisə predmeti olan akt həmin şəxslər barəsində fərdi olaraq qəbul edilsin; ikinci, mübahisə predmeti olan akt şəxslərə bilavasitə zərər vursun.

Qanunilik haqqında iddia verilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Belə ki, aktın şəxsə zərər vurmaması sübut edilməlidir; sübut etmə isə çox vaxt mümkün olmur. Digər tərəfdən, aktın qanuniliyinin mübahisələndirilməsinə dair işlər üzrə iddia müddəti olduqca qısa, yəni iki aydır. İki aylıq müddət isə qanuniliyi mübahisələndirilən aktın qüvvəyə mindiyi gündən hesablanır.

Qanunilik haqqında iddia aşağıda göstərilən **əsaslardan** biri mövcud olduqda verilə bilər:

- aktın lazımi səlahiyyət olmadan qəbul edilməsi;
- prosedür xarakterli tələbin mühüm dərəcədə pozulması (məsələn, akt konsultativ orqanın məcburi rəyi olmadan qəbul edilir);
- təsis müqaviləsinin və ya ikinci hüquq normalının pozulması;
- hakimiyətdən sui-istifadə.

Göstərilən əsaslardan biri mövcud olduqda iddia verilir. Əgər iddia təmin olunarsa, akt etibarsız hesab edilir.

Dördüncü iddia növü **zərər vurulması haqqında iddia** adlanır. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm də zərər vumimasına aid mübahisələrə baxır. Söhbət həm müqavilə çərçivəsində, həm də müqavilədənkə- nar yolla zərər vurulması haqqında yaranan mübahisələrdən gedir. Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarında baxılan belə mübahisələrin sayı elə də çox deyil. Məsələ burasmdadır ki, zərər vurulmasına dair mübahisələr, əsasən, Avropa İttifaqının məhkəmə instansiyaları səviyyəsində deyil, milli məhkəmə orqanlan tərəfindən baxılır.

Mübahisə edən tərəflər arasında bağlanmış kontraktda **arbitraj qeydi** nəzərdə tutula bilər. Belə hallarda zərər vurulması haqqında yaranmış mübahisəyə Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsində baxılır. Mübahisəyə baxılması və müvafiq qərar çıxarılması şərtləri Avropa İttifaqının məhkəmə praktikası ilə müəyyən edilir. Həmin şərtlər, xüsusən də, Franko- viçin işində formulə edilmişdir.'

9.6.2.3. İnzibati prosedur

Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələr, bəzən, məhkəmə- dənkənar qaydada, yəni məhkəmənin iştirakı olmadan həll edilir. Mübahisələri həll etməyin məhkəmədənkənar yoluna inzibati prosedur və ya inzibati yurisdiksiya deyilir. İnzibati prosedur Avropa hüququna da məlumdur.

İnzibati prosedur dedikdə mübahisələri, o cümlədən Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələri həll etməyin məhkəmədənkənar yolu başa düşülür. O, mübahisələri həll etməyin **hüquqi vasitəsidir**. Lakin inzibati prosedur məhkəmə proseduru hesab edilmir.

Qeyd etdik ki, müəyyən hallarda üzv-dövlət təsis müqavilələri və ya ikinci hüquqa aid normativ hüquqi aktlarla onun üzərinə qoyulmuş öhdəliyi icra etmir və ya kifayət qədər tam icra etmir və yaxud vicdanla (lazımınca) icra etmir. Təbii ki, bu zaman üzv-dövlətin öz öhdəliyini pozub- pozmaması barədə mübahisə yaranır. Yaranmış mübahisə Avropa İttifaqının icra orqanı olan Avropa Komissiyası tərəfindən həl edilir. Belə ki, Avropa Komissiyası milli hökumətlə məsləhətləşir və bunun vasitəsi ilə üzv-dövlətin öz öhdəliyini könüllü surətdə yerinə yetirməsinə çalışır.^ Başqa sözlə, Avropa Komissiyası tərəfindən motivli rəy hazırlanır. Bununla mübahisə həll olunur və baxılmaq üçün məhkəməyə verilmir. İnzibati prosedurun (inzibati yurisdiksiyanın) da mahiyyəti məhz bundan ibarətdir.

Əgər üzv-dövlət Avropa Komissiyasının hazırladığı rəyi nəzərə almazsa, onda iş məhkəməyə (Avropa İttifaqı Məhkəməsinə) verilir. Məh-

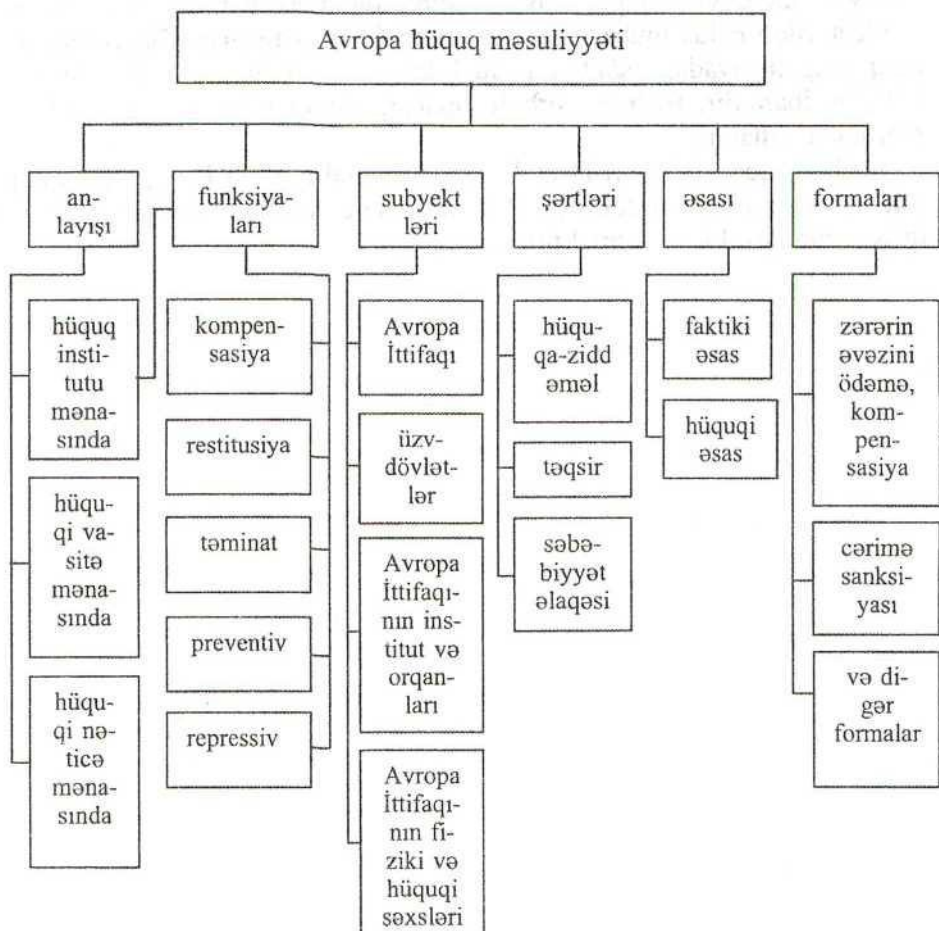
' *Frankoviçin işi barədə daha ətraflı*: Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2004, с. 189.
■ *Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с. 295.*

kəmə işə baxaraq, müvafiq öhdəliyi icra etməyən və ya lazımınca icra etməyən üzv-dövlətə qarşı sanksiya tətbiq olunması barədə qərar çıxarır.

Göstərilən halda mübahisəni həll etməyin **qarışiq prosedurundan** (qarışiq yurisdiksiyadan) söhbət gedə bilər. Qarışiq prosedur isə iki mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ inzibati, ikinci mərhələ isə məhkəmə mərhələsi adlanır.

İnzibati mərhələ qeyri-formal prosedur sayılır. Belə ki, o, təsis müqavilələrində nəzərdə tutulmamışdır. Məhkəmə mərhələsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, formal prosedur sayılır.

IX FƏSİL ÜZRƏ SXEM

IX FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006 (с.94).
2. Гилберт Горниг, Оксана Витвицкая. Право Европейского Союза. СПб., 2005 (разд. С, часть VIII).
3. Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005 (гл. 5, §4).
4. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл.5, § 2):
5. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., **2003** (гл. IV, **С.252, 276, 302**).
6. Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. М., 1998 (гл. 10).

xüsusi hissə

AVROPA HÜQUQUNUN SAHƏLƏRİ

X FƏSİL. AVROPA GÖMRÜK HÜQUQU

10.1. Avropa gömrük hüququ Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi

10.1.1. Avropa gömrük hüququ anlayışı

Beynəlxalq aləmdə mövcud olan hüquq sistemləri ayn-ayn müstəqil hüquq sahələrinə bölünür. Belə ki, hüquq sistemlərindən biri olan beynəlxalq hüquq bir neçə hüquq sahəsindən (məsələn, beynəlxalq müqavilələr hüququ, beynəlxalq təşkilatlar hüququ, beynəlxalq iqtisadi hüquq, xarici əlaqələr hüququ və s.) ibarətdir.'

Dünyada müstəqil hüquq sistemi kimi tanınan milli (dövlətdaxili) hüquq da bir neçə sahəyə bölünür. Söhbət maliyyə hüququ, mülki hüquq, cinayət hüququ, inzibati hüquq, əmək hüququ və digər müstəqil hüquq sahələrindən gedir.

Müstəqil hüquq sistemlərindən digəri olan Avropa hüququ da həmçinin müxtəlif hüquq sahələrinə bölünür. Belə ki, Avropa hüququ ümumi və xüsusi hüquq kimi iki hissədən ibarətdir. Avropa hüququnun xüsusi hissəsi məhz özündə bir neçə hüquq sahəsini birləşdirir. Avropa gömrük hüququ həmin sahələrdən biri sayılır.

Məlum olduğu kimi, Avropa ittifaqının üzvü olan dövlətlər tərəfindən müvafiq gömrük ittifaqı yaradılmışdır. Təsadüfi deyil ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 23-cü maddəsinə görə, Avropa İttifaqı «gömrük ittifaqı»dır. Sözügedən gömrük ittifaqı çərçivəsində isə, yəni Avropa İttifaqında gömrük tənzimləməsi həyata keçirilir. Gömrük tənzimləməsi sahəsində mövcud olan hüquq normalarının məcmusu məhz Avropa gömrük hüququ adlanır.

Avropa gömrük hüququ dedikdə Avropa hüququnun elə bir müstəqil hüquq sahəsi başa düşülür ki, bu sahə özündə Avropa İttifaqında gömrük tənzimlənməsinə aid hüquq normalarını birləşdirir. Bu normalar Avropa Gömrük İttifaqının (**AGİ**) fəaliyyəti ilə bağlı yaranan ictimai münasibətləri nizama salır. Məhz belə münasibətlərin mövcud olması Avropa gömrük hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsinin ayrılmasını şərtləndirən əsas və həlledici meyar rolunu oynayır, çünki həmin münasibətlər Avropa gömrük hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini təşkil edir. Axı, unutmaq olmaz ki, hər bir müstəqil hüquq sahəsinin özünəxas nizamasalma (tənzimləmə) predmeti olmalıdır.

' Международное право. Учебник / Отв. ред. А.А.Ковалев, С.В.Черниченко. М., 2008, с.31-33.

10.1.2, Avropa gömrük hüququnun nizamasalma predmeti və subyektləri

Bildiyimiz kimi, hər bir hüquq sahəsinin özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır. Bu sözləri eyni ilə Avropa gömrük hüququ haqqında da söyləmək olar.

Avropa gömrük hüququnun nizamasalma predmeti dedikdə onun tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin dairəsi başa düşülür. Avropa gömrük hüququ hansı növ ictimai münasibətləri tənzimləyirsə, o münasibətlər də Avropa gömrük hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqında yaradılan gömrük ittifaqı, yəni AGİ xeyli müddətdir fəaliyyət göstərir. Sözügedən gömrük ittifaqının fəaliyyətinin iki tərəfi (aspekti) vardır:

- Avropa Gömrük İttifaqının fəaliyyətinin daxili tərəfi;
- Avropa Gömrük İttifaqının fəaliyyətinin xarici tərəfi.

Avropa Gömrük İttifaqının fəaliyyətinin daxili tərəfi dedikdə üzv-dövlətlər tərəfindən yaradılan bu ittifaqın daxilində əmələ gələn gömrük münasibətləri başa düşülür. Məhz bu münasibətlər Avropa gömrük hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, Avropa gömrük hüququnun nizamasalma predmeti təkcə bu cür münasibətlərdən, yəni Avropa Gömrük İttifaqı daxilində yaranan gömrük münasibətlərindən ibarət deyildir. Məsələn burasındadır ki, Avropa Gömrük İttifaqının fəaliyyətinin xarici tərəfi ilə bağlı olan gömrük münasibətləri də Avropa gömrük hüququnun nizamasalma predmetinə aiddir.

Avropa Gömrük İttifaqının fəaliyyətinin xarici tərəfi dedikdə Avropa Gömrük İttifaqının xarici sərhədləri vasitəsilə malların daşınması ilə bağlı olaraq, yaranan gömrük münasibətləri başa düşülür. Bu münasibətlər də Avropa gömrük hüququnun nizamasalma predmetinə daxildir.

Beləliklə, Avropa gömrük hüququnun nizamasalma predmetini **iki növ gömrük münasibəti** təşkil edir ki, həmin münasibətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa Gömrük İttifaqı daxilində yaranan gömrük münasibətləri;
- Avropa Gömrük İttifaqının xarici sərhədləri vasitəsilə malların daşınması ilə əlaqədar yaranan gömrük münasibətləri.

Avropa gömrük hüququ da məhz göstərilən münasibətləri, yəni Avropa Gömrük İttifaqının daxili və xarici tərəflərini (aspektlərini) nizama salan hüquq normalarının sistemidir. Avropa Gömrük İttifaqının daxili tərəfi (aspekti) malların bu ittifaq daxilində sərbəst hərəkəti ilə bağlı olan məsələdir. Avropa Gömrük İttifaqının xarici tərəfi (aspekti) isə ümumi xarici gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəli olan məsələdir.

' *Malların sərbəst hərəkəti barədə daha ətraflı: Дейвис К. Право Европейского Союза. Киев, 2005, с.30.*

Avropa gömrük-hüquq münasibətlərinin iştirakçıları **Avropa gömrük hüququnun subyektləri** adlanır. Avropa gömrük hüququnun subyektləri isə ələ Avropa hüququnun subyektlərindən, yəni Avropa İttifaqından, üzv-dövlətlərdən, Avropa İttifaqının institut və orqanlarından, habelə üzv- dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxslərindən ibarətdir.

10.1.3. Avropa gömrük hüququnun prinsipləri

Hüquq nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, dünyada mövcud olan hüquq sistemləri tərkibində hər hansı sahənin (müstəqil hüquq sahəsinin) fərqləndirilməsi və aynıması üçün müəyyən əsasların olması tələb edilir; hüquq sahəsinin özünəxas prinsiplərə malik olması həmin əsaslardan biri sayılır. Sözügedən əsaslarla birlikdə (söhbət, ilk növbədə, nizamasalma predmeti kimi həlledici əsasdan gedir) özünəxas prinsiplər bu və ya digər hüquqi quruma imkan verir ki, o, ya beynəlxalq, ya dövlətdaxili (milli), ya da Avropa hüququ tərkibində müstəqil hüquq sahəsi kimi status əldə etsin. Bu sözləri Avropa gömrük hüququ barəsində də söyləmək olar. Belə ki, Avropa gömrük hüququ Avropa hüquq sistemində daxil olan müstəqil hüquq sahələrindən biridir. O, belə statusa (müstəqil hüquq sahəsi kimi statusa) bir neçə əsasın sayəsində malik olur; özünəxas prinsiplərə malik olmaq həmin əsaslardan biridir.

Avropa gömrük hüququnun prinsipləri dedikdə hüquqi-tənzim- etmənin ələ əsas ideyaları və rəhbər başlanğıcları başa düşülür ki, onlar Avropa gömrük hüququnun mahiyyətini ifadə edir və hüquqi təbiətini müəyyənləşdirir. Həmin prinsiplər, hər şeydən əvvəl, Avropa gömrük- hüquq normalannda birbaşa (bilavasitə) formulə olunur. Bu və ya digər hüquq normasında birbaşa (bilavasitə) formulə edilməyən ələ prinsiplər də mövcuddur ki, onlar ayn-ayn Avropa gömrük-hüquq normalannda mahiyyətindən irəli gəlir. Əgər həmin normalan təhlil etsək, görərik ki, burada dolayı yolla Avropa gömrük hüququnun müəyyən prinsipləri təsbit olunmuşdur. Məhz buna görə, yəni Avropa gömrük-hüquq normalannda birbaşa təsbit edildiyinə və ya həmin normaların mahiyyətindən irəli gəldiyinə görə Avropa gömrük hüququnun prinsiplərinin məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Unutmaq olmaz ki, istənilən hüquq norması məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir.

Birinci, Avropa gömrük hüququ müvafiq **gömrük ittifaqının fəaliyyət göstərməsi** kimi vacib **prinsipdən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin gömrük ittifaqı vahid (ümumi) gömrük ərazisində fəaliyyət göstərir. Belə fəaliyyət, ilk növbədə, gömrük ittifaqı daxilində üzv-dövlətlərin inteqrasiyasına yönəlir. Digər tərəfdən, gömrük ittifaqının fəaliyyəti Avropa İttifaqı və üçüncü dövlətlərlə gömrük münasibətlərini əhatə edir.

İkinci, **üzv-dövlətlərin gömrük suverenliyini məhdudlaşdırmaq prinsipi** Avropa gömrük hüququnun özünəxas prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər gömrük tənzimləmə-

si, habelə gömrük siyasəti sahəsində özlərinin suverenliyini (gömrük suverenliyini) Avropa İttifaqına verirlər. Bununla onların gömrük suverenliyi məhdudlaşır.

Üçüncü, Avropa gömrük hüququ **vahid (ümumi) gömrük sərhədi daxilində malların sərbəst hərəkət etməsi prinsipini** təsbit edir. Bu prinsipə görə, vahid (ümumi) gömrük sərhədi daxilində istənilən mal onun mənşə yerindən (hansı ölkədən gətirilməsindən) asılı olmayaraq, sərbəst dövr edir. Belə ki, üzv-dövlətlər arasında malların sərbəst hərəkətinə mane olan hallar aradan qaldırılır.

Dördüncü, **üzv-dövlətlər arasında gömrük rüsumunun ləğv edilməsi prinsipini** Avropa gömrük hüququnun özünəxas prinsiplərindən biri kimi tanımaq mümkündür. Bu prinsipə görə, daxili ticarətdə gömrük rüsumunun ödənilməsinə (alınmasına) yol verilmir. Həmin prinsipə əməl etmək Avropa Gömrük İttifaqının fəaliyyət göstərməsinin əsas şərtidir.

Beşinci, **gömrük rejiminin müəyyənləşdirilməsi prinsipi** də Avropa gömrük hüququnun özünəxas prinsiplərindən biri sayılır. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqında bir neçə gömrük rejimindən istifadə olunur (məsələn, flfiiallan sərbəst dövriyyə üçün buraxma, tranzit, emal və digər rejimlər). Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsində həmin rejimlər nəzərdə tutulmuşdur.

Avropa gömrük hüququnun **digər özünəxas prinsiplərini** də fərqləndirmək olar. Belə ki, müvafiq prinsiplər alimlərin (müəlliflərin) subyektiv fikri əsasında ayrılır. Lakin onlar həmin prinsipləri müəyyənləşdirərkən obyektiv reallığa, ilk növbədə, hüquq normalanna əsaslanmalıdırlar.

10.2. Avropa gömrük hüququnun mənbələri

10.2.1. Təsis müqavilələri

Avropa gömrük hüququ özünün ibarət olduğu hüquq normalannın vasitəsi ilə Avropa Gömrük İttifaqının daxili və xarici tərəflərini (aspektlərini) tənzimləyir; həmin normalar isə bu və ya digər formada ifadə edilir, mövcud olur. Hüquq normalarının ifadə edildiyi və mövcud olduğu formalara **Avropa gömrük hüququnun mənbələri** deyilir.'

Avropa gömrük hüququnun mənbələri bir neçə növə bölünür. **Təsis müqavilələri** onlardan biri sayılır. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, təsis müqavilələri Avropa gömrük hüququnun mənbələri arasında əsas yer tutur. Belə ki, Avropa Gömrük İttifaqının xüsusiyyətləri, fəaliyyət prinsipləri və digər vacib məsələlər məhz təsis müqavilələri ilə müəyyən edilir.

Təsis müqavilələri arasında, xüsusi olaraq, **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin** (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi redaktəsində) adını çəkmək lazımdır. Onun bir sıra maddəsi Avropa İttifaqında gömrük

fəaliyyətinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Məsələn, həmin müqavilənin 23-cü maddəsi Avropa Gömrük İttifaqının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir; müqavilənin 28-30-cu maddələri kəmiyyət məhdudl³ətlərini qadağan edir və s.⁴

Təsis müqavilələri arasında **Avropa İttifaqına dair Müqavilə** də (2007-ci il Lissabon Müqaviləsi redaktəsində) vacib rol oynayır. Burada üzv-dövlətlərin gömrük əməkdaşlığına aid müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur. Müqaviləyə görə, müvafiq cinayətlərin qarşısının alınması, müəyyən edilməsi və təhqiqat apanması üçün üzv-dövlətlərin gömrük orqanları arasında operativ əməkdaşlıq həyata keçirilməlidir.

Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (Lissabon Müqaviləsi, 2007-ci il) adıçəkilən gömrük ittifaqını Avropa İttifaqının müstəsna səlahiyyətlərinə aid edir. Müqavilədə üzv-dövlətlər arasında gömrük əməkdaşlığının gücləndirilməsi məsələsində Avropa İttifaqı institutlarının, xüsusilə də Avropa Parlamentinin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Lissabon Müqaviləsi qarşıya Avropa İttifaqının gömrük siyasətini və gömrük işinin bütün aspektlərini vahid (eyni cür) tənzimləmə sistemini formalaşdırmaq kimi məqsəd qoyur; müqavilə həmçinin gömrük cinayətlərinə və hüquq pozuntularına görə məsuliyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur.

10.2.2. Beynəlxalq müqavilələr

Beynəlxalq müqavilələr Avropa gömrük hüququnun mənbə növlərindən biridir, bu şərtlə ki, onlar gömrük məsələsinə aid olsun. Söhbət, ilk növbədə, «**BYD» Kitabçası tətbiq edilməklə beynəlxalq yük daşımaları haqqında» Gömrük Konvensiyasından** (Cenevrə, 1975-ci il) gedir; o, bəzən, TİR Konvensiyası adlanır. Konvensiya keçmiş Avropa Birliyi (indiki Avropa İttifaqı) və üzv-dövlətlər tərəfindən birlikdə imzalanmışdır.⁵ Hal-hazırda Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər birlikdə həm də **Müvəqqəti idxal haqqında İstanbul Konvensiyasının** (1990-cı il)⁶ üzvüdürlər.

Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər birlikdə həmçinin **Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin** (TTBS - QATT, 1994-cü il redaksiyasında) iştirakçılarıdır. Buna görə də həmin saziş Avropa gömrük hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələr sırasına aiddir.⁷*

Avropa İttifaqının beynəlxalq-hüquqi aktları (beynəlxalq müqavilələr) arasında elələri vardır ki, həmin müqavilələri (Avropa İttifaqının yurisdiksiyasına aid olan aktları) üzv-dövlətlər üçüncü dövlətlərlə və ya bey-

³ *Kəmiyyət məhdudluyatları barədə bax:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s.326-338.

⁴ *Konvensiya barədə ətraflı bax:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslük. Bakı, 2009, s.443-447.

⁵ URL: <http://www.lawru.info>

⁶ *«Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş barədə daha ətraflı; Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s.246-259.*

nəlxalq təşkilatlarla bağlamışdır. Üzv-dövlətlərin bağladıkları bu kimi müqavilələr əgər gömrük məsələlərinə toxunarsa, onlar Avropa gömrük hüququnun mənbəyi sayılır. Söhbət, ilk növbədə. **Gömrük prosedurunun sadələşdirilməsi və harmonizasiyası haqqında Beynəlxalq Konvensiyadan** (1973-cü il)' gedir; o, beynəlxalq dövrüyyədə, adətən, Kioto Konvensiyası kimi tanınır.

Avropa İttifaqının bu növ (tip) beynəlxalq müqavilələrinə **Malların müvəqqəti idxalı üçün ATA Kitabçası haqqında Gömrük Konvensiyası** (1961-ci il)^ da aiddir; ona həm də ATA Konvensiyası deyilir. ATA müvəqqəti idxalın fransızca və ingiliscə adının (Admission Temporaire və Temporary Admission) abreviaturasıdır.

Avropa İttifaqının beynəlxalq müqavilələrinə həm də bu növ müqavilələr daxildir ki, onlar üzv-dövlətlərin öz aralarında təsis müqavilələrinin məqsədinə nail olmaq üçün bağlanılır. Bunlara misal olaraq. **Gömrük işlərində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Sazişi** (1998-ci il)^ göstərmək olar. Bu növ beynəlxalq müqavilələr sırasında həm də **Gömrük məqsədləri üçün informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi haqqında Konvensiyanın** (1995-ci il)^41 adını çəkə bilərik.

Göstərilən konvensiya və sazişlər Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər arasında bağlanmışdır. Lakin, buna baxmayaraq, həmin sənədlər Avropa gömrük hüququnun mənbəyi sayılır. Ona görə ki, onlar Avropa İttifaqının beynəlxalq müqavilələrinin növlərindən biri hesab edilir. Bu onunla izah edilir ki, həmin növ beynəlxalq müqavilələr Avropa İttifaqına dair Müqavilə əsasında bağlanmışdır. Digər tərəfdən, onlar Avropa İttifaqının gömrük sahəsində qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün həyata keçirilir.

Beləliklə, Avropa gömrük hüququnun mənbəyi olan **beynəlxalq müqavilələr** üç növə (tipə) bölünür;

- Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin birlikdə gömrük sahəsində üçüncü dövlətlərlə bağladıkları beynəlxalq müqavilələr;
- gömrük sahəsində üzv-dövlətlərin üçüncü dövlətlərlə və ya beynəlxalq təşkilatlarla bağladıkları beynəlxalq müqavilələr;
- təsis müqavilələrinin məqsədlərinə nail olmaq üçün üzv-dövlətlərin gömrük sahəsində öz aralarında bağladıkları beynəlxalq müqavilələr.

Avropa İttifaqının gömrük məsələlərinə dair göstərilən növ beynəlxalq müqavilələri Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. **Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi** dedikdə isə Avropa İttifaqında gömrük fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan

URL:<http://www.v.base.consultant.ru>

URL:<http://www.bespravo.ru>

URL:<http://www.adilet.zan.kz>

URL:<http://www.docs.pravo.ru>

münasibətləri tənzimləyən hüquqi aktların məcmusu başa düşülür. Avropa İttifaqı gömrük qanunvericiliyinin tərkibinə həm də Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktları daxildir ki, növbəti mövzuda məhz həmin aktlara toxunulur.

Avropa İttifaqının gömrük sahəsində beynəlxalq müqavilələrinin hüquqi qüvvəsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktları qarşısında prioritetə (üstünlüyə) malikdir. Odur ki, əgər onlar arasında ziddiyyət (uyğunsuzluq) olarsa, beynəlxalq müqavilə normaları tətbiq edilir.

10.2.3. Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktları

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının institutları normativ hüquqi aktlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir ki, bu aktlar Avropa hüququnun mənbə növlərindən biridir. Əgər Avropa İttifaqının institutları gömrük tənzimləməsi sahəsində müvafiq normativ hüquqi aktlar qəbul edərsə, onda həmin aktlar Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri olan Avropa gömrük hüququnun mənbəyi qismində çıxış edir.

Nəzərə almalıyıq ki, Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktları Avropa gömrük hüququnun formalaşmasında vacib rol oynamışdır. Hal-hazırda Avropa İttifaqında gömrük tənzimləməsi, əsasən, həmin aktların vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı institutlarının aktları Avropa İttifaqının gömrük fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsində indi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların köməyi ilə **aşağıdakı işlər** reallaşdırılır:

- gömrük qaydaları müəyyənləşdirilir;
- ümumi gömrük tarifi realizə olunur;
- Avropa İttifaqında tarif tənzimləməsi həyata keçirilir;
- idxal və ixrac əməliyyatları aparılan zaman vergitutma məsələləri həll olunur;
- valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi təmin olunur;
- gömrük rüsumlarından azadolmanın şərtləri və proseduru tənzimlənilir;
- üçüncü dövlətlərin haqsız ticarət praktikası ilə mübarizə aparılır;
- pirat və saxta malların idxal olunmasının, eləcə də sərbəst dövriyyəyə buraxılmasının qarşısı alınır;
- gömrük tənzimləməsi sahəsində digər məsələlər həll olunur.

Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktlarının gömrük tənzimləməsi sahəsində rolundan danışdığımız zaman ortaya, təbii ki, belə bir sual çıxır: Avropa İttifaqı institutlarının hansı növ hüquqi aktları Avropa gömrük hüququnun mənbəyi ola bilər?

Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı institutlarının hüquqi aktlarının üç əsas növü vardır ki, məhz həmin növlər Avropa gömrük

hüququnun mənbəyi kimi tanınır. Söhbət aktların aşağıdakı növlərindən gedir:

- reqlament;
- direktiv;
- qərar.

Reqlament üzv-dövlətlərdə məcburi və bilavasitə hüquqi qüvvəsi olan ümumi xarakterli aktdır. Əgər reqlament Avropa Gömrük İttifaqının fəaliyyətinə aid məsələləri tənzimləyərsə, o, Avropa gömrük hüququnun mənbəyi sayılır. Məsələn, Avropa İttifaqı Şurasının 18892005 (EC) nömrəli reqlamentinin köməyi və vasitəsi ilə gömrük tənzimləməsinin valyuta nəzarəti (gömrük sərhədindən valyuta sərəvləri üzərində nəzarət) kimi məsələsi nizamlanır və qaydaya salınır. 2007-ci ildə qüvvəyə minən bu reqlament həmin məsələni Avropa İttifaqının səlahiyyətinə aid etmişdir, yəni Avropa İttifaqının səlahiyyətini göstərilən məsələyə şamil etmişdir. Avropa İttifaqı Şurasının 291392 (EEC) nömrəli reqlamenti ilə Avropa Birliyinin Gömrük Məcəlləsi qüvvəyə minmişdir; 4502008 (EC) nömrəli reqlamentlə isə Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Həm də qeyd etməliyik ki, ümumi gömrük tarifi də Avropa İttifaqı Şurasının reqlamenti formasında realizə olunur.

Reqlament Avropa Gömrük İttifaqının fəaliyyətinin əsas məsələlərini tənzimləyən və həll edən aktdır. Bu səbəbdən o, Avropa gömrük hüququnun formalaşmasında daha vacib rol oynayır və bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Direktiv elə bir hüquqi aktdır ki, onun vasitəsilə Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin milli (daxili) qanunvericiliyi harmonizasiya olunur, yəni bir-birinə yaxınlaşdırılır. Məsələn, bir sıra direktivin köməyi ilə bütün məmullatlanna, alkoqollu içkilərə və enerji daşıyıcılarına aksizlərin ümumi sistemi formalaşmışdır.

Qərar, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, fərqi xarakterli aktdır. Bu cür akt həm üzv-dövlətlərə, həm Avropa İttifaqının institutlarına, həm ayrı-ayrı şəxslərə (fiziki və hüquqi şəxslərə), həm də şəxslərin müəyyən qrupuna (kateqoriyasına) ünvanlana bilər. O, ünvanlandığı subyektlər üçün məcburidir. Əgər qərarlar gömrük məsələlərinə aid olarsa, belə halda onlar Avropa gömrük hüququnun mənbəyi sayılır. Məsələn, Avropa İttifaqı Şurasının 702008 (EC) nömrəli qərar məlumatların elektron mübadiləsinin Ümumavropa gömrük sisteminin yaradılmasına həsr edilmişdir. Avropa İttifaqı Şurasının qərar formasında qəbul etdiyi müəyyən aktlar gömrük məsələləri üzrə qarşılıqlı inzibati fəaliyyətin inkişafına həsr edilmişdir; belə aktlar bütün üzv-dövlətlər və Avropa Komissiyası üçün məcburidir.

10.2.4. Məhkəmə qərarları

Bildiyimiz kimi, hüquqnormayaradıcılıq prosesində Avropa İttifaqı məhkəmələri vacib rol oynayır. Odur ki, Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları (məhkəmə presedentləri) Avropa hüququnun mənbə növlərindən biri sayılır.

Əgər Avropa İttifaqı məhkəmələri gömrük münasibətləri məsələlərinə dair qərarlar qəbul edərsə, onda həmin qərarlar Avropa gömrük hüququnun mənbəyi qismində çıxış edir. Söhbət Avropa İttifaqı məhkəmələrinin gömrük tənzimləməsi sahəsində qəbul etdikləri qərarlardan gedir.

Gömrük tənzimləməsi sahəsində qərarlar, ilk növbədə, **Avropa İttifaqı Məhkəməsi** tərəfindən qəbul edilir. **O**, bu sahədə kifayət sayda qərarlar çıxarmışdır ki, həmin qərarlar Avropa gömrük hüququnun mənbəyi sayılır.

Gömrük tənzimləməsi sahəsində qərarlar həmçinin **Ümumi Yurisdik-siya Məhkəməsi** tərəfindən qəbul edilir ki, bu orqan Avropa İttifaqının məhkəmə sisteminə daxildir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin gömrük tənzimləməsi sahəsində çıxardığı qərarlardan xüsusi olaraq danışmaq lazımdır. Ona görə ki, Avropa İttifaqının bu məhkəmə orqanı normayaradıcılıq fəaliyyətində əsas rol oynayır. Həm də unutmamaq olmur ki, Avropa hüququnun fəvqəlmilliyə malik olmasına Avropa İttifaqı Məhkəməsinin gömrük məsələlərinə aid bir sıra qərar nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Bunlardan əlavə, Avropa İttifaqı Məhkəməsi AGİ haqqında bir sıra qərar çıxarmışdır ki, sonralar həmin qərarlar əsasında Avropa İttifaqının bəzi normativ hüquqi aktları qəbul edilmişdir.

10.2.5. Avropa Birliyinin Gömrük Məcəlləsi

Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan gömrük münasibətləri xeyli müddət, yəni 1994-cü ildən hal-hazırədə Avropa Birliyinin Gömrük Məcəlləsi ilə tənzimlənilir və qaydaya salınır. Ötən müddət ərzində Avropa Birliyinin Gömrük Məcəlləsi üçüncü ölkələrlə yaranan ticarət münasibətlərini nizama salan əsas sənəd kimi tanınmışdır. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, həmin məcəllə Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin daxilində mal dövriyyəsinə tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirməmişdir. Başqa sözlə, üzv-dövlətlərin daxilində mal dövriyyəsi məcəllə ilə nizamlanan məsələlər sırasına daxil olmamışdır. Təkrar edərək bir daha nəzərə çatdırmaq ki, məcəllə yalnız üçüncü ölkələrlə ticarət münasibətləri sferasında tətbiq edilir.

Avropa Birliyinin Gömrük Məcəlləsi 12 oktyabr 1992-ci il tarixdə Avropa İttifaqı Şurasının 291392 (EEC) nömrəli rəqlamenti ilə qəbul olunmuşdu.' Məcəllənin qüvvəyə minməsinə gəldikdə isə, qeyd etməli-

yik ki, onun 1 yanvar 1993-cü il tarixdə qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin, buna baxmayaraq, məcəllə bir ildən sonra, yəni 1994-cü il yanvar ayının 1-dən qüvvəyə mindi. Sözügedən məcəllə (onu, bəzən, **1992-ci il Gömrük Məcəlləsi** adlandırırlar) qüvvəyə mindiyi andan Avropa gömrük hüququnun əsas mənbələrindən biri kimi tanınmağa başladı. Bu səbəbdən onun haqqında xüsusi olaraq danışmaq lazımdır.

Adıçəkilən 1992-ci il Gömrük Məcəlləsi **öz strukturuna** görə üç hissədən ibarətdir. Həmin hissələr özündə müxtəlif maddələri birləşdirir ki, bu maddələrdə ifadə olunan hüquq normaları aşağıdakı məsələləri tənzimləyir:

- məcəllənin tətbiq sferasını müəyyənləşdirir;
- gömrük qanunvericiliyinin əsas terminlərinə xarakteristika verir;
- gömrük ərazisi anlayışının məna yükünə aydınlıq gətirir;
- gömrük rüsumunun alınması və hesablanması qaydalannı müəyyənləşdirir;
- gömrük rüsumunun hesablanması üçün əsas olan amillər (mallann tarif təsnifi, mallann mənşəyi və tarif dəyəri) haqqında göstəriş nəzərdə tutur;
- gömrük borcuna (customs debt) aid məsələləri tənzimləyir;
- güzəştli (imtiyazlı) əməliyyatlann dairəsini müəyyənləşdirir;
- gömrük-hüquq münasibətlərində iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir;
- gömrük ərazisinə mallann gətirilməsi haqqında qaydalar nəzərdə tutur;
- gömrük ərazisindən malların apanması qaydalannı müəyyənləşdirir;
- gömrük rejimləri və prosedurlan haqqında müddəalar nəzərdə tutur;
- gömrük orqanlarının qərarlanndan şikayət verilməsi qaydalannı müəyyənləşdirir;
- gömrüyə aid digər məsələləri nizamlayır.

10.2.6. Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi

Qeyd etməliyik ki, XXI əsrin əvvəllərində yaranmış vəziyyət Avropa İttifaqının gömrük qaydalanna düzəlişlər edilməsi və həmin qaydalann yeniləşdirilməsi zərurətini meydana çıxardı. Bu məqsədlə Avropa Komissiyası 30 noyabr 2005-ci il tarixdə baxılmaq və qəbul olunmaq üçün Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsinin layihəsini Avropa İttifaqı Şurasına və Avropa Parlamentinə təqdim etdi. Həmin layihə Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti tərəfindən baxıldıqdan sonra 23 aprel 2008-ci il tarixdə Avropa İttifaqı Şurasının 4502008 (EC) nömrəli rəqlamenti ilə qəbul

olundu.' Qəbul olunmuş **Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi** 2008-ci ilin iyun ayında dərc edildi.

Qəbul olunmasına və dərc edilməsinə baxmayaraq, Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsinin butun müddəaları dərhal qüvvəyə minmədi. Belə ki, məcəllə müddəalarının mərhələ-mərhələ qüvvəyəminmə qaydası müəyyənləşdirildi. Birinci mərhələdə yalnız o normalar qüvvəyə mindi ki, həmin normalar Avropa Komissiyasının üzərinə Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsinin müddəalanm implementasiya edən akt qəbul etmək vəzifəsi qoyur. Avropa Komissiyası bu vəzifəni beş il müddətinə icra etməlidir. Həmin vəzifə icra edilənə, yəni Avropa Komissiyası tərəfindən implementasiya aktı qəbul edilənə kimi 1992-ci il Gömrük Məcəlləsinin, habelə Avropa Komissiyasının 245493 (EEC) nömrəli rəqlamentinin normalarının tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Odur ki, həmin normalar öz qüvvəsini itirməmişdir.

Avropa Komissiyasının 245493 (EEC) nömrəli rəqlamentinə^ gəldikdə, qeyd etməliyə ki, həmin rəqlament implementasiya aktı adlanır; bu akt 2 iyul 1993-cü il tarixdə Avropa Komissiyası tərəfindən qəbul edilmişdir.

1992- ci il Gömrük Məcəlləsi və sözügedən rəqlament (implementasiya aktı) birlikdə gömrük tənziətməsi sahəsində əvvəllər qüvvədə olan 100-dən çox rəqlamenti və direktivi əvəz etdi.

Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsinin qəbul olunmasını nə ilə izah etmək olar? Məlum olduğı kimi, XXI əsrin əvvəllərində həm qlobal ticarət sistemi, həm də Avropa İttifaqı inkişaf etməyə başladı ki, bu da, öz növbəsində, Avropa İttifaqının gömrük qaydalannın yeniləşdirilməsini tələb etdi. Xarici ticarət əməliyyatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək, gömrük-tarif tənziətməsini sadələşdirmək və gömrük xidmətinin işində müasir informasiya texnologiyalarını tətbiq etmək zərurətə çevrildi. Məhz belə şəraitdə Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi qəbul edildi ki, o, Avropa İttifaqının gömrük qaydalarına düzəlişlər (dəyişikliklər) edən sənəddir.

Düzəlişlər (dəyişikliklər), hər şeydən əvvəl, gömrük rəsmiləşdirilməsi, onun prosedur və qaydalarına aiddir. Belə ki, Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi onları **sadələşdirir**. Digər tərəfdən, Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi həmçinin məlumatların mübadiləsində elektron metodlardan istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Sözügedən Gömrük Məcəlləsi gömrük- hüquq münasibəti subyektləri üçün hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirən normaları genişləndirir, gömrük qaydalannın harmonizasiyasını həyata keçirir və həmin qaydalann inzibati tətbiqi praktikasını unifikasiya edir. Bunlardan əlavə, Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi gömrük orqanları və xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları arasında tərəfdaşlıq münasibətləri yaradır, habelə gömrük nəzarəti sistemində maliyyə maraqlarının qorunub saxlanması və təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı tədbirləri gücləndirir.

URL:<http://www.wipo.int> ■
URL;<http://www.eur-lex.europa.eu>

Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi üzv-dövlətlərin gömrük orqanları qarşısında duran vəzifələri daha da genişləndirir. Həmin **vəzifələr** bunlardan ibarətdir:

- Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin maliyyə maraqlarını qorumaq;
- daxili bazarı haqsız, ədalətsiz və qanunsuz ticarət praktikasından müdafiə etmək;
- Avropa İttifaqı və onun rezidentlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək;
- gömrük nəzarəti və xarici iqtisadi fəaliyyət arasında lazımınca mövcud olan balansı qoruyub saxlamaq.

Gömrük Məcəlləsi (1992-ci il), eləcə də Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi (2008-ci il) gömrük tənzimləməsi sahəsində vacib sənədlər sayılır. Onlar Avropa İttifaqı Şurasının müvafiq rəqləmələri ilə qüvvəyə minmişdir. Buna görə də həmin sənədlər Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktları sırasına daxildir ki, bu cür aktlar Avropa gömrük hüququnun mənbə növlərindən biri sayılır. Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktlarından başqa, aşağıdakılar da Avropa gömrük hüququnun mənbə növləri hesab edilir:

- təsis müqavilələri;
- beynəlxalq müqavilələr;
- məhkəmə qərarları.

103. Avropa Gömrük İttifaqı

103.1. Avropa Gömrük İttifaqının anlayışı

Avropa İttifaqı regionunda Avropa Gömrük İttifaqının tarixən formalaşma dövrü keçən yüzilliyin 50-ci illərinə təsadüf edir. Belə ki, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, həmin vaxtlar Avropa Gömrük və Polad Birliyi haqqında Müqavilə (1951-ci il) qəbul edildi. Tədqiqatçılar göstərir ki, bununla Avropa Gömrük İttifaqının formalaşmasının başlanğıcı qoyuldu. Təsadüfi deyil ki, həmin müqavilə Avropa Gömrük İttifaqının izlərini, necə deyirlər, «rüşeymiərini» əks etdirən ilk sənəd hesab edilir.

Bildiyimiz kimi, 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyi haqqında Roma Müqaviləsi imzalandı ki, bu, Avropa Gömrük İttifaqının yaradılması prosesini prinsip etibarilə yeni səviyyəyə qaldırdı. Müqavilənin 9-cu maddəsi Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində müvafiq gömrük ittifaqının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Burada deyilirdi ki, Avropa İqtisadi Birliyi gömrük ittifaqına əsaslanmalıdır. Belə ki, gömrük ittifaqı kapital, mal və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin edən əsas idi. Hətta Avropa İqtisadi Birliyi yarandığı vaxtdan AGİ ümumi bazarı əsaslandıran biri kimi tanındı.

1958-1969-cu illər AGİ-nin yaradılmasında keçid dövrü sayılır. Bu dövr ərzində üzv-dövlətlər gömrük rüsumlarını tədricən ləğv etdilər. 1993- cü il yanvarın 1-dən isə Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin sərhədlərində mövcud olan gömrük prosedurları aradan qaldırıldı.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 23-cü maddəsi sözügedən gömrük ittifaqına həsr edilmişdir. Burada Avropa Gömrük İttifaqının xüsusiyyətləri, yəni onu xarakterizə edən əlamətlər göstərilir. Həmin əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- birinci, Avropa Gömrük İttifaqı **bütün mal ticarətini əhatə** edir;
- ikinci, Avropa Gömrük İttifaqı **gömrük rüsumlarının qadağan olunmasını** nəzərdə tutur;
- üçüncü, Avropa Gömrük İttifaqı üzv-dövlətlər arasında qarşılıqlı ticarət münasibətlərində **kəmiyyətə məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasını** nəzərdə tutur;
- dördüncü, Avropa Gömrük İttifaqı **vahid gömrük ərazisinin formalaşmasını** nəzərdə tutur;
- beşinci, Avropa Gömrük İttifaqı üçüncü dövlətlərlə ticarət münasibətlərində **ümumi gömrük tarifinin müəyyənləşdirilməsini** nəzərdə tutur.

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə Avropa Gömrük İttifaqına anlayış vermir. Lakin, buna baxmayaraq, biz, yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətləri (əlamətləri) nəzərə alaraq və onlara əsaslanaraq, Avropa Gömrük İttifaqına anlayış verə bilərik. Güman edirik ki, həmin xüsusiyyətlər (əlamətlər) Avropa Gömrük İttifaqına anlayış verilməsi üçün kifayət edər.

Avropa Gömrük İttifaqı dedikdə elə bir birlik dəyə düşülür ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində bütün mal ticarətini əhatə edən bu birlikdə gömrük tarifləri aradan qaldırılır, üzv-dövlətlərin qarşılıqlı ticarətində kəmiyyətə məhdudiyətlər qadağan edilir, vahid gömrük ərazisi yaradılır, habelə üçüncü dövlətlərlə ticarət münasibətlərində ümumi gömrük tarifləri müəyyənləşdirilir. İndi isə Avropa Gömrük İttifaqının hər bir xüsusiyyətinə aynılıqda aydınlıq gətirək.

10.3.2. Gömrük rüsumlarının aradan qaldırılması

Ümumi qayda belədir ki, dövlətlər arasında idxal və ixrac əməliyyatları apanan zaman müvafiq gömrük rüsumu tutulur. Söhbət idxal və ixrac gömrük rüsumlarının alınmasından gedir.

Avropa Gömrük İttifaqına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, üzv- dövlətlər arasında həm idxal, həm də ixrac gömrük rüsumunun alınması ləğv olunur. Bu bərdə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 30-cu maddəsində müvafiq göstəriş mövcuddur. Həmin maddədə deyilir ki, üzv-dövlətlər arasında **idxal və ixrac gömrük rüsumlarının alınması**

qadağan edilir. Başqa sözlə, üzv-dövlətlər öz aralarında razılığa gəlirlər ki, onları bir-birindən gömrük rüsumları almalardan imtina olunsun.

Üzv-dövlətlər bir-birindən təkcə gömrük rüsumları almalardan imtina edilməsi barədə razılığa gəlmirlər. Üzv-dövlətlər həmçinin razılığa gəlirlər ki, onlar eyni effektdə malik olan yığımları alınmasından imtina etsinlər.

«**Eyni effektdə malik olan yığımlar**» anlayışına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, təsis müqavilələri nə belə anlayış işlədir, nə də həmin anlayışın mahiyyətinə aydınlıq gətirir. Həmin anlayışın nə demək olduğu sualına Avropa İttifaqı Məhkəməsi cavab vermişdir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, həcmindən, təyinatından və alınma metodundan asılı olmayaraq, daxili və idxal malları üçün həmin malların sərhədləri keçməsi faktı əsasında birtərəfli qaydada müəyyən edilən, lakin gömrük rüsumu hesab edilməyən istənilən ödəniş eyni effektdə malik olan yığım sayılır.

10.3.3. Kəmiyyətə məhdudlaşdırma

Bildiyimiz kimi, kəmiyyətə məhdudlaşdırma qeyri-tarif tənzimləmə metodunun növlərindən biridir. Bu metodun vasitəsi ilə xarici ticarət və idxal-ixrac əməliyyatları tənzimlənir.'

Kəmiyyətə məhdudlaşdırma kəmiyyət meydan vasitəsilə tənzimləmə metodudur. Kəmiyyətə tənzimləmə dedikdə isə ölkəyə mal gətirilməsi (idxal) və ölkədən mal aparılması (ixrac) üçün müvafiq məhdudiyət müəyyənləşdirilməsi başa düşülür. Söhbət ölkəyə mal gətirilməsinə (idxala) və ölkədən mal aparılmasına (ixraca) hədd qoyulmasından gedir. Bununla ölkənin maliyyə vəziyyəti, habelə ödəniş balansında tarazlıq təmin edilir.

Lakin, bundan fərqli olaraq, Avropa Gömrük İttifaqında üzv-dövlətlər arasında ticarət münasibətlərində kəmiyyətə məhdudiyətlər qadağan edilir. Bu, aydın məsələdir. Əgər hər hansı dövlət istənilən müəyyən bir malın (malların) idxalı və ya ixracı üçün həcmcə, yaxud da dəyərcə hədd qoyarsa (müəyyənləşdirərsə), bu, kəmiyyətə məhdudlaşdırmanı ifadə edir. Kəmiyyətə məhdudlaşdırmanın vasitəsi ilə dövlətlər öz proteksionist ticarət siyasətini həyata keçirirlər.

Məlum məsələdir ki, kəmiyyətə məhdudlaşdırma Avropa İttifaqı (Avropa Gömrük İttifaqı) daxilində ticarətə zərər vurur. Odur ki, üzv- dövlətlər arasındakı ticarət münasibətlərində kəmiyyətə məhdudlaşdırma qadağan olunur. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 28-30- cu maddələri məhz üzv-dövlətlər arasında ticarətdə kəmiyyətə məhdudlaşdırmanın qadağan (ləğv) olunmasına həsr edilmişdir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 28-ci maddəsi idxala kəmiyyətə məhdudlaşdırmanın qadağan olunmasına aiddir. Burada deyir-

lir ki, üzv-dövlətlərdən bir-birinə idxal olunan mallara kəmiyyətə məhdudlaşdırmanın müəyyən edilməsinə yol verilmir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 29-cu maddəsi isə ixraca kəmiyyətə məhdudlaşdırmanın qadağan edilməsi məsələsinə aiddir. Belə ki, bu maddə üzv-dövlətlərin birindən digərinə ixrac olunan mallar üçün kəmiyyətə məhdudlaşdırmanı qadağan edir.

Göstərilən maddələr həmçinin malların idxalı və ixracı zamanı eyni effektdə malik olan tədbirləri qadağan edir. «**Eyni effektdə malik olan tədbirlər**» termini işlətsə də, həmin maddələr onun mahiyyətinə aydınlıq gətirmir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, üzv-dövlətlər tərəfindən qəbul edilən bütün ticarət qaydalan, əgər birbaşa və ya dolay yolla, potensial və yaxud da real olaraq Avropa İttifaqı daxilində ticarətə zərər vurmaq qabiliyyətli olarsa, onlar eyni effektdə malik olan tədbir sayılır. Belə tədbirlər kəmiyyətə məhdudlaşdırmaya bərabər tutulur. Odur ki, eyni effektdə malik olan tədbirlər də qadağan olunur.

Bunlarla yanaşı, müəyyən hallarda üzv-dövlətlər malların idxal və ixracı zamanı **birtərəfli qaydada** kəmiyyətə məhdudlaşdırma kimi tən- zimetmə metodu, habelə eyni effektdə malik olan tədbirlər tətbiq edə bilərlər ki, məqsəd sosial əxlaqı, ictimai qayda və təhlükəsizliyi təmin etməkdən, insanlann həyat və sağlamlığını qorumaqdan, heyvanlar və bitkilər aləmini mühafizə etməkdən, milli bədii, tarixi və arxeoloji sərvətləri, əqli mülkiyyəti müdafiə etməkdən ibarətdir. Həmin hallann qəti və dəqiq siyahısı Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 30-cu maddəsində verilmişdir;

- sosial əxlaq;
- ictimai qayda;
- ictimai təhlükəsizlik;
- insanlann həyat və sağlamlığını qorumaq;
- heyvanlar və bitkilər aləmini mühafizə etmək;
- milli tarixi, bədii və arxeoloji sərvətləri müdafiə etmək;
- əqli mülkiyyəti qorumaq.

Əgər sosial əxlaqın, ictimai qaydanın və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, insanlann həyat və sağlamlığının qorunması və s. hallar zəruri olarsa, onda üzv-dövlətlər malların idxal və ixracı üçün birtərəfli qaydada kəmiyyətə məhdudlaşdırma, eləcə də eyni effektdə malik olan tədbirlər tətbiq edə bilər. Lakin üzv-dövlətlərin belə hərəkəti diskriminasiya xarakteri daşmamalıdır.

10 J.4. Gömrük ərazisi

Qeyd etməliyik ki, hər bir gömrük ittifaqında, o cümlədən Avropa Gömrük İttifaqında vahid gömrük ərazisi yaradılmalıdır. Vahid gömrük ərazisinin yaradılması Avropa Gömrük İttifaqının formalaşmasının əsas

və başlıca şərtlərindən biridir; ona **Avropa İttifaqının vahid gömrük ərazisi** deyilir.

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqının üzvü olan 28 dövlət Avropa Gömrük İttifaqında birləşmişdir; onların Avropa Gömrük İttifaqında birləşməsi isə həmin üzv-dövlətlərin gömrük ərazilərindən vahid gömrük ərazisinin yaradılmasını ifadə edir. Buna görə də vahid gömrük ərazisinin daxili gömrük sərhədləri olmur. Vahid gömrük ərazisi yaradıldıqda yalnız gömrük sərhədinin mövcudluğundan danışmaq olar. **Gömrük sərhədi** dedikdə vahid gömrük ərazisinin xarici perimetri başa düşülür.

Avropa İttifaqının vahid gömrük ərazisində Avropa Gömrük İttifaqı haqqında müvafiq normalar qüvvədə olur və tətbiq edilir. Odur ki, Avropa Gömrük İttifaqı haqqında normalann məkana görə qüvvəsi Avropa İttifaqının vahid gömrük ərazisi ilə məhdudlaşır.

Avropa İttifaqının vahid gömrük ərazisi özündə, hər şeydən əvvəl, quru əraziləri birləşdirir. Buraya həm də ərazi sultan, daxili sular və hava məkanı daxildir. Bununla bərabər, üzv-dövlətlərin dövlət sərhədləri daxilindəki bəzi regionlar (məsələn, Qrenlandiya, Farer adalan və s.) Avropa İttifaqının vahid gömrük ərazisinə daxil deyil.' Bu isə ondan xəbər verir ki, «Avropa İttifaqının vahid gömrük ərazisi» və «Avropa İttifaqının ərazisi» anlayışlan heç də üst-üstə düşmür. Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, Avropa İttifaqının ərazisi sayılan bir sıra sahə (region) Avropa İttifaqının gömrük ərazisinə daxil deyildir.

10.3.5. Ümumi gömrük tarifi

Avropa Gömrük İttifaqında birləşən üzv-dövlətlər, təbii ki, ayn-ayn müxtəlif üçüncü ölkələrlə ticarət münasibətlərinə daxil olurlar. Bu münasibətləri tənzimləmək üçün, yəni üzv-dövlətlərlə üçüncü ölkələr arasında ticarət dövriyyəsinə nizama salmaqdan ötrü üzv-dövlətlər ümumi gömrük tarifi müəyyənləşdirməlidirlər. Unutmaq olmaz ki, ümumi gömrük tarifinin qəbul edilməsi və tətbiq olunması istənilən gömrük ittifaqının, o cümlədən Avropa Gömrük İttifaqının mövcud olmasının vacib şərtlərindən biridir. Avropa Gömrük İttifaqında birləşən üzv-dövlətlər razılığa gəlmişlər ki, üçüncü ölkələrlə ticarət dövriyyəsinə münasibətdə ümumi gömrük tarifi qəbul edilsin.

Ümumi gömrük tarifi dedikdə Avropa Gömrük İttifaqında birləşən üzv-dövlətlər tərəfindən üçüncü ölkələrlə ticarət münasibətlərini tənzimləmək üçün müəyyənləşdirilən vahid xarici gömrük tarifi başa düşülür. Avropa Gömrük İttifaqı bir neçə mühüm elementdən ibarətdir ki, ümumi gömrük tarifi həmin elementlərdən biri sayılır.

Məlum olduğu kimi, 1957-ci ildə Roma şəhərində Avropa İqtisadi Birliyinin təsis edilməsi haqqında Müqavilə imzalanmışdı; həmin müqavilənin 18-29-cu maddələri üzv-dövlətlər tərəfindən ümumi gömrük rüsumu-

nun müəyyənləşdirilməsi barədə tələb irəli sürürdü. Məhz bu tələbin yerinə yetirilməsi sayəsində ümumi gömrük tarifi tətbiq olunmağa başlandı. Bu da Avropa İqtisadi Birliyinə imkan verirdi ki, o, müstəqil gömrük və ümumi ticarət siyasəti yürütsün. 1975-ci ildən etibarən isə ümumi gömrük tarifindən əldə olunan gəlirlər üzv-dövlətlərə deyil, Avropa İqtisadi Birliyinə daxil oldu ki, həmin gəlirlər Avropa İttifaqı büdcəsinin vacib mənbələrindən biri sayılır.

O zamanlar, Avropa İqtisadi Birliyinin ümumi gömrük tarifi qəbul edilənə kimi Avropa iqtisadi Birliyinin üzvü olan dövlətlərdə dörd cür gömrük tarifi mövcud idi. Belə ki, o dövrdə Almaniya, İtaliya, Fransa və BENİLÜKS (Belçika, Niderland və Lüksemburq) öz gömrük tariflərinə malik idi (BENİLÜKS məkanında vahid gömrük tarifi tətbiq olunurdu). Məhz o vaxtlar mövcud olan həmin dörd gömrük tarifi əsasında Avropa İqtisadi Birliyinin ümumi gömrük tarifi müəyyənləşdirildi.

Ümumi gömrük tarifi müəyyənləşdirməyin əsasını **Brüssel nomenklatura** təşkil edirdi. Belə ki, 1958-ci ildə ümumi gömrük tarifi Brüssel nomenklaturası əsasında yaradıldı. Brüssel nomenklaturası isə Gömrük tariflərində malların təsnifatı üçün nomenklatura haqqında Konvensiyada (**Brüssel Konvensiyasında**, 1950-ci il) təsbit olunmuşdu.

Brüssel nomenklaturası əsasında müəyyən edilmiş və yaradılmış ümumi gömrük tarifi ona edilən çoxsaylı dəyişikliklərlə 1988-ci ilin yanvar ayının 1-nə kimi qüvvədə oldu. 1988-ci ilin yanvar ayının 1-dən isə **kombinasiya edilmiş nomenklatura** (Combined Nomenclature) adlı yeni nomenklatura qüvvəyə mindi.

Yeni nomenklaturanın qüvvəyə minməsi bununla bağlı idi ki, 22 sentyabr 1987-ci il tarixdə Avropa Birliyi **Malların təsvir edilməsinin və kodlaşdırılmasının harmonizə edilmiş sistemi haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya** qoşuldu ki, həmin konvensiya Brüssel Konvensiyasını (1950-ci il) əvəz etdi.⁶ Bununla bağlı olaraq, Gömrük Əməkdaşlıq Şurası (Customs Cooperation Council) «kombinasiya edilmiş nomenklatura» adlı yeni nomenklatura formula etdi ki, praktiki olaraq, bütün dünyada qüvvədə olan əvvəlki Brüssel Konvensiyası onunla əvəz olundu.⁷

Kombinasiya olunmuş nomenklatura əsasında və onunla paralel olaraq, müvafiq informasiya-məlumat bazası qüvvəyə mindi (Tarif intégré des Communautés européennes - TARİC).⁸ Malların idxal və ixracını tənzim- etmənin tarif və qeyri-tarif metodlarını birləşdirən həmin sənəd ümumi gömrük tarifinin, praktiki olaraq, realizə edilməsinin əsas vasitəsi hesab olunur.

⁶ URL:<http://www.revolution.allbest.ru> ^

URL:<http://www.referatwork.ru> ^

Avropa Birliyinin İntegrasiya Tarifi.

10.4. Avropa İttifaqında gömrük tənzimləməsinin əsasları

10.4.1. Ümumi gömrük tarifinin quruluşu

Ümumi gömrük tarifi aşağıda göstərilən **iki hissədən** ibarətdir:

- mal nomenklaturası;
- idxal rüsum dərəcələri.

Ümumi gömrük tarifinin birinci hissəsi mal nomenklaturası adlanır. **Mal nomenklaturası** dedikdə gömrük sərhədindən keçən malların sistemləşdirilmiş və təsnif edilmiş siyahısı başa düşülür. Ondan, yəni mal nomenklaturasıdan aşağıda sadalanan bir neçə məqsəd üçün istifadə edilir:

- gömrük rüsumu almaq üçün;
- aksiz tutulan malları ifadə etmək üçün;
- güzəştli əlavə dəyər vergi dərəcəsi müəyyən edilən malları ifadə etmək üçün;
- idxal və ixrac məhdudiyətləri müəyyənləşdirilən malları ifadə etmək üçün;
- barəsində digər ticarət siyasət tədbirləri müəyyənləşdirilən malları ifadə etmək üçün;
- xarici ticarət statistikasına üçün.

Mallar müəyyən qruplara (mal qruplarına) bölünür. Qruplar da, öz növbəsində, malların daha spesifik kateqoriyalarına ayrılır ki, həmin kateqoriyaların rəqəmlə ifadə olunmuş öz kodu vardır.'

Avropa İttifaqında iki cür mal nomenklaturasıdan istifadə olunur. **Kombinasiya edilmiş nomenklatura** onlardan biridir; ona həm də **uyğunlaşdırılmış nomenklatura** deyilir. ^

Kombinasiya edilmiş nomenklatura müvafiq beynəlxalq konvensiyada (söhbət 1950-ci il Brüssel Konvensiyasını əvəz edən konvensiyadan gedir) təsbit edilən nomenklaturanı təkrarlayır. O, ümumi gömrük tarifinin əsası olub, səkkizmənalı mal kodunu nəzərdə tutur.

Kombinasiya olunmuş nomenklatura **21 bölmədən** ibarətdir. Bölmələr isə, öz növbəsində, **99 mal qrupuna** ayrılır. Qruplar **mövqelərə və sub- mövqelərə** bölünür.

Avropa İttifaqında istifadə olunan ikinci mal nomenklaturası isə **TARİK nomenklaturası** adlanır. ^ Onmənalı kod nəzərdə tutan TARİK nomenklaturasıdan malların idxalı zamanı istifadə olunur. Burada həm də xüsusi xarakterli ticarət siyasət tədbirlərini ifadə etmək üçün (məsələn, kənd təsərrüfatı və antidempinq rüsumları, ikili təyinatla malik olan mallara nəzarət etmək tədbirlərini, ixrac əvəzödəməsini və s. ifadə etmək üçün) əlavə kodlar da nəzərdə tutula bilər.

' Malların gömrük statusu barədə bax: məsələn.

Наку А.А. Таможенное право ЕС.

Учебное пособие. М., 2003 (гл. 7, § 7.1).

‘ Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2003, с.472.

■ URL: <http://www.anatmod.sitecity.ru>

ümumi gömrük tarifinin ikinci əsas hissəsi **idxal rüsum dərəcələri** adlanır. Bu hissəyə bəzi spesifik malların rüsumdan azad edilməsi daxildir.

10.4.2. Malların təsnifat qaydaları

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqında gömrük rəsmiləşdirməsindən keçən hər bir mal müvafiq nomenklaturada (mal nomenklaturasında) özünə müəyyən yer tutur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bu və ya digər mala ümumi gömrük tarifində bir mal qrupu uyğun gəlir.

Bununla yanaşı, malların gömrük rəsmiləşdirməsi zamanı, bəzən, belə problem yaranır: eyni bir mala ümumi gömrük tarifində iki mal qrupu uyğun gəlir. Bu zaman iki qrupda yer tutan həmin mala uyğun gələn gömrük rüsum dərəcələri bir-birindən mühüm dərəcədə fərqlənə bilər. Odur ki, Avropa İttifaqında gömrük rəsmiləşdirməsindən keçən hər bir mala nomenklaturada (mal nomenklaturasında) uyğun gələn yeri düzgün seçmək və müəyyənləşdirmək lazımdır. Başqa sözlə, malların gömrük rəsmiləşdirməsi zamanı onlar, necə deyirlər, doğm-düzgün təsnif olunmalıdır. Bunun, şübhəsiz, vacib əhəmiyyəti vardır.

Göstərilən məsələ, yəni Avropa İttifaqında gömrük rəsmiləşdirməsindən keçən malların təsnifi məsələsi müvafiq normativ sənədlə tənzimlənir. Söhbət **kombinasiya edilmiş nomenklaturanın ümumi izah qaydalarından** (interpretasiyadan)' gedir. Həmin qaydalardan istifadə olunmaqla gömrük rəsmiləşdirməsindən keçən malların nomenklaturada tutduğu yer müəyyənləşdirilir və tətbiq ediləcək gömrük rüsum dərəcələrinin seçilməsi məsələsi həll olunur.

Ümumi izah qaydaları **obyektiv meyar** kimi vacib prinsipdən çıxış edir. Bu prinsipə əsasən, malların özlərinin obyektiv xarakteristikasına və xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi öz qərarlarında göstərmişdir ki, malların fiziki xarakteristikası, xüsusilə də malların fiziki tərkibi kimi obyektiv meyardan onlarnın təsnifatında daha geniş səviyyədə istifadə olunur. Avropa İttifaqı Məhkəməsi malların təsnifatında həmçinin digər amilləri də obyektiv meyar kimi istifadə edir ki, həmin amillər **aşağıdakılardan** ibarətdir:

- malın dadı (təmi);
- malın istehsal prosesi;
- maldan istifadə məqsədi;
- malın xarici görünüşü.

Ümumi izah qaydalarına görə, tarif məqsədləri üçün təkə istehsal olunması (hazırlanması) başa çatmış malların təsnif edilmir. Qaydalar həm də müəyyən edir ki, istehsal olunması (hazırlanması) başa çatmayan, habelə lazımi qaydada quraşdırma prosesində olan (quraşdırılması başa çatmayan) mallar da tarif məqsədləri üçün təsnif edilməlidir. Bunlardan əla-

' URL: <http://www.anatmod.sitcity.ru>

və, yanmfabrikat, mürəkkəb texniki qurğuların tərkib hissələri və digər malların da təsnifatı həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi malların təsnifatı prosesinin sadələşdirilməsinə və asanlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Məsələ burasındadır ki, bu proses kifayət dərəcədə mürəkkəb və çətinidir. Odur ki, malların təsnifat prosesini asanlaşdırmaq və sadələşdirmək üçün Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi müxtəlif vasitələr nəzərdə tutur. Gömrük orqanlarından idxalçıların qabaqcadan məlumat almaq hüququ ilə təmin olunmaları həmin vasitələrdən biridir. Belə hüquqa həm də mal ixrac edən şəxslər malikdirlər. Həmin hüququ həyata keçirmək üçün idxalçı və ya mal ixrac edən şəxs üzv-dövlətin gömrük orqanına bu və ya digər mal haqqında yazılı ərizə ilə müraciət etməlidir. Gömrük orqanı müraciətə baxaraq, ərizəçi şəxsə hüquqi cəhətdən məcburi olan tarif məlumatı verir. Belə məlumat verildiyi tarixdən altı il ərzində eyni (tam oxşar) malların idxalı və ixracı zamanı həm ərizə verən şəxs, həm də Avropa İttifaqının digər gömrük orqanları üçün məcburidir.

10.4İ3. Gömrük rüsumları

Gömrük rüsumları Avropa gömrük hüququnun (gömrük qanunvericiliyinin) vacib anlayışlarından biridir. Bu anlayış həm də Avropa İttifaqında gömrük tənzimləməsinin əsaslan sırasına daxildir.

Avropa İttifaqında gömrük tənzimləməsinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan gömrük rüsumları müəyyən **əsas funksiyaları** yerinə yetirir ki, həmin funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- fiskal funksiya;
- tənzimləmə funksiyası;
- müdafiə funksiyası.

Gömrük rüsumları Avropa İttifaqı büdcəsinə gəlirlərin daxil olmasını təmin edir; bununla gömrük rüsumları özlərinin **fiskal funksiyasını** yerinə yetirir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, gömrük rüsumlarından əldə olunan gəlirlər Avropa İttifaqı büdcəsinin vacib mənbələrindən biri sayılır.

Gömrük rüsumları həm də daxili bazarda xarici və yerli (milli) mallar arasındakı münasibətləri nizamlayır. Bu isə onu bildirir ki, gömrük rüsumları **tənzimləmə funksiyasına** malikdir.

Bunlardan başqa, gömrük rüsumları daxili (milli, yerli) əmtəə istehsalçıları üçün nisbətən ucuz xarici mallarla rəqabətdən müdafiə edir. Gömrük rüsumlarının yerinə yetirdiyi **müdafiə funksiyasının** mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Qeyd etməliyik ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə, eləcə də Avropa İttifaqında müasir dövrdə gömrük rüsumlarının tutulmasının **əsas səbəbi** onların müdafiə və tənzimləmə funksiyalarını yerinə yetirmələrindən ibarətdir. Bu, aydın məsələdir.

Avropa İttifaqında alınan gömrük rüsumları ayn-ayrı meyarlara görə **müxtəlif növlərə** bölünür, təsnif olunur. Söhbət gömrük rüsumlarının dünya və beynəlxalq gömrük münasibətləri praktikasına məlum olan növlərindən gedir.'

Alınma obyektini kimi meyarla görə Avropa İttifaqının qanunvericiliyi gömrük rüsumunun iki növünü tanıyır:

- ixrac rüsumu;
- idxal rüsumu.

İxrac rüsumu dedikdə Avropa İttifaqından üçüncü övlətlərə apanlan (ixrac olunan) mallara görə alınan rüsum növü başa düşülür. Düzdür, Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi ixrac rüsumunu nəzərdə tutur. Lakin hal-hazırda Avropa İttifaqında bu növ gömrük rüsumu alınmır. Məqsəd Avropa İttifaqından üçüncü övlətlərə mal ixracını stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

İdxal rüsumu dedikdə Avropa İttifaqına üçüncü övlətlərdən gətirilən (idxal olunan) mallara görə alınan rüsum növü başa düşülür. Bu, ən geniş yayılmış gömrük rüsum növüdür. Məhz həmin növ rüsumun köməyi ilə daxili bazar və yerli əmtəə istehsalçıları müdafiə olunur, gəlirlərin Avropa İttifaqı büdcəsinə daxil olması təmin edilir.

Müəyyən olunma (hesablanma) üsulu kimi meyarla görə Avropa İttifaqında alınan gömrük rüsumları aşağıdakı növlərə bölünür:

- advalor rüsum;
- spesifik rüsum;
- qarışıq rüsum;
- alternativ rüsum.

Advalor rüsum malın gömrük qiymətinə faizlə hesablanan və müəyyən edilən rüsum növüdür. Hal-hazırda Avropa İttifaqında alınan gömrük rüsumlarının əsas hissəsini advalor rüsum təşkil edir.

Spesifik rüsum odur ki, onun dərəcəsi ölçü vahidindən (malın çəkisi, miqdarı, həcmi və s.) asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Məsələn, 1000 kq duza görə 2,6 avro alınması və s. Bu növ gömrük rüsumunun dərəcəsi malın gömrük qiymətindən müəyyən olunur.

Qarışıq rüsum dedikdə eyni zamanda həm advalor, həm də spesifik rüsumların tətbiq olunması nəzərdə tutulan rüsum növü başa düşülür. Gömrük rüsumunun bu növü advalor və spesifik gömrük rüsum növlərini uyğunlaşdırır; ona həm də **kombinasiya edilmiş rüsum** deyilir.

Alternativ rüsum dedikdə alınan ya advalor, ya da spesifik rüsum başa düşülür; hansı növ rüsumun (advalor və ya spesifik rüsumun) alınması məsələsini gömrük orqanı müəyyənləşdirir.

Alınma məqsədi kimi meyarla görə Avropa İttifaqında gömrük rüsumlarının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

' *Gömrük rüsumlarının növləri barədə daha ətrafı*: Əliyev E.Ə. *Beynəlxalq iqtisadi hüquq*. Dərslük. Bakı, 2012, s.294-300.

- baza rüsumu;
- preferensial rüsum;
- müdafiə rüsumu.

Baza rüsumu ümumi gömrük tarif rüsumu olub, Avropa Gömrük İttifaqının xarici aspektlərini realizə etmək, eləcə də Avropa İttifaqı bazann- da daxili istehsal malları ilə xarici istehsal malları arasındakı münasibətləri tənzimləmək məqsədi ilə alınır.

Preferensial rüsum beynəlxalq öhdəliklərə və ya Avropa İttifaqının üçüncü ölkələrdə iqtisadi inkişaf proseslərini dəstəkləməkdən ötrü birtərəfli qaydada gördüyü tədbirlərə uyğun gələn güzəştli rüsumdur.

Müdafiə rüsumu Avropa İttifaqının əmtəə istehsalçılarına vurulan zərərin qarşısını almaq üçün tətbiq edilir. Bu növ rüsumun müəyyən edilməsi üçün lazımi əsas olmalıdır. Söhbət, ilk növbədə, xarici istehsalçıların və ya mal ixrac edən şəxslərin dempinqə yol vermələrindən gedir. **Dempinq** malların əsassız olaraq, öz normal qiymətindən aşağı qiymətə satılmasıdır. Əgər dempinq faktı müəyyən edilərsə, onda **antidempinq rüsumu** tətbiq olunur. Bu, müdafiə rüsumunun növlərindən biridir.'

EXigər tərəfdən, Avropa İttifaqından üçüncü dövlətlərə mal ixrac olunması zamanı ticarət maneələri yaradıla bilər ki, bu, beynəlxalq öhdəliklərin pozulması sayılır. Belə halda **əlavə rüsum** tətbiq edilir. Əlavə rüsum isə müdafiə rüsumunun digər növüdür.

Kompensasiya rüsumu da müdafiə rüsumunun növlərindən biri sayılır. Belə ki, bəzən, mallar xaricdə istehsal olunan zaman dövlət subsidiyasından istifadə olunur. Məlum məsələdir ki, həmin mallar idxal olunanda Avropa İttifaqının əmtəə istehsalçılarına zərər vura bilər. Belə halda kompensasiya rüsumu tətbiq edilir. Bununla Avropa İttifaqında istehsal olunan malların və subsidiyadan istifadə edilməklə xaricdə istehsal olunan malların (söhbət eyni və tam oxşar olan mallardan gedir) qiymətləri bərabərləşir.

10.4.4. İnteqrasiya gömrük tarifi

Avropa İttifaqında həm də inteqrasiya gömrük tarifi tətbiq olunur. **İnteqrasiya gömrük tarifi** dedikdə TARİK başa düşülür. **TARİK** «Tarif intégré des Communautés européennes» kimi fransız dilində ifadələrin qısaltılmış adıdır." Azərbaycan dilinə həmin ad «Avropa Birliyinin İnteqrasiya Tarifi» kimi tərcümə edilir.

TARİK ümumi gömrük tarifinin, praktiki olaraq, realizə edilməsinin əsas vasitəsi sayılır. O, həm də Avropa İttifaqının ümumi ticarət siyasətinin həyata keçirilməsində vacib rol oynayan alətdir. TARİK 1988-ci il yanvarın 1-dən qüvvədədir.

URL:<http://www.aup.ru>

URL:<http://www.europa.eu>

TARİK ümumi gömrük tarifinin dərəcələrini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, TARİK-ə aşağıdakılar **daxil edilərək** əlavə olunur;

- ayn-ayn bəzi mallar üçün alınan idxal rüsumundan azad etmə;
- tarif preferensiyası;
- tarif kvotası;
- antidempinq rüsumu;
- kompensasiya rüsumu;
- üzv-dövlətlərdə gömrük yığımları;
- idxal və ixraca qoyulan qadağalar;
- kəmiyyətə idxal və ixrac məhdudiyətləri (kvota, lisenziya və sertifikatlaşdırma);
- idxal və ixrac üçün təhlükəsizlik tədbirləri;
- ixrac zamanı gömrük ödənişlərinin geri qaytarılma halları;
- ticarət və kərid təsərrüfatı siyasətinin digər tədbirləri.

1994-cü ildə Avropa İttifaqında TARİK-in elektron versiyası yaradıldı və həmin variant «TARİK-2» adını aldı.¹ TARİK-2 hər gün yeniləşir ki, onun nəticəsi ilə istifadəçilər dərhal tanış ola bilərlər.

TARİK vaxtaşın Avropa Komissiyası tərəfindən dərc edilir. Onun mövcud (cari) vəziyyəti ilə həm də internet informasiya şəbəkələrində tanış olmaq olar.

10.4.5. Malların mənşəyi haqqında qayda

Malların mənşə yerinin müəyyənləşdirilməsinin beynəlxalq ticarətdə vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, beynəlxalq ticarət münasibətlərində malların mənşə yerinin müəyyən olunması istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi məqsədinə xidmət edir. Hər bir istehlakçı üçün maraqlıdır ki, onun satın aldığı və əldə etdiyi mal hansı ölkədə istehsal olunmuşdur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, mənşə yeri malların fərdiləşdirmə vasitəsi olub, reklam funksiyasını yerinə yetirir. Məlum olduğu kimi, ayn-ayn ölkələr bu və ya digər malın istehsalında «ad çıxarmış», necə deyirlər, şöhrət qazanmışdır. Aydın məsələdir ki, belə malların xarici bazarlarda realizə olunmaq imkanı yüksəkdir."

Malların mənşə yerinin müəyyənləşdirilməsi təkcə beynəlxalq ticarət baxımından əhəmiyyətə malik deyil. Bunun həm də beynəlxalq gömrük münasibətləri nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyəti vardır. Bu sözlər həmçinin Avropa İttifaqında gömrük münasibətlərinə aiddir. Belə ki, malların mənşə yerinin müəyyən olunması Avropa İttifaqı gömrük münasibətləri baxımından da vacib əhəmiyyət kəsb edir. Unutmaq olmaz ki, bəzi məsələnin həlli malların mənşə yerinin, yəni mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsindən asılıdır. Başqa sözlə, malların mənşə yerinin (mənşə ölkəsinin)

¹ URL;<http://www.bimicon.ru>

¹Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s.356.

müəyyən olunması bir sıra məsələnin həlli məqsədinə xidmət edir. Həmin məsələlər isə **aşağıdakılardan ibarətdir:**

- Avropa İttifaqına mal idxalına tarif güzəştlərinin tətbiq edilməsi;
- Avropa İttifaqına mal idxalına (və ya Avropa İttifaqından mal ixracına) ticarət siyasətinin qeyri-tarif tənzimləmə metodlarının şamil edilməsi;
- mənşə sertifikatının, yəni malın mənşə yerini təsdiqləyən sənədin təqdim edilməsi;
- xarici ticarət əməliyyatlarının statistik uçotu.

Göstərilən məsələlər malların mənşə yerinin müəyyən edilməsindən asılı olaraq öz həllini tapır. Buna görə də malların mənşə yerinin müəyyən edilməsi Avropa gömrük hüququnda vacib əhəmiyyəti olan tədbirlərdən sayılır.

Qeyd etməliyik ki, QATT (TTBS) çərçivəsində malların mənşəyi haqqında məsələ müfəssəl şəkildə müvafiq sənədlə tənzimlənir. «**Malların mənşəyinə dair qaydalar haqqında Saziş**» adlanan həmin normativ akt (1994-cü il) Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi əsasını təşkil edən paket sənədlər sırasına daxildir. Adıçəkilən sazişə görə, mal tam şəkildə hansı ölkədə istehsal olunmuşsa, bu ölkə də həmin malın mənşə yeri (ölkəsi) hesab edilir. Əgər malın istehsalı bir neçə ölkədə həyata keçirilərsə, onun mənşə ölkəsi istehsal prosesinin axıncı mühüm mərhələsinin başa çatdığı (qurtardığı) ölkə ilə müəyyən olunur. Belə ki, malın istehsal prosesinin mühüm hissəsi hansı ölkədə başa çatmışsa, o ölkə də həmin malın mənşə ölkəsi hesab edilir.'

Avropa gömrük hüququna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, malların mənşəyini müəyyən etmək üçün yuxanda adını çəkdiyimiz sazişdən fərqli qayda nəzərdə tutur. Avropa gömrük hüququ (Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi) müəyyən edir ki, **malın tam şəkildə alındığı ölkə və ya gömrük ərazisi**, həmin malın mənşə ölkəsi (yeri) hesab edilir. Öz mənşə ölkəsində tam şəkildə alman mallara aşağıdakılar aiddir:

- mineral məhsullar;
- meyvə məhsulları;
- diri heyvanlar və onlardan əldə olunan məhsullar;
- ov məhsulları;
- balıq məhsulları;
- ölkədə qeydə alınmış və onun bayrağı altında üzən gəmilərin köməyi ilə həmin ölkənin ərazi sularından kənarında əldə olunan dəniz məhsulları;
- sənaye tullantıları;
- digər məhsullar.

Bəzi mallar bir deyil, bir neçə ölkədə istehsal oluna bilər. Başqa sözlə, ayrı-ayrı malların istehsal prosesi bir neçə ölkəni əhatə edə, yəni bir neçə

' Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, s.356-358.

ölkədə həyata keçirilə bilər. Bu cür malların mənşə yerini (ölkəsini) müəyyən etmək üçün **yetərli emal qaydası** tətbiq olunur ki, həmin qayda Gömrük Məcəlləsində (1992-ci il) nəzərdə tutulmuşdur. Yetərli emal qaydasına görə, malın qəti olaraq, iqtisadi cəhətdən əsaslı şəkildə və mühüm dərəcədə emal olunduğu ölkə (ərazi) həmin malın mənşə yeri (ölkəsi) hesab olunur, bu şərtlə ki, malın emalı xüsusi emaledici müəssisələrdə həyata keçirilməlidir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, malın istehsalı bir neçə ölkədə (ərazidə) həyata keçirilərsə, həmin malın mühüm dərəcədə forma dəyişikliyinə məruz qaldığı son ölkə (ərazi), onun mənşə yeri sayılır. O, göründüyü kimi, yetərli emal qaydasını bir az fərqli qaydada izah (şərh) etmişdir.

Əgər gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün malların məcmu dəyəri altı min avrodan çox olarsa, belə halda mənşə sertifikatı təqdim olunmalıdır. **Mənşə sertifikatı** - dedikdə, malın mənşəyini təsdiqləyən sənəd başa düşülür. Bəzən, mənşə sertifikatının təqdim olunması kifayət etmir. Belə ki, müəyyən hallarda malın mənşə yeri (ölkəsi) gömrük orqanlarını ciddi şəkildə şübhələndirə bilər. Bu kimi məqamlarda onlar mənşə sertifikatından başqa, əlavə olaraq, digər təsdiqləyici sənədlərin təqdim olunmasını tələb edə bilərlər.

Elə hallar olur ki, mal üzərində onun mənşə yerinin müəyyənləşdiril- məsini təhrif edən uydurma, əsassız və yanlış hərəkətlər edilir. Avropa gömrük hüququ bu cür hərəkətləri qadağan edir.

Bəzən, Avropa İttifaqı bu və ya digər ölkə (və ya ölkələr qrupu) ilə ticarət münasibətlərində tarif güzəştləri (preferensiya) tətbiq edir; belə ölkə (ölkələr qrupu) **malın preferensial mənşəyi** hesab edilir.

10.4.6. Malların gömrük qiyməti

Malları gömrük qiyməti Avropa gömrük hüququnun əsas anlayışları sırasına daxildir. Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqında tarif tənzimət- məsi bir neçə əsasın vasitəsi ilə həyata keçirilir ki, malların gömrük qiyməti həmin əsaslardan biridir.

Malların gömrük qiyməti dedikdə gömrük rüsumunu hesablamaq və müəyyən etmək üçün Avropa İttifaqına idxal olunan malları qiyməti başa düşülür. Belə ki, gömrük rüsumunu hesablamaq üçün Avropa İttifaqına idxal zamanı malları qiymətini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Məhz belə qiymətə malları gömrük qiyməti deyilir.

İlk növbədə, **advalor gömrük rüsumunun** hesablanmasından başlayaq. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqında alman gömrük rüsumları əsas hissəsini advalor gömrük rüsumları təşkil edir. Ümumiyyətlə, advalor rüsum dünya ticarət praktikasında ən çox tətbiq olunan gömrük rüsum

növü sayılır. Təsadüfi deyil ki, hal-hazırda tətbiq edilən bütün rüsum növlərinin 70-80 faizi advalor rüsum növünün payına düşür.'

Məlum olduğu kimi, advalor rüsum malın gömrük qiymətindən faiz hesabı ilə müəyyənləşdirilir; bu növ rüsum məbləğini riyazi üsulla hesablamaq üçün malın qiymətini rüsum dərəcəsinə vurmaq lazımdır.

Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi idxal zamanı mallann gömrük qiymətini müəyyənləşdirmək üçün **bağlanmış əqdin qiyməti** kimi metod formulə edir ki, bu əsas metod sayılır. Həmin metoda görə, bağlanmış əqdin qiyməti idxal olunan malın gömrük qiyməti hesab edilir.

Bağlanmış əqdin qiyməti dedikdə isə Avropa İttifaqının gömrük ərazisinə idxal olunmaq üçün satın alınmış mala görə, faktiki olaraq, ödənilmiş və ya ödənilməli olan qiymət başa düşülür.

Mal dedikdə yalnız maddi nemət (fiziki əşya) başa düşülür. Qeyri- maddi nemətlər (məsələn, xidmət, hüquq, «nou-hau» və s.) isə mal sayılmır. Eyni zamanda, əgər qeyri-maddi nemətlər maddi nemətlərin tərkibində olarsa (məsələn, kasetdə film, diskdə musiqi və s.), belə halda əqdin qiyməti hər iki elementdən ibarət olur.

Mala görə de-fakto ödənilmiş və ya ödənilməli olan qiymət, yəni **əqdin qiyməti** dedikdə alıcının satıcıya verdiyi pul (ödəniş) məbləği başa düşülür. Söhbət alqı-satqının predmeti olan və idxal edilən mala görə ödənilən pul məbləğindən gedir.

Mala görə ödəniş, adətən, **pul köçürülməsi** formasında həyata keçirilir. Bununla yanaşı, alqı-satqı əqdinin predmeti olan malın pulu **akkreditiv** və ya **qiymətli kağız** vermək yolu ilə ödənilə bilər.

İdxal edilən malın gömrük qiymətinə Avropa İttifaqının gömrük ərazisində çəkilən xərclər daxil olmur, bu şərtlə ki, çəkilən xərclərin məbləği gömrük sənədlərində əqdin qiymətindən ayrıca göstərsin. Çəkilən xərclərə aşağıdakılar aiddir:

- nəqliyyat-daşıma xərci;
- anbarda saxlama xərci;
- texniki xidmət xərci;
- vergi və yığım xərci;
- idxal rüsum xərci və s.

Bəzən, malın gömrük qiymətini «əqdin qiyməti» metodu ilə müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə hallarda **ehtiyat metodlardan** istifadə olunur ki, həmin metodlar Gömrük Məcəlləsində (1992-ci il) nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, **identik mallar üçün əqdin qiyməti metodu** ehtiyat metodlardan biridir. Söhbət Avropa İttifaqına idxal olunmaq üçün satılan identik mallardan gedir. **İdentik mallar** dedikdə isə, bütün xüsusiyyətlərinə görə gömrük qiymətinin müəyyənləşdirilməsi tələb edilən mallarla eyni olan mallar başa düşülür.

Bundan başqa, **analoji mallar üçün əqdin qiyməti metodundan** istifadə oluna bilər ki, o da ehtiyat metodlar sırasına aiddir. **Analoji mallar** dedikdə gömrük qiyməti müəyyənləşdirilməsi tələb edilən oxşar mallar başa düşülür. Özlərinin həm fiziki xarakteristikasına, həm də komponentinə (materialına) görə analoji mallar bir-birinə bənzəyir və oxşayırlar.

Malın gömrük qiyməti barədə gömrük orqanları və mal idxal (ixrac) edən şəxslər arasında mübahisə yaranma bilər. Yaranmış mübahisə məhkəmə qaydasında həll olunur.

10.5. Avropa İttifaqında gömrük rejimləri

10.5.1. Malların gömrük statusu

Malları gömrük statusu Avropa İttifaqı gömrük qanunvericiliyinin əsas anlayışlarından biridir. Bu anlayış, yəni gömrük statusu baxımından, Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi malları **iki növə** bölünür:

- Avropa İttifaqı malları;
- xarici mallar.

Avropa İttifaqı malları odur ki, Avropa Gömrük İttifaqının bütün ərazisində onların maneəsiz dövr etməklə imkanı vardır. Həmin mallar belə imkana Avropa İttifaqında gömrük rəsmiləşdirməsi nəticəsində malik olurlar və «**Avropa Birliyi malları**» kimi gömrük statusu əldə edirlər; onlara **sərbəst hərəkət etmək prinsipi** tətbiq olunur. Bu prinsiplə görə, Avropa Birliyi malları Avropa Gömrük İttifaqının daxilində sərbəst hərəkət etmək qabiliyyətinə malikdir.

Avropa Birliyi mallarına **aşağıdakılar** daxildir:

- Avropa İttifaqının gömrük ərazisində tam istehsal olunmuş mallar;
- Avropa gömrük ərazisinin tərkibinə daxil olmayan ölkə və ərazilərdən idxal olunan və Avropa İttifaqında sərbəst dövriyyəyə buraxılan mallar;
- bu cür ölkə və ərazilərdən idxal olunan mallardan Avropa İttifaqının gömrük ərazisində istehsal edilən mallar.

Xarici mallar dedikdə «Avropa Birliyi malları» anlayışının əhatə etmədiyi bütün mallar başa düşülür. Təbii ki, xarici malların Avropa Gömrük İttifaqının daxilində sərbəst hərəkət etmək imkanı (qabiliyyəti) yoxdur. Əgər mallar Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən apanlarsa (ixrac edilərsə), onlar «Avropa Birliyi malları» kimi gömrük statusunu itirir, «xarici mallar» kimi gömrük statusu əldə edirlər. Lakin xarici mallar da Avropa İttifaqında daxili bazarda dövr etməklə və ya şəxsi istifadə məqsədləri üçün «Avropa Birliyi malları» kimi gömrük statusu ilə təmin oluna bilər.

Beləliklə, Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi malları aşağıda göstərilən iki cür statusunu fərqləndirir: Avropa Birliyi malları, xarici mallar.

10.5.2. Gömrük rejimləri

Gömrük rejimləri istənilən dövlətin gömrük hüququnun vacib anlayışlarından sayılır. Avropa gömrük hüququnda da o, əsas anlayışlar sırasına daxildir. Belə ki, bütün mallar üçün müxtəlif gömrük rejimləri müəyyən edilir.

Avropa gömrük hüququ iki cür **gömrük rejimi** nəzərdə tutur:

- əsas gömiTİK rejimləri;
- spesifik gömrük rejimləri.

Əsas gömrük rejimlərinə aşağıda göstərilənlər aiddir:

- sərbəst dövriyyə üçün buraxılış;
- ixrac.

Spesifik gömrük rejimləri isə bunlardan ibarətdir:

- tranzit;
- saxlanc;
- spesifik istifadə;
- emal.

Bütün mallar göstərilən gömrük rejimlərindən birində yerləşdirilir. Bu zaman, yəni malın gömrük rejimlərindən birində yerləşdirilməsi məsələsi üçün gömrük orqanlarının icazə verməsi tələb edilir. Həmin məsələ həmçinin deklarantın (gömrük deklarasiyası təqdim edən şəxsin) iradə və istəyindən asılıdır. Belə ki, gömrük rejimini o, seçir.

Avropa İttifaqının gömrük rejimləri özünəxas xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin, özünəxas xüsusiyyətlərə malik olmalarına baxmayaraq, həmin rejimlər sistem halında birləşmişdir. Belə birləşmə Avropa İttifaqı gömrük rejimlərinin sistemi adlanır.

10.5.3. Gömrük deklarasiyası təqdim etmə

Qeyd etdik ki, bütün mallar gömrük rejimlərinin birində yerləşdirilməlidir. Başqa sözlə, mallar üçün müvafiq bu və ya digər gömrük rejimi müəyyən edilməlidir. Bundan ötrü Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi müvafiq gömrük deklarasiyasının təqdim olunmasını tələb edir.

Gömrük deklarasiyası dedikdə şəxsin seçdiyi müvafiq gömrük rejimində malı yerləşdirmək niyyətini ifadə edən və müəyyənləşdirilmiş formada olan akt başa düşülür. Şəxs gömrük deklarasiyasını bu və digər formada təqdim etməlidir. Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi bu cür **üç forma** nəzərdə tutur:

- elektron forma;
- yazılı forma;
- şifahi forma.

Elektron formanın mahiyyəti gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün zəmri olan informasiyanın gömrük orqanlarına verilməsindən ibarətdir ki, bu.

elektron mübadilə vasitəsi ilə müəyyənləşdirilmiş standartda həyata keçirilir. Bu yolla gömrük deklarasiyası təqdim olunur.

Yazılı forma gömrük deklarasiyasının gömrük orqanlarına yazılı inzibati sənəd şəklində təqdim olunmasını nəzərdə tutur. Belə sənəd **yazılı gömrük deklarasiyası** adlanır ki, onun iki növü fərqləndirilir. Həmin növlərdən biri malların idxalında tətbiq edilir və bu səbəbdən ona **idxal üçün yazılı gömrük deklarasiyası** deyilir. Digər növ isə malların ixracında tətbiq olunur və buna görə o, **ixrac üçün gömrük deklarasiyası** adlanır. Hər iki növ gömrük deklarasiyası Avropa İttifaqında 1 yanvar 1993-cü il tarixindən tətbiq edilir.

Şifahi forma gömrük deklarasiyasının yazılı olmayan üsulla, yəni deklarasiya barədə məlumatların şifahi şəkildə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman hər hansı sənəddən istifadə edilmir. Məsələn, qeyri- kommertiya xarakterli mallar (şəxsi baqaj, ayrı-ayn şəxslər tərəfindən göndərilən predmetlər və s.) sərbəst dövriyyə üçün buraxılarda gömrük deklarasiyası şifahi formada verilir. Şifahi forma həm də qiyməti Avropa İttifaqında müəyyənləşdirilmiş minimum qiymətdən - bir min avrodan çox olmayan kommertiya xarakterli mallar sərbəst dövriyyə üçün buraxılarda tətbiq olunur.

Şifahi formada gömrük deklarasiyası **konkiyudent hərəkətlə'** də təqdim edilə bilər. Məsələn, «yaşıl dəhliz»dən keçid və ya gömrük nəzarəti vasitəsi ilə icazəli keçid (bu zaman gömrük deklarasiyasının təqdim olunması tələb edilmir) və s. konkiyudent hərəkətlərdir.

Göstərilənlərdən üsullardan elektron forma, bir qayda olaraq, deklarasiya təqdim edilməsinin əsas forması sayılır. Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsinə uyğun olaraq, o, gömrük deklarasiyasının təqdim olunmasının əsas forması hesab edilir; gömrük deklarasiyası təqdim etməyin digər formaları isə istisna hallarda tətbiq olunur.

Elektron forma həm də qısa deklarasiya təqdim etməyin əsas formasıdır. **Qısa deklarasiya** dedikdə mal idxal və ya ixrac edən şəxslərin və yaxud onların nümayəndələrinin apanacaq idxal və ya ixrac əməliyyatı barədə gömrük orqanlarına məlumat verməsi (bildiriş) başa düşülür.

Öz adından gömrük deklarasiyası və ya qısa deklarasiya təqdim edən şəxsə **deklarant** deyilir. Müvafiq deklarasiyanı öz adından deyil, gömrük nümayəndəliyinin qaydalanna uyğun olaraq, başqa şəxs adından təqdim edən şəxs də deklarant hesab edilir.

‘ Konkiyudent hərəkət (lat.concludo; ing. conclude akts) konkret davranış aktları ilə ifadə edilən hərəkətdir (bax: Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, с.424).

10.6. Avropa İttifaqının ayrı-ayrı gömrük rejimlərinin xüsusiyyətləri

10.6.1. Malların sərbəst dövriyyə üçün buraxılması

Malların sərbəst dövriyyə üçün buraxılması Avropa İttifaqının gömrük rejimlərindən biridir. O, həm də əsas gömrük rejimləri sırasına daxildir.

Sərbəst dövriyyə üçün buraxılış kimi gömrük rejiminin mahiyyəti nədən ibarətdir? Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa gömrük hüququ malları Avropa İttifaqının bütün ərazisində **sərbəst hərəkət etmək** (dövr etmək) prinsipindən çıxış edir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqının bütün ərazisində malların dövriyyəsi (hərəkəti) sərbəstdir.

Dövriyyənin (hərəkətinin) sərbəstliyi prinsipi, hər şeydən əvvəl, Avropa İttifaqından apanımaqda (ixrac edilməkdə) olan mallara aiddir. Həmin prinsip həmçinin xaricdən gətirilmiş mallara (xarici mallara), yəni xaricdən idxal olunmuş mallara da şamil edilir (o mallara ki, həmin mallar müvafiq gömrük rüsumu alınmaqla Avropa İttifaqında sərbəst dövriyyəyə buraxılır). Xarici mallar Avropa İttifaqına o məqsədlə gətirilir ki, onlar ya Avropa İttifaqının daxili bazarda sərbəst dövriyyəyə buraxılsın, ya da həmin mallar Avropa İttifaqında şəxsi istifadə (istehlak) olunsun. Bundan ötrü xarici mallar (xaricdən gətirilmiş mallar) Avropa İttifaqının malları kimi gömrük statusu ilə təmin olunmalıdır. Sərbəst dövriyyə üçün buraxılış kimi gömrük rejiminin mahiyyəti də xaricdən gətirilmiş mallar (xarici mallar) belə statusla təmin etməkdən ibarətdir.

Malların sərbəst dövriyyə üçün buraxılma proseduru, ilk növbədə, idxal rüsumlarının alınmasını nəzərdə tutur. İdxal rüsumları ümumi gömrük tarifinə uyğun olaraq alınmalıdır. Lakin Avropa İttifaqının qanunvericiliyi müəyyən hallarda idxal rüsumunun alınmasında **gömrük güzəştləri** nəzərdə tutur. Belə ki, bəzi mallar xaricdən Avropa İttifaqı ərazisinə gətiriləndə (idxal olunanda), onlar idxal rüsumu alınmasından azad edilir. Söhbət, **ilk növbədə**, geri qaytarılmış mallardan gedir.

Geri qaytarılmış mallar dedikdə əvvəllər Avropa İttifaqı ərazisindən apanmış (ixrac olunmuş) və sonradan, üç ildən gec olmayaraq, Avropa İttifaqı ərazisinə gətirilərək (idxal olunaraq) sərbəst dövriyyəyə buraxılan mallar başa düşülür; üçillik müddət malın Avropa İttifaqı ərazisindən aparıldığı (ixrac olunduğu) tarixdən hesablanır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu cür mallar idxal rüsumundan azad olunur. Onlar Avropa İttifaqı ərazisindən hansı vəziyyətdə ixrac olunmuşsa, o vəziyyətdə də Avropa İttifaqı ərazisinə gətirilməli, idxal olunmalıdır; bu zaman malların normal köhnəlmə (aşılma) dərəcəsi nəzərə alınmalıdır.

İkinci, Avropa İttifaqı ərazisinə gətiriləndə (idxal olunanda) həm də **dəniz ov məhsulları** idxal rüsumundan azad olunur. Belə məhsullar üçüncü ölkələrin ərazi sularında Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdə qeydiyyatdan keçən və həmin dövlətlərin bayraqları altında üzən gəmilərin köməyi ilə əldə edilməlidir. Avropa İttifaqının gömrük ərazisinə gətirilə

nə (idxal olunana) kimi həmin məhsulları gəmidə emal edilməsinə yol verilir.

İdxal rüsumundan azad olunan **üçüncü növ mallar** Avropa İttifaqı Şurasının **11862009 sayılı rəqlamentinin* meyarlarına cavab verən və uyğun gələn mallardır**. Söhbət vətəndaşların şəxsi mülkiyyət obyektlərindən gedir. **Şəxsi mülkiyyət obyektləri** dedikdə şəxsi istifadə üçün nəzərdə tutulan və ya təyinatı ailə-məişət ehtiyaclarını təmin etməkdən ibarət olan əmlak növləri başa düşülür. Məsələn, məişət predmetləri, ev avadanlıqları, şəxsi əmlak, mebel, şəxsi avtomobil nəqliyyatı, şəxsi təyyarə, gəzinti üçün gəmi və s. əmlak növləri.

İdxal rüsumundan həmçinin aşağıda göstərilən mallar azad edilir:

- fəaliyyəti dayandırılmış müəssisələrin üçüncü ölkələrdə malik olduğu avadanlıqlar (əgər müəssisə öz fəaliyyətini davam etdirmək məqsədi ilə həmin avadanlıqları Avropa İttifaqı ərazisinə gətirərsə, onlar idxal rüsumundan azad edilir);
- sərnişinlərin şəxsi baqajı (baqaj qeyri-kommersiya xarakterli mallardan ibarət olmalıdır);
- təhsil, mədəniyyət və elmi materiallar;
- beynəlxalq və diplomatik münasibətlər çərçivəsində Avropa İttifaqının ərazisinə gətirilən əmlak növləri və s.

Sadaladığımız mallar (geri qaytanmış mallar, dəniz ov məhsulları və s.) Avropa İttifaqının gömrük ərazisinə gətiriləndə onlar imtiyazlı əməliyyatlar çərçivəsində rəsmiləşdirilir. **İmtiyazlı əməliyyatlar çərçivəsində rəsmiləşdirmək** dedikdə Avropa İttifaqı ərazisinə gətirilən malların idxal rüsumundan azad edilməsi başa düşülür.

Qeyd etməliyik ki, sərbəst dövriyyə üçün buraxılış gömrük rejimi **gömrük borcu** kimi məsələ ilə bağlıdır. Belə ki, malların sərbəst dövriyyə üçün buraxılış proseduru, bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, idxal rüsumunun alınmasını nəzərdə tutur. Bundan ötrü, yeni sərbəst dövriyyə üçün buraxılış məqsədi ilə mal rəsmiləşdirilməlidir. Elə bu zaman gömrük idxal rüsumunun ödənilməsi zərurəti, yeni gömrük borcu yaranır. Gömrük borcunun yaranma anı isə gömrük deklarasiyasının qəbul olunduğu vaxtla müəyyən edilir. Başqa sözlə, gömrük deklarasiyasının qəbul olunduğu an gömrük borcunun yaranma anıdır. Gömrük borcu həm də gömrük deklarasiyası qəbul olunana kimi yaranan bilər (məsələn, gömrük qaydaları pozulduqda). Gömrük borcunun nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, gömrük borcu idxal rüsumunun ödənilməsi ilə bağlı olaraq yaranan pul öhdəliyidir.

10.6.2. İxrac gömrük rejimi

İxrac rejimi Avropa İttifaqının gömrük rejimlərindən biridir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, bu gömrük rejimi Avropa İttifaqı mallarına

* URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

münasibətdə tətbiq edilir. Belə ki, Avropa İttifaqı malları Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən xaricə (üçüncü ölkələrə) ixrac oluna bilər. Avropa İttifaqı mallarının Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən ixrac olunması məhz ixrac gömrük rejiminin vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu rejimin köməyi ilə Avropa İttifaqı malları Avropa İttifaqının gömrük ərazisini, necə deyərlər, tərk edir və «Avropa İttifaqı malları» kimi gömrük statusundan məhrum olur.

Malların Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən ixracı həm tarif, həm də qeyri-tarif tənzimləmə tədbirlərinin tətbiqi ilə müşayiət olunur. Söhbət, ilk növbədə, ixrac rüsumunun alınması kimi tarif tənzimləmə tədbirinin tətbiq edilməsindən gedir. Belə ki, əgər Avropa İttifaqı qanunvericiliyində nəzərdə tutularsa, mallar ixrac olunanda gömrük ixrac rüsumu ödənilməlidir. Avropa İttifaqı qanunvericiliyində həm də Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən aparılan (ixrac olunan) malların ixrac rüsumundan azad edilməsi halı nəzərdə tutulur. Belə ki, Avropa İttifaqının qanunvericiliyi **malların müvəqqəti ixracı** kimi prosedur müəyyən edir. Məhz həmin prosedur tətbiq ediləndə Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən aparılan Avropa İttifaqı malların ixrac rüsumundan azad olunur. Lakin malların müvəqqəti ixracı müstəqil gömrük rejimi sayılır. O, xarici ticarət əməliyyatları həyata keçirilərkən yardımçı rol oynayan prosedurdur.

İxrac rüsumu ödənilməsindən başqa, ixrac zamanı aşağıdakı digər tədbirlər də tətbiq edilə bilər;

- ticarət siyasət tədbirləri;
- ixrac kompensasiyasının (əvəzödəməsinin) alınması (kənd təsərrüfatı məhsulları üçün);
- əvvəllər ödənilmiş ƏDV və aksizlərin əvəzinin alınması.

Nəzərə alınmalıdır ki, ixrac gömrük rejimi yalnız Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən aparılan (ixrac olunan) Avropa İttifaqı mallarına münasibətdə tətbiq edilir.

Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən kənara aparılan (ixrac olunan) xarici mallara gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, belə malların münasibətdə ixrac gömrük rejimi tətbiq olunmur. Həmin malların Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən kənara ixrac olunması **reeksport**' kimi gömrük rejimi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Reeksport xarici ticarət əməliyyatları yerinə yetirilən zaman tətbiq edilən yardımçı gömrük rejimidir. Bu səbəbdən o, müstəqil gömrük rejimi sayılır.

10.6.3. Tranzit gömrük rejimi

Bəzən, xarici mallar Avropa İttifaqının gömrük ərazisinə o məqsədlə idxal olunur ki, sonradan həmin mallar Avropa İttifaqı ərazisindən ixrac

¹ *Reeksport gömrük rejimi barədə bax: məsələn, Бежашев К.А., Моисеев Е.Г. Таможенное право. Учебник. М., 2010, с.181-183.*

edilsin. Belə mallara münasibətdə **tranzit gömrük rejimi** tətbiq edilir. Tranzit gömrük rejimi həm də elə xarici mallara münasibətdə tətbiq olunur ki, onlar Avropa İttifaqının gömrük ərazisinə həmin ərazi daxilində təyinat yerinə (gömrük rəsmiləşdirmə yerinə) daşınmaq üçün idxal olunsun; malların daşınması digər gömrük ərazisinin vasitəsi ilə həyata keçirilir. Söhbət, təbii ki, beynəlxalq daşımının növlərindən biri olan tranzit daşımından gedir.' Daşımın mallar isə **tranzit malları** adlanır. Tranzit gömrük rejimi də məhz tranzit mallarına münasibətdə tətbiq olunur.

Tranzit gömrük rejiminin tətbiqi imkan verir ki, tranzit mallar təyinat yerinə çatdırılana və ya Avropa İttifaqı ərazisindən apanlana kimi idxal rüsumunun alınması, habelə digər ticarət siyasət tədbirlərinin tətbiq olunması təxirə salınsın. Belə mallara görə həmçinin ƏDV alınmır, aksiz- lər tutulmur. Tranzit malların Avropa İttifaqının ərazisi ilə daşınması gömrük nəzarəti altında həyata keçirilir.

Tranzit mallar Avropa İttifaqının ərazisindən ixrac edildəndə ixrac rüsumu ödənilmir. Bu zaman həm də ixrac kompensasiyası (əvəzədemə- si) alınmır.

Avropa İttifaqı malların sonradan Avropa İttifaqının gömrük ərazisinə geri idxal oluna bilər. Bu cür hallarda tranzit gömrük rejimi imkan verir ki, idxal rüsumu alınmasın.

Tranzit gömrük rejiminin **iki növü** vardır ki, Avropa İttifaqının gömrük qanunvericiliyi həmin növləri bir-birindən fərqləndirir:

- daxili tranzit;
- xarici tranzit.

Daxili tranzit dedikdə Avropa İttifaqı mallarının Avropa İttifaqının gömrük ərazisinin iki nöqtəsi arasında başqa gömrük ərazisi vasitəsilə daşınması başa düşülür; bu zaman malların malik olduqları öz gömrük statusunu itirmir, saxlayır. Başqa sözlə, daxili tranzit həyata keçirilərkən malların malik olduqları gömrük statusunda («Avropa İttifaqı malları» kimi gömrük statusunda) qalmaqda davam edir. Avropa İttifaqının gömrük sənədlərində daxili tranzit «**T2**» kodu ilə ifadə olunur.

Xarici tranzit dedikdə xarici malların Avropa İttifaqının gömrük ərazisi ilə daşınması başa düşülür; bu zaman idxal rüsumu alınmır və malların malik olduğu gömrük statusunu («xarici mallar» kimi gömrük statusunu) saxlayır, itirmir. Avropa İttifaqının gömrük sənədlərində xarici tranzit «**T1**» kodu ilə ifadə edilir. ^

Qeyd etməliyik ki, tranzit **beynəlxalq-hüquqi baza** əsasında həyata keçirilir. Ona görə ki, tranzit həyata keçirilərkən iki və daha çox dövlətin ərazisindən istifadə olumu. Əgər tranzit Avropa İttifaqının gömrük ərazisi vasitəsi ilə həyata keçirilərsə, tranzit üçün beynəlxalq-hüquqi baza rolunu aşağıdakı sənədlər oynayır:

' Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2009, s.20. ^
URL:<http://www.tamoj.ru>

ümumi tranzit proseduru haqqında Konvensiya (1987-ci ildə qəbul edilən bu konvensiya Avropa Birliyi ölkələri ilə AATA' ölkələri arasında bağlanmışdır);
«BYD Kitabçası tətbiq edilməklə beynəlxalq yük daşınmalan haqqında» Gömrük Konvensiyası (1975-ci il);
Müvəqqəti idxal haqqında İstanbul Konvensiyası (1990-cı il).

10.6.4. Saxlanc gömrük rejimi

Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi saxlanc rejimini xüsusi xarakterli gömrük rejimi kimi müəyyən edir. Həmin rejimin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqının gömrük ərazisinə gətirilən mallar aşağıda göstərilən **məqsədlə** müvəqqəti olaraq saxlanca verilir:

- tətbiq olunan gömrük rejimini müəyyənləşdirmək üçün;
- gömrük deklarasiyası məqsədi ilə mallan rəsmiləşdirmək üçün;
- mallara gömrük orqanlarının baxış keçirmələri üçün; mallan yükləmə və daşıma məqsədi ilə hazırlamaq üçün.

Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi malların saxlanc müddətini müəyyənləşdirmir. Bu 0 deməkdir ki, mallar qeyri-müəyyən müddətə saxlanca verilir, yəni saxlanc müddətlə məhdudlaşdırılmır; yalnız tez xarab olan və korlanan mallann saxlanc müddəti müəyyən edilir. 1992-ci il Gömrük Məcəlləsi isə malların saxlancını müddətə görə məhdudlaşdırır və bu səbəbdən «**müvəqqəti saxlanc**» anlayışı işlədir.

1992-ci il Gömrük Məcəlləsi müvəqqəti saxlanca müstəqil gömrük rejimi kimi baxmır. Həmin məcəlləyə görə, müvəqqəti saxlanc Avropa İttifaqının gömrük ərazisinə gətirilən mallann gömrük rəsmiləşdirməsinin mərhələlərindən biri sayılır.

Saxlanc gömrük rejimi bir neçə qrupa bölünür ki, **gömrük anbarı** həmin qruplardan biridir. Sözügedən gömrük rejimi xarici mallann müddətlə məhdudlaşdırılmadan Avropa İttifaqının gömrük ərazisində saxlanmasını nəzərdə tutur; bu zaman nə idxal rüsumu alınır, nə də hər hansı ticarət siyasət tədbiri tətbiq olunur. Gömrük anbarında saxlanan mallar nə emal oluna, nə də istifadə (istehlak) edilə bilər.

Gömrük anbarı dedikdə elə bir bina (yer) başa düşülür ki, burada mallann gömrük anbar rejimində saxlanmasına gömrük orqanlan tərəfindən icazə verilir. Gömrük anbarının sahibinə **operator** (gömrük anbarının operatom) deyilir. Gömrük anbarının operatorları yalnız üzv-dövlətlərin gömrük orqanlarından lisenziya (xüsusi razılıq) aldıqdan sonra fəaliyyət göstərə bilərlər, çünki onlann fəaliyyəti lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növü sayılır.

Gömrük anbarının **iki tipi** fərqləndirilir:

' AATA dedikdə Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası başa düşülür ki, buraya İslandiya, Norveç, İsveçrə və s. ölkələr daxildir (*AATA barədə ətraflı bax*: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s. 188-189).

- xüsusi gömrük anban;
- ümumi gömrük anbarı.

Xüsusi gömrük anbarı dedikdə operatorun öz məqsədləri üçün istifadə etdiyi anbar başa düşülür. Ümumi gömrük anbarından isə istənilən şəxs istifadə edə bilər. İstifadəçi şəxs ona göstərilən saxlama xidmətinə görə operatora haqq ödəyir. Deməli, bu tip gömrük anbar operatorunun fəaliyyəti ödənişlidir (əvəzlidir).

Azad zona saxlanma gömrük rejiminin digər qrupu sayılır. Bunun, yəni azad zona gömrük rejiminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən kənar olan xarici mallar azad zona ərazisində bilavasitə yerləşdirilir; belə mallara görə idxal rüsumu alınmır. Lakin azad zona ərazisində yerləşdirilmiş mallara münasibətdə ticarət siyasət tədbirləri tətbiq oluna bilər.

Azad zona mənsə yerindən (ölkəsindən), xarakterindən (təbiətindən), təyinatından və keyfiyyətindən asılı olmayaraq, istənilən xarici mal üçün açıqdır. Azad zona gömrük rejimi həm də Avropa İttifaqının istənilən malına münasibətdə tətbiq edilə bilər.

Malları azad zonada yerləşdirilməsi müddət ilə məhdudlaşdırılmır. Bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları isə azad zonada müəyyən müddətə yerləşdirilə bilər.

Azad zona ərazisində istənilən istehsal və kommertiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə yol verilir. Lakin bu haqda səlahiyyətli gömrük orqanlarına qabaqcadan məlumat verilməlidir. Azad zona ərazisində olan mallardan istifadə olunmasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, belə malları vəziyyətinin dəyişdirilməsinə, emalına, başqa malları istehsalında istifadəsinə və istehlak edilməsinə yol verilir.

Saxlanma gömrük rejiminin ibarət olduğu qruplar sırasına həmçinin müvəqqəti idxal aiddir. Bunun, yəni müvəqqəti idxal gömrük rejiminin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, xarici mallar sonradan Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən apanımaq (ixrac olunmaq) üçün Avropa İttifaqı ərazisinə gətirilir (idxal olunur). Bu zaman mal sahibləri idxal rüsumu ödənilməsindən tam və ya qismən azad edilir; mallar isə Avropa İttifaqı ərazisindən öz vəziyyətini dəyişmədən ixrac olunur. Müvəqqəti idxal olunmuş maldan öz funksional təyinatına uyğun olaraq istifadə edilə bilər; bu mallardan kommertiya dövriyyəsində istifadə olunmasına yol verilir. Lakin onların emal olunmasına və ya vəziyyətinin hər hansı şəkildə dəyişdirilməsinə yol verilmir (malın normal təbii aşılama dərəcəsi istisna olmaqla).

Müvəqqəti idxal müddətlə məhdudlaşdırılır. Belə ki, xarici mal Avropa İttifaqına müəyyən müddətə idxal olunur. Sözügedən gömrük rejiminin «müvəqqəti idxal» adlanmasının səbəbi də məhz bundan ibarətdir.

Müvəqqəti idxalın müddəti məsələsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu məsələ hər bir konkret halda səlahiyyətli gömrük orqanları tərəfindən idxalın məqsədi nəzərə alınmaqla həll edilir. Lakin müvəqqəti idxalın müddəti 24 aydan çox ola bilməz. Bununla bərabər, mal sahibinin

müraciəti əsasında müvəqqəti idxal müddətinin sonradan uzadılmasına icazə verilir.

İstənilən fiziki və hüquqi şəxs müvəqqəti idxal üçün malları deklarasiyalaşdırmaq (bəyan etmək) hüququna malikdir. Avropa İttifaqının rezi- denləri (fiziki və hüquqi şəxslər) isə belə hüquqdan məhrumdur. Belə ki, onlar müvəqqəti idxal üçün malları deklarasiyalaşdırma bilməzlər.

Müvəqqəti idxal gömrük rejimi imkan verir ki, bəzi mallara görə idxal rüsumu alınmasın, yəni həmin mallar idxal rüsumunun ödənilməsindən tam azad edilsin. Avropa Komissiyasının 245493 (EEC) nömrəli rəqlamenti' bu cür malların siyahısını verir (məsələn, sərgilərdə nümayiş olunmaq üçün nəzərdə tutulan mallar, dərs vəsaitləri, elmi avadanlıqlar, sərnışinlərin baqajı, tibbi və laboratoriya avadanlıqları və s.)

Göstərilən rəqlament həm də idxal rüsumundan qismən azad edilən malların siyahısını verir. Qismən azad etmə idxal rüsumunun müvafiq məbləğinin 3 faiz həcmində ödənilməsini nəzərdə tutur (malın Avropa İttifaqının gömrük ərazisində olduğu hər aya görə 3 faiz ödənilməlidir).

10.6^5. Emal (emaletmə) gömrük rejimi

Avropa gömrük hüququnun tanıdığı gömrük rejimlərindən biri emaletmə hesab olunur. **Emaletmə gömrük rejiminin** mahiyyəti bundan ibarətdir ki, həmin rejim Avropa İttifaqının gömrük ərazisində xarici malları, Avropa İttifaqı gömrük ərazisindən kənarında isə Avropa İttifaqı mallarının emal olunmasına, yəni hazırlanmasına (düzəldilməsinə) imkan verir. Deməli, həm xarici mallar, həm də Avropa İttifaqı mallarının emalın predmeti ola bilərlər. Əgər hər hansı mal onun hazırlanmasına (düzəldilməsinə) yönələn əməliyyata məruz qalarsa, belə mal **emal olunmuş məhsul (məmulat)** hesab edilir və ona emal gömrük rejimi tətbiq olunur. Başqa sözlə, malın hazırlanmasına (düzəldilməsinə) yönələn hər hansı əməliyyat həyata keçirilərsə, həmin mal emal olunmuş məhsul (mal) kimi tanınır və o, emal gömrük rejimində yerləşdirilir. Bu səbəbdən Avropa gömrük hüququna görə, emal prosesi malın hazırlanmasına (düzəldilməsinə) yönələn əməliyyatdır.

Emal (malın hazırlanmasına yönələn əməliyyat) anlayışına, hər şeydən əvvəl, malın şəklinin (formasının) dəyişdirilməsi daxildir. Belə ki, müvafiq əməliyyatın aparılması nəticəsində malın şəklində (formasında) dəyişdirilərsə, bu, emal hesab edilir. Əgər malın istehsalında xammal, tərkib hissə və s. vasitələrdən istifadə edilərsə, bu da emal sayılır. Mal quraşdırıldı (yığıldığı) hallarda da söhbət emaletmə prosesindən gedə bilər. Təmir etmə də malın emalı hesab edilir.

Avropa gömrük hüququ emal gömrük rejiminin **iki tipini** nəzərdə tutur:

' URL:<http://ww.v.eur-lex.europa.eu>

- xarici emal;
- daxili emal.

Əgər Avropa İttifaqı malları emal üçün Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən müvəqqəti olaraq kənara apanlarsa (müvəqqəti ixrac edilərsə) və onlar müəyyən əməliyyatlara məruz qalarsa, bu, **xarici emal** adlanır. Emal olunmuş mallar Avropa İttifaqında sərbəst dövriyyə üçün buraxıla bilər. Bu zaman mallar idxal rüsumundan tam və ya qismən azad edilir.

Daxili emal dedikdə xarici malların Avropa İttifaqının gömrük ərazisində emal olunması başa düşülür. Bu zaman idxal rüsumu alınmır və ticarət siyasət tədbirləri tətbiq olunmur. Daxili emal gömrük rejimi Avropa İttifaqının təsərrüfat subyektlərinə (müəssisələrə) imkan verir ki, onlar üçüncü ölkələrdən mallar (xarici mallar) gətirsin və həmin mallardan sənaye emalı məqsədi ilə istifadə etsinlər. Belə halda idxal rüsumu alınmır.

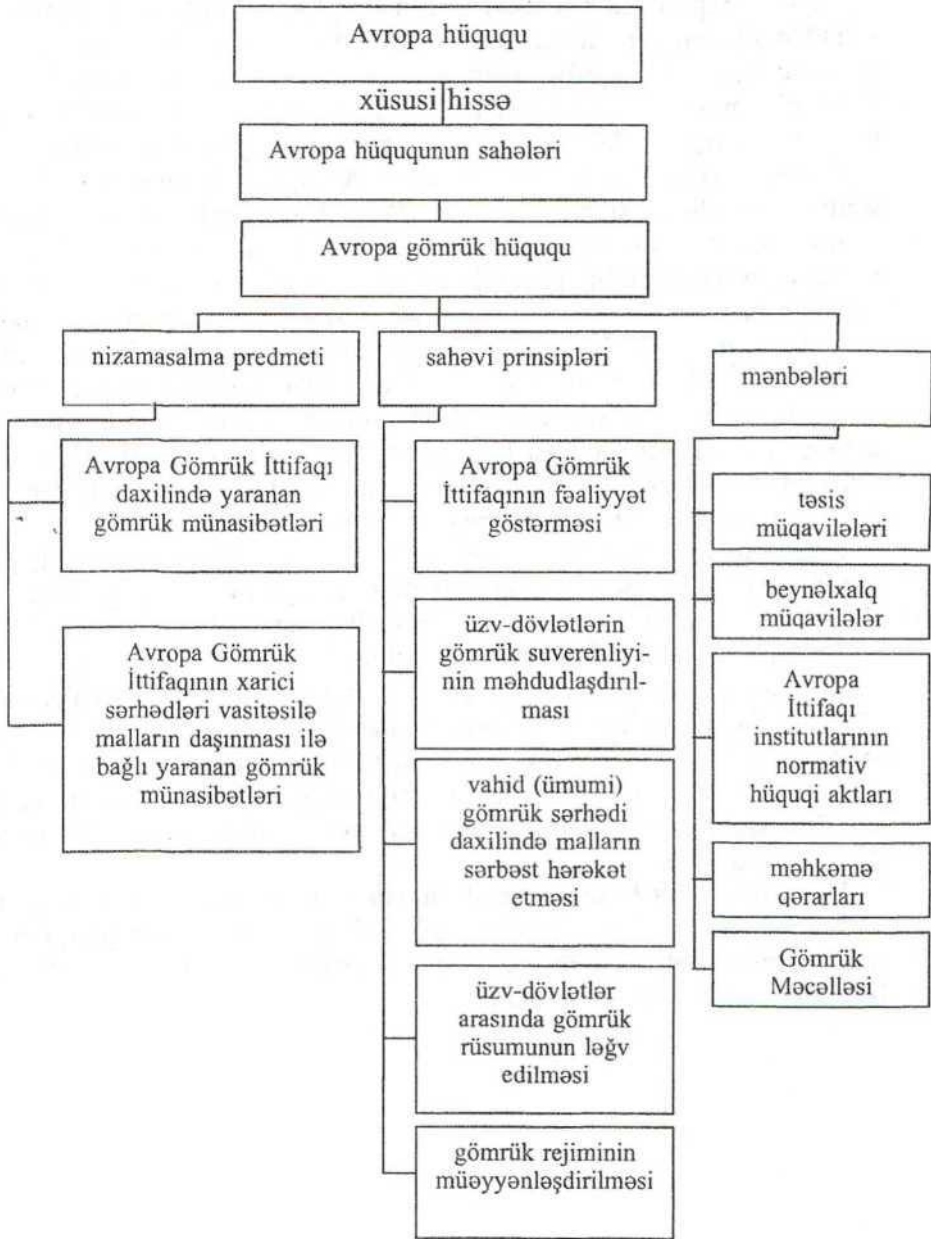
Avropa İttifaqının gömrük ərazisində emal olunmuş mallara münasibətdə **iki cür gömrük rejimi** tətbiq olunur. Birinci, **malların sərbəst dövriyyə üçün buraxılması** kimi gömrük rejimi tətbiq edilir. Belə ki, xarici mallar Avropa İttifaqının gömrük ərazisində emal olunduqdan sonra Avropa İttifaqında sərbəst dövriyyə üçün buraxıla bilər.

Emal olunmuş mallara münasibətdə, ikinci, **reeksport** gömrük rejimi tətbiq oluna bilər. Belə ki, xarici mallar Avropa İttifaqının gömrük ərazisində emal olunduqdan sonra, həmin mallar (emal olunmuş mallar) Avropa İttifaqından kənara (xaricə) ixrac edilir.

Xarici emal və daxili emal gömrük rejimləri bir-birindən **iki cəhətə** görə fərqlənir. Birinci fərq bundan ibarətdir ki, xarici və daxili emal əməliyyatları ayn-ayn yerlərdə həyata keçirilir. Qeyd etdiyimiz kimi, xarici emal əməliyyatları Avropa İttifaqının gömrük ərazisindən kənarında apanılır; daxili emal əməliyyatları isə Avropa İttifaqının gömrük ərazisində həyata keçirilir.

İkinci, onlar bir-birindən emal olunan malların malik olduqları gömrük statusuna görə fərqlənir. Xarici emal malları «Avropa İttifaqının malları» kimi gömrük statusuna malikdir; daxili emal mallarının isə «xarici mal- laD» kimi gömrük statusu vardır.

X FƏSİL ÜZRƏ SXEM

və s.

X FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Бекашев К.А., Моисеев Е.Г. Таможенное право. Учебник. М., 2010, (гл. XIII).
2. Борисов К.Г. Международное таможенное право. Учебное пособие. М., 1999, 352 с.
3. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 24).
4. Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М. Энтина. М., 2002 (гл. 16).
5. Наку А.А. Таможенное право ЕС. Учебное пособие. М., 2003, 76 с.
6. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. 7).

XI FƏSİL. AVROPA TİCARƏT HÜQUQU

11.1. Avropa ticarət hüququnun anlayışı və xüsusiyyətləri

11.1.1. Avropa ticarət hüququnun anlayışı və Avropa hüquq sistemində onun tutduğu yer

Biz, əvvəlki mövzuların birində Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq sahələri arasında Avropa ticarət hüququnun da adım çəkmişik. Bu isə təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, tələb olunan əsaslar (meyarlar), hər şeydən əvvəl, özünəxas nizamasalma predmeti mövcud olduqda, hər hansı müəyyən hüquqi qurum bu və ya digər hüquq sistemində müstəqil sahə kimi status əldə edir. Söylədiyimiz bu nəzəri fikri Avropa ticarət hüququ haqqında da demək olar.

Qeyd etməliyik ki, Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarının müəyyən hissəsi (belə normalann sayı kifayət qədərdir) ticarət sahəsində yaranan münasibətləri (**ticarət münasibətlərini**) tənzimləyir. Ticarət münasibətlərinin yaranması və həmin münasibətləri tənzimləyən çoxsaylı hüquq normalarının mövcud olması faktı imkan verir ki, Avropa hüququnun tərkibində müstəqil hüquq sahəsi kimi Avropa ticarət hüququ ayrılısın. Başqa sözlə, Avropa ticarət hüququ Avropa hüququnun **müstəqil hüquq sahələrindən biridir**; onun Avropa hüquq sistemində tutduğu yeri məhz bu cür müəyyənləşdirmək lazımdır. Avropa ticarət hüququ həm də Avropa hüququm **xüsusi hissəsinə** daxil olan sahədir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, Avropa ticarət hüququ hal-hazırda ən dinamik surətdə inkişaf edən sahələrdən biri kimi tanınır. Bu gün o, beynəlxalq ticarət hüququnun norma və prinsiplərinə daha çox uyğun gələn hüquq sahəsi hesab edilir.

Avropa ticarət hüququnun təşkkül tapması XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Belə ki, məlum olduğu kimi, həmin zamanlarda üç Avropa **inteqrasiya** birliyi təsis edilmişdir. Məhz bu inteqrasiya birliklərinin təsis edildiyi vaxtdan Avropa ticarət hüququ formalaşmağa başlamışdır. Onun formalaşma prosesi Avropa kömrük hüququ ilə birlikdə və eyni vaxtda, bu hüquq sahəsi ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində həyata keçirilmişdir. Avropa ticarət hüququ bu gün də Avropa gömrük hüququ ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf edir; o, xüsusən də son zamanlar Avropa ticarət hüququnun inkişafına yeni impuls vermişdir.

11.1.2. Avropa ticarət hüququnun nizamasalma predmeti

Avropa ticarət hüququnun **nizamasalma predmeti** dedikdə onun tənzimlədiyi ictimai münasibətlər başa düşülür. Nizamasalma predmeti elə bir əsas meyardır ki, onun sayəsində Avropa ticarət hüququ Avropa hüquq sistemində müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınır.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 3-cü maddəsində göstərilir ki, Avropa İttifaqı kimi inteqrasiya qummunun müstəsna səla-

hiyyətlərinə hansı məsələlər daxildir; ümumi ticarət siyasəti həmin məsələlərdən biridir. Avropa İttifaqının müstəsna səlahiyyətinə aid olduğuna görə üzv-dövlətlər ümumi ticarət siyasətini nə formalaşdırma, nə də həyata keçirə bilərlər.

Ümumi ticarət siyasətini formalaşdırmaq və həyata keçirmək üçün, təbii ki, müvafiq hüquq normaları müəyyən edilmişdir; məhz həmin normaların məcmusuna Avropa ticarət hüququ deyilir və belə normalar üçüncü ölkələrlə ticarət münasibətlərinə dair ümumi qaydalar müəyyən edir.

Ümumi ticarət siyasəti dedikdə xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi siyasət başa düşülür. Ümumi ticarət siyasəti, hər şeydən əvvəl, xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Məhz **xarici ticarət münasibətləri** Avropa ticarət hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir. Xarici ticarət münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi isə Avropa ticarət hüququ adlanır.

Avropa ticarət hüququ dedikdə üçüncü ölkələrlə üzv-dövlətlər arasında yaranan xarici ticarət münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Xarici ticarət münasibətlərini tənzimlədiyinə görə o, **xarici ticarət hüququ** hesab edilir. Təsadüfi deyil ki, Avropa ticarət hüququ xarici ticarətdə qeyri-tarif tənzimləmə tədbirlərinin tətbiqi üzrə aşağıda göstərilən bir sıra vacib məsələni əhatə edir:

- malların ixrac və idxalına nəzarət olunması;
- kəmiyyətə məhdudlaşdırma;
- mal ixracına kömək edilməsi;
- dempingdən müdafiə;
- subsidiya;
- xarici ticarət maneələri;
- ticarət preferensiyası.

Avropa ticarət hüququnun tənzimlədiyi xarici ticarət münasibətlərinin **predmetini** təkcə mallar təşkil etmir; bu münasibətlərin predmeti qismində həm müxtəlif növ xidmətlər, həm də əqli mülkiyyət obyektləri çıxış edə bilər.

Avropa İttifaqında elektron ticarət və onun hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi də həyata keçirilir. Elektron ticarət (electronic commerce) dedikdə elektron rabitə vasitələrindən istifadə etməklə kommersiya xarakterli əqdlər bağlanması başa düşülür. Onu ənənəvi ticarətdən fərqləndirmək lazımdır. Ticarətin bu növləri arasında prinsipial fərq bundan ibarətdir ki, elektron ticarət zamanı mallar və ya xidmətlər internet şəbəkəsinin vasitəsi ilə hərəkət edir.

Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 2000-ci ildə **2000/31/EC nömrəli direktiv**' qəbul edilmişdir ki, həmin direktiv Avropa İttifaqında elektron ticarətin hüquqi əsası sayılır. Avropa İttifaqında elek-

tron ticarətin hüquqi tənzimlənməsi məhz bu direktivin vasitəsi ilə həyata keçirilir. Üzv-dövlətlər öz qanunvericiliklərini həmin direktivə uyğunlaşdırmışdır. Nəticədə üzv-dövlətlərin elektron ticarət haqqında qanunvericilikləri bir-birinə yaxmılaşdırılmışdır. Sözügedən normativ akt **elektron ticarət haqqında direktiv** adlanır.

Elektron ticarət haqqında direktivlə bir sıra vacib məsələ tənzimlənilir. Elektron yolla, hər şeydən əvvəl, internet şəbəkəsinin vasitəsi ilə müqavilə bağlamaq həmin məsələlərdən biridir. Direktiv üzv-dövlətlərin üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, onlar elektron müqavilələrdən (electronic contracts) istifadə olunmasına mane olan halları aradan qaldırmalıdır. Elektron yolla bağlanan müqavilələr icra edilməlidir. Əgər elektron yolla bağlanan müqavilənin icra olunmasının bütün mərhələlərində onun icrasına mane olan halar mövcud olarsa və ortaya çıxarsa, üzv-dövlətlər həmin maneələri aradan qaldırmaq üçün müvafiq tədbirlər görməlidir. Həm də deməli ki, elektron yolla bağlanan müqavilələr, ənənəvi üsulla bağlanan müqavilələr kimi, eyni hüquqi qüvvəyə malikdir.

Elektron ticarət haqqında direktiv Avropa İttifaqı ərazisindən malgön- dərənini (satıcının) göstərdiyi xidmətlərə şamil olunur. Bu normativ akt üçüncü ölkələrin (Avropa İttifaqının üzvü olmayan dövlətlərin) ərazisindən göstərilən xidmətlərə tətbiq edilmir.

11.1.3. Avropa ticarət hüququnun subyektləri və prinsipləri

Avropa ticarət hüququnun nizamlaşdırma predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər (xarici ticarət münasibətləri) quruluşca bir neçə elementdən ibarətdir; subyekt tərkibi həmin elementlərdən biridir. Məlum məsələdir ki, subyektlər olmadan xarici ticarət münasibətləri yarana bilməz. Söhbət Avropa ticarət hüququnun subyektlərindən gedir. Hansı qurum və şəxs Avropa ticarət hüququ ilə tənzimlənen ictimai münasibətlərdə iştirak edə bilərsə, onlar Avropa ticarət hüququnun subyektləri kimi tanınır.

Avropa ticarət hüququnun subyektləri dedikdə onunla tənzimlənen xarici ticarət münasibətlərinin mümkün iştirakçıları başa düşülür. Avropa İttifaqı, Avropa İttifaqının institutları, üzv-dövlətlər və üzv-dövlətlərin şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxsləri) həmin münasibətlərin iştirakçıları ola bilərlər. Buna görə də onlar Avropa ticarət hüququnun subyektləri sayılırlar.

Avropa ticarət hüququ öz nizamlaşdırma predmetinə daxil olan münasibətləri müəyyən özünəməxsus spesifik əsas ideya və rəhbər başlanğıclar sayəsində tənzimləyir. Hüquqi tənzimlənmənin əsas ideyaları və rəhbər başlanğıclar **Avropa ticarət hüququnun prinsipləri** adlanır; özünəməxsus prinsiplərə malik olmaq Avropa ticarət hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmasını şərtləndirən meyarlardan biridir.

Avropa ticarət hüququnun özünəməxsus aşağıdakı **sahəvi (xüsusi) prinsiplərini** fərqləndirmək mümkündür:

- malların Avropa İttifaqında sərbəst hərəkət etməsi prinsipi;
- ümumi ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi prinsipi;
- Avropa ticarət hüququnun xarici ticarət hüququ olması prinsipi;
- ticarət müdafiə tədbirlərinin görülməsi prinsipi;
- ixrac rüsumundan imtina etmək siyasətinin yürüdülməsi prinsipi;
- ixracı maksimum səviyyəyə çatdırmaq prinsipi;
- idxal üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi prinsipi və s.

11.2. Avropa ticarət hüququnun mənbələri

11.2.1. Təsis müqavilələri

Avropa ticarət hüququnun ibarət olduğu müvafiq hüquq normaları ya təsis müqavilələrində, ya beynəlxalq müqavilələrdə, ya Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktlarında, ya da məhkəmə qərarlarında ifadə olunur. Buna görə də onlar Avropa ticarət hüququnun mənbəyi sayılır.

Təsis müqavilələri Avropa ticarət hüququnun əsas mənbəyidir. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədən gedir. Burada Avropa ticarət hüququ üçün olduğu əhəmiyyətli olan bir sıra norma təsbit olunmuşdur. Həmin normalarda ümumi ticarət siyasətinin anlayışı, mahiyyəti, əsas məqsəd və istiqamətləri formülə edilir; bu normalar həmçinin ticarət sahəsində Avropa İttifaqı institutlarının səlahiyyətlərini və daxili normativ aktların qəbul edilmə qaydalarını müəyyənləşdirir. Hətta «**ümumi ticarət siyasəti**» anlayışını ilk dəfə təsis müqavilələrindən biri, yəni Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsi (1957-ci il) işlətməmişdir ki, sonralar həmin müqavilənin adı Lissabon Müqaviləsi ilə (2007-ci il) dəyişdirilərək «Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə» kimi adla əvəz olunmuşdur.

Ümumi ticarət siyasətinin formalaşmasında Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsi böyük rol oynamışdır. Daha doğrusu, ümumi ticarət siyasəti məhz həmin müqavilə əsasında formalaşmışdır; nəticədə ümumi ticarət siyasəti Avropa Kömür və Polad Birliyinin, eləcə də Avropa Atom Enerji Birliyinin təsis edilməsi haqqında müvafiq müqavilələrin aid olduğu sahələrə şamil edildi.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqaviləyə görə, Avropa İttifaqı üçüncü ölkələrlə ticarət sazişləri bağlaya bilər; bundan ötrü, ilk növbədə, müəyyən danışıqlar apanimalıdır. Belə danışıqlar isə Avropa Komissiyası tərəfindən aparılır. Belə ki, Avropa Komissiyası üçüncü ölkələrlə ticarət sazişləri bağlamaq üçün danışıqlar aparmaq hüququna malikdir. Lakin, danışıqların apanimasından əvvəl o, Avropa İttifaqı Şurasından lazımi səlahiyyət almalıdır.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə müəyyən edir ki, üçüncü ölkələrlə Avropa İttifaqı adından ticarət sazişlərini Avropa İttifaqı Şurası bağlayır. Bu, onun müstəsna səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Odur ki,

üçüncü ölkələrlə ticarət sazişlərini Avropa İttifaqı adından yalnız həmin orqan (institut) bağlaya bilər. Şübhəsiz, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə təsbit edilən bu kimi normalann Avropa ticarət hüququ üçün vacib əhəmiyyəti vardır. Həmin müqavilədə nəzərdə tutulan belə bir norma da aktualdır ki, Avropa İttifaqı Şurası ticarət siyasəti sahəsində normativ hüquqi aktlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir.

Sözügedən müqaviləyə görə, ticarət balansını pozulduğu və ya iqtisadi çətinlik yarandığı hallarda üzv-dövlətlər müdafiə tədbirləri görə bilərlər; bunun üçün Avropa Komissiyasının razılığı tələb edilir. Lakin görülmən müdafiə tədbirlərinin nəticəsində ümumi bazanın fəaliyyəti pozulmamalıdır.

Avropa ticarət hüququnun mənbəyi kimi **Lissabon Müqaviləsi** (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə, 2007-ci il) barədə xüsusilə danışmaq lazımdır. Sözügedən müqavilədə aşağıdakılar ehtiva olunmuşdur:

- ümumi ticarət siyasəti haqqında normaların strukturunu mühüm dərəcədə dəyişdirir;
- ümumi ticarət siyasətini Avropa İttifaqının müstəsna səlahiyyətinə aid olan məsələlərdən biri hesab edir;
- üzv-dövlətləri ticarətə aid müstəqil müdafiə tədbirləri görmək hüququndan qəti olaraq məhrum edir;
- ticarət siyasətinə aid normativ hüquqi aktların qəbul olunmasında və beynəlxalq ticarət sazişlərinin bağlanması Avropa Parlamentinin rolunu möhkəmləndirir;
- ümumi ticarət siyasətinin həyata keçirildiyi sferanı genişləndirir;
- ümumi ticarət siyasətini Avropa İttifaqının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edir.

11.2.2. Beynəlxalq müqavilələr

Beynəlxalq müqavilələr Avropa ticarət hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət Avropa İttifaqının ticarət sahəsində bağladığı beynəlxalq müqavilələrdən, yəni **beynəlxalq ticarət sazişlərindən** gedir. Belə müqavilələr (sazişlər) müxtəlif məqsədlər üçün bağlanır. Bu baxımdan, yəni hansı məqsədlər üçün bağlanması nöqteyi-nəzərindən Avropa İttifaqının beynəlxalq ticarət sazişlərini aşağıdakı bir neçə **qrupa** bölmək olar:

- sərbəst (azad) ticarət haqqında saziş;
- beynəlxalq ticarət-iqtisadi təşkilatların yaradılması haqqında saziş;
- ayrı-aynı malların (kənd təsərrüfatı məhsullarının, toxuculuq mallarının, kömür, polad və digər növ malların) beynəlxalq ticarətinin məhdudlaşdırılması haqqında saziş (belə sazişlərin vasitəsi ilə daxili bazar üçün arzuolunmaz nəticələrin yaranmasının qarşısı alınır);
- ən əlverişli şərait yaratmaq prinsipinin (rejiminin) müəyyənləşdirilməsinə dair saziş;
- milli rejim prinsipinin müəyyənləşdirilməsinə dair saziş;

- tarif güzəştinin müəyyənləşdirilməsinə dair saziş;
- azad ticarət rejiminin müəyyənləşdirilməsinə dair saziş (bu rejim Avropa İttifaqına mallar idxal olunan zaman birtərəfli qaydada iqtisadi inkişafa İcömək etmək məqsədi ilə tətbiq edilir);
- beynəlxalq ticarətin ayrı-ayn məsələlərinə dair saziş.

Avropa ticarət hüququnun mənbələri **iyerarxiyasında** beynəlxalq ticarət sazişlərinin tutduğu yerə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu iyerarxiyada onlar bilavasitə təsis müqavilələrindən sonrakı yeri tutur. Avropa İttifaqının bağladığı beynəlxalq müqavilələrin spesifikliyi bundan ibarətdir ki, onlar təsis müqavilələrinə zidd ola bilməz. Başqa sözlə, beynəlxalq müqavilələr təsis müqavilələrinə uyğun olaraq bağlanmalıdır. Uyğunluq məsələsi üzərində nəzarəti qabaqcadan (a priori) Avropa İttifaqı Məhkəməsi həyata keçirir.

Avropa İttifaqının bağladığı beynəlxalq ticarət sazişləri həm Avropa İttifaqının institutları, həm də üzv-dövlətlər üçün məcburidir; onlar Avropa İttifaqı institutlarının ticarət siyasəti sahəsində qəbul etdikləri normativ hüquqi aktlara münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu səbəbdən onlar arasında ziddiyyət və ya fərqli mövqe yaranarsa, beynəlxalq ticarət sazişləri tətbiq edilir.

11.2.3. Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktları

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının institutları normativ hüquqi aktlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir; belə aktlar Avropa hüququnun mənbələri sisteminə daxildir. Əgər Avropa İttifaqının institutları ticarət siyasəti məsələlərinə dair normativ hüquqi aktlar qəbul edərsə, onlar Avropa ticarət hüququnun mənbəyi qismində çıxış edir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktları Avropa ticarət hüququnun mənbə növlərindən biridir.

Reqlament normativ hüquqi aktların əsas forması sayılır. Avropa ticarət hüququnun mənbəyi olan reqlament, adətən, Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən müstəqil surətdə qəbul edilir. Avropa İttifaqı Şurasının müstəqil surətdə qəbul etdiyi reqlamentlər ümumi ticarət siyasəti kimi vacib məsələnin hüquqi tənzimlənməsində əsas və başlıca rol oynayır. Unutmaq olmaz ki, ümumi ticarət siyasəti sahəsinin hüquqi tənzimlənməsi, əsasən, Avropa İttifaqı Şurasının müvafiq reqlamentlərinin vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilir.

Avropa İttifaqı Şurasının reqlamentləri ümumi ticarət siyasətinə aid müxtəlif məsələləri tənzimləyir. Məsələn, 260369EEC nömrəli reqlament (1969-cu il) malların ixracına nəzarət olunmasının ümumi qaydalarnı müəyyənləşdirir; 2602009EC nömrəli reqlament (2009-cu il) işə malların idxalına nəzarət edilməsi kimi məsələni tənzimləyir; 12252009EC nömrəli reqlament (2009-cu il) antidempinq tənzimlənməsini (antidempinq

prosedurunu) qaydaya salır; 5972009EC nömrəli rəqlament işə subsidiyanın vasitəsi ilə istehsal olunmuş malların idxalından müdafiə məsələsinə həsr olunmuşdur.'

Avropa İttifaqı Şurası rəqlamenti müstəqil surətdə deyil, həm də Avropa Parlamenti ilə birlikdə qəbul edə bilər. Məsələn, 6892008EC nömrəli rəqlamenti Avropa İttifaqı Şurası Avropa Parlamenti ilə birlikdə qəbul etmişdir;^ həmin rəqlament təhlükəli kimyəvi maddələrin ixrac və idxalını tənzimləyir.

Avropa İttifaqı Şurasının Avropa Parlamenti ilə birlikdə qəbul etdiyi rəqlamentlər, adətən, qarışıq məsələləri nizamlayır. **Qarışıq məsələlər** dedikdə Avropa İttifaqının həm ümumi ticarət siyasəti, həm də digər sahələrdəki səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər başa düşülür.

Rəqlament həm də «Avropa İttifaqının Komissiyası» kimi institut tərəfindən qəbul edilə bilər; belə rəqlamentlər yardımçı rol oynayır. Belə ki, Avropa Komissiyasının qəbul etdiyi rəqlamentlər ya ayn-ayrı ölkələrə və ya mal növlərinə münasibətdə Avropa İttifaqı Şurasının müvafiq rəqlamentlərinin icrasını təmin edir, ya da prosedur məsələləri tənzimləyir.

Direktiv, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququnun mənbələri sırasına daxildir. Belə ki, direktiv Avropa İttifaqı institutlarının qəbul etdikləri normativ hüquqi aktların formalanndan (növlərindən) biridir. Buna görə də direktiv Avropa ticarət hüququnun mənbəyi ola bilər, bu şərtlə ki, o, ticarət məsələsinə aid olsun.

Direktivdən, əsasən, üzv-dövlətlərin milli hüquqların **harmonizasiya** edilməsi (uyğunlaşdırılması və yaxınlaşdırılması) sahəsində geniş səviyyədə istifadə olunur; onun köməyi ilə bu və ya digər sahədə, o cümlədən ticarət sahəsində müxtəlif üzv-dövlətlərin milli hüquq normaları arasında toqquşma (kolliziya) aradan qaldırılır. Deməli, direktivin əsas rolu harmonizasiya üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Direktiv Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilir; bu sənədi həm də Avropa Komissiyası qəbul edə bilər.

Qərar da Avropa hüququnun mənbələri sırasına aiddir. Deməli, o da Avropa ticarət hüququnun mənbəyi sayılır. Qərann vasitəsi ilə aşağıdakılar rəsmiləşdirilir:

- Avropa İttifaqının institutları tərəfindən beynəlxalq sazişlərə rəy verilməsi;
- antidempinq və digər müdafiə tədbirlərinin tətbiqi çərçivəsində təhqiqat aparılması və ya ona xitam verilməsi;
- ayn-ayn ölkələrdən gətirilən müəyyən mallar üçün xüsusi idxal şərtlərinin müəyyən edilməsi.

Qərar həm Avropa İttifaqı Şurası, həm də Avropa Komissiyası tərəfindən qəbul oluna bilər.

' URL:<http://www.eur-lex.europa.eu> ■

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

11.2.4. Məhkəmə qərarları

Məhkəmə qərarları Avropa hüququnun mənbə növlərindən biridir. Təbii ki, onlar Avropa ticarət hüququnun da mənbəyi qismində çıxış edə bilər. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin çıxardığı qərardan** gedir. Belə qərarlar Avropa ticarət hüququnun mənbələri arasında xüsusi yer tutur.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa İttifaqının səlahiyyətinə aid edilən və ümumi ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan bütün məsələlərə (işlərə) baxır. Onun baxdığı işlərə **birbaşa yurisdiksiya işləri** aiddir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən həm də **preyudisional** qaydada qərar qəbul edilməsi mümkündür; çıxarılan qərar Avropa İttifaqının normativ hüquqi aktlarının tətbiqinə və ya təfsirinə aid ola bilər.

Avropa ticarət hüququnun mənbələri arasında həm də **Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin** (əvvəlki Birinci İnstansiya Məhkəməsinin) qərarları xüsusi yer tutur; 1994-cü ildən başlayaraq bu məhkəmə orqanı həm də ümumi ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı işlərə baxır. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin ildən etibarən Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin yurisdiksiyası həm də ümumi ticarət siyasəti sahəsinə şamil olunur. Avropa İttifaqının antidempinq və kompensasiya tədbirlərinin tətbiqi ilə bağlı işlər onun baxıb həll etdiyi məsələlər arasında xüsusi yer tutur.

Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinin çıxardığı qərarlardan Avropa İttifaqı Məhkəməsinə kassasiya şikayəti vermək olar. Axı, Avropa İttifaqı Məhkəməsi kassasiya məhkəməsi funksiyasını yerinə yetirir.

11.3. Beynəlxalq müqavilələr Avropa ticarət hüququnun mənbə növü kimi

11.3.1. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması haqqında Saziş

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı beynəlxalq ticarət sazişlərini həm də o məqsədlə bağlayır ki, beynəlxalq ticarət-iqtisadi təşkilatların yaradılmasında iştirak etsin. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması haqqında Saziş (1994-cü il) məhz belə sazişlərdəndir.

Məlum olduğu kimi, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) dünya ticarəti sahəsində beynəlxalq tənzimləməni həyata keçirən əsas qurum sayılır. O, ticarət sahəsində ilk universal beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatdır.

ÜTT-nin yaradılması çoxtərəfli ticarət danışıqlarının Uruqvay Raundunun əsas nəticələrindən biridir; həmin raund məhz sözügedən təşkilatın yaradılması haqqında müvafiq sazişin imzalanması ilə başa çatmışdır. Xatırlatmaq istərdik ki, **Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması haqqında Saziş** 15 aprel 1994-cü il tarixdə çoxtərəfli ticarət danışıqlarının Uruqvay Raundunun iştirakçısı olan 104 dövlət tərəfindən Mərakeş

şəhərində imzalanmışdır. İmzalandığı yerə görə onu, sadəcə olaraq, **Mərakeş Sazişi** adlandırlar. Mərakeş Sazişinin **I** yanvar 1995-ci ildən qüvvəyə minməsi anından ÜTT fəaliyyət göstərməyə, öz funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır; 15 aprel 1994-cü il tarixdə Mərakeş Sazişini imzalayanlar arasında Avropa Birliyi və onun üzvü olan dövlətlər də var idi.

Mərakeş Sazişi çoxtərəfli ticarət danışıqlarının **Uruqvay Raundunun nəticələri haqqında Yekun Aktının** ayrılmaz tərkib hissəsidir. Yekun Aktı həmin raundun nəticələrini özündə əks etdirən sənəddir ki, Avropa Birliyi və üzv-dövlətlər 15 aprel 1994-cü ildə həm də onu imzalamışdır.

Bildiyimiz kimi, keçən yüzilliyin ortalarından başlayaraq, beynəlxalq ticarətin çoxtərəfli qaydada hüquqi tənzimlənməsində əsas rol **Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş** (QATT-TTBS) oynamışdır.⁷ Təsadüfi deyil ki, o, beynəlxalq ticarət hüququnun tarixində ilk çoxtərəfli ticarət saziş hesab edilir. 1947-ci ildə imzalandığına və qəbul olunduğuna görə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş «QATT-1947» (və ya «QATT-47») adlanır. Beynəlxalq ticarətə dair müasir tələblərə uyğun olmaq üçün 1994-cü ildə «QATT-47» yeni redaksiyada qəbul olundu. Yeni redaksiyada qəbul edilmiş saziş «QATT-94» adlanmağa başladı. Hal-hazırda məhz qüvvədə olan «QATT-94» tətbiq edilir. Belə ki, «QATT-94» Ümumdünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edən sənədlər (hüquqi aktlar) sırasına daxildir.[^] «QATT-94» 1994-cü ildə həm də Avropa Birliyi və üzv-dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu gün «QATT-1994» Mərakeş Sazişinə əlavə kimi daxil edilmişdir. Mərakeş Sazişinə həmçinin aşağıdakı digər vacib **sazişlər** də əlavə kimi daxil olmuşdur:

- Xidmətlərlə Ticarət üzrə Baş Saziş (QATS-XTBS);
- Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektlərinə dair Saziş (TRİPS);
- Kənd Təsərrüfatına dair Saziş;
- Toxuculuq və Geyim üzrə Saziş;
- Sanitariya və Fitosanitariya Tədbirlərinə dair Saziş;
- Ticarətdə Texniki Maneələrə dair Saziş;
- Subsidiya və Kompensasiya Tədbirlərinə dair Saziş;
- Müdafiə Tədbirləri haqqında Saziş;
- İdxalın Lisenziyalaşdırılmasına dair Saziş;
- İnvestisiya Tədbirlərinin Ticarət Aspektlərinə dair Saziş (TRİMS);
- Malların Gömrük Qiyməti haqqında Saziş;
- Antidempinq Məcəlləsi;
- İxrac Mallarının Qabaqcadan Yoxlanılmasına dair Saziş;
- Malların Mənşə Qaydalarına dair Saziş;

⁷ Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s.246-247.

[^] Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Трунов. М., 2010, С.691.

- Mübahisələrin Tənzimlənməsinin Prosedur və Qaydalanna münasibətdə Razılıq və s.'

Sadaladığımız sazişlər Avropa İttifaqında məcburi hüquqi qüvvəyə malik olub, ümumi ticarət siyasəti sahəsində hüquqi tənzimlənmənin əsası sayılır. Həmin sazişlərin məcmusuna (Mərakeş Sazişi də buraya daxildir) **Hüquqi aktların Mərakeş Paketi** deyilir. Hüquqi aktların Mərakeş Paketinə daxil olan sənədlər ÜTT sisteminin beynəlxalq-hüquqi aktları olub, müasir ticarət münasibətlərini coxtərəfli tənzimlənmənin mənbəyi hesab edilir.[^]

Qeyd etməliyik ki, ÜTT-nin həyata keçirdiyi fəaliyyətin hüquqi bazası və əsası sayılan Mərakeş Paketinə daxil olan sənədlərdə müxtəlif hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdur; həmin normaların məcmusuna (sisteminə) **Ümumdünya Ticarət Təşkilatı hüququ** (ÜTT hüququ) deyilir.[^] Avropa İttifaqı Məhkəməsi dafələrlə öz qərarlarında göstərmişdir ki, ÜTT hüququna daxil olan hüquq normaları, o cümlədən QATT-də nəzərdə tutulan hüquq normaları Avropa hüququnun tərkib hissəsidir. Deməli, həmin normalar Avropa ticarət hüququnun da mənbəyi sayılır.

11.3.2. Avropa İttifaqının preferensial ticarət sazişləri

Avropa İttifaqı həm də ayrı-ayrı ölkələrlə (və ya ölkələr qrupu ilə) preferensial ticarət sazişləri bağlamışdır ki, onlar Avropa ticarət hüququnun mənbəyi hesab edilir. **Preferensial ticarət sazişləri** dedikdə ticarət güzəştləri müəyyənləşdirmək, vahid iqtisadi məkan, gömrük ittifaqları və azad ticarət zonaları yaratmaq məqsədi ilə bağlanan sazişlər başa düşülür.

Hansı məqsəd üçün bağlanmasıdan asılı olaraq, preferensial ticarət sazişləri-nin müəyyən əsas növləri fərqləndirilir ki, həmin növlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- birtərəfli qaydada ticarət preferensiyası ilə təmin etmək haqqında saziş;
- vahid iqtisadi məkanın yaradılmasına dair saziş;
- gömrük ittifaqı haqqında saziş;
- assosiasiya haqqında saziş.

Birtərəfli qaydada ticarət preferensiyası ilə təmin etmək haqqında sazişlər odur ki, belə sazişlər benefisiar - ölkələrdən Avropa İttifaqına gətirilən (idxal olunan) mallara görə gömrük rüsumunun alınmamasını nəzərdə tutur, benefisiar - ölkələr isə Avropa İttifaqı mallarını gömrük rüsumundan azad etmir; bu növ sazişlər qarşılıqlı olma prinsipindən çıxış etmir. Qarşılıqlı olma prinsipinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, saziş işti-

['] *Göstərilən sazişlər barədə daha ətraflı: məsələn, Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 162-208* və s.

[^] *Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.515.*

['] Əliyev E.Ə. *Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s.276.*

rakıısı olan tərəflər bir-birini qarılıqlı olaraq ticarət preferensiyası (güzəşti) ilə təmin edir; belə güzəştə **ikitarəfli ticarət preferensiyası** deyilir.

Preferensial ticarət sazişinin sözügedən növünə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, bu növ saziş birtərəfli qaydada təmin etmə prinsipindən çıxış edir. Həmin prinsipə görə, benefisiar-ölkələrdən Avropa İttifaqına gətirilən malların idxalı gömrük rüsumu alınmadan həyata keçirilir; benefisiar- ölkələrə idxal olunan Avropa İttifaqı mallarına görə gömrük rüsumu alınır, yəni benefisiar-ölkələrdə Avropa İttifaqı malları gömrük rüsumu ödənilməsindən azad edilmir. Belə güzəştə **birtərəfli ticarət preferensiyası** deyilir. Avropa İttifaqı birtərəfli ticarət preferensiyası ilə, ənənəvi olaraq. Afrika, Karib hözvəzi və Sakit okean rayonu ölkələrini təmin edir. Birtərəfli ticarət preferensiyası, bəzən, ticarət dövriyyəsinin yalnız müəyyən sahəsini əhatə edir.

Vahid iqtisadi məkanın yaradılmasına dair saziş elə bir beynəlxalq müqavilədir ki, bu müqavilə müəyyən bir ərazidə malların, xidmətlərin, kapitalların və şəxslərin sərbəst hərəkət etməsini nəzərdə tutur. Söhbət 199^ci ildə Avropa Birliyi və Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası arasında **Avropa iqtisadi məkanının yaradılması haqqında Sazişin** imzalanmasından gedir. Avropa iqtisadi məkanı ümumi bazara çox yaxın olan assosiasiya hesab olunur; belə məkanda nə ümumi ticarət siyasəti həyata keçirilir, nə də ümumi gömrük tarifi tətbiq olunur. Məhz bunlara görə Avropa iqtisadi məkanının yaradılması haqqında Saziş Avropa İttifaqının preferensial ticarət sazişinin növlərindən biri sayılır.

Gömrük ittifaqı haqqında saziş dedikdə Avropa İttifaqının ayrı-ayn üçüncü ölkələrlə bağladığı gömrük ittifaqı yaradılmasını nəzərdə tutan saziş başa düşülür. Özlüyündə gömrük ittifaqı olan Avropa İttifaqı bir sıra ölkə ilə (məsələn, Türkiyə, Andorra, San-Marino və s.) müvafiq saziş bağlamışdır.' Bunun nəticəsində həmin ölkələrin gömrük əraziləri Avropa İttifaqının vahid gömrük ərazisinə daxil olmur. Xatırladaq ki, Avropa İttifaqının vahid gömrük ərazisi üzv-dövlətlərin gömrük ərazilərindən ibarətdir (üzv-dövlətlərin daxili gömrük sərhədləri olmadan).

Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, Avropa İttifaqının üçüncü ölkələrlə gömrük ittifaqı haqqında bağladığı sazişlər vahid gömrük ərazisinin yaradılmasına səbəb olmur. Vahid gömrük ərazisi yaradılmamasına görə mallar Avropa İttifaqı və həmin ölkələr (üçüncü ölkələr) arasında sərbəst hərəkət edə bilməz. Gömrük ittifaqı haqqında sazişlərin bağlanması buna səbəb olur ki, ayrı-ayrı mallara münasibətdə milli rejim prinsipi tətbiq edilir.

Assosiasiya haqqında saziş dedikdə azad ticarət barədə saziş başa düşülür. Bu səbəbdən ona həm də **azad ticarət haqqında saziş** deyilir. Azad ticarət haqqında sazişin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, iştirakçı-dövlətləri (yəni tərəf qismində saziş bağlayan dövlətləri) qarılıqlı

olaraq ticarət preferensiyası (güzəşti) ilə təmin edir. Belə ki, saziş iştirakçısı olan dövlətlər özlərinin, bir-birinin gömrük ərazisində istehsal olunan malları idxal gömrük rüsumundan azad edir; həmçinin digər gömrük məhdudiyyətləri də tətbiq olunmur.

Avropa İttifaqı azad ticarət haqqında bir neçə sazişin iştirakçısıdır. O, Cənubi Afrika Respublikası, Çili, Meksika, İsveçrə, Xorvatiya, Makedoniya və digər ölkələrlə belə saziş bağlamışdır.'

11.3.3. Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişi

Avropa ticarət hüququnun mənbəyi sayılan **tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişi** elə bir sənəddir ki, o, keçmiş SSRİ dövlətinin mövcudluğuna son qoyulduqdan sonra yaranan yeni müstəqil dövlətlərlə, yəni MDB ölkələri və Avropa İttifaqı arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir. Avropa İttifaqı MDB ölkələri ilə öz aralardakı münasibətləri tənzimləməkdən ötrü 1994 - 2004-cü illər ərzində tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında müvafiq sazişlər imzalamışdır: məsələn, Rusiya Federasiyası (1994-cü il), Ukrayna (1998-ci il), Moldova (1998-ci il), Gürcüstan (1999-cu il), Qazaxıstan (1999-cu il), Qırğızıstan (1999-cu il), Türkmənistan (1998-ci il), Tacikistan (2004-cü il)' və s. dövlətlərlə belə sazişlər imzalanmışdır.

Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında saziş həm də Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmışdır. 1996-cı il aprelin 22-də imzalanmış həmin saziş parlament ratifikasiyasından keçdikdən sonra 1999-cu il iyul ayının 1-dən etibarən qüvvəyə minmişdir. Sazişi bağlayan tərəflərdən biri Avropa İttifaqı və onun üzv-dövlətləri hesab olunur; sazişin bağlanması digər tərəf qismində isə Azərbaycan Respublikası iştirak etmişdir. ^

Sözügedən tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişi Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında ticarət münasibətlərinin hüquqi əsası sayılır. Belə ki, o, ticarət, investisiya, iqtisadi, mədəni əməkdaşlıq, immiqrasiya, qanunvericilik və qanunsuz ticarətin qarşısının alınması sahələrində münasibətləri əhatə edən ümumi sazişdir. Başqa sözlə, qarşılıqlı məzmunə malik olan saziş münasibətlərinin müxtəlif sahələrini nizamlayır; ticarət həmin sahələrdən biridir. Təsadüfi deyil ki, sazişin III bölməsi «**Mal ticarəti**» adlanır. " Həmin bölmənin 9-cu maddəsində deyilir ki, saziş işi- rəqçılan bir-birini qarşılıqlı surətdə ən əlverişli şərait yaratmaq rejimi ilə təmin edir. Saziş həm də azad tranzit prinsipindən çıxış edir ki, bu prinsip qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün əsas şərtlərdəndir.

' URL:<http://www.wikipedia.org>

~ Türkmənistan və Tacikistanla Avropa İttifaqının bağladığı saziş indiyə kimi ratifikasiya olunmamışdır.

^ URL:<http://www.eulaw.edu.ru>

Avropa Birliyi - Azərbaycan arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq Sazişi. Bakı, 2002, **S.75**.

Saziş 10 illik müddətə bağlanmışdır. Bu müddət başa çatdıqda sazişin qüvvədəolma müddəti avtomatik olaraq uzadılır, bu şərtlə ki, sazişin qüvvədəolma müddəti başa çatmazdan altı ay qabaq hər hansı tərəf sazişin ləğv olunması barədə digər tərəfə yazılı bildiriş göndərməsin. Təbii ki, əgər belə yazılı bildiriş göndərilərsə, saziş ləğv olunur.

Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişləri MDB ölkələri ilə ticarət münasibətlərini tənzimləməyin əsas hüquqi vasitəsi hesab edilir. Lakin belə sazişlərin bağlanması heç də Avropa İttifaqı tərəfindən bu ölkələrə birtərəfli ticarət tədbirlərinin tətbiq olunmasını istisna etmir ki, həmin tədbirlər, əsasən, preferensial xarakterə malikdir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra MDB ölkəsi (Belarusiyadan başqa) Avropa İttifaqının ümumi preferensiya sistemindən istifadə edir.

Ümumi preferensiya sistemi dedikdə Avropa İttifaqı tərəfindən inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə birtərəfli qaydada verilən tarif güzəştlərinin sistemi başa düşülür. Tarif güzəştlərinin verilməsi həmin ölkələrin iqtisadi inkişafına kömək etmək və onların dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasını dəstəkləmək məqsədinə xidmət edir. Ümumi preferensiya sisteminin rolu bundan ibarətdir ki, o, ümumi ticarət siyasətinin aləti hesab edilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ümumi preferensiya sisteminin ümumi ticarət siyasəti aləti qismində rol oynaması Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən təsdiqlənmişdir.

11.4. Avropa İttifaqının xarici ticarət siyasətinin tənzimlənməsi

11.4.1. Gömrük-tarif tənzimləmə metodu Avropa İttifaqının xarici ticarət siyasətinin əsas vasitəsi kimi

Qeyd etməliyik ki, xarici ticarət siyasəti Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi əsas siyasət növlərindən biridir. **Xarici ticarət siyasəti** dedikdə Avropa İttifaqının üçüncü dövlətlərlə xarici ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinə və inkişafına istiqamətlənən məqsədyönlü fəaliyyəti başa düşülür. Avropa İttifaqı belə fəaliyyəti həyata keçirərkən, beynəlxalq ticarət hüququna məxsus olan aşağıdakı iki tənzimləmə metodundan istifadə edir:‘

- gömrük-tarif tənzimləmə metodu;
- qeyri-tarif tənzimləmə metodu.

Gömrük-tarif tənzimləmə metodunun mahiyyəti gömrük tarifinin tətbiq edilməsindən və bu yolla Avropa İttifaqının üçüncü dövlətlərlə xarici ticarət münasibətlərini nizamlamasından ibarətdir. Bu metod üçüncü ölkələrlə ticarət dövriyyəsinə ümumi gömrük tarifinin tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. **Ümumi gömrük tarifi** vahid xarici gömrük tarifi olub, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlət-lərlə üçüncü ölkələr arasındakı ticarət münasibətlərini tənzimləmək məqsədinə xidmət edir. Avropa Gömrük İt-

tifaqının mövcudluğunun mühüm şərti olan ümumi gömrük tarifi Avropa İttifaqında xarici ticarəti tənzimləmənin vacib aləti sayılır.'

Məlum olduğu kimi, idxal rüsum dərəcələri ümumi gömrük tarifi ibarət olduğu əsas hissələrdən biridir. Avropa İttifaqı ardıcıl surətdə həmin dərəcələri azaltmaq siyasəti yürüdür ki, bunun nəticəsində idxal rüsum dərəcələri hal-hazırda dünyada ən aşağı səviyyəyə çatmışdır (bu, kənd təsərrüfatı məhsullarına aid deyil).

Ayrı-ayrı ölkələrdən Avropa İttifaqına idxal olunan mallara görə güzəştli gömrük rüsum dərəcələri tətbiq edilir. Güzəştli gömrük rüsum dərəcələrinin tətbiq edilməsinə **tarif preferensiyası** deyilir. Tarif preferensiyası siyasətinə köməyi ilə ayn-ayn ölkələrdən Avropa İttifaqına gətirilən mallara görə alınan idxal rüsumu azaldılır və ya mallar idxal rüsumundan tam azad edilir.

Tarif preferensiyası iki cür olur. Onlardan biri müstəqil tarif preferensiyası adlanır. **Müstəqil tarif preferensiyası** dedikdə Avropa İttifaqı tərəfindən birtərəfli qaydada müəyyən edilən preferensiyaya başa düşülür. Digəri isə konvension tarif preferensiyası adlanır. **Konvension tarif preferensiyası** dedikdə beynəlxalq sazişlər əsasında müəyyən edilən preferensiyaya başa düşülür.

Ayn-ayn ölkələrdən Avropa İttifaqına gətirilən (idxal olunan) o malların tarif preferensiyasından istifadə edə bilər ki, onlar ya həmin ölkələrin ərazisində istehsal olunsun, ya da kifayət dərəcədə emal prosesinə məruz qalsın. Bu isə o deməkdir ki, tarif preferensiyasından istifadə edən mallar **preferensial mənşəyə** malik olmalıdır. Malların preferensial mənşəyə malik olması isə bu və ya digər meyar əsasında müəyyən edilir. Həmin meyarlar Avropa Komissiyasının 245493EEC nömrəli rəqlamentində göstərilmişdir.[^] Malların preferensial mənşəyə malik olmasını təsdiqləyən meyarlar həm də xüsusi protokollarda müəyyən edilir ki, həmin protokollar Avropa İttifaqının preferensial ticarət sazişlərinə əlavə olunur.

Şübhəsiz, Avropa İttifaqına gətirilən (idxal olunan) mallar yalnız müəyyən həddə (kvotada) tarif preferensiyasından istifadə edir. Söhbət, müəyyən kəmiyyət və ya dəyər baxımından, idxal olunan malların həddindən gedir. Belə həddə **tarif kvotası** deyilir. Tarif kvotası elə bir mexanizmdir ki, Avropa İttifaqı bu mexanizmi tətbiq etməklə idxal olunan malların kəmiyyət və ya dəyərcə hansı həddə (kvotada) tarif preferensiyasından istifadə etməsini müəyyən edir. Tarif kvotasından kəmiyyət və ya dəyərcə çox olan malların tarif preferensiyasından istifadə etməməsi. Başqa sözlə, tarif kvotasından çox olan mallara münasibətdə ümumi gömrük tarifi standart dərəcələri tətbiq olunur, yəni tarif kvotasından çox

' Ümumi gömrük tarifi barədə dərslərin «Avropa gömrük hüququ» fəslinə baxın (§18.3.5.).

■ URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

olan mallar Avropa İttifaqına preferensial deyil, ümumi (qeyri-preferensial) rüsum dərəcəsi ilə idxal edilir.'

11.4.2. Avropa İttifaqında xarici ticarətin qeyri-tarif metodla tənzimlənməsi

Xarici ticarət siyasətini nizamlamaqdan ötrü Avropa İttifaqı həm də qeyri-tarif tənzimlənmə metodundan istifadə edir.

Qeyri-tarif tənzimlənmə metodu xarici ticarətin nizama salınması üçün gömrük tarifinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutmur; bu metodun köməyi ilə Avropa İttifaqına mal idxal olunması prosesi tənzimlənir. Qeyri-tarif tənzimlənmə metodunun tətbiqi ilə bağlı münasibətlər, əsasən, Avropa İttifaqı Şurasının **İdxalın ümumi qaydaları haqqında 2602009EC nömrəli rəqlamenti** (2009-cu il) ilə nizama salınır.^ Burada həmçinin mal idxalına münasibətdə Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi ümumi ticarət siyasətinin əsas prinsipləri formulə edilmişdir. Rəqlament Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquq normaları, xüsusən də QATT (1994-cü il) və Müdafiə Tədbirləri haqqında Saziş normaları Avropa hüququna implementasiya edir.

Avropa İttifaqı Şurasının **6252009EC nömrəli rəqlamenti** də (2009-cu il) vacib normativ akt sayılır. Bu akt bəzi üçüncü ölkələrdən mal idxalına aid ümumi qaydalar müəyyənləşdirir və qeyri-tarif tənzimlənmə metodunun tətbiqini nəzərdə tutur.^

11.5. Qeyri-tarif tənzimlənmə metodu

11.5.1. Üçüncü ölkələrdən mal idxalının ümumi qaydaları

Üçüncü ölkələrdən Avropa İttifaqına mallar ümumi qaydalar əsasında idxal olunur. Belə qaydalar isə Avropa İttifaqı Şurasının yuxarıda adını çəkdiyimiz 2602009EC nömrəli rəqlamenti ilə müəyyən edilir. Rəqlament **azad idxal prinsipindən** çıxış edir ki, bu, Avropa İttifaqının malların idxalına münasibətdə yürütdüyü ümumi ticarət siyasətinin əsas prinsipi sayılır. Həmin prinsipə görə, üçüncü ölkələrdə istehsal olunan mallar Avropa İttifaqına sərbəst, kəmiyyətə hər hansı məhdudiyət olmadan idxal olunur. Lakin bu zaman müdafiə xarakterli ticarət tədbirlərinin tətbiq olunmasına zərər vurulmamalıdır ki, həmin tədbirlər rəqləmətdə nəzərdə tutulmuşdur.

Şübhəsiz, üçüncü ölkələrdə istehsal olunan mallar Avropa İttifaqına müəyyən həcmdə idxal olunmalıdır. Məlum məsələdir ki, mal idxalının həcmi tənzimlənməlidir. Avropa İttifaqına mallar o həcmdə idxal oluna

' *Preferensial rüsum dərəcəsi barədə daha ətraf*: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s.302.

■ URL:<http://www.dinastij.ru> ?

URL;<http://Avwww.continent-online.com>

bilər ki, bu, Avropa İttifaqında istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə (əmtəə istehsalçılarına) ciddi zərər vurmasın və ya ciddi zərər vurmaq təhlükəsi yaratmasın. **Ciddi zərər vurulması** dedikdə Avropa İttifaqının əmtəə istehsalçıları vəziyyətinin bütövlükdə Avropa İttifaqı bazarında mühüm (əhəmiyyətli) dərəcədə pisləşməsi başa düşülür. **Ciddi zərər vurmaq təhlükəsi** dedikdə isə yaranan elə bir vəziyyət başa düşülür ki, bu vəziyyətdə əmtəə istehsalçılarına ziyan yetirilməsi labüd olub, necə deyərlər, qaçılmazdır.

Mal idxalını, xüsusən də idxalın həcmi tənzipləməkdə məqsəd, hər şeydən əvvəl, Avropa İttifaqının mal istehsalçıları, eləcə də Avropa İttifaqının özünün iqtisadi maraqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir. Mal idxalını tənzipləmək həmçinin xarici ticarətin idarə olunmasında effektiv sistem yaratmaq, idxalın strukturu və həcmi üzərində nəzarət etmək məqsədinə xidmət edir.

Avropa İttifaqına gətirilən malların həcmi, yəni mal idxalının həcmi tənziplənməsi üç prosedur vasitəsi ilə həyata keçirilir. 2602009EC nömrəli rəqləmətdə nəzərdə tutulan həmin **prosedurlar** aşağıdakılardan ibarətdir:

- informativ-konsultativ prosedur;
- araşdırma proseduru;
- nəzarət proseduru.

informativ-konsultativ prosedur əgər mal idxalı nəzarət və ya müdafiə tədbirlərinin görülməsini tələb edərsə, Avropa Komissiyasına üzv- dövlətlərin məlumat vermələrini nəzərdə tutur. Verilən məlumat obyektiv olub, reallığı əks etdirməlidir. Burada idxalın həcmi, idxalın dəyəri, idxalın Avropa İttifaqının daxili bazanı üçün doğurduğu nəticələr və idxalla bağlı digər məsələlər göstərilməlidir. Verilən məlumat təsdiqləməli və sübut etməlidir ki, Avropa İttifaqının əmtəə istehsalçılarına ciddi zərər vurmaq təhlükəsi yaranmışdır.

Avropa Komissiyası qəbul etdiyi məlumatı baxılıb müzakirə olunmaq üçün bütün üzv-dövlətlərə göndərir. Əgər əmtəə istehsalçılarına ciddi zərər vurmaq təhlükəsinin yaranması ehtimal olunarsa, xüsusi olaraq, müəyyən komitə təsis edilir. Komitənin tərkibi üzv-dövlətlərin və Avropa Komissiyasının nümayəndələrindən ibarətdir. Komitənin sədri funksiyasını Avropa Komissiyasının nümayəndəsi yerinə yetirir.

Yaradılmış komitə çərçivəsində konsultasiya (məsləhət) həyata keçirilir. Konsultasiya nəticəsində idxalı tənzipləmənin digər prosedurların tətbiqi məsələsi həll olunur. Söhbət araşdırma prosedurunun tətbiqindən gedir.

Araşdırma proseduru mal idxalını tənzipləmənin elə bir prosedurudur ki, bu prosedurun həyata keçirilməsi nəticəsində mal idxalının Avropa İttifaqının əmtəə istehsalçılarına ciddi zərər vurması və ya ciddi zərər vurmaq təhlükəsi yaratması müəyyən edilir. Araşdırma Avropa Komissiyasının çıxardığı qərar əsasında başlanılır. Avropa Komissiyası araşdır

manın başlanması haqqında qərarı üzv-dövlətdən məlumat aldıqdan sonra 1 ay müddət ərzində qəbul edir.

Araşdırmanın müddəti 9 aydır ki, bu müddət araşdırma başlandığı gündən hesablanır. Həmin müddət ərzində Avropa Komissiyası müdafiə tədbirlərinin tətbiqi barədə müvafiq qərar qəbul edir; əgər göstərilən müddət ərzində Avropa Komissiyası belə qərar qəbul etməzsə, araşdırma proseduru dayandırılır. Müstəsna hallarda araşdırma müddəti iki aydan çox olmayan müddətədək uzadıla bilər.

Bəzən, araşdırma başa çatana qədər müvəqqəti müdafiə tədbirləri tətbiq olunur. Əks halda əmtəə istehsalçılanna ciddi zərər vurula bilər. Əmtəə istehsalçılarına vurula biləcək ciddi zərərin qarşısını almaq üçün Avropa İttifaqının qanunvericiliyi müvəqqəti müdafiə tədbirlərinin tətbiqinə yol verir. Belə tədbirlərin maksimum müddəti 200 gündən çox ola bilməz. **Müvəqqəti müdafiə tədbirləri** dedikdə əlavə gömrük rüsumu alınması başa düşülür.

Üçüncü prosedurun, yəni **nəzarət prosedurunun** mahiyyəti idxalın həcmi bilavasitə yoxlamaqdan ibarətdir. Bu prosedurun həyata keçirilməsi müvafiq qərarla rəsmiləşdirilir. Nəzarət haqqında qərar isə Avropa Komissiyası tərəfindən qəbul edilir. Əgər üzv-dövlətlərdən hər hansı biri təşəbbüs göstərsə, Avropa Komissiyasının nəzarət haqqında çıxardığı qərar baxılmaq üçün Avropa İttifaqı Şurasına verilməlidir. Avropa İttifaqı Şurası Avropa Komissiyası tərəfindən çıxarılan qərara baxıb onu ya təsdiqləyir, ya dəyişdirir, ya da ləğv edir. Təsdiqləmə və ya dəyişdirmə variantları barədə Avropa İttifaqı Şurası səs çoxluğu ilə üç ay müddət ərzində müvafiq qərar qəbul etməlidir. Əgər həmin müddət ərzində Avropa İttifaqı Şurası qərar çıxarmazsa, bu onu ifadə edir ki, Avropa Komissiyasının nəzarət haqqında qərarı ləğv edilmişdir.

Malların idxalı üzərində nəzarət **iki formada** həyata keçirilir; həmin formalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- retrospektiv nəzarət;
- ilkin nəzarət.

Retrospektiv nəzarət dedikdə bu və ya digər mal barəsində üzv- dövlətlərin həyata keçirdikləri bütün idxal əməliyyatlarına dair Avropa Komissiyasının məlumatlar toplaması başa düşülür. Avropa Komissiyası xüsusilə də idxal əməliyyatının həcmi və dəyəri, habelə bağlanmış alqı- satqı əqdinin şərtləri haqqında məlumatlar toplayır.

İlkin nəzarət forması isə malların sərbəst dövriyyəyə buraxılmasını nəzərdə tutan prosedurdur. Malları sərbəst dövriyyəyə buraxmaq üçün **xüsusi idxal sənədi** doldurulmalıdır. Əgər belə sənəd doldurulmazsa, mallar sərbəst dövriyyəyə buraxılmır.

Xüsusi idxal sənədi istənilən üzv-dövlətdə verilməlidir. Üzv-dövlətin səlahiyyətli orqanı verilən xüsusi idxal sənədini təsdiqləməlidir. Başqa sözlə, xüsusi idxal sənədi hansı üzv-dövlətdə verilmişdirsə, həmin dövlətin də səlahiyyətli orqanı onu təsdiq etməlidir. Hansı üzv-dövlətdə veril

məsindən asılı olmayaraq, xüsusi idxal sənədi Avropa İttifaqının bütün ərazisində qüvvədədir.

Avropa Komissiyası həyata keçirilən prosedurlar nəticəsində aşağıda- kılan müəyyənləşdirə bilər:

- idxal olunan bu və ya digər malın həcmi artır, yəni həcmə mal idxalı çoxalır;
- Avropa İttifaqının əmtəə istehsalçıları üçün ciddi zərər yaranır;
- Avropa İttifaqının əmtəə istehsalçıları üçün ciddi zərər təhlükəsi mövcuddur.

Bu kimi hallarda Avropa Komissiyası **müdafiə tədbirlərinin tətbiq olunması** haqqında qərar qəbul edir. Söhbət, ilk növbədə, idxal lisenziyası vermək kimi müdafiə tədbirinin tətbiqindən gedir. **İdxal lisenziyası** dedikdə mal idxalına verilən icazə başa düşülür ki, belə icazə olduqda mallar sərbəst dövriyyəyə buraxılır; ona həm də **idxala icazə verilməsi** də deyilir.' İdxal lisenziyasının verilməsi qaydaları

Avropa Komissiyası tərəfindən müəyyən edilir.

Tətbiq olunan müdafiə tədbirləri 4 ildən çox olmayan müddətə qüvvədə olur. Bummia yanaşı, xüsusi hallarda müdafiə tədbirlərinin qüvvədəolma müddəti 8 ilə kimi uzadıla bilər.

11.5.2. Xüsusi idxal qaydaları (mal idxalının xüsusi qaydaları)

Avropa İttifaqı Şurasının 2602009EC nömrəli rəqlamenti (2009-cu il) üçüncü ölkələrdən Avropa İttifaqına mal idxalı üçün ümumi qaydalar müəyyənləşdirir. Lakin bəzi elə üçüncü ölkələr vardır ki, həmin ölkələrdən Avropa İttifaqına mal idxalı müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Təbii ki, belə xüsusiyyətlər bu kimi ölkələrdən mal idxalının tənzimlənməsinə təsir göstərməyə bilməz. Başqa sözlə, bəzi üçüncü ölkələrdən Avropa İttifaqına mal idxalının tənzimlənməsinin özünəxas xüsusiyyətləri vardır. Həmin xüsusiyyətlər Avropa İttifaqı Şurasının **6252009EC nömrəli rəqlamentində** (2009-cu il) öz rəsmi ifadəsini tapmış, aydın şəkildə formulə edilmişdir. Bu rəqlament elə bir sənəddir ki, o, bəzi üçüncü ölkələrdən mal idxalının tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Məlum məsələdir ki, həmin xüsusiyyətlər, ayrıca olaraq, 6252009EC nömrəli rəqlamentin qəbul edilməsini şərtləndirmişdir.

Sual olunur: bəzi üçüncü ölkələr dedikdə hansı ölkələr başa düşülür? Axı, 6252009EC nömrəli rəqlamentin əsas və başlıca funksiyası həmin ölkələrdən mal idxalının tənzimlənməsinə həyata keçirməkdən ibarətdir.

Söhbət, hər şeydən əvvəl, vaxtilə müttəfiq respublika statusu ilə keçmiş SSRİ dövlətinin tərkibinə daxil olmuş və sonradan müstəqillik əldə etmiş 9 ölkədən gedir. Buraya nə Baltikyanı ölkələr, nə Gürcüstan, nə Qırğızıstan, nə də Moldova aiddir. Həmin postsovet ölkələri aşağıdakılardan ibarətdir:

' *Daha ətraflı*: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s.335.

- Azərbaycan Respublikası;
- Belarus Respublikası;
- Ukrayna Respublikası;
- Qazaxıstan Respublikası;
- Rusiya Federasiyası;
- Tacikistan Respublikası;
- Türkmənistan Respublikası;
- Özbəkistan Respublikası;
- Ermənistan Respublikası.

Bəzi üçüncü ölkələr sırasına həmçinin Vyetnam və Koreya Xalq Demokratik Respublikası da aiddir. Deməli, bəzi üçüncü ölkələr sırasına adlarını çəkdiyimiz və sadaladığımız **11 ölkə** daxildir. Avropa İttifaqının əvvəlki normativ aktlarında bu ölkələr «xarici ticarəti dövlət tərəfindən tənzimlənən ölkələr» kimi anlayışla əhatə olunurdu.

6252009EC nömrəli rəqlament də, 2602009EC nömrəli rəqlament kimi, idxalın həcmnin tənzimlənməsinin üç proseduru (informativkonsultativ prosedur, araşdırma proseduru, nəzarət proseduru) və s. tədbirlərin tətbiqini ehtiva edir; belə tədbirlərin tətbiq qaydaları, demək olar ki, eynidir. Lakin, 2602009EC nömrəli rəqlamentdən fərqli olaraq, sözügedən 6252009EC nömrəli rəqlament müvəqqəti müdafiə tədbirlərinin tətbiqini nəzərdə tutmur. Burada **«müvəqqəti müdallə tədbirləri»** anlayışına rast gəlmirik.

2602009EC nömrəli rəqlamentə görə, araşdırma proseduru o halda məcburən həyata keçirilə bilər ki, müdafiə tədbirlərinin tətbiqi haqqında məsələ ortaya çıxsın. 6252009EC nömrəli rəqlament isə, bundan fərqli olaraq, araşdırma proseduru müdafiə tədbirlərinin tətbiq olunmasının məcburi proseduru kimi hesab etmir.

6252009EC nömrəli rəqlament Avropa İttifaqı institutlarını idxalı tənzimləmək məsələsində daha çox səlahiyyətlə təmin edir. Digər tərəfdən, bu sənəd qərar qəbul etməkdə Avropa İttifaqı institutlarına daha çox sərbəstlik verir. Rəqlament həmçinin Avropa İttifaqı Şurasının nəzarət və ya kəmiyyətə məhdudiyətdən (kvotadan) başqa, həm də digər hər hansı müdafiə tədbiri tətbiq etmək hüququ ilə təmin edir.

Ayn-seçkilik yaratdığına görə 6252009EC nömrəli rəqlamentin norma- tan diskriminasiya xarakterlidir. Lakin Avropa İttifaqının bəzi üçüncü ölkələrlə bağladığı müvafiq ikitərəfli sazişlər **kəmiyyətə məhdudiyət** kimi müdafiə tədbirinin tətbiq edilməməsini nəzərdə tutur; həmin sazişlərin isə rəqlamentdən üstün hüquqi qüvvəsi vardır. Nəticədə rəqlamentin diskriminasiya xarakterli normaları, faktiki olaraq, tətbiq edilmir.

11.5.3. İxracın tənzimlənməsi

Nəinki mal idxalının (üçüncü ölkələrdən Avropa İttifaqına mal idxalının), həmçinin mal ixracının (Avropa İttifaqından üçüncü ölkələrə mal ix-

racinin) tənzimlənməsi həyata keçirilməlidir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, **mal ixracının tənzimlənməsi** Avropa İttifaqının yürütdüyü ümumi ticarət siyasətinin əsas elementlərindən biri sayılır.

Avropa İttifaqından mal ixracı **260369EEC nömrəli reqlamentlə** tənzimlənir. 1969-cu ildə AİB Şurası tərəfindən qəbul olunmuş həmin normativ akt elə ümumi qaydalar müəyyənləşdirir ki, bu qaydaların köməyi ilə Avropa İttifaqından mal ixracı tənzimlənir.

Bir neçə reqlament də qəbul edilmişdir ki, onlar ixracı tənzim etmək üçün **xüsusi qaydalar** müəyyənləşdirir. Söhbət aşağıdakı reqlamentlərdən gedir:

- 344893EC nömrəli 06.12.1993cü il tarixli reqlament (qida məhsul- lannın ixracını tənzimləyir);
- 1162009EC nömrəli 18.12.2008-ci il tarixli reqlament (mədəniyyət obyektlərinin ixracını tənzimləyir);
- 6892009EC nömrəli 29.07.2009-cu il tarixli reqlament (təhlükəli kimyəvi maddələrin ixracını tənzimləyir);
- 4282009EC nömrəli 05.05.2009-cu il tarixli reqlament (ikili təyinatla malik olan malların ixracını tənzimləyir) və s.

Avropa İttifaqından mal ixracına aid ümumi qaydalar müəyyənləşdirdiyinə görə 260369EEC nömrəli reqlament haqqında, xüsusi olaraq, danışmaq lazımdır. Reqlament **azad ixrac kimi vacib prinsipdən** çıxış edir.' Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqından mal ixracı sərbəst həyata keçirilməli, kəmiyyətə məhdudiyətdən imtina edilməlidir. Bu prinsipin realizə olunması imkan verir ki, ixrac maksimum səviyyəyə çatdırılsın. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ixracı maksimum səviyyəyə çatdırmaq Avropa İttifaqının yürütdüyü ümumi ticarət siyasətinin əsas vəzifələrindən biri sayılır.

Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, azad ixrac prinsipi mütləq xarakter daşımır. Belə ki, bəzi mallara münasibətdə həmin prinsip tətbiq olunmur; 260369EEC nömrəli reqlamentə edilən əlavədə belə malların siyahısı verilmişdir. Bundan başqa, reqlament üzv-dövlətlərin mal ixracını məhdudlaşdırmaq səlahiyyətini təsdiqləyir. Belə ki, əgər ictimai əxlaqı-mənəvi dəyərlər, dövlət siyasəti, ictimai təhlükəsizlik, şəxslərin həyat və sağlamlığının müdafiəsi, milli, mədəni, tarixi və arxeoloji sərvətlərin qorunması, əqli mülkiyyətin mühafizəsi tələb edərsə, onda üzv-dövlətlər ixracı məhdudlaşdırmağa bilərlər.

Reqlament həmçinin müdafiə tədbirlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Təsədüfi deyil ki, reqlamentin üçüncü bölməsi ixrac müdafiə tədbirlərinin tətbiqi haqqında qaydalara həsr olunmuşdur. İxrac müdafiə tədbirləri isə konsultasiya aparılması nəticəsində ya Avropa İttifaqı, ya da Avropa Komissiyası tərəfindən görülür. Konsultasiya prosedum Konsultativ Komitə çərçivəsində aparılır. Konsultativ Komitənin tərkibi Avropa Komissiyasının və üzv-dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. O, Avropa Komis-

siyasinin sədrliyi altında iclaslar keçirir. Konsultativ Komitənin əsas işi konsultasiya aparılması ilə bağlıdır. Konsultasiya aparılması nəticəsində ixrac müdafiə tədbirlərinin tətbiqi haqqında məsələ həll olunur.

Bəzən, Avropa İttifaqından mal ixracını tənzimləməkdən ötrü **icazə sistemi** tətbiq edilir. İcazə sistemi böhranlı vəziyyətin qarşısını almaq zəruri olduğu hallarda tətbiq edilir. Belə ki, Avropa İttifaqı bazannda həyati əhəmiyyətə malik olan, bu və ya digər vacib mal qıtlığı (mal çatışmazlığı) müşahidə oluna bilər. Bu kimi hallarda Avropa Komissiyası ya öz təşəbbüsü ilə, ya da üzv-dövlətlərin müraciəti əsasında belə malların xarici ölkələrə icazə əsasında ixrac olunması haqqında qərar qəbul edir. Əgər Avropa Komissiyası üzv-dövlətlərin müraciətini nəzərə almayaraq, mənfi qərar çıxarsa, onda toxunulmuş məsələ baxılmaq üçün Avropa İttifaqı Şurasına verilir.

Əgər Avropa İttifaqının maraqları tələb edərsə, **mal ixracında kəmiyyətə məhdudlaşdırma** kimi müdafiə tədbiri tətbiq olunur ki, belə tədbir qeyri-tarif tənzimləmə metodudur. Bu metod imkan verir ki, xarici ticarət inzibati yolla tənzimlənsin.' Mal ixracında kəmiyyətə məhdudlaşdırma dedikdə Avropa İttifaqından üçüncü ölkələrə mal apanmasına (ixraca) hədd qoyulması başa düşülür.

Avropa İttifaqından mal ixracının gömrük-tarif tənzimləmə metoduna gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı **ardıcıl surətdə ixrac rüsumundan imtina etmək siyasəti** yürüdür; belə siyasət isə QATT-nin (1994-cü il) həm məqsədlərinə, həm də prinsiplərinə uyğundur.

11.5.4. Kvota müəyyənləşdirmə

Avropa gömrük hüququ müəyyən hallarda kəmiyyətə məhdudlaşdır- manm tətbiqinə yol verir; bu müdafiə tədbirindən təkə mal ixracı zamanı istifadə olunmur. Unutmaq olmaz ki, mal idxalında da kəmiyyətə məhdudlaşdırma kimi müdafiə tədbiri tətbiq edilə bilər. Axı, **kəmiyyətə məhdudlaşdırma** dedikdə ölkəyə mal gətirilməsinə (idxala) və ölkədən mal aparılmasına (ixraca) hədd qoyulması başa düşülür.

QATT sənədi gömrük-tarif tənzimləmə metodunu xarici ticarəti (idxal- ixrac əməliyyatlarını) nizama salmağın əsas metodu hesab edir; müdafiə tədbiri kimi yalnız bu metoddan istifadə olunmalıdır. Lakin, bəzən, gömrük-tarif tənzimləmə metodu xarici ticarəti nizama salmaq üçün kifayət etmir. Odur ki, xarici ticarəti tənzimləməkdən ötrü kəmiyyətə məhdudlaşdırma metodundan istifadə olunur. QATT də, bəzən, müəyyən hallarda həmin metodun tətbiqinə yol verir. Lakin, buna baxmayaraq, QATT dövlətlərin üzərinə kəmiyyətə məhdudlaşdırma metodunun tətbiqindən imtina etmək kimi öhdəlik qoyur.

Kəmiyyətə məhdudlaşdırma bir neçə növdən ibarətdir; kvota müəyyənləşdirmə həmin növlərdən biri sayılır.' Həm də o, kəmiyyətə məhdudlaşdırmanın daha geniş yayılmış formasıdır. Unutmaq olmaz ki, kvota müəyyənləşdirmə dövlətlərin xarici ticarət fəaliyyəti praktikasında ən geniş səviyyədə tətbiq olunan tənzimləmə metodudur. Bu metod Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində vacib rol oynayır.

Kvota müəyyənləşdirmə dedikdə Avropa İttifaqından üçüncü ölkələrə mal apanmasma (ixraca) və ya üçüncü ölkələrdən Avropa İttifaqına mal gətirilməsinə (idxala) norma (kvota) müəyyən etməklə hədd qoyulması, yəni bu yolla idxal-ixrac əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması başa düşülür. Təsadüfi deyil ki, «kvota» latınca «guota» sözündən olub, «norma» deməkdir.' Avropa İttifaqından mal aparılmasının (ixracın) və Avropa İttifaqına mal gətirilməsinin (idxalın) kvotasını - limitini müəyyən etmək göstərilən tənzimləmə metodunun mahiyyətini təşkil edir.

Avropa İttifaqında kvotanın iki növündən istifadə olunur. Kvotanın növlərindən biri idxal kvotası, digəri isə ixrac kvotası adlanır. **İdxal kvotası** dedikdə müəyyən müddət ərzində Avropa İttifaqına mal gətirilməsinin (idxalın) məhdudlaşdırılması başa düşülür. **İxrac kvotası** isə müəyyən müddət ərzində Avropa İttifaqından mal apanmasının (ixracın) məhdudlaşdırılması deməkdir.

Avropa İttifaqında kvota müəyyənləşdirmə ilə bağlı məsələlər **Avropa İttifaqı Şurasının 7172008EC nömrəli 17.07.2008-ci il tarixli rəqlamenti** ilə tənzimlənilir.^ Təsadüfi deyil ki, həmin rəqlament Avropa İttifaqında kvota müəyyənləşdirmənin **hüquqi əsası** sayılır.

Göstərilən rəqlament, hər şeydən əvvəl, **kvotanın bölüşdürülməsi** kimi məsələni tənzimləyir. Kvota bölüşdürülməsi isə **üç metod** əsasında həyata keçirilir ki, həmin metodlar sözügedən rəqlamentdə göstərilmişdir. Bunlardan biri **ənənəvi bölüşdürmə metodu** adlanır. Bu metodun mahiyyəti idxal və ya ixrac kvotalarının, ilk növbədə, necə deyərlər, prioritet qaydada ənənəvi idxalçılar və ya ənənəvi mal ixrac edən şəxslər arasında bölüşdürülməsindən ibarətdir. Əvvəlki müəyyən vaxt dövrü ərzində Avropa İttifaqına müntəzəm surətdə bu və ya digər növdə mal gətirən şəxslər **ənənəvi idxalçılar** adlanır; əvvəlki müəyyən vaxt dövrü ərzində Avropa İttifaqından bu və ya digər növdə mal aparən şəxslərə isə **ənənəvi ixracatçılar** deyilir. Lakin malın müntəzəm surətdə idxal və ya ixrac olunması sübut edilməlidir.

Ərizə daxil olmaq qaydasında da kvotalar bölüşdürülə bilər; bu, kvota- talan bölüşdürmənin ikinci metodu sayılır. Həmin metodun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, kvota ayrılması barədə birinci ərizə verən şəxslər ilk növbədə lisenziya alırlar. Alınmış lisenziyanın Avropa İttifaqının bütün

' Əliyev E.Ə.Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s. 328.

^ URL;<http://www.tikhomirov@it-center.ru>

³ URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

ərazisində qüvvəsi vardır. Lisenziyanın qüwədəolma müddəti, adətən, 4 aydır.

Kvotalar həmçinin **mütənasib qaydada** bölüşdürülə bilər; bu, kvotaları bölüşdürməyin üçüncü metodu sayılır. Həmin metodun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, verilmiş məlumat əsasında Avropa Komissiyası müvafiq ərazilərə mütənasib olaraq kvotaları bölüşdürür. Məlumatı Avropa Komissiyasına üzv-dövlətlərin səlahiyyətli orqanı verir. Məlumat kvota ayrılmasına dair verilən ərizələrin sayı barəsindədir.

Kvotaların bölüşdürülməsində, xüsusi olaraq, yaradılan komitə vacib rol oynayır; ona **Kvota Müəyyənləşmə Üzrə Komitə** deyilir. Sözügedən rəqləməndə belə bir komitənin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Komitə kvotaların bölüşdürülməsi prosesində Avropa Komissiyası və üzv- dövlətlər arasında əməkdaşlığı həyata keçirmək məqsədi güdür; onun tərkibinə üzv-dövlətlərin və Avropa Komissiyasının nümayəndələri daxildir. Avropa Komissiyasının nümayəndəsi sözügedən komitənin iclaslarına sədrlik edir. Komitə və Avropa Komissiyasının mövqeləri üst-üstə düşməlidir; əgər belə olmazsa, onda məsələ baxılmaq üçün Avropa İttifaqı Şurasının müzakirəsinə verilir. Avropa İttifaqı Şurası 1 ay müddət ərzində Avropa Komissiyasının qərarından fərqli qərar qəbul edə bilər.

11.6. Avropa İttifaqında ticarət müdafiə tədbirləri

11.6.1. Avropa İttifaqında tətbiq olunan ticarət müdafiə tədbirləri

Beynəlxalq ticarət praktikası bir neçə müdafiə tədbiri tanıyır ki, onlardan həm də Avropa İttifaqı istifadə edir. Söhbət, ilk növbədə, **antidem- ping tədbirindən** gedir; bu tədbir dempingdən müdafiəyə yönəlmişdir. **Dempinq** dedikdə isə elə bir ticarət əməliyyatı başa düşülür ki, bu əməliyyata görə mallar xarici bazarlarda öz normal (ədalətli) qiymətindən aşağı və ucuz qiymətə, dəyər-dəyməzinə satılır. Nəticədə Avropa İttifaqının əmtəə istehsalçılarına zərər vurulur və ya ziyan vurmaq təhlükəsi yaranır, bu və ya digər malın Avropa İttifaqı bazannda geniş səviyyədə istehsalına maneə törədilir və rəqiblər bazardan uzaqlaşdırılır (sıxışdırılır). Sonra isə demping əməliyyatı aparən müəssisə qiymətləri qaldırır və bununla həmin əməliyyat zamanı itirdiklərinin yerini doldurur, yəni düşdüyü zərəri kompensasiya edir.'

Dempinq haqsız ticarət praktikasının ən geniş yayılmış növlərindən biri hesab edilir. Buna görə də antidempinq tədbiri haqsız ticarət praktikası ilə mübarizəyə yönəlmişdir.

Avropa İttifaqında tətbiq edilən ticarət müdafiə vasitələrindən biri **kompensasiya tədbiridir**; bu tədbir isə subsidiyadan müdafiəyə yönəlmişdir.^ **Subsidiya** dedikdə xarici ölkələrə (o cümlədən Avropa İttifaqına) ixrac olunan malların istehsalına həmin malları xaricə ixrac edən öl-

' *Daha ətraflı*: Əliyev E.Ə. *Beynəlxalq iqtisadi hüquq*. Dərslük. Bakı, 2012, s. 320-321. ■ *Subsidiya haqqında ətraflı bax*: URL: <http://www.tikhomirov@it-center.ru>

kələrin hökumətlərinin göstərdiyi maliyyə yardımı başa düşülür. **Maliyyə yardımı**, əsasən, xaricə (o cümlədən Avropa İttifaqına) mal ixrac edən ölkələrin hökumətləri tərəfindən dövlət büdcə vəsaiti hesabına göstərilir. Əgər xaricə ixrac olunan mallar dövlət büdcə vəsaiti hesabına istehsal olunarsa, buna **ixrac subsidiyası** deyilir. Belə subsidiya (maliyyə yardımı) ixraca təkan verir, onu stimullaşdırır və malların xarici bazarlarda (o cümlədən Avropa İttifaqı bazarında) rəqabət qabiliyyətini artırır; xaricə (o cümlədən Avropa İttifaqına) göndərilən malların ixrac qiyməti eks- portçu - dövlət tərəfindən aşağı salınır. Bu da, öz növbəsində, ixrac olunan malların xarici bazarlarda (o cümlədən Avropa İttifaqı bazarında) daxili bazarlarla müqayisədə daha ucuz qiymətə satılmasına səbəb olur.

Subsidiya azad, sağlam və ədalətli rəqabət münasibətlərinə zidd olub, həmin münasibətləri pozur, onlarn normal inkişafı üçün lazım olan şəraiti təmin etmir. Bu səbəbdən o, haqsız ticarət praktikasının növü hesab olunur. Odur ki, Avropa İttifaqında haqsız ticarət praktikasının bu növü ilə mübarizə aparılır. Bundan ötrü kompensasiya tədbiri tətbiq olunur. Bu tədbir ixrac subsidiyasını kompensasiya edir və qiymət üstünlüyünü aradan qaldırmaq məqsədi güdür. Antidempinq tədbiri antidempinq rüsumunun, kompensasiyaedicisi tədbir isə müvafiq kompensasiya rüsumunun ödənilməsinə nəzərdə tutur.

Xarici ticarət maneələri haqqında da danışmaq lazımdır. Xarici ticarət maneələri Avropa İttifaqından üçüncü ölkələrə mal idxal olunmasının məhdudlaşdırılmasına yönəlmişdir ki, bu, həmin ölkələrin öz üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərin pozulması deməkdir. Belə maneələr Avropa hüququnda xarici ticarət maneələri adlanır. Xarici ticarət maneələri Avropa İttifaqı mallarının üçüncü ölkələrin bazanna daxil olmasını məhdudlaşdırır ki, bu, hüquqazidd əməldir; təbii ki, hüquqazidd əməl olduğuna görə Avropa İttifaqı müvafiq cavab tədbiri görməlidir. Belə cavab tədbiri Avropa İttifaqında ticarət müdafiə vasitəsi kimi tanınır.

Beləliklə, Avropa İttifaqında üç əsas **ticarət müdafiə tədbirindən** istifadə edilir ki, həmin tədbirlər aşağıdakılardan ibarətdir;

- antidempinq tədbiri (dempinqə qarşı olan tədbir);
- kompensasiya tədbiri (ixrac subsidiyasına qarşı olan tədbir);
- cavab tədbiri (xarici ticarət maneələrinə qarşı olan tədbir).

Göstərilən ticarət müdafiə tədbirləri Avropa İttifaqının institutları tərəfindən tətbiq edilir. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İttifaqı Şurasından** gedir. Avropa İttifaqı Şurası antidempinq və kompensasiya tədbirləri sahəsində müəj^ən səlahiyyətlərə malikdir. Şura sözügedən sahədə hüquqi aktlar qəbul edə bilər ki, həmin aktlardan Avropa İttifaqı Məhkəməsinə, habelə Ümumi Yurisdiksiya Məhkəməsinə şikayət etmək mümkündür.

Antidempinq və kompensasiya tədbirləri sahəsində həm də **Avropa Komissiyasının** geniş səlahiyyətləri vardır. Antidempinq və kompensasiya tədbirlərinin tətbiqində əsas rolu məhz Avropa Komissiyası oynayır.

Avropa Komissiyası qərar qəbul etməmişdən əvvəl məsələ konsultativ komitələrdən birinin müzakirəsinə verilir; həmin komitə xüsusən də dempinq, subsidiya və xarici ticarət maneələrinin mövcudolma faktını müəyyən edir. Avropa Komissiyası bütün qərarları konsultativ komitələrdən birinin razılığı ilə çıxarır. Konsultativ komitələr isə üzv-dövlətlərin və Avropa Komissiyasının nümayəndələrindən ibarətdir; onlara Avropa Komissiyasının nümayəndəsi sədrlik edir.

11.6.2. Avropa İttifaqında antidempinq tədbirinin tətbiqi

Antidempinq tədbirinin tətbiqi, yəni antidempinq rüsumunun alınması ilə bağlı məsələlər **Avropa İttifaqının antidempinq qanunvericiliyi** ilə tənzimlənir. Avropa İttifaqının antidempinq qanunvericiliyinin əsasını isə **Antidempinq Məcəlləsi**[^] təşkil edir (ona həm də QATT - 1994-ün VI maddəsinin tətbiqi haqqında Saziş deyilir). Antidempinq Məcəlləsi isə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi əsası sayılan sənədlər sırasına (Hüquqi Aktların Məraqəş Paketinə) daxildir.[^] Avropa İttifaqı Şurası özünün **38496EC nömrəli rəqlamenti**[^] (22.12.1995-ci il) ilə Ümumdünya Ticarət' Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilən həmin məcəlləni Avropa hüququna implementasiya etmişdir. Antidempinq Məcəlləsində antidempinq gömrük rüsumu sahəsində hüquq normaları nəzərdə tutulur ki, həmin normalann köməyi ilə Avropa İttifaqımda antidempinq tənzimləməsi həyata keçirilir. **Antidempinq tənzimləməsi** isə (ona antidempinq proseduru da deyilir) bir neçə mərhələdən ibarətdir.

Birinci mərhələdə **dempinq faktı müəyyən edilməlidir**. Dempinq faktı isə Avropa İttifaqına ixrac olunan malın qiyməti (malın ixrac qiyməti) analoji malın ixrac - ölkəsinin bazarındakı normal qiyməti ilə müqayisə olunmaqla müəyyənləşdirilir.

Bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdən Avropa İttifaqına ixrac olunan malın normal qiyməti həmin ölkələrdə analoji mala görə, faktiki olaraq, ödənilmiş məbləğ əsasında hesablanır. Başqa sözlə, mal ixrac olduğu ölkədə (ixrac-ölkəsində) de-fakto hansı qiymətə satılmışdırsa, o da analoji malın normal qiyməti hesab edilir. İxrac-ölkəsi dedikdə isə, adətən, malın mənşə ölkəsi başa düşülür.

Bazar iqtisadiyyatına malik olmayan ölkələrdən (məsələn, Azərbaycan, Albaniya, Belarusiya, Gürcüstan, Monqolustan, Moldova, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və s.) Avropa İttifaqına ixrac olunan mallann normal qiyməti isə başqa metodla hesablanır. Belə ki, Avropa Komissiyası bu cür mallann normal qiymətini bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdən Avropa İttifaqına ixrac olunan analoji mallann qiymətini nəzərə almaqla və ona istinad etməklə müəyyənləşdirir.

[^] URL:<http://www.vavl.ru>

[^] *Daha ətraflı*: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s. 276, 313, 314.

[^] URL:<http://www.ua-info.biz>

Bəzi ölkələrdən (məsələn, Vyetnam, Qazaxstan, Çin və s.) Avropa İttifaqına ixrac olunan malların normal qiyməti xüsusi qayda əsasında müəyyənləşdirilir. Bu qaydaya görə, bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdən gətirilən malların normal qiyməti (faktiki alqı-satqı qiyməti) əsas kimi götürülür, bu şərtlə ki, malların istehsalında bazar prinsiplərinin (şərtlərinin) üstünlük təşkil etməsi sübut olunsun. Sübut etmə yükünü malların Avropa İttifaqına ixrac edən şəxs (və ya istehsalçı) çəkməlidir.

Avropa İttifaqına gətirilən malların nəinki **normal qiyməti**, həmçinin onların ixrac qiyməti də müəyyən edilməlidir. Axı, dempinq faktının mövcudluğu, qeyd etdiyimiz kimi, həmin qiymətlərin müqayisə edilməsi əsasında müəyyənləşdirilir. Malların Avropa İttifaqına ixrac edən ölkə onları Avropa İttifaqına, faktiki olaraq, hansı qiymətə satmışsa (və ya hansı qiymətə satmalıdırsa), o da malların ixrac qiyməti hesab edilir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqına üçüncü ölkələrdən ixrac olunan malların satqısı zamanı faktiki ödənilmiş məbləğ onların **ixrac qiyməti** sayılır.

Avropa İttifaqına üçüncü ölkələrdən ixrac olunan malların normal və ixrac qiymətləri müəyyən olunduqdan sonra həmin qiymətlər müqayisə edilir. Nəticədə malın ixrac qiyməti onun normal qiymətindən çıxılır. Axı, dempinq faktının mövcudluğu üçün malın ixrac qiyməti onun normal qiymətindən aşağı (az) olmalıdır. Qiymətlər arasındakı fərqə **dempinq marjası** deyilir.⁷

Antidempinq tənziyyət məsələsinin (antidempinq prosedurunun) ikinci mərhələsində **dempinq nəticəsində zərər vurulması** müəyyənləşdirilir. Zərər vurulması dedikdə dempinq nəticəsində Avropa İttifaqı sənayesinə (Avropa İttifaqının istehsalçılarına) ziyan yetirilməsi başa düşülür.

Üçüncü mərhələdə isə **vurulmuş zərəyə dempinqin səbəb olması** faktı müəyyən edilməlidir. Başqa sözlə, dempinq və vurulmuş zərər arasında səbəbiyyət əlaqəsinin mövcud olması müəyyənləşdirilməlidir ki, bu, antidempinq tənziyyət məsələsinin (prosedurunun) üçüncü mərhələsi sayılır.[^]

Göstərdiyimiz üç fakt, yəni dempinq, zərər vurulması və onlar arasında səbəbiyyət əlaqəsinin olması faktları apan **antidempinq təhqiqatının** vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir. Antidempinq təhqiqatının müddəti 1 (bir) ildir. Bu müddət antidempinq prosedurunun başlanması barədə çıxarılan qərarın «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə dərc edildiyi gündən hesablanır və o, üç aydan çox olmayan müddətə uzadıla bilər.[^] Beləliklə, antidempinq prosedurunun müddəti, onun uzadılmasını da nəzərə alsaq, istənilən halda 15 aydan (1 il + 3 ay) çox ola bilməz.

Əgər antidempinq təhqiqatı nəticəsində dempinq faktının həqiqətən

Marja anlayışı haqda bax: məsələn. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər / Müəllif-tərtibçilər: Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Bakı, 2005, s.159.

" Daha ətraflı: Право Европейского Союза: правовое регулирование торгового оборота. Учебное пособие / Под ред. В.В.Безбаха, А.Я.Капустина, В.К.Пучинского. М., 1999, с.128-135.

[^] URL:<http://www.cyberleninka.ru>

mövcud olması və onun Avropa İttifaqı sənayesinə zərər vurması təsdiqlənərsə, belə halda Avropa İttifaqının maraqları müvafiq müdafiə tədbirlərinin görülməsini tələb edir. Bunun üçün Avropa Komissiyası üzv- dövlətlərin məsləhəti ilə **ilkin antidempinq rüsumunun tətbiqi barədə qərar** qəbul edir; belə rüsum dempinq marjasının məbləğindən çox ola bilməz.

Əgər dempinq faktı və dempinqdən zərər vurulması qəti surətdə sübut olunarsa, habelə Avropa İttifaqının maraqları müdaxilə olunmasını tələb edərsə, **qəti antidempinq rüsumu** tətbiq olunur. Qəti antidempinq rüsumunun tətbiq edilməsi Avropa İttifaqı Şurasının səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Odur ki, Avropa İttifaqı Şurası qəti antidempinq rüsumunun tətbiqi barədə rəqlament formasında sadə səs çoxluğu ilə qərar qəbul edir. Qəbul edilmiş qərar «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə dərc edilir.

Göstərilən məsələlər (antidempinq proseduru, antidempinq təhqiqatının aparılması, antidempinq rüsumunun tətbiqi və s.) Avropa İttifaqı Şurasının **12252009EC nömrəli 30.11.2009-cu il tarixli antidempinq rəqlamenti**, ilə tənzimlənir; 2010-cu il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən bu rəqlament özündən əvvəlki 38496EC nömrəli 22.12.1995-ci il tarixli rəqlamenti əvəz etmişdir.^{1^}

11.6.3. Kompensasiya tədbirləri

Kompensasiya tədbirləri Avropa İttifaqında tətbiq edilən ticarət müdafiə tədbirlərindən biri hesab edilir; onlar, yəni kompensasiya tədbirləri üçüncü ölkələrdən Avropa İttifaqına mal idxalının subsidiyadan (ixrac subsidiyasından) müdafiə olunmasına yönəlmişdir.

Kompensasiya tədbirləri ilə bağlı məsələlər **Avropa İttifaqının kompensasiya haqqında qanunvericiliyi** ilə tənzimlənir; onun əsasını isə **Subsidiyalar və kompensasiya tədbirləri haqqında Sazişi** təşkil edir; həmin saziş həm də **Subsidyalara dair Məcəllə** də adlanır. Subsidiyalara dair Məcəllə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi əsasını təşkil edən sənədlər (hüquqi aktlar) sırasına daxildir.^{2^} Hal-hazırda Avropa İttifaqında kompensasiya ilə bağlı məsələlər Avropa İttifaqı Şurasının **5972009EC nömrəli rəqlamenti** ilə tənzimlənir ki, həmin rəqlament (üçüncü ölkələrdən idxalın subsidiyadan müdafiəsi haqqında) Subsidiyalara dair Məcəllənin müddəalarını, demək olar ki, olduğu kimi təkrarlayır.

5972009EC nömrəli rəqlament subsidiyaya qarşı mübarizəyə yönəlmişdir; bundan ötrü o, kompensasiya tədbirlərinin tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Əsas tədbir isə kompensasiya rüsumunun alınmasıdır. Tə-

¹ URL:<http://www.trade.ec.europa.eu> ^

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu> ^

URL:<http://www.rgwto.com>

² "Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, s.344.

sadıfı deyil ki, sözügedən reqlament kompensasiya rüsumunun alınmasını subsidiya ilə mübarizə apanimasının zəruri vasitəsi kimi müəyyən edir; hətta reqlament subsidiya ilə mübarizə tədbiri qismində kompensasiya rüsumundan istifadə olunması üçün hüquqi baza yaradır.

Kompensasiya rüsumu dedikdə üçüncü ölkələrdə (ixrac ölkələrində) subsidiya-yadan istifadə etməklə istehsal olunan və Avropa İttifaqına gətirilən (idxal olunan) mallara görə alınan əlavə gömrük rüsumu (əlavə gömrük vergisi) başa düşülür.

Kompensasiya rüsumu tətbiq etmək üçün, ilk növbədə, **təhqiqat aparılmalıdır**. Təhqiqat apanması reqlamentdə nəzərdə tutulan məsələlərdən biridir. Apanılan təhqiqat nəticəsində müəyyən edilməlidir ki, **subsidiya faktı mövcuddurmu**, yəni üçüncü ölkələrdən Avropa İttifaqına gətirilən (idxal olunan) mallar həmin ölkələrdə (ixrac ölkələrində) subsidiyadan istifadə edilməklə istehsal olunmuşdurmu?

Subsidiya faktı o halda mövcud olmuş sayılır ki, ixrac ölkələrinin (və ya malın mənşə ölkələrinin) dövlət orqanları mah istehsal edən şəxslərə (və ya mal ixrac edən şəxslərə) maliyyə yardımı göstərsin. Təsadıfı deyil ki, subsidiya dövlət tərəfindən göstərilən **maliyyə yardımı** deməkdir. Maliyyə yardımını (subsidiyanı) isə dövlət hakimiyyətinin istənilən orqanı göstərə bilər. Reqlament müəyyən edir ki, dövlət orqanlarının hansı hərəkətləri onlar tərəfindən maliyyə yardımı göstərilməsini ifadə edir. Məsələn, reqlamentə görə, dövlət orqanlarının istehsalçılara güzəştli şərtlərlə mal verməsi və ya xidmət təqdim etməsi maliyyə yardımı göstərilməsinin formalarından biridir. Əgər mal ixrac edən şəxslərə güzəştli şərtlərlə xidmət təqdim edilərsə, bu da maliyyə yardımı göstərilməsini ifadə edir. Maliyyə yardımı göstərilməsi həm də bunda ifadə edilir ki, istehsalçı müəssisə dövlət vergiləri ödəməkdən azad edilsin. Ümumiyyətlə, reqlament maliyyə yardımını göstərmək kimi izah edilən hərəkətlərin dəqiq və qəti olmayan siyahısını verir.

Apanılan təhqiqat həm də aşağıdakıları müəyyən etməlidir:

- subsidiya faktı nəticəsində Avropa İttifaqı sənayesinin (istehsalın) ayrı-aynı sahələrinə zərər vurulması;
- zərər vurulmasına subsidiya faktının səbəb olması.

Subsidiya onu alan şəxsləri **üstünlüklə təmin etməlidir**. Başqa sözlə, verilmiş subsidiya onu alan şəxslərə imkan yaratmalıdır ki, onlar üstünlük əldə etsinlər. Bu, kompensasiya rüsumunun tətbiq olunmasının əsas şərtlərindən biridir.

11.6.4, Xarici ticarət maneələrinə qarşı tədbirlər

Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi xarici ticarət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri bundan ibarətdir ki, o, yəni Avropa ittifacı üçüncü öl

kələlərə mal ixrac edir. Lakin müəyyən hallarda bu iş - Avropa İttifaqından üçüncü ölkələrə mal ixracı asanlıqla həyata keçirilmir. Məsələn burasındadır ki, üçüncü ölkələr, bəzən, ticarət maneələri yaradırlar; buna xarici ticarət maneələri deyilir. Belə maneələr isə, öz növbəsində, Avropa İttifaqından üçüncü ölkələrə mal ixracını çətinləşdirir və ya çətinləşdirə bilər. Nəticədə Avropa İttifaqı malların üçüncü ölkələrin bazarlarına daxil olması əsassız və hüquqazidd şəkildə məhdudlaşır. Avropa İttifaqı, təbii ki, belə məhdudlaşma ilə mübarizə aparmaq və onu aradan qaldırmaq üçün cavab tədbiri görməlidir. Bu kimi məsələlər Avropa İttifaqı Şurasının **328694EC nömrəli 22.12.1994-cü il tarixli rəqlamenti** ilə tənzimlənir ki, 35695EC nömrəli 20.02.1995-ci il tarixli rəqlament də ona əlavə edilmişdir.

Rəqlamentdə xarici ticarət maneələrinə anlayış verilmişdir. **Xarici ticarət maneələri** dedikdə üçüncü ölkələrdə ticarəti tənzimləmək üçün tətbiq edilən elə tədbirlər başa düşülür ki, belə tədbirlər beynəlxalq ticarət hüququ ilə qadağan edilir. Başqa sözlə, xarici ticarət maneələri üçüncü ölkələrin istifadə etdiyi elə tənzimləmə vasitələridir ki, ticarəti nizama salmaq, üçün belə vasitələrin tətbiq edilməsinə beynəlxalq ticarət hüququ yol vermir.

Üçüncü ölkələrin yaratdığı ticarət maneələri (xarici ticarət maneələri) ziyan vurulmasına və ya digər arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Rəqlamentdə «ziyan» ifadəsinə anlayış verilir. **Ziyan** dedikdə üçüncü ölkələrin yaratdığı ticarət maneələri nəticəsində Avropa İttifaqı bazannda Avropa İttifaqının istehsalçılarna vurulan və ya vurula biləcək maddi zərər başa düşülür. **Arzuolunmaz nəticələr** dedikdə Avropa İttifaqı müəssisələrinə istənilən üçüncü ölkənin bazannda vurulan və ya vurula biləcək hər hansı elə zərər başa düşülür ki, bu, Avropa İttifaqının və ya onun regionlarının iqtisadiyyatına mühüm dərəcədə təsir göstərir. Üçüncü ölkələrin yaratdığı ticarət maneələrinin mövcudluğu faktı verilmiş **şikayət** əsasında müəyyənləşdirilir. Yazılı formada olan şikayət Avropa Komissiyasına göndərilir; 45 gün müddət ərzində Avropa Komissiyası şikayəti qəbul edir. Şikayətə baxmaq üçün Konsultativ Komitə yaradılır ki, onun tərkibi üzv-dövlətlərin və Avropa Komissiyasının nümayəndələrindən ibarətdir; Avropa Komissiyasının nümayəndəsi komitənin sədri funksiyasını yerinə yetirir. Bundan sonra təhqiqat aparılır; əgər aparılmış təhqiqat üçüncü ölkələrin yaratdığı ticarət maneələrinə qarşı cavab tədbiri görülməsini tələb edərsə, Avropa Komissiyası aşağıdakı hərəkətlərdən birini və ya bir neçəsini seçir ki, bu hərəkətlər Avropa İttifaqının iqtisadi mə- raqlarının və beynəlxalq ticarət həyatında onun hüquqların müdafiəsinə yönəlmişdir:

- üçüncü ölkələrə verilən preferensiyaları dayandırmaq və ya ləğv etmək;

- üçüncü ölkələrin müəssisələri ilə bağlanmış kommersiya konsessiya müqaviləsini' dayandırmaq və ya ləğv etmək;
- mövcud gömrük rüsumlarını artırmaq;
- üçüncü ölkələrdən gətirilən mallara görə digər əlavə ödənişlər (yığımlar) müəyyən etmək;
- kəmiyyətə məhdudlaşdırmaq.

Avropa Komissiyası hansı cavab tədbirinin tətbiq olunması barədə müvafiq qərar qəbul etməlidir; qəbul edilmiş qərar baxılmaq üçün Avropa İttifaqı Şurasına verilir; Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qərar qüvvəyə minir. O, qəran 30 gün müddəti ərzində təsdiq etməlidir; lakin həmin müddət ərzində Şura qəran təsdiq etməyə də bilər. Belə halda, məlum məsələdir ki, Avropa Komissiyasının qəran qüvvəyə minmir.

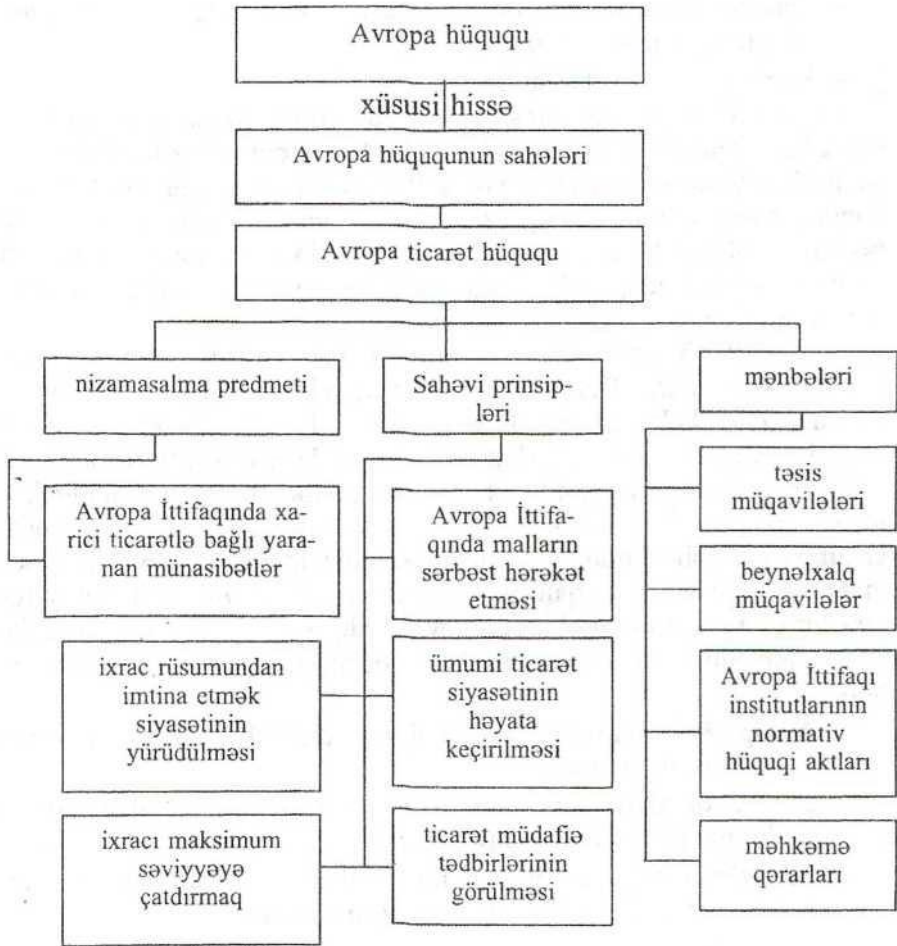
Bəzən, cavab tədbirləri seçilənə kimi Avropa İttifaqı üçüncü ölkələrlə konsultasiya aparır. Belə hal o zaman mümkün ola bilər ki, Avropa İttifaqı üçüncü ölkələr qarşısında beynəlxalq öhdəlik götürmüş olsun. Əgər konsultasiyanın nəticəsi müsbət olmazsa, onda cavab tədbiri tətbiq edilir.

Üçüncü ölkələrin yaratdığı ticarət maneələri, aydın məsələdir ki, Avropa İttifaqı ilə həmin ölkələr arasında beynəlxalq ticarət mübahisəsinin yaranmasına səbəb olur; bu zaman beynəlxalq ticarət mübahisəsinə dair məhkəmə orqanında iş qaldırılır. Reqlament buna yol verir, bir şərtlə ki, tərəflər öz üzərlərinə bu barədə beynəlxalq öhdəlik götürmüş olsunlar.

Reqlamentə görə, şikayət aşağıda göstərilən şəxslər tərəfindən verilə bilər;

- Avropa İttifaqının üçüncü ölkələrin yaratdığı ticarət maneələrindən ziyanə düşən istehsalçıları;
- üçüncü ölkələrin yaratdığı ticarət maneələrinin aradan qaldırılma- sında maraqlı olan üzv-dövlətlər;
- ticarət maneələrinə görə üçüncü ölkələrin bazannda arzuolunmaz nəticələrlə üzləşən Avropa İttifaqı müəssisələri.

XI FƏSİL ÜZRƏ SXEM

və s.

XI FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012 (VII fəsil).
2. Гражданское и торговое право Европейского Союза (основные институты) / Редакторы: В.Безбах, В.Понька, К.Беликова. М., 2010, 536 с.
3. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл.25).
4. Право Европейского Союза: правовое регулирование торгового оборота. Учебное пособие / Под ред. В.В.Безбаха, А.Я.Капустина, В.К.Пучинского. М., 1999, 400 с.
5. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. 6).
6. Ralph H., Folsom. European Union Law in a nutshell. Seventh Edition. Printed in the United States of Amerika, 2011 (chapter 7).

XII FƏSİL. AVROPA MALİYYƏ HÜQUQU

12.1. Avropa maliyyə hüququnun anlayışı və Avropa hüquq sistemində onun mövqeyi

12.1.1. Avropa maliyyə hüququ anlayışı

Maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi Avropa İttifaqında həyata keçirilən fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir. Məlum məsələdir ki, bununla, yəni Avropa İttifaqında maliyyə xidmətləri göstərilməsi ilə əlaqədar müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Söhbət maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərdən gedir və belə münasibətlər də, öz növbəsində, hüquqi tənzimləmənin obyektii sayılır. Bu o deməkdir ki, maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər Avropa hüquq normaları ilə tənzimlənir. Məhz belə normalann məcmusuna Avropa maliyyə hüququ deyilir.

Avropa maliyyə hüququ dedikdə Avropa İttifaqında maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalannın məcmusu başa düşülür; həmin normalar bilavasitə maliyyə xidmətləri sahəsinin hüquqi tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Buna görə də onlara Avropa maliyyə-hüquq normaları deyilir. **Avropa maliyyə-hüquq normaları** dedikdə maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq, yaranan ictimai münasibətlərdə iştirak edən tərəflər üçün müəyyən edilən məcburi davranış qaydaları başa düşülür; normativ aktlarda təsbit olunan bu qaydalar isə Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Məlum olduğu kimi, maliyyə xidmətlərinin hüquqi tənzimlənməsi, ənənəvi olaraq, **üç sahəni** əhatə edir ki, həmin sahələr bunlardan ibarətdir;

- investisiya xidməti;
- bank xidməti;
- sığorta xidməti.

Maliyyə xidmətləri dedikdə məhz investisiya, bank və sığorta xidmətləri başa düşülür. Avropa maliyyə hüququnun da əsas funksiyası investisiya, bank və sığorta xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı olaraq, yaranan ictimai münasibətləri tənzim etməkdən ibarətdir.

12.1.2. Avropa maliyyə hüququnun predmeti, xüsusi prinsipləri və Avropa hüquq sistemində tutduğu yer

Avropa hüququ bir neçə müstəqil hüquq sahəsindən ibarətdir ki, Avropa maliyyə hüququ onlardan biridir. Avropa maliyyə hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınması, ilk növbədə, bununla bağlıdır ki, onun özünəməxsus **nizamasalma predmeti** vardır. Belə ki, bundan əvvəlki

mövzuda toxunduğumuz kimi, Avropa maliyyə hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları Avropa İttifaqında maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq, yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir. Məhz belə münasibətlər, yəni **maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər** Avropa maliyyə hüququnun nazamasalma predmetini təşkil edir. Nizamasalma predmetinə malik olması isə Avropa maliyyə hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi status əldə etməsini şərtləndirən əsas meyar sayılır.

Avropa maliyyə hüququ həm də ona görə müstəqil hüquq sahəsi kimi təmnir ki, onun **özünəxas xüsusi (sahəvi) prinsipləri** vardır. Belə prinsiplərin olması Avropa maliyyə hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılmasına imkan verir. Məsələn, Avropa maliyyə hüququnun aşağıda göstərilən bir neçə xüsusi (sahəvi) prinsipini fərqləndirmək olar:

- maliyyə xidmətlərinin Avropa İttifaqında sərbəst hərəkət etməsi;
- vahid Avropa maliyyə xidmətləri bazarının yaradılması;
- maliyyə inteqrasiyasının həyata keçirilməsi;
- Avropa maliyyə bazarlarının inteqrasiyası;
- Avropa maliyyə bazarlarında şəffaflığın təmin edilməsi və s.

Avropa maliyyə hüququ Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə daxildir.

Başqa sözlə, Avropa maliyyə hüququ **Avropa hüququnun xüsusi hissəsinin tərkibinə** aid olan müstəqil hüquq sahəsidir; onun Avropa hüququnda tutduğu yeri məhz bu cür müəyyənləşdirmək lazımdır.

Avropa maliyyə hüququ milli (dövlətdaxili) maliyyə hüququndan fərqlənir. Belə ki, milli (dövlətdaxili) maliyyə hüququ maliyyə sahəsində ümumi (hakimiyyət xarakterli) münasibətləri tənzimləyir. Avropa maliyyə hüququna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, maliyyə sahəsində xüsusi (qeyri-hakimiyyət xarakterli) münasibətləri nizama salır. Unutmaq olmaz ki, Avropa maliyyə hüququnun nazamasalma predmetini təşkil edən münasibətlər özünün hüquqi təbiətinə görə xüsusi (qeyri-hakimiyyət) xarakterli maliyyə münasibətləridir. Heç də sirr deyil ki, investisiya, bank və sığorta xidmətlərinin göstərilməsi zamanı xüsusi (qeyri-hakimiyyət) xarakterli maliyyə münasibətləri yaranır. 1999-cu ildə **maliyyə xidmətləri sahəsində fəaliyyət planı'** qəbul edilmişdir ki, bu, Avropa maliyyə hüququ sferasında vacib proqram sənədlərindən biri hesab olunur. Həmin sənəddən məlum olur ki, Avropa maliyyə hüququ investisiya, bank və sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq, yaranan xüsusi (qeyri-hakimiyyət) xarakterli maliyyə münasibətlərini nizama salır.

122. Avropa maliyyə hüququnun mənbələri və subyektləri

12.2.1. Avropa maliyyə hüququnun mənbələri

Avropa maliyyə hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları hansı sənəddə ifadə edilir və mövcud olursa, o sənədlər də Avropa maliyyə hüququnun mənbəyi hesab edilir. Söhbət, ilk növbədə, **təsis müqavilələrindən** gedir. Düzdür, təsis müqavilələrini Avropa maliyyə hüququnun nə bilavasitə, nə də əsas mənbəyi hesab etmək olar. Məsələ burasındadır ki, təsis müqavilələri, xüsusi olaraq, maliyyə xidmətlərinin (bank, sığorta və investisiya xidmətlərinin) tənzimlənməsinə həsr edilən hər hansı bölmə nəzərdə tutmur. Lakin, buna baxmayaraq, təsis müqavilələri Avropa maliyyə hüququnun **normativ-hüquqi bazası və əsası** sayılır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, təsis müqavilələrinin bir sıra norması Avropada maliyyə xidmətləri bazarının inteqrasiyasına kömək edir.

Avropa maliyyə hüququnun **mənbə növləri** aşağıdakılardan ibarətdir;

- Avropa İttifaqının normativ hüquqi aktları;
- beynəlxalq müqavilələr;
- məhkəmə qərarları.

Avropa İttifaqının normativ hüquqi aktları dedikdə Avropa İttifaqının səlahiyyətli institutları tərəfindən qəbul edilən direktiv və rəqlament başa düşülür; onlar ikinci hüquq aktları da adlanır. Direktiv və rəqlament Avropa maliyyə hüququnun **əsas mənbəyi** hesab edilir.

Beynəlxalq müqavilələr Avropa maliyyə hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət Avropa İttifaqının üçüncü ölkələrlə (Avropa İttifaqının üzvü olmayan dövlətlərlə) maliyyə sahəsində bağladığı beynəlxalq sazişlərindən gedir.

Avropa maliyyə hüququnun mənbə növlərindən biri **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarlarıdır**. Əgər Avropa İttifaqı Məhkəməsi maliyyə məsələsi barədə qərar qəbul edərsə, həmin qərar Avropa maliyyə hüququnun mənbəyi kimi çıxış edir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa maliyyə-hüquq normalarını təfsir edir və onların mahiyyətinə aydınlıq gətirir. O, maliyyə münasibətlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktların məzmununu dəqiqləşdirir, maliyyə qanunvericiliyini tamamlayır, müvafiq hüquq normaları yaradır, mövcud olan hüquqi boşluqları aradan qaldırır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi, bəzən, ayn-ayrı maliyyə məsələlərinə dair işlərə baxarkən müvafiq zəruri hüquq normaları mövcud olmur. Belə halda, baxılan işi tənzimləmək və həll etmək üçün Avropa İttifaqı Məhkəməsi yeni hüquq normaları müəyyənləşdirir; həmin normalann vasitəsi ilə mübahisəli məsələ öz həllini tapır.

12.2.2. Avropa maliyyə hüququnun subyektləri

Qeyd etdik ki, maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər Avropa maliyyə hüququ ilə tənzimlənir; həmin

münasibətlərdə iştirak edən şəxslərə Avropa maliyyə hüququnun subyektləri deyilir.

Avropa maliyyə hüququnun subyektləri dedikdə maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində yaranan münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçıları başa düşülür. Öz hüquqi təbiətinə görə xüsusi (qeyri- hakimiyət) xarakterli olduğu üçün həmin münasibətlərdə subyekt qismində yalnız fiziki və hüquqi şəxslər çıxış edə bilirlər. Söhbət maliyyə- hüquq normalannın ünvanlandığı və yönəldiyi aşağıdakı şəxslərdən gedir:

- banklar;
- sığorta şirkətləri;
- investisiya təşkilatları (investisiya fondları);
- investor qismində çıxış edən fiziki şəxslər.

Hakimiyət subyektini olan üzv-dövlətlərə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Avropa maliyyə hüququ ümumi (hakimiyət) xarakterli münasibətləri tənzimləmir. Odur ki, onlar Avropa maliyyə hüququnun subyektini ola bilməzlər. Hakimiyət səlahiyyətinə malik olduqlarına görə Avropa İttifaqının institutları da həmçinin Avropa maliyyə hüququnun subyektini hesab edilmirlər.

12.3. Direktivlər Avropa maliyyə hüququnun mənbəyi kimi

12.3.1. Şəffaflıq haqqında direktiv

Direktivlər Avropa maliyyə hüququnun mənbələri arasında əsas yer tutur. Nəzərə alınmalı ki, maliyyə xidmətləri kimi vacib sahənin hüquqi tənzimlənməsi, əsasən, məhz direktivlərin vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqında maliyyə xidmətləri sahəsinin tənzimlənməsinə aid çoxsaylı direktivlər qəbul edilmişdir. Onların içərisində, xüsusi olaraq, **şəffaflıq haqqında direktiv** barədə danışmaq lazımdır. Bu direktiv emitentlərə vaxtaşın informasiya verilməsi və nizamnamə kapitalı mühüm dərəcədə dəyişdiyi halda məlumatlandırma məsələlərini tənzimləyir.

Sözügedən direktiv (№ **2004109EC**) 15 dekabr 2004-cü il tarixdə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. O, həmin institutların əvvəlki 28 may 2001-ci il tarixli direktivini əvəz edir və onun bəzi tələblərini tamamlayır; 2004-cü il direktivi tənzimlənən bazarda satışa buraxılan qiymətli kağızların emitentləri haqqında informasiyaya münasibətdə şəffaflığa aid tələbləri harmonizə edir.

2004-cü il direktivi qiymətli kağız buraxan şəxslərin (emitentlərin) üzərinə daha geniş səviyyədə informasiya vermək vəzifəsi qoyur. Belə ki, emitentlər daha geniş həcmdə və müntəzəm surətdə informasiya vermək vəzifəsi daşıyırlar.

2004-cü il direktivinə görə, aşağıda göstərilən **şəxslər** informasiya verməyə borcludurlar:

- qiymətli kağızların emitentləri (söhbət tənzimlənən bazarda qiymətli kağızları satışı buraxılan emitentlərdən gedir);
- səhm sahibləri;
- səsvermə hüququna malik olan fiziki və hüquqi şəxslər;
- maliyyə imkanı (maliyyə aləti) səsvermə hüququna təsir göstərən fiziki və hüquqi şəxslər.

Emitentlər Avropa İttifaqı çərçivəsində **vaxtaşırı informasiya** verməlidirlər. Vaxtaşırı informasiya emitentin və ona nəzarət edən müəssisənin mövcud olan, eləcə də mümkün (proqnozlaşdırılan) maliyyə vəziyyətini xarakterizə edir. Belə informasiyanın verilməsi üç sənədin tərtib edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. **İllik maliyyə hesabatı** həmin sənədlərdən biridir. Emitent bu sənədi maliyyə ili başa çatdıqdan sonra dörd aydan gec olmayaraq təqdim etməlidir. Həmin sənəd bu və ya digər yekunlara görə emitentin maliyyə vəziyyətini müqayisəli xarakterizə etməyə imkan verir.

Yarımillik maliyyə hesabatı emitentin təqdim etməyə borclu olduğu ikinci sənəddir. Bu sənədi səhmin və ya borc öhdəliyinin emitenti təqdim edir; həmin sənəd yarımillik müddət başa çatdıqdan sonra iki aydan gec olmayaraq təqdim olunmalıdır. Yarımillik maliyyə hesabatı bu və ya maliyyə ilinin altı ayının yekunlarına görə tərtib edilir. Buna görə də o, ya- nıllıq nəticələrinə görə emitentin maliyyə vəziyyətini müqayisəli xarakterizə etməyə imkan verir.

Aralıq hesabat (bildiriş) üçüncü sənəd hesab edilir. Söhbət emitentin rəhbərlik orqanının təqdim etdiyi sənəddən gedir; bu sənəd maliyyə ilinin birinci və ikinci yarımda (hər maliyyə ilində altı ayda bir dəfə) dərc edilməlidir. Əgər emitent rüblük (üç aylıq) maliyyə hesabatı dərc edərsə, 0, aralıq hesabat (bildiriş) dərc etdirmək vəzifəsi daşımır.

Vaxtaşırı informasiya verilməsi həm də milli (dövlətdaxili) səviyyədə tənzimlənən məsələdir. Bu məsələni tənzimləmək vəzifəsi Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin üzərinə düşür. Üzv-dövlətlər həm də milli səviyyədə məsuliyyət məsələsini tənzimləmək vəzifəsi daşıyırlar. Belə ki, emitent və onun orqanları (rəhbərlik, icra və müşahidə orqanları) vaxtaşırı informasiya vermək vəzifəsini poza, lazımınca icra etməyə bilərlər. Buna görə onlar məsuliyyət daşıyırlar. Məlum məsələdir ki, emitent və onun orqanlarına müvafiq məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilməlidir. Məsuliyyət tədbirləri isə milli səviyyədə üzv-dövlətlər tərəfindən müəyyən olunur.

İnformasiya verilməsi həmçinin daimi xarakterdə olmalıdır. Söhbət emitentin **daimi informasiya** verməyə borclu olmasından gedir. Başqa sözlə, informasiya **daimi əsaslarla** verilməlidir. Daimi əsaslarla informasiya verilməsi o halda tələb edilir ki, səsvermə hüququnun bölgü strukturu dəyişiklik olsun. Məsələn, səsvermə hüququ verən səhmlərin əldə olunması və ya başqasına güzəşt edilməsi (verilməsi) nəticəsində belə dəyişiklik ola bilər.

Göstərilən 2004-cü il direktivi ümumi çərçivə aktıdır. Bu cür akt olması səbəbindən bəzi aktlar qəbul edilmişdir ki, həmin aktlar çərçivə xarakterindədir.

rakterli 2004-cü il direktivini konkretləşdirir. Məsələn, Avropa Komissiyası 8 mart 2007-ci il tarixdə müvafiq direktiv (№ 200714EC)' qəbul etmişdir ki, o, 2004-cü il direktivinin bəzi müddəalanmı yerinə yetirilməsi şərtlərini müəyyənləşdirir.

12.3.2. Emissiya prospektləri haqqında direktiv

Emissiya prospektləri haqqında direktiv Avropa maliyyə hüququnun mənbələri sırasına aid olan aktlardan sayılır. Həmin akt belə adlanır: **investorlar arasında qiymətli kağızlar yerləşdirilən və ya qiymətli kağızlar satışı buraxılan zaman emissiya prospektinin dərci haqqında direktiv**. Onu qısaca, sadəcə olaraq, emissiya prospektləri haqqında direktiv adlandırırlar.

Emissiya prospektləri haqqında direktiv (№ 200371EC) Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 4 noyabr 2003-cü il tarixdə qəbul edilmişdir. Belə bir direktivin qəbul edilməsi Avropa maliyyə bazarlarının inteqrasiyasında vacib mərhələ oldu.

Emissiya prospektləri haqqında direktiv qiymətli kağızlar satışı buraxılarkən və ya onların açıq təklif olunması zamanı informasiya verilməsi məsələlərini tənzimləyir. Direktiv həm də emissiya prospektlərinə aid tələbləri müəyyənləşdirir.

Sözügedən direktiv iki növ münasibəti nizama salmaq məqsədinə xidmət edir. Birinci, direktiv **tənzimlənən bazarda qiymətli kağızların satışı buraxılması ilə bağlı yaranan münasibətləri** tənzimləyir. **Tənzimlənən bazar** dedikdə Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin ərazisində yerləşən və ya fəaliyyət göstərən bazar başa düşülür.

Emissiya prospektləri haqqında direktiv, şübhəsiz, bütün qiymətli kağızlarla bağlı olan münasibətləri tənzimləmir. Başqa sözlə, direktiv bütün qiymətli kağızlara tətbiq olunmur. Belə ki, bəzi qiymətli kağızlar direktivin tənzimləmə sferasına daxil olmur. Məsələn, Avropa Mərkəzi Bankı və ya üzv-dövlətlərin mərkəzi bankları tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlara direktiv tətbiq olunmur; kollektiv investisiya qurumları tərəfindən buraxılan səhmlər də direktivin tənzimləmə sferasına daxil deyil və s.

Direktivin tənzimlədiyi ikinci növ münasibətlər isə **qiymətli kağızların açıq təklifi ilə bağlı yaranan münasibətlərdir**. Direktivdə «qiymətli kağızların açıq təklifi» kimi anlayışın mahiyyətinə aydınlıq gətirilir, yəni ona formal tərif verilir. **Qiymətli kağızların açıq təklifi** dedikdə qiymətli kağızlar və təklifin şərtləri haqqında kifayət dərəcədə məlumatları əks etdirən, istənilən formada və istənilən üsulla verilən elə bildiriş başa

' URL:<http://www.base.consultant.ru> ^

URL:<http://www.worldbiz.ru>

düşülür ki, bunun əsasında investor qiymətli kağızları əldə etmək (almaq) və ya abunə yazılışı barədə qərar qəbul edir.

Emissiya prospektləri haqqında direktivin **əsas xüsusiyyətlərindən** biri bundan ibarətdir ki, o, qiymətli kağızların emitentləri üçün «Avropa pasportu» müəyyənləşdirir.' Başqa sözlə, direktiv qiymətli kağızların emitentləri üçün «Avropa pasportu»nun realizə olunması mexanizmini təsbit edir. **Avropa pasportu** isə emissiya prospektinin üzv-dövlətlərin birində təsdiq olunması prinsipinə əsaslanır; bundan sonra onun qüvvəsi bütövlükdə Avropa İttifaqı çərçivəsinə şamil olunur.

Sözündən direktiv həm də emissiya prospektlərinin tərtib olunma, təsdiqlənmə (bəyənilmə) və dərc edilmə qaydalarını müəyyənləşdirir. **Emissiya prospekti** dedikdə elə reklam sənədi başa düşülür ki, özündə maliyyə və digər xarakterli məlumatları əks etdirən həmin sənədi emitent qiymətli kağız buraxan zaman potensial investora təqdim edir. Əvvəlcə emissiya prospekti tərtib olunmalı, hazırlanmalıdır. Sonra emissiya prospekti mənşə dövlətinin səlahiyyətli orqanı tərəfindən təsdiq olunmalıdır (bəyənilməlidir). Bundan ötrü 10 günlük müddət (söhbət iş günündən gedir) müəyyən edilmişdir. Belə ki, səlahiyyətli orqan 10 iş günü müddəti ərzində emissiya prospektinin təsdiq olunması (bəyənilməsi) haqqında müvafiq qərar qəbul etməli və bu barədə maraqlı şəxslərə məlumat verməlidir. Daha sonra isə emissiya prospekti dərc edilir. Təsdiq olunmamış emissiya prospekti dərc edilə bilməz.

Emissiya prospektləri haqqında direktiv **ümumi çərçivə aktıdır**. Buna görə də həmin direktivi konkretləşdirən bir sıra akt qəbul edilmişdir. Söhbət, ilk növbədə, **emissiya prospektlərində əks olunan informasiya məsələsinə dair rəqlamentdən** gedir. Həmin tətbiqetmə rəqlamenti (№ 8092004EC) 29 aprel 2004-cü il tarixdə Avropa Komissiyası tərəfindən qəbul edilmişdir.^ Burada müxtəlif sxemlər göstərilmişdir ki, həmin sxemlər əsasında investorların tanış ola biləcəkləri informasiyaya aid minimal tələbləri müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Sözündən rəqlamentə görə, emissiya prospekti, adətən, vahid (bir) sənədin vasitəsi ilə tərtib olunur. Bununla yanaşı, həmin rəqlament emissiya prospekti üçün bir neçə sənəddən istifadə olunmasına yol verir; belə halda emissiya prospekti mürəkkəb struktura malik olur.

Emissiya prospektləri haqqında direktivi həm də Avropa Komissiyasının müvafiq rəqlamenti (8092004EC - 29.04.2004-cü il) konkretləşdirir; həmin rəqlament **üçüncü ölkələrdən olan emitentlərin maliyyə hesabatı vermələri haqqındadır**.^

URL:<http://www.old.rcb.ru> ■

URL:<http://www.wikipedia.org> '

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

12.3.3. Bazar sui-istifadəsi haqqında direktiv

Məlum olduğu kimi, XXI əsrin əvvəlləri informasiya texnologiyalan- mən sürətli inkişafı, yeni məhsul növlərinin istehsalı və fond birjalarda (birja ticarətində) beynəlxalq aktivliyin xeyli güclənməsi kimi amillərlə xarakterizə olunur. Belə amillər də, öz növbəsində, fond birjalarda (birja ticarətində) manipulyasiya etmək riskini artırır. Bu kimi sui-istifadə halları ilə mübarizə aparmaq üçün Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin milli qanunvericiliyində müvafiq hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdur. Lakin Ü2TV-dövlətlərin müəyyən etdiyi milli hüquq normaları müxtəlif olub, məzmunca üst-üstə düşmürdü. Bu da, təbii ki, Avropa İttifaqında bazar sui-istifadə halları ilə effektiv mübarizə aparmasına mane olurdu. Belə hallarla effektiv mübarizə aparmaq üçün üzv-dövlətlərin birja ticarəti sahəsində müəyyən etdikləri hüquq normaları əlaqələndirmək tələb olunurdu. Bu məqsədlə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası 28 yanvar 2003-cü il tarixdə **bazar sui-istifadəsi haqqında direktiv (№ 20036EC)*** qəbul etdi. Qəbul olunmuş direktiv Avropa maliyyə hüququnun inkişafında vacib rol oynadı. Hətta həmin direktiv Avropa maliyyə hüququnun inkişafında yeni mərhələ oldu.

Bazar sui-istifadəsi haqqında direktiv qəbul olunmuş aktın qısa adıdır; həmin akt hüquq ədəbiyyatı səhifələrində, qısaca olaraq, məhz belə adlanır. Qəbul olunmuş aktın əsl adı isə belədir: **insayder əqdləri və bazar manipulyasiyası (bazar sui-istifadəsi) haqqında direktiv**.

Sözündən direktiv iki əsas terminin mahiyyətinə aydınlıq gətirir ki, bunun nəticəsində həmin terminlər Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlərdə eyni şəkildə başa düşülür və tətbiq olunur. İnsayder informasiyası həmin terminlərdən biridir. **İnsayder informasiyası** dedikdə birbaşa və ya dolaylı bir və ya bir neçə emitentə və yaxud maliyyə alətlərinə aid olan xüsusi xarakterli elə məlumatlar başa düşülür ki, bu məlumatlarla məhdud dairə şəxslər tanış ola bilərlər.

Sözündən direktivlə mahiyyətinə aydınlıq gətirildiyi ikinci əsas termin **bazar manipulyasiyasıdır**; həmin direktiv müəyyən edir ki, hansı davranış Avropa İttifaqında bazar manipulyasiyası hesab edilir. Məsələn, direktivə görə, saxta, aldatma və fəndə yollarla (vasitələrlə) əqd bağlanması bazar manipulyasiya etmək əməli sayılır. Kütləvi informasiya vasitələri, internet şəbəkəsi və digər üsullarla yalan, yanlış və çəşdinci məlumatların yayılması kimi hərəkət də manipulyasiya hesab edilir.

Bazar sui-istifadəsi haqqında direktiv də **ümumi çərçivə aktı** sayılır; həmin direktivi konkretləşdirmək üçün bir neçə əlavə normativ akt qəbul edilmişdir. Söhbət aşağıdakı aktlardan gedir: ^

' URL:<http://www.online.zakon.kz> ^

URL:<http://www.esma.europa.eu>

- Avropa Komissiyasının 22 dekabr 2003-cü il tarixli direktivi (№ 2003125EC);
- Avropa Komissiyasının 22 dekabr 2003-cü il tarixli rəqlamenti (№ 22732003EC);
- Avropa Komissiyasının 29 aprel 2004-cü il tarixli direktivi (№ 200472EC) və s.

Göstərilən normativ aktlar bazar sui-istifadəsi haqqında direktivin məzmununu konkretləşdirir və tamamlayır. Buna görə də onların nəzərdə tutduğu normalar icraedici normalar sayılır; həmin normalann köməyi və vasitəsi ilə ümumi çərçivə aktı sayılan direktiv (söhbət bazar sui-istifadəsi haqqında direktivdən gedir) realizə olunur. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Avropa Komissiyasının 22 dekabr 2003-cü il tarixli direktivi müvafiq meyarlar müəyyən edir ki, həmin meyarlar əsasında Avropa İttifaqında bu və ya digər davranışı bazar manipulyasiyası kimi qiymətləndirmək mümkün olur.

Bazar sui-istifadəsi ilə mübarizə aparmaq üçün Avropa İttifaqının üzvü olan hər bir dövlət öz səlahiyyətli **milli orqanlarım** yaratmışdır. Yara-dılm'ış milli orqanlar vahid (eyni) olub, tənzimətmə və nəzarət funksiyalarını həyata keçirir; onlar bazar sui-istifadəsi ilə mübarizə aparmaq üçün öz fəaliyyətlərində eyni (oxşar) metodlardan istifadə edirlər. Milli səlahiyyətli orqanlar həm də bazar sui-istifadə halları ilə mübarizə aparmaq üçün bir-birinə qarşılıqlı yardım göstəririlər.

12.4. Avropa maliyyə hüququna aid proqram sənədləri

12.4.1. Maliyyə xidmətləri sferasında fəaliyyət planı

Qeyd etməliyik ki, XX əsrin axırında və XXI əsrin əvvəllərində Avropa maliyyə hüququ sahəsində iki proqram sənədi qəbul olunmuşdur. Bu dövrdə Avropa İttifaqı maliyyə xidmətləri sahəsində **vahid siyasət** yürütməyə başladı; Avropa maliyyə hüququna dair proqram sənədlərin qəbulu da məhz bununla bağlı idi. Həmin sənədlərin qəbulu isə Avropa maliyyə hüququnun tarixində keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcını qoydu. Söhbət, ilk növbədə, **maliyyə xidmətləri sferasında fəaliyyət planı** kimi proqram sənədindən gedir; bu sənədin qəbul olunması ilə Avropa maliyyə hüququ özünün inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələyə keçdi.

Belə ki, 11 may 1999-cu il tarixdə Avropa Komissiyasının «Vahid maliyyə xidmətləri bazanın yaxşılaşdırılması: fəaliyyət planı» kimi məlumatı dərc edildi; həmin məlumatda maliyyə xidmətləri sferasında fəaliyyət planı ifadə edilərək öz əksini tapmışdı. 23-24 mart 2000-ci ildə Avropa İttifaqı Şurası maliyyə xidmətləri sferasında fəaliyyət planını bəyəndi ki, bundan sonra o, realizə olunmağa başladı. Sözügedən fəaliyyət planının **beş il** müddət ərzində həyata keçirilməsi nəzərdə tutuldu.

Maliyyə xidmətləri sferasında fəaliyyət planı üç strateji **məqsəd** güdür. Həmin məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- topdansaş ticarət üçün vahid maliyyə bazan formalaşdırmaq;
- parəkəndə maliyyə bazarlarının daha ucuz, açıq və etibarlı olmasına nail olmaq;
- nəzarət qaydalannı gücləndirmək.

Məlum məsələdir ki, Avropa maliyyə bazarlarının (ümumiyyətlə, istənilən maliyyə bazannm) fəaliyyət göstərməsi üçün təkmilləşdirilmiş normativ-hüquqi bazanın yaradılması və həmin bazanın praktikada tətbiq olunması tələb edilir. Sözügedən fəaliyyət planı da məhz daha təkmilləşdirilmiş normativ-hüquqi bazanın yaradılmasına və onun praktikada tətbiq olunmasına yönəlmişdir ki, bunlann Avropa maliyyə bazarlannm fəaliyyət göstərmələri üçün vacib əhəmiyyəti vardır. Avropa İttifaqında vahid effektiv maliyyə bazannm formalaşdın İması burada nəzərdə tutulan əsas məsələlərdən biri hesab edilir. Fəaliyyət planına görə, Avropa maliyyə bazarlannm rəqabət qabiliyyəti və onlann sabit fəalİ3^ət göstərmələri təmin edilməlidir.

Sözügedən fəaliyyət planı Avropada maliyyə inteqrasiyasının əsasını qoymuşdur və onu Avropa vahid maliyyə bazarının yaradılması yolunda mühüm addım hesab etmək olar.

12.4.2. «Ağ kitab»

«Ağ kitab» Avropa maliyyə hüququna aid olan digər (ikinci) proqram sənədidir. «Ağ kitab» bu sənədin qısaca adıdır. Hüquq ədəbiyyatında məhz «**Ağ kitab**» kimi qısa addan istifadə edilməsinə üstünlük verilir. Sözügedən proqram sənədi rəsmən belə adlanır: **2005-2010-cu illərdə Avropa İttifaqının maliyyə xidmətləri sahəsində siyasətinə dair Ağ kitab**.

Qeyd etdiyimiz kimi, maliyyə xidmətləri sferasında fəaliyyət planının həyata keçirilməsi üçün beşillik müddət nəzərdə tutulmuşdu. Həmin müddət başa çatdıqda 2005-ci ildə Avropa İttifaqında maliyyə xidmətləri sferasında yeni proqram sənədinin qəbul edilməsi məsələsi ortaya çıxdı. Bu məsələni həll etmək üçün «Ağ kitab» kimi proqram sənəd qəbul edildi və 2005-ci il dekabr ayının 1-dən həmin sənədin həyata keçirilməsinə başlandı. Proqram xarakterli həmin sənəd Avropa İttifaqının üzərinə maliyyə xidmətləri sahəsində aşağıdakı **vəzifələri** qoyur:

- əvvəllər maliyyə xidmətləri sahəsində əldə olunmuş nəticələri inkişaf etdirmək;
- maliyyə xidmətləri ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən mövcud hüquq normalarını təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək;
- qanunvericilik prosesinə aid yeni tələblərə uyğun normativ aktlar qəbul etmək;

- maliyyə xidmətləri göstərilməsi sahəsində rəqabəti stimullaşdırmaq;
- maliyyə nəzarətini (maliyyə sahəsində nəzarəti) gücləndirmək;
- maliyyə nəzarətini harmonizasiya etmək;
- Avropa İttifaqının maliyyə bazasının digər dünya bazarları ilə konvergençasını (birləşməsini) inkişaf etdirmək;
- Avropa İttifaqının maliyyə bazarlarının digər dünya bazarları ilə kooperasiyasını (birgə fəaliyyət göstərmələrini və qarşılıqlı yardım etmələrini) inkişaf etdirmək və s.

«Ağ kitab» kimi proqram sənədinin əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, bu sənəd Avropa İttifaqında maliyyə inteqrasiyasının həyata keçirilməsini inkişaf etdirir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, o, Avropada vahid maliyyə xidmətləri bazarı formalaşdırmaq yolunda vacib mərhələ sayılır. Maliyyə xidmətlərinin əsas sahələri (investisiya, bank və sığorta xidmətləri) Avropa İttifaqında uzunmüddətli prioritetlər sırasına aid olunmuşdur ki, bu işdə «Ağ kitab» vacib rol oynamışdır.

«Yaşıl kitab» haqqında da danışmaq lazımdır. Söhbət **2005-2010-cu illərdə maliyyə xidmətləri siyasəti üzrə Yaşıl kitab** adlı sənəddən gedir. Maliyyə xidmətləri sahəsində fəaliyyət planının həyata keçirilməsində vacib rol oynayan «Yaşıl kitab» konsultativ sənəddir. Lakin, buna baxmayaraq, bu sənəddə gələcək fəaliyyətdə prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Avropa Komissiyası tərəfindən hazırlanan sənəd 3 may 2003-cü il tarixdən həyata keçirilməyə başlanmışdır.

12.5. Lamfalussi prosesi

12.5.1. Lamfalussi prosesinin mahiyyəti

Maliyyə xidmətləri sferasında fəaliyyət planı kimi proqram sənədində bir sıra vacib vəzifə müəyyən edilmişdi. Həmin vəzifələrin lazımınca yerinə yetirilməsi üçün maliyyə xidmətlərinin tənzimlənməsi sahəsində effektiv təşkilati-hüquqi strukturun (mexanizmin) yaradılması tələb olunurdu. Bundan ötrü, yəni maliyyə xidmətlərinin tənzimlənməsi sahəsində effektiv təşkilati-hüquqi mexanizmin (strukturun) yaradılması üçün Avropa İttifaqı institutları 2000-ci ildə Lamfalussi adlı prosesə başladılar.

Lamfalussi prosesi dedikdə Avropa İttifaqı institutlarının elə bir fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət maliyyə xidmətlərinin tənzimlənməsi sahəsində yeni təşkilati - hüquqi mexanizmin (strukturun) yaradılmasına yönəlmişdir. Məsələn, belə fəaliyyət nəticəsində əvvəllərdə bəzində danışdığımız üç direktiv (bazar sui-istifadəsi haqqında direktiv, emissiya prospekti haqqında direktiv, şəffaflıq haqqında direktiv) qəbul edilmişdir ki, onlar Lamfalussi prosesinin direktivləri kimi tanınır. Maliyyə xidmətləri sferasında fəaliyyət planının (1999-cu il) həyata keçirilməsi çərçivəsində qəbul olunan həmin direktivlər Avropa maliyyə bazarlarının inte-

qrasiya olunmasını, həmçinin bu bazarların şəffaf fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Məhz onların sayəsində birja ticarətinin müxtəlif mərhələlərində şəffaflıq qaydalarına əməl olunur və riayət edilir.

Sual olunur: sözügedən prosesin «Lamfalussi» adlanmasını nə ilə izah etmək olar?

Məlum olduğu kimi, 2000-ci ildə Avropa İttifaqı İqtisadiyat və Maliyyə Nazirləri Şurasının təşəbbüsü ilə müvafiq komitə yaradıldı. Məhz yaradılmış həmin komitə çərçivəsində maliyyə xidmətləri sferasında tən- zimetmə prosedurları işlənib hazırlanmağa başlandı. Komitənin işinə ba- ron Aleksandr Lamfalussi başçılıq edirdi. Aleksandr Lamfalussi Avropa Valyuta İnstitutunun ilk prezidenti idi ki, sonralar həmin institut, bildiyimiz kimi, Avropa Mərkəzi Bankına çevirildi.

Komitə gördüyü işin nəticəsində məruzə hazırladı. O, **Lamfalussi məruzəsi'** kimi tanınır. 15 fevral 2001-ci ildə Lamfalussi məruzəsi dərc edildi. Həmin ilin 23-24 martında Stokholm şəhərində o, Avropa Şurası tərəfindən bəyənilmişdi. Bundan sonra isə Lamfalussi məruzəsini Avropa Parlamenti qəbul etdi.

12.5.2. Tənzimetmə səviyyələri

Lamfalussi məruzəsində maliyyə xidmətlərini tənzimetmənin dörd səviyyəsi nəzərdə tutulur. **Birinci səviyyədə** Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası ümumi qanunvericilik proseduru qaydasında (2007-ci il Lissabon Müqaviləsinə qədər bu, birgə qərar qəbul etmək proseduru adlanırdı) direktiv və rəqlament qəbul edir. Onların layihəsi isə Avropa Komissiyası tərəfindən verilir. Verilmiş layihə əsasında Lamfalussi prosesinin **birinci səviyyə normativ aktları** (direktiv və rəqlamentləri) qəbul edilir. Onlar çərçivə (ümumi) xarakterində olmalıdır. Sonra isə Avropa Komissiyası çərçivə xarakterli aktların yerinə yetirilməsinə yönələn icra tədbirləri görür.

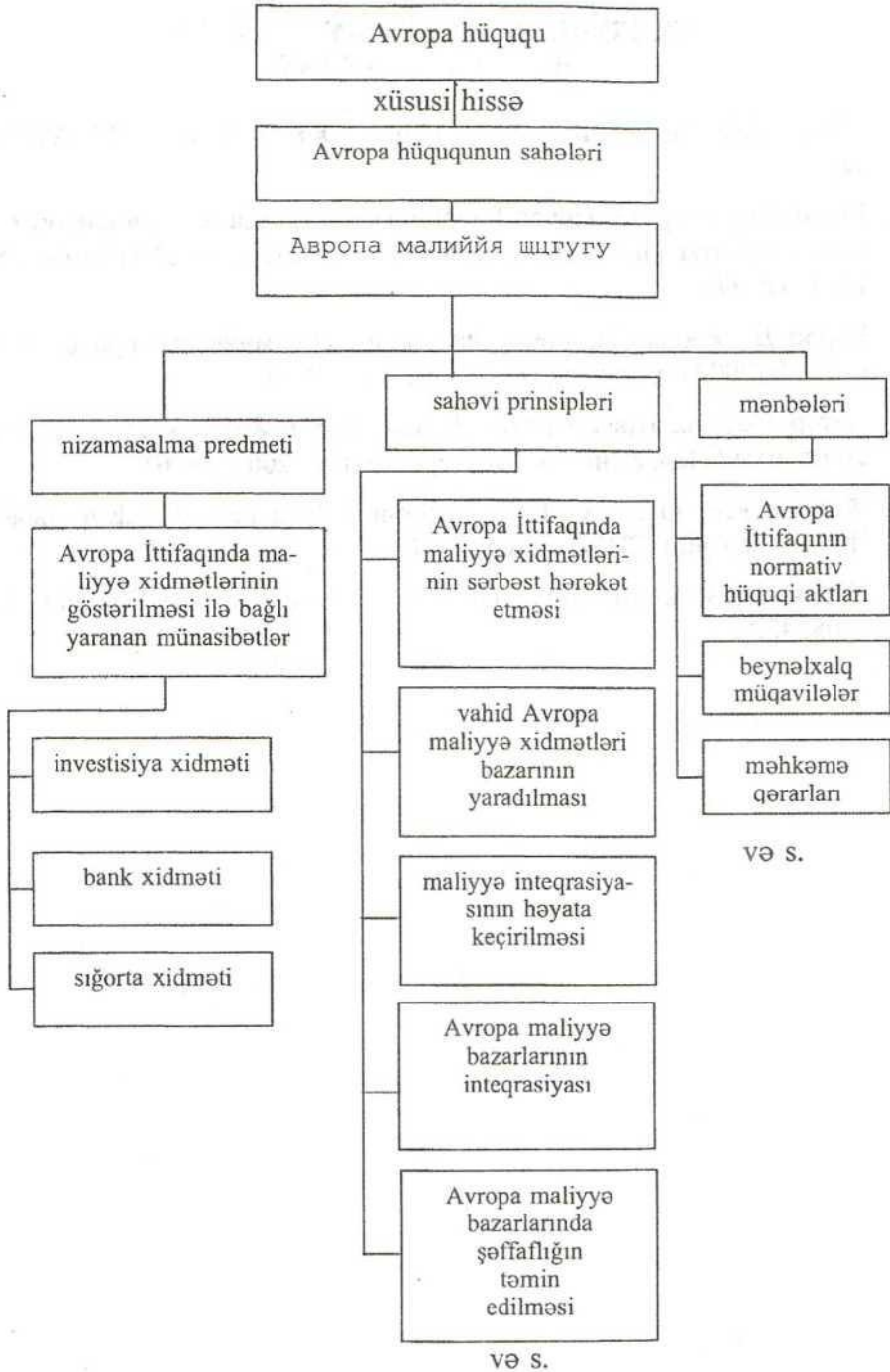
İkinci səviyyədə Avropa Komissiyası müvafiq direktiv və rəqlamentlər qəbul edir ki, onlara Lamfalussi prosesinin **ikinci səviyyə normativ aktları** deyilir. Belə aktlar Lamfalussi prosesinin birinci səviyyə normativ aktlarını (onlar çərçivə, yəni ümumi xarakterli aktlardır) dəqiqləşdirir, konkretləşdirir və onların tamamlanmasına yönələn əlavələr edir. Həmin aktlar, xüsusi olaraq, yaradılmış komitələrin rəyləri əsasında qəbul edilir. Məsələn, Avropa Qiymətli Kağızlar Komitəsi, Avropa Qiymətli Kağızları Tənzimetmə Komitəsi və s. belə qurumlara aiddir.

Üçüncü səviyyədə vasitəçilik funksiyası həyata keçirilir. Söhbət Avropa Komissiyası və milli tənzimetmə-nəzarət orqanları arasındakı münasibətlərdə vasitəçilik etmək funksiyasından gedir. Həmin funksiyanı Avropa Qiymətli Kağızları Tənzimetmə Komitəsi yerinə yetirir. Nəticədə milli tənzimetmə-nəzarət orqanları arasında əməkdaşlıq həyata keçirilir.

maliyyə hüququna aid olan bir sıra mürəkkəb məsələnin eyni şəkildə (bir cür) həll edilməsi təmin olunur, habelə Avropa maliyyə-hüquq normalarının dövlətdaxili (milli) səviyyədə eyni qaydada və düzgün tətbiq olunması üzərində nəzarət edilir.

Dördüncü səviyyədə Avropa Komissiyası Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdə hüquqi praktikanın Avropa maliyyə-hüquq normalarına uyğun gəlib-gəlməməsini yoxlayır. Əgər üzv-dövlət Avropa maliyyə-hüquq normaları pozarsa, o, Avropa Komissiyası tərəfindən məhkəməyə verilə bilər. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 258-ci maddəsi onu (Avropa Komissiyasını) belə hüquqla təmin edir.

XII FƏSİL ÜZRƏ SXEM

XII FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012 (VIII fəsil).
2. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 27).
3. Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право. Учебник. М., 2002 (третья часть, титул 2, гл. 1,2, 3).
4. Петер Нобель. Швейцарское финансовое право и международные стандарты / Пер. с англ. М., Волтере Клувер, 2007 (гл. 6).
5. Финансовое право: учебное пособие / Под ред. М.В.Кустовой и Н.А.Шевелевой. СПб.: Питер, 2014, 320 с.
6. Шумилов В.М. Международное финансовое право. Учебник. М., 2005, 432 с.

XIII FƏSİL. AVROPA VERGİ HÜQUQU

13.1. Avropa vergi hüququnun anlayışı və subyektləri

13.1.1. Avropa vergi hüququ anlayışı və onun predmeti

Avropa İttifaqının əsas xarakterik cəhət və xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onun öz büdcəsi vardır. Avropa İttifaqının büdcəsi isə müvafiq vergilər hesabına formalaşır. Elmi ədəbiyyat səhifələrində vergilər dedikdə Avropa İttifaqı büdcəsinin formalaşmasının vacib mənbəyi başa düşülür.

Avropa İttifaqı büdcəsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarətdir ki, o, üzv-dövlətlərin verdikləri üzvlük haqqı hesabına deyil, öz resursları (bəzi dərslərdə «öz vəsaitləri» kimi analoji termin işlədilir) hesabına formalaşır. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı büdcəsinin formalaşmasının mənbəyi **Avropa İttifaqı vergiləridir**. Avropa İttifaqı vergilərinin əsas növləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) kənd təsərrüfatı vergiləri;
- 2) gömrük rüsumları;
- 3) əlavə dəyər vergisi;
- 4) fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi;
- 5) aksiz vergiləri.

Avropa İttifaqında müvafiq vergilərin tutulması ilə bağlı müəyyən növ münasibətlər əmələ gəlir ki, həmin münasibətlərə **vergi münasibətləri** deyilir. Belə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi isə müvafiq hüquq normalarının vasitəsi ilə həyata keçirilir; məhz onların məcmusu Avropa vergi hüququ adlanır.

Avropa vergi hüququ dedikdə Avropa İttifaqı vergilərinin alınması ilə bağlı yaranan münasibətləri - vergi münasibətlərini nizama salan hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Hüquq normalarının sistemi mənasında Avropa vergi hüququ Avropa hüququnun tərkib hissələrindən - struktur elementlərindən biri kimi çıxış edir. Belə ki, o, Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə aid olan müstəqil hüquq sahələrindən biri sayılır. Ona görə ki, Avropa vergi hüququnun özünəxas ayrıca nizamasalma predmeti vardır. Avropa İttifaqında yaranan, yuxarıda göstərdiyimiz vergi münasibətləri onun **nizamasalma predmetini** təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqı çərçivəsində iqtisadi inteqrasiya həyata keçirilir. Sözügedən iqtisadi inteqrasiya sistem halında olub, bir neçə istiqamətdən ibarətdir. Məsələn, Avropa İttifaqının gömrük siyasəti, Avropa İttifaqının ticarət siyasəti, Avropa İttifaqının maliyyə siyasəti və s. Vergi siyasəti iqtisadi inteqrasiya sistemində **xüsusi istiqamət** sayılır. Belə istiqamətdə iqtisadi inteqrasiyanın həyata keçirilməsi isə Avropa vergi hüququnun vasitəsi ilə təmin olunur. Avropa vergi hüququnun köməyi ilə həmçinin üzv-dövlətlərin milli vergi orqanları arasında əməkdaşlıq həyata keçirilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa vergi hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarının bir qismi üzv-dövlətlərin milli ver-

gi orqanları arasında əməkdaşlıq məsələlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Üzv-dövlətlərin milli vergi orqanlarınm effektiv fəaliyyət göstərmələri vergi məsələlərinin həll edilməsinin əsas şərtlərindən biri sayılır. Avropa vergi siyasətinin vacib elementlərindən biri də məhz üzv-dövlətlərin milli vergi orqanlarınm effektiv fəaliyyət göstərmələrinə yardım etməkdən ibarətdir.

13.1.2. Avropa vergi hüququnun subyektləri

Avropa vergi hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan vergi münasibətləri müəyyən subyektlər arasında yaranır. Bu münasibətlərdə iştirak etmək imkanına (qabiliyyətinə) malik olan hər hansı qurum və ya şəxs Avropa vergi hüququnun subyekti hesab olunur.

Avropa vergi hüququnun subyektləri dedikdə Avropa İttifaqmda yaranan vergi münasibətlərinin mümkün (potensial) iştirakçılan başa düşülür. Bu münasibətlərin bir tərəfində **Avropa İttifaqı** iştirak edir ki, onun, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi şəxs statusu vardır (Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 47-ci maddəsi). Belə ki, ayrı-ayn şəxslər Avropa İttifaqının büdcəsinə bu və ya digər növdə vergi ödəyirlər; onlar **vergi ödəyiciləri** adlanır. Vergi ödəyiciləri isə vergi münasibətlərinin digər tərəfi qismində iştirak edirlər.

Vergi ödəyicisi rolunda, ilk növbədə, **hüquqi şəxslər** çıxış edirlər. Söhbət Avropa İttifaqına kənd təsərrüfatı məhsulları idxal edən və ya Avropa İttifaqından kənd təsərrüfatı məhsullarını ixrac edən, Avropa İttifaqına mal gətirən və ya Avropa İttifaqından mal aparən və s. fəaliyyəti həyata keçirən hüquqi şəxslərdən gedir.

Vergi ödəyicisi dedikdə həm də **fiziki şəxslər** başa düşülür. Söhbət Avropa İttifaqı aparatında, yəni Avropa İttifaqının institut və orqanlarında işləyən fiziki şəxslərdən gedir. Onlar Avropa İttifaqı büdcəsinə gəlir vergisi ödəyirlər. Bu zaman fiziki şəxslərlə Avropa İttifaqı arasında vergi münasibətləri yaranır ki, onlar (Avropa İttifaqı və fiziki şəxslər) həmin münasibətlərin iştirakçılardır.

Avropa vergi hüququnda **üzv-dövlətlərin** subyekt qismində iştirak etməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar daxili (milli) məcmu məhsuldan (ÜDM) Avropa İttifaqının büdcəsinə pul vəsaiti köçürürlər; köçürülən pul vəsaiti daxili (milli) məcmu məhsulun 1,2 faizindən çox ola bilməz. Bu cür köçürmə, Avropa İttifaqı büdcəsinin formalaşma mənbəyi sayılsa da, vergi hesab olunmur. Düzdür, bəzən, onu üzv-dövlətlərin gəlirindən tutulan birbaşa vergi adlandırırırlar ki, bu, həqiqətə uyğun gəlmir. Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, üzv-dövlətlərin daxili (milli) məcmu məhsuldan Avropa İttifaqı büdcəsinə pul köçürmələri vergi xarakterinə malik deyil; belə köçürmələr əvvəllər üzv-dövlətlərin Avropa İttifaqı büdcəsinə ödədikləri üzvlük haqqının dəyişdirilmiş formasıdır. Məlum

məsələdir ki, üzvlük haqqı vermək vergi ödəmək deyil. Buna görə də üzv-dövlətlər Avropa vergi hüququnun subyekti sayılmır.

Beləliklə, Avropa vergi hüququnun **subyektləri** aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa İttifaqı;
- vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxslər;
- vergi ödəyicisi olan fiziki şəxslər.

13.2. Avropa vergi hüququnun mənbələri

13.2.1. Avropa vergi hüququnun mənbə növləri

Avropa vergi hüququ dedikdə, qeyd etdiyimiz kimi, hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu normalar isə öz rəsmi ifadəsini ya **təsis müqavilələrində**, -ya da Avropa İttifaqı institutlarının qəbul etdikləri **normativ hüquqi aktlarda** (həmin aktlar vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir) tapır.

Avropa vergi-hüquq normaları **Avropa hüququnun ümumi prinsiplərində** də formulə edilir ki, həmin prinsiplərin vergi münasibətlərinə tətbiq olunması mümkündür. Onlar həmçinin **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarlarında** da müəyyən edilir. Bu qərarların bəziləri vergi məsələlərinə aid qəbul olunmuşdur.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilirik ki, Avropa vergi hüququnun aşağıdakı **mənbə növləri** vardır:

- təsis müqavilələri;
- Avropa hüququnun ümumi prinsipləri;
- Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktları;
- Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları.

21.2.2. təsis müqavilələri

Avropa vergi hüququnun mənbə növləri arasında təsis müqavilələri əsas yer tutur. Söhbət **iki təsis müqaviləsindən** gedir:

- Avropa İttifaqına dair Müqavilə;
- Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə.

Göstərilən təsis müqavilələrində bir sıra maddə nəzərdə tutulur ki, həmin maddələr Avropa İttifaqında vergi münasibətlərini tənzimləmək üçün tətbiq edilir. Bu maddələr vergi münasibətlərinin nizama salınmasının hüquqi prinsiplərini müəyyənləşdirir. Onlar **iki yerə** bölünür:

- ümumi hüquqi prinsiplər
- - xüsusi hüquqi prinsiplər.

Vergi münasibətlərini tənzim etməyin **ümumi hüquqi prinsipləri** bunlardan ibarətdir:

- subsidiar prinsip;
- vətəndaşlıq əlamətinə görə diskriminasiyanın qadağan olunması prinsipi.

Subsidiar prinsip Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 5-ci maddəsində formulə edilmişdir. Bu prinsipə görə, əgər vergi məsələsi Avropa İttifaqı səviyyəsində nizama salınmazsa, onda həmin məsələnin hüquqi tənzimlənməsi üzv-dövlətlər tərəfindən milli səviyyədə həyata keçirilir. Axı, vergi məsələsi (vergi siyasəti) Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aiddir. Subsidiar prinsip də məhz birgə səlahiyyət çərçivəsində tətbiq olunur. Unutmaq olmaz ki, birgə səlahiyyətlərə aid olunan məsələlər (o cümlədən vergi məsələsi) əgər üzv-dövlətlər tərəfindən lazımcına həll edilməzsə, onda Avropa İttifaqı tərəfindən tənzimlənilir. Subsidiar prinsipinin də mahiyyəti məhz bundan ibarətdir.

Qeyd etməliyə ki, vergilərin çoxu üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyinin tənzimlənmə predmetinə daxildir. Hətta Lissabon Müqaviləsi (2007-ci il) vergilərin tənzimlənməsinə yanaşmada prinsipial dəyişiklik edə bilmədi. Düzdür, üzv-dövlətlər özlərinin vergi suverenliyinin bir hissəsini Avropa İttifaqına vermişdir. Lakin, buna baxmayaraq, onlar əvvəlki kimi cəhd edir və çalışırlar ki, vergi məsələlərinə aid qərarların qəbul- olunma prosesinə maksimum dərəcədə təsir göstərsinlər.

Vətəndaşlıq əlamətinə görə diskriminasiyanın qadağan olunması prinsipi Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 18-ci maddəsində formulə edilmişdir. Bu prinsipə görə, yerli şəxslərin (rezidentlərin) və Avropa İttifaqına üzv-dövlətin digər üzv-dövlətdə olan xarici şəxslərinin (qeyri-rezidentlərin) gəlirlərindən vergi tutulan zaman ayn-seçkiliyə yol verilmir və müxtəlif hüquqi rejimlər müəyyənləşdirilmir; əks təqdirdə bu, hüquqazidd əməl sayılır.

Avropa İttifaqında vergi münasibətlərini tənzimlənmənin **xüsusi hüquqi prinsiplərinə** gəldikdə, qeyd etməliyə ki, bu prinsiplər Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin müvafiq maddələrində formulə edilmişdir. Həmin müqavilənin 30-cu maddəsi **gömrük rüsumunu əvəz edən hər hansı məcburi ödənişin müəyyən edilməsinin qadağan olunması prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, gömrük rüsumunu əvəz edəcək bu və ya digər məcburi ödənişin alınmasına yol verilmir.

Bəzən, Avropa İttifaqının üzvü olan müəyyən bir dövlətin malları və xidmətlərinə görə başqa üzv-dövlətin ərazisində əlavə vergi alınır (yerli vergi ilə müqayisədə). Aydın bir həqiqətdir ki, bu, yəni yerli vergi ilə müqayisədə əlavə vergi alınması diskriminasiyadır. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 110 - 112-ci maddələri də məhz bu cür diskriminasiyanın qadağan olunması prinsipindən çıxış edir ki, bu, Avropa İttifaqında vergi münasibətlərini tənzimlənmənin xüsusi prinsiplərindən biri hesab olunur. Söhbət hər hansı üzv-dövlətin mal və xidmətlərə görə

digər üzv-dövlət ərazisində **əlavə vergi alınmaqla diskriminasiya olunmasının qadağan edilməsi prinsipindən** gedir.

Göründüyü kimi, hər iki xüsusi prinsip diskriminasiya etməmək kimi ümumi prinsiplə bağlı olub, həmin prinsipi konkretləşdirir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqında vergi münasibətlərini tənzimləmənin xüsusi prinsipləri diskriminasiya etməmək kimi ümumi prinsipdən törəyir, onun mahiyyətindən irəli gəlir.

Avropa vergi hüququnun mənbəyi kimi təsis müqavilələrinin əhəmiyyəti təkcə bununla, yəni vergi münasibətlərini tənzimləmənin prinsiplərini müəyyənləşdirməklə məhdudlaşmır. Təsis müqavilələri həmçinin elə **hüquqi müddəalar** nəzərdə tutur ki, həmin müddəalar əsasında Avropa İttifaqı institutları vergi məsələlərinə dair normativ hüquqi aktlar qəbul edir; onlara **ikinci hüquq normativ aktları** deyilir ki, həmin aktlar Avropa hüququnun digər mənbə növü kimi tanmır. Nəzərə alınmalıdır ki, təsis müqavilələrinin müəyyənləşdirdiyi hüquqi müddəalar vergi məsələlərinə dair ikinci hüquq normativ aktların qəbul olunması üçün baza (normativ əsas) rolunu oynayır.

Avropa vergi hüququnun mənbələri iyerarxiyasında təsis müqavilələri ən yuxarı yerdə (pilledə) durur. Bu, onların hüquqi təbiətindən irəli gəlir.

13.2.3. Avropa hüququnun ümumi prinsipləri

Avropa hüququnun mənbələri sırasına həm də hüququn ümumi prinsipləri aid olunur. Deməli, Avropa hüququnun ümumi prinsipləri, eyni zamanda, Avropa vergi hüququnun mənbəyi sayılır. Axı, Avropa vergi hüququ Avropa hüququnun tərkib hissəsi kimi onun sahələrindən biridir. Avropa hüququnun ümumi prinsipləri həm də ona görə Avropa vergi hüququnun mənbəyidir ki, onlar Avropa İttifaqında vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə olan ümumi hüquqi yanaşmanı müəyyənləşdirir.

Avropa hüququnun **ümumi prinsiplərinə** aşağıdakılar aiddir:

- azadlıq prinsipi;
- demokratizm prinsipi;
- insan haqlarına (hüquq və əsas azadlıqlara) hörmət etmək prinsipi;
- hüquqi dövlət prinsipi;
- qanunun (hüququn) aliliyi prinsipi və s.

Şübhəsiz, hüququn ümumi prinsiplərinin hamısı Avropa İttifaqında vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə olan ümumi hüquqi yanaşmanın müəyyənləşdirilməsində eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb etmir. Qeyd etmək vacibdir ki, Avropa vergi hüququnun mənbəyi olmaq baxımından, onların bəzilərinin rolu daha çoxdur. Məsələn, insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipinin Avropa vergi hüququ üçün nə qədər və hansı dərəcədə əhəmiyyətli olmasını xüsusilə əsaslandırmağa ehtiyac yoxdur. Unutmaq olmaz ki, bu prinsip həm Avropa İttifaqı, həm də üzv-dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən vergi siyasətinin əsasını təşkil edir. Vergi siyasəti

həyata keçirilən zaman həmin prinsip hökmən nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqında vergi məsələsi haqqında hər hansı qərar qəbul edilərkən insan haqlarına prioritet əhəmiyyət verilməlidir. Axı, Avropa hüququ **insan hüquq və azadlıqlarının prioriteti (üstünlüyü) kimi vacib prinsipdən** çıxış edir. Bu prinsip həm də Avropa İttifaqında hər hansı vergi mübahisəsi həll olunan zaman nəzərə alınmalıdır. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, Avropa İttifaqı büdcəsinə vergi fiziki şəxslər və onların kollektiv birliyi olan hüquqi şəxslər tərəfindən ödənilir.

Avropa vergi hüququ üçün həm də **qanunun (hüququn) aliliyi prinsipi** böyük əhəmiyyət kəsb edir. Avropa vergi hüququna münasibətdə həmin prinsip bunu ifadə edir ki, şəxslərdən Avropa İttifaqının qanunvericiliyində (Avropa hüququnda) nəzərdə tutulmayan vergi alın bilməz. Şəxslərin hansı növ vergi ödəməsi məsələsini yalnız Avropa İttifaqı qanunvericiliyi həll edə bilər. Başqa sözlə, şəxslər müvafiq vergiləri Avropa İttifaqı büdcəsinə qanunvericiliyə əsasən ödəməlidirlər, yəni vergi ödənilməsinin qanuni əsası olmalıdır. Axı, vergi ödənilməsi şəxslərin əmlakının bir hissəsinin pul formasında özgəninkiləşdirilməsi deməkdir.

Qanunun (hüququn) aliliyi prinsipi həmçinin bunu ifadə edir ki, vergi məsələləri barədə yaranan mübahisələrə Avropa İttifaqının səlahiyyətli orqanlar baxıb həll edə bilərlər. Səlahiyyəti olmayan orqanların belə mübahisələrə baxmaq hüququ yoxdur.

13.2.4. İkinci hüquq normativ aktları

İkinci hüquq normativ aktları (ikinci hüquq aktları) Avropa vergi hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət Avropa İttifaqının institutları (Avropa İttifaqı Şurası, Avropa İttifaqı Şurası ilə birlikdə Avropa Parlamenti və Avropa Komissiyası) tərəfindən vergi məsələlərinə dair qəbul edilən müvafiq aktlardan gedir. Həmin aktlar, məlum olduğu kimi, aşağıdakı **üç hüquqi formada** qəbul edilə bilər:

- rəqlament;
- direktiv;
- qərar.

Rəqlament, direktiv və qərar ikinci hüquq aktları hesab olunur. Əgər həmin aktlar vergi məsələlərinə dair qəbul edilərsə, onlar Avropa vergi hüququnun mənbəyi qismində çıxış edir.

Rəqlament Avropa vergi hüququnun mənbəyi kimi daha vacib rol oynayır. Bu normativ aktda vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə aid normalar nəzərdə tutulur. Bu normaların köməyi ilə vergilər müəyyən olunur və ya vergilərin ayn-ayn elementləri təsbit edilir. Həm də qeyd etməliyik ki, rəqlament, əsasən, Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilir; məsələn, 29.02.1968-ci il tarixli 26068 (EEC, Euratom, ECSC)

nömrəli rəqlament' Avropa İttifaqının aparatında işləyən fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinə aiddir.

Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsi Avropa vergi hüququnun mənbəyi hesab olunur ki, həmin məcəllə rəqlament formasında (291392EEC - 12.10.1992-ci il)' təsdiq edilmişdir. Bu məcəllədə nəzərdə tutulan bir sıra norma gömrük rüsumlanm alınması və hesablanması qaydalanm müəyyənləşdirir. Gömrük rüsumları isə öz təbiətinə görə dolaylı vergilərdir.

Rəqlament həm də Avropa Komissiyası tərəfindən qəbul edilir. Məsələn, Avropa Komissiyasının 11.09.1992-ci il tarixli 271992EEC nömrəli rəqlamenti[^] aksizli məhsulları Avropa İttifaqı ərazisində daşınmasını tənzimləyir.

Rəqlament bütün üzv-dövlətlər üçün eyni (vahid) hüquqi müddəalar müəyyən edir. Buna görə də o, milli qanunvericiliyin unifikasiyası üçün ən effektiv hüquqi-forma sayılır. Rəqlament həm də birbaşa qüvvəsi olan aktdır. Belə ki, o, bütün üzv-dövlətlərdə tətbiq olunur.

Direktivlər də Avropa vergi hüququnun mənbəyi sayılır. Vergi məsələlərinə dair qəbul edilən aktlar arasında onlar əksəriyyət təşkil edir. Başqa sözlə, vergi məsələlərinə aid aktların çoxu direktiv formasında qəbul edilir. Bu onunla izah olunur ki, direktivin əsas funksiyalarından biri Üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyini, o cümlədən vergi qanunvericiliyini harmonikləşdirməkdən ibarətdir. Nəzərə almalıyıq ki, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi vergi siyasəti çərçivəsində öz hüquqi xüsusiyyətlərinə görə ən münasib hüquqi forma direktiv sayılır. Avropa İttifaqının vergi siyasətinin əsasını isə **harmonizasiya prinsipi** təşkil edir. Vergi məsələlərinə dair qəbul olunan direktivlər elə prinsiplial müddəalar nəzərdə tutur ki, həmin müddəalar əsasında üzv-dövlətlərin vergi qanunvericiliyi harmonikləşdirilir (bir-birinə yaxınlaşır). Onlar vergilərin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində inteqrasiya vəzifələrinin həll edilməsinin ən effektiv mexanizmini nəzərdə tutan aktlardır.***

Vergi haqqında qəbul edilən direktivlərin bir hissəsi üzv-dövlətlərdə alman vergilərin elementlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair eyni (vahid) tələblər nəzərdə tutur; onların bəziləri isə əvvəllər qəbul edilmiş direktivlərə dəyişiklik və əlavələr edir. Elə direktivlər də qəbul olunmuşdur ki, onlar üzv-dövlətlərin inzibati orqanların qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi qaydalanm təsbit edir.

Rəqlamentdən fərqli olaraq, direktiv birbaşa (bilavasitə) qüvvəsi olan akt sayılmır. Üzv-dövlətlərdə tətbiq olunmaq üçün o, implementasiya edilməlidir.

[^] URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

[^] ÜRL;<http://www.eur-lex.europa.eu>

Avropa İttifaqının vergi sahəsində direktivləri barədə ətraflı bax: Захаров А.С. Налоговое право Европейского Союза: действующие директивы ЕС в сфере прямого налогообложения. М, 2007, 144 с.

Avropa vergi hüququnun mənbəyi olan aktlar sırasına həm də **qərarlar** aiddir. Avropa vergi hüququnun mənbəyi kimi Avropa İttifaqı Şurasının 21.04.1970-ci il tarixli 70243 (ECSC, EEC, Euratom) nömrəli qəran' haqqında, xüsusi olaraq, danışımaq lazımdır. Bu qərar üzv-dövlətlərin verdikləri üzvlük haqqını «Özdinün gəlirləri» və ya «özünün resursları» (**own resources**) anlayışı ilə əvəz etdi. Bununla «Avropa İttifaqının öz resursları» (gəlirləri)» sistemi yaradıldı. Bu sistem isə Avropa İttifaqının maliyyə müstəqilliyinin əsası olub, onu təmin edir.

13.2.5. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları Avropa hüququnun mənbə növlərindən biri sayılır. Deməli, belə qərarlar həm də, eyni zamanda, Avropa vergi hüququnun mənbəyidir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa vergi hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarının müəyyən hissəsi Avropa İttifaqı Məhkəməsinin vergi məsələləri haqqında qəbul etdiyi qərarlarda ifadə edilmişdir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, hüquq-normaya- radıcılıq prosesinin inkişafında Avropa İttifaqı Məhkəməsi olduqca vacib rol oynayır. Onun həmçinin Avropa vergi - hüquq norma-larının yaradılmasında və müəyyən edilməsində mühüm rol oynaması şəksizdir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi öz qərar- larında bu və ya digər hüquqi konsepsiya formulə edir; belə konsepsiyalar təsis müqavilələrində hüquqi prinsip kimi təsbit olunmur. Lakin onlar, yəni Avropa İttifaqı Məhkəməsinin formulə etdiyi hüquqi konsepsiyalar hüquqtətbiqetmə praktikasında hüquqi prinsiplər kimi tanınır və qəbul edilir. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin formulə etdiyi **Avropa hüququnun üstünlüyü prinsipindən** gedir. Bu prinsipə görə, Avropa hüququ (Avropa İttifaqı hüququ) üzv-dövlətlərin milli (daxili) hüquqlarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Əgər Avropa hüquq norması ilə üzv-dövlətin milli (daxili) hüquq norması arasında kolliziya (ziddiyyət) olarsa, milli məhkəmə orqanları Avropa hüquq normasını tətbiq etməlidir. Milli məhkəmə orqanları müvafiq tədbirlər görməlidir ki, Avropa hüququna zidd olan milli hüquqi akt tətbiq edilməsin.'

Avropa hüququnun üstünlüyü prinsipindən həm də vergi məsələlərinə dair mübahisələrə baxılan hallarda istifadə olunur. Belə ki, vergi mübahisələrinə baxılan zaman Avropa hüququ ilə üzv-dövlətin milli vergi hüququ (qanunvericiliyi) arasında ziddiyyət yarana bilər. Bu zaman vergi mübahisələrini həll etmək üçün Avropa hüququ tətbiq edilir. Bu yolla vergi mübahisələrinin eyni cür baxılıb həll edilməsi praktikası formalaşır. Bir sözlə, Avropa hüququnun üstünlüyü prinsipi Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi vergi siyasəti çərçivəsində də tətbiq olunan prinsipdir.

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

" Суд Европейских Сообществ. Избранные решения / Отв.ред. Л.М.Энтин. М., 2001, с.111-119.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm də Avropa hüquq normalannın **birbaşa qüvvəyə malik olması prinsipini** formulə etmişdir. Həmin prinsipə görə, Avropa hüquq normalan Avropa İttifaqının bütün ərazisində bilavasitə hüquqi qüvvəyə malik olub, məcburi surətdə tətbiq edilməlidir. Sözügedən prinsip həm də bunu ifadə edir ki, Avropa hüquq normalan həm bütün üzv-dövlətlər, həm Avropa İttifaqının institutları, həm də üzv- dövlətlərin yurisdiksiyasında olan şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər) üçün məcburidir. Birbaşa qüvvəyə malik olmaq prinsipi ilk dəfə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin «Van Gend en Loos» adlı iş üzrə 5 fevral 1963-cü il tarixli qərarında formulə edilmişdir.¹ Avropa İttifaqı Məhkəməsi həmin işə baxaraq, bir sıra vacib hüquqi müddəa formulə etdi ki, həmin müddəalann Avropa vergi hüququ üçün prinsipial əhəmiyyəti vardır.² Bu işin mahiyyəti kimyəvi məmulat idxalçısı olan «Van Gend» şirkətinin gətirdiyi məhsullara görə gömrük rüsumunun artınması barədə müvafiq qərarın məhkəmədə mübahisə predmetinə çevrilməsindən ibarət idi.

Avropa vergi hüququnun mənbəyi olmaq baxımından, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin həm də bu qəbildən olan **qərarları** vacib əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar (yəni qərarlar) təsis müqavilələrinin müddəalan əsasında qadağanetmə formasında prinsiplər formulə edir. Söhbət aşağıda göstərilən **iki cür prinsipdən** gedir:

- Avropa İttifaqının daxili sərhədlərində tarif və qeyri-tarif məhdudlaşdırmasının qadağan olunması prinsipi;
- vətəndaşlıq əlamətinə görə diskriminasiyanın qadağan olunması prinsipi.

Göstərilən prinsiplər vergi münasibətlərinə tətbiq olunan prinsiplərdir. Həmin münasibətlər isə Avropa İttifaqı çərçivəsində istənilən fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq yaranır ki, onun (həyata keçirilən fəaliyyətin) nəticəsi vergitutma obyektı olur.

Birinci prinsip bunu ifadə edir ki, Avropa İttifaqının daxili sərhədlərində gömrük rüsumunun və bu cür digər yığımlann alınmasına, habelə mallann idxal olunması zamanı kəmiyyətə məhdudlaşdırmaya yol verilmir.

İkinci prinsip haqqında isə biz danışmışıq. Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, vətəndaşlıq əlamətinə görə diskriminasiyanın qadağan olunması prinsipinə əsasən, milli və xarici subyektlərin (digər üzv-dövlətlərdən olan şəxslərin) gəlirlərindən vergi tutulan zaman ayn-seçkiliyə yol verilmir. Belə ki, vergi ödəyicisi olan rezident (milli şəxslər) və qeyri- rezidentlər (xarici şəxslər) üçün müxtəlif hüquqi rejimlərin müəyyənləşdirilməsi hüquqaziddir.

¹ Суд Европейских Сообществ. Избранные решения / Отв.ред. Л.М.Энтин. М., 2001, с.1-10.

² URL:<http://wlv.eulaw.ru>

13.3. Avropa İttifaqı vergilərinin əsas növləri

13.3.1. Kənd təsərrüfatı vergiləri

Kənd təsərrüfatı vergiləri Avropa İttifaqında əsas vergi növlərindən biri kimi tanınır. Bu növ vergi Avropa İttifaqı büdcəsinin formalaşmasında vacib rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, kənd təsərrüfatı vergiləri Avropa İttifaqı büdcəsinin formalaşmasının əsas (birinci) mənbə növü sayılır.

Kənd təsərrüfatı vergiləri, mahiyyətcə, ərzaq mallarına görə alınan gömrük rüsumlarıdır. Buna görə də kənd təsərrüfatı vergilərinin hesablanma və ödənilmə qaydası Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

Kənd təsərrüfatı vergiləri iki cür olur: idxal vergisi, ixrac vergisi. **İdxal vergisi** Avropa İttifaqına xarici ölkələrdən gətirilən kənd təsərrüfatı məhsullarına (buğda, quş əti, donuz əti, yumurta, meyvə, tərəvəz və s.) görə alınır. **İxrac vergisi** isə Avropa İttifaqından xaricə aparılan kənd təsərrüfatı məhsullarına görə tutulur.

Vergitutma subyekti Avropa İttifaqına kənd təsərrüfatı məhsulları idxal edən və Avropa İttifaqından xaricə kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edən şəxslərdir. **Vergitutma obyektı** isə kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal olunmasından və ixrac edilməsindən götürülən mənfəətdir.

İdxal vergisi o halda tutulur ki, idxal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya bazar qiyməti Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin istehsalçılarınin təklif etdiyi qiymətdən aşağı olsun. Vergi Avropa İttifaqında istehsalçılarınin təklif etdiyi qiymətlə idxal qiyməti arasında olan fərq məbləğidir. Kənd təsərrüfatı məhsulları Avropa İttifaqından ixrac olunduqda isə, vergi dünya bazar qiyməti və Avropa İttifaqında müəyyən edilmiş qiymət arasındakı fərq məbləğindən ibarətdir; belə hallarda dünya bazar qiyməti Avropa İttifaqında mövcud olan qiymətdən yüksək olur.

Ümumi məsuliyyət vergisi (co-responsibility) kənd təsərrüfatı vergisinin xüsusi növü sayılır. Bu növ vergi südə və süd məhsullarına görə alınır. Bu yolla süd və süd məhsullarının istehsalı məhdudlaşdırılır. Ümumi məsuliyyət vergisi 1977-ci ildə müəyyən edilmişdir. Həmin vergi növünün ödənilməsi Avropa İttifaqı Şurasının 17.05.1977-ci il tarixli 107977EEC nömrəli rəqlamentində nəzərdə tutulmuşdur.

13.3.2. Gömrük rüsumları

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 23-cü maddəsinə görə, Avropa İttifaqı elə özlüyündə gömrük ittifaqıdır. Gömrük ittifaqı isə bir neçə əsas prinsiplə xarakterizə olunur ki, bu ittifaqa daxil olan üzv-dövlətlər arasında gömrük rüsumlarının alınması qa-

' URL:<http://www.classes.ru> ■

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

dağan edilir. Sözügedən müqavilənin 30-cu maddəsində deyilir ki, üzv- dövlətlər arasında həm idxal, həm də ixrac gömrük rüsumlarının alınmasına yol verilmir.

Avropa İttifaqının xarici sərhədləri vasitəsi ilə mallar daşındıqda isə gömrük rüsumları alınır. Səhəbət mal idxal və ixrac edən şəxslərin Avropa İttifaqının xarici sərhədlərində gömrük rüsumları ödəməsindən gedir. Belə ki, üçüncü ölkələrdən Avropa İttifaqına mallar gətirilir, yəni idxal olunur. Bu zaman **idxal gömrük rüsumu** alınır. Mallar Avropa İttifaqından üçüncü ölkələrə apanıdıqda (ixrac olunduqda) isə **ixrac gömrük rüsumu** ödənilir. Düzdür, hal-hazırda üçüncü ölkələrə mal ixracını stimullaşdırmaq üçün Avropa İttifaqında ixrac gömrük rüsumunun alınması, praktiki olaraq, tətbiq edilmir. Lakin Avropa gömrük qanunvericiliyində ixrac gömrük rüsumunun alınması nəzərdə tutulmuşdur.

Gömrük rüsumları Avropa İttifaqının xarici sərhədlərində idxal olunan və ixrac edilən mallara görə alınır. Onların alınma qaydası Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Avropa İttifaqında vergilər müxtəlif **əsaslara** görə təsnif olunur. Lakin, praktik baxımdan, alınma üsuluna görə, vergilərin birbaşa və dolayı vergilərə bölünməsi Avropa vergi hüququ üçün daha vacibdir.' Gömrük rüsumları dolayı vergilərin növlərindən biri hesab edilir.

Gömrük rüsumlarından əldə olunan gəlirlər Avropa İttifaqı büdcəsinin formalaşmasında az rol oynamır. Belə ki, gömrük rüsumları bir neçə funksiya yerinə yetirir. Fiskal funksiyası onlardan biridir. Məhz bu funksiya gəlirlərin Avropa İttifaqı büdcəsinə daxil olmasını təmin edir. Əvvəllər gömrük rüsum gəlirlərinin yalnız bir hissəsi Avropa İttifaqı büdcəsinə daxil olurdu. Sonralar isə, 1975-ci il yanvarın 1-dən başlayaraq, gömrük rüsum gəlirlərinin hamısı, tam həcmdə Avropa İttifaqı büdcəsinə köçürülür.

Gömrük rüsumları alınarkən aşağıda göstərilən **amillər** nəzərə alınır:

- malların gömrük tarifi;
- malların mənşə yeri;
- malların kəmiyyəti;
- malların gömrük qiyməti;
- tarif dərəcəsi.

«**Öz resursları**» kimi konsepsiya qəbul edildikdən və bəyənildikdən sonra Avropa Birliyinin maliyyələşdirilməsi sistemində prinsiplial dəyişiklik baş verdi. Avropa İttifaqının institutları həmin konsepsiyam realizə etmək üçün bir sıra hüquqi akt qəbul etdi. Səhəbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı Şurasının 21.04.1970-ci il tarixli 70243(ECSC, EEC, Euratom) nömrəli qərarından^ gedir. Bu qərar Avropa Birliyinin özünün maliyyə resursları sistemini müəyyən etdi ki, gömrük rüsumları həmin sistemə daxil olan məcburi ödənişlər sırasına aiddir. Bu gün gömrük rüsumları

' Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.635. ■
URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

Avropa İttifaqının öz resurslan sistemini təşkil edən məcburi ödənişlərin, yəni büdcənin formalaşmasının ikinci mənbə növü sayılır.

13.3.3. Əlavə dəyər vergisi

Avropa İttifaqının öz resurslan sisteminin tərkib hissələrindən biri əlavə dəyər vergisidir. Üzv-dövlətlər tərəfindən yığılan əlavə dəyər vergisinin müəyyən faizi Avropa İttifaqının büdcəsinə köçürülür. Belə köçürmələr nəticəsində xeyli vəsait daxil olur ki, həmin daxilolmalar Avropa İttifaqı büdcəsinin formalaşmasının əsas mənbə növlərindən (üçüncü mənbə növü) sayılır. Keçən yüzilliyin 70-ci illərinin əvvəllərinə kimi Avropa İttifaqı ərazisində əlavə dəyər vergisi tətbiq olunmurdu. O dövrdə istehsal və istehlak vergisi almırdı ki, bu, ticarətin inkişafına mane olurdu. Buna görə XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq, əlavə dəyər vergisi tətbiq olundu; həmin vergi növü ilə əlaqədar «altıncı direktiv» qəbul edildi (77388EEC - 17.05.1977-ci il).⁶

Əlavə dəyər vergisi üzv-dövlətlərdə müəyyən edilən vergi növüdür. Üzv-dövlətlər həmçinin onun vergi dərəcəsinin ölçüsünü (həcmi) də müəyyənləşdirir. Lakin bu, Avropa İttifaqı qanunvericiliyinin nəzərdə tutduğu həddə olmalıdır.

Üzv-dövlətlərin milli vergi sistemində əlavə dəyər vergisi mövcud olmalıdır. Bu, yəni əlavə dəyər vergisinin mövcud olması hər hansı dövlətin Avropa İttifaqının üzvlüyünə qəbul edilməsinin və ona qoşulmasının məcburi şərtidir. Əgər dövlətdə belə növ vergi mövcud olmazsa, o, Avropa İttifaqına qoşula bilməz.

Əlavə dəyər vergisinin tənziralıqunəsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu, üçüncü vergi mənbə növü olmaqla Avropa İttifaqı Şurasının 28.11.2006-cı il tarixli 2006/112EC nömrəli direktivi⁷ ilə nizama salınır. Həmin direktiv Avropa İttifaqı ərazisində əlavə dəyər vergisinin ümumi sistemini müəyyənləşdirən aktdır. Onun qəbul edilməsi ilə əlavə dəyər vergisi haqqında «altıncı direktiv» öz qüvvəsinə itirmişdir.

«Altıncı direktiv» Avropa İttifaqında əlavə dəyər vergisinin harmoni- zasiyası sahəsində vacib akt sayılırdı. Avropa İttifaqı Şurasının 17.05.1977-ci il tarixli 77388EEC nömrəli direktivi kimi tanınan həmin akt üzv-dövlətlərin əlavə dəyər vergisi sahəsində qanunvericiliyinin harmonizasiyası haqqında idi. Sözügedən direktiv əlavə dəyər vergisinin tətbiqinin və hesablanması üçün əsas prinsiplərini (əsas anlayışları) təsbit edirdi və həmin vergi növünün tutulmasına aid normaları müəyyənləşdirirdi.

Avropa İttifaqı Şurasının 28.11.2006-cı il tarixli 2006/112EC nömrəli direktivi hal-hazırda «altıncı direktiv»! əvəz edir. Həmin direktivə görə, əlavə dəyər vergisi aşağıdakılara görə alınır:

⁶ URL:<http://www.europa.eu> ■

URL:<http://www.europa.eu>

- mal satışına görə;
- xidmət göstərilməsinə görə.

Sözündən direktiv əlavə dəyər vergisinin Avropa İttifaqının bütün ərazisində tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Lakin bəzi ərazilərdə (məsələn, İngiltərə - Normand adasında, Finlandiyanın Aland adasında və s.) əlavə dəyər vergisi alınmır.

Əlavə dəyər vergisinin ödəyicisi olan subyektlərə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, göstərilən direktivin 12-ci maddəsinə uyğun olaraq, sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləri ilə (məsələn, istehsal fəaliyyəti, ticarət işi və sair fəaliyyətlə) məşğul olan hüquqi şəxslər və ya fərdi sahibkarlar **əlavə dəyər vergisinin ödəyiciləridir**. Onlar bu və ya digər fəaliyyəti mənfəət əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirməlidirlər.

Əlavə dəyər vergisinin **dərəcəsi** sözügedən direktivin 93 - 95-ci maddələri ilə tənzimlənir. Həmin maddələrə əsasən, mal və xidmətlərə görə eyni olan əlavə dəyər vergi dərəcəsi üzv-dövlətlər tərəfindən sərbəst şəkildə müəyyən edilir. Lakin üzv-dövlətlər 1 yanvar 2006-cı ildən 31 dekabr 2010-cu ilə kimi olan dövr üçün vergi dərəcəsini 15 faizdən aşağı müəyyən etməmişdir. 31 dekabr 2010-cu ildən sonra vergi dərəcəsinin aşağı həddinə Avropa İttifaqı Şurasının yenidən baxması nəzərdə tutulur.

Üzv-dövlətlər həm də əlavə dəyər vergisinin qısaldılmış dərəcəsini müəyyən edə bilirlər. Vergi dərəcəsi 5 faizdən az olmamalıdır (direktivin 99-cu maddəsi).

133.4. Gəlir vergisi

Avropa İttifaqının öz resurslan sistemində həm də gəlir vergisi daxildir. O, Avropa İttifaqı büdcəsinin formalaşmasının dördüncü mənbə növü sayılır.

Vergitutma subyekt fiziki şəxslərdir. Söhbət Avropa İttifaqı aparatında işləyən fiziki şəxslərdən gedir. **Vergitutma obyekt** isə onların gəlirlərindən ibarətdir. **Gəlirlər** dedikdə Avropa İttifaqı aparatında işləyən fiziki şəxslərin (Avropa İttifaqının vəzifəli şəxslərinin və onun qulluqçularının) aldıqları əməli haqqı və Avropa İttifaqının onlara ödədiyi mükafatlar başa düşülür. Buna görə də sözügedən vergi növünə **gəlir vergisi** deyilir.

Gəlir vergisinin nə vaxt müəyyənləşdirilməsi məsələsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu növ verginin tutulması ilk dəfə İmtiyazlar və immunitətlər haqqında Protokolda (1965-ci il) nəzərdə tutulmuşdur. Həmin protokolun 13-cü maddəsində deyilir ki, Avropa Birliyinin vəzifəli şəxsləri və digər qulluqçuları aldıqları əməkhaqqından, eləcə də onlara Avropa Birliyi tərəfindən ödənilən mükafatdan Avropa Birliyinin xeyrinə vergi ödəməlidirlər. Həmin maddəyə uyğun olaraq, Avropa İttifaqının vəzifəli şəxsləri və qulluqçuları Avropa İttifaqı tərəfindən verilən mükafatdan və digər ödənişlərdən üzv-dövlətlərdə milli vergi verməkdən azaddırlar, yəni ikiqat vergi tutulmasına yol verilmir.

Təbii ki, hər bir növ vergi müəyyən edilmiş qayda əsasında tutulur. Avropa İttifaqı aparatında işləyən fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin alınma qaydası 29.02.1968-ci il tarixli 26068 (EEC, Euratom, ECSC) nömrəli rəqlament' ilə müə}^ən edilir.

13.3.5. Aksiz vergiləri

Aksizlər dolayı vergilər sırasına aiddir.^ Belə ki, bu vergi növü (beşinci mənbə növü) aksizli mallann qiymətinə daxil edilir və həmin malları əldə edən şəxs tərəfindən ödənilir.

Aksizlər barədə Avropa İttifaqı Şurası, xüsusi olaraq, ayrıca normativ akt qəbul etmişdir. Söhbət 16.12.2008-ci il tarixli 2008/118/EC nömrəli direktivdən^ gedir. Həmin direktiv aksizlərin hesablanması və ödənilməsi qaydalannın əsaslarını müəyyən edir.

Aksizlər müəyyən növ istehlak mallanna görə ödənilir və belə mallara **aksizli mallar** deyilir. Sözügedən direktivin 1-ci maddəsi aksizli mallann siyahısını verir. Belə mallara aşağıdakılar aiddir: epergetika məhsulları;

- spirt və alkoqollu içkilər;
- tütün məmulatları.

Bəzən, fiziki şəxs aksizli malları özünün şəxsi istehlakı üçün əldə edir və başqa üzv-dövlətə daşıyıb aparır. Bu kimi hallarda akizli mal hansı ölkədə əldə edilmişsə, o ölkədə də aksiz ödənilir. Aksizlər, ümumi qaydaya görə, aksizli malları satan (malgöndərən) şəxs, yəni satıcı tərəfindən ödənilir. Bəzən, aksiz malın olduğu üzv-dövlətdə alınır. Belə ki, mal hər hansı üzv-dövlətdə istifadə (istehlak) üçün nəzərdə tutula bilər. Lakin o, kommərsiya məqsədləri üçün başqa üzv-dövlətdə olur. Belə hallarda aksiz malın de-fakto olduğu üzv-dövlətdə tutulur.

13.3.6. Vergilərin təsnifatı

Vergilər bu və ya digər əsasa görə təsnif edilir, ayn-ayn növlərə bölünür. Belə əsaslar müxtəlif olub, Avropa vergi hüququnda müəyyən edilmişdir.

Subyekt kimi əsasa görə vergilər iki növə bölünür: 1) fiziki şəxslərdən alınan vergilər; 2) hüquqi şəxslərin ödədiyi vergilər. Birinci növ vergiödəmə subyektini fiziki şəxslərdir. Məsələn, Avropa İttifaqının aparatında işləyən fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi bu növ vergilərə aiddir. İkinci növ vergiödəmə subyektini isə hüquqi şəxslərdir. Məsələn, əlavə dəyər vergisi bu növ vergiyə misaldır. Bu növ vergini həm də fərdi sahibkarlar ödəyirlər.

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

" Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.635. ^

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

Vergitutmanın obyektini kimi əlamətə görə vergilərin bir neçə növü fərqləndirilir;

- əmlak vergisi;
- əmtəə (mal) vergisi;
- xidmət vergisi;
- mənfəət vergisi;
- gəlir vergisi və s.

Əgər vergitutmanın obyektini əmlak olarsa, buna **əmlak vergisi** deyilir. **Əmtəə vergisi** satılan mala görə ödənilir; bu vergi növü ödəniləndə vergitutma obyektini qismində əmtəə çıxışıdır (bildiyimiz kimi, bazarda satılmaq üçün istehsal olunan hər şeyə əmtəə deyilir). Əgər göstərilən xidmətə görə vergi tutularsa, buna **xidmət vergisi** deyilir; vergitutma obyektini qismində xidmət çıxışıdır. Vergitutma obyektini mənfəət olarsa, buna **mənfəət vergisi** deyilir. Vergitutma obyektini gəlir təşkil edərsə, bu növ vergi **gəlir vergisi** adlanır və s.

Vergilər bir-birindən həm də **tutulma üsulu kimi əsas** görə fərqlənir. Həmin əsas görə vergilər aşağıdakı iki növə bölünür ki, praktiki baxımdan, belə bölgü Avropa vergi hüququ üçün daha vacib əhəmiyyət kəsb edir:

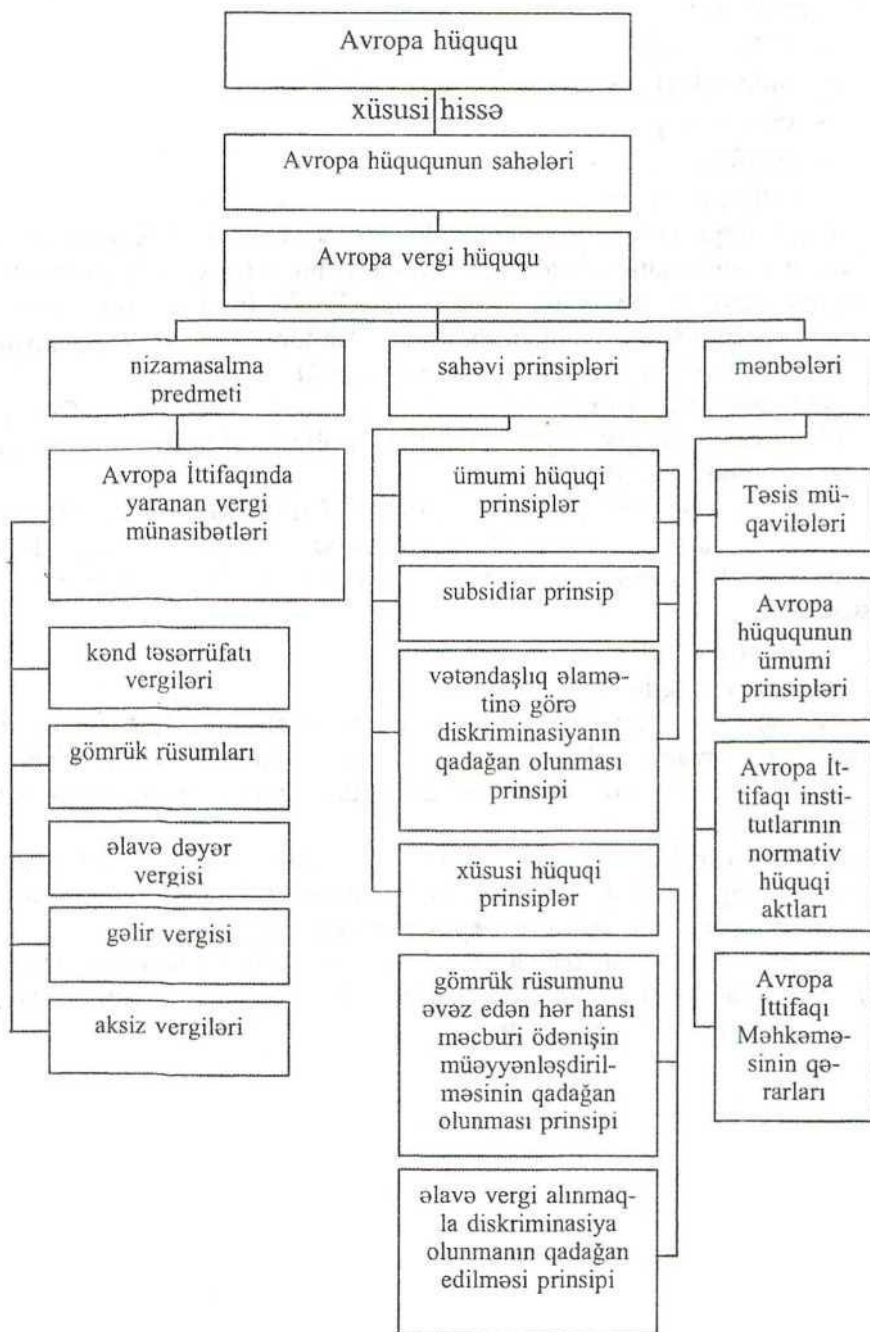
- birbaşa vergilər;
- dolay vergilər.

Birbaşa vergilər fiziki və ya hüquqi şəxslərin gəlirindən (mənfəətdən), əmlakından, təbii resurslardan və s. tutulur. Bu növ vergilərin ödəyicisi rolunda vergitutma obyektlərinin (gəlirin, mənfəətin, əmlakın və s.) sahibi çıxışıdır.

Dolay vergiləri mal əldə edən, iş gördürən və xidmət göstərilən şəxslər ödəyirlər. Əvvəlcədən onlar, yəni mal əldə edən, xidmət və iş sifariş edən şəxslər vergitutma obyektinin sahibi deyillər.

Dolay vergilər, bir qayda olaraq, satılan malın, görülən işin və göstərilən xidmətin qiymətinə daxil edilir. Məsələn, əlavə dəyər vergisi, ak-sizlər və s. dolay vergi sayılır.

XIII FƏSİL ÜZRƏ SXEM

XIII FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı, 2013 (fəsil X).
2. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2013 (fəsil XII).
3. Mirzəyeva A.Q. Azərbaycan Respublikasının vergi hüququ. Dərslik. Bakı, 2007, 308 s.
4. Vəliyev İ.V. Vergilər və vergitutmanın hüquqi əsasları. Dərslik. Bakı, 2013, 308 s.
5. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 29).
6. Захаров А.С. Налоговое право Европейского Союза: действующие директивы ЕС в сфере прямого налогообложения. М., 2007, 144 с.
7. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. XII).

XIV FƏSİL. AVROPA BÜDCƏ HÜQUQU

14.1. Avropa büdcə hüququnun anlayışı, nizamasalma predmeti, prinsipləri və subyektləri

14.1.1. Avropa büdcə hüququ anlayışı

Avropa İttifaqında yalnız ticarət, gömrük, maliyyə və vergi münasibətləri əmələ gəlmişdir. Avropa İttifaqında həm də **büdcə münasibətləri** yaranır ki, həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi müvafiq hüquq normalarının vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilir. Məhz həmin normalann sisteminə Avropa büdcə hüququ deyilir. Büdcə münasibətləri isə Avropa İttifaqı büdcəsinin tərtib edilməsi, təsdiqlənməsi və onun icrası ilə bağlı olaraq yaranır.

Avropa büdcə hüququ dedikdə Avropa İttifaqında yaranan büdcə münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür ki, həmin münasibətlər Avropa İttifaqı büdcəsinin tərtibi, təsdiqi və icrası ilə bağlı olaraq əmələ gəlir. Avropa büdcə hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları təkcə Avropa İttifaqı büdcəsinin tərtibini, təsdiqini və icrasını nizama salmır. Onlar həm də Avropa İttifaqının büdcə quruluşunu tənzimləyir və qaydaya salır.

Avropa büdcə hüququ Avropa hüququnun tərkib hissələrindən - struktur elementlərindən biridir. Belə ki, o, Avropa hüququnun tərkibinə müstəqil hüquq sahəsi kimi daxil olur. Başqa sözlə, Avropa büdcə hüququ Avropa hüququnun sahələrindən biri sayılır. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququnun xüsusi hissəsi bir neçə hüquq sahəsindən ibarətdir ki, Avropa vergi hüququ onlardan biridir.

Avropa büdcə hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınması **iki əsas məsələ** ilə bağlıdır. Birinci məsələ ondan ibarətdir ki, Avropa büdcə hüququnun özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır. İkinci məsələyə görə, Avropa büdcə hüququna spesifik nizamasalma metodu xasdır. Növbəti mövzu məhz həmin məsələlərə həsr edilmişdir.

14.1.2. Avropa büdcə hüququnun nizamasalma predmeti və metodu

Avropa hüququnun ibarət olduğu hüquq sahələrinin hər birinin, ayrıca olaraq, özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır. Məlum məsələdir ki, Avropa büdcə hüququ da özünəməxsus nizamasalma predmetinə malikdir. Avropa büdcə hüququnun tənzimlədiyi ictimai münasibətlər onun nizamasalma predmetini təşkil edir.

Avropa büdcə hüququna verdiyimiz anlayışdan məlum olur ki, o, büdcə münasibətlərini tənzimləyir. Məhz həmin münasibətlər Avropa büdcə hüququnun **nizamasalma predmetini** təşkil edir. Həmin münasibətlər isə Avropa İttifaqının büdcə vəsaitlərinin formalaşması və onların xərclənməsi ilə əlaqədar olaraq yaranır.

Avropa büdcə hüququ öz nizaməsalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətləri tənzimləməkdən ötrü müxtəlif hüquqi vasitə və üsullardan istifadə edir; həmin hüquqi vasitə və üsulların məcmusuna Avropa büdcə hüququnun **nizaməsalma metodu** deyilir. Nizaməsalma metodu belə bir suala cavab verir: Avropa büdcə hüququ öz nizaməsalma predmetinə daxil olan münasibətləri necə tənzimləyir?

İmperativ-hüquqi metod Avropa büdcə hüququna xas olan əsas nizaməsalma metodudur. Avropa büdcə hüququ öz nizaməsalma predmetini təşkil edən ictimai münasibətləri məhz həmin metodun vasitəsi ilə tənzimləyir. Bu metodun əsas məzmunu isə Avropa İttifaqının rəhbər insti- tutlan tərəfindən büdcə-maliyyə xarakterli direktivlərin verilməsindən ibarətdir. Belə direktiv vermək üçün onlar, xüsusi olaraq, müvafiq səlahiyyətlərə malikdirlər.

14.1.3. Avropa büdcə hüququnun prinsipləri

Avropa büdcə hüququ həm də ona görə müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınır ki, onun **özünəməxsus xüsusi (sahəvi) prinsipləri** vardır. Həmin prinsiplər imkan verir ki, Avropa büdcə hüququ müstəqil status əldə etsin.

Avropa büdcə hüququnun xüsusi (sahəvi) prinsipləri dedikdə elə əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür ki, onlann vasitəsi ilə büdcə tənzimləməsi həyata keçirilir. Belə təsəvvür yaranır ki, Avropa büdcə hüququnun xüsusi (sahəvi) prinsipləri elə büdcə tənzimləməsinin prinsipləridir. Büdcə tənzimləməsinin prinsipləri isə Avropa İttifaqı Şurasının 25.06.2002-ci il tarixli 16052002EC nömrəli rəqlamentinin' 3-cü maddəsində göstərilmişdir. Büdcə formalaşan və icra edilən zaman həmin prinsiplərə əməl olunmalıdır. Onlar Avropa İttifaqının büdcə sisteminin fəaliyyət göstərməsi, eləcə də maliyyə resursların idarə edilməsi üçün zəruri olan prinsiplərdir.

Büdcənin vahidliyi prinsipi Avropa büdcə hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqının bütün gəlir və xərcləri e)mi (vahid) maliyyə-plan sənədində əks olunur. Həmin sənəd Avropa İttifaqı resurslarının formalaşmasının və onların xərclənməsinin vahid qaydasını nəzərdə tutur. Belə ki, yalnız Avropa İttifaqının büdcəsində əks olunan gəlirlər yığılmalıdır; həm də ancaq Avropa İttifaqının büdcəsində əks edilən xərclər realizə olunmalıdır. Sözügedən rəqlament Avropa İttifaqı büdcəsində əks olunmayan gəlirlərin yığılmasını (toplanmasını) və xərclərin realizə olunmasını qadağan edir.

Avropa büdcə hüququ həm də **dövrilik (vaxtaşırılıq) prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, büdcə bir maliyyə ili ərzində icra edilməlidir. Belə ki, büdcənin icra dövrü bir maliyyə ili ilə məhdudlaşır. Maliyyə ili isə yanvar ayının 1-dən dekabrın 31-nə kimi olan vaxt dövrünü əhatə

edir, yəni maliyyə ili yanvar ayının 1-dən başlayır, dekabr ayının 31-də başa çatır (Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 313-cü maddəsi). Bütçənin icra olunduğu maliyyə ilinə **bütçə dövrü** deyilir.

Avropa bütçə hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına həmçinin **gəlir və xərclərin uyğunluğu prinsipi** daxildir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqının məcmu halında gəlirləri onun ümumi xərclərinə (məcmu halında xərclərinə) bərabər olmalıdır. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 268-ci maddəsinin 2-ci bəndində deyilir ki, bütçənin gəlirləri və xərcləri balanslaşdırılmışdır. Bu səbəbdən sözügedən prinsipə həm də **balans-laşdırma (tarazlaşdırma) prinsipi** də deyilir.'

Sözügedən rəqlament **universallıq prinsipinin** də adını çəkir ki, o, Avropa bütçə hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqının bütçə gəlirləri onun xərclərini örtməlidir. Müəyyən növ gəlirlərdən digər növ xərcləri örtmək üçün istifadə edilməsinə yol verilmir. Müxtəlif növ xərc və gəlirlər arasında qarşılıqlı əvəzləşdirmə də qadağan olunur.

Avropa bütçə hüququna həm də **vahid valyuta prinsipi** xasdır. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqının bütçəsi «avro» ilə tərtib edilir və icra olunur. Avro Ümumavropa pul vahidi - kollektiv Avropa valyutasıdır.

Transparentlik prinsipi^ haqqında da danışmaq lazımdır. Bu, Avropa bütçə hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir; ona həm də **aşkarlıq prinsipi** deyilir. Adıçəkilən prinsipə görə, Avropa İttifaqının bütçəsi haqqında məlumat rəsmən elan olunmalı, dərc edilməlidir. Avropa İttifaqının bütçəsini dərc etmək vəzifəsi isə Avropa Parlamenti Sədrinin üzərinə düşür. O, öz üzərinə düşən vəzifəni Avropa İttifaqının bütçəsi təsdiq edildiyi andan üç ay müddət ərzində icra etməlidir. Bütçə «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə dərc olunmalıdır.

Avropa bütçə hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri bundan ibarətdir ki, **bütçə intizamına əməl olunmalıdır**. Bütçə intizamına əməl etmək prinsipi iki formada təzahür edir. Birinci formaya görə, bütçə prosesində iştirak edən Avropa İttifaqı institutları arasında bütçə funksiyası ciddi şəkildə bölünür. Digər tərəfdən, bütçənin icrası üzərində nəzarət təmin edilir. Bu isə bütçə intizamına əməl etmək prinsipinin təzahür etdiyi ikinci formadır.

Avropa bütçə hüququ həm də **vicdanlılıq prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipi görə, Avropa İttifaqının bütçə vəsaitləri vicdanla idarə olunmalıdır. Vicdanla idarə olunma dedikdə isə bütçə vəsaitlərindən qənaətlə, düzgün, təyinatı üzrə, effektiv və səmərəli istifadə edilməsi başa düşülür. Bütçə əməli}^atları həyata keçirilən zaman dələduzluğa və digər hər hansı hüquqazidd əməllərə yol verilmə-məli, həmin əməliyyatlar üzərində lazımi qaydada daxili nəzarət təmin edilməlidir.

' Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с. 758.

■ URL;<http://w3vw.rgwto.com>

14.1.4. Avropa büdcə hüququnun subyektləri

Avropa İttifaqında yaranan büdcə münasibətlərinin mümkün (potensial) iştirakçıları Avropa büdcə hüququnun **subyektləri** adlanır. Onlar arasında Avropa İttifaqının özü vacib rol oynayır. Bu, məlum məsələdir. Axı, büdcə Avropa İttifaqının özününküdür. Digər tərəfdən, Avropa büdcə hüququnun nizaməsalma predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər Avropa İttifaqının öz vəsaitlərinin formalaşması və həmin vəsaitlərin xərclənməsi ilə əlaqədar olaraq yaranır. Təbii ki, yaranan belə münasibətlərin əsas iştirakçısı Avropa İttifaqının özü sayılır.

Avropa büdcə hüququ Avropa İttifaqı büdcəsinin tərtibi, təsdiqi və icrası ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Həmin münasibətlərin əsas iştirakçıları isə **Avropa İttifaqının institut və orqanlarıdır**. Söhbət Avropa Komissiyasından, Avropa İttifaqı Şurasından, Avropa Parlamentindən və Hesablama Palatasından gedir; onlar da Avropa büdcə hüququnun subyektləri sırasına daxildir.

Üzv-dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxslərinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar Avropa İttifaqında yaranan büdcə münasibətlərində iştirak etmirlər. Buna görə də onlar Avropa büdcə hüququnun subyektinə ola bilməzlər. **Üzv-dövlətlərin** özləri isə Avropa büdcə hüququnun subyektləri sırasına aiddir. Belə ki, üzv-dövlətlər büdcənin icra olunmasında iştirak edirlər. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, üzv-dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq olmadan büdcənin icra edilməsi qeyri-mümkündür; onlar bütün büdcə vəsaitlərinin təxminən 80 faizini alırlar.

Beləliklə, Avropa büdcə hüququnun **subyektləri** aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa İttifaqı;
- Avropa İttifaqının institut və orqanları (Avropa Komissiyası, Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Parlamenti və Hesablama Palatası);
- üzv-dövlətlər.

14.2. Avropa büdcə hüququnun mənbələri

14.2.1. Təsis müqavilələri

Təsis müqavilələri Avropa büdcə hüququnun mənbə növlərindən biridir. Onlar Avropa İttifaqında büdcə tənzimləməsinin həyata keçirilməsində vacib rol oynayır. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədən** gedir. Avropa büdcə hüququnun mənbəyi olmaq baxımından, həmin müqavilənin nəzərdə tutduğu maliyyə-büdcə məsələlərinə aid müddəalar mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 5-ci hissəsinin 2-ci bölməsi «**Maliyyə müddəaları**» adlanır. Həmin bölmə maliyyə-büdcə tənzimləməsi məsələlərinə həsr edilmişdir. Burada, hər şeydən əvvəl, büdcə tənzimləməsinin və büdcə prosesinin ümumi məsələlərini müəy

yənləşdirən normalar nəzərdə tutulmuşdur. Həmin bölməyə daxil olan normalar həm də Avropa İttifaqı büdcəsinin icrası və onun üzərində müvafiq nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə Avropa İttifaqının **büdcə prosesinin** əsas mənbələrindən biridir. Burada Avropa İttifaqı büdcəsinin hazırlanmasına (tərtib olunmasına) və təsdiq olunmasına aid bir sıra norma nəzərdə tutulmuşdur. Sözügedən müqavilənin 314-cü maddəsi Avropa İttifaqı büdcəsinin hazırlanmasını (tərtib olunmasını) və təsdiq edilməsini bir neçə mərhələyə bölür. Həmin müqaviləyə uyğun olaraq, büdcənin lazımcına icrasına görə məsuliyyət Avropa Komissiyasının üzərinə düşür. Avropa Komissiyası büdcənin icrası barədə hər il Avropa İttifaqı Şurasına və Avropa Parlamentinə hesabat verir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqaviləyə uyğun olaraq, büdcəni Avropa Komissiyası hazırlayır. Onun təsdiq olunmasını isə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası birlikdə həyata keçirir. Bu məsələdə həmin institutlar bərabər səlahiyyətə malikdirlər.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə həm də **maliyyə ili** (büdcə dövrü) barədə norma nəzərdə tutur; onun 313-cü maddəsi məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur. Həmin maddədə deyilir ki, Avropa İttifaqının büdcəsi bir maliyyə ili ərzində icra edilməlidir. Maliyyə ili isə yanvarın 1-dən başlayır və 31 dekabrda başa çatır.

Təsis müqavilələri Avropa İttifaqının büdcə sisteminin əsaslarını müəyyənləşdirən **ümumi xarakterli** aktdır. Burada nəzərdə tutulan bir sıra norma Avropa İttifaqının fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi qaydalanna həsr edilmişdir.

14.2.2. Avropa İttifaqının ikinci hüquq aktları

Avropa büdcə hüququnun digər mənbə növü **ikinci hüquq aktları** hesab olunur. Əgər bu aktlar büdcə tənzimləməsi məsələləri haqqında qəbul edilərsə, onlar Avropa büdcə hüququnun mənbəyi qisminə çıxış edir. Həmin aktlar təsis müqavilələrinin büdcə tənzimləməsinə dair ümumi normalarını konkretləşdirir, onları icra olunmasına yönəlir.

Büdcə tənzimləməsi məsələlərinə dair qəbul edilən ikinci hüquq aktları arasında **reqlament** kimi hüquqi forma vacib rol oynamır. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı Şurasının 25.06.2002-ci il tarixli 16052002EC nömrəli reqlamentindən gedir. Avropa büdcə hüququnun əsas mənbələrindən biri olan həmin reqlament 17 dekabr 2007-ci il redaksiyasında qüvvədədir. Praktikada o, Avropa İttifaqının ümumi büdcəsinə tətbiq olunan **maliyyə reqlamenti (2002-ci U)** kimi tanınır. Onun vasitəsi ilə Avropa İttifaqı büdcəsinin maliyyə tənzimləməsi həyata keçirilir. Sözügedən maliyyə reqlamentində Avropa İttifaqının büdcə sistemi təsbit olunmuş, büdcə tənzimləməsinin prinsipləri formulə edilmişdir. Burada həmçinin büdcənin tərtib olunma və icra edilmə qaydaları müəyyənləşdirilmişdir.

Göstərilən maliyyə rəqlamenti həm də büdcə nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesini tənzimləyir.

23422002EC nömrəli rəqlament də vacib əhəmiyyətə malik olan aktdır. Bu akt Avropa Komissiyası tərəfindən 23 dekabr 2002-ci il tarixdə qəbul edilmişdir. Həmin rəqlament 2002-ci il maliyyə rəqlamentinin icra olunması qaydalannı müəyyənləşdirir. Onun sayəsində 2002-ci il maliyyə rəqlamentinin müəyyənləşdirdiyi müddəaların asanlıqla başa düşülməsi, həmin müddəaların praktikada düzgün tətbiq edilməsi təmin olunur.

Avropa büdcə hüququnun mənbəyi olan ikinci hüquq aktları həm də **qərar** formasında qəbul edilə bilər. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı Şurasının 07.06.2007-ci il tarixli 2007436EC nömrəli qərannadan' gedir. Həmin qərar Avropa İttifaqının öz vəsaitləri sistemini tənzimləyir. Təsədüfi deyil ki, sözügedən akt **özünün vəsaitlərinin sistemi** haqqında qərar adlanır. Avropa büdcə hüququnun nizamasalma predmetini məhz Avropa İttifaqının özünün vəsaitlərinin formalaşması (yığılması) və həmin vasitələrin xərclənməsi ilə bağlı olaraq, yaranan ictimai münasibətlər təşkil edir. Xatırladaq ki, Avropa İttifaqının özünün vəsaitləri sistemi 1970- ci ildə təsis edilmişdir. Avropa İttifaqı Şurasının 21.04.1970-ci il tarixli müvafiq qərarı (70243ECSC, EEC, Euratom) məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur.^ Həmin sistem Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyətin müstəqil surətdə maliyyələşdirilməsini təmin edir; onun sayəsində Avropa İttifaqı maliyyə cəhətdən müstəqil qurum kimi tanınır. Avropa İttifaqı həyata keçirdiyi fəaliyyəti maliyyələşdirmək üçün özünün vəsaitlərindən istifadə edir. Bu, Avropa İttifaqını (o, faktiki olaraq, beynəlxalq təşkilatdır) ənənəvi tip beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilatlardan fərqləndirməyə imkan verən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Məlum olduğu kimi, ənənəvi tip bütün beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti üzv-dövlətlərin verdikləri üzvlük haqqı hesabına maliyyələşdirilir.

Avropa İttifaqının özünün vəsaitləri onun gəlir mənbəyidir. Büdcənin gəlir hissəsi həmin vəsaitlər hesabına doldurulur. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının özünün vəsaitləri hesabına onun büdcəsi formalaşır.

Büdcə sazişləri də Avropa büdcə hüququnun mənbəyi sayılır; bu cür sazişlər Avropa İttifaqının institutları arasında bağlanır. Buna görə də onlara **institutlararası sazişlər** deyilir. Belə sazişlər büdcə münasibətlərini tənzimləmək məsələsində vacib rol oynayır. Söhbət, ilk növbədə, **büdcə intizamı və maliyyə vəsaitlərinin vicdanla idarə olunması haqqında institutlararası sazişdən** gedir. Həmin saziş Avropa Parlamenti, Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Komissiyası arasında 17 may 2006-cı il tarixdə bağlanmışdır.^ Burada büdcə intizamına əməl edilməsi və maliyyə vəsaitlərinin vicdanla idarə olunması kimi iki prinsip formulə edilir ki, həmin

' Göstərilən rəqlament və qərar barədə bax: URL;<http://www.eur-lex.europa.eu>

^ URL:<http://www.eur-lex.europa.eu> ^

URL:<http://www.eulaw.edu.ru>

prinsiplər Avropa büdcə hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına daxildir. Sözügedən saziş həm də 2007-2013-cü illər arasındakı dövr üçün maliyyələşdirmə proqramı müəyyən edir ki, həmin proqram çərçivə xarakterlidir.

14.2.3. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları

Bildiyimiz kimi, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları Avropa hüququnun mənbə növlərindən biridir. Təbii ki, belə qərarlar Avropa büdcə hüququnun da mənbəyi sayılır. Axı, Avropa büdcə hüququ Avropa hüququnun sahələrindən biridir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi büdcə tənzimləməsi məsələlərinə dair müvafiq qərarlar çıxara bilər. Məhz belə qərarlar Avropa büdcə hüququnun mənbəyi rolunda çıxış edir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi dafələrlə büdcə tənzimləməsi məsələlərinə baxıb, müvafiq qərarlar qəbul etmişdir. Bu qərarlarda ifadə olunan normalar Avropa büdcə hüququna daxildir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin büdcə münasibətlərində iştirakı tək-cə bununla məhdudlaşmır. O, həm də büdcə mübahisələrinə baxır. Belə mübahisələrə baxarkən Avropa İttifaqı Məhkəməsi arbitr rolunda çıxış edir. Büdcə mübahisələri isə Avropa İttifaqının institutları, habelə həmin institutlarla üzv-dövlətlər arasında yarana bilər.

Bildiyimiz kimi, Avropa İttifaqının institutları (Avropa Parlamenti, Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Komissiyası) büdcə funksiyasının həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Büdcə səlahiyyətinə malik olan həmin orqanlar arasında yaranan mübahisələrin aradan qaldırılmasında Avropa İttifaqı Məhkəməsi vacib rol oynayır. Bunun isə, təbii ki, Avropa İttifaqının sabit şəkildə maliyyələşdirilməsi üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa büdcə hüququnda mövcud olan hüquqi boşluqları doldurur. Məhz hüquqi boşluqların mövcud olması büdcə səlahiyyətinə malik olan institutlar arasında mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm də Avropa büdcə - hüquq normalarını təfsir edir.

14.3. Avropa İttifaqı büdcəsinin strukturu

14.3.1. Avropa İttifaqı büdcəsinin anlayışı

Avropa büdcə hüququnun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biri bundan ibarətdir ki, o, Avropa İttifaqı büdcəsinin tərtib edilməsini, təs- diqlənməsini və icra olunmasını tənzimləyir. Avropa İttifaqı büdcəsinin nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, o, **vahid-plan sənədidir**. Həmin sənəd Avropa İttifaqının fəaliyyəti üçün maliyyə vəsaitlərinin qanuni surətdə xərclənməsinə imkan verir; həm də o, hər bir fəaliyyət ili üçün tərtib olunur.

Avropa İttifaqının büdcəsi dedikdə hər bir fəaliyyət ili üçün tərtib edilən elə bir vahid maliyyə-plan sənədi başa düşülür ki, bu sənədin vasitəsi ilə proqnozlaşdırılan gəlir və xərclər qabaqcadan planlaşdırılır.

14.3.2. Avropa İttifaqı büdcəsinin strukturu

Avropa İttifaqı büdcəsinin strukturu dedikdə onun quruluşca hansı tərkib hissələrdən ibarət olması başa düşülür. Bütün büdcələr kimi, Avropa İttifaqının büdcəsi də **iki hissədən** ibarətdir;

- gəlir hissəsi (gəlirlər);
- xərc hissəsi (məsrəflər).

Bütün gəlir və xərclər təyinatından asılı olaraq, Avropa İttifaqı büdcəsində ayn-ayn seksiyalar, bölmələr və fəsillər üzrə qeyd edilir. Fəsillər maddələrdən ibarətdir. Həm gəlir, həm də xərc maddələrinin smetası hər bir **büdcə ili** üçün tərtib olunur.

Avropa İttifaqı büdcəsinin gəlir hissəsi **vaxtaşırılıq (illik) prinsipi** əsasında formalaşır. Bu prinsipə görə, bütün büdcə gəlirləri bir təqvim ili ərzində toplanmalı və yığılmalıdır.

Avropa İttifaqı büdcəsinin **gəlir hissəsi** müxtəlif mənbələr hesabına formalaşır. Həmin **mənbələrə** aşağıdakı növ gəlirlər daxildir;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal və ixracına görə tutulan vergilər;
- üçüncü ölkələrdən (Avropa İttifaqına daxil olmayan ölkələrdən) Avropa İttifaqına gətirilən mallara görə alınan gömrük rüsumları;
- Avropa İttifaqından üçüncü ölkələrə qənnadı məhsulları ixrac edilən zaman istehsalçılardan alınan gömrük rüsumları;
- üzv-dövlətlərin yığdığı əlavə dəyər vergilərindən ayırmalar (üzv-dövlətlərdə yığılan əlavə dəyər vergilərinin yalnız 0,3 faizi büdcəyə köçürülür);
- üzv-dövlətlərin ümumdaxili məhsuldan köçürmələri (köçürmələr ümumdaxili məhsulun 1,2 faizindən çox olmamalıdır);
- Avropa İttifaqının institut və orqanlarında işləyən fiziki şəxslərin (əməkdaşların) əməkhaqqından tutulan gəlir vergisi;
- Avropa İttifaqı aparatı işçilərinin (əməkdaşların) pensiya köçürmələri;
- müxtəlif növ cərimələrdən əldə olunan gəlirlər;
- kredit-borc əməliyyatlarının həyata keçirilməsindən götürülən gəlirlər;
- Avropa İttifaqı institutlarının inzibati fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər (avtonəqliyyat və digər əmlak növlərinin, nəşriyyat məhsullarının və s. məmulatların satışından əldə olunan gəlirlər);
- maddi yardımlar və əvəzodəmələr (bunlar Avropa İttifaqının saziş və proqramlarında nəzərdə tutulur);

- əvvəlki maliyyə ilində xərclənməyən vəsaitlərin qalıqları;
- digər gəlirlər.

Göstərilən gəlir növlərini **iki qrupa** bölmək olar. Birinci qrupa Avropa İttifaqının **özünün vəsaitləri** aiddir ki, biz, həmin vəsaitlər barədə danışmışıq. Avropa İttifaqının özünün vəsaitləri onun gəlirlərinin əsas mənbəyidir. Avropa İttifaqı büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında bu mənbə mühüm rol oynayır.

İkinci qrupa isə **əlavə gəlirlər** daxildir. Avropa İttifaqının özünün vəsaitlərinə aid edilməyən bütün ödənişlərə əlavə gəlirlər deyilir (məsələn, cərimələrdən əldə olunan, kredit-borc əməliyyatlarından götürülən və s. gəlirlər).

Avropa İttifaqı büdcəsinin **xərc hissəsi**, əsasən və başlıca olaraq, Avropa İttifaqı, eləcə də üzv-dövlətlər qarşısında duran siyasi və iqtisadi vəzifələrdən asılıdır. Buna görə də, büdcənin gəlir hissəsindən fərqli olaraq, o, sabit struktura (məzmunu) malik deyil.

Avropa İttifaqı büdcəsinin xərc hissəsində maliyyələşdirilməli olan fəaliyyət sahələri göstərilir. Məsələn, kənd təsərrüfatı, inzibati fəaliyyət və digər sahələrə büdcə vəsaitləri xərclənilir.

14.4. Avropa İttifaqında büdcə prosesi

14.4.1. Büdcə prosesinin anlayışı və onun mərhələləri

Avropa büdcə hüququna həm də elə hüquq normaları daxildir ki, onları əsas funksiyası büdcə prosesini tənzimləməkdən ibarətdir; həmin normaları sisteminə **Avropa büdcə prosesi hüququ** deyilir. Avropa büdcə prosesi hüququ isə Avropa büdcə hüququnun **əsas institutlarından** biri sayılır; bu institutun başlıca təyinatı isə büdcə prosesini tənzimləməkdən ibarətdir.

Büdcə prosesi dedikdə Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktlarla tənzimlənən elə bir fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət Avropa İttifaqı büdcəsinin tərtib olunmasına, təsdiqlənməsinə və icra edilməsinə yönəlir.

Büdcə prosesində Avropa İttifaqının institutları (orqanları) iştirak edir. Söhbət aşağıdakı institutlardan (orqanlardan) gedir ki, onlar Avropa İttifaqında büdcə prosesinin **əsas iştirakçıları (subyektləri)** sayılırlar:

- Avropa Komissiyası;
- Avropa İttifaqı Şurası;
- Avropa Parlamenti;
- Hesablama Palatası.

Avropa büdcə prosesi hüququnun tənzimləmə mənbələrinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, buraya, ilk növbədə, **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə** aiddir. Həmin müqavilənin müddəaları Avropa İttifaqında büdcə prosesinin tənzimlənməsində vacib rol oynayır.

Maliyyə əsasnaməsi və onun tətbiq qaydaları (2012-ci il)* Avropa büdcə prosesi hüququnun əsas tənzimləmə mənbələrindən biri sayılır. Bu mənbədə Avropa İttifaqında büdcə prosesinin tənzimlənməsinə həsr olunan müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Avropa büdcə prosesi hüququnun mənbələrinə həm də **institutlararası saziş (2006-cı il)** daxildir ki, bu sənəd büdcə intizamının möhkəmləndirilməsi və Avropa İttifaqının maliyyə resurslarının lazımi qaydada idarə olunması məsələlərinə aiddir. Xatırladaq ki, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, üçtərəfli sənəd olan həmin saziş Avropa Komissiyası, Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti arasında 2006-cı ildə bağlanmışdır. Onlar, yəni göstərilən institutlar Avropa İttifaqında büdcə prosesinin əsas iştirakçılarıdır.

Mürəkkəb xarakterə malik olan büdcə prosesi aşağıdakı **üç mərhələdən** ibarətdir:

- büdcənin tərtib edilməsi;
- büdcənin təsdiq olunması;
- büdcənin icra edilməsi.

14.4.2. Büdcənin tərtib edilməsi

Təsdiq olunmamışdan, eləcə də və icra olunmamışdan əvvəl büdcə, məlum məsələdir ki, müvafiq qaydada tərtib edilməlidir. Büdcənin tərtib edilməsi büdcə prosesinin **birinci mərhələsi** sayılır. **Büdcənin tərtib edilməsi** dedikdə onun layihəsinin qabaqcadan hazırlanması başa düşülür. Büdcə layihəsi isə Avropa Komissiyası tərəfindən hazırlanır. O, büdcə layihəsini növbəti il üçün hazırlamalıdır.

Büdcə layihəsini hazırlamaqdan ötrü Avropa İttifaqının bütün institut və orqanları (Avropa Mərkəzi Bankından başqa), yəni Avropa Parlamenti, Avropa İttifaqı Şurası, Avropa İttifaqı Məhkəməsi və Hesablama Palatası qarşından gələn il üçün nəzərdə tutulan xərclərin smetasını cari ilin iyul ayının 1-nə kimi Avropa Komissiyasına təqdim etməlidirlər. Lakin praktikada xərclərin smetası, adətən, may ayının 1-nə kimi təqdim olunur. Avropa Komissiyası da gələcək il üçün öz xərclərinin smetasını tərtib edir. Məhz xərclərin smetasını ümumiləşdirmək yolu ilə Avropa Komissiyası büdcə layihəsini hazırlayır.

Avropa Komissiyası hazırladığı büdcə layihəsini cari ilin sentyabr ayının 1-nə kimi təsdiq olunmaq üçün eyni zamanda Avropa İttifaqı Şurasına və Avropa Parlamentinə təqdim edir. Avropa İttifaqı Şurası öz daxili proseduruna uyğun olaraq, büdcə layihəsini müzakirə edir. Bundan sonra o, öz iradə və təkliflərini oktyabr ayının 1-nə kimi Avropa Parlamentinə təqdim edir. Bununla büdcə prosesinin ikinci mərhələsi başlayır.

* URL:<http://www.europa.eu>

14.4.3. Büdcənin təsdiq olunması

Büdcənin təsdiq olunması büdcə prosesinin **ikinci mərhləsi** sayılır. Bu mərhlədə Avropa İttifaqı büdcəsi bəyənilir və qəbul edilir. Odur ki, büdcə prosesinin ikinci mərhləsini **büdcənin qəbul edilməsi** mərhləsi də adlandırmaq olar. Bu mərhlənin iştirakçılan Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamentidir. Belə ki, onlar Avropa İttifaqı büdcəsinin təsdiq olunmasında iştirak edən institutlardır.

Büdcənin təsdiq olunması dedikdə onun Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti tərəfəndən qəbul edilməsi (bəyənilməsi) bəşə düşülür. Qəbul edilmək (bəyənilmək) üçün isə büdcə layihəsinə baxılır və o, müzakirə olunur. Bu işdə Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti iştirak edir.

Avropa Parlamenti ona Avropa Komissiyası tərəfəndən təqdim olunmuş büdcə layihəsini 42 gün müddət ərzində müzakirə etməlidir. Əgər həmin müddət ərzində Avropa Parlamenti Avropa İttifaqı Şurasının mövqeyini bəyənərsə və ya hər hansı qərər qəbul etməzsə, onda büdcə qəbul olunmuş sayılır.

Avropa Parlamentinin deputatları büdcə layihəsini müzakirə edən zaman ona hər hansı **dəyişiklik və düzəliş** olunmasını təklif edə bilərlər. Belə halda büdcə layihəsi düzəlişlerlə (dəyişikliklerlə) birlikdə geri - Avropa İttifaqı Şurasına və Avropa Komissiyasına qaytarılır. Məsələni həll etmək, yəni razılaşıdırılmış büdcə layihəsini hazırlamaq və müzakirə etmək üçün Avropa Parlamentinin Sədri Avropa İttifaqı Şurasının sədri ilə birlikdə **raziiaşdırıcı komitə** çaqır. Həmin komitə 21 gün müddət ərzində razılaşıdırılmış büdcə layihəsini hazırlamalıdır. Onun tərkibinə Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının bərəbər sayda nüməyəndələri daxildir. Komitənin işində Avropa Komissiyasının səsvermə hüququna malik olmayan nüməyəndəsi də iştirak edə bilər.

Raziiaşdırıcı komitə, qeyd etdiyimiz kimi, 21 gün müddət ərzində razılaşıdırılmış büdcə layihəsini qəbul edir. Bundan sonra razılaşıdırılmış büdcə layihəsi təsdiq olunmaq (bəyənilmək) üçün Avropa Parlamentinə və Avropa İttifaqı Şurasına verilir. Əgər həmin institutlar 14 gün müddət ərzində yenidən təqdim olunmuş büdcə layihəsini bəyənərlərə və ya həmin müddət ərzində hər hansı qərər qəbul etməzlərəsə, onda büdcə qəti olaraq, bütünlüklə təsdiq olunmuş (qəbul edilmiş) sayılır. Əgər həmin institutlardan biri büdcə layihəsini bəyənəmsə, onda büdcə qəti surətdə təsdiq edilməmiş (qəbul edilməmiş) hesab olunur. Belə halda Avropa Komissiyası yeni büdcə layihəsi təqdim etməlidir. Avropa Komissiyası həm də o zaman yeni büdcə layihəsi təqdim etməlidir ki, raziaşdırıcı komitə 21 gün müddət ərzində məsələni yoluna qoya bilməsin.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Avropa Parlamentinin özünün büdcə layihəsini təqdim etmək hüququ yoxdur. O, yalnz büdcəni bütünlüklə qəbul etmək və ya qəbul etməmək hüququna malikdir. Büdcə ən azı 32 deputatın və ya daimi komissiyalardan birinin təklifi ilə qəbul olunmur.

Büdcəni qəbul etməmək təklifinə büdcə komissiyası baxır və rəy verir. Verilmiş rəy Avropa Parlamentinin plenar iclasında müzakirə olunur; əgər deputatların 23 hissəsi səs verərsə, onda büdcənin qəbul olunmaması haqqında müvafiq qərar verilir. Bununla Avropa Parlamenti ona təqdim olunmuş büdcəni (daha doğrusu, büdcə layihəsini), necə deyərlər, rədd edir.

Büdcə layihəsi qəti surətdə qəbul olunduqda büdcə prosesinin ikinci mərhələsi - büdcənin təsdiq olunması mərhələsi başa çatır. Bundan sonra büdcə icra olunmalıdır. Söhbət büdcə prosesinin üçüncü mərhələsindən, yəni büdcənin icra edilməsi mərhələsindən gedir.

14.4.4. Büdcənin icra edilməsi

Büdcə prosesinin **üçüncü mərhələsi**, qeyd etdiyimiz kimi, büdcənin icra edilməsi sayılır. **Büdcənin icra edilməsi** aşağıda göstərilən iki mənada işlədilir:

- məhdud mənada;
- geniş mənada.

Məhdud mənada büdcənin icra edilməsi dedikdə texniki əməliyyatların apanıması başa düşülür. Texniki əməliyyatlar isə Avropa büdcəsinə daxil olan gəlirlərin yığılması və yığılmış gəlirlərin xərclənməsindən ibarətdir. Buraya həmçinin büdcə vəsaitlərinin (maliyyə resurslarının) hərəkətinin də uçota alınması daxildir.

Geniş mənada büdcənin icra edilməsi dedikdə Avropa İttifaqının mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının yaradılması və həmin resurslardan istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq, əmələ gələn iqtisadi münasibətlər sistemi başa düşülür. Həmin münasibətlərdə aşağıdakılar iştirak edir:

- Avropa İttifaqının institutları;
- üzv-dövlətlərin hakimiyyət orqanları;
- üçüncü dövlətlərin hakimiyyət orqanları;
- kredit təşkilatları;
- büdcəyə pul köçürən və büdcədən vəsait alan şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər).

Avropa İttifaqının **mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları** ondan ötürüdür ki, Avropa İttifaqının institutları öz funksiyasını yerinə yetirə bilsinlər. Digər tərəfdən, həmin resursların sayəsində Avropa İttifaqının siyasi və iqtisadi xarakterli proqramlarının həyata keçirilməsi mümkün olur. Avropa İttifaqının mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının təyinatı da məhz bunlardan ibarətdir.

Avropa İttifaqının büdcəsi, qeyd etməliyik ki, büdcə dövründə icra edilməlidir. **Büdcə dövrü** bir maliyyə ilindən ibarətdir. **Maliyyə ili** isə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 313-cü maddəsinə uyğun olaraq, yanvar ayının 1-də başlayır və dekabrın 31-də qurtanır.

Büdcə dövrünü büdcə prosesinin dövründən fərqləndirmək lazımdır. Büdcə dövrü büdcənin növbəti ildə icra olunduğu müddətdir. Büdcə prosesinin dövrü dedikdə isə üç mərhələdən ibarət olan büdcə prosesinin cari ildə həyata keçirildiyi müddət başa düşülür. Xatırlatmaq istərdik ki, büdcə prosesi üç mərhələni (büdcənin tərtibi, büdcənin təsdiqi və büdcənin icrası mərhələlərini) əhatə edir. Buna görə büdcə prosesinin dövrü ilə büdcə dövrü üst-üstə düşür.

Büdcəni **Avropa Komissiyası** icra edir. Büdcənin icra olunması ilə bağlı yaranan münasibətlər ümumi şəkildə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 317-319-cu maddələri ilə tənzimlənir. Bu münasibətlərin müfəssəl şəkildə tənzimlənməsi isə **2002-ci il maliyyə rəqlamentinin** 21-55-ci maddələrinin vasitəsi ilə həyata keçirilir. Avropa Komissiyası məhz maliyyə rəqlamentinin (2002-ci il) müddəalanna uyğun olaraq, büdcəni icra etməlidir. Büdcə həm də Avropa Komissiyası tərəfindən ayrılmış vəsait həddində icra olunmalıdır.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqaviləyə uyğun olaraq, Avropa Komissiyası büdcənin lazımı qaydada icrasına görə **məsuliyyət** daşıyan əsas' institut sayılır. Bu institut öz üzərinə düşən məsuliyyətlə büdcəni icra etməlidir. Bu zaman o, maliyyə resurslarının vicdanla idarə olunması prinsipini gözləməlidir, həmin prinsipə uyğun hərəkət etməlidir. Avropa Komissiyası həm də maliyyə rəqlamentinin (2002-ci il) normalarına əməl etməlidir.

Avropa Komissiyası **hər rübdə** Avropa Parlamentinə və Avropa İttifaqı Şurasına cari hesabatlar təqdim etməlidir. Maliyyə ili (büdcə ili) başa çatdıqda isə o, həmin institutlara büdcənin bütövlükdə icrası haqqında **illik hesabat** təqdim etməlidir; illik hesabat may ayının 1-nə kimi təqdim olunmalıdır. Avropa Komissiyası illik hesabatı həmin müddətə kimi Hesablama Palatasına da təqdim etməlidir. Hesabata analitik sənədlər və Avropa İttifaqının malik olduğu əmlak haqqında reyestr əlavə edilməlidir. Hesabata həmçinin Avropa İttifaqının borc öhdəlikləri haqqında siyahı da əlavə olunur.

Avropa Komissiyası büdcəni müxtəlif üsulları köməyi ilə icra edir; **mərkəzləşdirilmiş üsul** onlardan biridir. Həmin üsulun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, büdcə Avropa Komissiyasına bölmələri tərəfindən **birbaşa** icra edilir.

Büdcə müəyyən qurumların köməyi ilə **dolayı** yolla da icra oluna bilər. Söhbət, ilk növbədə, hüquqi şəxs statuslu **icra agentliyindən** gedir ki, o, Avropa İttifaqının orqanı sayılır. Bu orqan Avropa Komissiyasının müvafiq qərar ilə müəyyən müddət üçün yaradılır ki, o, Avropa Komissiyası adından Avropa İttifaqının hər hansı layihə və ya proqramını tam və ya qismən yerinə yetirir. Büdcə dolayı yolla Avropa İttifaqının digər orqanların köməyi ilə də icra edilə bilər. Məsələn, Avropa İnvestisiya Bankı və Avropa İnvestisiya Fondu belə orqanlardan sayılır. Mərkəzləşdirilmiş üsulun köməyi ilə büdcə vəsaitlərinin 22 faizi icra edilir.

Avropa Komissiyası büdcəni icra etmək üçün həm də **birgə üsuldən** istifadə edir. Birgə üsulun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, büdcəni icra etməkdən ötrü Avropa Komissiyası öz səlahiyyətinin bir hissəsini üzv- dövlətlərə verir. Üzv-dövlətlər Avropa İttifaqının maliyyə mənafeyi üçün qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görür, habelə dələduzluq və digər növ hüquqpozmaların qarşısını alır; onlar həmçinin büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində effektiv daxili nəzarətin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Üzv-dövlətlər Avropa İttifaqının büdcə vəsaitlərinin 76 faizini idarə edir.

Büdcəni icra etmək üçün Avropa Komissiyası, bəzən, **desentralizasiya** kimi üsuldən istifadə edir. Üçüncü ölkələrdə müxtəlif layihələr, proqramlar və s. maliyyələşdirilən zaman həmin üsul tətbiq olunur. Bu üsul tətbiq edilərkən Avropa Komissiyası özünün büdcəni icra etmək səlahiyyətini tamamilə üçüncü ölkələrə verir; üçüncü ölkələr isə Avropa İttifaqının üzvü olmayan dövlətlərdir.

Müəyyən hallarda Avropa Komissiyası büdcəni **beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə** icra edir. Bu, büdcənin icra edilməsi üsullarından biridir. Həmin üsula görə, Avropa Komissiyası büdcəni icra etmək səlahiyyətini **qismən** beynəlxalq təşkilatlara verir. Məsələn, BMT, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi və digər beynəlxalq təşkilatlarla büdcənin birgə idarə edilməsi. Üçüncü ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların büdcənin icra edilməsində payı 2 faiz təşkil edir.

14.4.5. Büdcə nəzarəti

Büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarəti həyata keçirilir. Həyata keçirilən belə nəzarətə **büdcə nəzarəti** deyilir. Büdcə nəzarətinin (maliyyə nəzarətinin) mahiyyəti Avropa İttifaqı büdcəsinin icrasının gedişinin yoxlanılmasından ibarətdir.' Belə yoxlamanın həyata keçirilməsində Avropa İttifaqının institutları (orqanları) iştirak edir. Söhbət aşağıdakılardan gedir:

- Avropa Komissiyası;
- Avropa Parlamenti;
- Avropa İttifaqı Şurası;
- Hesablama Palatası.

Hesablama Palatası haqqında xüsusilə danışmaq lazımdır. **Hesablama Palatası** daxili deyil, xarici maliyyə nəzarət orqanıdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, o, xarici maliyyə nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Hesablama Palatası Avropa İttifaqının ixtisaslaşmış, xüsusi olaraq, yaradılmış **maliyyə nəzarət** orqanıdır. Bu orqanın başlıca təyinatı maliyyə sahəsində yoxlama-təftiş fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Onun vasitəsi ilə büdcənin icrası haqqında hesabatın yoxlanılması (audit yoxlaması)^

' *Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.622.*
^ *Audit barədə ətraflı bax: məsələn, Abbasov İ.M. Audit. Dərslük. Bakı, 2007, 530 s.*

həyata keçirilir. Hesablama Palatası tərəfindən yoxlamanın həyata keçirilmə qaydalan, habelə onun səlahiyyəti, əsasən, iki sənədlə müəyyən olunur. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədən gedir; həmin müqavilənin 265 və 266-cı maddələri məhz sözügedən məsələyə həsr olunmuşdur. Maliyyə rəqlamenti (2002-ci il) isə ikinci sənəd hesab edilir; bu sənədin 139 - 144-cü maddələri Hesablama Palatasının yoxlama aparmaq səlahiyyətinə malik olmasını, habelə yoxlamanın apanması qaydalanını müə³ənləşdirir.

Hesablama Palatası elə bir orqandır ki, onun müəyyən **statusu** vardır. Belə ki, Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 13-cü maddəsi onu Avropa İttifaqının institutları sırasına daxil edir. Onun formalaşma qaydası təsis aktı ilə müəyyən olunur. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 285-ci maddəsinə uyğun olaraq. Hesablama Palatasının tərkibinə hər bir **üzv-dövlətdən bir nümayəndə** (vətəndaş) daxil olur. Nümayəndələrin namizədliyi üzv-dövlətlər tərəfindən irəli sürülür; onlar tələb olunan zəruri peşəkar biliyə və təcrübəyə malik olmalıdırlar. Üzv-dövlətlərin nümayəndələrinin, xüsusən də, beynəlxalq auditin həyata keçirilməsi üzrə,praktiki iş təcrübəsi olmalıdır.

Hesablama Palatası apardığı yoxlamaların nəticəsində **illik məruzə** hazırlayır. Hazırlanmış məruzə keçmiş maliyyə ili üçün Avropa İttifaqının maliyyə fəaliyyətini yekunlaşdır. Burada, hər şeydən əvvəl, Avropa İttifaqının büdcəsinin icrası barədə məlumatlar əks olunur; illik məruzədə büdcə vəsaitlərinin düzgün və ya lazımı qaydada xərclənməməsi haqqında müyyənləşdirilmiş faktlar da göstərilir. Bu elə bir sənəddir ki, həmin sənəddə müvafiq büdcə dövründə Avropa İttifaqının maliyyə resurslarının vicdanla idarə olunmasına qiymət verilir.

İllik məruzə Avropa İttifaqının **bütün institutlarına** göndərilir. O, həmçinin «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə dərc edilir. İllik məruzə büdcənin icrası haqqında hesabat təsdiq edilərkən (hesabatı Avropa Komissiyası hazırlayır) Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Hesablama Palatasının hazırladığı rəsmi sənədlər sırasına həm də **xüsusi məruzə (hesabat)** daxildir ki, bu sənəd Avropa İttifaqının konkret fəaliyyət sahələrində aparılan yoxlama ilə bağlı olaraq hazırlanır. Hesablama Palatası xüsusi məruzə vasitəsi ilə ayn-ayrı məsələlərə dair öz irad- lannı bildirir. İradlar məxfi kanallarla Avropa İttifaqının müvafiq institutlarına göndərilir ki, onlar da iki ay on beş gün müddət ərzində həmin iradlara cavab hazırlayırlar.

Hesablama Palatasının rəsmi sənədlərindən biri **xüsusi deklarasiya** adlanır. Xüsusi deklarasiya elə bir sənəddir ki, o, hesablann düzgün apanl- masını, habelə yoxlanılan maliyyə əməliyyatlarının qanuni olmasını təsdiqləyir. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 287-ci maddəsi Hesablama Palatasını yoxlama səlahiyyəti ilə təmin edir. Həmin səlahiyyətə görə. Hesablama Palatası Avropa İttifaqının bütün gəlir və xərcləri üzrə hesabları yoxlayır. Hesablama Palatası həm-

çinin Avropa İttifaqında bütün təşkilatların gəlir və xərclərinə aid hesablan yoxlamaq hüququna malikdir. Yoxlama başa çatdıqdan sonra Hesablama Palatası xüsusi deklarasiya hazırlayır və həmin sənədi Avropa İttifaqının iki institutuna (Avropa Parlamentinə və Avropa İttifaqı Şurasına) təqdim edir. Həmin sənəd həm də «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə dərc olunur.

Hesablama Palatası, əslində, **yardımçı orqan** funksiyasını həyata keçirir. Belə ki, Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının büdcəsinin icra edilməsi üzərində nəzarət etmək hüququna malikdir. Bu hüququn həyata keçirilməsində məhz Hesablama Palatası Avropa Parlamentinə yardım edir.

Avropa Parlamenti **büdcə nəzarətinin** həyata keçirilməsində iştirak edən orqandır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bu orqanın tərkibinə daxil olan komitələrdən biri (Büdcə Nəzarət Komitəsi)' məhz büdcə nəzarət məsələləri ilə məşğul olur. Büdcənin icrasının təsdiq edilməsi haqqında qərar hazırlanarkən Avropa Parlamenti çərçivəsində əsas işi məhz həmin komitə yerinə yetirir.

Yoxlama səlahiyyətini həyata keçirərkən Hesablama Palatası müvafiq subyektlərlə əməkdaşlıq edir. Söhbət aşağıdakı **subyektlərdən** gedir:

- Avropa İttifaqının institut və orqanları;
- üzv-dövlətlər (xüsusən də onlann təftiş orqanları);
- Avropa İttifaqı büdcəsindən vəsait alan şəxslər;
- Avropa İttifaqı büdcəsinə vəsait ödəyən şəxslər;
- Avropa İttifaqı büdcəsindən yardım kimi vəsait alan üçüncü dövlətlər.

Göstərilən subyektlər Avropa İttifaqının büdcəsi ilə bağlı aparılan maliyyə əməliyyatları barədə Hesablama Palatasına zəruri məlumatlar verməlidirlər. Avropa İttifaqı büdcəsindən vəsait alan və onu xərcləyən bütün subyektlər (institutlar, orqanlar, təşkilatlar və s.) müvafiq sənədləri (xüsusən də, mühasibat sənədlərini, bağlanmış kontraktları və digər sənədləri) Hesabama Palatasına təqdim etməyə borcludurlar.

Hesablama Palatasının tərkibi **auditorlar** adlanır; onlar auditor yoxlaması aparmaq səlahiyyətinə malik olan şəxslərdir. Bütün auditorlar yoxlama predmetindən asılı olaraq, ixtisaslaşmış **daxili palatalar** (qruplar) üzrə bölünmüşdür: məsələn, palatalardan biri kənd təsərrüfatı fondu çərçivəsində büdcə vəsaitlərinin xərclənməsini yoxlayır; digər palatanın işi beynəlxalq proqramlar və üçüncü dövlətlərə yardım etmək üçün aynımış büdcə vəsaitlərinin xərclənməsini təftiş etməkdən ibarətdir; xüsusi palata büdcənin gəlir hissəsini, habelə Avropa İttifaqı institutlarının və administrasiyanın saxlanması üçün ayrılmış büdcə vəsaitlərinin xərclənməsini yoxlayır; daha başqa bir palata struktur fondları çərçivəsində vəsaitlərin yoxlanılması məsələləri ilə məşğul olur və s.

Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilən auditor yoxlaması çərçivəsində fəaliyyətin əlaqələndirilməsi ilə məşğul olan **ixtisaslaşmış palata** da mövcuddur. Bu palata metodiki tövsiyələr hazırlayır və digər işləri görür.

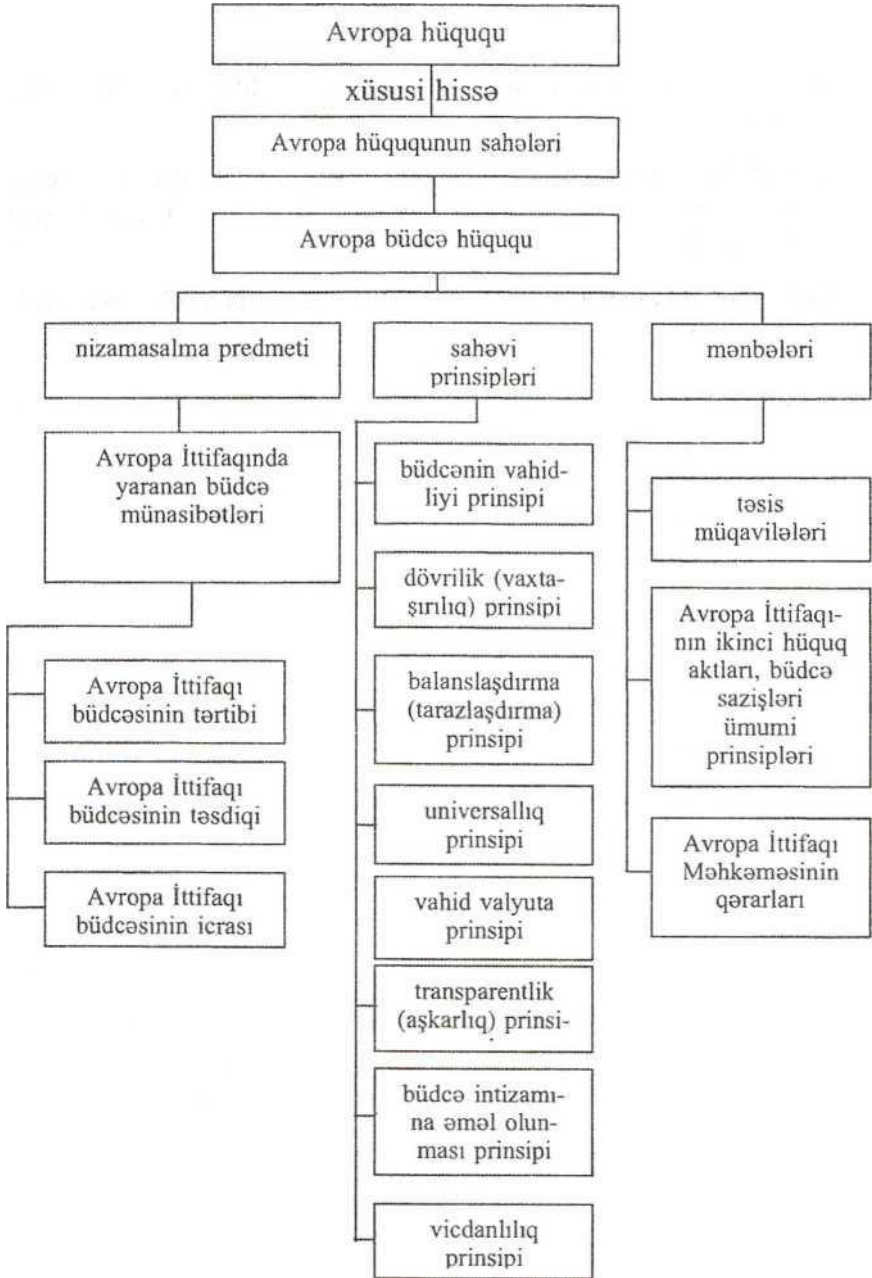
Hesablama Palatasının fəaliyyəti Avropa İttifaqının maliyyə mənafeyinin müdafiə olunmasına yönəlmişdir. Avropa İttifaqının maliyyə mənafeyinin müdafiə olunması isə, təbii ki, onun maliyyə cəhətdən sabit olmasını təmin edir. Avropa İttifaqının maliyyə mənafeyini müdafiə etmək üçün həm də Dələduzluqla Mübarizə Bürosu yaradılmışdır. Həmin büro (Anti Fraud Office - OLAF) 1999-cu ildə Avropa Komissiyasının müvafiq qərarı ilə təsis edilmişdir. Belə bir büronun yaradılması təsadüfi xarakter daşımır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, dələduzluq Avropa İttifaqının maliyyə mənafeyinə zidd olan əməldir. Məsələn, Avropa İttifaqının gəlir hissəsini təşkil edən vergiləri ödəməkdən yayınma, büdcə vəsaitlərindən sui-istifadə etmək və s. əməllər dələduzluq aktlarıdır. Bu kimi əməllərlə mübarizə aparması Avropa İttifaqının maliyyə mənafeyini müdafiə etmək üçün vacib əhəmiyyətə malikdir.

Adından da göründüyü kimi, sözügedən büronun **əsas vəzifəsi** Avropa İttifaqının maliyyə mənafeylərinin müdafiə edilməsi məqsədi ilə **dələduzluqla mübarizə aparmaqdan** ibarətdir; onun apardığı mübarizə təkcə bununla məhdudlaşmır. Büro həmçinin korrupsiya və digər bu kimi hüquq pozuntulan ilə də mübarizə aparır. Mübarizə aparmaq üçün müvafiq institutlar, orqanlar və digər qurumlar dələduzluq, korrupsiya və digər hüquq-pozuntu faktları haqqında sözügedən büroya dərhal məlumat verməlidirlər. Məlumat aldıqdan sonra o, təhqiqata başlayır. Təhqiqat üzv- dövlətlərin müvafiq idarələri və hüquq-mühafizə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində aparılır.

Dələduzluqla mübarizə işində xüsusi olaraq yaradılmış **informasiya sistemi** (The Anti Fraud Information System - AFIS) vacib rol oynayır ki, həmin sistem Dələduzluqla Mübarizə Bürosu və üzv-dövlətlər arasında informasiya mübadiləsinin əsasını təşkil edir. Bu sistem imkan verir ki, göstərilən sahədə operativ informasiya mübadiləsi həyata keçirilsin.

Dələduzluqla mübarizə aparmaq üçün 2001-ci ildə daha bir **informasiya şəbəkəsi** (OLAF Anti - Fraud Communicators Network - OAFCN) yaradılmışdır. Həmin şəbəkənin əsas vəzifəsi Dələduzluqla Mübarizə Bürosu ilə Avropa İttifaqı vətəndaşları arasında əlaqəni təmin etməkdən, habelə dələduzluğun qarşısını almaqdan ibarətdir.

XIV FƏSİL ÜZRƏ SXEM

və s.

**XIV FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2013 (fəsil VI, §6.1.3.).
2. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл.30).
3. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл.11).

XV FƏSİL. AVROPA KORPORATİV HÜQUQU

15.1. Avropa korporativ hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi

15.1.1. Avropa korporativ hüququ anlayışı

Avropa hüququnun subyektləri sırasına həm də hüququ şəxslər daxildir. Söhbət Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin yurisdiksiyasında olan hüquqi şəxslərdən gedir. Onlar üzv-dövlətlərin qanunvericiliyi əsasında yaradılır və Avropa İttifaqının bütün ərazisində müstəqil iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olurlar.

Kommersiya təşkilatı olan hüquqi şəxslər müvafiq hüquq normalanmn vasitəsi ilə tənzimlənir. Həmin normalar Avropa hüququna daxildir, yəni Avropa hüquq normalanmn bir hissəsi sayılır. Ona görə ki, bu normalann əsas funksiyası Avropa hüququnun subyekti olan hüquqi şəxsləri tənzim etməkdən ibarətdir. Məhz onlann məcmusu Avropa korporativ hüququ adlanır.

Avropa korporativ hüququ dedikdə Avropa hüququnun subyekti sayılan hüquqi şəxsləri tənzimləyən hüquq normalanmn sistemi başa düşülür.

Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 3-cü maddəsinə görə, **daxili (ümumi) bazar yaratmaq** Avropa İttifaqının əsas vəzifələrindən biridir. Daxili (ümumi) bazar yaratmaq isə Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 4-cü maddəsində bu barədə müvafiq göstəriş vardır. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, həmin maddə Avropa İttifaqı və üzv- dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid olan məsələləri sadalayır ki, daxili (ümumi) bazarın yaradılması həmin məsələlərdən biridir. Söhbət Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazarının yaradılmasından gedir. Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazarı isə üzv-dövlətlərin daxili bazarlarının məcmusundan ibarət olub, təxminən 500 milyon istehlakçını əhatə edir. Bu bazarda mal, xidmət, kapital və şəxslərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipi tətbiq olunur. Həmin prinsip həm də sərbəst şəkildə sahibkarlıq (iqtisadi) fəaliyyəti subyektlərinin yaradılmasına şamil edilir. Məhz **hüquqi şəxslər** sahibkarlıq (iqtisadi) fəaliyyətinin əsas subyekti sayılır.

Avropa korporativ hüququnun **əsas funksiyası** (vəzifəsi) hüquqi şəxslərlə bağlı məsələləri tənzim etməkdən ibarətdir. Hüquqi şəxslərlə bağlı məsələləri tənzim etmə isə bir neçə **əsas məqsəd** güdür ki, həmin məqsədlər bunlardan ibarətdir:

- hüquqi şəxslərin sərbəst surətdə yaradılmasının (təsis edilməsinin) təmin olunması;
- istənilən üzv-dövlətin ərazisində hüquqi şəxslərin filial və nümayəndəliklərinin, habelə törəmə müəssisələrin yaradılmasına mane olan hallann aradan qaldırılması;

- hüquqi şəxslərə aid vahid minimal tələblər müəyyən edilməsi;
- milli hüquq sistemlərində mövcud olan fərqləri aradan qaldırmaq yolu ilə Trans-Avropa kompaniyaların fəaliyyətini asanlaşdırmaq;
- iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində müxtəlif üzv-dövlətlərin hüquqi şəxsləri arasında əməkdaşlığa kömək etmək;
- hüquqi şəxslərin iştirakçıların Avropa İttifaqı ərazisində eyni cür müdafiə ilə təmin olunması.

Hüquqi şəxslər Avropa hüququnda ümumiləşdirilmiş termin kimi işlədilən «**ressortissant**» anlayışına daxildir. Bu anlayış hüquqi şəxslərdən başqa, həm də üzv-dövlətlərin yurisdiksiyasında olan və Avropa İttifaqı vətəndaşları sayılan fiziki şəxsləri əhatə edir. Avropa İttifaqı vətəndaşı olan **fiziki şəxslər** də sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti hesab olunurlar. Belə ki, onlar Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst şəkildə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan Avropa İttifaqı vətəndaşları **fərdi sahibkarlar** adlanırlar. Onlar sahibkarlıq fəaliyyətinin fərdi, hüquqi şəxslər isə kollektiv subyekti sayılırlar.

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqının siyasəti müxtəlif sahələrdə (məsələn, ticarət, gömrük, maliyyə və digər hüquq sahələrində) həyata keçirilir. Avropa İttifaqı siyasətinin həyata keçirildiyi sahələrdən biri də korporativ hüquq sayılır.[^] Bu sahədə Avropa İttifaqı siyasətinin işlənilməsi, eləcə də həyata keçirilməsində **üç institut** (Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Parlamenti və Avropa Komissiyası) əsas rol oynayır.

15.1.2. Avropa hüquq sistemində Avropa korporativ hüququnun yeri

Avropa korporativ hüququ Avropa hüququnun sahələrindən biridir; həm də 0, Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə daxildir. Nəzərə alınmalıdır ki, Avropa hüququnun xüsusi hissəsi bir neçə müstəqil hüquq sahəsindən ibarətdir. Avropa korporativ hüququ da məhz onlardan biridir.

Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə daxil olan hüquq sahələri, məlum olduğu kimi, xüsusi (konkret) növ münasibətləri (məsələn, ticarət münasibətlərini, gömrük münasibətlərini, maliyyə münasibətlərini və s.) tənzimləyir. Bu sözləri Avropa korporativ hüququ haqqında da demək olar. Belə ki, Avropa korporativ hüququ hüquqi şəxslərlə bağlı olan münasibətləri tənzimləyir; həmin münasibətlər isə xüsusi (konkret) növ münasibətlər hesab edilir. Məhz **hüquqi şəxslərlə bağlı olan münasibətlərin mövcudluğu** imkan verir ki, Avropa korporativ hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi status əldə etsin. Axı, həmin münasibətlər Avropa korporativ hüququnun **nizamasalma predmetini** təşkil edir. Düzdür, Avropa İttifaqında hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin tənzimlənməsində, necə deyirlər.

[^] URL: <http://www.ec.europa.eu>

" Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. А.Я.Капустина. М., 2013 (гл. 9. Корпоративное право Европейского Союза).

Avropa hüququnun digər sahələri də iştirak edir; məsələn, hüquqi şəxslərdə əmək münasibətləri və əmək kollektivinin hüquqları kimi məsələlər Avropa əmək hüququ ilə tənzimlənir; hüquqi şəxslərlə bağlı olan vergi münasibətləri Avropa vergi hüququ ilə nizama salmır; hüquqi şəxslərlə bağlı olan antiinhisar münasibətləri Avropa rəqabət hüququ ilə tənzimlənir ki, o, müstəqil hüquq sahələrindən biridir. Lakin bu kimi hallar, yəni hüquqi şəxslərlə bağlı olan bu və ya digər münasibətin Avropa hüququnun digər sahələri ilə tənzimlənməsi heç də məsələnin mahiyyətinə - Avropa korporativ hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmasına təsir göstərmir. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa korporativ hüququ müstəqil hüquq sahəsidir.

Avropa korporativ hüququnun müstəqil hüquq sahəsi olmasını şərtləndirən həm də budur ki, onun özünəxas **sahəvi (xüsusi) prinsipləri** vardır. **Hüquqi şəxs yaratmaq sərbəstliyi** həmin prinsiplərdən biridir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqının vətəndaşı olan istənilən fiziki şəxs hər hansı üzv-dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq, sərbəst şəkildə hüquqi şəxs (firma və ya kompaniya) təsis edə bilər.

Avropa korporativ hüququ həm də **azad iqtisadi fəaliyyət prinsipindən** çıxış edir ki, bu, onun özünəxas sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Sözügedən prinsipə görə, üzv-dövlətlərdən birinin qanunvericiliyinə uyğun şəkildə yaradılmış hüquqi şəxs (firma və ya kompaniya) Avropa İttifaqının bütün ərazisində sərbəst olaraq, müstəqil iqtisadi fəaliyyətlə məşğul ola bilər.' **İqtisadi fəaliyyət** dedikdə isə aşağıdakılar başa düşülür; sahibkarlıq fəaliyyəti, kommertiya fəaliyyəti, biznes fəaliyyəti və s. Belə fəaliyyət əmtəə istehsalına, mal satışına (ticarətinə), xidmət göstərilməsinə, iş görülməsinə və s. yönəlir.

15.1.3. Avropa korporativ hüququnun subyektləri

Avropa korporativ hüququnun nizamasalma predmetinə hüquqi şəxslərlə bağlı olan münasibətlər daxildir; bu münasibətlərin əsas iştirakçısı hüquqi şəxslərin özləridir. Buna görə də onlar Avropa korporativ hüququnun **başlıca subyekti** sayılır.

Qeyd etdik ki, hüquqi şəxslər Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdə onların qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılır. Üzv-dövlətlərin qanım- vericiliyi isə hüquqi şəxslərin təsis edilməsi (yaradılması) üçün müxtəlif təşkilati-hüquqi formalar nəzərdə tutur. Üzv-dövlətlərdə hüquqi şəxslərin yaradıldığı (təsis edildiyi) təşkilati-hüquqi formalar bir-birindən fərqləndiyindən Avropa hüququna aid olan sənədlərdə (təsis aktlarında) «**kompaniya və ya firma**» kimi ümumiləşdirilmiş anlayış işlədilir. Məhz kom

' *Daha ətraflı*: Дубовицкая Е.А. Европейское корпоративное право. М., 2008, гл. 1 «Свобода перемещения компаний», с. 1-58.

paniya və ya firma (ingiliscə - «companies or firms») Avropa korporativ hüququnun subyekti sayılır.

Firma və ya kompaniyanın nə demək olduğuna gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 54-cü maddəsində onların əlamətləri göstərilir. Həmin maddədə kompaniya və ya firmanın aşağıdakı əlamətləri ehtiva olunur:

- firma və ya kompaniya üzv-dövlətlərdən birinin müvafiq qanunvericiliyi əsasında yaradılmalıdır;
- firma və ya kompaniyanın fəaliyyəti mənfəət əldə edilməsinə yönəlməlidir;
- firma və ya kompaniya özünün əsas sahibkarlıq fəaliyyətini Avropa İttifaqı ərazisində həyata keçirməlidir;
- firma və ya kompaniyanın mərkəzi idarəetmə orqanı Avropa İttifaqı ərazisində olmalıdır;
- firma və ya kompaniyanın Avropa İttifaqı ərazisində hüquqi ünvanı olmalıdır.

Firma və ya kompaniya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də nəzərdə tutulan kommərsiya təşkilatıdır. Kommərsiya təşkilatı hüquqi şəxslərin növlərindən biridir;^ hüquqi şəxslərin digər növü isə qeyri- kommərsiya təşkilatı adlanır. Məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarət olan hüquqi şəxslərə kommərsiya təşkilatları deyilir (MM-in 43-cü maddəsi). Qeyri-kommərsiya təşkilatları isə mənfəət əldə etmək məqsədi güdmür.^

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 54-cü maddəsi mənfəət əldə etmək məqsədi güdməyən qurumları firma və ya kompaniya hesab etmir. Bu isə o deməkdir ki, həmin maddəyə görə, firma və ya kompaniyanın mənfəət əldə etmək məqsədi olmalıdır. Deməli, firma və ya kompaniya kommərsiya təşkilatıdır.

15.2. Avropa korporativ hüququnun mənbələri

15.2.1. Təsis müqavilələri

Təsis müqavilələri (söhbət Avropa İttifaqının təsis müqavilələrindən gedir) Avropa hüququnun əsas və başlıca mənbə növü hesab edilir. Təsis müqavilələri, məlum məsələdir ki, həm də Avropa korporativ hüququnun əsas mənbəyi sayılır.

Təsis müqavilələrindən biri olan Avropa İttifaqına dair Müqavilə, qeyd etdiyimiz kimi, daxili (ümumi) bazanın yaradılmasını Avropa İttifaqının əsas vəzifələrindən biri hesab edir. Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazarının əsas prinsiplərindən biri bundan ibarətdir ki, sahibkarlığın

¹ URL: <http://www.pravo.vuzlib.org>

[^] *Hüquqi şəxslər barədə bax:* Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı, 2013, § 5.7.

[^] *Daha ətraflı:* Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. II nəşr. I cild. Bakı, 2008, VII fəsil.

əsas subyektlərindən olan hüquqi şəxslər yaradılmalı və fəaliyyət göstərməlidirlər.

Bundan başqa, Avropa İttifaqına dair Müqavilədə hüquqi şəxslərə aid digər vacib normalar da nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, həmin müqavilənin üçüncü hissəsinin üçüncü bölməsinin ikinci fəslinə daxil olan normalar Avropa hüququnda hüquqi şəxsləri tənzimləmənin əsas məqsədlərini müəyyənləşdirir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə Avropa korporativ hüququnun mənbəyi kimi vacib rol oynayır. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, həmin müqavilədə Avropa korporativ hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri müəyyən olunur. Söhbət iki mühüm prinsipdən gedir (sərbəst surətdə hüquqi şəxs yaratmaq prinsipi, azad iqtisadi fəaliyyət prinsipi). Göstərilən prinsiplər sözügedən müqavilənin 54-cü maddəsində formülə edilmişdir. Həmin maddə həm də belə bir suala cavab verir ki, hüquqi şəxsə (firma və ya kompaniyaya) hansı dövlətin hüququ (qanunvericiliyi) tətbiq edilməlidir. Bundan ötrü göstərilən maddə üç alternativ **meyar** müəyyənləşdirir ki, bu meyarlar əsasında hüquqi şəxsin hansı üzv-dövlətə mənsub olması və bununla həmin hüquqi şəxsə tətbiq edilməli olan hüquq (qanunvericilik) müəyyənləşdirilir:

- hüquqi şəxsin təsis edildiyi yer;
- hüquqi şəxsin mərkəzi idarəetmə orqanının olduğu yer;
- hüquqi şəxsin öz əsas fəaliyyətini həyata keçirdiyi yer.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 54-cü maddəsində, qeyd etdiyimiz kimi, «hüquqi şəxs» anlayışı əvəzinə, **«firma və ya kompaniya»** termini işlədilir ki, bunun səbəbini biz əvvəlki mövzuda göstərmişik. Bu maddədə firma və ya kompaniyaya Avropa hüququ kontekstində leqal anlayış verilir, onu xarakterizə edən hüquqi əlamətlər müəyyənləşdirilir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 54-cü maddəsi həm də **«bir şəxsin kompaniyası konstruksiyası»** haqqında vacib göstəriş ifadə edir. Həmin konstruksiyanın mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, yalnız təkə bir şəxs - yeganə təsisçi (iştirakçı) tərəfindən kompaniya yaradılması mümkündür və buna icazə verilir.

Sözügedən müqavilənin 49-cu maddəsi hüquqi şəxsin (firma və ya kompaniyanın) **təsis olunma formalarına** həsr edilmişdir. Həmin formalar bəxşlərdən ibarətdir: ilkin (əsas) təsis olunma forması, ikinci təsis olunma forması. Hüquqi şəxs başqa üzv-dövlətdə hər iki formada təsis edilə bilər. Üçüncü təsis olunma forması agentliklərin, filialları və ya asılı kompaniyaların yaradılmasının (açılmasının) mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

15.2.2. Avropa İttifaqının ikinci hüquq aktları

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqında ikinci hüquq aktları Avropa İttifaqının institutları tərəfindən qəbul edilir. Bu aktlar hüquqi şəxslərə

bağlı münasibətlərin ayn-ayn aspektlərini tənzimləyir. Odur ki, Avropa İttifaqı institutlarının aktları, yəni **Aİ-nin ikinci hüquq aktları** Avropa korporativ hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət, ilk növbədə, direktivdən gedir ki, o, Avropa İttifaqının ikinci hüquq aktlarına daxildir.

Direktiv Avropa korporativ hüququnda hüquqi şəxslərlə əlaqədar münasibətlərin tənzim olunmasının əsas vasitəsidir. Qəbul edilmiş bir sıra direktivin köməyi ilə Avropa korporativ hüququnun harmonizasiyası həyata keçirilir. Belə ki, Avropa hüququnda hüquqi şəxsləri tənzimləmənin əsas vasitəsi olan direktivlər üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin harmonizasiyasına yönəlmişdir.

İndiyə kimi, 45 il müddət ərzində Avropa İttifaqında 13 direktiv qəbul edilmişdir. İlk direktivin qəbul olunması 1968-ci ilə təsadüf edir. Qəbul edilmiş direktivlər sıra nömrəsi ilə adlanır. Məsələn, birinci direktiv, ikinci direktiv, üçüncü direktiv, dördüncü direktiv və s. Bəzən, qəbul edilmiş direktivin sıra nömrəsi onun qüvvəyə minməsinin növbəliyinə uyğun gəlmir. Belə ki, 2007-ci ilin əvvəlinə kimi qəbul edilmiş 13 direktivdən yalnız 11-i qüvvəyə minmişdir; beşinci və doqquzuncu direktivlər isə qüvvəyə minməmiş, bəyənilməmişdir.

Qüvvəyə minmiş direktivlər Avropa korporativ hüququna bilavasitə aidiyyəti olan sənədlərdir. Onlar hüquqi şəxsə bağlı olan bu və ya digər məsələni tənzimləyir. Məsələn, birinci və ikinci, habelə on birinci direktivlər hüquqi şəxslərlə bağlı informasiyanın açıqlanması məsələsini nizamlayır; üçüncü, altıncı və onuncu direktivlər hüquqi şəxslərin (səhmdar cəmiyyətlərin) birləşdirilməsini və bölünməsinə tənzimləyir; on ikinci direktiv bir şəxsin kompaniya yaratmasını nizama salır; on üçüncü direktiv hüquqi şəxslərin (səhmdar cəmiyyətlərin) səhmlərinin və ya digər qiymətli kağızların (bu növ qiymətli kağızlar öz sahibini səsvermə hüququ ilə təmin edir) xarici investorlar tərəfindən satın alınması nəticəsində səhmdar cəmiyyətlərə nəzarət hüququnun əldə olunması məsələsini tənzimləyir; 1978-1984-cü illərdə qəbul edilən dördüncü, yeddinci və səkkizinci direktivlər isə hüquqi şəxslərin (kompaniyaların) maliyyə hesabatı vermələri haqqında normaları harmonizasiyasına həsr edilmişdir.

Göstərilən direktivlərin vasitəsi ilə üzv-dövlətlərin korporativ qanunvericiliyinin (hüquqi şəxslər haqqında qanunvericiliyin) harmonizasiyası həyata keçirilmişdir. Bunun nəticəsində üzv-dövlətlərin korporativ qanunvericiliklərində mövcud olan bir çox vacib fərq aradan qaldırılmış və hüquqi şəxslərin fəaliyyətini tənzimləmənin vahid (eyni) sistemini yaratmaq mümkün olmuşdur.

Avropa İttifaqının ikinci hüquq aktları həm də **reqlament** formasında qəbul edilir ki, o da Avropa korporativ hüququnun mənbəyi hesab olunur. Reqlamentin vasitəsi ilə Avropa İttifaqının korporativ qanunvericiliyinin unifikasiyası həyata keçirilir. Bunun nəticəsində hüquqi şəxslərlə bağlı olan bu və digər məsələ üzv-dövlətlərdə eyni hüquq normaları ilə tənzimlənilir. Məsələn, Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının beynəlxalq mühasibat standartlarının tətbiqi haqqında 24.07.2000-ci il ta

rixli 16062000EC nömrəli rəqlamenti' Avropa İttifaqında mühasibat uçotunun hüquqi tənzimlənməsi sahəsində vacib rol oynayır (sözügedən rəqlament 2002-ci ildə qüvvəyə minmişdir).

15.2.3. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları

Avropa korporativ hüququnun mənbə növlərindən biri **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarlarıdır**. Bu qərarlarda Avropa korporativ hüququna daxil olan hüquq normaları təfsir olunur, onların praktikada eyni cür tətbiq olunması müəyyən edilir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa korporativ hüquq normalarını təfsir edərkən, faktiki olaraq, yeni hüquq normaları yaradır. Bu normalar məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Odur ki, həmin normaların icra olunması məcburi xarakter daşıyır. Bu isə ondan xəbər verir ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları Avropa korporativ hüququnun mənbəyidir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi qəbul etdiyi qərarların birində Avropa İttifaqında ümumi (daxili) bazarın yaradılmasını şərtləndirən halları müəyyən etmişdir. Bu qərarın Avropa korporativ hüququ üçün əhəmiyyətli olması şəksizdir. Məsələ burasındadır ki, Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazasının başlıca subyektlərindən, əsas iştirakçılarından biri hüquqi şəxslərdir (firma və ya kompaniyalardır).

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin hüquqi şəxslərin milliyyətini, yəni hansı dövlətə mənsub olmasını müəyyən etmək barədə çıxardığı qərarın Avropa korporativ hüququ üçün xüsusilə vacib əhəmiyyəti vardır. Qərarda deyilir ki, hüquqi şəxsin (kompaniyanın) olduğu yerin (hüquqi ünvanın) bir üzv-dövlətdən digər üzv-dövlətə dəyişdirilməsi onun milliyyətinin (dövlət mənsubiyyətinin) dəyişdirilməsinə səbəb olur; bu zaman hüquqi şəxsə tətbiq edilməli olan hüquq və ya qanunvericilik də dəyişdirilir. Belə ki, hüquqi şəxsin olduğu yer hansı üzv-dövlətə dəyişdirilmişsə, hüquqi şəxsə də həmin üzv-dövlətin qanunvericiliyi (hüququ) tətbiq edilməlidir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi qəbul etdiyi başqa bir qərarında hesab etmişdir ki, hüquqi şəxsin (kompaniyanın) mərkəzi idarəetmə orqanı (müdiriyyət) istənilən üzv-dövlətdə olarsa, lakin hüquqi şəxsin olduğu yer (hüquqi ünvan) dəyişməz qalarsa, onun milliyyəti (dövlət mənsubiyyəti) dəyişmir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi daha bir qəranda göstərmişdir ki, əgər üzv-dövlətin milli kompaniyası öz mərkəzi administrasiyasını başqa üzv-dövlətə köçürərsə, o, qanunvericiliyi əsasında yaradıldığı dövlətin kompaniyası olmaq statusunu saxlayır, bu şərtlə ki, kompaniyanın hüquqi ünvanı (olduğu yer) dəyişməz qalsın.[^]

URL: <http://www.eur.lex.europa.eu>

“ Avropa İttifaqı Məhkəməsinin sözügedən qərarları barədə daha ətraf bax: Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.626-633.

15.3. Kompaniyaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi

15.3.1. Kompaniyaların yaradılması

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək ki, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində, bəzən, «**kompaniya**» anlayışı əvəzinə, «**ticarət ortaqlığı**» kimi termin işlədilir.' Ticarət ortaqlığı fransızca «sociétés», almanca «Gesellschaften» adlanır.

Ümumiləşdirilmiş anlayış olan «ticarət ortaqlığı» Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə məlum olan kommersiya hüquqi şəxslərini (kommersiya təşkilatlarını) əhatə edir. Kommersiya hüquqi şəxsləri isə bunlardan ibarətdir (MM-in IV fəslinin 2-ci paragrafı):

- təsərrüfat ortaqlıqları (tam ortaqlıq, kommandit ortaqlığı);
- təsərrüfat cəmiyyətləri (məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, səhmdar cəmiyyət, əlavə məsuliyyətli cəmiyyət);
- kooperativlər.

Avropa İttifaqında ticarət ortaqlıqlarının bir neçə **növü** fərqləndirilir:

- səhmdar cəmiyyət;
- məhdud məsuliyyətli cəmiyyət;
- səhmdar kommanditi.

Ticarət ortaqlıqları, yəni kompaniyalar yalnız təsis edildikdən sonra fəaliyyət göstərə bilərlər. Bu, aydın məsələdir. Başqa sözlə, fəaliyyət göstərmələri (mal istehsal etmələri, iş görmələri, xidmət göstərmələri və s.) üçün kompaniyalar, ilk növbədə, təsis edilməlidir. Təsis edilmək üçün isə kompaniyalar qeydiyyatdan alınmalıdır. Bu məsələ, yəni kompaniyaların qeydiyyatı Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurasının 16.09.2009-cu il tarixli 2009/101EC nömrəli direktivi ilə tənzimlənir; bu direktiv 21 oktyabr 2009-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Həmin direktivin qüvvəyə minməsi ilə Avropa İttifaqı Şurasının 09.03.1968-ci il tarixli 68151EEC nömrəli direktivi ləğv edildi ki, o, birinci direktiv sayılırdı.

Göstərilən 16.09.2009-cu il tarixli 2009/101EC nömrəli direktivlə bir sıra vacib məsələ tənzimlənir. **Birinci məsələ** kompaniya qeydiyyatdan alınan zaman **əsas sənədlərin siyahısına və təqdim edilməli olan informasiyaya** aiddir. Bir sıra sənəd (məsələn, kompaniyanın nizamnaməsi, kompaniya adından əqd bağlamaq səlahiyyətinə malik olan şəxslərin adları və s.) məcburi olaraq, üzv-dövlətlərin rəsmi dilində dərc edilməlidir. Müvafiq reyestrə qeydiyyatdan alınan kompaniya haqqında iş açılır. Sənədlər və informasiya elektron formada təqdim olunmalıdır.

Direktivlə tənzimlənən **ikinci məsələ - müvafiq informasiyanın dərc edilməməsinə görə məsuliyyətə** aiddir. Burada sözügedən direktiv aşağıda göstərilən informasiyaları əhatə etmir:

- kompaniyanın strukturu haqqında informasiya;

‘ Право Европейского Союза, Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с. 554. ■

URL: <http://www.eur-lex.europa.eu>

- kompaniyanın orqanlan (nümayəndəlik, idarəetmə və nəzarət orqanları) haqqında informasiya;
- abunə kapitalının miqdarı barədə informasiya;
- kompaniyanın hüquqi ünvanının dəyişdirilməsi barədə informasiya;
- kompaniyanın ləğvi haqqında informasiya;
- kompaniyanın etibarsızlığı haqqında informasiya.

Göstərilən informasiyalann dərc edilməməsi məsuliyyətə səbəb olmur. Direktiv yalnız **əqdlər haqqında müvafiq informasiyanın** məcburi olaraq dərc edilməməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Direktivin müəyyən etdiyi ümumi prinsip bundan ibarətdir ki, dərc edilməmiş əqdlər və məlumatlar üçüncü şəxslərə qarşı yönəlməz. Bu ümumi prinsipdən direktiv istisna hal müəyyən edir. Belə ki, əgər kompaniya dərc edilməmiş əqdlər barədə üçüncü şəxslərin məlumatlı olmasını (və ya onların bunu bildiklərini) sübut edərsə, bu halda məsuliyyətdən söhbət gedə bilməz.

Kompaniyanın öz üzərinə götürdüğü **öhdəliklər** etibarlı olmalıdır. Sözügedən direktiv iki cür öhdəlik müəyyən edir və onlar arasında hədd qoyur. Birinci növ öhdəliklər kompaniyanın təsis olunması prosesində yaranır. İkinci növ öhdəliklərin əmələ gəlməsi isə kompaniyanın rəsmi qaydada qeyd¹³atılmasından sonrakı dövrə təsadüf edir.

Sözügedən direktivlə tənzimlənən **üçüncü məsələ - kompaniyanın etibarlı olmasına** aiddir. Direktiv müəyyən edir ki, kompaniyanın etibarlı olması üçün, ilk növbədə, onun təsis sənədləri düzgün tərtib edilməlidir. Təsis sənədləri düzgün olmayan kompaniya etibarsız sayılır. Buna görə də direktiv təsis aktlarının düzgün tərtib edilməməsi kimi halın qarşısının alınmasını təmin edən vasitələrin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Bu işə, hər şeydən əvvəl, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müvafiq nəzarətin həyata keçirilməsini zəruri edir. Həyata keçirilən nəzarət üç formada olur: **preventiv nəzarət, məhkəmə nəzarəti, inzibati nəzarət.**

Direktiv müəyyən edir ki, kompaniya qeydiyyatdan alınan anda üzv- dövlətdə sadalanan nəzarət formalan nəzərdə tutulmazsa, onda kompaniyanın təsis sənədlərinin qanunvericiliyə uyğun gəlməsi üzərində nəzarət **notariat formasında** həyata keçirilir. Bu formanın mahiyyəti isə nəzarət etmək funksiyasının notariuslar tərəfindən yerinə yetirilməsindən ibarətdir.

Direktiv həm də kompaniyanın etibarsız olmasının doğurduğu **nəticələri** tənzimləyir. Burada kompaniyanın etibarsız hesab edilməsinə əsas olan halların qəti və dəqiq siyahısı verilmişdir (direktivin 12-ci maddəsi). Həmin hallardan biri mövcud olmalıdır ki, kompaniya etibarsız sayılsın. Məsələn, kompaniyanın həyata keçirdiyi fəaliyyətin onun nizamnaməsində göstərilən məqsədlərə uyğun gəlməməsi, kompaniyanın nizamnaməsində göstərilən məqsədlərin qanunvericiliyə zidd olması, təsis sənədlərində (nizamnamədə) kompaniyanın adının, fəaliyyət məqsədlərinin və ya nizamnamə kapitalının həcmiminin göstərilməməsi belə hallardandır.

Kompaniya özlüyündə etibarsız hesab edilmir; bundan ötrü məhkəmə qərarının olması tələb olunur. Başqa sözlə, kompaniyanın etibarsızlığı məhkəmə tərəfindən müvafiq qərar çıxarılması vasitəsi ilə müəyyən edilir.

Məhkəmənin qərar qəbul etmək proseduruna gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu məsələni direktiv tənzimləmir. Odur ki, məhkəmənin qərar qəbul etmək proseduru üzv-dövlətlərin səlahiyyətinə aid olan məsələdir.

15.3.2. Kompaniyanın filialının açılması

Kompaniyanın hüququ vardır ki, öz filialını açsın. Filial kompaniyanın olduğu yerdən kənarında fəaliyyət göstərən təşkilati hissəsidir. Kompaniyanın filialının hüquqi şəxs statusu yoxdur. Başqa sözlə, filial hüquqi şəxs deyildir.

Kompaniya öz filialını, adətən, üzv-dövlətlərin birində açır. Bununla yanaşı, filial kompaniya tərəfindən üçüncü ölkələrdə də yaradıla bilər ki, belə halda söhbət kompaniyanın Avropa İttifaqının ərazisindən kənarında açılmasından gedir. Kompaniya həm üzv-dövlətlərdə, həm də üçüncü ölkələrdə açdığı filialın vasitəsi ilə fəaliyyət göstərir. Lakin, filial kompaniyanın olduğu yerdən, yəni kompaniyanın hüquqi ünvanından kənarında fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, onun strukturuna daxildir.

Kompaniyanın filialı barədə də informasiya dərc edilməlidir. Bu məsələ, yəni kompaniyanın filialı barədə informasiyanın dərc edilməsi məsələsi Avropa İttifaqı Şurasının 89666EEC nömrəli direktivi ilə tənzimlənir ki, bu, on birinci direktivdir (21.12.1989-cu il).'

On birinci direktiv, hər şeydən əvvəl, kompaniyanın üzv-dövlətlərin birində açdığı filial barədə informasiyanın dərc edilməsi məsələsini tənzimləyir. Sözügedən direktiv həm də kompaniyanın üçüncü ölkələrdə açdığı filiallara şamil olunur. Həmin direktivin 7-ci maddəsində bu haqda müvafiq göstəriş nəzərdə tutulmuşdur.

Kompaniyanın filialı barədə hansı informasiyalar dərc edilməlidir? On birinci direktivdə bu suala cavab verilmişdir. İlk növbədə, bunu deməliyik ki, kompaniya kimi, filial haqqında da eyni informasiyalar dərc edilməlidir. Dərc edilməli olan informasiyalann siyahısı isə Avropa İttifaqı Şurasının 26.11.2001-ci il tarixli 2009/101/EC nömrəli direktivində¹ göstərilmişdir. Həmin siyahıya uyğun olaraq, aşağıdakılar dərc edilməlidir:

- filialın hüquqi ünvanı (olduğu yer);
- filialın fəaliyyət predmeti;
- kompaniyanın olduğu yer (hüquqi ünvan);
- kompaniyanın qeydiyyat nömrəsi;
- kompaniyanın təsisçiləri barədə informasiya və s.

¹ URL: <http://www.eur-lex.europa.eu> ■

URL: <http://www.fsai.ie>

Filial barədə informasiyalann siyahısı qəti xarakter daşımır. Belə ki, üzv-dövlətin istək və mülahizəsinə müvafiq olaraq, həmin siyahı genişləndirilə bilər. Başqa sözlə, üzv-dövlətin məsələyə yanaşmasından asılı olaraq, siyahıya digər informasiyalann da daxil edilməsi mümkündür.

Filiala hansı dövlətin qanunvericiliyinin tətbiq edilməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, kompaniyanın açdığı öz filialları ilə bağlı münasibətlər filialların qeydiyyatına alındığı dövlətin qanunvericiliyi ilə tənzimlənir; belə münasibətlər əsas kompaniyanın qeydiyyatına alındığı dövlətin qanunvericiliyi ilə nizama salınmır.

15.3.3. Bir şəxsin kompaniyası

Avropa İttifaqında kompaniyalar, adətən, bir neçə şəxs, yəni iki və ya daha çox iştirakçı tərəfindən yaradılır. Bununla yanaşı, kompaniyanın yeganə iştirakçı tərəfindən də yaradılması mümkündür. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 54-cü maddəsi bəna yol verir. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində belə sahibkarlıq fəaliyyəti subyekti bir şəxsin kompaniyası və ya bir iştirakçısı olan cəmiyyət adlanır.'

Bir şəxsin kompaniyası fərdi sahibkarlar - hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsləri iqtisadi fəaliyyətə cəlb etməyə imkan verən hüquqi konstruksiyadır. Həmin hüquqi konstruksiyadan məhz fərdi sahibkarlar iqtisadi fəaliyyətə cəlb etmək üçün istifadə olunur.

Bir şəxsin kompaniyasının yaradılması prosesinin tənzimlənməsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, həmin prosesi nizama salmaq üçün keçən yüzilliyin axırlarında, xüsusi olaraq, 21.12.1989-cu il tarixli 89667EEC nömrəli direktiv[^] qəbul edildi. Söhbət on ikinci direktivdən gedir. Bu direktiv qəbul ediləndək bir şəxsin kompaniyası kimi forma yalnız Almaniya və Hollandiya dövlətlərinin qanunvericiliyinə məlum idi. Avropanın digər ölkələrinin qanunvericiliyi isə həmin formanı tammırdı.

On ikinci direktiv hal-hazırda 16.09.2009-cu il tarixli 2009102EC nömrəli direktiv redaksiyasında qüvvədədir.[^] Bu direktiv isə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən birgə qəbul edilmişdir.

1989-cu ildə qəbul edilən on ikinci direktiv 1992-ci il yanvar ayının 1- dən başlayaraq, bir şəxsin kompaniyasını yaratmağın mümkünlüyünü müəyyən etdi; cəmi 7 maddədən ibarət olan on ikinci direktiv, əsasən, çərçivə xarakterli sənəddir.

On ikinci direktiv üzv-dövlətlərin üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, onlar öz qanunvericiliyində bir şəxsin kompaniyasını yaratmağın mümkünlü-

' Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.649.

^

URL;<http://www.eur-lex.europa.eu>

yünü nəzərdə tutsunlar. Həmin direktivə görə, təkcə bir şəxs məhdud məsuliyyətli cəmiyyət yarada bilər ki, o, yəni məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, kompaniyanın formalarından biridir. Bu forma Avropa İttifaqı ərazisində fərdi sahibkarlara imkan verir ki, onlar kommersiya münasibətlərində iştirak edən zaman öz məsuliyyətini məhdudlaşdırsınlar.

Bir şəxs tərəfindən təkcə məhdud məsuliyyətli cəmiyyət yaradılır. Sözügedən direktivə görə, bir şəxs həm də digər formalarda, o cümlədən səhmdar cəmiyyət formasında kompaniya təsis edə bilər; bu formaların siyahısı 1 sayılı əlavədə verilmişdir. Söhbət direktivə edilən əlavədən gedir; həmin əlavədə direktivin şamil olduğu formalar (kompaniyanın formaları) sadalanır.

Bir şəxsin kompaniyasında yalnız bir şəxs (yeganə şəxs) iştirak edir. İştirakçı rolunda **fiziki şəxs** çıxış edir. Bir şəxsin kompaniyasında həm də **hüquqi şəxs** iştirak edə bilər. Lakin direktiv bu və ya digər təkcə subyektin (şəxsin) eyni vaxtda iki və daha çox kompaniya yaratması məsələsini tənzimləmir. Bu məsələni həll etmək üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyinin öhdəsinə buraxılır.

Bir şəxsin kompaniyası kimi konstruksiya imkan verir ki, bütün paylar təkcə bir iştirakçının (yeganə iştirakçının) əlində cəmləşsin. Düzdür, bütün payların bir əldə cəmləşməsinin mümkünlüyü hələ ikinci direktivdə (1976-cı il) nəzərdə tutulmuşdu. Bu direktivə görə, tək iştirakçı bütün payları kompaniyanın fəaliyyəti prosesində, yəni kompaniya qeydiyyatına alındıqdan sonra əldə edə bilərdi. On ikinci direktiv isə, bundan fərqli olaraq, kompaniya qeydiyyatına alındığı andan bütün payların bir əldə cəmləşməsinə! nəzərdə tutur.

Direktiv bir şəxsin kompaniyasının fəaliyyət göstərməsinə aid **bəzi prinsiplər** müəyyən edir. Yeganə iştirakçının **ümumi yığıncaq (ali orqan) funksiyasını** yerinə yetirməsi prinsipi onlardan biridir. Bu prinsipə görə, yeganə iştirakçı kompaniyanın ali orqanı (ümumi yığıncağı) hesab edilir. Lakin direktiv ümumi yığıncağın səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir

mir.

Direktiv həm də belə bir prinsip müəyyən edir ki, yeganə iştirakçının qəbul etdiyi qərarlar **ümumi yığıncağın protokoluna** daxil edilməlidir; ya da qərarlar **yazılı formada** olmalıdır. Müqavilə də həmçinin protokola daxil edilməli və ya yazılı formada tərtib olunmalıdır. Söhbət kompaniya ilə yeganə iştirakçı arasında bağlanmış müqavilənin rəsmiləşdirilməsinə- dən gedir.

Bir şəxsin kompaniyası kimi təşkilati-hüquqi konstruksiya Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə də məlumdur. Belə ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət bir fiziki və ya bir hüquqi şəxs tərəfindən də təsis edilə bilər (MM-in 87-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). Mülki qanunvericilik həm də səhmdar cəmiyyətin bir şəxs (fiziki və ya hüquqi şəxs) tərəfindən yaradılmasına yol verir (MM-in 98-ci maddəsinin 5-ci hissəsi). Bundan əlavə səhmdar cəmiyyətin bütün səhmlərinin bir səhmdar tərəfindən

əldə edilməsi də mümkündür; belə halda səhmdar cəmiyyət bir şəxsdən (fiziki və ya hüquqi şəxsdən) ibarət olur.

15.3.4. Kompaniyanın nizamnamə kapitalı

Kompaniyanın nizamnamə kapitalı ilə bağlı olan məsələlər **ikinci direktivlə** (7791EEC - 13.12.1976-cı il) tənzimlənir. Bu sənəd **kapital haqqında direktiv** adlanır. Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası 06.09.2006-cı il tarixdə 200668EC nömrəli direktiv' qəbul etdi ki, həmin direktivlə ikinci direktivə dəyişikliklər və əlavələr olundu.

İkinci direktivin **əsas məqsədi** kompaniyanın iştirakçılarının (səhmdar- lann) və kreditorların mənafeyini müdafiə etməkdən ibarətdir. Bımun üçün direktiv bir sıra vacib müddəə nəzərdə tutur. Hər şeydən əvvəl, kompaniyanın kapitalı barədə **informasiya** verilməlidir. İkinci, kompaniyanın nizamnamə kapitalının **minimum həcmi** müəyyən edilməlidir. Kompaniyanın nizamnamə kapitalı onun kreditorlarının mənafeyini müdafiə etmək məqsədinə xidmət edir. Üçüncü, kompaniya öz nizamnamə kapitalının **ilkin səviyyəsini** qorumağı və təmin etməlidir. Bundan ötrü müvafiq lazımı tədbirlər görülməlidir. Bu zaman kompaniyanın həm kre- ditorlarının, həm də iştirakçılarının (səhmdarların) maraqları təmin edilməlidir.

Sözgedən direktiv səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalını tənzimləyir ki, səhmdar cəmi)^ət kompaniyanın formalarından (növlərindən) biridir. Təsis sənədlərində **aşağıdakı informasiyalar** olmalıdır:

- hüquqi ünvan;
- abunə yazılışı həyata keçirilmiş səhmlərin nominal dəyəri və sayı;
- abunə yazılışı həyata keçirilmiş səhmlərin dəyəri göstərilmədən sayı, əgər belə səhmlər milli qanunvericiliyə əsasən buraxıla bilərsə;
- səhmlərin verilməsini məhdudlaşdıran xüsusi şərtlər;
- adlı və adsız səhmlər haqqında məlumatlar;
- nizamnamə kapitalının məbləği;
- səhmlərə abunə yazılışının başladığı və qurtardığı vaxt və s.

Səhmdar cəmiyyətin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi üçün onun **minimum nizamnamə kapitalına** malik olması tələb edilir. İkinci direktivin 6-cı maddəsi bu məsələni, yəni səhmdar cəmiyyətin minimum nizamnamə kapitalını tənzimləyir. Həmin maddəyə uyğun olaraq, səhmdar cəmiyyətin minimum nizamnamə kapitalı 25 min avrodan ibarət olmalıdır. Üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi bunu, yəni səhmdar cəmiyyətin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi üçün onun nizamnamə kapitalının 25 min avrodan az olmamasını müəyyən etməlidir. Nizamnamə kapitalı yalnız iqtisadi ifadəsi olan aktivlərlə ödənilə bilər. **İqtisadi ifadəsi olan ak-**

tivlər dedikdə bina, avadanlıq, qiymətli əşyalar, qiymətli kağızlar, torpaq, pul vəsaiti və s. başa düşülür. Səhmdarlar (təsisçilər) səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalına öz paylarını bina, avadanlıq, qiymətli kağızlar, qiymətli əşyalar, pul vəsaiti və digər aktivlər şəklində verə bilirlər.

Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı, hər şeydən əvvəl, **pul formasında** paylardan ibarət olur. Paylar həm də **natura formasında** ödənilə bilər. Natura formasında paylar pulla qiymətləndirilməlidir ki, bu məsələ mütəqil ekspert yoxlaması (audit) tərəfindən həll olunur. Pulla qiymətləndirmə həm də rəsmən dərc edilməlidir. Natura formasında verilən paylar səhmdar cəmiyyət qeydiyyatına alınana və lisenziya (xüsusi razılıq) verilənə qədər pulla qiymətləndirilməlidir. Natura formasında paylar 5 il müddət ərzində tamamilə ödənilməlidir; 5 illik müddət isə səhmdar cəmiyyət qeydiyyatına alınan və ya lisenziya verildiyi andan hesablanır. Lisenziya bu və ya digər növ fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün verilən xüsusi icazə sənədidir. Səhmdar cəmiyyət yaradılan anda hər bir səhmin nominal dəyərinin 25 faizi ödənilməlidir.

Hər beş ildən bir səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının minimum həcminə inflyasiya və digər iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla yenidən baxılmalıdır. Bu işi Avropa Komissiyasının təklifi ilə Avropa İttifaqı Şurası həyata keçirir.

Sözgedən direktiv həm də səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının dəyişdirilməsi məsələsini tənzimləyir. Səhmdar cəmiyyətin **nizamnamə kapitalının dəyişdirilməsi** dedikdə onun, yəni nizamnamə kapitalının ya artırılması, ya da azaldılması başa düşülür. Bu, səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Belə ki, səhmdarların ümumi yığıncağı nizamnamə kapitalının artırılması barədə müvafiq qərar qəbul etdikdə, nizamnamə kapitalı artırılır; müvafiq qərar üçdə iki (2/3) səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə həm də səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı azaldıla bilər; belə qərar üçdə iki (2/3) səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı həm də məhkəmə qərarı əsasında azaldıla bilər. Nizamnamə kapitalının azaldılması barədə çıxarılmış qərar hökmən dərc edilməlidir.

15.3.5. Kompaniyanın yenidən təşkili

Praktikadan da məlum olduğu kimi, iki və daha çox kompaniya birləşə bilər. Bəzən, hər hansı kompaniya digər kompaniyaya qoşulur. Müəyyən hallarda kompaniya bölünür və yeni kompaniya yaranır. Hər hansı kompaniyanın tərkibindən bir və ya bir neçə kompaniya ayrılabilir. Bu kimi hallarda kompaniya yenidən təşkil olunur.⁷

Kompaniya müxtəlif formalarda yenidən təşkil olunur. Həmin **formalar** aşağıdakılardan ibarətdir:

⁷ *Daha ətraflı: Дубовицкая Е.А. Европейское корпоративное право. М., 2008, 304 с.*

- birləşmə;
- qoşulma;
- bölünmə;
- ayrılma.

Kompaniyanın yenidən təşkilinin göstərilən formaları Avropa İttifaqı qanunvericiliyinə məlumdur. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı qanunvericiliyi yalnız kompaniyanın təşkilinin formalannı müəyyən edir. Kompaniyanın yenidən təşkilinin özünün nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı qanunvericiliyi kompaniyanın yenidən təşkilinə anlayış vermir. Mülki hüquq elmində (doktrinada) hüquqi şəxsin yenidən təşkilinə verilən doktrinal (elmi) anlayışı nəzərə alaraq, kompaniyanın yenidən təşkilinin nə demək olması sualına cavab vermək mümkündür. **Kompaniyanın yenidən təşkili** dedikdə onun hüquq və vəzifələrinin hüquqi varislik qaydasında başqa kompaniyaya keçməsi başa düşülür. Bu məsələnin, yəni kompaniyanın yenidən təşkilinin tənzimlənmə-sinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, həmin məsələni nizama salan vahid akt (direktiv) mövcud deyil. Düzdür, Avropa İttifaqı institutları tərəfindən vahid direktiv qəbul olunması barədə dəfələrlə məsələ qaldırılmışdır. Lakin kreditor və üçüncü şəxslər üçün ciddi nəticələr doğura biləcəyi, xüsusən də, yenidən təşkil olunan kompaniyanın əmlakının bölüşdürülməsi səbəbindən bu ideya həyata keçmədi. Odur ki, kompaniyanın yenidən təşkili vahid aktla deyil, ayn-ayn direktivlə tənzimlənir. Söhbət üçüncü (78855EEC - 09.10.1978-ci il), altıncı (82891EEC - 17.12.1982-ci il) və onuncu (200556EC - 26.10.2005-ci il) direktivdən gedir.'

Üçüncü direktivin vasitəsi ilə kompaniyanın qovuşma şəklində yenidən təşkili tənzimlənir. Buna görə də üçüncü direktiv **qovuşma haqqında direktiv** adlanır. Qovuşmanın özünün iki forması vardır. Bu formalardan biri birləşmə, digəri isə qoşulmadır. **Birləşmə** formasının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, kompaniyalar birləşir və bunun nəticəsində yeni kompaniya yaranır. Birləşən kompaniyalar ləğv olunur və onlardan hər birinin hüquq və vəzifələri yeni yaranmış kompaniyaya keçir.

Qoşulma formasının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, hər hansı kompaniya digər kompaniyaya qoşulur. Qoşulan kompaniya ləğv olunur, onun hüquq və vəzifələri isə həmin digər kompaniyaya keçir.

Altıncı direktivin vasitəsi ilə kompaniyanın bölünmə şəklində yenidən təşkili tənzimlənir. Təsadüfi deyildir ki, **o, bölünmə haqqında direktiv** adlanır. Kompaniyanın bölünməsi isə iki formada həyata keçirilir. Bu formalardan birinin mahiyyəti kompaniyanın iki və daha artıq kompaniyaya **bölünməsindən** ibarətdir. Bu zaman yeni kompaniyalar yaranır və bölünən kompaniyanın fəali)^(ətinə xitam verilir, onun hüquq və vəzifə-

' *Вах:* Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.653-654;
 URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

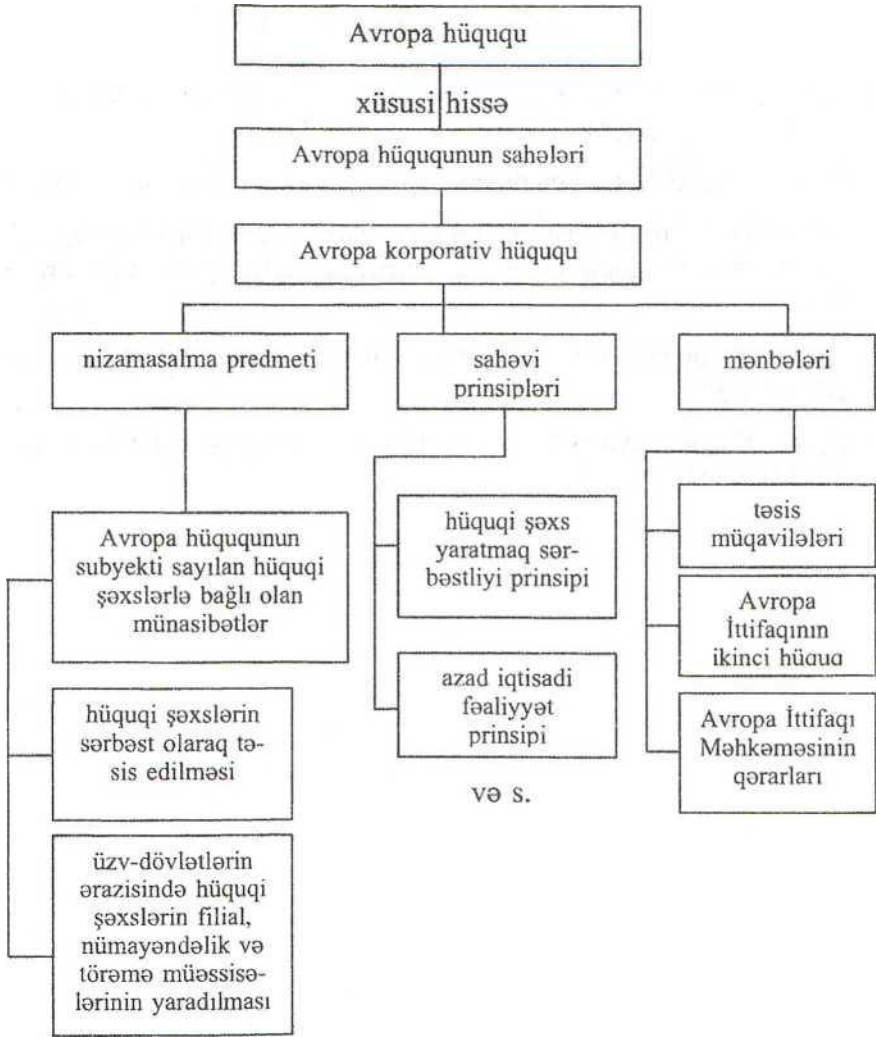
ləri isə yeni yaranmış kompaniyalara keçir. İkinci formanın mahiyyəti yenidən təşkil olunma yolu ilə kompaniyanın tərkibindən bir və ya bir neçə kompaniyanın **ayrılmasından** ibarətdir; bu zaman yenidən təşkil olunan kompaniyanın hüquq və vəzifələri onların (ayrılan kompaniyaların) hər birinə keçir.

Onuncu direktiv kompaniyaların transmilli qovuşmasını tənzimləyir. Buna görə də o, **transmilli qovuşma haqqında direktiv** adlanır. Həmin direktiv müxtəlif üzv-dövlətlərdə təsis edilən kompaniyaların bir-biri ilə qovuşması halına tətbiq edilir (məsələn, fransız səhmdar cəmiyyətinin alman səhmdar cəmiyyətinə qovuşması). Üçüncü direktiv isə, bundan fərqli olaraq, bir üzv-dövlət daxilində kompaniyaların qovuşmasını tənzimləyir (məsələn, iki fransız kompaniyasının qovuşması və s.).

Qeyd etməliyik ki, hələ onuncu direktiv qüvvəyə minənədək Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa İttifaqının vahid daxili bazan çərçivəsində transmilli qovuşmanın mümkünlüyünü tanımışdır. O, hesab etmişdir ki, vahid daxili bazar çərçivəsində transmilli qovuşma hüququayğundur.

Onuncu direktivin tənzim etmə sferasına həm səhmdar cəmiyyətlərin, həm məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin, həm də kapitalların birləşməsinə əsaslanan digər növ cəmiyyətlərin transmilli qovuşması daxildir. Üçüncü direktiv isə yalnız səhmdar cəmiyyətlərin qovuşmasını tənzimləyir.

XV FƏSİL UZRƏ SXEM

və s.

XV FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı, 2013 (V fəsil, § 5.7).
2. Дубовицкая Е.А. Европейское корпоративное право. М., 2008, 304 с.
3. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл.27).
4. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. А.Я.Капустина. М., 2013 (гл. 9).
5. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. IX).

XVI FƏSİL. AVROPA BANK HÜQUQU

16.1. Avropa bank hüququnun anlayışı, prinsipləri və subyektləri

16.1.1. Avropa bank hüququ anlayışı

Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri Avropa bank hüququ hesab edilir. Belə ki, Avropa hüququnun sahələri sırasına həm də Avropa bank hüququ aiddir. ' Düzdür, dərsliklərdə «Avropa İttifaqının bank hüququ» termini də işlədilir.' Bu termin məhz «Avropa bank hüququ» mənasını ifadə edir. Deməli, «Avropa İttifaqının bank hüququ» və «Avropa bank hüququ» eynimənalı terminlərdir. Bəs, Avropa bank hüququ dedikdə nə başa düşülür?

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqında müxtəlif fəaliyyət növləri həyata keçirilir; həyata keçirilən fəaliyyət növlərindən biri də bank fəaliyyəti hesab olunur. Avropa İttifaqında bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində spesifik xarakterli ictimai münasibətlər yaranır ki, onlar **bank münasibətləri** adlanır.

Avropa İttifaqında yaranan bank münasibətləri, təbii ki, müvafiq hüquq normalarının köməyi və vasitəsi ilə tənzimlənir. Məhz həmin normalann sistemində Avropa bank hüququ deyilir.

Avropa bank hüququ dedikdə Avropa İttifaqında bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan spesifik xarakterli ictimai münasibətləri - bank münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalannın məcmusu başa düşülür. Məhz həmin münasibətlərin mövcud olması imkan verir ki, Avropa bank hüququ Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi tanınsın. Axı, Avropa İttifaqında bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan ictimai münasibətlər - bank münasibətləri Avropa bank hüququnun ilkin yaranma əlamətidir və onun nizamasalma (tənzim- etmə) predmetini təşkil edir. Təbii ki, belə münasibətlər olmadan Avropa hüququnun xüsusi hissəsinin tərkibində müstəqil sahə kimi Avropa bank hüququnun aynıması qeyri-mümkündür. Növbəti mövzu məhz Avropa hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetinə həsr edilmişdir.

Avropa bank hüququ özünəxas spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər Avropa İttifaqının **bank sisteminin** öz təbiətindən irəli gəlir. İlk növbədə, onu qeyd etmək istərdik ki, Avropa İttifaqında bank tən- zimetməsinin **obyektini** məhz bu sistem təşkil edir. Avropa bank hüququ, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bank tənzimetməsinin həyata keçirilməsi məqsədinə xidmət edir. Başqa sözlə, Avropa bank hüququ, əsasən, **tənzimləyici funksiya** yerinə yetirir ki, bu funksiyanın mahiyyəti Avropa İt-

' Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.690.

' Вишнеvский А.А. Банковское право Европейского Союза. Учебное пособие. М., 2000, 390 с.

tifaqında həyata keçirilən bank fəaliyyətinin Avropa bank hüququ ilə nizama salınmasından ibarətdir. Digər tərəfdən, etibarlı bank məkanı yaratmaq Avropa İttifaqının qarşısında duran vəzifələrdən biridir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində Avropa bank hüququnun böyük rol oynaması şəksizdir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, bank məkanı Avropa İttifaqında yaradılan vahid iqtisadi məkanın elementlərindən biridir.

Avropa bank hüququ **Avropa inteqrasiya hüququnun** vacib struktur hissəsidir. Avropa inteqrasiyası üçün xarakterik olan xüsusi növ ictimai- iqtisadi münasibətlər məhz Avropa inteqrasiya hüququ ilə əhatə edilir.

16.1.2. Avropa bank hüququnun nizamasalma predmeti

Avropa bank hüququnun özünəxas nizamasalma predmeti vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, bunun sayəsində o, Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə daxil olan müstəqil sahələrdən biri kimi tanınır.

Avropa İttifaqında müxtəlif növ fəaliyyət həyata keçirilir; bank fəaliyyəti onlardan biridir. Bu fəaliyyət növü həyata keçirilən zaman müəyyən ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Məhz həmin münasibətlər (onlara **bank münasibətləri** deyilir) Avropa bank hüququnun **nizamasalma predmetini** təşkil edir.

Avropa bank hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən münasibətlər - bank münasibətləri **spesifik əlamətlərlə** xarakterizə olunur. **Birinci əlamət** bundan ibarətdir ki, bank münasibətlərində iştirak edən tərəflərdən biri qismində həmişə **kredit təşkilatı olmalıdır**. Belə ki, bank münasibətləri ictimai münasibətlərin növlərindən biridir; ictimai münasibətlər isə ən azı iki tərəf arasında yaranır. Bu sözlər həm də bank münasibətlərinə aiddir. Başqa sözlə, bank münasibətlərində iki tərəf iştirak edir; iştirakçı tərəflərdən biri rolunda hökmən kredit təşkilatı çıxış etməlidir. Bu, bank münasibətlərinin məcburi əlamətidir.

Bank münasibətlərini xarakterizə edən **ikinci əlamət** bundan ibarətdir ki, həmin münasibətlər **bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində** yaranır. Məlum məsələdir ki, belə fəaliyyət həyata keçirilməzsə, bank münasibətləri əmələ gələ bilməz. Bank fəaliyyətinin özü isə müxtəlif növlərə bölünür: məsələn, kredit fəaliyyəti, depozit fəaliyyəti və s.

Bank münasibətləri həm də bank əqdlərinin bağlanması prosesində yaranır. **Bank əqdləri** dedikdə bank sferasında bağlanan mülki-hüquqi əqdlər başa düşülür. Məsələn, kredit müqaviləsi, bank hesabı müqaviləsi, bank əmanəti müqaviləsi və s. bank əqdləri hesab olunur.

Üçüncü, bank münasibətləri belə bir əlamətlə xarakterizə olunur ki, həmin münasibətlər **pul dövriyyəsi, qiymətli kağızlar və valyuta sərvətləri** ilə bağlı əmələ gəlir; onlar olmazsa, bank münasibətlərinin yaranmasından söhbət gedə bilməz. Heç bir şübhə yoxdur ki, pul, qiymətli kağızlar və valyuta sərvətləri bank münasibətlərinin yaranmasında vacib rol oynayır.

Dördüncü, bank münasibətləri **xüsusi bank sənədləri** ilə tənzimlənilir ki, həmin sənədlər normativ xarakterlidir. Xüsusi bank sənədləri dedikdə bank təlimatları, bank qaydalan və s. başa düşülür ki, onlann vasitəsi ilə bank münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Beşinci, bank münasibətləri **qarışıq xarakterə** malikdir. Belə ki, bank münasibətləri özündə həm ümumi (hakimiyyət xarakterli), həm də xüsusi (qeyri-hakimiyyət xarakterli) elementləri birləşdirir.

Avropa bank hüququna həm də **hüquqi tənzimlənmə metodu** xasdır. Söhbət iki cür tənzimlənmə metodundan gedir: dispoziitiv metod, imperativ metod. Avropa bank hüququ öz nizaməsalma predmetinə daxil olan münasibətləri - bank münasibətlərini tənzimlənmək üçün hər iki metodun elementlərini uyğunlaşdırır.

Avropa Mərkəzi Bankı ilə kommərsiya banklan arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı **imperativ metod** tətbiq edilir. Ona görə ki, həmin münasibətlər əsillilik-təbəçilik (hakimiyyət xarakterli) əlaqələndir. Unutmaq olmağ ki, imperativ metod ümumi (hakimiyyət xarakterli) tənzimlənmə metodudur.

Kredit təşkilatlan arasında yaranan münasibətlərə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, belə münasibətləri tənzimlənməkdən ötrü **dispoziitiv metod** tətbiq olunur. Həmin münasibətlər əsillilik-təbəçilik əlaqələri sayılır, yəni hakimiyyət xarakterli əlaqələr hesab edilmir. Odur ki, bu kimi münasibətlərin iştirakçılan bərabər hüquqlara malikdirlər. Dispoziitiv metod məhz iştirakçılan bərabərhüquqlu olan münasibətləri tənzimlənmək üçün istifadə olunan metoddur.

16.1.3. Avropa bank hüququnun prinsipləri və subyektləri

Avropa bank hüququnun üzərinə düşən vəzifələrdən biri üzv-dövlətlərdə həyata keçirilən bank tənzimlənməsini harmonizə etməkdən ibarətdir. Üzv-dövlətlərdə həyata keçirilən bank tənzimlənməsinin harmonizə- siyası isə **üç əsas prinsipə** əsaslanır. Məhz həmin prinsiplər Avropa bank hüququnun prinsipləri sayılır və təkrar edərək bir daha göstəririk ki, onlann əsasında üzv-dövlətlərin bank hüququnun harmonizəsiyası həyata keçirilir.

Qarşılıqlı surətdə tanıma prinsipi Avropa bank hüququnun əsas prinsiplərindən biri sayılır. Bəs, bu prinsipin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Bildiyimiz kimi, istənilən ölkədə, o cümlədən Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdə həyata keçirilən bank fəaliyyəti **lisensiyalaşdırılmış fəaliyyət növü** sayılır. Belə ki, üzv-dövlətlərdə bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya (xüsusi razılıq) alınması tələb edilir. Əgər üzv- dövlətlərin birində lisenziya almarsa, Avropa İttifaqının bütün ərazisində bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq mümkündür. Bu isə o deməkdir ki, bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün üzv-dövlətlərin birində alınan lisenziya, digər üzv-dövlətlərdə, yəni Avropa İttifaqının bütün ərazisində tanınır. Sözügedən prinsipin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Həmin

prinsip imkan verir ki, üzv-dövlətlərin birində bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya alan kredit təşkilatı istənilən üzv-dövlətdə bank xidmətləri bazannda subyekt qismində maneəsiz iştirak etsin.

Avropa bank hüququ həm də **bank lisenziyasının vahidliyi prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsip qarşılıqlı surətdə tanıma prinsipi ilə sıx surətdə bağlı olub, əsimdə, ondan irəli gəlir.

Bank lisenziyasının vahidliyi prinsipinə görə, bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün üzv-dövlətlərin birində səlahiyyətli milli dövlət orqanlarından alınmış lisenziya (bank lisenziyası) əsasında kredit təşkilatı istənilən üzv-dövlət ərazisində bank xidmətləri göstərə bilər. Bu prinsipin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün belə bir misal çəkək. Məsələn, Avropa İttifaqının üzvü olan Fransada hər hansı kredit təşkilatı bank fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanından lisenziya alır. Həmin kredit təşkilatı aldığı lisenziya əsasında Avropa İttifaqının üzvü olan Avstriyada bank xidmətləri göstərir, yəni bank fəaliyyəti ilə məşğul olur. Bundan ötrü Avstriyanın səlahiyyətli dövlət orqanından onun, xüsusi olaraq, lisenziya alması tələb edilmir. Fransada alınmış lisenziya Avstriyada kredit təşkilatı tərəfindən bank xidmətlərinin göstərilməsi üçün kifayətdir. Ona görə ki, Avropa bank hüququ bank lisenziyasının vahidliyi kimi vacib prinsip müəyyən edir. Həmin prinsip isə üzv-dövlətlərin birində alınmış lisenziya əsasında Avropa İttifaqının ərazisində bank fəaliyyəti ilə məşğulolmanın mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

Avropa bank hüququnun üçüncü əsas prinsipi **bank nəzarətinin həyata keçirilməsi prinsipidir**. Bu prinsipə görə, kredit təşkilatlarına nəzarət etmək vəzifəsi səlahiyyətli milli orqanların üzərinə qoyulmuşdur. Söhbət kredit təşkilatlanma təsis olunduqları üzv-dövlətlərin milli orqanlarından gedir. Belə orqan rolunda, bir qayda olaraq, üzv-dövlətlərin mərkəzi bankları çıxış edir.

Sözdigədən prinsipin vacib əhəmiyyəti vardır. İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, həmin prinsip Avropa İttifaqında vahid bank nəzarət sisteminin başlanğıcını qoymuşdur. Digər tərəfdən, bu prinsip Avropa İttifaqında bank xidmətlərinin liberallaşdırılması üçün şərait yaradır. Kredit təşkilatları (banklar) Avropa İttifaqının üzvü olan istənilən dövlətdə verilən milli bank lisenziyasında qadağan edilməyən istənilən növ bank xidmətini göstərə bilər (kredit xidməti, depozit xidməti, lizinq xidməti, klirinq xidməti, hesablaşma-kassa xidməti, pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin köçürülməsi üzrə xidmətlər və s.). Həm də üzv-dövlətlərdə göstərilən bank xidmətləri **unifikasiya** olunmuşdur, yəni Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdə eyni bank xidmətləri göstərilir.

Beləliklə, Avropa bank hüququna aşağıdakı üç əsas prinsip məlumdur ki, üzv-dövlətlərin milli bank hüquqlarının hannonizasiyası üçün həmin prinsiplərin vacib əhəmiyyəti vardır:

- qarşılıqlı surətdə tanıma prinsipi;
- bank lisenziyasının vahidliyi prinsipi;

- bank nəzarətinin həyata keçirilməsi prinsipi.

Avropa bank hüququnun **subyektlərinə** gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onun nizamlaşdırma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlər kredit təşkilatları və onların xidmət göstərdikləri şəxslər arasında əmələ gəlir. Məhz həmin münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçıları Avropa bank hüququnun subyektləri adlanır.

Avropa bank hüququnun əsas və başlıca subyekti kredit təşkilatlarıdır. **Kredit təşkilatları** dedikdə ayn-ayn şəxslərdən əmanətlər və geri qaytarılmalı olan digər vəsaitlər qəbul edən, habelə öz hesabına kreditlər verən müəssisələr başa düşülür. Onların iki növü fərqləndirilir: banklar, bank olmayan digər kredit təşkilatları.

Avropa İttifaqının şəxsləri də Avropa bank hüququnun subyekti sayılır. **Şəxslər** dedikdə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər başa düşülür. Şəxslər kredit təşkilatlarına əmanətə pul qoyur, onlardan kredit alır və s. Kredit təşkilatları həm də Avropa İttifaqı şəxslərinə hesablaşma-kassa xidmətləri göstərir, onlar üçün hesab açır və s. işləri yerinə yetirir.

16.2. Avropa bank hüququnun mənbələri

16.2.1. Təsis müqavilələri

Təsis müqavilələri Avropa bank hüququnun **əsas mənbəyi** hesab edilir. Ona görə ki, təsis müqavilələrində, hər şeydən əvvəl, bank fəaliyyəti sahəsində üzv-dövlətlər arasında həyata keçirilən əməkdaşlığın əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Üzv-dövlətlərin bank fəaliyyəti sahəsində həyata keçirdikləri əməkdaşlıq müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, həmin prinsiplər məhz təsis müqavilələrində formalaşdırılmışdır. Digər tərəfdən, təsis müqavilələri belə əməkdaşlığın vəzifələrini də müəyyənləşdirir.

Təsis müqavilələri iqtisadi münasibətlərin inzibati-hüquqi tənzimlənməsi sahəsində üzv-dövlətlərin əməkdaşlığına aid vacib müddəalar nəzərdə tutur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bank münasibətləri iqtisadi münasibətlərin növlərindən biridir; bank fəaliyyəti isə iqtisadi fəaliyyət anlayışına daxildir. Odur ki, təsis müqavilələrinin iqtisadi münasibətlərin inzibati-hüquqi tənzimlənməsi sahəsində üzv-dövlətlərin əməkdaşlığına aid müddəalar həm də bank münasibətlərinə şamil olunur.

Avropa bank hüququnun mənbəyi qismində aşağıda göstərilən **təsis müqavilələri** çıxış edir:

- Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsi;
- Vahid Avropa Aktı;
- Avropa İttifaqına dair Müqavilə.

Avropa İttifaqına dair Müqavilə barədə xüsusilə danışmaq lazımdır. Bu müqavilədə iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsinə aid müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur. Bu normalar həm də bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinə aiddir.

Təsis müqavilələri ilə yanaşı, aşağıdakılar da Avropa bank hüququnun **mənbəyi** sayılır:

- beynəlxalq müqavilələr;
- ikinci hüquq normativ aktları;
- Avropa Mərkəzi Bankının normativ aktları;
- Avropa İttifaqı məhkəmə orqanlarının qərarları.

16.2.2. Beynəlxalq müqavilələr

Beynəlxalq müqavilələr Avropa bank hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət bank fəaliyyəti və onunla bağlı olan məsələlərə dair bağlanmış bir sıra beynəlxalq sazişdən gedir. Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər həmin sazişlərin iştirakçısıdır. Buna görə də bank fəaliyyətinə və onunla əlaqədar məsələlərə aid bağlanmış beynəlxalq sazişlər Avropa bank hüququnun mənbəyi sayılır.

Məlum olduğu kimi, 1930-cu ildə Veksellər haqqında Cenevrə Konvensiyası bağlanmışdır. Həmin konvensiya belə adlanır: «**Köçürmə və sadə veksellər haqqında vahid qanun barədə Cenevrə Konvensiyası**».¹ Bu konvensiya Avropa bank hüququnun mənbəyi kimi tanınan beynəlxalq sazişlər sırasına daxildir. Həmin konvensiya iştirakçı-dövlətlər üzərinə köçürmə və sadə veksellər haqqında vahid (eyni) qanun qəbul etmək öhdəliyi qoyur.

Avropa bank hüququnun mənbəyi olan beynəlxalq sazişlər sırasına həm də çeklər haqqında Cenevrə Konvensiyası daxildir. Həmin konvensiya belə adlanır: «**Çeklər haqqında vahid qanun barədə Cenevrə Konvensiyası**».² Konvensiya 1931-ci ildə qəbul edilmişdir. O, iştirakçı- dövlətlər üzərinə vahid çek qanunu qəbul etmək öhdəliyi qoyur. Buna görə də iştirakçı-dövlətlərin çeklər haqqında müvafiq qanunu məzmunca eynidir.

Bank fəaliyyəti və onunla bağlı məsələlər haqqında digər **beynəlxalq sazişlər** də mövcuddur; onlar həm də Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər tərəfindən imzalanmışdır. Buna görə də həmin beynəlxalq sazişlər Avropa bank hüququnun mənbəyidir.

16.2.3. İkinci hüquq aktları

Avropa İttifaqının ikinci hüquq aktları da Avropa bank hüququnun mənbə növlərindən biridir ki, həmin aktlar normativ xarakterə malik olub bank fəaliyyətinin ayn-ayn istiqamətlərinə aiddir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, **direktiv** formasında qəbul edilən aktlardan gedir. Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 28 iyun 1973-cü il tarixdə qəbul olunmuş **direktiv**

¹ URL:<http://www.consultant.ru> ^

URL:<http://www.russia.bestpravo.ru>

(73183EEC) onlardan biridir.' Direktiv bank xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində mövcud olan məhdudiyətləri aradan qaldırır. Düzdür, bu gün sözügedən direktivin müddəalannm çoxu öz əhəmiyyətini itirmişdir. Lakin onun bəzi bölmələri, məsələn, direktivin terminoloji məsələlərə aid bölməsi öz aktuallığını bu gün də saxlayaraq, kifayət dərəcədə elmi- praktiki maraq doğurur.

Avropa İttifaqı Şurasının **12.12.1977-ci U tarixli 77780EEC nömrəli direktivi**[^] haqqında, xüsusi olaraq, danışmaq lazımdır; o, **birinci bank direktivi** adlanır. Direktiv üzv-dövlətlərdə kredit təşkilatlarının yaradılması qaydalarını və onların fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilikləri əlaqələndirir. Burada Avropa İttifaqının qanunvericilik praktikasında, ilk dəfə olaraq, vacib anlayışlar formülə edilir, banklara lisenziya verilməsi və kredit təşkilatları üzərində həyata keçirilən nəzarətin təşkili məsələlərinə aydınlıq gətirilir.

Birinci bank direktivində kredit təşkilatına anlayış verilir, onun əlamətləri müəyyən edilir. Direktivə görə, şəxslərdən (fiziki və hüquqi şəxslərdən) əmanətlər və geri qaytımali olan digər vəsaitlər qəbul edən, habelə öz hesabına kreditlər verən müəssisə kredit təşkilatı adlanır. Direktiv, deməli, kredit təşkilatı üçün iki əsas əlamət müəj^ənləşdirir; birinci, əmanətlər və geri qaytımali olan digər vəsaitlər qəbul etmək; ikinci, kreditlər vennək.

Birinci bank direktivi həm də kredit təşkilatlarının öz firmalarını açmaq məsələsinə aid normalar nəzərdə tutur. Bu normalara görə, üçüncü ölkələrin (Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələrin) kredit təşkilatları üzv-dövlətlərdə (Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdə) öz filiallarını açmağa bilərlər.

Avropa İttifaqı Şurasının **17.04.1989-cu il tarixli 89299EEC nömrəli direktivi**[^] də Avropa bank hüququnun mənbəyi sayılır. Direktiv kredit təşkilatlarının öz vəsaitləri kimi vacib məsələni tənzimləyir. Təsadüfi deyil ki, 0, kredit təşkilatlarının öz vəsaitləri haqqında direktiv adlanır.

1989-cu ildə Avropa İttifaqı Şurası daha bir direktiv qəbul etdi ki, o, Avropa bank hüququnun formalaşmasında mühüm rol oynadı. Söhbət **15.12.1989-cu il tarixli 89646EEC nömrəli direktivdən** gedir; o, Aİ ərazisində kredit təşkilatlarının yaradılmasını və fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliklərin əlaqələndirilməsi haqqında olub, **ikinci bank direktivi** kimi tanınır və 77780EEC direktivini dəyişdirir. İkinci bank direktivində Avropa İttifaqında bank xidmətləri göstərilməsinin vacib prinsipləri formülə edilmişdir. Burada həmçinin Avropa İttifaqında bank fəaliyyətinə nəzarətin ümumi mexanizmi müəyyən olunmuşdur.

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

[^] Yenə orada.

[^] Bu və aşağıda göstərilən digər direktivlər barədə bax: URL;<http://www.eur-lex.europa.eu>

Göstərilənlərdən başqa, bir sıra direktiv də qəbul edilmişdir ki, onlar bu və ya digər dərəcədə bank fəaliyyətinə toxunur. Məsələn, kredit təşkilatlarının likvidliyinin səviyyəsi haqqında direktiv (89647EEC - 18.12.1989-cu il); kredit təşkilatları üzərində konsolidasiya əsasında nəzarət haqqında direktiv (9230EEC - 06.04.1992-ci il); kredit təşkilatlarının böyük risklərinin yoxlanılması və monitorinqi haqqında direktiv (92121EEC - 21.12.1992-ci il) və s.

Bank sferasında qəbul olunan direktivlərin müddəalarını sistemləşdirmək (kodifikasiya etmək) tələb olunurdu. Bundan ötrü 20.03.2000-ci il tarixdə vahid normativ akt - kredit təşkilatlarının təsis edilməsi və fəaliyyət qaydaları haqqında direktiv (200012EC) qəbul edildi. Bu direktiv bank fəaliyyətinin ümumi və xüsusi məsələlərini tənzimləyən direktivlərin (onların adları bir az qabaqda çəkdik) müddəalarını sistemləşdirdi; o, **birləşmiş birinci bank direktivi** adı ilə tanınır. Bu direktivin müddəalarının, praktiki olaraq, realizasiyasını sadələşdirmək üçün Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti **14.06.2006-cı il tarixli 200648EC nömrəli direktiv** qəbul etdi. Bu gün o, Avropa bank hüququnun kompleks xarakterli əsas mənbəyi hesab edilir. Həmin direktiv elmi ədəbiyyat səhifələrində **Avropa İttifaqının Bank Məcəlləsi** adlanır; o, preambuladan, yeddi bölmədən və 160 maddədən ibarətdir. Sözügedən «**2006-cı il direktivi**» özündə həm də 14 əlavəni birləşdirir.

Göstərilən direktiv Avropa İttifaqında kredit təşkilatlarının təsis edilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Direktivə görə, Avropa İttifaqında bank fəaliyyəti yalnız lisenziya əsasında həyata keçirilə bilər. Söhbət **bank lisenziyasından** gedir. Direktiv bank lisenziyasının alınma qaydasını müəyyənləşdirir. Burada həm də müəyyən edilmişdir ki, bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün verilmiş bank lisenziyası hansı qaydada ləğv oluna bilər.

Həmin «2006-cı il direktivi» kredit təşkilatlarının Avropa İttifaqında filiallarının açılması qaydasını da müəyyənləşdirir. Burada həmçinin müəyyən edilmişdir ki, kredit təşkilatlarının Avropa İttifaqı ərazisində açılmış filialları hansı qaydada fəaliyyət göstərə bilərlər.

Sözügedən «2006-cı il direktivi»nin əhəmiyyəti həm də bundan ibarətdir ki, o, Avropa bank hüququnun əsas prinsiplərini inkişaf etdirir; həmin prinsiplər ikinci bank direktivində formulə edilmişdir.

16.2.4. Xüsusi bank direktivləri

Xüsusi bank direktivləri Avropa İttifaqında bank xidməti göstərilməsinin ayn-ayrı vacib məsələlərini tənzimləyir. Bu məsələlər Avropa İttifaqının Bank Məcəlləsi - «2006-cı il direktivi» ilə nizamlanmayan məsələlərdir. Məsələn, kredit təşkilatlarının yenidən təşkili və ləğvi belə məsələlərdən sayılır. Sözügedən direktiv kredit təşkilatlarının yaradılması ilə bağlı münasibətləri müfəssəl şəkildə nizama salsada, belə təşkilatların **yenidən təşkili və ləğvinə** aid məsələlərin tənzimlənməsinə toxunmur.

Odur ki, həmin məsələni tənzimləmək üçün Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti 04.04.2001-ci il tarixdə 200124EC nömrəli direktiv qəbul etdi. Direktiv Avropa İttifaqında kredit təşkilatlarının yenidən təşkili və ləğvinə dair məsələləri tənzimləyir. Bu, xüsusi bank direktivlərindən biridir.

Xüsusi bank direktivlərinə həm də Avropa İttifaqı Şurasının və Avropa Parlamentinin 30.05.1994-cü il tarixli 9419EC nömrəli direktivi' aiddir. Əmanətlərin təmin edilməsinin sxemləri haqqında olan həmin direktiv kredit təşkilatlanna qoyulan depozitləri (əmanətləri) müdafiə etməyin vahid mexanizmini yaradır. Bu, Avropa İttifaqında əmanətləri müdafiə etmək üçün yaradılan ilk mexanizmdir. Həmin mexanizm isə **kredit təşkilatlarının müflisləşmə prosedurunun** tətbiqi ilə bağlıdır. Bu zaman, yəni kredit təşkilatı müflis elan olunduqda əmanətlər qorunur, müdafiə edilir. Sözügedən direktiv əmanətləri müdafiə etmək probleminə aid olduğuna görə Avropa bank hüququnun mənbələri sistemində xüsusi yer tutur.

Avropa hüququnun mənbələri sistemində həm də 11.03.2009-cu il tarixli 200914EC nömrəli direktiv[^] xüsusi yer tutur. Xüsusi bank direktivlərinə aid olan həmin sənəd Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti tərəfindən birlikdə qəbul edilmişdir. Bu direktivin qəbul edilməsi 2008-ci ildə dünyada baş verən iqtisadi-maliyyə böhranı ilə bağlı Avropa İttifaqındakı kredit təşkilatlanna qoyulan **əmanətlərin qorunması və əmanətçilərin hüquqlarının müdafiəsi** ilə izah olunmalıdır. Direktiv iki məsələdə 1994-cü il direktivinə dəyişiklik edir: birinci, kompensasiyanın məbləği; ikinci, kompensasiyanın ödəniş müddəti.

Bir sıra direktiv **çirkli pulların yuyulması ilə mübarizəyə** yönəlmişdir ki, həmin direktivlər də Avropa bank hüququnun mənbələrinə aiddir. Söhbət, ilk növbədə, 10.06.1991-ci il tarixli 91308EEC nömrəli direktivdən gedir. Bu direktiv çirkli pulların yuyulması məqsədi ilə maliyyə sistemindən istifadə hallarının qarşısının alınmasına yönəlmişdir; o, Avropa İttifaqında çirkli pulların yuyulması ilə mübarizəyə həsr olunan ilk sənəd sayılır. Çirkli pulların yuyulması ilə mübarizəyə həsr olunan ikinci direktiv isə 2001-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu direktivin qəbul edilməsi dünyada terror aktlarının sayca artması və ABŞ-dakı məlum sentyabr (2001-ci il) hadisələri ilə bağlı idi. Direktiv terrorçu qrupları dəstəkləyən ayn-ayn şəxslərin və təşkilatların həyata keçirdikləri gizli maliyyə əməliyyatlarına qarşı mübarizəyə yönəlmişdir.

Eyni zamanda, 26.10.2005-ci il tarixli 200560EC nömrəli direktiv haqqında, xüsusi olaraq, danışmaq lazımdır.[^] Ona görə ki, həmin direktiv, birinci, çirkli pulların yuyulması, ikinci, terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizəyə yönəlmişdir. Təsədüfi deyil ki, sözügedən normativ hüquqi

' URL:<http://www.eur-lex.europa.eu> "

URL:<http://www.ec.europa.eu> ^

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

akt çirkli pulların 3ai3ailması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında direktiv adlanır. Burada **teiTorizmin** maliyyələşdirilməsinə, ilk dəfə olaraq, normativ anlayış verilir.

Məlum olduğu kimi, keçən yüzilliyin axırlarında müasir bank texnologiyası inkişaf etməyə başladı. Dövriyyəyə elektron pullar buraxıldı və elektron ödənişlər həyata keçirildi; elektron ödənişlər bazan inkişaf etdi. Belə şəraitdə **Avropa Davranış Məcəlləsi** qəbul olundu ki, bu məcəllə elektron ödənişlərin həyata keçirilməsini tənzimləyir. Həmin sənəd belə adlanır: Elektron ödənişlər sferasında Avropa Davranış Məcəlləsi. Sözügedən məcəllə Avropa Komissiyasının 87598EEC nömrəli tövsiyəsi (08.12.1987-ci il) formasında qəbul olunmuşdur. Avropa Komissiyası 30.07.1997-ci il tarixdə 97489EC nömrəli digər tövsiyə qəbul etdi ki, bu sənəd elektron ödənişlərin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Plastik kartların istifadə olunması sahəsində həmin sənəd vacib rol oynayır. O, emi- tentlə plastik kart sahibi arasındakı münasibətləri tənzimləyir.

Elektron ödənişləri lazımınca tənzimləmək üçün Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası 08.06.2000-ci il tarixdə 20003 IEC nömrəli direktiv qəbul etdi. **Elektron ticarət haqqında Direktiv** adlanan həmin sənəd Avropa İttifaqının daxili bazarında elektron kommersiyasının hüquqi aspektləri barədədir. Bu sənəd elektron ticarətinin əsas məsələlərini nizamlayır.

Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının digər bir direktivi isə (söhbət 27.01.1997-ci il tarixli 975EC nömrəli direktivdən gedir) **Transavropa kredit ödənişlərini**, yəni Avropa İttifaqının ərazisindən xaricə (transsərhəd) pul köçürmələrini tənzimləyir. Direktiv 50 min avrodan çox olmayan bütün bank köçürmələrinə şamil olunur.

Xüsusi bank sənədləri **reqlament** formasında da qəbul edilir. Məsələn, Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası 19.12.2001-ci il tarixdə 2560200 IEC nömrəli reqlament qəbul etmişdir ki, həmin sənəd «avro» ilə həyata keçirilən transsərhəd ödənişlərini tənzimləyir.'

16.3. Avropa İttifaqının kredit təşkilatları

16.3.1. Kredit təşkilatı anlayışı

Kredit təşkilatları bank-hüquq münasibətlərinin iştirakçısıdır. Bəs, kredit təşkilatı dedikdə nə başa düşülür?

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı Şurası keçən yüzillikdə 12.12.1977-ci il tarixli 77780EEC nömrəli direktiv qəbul etmişdir ki, o, birinci bank direktivi adlanır. Avropa bank hüququnun formalaşmasında vacib rol oynayan həmin sənəd Avropa İttifaqının **qanunvericilik praktikasında**, ilk dəfə olaraq, bir sıra mühüm anlayış formulə edir. Bu anlayışlardan biri kredit təşkilatıdır. Məhz sözügedən direktivdə kredit təşkilatına normativ (leqal) anlayış verilir.

Birinci bank direktivinə görə, **kredit təşkilatı** dedikdə fəaliyyəti şəxslərdən (fiziki və hüquqi şəxslərdən) əmanətlər və digər qaytanimah olan vəsaitlər qəbul etməkdən, öz hesabına kreditlər verməkdən ibarət olan müəssisə başa düşülür. Direktivdə həm də kredit təşkilatının fəaliyyətə başlaması üçün bir sıra minimum tələb müəyyən edilmişdir. Birinci tələb bundan ibarətdir ki, kredit təşkilatının özünün ayrıca vəsaiti olmalıdır. İkinci, kredit təşkilatında minimum iki şəxs olmalıdır; onlar, faktiki olaraq, kredit təşkilatının fəaliyyətini idarə edirlər. Üçüncü, kredit təşkilatının fəaliyyətini idarə edən şəxslərin öz vəzifələrini icra etmək üçün lazımı təcrübəsi olmalıdır.

Əvvəllərdə adını çəkdiyimiz 14.06.2006-cı il tarixli 2006/48/EC nömrəli direktivdə kredit təşkilatı **anlayışı** geniş şəkildə formülə edilir. Yada salaq ki, həmin direktiv Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edilmişdir. Onun 4-cü maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, Avropa İttifaqının kredit təşkilatı dedikdə fəaliyyəti şəxslərdən (həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərdən) əmanətlər və qaytanlan digər vəsaitlər cəlb etməkdən, özünün vəsaitləri hesabına kreditlər verməkdən ibarət olan müəssisə başa düşülür. Bundan əlavə, elektron pulların dövriyyəsi ilə məşğul olan müəssisə də, 18.09.2000-ci il tarixli 2000/46/EC nömrəli direktivə' əsasən (direktiv Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edilmişdir), kredit təşkilatı sayılır. Həmin direktiv elektron pulların dövriyyəsi ilə məşğul olan təşkilatın yaradılması, fəaliyyət göstərməsi və onun fəaliyyətinə nəzarət edilməsi məsələlərini tənzimləyir.

Sözügədən «2006-cı il direktivi»nin (2006/48/EC) müddəalanna uyğun olaraq, bank- hüquq münasibətlərinin **subyekt** qismində bütün kredit təşkilatları çıxış edir. Lakin direktiv bu məsələdə bəzi istisnalar müəyyən edir. Belə ki, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin mərkəzi bankları və xüsusi hüquqi statusu olan bəzi milli bank təşkilatları bank-hüquq münasibətlərinin subyektinə ola bilməzlər. Məsələn, Almaniyada «Kreditanstalt für Wiederaufbau», İsveçrədə «Svenska Skeppshypotekskassan» və digərləri xüsusi hüquqi statusa malik olan milli bank təşkilatlarıdır.

16.3.2. Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması

Avropa bank hüququ **kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması prinsipindən** çıxış edir. Axı, kredit təşkilatlarının həyata keçirdikləri fəaliyyət lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növlərinə aiddir. Həmin prinsipə görə, Avropa ittifaqında bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi yalnız Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin səlahiyyətli orqanların verdiyi lisenziya əsasında mümkündür. Bu zaman **mənşə ölkəsi prinsipi** tətbiq edilir. Mənşə ölkəsi qismində Avropa İttifaqının üzvü olan o dövlət çıxış edir ki, həmin dövlətdə kredit təşkilatının qeydiyyatı alınmış

baş ofisi olsun. Bu məsələdə üzv-dövlətlərin milli (daxili) qanunvericiliyi ayrı qayda nəzərdə tutula bilər. Belə halda kredit təşkilatının mərkəzi idarəetmə orqanının yerləşdiyi üzv-dövlət mənşə ölkəsi hesab edilir.

Avropa İttifaqında lisenziyanın, daha doğrusu, bank lisenziyasının verilməsi qaydaları yuxarıda adını çəkdiyimiz 2006-cı il tarixli direktivdə (2006/48/EC) müəyyən edilmişdir. **Bank lisenziyası** dedikdə sözügedən «2006-cı il direktivi» ilə müəyyən edilmiş qaydada verilən, fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlər və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsi ilə əlaqədar fəaliyyəti, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirməyə müstəsna hüquq verən xüsusi razılıq başa düşülür.

Bank lisenziyası alman zaman bir sıra tələblərə əməl edilməlidir. Həmin tələblər **bank lisenziyasının alınmasının əsas şərtləri** hesab edilir. Bu şərtlər aşağıdakılardan ibarətdir;

- məcburi iqtisadi normativlərə riayət etmək;
- bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsini iqtisadi cəhətdən əsaslandıraraq sənəd təqdim etmək;
- kredit təşkilatının idarəetmə orqanlarının strukturunu, onların təşkili və fəaliyyət qaydasını müəyyənləşdirən məlumat təqdim etmək;
- kredit təşkilatının səhmdarları (iştirakçıları) haqqında məlumat təqdim etmək (səhnbət kredit təşkilatının səhmdar kapitalında mühüm iştirak payına malik olan səhmdarlardan gəlir);
- kredit təşkilatının rəhbərləri üçün irəli sürülən tələblərə əməl etmək.

Kredit təşkilatının nizamnamə kapitalının (ona **səhmdar kapitalı** da deyilir) formalaşması barədə, xüsusi olaraq, danışmaq lazımdır. Belə ki, «2006-cı il direktivi»nə görə, Avropa İttifaqında kredit təşkilatı qeydə alınan zaman onun nizamnamə kapitalı minimum 5 milyon avro olmalıdır. Müstəsna hallarda nizamnamə kapitalı 1 milyon avrodan ibarət ola bilər. Bu barədə milli dövlət orqanlarının müvafiq qərar olmalıdır və həmin qərarın qəbulu Avropa Komissiyası qarşısında əsaslandırılmalıdır.

Göstərilən «2006-cı il direktivi» kredit təşkilatının idarə olunmasına da aid müvafiq normalar nəzərdə tutur. Həmin direktiv tələb edir ki, kredit təşkilatının fəaliyyəti **minimum iki şəxs tərəfindən** idarə olunmalıdır; onlar idarəetməni effektiv şəkildə həyata keçirməlidirlər.

«2006-cı il direktivi» həm də tələb edir ki, kredit təşkilatının nizamnamə kapitalında mühüm iştirak payına malik olan fiziki və hüquqi şəxslər haqqında məlumat açıqlanmalıdır. **Mühüm iştirak payı** dedikdə nizamnamə kapitalının 10 və ya daha çox faizini təşkil edən paya birbaşa və ya dolaylı yolla sahiblik başa düşülür. Əgər şəxs səsvermə hüququnun 10 və ya daha çox faizinə malik olarsa, bu da mühüm iştirak payı sayılır. Mühüm iştirak payı qərarlar qəbul edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməyə imkan verən paydır.

Lisenzia almaq üçün kredit təşkilatı **üzv-dövlətin səlahiyyətli milli orqanlarına** müraciət etməlidir. Səlahiyyətli milli orqanlar 6 ay müddət ərzində lisenziya verilməsi haqqında müvafiq qərar qəbul etməlidir; bu müddət milli orqana müraciət daxil olduğu gündən hesablanır. Əgər lisenziya almaq üçün təqdim olunmuş sənədlərdə formal nöqsan və səhvlər aşkar edilərsə, müddət 12 aya kimi uzadıla bilər.

Kredit təşkilatına lisenziya verilməsi barədə qərar Avropa Komissiyasına göndərilir. Avropa Komissiyası lisenziya verilmiş kredit təşkilatını **reyestrə** daxil edir. O, fəaliyyəti lisenziyalaşdıran bütün kredit təşkilatlarının reyestrini aparır. Reyestrə salındıqdan sonra lisenziya almış kredit təşkilatı barədə «Avropa İttifaqının Rəsmi Bülleteni»ndə informasiya dərc olunur.

Müəyyən əsaslar mövcud olduqda kredit təşkilatının fəaliyyət göstərməsi üçün verilmiş lisenziya ləğv edilir. «2006-cı il direktivi» belə əsasların dəqiq və qəti siyahısını verir. Ona görə də bu siyahını nə məhdudlaşdırmaq, nə də genişləndirmək olar.

Birinci, **kredit təşkilatının fəaliyyət göstərməyə başlamaması** ona verilmiş lisenziyanın ləğv edilməsinə səbəb olan əsaslardan biridir. Belə ki, məsələn, kredit təşkilatı 12 ay müddət ərzində fəaliyyətə başlamır və bu zaman lisenziya ləğv olunur; 12 aylıq müddət isə lisenziya alındığı vaxtdan hesablanır.

İkinci, 6 ay ərzində kredit təşkilatı tərəfindən **bank əməliyyatlarının aparılmasının aydın şəkildə dayandırılması** kimi əsas mövcud olduqda lisenziya ləğv edilir; 6 aylıq müddət isə lisenziya alındığı vaxtdan hesablanır.

Üçüncü əsas bundan ibarətdir ki, kredit təşkilatı səlahiyyətli orqana **düzgün olmayan məlumatlar təqdim etməklə lisenziya alsın**. Belə halda, məlum məsələdir ki, lisenziya ləğv edilməlidir. Deməli, düzgün olmayan məlumatlar təqdim edilməsi lisenziyanın ləğvinə səbəb olan əsaslardan biridir.

Dördüncü, kredit təşkilatının **kifayət dərəcədə vəsaitinin (özünün vəsaitinin) olmaması** lisenziyanın ləğvinə şərtləndirən digər əsasdır. Bu kimi hallarda, təbii ki, kredit təşkilatı öz kreditorları qarşısında öhdəliyini icra edə bilmir; odur ki, ona verilmiş lisenziya ləğv edilir.

Beşinci əsas bundan ibarətdir ki, artıq **kredit təşkilatı mövcud şərtlərə cavab vermir**. Söhbət o şərtlərdən gedir ki, həmin şərtlər əsasında vaxtilə kredit təşkilatına lisenziya verilmişdir. Əlbəttə, kredit təşkilatı belə şərtlərə cavab vermədikdə, təbii ki, onun lisenziyası ləğv edilməlidir.

Yuxarıda adı çəkilən «2006-cı il direktivi»ndə kredit təşkilatına verilmiş lisenziyanın ləğvolunma qaydası göstərilmişdir. Bu qaydaya görə, sadaladığımız əsaslardan biri mövcud olduqda səlahiyyətli milli orqan kredit təşkilatının lisenziyasını ləğv edir.

16.3.3. Kredit təşkilatlarının göstərdiyi xidmət növləri

Kredit təşkilatlarının göstərdiyi xidmət növləri dedikdə onlann həyata keçirdiyi fəaliyyət növləri başa düşülür. Bu fəaliyyət növlərinin siyahısı isə «2006-cı il direktivi»nə edilən əlavədə verilmişdir. Həmin siyahıya aşağıdakı **xidmət (fəaliyyət) növləri** daxil olunmuşdur:

- şəxslərdən (fiziki və hüquqi şəxslərdən) depozitlər (əmanətlər) qəbul etmək;
- kreditlər vermək, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləri vermək;
- faktoring əməliyyatı (pul tələbinin güzəşti müqabilində maliyyələşdirmə);
- kommersiya əqdləri bağlanmasını maliyyələşdirmə;
- forreyting;
- maliyyə lizinqi;
- pul vəsaitlərinin köçürülməsi ilə bağlı xidmət;
- emissiya və ödəniş sənədlərinə (o cümlədən kredit kartlarına, yol çeklərinə və bank veksellərinə) xidmət göstərilməsi;
- qərantıya vermək;
- zəmin durmaq;
- valyuta bazar kağızları (çek, veksəl, depozit sertifikatı və s.) ilə əməliyyatlar aparmaq;
- valyuta bazannda əməliyyatlar aparmaq;
- maliyyə fyuçersləri və opsiyan üzrə əməliyyatlar aparmaq;
- fond bazarı kağızları ilə əməliyyatlar aparmaq;
- dövriyyə qiymətli kağızlar ilə əməliyyatlar aparmaq;
- qiymətli kağızların emissiyasında və onlara xidmət göstərilməsində iştirak etmək;
- müəssisələrə kapitalın strukturu, sənaye strategiyası və digər məsələlər barədə konsultativ xidmət göstərmək;
- valyuta bazannda broker xidməti göstərmək;
- qiymətli kağızlar portfelini idarə etmək və həmin sahədə konsulta- siya vermək;
- kreditləşdirmə sahəsində məlumat xidmətləri göstərmək;
- sənədləri, pul vəsaitlərini və digər qiymətli əşyaları saxlanma üçün qəbul etmək və bundan ötrü seyf vermək;
- deponentlərə xidmət göstərmək.

Kredit təşkilatlarının həyata keçirdiyi xidmət növləri haqqında göstərilən siyahı dəqiq və qəti xarakter daşımır. Başqa sözlə, söhbət açdığımız «2006-cı il direktivi»nə edilən əlavədə bank xidmət növlərinin mütləq siyahısı verilmir. Kredit təşkilatları həm də milli bank lisenziyalarında ehtiva olunan digər xidmətləri göstərə bilərlər.

Sözügədən siyahı özündə **iki növ əməliyyatı** birləşdirir. Birinci növ əməliyyat **klassik bank xidmətləri** hesab edilir. İkinci növ əməliyyat isə **maliyyə-investisiya kompaniyalarının göstərdiyi xidmətlər** sayılır.

Yeri gəlmişkən, göstərilən siyahıya daxil olan xidmət növləri Azərbaycan Respublikasının **bank qanunvericiliyinə** də məlumdur. Belə ki, «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 32-ci maddəsi bankların məşğul ola biləcəyi fəaliyyət növlərini sadalayır; bu maddə sözügədən «2006-cı il direktivi»nə edilən əlavədə göstərilən bank xidmət növlərini, demək olar ki, təkrarlayır. Avropa İttifaqının kredit təşkilatları, əgər üzv-dövlətlərin birində səlahiyyətli milli dövlət orqanlarından aldığı lisenziyada qadağan edilməmişdirsə, siyahıya daxil olan istənilən növ xidməti göstərə bilər. Üzv-dövlətlərin birində alınmış lisenziya imkan verir ki, kredit təşkilatı Avropa İttifaqının üzvü olan digər ölkələrin ərazisində bank fəaliyyəti ilə məşğul olsun. Axı, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa bank hüququ lisenziyalann qarşılıqlı surətdə tanınması prinsipindən çıxış edir. Məhz bu prinsip yuxanda göstərilən «2006-cı il direktivi»nin əsası sayılır.

16.3.4. Kredit təşkilatının filiallarının açılması qaydası

Kredit təşkilatları Avropa İttifaqı ərazisində öz filiallarını açmağa bilərlər. **Kredit təşkilatının filialı** dedikdə onun hüquqi şəxs olmayan elə bir ay- nca bölməsi başa düşülür ki, həmin bölmə kredit təşkilatının olduğu dis- lokasiyadan kənarında yerləşir və icazə verilmiş bank fəaliyyətini bütövlükdə və ya onun bir hissəsini həyata keçirə bilər. Həm də qeyd etməliyik ki, kredit təşkilatının filialının üzərinə götürdüyü öhdəliklərə görə kredit təşkilatının özü məsuliyyət daşıyır.

Avropa İttifaqının ərazisində, ilk növbədə, Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin kredit təşkilatları öz filiallarını açmağa bilərlər. Üçüncü ölkələrdən (Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələrdən) olan kredit təşkilatlarının da hüququ vardır ki, Avropa İttifaqı ərazisində öz filiallarını açsın. Bu məsələlər, yəni həm Avropa İttifaqından, həm də üçüncü ölkələrdən olan kredit təşkilatlarının Avropa İttifaqı ərazisində öz filiallarını açması ilə bağlı məsələlər əvvəllərdə söhbət açdığımız «2006-cı il direktivi» (2006/48/EC) - Avropa İttifaqının Bank Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, göstərilən direktiv həm də kredit təşkilatlarının Avropa İttifaqı ərazisində öz filiallarını açmaq qaydasını müəyyənləşdirir. Onlann, yəni kredit təşkilatlarının fəaliyyət qaydası da həmçinin «2006-cı il direktivi» ilə müəyyən olunur.

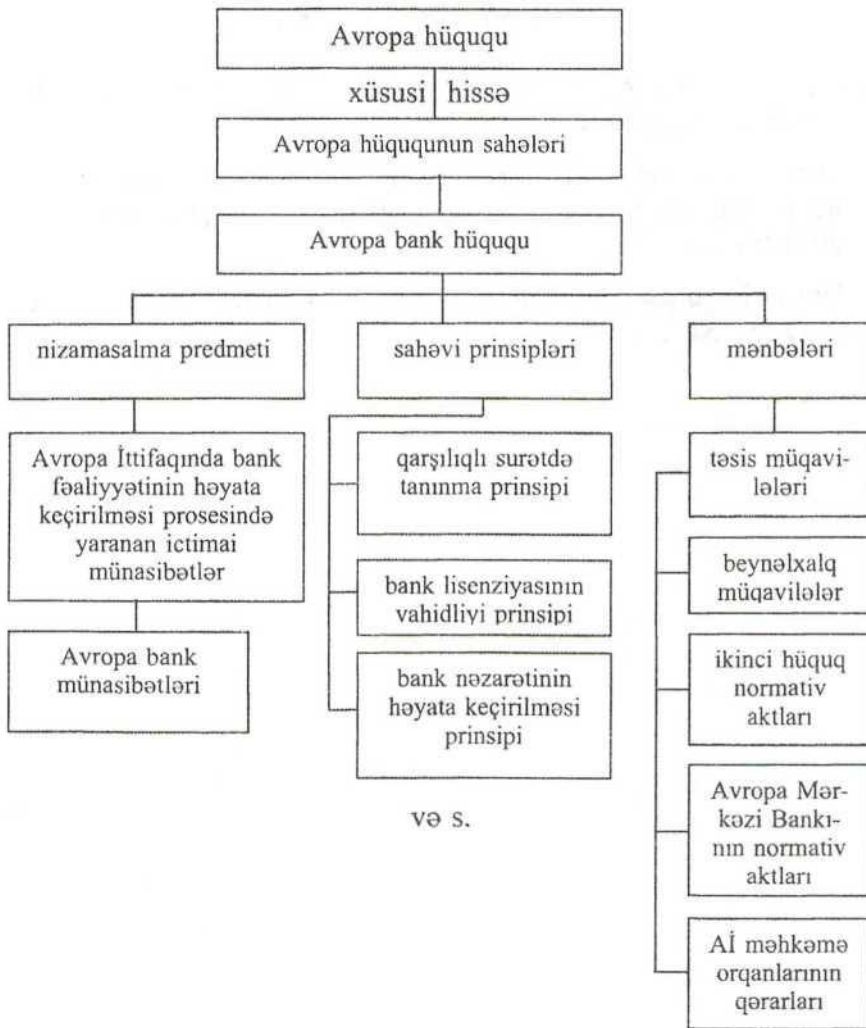
Sözügədən direktivə görə, Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin kredit təşkilatlarının Avropa İttifaqı ərazisində öz filiallarını açmaq proseduru **bildiriş (məlumat vermə)** xarakteri daşıyır. Belə hallarda hər hansı

xüsusi prosedur tətbiq edilmir. Başqa sözlə, kredit təşkilatının filialının fəaliyyət göstərməsi üçün **lisenziya alınması tələb olunmur**. Bundan ötrü kredit təşkilatının özünün aldığı lisenziya kifayətdir. Unutmaq olmaz ki, Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin birində kredit təşkilatının aldığı lisenziya onun filiallarına Avropa İttifaqının üzvü olan bütün digər ölkələrin ərazisində bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı verir.

Üçüncü ölkələrdən olan kredit təşkilatlarının Avropa İttifaqı ərazisində öz filiallarını açmasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu məsələdə «2006-cı il direktivi» **xüsusi qayda** müəyyənləşdirir. Bu qaydaya görə, səlahiyyətli milli dövlət orqanının verdiyi lisenziya olmadan hər hansı bir xarici ölkənin (üçüncü ölkənin) kredit təşkilatı Avropa İttifaqında filiallar açma bilməz. İlk növbədə, filial Avropa İttifaqında dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Bundan sonra **lisenziya almaq** üçün səlahiyyətli milli orqanlara müraciət edilməlidir. Lisenziya verilən zaman iki prinsipə əməl olunmalıdır. Bu prinsiplərdən biri ən əlverişli şərait yaratmaq prinsipidir; digəri isə diskriminasiya etməmək prinsipi hesab edilir.

Kredit təşkilatları Avropa İttifaqı ərazisində həm də öz **nümayəndəliyini** açma bilər. Kredit təşkilatının nümayəndəliyi ilə onun filialı arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur. Belə ki, onların hər ikisi kredit təşkilatının ayrıca bölməsi olub, onun olduğu yerdən kənarında fəaliyyət göstərir və hüquqi şəxs sayılmır. Fərqli cəhət isə bundan ibarətdir ki, kredit təşkilatının filialı kredit təşkilatına icazə verilmiş bank fəaliyyətinin hamısını və ya bir hissəsini həyata keçirir. Kredit təşkilatının nümayəndəliyi isə bank fəaliyyətini həyata keçirmək hüququna malik deyildir; o, yalnız kredit təşkilatının mənafeələrini təmsil və müdafiə edir.

XVI FƏSİL ÜZRƏ SXEM

XVI FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Вишневский А.А. Банковское право Европейского Союза. Учебное пособие. М., 2000, 390 с.
2. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл.28).
3. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012(гл.X1, §3).

XVII FƏSİL. AVROPA RƏQABƏT HÜQUQU

17.1. Avropa rəqabət hüququ müstəqil hüquq sahələrindən biri kimi

17.1.1. Avropa rəqabət hüququ anlayışı

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqı bir neçə vacib istiqamətdə fəaliyyət göstərir. **Rəqabət sahəsində ümumi siyasət** bu istiqamətlərdən biri sayılır. Avropa İttifaqının bu fəaliyyət istiqamətinə həm də **ümumi an-tiinhisar siyasəti** deyilir. Xatırlatmaq istərdik ki, Avropa İttifaqı tərəfindən ümumi siyasət həm də digər sahələrdə (məsələn, aqrar, nəqliyyat, ticarət və s.) həyata keçirilir.

Avropa İttifaqında formalaşmış daxili (ümumi) bazann normal fəaliyyət göstərməsi üçün rəqabət sahəsində həyata keçirilən ümumi siyasətin mühüm əhəmiyyəti vardır. Avropa hüququna görə, ümumi (daxili) bazar dedikdə daxili sərhədləri olmayan elə bir məkan başa düşülür ki, həmin məkanda həm malların, həm şəxslərin, həm kapitallann, həm də xidmətlərin sərbəst şəkildə hərəkəti təmin olunur. Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazarının fəaliyyətini tənzimləyən hüquq normalannm sistemi Avropa daxili bazar hüququ adlanır. Avropa daxili bazar hüququ isə Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biridir.

İstənilən, o cümlədən Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazarmın düzgün və normal fəaliyyət göstərməsi üçün bir neçə şərt əməl olunmalıdır. Bu şərtlərdən biri bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazarında ədalətli, açıq və sağlam rəqabət təmin edilməlidir. Belə rəqabət, yaddan çıxarmamalıyq ki, daxili sərhədləri olmayan məkanın, yəni təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin mövcud olduğu ümumi (daxili) bazann fəaliyyət göstərməsinin vacib elementi, zəruri komponenti sayılır; həmin bazar «rəqabətli bazar» adlanır. **Rəqabətli bazar** isə, öz növbəsində, sağlam iqtisadiyyatın əsası hesab olunur.

İştirakçılar (bazar iştirakçılan, təsərrüfat subyektləri) daxili bazarda (ümumiyyətlə, vahid iqtisadi məkanda) öz aralarında bərabər şərtlər əsasında, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, rəqabət aparmalıdırlar. Rəqabət, şübhəsiz, bazarın maksimum effektiv işləməsinə, tələb və təklif arasında dəqiq balansın müəyyənləşdirilməsinə, habelə məhdudlaşdınmış resurslardan daha səmərəli şəkildə istifadə olunmasına imkan verir. Bazarda apanlan rəqabət sayəsində həm də malların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onların çeşidlərinin artırılması, istehlakçıların istəklərinin lazımınca nəzərə alınması və nəhayət, texniki proqresin inkişaf etdirilməsi mümkün olur; bazarda rəqabət nə qədər yüksək olarsa, istehlakçıların hüquqları da o qədər yaxşı təmin olunur. Azad bazar iqtisadiyyatının effektivliyinin artırılması, habelə innovasiyalar üçün əlverişli mühit yaradılması da, əlbəttə, ilk növbədə, ədalətli rəqabətdən asılıdır. Bütün bunlara görə Avropa İttifaqı tərəfindən rəqabət sahəsində ümumi siyasət

həyata keçirilir. Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi ümumi rəqabət siyasəti, təbii ki, müəyyən hüquq normalalarının vasitəsi ilə tənzimlənir; həmin normalaların sistemi Avropa rəqabət hüququ adlanır.

Avropa rəqabət hüququ dedikdə hüquq normalannın elə məcmusu başa düşülür ki, həmin normalanın vasitəsi və köməyi ilə Avropa İttifaqının ümumi (daxili) bazarında iştirakçılar (bazar subyektləri) arasında aparılan rəqabətin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Avropa rəqabət hüququ Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə daxil olan müstəqil sahələrdən biridir.

17.1.2. Avropa rəqabət hüququnun nizamlaşdırma predmeti

Avropa rəqabət hüququna verdiyimiz elmi (doktrinal) anlayışdan məlum olur ki, o, **Avropa İttifaqının daxili bazarında aparılan rəqabətlə bağlı olan münasibətləri** tənzimləyir. Məhz həmin münasibətlər Avropa rəqabət hüququnun özünəməxsus **nizamlaşdırma predmetini** təşkil edir. Özünəməxsus nizamlaşdırma predmetinə malik olması isə, öz növbəsində, **Avropa rəqabət hüququnun** formalaşmasını və Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi tanınmasını şərtləndirir. Sözügedən hüquq sahəsi həm də **Avropa İttifaqı antiinhisar hüququ** adlanır; onun bu cür adlanması isə təsadüfi xarakter daşıyır. Məsələ burasındadır ki, rəqabətli bazar uzun (qeyri-məhdud) müddətə mövcud ola bilməz. Belə ki, müəyyən şəxslərin hərəkətləri nəticəsində bazar inhisarlaşdırılır. İnhisarçı adlanan həmin şəxslər bazara və alıcılara öz şərtlərini diktə edirlər. Bu kimi inhisarçılıq hərəkətləri buna səbəb olur ki, bazarda rəqabət itir və onun müsbət nəticələrindən əsər-əlamət qalmır. Özlərinə sərf edən qiymətlər müəyyənləşdirən inhisarçıları nə malların keyfiyyəti, nə resurslardan səmərəli istifadə, nə də istehsal-texnoloji inkişaf maraqlandırmır. Şübhəsiz, inhisarlaşma nəinki bazanın özünə, həmçinin bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir. Buna görə də bazanın inhisarlaşmasına qarşı mübarizə aparılır; mübarizə aparmaq üçün istənilən dövlət, o cümlədən Avropa İttifaqı tərəfindən müvafiq antiinhisar siyasəti həyata keçirilir.

Təbii ki, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi antiinhisar siyasətinin hüquqi əsası olmalıdır. Belə əsas rolunda məhz Avropa antiinhisar hüququ çıxış edir. Bu müstəqil hüquq sahəsinin məqsədi Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazanın inhisarlaşdırılmasına yol verməməkdən və bazarda yüksək səviyyəli rəqabəti qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Həm də bazarda yüksək səviyyəli rəqabəti qoruyub saxlamaq məqsədinə xidmət etməsi səbəbindən həmin hüquq sahəsi Avropa rəqabət hüququ da adlanır. Hətta bəzi müəlliflər «Avropa rəqabət hüququ» termininin işlədilməsinə üstün-

lük verirlər.' «Avropa İttifaqının rəqabət hüququ» kimi termindən istifadə edən alimlərə də təsadüf olunur.[^] Hesab edirik ki, «Avropa İttifaqının antiinhisar hüququ», «Avropa İttifaqının rəqabət hüququ» və «Avropa rəqabət hüququ» eynimənalı (sinonim) anlayışlardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa İttifaqı antiinhisar hüququ elə bir hüquq sahəsidir ki, onun vasitəsi ilə Avropa İttifaqında rəqabət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Avropa rəqabət hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən münasibətlərin, yəni rəqabət münasibətlərinin (onlara həm də antiinhisar münasibətləri deyilir) mümkün iştirakçıları Avropa rəqabət hüququnun subyektləri adlanır. Müəssisələr Avropa rəqabət hüququnun əsas və başlıca subyekti hesab edilir. Bazarda, o cümlədən Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazarında rəqabət məhz müəssisələr arasında gedir. Söhbət, ilk növbədə, özəl (qeyri-dövlət), yəni xüsusi təsərrüfat müəssisələrindən gedir ki, onlar bazar iqtisadiyyatı sahəsində iqtisadi mübarizənin əsas iştirakçıları hesab edilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, müəssisələr bazarda haqlı rəqabəti pozan şəxslərdir. Onların hərəkətləri nəticəsində bazarda rəqabətə zərər vurulur. Müəssisələr antirəqabət hərəkətlərinin subyektləridir; buna görə də onlar rəqabət hüququnu pozan şəxslər hesab edilir. Avropa rəqabət hüququnun üzərinə düşən vəzifələrdən biri bundan ibarətdir ki, bazarda müəssisələrin inhisarçılıq fəaliyyətinə yol verilməsin və onların antirəqabət hərəkətlərinin qarşısı alınsın.

Avropa rəqabət hüququnun subyektləri sırasına həm də üzv-dövlətlər daxildir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, dövlət «müəssisə» kimi təsərrüfat subyekti hesab edilir. Təsərrüfat subyekti kimi dövlətin hərəkətləri isə antiinhisar qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Nəinki dövlət, həmçinin dövlət müəssisələri hesab edilən təsərrüfat subyektləri Avropa rəqabət hüququnun subyekti kimi tanınır. Unutmaq olmaz ki, dövlət müəssisələrinin iqtisadiyyat sahəsində iştirak etməsi mümkün olan məsələdir.

Avropa rəqabət hüququnun subyekti kimi Avropa Komissiyası haqqında xüsusilə danışmaq lazımdır. Onun hüququ vardır ki, müəssisələr rəqabəti pozduqda müvafiq təhqiqat aparsın. Avropa Komissiyası rəqabətin pozulmasına görə cərimə sanksiyası tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olan orqandır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, 2000-ci ildə Avropa Komissiyası tərəfindən tətbiq edilən cərimə sanksiyalarının ümumi məbləği 199,5 milyon avro olmuşdur. Avropa rəqabət hüququ tarixində Avropa Komissiyası dəfələrlə iri konsernlərə yüksək məbləğdə cərimə sanksiyası tətbiq etmişdir; məsələn, antiinhisar qanunvericiliyi pozduğuna görə Intel şirkəti 1,06 mlrd avro məbləğində cərimə olunmuşdur və s.[^]

Məsələn, bax: Тотьев К.Ю. Конкурентное право. М., 2000; Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник/Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл.35).

[^] Михайлова Н.С. Конкурентное право ЕС. Учебное пособие по спецкурсу. М., 2009, 143 с.

[^] URL:<http://www.habrahabr.ru>

17.2. Avropa rəqabət hüququnun mənbələri və prinsipləri

17.2.1. Avropa rəqabət hüququnun mənbələri

Avropa rəqabət hüququnun əsas mənbəyi **təsis müqavilələri** hesab olunur. Rəqabət hüququna aid olan ümumi müddəaları məhz təsis müqavilələri müəyyənləşdirir. Təsis müqavilələrində daxili bazarda rəqabətin tənzimlənməsinə həsr olunan normalar nəzərdə tutulmuşdur. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədən** (01.12.2009-cu il tarixdə Lissabon Müqaviləsi ilə qüvvəyə minmişdir) gedir. Daxili bazarda rəqabətin tənzimlənməsinə həsr edilən normalar həmin müqavilənin VII bölməsinin 1-ci fəslində cəmlənmişdir. VII bölmə «Rəqabətin ümumi qaydalan, vergitutma və qanunvericiliyin yaxınlaşdırılması», 1-ci fəsil isə «Rəqabət qaydalan» adlanır. Həmin fəsil 2 hissədən ibarətdir: özündə 101-106-cı maddələri birləşdirən 1-ci hissə bazarda özəl (qeyri-dövlət) müəssisələrinin davranışını tənzimləyir və özəl müəssisələrə aid olan rəqabət qaydalanı müəyyənləşdirir; fəslin 2-ci hissəsi isə bazarda dövlətin davranışını (müəssisələrə dövlət köməyi olunmasını) nizama salır ki, onun tərkibinə 107-109-cu maddələr daxildir.

Beləliklə, daxili bazarda rəqabətin tənzimlənməsinə həsr olunan 1-ci fəsil cəmi 9 maddədən ibarətdir. Söhbət 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108 və 109-cu maddələrdən gedir; 101 və 102-ci maddələrdə bazarda özəl müəssisələrin davranışını tənzimləyən əsas qaydalar müəyyən edilmişdir.

Sözgedən sənədin 107, 108 və 109-cu maddələri isə dövlət köməyinin göstərilməsini tənzimləyən qaydaları müəyyənləşdirir. Həmin maddələr «Dövlət köməyi» adlanan 2-ci hissədə (söhbət 1-ci fəslin 2-ci hissəsinin adından gedir) birləşmişdir. Bu maddələrin vasitəsi ilə dövlət köməyinin tənzimlənməsi həyata keçirilir: 107-ci maddə bazarda rəqabətin pozulmasına gətirib çıxara biləcək dövlət köməyinin qadağan olunmasına həsr edilmişdir; 108-ci maddə yoxlama-nəzarət fəaliyyətinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur ki, söhbət Avropa Komissiyası və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən həyata keçirilən yoxlama-nəzarət fəaliyyətinin nizamlanmasından və qaydaya salınmasından gedir; 109-cu maddə isə Avropa İttifaqı Şurasını qanunvericilik səlahiyyəti ilə təmin edir.

Təsis müqavilələri həm də Avropa İttifaqı tərəfindən həyata keçirilən antiinhisar siyasətinin ümumi qaydalarını müəyyənləşdirir. Bu siyasət isə Avropa İttifaqının ümumi (daxili) bazarında rəqabətin təmin edilməsinə, qorunub saxlanılmasına və müdafiə olunmasına yönəlmişdir.

Avropa İttifaqına dair Müqavilə (1992-ci il) də Avropa rəqabət hüququnun mənbəyidir. Həmin müqavilənin 3-cü maddəsi Avropa İttifaqının müstəsna səlahiyyətinə aid olunan məsələləri sadalayır; rəqabət hüququ həmin məsələlərdən biridir. Deməli, rəqabət münasibətləri yalnız Avropa İttifaqı səviyyəsində (Avropa İttifaqının normativ aktları ilə) tənzimlənir.

Avropa İttifaqı institutlarının rəqabət sahəsində qəbul etdikləri normativ aktlar (onlar ikinci hüquq aktları adlanır) Avropa rəqabət hüququnun digər mənbə növü hesab edilir. Həmin aktların köməyi və vasitəsi ilə Avropa İttifaqının rəqabət sahəsində həyata keçirdiyi siyasət - antiinhisar siyasəti konkretləşdirilir. Söhbət **reqlament və direktiv** formasında şəbül edilən aktlardan gedir. Rəqabətə aid məsələlərin tənzimlənməsində, xüsusən də, reqlament formasında qəbul edilən aktların rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn, 21.12.1989-cu il tarixdə qəbul olunan 406489(EEC) nömrəli reqlament Avropa Komissiyasını iqtisadi konsentrasiya sahəsində müvafiq səlahiyyətlə təmin edir ki, bu səlahiyyət əsasında Avropa Komissiyası bazarda iqtisadi konsentrasiyaya nəzarət edir; 20.01.2004-cü ildə iqtisadi konsentrasiya haqqında yeni 1392004(EC) nömrəli reqlament qəbul edildi ki, həmin reqlamentə görə, konsentrasiya iki müstəqil müəssisənin birləşməsi və ya müəyyən bir müəssisənin digəri üzərində nəzarəti ələ keçirməsidir (əldə etməsidir).'

Avropa rəqabət hüququnun mənbəyi rolunda həm də **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları** çıxış edir. Bu orqanın məhkəmə praktikası ilə rəqabətin tənzimlənməsinə aid olan əksər anlayışların və terminlərin mənasına aydınlıq gətirilir. Məsələn, Avropa rəqabət hüququnun əsas subyekti sayılan müəssisəyə Avropa İttifaqı antiinhisar qanunvericiliyində anlayış verilmir; buna görə də həmin məsələnin əsas mənbəyi Avropa İttifaqı Məhkəməsinin praktikası sayılır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi «müəssisə» anlayışını (terminini) təfsir edərək göstərmişdir ki, bazarda iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan və sərbəst iradəyə malik olan istənilən subyekt müəssisə hesab olunur. Avropa İttifaqı Məhkəməsi müxtəlif işlərə baxarkən dövlət məşğuliyyət orqanları (büroları), pensiya fondları, qeyri-kommersiya kooperativlərini, sertifikatlaşdırma orqanları və s. qumları rəqabət hüququnun subyekti kimi tanımışdır; o, bununla Avropa İttifaqı antiinhisar hüququ subyektlərinin dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm də müəyyən etmişdir ki, müəssisənin hansı hərəkətləri «rəqabətin pozulması» anlayışı ilə əhatə olunur.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm də Avropa rəqabət-hüquq normalarını təfsir edir. Bu zaman o, faktiki olaraq, yeni hüquq normaları yaradır.

Avropa hüququnun prinsipləri haqqında da danışmaq lazımdır. Söhbət Avropa hüququnun aliliyi, mütənəsiblik və subsidiarlıq kimi prinsiplərdən gedir. Qeyd etməliyik ki, rəqabət haqqında müddəalara həmin prinsiplərin tətbiqi prizmasından yanaşılmalıdır.

17.2.2. Avropa rəqabət hüququnun sahəvi prinsipləri

Avropa hüquq sistemində Avropa rəqabət hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi tanınmasında onun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin böyük

Göstərilən reqlamentlər barədə bax: URL.: <http://www.eur-lex.europa.eu>

rolu vardır. Belə ki, ayn-ayn meyarlar sayəsində Avropa rəqabət hüququ Avropa hüququnun tərkibində müstəqil hüquq sahəsi kimi, necə dəyərlər, status əldə edir. Həmin meyarlardan biri Avropa rəqabət hüququnun özünəməxsus prinsiplərə malik olması hesab edilir. Bu səbəbdən, yəni özü- nəxas prinsiplər müəyyənləşdirməsinə görə onlar Avropa rəqabət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri adlanır.

Avropa rəqabət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri dedikdə Avropa rəqabət hüququna xas olan, onun məzmununu müəyyənləşdirən əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür. Onlar ya Avropa rəqabət hüququnun ayn-ayn normalarında (Avropa rəqabət-hüquq normalarında) formulə olunur, ya da Avropa rəqabət hüququnun öz mahiyyətindən irəli gəlir. Odur ki, Avropa rəqabət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinin məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

Avropa rəqabət hüququ, ilk növbədə, **azad bazar rəqabəti prinsipindən** çıxış edir. Bu sahəvi (xüsusi) prinsipə görə, təsərrüfat subyektləri (müəssisələr) Avropa İttifaqının daxili bazarında sərbəst şəkildə iqtisadi mübarizə - rəqabət mübarizəsi apanrlar. Belə mübarizə bazanın maksimum effektiv işləməsinə, malların keyfiyyətinin yüksəlməsinə və texniki proqresin inkişafına təkan verir. Apanlan rəqabət mübarizəsi sağlam, haqlı, sivil və yüksək səviyyədə olmalıdır; həm də azad bazar rəqabətinin inkişafı üçün şərait yaradılmalıdır. O, sağlam bazar iqtisadiyyatının əsası sayılır ki, həmin bazarda təsərrüfat subyektı olan müəssisələr arasında rəqabət mübarizəsi apanhr.

Sözgedən prinsip, hər şeydən əvvəl, Avropa rəqabət hüququnun öz mahiyyətindən irəli gəlir. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazarında rəqabətin tənzimlənməsinə həsr olunan hüquq normaları Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin **VII** bölməsinin 1-ci fəslinə daxil olan maddələrdə (101-109-cu maddələrdə) ifadə edilmişdir. Həmin maddələr əsasında müəyyənləşdirmək mümkün olur ki, Avropa rəqabət hüququ azad bazar rəqabəti prinsipindən çıxış edir. Bu, məlum məsələdir.

Avropa rəqabət hüququ həm də **müəssisələrin bazarda antirəqabət hərəkətlərinin qarşısının alınması prinsipindən** çıxış edir. Bu, Avropa rəqabət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri sayılır. Həmin prinsipə görə, müəssisələr tərəfindən bazarda rəqabətin pozulması hallarının qarşısı alınmalıdır; əks halda, müəssisələr bazarda inhisarçılıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Bazarda rəqabətin pozulması hallarının qarşısının alınması üçün müvafiq yoxlama fəaliyyəti həyata keçirilməlidir; həmin fəaliyyəti həyata keçirmək vəzifəsi isə Avropa Komissiyasının və Rəqabət Departamentinin üzərinə düşür. Onlar bazarda müəssisələrin rəqabət-hüquq normalarına əməl etmələrini yoxlayırlar. Avropa Komissiyası cari yoxlama aparmaq hüququna malikdir ki, belə yoxlama nəticəsində bazanın və bazarda rəqabətin vəziyyəti təhlil olunur, habelə rəqabətin pozulması hallarının müəyyənləşdirilməsi üçün digər mənbələrdən istifadə edilir.

Bazarda müəssisələr tərəfindən rəqabətin pozulması hallarının araşdırılması üçün Avropa Komissiyası təhqiqat aparmaq hüququna malikdir. Avropa Komissiyasının həm də səlahiyyəti vardır ki, rəqabətin pozulmasına görə müəssisələrə qarşı cərimə sanksiyası tətbiq etsin.

Bazarın inhisarlaşmasının yolverilməzliyi prinsipi Avropa rəqabət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Avropa rəqabət hüququnun belə bir prinsipdən çıxış etməsi təbii olub, təsadüfi xarakter daşımır. Axı, inhisarlaşma nəinki bazanın özünə, həmçinin bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir. Əgər bu və ya digər ölkədə bazarların çox hissəsi inhisarlaşarsa, bu, həmin ölkədə iqtisadi böhran vəziyyətinin yaranmasına səbəb olur.

Bazanın inhisarlaşmasına yol verməmək üçün Avropa rəqabət hüququ bazarda bir neçə müstəqil təsərrüfat subyektinin davranışının koordinasiyasını (əlaqələndirilməsini) qadağan edir. Bu barədə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 101-ci maddəsində birbaşa göstəriş nəzərdə tutulmuşdur. Avropa rəqabət hüququ həm də hər hansı bir müəssisənin bazarda öz üstün mövqeyindən istifadə etməsini yasaqlayır. Sözügedən müqavilənin 102-ci maddəsində deyilir ki, bir müəssisənin bazarda öz üstün mövqeyindən istifadə etməsi qadağan olunur. Aydın məsələdir ki, özünün üstün mövqeyindən müəssisənin istifadə etməsi buna səbəb olur ki, müəssisə bazardakı durumu istədiyi və ona lazım olan səmtə yönəlir, azad rəqabət mexanizmlərini pozur.

Müəssisələr bazarda inhisarçılıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Belə fəaliyyət, əlbəttə, azad rəqabətlə bir araya sığmır və onunla ziddiyyət təşkil edir. Bu cür fəaliyyət həm də bazanın inhisarlaşmasına gətirib çıxarır. Oudur ki, Avropa rəqabət hüququ **müəssisələrin inhisarçılıq fəaliyyətinin qadağan olunması prinsipindən** çıxış edir. Bu sahəvi (xüsusi) prinsipə görə, müəssisələrin bazarda inhisarçılıq hərəkətləri etməsi yolverilməzdir. Belə hərəkətlər isə müxtəlif formalarda edilir. İnhisarçılıq fəaliyyəti rəqabətə yol verilməməsinə, yaxud onun məhdudlaşdırılmasına və ya aradan qaldırılmasına yönəlmiş fəaliyyətdir.

Avropa rəqabət hüququna görə, həm də **dövlət köməyi qadağan olunur**. Bu, Avropa rəqabət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Dövlət köməyinin qadağan olunması prinsipi Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 107-ci maddəsində formulə edilmişdir. Həmin prinsipə görə, dövlətin öz müəssisələrinə yardım etməsinə yol verilmir ki, belə yardım nəticəsində həmin müəssisə başqa rəqib müəssisələrlə müqayisədə daha üstün mövqedə ola bilər. Bu da, öz növbəsində, demək olar ki, bazarda azad rəqabətin həmişə pozulmasına gətirib çıxarır. Unutmaq olmaz ki, dövlətin fəaliyyəti Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazarda rəqabətin pozulmasının ən geniş yayılmış səbəblərindən biridir. Buna görə də Avropa İttifaqında müəssisələrə dövlət köməyi qadağan olunur. Bu, ümumi qaydadır. Lakin müəyyən halda ümumi qaydadan istisnaya yol verilir.

Bazarda rəqabətə nəzarət olunması Avropa rəqabət hüququnun sa- həvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, Avropa İttifaqı bazarda aparılan rəqabət mübarizəsi üzərində nəzarət həyata keçirir. Həyata keçirilən nəzarətin məqsədi bazarın inhisarlaşması qarşısını almaq, inhisarlaşmaya yol verməmək, habelə bazarda müəssisələr arasında aparılan rəqabətin səviyyəsini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Söhbət yüksək səviyyəli rəqabətin qorunub saxlanılmasından gedir. Nəzarət təkcə əsas bazar subyektləri hesab edilən müəssisələr üzərində həyata keçirilmir; həm də dövlətlərin özlərinin davranışına nəzarət olunur. Axı, dövlətlər öz hərəkətləri ilə bazarda rəqabəti ciddi şəkildə poza bilərlər. Unutmaq olmaz ki, dövlətlərin hərəkətləri nəticəsində Avropa İttifaqının daxili bazarda rəqabət tez-tez hallarda pozulur.

Nəzarət, xüsusən də, müəssisələrin konsentrasiyası üzərində həyata keçirilir. Belə ki, müəssisələrin konsentrasiyası onların birləşməsinə səbəb olur. Müəssisələrin birləşməsi isə azad bazar rəqabəti üçün təhlükədir. Birləşmiş müəssisələr nəinki azad bazar rəqabəti üçün təhlükə törədir, onlar həmçinin potensial (mümkün) inhisarçılardır. Buna görə də milli antiinhisar siyasətində müəssisələrin birləşməsi məsələsinə böyük diqqət yetirilir.

Avropa rəqabət hüququ həm də **dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi prinsipindən** çıxış edir ki, bu, Avropa rəqabət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinə aid olan prinsiplərdən biridir. Həmin prinsipə görə, dövlət müəssisələrinin bazarda fəaliyyəti nizamlanır və qaydaya salınır; əks halda, dövlət müəssisələrinin hərəkətləri rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, yaxud aradan qaldırılmasına, təsərrüfat subyektlərinin və istehlakçıların mənafələrinin pozulmasına gətirib çıxarardı. Dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti isə Avropa rəqabət-hüquq normalan vasitəsi ilə tənzimlənir. Əgər müəssisələrin idarə olunmasında dövlət iştirak edərsə, onlar dövlət müəssisələri hesab olunur; belə müəssisələr iqtisadiyyatın dövlət bölməsində fəaliyyət göstərir. Avropa rəqabət hüququ belə bir prinsipdən çıxış edir ki, dövlət və özəl müəssisələrə münasibətdə diskriminasiyaya (ayrı-seçkiliyə) yol verilməməlidir.

Avropa rəqabət hüququ həmçinin belə bir prinsip müəyyənləşdirir ki, **təbii inhisar fəaliyyəti tənzimlənməlidir**. Təbii inhisar fəaliyyəti hazırkı şəraitdə rəqabətin mümkün və ya məqsədəuyğun olmadığı sahədə inhisarçılıqdır. Təbii inhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsi prinsipi Avropa rəqabət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına aid olunur.

Təbii inhisarçılar elə müəssisələrdir ki, onlar bu və ya digər xidmət sahəsində təbii inhisar mövqeyinə malikdirlər. Belə müəssisələr ümumi iqtisadi əhəmiyyətli xidmətlər göstərir. Ümumi iqtisadi əhəmiyyətli xidmətlərə isə telekommunikasiya (kabel), dəmir yolu nəqliyyatı, rabitə, neft-qaz boru kəməri və s. xidmətlər aiddir.

Təbii inhisarçılar özlərinin təbii inhisar mövqeyindən sui-istifadə etməməlidir. Onların fəaliyyəti üzərində xüsusi formada antiinhisar nəzarəti həyata keçirilir. Bu yolla təbii inhisarçıların fəaliyyəti tənzimlənir.

Avropa rəqabət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biri budur ki, **təsərrüfat subyekti (müəssisə) bazardakı öz üstün mövqeyindən sui-istifadə etməməlidir**. Üstün mövqe imkan verir ki, öz iqtisadi potensialına əsaslanan təsərrüfat subyekti bazardakı rəqabətə həlledici təsir göstərsin və bununla da digər iştirakçıların bazara daxil olmasını çətinləşdirsin.

17.3. Avropa İttifaqında rəqabətin hüquqi tənzimlənməsi

17.3.1. Özəl müəssisələrin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Müəssisələr Avropa rəqabət hüququnun əsas subyekti sayılır. Avropa İttifaqının ümumi (daxili) bazannda rəqabət mübarizəsi məhz müəssisələr arasında apanılır. Buna görə də Avropa rəqabət hüququ bazarda müəssisələrin davranışının, yəni onların etdikləri hərəkətlərin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Tənzimləmə isə Avropa rəqabət-hüquq normalan (qaydalan) əsasında həyata keçirilir (ingiliscə «trust»).'

Avropa İttifaqında müəssisələr iki növə bölünür ki, həmin növlər dövlət və özəl (qeyri-dövlət) müəssisələrdən ibarətdir. Lakin, Avropa İttifaqında, formal olaraq, belə bölgü aparılmır. Buna baxmayaraq, mülkiyyət formasına görə müəssisələrin de-fakto iki növünün (dövlət və özəl müəssisələrin) bir-birindən fərqləndirilməsi təbii olub, hüquqi əhəmiyyətə və mənaya malikdir. Lakin Avropa rəqabət hüququ belə bir əsas prinsiptən çıxış edir ki, dövlət və özəl müəssisələrə münasibətdə diskriminasiyaya yol verilməməlidir, yəni dövlət və özəl müəssisələrə ayn-seçkilik qoyulmur. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Mükavilənin 345-ci maddəsində deyilir ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, müəssisələrin fəaliyyətinə qiymət verilməsinə yanaşma eynidir.

Dövlət müəssisələri iqtisadiyyatın dövlət bölməsində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləridir; özəl müəssisələr isə iqtisadiyyatın xüsusi (qeyri-dövlət) bölməsində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə deyilir. Avropa rəqabət-hüquq normalan, ilk növbədə, özəl müəssisələrə tətbiq olunur. Avropa rəqabət-hüquq normalan tənzimləmə sferasına həm də dövlət müəssisələrinin bazardakı fəaliyyəti daxildir (bu şərtlə ki, belə fəaliyyətə Avropa hüququnun xüsusi normaları şamil olunmasın). Deməli, həm özəl, həm də dövlət müəssisələrinin bazardakı fəaliyyəti Avropa rəqabət hüququnun tənzimləmə predmetinə daxildir. Başqa sözlə, Avropa rəqabət-hüquq normalan həm özəl, həm də dövlət müəssisələrinə tətbiq edilir. Bundan ötrü, yəni Avropa rəqabət-hüquq normalan - antiinhisar qaydalanm bu və ya digər quruma tətbiq olunması üçün həmin qurum «müəssisə» kimi tanınmalıdır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, bazarda iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən və sərbəst iradəsi olan istənilən subyekt **müəssisə** adlanır. ^ Bu və ya digər qurumun müəssisə kimi

‘ URL:<http://www.ec.europa.eu> ■

URL:<http://www.bibliofond.ru>

tanınması üçün o, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmalıdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirmək hər hansı qurumun (subyektin) müəssisə hesab edilməsi üçün əsas və həlledici meyardır. Buna görə də müəssisə anlayışına, ilk növbədə, **kommersiya təşkilatları (kommersiya hüquqi şəxsləri)** aiddir. Kommersiya təşkilatlarının (hüquqi şəxslərin) iqtisadi fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən və onu təsisçilər (iştirakçılar) arasında bölüşdürməkdən ibarətdir. Tam ortaqlıqlar, səhmdar cəmiyyətlər, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və s. qurumlar kommersiya hüquqi şəxslərinə aiddir.

Müəssisə anlayışına həm də **qeyri-kommersiya təşkilatları (qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri)** daxildir; onlar da iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmalıdır. Bu növ hüquqi şəxslərin mənfəət əldə etmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərmələri elə bir vacib şərt sayılmır. Belə ki, qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərinin həyata keçirdikləri fəaliyyət mənfəət əldə olunmasına yönəli də bilər, yönəlməyə də. Bildiyimiz kimi, qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərinin məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarət deyildir. Lakin, buna baxmayaraq, onlar iqtisadi fəaliyyətlə, hər şeydən əvvəl, sahibkarlıqla məşğul ola bilərlər.

Göründüyü kimi, «müəssisə» anlayışına hüquqi şəxslər aid olunur. Lakin Avropa İttifaqı Məhkəməsi «müəssisə» anlayışını «hüquqi şəxs» anlayışından daha geniş mənada işlədir. Belə ki, müəssisə anlayışına həm də hüquqi şəxs olmayanlar daxildir. Məsələn, hüquqi şəxs yaratmadan iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan fərdi sahibkarlar müəssisə kimi tanınır. Belə şəxslərin hüquqi şəxs statusu yoxdur. Hüquqi şəxs yaratmadan bazarda müstəqil və sərbəst fəaliyyət göstərən mütəxəssislər müəssisə anlayışına daxildir. Misal üçün, Avropa İttifaqı Məhkəməsi tanınmış opera müğənnilərini müəssisə kimi tanımışdır.

Dövlət orqanları da müəssisə kimi tanına bilər. Söhbət o dövlət orqanlarından gedir ki, onlar bazarda iqtisadi fəaliyyət həyata keçirsinlər. Əgər dövlət orqanı bazarda inzibati-tənzimləmə funksiyasını (fəaliyyətini) həyata keçirərsə, o, müəssisə kimi tanınmır. Hətta istənilən təsərrüfat subyekti özünün hüquqi statusundan, maliyyələşmə qaydasından və əsas fəaliyyətindən asılı olmayaraq, müəssisə hesab edilə bilər. Məsələn, Avropa İttifaqı Məhkəməsi dövlət məşğulluq bürolarını, sertifikatlaşdırma orqanlarını və s. qurumları müxtəlif işlərdə müəssisə kimi tanımışdır.

O müəssisələrin fəaliyyəti Avropa rəqabət hüququ - Avropa İttifaqı antiinhisar qanunvericiliyi ilə tənzimləyə bilər ki, onlar həm hüquqi, həm də iqtisadi cəhətdən müstəqil olsunlar. Yalnız belə müəssisələr bazarda fəaliyyət göstərən zaman müstəqil və sərbəst şəkildə qərarlar qəbul etmək imkanına malik olur.

Törəmə müəssisələrə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar müstəqil müəssisələr hesab edilmirlər. Belə ki, törəmə müəssisə əsas (baş) müəssisənin göstərişlərini yerinə yetirir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, törəmə müəssisəsinin davranışını (hərəkətini, fəaliyyətini) əsas (baş) müəssisə müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən törəmə müəssisənin bazarda müstəqil si

yasət yürütmək hüququ yoxdur. Odur ki, törəmə müəssisələrin bazardakı fəaliyyəti antiinhisar qanunvericiliyinin (Avropa rəqabət hüququnun) tən- zimetmə predmetinə daxil deyildir. Əgər törəmə müəssisələr Avropa İttifaqının rəqabət qaydalarını - antiinhisar qanunvericiliyini pozarsa, buna görə məsuliyyətə əsas müəssisə cəlb olunur.

Müəssisənin filialı da müstəqil deyildir. Belə ki, filial müəssisənin olduğu yerdən kənarında fəaliyyət göstərən təşkilati hissədir. Buna görə də filialın bazarda rəqabət qaydalarını pozmasına görə müəssisə məsuliyyət daşıyır.

Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları izah edərək göstərir ki, müəssisə insan kapitalı, maddi və qeyri-maddi resurslardan ibarət olan iqtisadi birlikdir; belə birlik Avropa İttifaqının rəqabət haqqında qanunvericiliyini pozmaq qabiliyyətinə malikdir. Bununla Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları Avropa antiinhisar hüquq subyektlərinin dairəsini daha da genişləndirmişdir.

Avropa rəqabət hüququnun - Avropa İttifaqı antiinhisar qanunvericiliyinin hüquqi tənziyyətə obyektini, ilk növbədə, özəl, yəni xüsusi mülkiyyət əsasında yaradılan müəssisələrin bazardakı davranışı (fəaliyyəti) təşkil edir. Bu növ müəssisələrin davranışını tənzimləyən əsas rəqabət-hüquq normaları Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 101 və 102-ci maddələrində ifadə olunmuşdur.

Sözgedən müqavilənin 101-ci maddəsi kollektiv antirəqabət hərəkətlərini (kollektiv inhisar fəaliyyətini) qadağan edir. Kollektiv antirəqabət hərəkətləri kollektiv antirəqabət praktikasındır. Kollektiv antirəqabət praktikasına görə, bir neçə müstəqil müəssisə özlərinin bazardakı fəaliyyətlərini (davranışlarını) koordinasiya edir, yəni əlaqələndirirlər. Bunun nəticəsində bazarda apanlar rəqabətə zərər vurulur, rəqabət pozulur. Odur ki, müqavilənin 101-ci maddəsi bir neçə müstəqil müəssisənin bazarda öz fəaliyyətlərinin (davranışlarının) koordinasiya olunmasını (əlaqələndirilməsini) qadağan edir. Belə koordinasiyanı (əlaqələndirməni) qadağan etmək, yəni 101-ci maddəni tətbiq etmək üçün **üç** şərtə əməl olunmalıdır.

Birinci şərt bundan ibarətdir ki, **müəssisələr arasında müvafiq sazişin bağlanması faktı mövcud olmalıdır**. Bu, **antirəqabət sazişi** adlanır. Antirəqabət sazişi bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına yönəlir. Belə sazişin bağlanması bazarda rəqabətin pozulmasına səbəb ola bilər. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, müəssisələr arasında antirəqabət sazişinin bağlanması kollektiv inhisarçılıq fəaliyyətinin (kollektiv antirəqabət hərəkətlərinin) formalardan biridir.

Antirəqabət sazişlərinin aşağıdakı **iki növü** fərqləndirilir:

- üfiqi sazişlər;
- şaquli sazişlər.

Üfiqi sazişlər istehsal-ticarət silsiləsinin eyni səviyyəsində olan, yaxud eyni bazarda bir-birləri ilə rəqabətə yol verməmək məqsədilə fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında bağlanan sazişdir. Məsələn, avtomobil istehsal edən müəssisələr və ya eyni sinifdən olan digər mallar istehsal

edən müəssisələr öz aralarında saziş bağlayırlar. Çox vaxt məhz üfqi sazişlər rəqabətin məhdudlaşdırılmasına yönəlir.

Şaquli sazişlər istehsal və ya ticarətin müxtəlif səviyyələrində olan müəssisələr arasında bağlanır. Məsələn, velosiped istehsal edən müəssisə və velosiped şini istehsal edən müəssisə arasında bağlanan saziş şaquli sazişdir. Bu növ saziş həm də müəssisələr ilə onların müştəriləri və mal- göndərənlər (satıcılar) arasında bağlana bilər.

Həm üfqi, həm də şaquli sazişlər rəqabəti poza bilər. Belə ki, hər iki sazişin növü antirəqabət xarakterlidir.

Bəzən, formal olaraq, müəssisələr arasında saziş bağlanmır; sadəcə, müəssisələrin birliyi (ittifaqı), məsələn, assosiasiya tərəfindən qərar qəbul edilir və belə qərar müəssisələrin birliyinə daxil olan bütün subyektlər üçün məcburi olur. Həmin qərarlar rəqabətin aradan qaldırılmasına, məhdudlaşdırılmasına və ya pozulmasına yönəlir, yaxud da bunlara gətirib çıxara bilər. Antirəqabət xarakterli olduğuna görə **müəssisələrin birliyi tərəfindən qəbul edilən qərar** da Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 101-ci maddəsi ilə qadağan olunur. Axı, belə qərarların qəbul edilməsi kollektiv inhisarçılıq fəaliyyətinin formalarından biridir. Bu, bazarda kollektiv antirəqabət hərəkətidir.

Sözəgədən müqavilənin 101-ci maddəsi həm də kartel praktikasını qadağan edir. Ona görə ki, kartel praktikası kollektiv antirəqabət hərəkətlərindən biri sayılır. Deməli, kartel praktikası antirəqabət xarakterli hərəkətdir. Digər tərəfdən, kartel praktikası kollektiv inhisarçılıq fəaliyyət formalarından biridir. Əgər müəssisələr bazarda sövdələşmə (razılışma) əsasında fəaliyyət göstərərlərsə, belə davranışa **kartel praktikası** deyilir.

Müəssisələr arasında bağlanan sazişin qadağan olunmasının **ikinci şərti** bundan ibarətdir ki, saziş Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər arasında **ticarətə toxunmaq qabiliyyətinə** malik olmalıdır. Ticarətə toxunmaq qabiliyyəti ticarətə təsir etmək imkanını ifadə edir. Əgər müəssisələr arasında bağlanan müvafiq antirəqabət sazişi üzv-dövlətlər arasında ticarətə toxunarsa, belə saziş qadağan olunur, yəni 101-ci maddə tətbiq edilir.

Sözəgədən 101-ci maddənin tətbiq olunmasının **üçüncü şərti** isə bundan ibarətdir ki, müəssisələr arasında saziş **rəqabəti məhdudlaşdırmaq, rəqabətin qarşısını almaq və ya rəqabəti pozmaq** məqsədilə bağlanmalıdır. Belə ki, bağlanmış saziş antirəqabət məqsədi güdməlidir. Söhbət həm də o sazişdən gedir ki, həmin saziş bazarda rəqabət üçün mənfəətli nəticələrə gətirib çıxarsın. Mənfəətli nəticələr dedikdə rəqabətin məhdudlaşdırılması, rəqabətin qarşısının alınması və ya rəqabətin pozulması başa düşülür. Əgər müəssisələr arasında bağlanmış saziş rəqabətin məhdudlaşdırılması, rəqabətin qarşısının alınması və ya rəqabətin pozulması ilə nəticələnsə, belə saziş qadağan olunur.

Əgər göstərilən üç şərt mövcud olarsa, Avropa Komissiyası müəyyən edir ki, **rəqabət hüququ** pozulmuşdur. Rəqabət hüququnun pozulmasının müəyyən edilməsi isə, öz növbəsində, hüquqi nəticələrə səbəb olur. Əsas hüquqi nəticə, yəni rəqabət hüququnun pozulmasının əsas hüquqi nəticəsi

bundan ibarətdir ki, müəssisələr arasında bağlanmış saziş «**puç əqd**» kimi tanınır. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 101-ci maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, rəqabət hüququnun pozulması bağlanmış sazişin puç hesab edilməsinə səbəb olur. Puç əqd isə hüquqi əhəmiyyəti və mənası olmayan sövdələşmədir, razılaşmadır.

Sual olunur: sazişin puç əqd hesab olunması nəyi ifadə edir? Birinci, puç əqd hesab edilmiş saziş **icra olunmur**. Belə ki, tərəflər puç əqd hesab edilmiş sazişi icra etməməlidirlər. İkinci, puç əqd hesab edilmiş sazişə **riayət olunmamalıdır**. Ona görə ki, belə sazişin tərəflər üçün məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Bu səbəbdən onlar məhkəmədə tələb edə bilməzlər ki, sazişə əməl olunsun. Digər tərəfdən, tərəflər öz və üçüncü şəxslərlə aralanndakı münasibətlərdə puç əqd hesab edilən sazişlərə istinad edə (əsaslanma) bilməzlər.

Ümumi qayda belədir ki, rəqabət hüququnu pozan saziş bütövlükdə puç əqd hesab edilir. Bəzən, müəssisələr arasında elə sazişlər bağlanır ki, onlann yalnız bir hissəsi rəqabət hüququnu pozur. Rəqabət hüququnu pozduğuna görə sazişin həmin hissəsi puç hesab edilir. Sazişin qalan hissəsi isə qüvvədə olub, öz hüquqi əhəmiyyətini və mənasını itirmir. Bu kimi hallarda saziş bütövlükdə puç əqd hesab edilmir.

Müəssisələr arasında bağlanmış sazişin puç əqd hesab edilməsinin digər hüquqi nəticəsi bundan ibarətdir ki, **saziş iştirakçıları məsuliyyətə cəlb olunurlar**; onlar **cərimə sanksiyası** formasında məsuliyyət daşıyırlar. Belə ki, puç əqd hesab edilən sazişi bağlayan tərəflər (saziş iştirakçıları) müəyyənləşdirilmiş qaydada cərimələnirlər.

Qeyd etdik ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 101-ci maddəsi bazar iştirakçılarının (müəssisələrin) öz davranışını koordinasiya etməsini (əlaqələndirməsini) qadağan edir. Bu, ümumi qadağan etmədir. Ümumi qadağan etməyə görə, antirəqabət sazişlərinin bağlanmasına yol verilmir; belə sazişlərin bağlanması hüquqaziddir. Lakin, müəssisələr arasında elə sazişlər bağlana bilər ki, belə sazişlərin bağlanması ümumi qadağan etməni istisna edir, yəni həmin sazişlərin bağlanması qadağan olunmur; onların bağlanması hüquqazidd hesab edilmir; əksinə, həmin sazişlər hüququayğun sazişlər kimi tanınır. Bundan ötrü belə sazişlər dörd tələbə (meyara) cavab verməlidir ki, həmin tələblər (meyarlar) 101-ci maddənin 3-cü bəndində göstərilmişdir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi həmin bəndi təfsir etmək yolu ilə aşağıda sadalanan **dörd tələbi (meyarı)** müəyyən etmişdir:!

- saziş istehsalın yaxşılaşdırılmasına və ya mallann bölünməsinə (yayılmasına) yönəlməli, yaxud texniki və ya iqtisadi tərəqqiyə kömək etməlidir;
- sazişin realizə olunması istehlakçıları ədalətli fayda ilə təmin etməlidir;
- saziş onun iştirakçıların üzərinə məhdudiyət qoymamalıdır;

- saziş onun iştirakçılanna imkan verməməlidir ki, onlar sazişin aid olduğu malların böyük hissəsini rəqabətdən qorusunlar.

Əgər bağlanmış saziş hər dörd tələbə (meyara) cavab verərsə, onda ümumi qaydadan istisnaya yol verilir. Belə ki, bu cür sazişlərin bağlanması qadağan olunmur və kollektiv antirəqabət praktikası hesab edilmir.

17.3.2. Fərdi antirəqabət praktikası

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəl (qeyri-dövlət) müəssisələr bazarda aparılan iqtisadi mübarizənin (rəqabət mübarizəsinin) əsas iştirakçıları hesab edilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bazarda apanlan rəqabət mübarizəsi, əsasən, onların arasında apanhr. Məhz özəl müəssisələr rəqabət hüququnu pozan subyektlər hesab edilir. Madam ki, bazarda rəqabət mübarizəsinin əsas iştirakçıları müəssisələrdir, pozuntuya yol verən subyektlər də onların özləridir. Bu, aydın məsələdir. Xüsusilə deməliyə ki, müəssisələr rəqabət-hüquq pozuntularının əsas subyekt kimi tanınır; bazardakı pozuntuların çoxunu məhz onlar törədirlər.

Pozuntu törədənlərin sayından asılı olaraq, müəssisələrin **iki cür hərəkəti** (praktika) fərqləndirilir:

- kollektiv antirəqabət hərəkəti (praktikası);
- fərdi antirəqabət hərəkəti (praktikası).

Əgər bir neçə müstəqil müəssisə razılığa gələrək bazarda öz hərəkətlərini (davranışlarını) əlaqələndirərlərsə (koordinasiya edərlərsə), bu, kollektiv antirəqabət praktikası adlanır. **Kollektiv antirəqabət praktikası** dedikdə bazarda bir neçə müəssisənin etdiyi elə hərəkət başa düşülür ki, bu hərəkət üzv-dövlətlər arasında ticarətə təsir etmək imkanına malik olub, rəqabətin kəsilməsinə (dayandırmasına), məhdudlaşdırılmasına və ya pozulmasına yönəlir, ya da bu kimi nəticələrə gətirib çıxarır. Bir daha xatırladıq ki, Avropa ittifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 101-ci maddəsi məhz kollektiv antirəqabət praktikasını (hərəkətini) qadağan edir. Ona görə ki, belə praktika kollektiv inhisarçılıq fəaliyyəti olub, bazarda apanlan rəqabət mübarizəsini pozur, ona zərər vurur.

Fərdi antirəqabət praktikasına gəldikdə qeyd etməliyik ki, bu növ praktika üçün təkcə bir müəssisənin hərəkəti kifayət edər. Söhbət bazarda üstün mövqeyə malik olan müəssisənin hərəkətindən gedir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 102-ci maddəsi bir müəssisənin - bazarda üstün mövqeyə malik olan müəssisənin hərəkətinin (davranışının) tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu maddə bir müəssisə tərəfindən rəqabətin pozulmasına yol verilməməsinə yönəlmişdir. Belə ki, hər hansı müəssisə bazarda müəyyən üstün mövqeyə malik ola bilər. Üstün mövqeyə malik olmaq imkan verir ki, o, müstəqil surətdə, öz birtərəfli hərəkətləri ilə bazanın işinə ciddi şəkildə təsir etsin. Müəssisə tərəfindən ciddi şəkildə göstərilən təsirə həm də bazardakı rəqabətin vəziyyəti məmz qalır.

Sözügədən müqavilənin 102-ci maddəsi fərdi antirəqabət praktikasını qadağan edir. Fərdi antirəqabət praktikası dedikdə bazarda üstün mövqeyə malik olan bir müəssisənin etdiyi elə bir inhisarçılıq hərəkəti başa düşülür ki, bu hərəkət rəqabətin pozulmasına səbəb olur. Həmin hərəkət sayəsində müəssisə bazarın vəziyyətini öz maraqlarına uyğun istiqamətdə dəyişdirir və azad bazar mexanizmlərinin normal fəaliyyət göstərməsinə maneçilik törədir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 102-ci maddəsini tətbiq etmək üçün hansı şərtlərin mövcud olması tələb edilir? Bu suala cavab olaraq bildiririk ki, həmin şərtlər, yəni meyarlar 102-ci maddənin özündə göstərilmişdir. Əgər bu şərtlərin mövcud olması müəyyən edilərsə, onda müəssisənin bazardakı öz üstün mövqeyindən bazanın vəziyyətini ona lazım olan istiqamətdə dəyişdirməsi üçün istifadə etməsi fərdi antirəqabət praktikası - fərdi inhisarçılıq hərəkəti hesab edilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, fərdi antirəqabət praktikası fərdi inhisarçılıq hərəkəti deməkdir.

Birinci şərt, qeyd etməliyik ki, **müəssisənin bazarda üstün mövqə tutmasıdır**. Əgər müəssisənin bazardakı vəziyyəti ona rəqabətə həlledici təsir göstərməyə imkan verərsə və bununla digər iştirakçıların bazara daxil olması çətinləşərsə, bu o deməkdir ki, həmin müəssisə bazarda üstün mövqeyə malikdir. Bazarda üstün mövqə tutan müəssisə öz birtərəfli hərəkətləri ilə, müstəqil surətdə bazarın və bazardakı rəqabətin vəziyyətinə, işinə ciddi şəkildə təsir etmək qabiliyyəti olan təsərrüfat subyektidir. Göründüjoi kimi, müəssisənin bazarda üstün mövqə tutması ona imkan verir ki, bazardakı rəqabətə həlledici təsir göstərsin. **Rəqabət** dedikdə bazar subyektləri arasında təsərrüfat fəaliyyətinin ən əlverişli şərtləri uğrunda mübarizənin elə bir forması başa düşülür ki, bu zaman bazar subyektlərinin fəaliyyəti onların hər birinin bazarda əmtəə dövriyyəsinin ümumi vəziyyətinə təsir etmək imkanını əsaslı surətdə məhdudlaşdırır və istehlakçıya lazım olan malların istehsalını stimullaşdırır. **Bazar subyektləri** (onlara bazar iştirakçılığı da deyilir) dedikdə bazar münasibəti iştirakçıları olan təsərrüfat subyektləri başa düşülür.

İkinci şərt ondan ibarətdir ki, **müəssisə bazardakı üstün mövqeyindən sui-istifadə etsin**; bu da, öz növbəsində, rəqabətin pozulmasına gətirib çıxarır. Qeyd etməliyik ki, müəssisənin bazarda üstün mövqə tutması öz-özlüyündə pozuntu hesab edilmir və fərdi antirəqabət praktikası (fərdi inhisarçılıq hərəkəti) sayılmır. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, Avropa rəqabət hüququ müəssisənin bazarda üstün mövqə tutmasını qadağan etmir; əksinə, Avropa rəqabət hüququ buna yol verir. Əgər azad, ədalətli, haqlı və sivil rəqabət şəraitində müəssisə bazarda üstün mövqə tutarsa və liderlik edərsə, bu ondan xəbər verir ki, həmin müəssisə rəqibləri ilə müqayisədə daha effektiv və uğurlu fəaliyyət göstərir. Heç də sirr deyil ki, əgər müəssisənin bazarda üstün mövqə tutması qanunvericiliklə qadağan edilərsə, bu, elə onun məhsuldar işləməsinə və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə təsir edən stimulan məhrum edilməsi demək olardı. Aydın mə

sələdir ki, məhsuldar işləməsi və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün müəssisənin stimulu olmalıdır. Müəssisənin bazarda üstün mövqə tutmasına yol (icazə) verilməsi məhz belə stimulu rolunu oynayır.

Müəssisənin bazarda üstün mövqə tutması qadağan olunmur ki, bu, müasir bazar iqtisadiyyatının reallığıdır; buna görə müəssisəni nə cəzalandırmaq, nə də ona hər hansı sanksiya tətbiq etmək olar. Nəzərə alınmalıdır ki, müəssisənin bazarda üstün mövqə tutması ilə Avropa İttifaqının rəqabət qaydalan bir araya sığır. Lakin, burada bir problem məsələ odur ki, müəssisə bazarda öz üstün mövqeyindən sui-istifadə etsin; məhz bazarda öz üstün mövqeyindən sui-istifadə etməsinə görə müəssisə cəzalandırılır və ona sanksiya tətbiq olunur. Axı, bazarda müəssisənin öz üstün mövqeyindən sui-istifadə etməsi rəqabət pozuntusu hesab olunur. Müəssisənin bazarda üstün mövqə tutması isə, özlüyündə, qeyd etdiyimiz kimi, rəqabət pozuntusu sayılmır.

Adətən, bazarda öz üstün mövqeyindən təkəb bir müəssisə sui-istifadə edir. Belə ki, bazarda üstün mövqəni əksər hallarda bir müəssisə tutur və həmin müəssisə də bazara bütövlükdə təsir etmək imkanına malik olur. Əgər müəssisə bazarda tutduğu üstün mövqədən sui-istifadə edərsə, buna **fərdi sui-istifadə** deyilir. Bazarda rəqabət, əsasən, fərdi sui-istifadəyə görə pozulur.

Bəzən də, bazarda rəqabətin pozulmasına **kollektiv sui-istifadə** halı səbəb olur. Belə ki, sözügedən müqavilənin 102-ci maddəsinin mətninə uyğun olaraq, bazarda üstün mövqədən təkəb bir deyil, həm də bir neçə müəssisə sui-istifadə edə bilər. Elə bazarlar mövcuddur ki, onlarda iqtisadi şəraitə görə sayı çox olmayan bir neçə müəssisə fəaliyyət göstərir. Belə bazarlarda həmin müəssisələr bir-birinə qarşı hansı hərəkətləri etməli olduqlarını qabaqcadan bildirirlər; öz hərəkətlərini koordinasiya etmədən (əlaqələndirmədən) onlar, faktiki olaraq, oxşar siyasət həyata keçirirlər. Nəticədə rəqiblər (kontragentlər) seçmək hüququndan məhrum olurlar; rəqiblər məcbur edirlər ki, təklif olunan şərtləri qəbul etsinlər və onlarla razılaşsınlar. Bu kimi hallarda bazarda rəqabət pozulur ki, ona bir neçə müəssisə tərəfindən yol verilən kollektiv sui-istifadə etmə səbəb olur.

Bəs, müəssisənin bazarda üstün mövqə tutması faktı necə müəyyənləşdirilir? Qeyd etmək lazımdır ki, həmin fakt yalnız əsaslandırılmış mürəkkəb elmi təhlil yolu ilə müəyyən edilə bilər. Digər tərəfdən, ekspertlər (mütəxəssislər) dəvət olunmalıdır; söhbət həm hüquqi, həm də iqtisadi məsələlər üzrə ekspertlərdən gedir. Ekspert rəyi əsasında müəssisənin bazarda öz üstün mövqeyindən sui-istifadə etməsi halı müəyyənləşdirilir.

Üçüncü şərt isə bundan ibarətdir ki, **müəssisə öz üstün mövqeyindən Avropa İttifaqının daxili bazarında və ya daxili bazarın əsas hissəsində sui-istifadə etsin.** Avropa İttifaqının daxili bazarı Avropa İttifaqının bütün ərazisini əhatə edən ümumi bazardır. Daxili bazanın əsas hissəsi dedikdə isə onun əhəmiyyətli olan hissəsi başa düşülür. Əgər müəssisə

özünün malik olduğu üstün mövqeyindən Avropa İttifaqının daxili baza- nında və ya daxili bazarın əsas hissəsində sui-istifadə edərsə, onda göstərilən müqavilənin 102-ci maddəsi tətbiq edilir və belə istifadə fərdi anti- rəqabət praktikası (fərdi inhisarçılıq hərəkəti) hesab olunur. Bu zaman, ilk növbədə, bazann, daha doğrusu, əmtəə bazannın nə demək olduğu sualına cavab verilməlidir. Bu suala əmtəə bazarı sərhədlərinin aşağıdakı üç amil üzrə müəyyənləşdirilməsi yolu ilə cavab verilir:

- mallann (xidmətlərin) növünə görə;
- məkana görə;
- zamana görə.

Göstərilən suala cavab tapmaq olduqca vacib məsələdir. Belə ki, adıçəkilən müqavilənin 102-ci maddəsinin, yəni Avropa İttifaqının rəqabət qaydalarının pozulması faktını müəyyənləşdirmək üçün bir neçə məqama aydınlıq gətirilməlidir: məsələn, müəssisənin bazarda tutduğu mövqe üstün mövqedirmi? müəssisə özünün üstün mövqeyindən sui-istifadə et- mişdimi? Rəqabət qaydalanm pozulması faktını müəyyənləşdirmək üçün çox vaxt əmtəə bazannın nə demək olduğu sualına cavab vermək həlledici əhəmiyyətə malik olur.

Bazarda üstün mövqe tutan müəssisənin hərəkəti bazann fəaliyyətini müəssisəyə sərfəli olan istiqamətdə dəyişdirməyə yönəlir; müəssisənin hərəkəti həm də buna yönəlir ki, bazarda azad rəqabət pozulsun.

Müəssisənin öz üstün mövqeyindən sui-istifadə etməsi halı, sözügedən müqavilənin 102-ci maddəsinə görə, pozuntu hesab edilir. Həmin maddədə daha geniş yayılan pozuntu hallannın siyahısı verilmişdir. Məsələn, müəssisə tərəfindən ona sərf edən qiymətlərin və ticarət şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi həmin hallar-dan biridir. Müqavilənin 102-ci maddəsində verilən siyahı qəti və dəqiq xarakter daşımır; o, pozuntu hallan- nm təxmini siyahısını verir və bu siyahıya praktikada ən çox rast gəlinən pozuntu hallan daxildir. Söhbət göstərilən müqavilənin 102-ci maddəsinin pozulması hallannadan gedir ki, onlar daha geniş yayılmışdır; 101-ci maddə isə həmin maddənin pozulması hallannın qəti olmayan siyahısını verir. Qiymətləri və digər ticarət şərtlərini qəti müəyyənləşdirmək daha çox yayılmış pozuntu növü hesab edilir. Belə ki, müəssisələr əlbir olaraq və razılığa gələrək mallann qəti qiymətini müəyyənləşdirirlər. Bu zaman alıcılar malı həmin qiymətə almaq məcburiyyətində qalırlar; onlar həm də seçmək hüququ imkanından məhrum olurlar.

17.3.3. Müəssisələr üzərində nəzarət

Müəssisələrin birləşməsi üzərində nəzarət Avropa rəqabət hüququ ilə tənzimlənən əsas məsələlərdən biridir. Bu, təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, hər hansı əmtəə bazannında vacib yer tutan və mühüm rol oynayan iki müstəqil müəssisə birləşə bilər. İki müstəqil müəssisənin birləşməsi

isə, təbii ki, onların həmin bazarda inhisarçı olmasına gətirib çıxarır. Buna görə də milli antiinhisar siyasətində müəssisələrin birləşməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Həmin məsələnin tənzimlənməsinə Avropa rəqabət hüququ da böyük əhəmiyyət verir. Müəssisələrin birləşməsi 2004-cü ildə qəbul edilmiş 20.01.2004-cü il tarixli **1392004 (EC) nömrəli rəqlamentlə** tənzimlənir.' Həmin rəqlamentə görə, bazarda müəssisələrin iqtisadi cəhətdən birləşməsinə nəzarət olunmalıdır.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin axırlarında Avropa İttifaqında rəqabət haqqında qanunvericiliyin - Avropa antiinhisar hüququnun inkişafı və təkmilləşdirilməsi tələb olunurdu. Bundan ötrü 2000-ci ildə rəqabət haqqında qanunvericilik sahəsində hüquqi islahatın həyata keçirilməsinə start verildi. Həyata keçirilən hüquqi islahat aşağıda göstərilən bir neçə **əsas məqsədi** güdüdü:

- rəqabət qanunvericiliyinin aydınlığını və dəqiqliyini artırmaq;
- rəqabət qanunvericiliyini sadələşdirmək və sistemləşdirmək;
- rəqabət qanunvericiliyinin müəssisələr üçün hüquqi müəyyənliyini (hüquqi cəhətdən müəyyən olmasını) artırmaq;
- rəqabət hüquq normalının Avropa İttifaqının bütün səviyyələrində daha dəqiq və sistem halında tətbiq olunmasını təmin etmək.

Avropa İttifaqının rəqabət qanunvericiliyi sahəsində həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində 1392004 (EC) nömrəli rəqlament qəbul edildi; bu rəqlament 1989-cu ildə qəbul olunmuş 21.12.1989-cu il tarixli 406489 (EEC) nömrəli rəqlamenti əvəz etdi;^ yeni rəqlament islahat çərçivəsində qəbul olunan vacib sənədlərdən biri idi.

Yeni rəqlamentin əhəmiyyəti, ilk növbədə, bundan ibarətdir ki, burada müəssisələrin birləşməsinə anlayış verilir və onun mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. Rəqlamentə görə, **birləşmə** dedikdə iki və ya daha çox müstəqil müəssisənin qovuşması və yaxud bir müəssisənin başqası (və ya başqaları) üzərində nəzarət hüququnu əldə etməsi başa düşülür.

Müəssisələr müxtəlif formalarda birləşirlər. Başqa sözlə, müəssisələrin birləşməsi bu və ya digər formalarda həyata keçirilir. Müəssisələr, hər şeydən əvvəl, **yeni müəssisənin yaradılması formasında** birləşirlər. Bu formaya görə, iki müstəqil müəssisə bir-birinə birləşir (qovuşur); onların yerinə və əvəzinə yeni müəssisə yaranır. Bir-biri ilə birləşmiş (qovuşmuş) müəssisələrin mövcudluğuna isə son qoyulur, yəni onların fəaliyyətinə xitam verilir.

Müəssisələr **qatılma formasında** da birləşə bilirlər. Bu formaya görə, müəssisələrdən biri digərinin tərkibinə qatılır. Belə halda həmin müəssisənin mövcudluğuna son qoyulur və onun fəaliyyətinə xitam verilir. Mövcudluğuna son qoyulmuş və fəaliyyəti xitam edilmiş müəssisənin hüquq və vəzifələri isə onu öz tərkibinə qəbul edən (qatan) müəssisəyə keçir.

' URL;<http://www.eur-lex.europa.eu> ■

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

Müəssisələr həm də nəzarətin keçməsi formasında birləşirlər. Bu formaya görə, nəzarət etmək fəaliyyəti bir müəssisədən digər müəssisəyə keçir. Bu isə onu ifadə edir ki, müəssisələr birləşmişdir. Müəssisə həm bir, həm də bir neçə müəssisə üzərində nəzarəti həyata keçirə bilər.

Şübhəsiz, müəssisələrin birləşməsi onların iriləşməsi deməkdir. Müəssisələrin iriləşməsi isə onların bazarda üstün mövqə tutmasına gətirib çıxaran; bu da, öz növbəsində, rəqabətə mənfi təsir göstərir. Oudur ki, müəssisələrin birləşməsinə Avropa rəqabət hüququ - Avropa İttifaqının antiinhisar qanunvericiliyi tətbiq edilir. Bunun üçün, yəni Avropa İttifaqının antiinhisar qanunvericiliyinin tətbiq olunması üçün Avropa elementinin mövcudluğu tələb edilir. Yuxarıda göstərdiyimiz 1392004(EC) nömrəli rəqlamentə uyğun olaraq, Avropa elementi o halda mövcud ola bilər ki, müəssisələrin dünya bazanndakı illik ümumi dövriyyəsi (ümumdünya dövriyyəsi) 5 milyard avrodan çox olsun; yaxud da istənilən iki müəssisədən hər birinin Avropa İttifaqının daxili (vahid) bazannda illik dövriyyəsi 250 milyon avrodan artıq olsun. Belə halda, müəssisələrin birləşməsinə Avropa Komissiyası tərəfindən nəzarət həyata keçirilir; başqa sözlə, bu cür hallarda müəssisələrin birləşməsi Avropa Komissiyasının nəzarəti altına düşür və antiinhisar qanunvericiliyi tətbiq olunur.

Bununla yanaşı, eyni zamanda, istisna hala da yol verilir. Belə ki, əgər illik ümumi dövriyyənin üçdə iki hissəsindən çoxu yalnız bir üzv- dövlətdə realizə olunarsa, müəssisə Avropa Komissiyasının nəzarəti altına düşmür və antiinhisar qanunvericiliyi tətbiq olunmur.'

Müəssisələrin birləşməsinə əlavə olaraq antiinhisar qanunvericiliyi həm də o halda tətbiq edilir ki, iştirakçı müəssisələrin məcmu halında dünya dövriyyəsi 2,5 milyard avro olsun. Nəhayət, əgər minimum üç üzv-dövlətin səlahiyyətli orqanları müraciət edərsə, Avropa Komissiyası müəssisələrin birləşməsinə dair məsələyə baxır və bununla da müvafiq nəzarəti həyata keçirir.

Avropa Komissiyası işə baxaraq müvafiq qərar qəbul edir. Əgər Avropa Komissiyası müəyyən etsə ki, müəssisələrin birləşməsi bazarda rəqabətin ciddi şəkildə pisləşməsinə gətirib çıxara bilər, onda o, müəssisələrin birləşməsi barədə bağlanmış əqdin (razılaşmanın) qadağan olunmasına dair qərar qəbul edir. Qəbul edilmiş qərardan Avropa İttifaqı Məhkəməsinə şikayət verilə bilər.

Müəssisələrin birləşməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi sahəsində əsas pozuntulardan biri bundan ibarətdir ki, müəssisələrin birləşməsi barədə Avropa Komissiyasına qabaqcadan məlumat verilmir. Belə olan halda Avropa Komissiyası müvafiq sanksiyalar tətbiq edir. Hətta Avropa Komissiyasının hüququ vardır ki, o, müəssisələrin birləşməsinə dair bağlanmış əqdi (razılaşmanı) dayandırsın; Avropa Komissiyası həm də müəssisələri cərimələmək səlahiyyətinə malikdir.

Avropa Komissiyası həmçinin müəyyən edə bilər ki, müəssisələrin birləşməsi bazarda rəqabətin pozulmasına səbəb olmayacaq. Belə halda 0, müəssisələrin birləşməsinə dair əqdə (razılışmaya) icazə verilməsi haqqında qərar qəbul edir.

17.3.4. Dövlətin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Avropa rəqabət hüququnun tətbiq olunma sferasına dövlət də aiddir. Söhbət dövlət köməyinin Avropa rəqabət-hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənməsindən gedir (state aid). Nəzərdən qaçmaq olmaz ki, dövlət köməyi, demək olar ki, həmişə bazarda azad rəqabətin pozulmasına gətirib çıxarır. İlk növbədə, qeyd etməliyə ki, ölkənin iqtisadi həyatını idarə edən dövlət həm də təsərrüfat subyektidir. Digər tərəfdən, dövlət bazanın mühüm, bəzi hallarda isə başlıca «oyunçu»su hesab edilir. Bazarda rəqabət mübarizəsi subyektlər arasında müəyyənləşdirilmiş «oyun qaydaları» əsasında aparılır. Bazar oyun qaydalarını isə dövlət müəyyən edir və onun tərəfindən rəqabətin pozulması, əlbəttə, hər an mümkün olub, gözləniləndir.

Dövlət cəmiyyətdə iqtisadi inkişafın vacib amili sayılır; o, həm də iqtisadiyyata müdaxilə edən subyekt kimi tanınır. Belə ki, onun tərəfindən Avropa İttifaqının daxili bazarında rəqabət tez-tez hallarda pozulur. Bu, bazarda rəqabəti pozmanın ən geniş yayılmış hallarından biridir. Oudur ki, dövlətin bazardala hərəkəti (fəaliyyəti) Avropa rəqabət hüququ ilə tənzimlənməyi tələb edir. Avropa rəqabət hüququ, xüsusən də, dövlət köməyinin tənzimlənməsinə vacib əhəmiyyət verir ki, bu da təsadüfi xarakter daşıyır. Məsələn burasındadır ki, böyük maliyyə resurslarına malik olan dövlət özünün ayn-ayrı müəssisələrinə kömək edə bilər. Dövlət tərəfindən göstərilən kömək buna gətirib çıxarır ki, yardım almış müəssisələr rəqib müəssisələrlə müqayisədə daha üstün və əlverişli mövqeyə malik olur. Nəticədə dövlətdən yardım almış müəssisə tərəfindən bazarda azad rəqabət pozulur. Başqa sözlə, dövlət köməyi azad bazar rəqabəti üçün təhlükə törədən məsələdir. Bazarda rəqabəti pozmaq qabiliyyətinə malik olmasına görə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 107-ci maddəsi dövlət köməyini qadağan edir. Bu, ümumi prinsipdir. Həmin maddədə dövlət köməyinin qadağan olunmasına aid ümumi qaydalar müəyyənləşdirilir.

Dövlət köməyinin **iki növü** (qrupu) fərqləndirilir: şərtsiz dövlət köməyi, şərti dövlət köməyi. **Şərtsiz dövlət köməyi** bazarda rəqabətə birbaşa təsir göstərmir. Məsələn, təbii fəlakətin vurduğu zərərin əvəzini ödəmək məqsədi ilə göstərilən dövlət yardımı şərtsiz dövlət köməyi hesab edilir; sosial xarakterli yardım da bu növ dövlət köməyinə aid olunur.

Şərtsiz dövlət köməyinin göstərilməsi Avropa rəqabət hüququnda müəyyən edilən məqsəd, meyar və şərtlərə uyğun olduqda, həmişə

mümkün sayılır; onun göstərilməsi üçün Avropa Komissiyasının icazə verməsi tələb edilmir. Bu baxımdan, şərtsiz dövlət köməyi hər hansı şərt olmadan göstərilmiş dövlət köməyi hesab olunur.

Şerti dövlət köməyinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu növ dövlət köməyinin realizə olunması üçün Avropa Komissiyasından icazə alınması tələb edilir. Şerti dövlət köməyi yalnız Avropa Komissiyasının icazəsi ilə göstərilə bilər; əgər belə icazə olmazsa, dövlət köməyinin göstərilməsinə yol verilmir. Deməli, şərti dövlət köməyi şərti icazə verilmiş dövlət köməyidir.

Şerti dövlət köməyi məqsədli xarakter daşıyır. Belə ki, şərti dövlət köməyi bu və ya digər məqsəd üçün göstərilir. Həmin məqsədlər Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 107-ci maddəsinin 3-cü bəndində nəzərdə tutulur. İlk növbədə, dövlət köməyi ayn-ayn regionların infrastrukturunu və iqtisadi aktivliyini artırmaq məqsədilə göstərilə bilər. Söhbət Avropa İttifaqında ümumi iqtisadi inkişaf səviyyəsindən mühüm dərəcədə geri qalmış regionlardan gedir; belə regionlara dövlət köməyi göstərilməlidir. Bundan başqa, dövlət köməyi aşağıdakı digər məqsədlər üçün də göstərilə bilər:

- ayn-ayn rayonların inkişaf etdirilməsi;
- iqtisadi fəaliyyətin bu və ya digər növünün dəstəklənməsi;
- vacib layihələrin realizə olunmasına yardım edilməsi;
- mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi və milli sərvətin qorunub saxlanması və s.

Əgər dövlət köməyinin göstərilməsi müəssisənin və ya müəssisələrin üstünlük əldə etməsinə səbəb ola bilərsə, bu cür dövlət köməyi qadağan olunur. Müəssisənin üstünlük əldə etməsi isə, öz növbəsində, azad bazar rəqabəti üçün təhlükəlidir. Heç də sirr deyil ki, üstün mövqeyə malik olan müəssisənin hərəkətləri bazarda azad rəqabətin pozulmasına gətirib çıxarır.

Üstünlüyün nə demək olduğuna gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi «**üstünlük**» terminini geniş mənada izah etmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsinə görə, müəssisə üçün əlverişli olan və ona fayda gətirə bilən hər şey üstünlükdür.

Şübhəsiz, edilən yardımın dövlət köməyi olub-olmamasının müəyyən-ləşdiril-məsi vacib əhəmiyyətə malik olan məsələdir. Axı, Avropa rəqabət hüququ bazarda rəqabəti pozmaq qabiliyyətli dövlət köməyini qadağan edir. Həmin məsələni isə, yəni dövlət köməyinin göstərilməsi məsələsini Avropa Komissiyası həll edir. Belə ki, Avropa Komissiyası araşdırma yolu ilə dövlət köməyinin göstərilməsi faktını müəyyənləşdirir. Əgər Avropa Komissiyası dövlət köməyinin göstərilməsi faktını və onun daxili bazarla bir araya sığmamasını müəyyənləşdirərsə, o, dövlət köməyinin göstərilməsinin dayandırılması haqqında qərar qəbul edir. Avropa Komissiyasının qəbul etdiyi qərarı isə dövlət yerinə yetirməli, onu icra

etməlidir; əgər qərar icra olunmazsa, bu, pozuntu hesab edilir və ona Avropa İttifaqı Məhkəməsində baxılır.

Avropa Komissiyası dövlət köməyinin dayandırılması haqqında o halda qərar qəbul edir ki, dövlət köməyinin göstərilməsi Avropa rəqabət qaydalarına uyğun gəlməsin, onlara zidd olsun. Məsələn, sosial xarakterli fərdi yardım (ucuz ərzaq məhsulları istehsal edən şəxslərə subsidiya formasında edilən yardım), habelə təbii fəlakətin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün göstərilən dövlət köməyi Avropa rəqabət qaydalarına zidd olmayıb, onlarla bir araya sığır.

Dövlət köməyinin ayn-ayn növlərinin göstərilməsini, bəzən, Avropa Komissiyası məqsəduyğun hesab edə bilər. Belə hallarda dövlət köməyinin göstərilməsi Avropa rəqabət qaydalarına zidd olmur; əksinə, Avropa rəqabət qaydaları ilə bir araya sığır. Məsələn, kifayət dərəcədə inkişaf etməyən regionların iqtisadi yüksəlişində, Ümumavropa əhəmiyyətli layihələrin realizə olunmasında, sənayenin ayn-ayn sahələrinin (gəmiçilik, kömür istehsalı, toxuculuq, poladtökmə və digər sahələrin) irəliyə getməsində göstərilən dövlət köməyi Avropa rəqabət qaydalarına uyğundur.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 107-ci maddəsinin 3-cü bəndi üzv-dövlətlərin üzərlərinə belə bir vəzifə qoyur ki, onlar dövlət köməyinin göstərilməsi barədə məqsədini (planını) Avropa Komissiyasına bildirməlidir. Avropa Komissiyası tərəfindən müvafiq qərar qəbul edilənə kimi dövlətin yardım etmə planı (məqsədi) həyata keçirilə bilməz. Lakin dövlət köməyinin elə növləri vardır ki, üzv-dövlətlər yardım göstərilməsi məqsədini (planını) Avropa Komissiyasına bildirməli deyillər. Məsələn, elmi tədqiqat apanması, məşğulluğun genişləndirilməsi, işsizlik hallarının azaldılması, ekoloji problemlərin həll edilməsi, sahibkarlığa aid proqramların həyata keçirilməsi və digər məqsədlər üçün dövlət köməyi göstəriləndə üzv-dövlətlər müvafiq yardım planı haqqında Avropa Komissiyasına məlumat vermək vəzifəsindən azaddırlar.

Dövlət köməyi sahəsində **nəzarəti** Avropa Komissiyası həyata keçirir. Avropa Komissiyasının dövlət köməyi sahəsində həyata keçirdiyi nəzarətin əsas müddəaları Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 108-ci maddəsində ifadə olunmuşdur. Həmin maddə Avropa Komissiyasının yoxlama-nəzarət fəaliyyətinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Avropa Komissiyası dövlətin hərəkətlərinə yalnız o halda nəzarət edə bilər ki, həmin hərəkətlər Avropa Komissiyası tərəfindən **dövlət köməyi** kimi tanınsın. Əgər dövlətin hərəkətləri dövlət köməyi kimi tanınmazsa, onda həmin hərəkətlər Avropa Komissiyasının nəzarət fəaliyyətinin predmeti ola bilməz. Dövlətin bu və ya digər hərəkəti isə yalnız **dörd əlamət** (meyar) əsasında dövlət köməyi kimi tanına bilər.

Birinci əlamət bundan ibarətdir ki, dövlət köməyinin göstərilməsi **dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilməlidir**. Belə ki, dövlətin hərəkətini onun səlahiyyətli orqanı həyata keçirərsə, bu, dövlət köməyi hesab olunur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, öz səlahiyyətli orqanının hərə

kəti elə dövlətin özünün hərəkətini ifadə edir. Axı, dövlətin hərəkətləri onun orqanlarının hərəkətlərində ifadə olunur.

İkinci, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən müvafiq yardım **dövlət resurslarından istifadə olunmaqla göstərilməlidir**. Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət böyük maddi imkanlara, xüsusən də, maliyyə resurslarına malik olan subyektdir. Əgər səlahiyyətli dövlət orqanı dövlət resursları hesabına yardım edərsə, onun bu hərəkəti dövlət köməyi hesab olunur.

Üçüncü, dövlətin hərəkəti yardım alan **şəxsləri (müəssisələri) bazarda fərdi üstünlüklə təmin etməlidir**. Əgər dövlətin hərəkəti bazarda şəxslərə (müəssisələrə) üstünlük verməzsə, belə hərəkət dövlət köməyi kimi tanına bilməz.

Dördüncü, dövlətin hərəkəti **üzv-dövlətlər arasında ticarətə mənfəətə təsir göstərməlidir**. Yalnız üzv-dövlətlər arasında ticarətə toxunan hərəkət dövlət köməyi hesab edilə bilər.

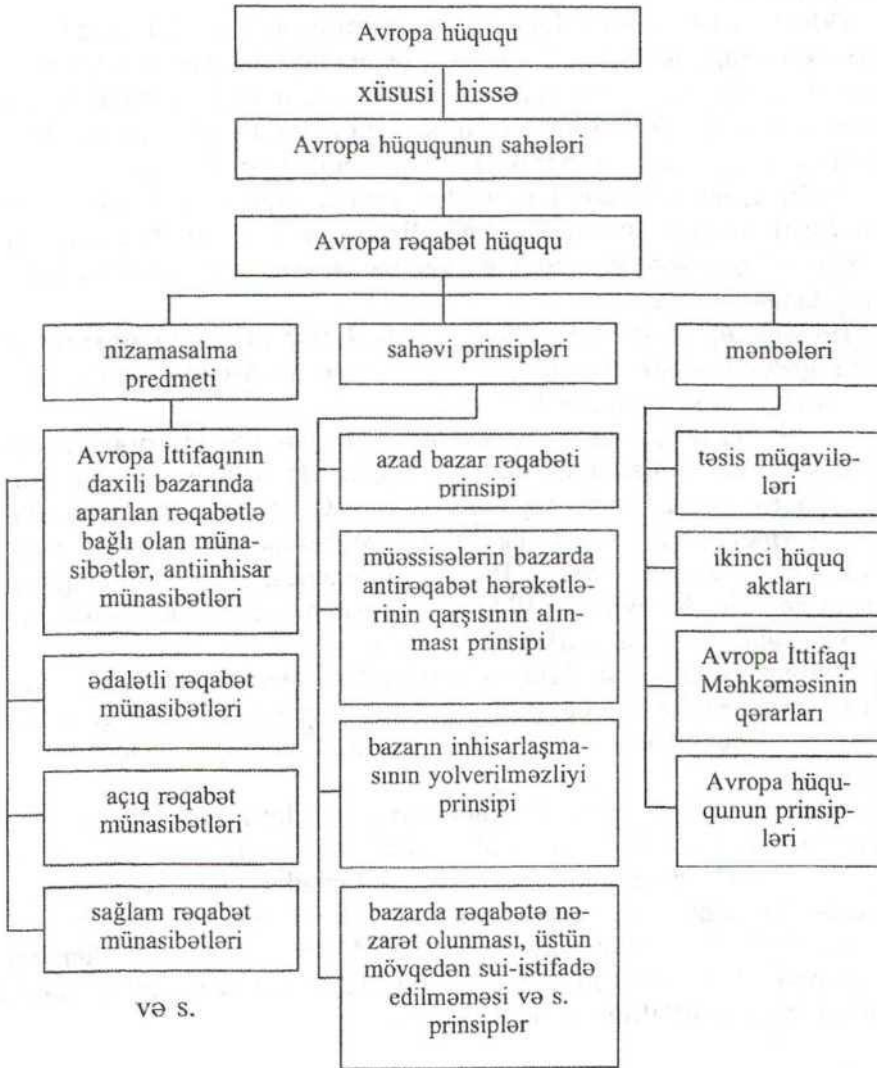
Göstərilən dörd əlamətə (meyara) uyğun gəlməyən hərəkətlər dövlət köməyi kimi qiymətləndirilmir; buna görə də belə hərəkətlər üzərində Avropa Komissiyası müvafiq nəzarəti həyata keçirə bilməz. Həmin əlamətlər (meyarlar) isə Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 107-ci maddəsinin 1-ci bəndini təfsir edərkən bu kimi əlamətləri (meyarları) ayırmışdır.

Avropa Komissiyası sözügedən əlamətləri əldə əsas tutaraq xeyli sayda iş araşdırmışdır. Söhbət dövlət köməyi haqqında işlərdən gedir. Bu cür işlər, yəni dövlət köməyinə dair işlər bütün antiinhisar işlərinin yansını təşkil edir.'

Avropa Komissiyasının üzərinə həm də dövlət köməyinin göstərilməsi məsələsi ilə bağlı bir sıra mühüm **vəzifə** düşür. İlk növbədə, o, dövlət köməyi barədə çıxardığı qərarların üzv-dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət həyata keçirir. Digər tərəfdən, Avropa Komissiyası rəqabəti pozan ayrı-aynı fondlarla (dövlət və bələdiyyə fondları ilə) mübarizə aparır. Bundan əlavə, Avropa Komissiyası dövlət köməyi göstərilən zaman şəffaflığı təmin etməlidir.

' Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.547.

XVII FƏSİL ÜZRƏ SXEM

**XVII FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ
ƏDƏBİYYAT**

1. Дейвис К. Право Европейского Союза. К., 2005 (гл.9).
2. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 35).
3. Михайлова Н.С. Конкурентное право ЕС; учебное пособие по спецкурсу. М., 2009, 143 с.
4. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл.8).
5. Тотьев К.Ю. Конкурентное право (правовое регулирование конкуренции). Учебник. М., Издательство РДЛ, 2000, 352 с. (E1RL: http://www.mylawsuit.ru/id/0/45_59_0882.pdf).

XVIII FƏSİL. AVROPA DAXİLİ BAZAR HÜQUQU

18.1. Avropa daxili bazar hüququ Avropa hüququnun sahələrindən biri kimi

18.1.1. Avropa daxili bazar hüququ anlayışı

Məlum olduğu kimi, Avropa İttifaqının **müstəsna səlahiyyətinə** bir sıra məsələ daxildir. Həmin məsələləri yalnız Avropa İttifaqının özü həll edə bilər ki, onları dairəsi Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 3-cü maddəsi ilə müəyyən edilir. Elə məsələlər də vardır ki, onlar Avropa İttifaqı ilə üzv-dövlətlərin **birgə səlahiyyətinə** aiddir. Oudur ki, həmin məsələləri Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər birgə həll edə bilərlər. Bu kimi məsələlər Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 4-cü maddəsində sadalanır; daxili bazar həmin məsələlərdən biridir.

Daxili bazar (intemal market) dedikdə daxili sərhədləri olmayan elə bir məkan başa düşülür ki, bu məkanda malların, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalları sərbəst hərəkəti təmin edilir. Daxili bazar iki əsas elementlə xarakterizə olunur və o, mahiyyət etibarilə, məhz həmin elementlərə əsaslanır. Avropa İttifaqı çərçivəsində **daxili iqtisadi məkanın yaradılması** bu elementlərdən biridir. Daxili iqtisadi məkan o məqsədlə yaradılır ki, mal, şəxs, kapital və xidmətlərin sərbəst hərəkət etməsi realizə edilsin. Bundan ötrü üzv-dövlətlər arasındakı münasibətlərdə mövcud olan istənilən maneə aradan qaldırılmalıdır.

İqtisadi azadlıq digər element sayılır. **Bu** elementə görə, daxili bazarda mal, şəxs, kapital və xidmətlər sərbəst şəkildə hərəkət etməlidir.

Təsis sənədlərində daxili bazar anlayışı ilə bərabər, həm də **ümumi bazar** (common market) termini işlədilir. Onlar bir-birindən fərqli anlayışlar deyillər; əksinə, «ümumi bazar» və «daxili bazar» hüquqi praktikada sinonim (eynımənalı) anlayışlar kimi işlədilir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi öz qərarlarında onları məhz sinonim anlayışlar hesab etmişdir.

Təsis sənədlərində həm də **vahid bazar** (single market) anlayışı işlədilir. Lakin təsis sənədləri ona tərifi vermir. Hesab edirik ki, vahid bazar anlayışını daxili və ümumi bazar anlayışlarından fərqləndirmək üçün elə bir tutarlı əsas yoxdur; onları üçü də sinonim anlayışlar kimi qəbul oluna bilər.

Şübhəsiz, Avropa İttifaqının daxili bazarı müvafiq hüquq normaları vasitəsi ilə formalaşır və fəaliyyət götürür. Bu isə o deməkdir ki, Avropa İttifaqında daxili bazanın formalaşması və fəaliyyəti hüquqi tənzimləmənin obyektidir. Daxili bazarı tənzimləyən hüquq normaları sistemi Avropa daxili bazar hüququ adlanır.

Avropa daxili bazar hüququ dedikdə Avropa İttifaqının ümumi bazanın yaradılmasını və onun fəaliyyətini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

18.1.2. Avropa hüquq sistemində Avropa daxili bazar hüququnun tutduğu yer və onun subyektləri

Avropa hüquq sistemində Avropa daxili bazar hüququnun mövqeyi barədə müəlliflər birmənalı şəkildə fikir yürütmürlər. Belə ki, Avropa hüququna dair yazılan dərsliklərin birində Avropa daxili bazar hüququnun bir qurum kimi Avropa hüququnun sahəsi olması haqqında fikir söylənir. Məsələn, müəlliflərdən P.A.Kaliniçenko qeyd edir ki, daxili bazar hüququ Avropa İttifaqı hüququnun sahəsi olub, Avropa İttifaqı çərçivəsində daxili iqtisadi məkanın yaradılmasını və onun fəaliyyətini tənzimləyən normalardan ibarətdir.' Burada söhbət Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi Avropa daxili bazar hüququnun tanınmasından gedir.

Avropa hüququ haqqında yazılan digər dərslikdə isə, bundan fərqli olaraq, Avropa hüququnun sahələri sırasında Avropa daxili bazar hüququnun adı çəkilmir.^ Deməli, bəzi müəlliflər Avropa daxili bazar hüququnu Avropa hüququnun sahələrindən biri kimi fərqləndirmirlər.

Lakin, hesab edirik ki, Avropa hüququnun xüsusi hissəsinin tərkibində Avropa daxili bazar hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi aynımasının kifayət dərəcədə əsası vardır. Hər şeydən əvvəl, deməli ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində daxili bazar artıq yaradılmış və fəaliyyət göstərir.

1986- cı ildə qəbul olunmuş Vahid Avropa Aktı 1992-ci il 31 dekabr tarixə kimi daxili bazarın formalaşmasının başa çatdırılmasını nəzərdə tuturdu. Təbii ki, Avropa İttifaqının daxili bazanın formalaşması və onun normal fəaliyyəti üçün müstəqil hüquq sahəsinin aynıması tələb edilirdi. Nəticədə Avropa hüququnun tərkibində Avropa daxili bazar hüququ kimi müstəqil sahə formalaşdı.

Qarşıya qoyulan məqsədlərdən biri bundan ibarət idi ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində daxili iqtisadi məkan yaradılsın və fəaliyyət göstərsin. Bu məkanda mal, kapital, şəxs və xidmətlərin sərbəst hərəkəti təmin edilməlidir. Mal, kapital, şəxs və xidmətlərin sərbəst hərəkəti isə müstəqil hüquq sahəsinin - Avropa daxili bazar hüququnun vasitəsi ilə təmin edilə bilər.

Avropa daxili bazar hüququ aşağıda göstərilən **dörd hüquq institutundan** ibarətdir:

- malların sərbəst hərəkət etməsi hüquq institutu;
- xidmətlərin sərbəst hərəkət etməsi hüquq institutu;
- şəxslərin sərbəst hərəkət etməsi hüquq institutu;
- kapitalların sərbəst hərəkət etməsi hüquq institutu.

Birinci hüquq institutu malların, ikinci hüquq institutu şəxslərin, üçüncü hüquq institutu xidmətlərin, dördüncü hüquq institutu isə kapitalların hərəkətini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir;

' *Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.478.*

^ *Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011.*

həmin institutlar, müvafiq olaraq, mallann, şəxslərin, xidmətlərin və kapitalann daxili iqtisadi məkanda (Avropa İttifaqı çərçivəsində) sərbəst hərəkətini təmin edir.

Avropa daxili bazar hüququ həm də özünün konkret subyektlərinə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa daxili bazar hüququnun nizamasalma predmetinə müəyyən münasibətlər aiddir; həmin münasibətlərin potensial (mümkün) iştirakçıları Avropa daxili bazar hüququnun subyektləri adlanır. Deməli, **Avropa daxili bazar hüququnun subyektləri** dedikdə onunla, yəni Avropa daxili bazar hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərin potensial (mümkün) iştirakçıları başa düşülür. Belə münasibətlər **Avropa daxili bazar münasibətləri** adlanır. Avropa daxili bazar hüququnun **nizamasalma predmetini** məhz Avropa İttifaqında ümumi bazanın yaradılması və onun fəaliyyəti ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər - Avropa daxili bazar münasibətləri təşkil edir.

Avropa daxili bazar münasibətlərində subyekt qismində, hər şeydən əvvəl, şəxslər çıxış edə bilər. Avropa daxili bazar hüququ «**ŞƏXSİƏD**» anlayışını geniş mənada işlədir. Belə ki, Avropa daxili bazar hüququna görə, şəxslər dedikdə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər başa düşülür.

Fiziki şəxslər Avropa daxili bazar hüququnun əsas subyektlərindən sayılır; onlar, əsasən, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Belə şəxslər fərdi sahibkarlar adlanır. Fərdi sahibkarların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün onlar tərəfindən hər hansı hüquqi şəxsin (kommersiya təşkilatının) yaradılması tələb edilmir. Avropa İttifaqında həm də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan fiziki şəxslər yaşayır ki, onların sahibkar statusu yoxdur. Belə şəxslər də Avropa daxili bazar hüququnun subyekti sayılırlar.

Hüquqi şəxslər də Avropa daxili bazar hüququnun subyekti hesab edilir. Hüquqi şəxslər dedikdə, əsasən, kommersiya təşkilatları başa düşülür. Belə təşkilatlar mal istehsal edir, xidmət göstərir, iş görür, bir sözlə - sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirirlər; onların sahibkar statusu vardır. Söhbət **kollektiv sahibkarlardan** gedir.

18.1.3. Avropa daxili bazar hüququnun mənbələri

Avropa daxili bazar hüququnun əsas mənbəyi **təsis müqavilələri** hesab edilir. Bu sənədlərdə nəzərdə tutulan hüquq normalarının Avropa daxili bazar hüququ üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədən** gedir. Bu müqavilədə «daxili bazar»a anlayış verilir (14-cü maddə). Həmin müqavilədə elə normalar nəzərdə tutulmuşdur ki, onlar malların, xidmətlərin, kapitalann və ya şəxslərin sərbəst hərəkətini tənzimləyir. Məsələn, sözügedən müqavilənin 56-60-cı maddələri kapitalann sərbəst hərəkətinə həsr edilmişdir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin **III** bölməsi şəxslərin, xidmətlərin və kapitalann sərbəst hərəkətinə həsr edilmişdir. Təsədüfi

deyildir ki, həmin bölmə «Şəxslərin, xidmətlərin və kapitalların hərəkəti» adlanır.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə Avropa daxili bazar hüququnun əsas anlayışlarının mahiyyətinə aydınlıq gətirir; məsələn, onun 50-ci maddəsi xidmətin anlayışını formulə edir.

İkinci hüquq aktları Avropa daxili bazar hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət, ilk növbədə, **direktiv** formasında qəbul edilən qanunvericilik aktından gedir. Qəbul edilən müvafiq direktivlərin vasitəsi ilə Avropa İttifaqı çərçivəsində formalaşan və fəaliyyət göstərən daxili bazara aid olan müxtəlif məsələlərin tənzimlənməsi həyata keçirilir. Məsələn, 29.04.2004-cü il tarixli 2004/38/EC nömrəli direktiv şəxslərin sərbəst hərəkətinə həsr edilmişdir; bu direktivdə Avropa İttifaqı vətəndaşları və onların ailə üzvlərinin sərbəst yaşamaq və üzv-dövlətlərin ərazisində özlərinə yaşayış yeri seçmək hüququ təsbit edilmişdir. Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 12.12.2006-cı il tarixli 2006/123/EC nömrəli direktivi daxili bazarda xidmətlər haqqındadır; burada «xidmət»ə anlayış verilir.

Qanunvericilik aktı (ikinci hüquq aktı) həm də **reqlament** formasında qəbul edilə bilər. Məsələn, Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 31.03.2004-cü il tarixli 638/2004/EC nömrəli reqlamenti üzv-dövlətlər arasında mal ticarətinə dair statistika haqqındadır; bu normativ aktda mala anlayış verilir (2-ci maddə). Avropa İttifaqı Şurasının 15.10.1968-ci il tarixli 161/268/EEC nömrəli reqlamenti Avropa Birliyi daxilində işçilərin sərbəst hərəkət etmələri haqqındadır. Avropa Komissiyasının 29.06.1970-ci il tarixli 1251/70/EEC nömrəli reqlamenti əmək fəaliyyəti həyata keçirdikdən sonra işçilərin üzv-dövlətlərin ərazisində qalmaq hüququ haqqındadır və s.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları da Avropa daxili bazar hüququnun mənbəyi sayılır. Belə qərarların mühüm əhəmiyyətə malik olması şəxsizdir. Hər şeydən əvvəl, bunu deməliyə ki, Avropa İttifaqının qanunvericiliyi Avropa daxili bazar hüququnun bəzi anlayışlarına tərif vermir, leqal səviyyədə onların mahiyyətinə tam aydınlıq gətirmir. Bu işi məhz Avropa İttifaqı Məhkəməsi yerinə yetirir. Məsələn, təsis sənədləri «mal» anlayışına definisiya (tərif) vermir. Malın klassik anlayışı məhz Avropa İttifaqı Məhkəməsinin müvafiq qərarında (presedent hüququnda) verilmişdir. Onun C-7-68 (10.12.1968-ci il) «İtaliyan Art» işi üzrə çıxardığı qərarla «mal» **termini** belə izah edilmişdir: pulla qiymətləndirilməsi mümkün olan və kommersiya əməliyyatlarının obyektində qismində çıxış edə bilən hər şey mal sayılır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, pul vəsaitlərinin özü, habelə xidmət göstərilməsini müşayiət edən şeylər (məsələn, dəmir yolu bileti) «mal» anlayışına daxil edilmir.*

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa daxili bazar hüququna aid olan qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan normaların məzmununu də-

qiqləşdirir, onları tamamlayır, yeni hüquq normaları yaradır. O, həmçinin hüquq normalarını təfsir edir, qanunvericilikdə mövcud olan hüquqi boş- luqları aradan qaldırır.

Beynəlxalq müqavilələr Avropa daxili bazar hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət Avropa İttifaqının daxili bazar məsələləri haqqında üçüncü dövlətlərlə (Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələrlə) bağladığı beynəlxalq sazişlərdən gedir. Belə sazişlər Avropa daxili bazar hüququnun xarici mənbəyi hesab edilir.

18.2. Avropa daxili bazar hüququnun xüsusi (sahəvi) prinsipləri

18.2.1. Xüsusi (sahəvi) prinsiplərin növləri

Avropa İttifaqı çərçivəsində formalaşan və fəaliyyət göstərən daxili bazar müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Onlara daxili bazar prinsipləri deyilir; həmin prinsiplər isə daxili bazarın əsaslandığı mühüm tərkib elementləri sırasına aiddir.

Daxili bazanın dörd prinsipi fərqləndirilir ki, həmin **prinsiplər** aşağıdakılardan ibarətdir:

- malların sərbəst hərəkət etməsi prinsipi;
- xidmətlərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipi;
- şəxslərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipi;
- kapitalın sərbəst hərəkət etməsi prinsipi.

Göstərilən prinsiplər **iqtisadi azadlıqlar** da adlanır. İqtisadi azadlıqlar daxili (ümumi) bazanın əsas komponentlərindən biridir.

Daxili bazanın prinsipləri ayrı-ayrı hüquq normalarında formulə olunmuş, ifadə edilmişdir. Buna görə də onlara **hüquqi prinsiplər** deyilir. Hüquqi prinsiplər isə Avropa daxili bazar hüququna xas olub, onun mahiyyətini müəyyənləşdirir. Odur ki, onlar Avropa daxili bazar hüququnun xüsusi (sahəvi) prinsipləri hesab olunur.

18.2.2. Malların sərbəst hərəkət etməsi prinsipi

İlk növbədə, Avropa daxili bazar hüququ özünə xas xüsusi (sahəvi) prinsiplərindən biri olan **malların sərbəst hərəkət etməsi prinsipindən** danışmaq. Bu prinsip malların Avropa İttifaqının daxili bazasında sərbəst hərəkət etməsini təmin edir. Bu zaman, təbii ki, ortaya belə bir sual çıxır: Avropa hüququnda «mal» dedikdə nə başa düşülür?

Qeyd etməliyik ki, təsis sənədləri mala anlayış vermir. Buna görə də mala verilən anlayışı ikinci hüquq aktlarında axtarmaq lazımdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası 31.03.2004-cü il tarixdə 6382004(EC) nömrəli rəqlament qəbul etmişdir. Məhz bu normativ aktda mala qanunvericilik səviyyəsində leqal anlayış verilməsinə təşəbbüs göstərilir. Həmin aktın 2-ci maddəsinə görə, elektrik cərəyanı da daxil olmaqla bütün daşınar əmlak mal hesab edilir.

Mala həm də Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən anlayış verilmişdir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi, yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, öz qərarlarınm birində göstərmişdir ki, pulla qiymətləndirilə bilən və kommersiya əmə- liyyatlarının obyektı olan hər şey mal hesab edilir. Təsis sənədlərində mal (goods) termini ilə bərabər, həm də məhsul (products) termini işlədilir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi izah edərək göstərmişdir ki, «mal» və «məhsul» eynimənalı (sinonim) anlayışlardır. O, həm də izah etmişdir ki, bəzi şeylər də Avropa hüququ kontekstində mal anlayışına aid oluna bilər (məsələn, qızıl və gümüş külçələr, hətta təhlükəli tullantılar və s.). Avropa İttifaqı Məhkəməsi daha sonra göstərmişdir ki, pul vəsaitləri, habelə xidmət göstərilməsini müşayiət edən şeylər mal anlayışına daxil olunmur.'

Mallann sərbəst hərəkət etməsi prinsipi **üç əsas formada** ifadə olunur, özünü bürüzə verir. Həmin prinsipin **birinci** ifadə forması bundan ibarətdir ki, **gömrük rüsumları ləğv edilməli, aradan qaldırılmalıdır**. Bildiyimiz kimi, Avropa İttifaqı özlüyündə gömrük ittifaqıdır. Bu barədə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 23-cü maddəsində müvafiq göstəriş vardır. Gömrük ittifaqı isə bütün malların ticarətini əhatə edir, həm də üzv-dövlətlər arasında gömrük rüsumlarının tətbiqinin qadağan olunmasını nəzərdə tutur. Söhbət həm ixrac, həm də idxal gömrük rüsumlarının alınmasının qadağan edilməsindən gedir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 30-cu maddəsində deyilir ki, üzv-dövlətlər arasında idxal və ixrac gömrük rüsumları qadağan edilməlidir. Burada həm də göstərilir ki, üzv-dövlətlər arasında fiskal xarakterli yığımların alınması da qadağan olunur.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 30-cu maddəsi həmçinin «gömrük rüsumları ilə eyni olan yığımların» qadağan olunmasını nəzərdə tutur. Lakin həmin müqavilə «gömrük rüsumları ilə eyni olan yığımlar» anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirmir; ikinci hüquq aktlarında da həmin anlayışa tərif verilmir. Odur ki, «gömrük rüsumları ilə eyni olan yığımlar» anlayışının mahiyyəti Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən izah edilmişdir. O, göstərmişdir ki, gömrük rüsumları ilə eyni olan yığımlar dedikdə daxili və xarici mallara görə birdəfəlik qaydada həmin malların sərbəst keçməsi faktı əsasında alınan istənilən pul yığımları başa düşülür. Alınan pulun miqdarının (məbləğinin), təyinatının və tutulma metodunun əhəmiyyəti yoxdur. Belə yığımlar, sözün birbaşa mənasında, gömrük rüsumları hesab edilmir. Onların dövlətə mənfəət (gəlir) gətirib-gətirməməsinin əhəmiyyəti də yoxdur. Lakin belə yığımlar diskriminasiya və ya proteksionist xarakterdə olmamalıdır.

İkinci, malların sərbəst hərəkət etməsi prinsipi bunda ifadə olunur ki, **diskriminasiya xarakterli dövlətə aid vergitutmaya yol verilməməli-**

' *Daha ətraflı*: Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012. С.479.

^ *Ətraflı bax*: Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие. К., 2004, гл.2, 3.

dir. Belə ki, üzv-dövlətlərdə diskriminasiya xarakterli vergitutma qadağan olunur. Əgər üzv-dövlət başqa üzv-dövlətlərdən gətirilən mallara görə analoji milli mallardan tutulan vergidən çox miqdarda daxili vergi alarsa, bu, vergitutmada diskriminasiyaya yol verilməsini ifadə edir. Üzv-dövlətlərdə həm də proteksionist vergitutma qadağan olunur. Belə ki, üzv-dövlət daxili bazan qorumaq və müdafiə etmək üçün ayn-ayn mallara görə vergi tuta bilər. Buna yol verilmir.

Üçüncü, mallann sərbəst hərəkət etməsi prinsipinin digər ifadə forması bımdan ibarətdir ki, **kəmiyyətə məhdudlaşdırma qadağan edilir.** Kəmiyyətə məhdudlaşdırma qeyri-tarif tənziyyətə metodunun növlərindən biridir.' Qeyri-tarif tənziyyətə metodu elə bir üsuldür ki, onun vasitəsi ilə dövlətin proteksionist siyasəti həyata keçirilir; həmin üsulün köməyi ilə idxal və ya ixrac olunan mallann qiymətə və ya həcmə həddi müəyyən olunur. Buna görə də kəmiyyətə məhdudlaşdırma dedikdə Avropa İttifaqının üzvü olan ölkəyə mal gətirilməsinə (idxala) və ölkədən mal aparılmasına (ixraca) hədd qoyulması başa düşülür. Odur ki, kəmiyyətə məhdudlaşdırma metodu həm idxal, həm də ixrac zamanı tətbiq edilir.

Kəmiyyətə məhdudlaşdırma metodu ilə bağlı məsələlər Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 28-30-cu maddələri ilə tənzimlənir. Onun 28-ci maddəsi idxal zamanı kəmiyyətə məhdudlaşdırmanı qadağan edir; müqavilənin 29-cu maddəsi ixrac zamanı kəmiyyətə məhdudlaşdırmaya yol verilməməsini nəzərdə tutur; müqavilənin 30-cu maddəsi isə 0 hallann siyahısını verir ki, həmin hallardan biri mövcud olduqda üzv-dövlət birtərəfli qaydada kəmiyyətə məhdudlaşdırma metodunu tətbiq edir. Göstərilən hallara aşağıdakılar aiddir:

- ictimai mədəniyyət;
- ictimai qayda və ictimai təhlükəsizlik;
- insanlann həyat və sağlamlığının qorunması;
- heyvanlann və bitkilərin mühafizəsi;
- bədii, tarixi və ya arxeoloji əhəmiyyətə malik olan milli sərvətlərin qorunması;
- əqli mülkiyyətin (sənaye və kommersiya mülkiyyətinin) qorunması.

Sadalanan hallan nəzərdə tutan siyahı təxmini deyil, qəti və dəqiq xarakterə malikdir. Buna görə də həmin siyahım nə genişləndirmək, nə də məhdudlaşdırmaq olar. Belə ki, bu siyahıya nə hər hansı başqa hal əlavə etmək, nə də həmin siyahıdan bu və ya digər halı çıxarmaq olar.

Siyahıya daxil olan hallardan biri mövcud olduqda üzv-dövlətlər idxal və ixrac zamanı birtərəfli qaydada kəmiyyətə məhdudlaşdırma kimi qeyri-tarif tənziyyətə metodunu tətbiq edirlər. Belə metodun tətbiqi isə üzv-dövlətlər arasında ticarətin məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Lakin hə

' *Daha ətraflı:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s.326.

min metod üzv-dövlətlər arasında ticarət münasibətlərində diskriminasi- yaya və ya gizli məhdudiyətə gətirib çıxarmamalıdır.

18.2.3. Xidmətlərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipi

Avropa daxili bazar hüququ həm də belə bir prinsipdən çıxış edir ki, **xidmətlər sərbəst şəkildə göstərilməlidir**. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, xidmətlərin sərbəst şəkildə göstərilməsi Avropa daxili bazar hüququnun əsas prinsiplərindən biri sayılır. Həmin prinsipə görə, Avropa İttifaqında xidmətlər azad şəkildə, necə deyirlər, hər hansı maneə olmadan göstərilməlidir.

Xidmətin nə demək olduğuna gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 50-ci maddəsində ona anlayış verilmişdir. Həmin maddədə deyilir ki, xidmət, adətən, əvəzli şəkildə, haqq müqabilində göstərilir. Burada həmçinin aşağıda göstərilən bir sıra iqtisadi fəaliyyət növü sadalanır ki, həmin fəaliyyət növləri **xidmət** kimi tanınır:

- ~ sənaye xarakterli fəaliyyət;
- kommersiya xarakterli fəaliyyət;
- sənətkarların (peşəkarların) fəaliyyəti;
- sərbəst peşə sahiblərinin fəaliyyəti.

Deyənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə (50-ci maddə) xidmətə anlayış verərkən, onu xarakterizə edən iki əlaməti (raeyan) müəyyənləşdirir. Birinci əlamət bundan ibarətdir ki, xidmət **iqtisadi fəaliyyətdir**. Digər tərəfdən, xidmət **əvəzli şəkildə göstərilir**. Belə ki, xidmət əvəzli şəkildə, yəni haqq müqabilində göstərilən iqtisadi fəaliyyətdir. Bu, xidməti xarakterizə edən ikinci əlamətdir.

Xidmətə həm də ikinci hüquq aktlarında anlayış verilir. Söhbət Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının **12.12.2006-cı il tarixli 2006/123/EC nömrəli direktivindən** gedir ki, həmin direktiv daxili bazarda göstərilən xidmətlər haqqındadır. Bu direktivin 4-cü maddəsi xidmətə anlayış verir ki, həmin anlayışda xidməti xarakterizə edən iki əlamət öz əksini tapmış, ifadə olunmuşdur. Belə ki, **xidmət** dedikdə, adətən, haqq müqabilində, əvəzli şəkildə göstərilən müstəqil iqtisadi fəaliyyət başa düşülür.

Xidmətin mahiyyətinin izah edilməsinə Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən də diqqət yetirilmişdir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, xidmət haqq müqabilində göstərilən və yardımçı xarakterə malik olmayan fəaliyyətdir. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin mövqeyinə görə, xidmət müstəqil fəaliyyət növü sayılır.

Xidmətlər mallann, şəxslərin və kapitalların hərəkəti haqqında normalarla tənzimlənmişdir. Belə ki, həmin normalar xidmətlərin göstərilməsinə

tətbiq edilmir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, xidmətlərin tənzimlənməsi ayrıca hüquq normalının vasitəsi ilə həyata keçirilir. Axı, xidmət nə mal, nə kapital, nə də şəxsdir. Avropa hüququ «mal» və «xidmət» anlayışlarını bir-birindən fərqləndirir, onlar arasında hədd qoyur. Eyni zamanda, yaddan çıxarmamalıyıq ki, həm iqtisadi, həm də mülki-hüquqi mənada xidmət xüsusi xarakterli mal (əmtəə) hesab edilir.

Xidmət göstərilən zaman müvafiq münasibətlər yaranır; onlara xidmət göstərilməsi ilə bağlı olan münasibətlər deyilir. Həmin münasibətlərdə iki tərəf iştirak edir. İştirakçı tərəflərdən biri xidmət göstərən şəxs adlanır; onun əsas funksiyası (fəaliyyəti) ayrı-ayrı şəxslərə xidmət göstərməkdən ibarətdir. Bu, məlum məsələdir.

Xidmət göstərən şəxs Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdə yaradılır, təsis edilir; o, adətən, hüquqi şəxs statusuna malik olur. Başqa sözlə, xidmət göstərən şəxs qismində, bir qayda olaraq, hüquqi şəxslər (müəssisələr) çıxış edir. Unutmaq olmaz ki, hüquqi şəxslər (müəssisələr) ictimai tələbatı ödəmək üçün mal istehsal edən, iş görən, habelə xidmət göstərən təsərrüfat subyektləridir.

Avropa İttifaqında xidmət göstərmək üçün hüquqi şəxslər (müəssisələr), yəni xidmətlər göstərən şəxslər sərbəst şəkildə təsis olunur. Axı, Avropa korporativ hüququ sərbəst şəkildə təsis olunma prinsipindən çıxış edir. Həmin prinsipə görə, Avropa İttifaqının üzvü olan istənilən dövlətdə hüquqi şəxslərə (müəssisələrə) sərbəst şəkildə təsis olunmaq imkanı verilmişdir. Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrdə həm də xidmət göstərən hüquqi şəxslər (müəssisələr) sərbəst şəkildə təsis edilir, yaradılır. Bu məsələdə istənilən məhdudlıyyətə (məhdudlaşdırmaya) yol verilmir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin birində təsis olunmuş hüquqi şəxslər (müəssisələr) xidmət göstərmək üçün Avropa İttifaqının üzvü olan digər dövlətlərin ərazilərində sərbəst şəkildə hərəkət etmək hüququna malikdir. Şəxs müvafiq xidməti diskriminasiyaya yol vermədən, yəni ayn-seçkilik qoymadan göstərməlidir. Söhbət başqa üzv- dövlətə mənsub olmaq kimi əlamətə görə diskriminasiyadan gedir.

Xidmət göstərilməsi ilə bağlı münasibətlərdə iştirak edən ikinci tərəf xidmət olunan şəxs adlanır. Belə şəxslər onlara xidmət göstərilməsi üçün Avropa İttifaqının üzvü olan digər dövlətdə sərbəst şəkildə hərəkət etmək hüququna malikdir. Onlar xidmət göstərilməsi üçün Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst hərəkət edə bilirlər. Bu kimi şəxslər xidmətdən istifadə edən şəxslərdir. Nəzərə almalıyıq ki, Avropa İttifaqı vətəndaşların üzv-dövlətlərin ərazisində sərbəst surətdə yaşamaq və özlərinə yaşayış yeri seçmək hüququ vardır. Avropa İttifaqı vətəndaşların həmin hüququ Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 20.04.2004-cü il tarixli 2004/38EC nömrəli direktivində təsbit olunmuşdur.

Xidmətdən istifadə etmək məqsədi ilə şəxslər Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst şəkildə hərəkət edə bilirlər. Onlar hansı üzv-dövlətə mənsub olmasından asılı olmayaraq, müvafiq xidmətlərdən istifadə edirlər; hansı üzv-dövlətin şəxsi olması kimi əlamətə görə diskriminasiyaya yol

verilmir. Başqa sözlə, xidmət olunan şəxslər başqa şəxslərin göstərdiyi xidmətdən diskriminasiyaya yol verilmədən istifadə edirlər.

Xidmət göstərilərkən müəyyən münasibətlər yaranır. Söhbət **xidmətlərin ticarətindən** gedir. Xidmətlərin ticarəti zamanı, adətən, şəxslər (xidmət göstərən və xidmətdən istifadə edən şəxslər) bir-biri ilə təmasda, yəni bilavasitə əlaqədə olurlar. Lakin bu, məcburi hal deyil. Belə ki, xidmət göstərilərkən şəxslər (xidmət göstərən və xidmətdən istifadə edən şəxslər) birbaşa təmasda olmaya da bilərlər. Başqa sözlə, xidmət göstərən və xidmətdən istifadə edən şəxslər müxtəlif üzv-dövlətlərdə ola-ola xidmət-ticarət münasibətlərində tərəf qismində iştirak edirlər. Bu kimi hallarda xidmət elektron telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsi ilə göstərilir. Qeyd etməliyik ki, telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsi ilə göstərilən xidmət ticarətin (xidmətlərlə ticarətin) müasir növü hesab edilir. Hal-hazırda xidmətlər üzrə ticarətin bu növündən Avropa İttifaqında geniş səviyyədə istifadə olunur. Bu növ ticarət zamanı xidmətlər şəxslərin (xidmət göstərən və xidmətdən istifadə edən şəxslərin) bilavasitə iştirakı olmadan həyata keçirilir. Bu, xidmətlərin sərbəst şəkildə realizə edilməsi **formalarından biridir**. Söhbət xidmətlərin şəxslər olmadan sərbəst şəkildə hərəkət etməsi kimi realizəolunma formasından gedir. Bu formadan başqa, xidmətlərin sərbəst şəkildə hərəkəti aşağıda göstərilən daha digər **iki formada** da realizə olunur:

- xidmət göstərən şəxslərin digər üz-dövlət ərazisində hərəkət etməsi (şəxslərin xidmət göstərmək məqsədi ilə digər üzv-dövlət ərazisində hərəkət etməsi);
- xidmət göstərilən şəxslərin başqa üzv-dövlət ərazisində hərəkət etməsi (şəxslərin xidmətdən istifadə etmək məqsədi ilə digər üzv- dövlətin ərazisində hərəkət etməsi).'

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqında xidmətlərin tənzimlənməsi üçün ümumi hüquqi rejim müəyyən olunmuşdur. Bu o deməkdir ki, xidmətlərin götürülməsini tənzimləmək üçün Avropa İttifaqında ümumi qaydalar tətbiq edilir. Xidmətlərin elə növləri də vardır ki, onları tənzimləmək üçün xüsusi hüquqi rejimlər müəyyən edilmişdir. Belə ki, xidmətlərin bəzi, ayn-ayn növlərini tənzimləmək üçün ümumi deyil, xüsusi qaydalar tətbiq olunur. Bank, sığorta və nəqliyyat məhz belə xidmət növlərindən- dir. Bank və sığorta xidmətlərini tənzimləməkdən ötrü xüsusi qaydalar tətbiq edilir; xidmətin bu növləri üçün xüsusi hüquqi rejimlər müəyyən olunmuşdur. Nəqliyyat xidmətinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu xidmət növünün tənzimlənməsi Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin xüsusi bölməsi ilə tənzimlənir. Həmin müqavilənin «Nəqliyyat» adlı V bölməsi məhz nəqliyyat xidmətinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Deməli, üç növ xidmət (bank, sığorta və nəqliyyat xidmətləri) ümumi qaydaların tənzimləmə sferasından çıxarılmışdır. Təkrar edərək

bir daha göstəririk ki, bank, sığorta və nəqliyyat xidmətləri xüsusi qaydalarla tənzimlənir. Axı, qeyd etdiyimiz kimi, xidmətin bu növləri üçün xüsusi hüquqi rejimlər müəyyən edilmişdir.

Elə xidmətlər də vardır ki, onlar ümumi rejimdən (xidmətlərin sərbəst şəkildə hərəkət etməsinin ümumi rejimindən) çıxarılmışdır. 2006/123/EC nömrəli direktiv məhz belə xidmətlərin siyahısını verir ki, həmin siyahıya aşağıdakı xidmətlər daxildir:

- rabitə-poçt xidməti;
- elektrik təchizatı xidməti;
- qaz təchizatı xidməti;
- su təchizatı xidməti;
- tullantılarla bağlı xidmət;
- xüsusi vəkil xidməti;
- notariuslann xidməti;
- məlumatların fərdi qaydada qorunması ilə bağlı olan xidmət;
- telekommunikasiya xidməti;
- ~ tibbi xidmət;
- xüsusi (özəl) mühafizə müəssisələrinin göstərdiyi qoruyucu xarakterli xidmət;
- maliyyə xidməti;
- lotereyalarla və oyun biznesi ilə bağlı olan xidmət və s.

Avropa İttifaqında göstərilən bütün xidmətlər liberallaşdırılmamışdır. Bəzi xidmət növlərinin liberallaşdırılması üçün ayrıca normativ aktlar qəbul edilir. Məsələn, Avropa İttifaqı Şurasının 13.06.1990-cı il tarixli 90314/EEC nömrəli direktivi ilə Avropa İttifaqında turist xidmətlərinin liberallaşdırılmasına başlanılmışdır. Bəzi növ xidmətlərin isə (məsələn, abort etmək üçün göstərilən tibbi xidmətin) liberallaşdırılmasının həyata keçirilməsi hələlik bu gün mümkün deyil.

Qeyd etməliyik ki, xidmətlərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipinin tətbiqi mütləq xarakter daşımır. Belə ki, həmin prinsip bütün hallarda qəti şəkildə tətbiq olunmur. Elə hallar vardır ki, həmin hallardan biri mövcud olduqda xidmətlərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipinin tətbiqinə yol verilmir və ondan istifadə edilməsi məhdudlaşdırılır. Belə ki, ictimai qaydanın və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, əhalinin sağlamlığının qorunması lazım gəldiyi hallarda müəyyən xidmətlərin göstərilməsinə yol verilmir. 2006/123/EC nömrəli direktivdə nəzərdə tutulur ki, üzv-dövlətlər ətraf mühitin ehtiyaclarını və kollektiv sazişlərin şərtlərini əldə əsas götürərək, xidmətlərin sərbəst şəkildə göstərilməsini məhdudlaşdırma bilirlər. Avropa İttifaqı Məhkəməsi də öz qərarlarında xidmətlərin sərbəst şəkildə göstərilməsini məhdudlaşdıran halları müəyyən etmişdir ki, belə hallara aşağıdakılar aiddir:

- ictimai qayda;
- ictimai təhlükəsizlik;

- sağlamlıq;
- istehlakçılann hüquqlanmn müdafiəsi;
- xidmətdən istifadə edən şəxslərin və işçilərin müdafiəsi;
- dələduzluqla mübarizə aparılması;
- hevanlar aləminin mühafizəsi;
- ətraf mühitin qorunması;
- əqli mülkiyyətin hüquqi mühafizəsi;
- tarixi, milli və bədii irsin qorunub saxlanması və s.

Üzv-dövlətlərin hüququ vardır ki, onlar ictimai qaydanın, ictimai təhlükəsizliyin və sağlamlığın qorunması məqsədi ilə xidmətlərin sərbəst şəkildə göstərilməsini məhdudlaşdırsın. Bu, aydın məsələdir.

18.2.4. Şəxslərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipi

Avropa daxili bazar hüququ həm də belə bir prinsipdən çıxış edir ki, şəxslər Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst şəkildə hərəkət etməlidir. Söhbət şəxslərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipindən gedir. Bu prinsipə görə, şəxslər Avropa İttifaqı ərazisində heç bir maneə olmadan yaşayır, fəaliyyət göstərir və özlərinə yaşayış yeri (hüquqi şəxslər isə olduqları yeri) seçirlər.

«Şəxs» anlayışı Avropa daxili bazar hüququnda geniş mənada işlədilir. Belə ki, şəxs dedikdə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər başa düşülür. Buna görə də sözügedən prinsip həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərin Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst hərəkət etməsini nəzərdə tutur.

Fiziki şəxslər anlayışının özü də geniş mənada işlədilir. Belə ki, fiziki şəxslər dedikdə işçilər, işləməyən şəxslər (tələbə və pensiya alan şəxslər), habelə üçüncü ölkələrin (Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələrin) vətəndaşları başa düşülür.

Avropa daxili bazar hüququnda fiziki, şəxs nəinki geniş, həmçinin məhdud mənada işlədilir. Məhdud mənada fiziki şəxslər dedikdə işləyən fiziki şəxslər başa düşülür.

Beləliklə, Avropa İttifaqı ərazisində həm işçilər (işləyən fiziki şəxslər), həm işləməyən şəxslər, həm üçüncü ölkələrin vətəndaşları, həm də hüquqi şəxslər sərbəst şəkildə hərəkət edə bilərlər. İlk növbədə, işləyən fiziki şəxslərin (işçilərin) sərbəst şəkildə hərəkəti haqqında danışaq. Axı, onlar əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan və iş prosesini həyata keçirən şəxslərdir.

İşləyən şəxslər Avropa İttifaqının ərazisi daxilində sərbəst şəkildə hərəkət etmək hüququna malikdirlər. Onların bu hüququ Avropa İttifaqı Şurasının 15.10.1968-ci il tarixli 161268(EEC) nömrəli rəqlamentində təsbit olunmuşdur; həmin normativ akt işçilərin sərbəst hərəkəti haqqındadır. Bu rəqlamentin əsas funksiyası Avropa İttifaqı daxilində işçilərin sərbəst hərəkətini tənzimləməkdən ibarətdir.

İşçilərin sərbəst hərəkəti həm də Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 29.04.2004-cü il tarixli 200438EC nömrəli direktivi ilə

tənzimlənilir. Bu normativ akt Avropa İttifaqı vətəndaşlarının və onların ailə üzvlərinin üzv-dövlətlərin ərazisində sərbəst yaşamaq, habelə onların özlərinə yaşayış yeri seçmək hüququnu təsbit edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, işləyən şəxslərin əsas hissəsi Avropa İttifaqının vətəndaşları və onların ailə üzvləridir. Buna görə də sözügedən direktiv işləyənlərin sərbəst hərəkətini tənzimləməkdən ötrü tətbiq edilə bilər.

İşçi-miqrantlar işləyən şəxslərin ayrıca qrupu sayılır və onların da sərbəst hərəkət etmək hüququ vardır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, işçilərin sərbəst hərəkəti işçi-miqrantlara da şamil olunur.

İşçi-miqrant hansı üzv-dövlətin vətəndaşı olmasından asılı olmayaraq, sərbəst hərəkət etmək hüququnu həyata keçirir; bu zaman vətəndaşlıq əlamətinə görə diskriminasiyaya yol verilmir. Avropa İttifaqı qanunvericiliyi işçi-miqrantları bir sıra hüquqla təmin edir ki, onlar həmin hüquqlardan istifadə edə bilərlər. Söhbət aşağıdakı hüquqlardan gedir:

- işə düzəlmək barədə verilmiş real təklifi qəbul etmək;
- işə düzəlmək üçün Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst şəkildə hərəkət etmək;
- işə düzəlmək üçün üzv-dövlətin ərazisində qalmaq;
- əmək fəaliyyətini başa vurduqdan sonra həmin dövlətin ərazisində qalmaq.

İşçi-miqrantın nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, 161268(EEC) nömrəli rəqlamentin 1-ci maddəsində ona anlayış verilmişdir. Həmin maddəyə görə, muzzdla işləyən və başqa üzv-dövlətin vətəndaşı olan şəxs işçi-miqrant adlanır. Deməli, Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrdən birinin vətəndaşı əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün digərinə gedərsə (köçürsə) və həmin ölkədə işləyərsə, bu prosesə **əmək miqrasiyası**, başqa üzv-dövlətə gedən şəxsə isə **işçi-miqrant** deyilir. Məsələn, Avropa İttifaqının üzvü olan Almaniyanın hər hansı vətəndaşı digər üzv-dövlətə - Fransaya gəlir və bu ölkədə işləyir. Həmin şəxs işçi- miqrant hesab edilir.

İşçi-miqrant müəyyən vaxt dövrü ərzində işləyən şəxsdir. Öz əmək funksiyasını yerinə yetirməsinə və işləməsinə görə ona əməkhaqqı verilir. İşçi-miqrantın həyata keçirdiyi əmək fəaliyyəti əməkhaqqı və ya iş vaxtı kimi şərtlərdən asılı olmayaraq, real və effektiv olmalıdır.

İşsiz statusu əldə edən şəxs də işçi-miqrant hesab olunur. Belə ki, işləyən şəxs öz əmək fəaliyyətini başa çatdırdıqda o, yeni iş axtarmaq üçün üzv-dövlət ərazisində qalır. Bu kimi şəxslər işsiz statusa malik olur və işçi-miqrant hesab edilirlər.

İşçi-miqrantların öz əmək hüquqlarının həyata keçirilməsində (əməkhaqqı almaq, müəssisənin idarə olunmasında iştirak etmək, vəzifədə irəli çəkilmək və digər məsələlər) ayn-seçkiliyə yol verilmir. Peşə təhsili almaqda onlar üzv-dövlətin vətəndaşları kimi eyni hüquqa malikdirlər. İşçi- miqrantlar, həmçinin üzv-dövlətlərin vətəndaşları kimi, sosial güzəştlərdən və üstünlüklərdən istifadə edə bilərlər.

Sərbəst hərəkət etmək hüququna nəinki işçi-miqrantlar, həmçinin on- lann **ailə üzvləri** (məsələn, işçi-miqrantın həyat yoldaşı, yəni ər və ya arvad, uşaqlar və s. şəxslər) malikdirlər. İşçi-miqrantların ailəsinə daxil olan şəxslərin dairəsi 29.04.2004-cü il tarixli 200438EC nömrəli direktivlə müəyyən olunur. Burada həmin şəxslərin siyahısı verilmişdir. Başqa sözlə, sözügedən direktiv Avropa İttifaqı vətəndaşlarının ailə üzvlərinin dairəsini müəyyənləşdirir. Onları (yəni ailə üzvlərini) iki qrupa bölmək olar: işləyən ailə üzvləri, işləməyən ailə üzvləri. Məsələn, işçi-miqrantın uşaqları işləməyən ailə üzvləri qrupuna daxildir. Onlar, hər şeydən əvvəl, təhsil almaq hüququna malikdirlər ki, sözügedən direktivin 12-ci maddəsi uşaqları belə hüquqla təmin edir. İşçi-miqrantların uşaqlarının təhsil almaq hüququ 25.07.1977-ci il tarixli 77486EEC nömrəli direktivlə tənzimlənir.

İşçi-miqrantın onu qəbul edən üzv-dövlətin ərazisində **yaşamaq hüququ** vardır. Onun bu hüququ 200438EC nömrəli direktivdə təsbit olunmuşdur; həmin normativ akt, həminin işçi-miqrantın öz yaşamaq hüququndan istifadə etməsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir. İşçi-miqrant başqa üzv-dövlətin ərazisində yaşamaq hüququnu həyata keçirmək üçün milli pasporta və ya şəxsiyyət vəsiqəsinə malik olmalıdır. Əgər Avropa İttifaqının vətəndaşı olan işçi-miqrant digər üzv-dövlət ərazisində üç aya kimi yaşayarsa, ondan heç bir xüsusi sənəd tələb edilmir. İşçi-miqrant digər üzv-dövlət ərazisində (onu qəbul edən dövlətdə) üç aydan çox müddətə yaşamaq olarsa, o, hökmən qeydiyyatdan keçməlidir. Bu kimi hallarda qəbul edən-dövlət işçi-miqrant üçün **qeydiyyat rejimi** müəyyənləşdirir. Qeydiyyatdan həm də işçi-miqrantın ailə üzvləri keçməlidir.

İşçi-miqrant həm də üzv-dövlət ərazisində **qalmaq hüququna** malikdir. Belə ki, müəyyən olunmuş müddət başa çatdıqda işçi-miqrantın üzv- dövlətdə həyata keçirdiyi əmək fəaliyyətinə xitam verilir. Əmək fəaliyyətinə xitam verilmiş işçi-miqrantın üzv-dövlətin ərazisində qalmaq hüququ vardır. O, öz əmək fəaliyyətini həyata keçirdikdən sonra üzv- dövlət ərazisində qala bilər. İşçi-miqrantın bu hüququ Avropa Komissiyasının 29.06.1970-ci il tarixli 125170(EEC) nömrəli rəqlamentində təsbit edilmişdi. Lakin, Avropa İttifaqı vətəndaşlığı institutunun yaranması ilə əlaqədar olaraq, 2005-ci ildə həmin rəqlament ləğv olundu. Axı, Avropa İttifaqı vətəndaşlarının hüququ vardır ki, onlar Avropa İttifaqı çərçivəsində sərbəst şəkildə hərəkət etsinlər və özlərinə yaşayış yeri seçsinlər.

Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst hərəkət etmək hüququna nəinki işçilər, həmçinin işləməyən şəxslər malikdirlər. Sərbəst hərəkət etmək prinsipi iki mənada başa düşülür: məhdud mənada, geniş mənada. **Məhdud mənada** sərbəst hərəkət etmək prinsipi yalnız işçilərin (işləyən şəxslərin) sərbəst hərəkətini nəzərdə tutur. **Geniş mənada** sərbəst hərəkət etmək prinsipinə görə isə, Avropa İttifaqı ərazisində həm işçilər, həm üçüncü ölkə vətəndaşları, həm də işləməyən şəxslər sərbəst hərəkət edə bilərlər.

Avropa İttifaqı hüququna görə, işləməyən şəxslər dedikdə həm tələbələr, həm də pensiyaçılar başa düşülür. Deməli, Avropa İttifaqı hüququnda işləməyən şəxslər anlayışına iki qrup şəxs aiddir. Söhbət tələbə və pensiyaçılardan gedir. İşsiz statusuna malik olan şəxslərə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onları Avropa hüququ işləməyən şəxslər sırasına aid etmir. Məsələn burasındadır ki, işsizlər iş axtaran şəxslərdir. Məsələn, üzv- dövlətin ərazisində işləyən şəxsin əmək fəaliyyətinə xitam verilir. Bundan sonra o, təbii ki, yeni iş axtarmaq məqsədi ilə üzv-dövlət ərazisində qalır və işsiz statusu əldə edir. Belə şəxs işləməyən şəxs kimi tanınmır. Avropa hüququ məsələyə məhz bu cür yanaşır.

İşləməyən şəxslər başqa üzv-dövlətdə (qəbuledən-dövlətdə) yaşamaq hüququna və həmin hüquqdan istifadə etmək imkanına malikdir. Onların bu hüququ 2004/38 EC nömrəli direktivdə təsbit olunmuşdur. İşləməyən şəxslərin ailə üzvləri də başqa üzv-dövlətin ərazisində sərbəst şəkildə hərəkət etmək və yaşamaq hüququna malikdirlər.

Tələbələr qəbuledən-dövlət ərazisində üç aydan çox yaşamaq hüququna malikdirlər, bu şərtlə ki, onlar peşə təhsili almaq üçün təhsil müəssisəsinə qəbul olunsunlar. Tələbələr tibbi sığorta olunmalı, qəbuledən- dövlətdə yaşamaq üçün kifayət edən vəsaitə malik olmalıdırlar. Üzv- dövlət zəruri hesab edərsə, üç aydan çox müddətə yaşayan tələbələr üçün qeydiyyat rejimi müəyyənləşdirilir.

Pensiyaçıların da hüququ vardır ki, qəbuledən-dövlətin (üzv-dövlətin) ərazisində üç aydan çox yaşasınlar. Bundan ötrü onlar iki şərtə əməl etməlidirlər: birinci, pensiyaçıların tibbi sığortası olmalıdır; ikinci, onlar maddi vəsaitə malik olmalıdırlar. Maddi vəsaitə malik olmaq, əlbəttə, qəbuledən-dövlətin sosial təminat sistemini yükəndən azad edir. Pensiyaçılar əgər qəbuledən-dövlətin ərazisində üç aydan çox müddətə yaşayarsa, onlar üçün də qeydiyyat rejimi müəyyənləşdirilə bilər.

Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst hərəkət etmək hüququna həm də üçüncü ölkələrin, yəni Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələrin vətəndaşları malikdirlər. Lakin onların sərbəst hərəkət etmək hüququ məhdudlaşdırılmışdır. Üçüncü ölkə vətəndaşlarının sərbəst hərəkət etmək hüququna münasibətdə vətəndaşlıq əlamətinə görə diskriminasiyaya yol verilmir.*

Sərbəst hərəkət etmək hüququndan həm də Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasının üzvü olan ölkələrin (Norveç, İslandiya, İsveçrə və Lixten-şteyn) vətəndaşları istifadə edirlər; onlar özlərinin bu hüququnu beynəlxalq sazişlərə uyğun həyata keçirirlər. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İqtisadi Məkan haqqında Sazişdən (1992-ci il) gedir. Bundan əlavə, Avropa İttifaqı həmin ölkələrlə ikitərəfli saziş bağlaya bilər ki, həmin sazişlər şəxslərin sərbəst hərəkət etmək hüququnu təsbit edir. Məsələn, 1999-cu ildə Avropa İttifaqı və İsveçrə arasında şəxslərin sərbəst hərəkəti haqqında müvafiq saziş bağlanmışdır."

* *Şəxslərin sərbəst hərəkət etməsi barədə daha ətraflı*: Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие. К., 2004, гл. 4.

■ URL:<http://www.gazeta.zn.ua>

18.2.5. Kapitalların sərbəst hərəkət etməsi prinsipi

Avropa daxili bazar hüququna ümumən sərbəst hərəkət etmək prinsipi xasdır. Bu, həm də Avropa İttifaqı çərçivəsində formalaşan daxili bazan xarakterizə edən prinsipdir.

Avropa İttifaqının bütün ərazisində təkcə mallar, xidmətlər və şəxslər sərbəst hərəkət etmir. Avropa İttifaqının bütün ərazisində həm də kapitallar sərbəst hərəkət edir ki, bu, barəsində danışdığımız prinsipinin mahiyyətini təşkil edir.

Kapitalların sərbəst hərəkət etməsi prinsipinə görə, Avropa İttifaqının bütün ərazisində maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti maneəsiz həyata keçirilir. Həmin prinsipə əsasən, kapitalların hərəkətinə hər hansı məhdudiyət qoyulması qadağan edilir. Kapitallar həm üzv-dövlətlər, həm də üzv-dövlətlərlə üçüncü ölkələr (Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələr) arasında hərəkət edə bilər.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə müəyyən olunur ki, kapitallar Avropa İttifaqının ərazisində sərbəst hərəkət edir. Həmin müqavilənin bir sıra maddəsi (56-60-cı maddələr) bütövlükdə məhz kapi- tallann sərbəst hərəkətinə həsr olunmuşdur; 56-cı maddənin 1-ci paragrafında deyilir ki, kapitallann hərəkətinə məhdudiyət qoyulması qadağan edilir. Sözügedən prinsipinin məzmunu məhz bundan ibarətdir.

Kapitalların sərbəst hərəkətinin iki aspekti vardır: daxili aspekt, xarici aspekt. **Daxili aspektin** mahiyyəti kapitallann üzv-dövlətlər arasında sərbəst hərəkət etməsindən ibarətdir. Kapitallar yalnız üzv-dövlətlər arasında sərbəst hərəkət etmir; kapitallar həm də üzv-dövlətlərlə üçüncü ölkələr (Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələr) arasında sərbəst hərəkət edir. Bu isə kapitallann sərbəst hərəkətinin **xarici aspekti** hesab olunur.'

Kapitallann sərbəst hərəkəti **ödənişlərin sərbəst hərəkətini** də əhatə edir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ödənişlərin sərbəst hərəkəti kapitallann sərbəst hərəkəti prinsipinin ifadə formasından biridir. Deməli, kapitalların sərbəst hərəkət etməsi prinsipinə görə, həm də ödənişlər sərbəst hərəkət edir. Həmin prinsipin bu ifadə forması öz əksini Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 56-cı maddəsinin 2-ci paragrafında tapmışdır. Bu paragraf müəyyən edir ki, ödənişlərin sərbəst hərəkətinə hər hansı məhdudiyət qoyulması qadağan olunur. Bu isə ödənişlərin sərbəst hərəkət etməsinin məzmununu təşkil edir.

Kapitalların sərbəst hərəkət etməsi prinsipini iki mənada başa düşmək lazımdır: məhdud mənada, geniş mənada. **Məhdud mənada** həmin prinsip kapitallann sərbəst hərəkət etməsini nəzərdə tutur. **Geniş mənada** isə bu prinsipə görə, həm kapitallar, həm də ödənişlər sərbəst hərəkət edir. Sözügedən prinsip məhz geniş mənada işlədilməlidir. Yeri gəlmişkən, məqsədəuyğun və uğurlu variant olardı ki, bu iki anlayış əvəzinə «**ma-**

' *Kapitallann sərbəst Bəzəkəü barədə daha ətraflı: Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие. К., 2004, гл. 6.*

liyyə vəsaitlərinin sərbəst hərəkət etməsi prinsipi» kimi termindən istifadə edilsin. Bu terminlə həm kapitalların, həm də ödənişlərin sərbəst hərəkət etməsini ifadə etmək mümkün olur. Belə ki, maliyyə vəsaitlərinin sərbəst hərəkət etməsi prinsipinə görə, Avropa İttifaqının bütün ərazisində həm kapitallar, həm də ödənişlər sərbəst şəkildə hərəkət edir.

Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, Avropa daxili bazar hüququ, ay- nca olaraq, iki müstəqil prinsip müəyyənləşdirir; bunlardan biri kapitalla- nn, digəri isə ödənişlərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipidir. Digər müəlliflər isə, əksinə, qeyd edirlər ki, Avropa daxili bazar hüququ yalnız kapi- tallann sərbəst hərəkət etməsi prinsipindən çıxış edir ki, həmin prinsip ödənişlərin sərbəst hərəkətini də əhatə edir.' Söylənən bu fikir inandı- ncı və ağılabatan olub, həqiqətə daha yaxındır. Düzdür, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin məzmunundan müəyyən etmək mümkün olmur ki, burada, ayrıca olaraq, iki müstəqil prinsip (kapitallann sərbəst hərəkət etməsi prinsipi, ödənişlərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipi), yoxsa yalnız bir prinsip (ödənişlərin də sərbəst hərəkətini əhatə edən kapitallann sərbəst hərəkət etməsi prinsipi) formulə olunur. Həmin müqavilədə «kapital» və «ödəniş» kimi anlayışlar işlədilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, sözügedən müqavilənin III bölməsinin («Şəxslərin, xidmətlərin və kapitallann sərbəst hərəkəti») III hissəsinin 4-cü fəslə «Kapital və ödənişlər» adlanır.

Şübhəsiz, kapital və ödəniş kimi anlayışlar bir-birindən fərqlənir. Onları bir-birindən fərqləndirməyə imkan verən əsas əlamətlər Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilmişdir. Buna görə Avropa İttifaqının qanunvericiliyi kapital və ödənişlərin hərəkətləri üçün eyni deyil, müxtəlif hüquqi rejimlər müəyyənləşdirir. Lakin, buna baxmayaraq, Avropa daxili bazar hüququ kapitalların sərbəst hərəkət etməsi kimi birçə prinsipdən çıxış edir ki, bu prinsip, yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, ödənişlərin sərbəst şəkildə hərəkətini də əhatə edir.

Qeyd etməliyik ki, kapitallann hərəkəti investisiya qoyulması ilə bağlı olaraq, müəyyən maliyyə əməliyyatının aparılmasıdır. Investisiya bir dövlətdən digərinə hərəkət edir. Ödənişlərə bank köçürmələri, çeklə apanlan əməliyyatlar, elektron hesablaşmalar və s. aiddir.

Müəyyən hallarda kapitallann sərbəst hərəkət etməsi məhdudlaşdımla bilər. **Dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək** belə hallardan biridir. Belə ki, dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tələb olunarsa və bu, zəruri- dirsə, kapitallann və ödənişlərin sərbəst hərəkət etməsinə məhdudiyət qoyulur. İctimai (ümumi) qayda digər hal sayılır. Belə ki, **ictimai (ümumi) qaydanı təmin etmək** kimi motivə görə kapitalların hərəkəti üçün məhdudiyət tətbiq oluna bilər.

Kapitallar və ödənişlərin sərbəst hərəkətinin məhdudlaşdırılmasını şərtləndirən hallardan biri **maliyyə embarqosu** hesab edilir. Embarqo bir

' *Право Европейского Союза. Учебник /Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с. 505.*

və ya bir neçə üçüncü dövlət barəsində tətbiq edilən iqtisadi sanksiyadır.' Avropa İttifaqının hüququ vardır ki, embarqodan istifadə etsin. Embarqo ayn-ayrı müxtəlif sahələrə qoyulan iqtisadi məhdudiyyət deməkdir. Kapital və ödənişlər belə sahələrdən biridir. Başqa sözlə, embarqo kapital və ödənişlərin sərbəst hərəkətinə məhdudiyyət qoyulmasını da əhatə edə bilər.

Maliyyə embarqosu Avropa İttifaqı səviyyəsində tətbiq edilir. Bununla bərabər, üzv-dövlətin hüququ vardır ki, ciddi siyasi səbəblər mövcud olduqda, habelə son zərurət hallarında üçüncü dövlətlərə münasibətdə birtərəfli qaydada maliyyə embarqosu tətbiq etsin. Avropa İttifaqının qanunvericiliyi buna yol verir. Unutmaq olmaz ki, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin ayrıca bir maddəsi (60-cı maddə, 2-ci paraqraf) üzv- dövləti birtərəfli qaydada maliyyə embarqosu tətbiq etmək hüququ ilə təmin edir.

Kapitallann sərbəst hərəkət etməsinin məhdudlaşdırılması **İqtisadi və Valyuta İttifaqının fəaliyyəti** ilə də bağlı ola bilər. Belə ki, əgər kapitallann üçüncü ölkələrə hərəkəti və ya üçüncü ölkələrdən Avropa İttifaqına hərəkəti İqtisadi və Valyuta İttifaqının fəaliyyəti üçün ciddi çətinlik yaradarsa, kapitallann hərəkəti məhdudlaşdırılır. Məhdudiyyət Avropa İttifaqı səviyyəsində qoyulur. Avropa İttifaqı yalnız son zərurət halı mövcud olduqda kapitallann hərəkətinə məhdudiyyət qoya bilər. Məhdudiyyətin müddəti altı aydan çox olmamalıdır. Həm də qeyd etməliyik ki, məhdudlaşdırıcı tədbir müdafiə xarakteri daşıyır. Belə ki, o, İqtisadi və Valyuta İttifaqının fəaliyyətini müdafiə etmək məqsədinə xidmət edir.

Bəzən, vergi-hüquq pozuntuları törədilir. Bu pozuntulan aradan qaldırmaq, əlbəttə, müxtəlif zəruri tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bu zaman üzv-dövlətlər tərəfindən kapitallann və ödənişlərin hərəkəti məhdudlaşdırılır. Maliyyə təsisat və idarələrinin fəaliyyəti üzərində nəzarət həyata keçirildiyi hallarda da kapital və ödənişlərin hərəkətinə məhdudiyyət qoyulur.

Kapitallann sərbəst hərəkət etməsinin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan hallar Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə nəzərdə tutulmuşdur.

18.3. Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının hüquqi tənzimlənməsi. Şengen məkanı

18.3.1. Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqı

Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri olan Avropa daxili bazar hüququnun əsas «işi» Avropa İttifaqı çərçivəsində vahid daxili bazanın yaradılması və fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir. Vahid daxili bazar isə sözügedən iqtisadi və valyuta ittifaqının əsas elementlərindən biridir. Söhbət Avropa İttifaqı çərçivəsində formalaşan iqtisadi və valyuta ittifaqından gedir; ona **Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqı** deyilir.

Alimlər göstərir ki, Avropa İttifaqında formalaşan iqtisadi və valyuta ittifaqı iqtisadi inteqrasiyanın ən yüksək mərhələsidir. Belə bir ittifaqın yaradılması Avropa İttifaqına dair Müqavilədə nəzərdə tutulmuşdur. Həmin müqavilənin 2-ci maddəsində deyilir ki, Avropa İttifaqının birinci məqsədi müvafiq iqtisadi və valyuta ittifaqının yaradılması yolu ilə iqtisadi və sosial tərəqqiyə yardım etməkdən ibarətdir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə göstərilir ki, Avropa İttifaqı öz məqsədlərinə ümumi bazar, habelə iqtisadi və valyuta ittifaqı yaratmaqla nail ola bilər.

Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının iki komponenti (tərkib hissəsi) vardır ki, bunlardan biri **iqtisadi komponentdir**. Digəri isə **valyuta komponenti** hesab edilir. Aydın məsələdir ki, sözügedən iqtisadi və valyuta ittifaqı həm iqtisadi, həm də valyuta komponentinə əsaslanmalıdır. Axı, söhbət «Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqı» kimi iqtisadi inteqrasiya formasından gedir.

Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının iqtisadi komponenti azad bazar iqtisadiyyatı, sərbəst rəqabət, vahid daxili (ümumi) bazar və üzv-döv- lətlərin həyata keçirdikləri iqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsindən ibarətdir. **Vahid daxili (ümumi) bazar** haqqında xüsusilə danışmaq lazımdır. Qeyd etdiyimiz kimi, vahid daxili (ümumi) bazanın yaradılması Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının vacib elementi sayılır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, vahid daxili (ümumi) bazar yaratmadan müvafiq iqtisadi və valyuta ittifaqının nə formalaşması, nə də fəaliyyət göstərməsi mümkündür. Vahid daxili (ümumi) bazanın formalaşması və fəaliyyət göstərməsi isə Avropa daxili bazar hüququ ilə tənzimlənir.

Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının valyuta komponentinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, o, **vahid valyutadan** ibarətdir. Vahid valyuta Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının bütün ərazisində yeganə qanuni ödəniş vasitəsi hesab edilir. Vahid valyuta dedikdə vahid Avropa valyutası - «**avro**» başa düşülür. Avropa İttifaqının üzvləri (üzv-dövlətlər) 1 yanvar 1999-cu ildən başlayaraq, mərhələ-mərhələ vahid Avropa valyutası olan avroya keçmişdir. Hal-hazırda Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının bütün ərazisində dövriyyədə avrodan istifadə olunur. Bununla, yəni dövriyyəyə vahid valyuta olan avronun buraxılması ilə Avropa Valyuta İtti

façı formalaşdı. Avropa Valyuta İttifaqının formalaşması prosesinə isə 1988- ci ildən başlanılmışdır. Həmin il Avropa Komissiyasının sədri J.Delor (Fransa) Avropa İttifaqının (o vaxtlar Avropa Birliyinin) üzvlərinin mərhələ-mərhələ vahid valyutaya keçmələri barədə plan irəli sürdü ki, o, «**Delor planı**» adını aldı. Avropa Valyuta İttifaqının yaradılmasının əsasını məhz «Delor planı» təşkil edir.'

Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının formalaşması **üç mərhələni** əhatə edir:

- birinci mərhələ (1 iyul 1990-cı il - 31 dekabr 1993-cü il);
- ikinci mərhələ (1 yanvar 1994-cü il - 31 dekabr 1998-ci il);
- üçüncü mərhələ (1 yanvar 1999-cu il - 30 iyun 2002-ci il).

Birinci mərhələdə Avropa İttifaqı çərçivəsində vahid daxili (ümumi) bazanın yaradılması işi başa çatdı. Axı, qeyd etdiyimiz kimi, vahid daxili (ümumi) bazarın yaradılması Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının əsas elementlərindən biridir. Bundan başqa, birinci mərhələdə Avropa İttifaqı çərçivəsində kapitalları hərəkətinin tam liberallaşdırılmasına nail olundu, makroiqtisadi sahədə əsas göstəricilərin yaxınlaşması təmin edildi.

İkinci mərhələdə Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının institusional strukturu müəyyən edildi, ittifaqda iştirak edən ölkələr seçildi, Avropa Mərkəzi Bankı fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu mərhələdə həmçinin Avropa Valyuta İnstitutu təsis edildi, mərkəzi bankların Avropa sistemi yaradıldı, valyuta ittifaqının inzibati-hüquqi bazası hazırlandı, vahid valyuta haqqında xüsusi akt qəbul olundu.

Üçüncü mərhələdə Avropa İttifaqı ərazisində vahid Avropa valyutası olan «avro» dövrüyyəyə buraxıldı. Əvvəlcə avronun nağdsız formada olması nəzərdə tutulurdu; 1999-cu il yanvarın 1-dən başlayaraq, avro rəsmi surətdə Avropa İttifaqı ölkələrinin ərazisində nağdsız dövrüyyəyə daxil edildi; 2002-ci il yanvarın 1-dən isə nağd formada avroya keçildi. Dövrüyyədən üzv-dövlətlərin milli pul nişanları çıxarıldı. Axı, qısa bir müddət ərzində (maksimum 6 ay ərzində) avro ilə paralel olaraq, milli valyutalardan (milli pul nişanlarından) istifadə olunmasına icazə verilmişdi. Praktikada milli valyutalar üç aya kimi dövrüyyədən çıxarıldı.

Əvvəlcə vahid valyuta olan avro o vaxtkı 15 üzv-dövlətin 11-də (Avstriya, Almaniya, Belçika, İspaniya, İrlandiya, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya, Portuqaliya, Finlandiya və Fransada) dövrüyyəyə buraxıldı. Sonra onlara Yunanıstan (2001-ci il), Sloveniya (2007-ci il), Kipr və Malta (2008-ci il), Slovakiya (2009-cu il), Estoniya (2011-ci il) və Latviya (2014-cü il) kimi dövlətlər də qoşuldu.

Sözgedən 18 dövlət «**avro-zonanı**»[^] təşkil edir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının üzvü olan 28 dövlətdən hələlik yalnız 18-i avro-zonaya daxildir. Böyük Britaniya, Danimarka və İsveç kimi üzv-dövlətlər isə avro- zonaya qoşulmamışdır; onlar avro-zona çərçivəsindən kənar qalan üzv-

' URL:<http://www.ec.europa.eu> -

URL:<http://www.europa.eu> (MƏM 2014-1311 MJ)

dövlətlərdir. Yaxın vaxtlarda Avropa İttifaqına qəbul olunan Şərqi Avropa dövlətləri də (Bolqanstan, Macanstan, Latviya, Litva, Polşa, Rumıniya, Çexiya və Estoniya) avro-zona çərçivəsindən kənar qalmışdır.

Avro-zonaya daxil olmaq o deməkdir ki, Avropa İttifaqının üzvü olan 18 dövlət Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının üçüncü mərhələsinə keçmişdir; qalan dövlətlər isə avro-zonaya daxil olmadıqlarına görə həmin ittifaqın üçüncü mərhələsinə hələlik keçməmişdir.

Avro bir sıra sənədin vasitəsilə dövriyyəyə buraxılmışdır; həmin sənədlər avronun dövriyyəyə buraxılmasının hüquqi bazası sayılır. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı Şurasının **17.06.1997-ci il tarixli 110397(EC) nömrəli reqlamentindən** gedir.¹ Bu reqlament müəyyən edir ki, «ekyu» hansı qaydada «avro» ilə yenidən hesablanmalıdır; ekyu əvvəllər istifadə edilən valyuta idi. Həmin normativ akta uyğun olaraq ekyu 1:1 nisbəti ilə avroya dəyişdirildi.

Avropa İttifaqı Şurasının 20.11.1997-ci il tarixli 198(EC) nömrəli reqlamenti² avronun dəyəri və texniki xarakteristikası haqqındadır. Burada avronun nominalı və texniki parametri müəyyən edilmişdir.

Avropa İttifaqı Şurasının **03.05.1998-ci il tarixli 97498(EC) nömrəli reqlamenti**³ dövriyyəyə avronun daxil edilməsi haqqındadır. Burada bir sıra vacib maliyyə termininin mənası açıqlanmışdır ki, həmin terminlər dövriyyəyə avronun daxil edilməsinə aiddir.

Avropa İttifaqı Şurasının **31.12.1998-ci il tarixli 286698{EC) nömrəli reqlamenti**⁴ avro və üzv-dövlətlərin valyutalan arasında mübadilə kursları haqqındadır. Burada avro və avro-zonaya daxil olan ölkələrin milli valyutalan arasında mübadilə kursları göstərilmişdir.

Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqı **institusional struktura** malik olan inteqrasiya birliyidir. Omm institusional strukturunun yaradılmasına 1994- cü ilin yanvar ayında Avropa Valyuta İnstitutunun təsis edilməsi ilə başlanılmışdır.

Avropa Valyuta İnstitutu 1 yanvar 1994-cü il tarixdən fəaliyyətə başlamışdır. Hüquqi şəxs statusuna malik olan həmin institut 1 iyun 1998-ci il tarixdən Avropa Mərkəzi Bankına çevrildi. Bununla onun fəaliyyəti, faktiki olaraq, başa çatdı. Avropa Valyuta İnstitutu Avropa Mərkəzi Bankının proobrazı hesab edilir; o, proobraz rolunu oynamışdır.

Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi əsas institusional struktur hesab edilir ki, bu struktur çərçivəsində Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının valyuta komponenti fəaliyyət göstərir. Həmin struktur Avropa İttifaqının vahid pul siyasətini müəyyənləşdirir və həyata keçirir.

1 yanvar 1994-cü il tarixdən etibarən Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi Avropa İttifaqında həyata keçirilən valyuta siyasətinin əsas və başlıca

¹ URL:<http://vAvw.eur-lex.europa.eu> ‘

URL:<http://www.myreferat.net> ^

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

URL:<http://www.base.garant.ru>

tənzimləyicisi kimi tanınmışdır. Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi Avropa Mərkəzi Bankından və üzv-dövlətlərin mərkəzi banklarından (28 mərkəzi bankdan) ibarətdir. Üzv-dövlətlərin mərkəzi (milli) bankları Avropa Mərkəzi Banklar Sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Avropa Mərkəzi Bankına gəldikdə, qeyd etməliyə ki, o, Avropa Mərkəzi Banklar Sisteminin əsas və başlıca orqanı sayılır.

Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi hüquqi şəxslərin (milli mərkəzi bankların) məcmusudur; onun özünün hüquqi şəxs statusu yoxdur. Bu cəhəti ilə Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi həm Avropa Mərkəzi Bankından, həm də üzv-dövlətlərin milli mərkəzi banklarından fərqlənir. Belə ki, Avropa Mərkəzi Bankı və milli mərkəzi banklar hüquqi şəxs statusuna malikdir.

Avropa Mərkəzi Banklar Sisteminin **əsas məqsədi** Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 127 və 128-ci maddələrində göstərilmişdir. Avropa İttifaqı ərazisində qiymətlərin sabitliyinin qorunub saxlanılması onun əsas məqsədi sayılır. Əsas məqsəd həm də «Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi və Avropa Mərkəzi Bankı haqqında» Nizamnamənin 2-ci maddəsində göstərilmişdir. Nizamnamə əsasında onlar öz fəaliyyətlərini həyata keçirir, üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirirlər.

Avropa Mərkəzi Bankı Avropa Mərkəzi Banklar Sisteminin əsası sayılır. O, Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 40-cı maddəsinə uyğun olaraq, Avropa Valyuta İnstitutunun bazası əsasında təsis edilmişdir. Həmin maddəyə uyğun olaraq, həmçinin Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi yaradılmışdır. Avropa Mərkəzi Bankının statusu Avropa İttifaqına dair Müqavilədə müəyyən edilmişdir.

18.3.2. Şengen məkanı

Avropa daxili bazar hüququ bir sıra anlayışla sıx surətdə bağlıdır ki, «**Şengen məkanı**» həmin anlayışlardan biridir. Belə ki, şəxslərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipi Avropa daxili bazar hüququna məlum olan prinsiplərdən biridir. Geniş mənada həmin prinsipə görə, şəxslər Şengen məkanında hərəkət edə bilirlər. Bəs, Şengen məkanı dedikdə nə başa düşülür?

Qədim qala olan Şengen Lüksemburqun Fransa və Almaniya ilə sərhədinə yaxın olan məkanda yerləşir. Şengen qalası elə bir məkanda yerləşir ki, burada Avropa İttifaqının üzvü olan üç dövlətin (Lüksemburq, Almaniya və Fransa) sərhədləri kəşişir. Həmin məkanda XX əsrin 80- 90-cı illərində iki vacib sənəd imzalanmışdır ki, bu sənədlər tarixdə «**Şengen sazişləri**» kimi tanınır. Şengen sazişləri anlayışına, ilk növbədə, «**Ümumi sərhədlərdə yoxlamanın ləğv edilməsi haqqında**» Saziş daxildir ki, həmin saziş 14 iyun 1985-ci ildə imzalanmışdır. Bu sənəd «**1985-ci il Şengen sazişi**» kimi tanınır.

Şengen sazişləri anlayışına daxil olan ikinci sənəd «**1985-ci il Şengen sazişinin tətbiqi haqqında**» Konvensiya adlanır ki, həmin sənəd 19 iyun

1990-cı ildə qəbul edilmişdir. Bu sənəd, qısaca olaraq, «**1990-cı il Şengen konvensiyası**» adlanır. 1990-cı il Şengen konvensiyasına əsasən, müvafiq orqan - Şengen İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Şengen İcraiyyə Komitəsi, xüsusi olaraq, təsis edilmiş hüquq-yaradıcı orqandır. O, normativ aktlar (qərarlar) qəbul etmək səlahiyyəti ilə təmin olunmuşdur. Özünə verilmiş səlahiyyəti həyata keçirərək Şengen İcraiyyə Komitəsi indiyə kimi xeyli sayda (200-ə yaxın) normativ akt qəbul etmişdir.

Sözügədən 1985-ci il Şengen sazişində, eləcə də 1990-cı il Şengen konvensiyasında, habelə Şengen İcraiyyə Komitəsinin qəbul etdiyi normativ aktlarda müxtəlif məsələləri tənzimləyən müvafiq hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdur ki, həmin normaları məcmusuna «**Şengen hüququ**» deyilir. Şengen hüququ məhz həmin hüquq normalarından ibarətdir. Şengen hüququna həm də Avropa İttifaqının institutları tərəfindən rəqlament, direktiv və qərar formalarında qəbul edilən normativ aktlarda müəyyənləşdirilən hüquq normaları daxildir. Şengen hüququ ədəbiyyat səhifələrində həmçinin «**Şengen sazişləri hüququ**» adlanır.

Şengen hüququnun formalaşmasının ilkin mərhələsində Şengen İcraiyyə Komitəsi mühüm rol oynamışdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Şengen hüququnun ilkin inkişaf mərhələsində hüquq-yaradıcılıq (hüquq normaları yaratmaq) fəaliyyəti məhz onun tərəfindən həyata keçirilmişdir. Şengen İcraiyyə Komitəsi hal-hazırda fəaliyyət göstərmir. Belə ki, bu orqanın mövcudluğuna son qoyulmuşdur; onun səlahiyyətləri Avropa İttifaqı Şurasına və Avropa Parlamentinə keçmişdir. Hüquq yaradıcılığı sahəsində Avropa İttifaqı Şurasının fəaliyyəti xüsusilə qeyd edilməlidir.

Şengen hüququ dedikdə Şengen məkanında şəxslərin, yəni Avropa İttifaqı və üçüncü ölkə vətəndaşlarının hərəkəti ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Şengen hüququ özünün formalaşmasının ilkin mərhələsində, yəni əvvəllər Avropa hüququnun tərkibinə daxil olmamışdır; o, xüsusi xarakterə malik olan normaları sistemi kimi təşəkkül tapmış və tanınmışdır. Başqa sözlə, ilkin yaranma mərhələsində xüsusi xarakterli normaları sistemi olan Şengen hüququ Avropa hüququ çərçivəsindən kənarında mövcud olmuş, öz funksiyasını yerinə yetirmişdir. Sonralar Şengen hüququ Avropa hüququna in- korporasiya olunmuşdur, yəni Avropa hüququnun tərkibinə daxil edilmişdir. Bu gün o, Avropa hüququnun tərkib hissəsi sayılır. Daha konkret və dəqiq söyləsək, Şengen hüququ Avropa daxili bazar hüququnun institutlarından biri olan şəxslərin sərbəst hərəkət etməsi hüquq institutunun **sub- institutu** hesab olunur. Bu subinstitutun əsas funksiyası Şengen məkanında şəxslərin sərbəst şəkildə hərəkətini təmin etməkdən ibarətdir.

Şengen hüququnun mənbəyi olmaq baxımından, Avropa İttifaqı institutlarının normativ aktlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Məsələn, Avropa İttifaqı Şurasının 15.03.2001-ci ildə qəbul etdiyi rəqlament - 5392001 (EC) uzunmüddətli viza (icazə) əsasında sərbəst şəkildə hərəkət

etmək məsələsini tənzimləyir; 15.03.2006-cı il tarixdə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 5622006 (EC) nömrəli rəqlamentlə şəxslərin sərhədi keçmələrinin rejimi haqqında müvafiq məcəllə qəbul edilmişdir; rəqlament formasında qəbul olunan həmin sənəd «**Sərhədlər haqqında Şengen Məcəlləsi**» kimi tanmır."

Şengen hüququnun ibarət olduğu hüquq normalan müəyyən ərazidə məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir; həmin əraziyə **Şengen məkanı** deyilir. Deməli, Şengen məkanı Şengen hüququna daxil olan hüquq normalannın tətbiq edildiyi və şamil olunduğu ərazidir.^ Şengen məkanmda Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər iştirak etmirlər. Odur ki, həmin dövlətlər Şengen məkanına daxil deyildir. Bxma görə də «Şengen məkanının sərhədləri» anlayışı «Avropa İttifaqının ərazisinin sərhədləri» anlayışı ilə tam üst-üstə düşmür. Şengen məkanında iştirak edən dövlətlərin ərazilərinin məcmusu **Şengen məkanının ərazisi** hesab edilir. Şengen məkanında iştirak edən dövlətlər isə **Şengen dövlətləri** adlanır.

2014-cü ilin məlumatına görə," Şengen məkanmda 26 Avropa dövləti iştirak edir. Başqa sözlə, Şengen məkanına 26 Avropa dövləti daxildir. Buna görə deyə bilərik ki, Şengen məkanının ərazisi 26 Avropa dövlətini əhatə edir. Həmin dövlətlərin 22-i Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrdir. Avropa İttifaqının üzvü olan iki dövlət isə (Böyük Britaniya və İrlandiya) Şengen məkanına daxil deyildir. Avropa İttifaqının üzvü olmayan dövlətlər də (Norveç, İsveçrə və İslandiya) Şengen məkanmda iştirak edirlər; onlar Şengen məkamnn assosiativ iştirakçılardır.

Şengen məkanından kənar qalan 2 üzv-dövlət (Böyük Britaniya və İrlandiya) istənilən vaxt Şengen məkanına daxil ola bilər. Bundan ötrü onların Avropa İttifaqı Şurasına müvafiq ərizə vermələri tələb edilir. Gələcəkdə Bolqanstan, Kipr, Rumıniya və Xorvatiyanın Şengen məkanına daxil olması planlaşdırılır.

Sual olunur; Şengen məkanmda iştirak etməyin nə mənası və əhəmiyyəti vardır? Bu məkana daxil olmaq iştirakçı-dövlətə hansı üstünlük verir? Şengen məkanı hansı əlamətlərlə xarakterizə edilir?

Şengen məkanını xarakterizə edən birinci əlamət bundan ibarətdir ki, Şengen məkanı **daxili sərhədlərin açıqlığını təmin edən ərazidir**. Sərhədlərin açıqlığı Şengen məkanı daxilində dövlətlərin daxili (ümumi) sərhədlərinin açıq olması deməkdir. Belə ki, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər arasında şəxslərin sərbəst hərəkətinə mane olan sərhəd yoxlamaları ləğv edilir. Başqa sözlə, üzv-dövlətlər arasında sərhədlərdə yoxlama apanımır. Bunsuz nə Avropa İttifaqı vətəndaşlığının mövcud olması, nə də vahid daxili bazann fəaliyyət göstərməsi mümkündür.

URL;<http://www.eur-lex.europa.eu> ^

URL:<http://www.parlament.md>

^ *Ətraflı bax: məsələ. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ.* Dərslik. Bakı, 2011, s. 168-169; Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие. К., 2004, с. 394-400.

" URL:<http://www.wikipedia.org> (25.03.2014-cü il)

Şengen məkanının ərazisinə üçüncü ölkə vətəndaşları, yəni Avropa İttifaqının üzvü olmayan dövlətlərin vətəndaşları (əcnəbilər, xarici ölkə vətəndaşları) **viza (icazə)** əsasında daxil ola bilərlər; onlar üçün müvafiq viza rejimi müəyyən edilmişdir. Bu, Şengen məkanını xarakterizə edən digər əlamətdir. Həmin əlamətə görə, üçüncü ölkə vətəndaşları Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin xarici sərhədlərini keçərkən vizaya malik olmalıdır ki, ona **Şengen vizası** deyilir.

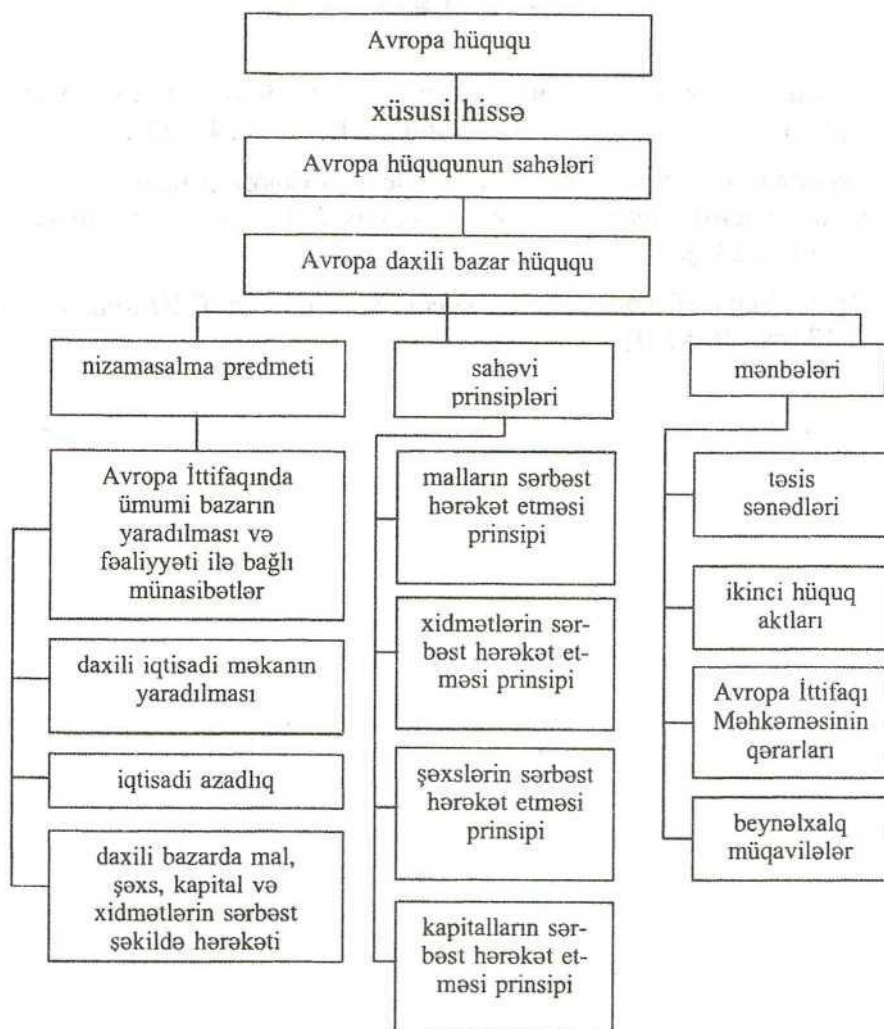
Beləliklə, Avropa İttifaqı ərazisinə gəlmək (daxil olmaq) istəyən üçüncü dövlətlərin vətəndaşları üçün müvafiq viza rejimi müəyyən edilmişdir. Həmin rejimə görə, üçüncü ölkə vətəndaşları Avropa İttifaqına yalnız viza əsasında gələ bilərlər; onların vizasız Avropa İttifaqı ərazisinə daxil olmaq hüququ yoxdur.

Vətəndaşları üçün viza rejimi müəyyənləşdirilən üçüncü ölkələrin sayı 130-dur. Bu ölkələr sırasına, əsasən, inkişaf etməkdə olan dövlətlər, habelə postsovet ölkələri (o cümlədən Azərbaycan Respublikası) daxildir.

Bir sıra üçüncü ölkənin vətəndaşları isə Avropa İttifaqına vizasız (viza olmadan) gələ (daxil ola) bilərlər. Belə ölkələrin sayı 40-a yaxındır. Buraya ABŞ, İsveçrə, Yaponiya və digər inkişaf etmiş dövlətlər, habelə bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr (Braziliya, Uruqvay, Malaziya və s.) daxildir.

Vətəndaşları üçün viza rejimi tətbiq edilən və ya tətbiq olunmayan üçüncü ölkələrin siyahısı Avropa İttifaqının Şurası tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu haqda, xüsusi olaraq, ayrıca normativ akt - rəqlament (5392001 (EC) -15.03.2001)' qəbul edilmişdir.

XVIII FƏSİL ÜZRƏ SXEM

**xviii FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие / Перев. с англ. М.Ю.Зарицкой. Киев, 2004, 422 с.
2. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 23, §2).
3. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012(гл. VI,XX11).

XIX FƏSİL. AVROPA NƏQLİYYAT HÜQUQU

19.1. Avropa nəqliyyat hüququ Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi

19.1.1. Avropa nəqliyyat hüququ anlayışı

Avropa İttifaqında həm də nəqliyyat fəallığının həyata keçirilməsi. Belə fəaliyyətin həyata keçirilməsində nəqliyyatın aşağıdakı vacib növləri iştirak edir:

- dəmir yolu nəqliyyatı;
- avtomobil nəqliyyatı;
- dəniz nəqliyyatı;
- hava nəqliyyatı;
- daxili su (çay) nəqliyyatı.

Nəqliyyatın bu kimi növlərinin fəaliyyəti ilə bağlı olaraq, Avropa İttifaqında müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir; onlar **nəqliyyat münasibətləri** adlanır. Nəqliyyat münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sisteminə isə Avropa nəqliyyat hüququ deyilir; o, ədəbiyyat səhifələrində, bəzən, Avropa İttifaqının nəqliyyat hüququ adlanır.’

Avropa nəqliyyat hüququ dedikdə Avropa İttifaqında dəmir yolu, avtomobil, dəniz, hava və daxili su (çay) nəqliyyat növlərinin fəaliyyəti ilə bağlı olaraq, yaranan ictimai münasibətləri (nəqliyyat münasibətlərini) tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Avropa İttifaqında ayn-ayn müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrinin fəaliyyəti məhz Avropa nəqliyyat hüququ ilə tənzimlənir, nizama salınır. O, yəni Avropa nəqliyyat hüququ nəqliyyatın ayn-ayn növləri tərəfindən yerinə yetirilən nəqliyyat-daşıma fəaliyyətini Avropa İttifaqının **nəqliyyat siyasəti** çərçivəsində həyata keçirir. Nəqliyyat siyasəti Avropa İttifaqının fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Nəzərə alınmalıdır ki, nəqliyyat siyasəti Avropa İttifaqının ümumi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Hələ 1957-ci ildə Roma Müqaviləsi (Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsi) müəyyən edirdi ki, Avropa İqtisadi Birliyinin ümumi siyasətinin istiqamətlərindən biri nəqliyyat siyasətidir. Söhbət ümumi nəqliyyat siyasətindən gedir. Belə ki, 1980-ci illərin ortalarına kimi Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində, sözün əsl mənasında, ümumi nəqliyyat siyasəti həyata keçirilmirdi. Düzdür, təsis müqaviləsi (Roma Müqaviləsi) Avropa İqtisadi Birliyinə nəqliyyat sahəsində normativ aktlar (qərarlar) qəbul etmək səlahiyyəti verirdi. Lakin 1980-ci illərin ortalarına kimi nəqliyyat sahəsində olduqca az sayda normativ akt qəbul olunmuşdu. Digər tərəfdən, qəbul edilmiş aktların tənzimləmə sferası xeyli dərəcədə məhdudlaşdınmışdı. Bu onunla izah edilirdi ki, spesifik xarakterə malik olan nəqliyyat infrastrukturunu üzv- dövlətlərin milli iqtisadiyyatları üçün vacib sahə sayılırdı. Bu səbəbdən

' **Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. А.Я.Капустина. М., 2013 (гл. 11. Транспортное право Европейского Союза).**

üzv-dövlətlərin hökumətləri Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində ümumi nəqliyyat siyasətinin həyata keçirilməsində maraqlı deyildilər.

Vahid Avropa Aktının (1986-cı il) qəbul olunması və qüvvəyə minməsi ilə vəziyyət dəyişdi. Həmin akt institutlar və üzv-dövlətlər qarşısında ümumi (daxili) bazar, habelə mal, kapital, şəxs və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin edən məkan (daxili sərhədlər tanınmayan məkan) yaratmaq kimi vəzifə qoydu. Avropa İqtisadi Birliyinin, sözün həqiqi mənasında, ümumi nəqliyyat siyasəti məhz bu aktın qüvvəyə mindiyi vaxtdan formalaşmağa başladı.

Avropa ittifaqının nəqliyyat siyasəti buna yönəlmişdir ki, nəqliyyat xidmətləri bazan tənzimlənsin və inkişaf etsin. Avropa İttifaqının ümumi (daxili) bazarının tərkib hissəsi olan **nəqliyyat xidmətləri bazarı** spesifik xarakterə malikdir. Belə ki, nəqliyyat xidmətləri bazarı konkret maddi məhsul istehsalı ilə bağlı deyildir. Nəqliyyat xidmətləri həmişə yük və ya sərnişinlərin bir yerdən digər yere daşınmasını (yerdəyişməsinə) təmin edir.

Avropa İttifaqında nəqliyyat xidmətləri bazan Avropa nəqliyyat hüququ ilə tənzimlənilir. Avropa nəqliyyat hüququ isə Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilən nəqliyyat siyasətinin hüquqi əsasıdır.

19.1.2. Avropa nəqliyyat hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi

Avropa nəqliyyat hüququ Avropa hüququnun tərkib hissəsidir. Təbii ki, bu zaman belə bir sual ortaya çıxır; tərkib hissə kimi Avropa nəqliyyat hüququ Avropa hüququna hansı statusla daxildir?

Avropa nəqliyyat hüququna dair ədəbiyyat səhifələrində göstərilən suala binnənə cavab verilmir. Bəzi müəlliflərə görə, Avropa nəqliyyat hüququ dedikdə institut başa düşülür.' Elə alimlər də vardır ki, onlara görə, Avropa nəqliyyat hüququ Avropa İttifaqının hüquq sistemi çərçivəsində hüquq normalarının xüsusi qrupudur;^ bununla həmin alimlər Avropa hüquq sistemində Avropa nəqliyyat hüququnun hansı mövqeyə malik olması sualına konkret toxunmurlar.

Fikrimizcə, Avropa nəqliyyat hüququna Avropa hüquq sistemində müstəqil hüquq sahəsi kimi baxmaq lazımdır. Bunun üçün kifayət dərəcədə əsaslar mövcuddur. Belə ki, hər şeydən əvvəl, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi ümumi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri ümumi nəqliyyat siyasətidir. Avropa İttifaqı çərçivəsində ümumi nəqliyyat siyasəti müstəqil hüquq sahəsi olmadan həyata keçirilə bilməz; belə sahə ümumi nəqliyyat siyasətinin hüquqi əsası rolunda çıxış edir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, Avropa hüququ xüsusi xarakterə malik olan hüquq sistemidir.

¹ *Məsələn, bax: Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Коло- сов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., 2005, с.231.*

■ *Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.684.*

Onun xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarətdir ki, həyata keçirilən siyasətin konkret istiqamətləri ayn-ayn müstəqil hüquq sahələrinin aynıması üçün meyar (əsas) rolunu oynayır. Məsələn, Avropa İttifaqı çərçivəsində ekologiya, ticarət, gömrük, maliyyə və digər istiqamətlərdə siyasət həyata keçirilir. Buna uyğun olaraq, müvafiq müstəqil hüquq sahələri ayrılır; məsələn, Avropa ekologiya hüququ, Avropa ticarət hüququ, Avropa gömrük hüququ, Avropa maliyyə hüququ və s. Təbii ki, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi nəqliyyat siyasətinə uyğun gələn müstəqil hüquq sahəsi - Avropa nəqliyyat hüququ da ayrılmalıdır. Belə bir hüquq sahəsinin ayrılması həmçinin bununla şərtlənir ki, Avropa İttifaqında həm də nəqliyyat fəaliyyəti həyata keçirilir. Nəqliyyat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq, yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi isə müstəqil hüquq sahəsinin - Avropa nəqliyyat hüququnun aynımasını zəruri edir. Məhz həmin münasibətlər, yəni nəqliyyat münasibətləri müstəqil hüquq sahəsi kimi Avropa nəqliyyat hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir. Nəqliyyat münasibətlərinin yaranması və mövcud olması buna səbəb olur ki, Avropa nəqliyyat hüququ (nəqliyyat münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalanm sistemi) müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınır; həm də Avropa nəqliyyat hüququ Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə aiddir. Avropa nəqliyyat hüququnun Avropa hüquq sistemində tutduğu yer məhz belə müəyyən edilməlidir.

Avropa nəqliyyat hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən münasibətlər (nəqliyyat münasibətləri), şübhəsiz, nəqliyyatla bağlı olaraq yaranır. «Nəqliyyat» anlayışı Avropa nəqliyyat hüququnda iki mənada işlədilir. Birinci mənada nəqliyyat dedikdə sahibkarlıq fəaliyyətinin növlərindən biri başa düşülür və buna görə də o, «nəqliyyat fəaliyyəti» anlayışı ilə əhatə olunur. Nəqliyyat fəaliyyəti həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə daşıma xidmətinin göstərilməsinə yönəlmişdir. Belə xidmətin göstərilməsi nəticəsində yüklər, habelə sərnişinlər müəyyən bir yerdən digər yerə daşınır.

İkinci mənada nəqliyyat dedikdə fiziki və hüquqi şəxslərə mülkiyyət hüququ əsasında məxsus olan elə bir texniki vasitə başa düşülür ki, onlar bu vasitədən şəxsi məqsədlər üçün (üçüncü şəxslərə xidmət göstərmək məqsədi olmadan) daşımada istifadə edirlər. Bu mənada nəqliyyat isə «nəqliyyat vasitəsi» anlayışı ilə əhatə olunur.

Birinci mənada söhbət sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar professional nəqliyyatdan gedir. Professional nəqliyyatın fəaliyyəti isə müştərilərə daşıma xidmətinin göstərilməsinə yönəlmişdir. İkinci mənada söhbət şəxsi nəqliyyatdan gedir ki, o, mülkiyyət hüququ əsasında ayn-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərə məxsusdur. Şəxsi nəqliyyat isə müştərilərə daşıma xidməti göstərmək məqsədi güdmür; ondan şəxsi məqsədlər üçün daşımada istifadə olunur.

Avropa nəqliyyat hüququ üçün professional (peşəkar) nəqliyyat əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Avropa nəqliyyat hüququ ilə məhz professional nəqliyyatın fəaliyyəti ilə əlaqədar olan nəqliyyat-daşıma münasibətlə

ri tənzimlənilir. Avropa İttifaqının yürütdüyü nəqliyyat siyasəti də məhz professional nəqliyyat ilə bağlıdır.

19.1.3. Avropa nəqliyyat hüququnun prinsipləri və subyektləri

Avropa hüququnun istənilən hüquq sahəsinə, o cümlədən Avropa nəqliyyat hüququna **özünəməxsus prinsiplər** xasdır. Bu prinsiplər elə meyarlardan biridir ki, onun sayəsində Avropa nəqliyyat hüququ Avropa hüquq sistemində müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınır.

Birinci, Avropa nəqliyyat hüququ **nəqliyyat-daşıma sahəsində diskriminasiyanın qadağan olunması prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqı daxilində nəqliyyat-daşıma əməliyyatları həyata keçirilərkən müxtəlif nəqliyyat tariflərinin tətbiq edilməsinə (ixrac zamanı - aşağı, idxal zamanı isə - yüksək nəqliyyat tariflərinə) yol verilmir; yük və sərnişinin hansı üzv-dövlətə və ya hansı üzv-dövlətdən daşınmasının əhəmiyyəti yoxdur. Daşınma ilə bağlı bütün məsələlərdə ayn-seçkililyə yol verilmir. Avropa İttifaqı daxilində eyni nəqliyyat yolları ilə daşınmalar zamanı nəqliyyat agentlikləri müxtəlif şərtlər müəyyən etməməlidirlər.

İkinci, Avropa nəqliyyat hüququ **nəqliyyat fəaliyyətinin Avropa İttifaqının bütün ərazisində həyata keçirilməsi kimi prinsip** müəyyənləşdirir. Bu prinsipə görə, üzv-dövlətlərin milli nəqliyyat müəssisələrinin (şirkətlərinin) özlərinin nəqliyyat-daşıma fəaliyyətinin bütün Avropa İttifaqı ərazisində həyata keçirilməsinə icazə verilir.

Üçüncü, Avropa nəqliyyat hüququ Avropa İttifaqında **nəqliyyat-daşıma xidmətlərinin sərbəst şəkildə göstərilməsi prinsipindən** çıxış edir. Bu, Avropa İttifaqının ümumi (daxili) bazan prinsipindən irəli gəlir. Həmin prinsip Avropa İttifaqı ərazisində fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən azad sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsini təmin edir. Avropa İttifaqının ümumi (daxili) bazan mal, şəxs, kapital və xidmətlərin sərbəst olaraq hərəkət etməsinə əsaslanır. Avropa İttifaqında sərbəst şəkildə xidmət göstərilməsi prinsipinin tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilir. Nəqliyyat- daşıma xidmətlərinin Avropa İttifaqında sərbəst şəkildə göstərilməsi prinsipi məhz bu prinsipin - ümumi (daxili) bazar prinsipinin ifadə formasından biridir. Həmin prinsipin həyata keçirilməsi nəticəsində Avropa İttifaqında ümumi nəqliyyat-daşıma xidmətləri bazan formalaşmış və inkişaf etmişdir. Nəqliyyat sektor Avropa İttifaqının ümumi bazanın bir hissəsidir.

Ümumi nəqliyyat-daşıma xidmətləri bazanın fəaliyyət göstərməsi və belə xidmətlərin təqdim edilməsi üçün müvafiq nəqliyyat vasitələrinin (avtomobil, avialayner və s.), nəqliyyat yollarının (avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatı üçün belə yollar xüsusilə vacibdir) və digər nəqliyyat infrastrukturunu obyektlərinin (vokzal, terminal və s.) yaradılması tələb edilir. Belə obyektlərin mövcudluğu sayəsində Avropa İttifaqı ərazisində nəqliyyat-daşıma xidmətləri bazan formalaşmışdır.

Dördüncü, Avropa nəqliyyat hüququ **nəqliyyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsipindən** çıxış edir. Avropa nəqliyyat hüququnun belə bir prinsip müəyyənləşdirməsi təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, Avropa İttifaqında nəqliyyatın hüquqi tənzimlənməsi bir neçə vacib istiqamətdə həyata keçirilir. Nəqliyyatda təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönələn hüquq normalannm müəyyən edilməsi belə istiqamətlərdən biridir. Həmin normalarda nəqliyyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsipi formulə edilmişdir.

Beşinci, Avropa nəqliyyat hüququ **nəqliyyat fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqında nəqliyyat müəssisəsi ayn-ayn şəxslərə nəqliyyat-daşıma xarakterli xidmət göstərmək üçün üzv-dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarından lisenziya (xüsusi razılıq) almalıdır. Lisenziya nəqliyyat-daşıma xidməti göstərməkdən ötrü bu və ya digər nəqli^at müəssisəsinə verilən icazə sənədidir. Bu sənəd əsasında Avropa İttifaqında nəqliyyat-daşıma fəaliyyəti həyata keçirilir. Üzv-dövlətlərin birində səlahiyyətli orqanlardan alınmış lisenziya nəqliyyat müəssisəsinə hüquq verir ki, o, nəqliyyat-daşıma fəaliyyətini Avropa İttifaqının bütün ərazisində həyata keçirsin. Belə ki, alınmış lisenziya bütün Avropa İttifaqı ərazisində qüvvədə olur.

Altıncı, Avropa nəqliyyat hüququ **standartlaşdırma kimi vacib prinsip** təsbit edir. Bu prinsipə görə, nəqliyyat infrastrukturunu, daşıma (nəqliyyat) vasitəsi, hərəkət təhlükəsizliyi və digər məsələlərdə müvafiq standartlar müəyyənləşdirilir. Belə standartlar həm də tunellərdə nəqliyyat təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün müəyyən olunur və s.

Avropa nəqliyyat hüququ müəyyən **subyektlərə** malikdir. Məsələn, yükgöndərən, yükalan, daşıyıcı, operator, nəqliyyat agenti və s. şəxslər.

Daşıyıcı Avropa nəqliyyat hüququnun əsas subyekti hesab edilir. Belə ki, Avropa İttifaqında nəqliyyatın əsas təyinatı yük və sərnişinləri daşımaqdan ibarətdir. Bundan ötrü daşıyıcı səlahiyyətli dövlət orqanlarından lisenziya (xüsusi razılıq) almalıdır. O, yalnız lisenziya aldıqdan sonra daşıma fəaliyyəti ilə məşğul ola, ayn-ayn şəxslərə (müşətilərə) nəqliyyat xidmətləri göstərə bilər. Axı, Avropa İttifaqında daşıma lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növü sayılır. Avtomobil, dəniz, dəmir yolu və s. nəqliyyat daşımalarının həyata keçirilməsi üçün lisenziya alınması tələb edilir.

Daşıyıcı dedikdə nəqliyyat-daşıma fəaliyyətini həyata keçirən, müşətilərə nəqliyyat xidmətləri göstərən və müvafiq lisenziyası olan nəqliyyat müəssisəsi başa düşülür. Nəqliyyatın növündən asılı olaraq, **nəqliyyat müəssisəsi** isə aşağıdakı növlərə bölünür:

- dəmir yol nəqliyyat müəssisəsi;
- avto-nəqliyyat müəssisəsi;
- hava nəqliyyat müəssisəsi;
- dəniz nəqliyyat müəssisəsi;
- daxili su (çay) nəqliyyat müəssisəsi.

19.1.4. Avropa nəqliyyat hüququnun mənbələri

Avropa nəqliyyat hüququ, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biridir. Buna görə də Avropa hüququnun mənbəyi qismində çıxış edən sənədlər, eyni zamanda, Avropa nəqliyyat hüququnun mənbəyi kimi tanınır. Xatırladaq ki, Avropa hüququnun mənbələri bunlardan ibarətdir: təsis müqavilələri, ikinci hüquq aktları, beynəlxalq müqavilələr, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları. Deməli, Avropa nəqliyyat hüququnun mənbə növləri məhz sadaladığımız aktlardan ibarətdir.

Təsis müqavilələri Avropa nəqliyyat hüququnun mənbəyi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar, ilk növbədə, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi nəqliyyat siyasətinin hüquqi əsası sayılır. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 4-cü maddəsi nəqliyyatı Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid edir. Belə ki, həmin maddəyə görə, nəqliyyat və nəqliyyat şəbəkələri Avropa İttifaqı ilə üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid olunan məsələ sayılır. Təsis müqavilələri həm də müəyyən edir ki, nəqliyyat sahəsində Avropa İttifaqı hansı səlahiyyətlərə malikdir. Burada həmçinin üzv-dövlətlərin nəqliyyat sahəsində səlahiyyətlərini müəyyənləşdirən müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin III hissəsinin V bölməsi nəqliyyat məsələsinə həsr olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, həmin bölmə «**Nəqliyyat**» adlanır. Bu bölmə Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi nəqliyyat siyasətinin hüquqi əsası sayılır. Sözügedən bölmənin müvafiq normasında (80-ci maddədə) nəqliyyatın konkret növləri göstərilmişdir ki, onların fəaliyyəti Avropa İttifaqının nəqliyyat siyasəti çərçivəsində tənzimlənir. Həmin nəqliyyat növləri bunlardan ibarətdir: avtomobil nəqliyyatı, dəmir yolu nəqliyyatı, daxili su (çay) nəqliyyatı. Hava və dəniz nəqliyyatına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu kimi nəqliyyat növlərinin fəaliyyəti Avropa İttifaqının nəqliyyat siyasəti çərçivəsində tənzimlənmir. Onların fəaliyyəti Avropa İttifaqı Şurasının qəbul etdiyi müvafiq normativ aktların və digər qərarların köməyi ilə nizama salınır (80-ci maddənin 2-ci paragrafı).

Sözügedən müqavilənin III hissəsinin XV bölməsi nəqliyyat sektorunun tənzimlənməsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Həmin bölmə «**Transavropa şəbəkələri**» adlanır.

Avropa İttifaqında nəqliyyat fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində **ikinci hüquq aktları** da vacib rol oynayır. Belə aktlar Avropa nəqliyyat hüququnun mənbə növlərindən biri sayılır. Söhbət Avropa İttifaqı institutlarının nəqliyyat sahəsində qəbul etdikləri aktlardan gedir. Qeyd etməliyik ki, Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası kimi institutlar Avropa İttifaqının nəqliyyat siyasəti çərçivəsində xüsusi qaydalar müəyyənləşdirir ki, həmin qaydalara vasitəsi ilə Avropa İttifaqında nəqliyyat sektoru tənzimlənir.

Nəqliyyat sahəsində ikinci hüquq aktları **direktiv və rəqlament** formasında qəbul olunur. Məsələn, 29.07.1991-ci il tarixdə qəbul edilən direktiv (91440EEC) dəmir yolu nəqliyyatının tənzimlənməsi sahəsində vacib sənəd sayılır; 23.07.1992-ci il tarixdə qəbul edilən rəqlament (EEC № 240792) hava nəqliyyatının tənzimlənməsinə həsr edilmişdir ki, bu sənəd əsasında avia-şirkətlərin lisenziyalaşdırılması həyata keçirilir.'

Avropa nəqliyyat hüququnun mənbələri sırasına **beynəlxalq müqavilələr** də daxildir. Belə ki, Avropa İttifaqı üçüncü ölkələrlə (Avropa İttifaqının üzvü olmayan dövlətlərlə) nəqliyyat məsələlərinə dair beynəlxalq müqavilələr bağlaya bilər. Həmin müqavilələr Avropa nəqliyyat hüququnun **xarici mənbəyi** hesab edilir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları da Avropa nəqliyyat hüququnun mənbə növlərindən biridir. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi nəqliyyat məsələləri haqqında müvafiq qərarlar çıxara bilər. Həmin qərarlar Avropa nəqliyyat hüququnun mənbəyi qismində çıxış edir. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin «Commission V. Fransa» işi üzrə çıxardığı qərar (09.12.2008-ci il № C-12107)" xüsusilə diqqətçəkəndir. Burada göstərilir ki, Avropa İttifaqının ümumi bazanın məqsəd və prinsipləri iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən nəqliyyat sferasına şamil olunur.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa nəqliyyat-hüquq normaları təfsir edir və həmin normaları tətbiq qaydalarını müəyyənləşdirir. Təbii ki, Avropa nəqliyyat hüququ bütün məsələləri tənzimləmir və buna görə də hüquqi boşluqlar mövcuddur. Avropa İttifaqı Məhkəməsi özünün çıxardığı qərarların vasitəsi ilə mövcud hüquqi boşluqları və aqoritmiəri aradan qaldırır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi öz qərarlarında bu və ya digər nəqliyyat məsələsinin mahiyyətinə aydınlıq gətirir. Məsələn, o, 28384 sayılı iş üzrə çıxardığı qərarında (23.01.1986-cı il)^ göstərmişdir ki, hətta nəqliyyat- daşıma vasitəsinin marşrut hissəsi milli sərhədlərdən kənar keçərsə, üzv- dövlət nəqliyyat xidmətinin göstərilməsinə görə əlavə dəyər vergisi ödənilməsinə tələb edə bilər.

Beynəlxalq-hüquqi ticarət adətlərinin Avropa İttifaqında nəqliyyat fəaliyyətinə tətbiq edilməsi mümkündür. Belə adətlər, bildiyimiz kimi. Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən sistemləşdirilmiş və unifikasiya edilmişdir.* Həmin beynəlxalq qaydalar sistem halına salınaraq, «İNKOTERMS» adı altında ilk dəfə 1936-cı ildə toplu şəkildə dərc edilmiş və hal-hazırda 2000-ci il redaksiyasında qüvvədədir.^ Onlar prak-

URL:<http://www.eur-lex.eu>

URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

“* *Daha ətraflı*: Allahverdiyev S.S.Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslik. Bakı, 2007, s.453.

^ «İNKOTERMS» barədə bax: Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər / Müəllif-tərtibçilər: Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Bakı, 2005, s. 117.

tik tətbiq baxımından, tövsiyə xarakterli olsa da, Avropa nəqliyyat hüququ üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir.

19.1.5. Avropa nəqliyyat hüququnun institutları

Avropa nəqliyyat hüququ nəqliyyatın növlərindən asılı olaraq, beş instituta bölünür. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqında nəqliyyatın beş növündən istifadə edilir. Buna uyğun olaraq, Avropa nəqliyyat hüququnda beş **institut** fərqləndirilir:

- Avropa avtomobil nəqliyyat hüququ;
- Avropa dəmir yol nəqliyyat hüququ;
- Avropa dəniz nəqliyyat hüququ;
- Avropa daxili su (çay) nəqliyyat hüququ;
- Avropa hava nəqliyyat hüququ.

Avropa avtomobil nəqliyyat hüquq institutu Avropa İttifaqında avtonəqliyyatın fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarındandır. **Avropa dəmir yol nəqliyyat hüquq institutu** dedikdə elə bir hüquq institutu başa düşülür ki, o, özündə Avropa İttifaqında dəmir yolu nəqliyyatının fəaliyyətini nizama salan hüquq normalarını birləşdirir. **Avropa dəniz nəqliyyat hüquq institutu** dəniz nəqliyyatının yerinə yetirdiyi nəqliyyat-daşıma fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemidir. **Avropa daxili su (çay) nəqliyyat hüquq institutu** dedikdə su (çay) nəqliyyatının vasitəsi ilə həyata keçirilən daşımlarla əlaqədar münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. **Avropa hava nəqliyyat hüquq institutu** avia- daşımalara hüquqi rejimini müəyyənləşdirən hüquq normalarından ibarət olan instituttur.

Göstərilən institutlar müvafiq nəqliyyat növlərinin nəqliyyat-daşıma fəaliyyətini tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirir. Bunlardan başqa, Avropa nəqliyyat hüququna həm də **qarışıq (intermodal) daşımlar hüquq institutu** məlumdur. Bu institut bir neçə nəqliyyat növünün iştirakı ilə həyata keçirilən kombinə edilmiş daşımalara tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir. Qarışıq daşımlar Avropa İttifaqında nəqliyyat xidmətləri sistemində mühüm rol oynayır.

19.2. Avropa İttifaqında ayrı-ayrı nəqliyyat növlərinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

19.2.1. Avropa avtomobil nəqliyyat hüququ

Avropa İttifaqı ərazisində hal-hazırda yük və sərnişin daşımaları, əsasən, avtomobil nəqliyyatının vasitəsi ilə həyata keçirilir. Təsadüfi deyildir ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilən yükdaşımalara ümumi həcmində nəqliyyatın bu növü əsas yer tutur. Onun payı hal-hazırda 70 faizə çatmışdır ki, bu, dəmir yolu nəqliyyatının (15 faiz) və daxili su (çay) nəqliyyatının payından (9 faiz) dəfələrlə çoxdur. Qeyd etmək la

zımdır ki, son 30 il müddət ərzində yükdaşımalarda avto-nəqliyyatın payı artdığı halda, digər nəqliyyat növlərinin payı bu sahədə azalmışdır. Avto- nəqliyyat həm də Avropa İttifaqı ərazisində sərnişin daşımalarının həyata keçirilməsində az rol oynayır. Buna görə də Avropa İttifaqında avto- nəqliyyatın fəaliyyətinin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Tənzi- metmə Avropa nəqliyyat hüququnun instimtlərindən biri olan Avropa avtomobil nəqliyyat hüququ vasitəsilə həyata keçirilir. Bu səbəbdən Avropa İttifaqında həmin növ nəqliyyatın fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələlərinə aid çoxsaylı normativ aktlar qəbul edilmişdir. Söhbət **direktiv və rəqlament** formasında qəbul edilən və Avropa avtomobil nəqliyyat hüququnun **mənbəyi** olan sənədlərdən gedir.

Avropa İttifaqında avtomobil nəqliyyatının fəaliyyəti lisenziya (xüsusi razılıq) əsasında həyata keçirilir. Belə ki, avto-nəqliyyat vasitəsi ilə yük və sərnişin daşımaq üçün lisenziya alınması tələb olunur. 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyi yaranan vaxta kimi hər bir üzv-dövlətdə, ayrıca olaraq, lisenziyalaşdırma sistemi mövcud idi ki, bu sistemə görə, avto- nəqliyyatla yük və sərnişin daşımaları üçün milli lisenziyalar verilir. Lakin sonralar vəziyyət dəyişdi. Belə ki, 1970-ci ildən etibarən «Birlik lisenziyası»nın verilməsinə başlandı. Belə lisenziyanı alan şəxs Avropa İttifaqının bütün ərazisində transsərhəd daşımalarını həyata keçirmək hüququna malikdir. Ümumi bazar yaradılmasının başa çatdırılması ilə əlaqədar olaraq, 1993-cü il yanvarın 1-dən Birlik lisenziyası milli lisenziyaları tamamilə əvəz etdi. Milli lisenziyalar əvvəllər dövlətlər tərəfindən xarici daşıyıcılara verilir.

Elə mallar da vardır ki, onlar Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst şəkildə daşımaq və buna görə də, xüsusi olaraq. Birlik lisenziyasının (və ya üzv- dövlətin lisenziyasının) alınması tələb edilmir. Belə malların siyahısı Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının **12.12.2006-cı il tarixli 2006/94/EC nömrəli direktivi** ilə müəyyən edilir; həmin direktiv avtomobil nəqliyyatı ilə bəzi növ malların daşınmasının ümumi qaydalarının müəyyən edilməsi barədədir.

Lisenziya həm də o halda tələb olunmur ki, şəxs öz avtomobili ilə üzv-dövlətlərin birindən digərinə səyahət etsin. Sərnişinlərin daşınmasına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, milli lisenziyalaşdırma sistemi əvvəlki kimi saxlanılır. Lakin həmin sistem unifikasiya olunmuşdur.

Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən **20.12.2006-cı il tarixdə sürücülük hüququ haqqında müvafiq direktiv (2006/126/EC)** qəbul olundu. Bu direktiv üzv-dövlətlərin verdikləri sürücülük vəsiqəsi kimi sənədin forma və məzmununu harmonizasiya edir; həmin direktiv həmçinin üzv-dövlətlərin sürücülük vəsiqələrinin qarşılıqlı surətdə tanınması qaydalarını müəyyənləşdirir.

25.07.1996-cı il tarixli 96/53/EC nömrəli direktiv də Avropa avtomobil nəqliyyat hüququnun mənbəyi kimi tanınır. Bu direktiv milli və beynəlxalq daşımalar həyata keçirilən zaman Avropa İttifaqı ərazisində hərəkət edən bəzi avto-nəqliyyat vasitələrinin yol verilən maksimum ölçüsü və

çəkisi barədədir. Sözügedən dekret belə bir prinsipdən çıxış edir ki, əgər avto-nəqliyyatın texniki xarakteristikası Avropa İttifaqının normalanna uyğun gəlsə, lakin milli qanunvericiliyin tələbərinə cavab verməzsə, üzv-dövlət öz ərazisində belə avto-nəqliyyatın istismannı qadağan etməyə haqlı deyildir.

20.12.1996-cı il tarixli 9696EC nömrəli direktiv avto-nəqliyyat vasitələrinin və onlar üçün treylərlərin yararlılığının yoxlanılmasına dair üzv-dövlətlərin qanunvericiliklərinin yaxşılaşdırılması barədədir. Bu direktiv avto-nəqliyyat vasitələrinin texniki cəhətdən vaxtaşırı yoxlanılması məsələlərini tənzimləyir. Texniki cəhətdən yoxlama avto-nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatı alındığı yerdə həyata keçirilir. Belə yoxlamanın nəticəsi bütün üzv-dövlətlərdə tanınmalıdır. Burada həm də yük maşınlarının və avtobusların sürətinə məhdudiyət qoyulması, habelə sürücülərin qanında alkoqolun həddi müəyyənləşdirilir.

29.04.1996-cı il tarixli direktiv (9626EC) avto-daşıma operatorlarının peşəsinin tanınması barədədir. Bu direktiv operator peşəsini (ixtisasım) təsdiqləyən və sübut edən sənədlərin (diplomların, sertifikatların və digər sənədlərin) qarşılıqlı surətdə tanınması qaydasını müəyyənləşdirir. Həmin direktiv yük və sərnişin avto-nəqliyyat vasitələri sürücülərinin ixtisasına aid tələbləri harmonizasiya edir. Sözügedən direktiv müəyyənləşdirmişdir ki, avto-nəqliyyat vasitələrinin sürücüləri məcburi surətdə yazılı imtahan verməlidirlər. Direktiv həm də peşə təcrübəsi müddətini müəyyənləşdirir; belə müddət 5 ildən az olmamalıdır.

Qeyd etməliyik ki, avto-nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunan zaman **mülki məsuliyyətin sığortası** vacib məsələ hesab edilir. Bu məsələyə dair üzv-dövlətlərdə müvafiq qaydalar tətbiq olunur. Bu qaydaları harmonizasiya etmək (yaxınlaşdırmaq) üçün 1972-ci, 1984-cü, 1988-ci və 1990-cı illərdə, müvafiq olaraq, dörd direktiv qəbul olunmuşdur. Həmin direktivlərdə nəzərdə tutulur ki, əgər avto-nəqliyyat vasitəsinin qəza törətməsi nəticəsində zərər vurularsa, üzv-dövlətlərin milli sığorta agentlikləri ziyan dəymiş şəxsə sığorta əvəzödəməsi verməlidir. Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası **11.05.2005-ci il tarixdə 200529EC nömrəli direktiv** qəbul etdi ki, həmin direktivlə sözügedən direktivlərə dəyişiklik və əlavələr edilmişdir.

Avropa avtomobil nəqliyyat hüququnun mənbəyi qismində həm də **reqlament** formasında qəbul edilən normativ aktlar çıxış edir. **406089 (EEC) nömrəli reqlament** haqqında, xüsusi olaraq, danışmaq lazımdır ki, o, 21.12.1989-cu il tarixdə qəbul edilmişdir. Belə ki, həmin normativ akt üzv-dövlətlərin avto-nəqliyyat vasitələrinin Avropa İttifaqının bütün ərazisində sərbəst hərəkətini təmin edir. Sözügedən reqlament avto-nəqliyyat vasitələrinin sərhəddə yoxlamadan, keçmə prosedurunun ləğvüdür. Lakin reqlament adı yoxlama formalanm saxlayır ki, belə formalardan üzv-dövlətlərin ərazisində istifadə olunur. Bu və ya digər formada adı yoxla-

ma apanlarkən diskriminasiyaya (ayn-seçkiliyə) yol verilməməlidir, yəni diskriminasiya etməmək prinsipinə əməl olunmalıdır. Reqlamentin əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o, üzv-dövlətlərin sərhədlərində avtomobil nəqliyyatı sahəsində həyata keçirilən nəzarət-yoxlamaları aradan qaldırır.

382185 (EEC) nömrəli reqlament' yol nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatı barədədir; 20.12.1985-ci il tarixdə qəbul edilən həmin normativ akt avto-nəqliyyat vasitələrində xüsusi qeydetmə qurğusunun - topoqrafların qoyulması və fəaliyyət göstərməsi məsələlərini tənzimləyir. Topoqraf qoyulmadan maşınlar nə qeydiyyata alınır, nə də onlardan istifadə olunur. Onların düzgün işləməsinə görə məsuliyyəti işəgötürən və avtomobil nəqliyyatı müəssisələrinin işçiləri daşıyır.

19.2.2. Avropa dəmir yol nəqliyyat hüququ

Avropa İttifaqında həm də nəqliyyat növlərindən biri olan dəmir yolu nəqliyyatının fəaliyyəti tənzimlənir. Tənzimləmə **Avropa dəmir yol nəqliyyat hüququnun** vasitəsi ilə həyata keçirilir ki, o, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa nəqliyyat hüququnun institutlarından biridir.

Avropa ittifaqı ərazisində daşımaların həyata keçirilməsində dəmir yolu nəqliyyatı heç də böyük rol oynamır. Son zamanlar Avropa İttifaqında nəqliyyatın bu növünün əhəmiyyəti xeyli dərəcədə azalmışdır. Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin çoxunda dəmir yolu nəqliyyatı zərərli işləyir və dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir; əsasən də, mövcud olan texniki xarakterli bir sıra mühüm maneə dəmir yolu nəqliyyatının inkişafına mənfi təsir göstərir. Belə maneələrin aradan qaldırılması həm vaxt sərfi, həm də böyük məbləğdə kapital qoyuluşu tələb edir. Məsələn, Böyük Britaniyada vaqonların hündürlüyü başqa üzv-dövlətlərlə müqayisədə aşağıdır; İspaniya və Finlandiyada dəmir yolu xətlərinin eni digər üzv-dövlətlərdəkindən fərqlənir.

Qarşıya dəmir yolunun texniki standartlarının və maddi bazasının tədricən yaxınlaşdırılması kimi vacib vəzifə qoyulmuşdur ki, bu vəzifənin yerinə yetirilməsinin Avropa İttifaqında dəmir yolu nəqliyyatının inkişafı üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Avropa İttifaqında həyata keçirilən ümumi nəqliyyat siyasəti həm də yüksək sürətli dəmir yol şəbəkələri sistemi yaratmaq məqsədi güdür; 2015-ci ilə kimi bu sistemin sayəsində Avropanın bütün böyük şəhərləri arasında əlaqə təmin olunacaqdır. Bundan ötrü 30 min kilometr yeni dəmir yollarının tikilməsi nəzərdə tutulur. Hal-hazırda La-Manş boğazı altından keçən tuneldən istifadə olunmaqla yüksək sürətli qatarlar vasitəsi ilə Paris və London, habelə Brüssel, Köln və Amsterdam şəhərləri arasında daşımalar həyata keçirilir.

Lakin, deyilənlərə rəğmən, Avropa İttifaqında dəmir yolu nəqliyyatının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə lazımı diqqət yetirilir. Bunun nəticəsi-

' Yuxarıda göstərilən direktiv və reqlamentlər barədə bax: URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

dir ki, Avropa İttifaqında dəmir yolu nəqliyyatının tənzimlənməsi sahəsində Avropa dəmir yol nəqliyyat hüququnun mənbəyi sayılan bir sıra hüquqi akt qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş həmin aktların vasitəsi ilə dəmir yolu müəssisələrinin hüquqi statusxmun ayn-ayn elementləri tənzimlənilir, habelə dəmir yolu müəssisələri tərəfindən göstərilən xidmətlərin forma və məzmununa aid müəyyən məsələlərin harmonizasiyası (üzv- dövlətlərin qanunvericiliklərinin yaxınlaşdırılması) və unifikasiyası (üzv- dövlətlərin qanunvericiliklərinin eyniləşdirilməsi) həyata keçirilir. Harmonizasiya direktiv formasında qəbul edilən hüquqi aktın vasitəsi ilə baş verir; rəqlament kimi hüquqi aktın vasitəsi ilə isə üzv-dövlətlərin qanunvericilikləri unifikasiya olunur.

İlk növbədə, **9518EC nömrəli direktivin'** adını çəkək ki, bu hüquqi akt 19.06.1995-ci il tarixdə qəbul edilmişdir. Həmin direktiv **dəmir yolu müəssisələrinin lisenziyalaşdırılması** məsələsini tənzimləyir. Belə ki, Avropa İttifaqında dəmir yolu nəqliyyat müəssisələrinin fəaliyyəti lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növlərinə aid edilir. Fəaliyyət göstərmək üçün onlar üzv-dövlətlərin müvafiq səlahiyyətli orqanlarından lisenziya (xüsusi razılıq) almalıdırlar. Sözügedən direktiv də belə lisenziyaların verilməsinə aid ümumi tələblər müəyyənləşdirir. Direktiv həm də müəyyən edir ki, üzv-dövlətlərin orqanları lisenziyanı hansı meyar əsasında verməlidir.

Dəmir yolu nəqliyyatının tənzimlənməsində **91440EEC nömrəli direktiv** də vacib rol oynayır ki, o, 29.07.1991-ci il tarixdə qəbul edilmişdir. Həmin akt Avropa Birliyində dəmir yolunun inkişafına həsr olunmuşdu. Bu direktivə 26.02.2001-ci il tarixli 200112EC nömrəli direktivlə mühüm dəyişikliklər edilmişdir ki, o, hal-hazırda yeni redaksiyada qüvvədədir.^

Sözügedən direktivdə dəmir yol nəqliyyat müəssisəsinin əlamətləri müəyyənləşdirilir və ona anlayış verilir. Direktivə görə, dəmir yol nəqliyyat müəssisəsi aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- dəmir yol nəqliyyat müəssisəsi dövlət və ya qeyri-dövlət (özəl) müəssisəsi olmalıdır;
- dəmir yol nəqliyyat müəssisəsi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq lisenziya almalıdır;
- dəmir yol nəqliyyat müəssisəsinin əsas fəaliyyəti dəmir yolu ilə yük və sərnişin daşınmasından ibarət olmalıdır.

Beləliklə, Avropa İttifaqında **dəmir yol nəqliyyat müəssisəsi** dedikdə mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, lisenziya verilən elə bir dövlət və ya özəl nəqliyyat müəssisəsi başa düşülür ki, onun əsas fəaliyyəti ayrı-aynı şəxslərə yük və sərnişin daşıma xidmətlərinin göstərilməsinə yönəlir. O, yəni dəmir yol nəqliyyat müəssisəsi Avropa İttifaqında **dəmir yolu idarəsindən** fərqləndirilir. Onlar arasında fərq bundan ibarətdir ki, dəmir yolu idarəsi kommərsiya təşkilatı hesab olunmur. Onun əsas fəaliyyəti

^ URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

URL:<http://vAvw.europa.eu>

siyasi dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində idarəçiliyi həyata keçirməkdən ibarətdir. Digər tərəfdən, dəmir yolu idarəsi dövlət orqanı olub, daşıyıcı statusuna malik deyildir. Bu səbəbdən o, yük və sərnişin daşınması fəaliyyəti ilə məşğul olmur.

Dəmir yol nəqliyyat müəssisəsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, o, daşıyıcı statusuna malik olan **kommersiya təşkilatıdır**. Daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirmək, yəni daşıma fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün dəmir yol nəqliyyat müəssisəsi dəmir yolu şəbəkələrini müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanlarından icarəyə götürür və bununla onlar həmin şəbəkələrdən istifadə etmək hüququ əldə edirlər. Bunlardan əlavə, dəmir yol nəqliyyat müəssisəsi rolunda həm dövlət, həm də özəl (qeyri-dövlət) müəssisə çıxış edə bilər.

Qeyd etməliyə ki, dövlət dəmir yolu idarələrinin və dəmir yol nəqliyyat müəssisələrinin yerinə yetirdikləri funksiyaların hüquqi üsullarla bir-birindən aynıması, onlar arasında hədd qoyulması təmin edilməlidir; 91440EC nömrəli direktiv bunu bir vəzifə kimi üzv-dövlətlərin üzərinə qoymuşdur.

Sözgedən direktivdə Avropa İttifaqı çərçivəsində daşımanın Avropanın digər nəqliyyat müəssisələri ilə birlikdə həyata keçirilməsinin, habelə Avropa İttifaqı müəssisələrinin digər ölkələrin müəssisələri ilə qovuşmasının mümkünlüyü nəzərdə tutulur; o, həmçinin dəmir yolu ilə yükdaşı- malar üzrə Transavropa şəbəkəsinin yaradılmasını müəyyənləşdirir. Həmin şəbəkəyə daxildir; üzv-dövlətlərdə, xüsusi olaraq, aynımış sahələr üzrə müxtəlif daşıma marşrutları, istehlakçılara (müşərilərə) xidmət göstərən terminal və limanlara daxilolmanı təmin edən xətlər.

Avropa dəmir yol nəqliyyat hüququnun mənbəyi kimi **200114EC nömrəli direktiv** mühüm əhəmiyyətə malikdir ki, həmin hüquqi akt 26.02.2001-ci il tarixdə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu direktiv Avropa İttifaqında dəmir yolu nəqliyyatının tənzimlənməsində böyük rol oynayır. Belə ki, o, **dəmir yolu şəbəkələrindən istifadə olunmasına görə haqq ödənilməsi** (haqq alınması) məsələsini tənzimləyir və həmin məsələnin ümumi prinsiplərini formülə edir. Direktivə görə, dəmir yolu ifi-astrukturundan istifadəyə görə ayn-ayn şəxslər (istifadəçilər) müəyyənləşdirilmiş məbləğdə haqq ödəməlidirlər. Bundan başqa, direktiv **dəmir yolu infrastrukturunun istismar olunmasının ümumi qaydalarını** müəyyən edir. Direktiv üzv- dövlətlərin üzərinə bu proseslərə nəzarət (nəzarət sistemi) həyata keçirmək vəzifəsi qoyur. Barəsində danışdığımız direktiv həmçinin **təhlükəsizliyin sertifikatlaşdırılması** kimi məsələni də tənzimləyir.

200857EC nömrəli direktiv də Avropa İttifaqında dəmir yolu nəqliyyatının tənzimlənməsində vacib rol oynayır ki, bu direktiv Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 17.06.2008-ci il tarixdə qəbul edilmişdir. Sözgedən direktiv Avropa İttifaqında dəmir yolu sisteminin birləşdirilməsi haqqındadır. O, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin dəmir yolu şəbəkələrinin vahid texniki rəqlament (qayda) əsasında birgə fəaliyyət göstərməsini təmin edən aktdır. Direktiv Avropa Komissisi

yasını dəmir yolu infrastrukturunun ayn-ayn məsələlərinə dair texniki qaydalar dərc etmək səlahiyyəti ilə təmin edir.

Avropa İttifaqında dəmir yolu nəqliyyatının tənzimlənməsində **reqlament** formasında qəbul edilən hüquqi aktların da rolu və əhəmiyyəti qeyd edilməlidir. Söhbət, ilk növbədə, **8812004 (EC) nömrəli reqlamentdən** gedir ki, həmin akt 29.04.2004-cü il tarixdə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu reqlament **Avropa Dəmir Yolu Agentliyinin** yaradılmasına həsr olunmuşdur ki, onun əsas məqsədi üzv-dövlətlər tərəfindən dəmir yolu nəqliyyatında texniki stan- dartların implementasiya olunması üzərində nəzarəti həyata keçirməkdən ibarətdir. Sözügedən akt **«Agentlik haqqında reqlament»** kimi tanınır.

Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən həm də 29.04.2004-cü il tarixdə **200449EC nömrəli direktiv*** qəbul edildi ki, həmin akt dəmir yollarında təhlükəsizlik məsələsinə həsr olunmuşdur. O, dəmir yollarında **təhlükəsizlik haqqında reqlament** adlanır. Sözügedən reqlament dəmir yollarının təhlükəsizliyinə aid əsas tələbləri müəyyənləşdirir.

Avropa İttifaqının qəbul etdiyi bir sıra reqlament dəmir yolu nəqliyyatı tərəfindən nəqli[^]at-daşıma xidmətinin göstərilməsi sahəsində mövcud olan bəzi tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərini aradan qaldırır, dəmir yolu müəssisələrinə subsidiya verilməsi qaydasını müəyyənləşdirir və dəmir yol nəqliyyat müəssisələrinin investisiya fəaliyyətini tənzimləyir. Bu kimi reqlamentlərin, eləcə də direktiv formasında qəbul edilən hüquqi aktların məcmusuna **Avropa dəmir yolu qanunvericiliyi** deyilir.

Avropa dəmir yolu qanunvericiliyinə həm də **beynəlxalq müqavilələr** daxildir. Söhbət, ilk növbədə, **Bern konvensiyalarından və əlavə sazişdən** (1985-ci il redaksiyasında) gedir. Onlar birlikdə, adətən, ingilis abre- viatürası ilə COTİF və ya rusca KOTİF adlanır.

KOTİF Bern Yük Konvensiyasında və əlavə sazişdə (1966-cı il) nəzərdə tutulan beynəlxalq hüquq normalarını vahid sənəddə birləşdirir; həmin sənədin «A» və «B» adlı iki əlavəsi vardır ki, bu əlavələrdə beynəlxalq dəmir yolu daşımalarının şərtləri barədə mülki-hüquqi xarakterli normalar müəyyənləşdirilir. «A» **əlavəsi** ilə sərnişin daşımanın şərtləri müəyyən olunur; ona **«Vahid CIP (MPK-BSK) Qaydaları»** deyilir. «B» **əlavəsi** isə yük daşımanın şərtlərini müəyyənləşdirir; o, **«Vahid CİM (MQK-BYK) Qaydaları»** adlanır. Avropa dövlətlərinin çoxu KOTİF-də iştirak edir. Odur ki, KOTİF Avropanın dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində qüvvədə olan əsas beynəlxalq müqavilə sayılır.[^]

19.2.3. Avropa dəniz nəqliyyat hüququ

Bildiyimiz kimi, Avropa coğrafi baxımdan dənizlərin əhatəsində yerləşir. Başqa sözlə, Avropa dənizlərlə əhatə olunan məkandır. Belə coğrafi

[^] *Sözügedən reqlament və direktivlər barədə bax: URL:<http://vwww.eur-lex.europa.eu> ^ KOTİF barədə daha ətraflı: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslük. Bakı, 2013, § 5.5.*

mövqeyə malik olması tarixən hələ qədim zamanlardan bəri Avropa qitəsində nəqliyyat-daşıma prosesində dənizlərdən istifadə olunmasına imkan vermişdir. Bu gün Avropam əhatə edən dənizlər Avropa İttifaqı və digər qitə ölkələri arasında sıx əlaqə yaradır, üzv-dövlətlər arasında ticarət münasibətlərinin inkişafını təmin edir.

Xarici ticarət yüklərinin daşınması, əsasən, dəniz nəqliyyatının vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilir. Bu səbəbdən dəniz nəqliyyatı ticarətə xidmət etməkdə ən universal ixtisaslaşmış nəqliyyat növü sayılır. Odur ki, beynəlxalq ticarət əlaqələrində dəniz nəqliyyatından digər nəqliyyat növlərinə nisbətən daha çox istifadə olunur. Buna görə də onu **xarici ticarət nəqliyyatı** adlandırırlar. Unutmaq olmaz ki, dəniz nəqliyyatı bir sıra **texniki-iqtisadi üstünlüyə** malikdir:'

- dəniz nəqliyyatı təbii su yollarına malikdir;
- dəniz nəqliyyat daşımaları həyata keçirilərkən az enerji sərf edilir;
- yük götürməkdə dəniz nəqliyyatının tonnajı yüksəkdir;
- dəniz nəqliyyatı ilə daşman yüklərin nomenklaturası (ümumi siyahısı) çox genişdir.

Lakin, bu kimi texniki-iqtisadi üstünlüklərə baxmayaraq, dəniz nəqliyyatının fəaliyyəti xeyli müddət Avropa İttifaqının ümumi nəqliyyat siyasəti çərçivəsində tənzimlənmirdi. Yalnız XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən Avropa İttifaqının ümumi nəqliyyat siyasəti dəniz nəqliyyatına şamil olunmağa başladı. Qeyd etdiyimiz kimi, əvvəllər yalnız üç növ nəqliyyatın (avtomobil, daxili su və dəmir yolu nəqliyyatının) fəaliyyəti Avropa İttifaqının ümumi nəqliyyat siyasəti çərçivəsində tənzimləndirdi.

Hal-hazırda Avropa İttifaqında dəniz nəqliyyat daşımaları Avropa nəqliyyat hüququnun institutlarından biri olan Avropa dəniz nəqliyyat hüququ ilə nizama salınır.

Avropa İttifaqında dəniz nəqliyyatının fəaliyyətini tənzimləyən və Avropa dəniz nəqliyyat hüququnun mənbəyi olan normativ aktların sistemi **dəniz nəqliyyatı haqqında qanunvericilik** adlanır. Buraya, hər şeydən əvvəl, **reqlament və direktiv formasında qəbul edilən normativ aktlar** daxildir. Bu aktlar, başlıca olaraq, iki vacib prinsipin təmin olunmasına yönəlmişdir ki, onlardan biri sərbəst xidmət göstərilməsi, digəri isə Avropa İttifaqı dəniz nəqliyyatı işçilərinin sərbəst surətdə hərəkət etməsi prinsipi adlanır. Həmin aktlar həm də, eyni zamanda, Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin dənizçilərinin işə düzəlmək və məşğuliyyət məsələlərini tənzimləyir.

405686 (EEC) **nömrəli reqlament** dəniz nəqliyyatı müəssisələrinə Avropa İttifaqı antiinhisar qanunvericiliyinin tətbiq olunmasına həsr edil-

‘ Əliyev E.Ə. Beynəlxalq daşıma müqaviləsi // Kitabda: Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslük. Bakı, 2007, s.510.

mişdir ki, həmin akt 22.12.1986-cı il tarixdə qəbul olunmuşdur və **rəqabət haqqında reqlament** adlanır. Reqlament müəyyən edir ki, Avropa İttifaqının dəniz nəqliyyat müəssisələrində rəqabət rejimi təmin edilməlidir. Bunun nəticəsində, təbii ki, dünyada dəniz ticarət bazarında Avropa İttifaqı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyəti artır.

Dəniz nəqliyyatının fəaliyyətinin tənzimlənməsində **9818EC nömrəli direktivin** də əhəmiyyəti və rolu vardır. 17.03.1998-ci il tarixdə qəbul edilən həmin akt sərnişin daşımalarını həyata keçirən dəniz gəmilərində təhlükəsizliyin təmin olunması məsələlərini tənzimləyir. Belə ki, bu direktiv sərnişin gəmiləri üçün təhlükəsizlik qayda və standartlarını müəyyənləşdirir. Təsadüfi deyil ki, sözügedən akt **sərnişin gəmiləri üçün təhlükəsizlik qayda və standartları haqqında direktiv** adlanır.

Sözügedən direktiv, hər şeydən əvvəl, buna yönəlmişdir ki, sərnişin daşıyan həm yeni, həm də mövcud gəmi və laynerlərdə vahid təhlükəsizlik qaydaları tətbiq olunsun, həyat və mülkiyyətin mühafizəsi (təhlükəsizliyi) təmin edilsin. Direktiv həm də dəniz nəqliyyatı ilə beynəlxalq sərnişin daşımaları üçün müəyyənləşdirilən təhlükəsizlik qaydalarını harmoni- zasiya edir.

Avropa İttifaqının dəniz nəqliyyatı haqqında qanunvericiliyinə həm də **beynəlxalq müqavilələr** daxildir ki, bu sahədə münasibətlərin əsas hissəsi beynəlxalq hüquqla tənzimlənir (bu gün dəniz daşımalarının hüquqi rejimi, əsasən, beynəlxalq hüquqla müəyyən olunur). Söhbət, ilk növbədə, iki əsas beynəlxalq-hüquqi sənəddən gedir ki, onlar Avropa İttifaqında dəniz nəqliyyat daşımaları həyata keçirilən zaman tətbiq olunur. Bunlardan biri **Konosamentə aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Beynəlxalq Konvensiya** (Brüssel Konvensiyası, 1924-cü il) və ya **Haaqa qaydaları** adlanır. Bu konvensiyaya 1968-ci il tarixli **Brüssel Protokolu** ilə dəyişiklik və əlavələr edilmişdir; ona **Visbi qaydaları** deyilir. Dəyişikliklərlə birlikdə 1924-cü il Brüssel Konvensiyası **Haaqa-Visbi qaydaları** adlanır.

Dənizlə yük daşınması haqqında BMT Konvensiyası (1978-ci il) Avropa İttifaqının dəniz nəqliyyatında tətbiq olunan ikinci əsas beynəlxalq-hüquqi sənəd sayılır; ona həm də **Hamburq qaydaları** deyilir.

Konosament əsasında xətt gəmiçiliyində dənizlə yükdaşımaları tənzimləyən sözügedən konvensiyalar alternativ sənədlərdir. Belə ki, Hamburq qaydalanna qoşulan dövlət Brüssel Konvensiyasının iştirakçıları sırasından çıxmalıdır.'

Təhlükəsizlik standartları müəyyənləşdirən **SOLAS-7478** - Dənizdə insan həyatının mühafizəsinə dair 1978-ci il əlavələri də daxil olmaqla 1974-cü il Beynəlxalq Konvensiyası da Avropa İttifaqının dəniz nəqliyyatı haqqında qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. Bu konvensiya Avropa İt-

' *Göstərilən konvensiyalar barədə daha ətraflı: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslük. Bakı, 2013, § 6.5.*

tifaqı hüququna 31.03.2004-cü il tarixli 7252004 (EC) nömrəli rəqlamentlə' implementasiya edilmişdir. Sözügedən rəqlament Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Bu gün Avropa İttifaqında dəniz nəqliyyat daşımaları sahəsində bir sıra problem mövcuddur. Əsas problem tonnaj (gəminin daşıya biləcəyi yük) məsələsidir ki, bu, daşıma tariflərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olur. Avropa İttifaqında həmin problem gəmi sahiblərinə dotasiya verilməsi, habelə daxili su yollarında milli nəzarətin tam ləğv olunması üsulu ilə həll edilir.

19.2.4. Avropa daxili su (çay) nəqliyyat hüququ

Daxili su (çay) nəqliyyatı Avropa İttifaqında istifadə olunan əsas nəqliyyat növlərindən biridir. Nəqliyyatın bu növü həm də çay nəqliyyatı adlanır. Çay nəqliyyatı Avropa üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, su yollarının vasitəsi ilə Ümumavropa inteqrasiya prosesi həyata keçirilir.

Qeyd etməliyik ki, Avropada inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturuna malik olan çay və kanallar şəbəkəsi mövcuddur. Odur ki, beynəlxalq çay (su) daşımaları, əsasən, Avropada həyata keçirilir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, beynəlxalq çay (su) yolları, başlıca olaraq, Avropada inkişaf etmişdir. Bu qitədə Reyn və Dunay kimi beynəlxalq çaylar mövcuddur ki, onların vasitəsi ilə Avropada beynəlxalq su (çay) daşımaları həyata keçirilir. **Beynəlxalq çaylar** dedikdə dünya okean dənizləri ilə əlaqəsi olan, iki və daha çox dövlətin ərazisindən keçən çaylar başa düşülür. Belə çaylar sahilyam dövlətlərin ticarət gəmilərinin hərəkəti üçün açıqdır.

Su (çay) nəqliyyatının Avropa üçün böyük əhəmiyyətə malik olması həm də bununla şərtlənir ki, o, birinci, nisbətən ucuz və az xərc tələb edən nəqliyyat vasitəsidir. İkinci, su (çay) nəqliyyatının köməyi ilə daşımalar təbii su yollarının vasitəsi ilə həyata keçirilir; nəqliyyatın bu növü, xüsusi olaraq, daşıma (nəqləmə) yollarının salınmasını tələb etmir. Üçüncü, su (çay) nəqliyyatından, praktiki olaraq, istənilən kateqoriya və qabarıtlı yüklərin daşınması üçün istifadə edilir. Dördüncü, su (çay) nəqliyyatının rəqabət qabiliyyəti digər növ nəqliyyat vasitələri ilə müqayisədə yüksəkdir.

Buna görə də Avropa İttifaqında su (çay) nəqliyyatının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə lazımi diqqət yetirilir və o, Avropa nəqliyyat hüququnun institutu sayılan Avropa daxili su (çay) nəqliyyat hüququ ilə qaydaya salınır.

Tənzimləmə **reqlament** və ya **direktiv** formasında qəbul edilən və Avropa daxili su (çay) nəqliyyat hüququnun mənbəyi olan müvafiq normativ aktların vasitəsi ilə həyata keçirilir. 1990-cı ildə bir sıra belə akt

URL: <http://www.eur-lex.europa.eu>

Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslük. Bakı, 2013, s.433-434.

qəbul olunmuşdur ki, onlar Avropa İttifaqında su (çay) nəqliyyatının fəaliyyət göstərməsinə mühüm təsir göstərir. Söhbət, ilk növbədə, **29.03.1999-cu il tarixli 7181999 (EC) nömrəli reqlamentdən'** gedir. Bu normativ akt daxili su nəqliyyatını stimullaşdırmaq məqsədi ilə donanmanın buraxılış (keçid) qabiliyyəti sahəsində siyasət (Avropa İttifaqının siyasəti) haqqındadır. Həmin akt iki, üzv-dövlətlərdə isə bir neçə (ikidən çox) məntəqə arasında daxili su yolları ilə yükdaşımaları həyata keçirən gəmilərə şamil olunur. Burada nəzərdə tutulan müvafiq normalar daxili su yolları ilə yük daşıyan gəmilərin tonnajına aid tələblər müəyyənləşdirir ki, həmin tələblər üzv-dövlətlər üçün ümumidir. Reqlament həm də gəmilərin qeydiyyatına alınması məsələsini tənzimləyir. Sözügedən aktda daxili su nəqliyyatının inkişafına maliyyə yardımı göstərmək üçün üzv-dövlətlərdə xüsusi fondların yaradılması nəzərdə tutulur.

9675EC nömrəli 19 noyabr 1996-cı il tarixli direktiv gəmilərin fraxt edilməsi (kirayəyə götürülməsi, kirələnməsi) və ona görə ödənilən qiymət məsələsini tənzimləyir. Qiymət daxili su nəqliyyatının xidmət göstərməsi haqqında müqavilə yolu ilə sərbəst şəkildə müəyyən edilir. Belə ki, sözügedən direktiv müqavilə azadlığı prinsipindən çıxış edir. Bu prinsipə görə, tərəflər öz aralarında bağladıkları müqavilənin qiymətini özləri sərbəst şəkildə müəyyənləşdirirlər.

12.12.2006-cı il tarixli 200687EC nömrəli direktiv[^] daxili su (çay) nəqliyyatı üçün texniki tələblər müəyyənləşdirən aktdır ki, həmin akt Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu direktivə görə, daxili su (çay) yollarında naviqasiya (gəmilərin hərəkəti) üçün **xüsusi sertifikat (naviqasiya sertifikatı)** alınmalıdır. Burada həmçinin sertifikatın verilməsi, onun qüvvədə olma müddəti və həmin müddətin uzadılması haqqında spesifik qaydalar müəyyənləşdirilir.

Naviqasiya sertifikatı hər bir konkret zonaya uyğun olaraq verilir. Belə ki, sözügedən direktiv Avropa İttifaqının daxili su yollarını beş zonaya (**naviqasiya zonasına**) bölür. Konkret zonadan asılı olaraq, naviqasiya sertifikatlarının verilməsi qaydalan və onların məzmunu bir-birindən fərqlənir.

Reqlament və direktivlərin məcmusu Avropa İttifaqının **daxili su (çay) nəqliyyatı haqqında qanunvericiliyi** adlanır. Buraya həm də **beynəlxalq müqavilələr** daxildir. Söhbət iki beynəlxalq konvensiyadan gedir. Bımla- dan biri **Reyn üzrə gəmiçilik haqqında Konvensiyadır** (1868-ci il). Bu konvensiya xüsusi daşıma rejimi müəyyən edən müqavilədir. Burada həmçinin «R» naviqasiya zonası üçün xüsusi rejim nəzərdə tutulur. İkinci konvensiya isə **Dunayda gəmiçiliyin rejimi haqqında Konvensiya** (1948-ci il) adlanır; o, Dunay çayında gəmiçiliyə həsr edilmişdir. Belə ki, həmin konvensiya Dunayda gəmiçiliyin rejimini müəyyənləşdirir.

[^] URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

Bu direktivlə əvvəlki 04.10.1982-ci il tarixli 82/714/EEC nömrəli direktiv ləğv olunmuşdur // URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

19.2.5. Avropa hava nəqliyyat hüququ

Hava nəqliyyatı Avropa İttifaqında istifadə olunan nəqliyyat-daşıma vasitələrindən biridir. Nəqliyyatın bu növünün fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlər Avropa hava nəqliyyat hüququ ilə tənzimlənir ki, o, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa nəqliyyat hüququnun institutlarından biri sayılır.

Hava nəqliyyatının fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən və Avropa hava nəqliyyat hüququnun mənbəyi sayılan müvafiq normativ aktların məcmusu Avropa İttifaqının **hava nəqliyyatı haqqında qanunvericiliyi** adlanır. Buraya, hər şeydən əvvəl, **beynəlxalq müqavilələr** daxildir. Belə ki, hava nəqliyyatı daha çox sərhəddənkənar daşımalar (beynəlxalq daşımaları) həyata keçirmək üçün yarayan nəqliyyat vasitəsi sayılır. Nəqliyyatın bu növündən məhz sərhəddənkənar daşımalar (beynəlxalq daşımalar) sahəsində geniş istifadə olunur. Odur ki, bu gün Avropa İttifaqında hava daşımalarının hüquqi rejimi, əsasən, beynəlxalq hüquq normaları (beynəlxalq müqavilə-hüquq normaları) ilə müəyyən olunur; həmin normalar hava nəqliyyatının fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlərin əsas hissəsinin tənzimləməsinə yönəlmişdir.

Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Konvensiya (Varşava, 1929-cu il) hava nəqliyyatında tətbiq edilən əsas beynəlxalq müqavilələrdən biridir. Varşava Konvensiyası beynəlxalq hava daşımalarının tənzimləməsinin əsas mənbəyi sayılır. Bu sahədə beynəlxalq normativ hüquqi aktların məcmusu **Varşava sistemi** adlanır; onun vasitəsi ilə avia-nəqliyyat daşımaları tənzimlənir.⁷ Varşava Konvensiyası dünyanın 120-dən çox ölkəsi tərəfindən imzalanmışdır. Onlar arasında hal-hazırda Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər də vardır.

Beynəlxalq mülki aviasiya haqqında Konvensiya (Çikaqo, 1944-cü il) hava hüququ sahəsində ən vacib sənədlərdən biridir.⁸ Bu sənəddə beynəlxalq uçuşlar, yük və sərnişin daşımaları sahəsində dövlətlər arasında həyata keçirilən əməkdaşlığın mühüm prinsipləri müəyyən edilmişdir. Nüfuzlu və mötəbər beynəlxalq nəqliyyat təşkilatı olan İKAO (azərbaycan versiyasında Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı - BMAT) məhz Çikaqo Konvensiyası əsasında yaradılmışdır.

Avropa İttifaqında hava nəqliyyatı haqqında qanunvericiliyə həm də **normativ aktlar** daxildir. Söhbət Avropa İttifaqının normativ aktlarından gedir ki, onlar **reqlament** və **direktiv** formasında qəbul olunur. 24.07.1990-cı il tarixdə **234390 (EEC) nömrəli reqlament** qəbul edilmişdir ki, həmin reqlament hava nəqliyyatında sərbəst xidmət göstərilməsi prinsipini həyata keçirmək məqsədi güdür. Burada hava daşıyıcılarının Avropa İttifaqı daxilində müntəzəm xətlərdə uçuşlarına icazə verilir, belə xidmətlərdə həyata keçirilən sərnişin daşımalarının həcmi avia-daşıyıcılar

⁷ *Varşava sistemi haqqında daha ətraflı:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslük. Bakı, 2013, § 7.3.

⁸ *Daha ətraflı:* Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s. 531.

arasında bölüşdürülür. Sözügedən reqlament ayn-ayrı avia-müəssisələrin Avropa İttifaqının sərhədlərində müstəsna uçuş hüququnu ləğv edir.

Avropa İttifaqında hava nəqliyyatının fəaliyyəti lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növünə aiddir; 23.07.1992-ci il tarixdə qəbul edilən **240792 (EEC) nömrəli reqlament** məhz nəqliyyat avia-şirkətlərinin fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılmasına həsr edilmişdir. Həmin reqlament qəbul edildiyi vaxtdan etibarən Avropa İttifaqının ərazisində vahid lisenziyalaşdırma qaydalan tətbiq edilir; bütün üzv-dövlətlərdə avia-müəssisələrə həmin qaydalar əsasında lisenziya (xüsusi razılıq) verilir. Lisenziya Avropa İttifaqının bütün aviasiya müəssisələrinə Avropa İttifaqı sərhədlərində sərbəst şəkildə hava daşımalarını həyata keçirmək hüququ verən sənəddir.

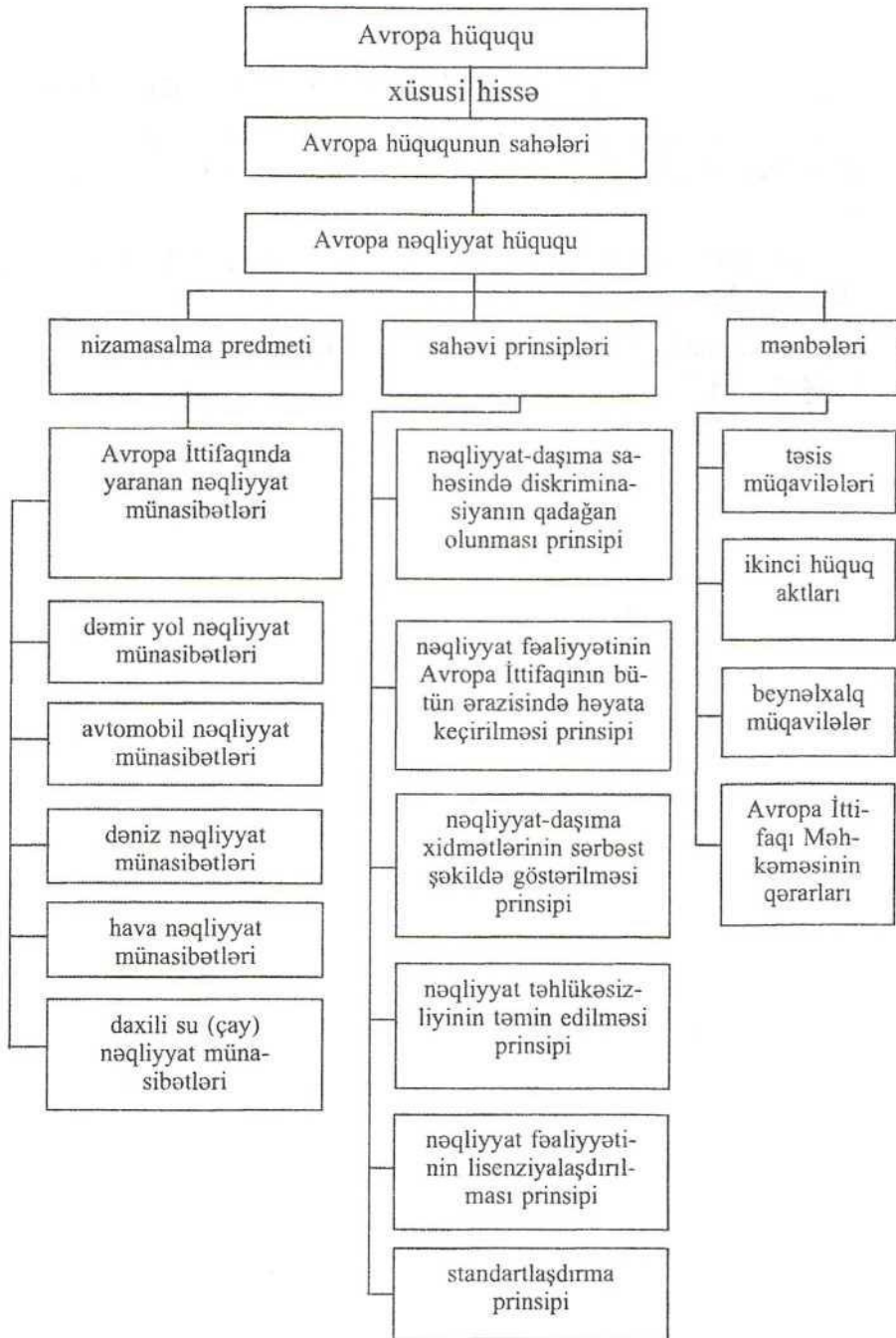
23.07.1992-ci il tarixdə həm də **240892 (EEC) nömrəli reqlament** qəbul edilmişdir; həmin reqlament Avropa İttifaqının avia-şirkətlərinin Avropa İttifaqı daxilində avia-xətlərə buraxılması məsələsinə həsr edilmişdir.

8472004 (EC) nömrəli reqlament aviasiya xidmətləri sahəsində üzv-dövlətlərlə üçüncü ölkələr arasında sazişlər bağlanması üçün danışıqlar aparılması və belə sazişlərin implementasiya olunması məsələsinə həsr olunmuşdur ki, həmin normativ akt 29.04.2004-cü il tarixdə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Sözügedən reqlament hava nəqliyyatının göstərdiyi xidmətlər sahəsində beynəlxalq sazişlərin bağlanması və onlara yenidən baxılma prosedurunu müəyyənləşdirir. Belə sazişlər bağlanarkən bu barədə Avropa Komissiyasına məlumat verilməli, onların ayn-ayn bəndləri haqqında məsləhətləşmə apard- malıdır.

Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının **7552004 (EC) nömrəli reqlamenti** hava gəmilərindən istifadə zamanı sığortaya aid müvafiq prinsiplər və minimum tələblər müə}0'ənləşdirir ki, o, 22.04. 2004-cü il tarixdə qəbul edilmişdir. Həmin akt hava daşıyıcıları və hava donanması operatorları üçün sığortaya aid tələblər haqqındadır.

Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının **2612004 (EC) nömrəli reqlamenti** reyslərin yubadılmasına görə sərnəşinlərin kompensasiya almaq hüququnu təmin edir ki, o, 11.02.2004-cü il tarixdə qəbul edilmişdir. Əgər reys yubadılsa, sərnəşinlər avia-daşıyıcıdan kompensasiya ödənilməsinə tələb edə bilərlər. Reqlament kompensasiya ödənilməsinin ümumi qaydalarını müəyyən edir və sərnəşinlərə aşağıdakı hallarda köməklik göstərilməsini nəzərdə tutur: sərnəşin hava gəmisindən düşürüldükdə, reys ləğv olunduqda, reys həddən çox yubadıldıqda.

XIX FƏSİL ÜZRƏ SXEM

**XIX FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2013, 614 s.
2. Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., 2005 (гл. VI, § 1).
3. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. А.Я.Капустина. М., 2013 (гл. 11).
4. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. 14).

XX FƏSİL. AVROPA AQRAR HÜQUQU

20.1. Avropa aqrar hüququ Avropa hüququnun sahələrindən biri kimi

20.1.1. Avropa aqrar hüququ anlayışı

Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyat ayn-ayn müxtəlif sahələrdən ibarətdir. Avropa İttifaqında kənd təsərrüfatı iqtisadi infrastruktur sahələrindən biri hesab edilir. İqtisadiyyatın bu sahəsində, yəni kənd təsərrüfatında müxtəlif növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir ki, onlar aqrar münasibətlər adlanır. Aqrar münasibətlər kənd təsərrüfatında yaranan müxtəlif növ ictimai münasibətlərin kompleksi olub, mürəkkəb xarakterə malikdir. Avropa İttifaqında yaranan aqrar münasibətləri tənzimləyən hüquq normala- nının sistemi məhz Avropa aqrar hüququ adlanır.

Avropa aqrar hüququ dedikdə Avropa İttifaqında yaranan aqrar münasibətləri nizama salan hüquq normalannın məcmusu başa düşülür. Bu normalar zahirən öz rəsmi ifadəsini ayrı-ayrı normativ aktlarda tapır. Söhbət kənd təsərrüfatına aid məsələləri tənzimləyən aktlardan gedir. Həmin aktların məcmusu **Avropa İttifaqının aqrar qanunvericiliyi** adlanır. Avropa İttifaqının aqrar qanunvericiliyi Avropa aqrar hüququ kimi ayrıca və müstəqil hüquq sahəsinin formalaşması üçün hüquqi əsas rolunu oynayır.

Avropa aqrar hüququ kənd təsərrüfatı sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir. Buna görə onu həm də «Avropa kənd təsərrüfatı hüququ» adlandırmaq olar. Belə ki, elmi dövriyyədə həm də «kənd təsərrüfatı hüququ» termini işlədilir. Bu, mahiyyətə, «aqrar hüquq» termininin sinonimidir. Başqa sözlə, «kənd təsərrüfatı hüququ» və «aqrar hüquq» eynimənalı terminlərdir. Lakin Fransa, Almaniya, İtaliya, İspaniya, Böyük Britaniya, ABŞ və Yaponiya kimi ölkələrdə «aqrar hüquq» terminindən istifadə olunur.' Odur ki, biz də, «Avropa aqrar hüququ» termininin işlədilməsinə üstünlük veririk.

Avropa aqrar hüququ Avropa İttifaqında həyata keçirilən ümumi aqrar siyasətin ifadə və təsbit olunmasının hüquqi formasıdır. Belə ki, Avropa İttifaqında nəqliyyat, energetika, ticarət, rəqabət, sosial və s. sahələrdə aparılan siyasətlə yanaşı, həm də ümumi aqrar siyasəti həyata keçirilir. Ümumi aqrar siyasət Avropa İttifaqının kənd təsərrüfatı sahəsində reallaşdırdığı və üzv-dövlətlər üçün ümumi olan fəaliyyətdir. Belə fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi məhz Avropa aqrar hüququ vasitəsi ilə həyata keçirilir. Ümumi aqrar siyasət buna yönəlmişdir ki, kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı artırılsm, kənd təsərrüfatı istehsalının rasional inkişafı təmin olunsun, kənd əhalisinin həyat səviyyəsi yüksəlsin, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarda vəziyyət daim sabit olsun, ərzaq tələbatı ödənilsin

' URL:<http://www.kommentarii.org>

və s. Əlbəttə, Avropa İttifaqında həyata keçirilən ümumi aqrar siyasət müvafiq hüquqi formada ifadə edilməlidir. Avropa aqrar hüququ məhz belə forma qismində çıxış edir.

20.1.2. Avropa aqrar hüququnun nizamasalma predmeti

Bundan əvvəlki mövzuda Avropa aqrar hüququna verdiyiniz elmi (doktrinal) anlayışdan məlum olur ki, Avropa aqrar hüququ aqrar münasibətləri tənzim edir. Bu və ya digər hüquq sahəsi hansı növ ictimai münasibətləri tənzimləyirsə, məhz həmin münasibətlər də onun nizamasalma predmetini təşkil edir. Deməli, Avropa aqrar hüququnun **nizamasalma predmeti** aqrar münasibətlərdən ibarətdir.

Aqrar münasibətlər kənd təsərrüfat fəaliyyəti sferasında yaranan münasibət-lərdir. Buna görə də, deyə bilərik ki, Avropa aqrar hüququnun nizamasalma predmetinə kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyətlə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətlər daxildir. Bu münasibətlərin **obyekti** qismində kənd təsərrüfat fəaliyyəti çıxış edir. Kənd təsərrüfat fəaliyyətinin nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, «kənd təsərrüfat fəaliyyəti» kifayət dərəcədə geniş tətbiq olunan termdir. Bu terminin məna yükü, ilk növbədə, torpağın becərilməsinə yönələn fəaliyyəti əhatə edir. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfat fəaliyyəti bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalına yönələn fəaliyyətdir. Belə fəaliyyət nəticəsində süd və ət məhsulları, taxıl və s. ərzaq növləri istehsal olunur. Əgər ayn-ayn şəxslər (kənd təsərrüfatı müəssisələri, fiziki şəxslər və s.) torpağın becərilməsi, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olarlarsa, bu, kənd təsərrüfat fəaliyyəti hesab olunur.

Kənd təsərrüfat fəaliyyəti dedikdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və digər şəxslərin ərzaq istehsalı ilə bağlı olan fəaliyyəti başa düşülür. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və digər şəxslərin ərzaq istehsalı ilə əlaqədar istənilən fəaliyyəti kənd təsərrüfat fəaliyyəti hesab olunur. Belə fəaliyyət kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına yönəlir.

Avropa aqrar hüququnun özünəxas nizamasalma predmetinə malik olması onun Avropa hüquq sistemində müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmasını şərtləndirən **əsas meyardır**. Belə ki, aqrar münasibətlərin - kənd təsərrüfatı fəaliyyət sahəsində ictimai münasibətlərin mövcud olması həlledici meyar rolunda çıxış edərək Avropa aqrar hüququnun müstəqil sahə kimi aynımasını şərtləndirir; həmin meyar sayəsində Avropa aqrar hüququ Avropa hüquq sistemində onun xüsusi hissəsinə daxil olan ayrıca hüquq sahəsi kimi yer tutur.

Beynəlxalq hüquq sistemində gəldikdə, qeyd etməliyik ki, burada müstəqil hüquq sahəsi kimi aqrar hüququn aynımasına rast gəlmirik. Görünür, beynəlxalq aqrar hüququn müstəqil hüquq sahəsi səviyyəsində tanınmasını şərtləndirən lazımı və zəruri meyarlar mövcud deyildir.

Beynəlxalq hüquq sistemindən fərqli olaraq, ayrı-ayn ölkələrin dövlət- daxili (milli) hüquq sistemi aqrar hüquqa müstəqil sahə kimi yanaşır. Mə

sələn, Rusiya Federasiyasında aqrar hüquq müstəqil sahələrdən biri sayılır.' Fransada da aqrar hüquq müstəqil sahə kimi ayrılır.^ Bu cür yanaşma digər xarici ölkələrdə də müşahidə olunur.

Avropa hüququna dair yazılan dərsliklərdə Avropa aqrar hüququna olan münasibət birmənalı deyildir. Dərsliklərin birində Avropa aqrar hüququna ayrıca fəsil həsr olunur, «Avropa Birliyinin aqrar hüququ» termini işlədilir.^

Avropa hüququna dair digər dərslikdə isə Avropa aqrar hüququna müstəqil sahələrindən biri kimi anlayış verilmir, onun adı ümumiyyətlə çəkilmir.* Halbuki Avropa aqrar hüququ Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biridir. Zənnimizcə, belə bir fikir söyləmək üçün kifayət qədər əsaslar və tutarlı arqumentlər vardır. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqında müxtəlif fəaliyyət növləri həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatı sahəsi həmin fəaliyyət növlərindən biri hesab edilir. Kənd təsərrüfatı sahəsində müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir ki, həmin münasibətlər, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa aqrar hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir. Əgər hər hansı hüquqi qumm ayrıca olaraq, özünəxas nizamasalma predmetinə malik olarsa, həmin hüquqi qurum müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınır. Təkcə bu kimi əsas meyar, yəni özünəxas nizamasalma predmetinə malik olmaq kifayət etmir; həm də digər meyarların olması tələb edilir ki, onlara **yardımcı (əlavə) meyarlar** deyilir.

Yardımcı (əlavə) meyarlardan biri bundan ibarətdir ki, Avropa aqrar hüququnu müstəqil hüquq sahəsi kimi fərqləndirmək üçün tələb edilən **normativ material** mövcuddur. Məhz müvafiq normativ material əsasında Avropa aqrar hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşır. Normativ material dedikdə **qanunvericilik sahəsi (qanunvericilik massivi)** başa düşülür. Avropa aqrar hüququ üçün normativ material qismində **aqrar qanunvericiliyi** çıxış edir. Başqa sözlə, aqrar qanunvericiliyi Avropa aqrar hüququnun normativ materialıdır. Unutmaq olmaz ki, bu və ya digər qanunvericilik sahəsi müvafiq hüquq sahəsinin formalaşması üçün hüquqi əsas rolunu oynayır. Məsələn, cinayət qanunvericiliyi əsasında cinayət hüququ, mülki qanunvericilik əsasında mülki hüquq, inzibati qanunvericilik əsasında inzibati hüquq, əmək qanunvericiliyi əsasında əmək hüququ, maliyyə qanunvericiliyi əsasında maliyyə hüququ və s. formalaşmışdır. Təbii ki, aqrar qanunvericiliyi də müstəqil hüquq sahəsi kimi aqrar hüququn mövcud olması üçün hüquqi əsas sayılır.

' Аграрное право. Учебник для вузов / Под ред. Г.Е.Быстрова, М.И.Козыря. М., 1998, с.6-7; Аграрное право. Учебник /Отв.ред. М.И.Палладина, Н.Г.Жаворонкова. М., 2011,428 с.

^ URL:<http://vmw.dic.academic.ru>

^ Право Европейского Союза. Учебник /Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.810.

■' Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв.ред. Л.М.Энтин. М., 2011, 960 с.

Aqrar qanunvericiliyi Avropa İttifaqının qanunvericilik sahələrindən biridir. Bu sahə «**Avropa İttifaqının aqrar qanunvericiliyi**» anlayışı ilə əhatə olunur. Avropa İttifaqının aqrar qanunvericiliyinə Avropa İttifaqının müxtəlif normativ hüquqi aktları daxildir ki, həmin aktlar Avropa İttifaqında kənd təsərrüfatı sahəsində həyata keçirilən fəaliyyətin ayrı-ayrı tərəflərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu aktlarda çoxsaylı müxtəlif hüquq normaları təsbit edilmişdir ki, həmin normaları ifadələnmə formalarına Avropa aqrar hüququnun **mənbələri** deyilir.

Yardımcı (əlavə) meyarların digəri Avropa aqrar hüququnun **özünəməxsus sahəvi prinsiplərə** malik olmasıdır. Bu meyar müstəqil hüquq sahəsi kimi Avropa aqrar hüququnun mövcud olması üçün mühüm rol oynayır.

Müstəqil hüquq sahəsi kimi Avropa aqrar hüququnun mövcud olmasını şərtləndirən daha bir yardımcı (əlavə) meyar da vardır. Bu, Avropa İttifaqında **aqrar siyasətin həyata keçirməsindən** ibarətdir. Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi aqrar siyasətə uyğun olaraq Avropa aqrar hüququ formalaşmışdır. Avropa aqrar hüququ Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi aqrar siyasətin hüquqi əsasıdır.

Beləliklə, Avropa aqrar hüququnun müstəqil sahə kimi tanınmasını şərtləndirən yardımcı (əlavə) meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- normativ material;
- sahəvi prinsiplər;
- aqrar siyasət.

20.2. Avropa aqrar hüququnun mənbələri, sahəvi prinsipləri və subyektləri

20.2.1. Avropa aqrar hüququnun mənbələri

Təsis müqavilələri Avropa aqrar hüququnun mənbə növlərindən biridir. İlk növbədə, **Avropa İttifaqına dair Müqavilənin** adını çəkməliyik. Bu müqavilədə kənd təsərrüfatının, aqrar iqtisadiyyatın (iqtisadiyyatın aqrar sektorunun) inkişafına aid müvafiq müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Həmin müqavilə kənd təsərrüfatının (aqrar iqtisadiyyatın) inkişaf etdirilməsini Avropa İttifaqının vacib məqsədlərindən biri kimi müəyyən edir. Sözügedən müqaviləyə görə, aqrar siyasət Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə təsis sənədləri arasında xüsusi yer tutur. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, həmin müqavilənin 4-cü maddəsi Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid olan məsələləri müəyyən edir; kənd təsərrüfatı sahəsi həmin məsələlərdən biri hesab olunur. Bildiyimiz kimi, birgə səlahiyyət çərçivəsində **subsidiar prinsip** tətbiq olunur. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqı və üzv- dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid edilən məsələlər, o cümlədən kənd təsərrüfatı münasibətləri, ilk növbədə, Avropa İttifaqı səviyyəsində, yəni

Avropa İttifaqının aqrar qanunvericiliyi (Avropa aqrar hüququ) ilə tənzimlənmişdir. Söhbət hüquqi tənzimləmədən gedir. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatı məsələlərinə Avropa İttifaqının aktları tətbiq olunur və bu yolla hüquqi tənzimləmə həyata keçirilir. Əgər kənd təsərrüfatına aid məsələlərin Avropa İttifaqı səviyyəsində hüquqi tənzimlənməsi mümkün olmazsa, onda üzv-dövlətlərin aqrar qanunvericiliyi tətbiq edilir, yəni hüquqi tənzimləmə milli səviyyədə həyata keçirilir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə həm də Avropa İttifaqının ümumi aqrar siyasətinin məqsədlərini müəyyənləşdirir ki, həmin məqsədlər onun müvafiq maddəsində göstərilmişdir. Burada həm də ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları bazasına həsr olunan müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Həmin müqaviləyə görə, kənd təsərrüfatı məhsulları bazanı Avropa İttifaqı çərçivəsində ümumi bazara daxildir.

Avropa İttifaqının **normativ aktları** (ikinci hüquq aktları) Avropa aqrar hüququnun digər mənbə növü sayılır. Belə ki, Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsinin imzalanması (Roma, 25.03.1957-ci il) ilə eyni vaxtda Avropa aqrar hüququ formalaşmağa başlamışdır. Həmin müqavilənin 38-47-ci maddələrində ümumi aqrar siyasətin hüquqi əsasları nəzərdə tutulurdu ki, onun adı Lissabon Müqaviləsi ilə (2007-ci il) dəyişdirilərək Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair

Müqavilə ilə əvəz olunmuşdur. Bu maddələr Avropa İttifaqında ümumi aqrar siyasətin həyata keçirilməsinin başlanğıcı oldu. Ümumi aqrar siyasətin həyata keçirilməsi buna gətirib çıxartdı ki, Avropa İttifaqı səviyyəsində çoxsaylı normativ aktlar qəbul edildi; onlar Avropa İttifaqının bütün normativ aktları arasında üçdə bir hissəsini təşkil edir. Həmin aktların vasitəsi ilə ümumi aqrar siyasətin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Normativ aktlar Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin kənd təsərrüfatı sahəsinə həsr olunan müddəaları əsasında qəbul edilmişdir. Söhbət Avropa İttifaqının kənd təsərrüfatına dair məsələlər haqqında normativ aktlardan gedir. Onlar, ilk növbədə, **reqlament** formasında qəbul edilir. Məsələn, Avropa İttifaqı Şurasının 1290/2005(EC) nömrəli reqlamenti ümumi aqrar siyasətin maliyyələşdirilməsi barədədir ki, o, 21.06.2005-ci ildə qəbul olunmuş və 01.01.2007-ci il tarixdən qüvvəyə minmişdir; digər bir reqlament isə - 29.09.2003-cü ildə qəbul edilmiş 1782/2003(EC) nömrəli reqlament ümumi aqrar siyasət çərçivəsində fermerlərə yardım göstərilməsi və onların dəstəklənməsi haqqındadır.'

Avropa aqrar hüququnun mənbə növü kimi **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları** haqqında da danışmaq lazımdır. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin xeyli sayda qərar Avropa aqrar hüququ üçün əhəmiyyətli olub, kifayət dərəcədə aktualdır. Onun bütün qərarlarının 25 faizindən çoxu ümumi aqrar siyasətə həsr olunmuşdur. Bu qərarlar ümumi aqrar siyasətin formalaşmasında və həyata keçirilməsində vacib rol oynamışdır. Məsələn, Avropa İttifaqı Məhkəməsi öz qərarlarının birində izah edərək

' URL: <http://www.europa.eu>

göstərmişdir ki, ümumi aqrar siyasət öz qarşısında duran bütün məqsədlərə eyni vaxtda nail ola bilməz; ümumi aqrar siyasətin məqsədləri həm fermerlərin, həm də istehlakçılann mənafeələrini müdafiə etməlidir; Avropa İttifaqı istehlakçıların və fermerlərin mənafeələri arasında balans tapmalıdır. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı Məhkəməsi ümumi aqrar siyasətin qarşısında duran məqsədləri təfsir etmişdir ki, bumm Avropa aqrar hüququ üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi izah edərək göstərmişdir ki, Avropa İttifaqının institutlan hər hansı qərar qəbul edərəkən özləri müstəqil surətdə ümumi aqrar siyasətin məqsədlərindən bu və ya digərinə prioritet əhəmiyyət verə bilər; həm də əgər qəbul olunan qərar ümumi aqrar siyasətin məqsədlərindən birinə uyğun olarsa, lakin digər məqsədlərlə ziddiyyət təşkil edərsə, belə qəran qanunsuz hesab etmək olmaz. Daha sonra Avropa İttifaqı Məhkəməsi izah etmişdir ki, Avropa İttifaqının institutları ümumi aqrar siyasətin məqsədlərinə çatmağın növbəliyini müstəqil surətdə müəyyənləşdirirlər; onlan məhkəmə qaydasında məcbur etmək olmaz ki, əvvəlcə, ilk növbədə məqsədlərdən birini, daha sonra ikinci növbədə digərini həyata keçirsinlər.

Ümumi aqrar siyasət və ümumi bazar arasında münasibətin müəyyənləşdirilməsi Avropa aqrar hüququ üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin münasibət Avropa İttifaqı Məhkəməsinin «Ramel işi» üzrə çıxardığı qərarda xarakterizə olunmuşdur. O, göstərmişdir ki, daxili bazann və ümumi aqrar siyasətin məqsədləri bir-birinə qarşı qoyulmamalıdır, əksinə, eyni dərəcədə nəzərə alınmalıdır.'

Elə terminlər vardır ki, Avropa İttifaqının aqrar qanunvericiliyi həmin terminlərin mənasını müəyyənləşdirmir; onlann mahiyyətinə məhz Avropa İttifaqı Məhkəməsi aydınlıq gətirir. Məsələn, «Ümumi bazar təşkilatı» belə tenninlərdən biridir. Həmin tennini izah edərək, Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, «Ümumi bazar təşkilatı» Avropa İttifaqı çərçivəsində elə vahid bazardır ki, onun barəsində vahid inzibatçılıq həyata keçirilir. O, həmin anlayışı öz tərkibində ayn-ayn şəxsləri birləşdirən təşkilatı stmktur mənasında izah etməmişdir. «Ümumi bazar təşkilatı» ümumi bazar təşkilatı deməkdir və o, ümumi aqrar siyasətin həyata keçirilməsinin hüquqi mexanizmidir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən Avropa İttifaqının aqrar qanunvericili-yində işlənən digər anlayışlann da mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. O, Avropa aqrar-hüquq normalarını təfsir edir və ayn-ayn hüquq normalannın praktikada tətbiq qaydalanm müəyyənləşdirir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi həmçinin Avropa aqrar-hüquq normalarının mənasını dəqiqləşdirir, onların məzmununu aydınlaşdırır. Əgər Avropa aqrar hüququnda hüquqi boşluqlar mövcud olarsa, o, yeni hüquq normaları yaratmaqla həmin boşluqlan doldurur. Bir sözlə, Avropa aqrar hüququnun mənbəyi kimi Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarlan mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Onlar Avropa aqrar hüququnun formalaşmasında və inkişaf etməsində vacib rol oynayırlar.

20.2.2. Avropa aqrar hüququnun sahəvi prinsipləri

Avropa aqrar hüququ özünəxas sahəvi prinsiplərə malikdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa aqrar hüququnun özünəxas sahəvi prinsiplərə malik olması elə yardımçı (əlavə) meyarlardan biridir ki, bu meyar Avropa aqrar hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi aynımasına, tanınmasına və mövcud olmasına imkan verir.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin ərzaq istehsalı ilə bağlı olması prinsipi Avropa aqrar hüququnun sahəvi prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqında kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ərzaq istehsalı ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilir. Belə ki, ayn-ayn kənd təsərrüfatı müəssisələri və fiziki şəxslər Avropa İttifaqında sərbəst şəkildə kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər; onlarn həyata keçirdikləri bu fəaliyyət növü torpağın becərilməsinə, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının (ət, süd, taxıl-buğda və s. məhsulların) istehsalına yönəlir. Bu isə onu göstərir ki, Avropa İttifaqında kənd təsərrüfatı sahəsində həyata keçirilən fəaliyyət ərzaq istehsalı ilə bağlıdır.

Avropa aqrar hüququ **kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi prinsipindən** çıxış edir ki, bu, onun sahəvi prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqında əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan ehtiyacı təmin edilməlidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan ehtiyacın təmin edilməsi məsələsi isə Avropa İttifaqında ərzaq təhlükəsizliyi üçün vacib əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqında kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ərzaq istehsalı ilə bağlı olub, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına yönəlir; nəticədə əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatı təmin edilir.

Avropa aqrar hüququ həmçinin **azad aqrar sahibkarlıq kimi vacib prinsipdən** çıxış edir; bu, onun sahəvi prinsiplərindən biridir. Sözügedən prinsipə görə, istənilən şəxs aqrar sahədə azad sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Aqrar sahibkarlıq isə kənd təsərrüfatı sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsidir. Avropa İttifaqında belə fəaliyyətin həyata keçirilməsi azad və sərbəstdir. Bir daha qeyd edirik ki, aqrar sahibkarlıq iqtisadiyyatın aqrar sektorunda həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Avropa aqrar hüququnun sahəvi prinsiplərinə **fermer təsərrüfatının müstəqil subyekt olması prinsipi** də aiddir. Bu prinsipə görə, fermer təsərrüfatı müstəqil təsərrüfat subyektinə və kənd təsərrüfatı müəssisəsi olub, hüquqi şəxs statusuna malikdir. O, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və realizəsi kimi fəaliyyəti həyata keçirir. Fermer təsərrüfatı aqrar sahibkarlığın müstəqil təşkilatı-hüquqi formasıdır.

Avropa aqrar hüququnda aşağıda göstərilən **digər sahəvi prinsiplərin** də fərqləndirilməsi və formulə edilməsi mümkündür:

- aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimləməsi prinsipi;
- aqrar sahədə hər hansı mülkiyyət növünə üstünlük verilməməsi prinsipi;
- aqrar qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət prinsipi;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin hüquqlarının müdafiə olunması prinsipi;
- aqrar hüquq subyektlərinin subyektiv hüquqlarının təmin edilməsi prinsipi və s.

20.2.3. Avropa aqrar hüququnun subyektləri

Avropa aqrar hüququ ilə müəyyən növ ictimai münasibətlər tənzimlənir. Bu münasibətlər kənd təsərrüfatı fəaliyyəti sahəsində əmələ gəlir; onlar, artıq qeyd etdiyimiz kimi, aqrar münasibətlər adlanır. Aqrar münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçılarına Avropa aqrar hüququnun **subyektləri** deyilir.

Avropa İttifaqı tərəfindən həyata keçirilən siyasət ayn-ayn müxtəlif sahələrə aiddir. Aqrar, yəni kənd təsərrüfatı həmin sahələrdən biridir. Odur ki, kənd təsərrüfatı sahəsində həyata keçirilən fəaliyyət aqrar siyasət adlanır.

Aqrar siyasətin həyata keçirilməsi Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə daxil olan sahədir. Bu barədə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 4-cü maddəsində müvafiq göstəriş vardır. Həmin göstərişə əsasən, həm Avropa İttifaqının özü, həm də üzv-dövlətlər aqrar siyasəti həyata keçirməyin subyektləridir. Odur ki, bir tərəfdən Avropa İttifaqı, digər tərəfdən üzv-dövlətlər Avropa aqrar hüququnun subyektini hesab olunurlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu və ya digər sahədə həyata keçirilən siyasətin subyektləri, eyni zamanda, elə həmin siyasətə uyğun gələn müvafiq hüquq sahəsinin də subyektini sayılırlar. Deməli, Avropa aqrar hüququnun subyektləri sırasına, ilk növbədə, Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər daxildir.

Avropa aqrar hüququnun subyektləri sırasına həmçinin **kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin subyektləri** aiddir. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin subyektləri dedikdə, hər şeydən əvvəl, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən şəxslər (istehsalçılar) başa düşülür. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən şəxslərə isə kənd təsərrüfatı müəssisələri və ayn-ayn fiziki şəxslər (vətəndaşlar) aiddir. Onların fəaliyyəti torpağın becərilməsinə, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalına yönəlir. **Kənd təsərrüfatı müəssisələri** arasında fermer təsərrüfatı xüsusi yer tutur. **Fermer təsərrüfatı** aqrar sahibkarlıq forması olub, fərdi və ya ailəvi kənd təsərrüfatı müəssisəsi hesab olunur; o, aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektidir.

Fermer təsərrüfatı müasir xarici qanunvericiliyin tanıdığı müstəqil təşkilati-hüquqi formadır. O, özündə üç komponenti birləşdirir:

- əmlak kompleksi;
- torpaq;
- vətəndaşlar.

Göstərilən üç komponentin birləşməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin həyata keçirilməsi mümkün olur. Digər tərəfdən, onların birləşməsi sayəsində həm də kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan fəaliyyət həyata keçirilə bilər.

Kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında **kommersiya təşkilatlarının** fəaliyyəti xüsusilə əhəmiyyətlidir. Söhbət kənd təsərrüfatı sahəsində kommersiya təşkilatlarından gedir; onlar iqtisadiyyatın aqrar sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətini - aqrar sahibkarlığı həyata keçirərək, mənfəət əldə etmək məqsədi güdürlər.

Avropa aqrar hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşmasında və aynı zamanda onun özünəməxsus nizamlaşma predmetinə malik olması vacib rol oynayır. Qeyd etdiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti sahəsində yaranan münasibətlər - aqrar münasibətlər onun nizamlaşma predmetin təşkil edir. Həmin münasibətlər isə, təbii ki, müvafiq subyektlər arasında və onların iştirakı ilə yaranır. Söhbət, ilk növbədə, Avropa aqrar hüququnun subyektlərindən gedir.

20.2.4. Avropa aqrar hüququ ilə digər hüquq sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi

Avropa aqrar hüququ ilə Avropa hüququnun digər sahələri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Belə qarşılıqlı əlaqə olmadan onların nə formalaşması, nə də inkişafı mümkün olardı.

Avropa aqrar hüququ, ilk növbədə, **Avropa daxili bazar hüququ** ilə bağlıdır. Belə ki, Avropa daxili bazar hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları Avropa İttifaqında daxili bazanın fəaliyyətini tənzimləyir. Avropa hüququnun tənzimlədiyi kənd təsərrüfatı məhsulları bazan Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazarına aiddir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı çərçivəsində ümumi (daxili) bazara kənd təsərrüfatı məhsulları bazan daxil olunur. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazanın fəaliyyəti isə Avropa aqrar hüququ ilə tənzimlənir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə kənd təsərrüfatı məhsulları bazan hərəs edilən müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Avropa aqrar hüququnun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri ümumi aqrar siyasəti tənzimləməkdən ibarətdir. Ümumi aqrar siyasət elə bir vasitədir ki, onun köməyi ilə Avropa İttifaqı kənd təsərrüfatı məhsulları bazanın normal fəaliyyəti təmin edilir və tənzimlənir. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazanı isə, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı çərçivəsində ümumi (daxili) bazara daxildir.

Avropa aqrar hüququ ilə Avropa rəqabət hüququ arasında da qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Onların arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqənin əsasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılanna Avropa rəqabət- hüquq normalının tətbiq olunması məsələsi dayanır. Axı, rəqabət mübarizəsi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları arasında da apanlır.

Avropa rəqabət hüququ müəssisələr arasındakı rəqabət münasibətlərini tənzimləyir. Müəssisələr dedikdə həm də kənd təsərrüfatı müəssisələri başa düşülür. Kənd təsərrüfatı müəssisələri isə Avropa aqrar hüququnun subyektidir; onlar rəqabət hüququnu pozmamalı, inhisarçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmamalı, bazardakı öz üstün mövqeyindən sui-istifadə etməməli və antirəqabət hərəkətlərindən çəkinməlidirlər. Bu kimi məsələlər Avropa rəqabət hüququ ilə tənzimlənir. Kənd təsərrüfatı müəssisələri bir tərəfdən - rəqabət hüququnu pozma əməllərinin, digər tərəfdən isə - antirəqabət hərəkətlərinin subyekti sayılır.

Avropa aqrar hüququ həm də Avropa hüququnun **digər sahələri** ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Söhbət, ilk növbədə, Avropa aqrar hüququ ilə Avropa ekologiya hüququ, Avropa ticarət hüququ, Avropa vergi hüququ və Avropa gömrük hüququ arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqədən gedir.

20.3. Avropa aqrar hüququ ümumi aqrar siyasətin və kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının hüquqi əsası kimi

20.3.1. Ümumi aqrar siyasət və Avropa aqrar hüququ

Avropa İttifaqının bu və ya digər sahədə həyata keçirdiyi siyasət hüquqi tənzimləmənin **obyektidir**. Belə ki, Avropa İttifaqının istənilən sahədə yürütdüyü siyasətin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi həyata keçirilir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqında ticarət siyasəti Avropa ticarət hüququ, enerji siyasəti Avropa enerji hüququ, ekologiya siyasəti Avropa ekologiya hüququ ilə və s. tənzimlənir. Avropa İttifaqının kənd təsərrüfatı sahəsində yürütdüyü siyasət, yəni aqrar siyasət isə Avropa aqrar hüququ ilə nizamlanır və qaydaya salınır. Buna görə də, sözsüz, Avropa aqrar hüququ Avropa İttifaqının ümumi aqrar siyasətinin hüquqi əsasıdır. Belə hüquqi konstruksiyanın köməyi ilə Avropa İttifaqının ümumi aqrar siyasəti ifadə və təsbit olunur. Ümumi aqrar siyasətinin həyata keçirilməsi də, öz növbəsində, Avropa aqrar hüququnun müstəqil sahə kimi aynımasında yardımçı (əlavə) meyar qismində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Avropa İttifaqının bu və ya digər sahədə həyata keçirdiyi siyasətə müvafiq olan hüquq sahələri formalaşmışdır (məsələn, ticarət siyasətinə uyğun olaraq Avropa ticarət hüququ, enerji siyasətinə uyğun olaraq Avropa energetika hüququ, cinayət siyasətinə uyğun olaraq Avropa cinayət hüququ, ekologiya siyasətinə uyğun olaraq Avropa ekologiya hüququ, maliyyə siyasətinə uyğun olaraq Avropa maliyyə hüququ və s.). Təbii ki, Avropa İttifaqında kənd təsərrüfatı (aqrar) sahəsində yürüdülməyən siyasətə uyğun olaraq Avropa aqrar hüququ ayrılmışdır. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, hər hansı dövlətin aqrar siyasəti onun milli (daxili) hüquq sistemində aqrar

hüquq kimi müstəqil sahənin aynımasımı şərtləndirən meyarlardan biridir.'

Ümumi aqrar siyasətin həyata keçirilməsi bir neçə məqsədə xidmət edir. Nəzərdə tutulan **məqsədlər** Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə göstərilmişdir ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- texniki tərəqqinin stimullaşdırılması və kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli inkişafının təmin edilməsi, habelə istehsal amillərindən, xüsusən də işçi qüvvəsindən əlverişli istifadə olunması vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq;
- kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəldilməsi vasitəsilə, xüsusən də kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan şəxslərin gəlirlərinin artması yolu ilə kənd əhalisinin həyat səviyyəsini kifayət dərəcədə təmin etmək;
- kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında sabitliyi təmin etmək;
- əhalinin ərzaq ehtiyacını təmin etmək;
- ərzaq istehlakına dair əqlabatan istehlak qiymətləri təmin etmək.

Ümumi aqrar siyasətin məqsədlərini müxtəlif meyarlara görə təsnif etmək olar. Müddət həmin meyarlardan biridir. **Müddətə görə** ümumi aqrar siyasətin məqsədləri iki cür olur: qısamüddətli, uzunmüddətli. **Qısamüddətli məqsədlərə** aiddir: ərzaq ehtiyacını təmin etmək, ərzaq istehlakına dair əqlabatan qiymətləri təmin etmək. **Uzunmüddətli məqsədlər** isə bunlardan ibarətdir: kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq, kənd əhalisinin həyat səviyyəsini kifayət dərəcədə təmin etmək.

Xarakterinə görə ümumi aqrar siyasətin məqsədləri iki yerə bölünür: iqtisadi məqsədlər, sosial məqsədlər. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq və s. **iqtisadi məqsədlərə** aiddir; kənd əhalisinin həyat səviyyəsini kifayət dərəcədə təmin etmək və digərləri isə **sosial məqsədlər** sırasına daxildir.

Şamil olunduğu subyektlərə görə ümumi aqrar siyasətin məqsədləri iki yerə bölünür: **kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına aid olan məqsədlər** (məsələn, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq və s.), **kənd təsərrüfatı məhsulları istehlakçılara aid olan məqsədlər** (məsələn, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında sabitliyi təmin etmək və s.).

Sual olunur: ümumi aqrar siyasətin məqsədlərindən hansına ilk növbədə nail olunmalıdır? Onlardan hansı məqsəd prioritet əhəmiyyətə malikdir? Avropa İttifaqı Məhkəməsi bu kimi suallara cavab verərək göstərmişdir ki, Avropa İttifaqının institutları müəyyən qərannı qəbul edilməsi üçün əsas olan iqtisadi amillərin və ya digər səbəblərin tələblərini təmin etmək üçün ümumi aqrar siyasətin məqsədlərindən hər hansına müvəqqəti prioritet əhəmiyyət verə bilər; onlar müstəqil surətdə müəyyən edə bilər.

' Аграрное право. Учебник для вузов / Под ред. Г.Е.Быстрова, М.И.Козыря. М., 1998, с.6.

lərlər ki, birinci növbədə hansı məqsədə nail olunmalıdır. Başqa sözlə, ümumi aqrar siyasətin məqsədlərinə çatmağın növbəliyini onlar müstəqil surətdə müəyyənləşdirirlər; Avropa İttifaqı institutlarını məhkəmə qaydasında məcbur etmək olmaz ki, onlar əvvəlcə yalnız bir məqsədi, sonra isə digərini həyata keçirsinlər.

Avropa İttifaqının ümumi aqrar siyasəti **üç prinsipə** əsaslanır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının Avropa İttifaqı çərçivəsində ümumi bazara daxil olunması prinsipi;
- kənd təsərrüfatında istehsalın bu və ya digər sektorunu əhatə edən bazar təşkilatlarının yaradılması prinsipi;
- kənd təsərrüfatında sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması prinsipi.

Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi ümumi aqrar siyasətin formalaşmasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, hələ 1950-ci ildə Avropa Şurasının Konsultativ Assambleyası tərəfindən Fransanın təşəbbüsü ilə xüsusi komitə yaradıldı; bu komitə Qərbi Avropa ölkələrində ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarına dair bazar təşkilatlarının imkanların öyrənməli idi. Komitənin işi nəticəsində müəyyənləşdirildi ki, Qərbi Avropada ümumi aqrar siyasət bir neçə variantda həyata keçirilə bilər. Ümumi aqrar siyasətin həyata keçirilməsinin mümkün variantları Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması ilə realizə olunmağa başladı. Belə ki, məlum olduğu kimi, 1957-ci ildə Romada Avropa İqtisadi Birliyinin Təsis Müqaviləsi imzalandı. Adıçəkilən müqavilədə bir sıra maddə (38-47-ci maddələr) nəzərdə tutulmuşdu; həmin maddələr ümumi aqrar siyasətin hüquqi əsası kimi rol oynadı. Avropa aqrar hüququ məhz 1957-ci il Roma Müqaviləsinin imzalanması ilə eyni vaxtda təşəkkül tapdı, necə deyərlər, «meydana gəldi».

Qeyd etmək lazımdır ki, 1997-ci ildə Avropa İttifaqı ərazisində ümumi aqrar siyasət sahəsində islahata başlanılmışdır; müvafiq islahat hal-hazırda davam edir və kənd təsərrüfatı sahəsinin gələcək vəziyyəti məhz həyata keçirilən islahatdan asılıdır.'

20.3.2. Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

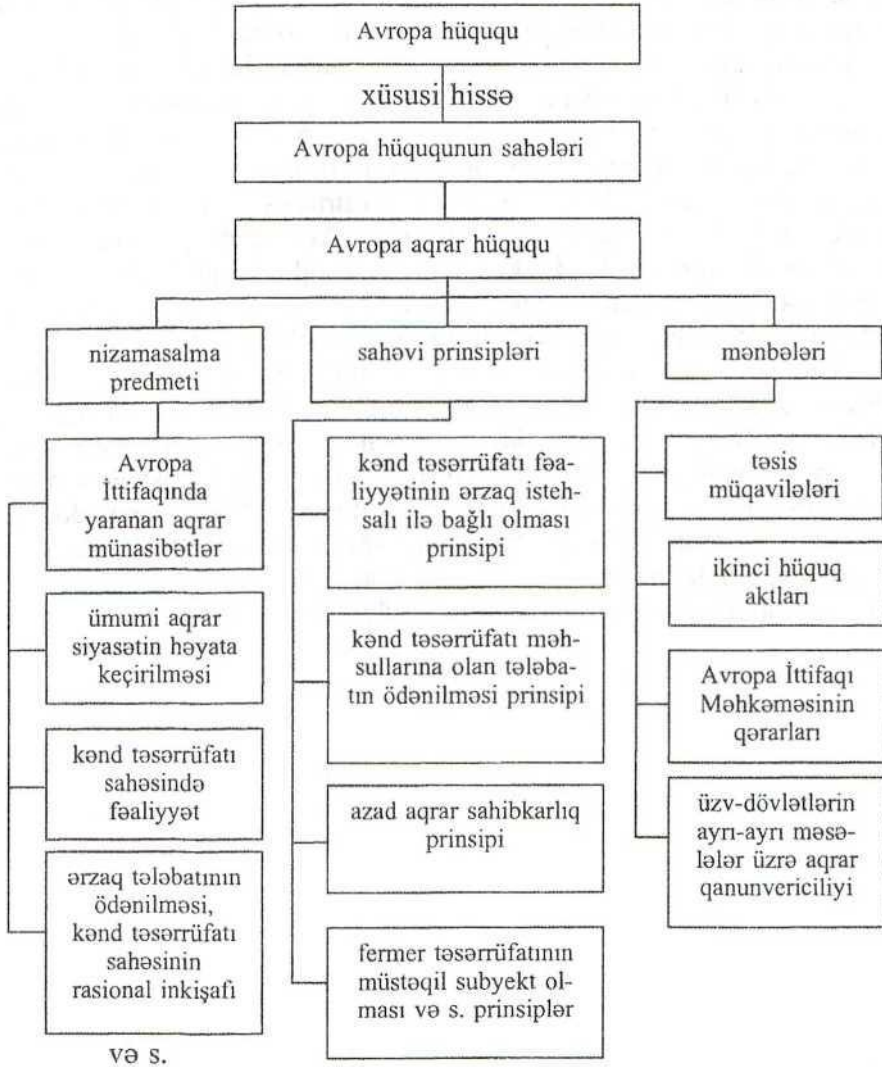
Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi ümumi aqrar siyasət elə bir alətdir ki, onun köməyi və vasitəsi ilə ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında normal fəaliyyət təmin olunur və tənzimlənilir. Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının fəaliyyətini nizamlamaq və qaydaya salmaq Avropa aqrar hüququnun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biridir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin bir sıra norması məhz ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları bazasına həsr olunmuşdur. Bu normalarda deyilir ki, ümumi bazar bütövlükdə kənd təsərrüfatını və kənd təsərrüfatı məhsulları

nnm ticarətini əhatə edir; ümumi bazara aid olan müddəalar həm də kənd təsərrüfatı məhsullarına tətbiq olunur. Unutmaq olmaz ki, Avropa hüququ kənd təsərrüfatı məhsullarına ümumi bazara daxil edir.

Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulların bazarı təşkilatıdır. Söhbət ümumi bazar təşkilatı konstruksiyasından gedir. Lakin burada işlədilən «təşkilat» termininin ayrı-ayrı şəxslərdən ibarət olan və onları birləşdirən təşkilatı struktura heç bir aidiyyəti yoxdur. Avropa İttifaqı Məhkəməsi həmin terminə, yəni «Ümumi bazar təşkilatı» konstruksiyasına aydınlıq gətirərək göstərmişdir ki, «Ümumi bazar təşkilatı» Avropa çərçivəsində fəaliyyət göstərən elə vahid bazardır ki, onun barəsində vahid idarəetmə həyata keçirilir. Həmin anlayış (termin) vahid hüquqi mexanizmi ifadə edir ki, ondan bütövlükdə Avropa İttifaqında istifadə olunur.

«Ümumi bazar təşkilatı» (kənd təsərrüfatı məhsulların bazarlarının ümumi təşkilatı) ümumi aqrar siyasətin həyata keçirilməsinin əsas mexanizmidir. Məhz bu mexanizmin köməyi ilə Avropa İttifaqında ümumi aqrar siyasət yürüdülmür və realizə edilir. «Ümumi bazar təşkilatı» ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulların (məsələn, yumurta, düyü, qənd, donuz əti, banan və d.) üçün mövcud olur. Başqa sözlə, Avropa İttifaqında ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulların üzrə müvafiq «Ümumi bazar təşkilatı» fəaliyyət göstərir (məsələn, qənd bazarı, düyü bazarı və s.).

XX FƏSİL ÜZRƏ SXEM

XX FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Аграрное право. Учебник / Отв. ред. М.И.Палладина, Н.Г.Жаворон-кова. М., Проспект, 2011, 428 с.
2. Аграрное право. Учебник для вузов / Под ред. Г.Е.Быстрова, М.И.Козыря. М., Юристъ, 1998, 534 с.
3. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. 19).

XXI FƏSİL. AVROPA SOSIAL HÜQUQU

21.1. Avropa sosial hüququnun anlayışı və Avropa hüquq sistemində yeri

21.1.1. Avropa sosial hüququ ümumi sosial siyasətin hüququ əsası kimi

Avropa İttifaqının yürütdüyü ümumi siyasət müxtəlif sahələrə (nəqliyyat, aqrar, ekologiya və digər sahələrə) aiddir. Həmin sahələrdən biri **sosial sfera** hesab edilir. Əgər Avropa İttifaqı yürütdüyü siyasəti sosial sferada həyata keçirərsə, bu, Avropa İttifaqının ümumi sosial siyasəti adlanır. Məhz Avropa İttifaqının ümumi sosial siyasətini tənzimləyən hüquq normalanmn məcmusu Avropa sosial hüququ deməkdir. Avropa sosial hüququ, nəzərə almalıyıq ki, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi sosial siyasətin hüquqi əsası sayılır; sosial siyasət məhz Avropa sosial hüququ kimi hüquqi bazaya əsaslanır.

Avropa İttifaqında yaranan gömrük, ticarət, əqli mülkiyyət, cinayətkarlıqla mübarizə, vergi, əmək, maliyyə, aqrar və digər münasibətlərlə yanaşı, həm də sosial münasibətlər hüquqi tənzimləmənin obyektini sayılır. Sosial münasibətlər Avropa İttifaqı vətəndaşlarının sosial hüquqları, şəxslərin həyat səviyyəsi, əhəlinin məşğulluğu, sosial müdafiə və təminat, sosial tərəfdaşlıq (partnyorluq), sosial dialoq və digər sosial məsələlərlə bağlı yaranan əlaqələrdir. Həmin münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemində Avropa sosial hüququ deyilir.

Avropa sosial hüququ dedikdə Avropa İttifaqında əhəlinin sosial təminatı və sosial müdafiəsi, vətəndaşların sosial hüquqlarının həyata keçirilməsi, şəxslərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sağlamlığın qorunması, sosial tərəfdaşlıq, sosial dialoq və digər sosial məsələlərlə əlaqədar yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalanmn məcmusu başa düşülür. Məhz belə münasibətlərin, yəni **sosial münasibətlərin** mövcud olması sayəsində Avropa sosial hüququ Avropa hüquq sisteminin müstəqil sahələrindən biri kimi tanınır. Axı, həmin münasibətlər Avropa sosial hüququnun tənzimləmə predmetini təşkil edir. Məlum olduğu kimi, müstəqil hüquq sahəsinin özünəxas nizamasalma predmeti olmalıdır. Məhz özünəməxsus nizamasalma (tənzimləmə) predmetinə malik olmaq bu və ya digər hüquqi qurumun müstəqil hüquq sahəsi kimi status almasına imkan verir.

Beləliklə, Avropa sosial hüququ Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə daxil olan müstəqil sahələrdən biridir. Bu cəhəti ilə Avropa hüququ həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili (milli) hüquq sistemlərindən fərqlənir. Belə ki, beynəlxalq və dövlət-daxili (milli) hüquq sistemində sosial hüquq müstəqil hüquq sahəsi kimi aynımır.

Avropa hüququnun tərkibində Avropa sosial hüququnun müstəqil sahə kimi fərqləndirilməsi mübahisəli məsələlərdən biridir; bu məsələyə

müəlliflər tərəfindən heç də birmənalı münasibət bəslənilmişdir. Avropa hüququna dair yazılan dərsliklərin birində Avropa sosial hüququna Avropa İttifaqı hüquq sisteminin kompleks hissəsi (sahəsi) kimi baxılır. Burada ona, xüsusi olaraq, ayrıca fəsil (31-ci fəsil) həsr edilmişdir; həmin fəsil «Avropa İttifaqı sosial hüququ» adlanır.¹ Avropa hüququ barədə yazılan digər dərslikdə isə, Avropa sosial hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınsa da, ona hər hansı fəsil həsr olunmur.²

Bəzi müəlliflər «Avropa İttifaqı sosial hüququ» anlayışını «Avropa İttifaqı əmək hüququ» anlayışı ilə eyniləşdirərək, onları sinonim (eynəmə- nalı) anlayışlar kimi işlədirlər.³ Bu fikirlə çətin ki, razılaşmaq olar. Belə ki, Avropa İttifaqı sosial hüququ və Avropa İttifaqı əmək hüququ Avropa hüququnun müxtəlif sahələri olub, onlar özünəxas ayrıca nizamasalma predmetinə malikdirlər. Avropa İttifaqı sosial hüququnun nizamasalma predmeti, qeyd etdiyimiz kimi, sosial münasibətlərdən ibarətdir. Avropa İttifaqı əmək hüququnun tənzimətə predmetini isə əmək münasibətləri təşkil edir.

21.1.2. Avropa sosial hüququnun nizamasalma predmeti və subyektləri

Avropa sosial hüququnun nizamasalma predmetinə, qeyd etdik ki, sosial münasibətlər daxildir. Sözügedən sosial münasibətlər isə aşağıda göstərilən **məsələlərlə** əlaqədar yaranır:

- Avropa İttifaqı vətəndaşlarının malik olduqları sosial hüquqların həyata keçirilməsi;
- Avropa İttifaqı əhalisinin (vətəndaşlarının) məşğuliyyəti;
- Avropa İttifaqı əhalisinin həyat səviyyəsi;
- Avropa İttifaqı vətəndaşlarının sosial təminatı və sosial müdafiəsi;
- işçilərin təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- Avropa İttifaqı vətəndaşlarının sağlamlığının qorunması;
- sosial tərəfdaşlıq siyasətinin həyata keçirilməsi;
- sosial dialoq və s. məsələlər.

Avropa sosial hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən münasibətlər -sosial münasibətlər müəyyən iştirakçılar arasında yaranır. Sosial münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçılarna **Avropa sosial hüququnun subyektləri** deyilir. «Avropa sosial hüququnun subyektləri» anlayışını «sosial münasibətlərin subyektləri» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. **Sosial münasibətlərin subyektləri** həmin münasibətlərin real (faktiki) iştirakçısıdır. Fəlsəfi baxımdan, onlar arasında münasibət «im-

¹ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Огв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.777.

² «Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю. Кашкина. М., 2012, с.760.

³ *Məsələ, bax:* Трудовое и социальное право Европейского Союза; документы и материалы. М., 2005, 98 с. (URL:<http://www.trudsud.ru>).

kan» və «gerçəklik» kateqoriyaları arasındakı əlaqə kimidir. Belə ki, əgər Avropa sosial hüququnun subyektləri imkandırsa, sosial münasibətlərin subyektləri gerçəkdir.

Avropa sosial hüququnun subyektləri sırasına, hər şeydən əvvəl, **Avropa İttifaqının vətəndaşları** (Avropa İttifaqının əhalisi) aiddir. Avropa İttifaqı vətəndaşları, ilk növbədə, sosial hüquqlara malik olan şəxslərdir; onlar həm də sosial müdafiə və sosial təminat tədbirlərindən istifadə edirlər. Avropa İttifaqı vətəndaşlarının sağlamlığı qorunur, onların ticarət və əmək şəraiti yaxşılaşdırılır və s.

Avropa sosial hüququnun subyektləri sırasına həm də **üzv-dövlətlər** daxildir ki, onlar sosial problemlərin həll edilməməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Hər bir üzv-dövlətdə sosial sistem (sosial təminat sistemi, sosial müdafiə sistemi) mövcuddur ki, onlar bir-birindən fərqlənir və buna görə də üzv-dövlətlərin sosial sistemləri harmonizasiya edilir. Sosial sistem üzv-dövlətlər tərəfindən müəyyən olunur və bu zaman onlar Avropa sosial hüququnun subyektivi qismində çıxış edirlər.

Avropa İttifaqının institutları (struktur orqanları) da Avropa sosial hüququnun subyektivi kimi tanmır. Axı, Avropa İttifaqının sosial siyasəti məhz Avropa İttifaqı institutlarının (struktur orqanlarının) vasitəsi ilə həyata keçirilir. Düzdür, onların fəaliyyət sahəsi sosial sferadan xeyli dərəcədə genişdir. Lakin, buna baxmayaraq, Avropa İttifaqının müvafiq institutları (orqanları) sosial sferada müəyyən səlahiyyətləri həyata keçirirlər. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı Şurasından, Avropa Parlamentindən, Avropa Komissiyasından və Avropa İttifaqı Məhkəməsindən gedir ki, onlar Avropa İttifaqının institutları sayılır, **iqtisadi və Sosial Komitə** kimi orqan da sosial sahədə müəyyən səlahiyyətlərə malik olub, Avropa İttifaqının sosial siyasətinin həyata keçirməsində vacib rol oynayır.

Avropa sosial hüququ Avropa hüququnun digər sahələri ilə əlaqəli olan hüquq sahəsidir. Bu, onunla izah edilir ki, Avropa İttifaqında həyata keçirilən bütün fəaliyyət istiqamətləri, məsələn, maliyyə, ticarət, büdcə, vergi, nəqliyyat, bank, sığorta, aqrar, gömrük və digər fəaliyyət növləri sosial məqsədlər güdür. Bu fəaliyyət növlərinə uyğun olaraq, Avropa hüququnun ayrı-ayrı müxtəlif sahələri formalaşmışdır (məsələn, maliyyə, ticarət, bank, sığorta, vergi, büdcə, nəqliyyat və digər hüquq sahələri). Buna görə də Avropa sosial hüququ ilə Avropa hüququnun digər sahələri arasında sıx bağlılıq mövcuddur.

Avropa sosial hüququ, hər şeydən əvvəl, **Avropa büdcə hüququ** ilə əlaqəlidir. Bu onunla izah edilir ki, Avropa İttifaqının sosial sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər maliyyə cəhətdən büdcə vəsaitlərinin hesabına təmin edilir. Nəzərdən qaçınmaq olmaz ki, Avropa İttifaqının büdcə planı tortib edilərkən sosial sahənin tələbat və ehtiyacları nəzərə alınır.

Avropa sosial hüququ və **Avropa əmək hüququ** bir-birinə olduqca yaxın olan müstəqil hüquq sahələridir. Onlar arasında, obrazlı şəkildə desək, «yaxınlıq, qohumluq əlaqəsi» mövcuddur. Görünür ki, bu əlaqəni nəzərə alan bəzi müəlliflər Avropa sosial hüququnu Avropa əmək hüqu

qu ilə eyniləşdirir. Belə yanaşma isə təsadüfi xarakter daşımır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, sosial siyasətin mərkəzi məsələsi əmək münasibətlərinin, habelə əmək münasibətləri ilə sıx bağlı olan digər münasibətlərin müxtəlif aspektləri hesab edilir; həmin münasibətlər isə Avropa əmək hüququnun nizaməsalma predmetini təşkil edir.

Avropa sosial hüququ ilə **Avropa vergi hüququ** arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqəyə də toxunmaq lazımdır. Belə ki, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi sosial siyasətin maliyyə-maddi əsasını büdcə vəsaitləri təşkil edir. Büdcə vəsaitlərinin yığılması və xərclənməsi ilə bağlı münasibətlər isə Avropa vergi hüququ ilə tənzimlənir. Nəzərə almalıyıq ki, Avropa vergi hüququ Avropa İttifaqında ayrı-ayn növ vergiləri tənzimləyir; vergilər isə büdcə vəsaitlərinin formalaşması mənbələrindən biridir.

21.2. Avropa sosial hüququnun prinsip və mənbələri

21.2.1. Avropa sosial hüququnun prinsipləri

Avropa sosial hüququna özünəxas bir neçə prinsip məlumdur ki, onlar meyar (əlamət) qismində çıxış edərək, Avropa sosial hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmasında vacib rol oynayır. Söhbət Avropa sosial hüququnun **sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən** gedir. Avropa İttifaqında sosial münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində həmin prinsiplər tətbiq olunur və onlardan istifadə edilir.

Avropa sosial hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına, birinci, **sosial hüquqların maneəsiz həyata keçirilməsi prinsipi** aiddir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqı vətəndaşları özlərinin malik olduqları sosial hüquqları sərbəst şəkildə realizə edirlər. Lakin sosial hüquqlar öz təyinatına uyğun realizə olunmalı, həyata keçirilməlidir. Avropa İttifaqı vətən- daşlannın onlara verilmiş sosial hüquqlardan təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə etmələrinə yol verilmir. Avropa İttifaqı vətəndaşlarının malik olduqları sosial hüquqlardan təyinatına görə istifadə edilməsinə isə heç kəs mane ola bilməz. Avropa İttifaqı vətəndaşlarının hansı sosial hüquqlara malik olmalarına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, həmin hüquqlar

1989- cu il 9 dekabr tarixdə qəbul edilmiş vacib sənəddə təsbit olunmuşdur; həmin sənəd belə adlanır: «**Avropa Birliyi zəhmətkeşlərinin əsas sosial hüquqları Xartiyası**».' Burada Avropa Birliyi zəhmətkeşlərinin malik olduqları əsas sosial hüquqların siyahısı verilmişdir; siyahıda əsas sosial hüquqlar sadalanır. 2000-ci il dekabrın 7-də qəbul edilmiş **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası** da (2000C36401) bu qəbildən olan sənədlər siyahısına aiddir.^

İkinci, **sosial müdafiə prinsipi** Avropa sosial hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqı vətəndaşları

' URL:<http://www.u800.ru>

^ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, s. 363-370; URL:<http://www.europarl.europa.eu>

sosial cəhətdən müdafiə edilir. Sosial müdafiə hər bir üzv-dövlətdə tətbiq edilən qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir üzv-dövlətdə, qeyd etdiyimiz kimi, sosial müdafiə sistemi mövcuddur. Lakin mövcud müdafiə sistemləri bir-birindən fərqlənir. Avropa sosial hüququnun üzərinə düşən vəzifələrdən biri bundan ibarətdir ki, üzv-dövlətlərdə mövcud olan sosial müdafiə sistemləri harmonizasiya edilməli, bir-birinə yaxmılaşdırılmalıdır.

Hər bir üzv-dövlətdə mövcud olan sosial müdafiə sistemi ayn-ayn fundamental prinsiplər əsasında işləyir, öz funksiyasını yerinə yetirir; həmin prinsipləri isə üzv-dövlətlərin özləri müəyyənləşdirir. Mövcud sosial müdafiə sistemi günbəgün yeniləşir və təkmilləşir. Həm bütövlükdə Avropa İttifaqında, həm də üzv-dövlətlərdə sosial müdafiə siyasəti həyata keçirilir və dəstəklənir.

Üçüncü, Avropa sosial hüququ **sosial təminat kimi vacib prinsipdən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqı vətəndaşları sosial cəhətdən təmin olunur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, sosial təminat məsələsinə Avropa İttifaqında prioritet əhəmiyyət verilir. Bu məsələ sosial sferanın prioritet sahələrindən biri sayılır. Sosial təminat prinsipinə görə, Avropa İttifaqı vətəndaşları pensiya və sosial yönümlü digər müavinətlər (xəstəliyə, əlilliyə, qocalığa və s. görə müavinət, ailə müavinətləri, digər müavinətlər) alırlar.

Sosial siyasətin bütün sahələrində üzv-dövlətlər arasında əməkdaşlıq həyata keçirilir və belə əməkdaşlıq əlaqələndirilir; sosial təminat həmin sahələrdən biridir.

Dördüncü, **diskriminasiyanın qadağan edilməsi prinsipi** də Avropa sosial hüququn sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına aid edilir. Bu prinsipə əsasən, Avropa İttifaqında müəyyən əlamətə (məsələn, şəxsin vətəndaşlığına, cinsinə, milli mənsubiyyətinə və digər əlamətlərə) görə sosial məsələlər həll olunan zaman ayrı-seçkiliyə və sosial hüquqların tapda- lanmasına yol verilmir.

21.2.2. Avropa sosial hüququnun mənbələri

Avropa sosial hüququnun mənbələri sırasına, ilk növbədə, **təsis müqavilələri** daxildir. Onlarda aşağıdakı məsələlər nəzərdə tutulur:

- Avropa İttifaqında **sosial inteqrasiyanın** həyata keçirilməsi;
- Avropa İttifaqında **sosial siyasətin** müəyyən olunması;
- Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin **sosial ittifaqının**, yəni Avropa Sosial İttifaqının yaradılması (bunsuz nə ümumi bazar, nə də iqtisadi və valyuta ittifaqı formalaşdırmaq mümkündür);
- vahid Avropa **sosial məkanın** formalaşdırılması;
- üzv-dövlətlərin **milli sosial müdafiə sistemlərinin** yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi;

- **sosial problemlərin** həllinə görə üzv-dövlətlərin məsuliyyət daşması;
- **sosial sferaya** aid digər məsələlər.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə (2007-ci il) barədə, xüsusi olaraq, danışmaq lazımdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (Lissabon Müqaviləsi) Avropa Birliyi haqqında Müqavilənin adını dəyişərək, onu Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə ilə əvəz etmişdir.'

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin ayrıca bir hissəsi (III hissə) sosial siyasətə həsr olunmuşdur; həmin hissə «**Sosial siyasət**» adlanır. Burada Avropa İttifaqının sosial sferada yürütdüyü siyasətin - sosial siyasətin məqsəd və vəzifələri müəyyən edilir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə Avropa Sosial Fondu barədə müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur. Həmin fonda sözügedən müqavilədə ayrıca fəsil - «**Avropa Sosial Fondu**» adlı fəsil həsr olunmuşdur. Qeyd etməliyə ki, Avropa Sosial Fondu Avropa İttifaqında sosial siyasətin həyata keçirilməsinin əsas maliyyə aləti hesab edilir; onun hüquq və vəzifələri, habelə digər məsələlər sözügedən müqavilə ilə müəyyən olunur.

Avropa İttifaqına dair Müqavilə də elə bir əsas sənəddir ki, o, özündə Avropa sosial hüququna aid edilən müvafiq normalar nəzərdə tutur. Həmin müqavilənin əsas mətninə «**Sosial siyasət, təhsil, peşə təhsili və gənclər**» kimi ayrıca bölmə daxil edilmişdir; bu bölmə özündə 146-150- ci maddələri birləşdirir. Bununla da Avropa İttifaqı Şurası minimal sosial standartlar və texniki əmək normaları müəyyənləşdirmək səlahiyyəti ilə təmin olundu, sosial sahədə qərar qəbul olunmasına aid bəzi prosedurlar məsələlər sadələşdirildi.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 4-cü maddəsi Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin **birgə səlahiyyət sferasını** müəyyən edir ki, həmin sfera xeyli dərəcədə genişdir. Buraya həm də sosial siyasət daxildir. Deməli, sosial siyasət Avropa İttifaqı ilə üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Belə ki, sosial məsələlərin (sosial siyasətin) hüquqi tənzimlənməsi, ilk növbədə, Avropa İttifaqı səviyyəsinə keçirilir. Əgər Avropa İttifaqı tərəfindən hüquqi tənzimlənmə həyata keçirilməzsə, onda sosial məsələlər milli səviyyədə nizamlanır və həll edilir.

İkinci hüquq aktları Avropa sosial hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət Avropa İttifaqı institutlarının sosial sahədə qəbul etdikləri normativ hüquqi aktlardan gedir. Belə aktlar elə bir alətdir ki, onların vasitəsi ilə Avropa İttifaqı institutları üzv-dövlətlərin sosial sahələrini harmonizasiya və unifikasiya edir, habelə Avropa İttifaqı vətəndaşlarının sosial müdafiəsini geniş səviyyədə təmin edirlər.

Xatırlatmaq istərdik ki, Avropa İttifaqına dair Müqavilə - Maastrixt Müqaviləsi (1992- ci il) qüvvəyə mindikdən sonra «Avropa İqtisadi Birliyi» adı «Avropa Birliyi», onu təsis edən sənəd isə «Avropa Birliyi haqqında Müqavilə» ilə əvəz olundu.

Avropa İttifaqında yaranan sosial münasibətlərin hüququ tənzimlənməsində **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasının*** (2000-ci il) rolu da qeyd edilməlidir. Bu sənəd Avropa sosial hüququnun mənbəyi hesab edilir. Belə ki, həmin sənəd məcburi hüquqi qüvvəyə malik olan normativ xarakterli aktdır.

1999-cu ildə Avropa Soveti (Avropa İttifaqının institutlarından biri) tərəfindən Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasının layihəsinin hazırlanması və qəbul edilməsi barədə qərar qəbul edildi. Yüksək siyasi səviyyədə qəbul olunan həmin qərarı icra etmək üçün xüsusi müvəqqəti orqan - **konvent** yaradıldı. Konvent üzv-dövlətlərin, habelə Avropa İttifaqının qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələrindən ibarət idi; onun hazırladığı layihə 07.12.2000-ci il tarixdə Nitsa şəhərində qəbul edildi.[^]

Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası quruluşca 7 bölmə və 54 maddədən ibarətdir. Burada təsbit olunan hüquqların çoxu insan hüquqlarına aiddir ki, həmin hüquqlardan nəinki Avropa İttifaqının və- təndaşları, həmçinin bütün fiziki şəxslər istifadə edə bilərlər. Xartiya şəxsiyyətin hüquqi statusunu müəyyənləşdirən vacib prinsiplər formulə edilən sənəddir. O, subyektiv hüquqları predmetinə görə deyil, dəyərinə görə ayn-ayn növlərə bölür.

Sözgedən xartiya birgə normativ akt sayılır. Belə ki, o, Avropa İttifaqının üç institutunun (Avropa İttifaqı Şurasının, Avropa Komissiyasının və Avropa Parlamentinin) birlikdə qəbul etdikləri qanunvericilik sənədi hesab edilir.

Sosial sferada normativ hüquqi aktlar direktiv və rəqlament formasında qəbul edilir ki, onlar (reqlament və direktivlər) qanunvericilik aktları hesab olunur. Bu kimi qanunvericilik aktları Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edilir. Reqlament və direktivlər, habelə digər sənədlər (tövsiyə, proqram və s.) əsasında Avropa İttifaqının sosial siyasəti müəyyən olunur.

Avropa İttifaqının normativ hüquqi aktları, əsasən, **direktiv** formasında qəbul edilir ki, bu forma üzv-dövlətlərin milli sosial qanunvericiliklərinin (sosial sferada qanunvericiliklərin) bir-birinə yaxınlaşdırılması (harmoni- zasiya) vasitəsidir. Belə ki, direktivlərin vasitəsi ilə üzv-dövlətlərin milli sosial qanunvericilikləri bir-birinə yaxınlaşdırılır, yəni harmonizasiya həyata keçirilir və bu yolla onlar arasında mövcud olan fərqlər aradan qaldırılır.

Direktivlər sosial siyasət məsələlərinə dair minimum tələblər (məsələn, sosial müdafiə, sosial təminat, peşə təhsili və digər məsələlər, kişi və qadın bərabərliyinə aid tələblər və s.) müəyyənləşdirir, sosial təminat, səhiyyə və digər sosial sahələri tənzimləyir, Avropa sosial hüququnun prinsiplərini formulə edir. Məsələn, 29.06.2000-ci il tarixli 2000/43/EC

* URL:<http://www.n-europe.eu>

[^] Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, s. 366.

nömrəli direktiv irqi və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, şəxslər arasında bərabərlik prinsipinin təsbit olunmasına həsr edilmişdir. 19.12.1978-ci il tarixli 797EEC nömrəli direktiv sosial müdafiə sistemindən istifadə olunan zaman bərabərlik (şəxslərin cinsindən asılı olmayaraq, yəni kişi və qadınların bərabərliyi) prinsipindən çıxış edir; həmin normativ akt xəstəlik, əlillik, qocalıq, əmək şikəstliyi, peşə xəstəliyi və işsizlik kimi əsaslara görə sosial yardım alınmasına və sosial təminat sisteminə tətbiq olunur.'

Sosial məsələlərə həsr edilən normativ hüquqi aktlar həm də **reqlament** formasında qəbul edilir. Bu normativ hüquqi aktın vasitəsi ilə üzv- dövlətlərin milli sosial qanunvericilikləri unifikasiya olunur, yəni eyniləşdirilir və bu yolla onlarda mövcud olan fərqlər aradan qaldırılır. Axı, reqlament unifikasiya (eyniləşdirmə) vasitəsidir.

Avropa sosial hüququnun mənbəyi qisminə həm də **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları** çıxış edir, bu şərtlə ki, həmin qərarlar sosial məsələlərə aid olsun. Həmin qərarlar Avropa İttifaqında sosial münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində böyük əhəmiyyətə malik olub, vacib rol oynayır. Xatırlatmaq istərdik ki, onların (yəni Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları) əsasında Avropa İttifaqının **presedent hüququ** (case law) formalaşır. ^

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları hüquqi xarakterli vacib müddəalar müəyyənləşdirir ki, həmin müddəalar təsis müqavilələrində və Avropa İttifaqının sosial qanunvericiliyinə daxil olan digər normativ aktlarda nəzərdə tutulan normaları tamamlayır və onların məzmununu dəqiqləşdirir.

Sosial sfera Avropa İttifaqı Məhkəməsinin fəaliyyət göstərdiyi ən geniş sahə hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, onun baxdığı işlərin 25 %-ə qədər sosial siyasət məsələlərinə aiddir. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin fəaliyyəti Avropa sosial siyasətinin həyata keçirilmə mexanizminin vacib elementi sayılır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa İttifaqı sosial qanunvericiliyinə daxil olan hüquqi aktları təfsir edir və onların məzmununu aydınlaşdırır. Ümumiyyətlə, Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm hüquqi aktların dürüst təfsir olunmasına, həm də Avropa İttifaqının normativ hüquqi aktlarının bütün üzv-dövlətlər tərəfindən düzgün tətbiq olunmasına «göz yetirir». Avropa İttifaqı Məhkəməsi, eyni zamanda, Avropa hüququnun Avropa İttifaqı ərazisində qüvvədə olmasına da kömək edir və təsir göstərir.

Avropa İttifaqında sosial münasibətləri tənzimləyən hüquqi aktların məcmusuna Avropa İttifaqının **sosial qanunvericiliyi** deyilir. Avropa sosial hüququ da məhz Avropa İttifaqının sosial qanunvericiliyində zahirən ifadə olunan hüquq normalarından ibarətdir. Avropa sosial hüququnun yerinə yetirdiyi **əsas funksiyası** bundan ibarətdir ki, o, üzv-dövlətlərin sosial

^ URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

URL:<http://www.curia.europa.eu>

qanunvericiliklərini bir-birinə yaxınlaşdır (harmonizasiya), habelə onları eyniləşdirir (unifikasiya).

21.3. Avropa İttifaqının sosial siyasəti

21.3.1. Sosial siyasət Avropa İttifaqının müstəqil fəaliyyət istiqaməti kimi

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqında siyasət müxtəlif sahələrdə həyata keçirilir. Məsələn, ticarət, gömrük, nəqliyyat, ekologiya, energetika, maliyyə və digər sahələr Avropa İttifaqında həyata keçirilən siyasət sferalandır.

Avropa İttifaqında həyata keçirilən siyasətin istiqamətlərinə müvafiq olaraq, bu və ya digər hüquq sahəsi (Avropa hüququnun müstəqil sahəsi) aynımışdır. Məsələn, ticarət siyasətinə uyğun Avropa ticarət hüququ formalaşmışdır; nəqliyyat siyasətinə uyğun Avropa nəqliyyat hüququ yaranmışdır; ekologiya siyasətinə uyğun Avropa ekologiya hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmışdır və s.

Avropa İttifaqı tərəfindən siyasət həm də sosial sferada həyata keçirilir. Sosial sferada həyata keçirilən siyasətə - sosial siyasətə uyğun olaraq, Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi Avropa sosial hüququ formalaşmışdır. Haqlı olaraq, hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, Avropa sosial hüququ inteqrasiya prosesləri fonunda Avropa İttifaqında sosial siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində təşəkkül tapmışdır; unutmamaq olmasın ki, «Avropa İttifaqı sosial hüququ» anlayışı inteqrasiya şəraitində Avropa İttifaqı sosial siyasətinin tədrici inkişafının nəticəsi kimi yaranmışdır.¹ Deməli, Avropa sosial hüququnun əmələ gəlməsi Avropa İttifaqının sosial siyasətinin formalaşması ilə bağlıdır. Buna görə də Avropa İttifaqında sosial siyasətin həyata keçirilməsi tarixinə, qısaca da olsa, nəzər salaq.

Sosial siyasət dedikdə Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi elə bir fəaliyyət başa düşülür ki, bu fəaliyyət Avropa İttifaqında yaşayan əhəlinin (Avropa İttifaqı vətəndaşlarının) sosial müdafiəsinin təmin olunmasına, sosial hüquqların həyata keçirilməsinə, habelə vətəndaşların (əhəlinin) həyat səviyyəsinin saxlanılmasına və yaxşılaşdırılmasına yönəlir. Avropa İttifaqının sosial siyasətinin formalaşması prosesinə, rəsmi olaraq, XX əsrin 70-ci illərindən başlanılmışdır. Belə ki, 1972-ci ildə Paris görüşü (sammit) keçirildi və həmin görüşdə, ilk dəfə olaraq, sosial siyasətin müstəqil fəaliyyət istiqaməti olması barədə məsələ qaldırıldı. Paris görüşü bununla nəticələndi ki, 1974-cü ildə **sosial fəaliyyət proqramı** qəbul edildi. Qəbul olunmuş bu sənəd yaxın illər üçün sosial sahədə məqsəd, vəzifə və konkret tədbirlər müəyyənləşdirirdi. Burada üç əsas vəzifə nəzərdə tutulurdu: tam məşğulluğa nail olmaq, əhəlinin həyat və əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq, müəssisələrin idarə olunmasında zəhmət-

¹ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.777.

keş və sosial tərəfdaşların iştirak etmələrini təmin etmək. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi **Avropa Sosial İttifaqının formalaşması** üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Sosial fəaliyyət proqramı o zamanlar Qərbi Avropada başlayan iqtisadi böhrana görə tam şəkildə həyata keçirilmədi. Onun müəyyən etdiyi və nəzərdə tutduğu müddəaların çoxu, necə deyirlər, kağız üzərində qaldı. Lakin, buna baxmayaraq, sosial fəaliyyət proqramı Avropa İttifaqının sosial siyasətinin rəsmən formalaşmasında vacib rol oynadı. Hər şeydən əvvəl, bunu deməliyik ki, Avropa İttifaqında müstəqil fəaliyyət istiqaməti kimi sosial siyasətin rəsmi qaydada aynıması və müəyyən edilməsi həmin sənədin qəbul olunması ilə bağlıdır. Belə ki, bu sənəd qəbul edildikdən sonra sosial siyasət rəsmən Avropa İttifaqının müstəqil fəaliyyət istiqaməti kimi tanınmışdır.

Avropa İttifaqının sosial siyasətinin formalaşmasında və inkişafında digər sənədlər də vacib rol oynadı. Söhbət Vahid Avropa Aktı (1986-cı il), Avropa Birliyi zəhmətkeşlərinin əsas sosial hüquqları Xartiyası (1989-cu il), Avropa İttifaqına dair Müqavilə (1992-ci il), Amsterdam Müqaviləsi (1997-ci il) və Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası (2000-ci il) kimi sənədlərdən gedir. Vahid Avropa Aktı **vahid sosial məkan yaratmaq** kimi mühüm vəzifə müəyyənləşdirdi. Avropa Birliyi haqqında Müqaviləyə əlavələr edən həmin akt üzv-dövlətlərin üzərinə sosial problemlərin həllinə görə məsuliyyət daşıma vəzifəsi qoydu.

İkinci sənəd də, yəni Avropa Birliyi zəhmətkeşlərinin əsas sosial hüquqları Xartiyası da Avropa İttifaqının sosial siyasətinin **müstəqil fəaliyyət istiqaməti** kimi tanınmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada əsas sosial hüquqların siyahısı verilmişdir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi sosial siyasət bir sıra məsələni əhatə edir; sosial hüquqların realizə olunması həmin məsələlərdən biri sayılır.

Sosial siyasətin müstəqil fəaliyyət istiqaməti kimi formalaşmasında **Avropa İttifaqına dair Müqavilənin** də əhəmiyyəti və rolu qeyd edilməlidir. Bu müqavilənin əsas mətninə əynə bölmə daxil edilmişdir ki, həmin bölmə sosial siyasət, təhsil, peşə təhsili və gənclərlə bağlı olan məsələləri tənzimləyir. Həmin müqavilənin bağlanması ilə Avropa İttifaqı Şurası belə bir hüquqla təmin edildi ki, o, həmin hüquq əsasında minimum sosial standartlar və texniki əmək normaları müəyyənləşdirdi; sosial sahədə qərarların qəbul edilməsində bəzi prosedurlar məsələlər sadələşdirildi; struktur fondlarının (məsələn, Avropa Sosial Fondunun, Avropa Regional İnkişaf Fondunun və s.) rolu artırıldı.

Sosial siyasətin formalaşmasında, inkişafında, eləcə də müstəqil fəaliyyət istiqaməti kimi tanınmasında **Amsterdam Müqaviləsinin** (1997-ci il) rolu və əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, onun əsas mətni özündə sosial məsələyə dair iki vacib sənədi birləşdirir. Həmin sənədlərdən biri **sosial saziş**, digəri isə **sosial protokol** adlanır. Onlar Avropa İttifaqının rəhbər institutlarını minimum sosial standartlar müəyyənləşdirmək, habelə üzv-dövlətləri daha yüksək normativlər qəbul etmək hüququ ilə təmin edir.

üzv-dövlətlər həmçinin sosial problemləri həll etmək üçün öz metodlarını müəyyənləşdirə bilirlər.

Sosial siyasətin **inkışafında və təkmilləşdirilməsində** Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası (2000-ci il) əhəmiyyətli rol oynamışdır. Adıçəkilən xartiyaya görə, əsas hüquqlar üç qrupa ayrılır: şəxsi (mülki) hüquqlar, siyasi hüquqlar, sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar. Xartiyanın məqsədi əsas hüquqları qorumaqdan və müdafiə etməkdən ibarətdir.

Nəticədə sosial siyasət təkcə Avropa İttifaqının müstəqil fəaliyyət istiqaməti kimi tamnamadı. XX əsrin axırlarında o, Avropa İttifaqının prioritet əhəmiyyət verdiyi sahələrdən biri hesab olunmağa başladı. Sosial siyasətin Avropa İttifaqının prioritetlərindən biri elan olunmasında Nitsa şəhərində keçirilən iki görüşün (sammitin) rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Birinci görüş 2000-ci ilin dekabr ayında keçirilmişdir ki, bu görüşdə **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası** bəyənilmişdir. Bu sənəd («2000-ci il xartiyası») «1989-cu il xartiyası»nın müddəalarını xeyli dərəcədə genişləndirir və onu Avropa İttifaqının bütün vətəndaşlarına şamil edir.

Nitsa şəhərində 2004-cü ildə keçirilmiş sammitdə «**sosial gündəlik**» kimi vacib sənəd qəbul olundu. Həmin sənəddə qarşıdan gələn illər üçün Avropa İttifaqının yürütdüyü sosial siyasətin **prioritet məqsədləri** müəyyən edilmişdir. Burada həm də Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi sosial siyasətin vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir ki, həmin vəzifələr sosial siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində yerinə yetirilməlidir.

Sözgedən sənəd Avropa İttifaqının sosial sahədə **fəaliyyət proqramı** hesab edilir. Lakin onun məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Buna görə də lazım bilinir və zəruri hesab edilir ki, onun müəyyən etdiyi müddəalar müvafiq hüquqi aktlarda öz normativ əksini tapsın və bununla məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin olunsun. AXI, qəbul edilmiş hər bir normativ hüquqi aktın məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

21.3.2. Avropa İttifaqının sosial siyasətinin məqsədləri

İstənilən sahədə (istiqamətdə) həyata keçirilən siyasət, məlum məsələdir ki, müəyyən məqsədlər güdür. Təbii ki, Avropa İttifaqı da yürütdüyü sosial siyasəti qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirir. Həmin məqsədlər isə təsis müqavilələrində göstərilmişdir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 136-cı maddəsində Avropa İttifaqının sosial siyasətinin məqsədləri barədə müvafiq norma nəzərdə tutulmuşdur. Həmin normaya uyğun olaraq, Avropa İttifaqının sosial siyasətinin **məqsədləri** aşağıdakılardan ibarətdir:

- məşğulluğun təmin olunması;
- əhalinin həyat və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- üzv-dövlətlərin sosial sistemlərinin harmonizasiyası;

- sosial müdafiənin lazımınca təmin edilməsi;
- sahibkarlar və zəhmətkeşlər arasında dialoqun apanimasına yardım edilməsi;
- uzun müddətə məşğuliyyəti yüksək səviyyədə təmin etmək üçün insan resurslarının inkişaf etdirilməsi;
- binəsibliyə (bədbəxtliyə) qarşı mübarizə aparılması.

Avropa İttifaqının yürütdüyü sosial siyasət həm də **prioritet məqsədlər** güdür ki, belə məqsədlər qarşından gələn illər üçün nəzərdə tutulur. Onlar, qeyd etdiyimiz kimi, 2004-cü ildə Nitsa şəhərində keçirilən sammitdə qəbul edilən «sosial gündəlik» adlı sənəddə müəyyən edilmişdir. Həmin sənədə görə, Avropa İttifaqının sosial siyasətinin prioritet məqsədləri bunlardan ibarətdir:

- məşğuliyyət probleminin həll edilməsi;
- işsizliyin səviyyəsinin azaldılması;
- dəyişən iqtisadiyyat şəraitində zəhmətkeşlərin hüquqlarının müdafiə olunması;
- ~ gender bərabərliyinin təmin edilməsi;
- yoxsulluğun aradan qaldırılması;
- istənilən diskriminasiya halları ilə mübarizə aparılması.

Sözügedən sənəddə həm də Avropa İttifaqının yürütdüyü sosial siyasətin həll etməli olduğu bir sıra **vəzifə** nəzərdə tutulur. Həmin vəzifələrə aşağıdakılar aiddir: işçi qüvvəsinin fəallığını stimullaşdırmaq, işçi qüvvəsinin keyfiyyətini artırmaq, sosial marqinalizasiya (sosial çərçivədən kənara çıxarılma)' halları ilə mübarizə aparmaq, Avropanın qumiməsi ilə bağlı demoqrafik dəyişikliyin doğurduğu nəticələri yüngülləşdirmək, əmək bazarında qadınların fəallığını artırmaq və s.

213.3. Avropa İttifaqında sosial siyasətin həyata keçirilməsi

Avropa İttifaqının yürütdüyü sosial siyasət, aydın məsələdir ki, həyata keçirilməlidir; əks halda Avropa İttifaqının sosial siyasətinin nə əhəmiyyəti, nə də mənası olardı. Avropa İttifaqının sosial siyasəti onun müvafiq institutlarla tərəfindən həyata keçirilir. Söhbət aşağıdakı beş **institutdan** gedir:

- Avropa Soveti;
- Avropa İttifaqı Şurası;
- Avropa Parlamenti;
- Avropa Komissiyası;
- Avropa İttifaqı Məhkəməsi.

Sosial və ya digər transformasiyalar nəticəsində fərdlərin və ya bütöv sosial qrupun mövcud ictimai struktur çərçivəsindən sıxışdırılıb çıxanması prosesi (URL:<http://www.cyberleninka.ru>).

Göstərilən institutlar sosial sahədə müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. Həmin institutlardan hər biri öz səlahiyyətləri çərçivəsində Avropa İttifaqının sosial siyasətinin həyata keçirilməsində fəal iştirak edir. Səlahiyyətlər isə onlara Avropa sosial hüququ tərəfindən verilmişdir. Sosial sahədə səlahiyyətlərə həm də İqtisadi və Sosial Komitə malikdir.

Avropa Soveti Avropa İttifaqının bütün fəaliyyət sahələrinin strateji planlaşdırılmasını həyata keçirir; sosial sfera həmin sahələrdən biridir. Bu institutun yerinə yetirdiyi işlər sırasında sosial siyasət məsələləri vacib yer tutur. O, Avropa İttifaqının sosial həyatının inkişafına təsir göstərən müvafiq qərarlar qəbul edir və mühüm əhəmiyyəti olan digər sosial məsələləri tənzimləyir.

Avropa İttifaqı Şurası Avropa İttifaqının sosial siyasət tədbirlərinin hazırlanmasında və həmin tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak edən institutlarından biri hesab edilir. Bu, onun üzərinə düşən vəzifələr sırasına aiddir. Avropa İttifaqı Şurası Avropa Parlamenti ilə birlikdə müxtəlif qanunvericilik aktları (reqlament, direktiv, tövsiyə və digər sənədlər) qəbul edir ki, onlar Avropa İttifaqının sosial sferada yürütdüyü siyasəti müəyyənləşdirir.

Avropa Parlamenti 18 daimi komissiyadan ibarətdir ki, həmin komissiyaların siyahısı Avropa Parlamentinin reqlamentinə əlavə edilən sənəddə (VI əlavədə) verilmişdir. Onlardan biri məşğulluq və sosial məsələlərlə məşğul olur. O, digər komissiyaların sosial sahədə fəaliyyətlərini də əlaqələndirir. Belə ki, digər komissiyalar öz işlərində sosial məsələlərlə qarşılaşa bilərlər. Yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Parlamenti Avropa İttifaqı Şurası ilə birlikdə reqlament və direktiv formasında qanunvericilik aktları qəbul edir ki, həmin aktlar Avropa İttifaqının sosial siyasətini müəyyənləşdirir.

Avropa İttifaqının sosial siyasətinin həyata keçirilməsində **Avropa Komissiyasının** fəaliyyəti çoxəhətlidir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Avropa İttifaqının sosial siyasətinin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə yönələn tədbirlər görmək vəzifəsi Avropa İttifaqının, əsasən, üç institutunun üzərinə düşür; Avropa Komissiyası həmin institutlardan biri hesab edilir (digərləri Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamentidir). Avropa Komissiyası aşağıdakı **işləri** yerinə yetirir;

- sosial sahəyə aid olan normativ aktların, proqramların və digər tədbirlər planının layihəsini hazırlayır;
- sosial siyasətə aid olan sənədlərin icrasını həyata keçirir;
- sosial sferada mövcud vəziyyəti yoxlayır və ona nəzarət edir;
- sosial qanunvericiliyə əməl olunmasına göz yetirir;
- sosial sahədə cari monitoring həyata keçirir;
- üzv-dövlətlərin, işə qəbul edənlərin və həmkarlar ittifaqlarının nümayəndələri ilə məsləhət (konsultasiya) edir;
- Avropa İttifaqı Şurasına baxılmaq üçün yeni sənədlər təqdim edir;
- struktur fondları, o cümlədən Avropa Sosial Fondunu idarə edir;

- Avropa Parlamentinə illik hesabat (məruzə) təqdim edir ki, onun ayrıca xüsusi fəslə Avropa İttifaqında sosial vəziyyətə həsr olunur;
- Avropa Parlamentinin sorğusu əsasında ona ayrı-ayn sosial problemlərə dair hesabat (məruzə) təqdim edir və digər işləri görür.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi sosial siyasətə aid olan məsələləri həll edir, sosial qanunvericiliyin məzmununu dəqiqləşdirir və ona əlavələr edərək tamamlayır. O, sosial məsələlərə dair hüquqi müddəalar formulə edir ki, həmin müddəalar sosial siyasətin tənzimlənməsində vacib rol oynayır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi sosial siyasətə aid olan sənədləri təfsir edir və üzv-dövlətlərdə onları eyni cür tətbiq olunmasını təmin edir.

İqtisadi və Sosial Komitə, adından da göründüyü kimi, iqtisadi və sosial məsələlərlə məşğul olan konsultativ orqandır; bu orqanda iqtisadi və sosial fəaliyyətlə məşğul olan müxtəlif qruplar təmsil olunur.²

İqtisadi və Sosial Komitə **tövsiyə vermək səlahiyyətinə** malikdir; onun həm də **rəy vermək səlahiyyəti** vardır. İqtisadi və Sosial Komitə hər il orta hesabla, demək olar ki, 120 rəy verir. Konsultativ statusa malik olan komitənin verdiyi rəylərin məcburi qüvvəsi yoxdur. Lakin, buna baxmayaraq, verilən rəylər ayrı-ayn məsələlər, o cümlədən sosial məsələlər barədə qərarlar qəbul edilməsində vacib rol oynayır. Sosial sferaya aid olan elə sənədlər vardır ki, İqtisadi və Sosial Komitənin mövqeyi (rəyi) onların qəbul edilməsinin əsasını təşkil edir (məsələn, Avropa Birliyi zəhmətkeşlərinin əsas sosial hüquqları Xartiyası - 1989-cu il. Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası - 2000-ci il və s.).

İqtisadi və Sosial Komitə Avropa İttifaqının sosial qanunvericiliyinin inkişafına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir. O, həm də Avropa İttifaqı institutlarının sosial sahədə fəaliyyət göstərməsinə təsir etmək imkanına malikdir. Avropa İttifaqı institutları sosial məsələlərə dair vacib qərarlar qəbul edərkən İqtisadi və Sosial Komitədən müvafiq məsləhətlər (konsultasiya) alırlar.

İqtisadi və Sosial Komitə ayrı-ayn müxtəlif seksiyalara bölünmüşdür. Seksiyalar bu və ya digər sahəyə aid edilən məsələlərlə məşğul olur. Seksiyalardan biri, təbii ki, sosial, ailə, təhsil və mədəniyyət məsələlərini həll edir.

Avropa İttifaqının sosial siyasətinin həyata keçirilməsində həm də **yardımçı orqanlar** iştirak edirlər. Söhbət sosial sferada fəaliyyət göstərən yardımçı orqanlardan gedir. **Avropa Peşə Hazırlığı İnkişafı Mərkəzi** (CEDEFOP) həmin orqanlardan biridir; 1975-ci ildə yaradılan bu orqan peşə hazırlığı sahəsində informasiya və təcrübə mübadiləsini Avropa səviyyəsində qaydaya salmaq məqsədində xidmət edir.³

Həyat və Əmək Şəraitini Yaxşılaşdırmaq Fondu (EUROFOUND) sosial sferada fəaliyyət göstərən yardımçı orqanlardan biridir; 1975-ci ildə yaradılan həmin orqanın məqsədi həyat və əmək şəraitini yaxşılaş-

URL;<http://www.europa.eu> '

URL;<http://www.cedefop.europa.eu>

dırmaqdan ibarətdir. Onun yaradılması Avropa İttifaqının sosial proqram- lannın yerinə yetirilməsini kurasıya etmək zərurəti ilə bağlıdır.'

Avropa İttifaqının sosial siyasətinin həyata keçirilməsində ayn-ayn məsələlər üzrə yaradılan **müxtəlif komitələrin** də rolu qeyd edilməlidir. Söhbət, ilk növbədə. **Məşğuliyyət üzrə Komitədən** gedir ki, o, sosial məsələlər üzrə Nazirlər Sovetinin qərarına uyğun olaraq, 1970-ci ildə yaradılmışdır.^ Həmin orqan müntəzəm surətdə məşğuliyyətin vəziyyətinin müzakirə olunması işini təşkil edir ki, üzv-dövlətlərin yürütdüyü bu iş məşğuliyyət üzrə siyasətinin əlaqələndirilməsini yaxşılaşdırmaqdan ötrüdür.

Yaradılan bir sıra komitə sosial problemlərin həlli ilə məşğul olaraq, Avropa İttifaqının sosial siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak edir. Həmin komitələrə misal olaraq göstərmək olar: Zəhmətkeş-miqrantların Sosial Təminat Komitəsi (1971-ci il), İş Yerlərində Təhlükəsizlik, Gigiyena və Sağlamlığın Qorunması Məsələləri Komitəsi (1974-cü il). Kişi və Qadınlar üçün Hüquq və İmkan Bərabərliyi Problemləri Komitəsi (1981- ci il) və s.

Sosial Müdafiə Komitəsi haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Nitsa Müqaviləsi (2001-ci il) əsasında təsis edilən həmin orqanın üzərinə iki mühüm vəzifə düşür ki, onlardan biri üzv-dövlətlərdə və bütövlükdə Avropa İttifaqında sosial vəziyyətin, habelə sosial müdafiə siyasətinin monitorinqini keçirməkdir. Digər vəzifə isə üzv-dövlətlər və Avropa İttifaqı arasında informasiya, təcrübə və praktika mübadiləsinə kömək etməkdir. Komitə konsultativ statusa malikdir.

Avropa İttifaqının sosial siyasətinin həyata keçirilməsi mürəkkəb mexanizmdir. Bu mexanizmdə Avropa İttifaqının vacib strukturları iştirak edirlər ki, onlar sosial sahədə müəyyən səlahiyyətlərə malikdirlər.

21.3.4. Sosial siyasət sahəsində Avropa struktur fondları

Avropa İttifaqında sosial siyasətin həyata keçirilməsində **Avropa struktur fondları** da vacib rol oynayır. Avropa struktur fondları lazımi maliyyə imkanlarına malikdir; onlar öz maliyyə imkanlarını sosial sahədə konkret məsələlərin həllinə yönəldirlər.

Avropa İttifaqında sosial siyasət sahəsində müxtəlif struktur fondları fəaliyyət göstərir. Onlar arasında, xüsusi olaraq, **Avropa Sosial Fondunun**^ (ESF, 1959-cu il) adını çəkmək lazımdır. Belə ki, o, Avropa İttifaqında sosial siyasətin əsas maliyyə aləti kimi tanınır. 1961-ci ildə Avropa Birliyi haqqında Müqavilənin 123-cü maddəsinə uyğun olaraq, yaradılan Avropa Sosial Fondunun Avropa İttifaqında sosial siyasətin həyata keçirilməsində əhəmiyyəti və rolu, şəksiz, böyükdür.

URL:<http://www.u800.ru> ■
URL:<http://www.n-europe.eu> ^
URL:<http://www.dic.acadetnic.ru>

Avropa Sosial Fondu Avropa Komissiyasının başçılığı ilə fəaliyyət göstərir, işləyir. Belə ki, ona xüsusi yaradılmış komitə rəhbərlik edir. Komitəyə isə Avropa Komissiyasının üzvlərindən biri başçılıq edir; onun tərkibinə üzv-dövlətlərin, sahibkarların və zəhmətkeşlərin nümayəndələri daxildir.

Həmrəylik Fondu (EUSF) da Avropa struktur fondlarından biridir; o, 2002-ci ildə yaradılmışdır. Avropa İttifaqına dair Müqavilənin ayrıca bir maddəsi, xüsusi olaraq, Həmrəylik Fondunun təsis edilməsinə həsr edilmişdir.'

Həmrəylik Fondu sosial məsələlərlə bağlı müxtəlif layihələri (məsələn, ətraf mühitin qorunması, Transavropa şəbəkələrinin inkişafı, üzv- dövlətlərdə sosial problemlərin həlli və digər məsələlərlə bağlı layihələri) maliyyələşdirir; inkişafda geridə qalmış istənilən region sözügedən fondan maliyyə yardımı ala bilər. Əvvəllər fondun göstərdiyi maliyyə yardımından dörd ölkə - Yunanıstan, İspaniya, Portuqaliya və İrlandiya istifadə edirdi. Maliyyə yardımının vasitəsi ilə həmin ölkələr iqtisadi, habelə sosial sferanın ayn-ayn sahələrində geridə qalma hallarını aradan qaldırmağa nail oldular.

Avropa Məşğuliyyət Xidməti (EURES) kimi qurum da sosial məsələlərin həllində vacib rol oynayır.^ O, iki məqsədə xidmət etmək üçün yaradılmışdır: birinci, işsizlik problemini həll etmək; ikinci, Avropa İttifaqında işçi qüvvəsinin axınına tənzim etmək. Belə məqsədləri realizə etmək üçün 1994-cü ildə Avropa Məşğuliyyət Xidməti yaradıldı; onun vasitəsi ilə təklif olunan və yeri doldurulan vakansiyalar haqqında məlumatlar sistemləşdirilir, milli məşğuliyyət sistemləri arasında transmilli əməkdaşlıq həyata keçirilir. Avropa Məşğuliyyət Xidməti, bir tərəfdən, Avropa səviyyəsində məşğuliyyət üzrə agentlik rolunda çıxış edir. Belə ki, o, iş axtaran və ya əksinə, işçi qüvvəsinə ehtiyacı olan şəxslərə infonnasiya (məsləhət) verir. Digər tərəfdən, Avropa Məşğuliyyət Xidməti elə bir forum hesab edilir ki, bu forumda Avropada məşğuliyyətlə bağlı olan istənilən məsələ operativ surətdə baxılıb həll edilir.

Şübhəsiz, Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlərin sosial təminat orqanları arasında effektiv əlaqə mövcud olmalıdır. Bundan ötrü Avropa İttifaqında **Transmilli Telematik Sistem** (TESS) yaradılmışdır.^ Həmin sistemə görə, vətəndaşların miqrasiyası zamanı məlumat bazasına onların statusu və müxtəlif ölkələrdə malik olduqları sosial imtiyazlar (güzaştlər) haqqında informasiya daxil edilir. İnformasiya səlahiyyətli orqanlara ötürülür və çatdırılır ki, bu da, öz növbəsində, müvafiq rəsmiləşdirməni sadələşdirir və asanlaşdırır.

' URL:<http://www.europa.eu> ^

URL:<http://www.ec.europa.eu> ^

URL:<http://www.linguec.fr>

21.4. Avropa sosial hüququ ilə tənzimlənən münasibətlər

21.4.1. Sosial hüquqların həyata keçirilməsi ilə bağlı olan münasibətlər

Avropa sosial hüququ ilə Avropa İttifaqında yaranan sosial münasibətlər tənzimlənir. Məhz Avropa İttifaqında yaranan sosial münasibətlər müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınan Avropa sosial hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini təşkil edir; həmin münasibətlər isə müxtəlif sosial məsələlər barəsində yaranır. Belə məsələlərdən biri sosial hüquqların həyata keçirilməsidir, ümumiyyətlə, sosial hüquqlardır. Unutmaq olmaz ki, Avropa sosial hüququ dedikdə sosial münasibətləri tənzimləyən müxtəlif hüquq normalannın məcmusu başa düşülür; həmin normalannın bir qismi sosial hüquqlarla əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. Söhbət Avropa İttifaqı vətəndaşlarının malik olduqları sosial hüquqlar və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan sosial münasibətlər barədə məsələdən gedir.

Sosial hüquqların müəyyən edilməsinə bir sıra vacib sənəd həsr olunmuşdur ki, həmin sənədlər Avropa İttifaqının ümumi sosial siyasətinin həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. **Avropa Birliyi zəhmətkeşlərinin əsas sosial hüquqları Xartiyası** onlardan biridir. Bəzi dərslərdə o, işçilərin sosial hüquqlar haqqında Avropa Birliyi xartiyası adlanır;’ ona, qısaca olaraq, **sosial hüquqlar xartiyası** deyilir.

Sosial hüquqlar xartiyası Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilən və insan hüquqlarına həsr olunan aktlardan biridir. O, 1989-cu ildə Avropa İqtisadi Birliyinin 11 üzvü tərəfindən qəbul edilmişdir (Böyük Britaniya istisna olmaqla). Xatırlatmaq istərdik ki, sosial hüquqlar xartiyası imzalanan zaman - 1989-cu ildə Avropa İttifaqı hələ yaradılmamışdı.

Sosial hüquqlar xartiyası üzv-dövlətlər tərəfindən hazırlanan aktdır. Odur ki, həmin aktı üzv-dövlətlərin kollektiv hüquq yaradıcılığının nəticəsi hesab edilir.

Sosial hüquqlar xartiyası elə bir vacib sənəddir ki, o, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi sosial siyasətin hüquqi bazasını genişləndirir. Digər tərəfdən, xartiya Avropa İttifaqının yürütdüyü sosial siyasətin əsas və başlıca məqsədini müəyyənləşdirir. Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi sosial siyasətin əsas və başlıca məqsədi isə Avropa İttifaqı vətəndaşlarını sosial hüquqlarla təmin etməkdən ibarətdir.

Xariyə işçilərin (zəhmətkeşlərin) malik olduqları **əsas sosial hüquqların** siyahısını verir. Bu siyahıya aşağıdakılar daxildir:

- Avropa Birliyi ərazisində istənilən məşğuliyyət və peşə növünün seçilməsi imkanını təmin edən sərbəst hərəkət etmək hüququ;
- əmək hüququ və əməyə görə layiqli, ədalətli haqq almaq hüququ;
- həyat və əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq hüququ;

- hər bir üzv-dövlətdə tətbiq olunan qaydalara uyğun olaraq, sosial müdafiə hüququ;
- assosiasiyada sərbəst birləşmək hüququ;
- kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ;
- peşə hazırlığı və yenidən hazırlıq hüququ;
- gender bərabərliyi hüququ;
- informasiya və məsləhət almaq hüququ;
- müəssisələrdə qərarlar qəbul olunmasında iştirak etmək hüququ;
- sağlamlığın qorunması hüququ;
- iş yerlərində təhlükəsizlik hüququ;
- uşaq və yeniyetmələrin müdafiəsi hüququ;
- qocalar üçün layiqli həyat şəraitinin təmin olunması hüququ;
- əlillərin cəmiyyətə və əmək həyatına inteqrasiya olunmaq hüququ.

Sosial hüquqlar xartiyası hüquqi cəhətdən məcburi olan normativ akt sayılır; o, **tövsiyə xarakterli** sənəddir. Buna görə də sözügedən xartiyanın məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Odur ki, Qərb hüquq doktrinasında sosial hüquqlar xartiyası «**mülayim hüququn**» mənbəyi hesab edilir. Həmin xartiyanın Avropa sosial hüququnun mənbəyi olması üçün onun müəyyənləşdirdiyi müddəalann məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin olunması tələb edilir. Bundan ötrü, əlbəttə, direktiv və rəqlament formasında normativ hüquqi aktlar qəbul edilməlidir ki, onlar məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Lakin, sosial hüquqlar xartiyasının tövsiyə xarakterli sənəd olmasına baxmayaraq, onun vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, o, sosial sahədə əsas vəzifələri ifadə edən sənəddir. Digər tərəfdən, sosial hüquqlar xartiyasının az olmayan siyasi əhəmiyyəti vardır.

Avropa sosial xartiyasının da vacib rolu vardır. 1961-ci ildə qəbul edilən həmin konvensiyaya 1996-cı ildə yenidən baxılmışdır. Bunun nəticəsində Avropa sosial xartiyası təkmilləşdirilmiş və ona əlavələr edilmişdir. Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər xartiyanın iştirakçısıdır.

Avropa İttifaqına dair Mükavilənin 136-cı maddəsində Avropa sosial xartiyasına istinad olunmuşdur. Həmin maddəyə uyğun olaraq, Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər sosial siyasəti həyata keçirərkən Avropa sosial xartiyasında müəyyən olunan əsas sosial hüquqlan nəzərə almalıdır.

Avropa sosial xartiyasının proqram müddəalannın Avropa İttifaqı sosial qanunvericiliyinin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Zənn edirik ki, xartiya bütövlükdə Avropa hüququnun mənbələri sisteminə gələcəkdə daxil edilməlidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası xartiyanı imzalayaraq onu ratifikasiya etmişdir (2009-cu il).⁴

⁴ *Xartiya barədə daha ətraflı*: Европейская социальная хартия. Справочник. М., 2001;
URL:<http://www.wikipedia.org>

21.4.2. Sosial partnyorluq və sosial dialoqla əlaqədar yaranan münasibətlər

Avropa sosial hüququ ilə tənzimlənən münasibətlər (sosial münasibətlər) həm də sosial partnyorluq (tərəfdaşlıq) və sosial dialoq barəsində yaranır; onun ibarət olduğu hüquq normalannın bir hissəsi məhz sosial tərəfdaşlıq (partnyorluq) və sosial dialoq münasibətlərinin nizama salınmasına həsr edilmişdir.

Avropa İttifaqında sosial siyasət həyata keçirilən və onun vəzifələri yerinə yetirilən zaman müxtəlif vasitələr tətbiq olunur; sosial partnyorluq həmin vasitələrdən biridir. Bu vasitədən Avropa İttifaqında geniş səviyyədə istifadə edilir.

Sosial partnyorluq dedikdə cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif qüvvələrin elə qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülür ki, bu əlaqə ümumi mənafeyə aid olan problemlərin həlli zamanı kompromisə (qarşılıqlı güzəştə) nail olunmasını təmin edir. Sosial partnyorluq, ilk növbədə, əmək və kapitalın qarşılıqlı əlaqəsi deməkdir. Bundan başqa, sosial partnyorluq tərəfdaşların (partnyorların) maraqlarını təmin və müdafiə etmək üsuludur. O, həm də sosial partnyorların söylərinin birləşdirilməsinə imkan verir ki, bunun nəticəsində cəmiyyətin inkişafı üçün həyati əhəmiyyətli məsələlər həll olunur. Buna görə də Avropa İttifaqında sosial partnyorluq siyasəti həyata keçirilir. Sosial partnyorluq siyasətinin **məqsədi** sosial ixtilaf, münaqişə və qeyri-sabitlik kimi hallara yol verməməkdən, necə deyirlər, «xilas olmaqdan» və «yaxa qurtarmaqdan» ibarətdir.

Sosial partnyorluq siyasəti öz-özünə həyata keçirilmir. Belə ki, o, **sosial koalisiya (birləşmə) qüvvələrinin** vasitəsi və köməyi ilə realizə olunur. Sosial koalisiya aşağıdakılardan ibarətdir (söhbət sosial koalisiya iştirakçılarından gedir):

- güclü maliyyə imkanlarına malik olan sahibkarlar;
- kommersiya fəaliyyəti subyektləri (onlar zəruri olan innovasiyalan tətbiq etmək üçün maddi və idarəetmə resurslarına malikdirlər);
- dövlətlər (onlar inzibati resurslara malikdir ki, bu, qanunvericilik prosesini təmin edir);
- sivil cəmiyyət (sivil cəmiyyətdə innovasiya ideyası istehsal prosesində geniş tətbiq olunur və bu ideyadan zəhmətkeşlərin mənafeyi üçün maksimum istifadə edilir);
- həmkarlar ittifaqları.

Sadaladıqlarımız **sosial partnyorlar** adlanır; onlar **sosial kontrakt** əsasında birlikdə işləyir və fəaliyyət göstərirlər. Sosial partnyorlardan hər biri gələcək cəmiyyət üçün məsuliyyət daşıyır.

Avropa İttifaqında həyata keçirilən sosial partnyorluq siyasəti iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinə kömək edir, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olur, əməyin təşkili və istehsalın idarə olunmasında yeni formaların tətbiqinə imkan verir. Həyata keçirilən sosial part-

nyorluq siyasəti həm də buna yönəlmişdir ki, sosial-əmək münasibətlərində avtoritar tənzimləmə metodları öz yerini demokratik xarakterli nizamasalma vasitələrinə versin. Hal-hazırda sosial partnyorlar arasında qarşılıqlı əlaqənin yeni formalan (sosial məcəllə, korporativ əmək qayda- lan, kollektiv müqavilə, kollektiv saziş və digər formalar) inkişaf edir.

Sosial partnyorluq ideyası praktikada sosial dialoqun vasitəsi və köməyi ilə realizə olunur. Sosial dialoq müasir sosial siyasətin əsas elementlərindən biridir. Sosial dialoq siyasəti həm də Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilir. Bu zaman müəyyən münasibətlər əmələ gəlir ki, onlar **sosial dialoq münasibətləri** adlanır. Sosial dialoq münasibətləri də Avropa sosial hüququ ilə tənzimlənən məsələlər sırasına daxildir.

Sosial dialoq dedikdə sosial partnyorlar arasında danışıqlar apanması başa düşülür. Vahid Avropa Aktına (1986-cı il) görə, sosial dialoq elə bir vacib alətdir ki, o, Avropa Birliyi səviyyəsində saziş bağlanmasına imkan verir. Bu, həm də Sosial siyasət haqqında Sazişdə (1992-ci il) təsdiqlənmişdir. Xatırladaq ki, həmin saziş Avropa İttifaqının sosial siyasətin formalaşmasında böyük tarixi rol oynamışdır.'

Sosial dialoq öz qanunvericilik bazasına malikdir. Sosial dialoqun qanunvericilik bazası, yəni onun hüquqi əsası aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa İttifaqına dair Müqavilə (118 və 118b maddələri);
- Sosial siyasət haqqında 14 saylı Protokol (2-4-cü maddələr).[^]

Sosial dialoq iki vacib **funksiyanı** yerinə yetirir. Bunlardan biri sosial partnyorların Avropa İttifaqı səviyyəsində konsultasiya aparmalından ibarətdir. Sosial dialoqun ikinci funksiyasına görə, saziş bağlamaq üçün sosial partnyorlar danışıqlar aparmaq hüququ ilə təmin edilməlidir.

Sosial dialoqun **predmeti** müxtəlif məsələlər ola bilər: məşğulluq, təhsil, peşə hazırlığı, sosial marqinalizasiya, gender bərabərliyi, əmək prosesinin təşkilində innovasiya tətbiq etmək və s. məsələlər. Prioritetləri sosial dialoq iştirakçılarının özləri (sosial partnyorlar) seçir və müəyyənləşdirirlər.

Sosial dialoq rəsmi orqan və komitələrin, üçtərəfli konfransların vasitəsi ilə apanılır. Bu prosesdə İqtisadi və Sosial Komitə, Məşğuliyyət üzrə Komitə və digər konsultativ orqanlar, habelə ekspert komitələri iştirak edirlər. Transmilli səviyyədə sosial dialoqun təşkilatçısı funksiyasını Avropa Komissiyası yerinə yetirir.

21.4.3. Sosial təminat və sosial müdafiə məsələləri ilə bağlı münasibətlər

Avropa sosial hüququ həm də Avropa İttifaqında sosial təminat və sosial müdafiə məsələləri ilə bağlı olan münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlərin Avropa İttifaqında sosial siyasətin həyata keçirilməsində

' URL:<http://www.n-europe.eu> '

URL:<http://www.5fan.ru>

böyük əhəmiyyəti vardır. Axı, Avropa İttifaqında işləyən şəxslərin (işçilərin, zəhmətkeşlərin) sosial təminatı və sosial müdafiəsi sosial sferanın prioritet sahələri hesab olunur.

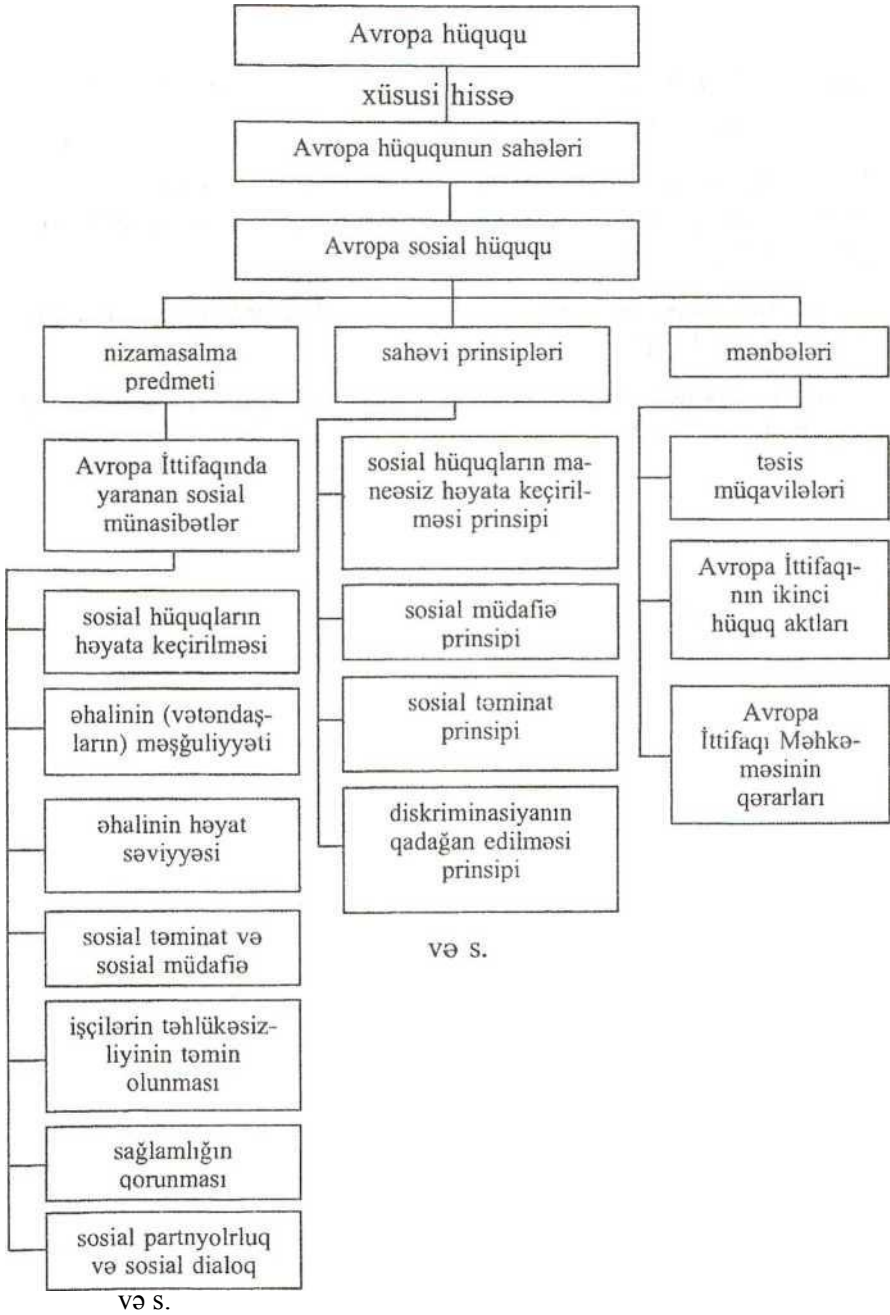
Avropa İttifaqında sosial təminat (sosial müdafiə) sistemi mövcuddur. Avropa İttifaqı vətəndaşları (işçilər, zəhmətkeşlər) həmin sistemdən istifadə edən zaman müəyyən münasibətlər əmələ gəlir. Söhbət **sosial təminat və sosial müdafiə münasibətlərindən** gedir ki, həmin münasibətlər Avropa sosial hüququnun nizamasalma predmetinə daxildir. Deməli, sosial təminat və sosial müdafiə münasibətləri Avropa sosial hüququ ilə tənzimlənən münasibətlər sırasına aiddir.

Sosial təminat (müdafiə) münasibətləri sosial yardımlar (müavinətlər) alınması ilə bağlı olaraq yaranır. Sosial yardımlar (müavinətlər) isə müxtəlif əsaslara görə alınır. Həmin **əsaslara** aşağıdakılar aiddir: xəstəlik, hamiləlik və doğum, əlillik, qocalıq, əmək şikəstliyi, peşə xəstəliyi, işsizlik və s.

Göstərilən əsaslardan biri olduqda Avropa İttifaqı vətəndaşları sosial təminat sistemindən istifadə edə bilirlər. Bu zaman diskriminasiya (ayrı- seçkiliyə) yol verilmir. Belə ki, sosial təminat sistemindən istifadə etməkdə Avropa İttifaqı vətəndaşları bərabərhüquqludur. Axı, Avropa sosial hüququ sosial təminat, eləcə də sosial müdafiə sistemlərindən istifadə etməkdə cinslərin (kişi və qadınları) bərabərliyi - gender bərabərliyi prinsipindən çıxış edir. Avropa İttifaqı Şurasının 19.12.1978-cu il tarixli 797EEC nömrəli direktivi sosial müdafiə sferasında kişi və qadınları bərabərliyi prinsipinə həsr olunmuşdur.' Bu prinsip xəstəlik, əlillik, qocalıq, əmək şikəstliyi, peşə xəstəliyi və işsizlik kimi əsaslara görə sosial təminat və sosial yardım almaq sisteminə tətbiq olunur. Həmin prinsip sözügedən direktiv vasitəsi ilə üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyinə imple-mentasiya olunmuşdur.

Avropa İttifaqı ərazisində vahid texniki norma və qaydalar müəyyən edilmişdir ki, onlar (norma və qaydalar) iş yerlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar başqa yerə (başqa dövlətlərə) gedən şəxslərin və onların ailə üzvlərinin sosial təminatına aiddir. Həmin norma və qaydalar başqa dövlətlərdə xəstəlik, qocalıq, əlillik və digər əsaslara görə müavinətlər alınmasını təmin edir.

XXI FƏSİL UZRƏ SXEM

**XXI FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013 (fəsil VIII, § 8.4).
2. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Dərslik. Bakı, 2007, 464 s.
3. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл.31).
4. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. XVI, §8).
5. Хартия Европейского Союза об основных правах. Комментарий / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2001, 208 с.

XXII FƏSİL. AVROPA SIĞORTA HÜQUQU

22.1. Avropa sığorta hüququ və onun Avropa hüquq sistemində yeri

22.1.1. Avropa sığorta hüququ anlayışı

Avropa İttifaqında şəxslərə müxtəlif növ xidmətlər göstərilir. Məsələn, maliyyə xidməti, bank xidməti, nəqliyyat xidməti və s. xidmətlər. Avropa İttifaqında şəxslərə təqdim edilən xidmət növlərindən biri də sığorta hesab edilir.

Xidmətlərlə Ticarət üzrə Baş Saziş (QATS - Azərbaycan versiyasında «XTBS») kimi sənəd xidmətlərin siyahısını verir. Xatırladaq ki, bu sənəd Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hüquqi əsasını təşkil edən hüquqi aktlar sırasına daxildir. Həmin sənəddə verilən siyahıya 160 xidmət növü daxil edilir ki, onların içərisində beşi əsas sayılır: ' maliyyə xidməti, nəqliyyat xidməti, telekommunikasiya rabitə xidməti, turizm və rekreasiya xidməti, əmək xidməti. Maliyyə xidmətinə aid edilən xidmət növlərindən biri sığorta (sığorta xidməti) hesab olunur.^

Avropa İttifaqında sığorta xidmətinin göstərilməsi ilə bağlı olaraq, müəyyən növ münasibətlər əmələ gəlir; onlar «sığorta münasibətləri» və ya «sığorta xidmətləri sferasında münasibətlər» və yaxud «sığorta işi sahəsində münasibətlər» kimi üç anlayışla əhatə olunur və ifadə edilir. Hər üç anlayış eynimənalı olub, mahiyyət və məzmunca, üst-üstə düşür.

Avropa İttifaqında göstərilən bütün xidmət növləri hüquqi tənzimlənmənin obyektidir. Bu sözlər sığorta xidmətlərinə də aiddir. Belə ki, sığorta Avropa İttifaqında hüquqi tənzimlənmənin obyektini olan xidmət növlərindən biridir. Sığorta xidmətlərinin hüquqi tənzimlənməsi isə müvafiq hüquq normalannın vasitəsi ilə həyata keçirilir; həmin normalannın sistemi Avropa sığorta hüququ adlanır.

Avropa sığorta hüququ dedikdə Avropa İttifaqında sığorta xidmətləri sferasında münasibətləri - sığorta münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalannın məcmusu başa düşülür. Bu normalar Avropa İttifaqının sığorta işinə həsr olunan ayn-ayn normativ hüquqi aktlarında ifadə edilmişdir. Belə aktların sistemi (birləşməsi) **Avropa İttifaqının sığorta qanunvericiliyi** adlanır. Avropa İttifaqının sığorta qanunvericiliyinə, əsasən, direktiv formasında qəbul edilən hüquqi aktlar daxildir. Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqında sığorta işinə həsr olunan kifayət sayda direktiv qəbul edilmişdir. Həmin direktivlər sığortaya aid müxtəlif məsələləri tənzimləyir.^

' *Xidmət növləri haqqında hax*: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s.364.

' Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с.213-214.

^ Леви Г. Европейское страховое право // Страховое право. М.: Анкил, 2001, № 3, с.58-89.

Avropa İttifaqının qanunvericiliyi ayn-ayrı müstəqil hüquqi tənzimet- mə sahələrindən ibarətdir; Avropa İttifaqının sığorta qanunvericiliyi belə sahələrdən biridir. Başqa sözlə, Avropa ittifaqının sığorta qanunvericiliyi Avropa qanunvericiliyi sisteminin tərkibində müstəqil hüquqi tənzimetmə sahəsidir. Onun müstəqil hüquqi tənzimetmə sahəsi kimi tanınmasının səbəbi bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqında sığorta xidmətləri (sığorta sektoru) liberallaşdırılmışdır. Digər tərəfdən, sığorta xidmətləri sferasında münasibətlərin Avropa İttifaqı səviyyəsində hüquqi tənzimlənməsi inkişaf etmiş, xeyli genişlənmişdir. Nəticədə Avropa İttifaqının sığorta qanunvericiliyi müstəqil hüquqi tənzimetmə sahəsi kimi formalaşmışdır. Avropa sığorta hüququ öz tənzimetmə funksiyasını məhz onun, yəni Avropa İttifaqı sığorta qanunvericiliyinin vasitəsi və köməyi ilə yerinə yetirir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa sığorta hüququnun ibarət olduğu hüquq normalan zahirən öz normativ ifadəsini Avropa İttifaqının sığorta qanunvericiliyində tapmışdır.

22.1.2. Avropa hüquq sistemində Avropa sığorta hüququnun yeri

Sığorta bu və ya digər şəxsin (sığortalının) əmlakının və əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində mövcud olan münasibətlərdir. Belə münasibətlər, yəni sığorta münasibətləri imkan verir ki, sığortalının və ya sığorta olunanın əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, qanunla qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olan əmlak mənafeələri müdafiə olunsun. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, cəmiyyət üzvü olan fiziki şəxslərin həyat və sağlamlığına, eləcə də onların malik olduqları əmlak (yaşayış evlərinə, mənzillərə, minik avtomobillərinə və s.) hər an zərər vurula bilər. Hər hansı şəxsin vurula biləcək zərərin öhdəsindən təkbəşinə gəlməsi çox vaxt mümkün olmur. Bundan ötrü, yəni zərərin öhdəsindən gəlmək üçün sığorta kimi effektiv vasitədən istifadə olunur.¹

Sığorta münasibətləri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə tənzimlənilir. Həmin münasibətlərin milli səviyyədə tənzimlənməsi hər bir dövlətin daxili hüququ ilə həyata keçirilir. Düzdür, bundan ötrü, yəni hüquqi tənzimetməni həyata keçirmək üçün dövlətdaxili (milli) hüquq sistemlərində sığorta hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsi aynımamış və formalaşmamışdır. Sığorta münasibətləri dövlətdaxili (milli) hüquq sistemlərinin ayn-ayn sahələri (mülki, maliyyə və inzibati hüquq sahələri) tərəfindən onları öz nizaməsalma predmetinə uyğun olaraq tənzimlənilir; onlar sığorta münasibətlərinin bu və ya digər tərəfini nizama salır. Məsələn, mülki hüquq sığorta öhdəliyini (sığorta müqaviləsini) tənzimləyir ki, o, mülki-hüquqi öhdəliyin (müqavilənin) növlərindən biridir.² Sığorta sa-

¹ *Sığorta barədə daha ətraflı: Sığorta (normativ hüquqi aktlar) /T.R.Məmtiyevin redaktəsi ilə. Bakı, 2005, 494 s.*

² *Bax: Alahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. 11 nəşr. 111 cild. Bakı, 2009, s. 688.*

həsində idarəçilik məsələləri inzibati hüquqla nizamlanır. Maliyyə fəaliyyəti kimi sığorta maliyyə hüququnun nizamasalma predmetinə daxildir. Axı, sığorta maliyyə xidmətlərinin növlərindən biridir. Sığorta xidmətini tənzimləmək üçün maliyyə hüququnun sığorta hüququ kimi institutundan istifadə olunur; sığorta hüququ maliyyə hüququnun əsas institutlarından biri kimi tanınır.

Sığorta münasibətləri həm də dövlətlər arasında yarana bilər. Söhbət dövlətlərarası **beynəlxalq sığorta münasibətlərdən** gedir. Bu cür münasibətlər isə beynəlxalq hüququnun nizamasalma predmetinə daxildir. Lakin dövlətlərarası sığorta münasibətlərini tənzimləmək üçün beynəlxalq hüquq sistemi sığorta hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsi ayırmır. Belə ki, beynəlxalq hüquq sistemi tərkibində ayrıca (müstəqil) sığorta hüququ kimi hüquq sahəsinin formalaşmasına rast gəlinmir. Buna görə də dövlət- lərarası sığorta münasibətləri beynəlxalq hüququn müstəqil sahələrindən biri olan beynəlxalq iqtisadi hüquqla tənzimlənir.¹ Axı, sığorta iqtisadi (sahibkarlıq) fəaliyyət növlərindən biridir. Ona görə də, zənnimizcə, bu sferada müvafiq tənzimləməni həyata keçirmək üçün beynəlxalq iqtisadi hüququn yanmsahələrindən biri kimi tanınan beynəlxalq maliyyə-valyuta hüququ tərkibində gələcəkdə sığorta hüquq institutu formalaşmalıdır.

Avropa İttifaqında yaranan **sığorta münasibətlərinə** gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, həmin münasibətlər Avropa sığorta hüququnun niza- maslama predmetinə daxildir. Avropa sığorta hüququnun əsas funksiyası məhz Avropa İttifaqında yaranan sığorta münasibətlərini tənzimləməkdən ibarətdir. Təbii ki, bu zaman ortaya belə bir sual çıxır: Avropa sığorta hüququ Avropa hüquq sistemində hansı yeri tutur? Qeyd etməliyik ki, müəlliflər tərəfindən bu suala birmənalı şəkildə cavab verilmir. Məsələn, Avropa hüququna dair yazılan dərsliklərin birində «Avropa sığorta hüququ» kimi anlayış işlədilməsinə ümumiyyətlə rast gəlmirik.²

Avropa hüququ haqqında yazılan digər dərslikdə isə, bundan fərqli olaraq, Avropa sığorta hüququna müstəqil hüquq sahəsi kimi əhəmiyyət verilir.³ Belə ki, həmin dərslikdə ayrıca bir mövzu, xüsusi olaraq, Avropa sığorta hüququna həsr edilmişdir; bu mövzunun müəllifi (P.A.Kaliniçen- ko) qeyd edir ki, Avropa sığorta hüququ Avropa İttifaqı hüququnun müstəqil sahəsidir. Biz də bu fikrə qoşularaq, onu dəstəkləyirik. Həmin fikrə ona görə tərəfdar çıxırıq ki, Avropa hüququ xüsusi xarakterə malik olan müstəqil hüquq sistemidir. Avropa hüququnun xüsusi xarakterə malik olması isə özünü bir sıra cəhətdə göstərir. Həmin cəhətlərdən biri bundan ibarətdir ki, dövlətdaxili (milli) və beynəlxalq hüquq sistemlərində müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmayan ayrı-ayn hüquqi qurumlar Avropa hü-

¹ Əliyev E.Ə. *Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik*. Bakı, 2012, s. 17.

² «Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011.

³ *Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.631.*

quq sistemində müstəqil statusa malik olur; sığorta hüququ məhz belə qurumlardan biridir. Belə ki, Avropa sığorta hüququ Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə daxil olan müstəqil sahələrdən biridir. Avropa hüquq sistemində Avropa sığorta hüququnun tutduğu yeri məhz bu cür müəyyənləşdirmək lazımdır.

Avropa sığorta hüququnun Avropa hüquq sistemində müstəqil hüquq sahəsi kimi daxil olması üçün zəruri olan bütün **meyarlar (əsaslar)** mövcuddur. Birinci meyar bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqında digər növ ictimai münasibətlərlə yanaşı, **sığorta xidmətləri sferasında münasibətlər - sığorta münasibətləri** də yaranır. Məhz həmin münasibətlər Avropa sığorta hüququnun **nizamasalma (tənzimləmə) predmetini** təşkil edir. Bu cür münasibətlər sığortanın və ya sığorta olunanın əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, qanunvericiliklə qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olan əmlak mənafehlərinin müdafiəsi sahəsində risklərin başqasına verilməsinə (ötürülməsinə) və ya bölüşdürülməsinə əsaslanır.

İkinci meyar bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqı qanunvericiliyində, qeyd etdiyimiz kimi, **hüquqi tənzimləmənin müstəqil sahəsi - Avropa İttifaqı sığorta qanunvericiliyi** formalaşmışdır. Bu da, öz növbəsində, Avropa sığorta hüququnun müstəqil sahə kimi aynılaşmasını şərtləndirən (təmin edən) meyar rolunu oynayır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hüquq nəzəriyyəsinə görə bu və ya digər müstəqil hüquq sahəsinin ayrılmasında müvafiq qanunvericilik massivinin (sahəsinin) mühüm əhəmiyyəti vardır.

Üçüncü, Avropa sığorta hüququ özünəxas prinsiplərə əsaslanır və söykənir; onlar **Avropa sığorta hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri** adlanır. Həmin prinsiplər meyar rolunda çıxış edərək, Avropa sığorta hüququnun müstəqil sahə kimi tanınmasında vacib rol oynayır.

22.2. Avropa sığorta hüququnun subyektləri, sahəvi (xüsusi) prinsipləri və mənbələri

22.2.1. Avropa sığorta hüququnun subyektləri

Avropa sığorta hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetinə daxil olan sığorta münasibətlərində müxtəlif şəxslər iştirak edir. Avropa sığorta hüququ ilə tənzimlənən belə münasibətlər məhz həmin şəxslər - iştirakçılar arasında yaranır. Sığorta münasibətlərinin real iştirakçılarına sığorta münasibətlərinin subyektləri deyilir. Sığorta münasibətlərinin mümkün (potensial) iştirakçıları isə Avropa sığorta hüququnun subyektləri adlanır.

Avropa sığorta hüququnun subyektləri dedikdə onunla, yəni Avropa sığorta hüququ ilə tənzimlənən sığorta münasibətlərinin mümkün (potensial) iştirakçıları başa düşülür. Onların sırasına aşağıdakılar aiddir:

- sığortaçı;
- sığortalı;

- **sığorta olunan;**

~ faydalanan şəxs.

Sığortaçı dedikdə elə bir şəxs başa düşülür ki, onun üzərinə sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan sığorta hadisəsi baş verdiyi halda sığorta ödənişini vermək vəzifəsi düşür; o, sığorta müqaviləsini bağlayan tərəflərdən biridir. Sığortaçı qismində **sığorta müəssisəsi** çıxış edir; ona, bəzən, **sığorta təşkilatı** da deyilir. Sığorta müəssisəsi (təşkilatı) yaradılarkən müəyyən tələblərə əməl olunmalıdır ki, həmin tələblər Avropa sığorta hüququ ilə müəyyən edilir.

Sığortalı dedikdə sığorta üçün haqq ödəyən, sığorta obyektinin sığorta etdirilməsində marağı olan şəxs başa düşülür; o, sığorta müqaviləsi bağlayan ikinci (qarşı) tərəfdir. Sığorta müqaviləsi məhz sığortalı şəxs ilə sığortaçı (sığorta təşkilatı) arasında bağlanılır.

Sığorta olunan dedikdə elə bir şəxs başa düşülür ki, onun əmlak mənafeləri sığorta müqaviləsi əsasında sığortalanır. Şəxsi sığorta müqaviləsində sığorta olunan qismində başqa şəxs nəzərdə tutulmamışdırsa, sığortalı, eyni zamanda, sığorta olunan sayılır. Əmlak sığorta müqaviləsində isə sığorta olunan qismində başqa şəxs nəzərdə tutulması halından asılı olmayaraq, sığortalı şəxs elə sığorta olunan kimi tanmır.

Faydalanan şəxs dedikdə icbari sığorta qanunvericiliyinə və ya sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq, sığorta ödənişini almaq hüququ olan şəxs başa düşülür. Sığorta müqaviləsində bu və ya digər şəxs faydalanan şəxs qismində nəzərdə tutula bilər. Belə halda sığorta müqaviləsi üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə, faydalanan şəxs isə üçüncü şəxs hesab edilir. Sığorta müqaviləsində faydalanan şəxs qismində başqa şəxs nəzərdə tutulmamışdırsa, sığortalı və (və ya) sığorta olunan faydalanan şəxs sayılır.

Faydalanan şəxs sığorta müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etmir və bu səbəbdən o, sığorta müqaviləsinin tərəfi hesab olunmur. Sığortalı sığorta müqaviləsi bağlayarkən istənilən şəxsi faydalanan şəxs kimi təyin edə bilər. Sığortalı həm də sığorta hadisəsi baş verəndə faydalanan şəxs kimi təyin olunmuş iştirakçını dəyişdirmək hüququna malikdir; dəyişdirmək üçün sığortaçının və həmin şəxsin (iştirakçının) razılıq verməsi tələb edilir.

Sığortaçı, sığortalı, sığorta olunan və faydalanan şəxs həm də sığorta münasibətlərinin subyektləri sayılır. Sığorta münasibətlərinin subyektləri isə sığorta müqaviləsinin tərəfi olan (sığortaçı və sığortalı), yaxud sığorta müqaviləsinin həyata keçirilməsi üzrə müvafiq hüquq və (və ya) vəzifələrə malik olan (faydalanan) şəxslərdir.

22.2.2. Avropa sığorta hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Avropa sığorta hüququna xas olan bir neçə sahəvi (xüsusi) prinsip məlumdur ki, həmin prinsiplər Avropa sığorta hüququnun mahiyyətini ifadə

edir və onun məzmununu müəyyənləşdirir. Qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra meyar mövcuddur ki, həmin meyarlar sayəsində Avropa sığorta hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınır; Avropa sığorta hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərə malik olması o meyarlardan biri hesab edilir.

Birinci, Avropa sığorta hüququ **sığorta fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqında sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarından lisenziya (xüsusi razılıq) alınması tələb edilir. Axı, Avropa İttifaqında sığorta xidmətlərinin göstərilməsi lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növü sayılır. Lisenziya (xüsusi razılıq) olmadan Avropa İttifaqında sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qadağandır.

İkinci, **inhisarçılığa və rəqabətin məhdudlaşdırılmasına yol verilməməsi prinsipi** Avropa sığorta hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına daxildir. Həmin prinsipə görə, sığorta işi ilə məşğul olan sığortaçı (sığorta müəssisəsi) tərəfindən sığorta xidmətləri bazarının inhisara alınması, habelə sığorta fəaliyyətində rəqabətin məhdudlaşdırılması qadağandır. Əgər sığortaçı sığorta xidmətləri bazanın inhisara alınmasına, habelə sığorta fəaliyyətində rəqabətin məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hər hansı müqavilə bağlayarsa, belə müqavilə etibarsız hesab edilir.

Üçüncü, **sığorta təminatı prinsipi** Avropa sığorta hüququnun müəyyənləşdirdiyi sahəvi (xüsusi) prinsiplərdən biridir. Həmin prinsipə görə, sığortaçı (sığorta müəssisəsi) sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan müəyyən hadisə baş verdikdə dəyən zərərin əvəzini ödəyir və ya razılaşdırılan pul məbləğini verir. Əmlak sığortası zamanı dəyən zərərin əvəzi ödənilir, şəxsi sığorta halında isə sığortaçı razılaşdırılan pul məbləğini verir.

Dördüncü, Avropa sığorta hüququ **sığorta fəaliyyətinin təmizliyi prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, sığortaçı (sığorta müəssisəsi) yalnız sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər; həmin şəxsin digər növ fəaliyyəti həyata keçirmək hüququ yoxdur. Sığortaçı nə bank, nə istehsal, nə də ticarət fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər; onun bu kimi fəaliyyət növləri ilə məşğul olması qadağandır.

Beşinci, Avropa sığorta hüququ həm də **sığorta müəssisəsi (təşkilatı) təsis etmə azadlığı prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, istənilən şəxs (fiziki və ya hüquqi şəxs) bilavasitə sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulan bu və ya digər təşkilatı-hüquqi formada sığorta müəssisəsi (təşkilatı) yarada bilər. Siyasi partiyaların, ictimai-siyasi təşkilatların, ictimai fondların (o cümlədən xeyriyyə cəmiyyətlərinin) sığorta müəssisəsi yaratmaq hüququ yoxdur.

Altıncı, **sığorta xidmətlərinin sərbəst göstərilməsi prinsipi** Avropa sığorta hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqında sığorta xidmətləri sərbəst şəkildə göstərilir. Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin birində yaradılmış (təsis edilmiş) sığorta müəssisəsi heç bir maneə olmadan bütün Avropa İttifaqı ərazisində sığorta xidmətləri göstərə bilər. Belə ki, sığorta müəssisələri bütün Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst hərəkət etmək hüququna malikdir.

22.2.3. Avropa sığorta hüququnun mənbələri

Avropa hüququnun istənilən sahəsi kimi, Avropa sığorta hüququ da müxtəlif mənbə növlərinə malikdir. Söhbət, ilk növbədə, **təsis müqavilələrindən** gedir. Təsis müqavilələri, düzdür, Avropa İttifaqında sığorta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə, xüsusi olaraq, ayrıca diqqət yetirmir. Lakin, buna baxmayaraq, onların müəyyən etdiyi ümumi müddəalar həm də, eyni zamanda, sığorta işinə aiddir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin **III** hissəsi «Xidmət- **iƏD**» adlanır. Həmin hissə xidmətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir; sığorta isə xidmət növlərindən biridir.

Sözgedən müqavilənin 50-ci maddəsində xidmətə anlayış verilmişdir. Burada deyilir ki, xidmətlər, adətən, haqq müqabilində göstərilir və mal- lann, şəxslərin və kapitallann hərəkəti haqqında müddəalarla tənzimlənmir. Xidmətlərə verilən bu kimi anlayış, əlbəttə, onların növlərindən biri olan sığortaya tərifi verilməsinə imkan yaradır. Belə ki, **sığorta** dedikdə haqq müqabilində, əvəzli şəkildə göstərilən xidmət növü başa düşülür ki, 0, mallar, şəxslər və kapitallar haqqında müddəalarla tənzimlənmir.

Qeyd etməliyik ki, sığorta münasibətlərinin Avropa İttifaqı səviyyəsində hüquqi tənzimlənməsi sığorta xidmətlərinin sərbəst göstərilməsi prinsipi əsasında həyata keçirilir və inkişaf edir; həmin prinsip isə sözgedən müqavilənin «Xidmətlər» adlı **III** hissəsində formulə edilir. Həmin müqavilənin 51-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, sığorta xidmətlərinin kapitalların hərəkəti ilə bağlı liberallaşdırılması, elə kapitallann hərəkətinin liberallaşdırılmasına uyğun olaraq, həyata keçirilir. Deməli, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə sığorta xidmətinin hüquqi tənzimlənməsinin inkişafını kapitallann sərbəst şəkildə hərəkətinin hüquqi tənzimlənməsinin inkişafı ilə əlaqələndirir və bağlayır.

İkinci hüquq aktları da Avropa sığorta hüququnun mənbə növü sayılır ki, onlar Avropa İttifaqının institutları tərəfindən qəbul edilir. Avropa İttifaqı institutlarının qəbul etdiyi hüquqi aktların əsas formalarından biri **direktivdir**. Əgər direktivlər sığorta məsələləri barədə qəbul edilərsə, onlar Avropa sığorta hüququnun mənbəyi qismində çıxış edir.

Qəbul edilən müvafiq direktivlər sığortaya aid bu və ya digər məsələnin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Onların vasitəsi ilə, hər şeydən əvvəl, sığortanın ayn-ayn növləri tənzimlənilir. Məsələn, Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilən 05.11.2002-ci il tarixli 2002/83/EC nömrəli direktiv' həyat sığortasını (bu, sığortanın bir növüdür) nizamə salır və onu ayn-ayn növlərə bölür.

Qeyri-həyat sığortasını (o, sığortanın digər növüdür) tənzimləmək üçün bir neçə direktiv qəbul edilmişdir. Həmin direktivlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 24.07.1973-cü il tarixli 73239EEC nömrəli direktiv (birinci direktiv);
- 22.06.1988-ci il tarixli 88357EEC nömrəli direktiv (ikinci direktiv);
- 18.06.1992-ci il tarixli 9249EEC nömrəli direktiv (üçüncü direktiv).

10.12.1984-cü il tarixli 84641EEC nömrəli direktiv **turizm zamanı**

sığorta yardımı' barəsindədir; 09.12.2002-ci il tarixli 200292EC nömrəli direktiv **sığorta vasitəçiliyini** tənzimləyir; 30.05.1978-ci il tarixli 78473EEC nömrəli direktiv **təkrar sığorta fəaliyyətinə** həsr olunmuşdur;

19.03.2001-ci il tarixli 200117EC nömrəli direktiv sığorta müəssisələrinin **yenidən təşkil edilməsi və ləğv olunması** məsələlərini nizamlayır və s.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları da Avropa sığorta hüququnun mənbə növlərinə daxildir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa İttifaqının sığorta qanunvericiliyini təfsir edir, mövcud hüquqi boşluqların yerini doldurur, hüquq normalarının praktikada eyni cür tətbiq olunmasını təmin edir, sığortaya aid bu və ya digər məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirir, sığortaya həsr olunan ayn-ayn maddələrin mənasını dəqiqləşdirir və onların məzmununu tamamlayır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qəbul etdiyi qərarlar sığortanın ayn-ayn məsələlərinin başa düşülməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, o, «De- liege» işi üzrə çıxardığı qərarla qeyd etmişdir ki, göstərilən xidmət real və effektiv olmalıdır; xidmət yardımçı deyil, müstəqil iqtisadi fəaliyyətdir; göstərilən xidmət az əhəmiyyətli olmamalıdır. Şübhəsiz, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin gəldiyi bu kimi nəticələr sığorta xidmətinin mahiyyətini başa düşmək üçün də əhəmiyyətlidir. Axı, qeyd etdiyimiz kimi, sığorta xidmət növlərindən biridir. ^

22.3. Avropa İttifaqında sığorta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi

22.3.1. Avropa sığorta hüququ ilə tənzimlənən məsələlər

Avropa sığorta hüququ ilə bir sıra məsələ müəyyən olunur. Belə ki, həmin məsələlər müə}^ən edilmədən sığorta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilə bilməz. Belə məsələlərə **asağıdakılar** aiddir:

- sığorta müəssisələrinin (təşkilatlanm) yaradılması, fəaliyyəti, yenidən təşkil olunması və ləğv edilməsi;
- sığortanın növləri;
- təkrar sığorta fəaliyyəti;
- sığorta müəssisələrinin (təşkilatlanm) fəaliyyətinə nəzarət olunması;

' *Turistlərin sığortası kimi məsələlər barədə bax:* Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynolxalq turizm hüququ. Dorslik. Bakı, 2011, s.240, 241, 256 və s.

^ URL: <http://www.eur-lex.europa.eu>

- sığorta vasitəçiliyi;
- digər sığorta məsələləri.

Avropa İttifaqında sığorta münasibətləri özünəxas xüsusiyyətlərə malikdir. Bu da, öz növbəsində, həmin münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin spesifikliyini, səciyyəvi xarakter daşmasını şərtləndirir.

Üzv-dövlətlərdə sığorta münasibətləri milli (dövlətdaxili) sığorta qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Söhbət Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin dövlətdaxili (milli) sığorta qanunvericiliyindən gedir. Şübhəsiz, üzv- dövlətlərin sığorta qanunvericiliyi sığortaya aid ayrı-ayrı məsələlər - sığorta təşkilatlarının yaradılması, fəaliyyət göstərməsi, yenidən təşkil olunması və ləğv edilməsi, sığortanın növləri, sığorta təşkilatlarına nəzarət, təkrar sığorta fəaliyyəti, sığorta vasitəçiliyi və s. barədə eyni qaydalar müəyyənləşdirmir. Buna görə də onlar (üzv-dövlətlərin milli sığorta qanunvericilikləri) müxtəlif olub, bir-birindən fərqlənir. Avropa sığorta hüququnun əsas funksiyası da məhz üzv-dövlətlərin milli sığorta qanunvericiliklərini bir-birinə yaxınlaşdırmaqdan (harmonizasiya etməkdən) ibarətdir.

22.3.2. Sığorta təşkilatlarının yaradılması, fəaliyyəti, yenidən təşkili və ləğvi ilə bağlı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi

Sığorta təşkilatlarının (müəssisələrinin) yaradılması, fəaliyyəti, yenidən təşkili və ləğvi Avropa sığorta hüququ ilə tənzimlənən məsələlərdən biridir. Artıq bu barədə Avropa İttifaqının müvafiq sığorta qanunvericiliyi formalaşmışdır ki, onun vasitəsi ilə aşağıdakı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir:

- sığorta təşkilatlarının yaradılması və fəaliyyəti;
- sığorta təşkilatlarının yenidən təşkili;
- sığorta təşkilatlarının ləğv olunması.

Sığorta təşkilatlarının yaradılması və fəaliyyəti barədə qanunvericilik vacib əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa sığorta hüququ sığorta təşkilatlarının yaradılması, fəaliyyəti, yenidən təşkili və ləğvi ilə bağlı olaraq, yaranan sığorta münasibətlərini tənzimləyən, habelə həmin təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət etmə qaydalarını müəyyənləşdirən hüquq normalarından ibarətdir. Digər tərəfdən, Avropa sığorta hüququ sığorta xidməti sferasında münasibətləri nizama salır. Sığorta xidməti isə sığorta təşkilatı tərəfindən göstərilir. Sığorta xidmətinin nə demək olduğuna gəldikdə, qeyd etməliyəm ki, Avropa sığorta hüququnda ona anlayış verilmir. Avropa hüququnda yalnız xidmətin tərfi formulə edilir. Qeyd etdiyimiz kimi, xidmətə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 50-ci maddəsində anlayış verilir. Avropa İttifaqı Şurasının və Avropa Parlamentinin 12.12.2006-cı il tarixli 2006/123EC nömrəli direktivində də xidmətin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir (bu direktiv daxili bazarda xidmətlər haqqındadır). Həmin direktivi nəzərə alaraq və ona əsaslanaraq, sığorta xidmətinə belə anlayış verə bilərik: **sığorta xidməti** dedikdə,

adətən, əvəzli şəkildə, haqq müqabilində göstərilən müstəqil iqtisadi fəaliyyət başa düşülür.

Sığorta təşkilatının nə demək olduğuna gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının **05.11.2002-ci il tarixli 200283EC nömrəli direktivində** sığorta təşkilatının mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Həmin direktivin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, **sığorta təşkilatı (müəssisəsi)** dedikdə sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdan ötrü rəsmən lisenziya (xüsusi razılıq) alan təşkilat (müəssisə) başa düşülür.* **Lisenziya** sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün verilən rəsmi icazə sənədidir; belə sənədi üzv-dövlətlərin səlahiyyətli orqanları verir. Üzv-dövlətlərin birində verilmiş lisenziya Avropa İttifaqının üzvü olan digər ölkələrdə tanınır. Başqa sözlə, üzv-dövlətlərin birində verilmiş lisenziya Avropa İttifaqının bütün ərazisində hüquqi qüvvəyə malikdir. Odur ki, üzv-dövlətlərin birində alınmış lisenziya əsasında sığorta təşkilatı (müəssisəsi) Avropa İttifaqının üzvü olan istənilən dövlətin ərazisində sığorta xidməti göstərə, yəni sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər.

Avropa İttifaqında sığorta təşkilatı (müəssisəsi) yaratmaq sərbəst və azaddır. Axı, Avropa sığorta hüququ sığorta müəssisəsi (təşkilatı) təsiset- mə azadlığı kimi vacib xüsusi (sahəvi) prinsipdən çıxış edir; həmin prinsipə görə, bu və ya digər şəxs (fiziki və hüquqi şəxs) Avropa İttifaqında sərbəst şəkildə sığorta təşkilatı (müəssisəsi) təsis edə bilər. Deməli, Avropa İttifaqında sığorta təşkilatlarına sərbəst şəkildə təsis olunmaq (yaradılmaq) imkanı verilmişdir; həm də təsis edilmə yerindən asılı olaraq, dis- kriminasiya xarakterli məhdudiyətlərə yol verilmir. Sığorta təşkilatlarına həmçinin imkan verilmişdir ki, onlar Avropa İttifaqının üzvü olan istənilən dövlətin ərazisində öz törəmə müəssisələrini yaratsın, filial və nümayəndəliklərini açsın.

Sığorta təşkilatlarına lisenziya müvafiq qaydalar əsasında verilir; həmin qaydalar (**lisenziyalaşdırma qaydaları**) isə sözügedən 200283EC nömrəli direktivlə müəyyən edilir. Bu direktiv həm də belə bir suala cavab verir ki, sığorta məssisəsi hansı təşkilati-hüquqi formalarda yaradıla (təsis edilə) bilər. Belə ki, 200283EC nömrəli direktiv sığorta müəssisələrinin yaradıldığı **təşkilati-hüquqi formaları** müəyyənləşdirir. Axı, sığorta müəssisələri bu və ya digər təşkilati-hüquqi formada yaradılır.

Sığorta təşkilatı üzv-dövlətlərin səlahiyyətli orqanlarında **dövlət qeydiyyatına** alınmalıdır. Qeydiyyatdan sonra o, hüquqi şəxs statusuna malik olur, yəni hüquqi şəxs kimi tanınır və lisenziya almaq üçün müvafiq səlahiyyətli orqana müraciət edir.

Sığorta təşkilatı yaradılarkən nizamnamə kapitalı barədə tələblərə əməl olunmalıdır. Belə ki, sığorta təşkilatı **nizamnamə kapitalının** minimum məbləğini ödəməlidir. Nizamnamə kapitalının minimum məbləği isə qanunvericiliklə müə³⁰ən edilir. Qanunvericilik həm də nizamnamə kapitalının minimum məbləğinin **ödəniş qaydasını** müəyyənləşdirir. Sığortaçı dövlət qeydiyyatına alınmazdan əvvəl öz nizamnaməsində elan

olunmuş nizamnamə kapitalının müəyyən qismini (ən azı 30 faizini), qalan hissəsini isə bir il ərzində ödəməlidir.

Sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinə gəldikdə, deməliyə ki, kommersiya müəssisələri olmasına baxmayaraq, sığorta təşkilatları universal (ümumi) deyil, **xüsusi (məqsədli) məhdud hüquq qabiliyyətinə** malikdir. Buna görə də sığorta təşkilatları yalnız sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər; onların digər növ fəaliyyətlə məşğul olmasına yol verilmir. Sığorta təşkilatları, xüsusən də bank, istehsal və ticarət fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz. Axı, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa sığorta hüququ sığorta fəaliyyətinin təmizliyi kimi xüsusi (sahəvi) prinsip müəyyən edir. Kommersiya təşkilatları isə universal (ümumi) hüquq qabiliyyətinə malik olması səbəbindən qanunla qadağan edilməyən istənilən növ fəaliyyətlə məşğul ola bilər.

Sığorta təşkilatı (sığortaçı) sığorta müqaviləsinin tərəfidir. Sığorta müqaviləsi sığorta hadisəsi baş verdiyi halda onun üzərinə sığortalıya sığorta ödənişi vermək öhdəliyi qoyur. Sığortalı isə sığorta müqaviləsinin bağlanması zamanı iştirak edən digər (qarşı) tərəfidir. Sığortalı sığorta təşkilatından sığorta ödənişini müqavilə bağlandıqdan sonra verilmiş müvafiq sığorta haqqı müqabilində alır; onun sığorta obyektinin sığorta etdirilməsində sığorta marağı mövcuddur. Sığortalı sığorta üçün haqq ödəyən tərəfidir. **Sığorta haqqı** sığortalının sığorta təşkilatına ödəməli olduğu pul məbləğidir; həmin məbləğ sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan qaydada ödənilir.

Sığorta hadisəsi dedikdə sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində baş verən hadisə və ya yaranan hal başa düşülür ki, həmin hadisə baş verdikdə və ya həmin hal yarandıqda sığorta təşkilatı (sığortaçı) sığortalıya müvafiq sığorta ödənişi verir. Sığorta təşkilatı sığorta ödənişini həm də sığorta olunana və ya faydalanan şəxsə (xeyrinə sığorta müqaviləsi bağlanmış üçüncü şəxsə) verə bilər. Deməli, sığorta hadisəsi sığorta ödənişinin verilməsi üçün əsas rolunu oynayır.

Sığorta hadisəsinin baş verməsi **ehtimal olunmalıdır**. Ehtimal edilməlidir ki, gələcəkdə belə bir hadisə baş verə bilər. Digər tərəfdən, sığorta hadisəsi **təsadüfilik** kimi əlamətlə xarakterizə edilir. Belə ki, sığorta hadisəsi təsadüfən baş verməlidir.

Sığorta ödənişi dedikdə sığorta hadisəsi baş verdikdə qanunvericiliyə, həmçinin sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq, sığorta təşkilatı (sığortaçı) tərəfindən verilən maliyyə kompensasiyası başa düşülür. Belə kompensasiya müəyyən edilmiş məbləğdə ödənilir. Sığorta ödənişi almaq üçün sığortalı, sığorta olunan və ya faydalanan şəxs sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş müddətdə sığorta təşkilatına müvafiq sığorta tələbi göndərməlidir. Məhz bu tələbə əsasən sığorta ödənişi verilir.

Sığortanın növlərindən (həyat və qeyri-həyat sığorta növlərindən) asılı olaraq, sığorta təşkilatları **iki cür** olur. Onlardan biri həyatı sığortalamaq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Digər sığorta təşkilatı isə, qeyri-həyat sığortası sahəsində xidmət göstərir, yəni qeyri-həyat sığorta fəaliyyətini həyata keçirir.

Sığorta təşkilatları **yenidən təşkil** oluna bilər. Yenidən təşkil olunma aşağıdakı **formalarda** həyata keçirilir:

- birləşmə;
- qoşulma;
- bölünmə;
- aynıma.

Sığorta təşkilatları **birləşmə formasında** yenidən təşkil olunduqda (birləşdikdə) onlardan hər birinin hüquq və vəzifələri yeni yaranmış sığorta təşkilatına keçir; sığorta təşkilatı digər sığorta təşkilatına qoşulduqda (**qoşulma formasında yenidən təşkil olunduqda**) qoşulan sığorta təşkilatının hüquq və vəzifələri əvvəlki sığorta təşkilatına keçir; sığorta təşkilatı bölündükdə (**bölünmə formasında yenidən təşkil olunduqda**) onun hüquq və vəzifələri yeni yaranmış sığorta təşkilatlarına keçir; sığorta təşkilatının tərkibindən bir və ya bir neçə sığorta təşkilatı ayrıldıqda (**ayrılma formasında yenidən təşkil olunduqda**) yenidən təşkil olunmuş sığorta təşkilatının hüquq və vəzifələri onların hər birinə keçir.

Sığorta təşkilatları nəinki yenidən təşkil oluna, həmçinin **ləğv edilə** bilər. Əlbəttə, sığorta təşkilatlarının ləğvi üçün müəyyən əsasların mövcud olması tələb edilir. Bu kimi əsaslara aşağıdakılar aiddir:

- sığorta təşkilatının yaradılması zamanı qanunvericiliyin tələblərinin pozulmasına görə onun qeydiyyatının etibarsız sayılması;
- sığorta təşkilatının başqa növ fəaliyyətlə (ticarət, bank və istehsal fəaliyyəti ilə) məşğul olması;
- sığorta təşkilatının lazımı lisenziya (xüsusi razılıq) olmadan fəaliyyət göstərməsi;
- sığorta təşkilatının fəaliyyət göstərməsi üçün müəyyən edilmiş müddətin başa çatması;
- sığorta təşkilatının öz qarşısına qoyduğu məqsədə nail olması;
- digər hüquqi əsaslar.

Bu kimi əsaslardan biri mövcud olduqda, sığorta təşkilatı ləğv edilir. **Sığorta təşkilatını ləğv edilməsi** dedikdə onun müvafiq hüquq və vəzifələrinin hüquq varisliyi qaydasında başqa şəxslərə keçmədən mövcudluğuna və fəaliyyətinə xitam verilməsi başa düşülür. Bu cəhəti ilə sığorta təşkilatının ləğvi onun yenidən təşkil olunmasından fərqlənir. Belə ki, sığorta təşkilatları yenidən təşkil edilərkən hüquq varisliyi (hüquq və vəzifələrin başqasına keçməsi) kimi məsələ ortaya çıxır. Sığorta təşkilatlarının ləğvi zamanı isə belə məsələ yaranmır.

Sığorta təşkilatlarının yenidən təşkili və ləğvi barədə məsələlər **19.03.2001-ci il tarixli 200117EC nömrəli direktivlə** tənzimlənir. Bu normativ akt məhz həmin məsələlərə həsr edilmişdir; direktiv həm həyat, həm də digər növ sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan sığorta təşkilatlarının yenidən təşkilinə və ləğvinə şamil olunur.

22.33. Sığortanın növləri

Sığortanın növləri Avropa sığorta hüququ ilə tənzimlənən məsələlər sırasına aiddir. Avropa sığorta hüququ müəyyən edir ki, Avropa İttifaqında sığorta hansı növlərdə ola bilər. O, bundan ötrü, yəni sığortanın müəyyən növlərə bölünməsi üçün müxtəlif meyarlar (əsaslar) nəzərdə tutur; həmin meyarlardan (əsaslardan) asılı olaraq, sığorta müxtəlif növlərə ayrılır.

Sığorta təşkilatlarının **fəaliyyət istiqamətləri** kimi meyara görə sığortanın iki növü fərqləndirilir:

- həyat sığortası;
- qeyri-həyat sığortası.

Həyat sığortası sığortanın elə bir növüdür ki, bu növə görə sığortalının özünün və ya müqavilədə adı çəkilmiş başqa şəxsin müəyyən yaşa çatdığı, vəfat etdiyi və ya sağlamlığı pozulduğu (sağlamlığına zərər vurulduğu) və ya onun həyatında ayn sığorta hadisəsi baş verdiyi halda sığorta təşkilatı (sığortaçı) müqavilə ilə müəyyən edilmiş məbləği ödəyir; ödəniş (ödəmə) sığortalı tərəfindən verilmiş sığorta haqqı müqabilində həyata keçirilir. Belə halda yaranmış münasibətlər **həyat sığorta müqaviləsi** ilə rəsmiləşdirilir.

Həyat sığortası Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının **05.11.2002-ci il tarixli 200283EC nömrəli direktivi** ilə tənzimlənir. Həmin normativ akt məhz həyat sığortasına həsr edilmişdir. Burada həyat sığortası haqqında hüquq normaları kodifikasiya olunmuşdur, yəni sistem halına salınmışdır. O, preambuladan, 8 hissədən, 74 maddə və 6 əlavədən ibarətdir. Direktiv həyat sığortasını 9 növə bölür, həyat sığortası üzrə fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatlarının lisenziyalaşdırılması qaydalarını və onların yaradıldığı (təsis edildiyi) təşkilatı-hüquqi formaları müəyyən edir.

Fiziki şəxsin ölüm, xəsarət alma, həyat və sağlamlığının pozulması məsələləri ilə bağlı olmayan sığorta növü **qeyri-həyat sığortası** adlanır. Sığortanın bu növü bir neçə hüquqi aktın köməyi və vasitəsi ilə tənzimlənir; **24.07.1973-cü il tarixli 73239EEC nömrəli direktiv** (o, birinci direktiv kimi tanınır) həmin aktlardan biri sayılır. Burada qeyri-həyat sığortasının 17 növü müəyyən edilir. Sözügedən dekret həm də sığorta təşkilatlarının maliyyə təminatına dair, habelə onların ödəniş qabiliyyətli olması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında qaydalar formülə edir. Burada həmçinin dövlət orqanları tərəfindən texniki ehtiyatlara nəzarət olunması (yoxlama) qaydaları müəyyənləşdirilir.

24.07.1973-cü il tarixli 73240EEC nömrəli direktiv də qeyri-həyat sığorta sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsində vacib akt sayılır. Bu normativ akt qeyri-həyat sığortası sahəsində fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatlarının azad şəkildə təsis edilməsi prinsipindən çıxış edir və həmin prinsipin tətbiqinin məhdudlaşdırılması hallarını aradan qaldırır. Həmin direktivə görə, qeyri-həyat sığortası sahəsində fəaliyyət göstərmək

üçün sığorta təşkilatları azad (sərbəst) şəkildə təsis oluna bilər; belə təşkilatlar həm də Avropa İttifaqının üzvü olan istənilən dövlətin ərazisində öz törəmə müəssisələrini yarada, filial və nümayəndəliklərini açmağa bilər.

22.06.1988-ci il tarixli 88357EEC nömrəli direktiv (o, ikinci direktiv adlanır), habelə **18.06.1992-ci il tarixli 9249EEC nömrəli direktiv** də (o, üçüncü direktiv kimi tanınır) qeyri-həyat sığortası sahəsində qəbul edilən normativ aktlar sırasına daxildir; həmin direktivlərin müddəaları birinci direktiv kimi tanınan sənədi (normativ aktı) tamamlayır və qeyri-həyat sığortasının hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

10.12.1984-cü il tarixli 84641EEC nömrəli direktiv də qeyri-həyat sığortası barədədir. Həmin normativ akt qeyri-həyat sığortasının növlərindən biri olan turizm sığortasını tənzimləyir. Belə ki, o, qeyri-həyat sığortasının yeni - 18-ci növünü (turizm sığortasını) nəzərdə tutur; 17 sığorta növü isə birinci direktivdə nəzərdə tutulur; 8464 IEEC nömrəli direktiv sığorta yardımı (turizmə yardım etmək) haqqındadır.

Sığortanın obyektini kimi meyarla görə sığorta iki növə bölünür;

- şəxsi sığorta;
- əmlak sığortası.

Sığorta obyektini Avropa sığorta hüququnun əsas anlayışlarından biridir; sığortalının və ya sığorta olunanın qanunazidd olmayan hər hansı əmlak mənafeyi sığorta obyektini adlanır. Onu sığorta predmetindən fərqləndirmək lazımdır. **Sığorta predmetini** sığorta müqaviləsi üzrə sığorta mənafehlərinin aid olduğu fiziki şəxs, əmlak və ya haldır.

Əgər sığortanın obyektləri sığortalının və ya sığorta olunanın həyatı, sağlamlığı, habelə əmək qabiliyyəti və pensiya təminatı ilə bağlı əmlak mənafehləri olarsa, belə sığorta **şəxsi sığorta** adlanır. **Əmlak sığortası** odur ki, onun obyektləri sığortalının əmlaka sahibliyi, əmlakdan istifadəsi və ya əmlaka sərəncam verməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, digər fiziki şəxslərin sağlamlığına xəsarət yetirməsi və ya fiziki şəxslərin əmlakına, həmçinin hüquqi şəxslərə vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsi, istehsal fəaliyyəti ilə bağlı olan əmlak mənafehləridir. Əmlak sığortasına əmlakın və mülki məsuliyyətin sığortası aiddir.

Məcburi olması kimi meyarla görə sığortanın iki növü fərqləndirilir:

- icbari sığorta;
- könüllü sığorta.

İcbari sığorta dedikdə məcburi (könüllü olmayan) sığorta başa düşülür. Bu növ sığortanın həyata keçirilməsini qanunvericilik tələb edir ki, ona **icbari sığorta qanunvericiliyi** deyilir. İcbari sığorta qanunvericiliyi icbari sığorta haqqında normativ hüquqi aktların məcmusudur; onun vasitəsi ilə icbari sığorta zamanı verilən sığorta ödənişinin miqdan və ödəniş qaydası müəyyən edilir. Sığortanın bu növü ilə bağlı yaranan münasibətlər icbari sığorta müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Könüllü sığorta dedikdə isə məcburi olmayan sığorta başa düşülür; bu növ sığortanın həyata keçirilməsi məcburi deyildir. Könüllü sığorta həyata

ta keçirilən zaman yaranan münasibətlər **könüllü sığorta müqaviləsi** ilə rəsmiləşdirilir; sığortaçının sığortalıya verdiyi sığorta ödənişinin miqdarı, habelə onun ödəniş qaydası həmin müqavilə ilə müəyyən edilir.

İcbari və könüllü sığortalar həm şəxsi, həm də əmlak sığortası növündə ola bilər. Həyat sığortası sahəsinə daxil olan sığortalar yalnız şəxsi sığortaya aiddir; qeyri-həyat sığortası sahəsinə daxil olan sığortalar həm şəxsi, həm də əmlak sığortasına aid ola bilər.

Nəqliyyat-daşıma müqaviləsi üzrə sərnişinlərin, habelə yük sahiblərinin hüquqların müdafiə olunmasında şəxsi və əmlak sığortası vacib rol oynayır. Şəxsi sığortanın vasitəsi ilə sərnişinlərin, əmlak sığortasının köməyi ilə isə yük sahiblərinin hüquqların müdafiə olunur.

Avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin istifadəsi zamanı **mülki məsuliyyətin sığortası** haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Avto-nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi zamanı mülki məsuliyyətin sığortasına dörd direktiv həsr olunmuşdur ki, bu direktivlər həmin sahədə sığorta işini inkişaf etdirir. Söhbət aşağıdakı normativ aktlardan gedir ki, həmin aktlar müxtəlif illərdə Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir:

- **72166EEC nömrəli direktiv** (24.04.1972-ci ildə qəbul edilmişdir);
- **845EEC nömrəli direktiv** (30.12.1983-cü ildə qəbul edilmişdir);
- **88357EEC nömrəli direktiv** (22.06.1988-ci ildə qəbul edilmişdir);
- **90232EEC nömrəli direktiv** (14.05.1990-cı ildə qəbul edilmişdir) və s.

Göstərilən direktivlər üzv-dövlətlərin avto-nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi zamanı mülki məsuliyyətin sığortası sahəsində üzv-dövlətlərin qanunvericiliklərinin yaxşılaşdırılması haqqındadır; bu sənədlərdə üzv- dövlətlərin həmin sahədə müəyyən etdiyi qaydalar harmonizasiya olunur və üzv-dövlətlərin milli sığorta agentlikləri arasında sazişlər sisteminin bağlanması nəzərdə tutulur. Hər bir agentlik avto-nəqliyyat vasitəsinin qəza törətməsi nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək üçün müvafiq məbləğdə sığorta ödənişi verilməsini təmin edir; sığorta ödənişi avto- nəqliyyat müəssisəsinin (daşıyıcının) qeydiyyatına alındığı ölkədə həyata keçirilir.

Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 11.05.2005-ci il tarixdə **200529EC nömrəli direktiv** qəbul olunmuşdur ki, həmin direktiv adlarını yuxarıda çəkdiyimiz dörd direktivə müvafiq dəyişikliklər edir. Bu direktiv həmçinin digər normativ akta dəyişiklik edilməsini nəzərdə tutur. Söhbət Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 16.05.

2000- ci il tarixli 200026EC nömrəli direktivindən gedir ki, bu direktiv avto-nəqliyyatdan istifadə zamanı mülki məsuliyyətin sığortalanması haqqındadır.'

22.3.4. Təkrar sığorta fəaliyyəti

Avropa sığorta hüququ həm də **təkrar sığorta fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətləri** tənzimləyir. Bu münasibətlərə görə, təkrarsığortalının müvafiq təkrar sığorta haqqı ödəməsi müqabilində sığortaladığı risklər bütövlükdə və ya risklərin bir hissəsi təkrarsığortaçıya ötürülür və ya onunla bölüşdürülür.

Bir neçə normativ akt (direktiv) təkrar sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. **25.02.1964-cü il tarixli 6422EEC nömrəli direktiv** təkrar sığorta fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktlardan biridir. O, Avropa sığorta hüququna aid olan ilk sənəd hesab edilir. Həmin sənəd iki vacib prinsipdən çıxış edir ki, bunlardan biri təkrar sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan sığorta təşkilatlarının sərbəst şəkildə təsis olunma prinsipidir; sözügedən direktiv bu prinsipin tətbiqinə mane olan və onu məhdudlaşdıran halları aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. İkincisi isə təkrar sığorta xidmətlərinin sərbəst şəkildə göstərilməsi prinsipidir. Nəzərdən keçirilən direktiv həm də bu prinsipin tətbiqini məhdudlaşdıran və ona mane olan halları aradan qaldırır.

Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası 16.11.2005-ci il tarixdə **200568EC nömrəli direktiv** qəbul etmişdir ki, bu, təkrar sığorta fəaliyyəti sahəsində yeni normativ akt sayılır. Təkrar sığorta haqqında olan bu direktiv Avropa İttifaqı Şurasının dörd direktivinə dəyişiklik edir ki, həmin direktivlər həm həyat, həm də qeyri-həyat sığortası sahəsində təkrar sığorta məsələlərini tənzimləyir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- 73239EEC nömrəli direktiv (24.07.1973-cü il);
- 9249EEC nömrəli direktiv (18.06.1992-ci il);
- 9878EC nömrəli direktiv (27.10.1998-ci il);
- 200283EC nömrəli direktiv (05.11.2002-ci il).

Avropa sığorta hüququ həm də **şərikli sığortanı** tənzimləyir. Əgər sığorta obyektini bir sığorta müqaviləsi ilə bir neçə sığortaçı tərəfindən sığortalanarsa, bu, şərikli sığorta adlanır; həmin müqavilədə hər bir sığortaçının öz hüquq və vəzifələri müəyyən edilir. Şərikli sığorta bir neçə sığortaçının öz aralarında bağladığı müqaviləyə müvafiq olaraq, sığorta ödənişi üzrə öhdəlikləri bölüşdürməklə sığorta müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sığorta risklərini sığortalamaqla bağlı fəaliyyət və bununla əlaqədar yaranan münasibətlərdir. Belə münasibətlər, yəni şərikli sığorta fəaliyyəti **30.05.1978-ci il tarixli 78473EEC nömrəli direktivlə** tənzimlənir. Lakin həmin direktiv şərikli sığorta münasibətlərinin bütün aspektlərini nizama salmır. O, yalnız qeyri-həyat sığortası sahəsində beynəlxalq sığorta ilə əhatə olunmayan sığorta risklərini tənzimləyir və belə risklərə toxunur.

22.3.4. Sığorta vasitəçiliyi

Məlum məsələdir ki, bağlanmış sığorta müqaviləsi realizə olunmalı, həyata keçirilməlidir. Bu zaman müəyyən şəxslər müvafiq hüquqlara malik olur və vəzifələr daşıyırlar. Söhbət sığorta vasitəçilərindən gedir.

Sığorta vasitəçiləri dedikdə sığorta münasibətlərində iştirak edən şəxslər (iştirakçılar) başa düşülür. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- sığorta agentii;
- sığorta brokeri.

Sığorta müqaviləsi tərəflər arasında, adətən, birbaşa bağlanır; bu zaman müqavilənin bağlanmasında sığorta vasitəçiləri (sığorta agentii və sığorta brokeri) iştirak etmir. Bununla yanaşı, müəyyən hallarda sığorta müqaviləsi tərəflər arasında sığorta vasitəçilərinin - sığorta agentlərinin və ya sığorta brokerlərinin xidmətindən istifadə edilməklə bağlana bilər.

Sığorta agentii vasitəçilik xidməti göstərən şəxsdir. **O**, sığortaçı (sığorta təşkilatı) adından çıxış edərək, aşağıdakı sığorta əməliyyatların həyata keçirə bilər:

- sığorta müqaviləsinin bağlanması və bununla əlaqədar sövdələşmə aparılması;
- sığorta müqaviləsinin davam etdirilməsi və ya yeniləşməsi ilə bağlı sövdələşmələrin aparılması.

Sığorta brokeri sığortalını sığortaçı (sığorta təşkilatı) ilə münasibətlərdə təmsil edən şəxsdir. **O**, aşağıdakı sığorta əməliyyatlarında vasitəçilik edə bilər:

- sığorta müqaviləsinin bağlanması və bununla əlaqədar sövdələşmələrin aparılması;
- sığorta müqaviləsinin davam etdirilməsi və ya yeniləşməsi ilə bağlı sövdələşmələrin aparılması;
- sığorta müqaviləsinin həyata keçirilməsi;
- sığortaya aid məsləhətlər verilməsi.

Sığorta vasitəçiliyi, demək olar ki, bütün milli (dövlətdaxili) sığorta hüquqlarına məlum olan instituttur; həmin institutu Avropa sığorta hüququ da təmyir. Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının

09.12.2002-ci il tarixli 2002/92/EC nömrəli direktivi məhz sığorta vasitəçiliyinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Həmin normativ akt sığorta vasitəçiliyi haqqındadır və onun köməyi ilə sığorta vasitəçilərinin fəaliyyəti və statusu barədə üzv-dövlətlərin sığorta qanunvericiliyi harmoni- zasiya olunmuşdur.'

Sığorta vasitəçiləri sığorta müqaviləsinin bağlanmasında tərəf qismində çıxış etmirlər. Buna görə də onlar sığorta müqaviləsinin tərəfləri hesab edilmirlər. Sığorta vasitəçiləri **vasitəçilik xidməti** göstərən elə şəxs-

lərdir ki, onların göstərdiyi xidimətdən istifadə olunmaqla sığorta müqaviləsi bağlanılır.

Sığorta müqaviləsi sığorta agentı vasitəsi ilə bağlanan hallarda sığorta agentı sığortaçının (sığorta təşkilatının) adından onu imzalaya bilər. Bunun üçün sığortaçının sığorta agentinə lazımi səlahiyyət verməsi tələb edilir. Verilmiş səlahiyyət yazılı formada olmalıdır.

Sığorta müqaviləsi sığorta brokeri vasitəsi ilə bağlandıqda həmin müqaviləni sığorta brokeri imzalaya bilər. Bundan ötrü sığorta brokeri yazılı formada lazımi səlahiyyətlə təmin edilməlidir; səlahiyyəti sığortalı

venir.

Sığorta müqaviləsi sığorta vasitəçiliyi ilə bağlandıqda, həmin müqavilədə sığorta vasitəçilərinin (sığorta agentinin və ya sığorta brokerinin) adı və hüquqi ünvanı göstərməlidir. Sığorta vasitəçisi fiziki şəxs olarsa, həmçinin onun soyadı barədə məlumat verilməlidir. Sığorta vasitəçisi (sığorta agentı və ya sığorta brokeri) qismində həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər.

XXII FƏSİL ÜZRƏ SXEM

VƏ S.

XXII FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Rayegvn Kender. Türkiyə'də hususi sığorta hukuku. İstanbul, 2008, 306 s.
2. Sığorta (normativ hüquqi aktlar) T.R.Məmtiyevin redaktəsi ilə. Bakı, 2005, 494 s.
3. Леви Г.Европейское страховое право // Страховое право. М., Анкил, 2001, №3, с.58-89.
4. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. XI, § 3, тема «Страховое право Европейского Союза»).

XXIII FƏSİL. AVROPA ƏMƏK HÜQUQU

23.1. Avropa əmək hüququ Avropa hüququnun müstəqil sahəsi kimi

23.1.1. Avropa əmək hüququ anlayışı

Əmək prosesi, adətən, milli (dövlətdaxili) səviyyədə həyata keçirilir. Bu zaman işəgötürən şəxslə işçi arasında əmək münasibətləri əmələ gəlir; həmin münasibətlər əmək hüququ ilə tənzimlənir ki, o, dövlətdaxili (milli) hüquq sisteminin müstəqil sahələrindən biridir. Əmək hüququ Azərbaycan Respublikasının milli (dövlətdaxili) hüquq sistemində müstəqil hüquq sahəsi kimi daxil olur.'

Əmək münasibətləri həm də beynəlxalq hüquqla tənzimlənir. Əgər əmək münasibətləri beynəlxalq hüquq subyektləri, əsasən də, dövlətlər arasında əmələ gələrsə, həmin münasibətlər beynəlxalq hüququn nizaməsalma predmetinə daxil olur. Beynəlxalq hüquq belə münasibətləri beynəlxalq əmək hüququnun vasitəsi və köməyi ilə tənzim edir. Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir söylənilir ki, beynəlxalq əmək hüququ beynəlxalq hüququn sahələrindən biridir. ^ Beynəlxalq əmək hüququ beynəlxalq hüququn elə bir sahəsidir ki, o, beynəlxalq hüquq subyektləri arasında yaranan əmək münasibətlərini tənzimləyir.

Əmək münasibətləri Avropa İttifaqında da yaranır; həmin münasibətlər işə Avropa əmək hüququ ilə tənzimlənir. O, həm də Avropa İttifaqı əmək hüququ adlanır. ^ Belə ki, Avropa İttifaqında əmək münasibətlərini tənzimləyən sahə ya Avropa İttifaqı əmək hüququ, ya da Avropa əmək hüququ anlayışı ilə əhatə olunur. Buna görə də «Avropa İttifaqı əmək hüququ» və «Avropa əmək hüququ» eynimənalı anlayışlar kimi işlədilir.

Avropa əmək hüququ dedikdə Avropa İttifaqında işəgötürən şəxslə işçi arasında yaranan əmək münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalalarının sistemi başa düşülür. Bu, **obyektiv mənada əmək hüququna** verilən anlayışdır. Avropa İttifaqında əmək hüququ həm də subyektiv mənada işlədilir. **Subyektiv mənada əmək hüququ** dedikdə Avropa İttifaqı vətəndaşlarının əmək sahəsində malik olduqları hüquqi imkanların məcmusu başa düşülür. Bu mənada o, **subyektiv əmək hüququ** anlayışı ilə əhatə olunur. Subyektiv əmək hüquqlarını həyata keçirərək Avropa İttifaqı vətəndaşları işə qəbul olurlar, başqa işə keçir, əməkhaqqı alırlar və digər hüquqlardan istifadə edirlər.

Şübhəsiz, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin milli əmək qanunvericiliyi eyni olmayıb, bir-birindən fərqlənir. Mövcud fərqləri aradan

Qasımov A.M. Əmək hüququ. Dərslük. Bakı, 2007, s.27.

^ Бекяшев Д.К. Международное трудовое право. Учебное пособие. М., 2008, с.8.

^ Кашкин Ю.С. Трудовое право Европейского Союза. Учебное пособие. М., 2009, 304

qaldırmaq üçün Avropa əmək hüququ üzv-dövlətlərin milli əmək qanunvericiliklərini bir-birinə yaxşılaşdırır (harmonizasiya) və onları eyniləşdirir (unifikasiya). Bu yolla, yəni harmonizasiya və unifikasiya yolu ilə Avropa əmək hüququ əmək münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirir.

Avropa əmək hüququ ilə Avropa hüququnun digər sahələri arasında sıx surətdə qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Onun, xüsusilə də, Avropa sosial hüququ ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında ayrıca danışmaq lazımdır.' Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa sosial hüququ Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi sosial siyasəti tənzimləyir. Avropa əmək hüququ məhz sosial siyasət sahəsində Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyət nəticəsində formalaşmışdır. Avropa sosial hüququnun tənzimlədiyi bir sıra məsələ işçilərlə əlaqədar (məsələn, işçilərin sosial təminatı, sosial müdafiəsi və s. məsələlər barədə) yaranır. Avropa əmək hüququnun tənzimlədiyi əmək münasibətlərinin müxtəlif aspektləri Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi sosial siyasətin əsas, necə deyirlər, mərkəzi məsələləri hesab edilir (sosial təminat, sosial müdafiə, məşğuliyyət, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və digər məsələlər).

23.1.2. Hüquq sistemində Avropa əmək hüququnun mövqeyi

Avropa hüquq sistemində Avropa əmək hüququnun hansı yeri tutması və onun statusu məsələsinə müəlliflər eyni mövqedən yanaşırlar. Belə ki, bu məsələ barədə söylənilən fikirlər bir-birindən fərqlənir. Avropa hüququna dair yazılan dərsliklərin birində, ümumiyyətlə, Avropa əmək hüququ anlayışı işlədilmir. Burada Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə aid edilən sahələr (gömrük hüququ, ticarət hüququ, maliyyə hüququ, korporativ hüquq, vergi hüququ və digər sahələr) sadalanır.' Sadalanan həmin sahələr arasında Avropa əmək hüququnun adı çəkilmir.

Avropa hüququna dair yazılan digər dəstəkdə isə bundan fərqli yanaşmaya rast gəlirik. Belə ki, burada Avropa əmək hüququnun (Avropa İttifaqı əmək hüququnun) Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri olması barədə fikir vurğulanır.[^] Hesab edirik ki, söylənilmiş bu fikrin həqiqətə uyğun və ağlabatan olmasını sübut etməyə ehtiyac duyulmur. Heç də sırr deyil ki, əmək münasibətləri həm dövlət daxilində, həm beynəlxalq səviyyədə, həm də Avropa İttifaqında yaranır. Dövlət daxilində əmək münasibətləri milli hüququn sahələrindən biri olan əmək hüququ ilə tənzimlənir. Beynəlxalq sahədə əmələ gələn əmək münasibətləri beynəlxalq əmək hüququ ilə nizama salınır ki, onu müəlliflər beynəlxalq hüququn sahəsi hesab edirlər. Avropa İttifaqında yaranan əmək münasibətləri

[^] *Важ: тээзЫн, Трудовое и социальное право Европейского Союза: документы и материалы. М., 2005, 98 с.*

Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник /Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.549-923.

[^] *Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.760.*

hətlərinə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, həmin münasibətlər Avropa hüququnun hər hansı sahəsi ilə deyil, yalnız əmək hüququ ilə tənzimlənilir;' məhz bu sferada tənzimləməni həyata keçirmək üçün Avropa hüququnun xüsusi hissəsinin tərkibində **əmək hüququ** kimi müstəqil sahə formalaşmışdır. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, əmək hüququnun Avropa hüququ tərkibində müstəqil sahə kimi aynıması üçün tələb edilən bütün zəruri meyarlar mövcuddur. İlk növbədə, deməliyə ki, əmək fəaliyyəti və iş prosesi Avropa İttifaqında da həyata keçirilir. Əmək fəaliyyəti və iş prosesi isə hüquqi tənzimləmənin obyektidir. Məhz əmək fəaliyyətini və iş prosesini tənzimləmək üçün Avropa hüququ tərkibində müstəqil sahə kimi əmək hüququ aynılaşmışdır. Digər tərəfdən, Avropa əmək hüququnun özünəxas nizamlaşma predmeti və sahəvi (xüsusi) prinsipləri vardır. Onlar meyar qismində çıxış edərək, Avropa əmək hüququnun müstəqil sahə kimi tanınmasında vacib rol oynayıb.

23.2. Avropa əmək hüququnun nizamlaşma predmeti, sahəvi (xüsusi) prinsipləri və mənbələri

23.2.1. Avropa əmək hüququnun nizamlaşma predmeti və subyektləri

Avropa Sosial Xartiyasının 1-ci maddəsi əmək hüququna həsr edilmişdir (xartiya 18.11.1961-ci il tarixdə Turində qəbul edilmiş və imzalanmışdır - ETS N035)^. Sözügedən xartiyada əsas sosial hüquqlar təsbit olunmuşdur ki, əmək hüququ onlardan biridir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 136-cı maddəsinə uyğun olaraq, Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər öz fəaliyyətlərində sosial siyasəti həyata keçirərkən əsas sosial hüquqları nəzərə almalıdırlar.

Avropa İttifaqı vətəndaşları onlara verilmiş əmək hüququnu həyata keçirərək işə qəbul edilirlər. İşə qəbul olunduqdan sonra vətəndaşlarla işgötürənlər arasında müvafiq **əmək münasibətləri** əmələ gəlir. Elə həmin münasibətlər bilavasitə Avropa əmək hüququnun **nizamlaşma predmetini** təşkil edir. Məhz özünün nizamlaşma predmetini təşkil edən münasibətləri, yəni əmək münasibətlərini tənzim edən hüquq normaları- nı sistemi Avropa əmək hüququ adlanır.

Avropa əmək hüququnun nizamlaşma predmetinin ibarət olduğu əmək münasibətləri müxtəlif məsələlər barədə yaranır. Bu baxımdan, əmək münasibətləri müxtəlif ayrı-ayrı **növlərə** bölünür:

- ■ işə qəbullu bağlı yaranan əmək münasibətləri;
- əmək hüquqları ilə əlaqədar yaranan əmək münasibətləri;

Avropa İttifaqının əmək hüququ ilə tənzimlənen münasibətlərin əsas sferaları barədə bax:
Кашкин Ю.С. Трудовое право Европейского Союза. Учебное пособие. М., 2009, с. 87-143 (гл.ЫЫЫ).

^ Европейская социальная хартия. Справочник. М., 2001; URL;<http://www.allpravo.ru>

- əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan əmək münasibətləri;
- əmək şəraiti ilə bağlı olan əmək münasibətləri;
- başqa işə keçməklə bağlı olan əmək münasibətləri;
- əmək müqaviləsi ilə əlaqədar yaranan əmək münasibətləri;
- əməkhaqqı ilə bağlı olan əmək münasibətləri;
- iş və istirahət vaxtı ilə bağlı yaranan əmək münasibətləri;
- əməyin mühafizəsi ilə əlaqədar olan əmək münasibətləri;
- işdən çıxma ilə bağlı olan əmək münasibətləri;
- qadınların əməyi ilə bağlı olan əmək münasibətləri;
- gənclərin əməyi ilə bağlı olan əmək münasibətləri və s.

Avropa əmək hüququnun nizamasalma predmetini təkcə əmək münasibətləri təşkil etmir. Avropa əmək hüququnun nizamasalma predmetinə həm də əmək münasibətləri ilə sıx surətdə bağlı olan **digər münasibətlər** daxildir.' Həmin münasibətləri, adətən, **törəmə münasibətlər** də adlandırılır. Avropa əmək hüququna daxil olan elə normalar vardır ki, həmin normalar məhz əmək münasibətləri ilə sıx surətdə bağlı olan digər (törəmə) münasibətləri (məsələn, məşğuliyyətin və işə düzəlmənin təmin edilməsi ilə bağlı münasibətlər, əmək kollektivi ilə işəgötürən arasındakı 'münasibətlər, əməyin mühafizəsi və işçilərin sağlamlığının qorunması ilə bağlı münasibətlər, maddi ziyanın əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı münasibətlər və s.) tənzimləmək məqsədinə xidmət edir. Deməli, Avropa əmək hüququ dedikdə əmək münasibətlərini, habelə əmək münasibətləri ilə sıx surətdə bağlı olan digər (törəmə) münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Belə nəticə çıxara bilərik ki, Avropa əmək hüququnun nizamasalma predmeti əmək münasibətlərindən, eləcə də əmək münasibətləri ilə sıx surətdə bağlı olan digər (törəmə) münasibətlərdən ibarətdir.

Avropa əmək hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən münasibətlər iki iştirakçı arasında əmələ gəlir; real iştirakçılara **əmək münasibətlərinin subyektləri** deyilir. Söhbət işəgötürən və işçilərdən gedir; onlar əmək münasibətlərinin tərəfləridir. Əmək münasibətlərinin mümkün (potensial) iştirakçılarna isə **Avropa əmək hüququnun subyektləri** deyilir. Deməli, mümkün (potensial) işəgötürən və işçilər Avropa əmək hüququnun subyektləri hesab edilir. **İşəgötürən** qismində Avropa İttifaqının idarə, müəssisə və təşkilatlan çıxış edir. **İşçi** dedikdə işəgötürən tərəfindən işə qəbul olunan Avropa İttifaqı vətəndaşları başa düşülür. Bununla yanaşı, xarici ölkə vətəndaşları da (Avropa İttifaqının üzvü olmayan üçüncü ölkə vətəndaşları) Avropa İttifaqında yaranan əmək münasibətlərində işçi qismində iştirak edə bilərlər. Məsələn, onların (xarici ölkə vətəndaşlarının) hüququ vardır ki, Avropa İttifaqı müəssisələrində işçi ro

' *Məzəbn, bax:* Allahverdiyev S.S. *Konstitusiyə və hüququn əsasları. Dərslük. Bakı, 2011, S.284.*

lunda əmək fəaliyyəti ilə məşğul olsunlar. Avropa İttifaqında işçi funksiyasını yalnız fiziki şəxslər yerinə yetirə bilər. Bu, aydın məsələdir.

23.2.2. Avropa əmək hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri

Avropa əmək hüququ öz nizaməsalma predmetinə daxil olan münasibətləri tənzim edərkən müəyyən prinsiplərdən istifadə edir və onlara əsaslanır. Söhbət Avropa əmək hüququna xas olan sahəvi (xüsusi) prinsiplərdən gedir. Avropa əmək hüququnun **sahəvi (xüsusi) prinsipləri** dedikdə Avropa İttifaqında yaranan əmək münasibətlərini hüquqi tənzimet- mənin əsas ideyaları və rəhbər başlanğıclan başa düşülür. Avropa əmək hüququ bu kimi bir neçə prinsip müəyyən edir. **Bərabərlik prinsipi** onlardan biridir; ona həm də **diskriminasiyaya yol verməmək prinsipi** deyilir. Diskriminasiyaya yol verməmək prinsipi Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasının (07.12.2000-ci il) 21-ci maddəsinə uyğun olaraq, məsuliyyəti xarakterizə edən vacib prinsip hesab edilir.

Diskriminasiyaya yol verməmək prinsipi Avropa əmək hüququnda da ifadə olunur, realizə edilir. Həmin prinsipə görə, əmək məsələlərində (işə qəbul, işdən çıxma, əmək şəraiti, əməkhaqqı və digər məsələlərdə) bu və ya digər əlamətə (cinsinə, irqinə, əqidəsinə və digər əlamətə) görə ayn-seçkilik (hüququ tapdalama) qadağan edilir və bərabərlik prinsipi tətbiq olunur.

Sözügedən prinsipin ayrı-ayn təzahür formalan Avropa İttifaqının müvafiq aktlarında öz normativ ifadəsini tapmışdır. Məsələn, Avropa İttifaqı Şurasının 29.06.2000-ci il tarixli 200043EC nömrəli direktivi¹ irqi və etnik mənsubiyyətə görə bərabərlik prinsipini formulə edir; 27.11.2000-ci il tarixli 200078EC nömrəli direktiv ümumi standartlar müəyyənləşdirir ki, həmin standartlar məşğuliyyət və əmək sahəsində bərabərliyin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Diskriminasiya etməmək prinsipinin təzahür formalanndan biri bundan ibarətdir ki, **kişi və qadınlar hüquq bərabərliyinə malikdirlər**. Avropa İttifaqında professional həyatda kişi və qadınlar arasında hüquq bərabərliyinin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Avropa İttifaqı Şurasının 10.02.1975-ci il tarixli 75117EEC nömrəli direktiv kişi və qadınlara bərabər əməkhaqqı verilməsi prinsipini müəyyənləşdirir; Avropa İttifaqı Şurasının 1976-cı il 9 fevral tarixdə təsdiq etdiyi 76207EEC nömrəli direktiv bir sıra məsələdə (işə düzəlmə, peşə təhsili, əmək şəraiti və qulluqda irəli çəkilmə və s.) kişi və qadınların bərabərliyi prinsipini formulə edir. Bir sözlə, Avropa İttifaqında yaranan əmək münasibətlərində kişi və qadınlar bərabər hüquqlara malikdir. Bir sıra proqram həyata keçirilir ki, həmin proqramlar Avropa İttifaqının bu sahədə hüquq bərabərliyinin tə-

¹ URL;<http://www.eulaw.edu.ru> ■

URL;<http://www.eur-lex.europa.eu>

min edilməsinə yönələn fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Elə qanuni əsaslar vardır ki, həmin əsaslar mövcud olduqda hüquq bərabərliyi təmin edilmir və əmək rejimində fərqlər ortaya çıxır. Məsələn, əlillik və yaş belə əsaslardandır. 2000/78/EC nömrəli direktiv (27.11.2000- ci il) əlillik və yaş kimi əlamətlərə görə əmək və məşğuliyyət məsələsində fərqlərin mövcud olmasını qanuni əsaslar sayır. Bu, məlum məsələdir. Sözügedən direktiv diskriminasiya hallarından zərərçəkən şəxsləri öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün müvafiq vasitələrlə (müdafiə vasitələri ilə) təmin edir. Onlar, ilk növbədə, məhkəmə müdafiəsi kimi vasitədən istifadə edə bilərlər.' Direktiv həm də **viktimizasiya qaydası** formulə edir. Həmin qaydaya görə, üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyində işçiləri pis vəziyyətdən (məsələn, işdən çıxarılma və digər hallardan) müdafiə etmək haqqında müvafiq müddəalar nəzərdə tutulmalıdır. Diskriminasiya- ya yol verildikdə və bərabərlik prinsipi pozulduqda həmin müddəalar tətbiq edilir."

Avropa əmək hüququ həm də belə bir prinsipdən çıxış edir ki, müəyyən hallara görə **işçilərə sosial yardım göstərilir (sosial yardım prinsipi)**; həmin hallar bunlardan ibarətdir: əlillik, qocalıq, əmək şikəstliyi, peşə xəstəliyi, işsizlik və s.

Əmək fəaliyyətini həyata keçirmək üçün normal istehsal mühiti yaradılmalıdır. Normal istehsal mühitinin yaradılması işçilərin sağlamlığının qorunmasında və onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsində vacib rol oynayır. Buna görə də Avropa əmək hüququ **istehsal mühitinin yaxşılaşdırılması** kimi prinsip müəyyənləşdirir. Həmin prinsip işçilərin sağlamlığını qorumaq və onların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədinə xidmət edir. İşçilərin iş yerində öz sağlamlığının qorunmasını və təhlükəsizliyin təmin edilməsini tələb etmək hüququ vardır; həmin hüquq əsas sosial hüquqlara dair müvafiq xartiyada təsbit edilmişdir.

Avropa əmək hüququnun sahəvi prinsipləri sırasına Avropa İttifaqı ərazisində **əmək fəaliyyətinin sərbəst şəkildə həyata keçirilməsi prinsipi** daxildir. Həmin prinsipə görə, Avropa İttifaqı vətəndaşları istədiyi peşə, məşğuliyyət və sənət növü seçərək, Avropa İttifaqı ərazisində sərbəst surətdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Bu prinsip Əsas Sosial Hüquqlar Xartiyasında (09.12.1989-cu il) formulə edilmişdir.^

Avropa əmək hüququna həm də aşağıdakı **prinsiplər** xasdır:

- əməyin mühafizəsi prinsipi;
- əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması prinsipi;
- əmək hüquqlarının sərbəst şəkildə həyata keçirilməsi prinsipi.

Məsələn, işgötürənin və işçinin maddi məsuliyyəti barədə bax: Qasımov A.M. Əmək hüququ üzrə qarşılıqlı maddi məsuliyyətin əsasları və şərtləri. Dərs vəsaiti. Bakı, 2002, 116 s.

^ URL:<http://www.eur-lex.europa.eu> ^

URL:<http://www.eulaw.edu.ru>

Avropa əmək hüququnun sadalananlardan əlavə, digər sahəvi (xüsusi) prinsip-lərinin də ayrılması mümkündür. Onlar, adətən, Avropa əmək- hüquq normalarında birbaşa formulə edilir. Avropa əmək hüququnun elə sahəvi (xüsusi) prinsipləri də vardır ki, onlar Avropa əmək-hüquq normalarının öz təbiətindən irəli gəlir.

23.2.3. Avropa əmək hüququnun mənbələri

Avropa əmək hüququ ayrı-ayn müxtəlif hüquq normalanndan ibarətdir ki, həmin normalar öz zahiri ifadəsini bu və ya digər hüquqi sənəddə (hüquqi aktda) tapır; belə hüquqi sənədlərə Avropa əmək hüququnun **mənbələri** deyilir. Onlar arasında, ilk növbədə, **təsis müqavilələrinin** adlarını çəkməliyik.

Əmək hüququ üçün kişi və qadınlann hüquq bərabərliyi prinsipinin vacib əhəmiyyətə malik olması şəxsizdir. Bu prinsip **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə** Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsas prinsiplərindən biri kimi nəzərdə tutulur; həmin müqavilənin 2-ci maddəsinin 2-ci paragrafına uyğun olaraq, Avropa İttifaqının fəaliyyəti kişi və qadınlar arasında diskriminasiyanın aradan qaldırılmasına, bərabərliyə nail olunmasına yardım etməyə yönəlmişdir.

Sözügedən müqavilədə aşağıdakılar təsbit olunmuşdur: Avropa İttifaqı bütün əlamətlərə, o cümlədən cinsi əlamətə görə diskriminasiya ilə mübarizə aparmaq üçün müvafiq tədbirlər görməlidir (13-cü maddə); Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlər əmək bazasında imkanlara münasibətdə kişi və qadınlar arasında bərabərliyin təmin edilməsinə yönələn hərəkətlər etməlidir (137-ci maddə); Avropa İttifaqında məşğuliyyət və peşə fəaliyyəti məsələlərində kişi və qadınlara bərabər münasibət bəslənilməsi prinsipi tətbiq edilməlidir (141-ci maddə) və s.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə kişi və qadınlara bərabər əməkhaqqı vermək prinsipindən çıxış edir (141-ci maddə). Həmin prinsipə görə, bərabər və ya qiymətə bərabər olan əməyə görə kişi və qadınlar üçün bərabər ödəniş həyata keçirilir, yəni kişi və qadına bərabər əməkhaqqı verilir. Üzv-dövlətlər sözügedən müqavilənin 141-ci maddəsinə uyğun olaraq, kişi və qadınlara bərabər əməkhaqqı verilməsi prinsipinə əməl olunmasını təmin etməlidirlər.

Avropa İttifaqının fəaliyyət göstərməsi bir neçə fundamental prinsipə əsaslanır ki, bərabərlik prinsipi (diskriminasiyaya yol verməmək prinsipi) onlardan biridir. Həmin prinsip, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa əmək hüququnda tətbiq edilir və realizə olunur. Bərabərlik prinsipi isə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 12 və 13-cü maddələrində formulə edilmişdir: 12-ci maddə üzv-dövlətlərdə dövlət mənsubiyyəti kimi əlamətə görə istənilən diskriminasiyanı qadağan edir; 13-cü maddə isə Avropa İttifaqını digər əlamətlərə (cinsi, irqi, etnik mənsubiyyət, dini, əlillik, yaş və s.) görə diskriminasiya halları ilə mübarizə aparmaq səlahiyyəti ilə təmin edir.

Əməyin mühafizəsi məsələsinə Avropa əmək hüququ xüsusi diqqət yetirir. Bu məsələ Avropa İttifaqında daxili sabitliyin möhkəmləndirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən müqavilə əməyin mühafizəsinin təmin edilməsini Avropa İttifaqının yürütdüyü sosial siyasətin vacib istiqaməti kimi müəyyən edir (137-ci maddə, §1). Müqavilənin 137-ci maddəsində həm də göstərilir ki, Avropa İttifaqı əmək şəraitinin tənzimlənməsi və yaxşılaşdırılması məsələlərində üzv-dövlətlərin fəaliyyətini dəstəkləyir və tamamlayır.

İkinci hüquq aktları Avropa əmək hüququnun digər mənbə növü sayılır. Söhbət Avropa İttifaqı institutlarının qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlardan gedir; belə aktlar, hər şeydən əvvəl, **direktiv** formasında Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilir. Qanunvericilik aktı olan direktivlər əməyə aid olan bu və ya digər məsələ (əməyin mühafizəsi, əmək münasibətlərində kişi və qadınların bərabərliyi, peşə təhsili, iş və istirahət vaxtları, işçilərin hüquqlarının müdafiəsi, işçilərin əmək hüquqlarının təmin olunması və s.) haqqında müvafiq hüquq normaları müəyyənləşdirir. Məsələn, 19.10.1992-ci il tarixli 9285EEC nömrəli direktiv işləyən hamilə qadınların sağlamlığının qorunması və onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqındadır; 24.07.1986-cı il tarixli 86378EEC nömrəli direktiv əmək müdafiə sistemlərində kişi və qadınların bərabərliyə malik olması prinsipini formülə edir və həmin prinsipini pensiya təminatı məsələsinə şamil edir; 30.11.1989-cu il tarixli 89654EEC nömrəli direktiv iş yerlərinin təhlükəsizliyinə və gigiyenasına aid minimal tələblər müəyyənləşdirir; 22.06.1994-cü il tarixli 9433EEC nömrəli direktiv iş yerlərində gənclərin müdafiə olunmasına həsr edilmişdir; 19.11.2008-ci il tarixli 2008104EC nömrəli direktiv müvəqqəti işçilərin mənafe və hüquqlarının müdafiəsi haqqındadır və s.'

Avropa İttifaqında yaranan əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində normativ aktlarla yanaşı, **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları** da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Axı, belə qərarlar Avropa əmək hüququnun mənbə növlərindən biri sayılır.

Hər şeydən əvvəl, deməli ki, Avropa əmək hüququnun bir sıra prinsipinin, məsələn, əməkhaqqı (əməyə görə ödəniş) məsələsində kişi və qadınların bərabərliyi prinsipinin praktikada tətbiq olunmasında əsas rolunu məhz Avropa İttifaqı Məhkəməsi yerinə yetirmişdir. Keçən yüzilliyin 70-ci illərində avia-şirkətlərin birində stüardessa işində çalışan iddiaçı (Defrenn) Belçikada məhkəməyə müraciət edərək göstərmişdir ki, stüardessa işlədiyi dövrdə ona yerinə yetirdiyi işin müqabilində kişi- stüardessələrlə müqayisədə eyni olmasına baxmayaraq, az əməkhaqqı verilmişdir. " 1970-ci ildə məhkəmə stüardessa tərəfindən avia-şirkətə verilən iddia üzrə işə preyardisial qaydada baxılması barədə Avropa İttifaqı Məhkəməsinə sorğu göndərmişdir. İşə təkrarən baxaraq, Avropa İttifaqı

' URL:<http://www.eur-lex.europa.eu> ■

URL:<http://www.xserver.ru>

Məhkəməsi göstərmişdir ki, kişi və qadınların bərabər əməyə görə bərabər əməkhaqqı almaları prinsipindən üzv-dövlətlərin milli məhkəmələri müvafiq tələbləri əsaslandırmaq üçün istifadə etməlidir. Özünün sonrakı praktikasında Avropa İttifaqı Məhkəməsi sözügedən prinsipin tətbiq sferasını xeyli genişləndirmişdir. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi həmin prinsipi həm də pensiya təminatı məsələsinə şamil etmişdir; bu məsələdə də kişi və qadınlar hüquq bərabərliyinə malikdirlər.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi təsis müqavilələrinin və əmək qanunvericiliyinin müvafiq maddələrini təfsir edir, onların əmək məsələlərinə dair göstərişlərini dəqiqləşdirir və tamamlayır. Əməyə aid edilən elə məsələlər vardır ki, onları əmək qanunvericiliyi tənzimləmir. Həmin məsələlərin normativ həlli məhz Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən verilir.

Avropa əmək hüququnun mənbəyi qismində həm də **beynəlxalq müqavilələr** çıxış edir; onlar Avropa əmək hüququnun mənbə növlərindən biri sayılır. Söhbət, ilk növbədə. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının **konvensiyalarından** gedir. Həmin konvensiyaların təzimetmə obyektini əməyə aid müxtəlif məsələlər təşkil edir: əmək sahəsində əsas hüquq və azadlıqların müdafiəsi, məşğulluğun təmin edilməsi, işsizlikdən müdafiə, əmək şəraiti, teniki təhlükəsizlik və istehsal sanitariyası, ayrı-ayrı kateqoriya işçilərin əməyi və s.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı çoxsaylı konvensiyalar qəbul etmişdir; bu konvensiyaların müəyyən hissəsi Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur. Buna görə onların Avropa əmək hüququ üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Avropa əmək hüququ üçün həm də Beynəlxalq Əmək Təşkilatının qəbul etdiyi **tövsiyələr** əhəmiyyətlidir. İndiyə kimi 200-ə yaxın tövsiyə qəbul olunmuşdur. Onların müəyyən hissəsi Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur.'

Avropa əmək hüququnun mənbələrindən danışarkən müəyyən sənədlərə də toxunmağı lazım bilirik. Söhbət, ilk növbədə. **Əsas sosial hüquqlar Xartiyasından** (1989-cu il) gedir. Burada əməyə aid bir sıra hüquqlar təsbit olunmuşdur: əmək hüququ, ədalətli və lazımi əməkhaqqı almaq hüququ, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması hüququ, kişi və qadın bərabərliyinə olan hüquq, peşə hazırlığı hüququ, iş yerlərində sağlamlığın qorunması və təhlükəsizlik hüququ və s.

Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası da (2000-ci il) Avropa İttifaqında yaranan əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində vacib rol oynayır. Onun 21-ci maddəsinə uyğun olaraq, diskriminasiya-yol verməmək şəxsiyyətin əsas hüquqlarını təmin edən vacib prinsip kimi müəyyən edilir. Xartiyanın 30-cu maddəsində deyilir ki, hər bir işçi Avropa İttifaqı hüququna, milli qanunvericiliyə və praktikaya uyğun olaraq, işdən əsassız çıxarıldıqda müdafiə hüququna malikdir.

Avropa İttifaqında müvafiq «Vahid Əmək Məcəlləsi» qəbul edilməmişdir. Söhbət bütün üzv-dövlətlər üçün ümumi olan Əmək Məcəlləsindən gedir. Belə ki, üzv-dövlətlərin əmək qanunvericilikləri arasında fərqlər mövcuddur. Mövcud fərqləri aradan qaldırmaq üçün Avropa İttifaqı müvafiq direktivlər qəbul edir ki, həmin sənədlərin vasitəsi ilə üzv- dövlətlərin əmək qanunvericiliyinin harmonizasiyası (yaxınlaşdırılması) həyata keçirilir.

23.3. Avropa əmək hüququ ilə tənzimlənən ayrı-ayn məsələlər

23.3.1. Əmək münasibətlərində kişi və qadınların hüquq bərabərliyi

Avropa əmək hüququ əmək sahəsində bir sıra vacib məsələni tənzimləyir. Tənzimləmə üzv-dövlətlərin həmin məsələlər barədə əmək qanunvericiliyini harmonizasiya etməklə (yaxınlaşdırmaqla) həyata keçirilir. Əmək münasibətlərində kişi və qadınlann bərabərliyi belə məsələlərdən biridir. Vacib məsələ olması səbəbindən Avropa əmək hüququ onun hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Məlum olduğu kimi, ayn-ayn əlamətlərdən (irq, milliyət, din, dil, əqidə, mənşə və s.) asılı olmayaraq, hər kəsin, o cümlədən Avropa İttifaqı vətəndaşlarının hüquq bərabərliyinə təminat verilir. Cins belə əlamətlərdən biridir. Belə ki, Avropa İttifaqı vətəndaşları həm də cinsindən (cinsi əlamətdən) asılı olmayaraq, hüquq bərabərliyinə malikdir, yəni kişi ilə qadının eyni hüquqları vardır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, hüquq bərabərliyi, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsas prinsiplərindən biridir; ona diskriminasiya etməmək prinsipi də deyilir. Kişi və qadınlann hüquq bərabərliyi (hüquqca bərabər olma- n) diskriminasiya etməmək prinsipinin xüsusi halıdır.

Kişi və qadınların hüquq bərabərliyi prinsipi öz ifadəsini həm də **əmək münasibətləri** sahəsində tapır. Əmək münasibətləri sahəsində həmin prinsip bir neçə formada təzahür edir, özünü büruzə verir.

Birinci, kişi və qadınlar **əməkhaqqı almaqda** hüquqca bərabərdirlər. Belə ki, kişi və qadınlar üçün bərabər əməyə görə bərabər əməkhaqqı müəyyən edilir və ödənilir; bu məsələdə diskriminasiyaya (ayn-seçkiliyə) yol verilmir. Cinsi əlamətə görə istənilən diskriminasiya qadağan olmur.

Əməkhaqqının ödənilməsi sahəsində kişi və qadınlann hüquq bərabərliyi prinsipi **10.02.1975-ci il tarixli 75117EEC nömrəli direktivdə** formalaşdırılmışdır. Həmin normativ akt bərabər əməyə görə kişi və qadınlara bərabər əməkhaqqı verilməsi barədə üzv-dövlətlərin milli əmək qanunvericiliklərini yaxınlaşdırır. Bu akta əsasən, üzv-dövlətlərdə kişi və qadınlar üçün cinsi əlamətə görə ayrı-seçkiliyə yol verilmədən bərabər əməyə görə bərabər ödəniş həyata keçirilir. «Ödəniş» və «ayn-seçkiliyə yol vermədən bərabər ödəniş» kimi anlayışlann mahiyyətinə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə aydınlıq gətirilir. Ödəniş dedikdə işçinin öz işinə görə işəgötürəndən aldığı adi və ya minimum əmək haqqı

və ya vəzifə maaşı, habelə pul və ya natura formasında istənilən digər hacq başa düşülür.

İkinci, kişi və qadınların bərabərliyi prinsipini **işə düzəlmək, peşə hazırlığı, işdə (qulluqda) irəli çəkilmək və əmək şəraiti** kimi məsələlərdə təzahür edir. 1976-cı il 9 fevral tarixdə təsdiq edilən **76207EEC nömrəli direktiv** məhz işə düzəlmək, peşə hazırlığı, işdə irəli çəkilmək və əmək şəraiti məsələlərində kişi və qadınların bərabərliyi prinsipinin implementasiyası haqqındadır. Həmin məsələlərdə ayn-seçkiliyə yol vermək olmaz: xüsusən də, hər kəsin cinsindən asılı olmayaraq, sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır; hər kəs cinsi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, a)m-seçkilik qoyulmadan təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququna malikdir.

Üçüncü, kişi və qadınların hüquq bərabərliyi prinsipi **əmək-sosial müdafiə** sahəsində təzahür edir. **19.12.1979-cu il tarixli 797EEC nömrəli direktiv** kişi və qadınların sosial müdafiə sahəsində bərabərliyi prinsipinin implementasiyası haqqındadır. Həmin direktivə görə, hər kəs cinsindən asılı olmayaraq, xəstəlik, əlillik, qocalıq, əmək şikəstliyi və ya peşə xəstəliyi, işsizlik kimi hallara görə sosial müavinət almaq hüququna malikdir; bu məsələdə ayrı-seçkilik qoyulmur.

Dördüncü, kişi və qadınların hüquq bərabərliyi prinsipi **pensiya təminatı** sahəsində təzahür edir. Belə ki, hər kəs cinsindən asılı olmayaraq, pensiya təminatı hüququna malikdir; bu məsələdə ayrı-seçkiliyə yol verilmir. **24.07.1986-cı il tarixli 86378EEC nömrəli direktiv** əməlc-sosial müdafiə sistemlərində kişi və qadınların bərabərliyi prinsipi haqqındadır; bu direktivlə həmin prinsip sosial təminat sahəsinə şamil olunmuşdur.

23.3.2. Müəssisə müflisləşəndə işçilərin hüquqlarının müdafiə olunması

İşçilərin əmək hüquqlarının müdafiə olunması mühüm əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biridir. Avropa əmək hüququ həmin məsələnin hüquqi tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Belə ki, işçilərin əmək hüquqlarının müdafiə olunması barədə üzv-dövlətlərin milli əmək qanunvericilikləri harmonizasiya olunur və bu yolla hüquqi tənzimləmə həyata keçirilir.

Müəssisə (işəgötürən), xüsusən də, müflisləşəndə onun işçilərinin əmək hüquqlarının müdafiə və təmin edilməsinə ehtiyac yaranır. Avropa İttifaqı çərçivəsində bir sıra hüquqi akt qəbul edilmişdir ki, həmin aktlar müəssisə müflis elan olunan zaman işçilərin vəziyyətini tənzimləyir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, 20.10.1980-ci il tarixdə qəbul edilmiş **80987EEC nömrəli direktivdən** gedir. Həmin normativ akt işəgötürənin ödəmə qabiliyyətinin olmadığı halda işçilərin müdafiəsi haqqındadır.

Direktivdə müəyyən edilmişdir ki, müəssisə (işəgötürən) müflis olduqda, habelə vəsaitin olmaması səbəbindən müəssisə işçilərə əməkhaqqı

vermək vəzifəsini yerinə yetirə bilmədikdə, ödəniş **xüsusi təminat fondlarının** hesabına həyata keçirilir. Xüsusi təminat fondlarının vəsaitləri müəssisənin müflis elan olunması prosesində onun ayn-ayn kreditorları arasında bölüşdürülmür; əməliyyatları apanması üçün istifadə olunan və nəzərdə tutulan kapitaldan (əməliyyat kapitalından) asılı olmayaraq, belə fondlar yaradılır. Direktivə görə, üzv-dövlətlər xüsusi təminat fondlarının yaradılması üçün zəruri olan müvafiq tədbirlər görürlər.

Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 23.09.2002-ci il tarixdə **200274EC nömrəli direktiv** qəbul olundu ki, həmin direktiv 80987EEC nömrəli direktivə prinsipial dəyişikliklər edir; o, rəsmən belə adlanır: «İşəgötürən müflis olan halda işçilərin müdafiəsinə aid üzv- dövlətlərin qanunvericiliyinin yaxınlaşdırılması haqqında» direktiv.

Müəyyən hallarda müəssisənin (işəgötürənin) mülkiyyətçisi dəyişdirilə bilər. Məsələn, müəssisə başqasına satıldıqda onun mülkiyyətçisi digər şəxs olur; bununla müəssisənin mülkiyyətçisi qismində ayn şəxs çıxış edir. Axı, müəssisə təkcə hüquq subyekti deyil, həm də hüquq obyektidir. Daşınmaz əmlak hesab edilən müəssisə müxtəlif mülki-hüquqi əqdlərin, o cümlədən alqı-satqının predmeti ola bilər. Ümumiyyətlə, müəssisə digər şəxsə verildikdə və başqa şəxsin əlinə keçdikdə onun mülkiyyətçisi dəyişir.

Şübhəsiz, müəssisənin (işəgötürənin) mülkiyyətçisi dəyişən zaman işçilərin mənafeyinin müdafiə olunması tələb edilir və zərurətə çevrilir. Bu məsələni, yəni müəssisənin mülkiyyətçisi dəyişən zaman işçilərin mənafeyinin müdafiə olunması məsələsini tənzimləmək üçün Avropa İttifaqı Şurası 12.03.2001-ci il tarixli **200123EC nömrəli direktiv** qəbul etmişdir. Söhbət müəssisənin, biznesin və ya müəssisənin və biznesin bir hissəsinin başqasına keçirildiyi hallarda işçilərin hüquqlarının müdafiəsi barədə **üzv-dövlətlərin qanunvericiliyinin yaxınlaşdırılması** haqqında normativ aktdan gedir. Aşağıdakı hallar mövcud olduqda işçilərin hüquqlarının müdafiəsinə ehtiyac yaranır;*

- müəssisə başqasına verildikdə;
- müəssisənin bir hissəsi başqasına verildikdə;
- biznes başqasına verildikdə;
- biznesin bir hissəsi başqasına verildikdə.

Müəssisə dedikdə həm dövlət (qeyri-özəl) müəssisəsi, həm də özəl (qeyri-dövlət) müəssisə başqa düşülür. Onlar mənfəət götürmək məqsədindən asılı olmayaraq, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmalıdır.

Direktiv işəgötürənin üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, o, müəssisənin başqasına verilməsi haqqında işçilərin nümayəndəsinə (təmsilçisinə) məlumat verməlidir. Verilən məlumatda aşağıdakılar göstərilməlidir; müəssisənin başqasına verilməsinin tarixi, müəssisənin verilməsinin səbəbi, müəssisənin başqasına verilməsinin hüquqi, iqtisadi və sosial cəhətdən əsaslandırılması, işçilərə barədə görülən istənilən tədbirlə əlaqədar bildiriş.

* URL;<http://www.eur-lex.europa.eu>

Müəssisə başqasına verildikdə onun işçiləri ilə bağlanmış əmək müqaviləsi pozulmur; onlar öz əmək fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Buna görə də müəssisənin yeni mülkiyyətçisi işçiləri işdən çıxarmağa haqlı deyildir. Belə ki, direktivin 4-cü maddəsinə görə, müəssisənin, biznesin və ya müəssisənin bir hissəsinin (biznesin bir hissəsinin) başqasının əlinə keçməsi heç də işçiləri işdən çıxarmaq üçün əsas sayıla bilməz. Lakin işçi qüvvəsinə olan tələbatın dəyişməsi səbəbindən iqtisadi, texniki və ya təşkilati əsaslar mövcud olduqda işçilər işdən azad oluna bilər.

Əmək müqaviləsi üzrə işəgötürənin müvafiq hüquq və vəzifələri yeni işəgötürənə keçir.

23.3.3. İşdən əsassız çıxarıldıqda işçilərin hüquqlarının müdafiə olunması

İşçilərlə bağlanmış əmək müqaviləsi qanuni əsaslara görə pozula bilər. Başqa sözlə, işçilər işdən qanunsuz - əsassız çıxarıla bilməzlər. Bu, əmək-hüquq pozuntusu hesab edilir.

Bununla yanaşı, müəyyən hallarda işçilər əsassız olaraq, qeyri-qanuni yola öz işindən çıxanırlar, azad edirlər. Təbii ki, bu kimi məqamlarda işçilərin hüquq və mənafeyi müdafiə olunmalıdır. Axı, əsassız işdən çıxarıldıqda hər bir işçi **müdafiə hüququ** ilə təmin edilməlidir. Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasının 30-cü maddəsində deyilir ki, hər bir işçi əsassız işdən çıxarıldıqda Avropa İttifaqı hüququna, milli qanunvericiliyə və praktikaya uyğun olaraq, müdafiə olunmaq hüququna malikdir.

Əsassız işdən çıxarıldıqda işçilərin hüquqlarının müdafiə olunması Avropa əmək hüququ ilə tənzimlənən məsələlər sırasına daxildir. Avropa əmək hüququ bu məsələnin hüquqi tənzimlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Axı, işçiləri əsassız işdən çıxarma cəmiyyətdə sabitliyin pozulmasına səbəb ola və mənfi sosial nəticələrin baş verməsinə gətirib çıxara bilər. Bunlara yol verməmək və onların qarşısını almaq üçün Avropa İttifaqında əsassız işdən çıxarıma hallarında işçilərin hüquqlarının müdafiə olunması mexanizmləri (hüquqi mexanizmlər) işlənib hazırlanmışdır. Belə mexanizmlər **20.07.1998-ci il tarixli 9859EC nömrəli direktivdə** nəzərdə tutulmuşdur. ' Həmin normativ akt kadr ştatlarının ixtisana aid üzv-dövlətlərin qanunvericiliyinin yaxınlaşdırılması haqqındadır; o, əsassız işdən çıxarıma hallarında işçilərin hüquqlarının müdafiəsinə həsr edilmişdir.

Bəzən, işəgötürən, hər şeydən əvvəl, kollektiv ixtisar etməklə işçiləri əsassız işdən çıxarırlar. Belə hallara həm də Avropa İttifaqında rast gəlinir. Sözügedən direktiv də məhz Avropa İttifaqında kollektiv ixtisardan işçilərin müdafiə olunmasına yönəlmişdir. Burada kollektiv ixtisara anlayış verilir. **Kollektiv ixtisar** dedikdə işəgötürən tərəfindən bir və ya bir neçə əsasla görə işçilərin işdən elə azad olunması başa düşülür ki, bu, fərdi

' URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

olaraq, konkret şəxsə aid edilmir. Bu şərtlə ki, ixtisar olunan iş yerlərinin sayı aşağıdakılar kimi olsun:

1) **30 günlük dövr ərzində ixtisar olunma zamanı:**

- işçilərinin sayı 20-dən 100-ə qədər olan müəssisələrdə - ən azı 10 iş yeri;
- işçilərinin sayı 100-dən 300-ə qədər olan müəssisələrdə - ən azı 10% iş yeri;

2) **90 günlük dövr ərzində ixtisar zamanı:**

- ən azı 20 iş yeri (işçilərin müvafiq sayına uyğun).

23.3.4. İş və istirahət vaxtı

Avropa əmək hüququ həm də iş və istirahət vaxtları kimi vacib məsələləri tənzimləyir. Bu məsələlərin vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, işçilər öz əmək funksiyasını məhz iş vaxtı ərzində yerinə yetirir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, **iş vaxtı** işçinin üzərinə düşən vəzifələrin - əmək vəzifələrinin icra olunduğu müddətdir. Hər bir **işçinin hüququ** vardır ki, iş vaxtı müddətinin maksimum dərəcədə məhdudlaşdırılmasını tələb etsin.

Hər bir işçinin həm də **istirahət hüququ** vardır. Bu hüquqdan istifadə edərək işçilər dincəlir, əmək prosesinin həyata keçirilməsi və əmək funksiyasının yerinə yetirilməsi zamanı sərf olunan enerjini (iş qabiliyyətini) bərpa edirlər. İşçi ona verilmiş istirahət hüququnu müəyyən müddət ərzində həyata keçirir ki, belə müddət **istirahət vaxtı** adlanır.

Avropa əmək hüququnun tərkibinə daxil olan hüquq normalarının bir qismi iş və istirahət vaxtlarının tənzimlənməsinə həsr edilmişdir; həmin normaların sistemi **iş və istirahət vaxtı hüquq institutu** adlanır. Öz sosial siyasətini həyata keçirən zaman Avropa İttifaqı bu instituta xüsusi diqqət yetirir. İş və istirahət vaxtı hüquq institutu Avropa əmək hüququnun əsas institutlarından biri hesab edilir.

Avropa İttifaqı bir neçə normativ akt qəbul etmişdir ki, həmin aktlar iş və istirahət vaxtı institutunun əsas mənbəyi hesab edilir; bu aktlarda iş və istirahət vaxtını tənzimləyən vacib normalar nəzərdə tutulmuşdur. Söhbət, ilk növbədə Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 04.11.2003-cü il tarixli 2003/88/EC nömrəli direktivindən gedir. Həmin normativ akt rəsmən belə adlanır: «İş vaxtının təşkilinin bəzi aspektləri haqqında» direktiv.

Sözgedən direktivdə iş və istirahət vaxtına anlayış verilir, Avropa İttifaqının bütün ərazisində onlara aid minimum tələblər müəyyənləşdirilir.

Direktivə görə, **iş vaxtı** dedikdə elə bir zaman dövrü başa düşülür ki, bu dövr ərzində işçi işgötürənin sərəncamında olmaqla və milli qanunvericiliyə və (və ya) praktikaya uyğun olaraq, öz fəaliyyətini həyata keçirməklə və ya vəzifəsini yerinə yetirməklə işləyir. İş vaxtı ilə əhatə olunmayan istənilən zaman dövrü isə **istirahət vaxtı** adlanır.

Sözügədən direktivin 6-cı maddəsi həftəlik iş vaxtının tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu maddəyə görə, Avropa İttifaqının bütün ərazisində **həftəlik iş vaxtı** 48 saatdan çox olmamalıdır. Həm də **gündəlik istirahət vaxtı** müəyyən edilir. Belə ki, işçi gündə 11 saat istirahət etməlidir.

Direktivin 5-ci maddəsi yeddigünlük iş həftəsi haqqındadır. Həmin maddəyə görə, işçi yeddigünlük iş həftəsində 24 saat fasiləsiz istirahətdən istifadə etməlidir.

İşçilər üçün **gündəlik istirahət vaxtı** müəyyən edilmişdir. Sözügədən direktivin 3-cü maddəsi məhz bu məsələyə həsr edilmişdir. Həmin maddəyə görə, gündəlik istirahət vaxtı 11 saatdan az olmamalıdır. Əgər iş günü fasiləsiz 6 saatdan çox olarsa, işçi istirahət etmək (fasilə) hüququna malikdir (direktivin 4-cü maddəsi).

Avropa İttifaqında işçilər təkcə gündəlik və həftəlik istirahət vaxtları ilə təmin olunurlar; onlar həm də **illik ödənişli məzuniyyətdən** istifadə edə bilərlər. Sözügədən direktivin 7-ci maddəsi məhz illik ödənişli məzuniyyətin müddətinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Həmin maddəyə görə, illik ödənişli məzuniyyətin müddəti dörd həftədən az olmamalıdır.

İş prosesi həm də **gecə vaxtı** həyata keçirilir. Sözügədən direktiv gecə vaxtı görülən **işin müddəti** məsələsini də tənzimləyir. Gecə vaxtı 7 saatdan az olmamalıdır; o, milli qanunvericiliyə uyğun qaydada müəyyənləşdirilir. İstənilən halda, gecə vaxtı gecə yansından səhər saat 5-ə kimi olan dövrü əhatə etməlidir. Gecə vaxtı iş müddəti 24 saatlıq dövrdə 8 saatdan çox olmamalıdır.

Direktivin müəyyən etdiyi normalar mütləq xarakter daşımır. Belə ki, üzv-dövlətlərin milli əmək qanunvericiliyi, habelə kollektiv sazişlə işçilər üçün daha əlverişli iş və istirahət vaxtı müəyyənləşdirilə bilər.

Avropa İttifaqında işçilərə **uşağa qulluğa görə məzuniyyət** də verilir. Uşağa qulluğa görə məzuniyyət 1995-ci ildə UNICE, CEEP və ETUC kimi üç qurum' arasında bağlanmış çərçivə sazişi ilə tənzimlənir. Həmin saziş barədə Avropa İttifaqı Şurası 03.07.1996-cı il tarixli 9634EC nömrəli direktiv (Uşağa qulluğa görə məzuniyyət barədə çərçivə sazişi) qəbul etmişdir; çərçivə sazişi həmin direktivin əlavəsi hesab olunur.[^]

Çərçivə qərarına görə, sözügədən məzuniyyət növündən əmək müqaviləsi ilə işləyən həm kişilər, həm də qadınlar istifadə edə bilərlər, bu şərtlə ki, onların 8 yaşına çatmamış uşağı olsun. Söhbət həm valideynlərdən doğulan, həm də övladlığa götürülən uşaqlardan gedir. Məsələn, valideynlər övladlığa uşaq götürürlər; övladlığa götürülən uşaq 8 yaşına çatana kimi övladlığa götürən şəxslər (kişi və ya qadın) uşağa qulluğa görə məzuniyyətdən istifadə edə bilər.

[^] UNICE - Avropa Sənaye İttifaqı; CEEP - Avropa Dövlət Müəssisələri Mərkəzi; ETUC - Avropa Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası.

URL;<http://www.eur-lex.europa.eu>

Çərçivə qərarında uşağa qulluğa görə məzuniyyətin müddəti də müəyyən edilmişdir. Belə ki, uşağa görə məzuniyyətin müddəti üç aydan az olmamalıdır. Məzuniyyətdə olduğu müddət ərzində işçinin işdən çıxarılmasına yol verilmir. Məzuniyyət başa çatdıqda isə işçi eyni və ya ekvivalent işlə təmin edilməlidir.

Uşağa qulluğa görə məzuniyyət verilməsi ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsində **kollektiv sazişlər** vacib rol oynayır. Belə məzuniyyətin verilməsi ilə bağlı olaraq, yaranan münasibətlərin müfəssəl şəkildə tənzimlənməsi məhz kollektiv sazişlərin vasitəsilə həyata keçirilir. Kollektiv sazişlərdə, xüsusən, məzuniyyətin verilməsinə aid olan şərtlər əhatəli və tam şəkildə müəyyən edilir; onlar normativ xarakterli sənədlərdir.

Avropa İttifaqında iş və istirahət vaxtının tənzimlənməsində **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyası** da (2000-ci il) vacib rol oynayır. Xartiyanın 31-ci maddəsinin 2-ci bəndi işçilərin iş və istirahət vaxtına aid mühüm əhəmiyyət kəsb edən müvafiq göstərişlər ifadə edir. Burada deyilir ki, hər bir işçinin iş vaxtının maksimum dərəcədə məhdudlaşdırılması tələb etmək hüququ vardır; işçilər həm də istirahət hüququna malikdirlər ki, bu hüquqa gündəlik və həftəlik istirahət vaxtı, habelə illik ödənişli məzuniyyət daxildir.

23.3.5. Əməyin mühafizəsi

Avropa əmək hüququ bir neçə hüquq institutundan ibarətdir; əməyin mühafizəsi hüquq institutu onlardan biridir.

Avropa əmək hüququ ilə əməyin mühafizəsi kimi vacib məsələ də tənzimlənilir. Avropa əmək hüququnun ibarət olduğu normalann bir hissəsi məhz əməyin mühafizəsinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu isə təsadüfi xarakter daşmır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, əməyin mühafizəsinin təmin edilməsi Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi sosial siyasətin vacib istiqamətlərindən biri sayılır.

Avropa əmək hüququnda elə hüquq normalan mövcuddur ki, həmin normalar əməyin mühafizəsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir; belə hüquq normalanmn məcmusuna **əməyin mühafizəsi hüquq institutu** deyilir. Bu institut Avropa əmək hüququnun əsas institutlarından biri sayılır.

Avropa əmək hüququnda əməyin mühafizəsi təkə institut mənasında işlədilmir. Avropa əmək hüququnda əməyin mühafizəsi həm də **mexanizm** mənasında başa düşülür. Elə bir mexanizm ki, həmin mexanizmin vasitəsi ilə əmək fəaliyyəti prosesində işçilərin həm həyatının, həm də sağlamlığının təhlükəsizliyi təmin olunur.

Əməyin mühafizəsi dedikdə əmək fəaliyyəti prosesində işçilərin həyat və sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin edən mexanizm başa düşülür. Mexanizm mənasında əməyin mühafizəsi geniş anlayışdır. Belə ki, bu anlayışa həm hüquqi, həm sosial-iqtisadi, həm sanitariya-gigiyenik, həm müalicə-profilaktik, həm bərpa (reabilitasiya), həm də digər tədbirlər daxildir.

Əməyin mühafizəsi hüquq institutuna daxil olan normalar, hər şeydən əvvəl, **direktivlərdə** ifadə edilir. Söhbət əməyin mühafizəsi sahəsində qəbul edilən direktivlərdən gedir. Həmin direktivlər istehsalatda və onun ayrı-ayrı sahələrində (atom, metallurgiya və digər sənaye sahələrində) vahid minimum tələblər müəyyənləşdirir ki, həmin tələblər işçilərin müxtəlif istehsal risklərindən müdafiə olunmasına yönəlmişdir.

Avropa İttifaqı Şurasının **12.06.1989-cu il tarixli 89391EEC nömrəli direktivi** əməyin mühafizəsi hüquq institutunun əsas mənbələrindən biridir. Bu normativ akt işçilərin təhlükəsizliyinin və sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına yardım edən müvafiq tədbirlərin görülməsi haqqındadır. Çərçivə xarakterli sənəd olan həmin direktiv **işçilərin sağlamlığının və əməyin qorunmasına (mühafizəsinə) aid üç hüquqi prinsip** müəyyənləşdirir, formulə edir.

Sözügədən direktivdə formulə edilən **birinci hüquqi prinsip** bundan ibarətdir ki, əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində **işçilərin sağlamlığı və təhlükəsizliyi işəgötürən tərəfindən təmin edilməlidir**.

İşəgötürən, hər şeydən əvvəl, işçilərə müəssisənin avadanlıqları ilə necə davranmaq qaydalarını öyrətməlidir. Bundan ötrü müvafiq təlimatlar hazırlanmalı və xüsusi kurslar təşkil olunmalıdır ki, onların vasitəsi ilə işçilər məlumatlandırılmalıdır.

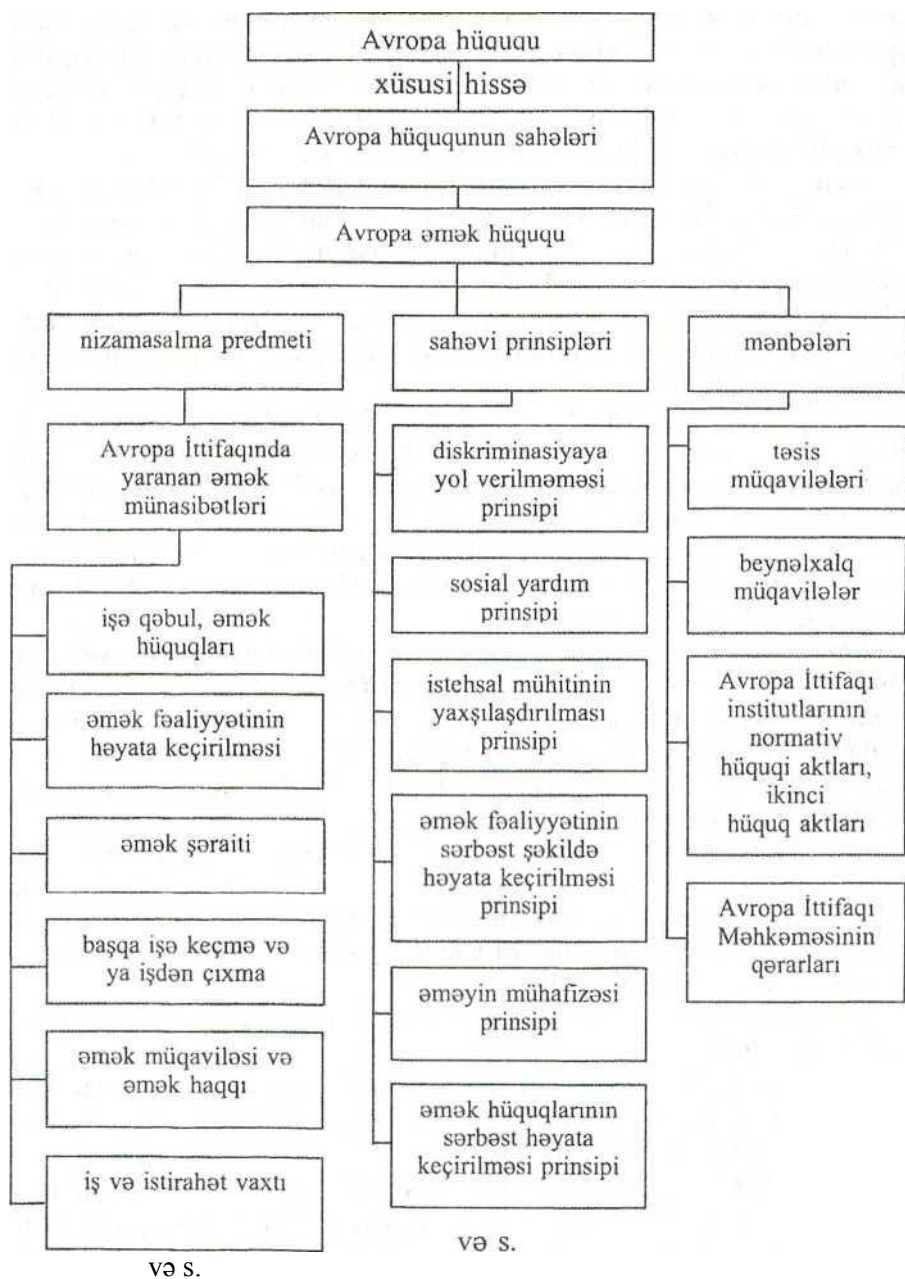
Sözügədən direktivdə formulə edilən **ikinci hüquqi prinsip** bundan ibarətdir ki, hər bir işçinin **öz sağlamlığını və təhlükəsizliyini təmin etməyə borclu olmasından ibarətdir**. Onlar, ilk növbədə, təhlükəsizlik haqqında qəbul edilmiş təlimatlara əməl etməli, habelə texniki vasitələrdən istifadə qaydalarına riayət etməlidirlər; hər bir işçi həm də başqa işçilərin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yardım etməlidir.

Qarşısalmaz qüvvə nəticəsində işçilərin sağlamlığına zərər vurularsa, **işəgötürən məsuliyyət daşır**. Bu, sözügədən direktivlə formulə edilən **üçüncü hüquqi prinsipdir**. Bu prinsipə görə, işçilərə qarşısalmaz qüvvə nəticəsində zərər vurularsa, işəgötürən vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyə borclu deyildir.

Bundan başqa, əməyin mühafizəsi sahəsində aşağıdakı **direktivlər** qəbul edilmişdir:

- 30.11.1989-cu il tarixli 89654EEC nömrəli direktiv (bu direktiv iş yerlərinin təhlükəsizliyinə və gigiyenasına aid minimum tələblər müəyyənləşdirir);
- 9285EEC nömrəli direktiv (19.10.1992-ci il tarixdə qəbul edilən həmin direktiv hamilə, habelə yenicə uşağ doğmuş qadınların sağlamlıq və təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması haqqındadır; burada hamiləliyə və doğuma görə qadınlara verilən məzuniyyətin müddəti müəyyən edilir; məzuniyyət minimum 14 həftə olmalıdır);
- 22.06.1994-cü il tarixli 9433EC nömrəli direktiv (bu direktiv iş yerlərində gənclərin əməyinin mühafizəsinə həsr edilmişdir).

XXIII FƏSİL UZRƏ SXEM

**XXIII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Qasımov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. Bakı, 2007, 560 s.
2. Бекяшев Д.К. Международное трудовое право. Учебник. М., 2008,
3. Кашкин Ю.С. Трудовое право Европейского Союза. Учебное пособие. М., 2009, 304 с.
4. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. 16).
5. Трудове и социальное право Европейского Союза: документы и материалы. М., 2005, 98 с.

XXIV FƏSİL. AVROPA İNSAN HÜQUQLARI HÜQUQU

24.1. İnsan hüquqları və Avropa hüquq sistemi

24.1.1. İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi Avropa hüququnun əsas məsələlərindən biri kimi

Hər şeydən əvvəl, «insan hüquqları» anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirək. «İnsan hüquqları» müasir dövrdə elmi dövriyyədə¹, kütləvi informasiya vasitələrində² və praktikada işlədilən termdir. Belə ki, Avropa İttifaqının təməl dəyərlərindən biri kimi məhz «insan hüquqları» ifadəsi işlədilir; Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasında da bu ifadənin işlədilməsinə rast gəlinir; Demokratiya və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Təşəbbüsü - EIDHR qurumu yaradılmışdır; Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi mövcuddur³ bəzi ölkələrdə İnsan Hüquqları Nazirliyi fəaliyyət göstərir⁴* və s.

İnsan fəlsəfi anlayışdır. Materialist fəlsəfə insana bioloji sosial varlıq kimi baxır. O, ictimai münasibətlərin iştirakçısıdır, həm də hüquq subyektidir. «İnsan» anlayışının məna yükü isə fəlsəfi planda bütün fiziki şəxsləri (vətəndaşları, şəxsiyyət kateqoriyasını, vətəndaşlığı olmayan şəxsləri, əcnəbiləri və s. fərdləri) əhatə edir. Başqa sözlə, bütün fiziki şəxslər insan kateqoriyasına aiddir. Ona görə də, özündə həm insanlara, həm də vətəndaşlara xas olan hüquqi imkanlar (hüquq və azadlıqları) ehtiva edən ümumiləşdirilmiş «insan hüquqları» termininin işlədilməsinə üstünlük veririk. Bu anlayışla bütövlükdə insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları⁵ əhatə olunur. Deməli, «insan hüquqları» dedikdə, həm insan hüquq və azadlıqları, həm də vətəndaş hüquq və azadlıqlarını əhatə edən hüquqi imkanların məcmusu başa düşülür.

insan hüquqlarının məzmunca nədən ibarət olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bütün ölkələrin konstitusiyaları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası belə hüquqi imkanlar iki növə

¹ Məsələn, bax: Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, 506 s.; Ajdllioğlu T. İnsan haklarının qorunması alanında uluslararası temel belgeler. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995, 145 s.; Taşkəşən M. İnsan hakları. Ankara, 2006, 235 s.; Саидов А.Х. Международное право прав человека. М., Академический правовой университет, 2002, 197 с.

² VƏ B.

³ URL:<http://www.xalqgazeti.com> (20.09.2014-ъц ил).

⁴ иКБ:БПр://тлџ.ееаз.енгора/ен

URL:<http://www.xalqgazeti.com> (12.08.2014-ъц ил).

⁵ «İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları» anlayışı Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik məsivində də işlədilir. Bu bərdə bax: məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009, maddə 71; Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, 2013, maddə 2; Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı, 2013, maddə 5; Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, 2013, maddə 1; Polis haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2013, maddə 5 və s.

(qrupa) bölür:' vətəndaş hüquq və azadlıqları, insan hüquq və azadlıqları. **Vətəndaş hüquq və azadlıqları** hər bir fiziki şəxsin öz vətəndaşlığından, dövlətə olan mənsubiyyətindən asılı olaraq, malik olduğu hüquqi imkanlardır. Məsələn, seçki hüququ, birləşmək hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, sərbəst toplaşmaq azadlığı və s. vətəndaş hüquq və azadlıqları sırasına aid olunur. Öz vətəndaşlarını bu kimi hüquq və azadlıqlarla təmin etmək dövlətin istəyindən asılıdır. Belə ki, müəyyən bir dövlət öz vətəndaşlarına seçki hüququ və digər vətəndaş hüquq və azadlıqları verə bilər. Başqa bir dövlət isə öz vətəndaşlarının belə hüquq və azadlıqlara malik olma imkanını məhdudlaşdırma və ya onları belə imkandan məhrum edə bilər. Bu baxımdan, vətəndaş hüquq və azadlıqları **süni hüquqlar** hesab edilir.

İnsan hüquq və azadlıqlarına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bütün fiziki şəxslərin hansı dövlətə mənsubiyyətindən, yəni vətəndaşlığından asılı olmayaraq, doğulduğu gündən malik olduqları hüquqi imkanlara insan hüquq və azadlıqları deyilir. Vətəndaş hüquq və azadlıqlarından fərqli olaraq, fiziki şəxslərin insan hüquq və azadlıqlarına malik olması onların vətəndaşlığı ilə bağlı deyildir. Qeyd etdiyimiz kimi, fiziki şəxslərin vətəndaş hüquq və azadlıqlarına malik olması isə onların hansı dövlətin vətəndaşı olmasından asılıdır. Yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət hüququ və s. insan hüquq və azadlıqları sırasına aiddir. Beləliklə, hər bir vətəndaş hamılıqla tanınmış hüquq və azadlıqlardan başqa, mənsub olduğu dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlara da malikdir.

Göründüyü kimi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məcmusu bütövlükdə **insan hüquqlarının sistemini** yaradır. Bu sistem şərti olaraq iki blok hüquqi imkanlardan ibarətdir: birinci blok insan hüquq və azadlıqları, ikinci blok isə vətəndaş hüquq və azadlıqları ehtiva edir.

Fiziki şəxslər, necə deyirlər, doğulduğu andan «avtomatik surətdə» insan hüquqlarına malik olurlar. Bu baxımdan, onlar **təbii və anadangəlmə hüquqlar sayılır**. İnsan hüquqları arasında elə hüquqlar (məsələn, azadlıq hüququ, yaşamaq hüququ) vardır ki, onları nə başqa şəxslərə vermək, nə də özgəninkiləşdirmək olar. Bu nöqteyi-nəzərdən, insan hüquqları **özgəninkiləşdirilməz hüquqlardır**.

İnsan hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə (söhbət hüquqi cəhətdən qorunmadan və müdafiədən gedir) dünyada mövcud olan bütün hüquq sistemləri prioritet əhəmiyyət verir.⁴ Bu, aydın məsələdir. Hüquq sistemlərindən biri olan beynəlxalq hüquq bir sıra vacib məsələni özünün nizaməsalma predmetinə daxil edir ki, insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi həmin məsələlərdən biridir; onun vasitəsi ilə insan hüquqları-

⁴ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, s.119-136; Allahverdiyev S.S. Konstitusiyə və hüququn əsasları. Dərslük. 7 nəşr. Bakı, 2011, s.32; Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı, 2001, s. 64-6.6 və b.

[^] *İnsan hüquqları barədə daha ətraflı*: Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, 506 s.

nm (hüquq və azadlıqları) **beynəlxalq səviyyədə qorunması və müdafiəsi** həyata keçirilir. Başqa sözlə, sözügedən hüquq sistemi beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarını qoruyur və müdafiə edir. Bunun üçün, yəni beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarını qorumaq və müdafiə etməkdən ötrü beynəlxalq hüququn tərkibində ayrıca müstəqil hüquq sahəsi formalaşmışdır; o, beynəlxalq hüquq dərslərlərində müxtəlif adlarla ifadə olunur: «insan hüququ»¹, «beynəlxalq humanitar hüquq»², «beynəlxalq insan hüquqları hüququ»³ və digərləri.⁴ Bəzi müəlliflər «beynəlxalq insan hüquqları hüququ», digərləri isə «beynəlxalq humanitar hüquq» termininin işlədilməsinə üstünlük verirlər. Son zamanlar beynəlxalq hüququn sözügedən sahəsini ifadə etmək üçün «beynəlxalq humanitar hüquq» terminindən istifadə edilməsi təklif olunur.⁵ Hesab edirik ki, «beynəlxalq humanitar hüquq» termininin işlədilməsi bir sıra vacib sənədlərdə (BMT Nizamnaməsində və ATƏT-in aktlarında) istifadə olunan «humanitar» ifadəsinə uyğun gəlir.

Beynəlxalq humanitar hüquq dedikdə, insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığı tənzimləyən hüquq normalının sistemi başa düşülür. Dövlətlərarası əməkdaşlıq müxtəlif sahələrdə (iqtisadi, xarici əlaqələr, cinayətkarlıqla mübarizə və s.) həyata keçirilir. İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi həmin sahələrdən biridir. Dövlətlərarası əməkdaşlığın bu sahəsinə uyğun olaraq, beynəlxalq humanitar hüquq kimi müstəqil hüquq qurumu (hüquq sahəsi) formalaşmışdır. Lakin «beynəlxalq humanitar hüquq» ifadəsinin əvəzinə gələcəkdə «beynəlxalq insan hüquqları hüququ» ifadəsinin işlədilməsi məntiqliq- uyğun olmaqla daha real və məqsədmüvafiq təsəvvür edilir.

İnsan hüquqlarının **milli (dövlətdaxili) səviyyədə qorunmasına və müdafiəsinə** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bundan ötrü ayrı-ayrı dövlətlərin milli (daxili) hüquq sistemləri tərkibində müstəqil hüquq sahəsi formalaşmamışdır. İnsan hüquqları (hüquq və azadlıqlar) milli (dövlətdaxili) səviyyədə ayrı-ayrı hüquq sahələri vasitəsi ilə qorunur və müdafiə edilir. Bu məsələdə konstitusiyaya hüququnun rolu və əhəmiyyəti xüsusilə qeyd edilməlidir. İnsan hüquqlarını qorumaq və müdafiə etmək bu hüquq sahəsinin əsas funksiyalarından biridir. İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi həm də mülki hüququn köməyi ilə həyata keçirilir. Bundan ötrü mülki hüquq tərkibində ayrıca yanmsahə formalaşmışdır ki, həmin yanmsahə «şəxsi qeyri-əmlak hüququ» adlanır. Bu yanmsahə vasitəsi ilə

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, С.319.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, С.458.

³ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с. 303.

Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 198.

⁴ Тиунов О.И. Международное гуманитарное право. М., 1999, с.148.

insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının ayrı-ayrı növləri tənzimlənir.' İnsan hüquqlarının milli səviyyədə qorunmasında və müdafiəsində cinayət hüququ da iştirak edir; o, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını cinayətkar qəsdlərdən qoruyur. İnsan hüquqlarına qəsd olunduqda isə cinayət hüququ onları müdafiə edir. İnsan hüquqlarının milli səviyyədə eyni zamana hüququn digər sahələri vasitəsi ilə də qorunur və tənzimlənir.

Avropa hüquq sisteminə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu hüquq sistemi insan hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə təməl dəyərlərdən biri kimi prioritet əhəmiyyət verir. Əgər diqqət yetirsək görərik ki, insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi Avropa hüququnun əsas məsələlərindən biri sayılır. Təsəffü deyil ki, Avropa hüququ insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi kimi vacib prinsipdən çıxış edir. Həmin prinsip bu gün Avropa hüququ üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və onun əsasını təşkil edən başlıca prinsip kimi tanınır. Avropa İttifaqının bütün institut, orqan və təşkilatları öz fəaliyyətlərində məhz bu prinsipə əsaslanır. Onun Avropa hüququ, habelə Avropa İttifaqının bütün institut, orqan və təşkilatlarının fəaliyyəti üçün əsas olması Avropa İttifaqının təsis müqavilələrində aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

Avropa Birliyi (indiki Avropa İttifaqı) əvvəllər öz diqqətini yalnız iqtisadi inteqrasiya məsələlərinin həllinə yönəlmişdi. Sonralar məlum oldu ki, Avropa Birliyində insan hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Nəticədə insan hüquqlarının və əsas azadlıqların qorunması və müdafiəsi Avropa hüququnun başlıca məsələsi kimi tanındı və bu məsələnin tənzimlənməsinə aid müvafiq normalar Avropa hüququnun aynımaz tərkib hissəsi oldu. Avropa İttifaqı Məhkəməsi, sonralar Avropa İttifaqının siyasi institutları insan hüquqlarının qorunmasına və müdafiəsinə Avropa İttifaqının əsas prinsipi kimi xarakter verdilər, onu Avropa hüququnun təməli və özəyinə çevirdilər və Avropa İttifaqının baza dəyərləri sırasına daxil etdilər.

24.1.2. Avropa insan hüquqları hüququ anlayışı

Avropa İttifaqında yaranan ictimai münasibətlər müxtəlif məsələlər barəsində yaranır. Belə ki, ticarət sahəsində ticarət münasibətləri, vergi sahəsində vergi münasibətləri, gömrük sahəsində gömrük münasibətləri, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri ilə əlaqədar əqli mülkiyyət münasibətləri, antiinhisar məsələsi barədə rəqabət münasibətləri və s. əmələ gəlir.

Avropa İttifaqında ictimai münasibətlər həm də insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi ilə bağlı olaraq yaranır. Sözsüz, həmin münasibətlər müvafiq hüquq normalarının köməyi və vasitəsi ilə tənzimlənir. Belə normaların sistemi Avropa insan hüquqlarının hüququ adlanır. Bu normalar təkcə insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir; onlar digər tərəfdən in

san hüquqlarının qorunmasına xidmət edir. İnsan hüquqlarının qorunmasından yalnız o halda söhbət gedə bilər ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqların pozulmamış olsun. İnsan hüquqlarının qorunması onların pozulmamış vəziyyətdə təmin edilməsi deməkdir. Eyni zamanda, həm də əgər insan hüquqları pozularsa, onlar müdafiə olunur. Buna görə də insan hüquqlarının pozulduqda onların müdafiə olunması həyata keçirilir.

Avropa insan hüquqları hüququ dedikdə Avropa İttifaqında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması və müdafiəsi ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Həmin normaların köməyi və vasitəsi ilə Avropa İttifaqında insan hüquqları həm qorunur, həm də müdafiə olunur. Sözügedən hüquq sahəsinin, necə deyirlər, «işi» təkcə bununla bitmir; o, həm də vətəndaşların cəmiyyətdə davranış standartlarını, habelə şəxsiyyətlə dövlət hakimiyyət orqanları, o cümlədən Avropa İttifaqı institutları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin prinsiplərini müəyyənləşdirir.

Avropa insan hüquqları hüququ Avropa hüququnun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu zaman, təbii ki, ortaya belə bir sual çıxır: Avropa hüququnun tərkib hissəsi kimi Avropa insan hüquqları hüququ hansı statusa malikdir? Başqa sözlə, o, Avropa hüquq sisteminin tərkibinə hansı statusla daxildir? Söhbət, aydın məsələdir ki, hüquq sistemində Avropa insan hüquqları hüququnun mövqeyinin müəyyənləşdirilməsindən gedir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Avropa hüququnun sözügedən tərkib hissəsi barədə müəlliflər eyni fikir söyləməzlər. Belə ki, bu məsələyə münasibətdə müəlliflərin mövqeləri bir-birindən fərqlənir. Rusiya Federasiyasında Avropa hüququna dair yazılan dərslərin birində sözügedən hüquqi qurum «İnsan və vətəndaşın hüquqi vəziyyətinin əsaslan institutu» anlayışı ilə əhatə olunur; burada o, institut hesab edilir. Digər tərəfdən, həmin dərslərdə sözügedən hüquqi quruma Avropa İttifaqı hüquq sisteminin müstəqil komponentlərindən biri kimi baxılır.

Avropa hüququna dair yazılan digər dərslərdə barəsində danışdığımız hüquqi qurum «İnsan hüquqlarının müdafiəsinin hüquqi təminatı» adlanır.¹ Lakin burada onun Avropa hüquq sistemində hansı yeri tutması sualına cavab verilmir. Başqa sözlə, həmin dərslərdə sözügedən hüquqi qurumun statusuna toxunulmur. Avropa insan hüquqları hüququnun Avropa hüquq sistemində hansı yeri tutması məsələsinə bu cür yanaşma ilə çətin ki, razılaşmaq olar. Əgər müəlliflər Avropa hüquq sisteminin tərkibində Avropa insan hüquqları hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsinin formalaşması barədə fikir söyləsəydilər, tərəddüd etmədən onunla razılaşmaq mümkün olardı.

Doğrudan da, Avropa İttifaqında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması və müdafiəsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemini «Avropa insan hüquqları hüqu-

¹ **Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.428. ■**
Европейское право. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.284.

qu» adı altında müstəqil hüquq sahəsi kimi tanımaq inandınıcı və ağlabatan olub, həqiqətə uyğundur. Axı, həmin münasibətlər kifayət qədər aktual olub, Avropa döyərlərinin əsasını təşkil edir. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqında insan hüquqlarınm qorunması və müdafiəsi ilə bağlı münasibətlər, təbii ki, Avropa hüququnun bu və ya digər sahəsi ilə tənziqlənməlidir. Həmin münasibətləri tənziqləyən sahə rolunda məhz Avropa insan hüquqları hüququ çıxış edir. Hesab edirik ki, onun Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi tanınması üçün lazım olan bütün zəruri meyarlar mövcuddur. İlk növbədə, qeyd etmək vacibdir ki, Avropa insan hüquqlar hüququnun özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır.

Avropa insan hüquqları hüququna verdiyimiz anlayışdan bəlli olur ki, **O**, Avropa İttifaqında **insan hüquqlarınm qorunması və müdafiəsi ilə bağlı yaranan münasibətləri** tənziqləyir. Məhz həmin münasibətlər Avropa insan hüquqlar hüququnun **nizamasalma predmetini** təşkil edir. Avropa İttifaqında belə münasibətlərin yaranması və mövcud olması isə əsas meyar rolunu oynayaraq, Avropa insan hüquqlar hüququnun müstəqil sahə kimi aynımasını şərtləndirir. Həm də qeyd etməliyik ki, həmin sahə insan hüquqlarını geniş mənada işlədir. Məlum olduğu kimi, insan hüquqları iki mənada başa düşülür: məhdud mənada, geniş mənada. **Məhdud mənada insan hüquqları** dedikdə insan hüquq və azadlıqları anlaşılır. **Geniş mənada insan hüquqları** isə həm insan (təbii hüquqlar), həm də vətəndaş hüquq və azadlıqlar (süni hüquqlar) deməkdir. Geniş mənada insan hüquqlarına həm şəxsi, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni hüquq və azadlıqlar aiddir. Deməli, Avropa hüququnda **«insan hüquqları» anlayışı** geniş mənada işlədilərkə özündə həm insan, həm də vətəndaş hüquq və azadlıqların ehtiva edir.

«Hüquqlar» və «azadlıqlar» kimi anlayışların nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, həmin anlayışlar arasında elə bir mütləq hədd qoyulmur və onlar bir-birindən prinsipial surətdə fərqləndirilmir. Sadəcə olaraq, müəyyən hüquqi imkana münasibətdə «hüquq», digərinə münasibətdə isə «azadlıq» anlayışı işlədir. Məsələn, seçki hüquqi imkanına münasibətdə «hüquq» (seçki hüququ), sərbəst toplaşmaq hüquqi imkanına münasibətdə «azadlıq» (sərbəst toplaşmaq azadlığı) terminindən istifadə olunur.

Elə hüquq və azadlıqlar da vardır ki, onları birmənalı şəkildə vətəndaş (siyasi) və ya insan hüquqlarına (azadlıqlara) aid etmək mümkün olmur. Məsələn, sərbəst toplaşmaq azadlığı vətəndaş (siyasi) hüquq və azadlıqların aiddir, çünki bu hüquqdan Avropa İttifaqı vətəndaşları istifadə edirlər. Lakin hər bir şəxs (hamı və ya hər kəs) həmin hüquqa malikdir. Deməli, o, prinsip etibar ilə, insan hüququ kimi çıxış edir.

İnsan hüquqlar hüququ iki mənada işlədir: subyektiv mənada, obyektiv mənada. **Subyektiv mənada** insan hüquqlar hüququ dedikdə fiziki şəxslərin malik olduqlar subyektiv hüquq və azadlıqlar (hüquqi imkanlar) başa düşülür. **Obyektiv mənada** insan hüquqlar hüququ fiziki şəxslərin malik olduqlar subyektiv hüquq və azadlıqları tənziqləyən (qoruyan və

müdafiə edən) hüquq normalalarının sistemi kimi başa düşülür. Biz yuxanda Avropa insan hüquqları hüququna məhz obyektiv mənada (hüquq normalalarının sistemi mənasında) anlayış verdik.

Avropa hüquq sistemində Avropa insan hüquqları hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşmasını şərtləndirən digər meyar bundan ibarətdir ki, insan hüquqlarına dair **hüquq normaları kifayət qədər olmalıdır**. Bu normalaların köməyi ilə Avropa İttifaqında insan hüquqlarının hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Məhz onların vasitəsi ilə Avropa İttifaqında insan hüquqları qorunur, müdafiə olunur. Bu kimi hüquq normalaları məcmu halında birləşərək, Avropa insan hüquqları hüququnu formalaşdırmışdır. Axı, Avropa insan hüquqları hüququnu müstəqil hüquq sahəsi kimi ayn-ayn, müxtəlif və çoxsaylı hüquq normalarıdan ibarətdir. Belə normalalar zahirən bu və ya digər formada ifadə edilmişdir ki, həmin normalalar Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri adlanır.

Avropa insan hüquqları hüququnun müstəqil sahə kimi formalaşmasına həm də belə bir meyar əsas olmuşdur ki, o, bir sıra **özünəxas sahəvi prinsiplər**ə xarakterizə edilir. Məhz özünəxas sahəvi prinsiplərə malik olması sayəsində Avropa insan hüquqları hüququnu Avropa hüququnun tərkibində müstəqil sahə kimi tanıyır.

Avropa hüququnun tərkibində müstəqil sahələrdən biri kimi Avropa insan hüquqları hüququnun təşəkkül tapması və formalaşması inandırıcı olub, obyektiv əsasla sübut edilə bilər. Nəzərdən qaçırmaq və unutmaq olmaz ki, beynəlxalq hüquq sisteminin tərkibində müxtəlif adlar altında (məsələn, beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq insan hüququ və s.) artıq belə sahə aynımışdır.

Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, Avropa insan hüquqları hüququnu Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biridir. Həm də o, Avropa hüququnun xüsusi hissəsinin tərkibinə daxil olan sahədir.

24.2. Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri, sahəvi prinsipləri və subyektləri

24.2.1. Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri

Təsis müqavilələri Avropa insan hüquqları hüququnun mənbə növlərindən biridir; onlar «Avropa İttifaqının konstitusiyası» hesab olunur. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İttifaqına dair Müqavilədən** (1992-ci il) gedir. Həmin müqavilədə insan hüquqlarına dair prinsiplər əhəmiyyətə malik olan bir sıra norma nəzərdə tutulmuşdur. Onun 2-ci maddəsi barədə xüsusilə danışmaq lazımdır. Bu maddədə Avropa İttifaqının əsaslandığı və söykəndiyi təməl dəyərlərə toxunulur ki, insan hüquqları həmin dəyərlərdən biri hesab edilir.

Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 6-cı maddəsində insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipinin hüquqi məzmunu açıqlanır. Həmin maddədə konstitusional quruluşun ümumi prinsipləri təsbit olunmuşdur ki, onlar arasında insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət etmək prinsipi vacib

lərdən biri hesab olunur. Həmin prinsipin pozulması Avropa İttifaqı Məhkəməsinə iddia vermək üçün əsasdır (46-cı maddə). Belə ki, insan hü- quqlarına və əsas azadlıqlara hörmət etmək prinsipi pozularsa, bu, Avropa İttifaqı Məhkəməsinə iddia verilməsinə səbəb ola bilər. Əgər üzv- dövlətlər analoji pozuntuya müntəzəm şəkildə (sistemik) yol verərlərsə, onlara Avropa İttifaqı Şurasının qərar ilə sanksiyalar tətbiq oluna bilər.

Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 6-cı maddəsində deyilir ki, Avropa İttifaqı 7 dekabr 2000-ci il tarixli Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasında (bundan sonra - Aİ Xartiyası) müəyyən edilmiş hüquq, azadlıq və prinsiplərə hörmət edir. Həmin maddədə İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası ilə təmin olunan əsas hüquqlara xüsusilə toxunulur.

Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyi olan təsis müqavilələrinə həm də **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə** aiddir. Bu müqavilədə şəxsiyyət üçün əhəmiyyəti olan bir sıra vacib hüquq təsbit olunmuşdur. Məsələn, sərbəst hərəkət etmək hüququ, üzv-dövlətlərin birinin ərazisində yaşayış yeri seçmək hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və digər hüquqlar.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə həm də vətəndaşlıq məsələsinə aid normalar nəzərdə tutulmuşdur; həmin normaların sistemi «Avropa İttifaqı vətəndaşlığı institutu» kimi tanınır. Bu, Avropa insan hüquqları hüququnun vacib institutlarından biridir. Həmin institutun formalaşması Avropa İttifaqına dair Müqavilə ilə bağlıdır. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin müvafiq maddəsi Avropa İttifaqı vətəndaşlığının əldə edilməsi əsaslarını müəyyənləşdirir. Həmin maddəyə görə, üzv-dövlətlərin vətəndaşlığına malik olan bütün şəxslər, avtomatik olaraq, Avropa İttifaqının vətəndaşı kimi tanınırlar.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilədə həmçinin şəxslərin bir sıra əsas hüquqları təsbit edilmişdir (məsələn, petisiya hüququ və s.). Burada həmçinin elə vacib prinsiplər müəyyən edilmişdir ki, onlar insan və vətəndaşın hüquqi vəziyyətini xarakterizə edən əsas ideyalardır.

İkinci hüquq aktları da Avropa insan hüquqları hüququnun mənbə növlərindən biridir. Söhbət Avropa İttifaqının institutları tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktlardan gedir. Belə aktlar, adətən, rəqlament və direktiv formasında qəbul edilir. Əgər rəqlament və direktivlər insan və vətəndaş hüququ və azadlıqlarının qorunmasına və müdafiəsinə həsr olunarsa, onlar Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyi sayıla bilər.

Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarları Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyi hesab edilir. Bu qərarlar eyni vaxtda həm hüquqtət- biqətmə, həm də hüquqyaratma aktları kimi çıxış edir. Məhz Avropa İttifaqı məhkəmələrinin qərarlarında, ilk dəfə olaraq, şəxslərin bir sıra ayrı- ayn hüquqları (azadlıqları) müəyyənləşdirilmiş və hüquqi cəhətdən təsbit olunmuşdur ki, onlar Avropa İttifaqına münasibətdə tətbiq edilir. Bu kimi qərarlarda həmçinin mülkiyyət hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ və digərləri öz hüquqi təsbitini tapmışdır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin rolunu bu kontekstdə xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ədalət mühakiməsini həyata keçirən həmin orqan tərəfindən şəxsiyyətin hüquqi statusunun demokratik əsaslanm müdafiəsində, hər şeydən əvvəl, əsas insan hüquqlarının Avropa İttifaqı səviyyəsində qorunmasında görülən işlər təqdirəlayiqdir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi Avropa insan hüquqları hüququnun ibarət olduğu hüquq normalarını təfsir edir, onların məna yükünə aydınlıq gətirir və məzmununu dəqiqləşdirir. Təbii ki, Avropa insan hüquqları hüququna daxil olan hüquq normaları heç də bütün məsələləri təfəssilatı ilə tənzimləmir. Elə məsələlər vardır ki, onları tənzimləyən müvafiq hüquq normaları mövcud olmur. Söhbət Avropa insan hüquqları hüququndakı hüquqi boşluqlardan gedir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi bu və digər məsələlər barədə çıxardığı müvafiq qərar vasitəsi ilə yeni hüquq norması yaratmaqla mövcud hüquqi boşluqları doldurur, aradan qaldırır. Axı, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları həm də hüquqyara- dıcı aktlardır.

Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyi qismində həm də **beynəlxalq müqavilələr** çıxış edir. Söhbət, ilk növbədə, **İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasından** (1950-ci il) gedir. Bu konvensiya, məlum olduğu kimi, Avropa Şurası çərçivəsində imzalanmışdır. Xatırlatmaq istərdik ki, Avropa Şurası regional xarakterli beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatdır.'

Sözgedən 1950-ci il Avropa Konvensiyasında Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər iştirak edir. Odur ki, vaxtilə Avropa Birliyi Məhkəməsi (indiki Avropa İttifaqı Məhkəməsi) 1970-ci ildə (o zamanlar hələ Avropa İttifaqı yaradılmamışdı və mövcud deyildi) həmin konvensiyayı kommunitar hüququn (Avropa hüququnun) mənbəyi kimi qəbul etdi. Buna görə də onun həm bütövlükdə Avropa Birliyi, həm də Avropa Birliyinə daxil olan ölkələr üçün məcburi hüquqi qüvvəsi var idi.

Sonralar, yəni Avropa İttifaqı yaradılan vaxt 1950-ci il Avropa Konvensiyasının kommunitar hüququn (Avropa hüququnun) mənbəyi kimi tanınması barədə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin müvafiq qərar təsdiq olundu. Belə ki, 1992-ci ildə Avropa İttifaqına dair Müqavilə (Maastrixt Müqaviləsi) imzalandı. Həmin müqavilənin 6-cı maddəsinin 2-ci paragrafında deyilir ki, Avropa İttifaqı əsas insan hüquqlarına hörmət edir (həmin hüquqlara 1950-ci il noyabrın 4-də Romada imzalanmış İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası ilə təminat verilmişdir). Bu yolla sözgedən 1950-ci il Avropa Konvensiyası Avropa İttifaqı hüququnun mənbəyi kimi qəbul olunmuş və tanınmışdır. Başqa sözlə, göstərilən 1950-ci il Avropa Konvensiyası Avropa İttifaqı hüququ tərəfindən rəsepsiya edilmişdir. Buna görə də Avropa Şurası kimi

İnsan hüquqları sahəsində Avropa Şurasının fəaliyyəti barədə ətraflı bax: Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslük. Bakı, 2007, § 5.5; Dr.Fərhad Mehdiyev. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, s.37-40 və s.

regional beynəlxalq (dövlətlərarası) təşkilat çərçivəsində qəbul olunmasına və imzalanmasına baxmayaraq, sözügedən konvensiya Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyidir. Bu fikir, yəni 1950-ci il Avropa Konvensiyasının Avropa İttifaqı hüququnun mənbəyi olması haqqında ideya heç də bütün müəlliflər tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanmır. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, Avropa Şurası Avropa İttifaqının tərkibinə daxil olmayan ayrıca təşkilatdır və bu təşkilat çərçivəsində qəbul olunan hər hansı konvensiya Avropa İttifaqı hüququnun mənbəyi ola bilməz.'

Bizim bu məsələ barədə mövqeyimiz bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 6-cı maddəsinin 2-ci paragrafında deyilən hər hansı məsələnin həlli üçün kifayət və yetərlidir. Təkrar edərək bir daha göstəririk ki, 1950-ci il Avropa Konvensiyası Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyidir. Bu yerdə, təbii ki, ortaya belə bir sual çıxır: nə üçün Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən konvensiya Avropa İttifaqı hüququ tərəfindən rəsepsiya olunmuşdur? Bunu nə ilə izah etmək olar?

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində insan hüquqlarına dair ayrıca sənəd - «hüquqlar haqqında bili» qəbul edilməmişdir. Avropa İttifaqının özündə «hüquqlar haqqında bill»in mövcud olmaması buna gətirib çıxardı ki, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən müvafiq konvensiya Avropa İttifaqı tərəfindən rəsepsiya olundu. Bu, zəruri addım idi.

Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (Lissabon Müqaviləsi) Avropa İttifaqının kollektiv üzv qismində 1950-ci il Avropa Konvensiyasına qoşulmasını nəzərdə tutur. Yaxın vaxtlarda bu məsələ, yəni sözügedən 1950-ci il Avropa Konvensiyasına Avropa İttifaqının qoşulması məsələsi öz praktiki həllini gözləyir. Bunun çox mühüm əhəmiyyətə malik olmasına dair hüquq ədəbiyyatında ağılabatan və inandırıcı fikirlər söylənilir. ^

Avropa İttifaqı çərçivəsində insan hüquqlarına dair qəbul olunan iki sənəd barədə də danışmaq lazımdır. Bu sənədlərdən biri **Əsas hüquq və azadlıqlar Bəyannaməsi** (1989-cu il) adlanır ki, o, Avropa Parlamenti tərəfindən hazırlanmışdır. Əsas hüquq və azadlıqlar Bəyannaməsi insan hüquqları barədə akt olub, Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilmişdir; 25 maddədən ibarət olan həmin akt tövsiyə xarakterli sənəd olub, məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyil. Lakin, buna baxmayaraq, onun Avropa insan hüquqları hüququ üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bu sənəddə bütün kateqoriyadan olan əsas hüquqlar, o cümlədən sosial- iqtisadi hüquqlar elan olunur. Burada həmçinin şəxsiyyətin hüquqi statusunun vacib prinsipləri (məsələn, qanun qarşısında bərabərlik prinsipi və s.) müəyyən edilir; onun 3-cü maddəsi məhz qanun qarşısında bərabərlik prinsipi barədədir.

' *Söylənilən fikirlərin qısa xülasəsi barədə bax:* Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с. 90-103.

^ *Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.352-353.*

Sözügədən sənəddə bütövlükdə siyasi sistemin mühüm prinsipləri də formulə edilir. Məsələn, onun 17-ci maddəsi demokratizm prinsipini formulə edir ki, bu, siyasi sistem üçün vacib əhəmiyyəti olan prinsipdir.

Digər sənəd isə **İşçilərin əsas sosial hüquqları haqqında Birlük Xartiyası** (2000-ci il) adlanır. O, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində, qısaca olaraq, «**Sosial Hüquqlar Xartiyası**» termini ilə ifadə edilir. Adından da göründüyü kimi, sözügedən xartiya, hər şeydən əvvəl, mizumlu əməklə məşğul olan şəxslərin sosial hüquqlarını təsbit edir (məsələn, əməkhaqqı almaq hüququ, məşğulluq hüququ, sosial müdafiə hüququ, həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq hüququ və s.).

Sosial Hüquqlar Xartiyası da məcburi hüquqi qüvvəsi olan normativ akt sayılır. Lakin, buna baxmayaraq, Sosial Hüquqlar Xartiyasının adı Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri sırasında çəkilir. Hüquq ədəbiyyatında Əsas hüquq və azadlıqlar Bəyannaməsi də həmçinin Avropa insan hüquqları hüququnun mənbəyi hesab olunur. 'Əgər Əsas hüquq və azadlıqlar Bəyannaməsi Avropa Parlamenti tərəfindən hazırlanmışsa, Sosial Hüquqlar Xartiyası üzv-dövlətlərin birgə kollektiv hüquq yaradıcılığının məhsuludur. Qərbi hüquq doktrinasında hər iki sənəd «mülayim hüquq»un mənbəyi kimi xarakterizə olunur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, «mülayim hüquq»un məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur; «mülayim hüquq», necə deyirlər, tövsiyə xarakterli normalardan ibarətdir.

Hüquq ədəbiyyatında Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri arasında **Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı Xartiyasının** (Aİ Xartiyasının) da adı çəkilir. Onun mətninin hazırlanması işinə 1999-cu ildə başlanılmışdı. Həmin ildə Köln şəhərində Avropa Sovetinin sessiyası keçirildi ki, bu sessiyada xartiyanın hazırlanması haqqında qərar qəbul edildi. Xartiyanın mətnini **konvent** hazırladı. Müvəqqəti yaradılmış xüsusi orqan olan konventin tərkibinə Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri daxil idi; onun hazırladığı layihə 2000-ci il dekabrın 7-də Nitsa şəhərində qəbul olundu. Xartiyanın məqsədi «insan hüquqları haqqında bili» yaratmaqdan ibarətdir. Onun qəbul edilməsi bunu bildirir ki, Avropa İttifaqı özünün «hüquqlar haqqında bill»ini («İttifaq billi») yaratmışdır; 54 maddə və bir neçə fəsildən ibarət olan həmin xartiya siyasi-hüquqi akt sayılır.

Aİ Xartiyası tövsiyə xarakterli sənəd kimi qəbul olunmuşdur. Lakin Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə (Lissabon Müqaviləsi) onun məcburi hüquqi qüvvə ilə təmin olunmasını nəzərdə tutur. Həmin müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra tam şəkildə məcburi hüquqi qüvvəsi olan normativ akt kimi tanınır. Xartiya da, təsis müqavilələri (Avropa İttifaqına dair Müqavilə və Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə) kimi, hüquqi qüvvəyə malikdir.

' Право Европейского Союза. Учебник /Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.431. ^
Хартия Европейского Союза об основных правах. Комментарий / Под ред.
С.Ю.Кашкина. М., 2001.

Aİ Xartiyasının məcburi hüquqi qüvə ilə təmin olunması o demək deyil ki, 1950-ci il Avropa Konvensiyası Avropa hüququnun mənbəyi kimi öz qüvvəsini itirir. Həmin konvensiya da Avropa hüququnun (daha doğrusu Avropa insan hüquqları hüququnun) mənbəyidir. Unutmaq olmaz ki, Avropa İttifaqında islahat haqqında Mükavilə (Lissabon Mükaviləsi) Avropa İttifaqını bu konvensiyaya qoşulmaq səlahiyyəti ilə təmin edir. Xatırlatmaq istərdik ki, Avropa İttifaqında islahat haqqında Mükavilə Avropa Konstitusiyasının layihəsini (2004-cü il) əvəz edir.'

24.2.2. Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsipləri

Avropa hüququnun hər bir müstəqil sahəsi kimi Avropa insan hüquqları hüququ da özünəməxsus prinsiplərə malikdir. Onlara **Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsipləri** deyilir. Avropa insan hüquqları hüququnun ictimai mahiyyəti və sosial istiqaməti bu prinsiplərdə təzahür edir. Sahəvi prinsiplər həm də Avropa insan hüquqları hüququnun məzmununu müəyyənləşdirir.

Avropa insan hüquqları hüququ, birinci, **insan hüquqlarının qorunması prinsipindən** çıxış edir. Bu sahəvi prinsip həm Avropa hüquq sistemi, həm də Avropa İttifaqının bütün institut, orqan və təşkilatlanmış fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan prinsipdir. Həmin prinsipə görə, Avropa İttifaqında insan hüquqları nəinki təsbit və elan olunur, həm də həqiqi vasitələrlə təmin olunur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, insan hüquqlarına əməl olunması üçün onlar real vasitələrlə təmin edilməlidir. Söhbət təminat vasitələrindən gedir ki, onlar müxtəlif olub, sistem halında da. Təminat vasitələrinin sisteminə, ilk növbədə, institusional təminatlar daxildir. İnstitusional təminatlar Avropa İttifaqı orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onların fəaliyyəti insan hüquqlarının Avropa İttifaqında qorunmasına yönəlmişdir. İnsan hüquqlarının qorunmasından yalnız o halda söhbət gedə bilər ki, onlar pozulmamış olsunlar. Təminat vasitələrinin köməyi ilə insan hüquqları məhz pozuntulardan qorunur.

Avropa insan hüquqları hüququ, ikinci, belə bir prinsipdən çıxış edir ki, Avropa İttifaqında insan hüquqları müdafiə olunur. Ona **insan hüquqlarının müdafiəsi prinsipi** deyilir ki, bu, Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, Avropa İttifaqında insan hüquqları əgər pozularsa, onlar müdafiə edilir. Söhbət, ilk növbədə, pozulmuş hüquqların məhkəmə müdafiəsindən gedir. İnsan hüquqlarının, o cümlədən Avropa İttifaqı tərəfindən müəyyənləşdirilən hüquqların müdafiə olunmasında məhkəmə əsas və mühüm rol oynayan orqan sayılır.

' Avropa İttifaqı və insan hüquqları problemi barədə ətraflı bax: Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslük. Bakı, 2007, § 5.6.

Məhkəmə müdafiəsi prinsipinə görə, şəxsin hüquq və azadlıqları pozularsa, o, məhkəməyə müraciət etməklə pozulmuş hüquq və azadlıqları müdafiə edə bilər. Həmin prinsip Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 47-ci maddəsində formülə edilmişdir. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqı tərəfindən təminat verilmiş hüquq və azadlıqlar pozularsa, hər kəs məhkəmə yolu ilə effektiv hüquqi müdafiə vasitəsindən istifadə etmək hüququna malikdir.

Avropa hüquq normalarından irəli gələn hüquq və azadlıqların müdafiəsini, ilk növbədə, **üzv-dövlətlərin milli məhkəmələri** həyata keçirir. Milli məhkəmələr istənilən məsələyə (işə) baxa bilər, bu şərtlə ki, baxılan məsələlər (işlər) Avropa İttifaqı məhkəmələrinin yurisdiksiyasına aid olmasın.

İnsan hüquqlarının müdafiəsində həm də **Avropa İttifaqı məhkəmələri** iştirak edirlər. Onlar Avropa İttifaqının institut və orqanları tərəfindən pozulmuş hüquq və azadlıqların müdafiəsini təmin edirlər, habelə Avropa İttifaqı institutlarının hüquqi aktlarının mübahisə predmetinə çevrilməsi, Avropa İttifaqı orqanlarının hüquqazidd hərəkətsizliyindən şikayət verilməsi, Avropa İttifaqı orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi və digər məsələlər barədə iddialara baxırlar.

Hüquq və azadlıqların müdafiəsinin təmin olunmasında **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin** rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Həm konstitusiya, həm də apellyasiya məhkəməsi funksiyasını yerinə yetirən bu orqan insan hüquqlarının Avropa müdafiə sistemində (mexanizmində) mühüm yerlərdən birini tutur.

İnsan hüquqlarının Avropa müdafiə sistemində **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi** vacib rol oynayır. Avropa Şurası çərçivəsində öz funksiyasını yerinə yetirən bu məhkəmə orqanı həm də Avropa İttifaqı ərazisində insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edir. Strasburq şəhərində (Fransa) yerləşən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi yalnız 1950-ci il Avropa Konvensiyasında təsbit edilən subyektiv hüquq və azadlıqların pozulması haqqında işlərə baxır.'

Sözgedən prinsip həm də **məhkəmədən kənar müdafiə** üsulunu nəzərdə tutur. Avropa İttifaqı ərazisində insan hüquqlarının məhkəmədən kənar müdafiəsi, ilk növbədə, Avropa Ombudsmanı (**Avropa İttifaqının Ombudsmanı**)¹ tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət sayəsində təmin olunur. Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 43-cü maddəsi vətəndaşları Ombudsmana müraciət etmək hüququ ilə təmin edir ki, bu, əsas hüquqlardan biri sayılır. Bu hüquqdan təkcə Avropa İttifaqı vətəndaşları istifadə etmirlər. Həmin hüquq həmçinin Avropa İttifaqı ərazisində yaşayan digər fiziki şəxslər, habelə hüquqi ünvam (olduğu yer) Avropa İttifaqında yerləşən hüquqi şəxslər həyata keçirə bilərlər.

Bu orqan barədə daha ətraflı: Əliyev Ə. İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, s. 351. '
URL: <http://www.euro-ombudsman.org>

insan hüquqlarının məhkəmədənənar müdafiə mexanizmində Om-budsmandan başqa, digər orqanlar da iştirak edirlər: Avropa Komissiyası, üzv-dövlətlərin üçüncü ölkələrdə, yəni Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələrdə olan diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri və s.

Avropa insan hüquqları hüququ həm də **restitusiya prinsipindən** çıxış edir ki, bu, onun sayca üçüncü sahəvi prinsipidir. Sözügedən prinsipə görə, pozulmuş insan hüquqları bərpa edilməlidir. Məsələn, mülkiyyət hüququ insan hüquqlarından biridir; əgər Avropa İttifaqı vətəndaşlarının mülkiyyət hüququ pozularsa (misal üçün, onların əmlakı qanunsuz olaraq alınarsa və s.), mülkiyyət hüququnun pozulmasınadək mövcud olan vəziyyət bərpa olunmalıdır, yəni əmlak vətəndaşın özünə qaytarılmalıdır. Restitusiya prinsipinin də mahiyyəti hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa olunmasıdır.

Dördüncü, Avropa insan hüquqları hüququ belə bir prinsipdən çıxış edir ki, insan hüquqlarının pozulması nəticəsində vurulmuş zərər kompensasiya olunmalıdır. «**Kompensasiya etmə**» adlanan bu prinsip Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, insan hüquqlarının pozulması əgər zərər vurulmasına səbəb olarsa, vurulmuş zərərin əvəzi ödənilməlidir. Məsələn, Avropa İttifaqının orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən zərər vurularsa, zərərçəkən tərəf Avropa İttifaqı məhkəmələrinə ziyanın kompensasiya olunması barədə iddia verə bilər. Əgər İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında (1950-ci il) təsbit olunan hüquqlar pozularsa, onda zərərçəkən tərəf (fiziki şəxs və ya təşkilat) Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi işə baxaraq, zərərçəkən tərəfə ədalətli kompensasiya ödənilməsi barədə qərar qəbul edir. Kompensasiyanı zərərçəkən tərəfə pozuntuya yol verən dövlət ödəyir. Kompensasiyanın məbləğini Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin özü müəyyənləşdirir.

Avropa insan hüquqları hüququ, beşinci, **bərabərlik prinsipindən** çıxış edir. Bu, demokratik cəmiyyətdə şəxsiyyətin hüquqi statusunu müəyyənləşdirən prinsiplər sistemində əsas yer tutur. Həmin prinsipə görə, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, siyasi partiyalara və dövlətə mənsubiyyətindən, hansı sosial qrupa aidiyyətindən, vətəndaşlığından və digər amillərdən asılı olmayaraq, Avropa İttifaqında hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verilir. Sözügedən prinsip özündə bir neçə elementi birləşdirir: **hüquq bərabərliyi** (qanun qarşısında hamı bərabərdir), **sosial bərabərlik** (hansı sosial qrupa və ya kateqoriyaya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün şəxslərin bərabərliyi), **siyasi bərabərlik** (dövlət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün şəxslərin bərabərliyi), **cinsi bərabərlik** (bütün sahələrdə kişi və qadının bərabərliyi).

Altıncı, **insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək prinsipi** Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsiplərinə aiddir. Bu prinsip Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 6-cı maddəsində formulə

edilmişdir. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqı sözügedən Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqının Xartiyasında müəyyənləşdirilən hüquq və azadlıqlara hörmət edir. Hörmət etmək dedikdə insan hüquqlarına prioritet diqqət yetirilməsi, insan hüquqlarına əməl olunması və onların pozul- maması başa düşülür. Nəinki Avropa İttifaqının özü, həmçinin onun tərkibinə daxil olan üzv-dövlətlər də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət etməlidir.

Avropa insan hüquqları hüququ həm də **insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması prinsipindən** çıxış edir ki, bu, onun sayca yeddinci sahəvi prinsipi sayılır; o, sadəcə olaraq, **təminat prinsipi** adlanır. Təminat prinsipi buna yönəlmişdir ki, hüquq normalarında təsbit olunan insan hüquqları real və gerçək olmalı, eləcə də ictimai həyatda onlara əməl edilməlidir. Avropa İttifaqında hüquqi cəhətdən təmin olunmuşdur ki, insan hüquqları ayrı-ayrı şəxslər və hakimiyyət orqanları tərəfindən pozulmasın.

24.2.3. Avropa insan hüquqları hüququnun subyektləri

Avropa insan hüquqları hüququnun tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçıları onun, yəni Avropa insan hüquqları hüququnun **subyektləri** adlanır. Xatırlatmaq istərdik ki, Avropa insan hüquqları hüququ insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması (müdafiəsi) ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir. Məhz həmin münasibətlər onun nizamasalma predmetini təşkil edir.

Avropa insan hüquqları hüququnun subyektləri sırasına, ilk növbədə, **Avropa İttifaqı ərazisində yaşayan şəxslər** daxildir. Söhbət insan fərd- lərindən, yəni insan kateqoriyasından olan şəxslərdən (fiziki şəxslərdən) gedir. Axı, insan hüquqlarının daşıyıcıları onlardır. Avropa İttifaqında yaşayan fiziki şəxslər həm şəxsi (mülki), həm siyasi, həm iqtisadi, həm sosial, həm də mədəni hüquqların daşıyıcılarıdır.

Avropa İttifaqında yaşayan fiziki şəxslər geniş anlayışdır. Onların sırasına, hər şeydən əvvəl, **Avropa İttifaqı vətəndaşları** aiddir. Üzv- dövlətlərin milli vətəndaşlığına malik olan bütün fiziki şəxslər, avtomatik olaraq, Avropa İttifaqının vətəndaşları kimi tanınırlar. Əgər fiziki şəxs üzv-dövlətin (məsələn, İtaliyanın) milli vətəndaşlığını əldə edərsə, o, Avropa İttifaqının da vətəndaşı hesab olunur. Əgər fiziki şəxs özünün milli vətəndaşlığını (məsələn, İtaliya vətəndaşlığını) itirərsə, bu həmçinin Avropa İttifaqı vətəndaşlığını itirilməsi deməkdir.

Vətəndaşlığın əldə olunması və itirilməsi məsələsi üzv-dövlətlərin səlahiyyətinə aiddir. Belə ki, həmin məsələni üzv-dövlətlər özəri həll edirlər.

Şəxslər anlayışına təkcə fiziki şəxslər aid olunmur; həmin anlayış özündə həm də hüquqi şəxsləri birləşdirir. Söhbət **Avropa İttifaqının hüquqi şəxslərindən** gedir. Əgər hüquqi şəxsin hüquqi ünvanı (olduğu yer) Avropa İttifaqının ərazisində yerləşərsə, o, Avropa İttifaqının hüquqi

şəxsi hesab olunur. Aİ Xartiyasında (2000-ci il), habelə 1950-ci il Avropa Konvensiyasında təsbit olunan hüquqların daşıyıcısı rolunda fiziki şəxslərdən başqa, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilər. Əgər hüquqi şəxslərin müəyyən edilən hüquqlar pozularsa, fiziki şəxslər kimi, onlar da Avropa İnsan Hüquqlar Məhkəməsinə müraciət edə bilərlər.

Avropa İttifaqının özü, eləcə də **üzv-dövlətlər** insan və vətəndaş hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət etməlidirlər. Bu, onların üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biridir. İnsan və vətəndaş hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət etməklə onlar Avropa insan hüquqlar hüququnun subyektinin qismində çıxış edirlər. İnsan hüquqlarına hörmət etmək vəzifəsini həm də Avropa İttifaqının **institut, orqan, təşkilat və vəzifəli şəxsləri** yerinə yetirməlidirlər. Odur ki, onlar da Avropa insan hüquqlar hüququnun subyektləri sayılırlar.

24.3. İnsan hüquqlarının növləri

24.3.1. Şəxsi hüquq və azadlıqlar

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqında insan hüquqlar geniş mənada başa düşülür və anlaşılır. Başqa sözlə, Avropa İttifaqının hüquq sistemi insan hüquqların məhdud deyil, geniş mənada işlədir. Xatırlatmaq istərdik ki, geniş mənada insan hüquqları dedikdə insan hüquq və azadlıqlar (təbii hüquqlar), habelə vətəndaş hüquq və azadlıqlar (süni hüquqlar) başa düşülür. Avropa İttifaqı vətəndaşların malik olduqları insan (təbii) və vətəndaş (süni) hüquqlar (azadlıqlar) geniş mənada insan hüquqlar anlayışı ilə əhatə olunur.

İnsan hüquqların təsbit olunmasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlar bir sıra sənədlə müəyyənləşdirilir və tənzimlənir. Söhbət, ilk növbədə, özündə əsas hüquqlar ehtiva edilən **Aİ Xartiyasından** (2000-ci il) gedir.

İnsan hüquqlar həm də **1950-ci U Avropa Konvensiyası** vasitəsi ilə tənzimlənir ki, qeyd etdiyimiz kimi, o, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul olunmuşdur. Həmin konvensiya, məlum olduğu kimi, Avropa hüquq tərəfindən rəsepsiya (qəbul) olunmuşdur. Buna görə də onun Avropa İttifaqı ərazisində məcburi hüquqi qüvvəsi vardır.

Əsas hüquqların bəziləri həm də Avropa İttifaqının **təsis sənədlərində** nəzərdə tutulur. Onlar, əsasən və başlıca olaraq, Avropa İttifaqı vətəndaşlarının malik olduqları hüquqlardır.

Adlarını çəkdiyimiz sənədlərdə təsbit olunan insan hüquqlar hüquqi potensial, yəni şəxsin hüquqi vəziyyəti üçün xarakterik olması baxımından, iki növə (qrupa) bölünür; insan hüquq və azadlıqlar (təbii hüquqlar), vətəndaş hüquq və azadlıqlar (süni hüquqlar).

Sözgedən sənədlərdə təsbit olunan insan hüquqlarını digər meyarlara görə də təsnif edib, müxtəlif növlərə (qruplara) bölmək olar. Məsələn, predmetinə görə, yəni məzmun kimi meyar baxımından, **insan hüquqları** aşağıda göstərilən beş növə bölünür:

- şəxsi hüquq və azadlıqlar;
- siyasi hüquq və azadlıqlar;
- iqtisadi hüquq və azadlıqlar;
- sosial hüquq və azadlıqlar;
- mədəni hüquq və azadlıqlar.

Əsas hüquq və azadlıqların **sistemi** insan hüquqlarının göstərilən növlərindən, yəni şəxsi, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni hüquq və azadlıqların məcmusundan ibarətdir. Bu sistemdə şəxsi hüquq və azadlıqların adı ilk növbədə çəkilir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, əsas hüquq və azadlıqların sistemində şəxsi hüquq və azadlıqlar ön yerdə durur və tarixən ən «qədimi» hesab olunur.⁷

Şəxsi hüquq və azadlıqlar istənilən insanın doğulduğu andan avtomatik surətdə malik olduğu hüquqi imkanlardır. İstənilən insan özünün vətəndaşlığından, yəni hansı dövlətin vətəndaşı olmasından asılı olmayaraq, şəxsi hüquq və azadlıqlara malik olur. Bu baxımdan, şəxsi hüquq və azadlıqlar süni deyil, təbii hüquq və azadlıqlar sayılır. Digər tərəfdən, şəxsi hüquq və azadlıqlar vətəndaş deyil, insan hüquq və azadlıqlar hesab olunur. Onları özgəninkiləşdirmək və başqa şəxslərə vermək olmaz. Ona görə ki, insanın malik olduğu şəxsi hüquq və azadlıqlar onun özündən ayrılmazdır; onlar **ayrılmaz hüquqlardır**. Şəxsi hüquq və azadlıqlar həm də **mülki (sivil) hüquq və azadlıqlar** adlanır. Çünki şəxsi hüquq və azadlıqlar sivil (mülki) cəmiyyətin subyektivi kimi insanın həm azadlığını, həm də ləyaqətini təmin edir.

Şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların özünün bir neçə əsas növü vardır. **İnsanın ləyaqət hüququ** (sadəcə olaraq, ləyaqət hüququ) şəxsi hüquq və azadlıqların əsas növlərindən biri sayılır. Şəxsi (mülki) hüququn bu növü Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 1-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, ləyaqət hüququ bütün hüquq və azadlıqların məzmununa sifayət edən ümumi xarakterli hüquqdur.

Şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların digər növü **yaşamaq hüququdur**. Yaşamaq hüququ göstərilən xartiyanın 2-ci maddəsində təsbit edilmişdir. İnsanın mövcudluğu və fəaliyyət göstərməsi üçün bu hüququn nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını sübut etməyə ehtiyac və zərurət yoxdur. Məlum məsələdir ki, yaşamaq hüququnu həyata keçirmədən və ondan istifadə etmədən insan nə mövcud ola, nə də fəaliyyət göstərə bilər.

Yaşamaq hüququ müəyyən hallarda məhdudlaşdınlıla bilər. Həmin hallar 1950-ci il Avropa Konvensiyasında və ona 6 sayılı protokolda göstərilmişdir: zəruri müdafiə, qanuni həbsə alma, qiyamı yatırma zamanı ölüm və s. Ölüm cəzası Avropada qadağan olunmuşdur. Bu, yaşamaq hüququnun təmin edilməsidir.

Şəxsi və ailə həyatına hörmət etmək hüququ da şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqlar sırasına aiddir. Bu hüquq sözügedən xartiyanın 7-ci

və

⁷ *İnsan hüquqlarının təsnifatı və növləri barədə ətraflı bax: Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, s.142-175.*

1950-ci il Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu hüquq imkan verir ki, şəxsi və ailə həyatına başqalannın qanunsuz müdaxiləsinə yol verilməsin. Lakin qanun əsasında dövlət təhlükəsizliyi, ictimai sabitlik, ölkənin iqtisadi rifahı, cinayətin qarşısını almaq üçün və s. hallarda həmin hüquq qismən və ya müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər.

Şəxsi məlumatları müdafiə etmək hüququ da şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların növlərindən biri hesab edilir. Həmin hüquq Aİ Xartiyasının 8-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi və ailə həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir.

Şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların növlərindən biri **nigah və ailə qurmaq hüququ** hesab edilir. Bu hüquq adicəkilən xartiyanın 9-cu maddəsində təsbit olunmuşdur; 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 12-ci maddəsi də həmin hüququ nəzərdə tutur. Lakin sözügedən sənədlər nigah və ailə qurmaq hüququnun məzmununu açıqlamır; onlar həm də belə bir suala cavab vermir ki, nigah və ailə qurmaq hüququ hansı formada həyata keçirilə bilər. Bu kimi suallara üzv-dövlətlərin milli ailə qanunvericiliyi cavab verir. Məhz milli ailə qanunvericiliyi vasitəsi ilə həmin hüququn həyata keçirilməsi məsələsi tənzimlənir.

Sözügedən xartiyanın 9-cu maddəsi **fikir, vicdan və dini etiqad azadlığı** kimi hüquq təsbit edir ki, bu, şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların növlərindən biri hesab olunur; həmin hüquq 1950-ci il Avropa Konvensiyasında da təsbit edilmişdir (12-ci maddə). Fikir azadlığının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, hər kəsin və istənilən şəxsin fikir azadlığı vardır; heç kəs öz fikrini açıqlamağa və fikrindən dönməyə məcbur edilə bilməz.

Hər kəsin həm də vicdan və dini etiqad azadlığı vardır. Bu və ya digər şəxs dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququna malikdir. Şəxsin dindar və ya ateist olması məsələsini onun özü sərbəst və müstəqil şəkildə müəyyən edir. Heç kəs dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz.

Fikir söyləmək və informasiya azadlığı, yəni **söz azadlığı** şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların növlərindən biridir. Bu hüquq yuxanda göstərdiyimiz xartiyanın 11-ci maddəsində, həmçinin 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin hüququn məzmunu bir neçə elementdən ibarətdir: istənilən məsələ barədə fikir söyləmək azadlığı, istənilən məsələ barədə ifadə olunan şəxsi fikirdən dönməmək azadlığı, söylənilmiş fikri açıqlamaq azadlığı, öz fikrində qalmaq azadlığı, fikri yaymaq, onu təşviq və təbliğ etmək azadlığı, informasiya almaq azadlığı, kütləvi informasiya azadlığı, mətbuat azadlığı və s.

Şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqlar sırasına həm də **hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək azadlığı** aiddir. Bu hüquq adicəkilən xartiyanın 45- ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqının

hər bir vətəndaşı üzv-dövlətlərin ərazisində sərbəst hərəkət etmək və özünə yaşayış yeri seçmək hüququna malikdir.

Sığınacaq hüququ da şəxsi (mülki) hüquq və azadlıqların növlərindən biri hesab olunur. Bu hüquq toxunulmuş xartiyanın 18-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin hüquqa görə, hər kəs Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətin ərazisində özünə sığınacaq ala bilər. Lakin xartiyaya sığınacaq hüququnun məzmununu açıqlamır. Həmin hüququn məzmunu «Qaçqımların statusu haqqında» Cenevrə Konvensiyası' (28.07.1951-ci il) və ona əlavə edilmiş protokolla¹ (31.07.1967-ci il) müəyyən edilir. Xatırlatmaq istərdik ki, Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər həmin konvensiyada iştirak edir; o, qaçqınlara sığınacaq almaq sahəsində əsas beynəlxalq sənəd sayılır.

Sığınacaq almaq hüququnun subyektlərinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, həmin hüquqdan yalnız xarici ölkə vətəndaşları (əcnəbilər) və ya apatridlər (vətəndaşlığı olmayan şəxslər) istifadə edə bilərlər. Deməli, sözügedən xartiyada təsbit olunmuş sığınacaq almaq hüququnun subyektı xüsusiyyətdir. Əgər xarici ölkə vətəndaşları və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər öz dövlətlərində siyasi, irqi və digər motivlərə görə təqiblərə məruz qalarlarsa, yaxud da təqibin qurbanı olarlarsa, sığınacaq almaq hüququndan istifadə edə bilərlər. Bunun nəticəsində onlar Avropa İttifaqı ərazisində (üzv-dövlətlərin ərazilərində) sığınacaq təmin olunurlar. Xarici ölkə vətəndaşları dedikdə Avropa İttifaqının üzvü olmayan üçüncü dövlətlərin vətəndaşları başa düşülür; onlar sığınacaq almaq üçün Avropa İttifaqına müraciət edə bilərlər.

Sual olunur: Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin birinin vətəndaşı sığınacaq almaq üçün digər üzv-dövlətə müraciət edə bilərmi; Avropa İttifaqının vətəndaşı yuxarıda göstərilən xartiyada təsbit olunmuş sığınacaq almaq hüququna malikdirmi? Bu kimi suallara «Avropa İttifaqının üzv- dövlətlərinin vətəndaşları üçün sığınacaq hüququ haqqında Protokol»² adlı sənəddə cavab verilmişdir ki, o, 1997-ci ildə Amsterdam Müqaviləsi ilə birlikdə imzalanmışdır. Adıçəkilən protokol Avropa Birliyi haqqında Müqaviləyə əlavə olunan sənəddir (xatırladaq ki, həmin müqavilə indi Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə adlanır). Protokola uyğun olaraq, yalnız müstəsna hallarda Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin birinin vətəndaşına digər üzv-dövlətdə sığınacaq verilməlidir. Əgər üzv- dövlət Avropa İttifaqının konstitusion quruluşunun ümumi prinsiplərini müntəzəm surətdə və davamlı olaraq pozarsa, həmin dövlətə qarşı sanksiya tətbiq edilir. Belə halda onun vətəndaşı digər üzv-dövlət ərazisində sığınacaq ala bilər. Sığınacaq almaq hüququndan həm də müharibə vaxtı və ya fəvqəladə vəziyyətdə hallan zamanı istifadə oluna bilər.

¹ URL:<http://www.un.org>

URL:<http://www.euiaw.nl>

URL:<http://www.eulaw.ru>. Yeni redaktə 2007-ci il Lissabon Müqaviləsinə 1 №-li Protokolla müəyyən edilmişdir.

24.3.2. Siyasi hüquq və azadlıqlar

Siyasi hüquq və azadlıqlar insan hüquqlarının digər növü sayılır. Əgər hüquq və azadlıqların təyinatı dövlətin idarə olunmasında və cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında şəxslərin (cəmiyyət üzvlərinin), yəni vətəndaşların iştirakını təmin etməkdən ibarət olarsa, onlar siyasi hüquq və azadlıqlar hesab edilir. Bu növ hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi nəticəsində dövlət idarə olunur, ölkənin ümumi işləri yerinə yetirilir, hakimiyyət xarakterli məsələlər həll edilir. Onlar demokratiya sisteminin əsası kimi dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı olan hüquq və azadlıqlardır. Bu xüsusiyyəti ilə siyasi hüquq və azadlıqlar şəxsi hüquq və azadlıqlardan fərqlənir. Şəxsi hüquq və azadlıqlar, məlum olduğu kimi, dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı deyildir.

Siyasi hüquq və azadlıqlara, bir qayda olaraq, vətəndaş hüquq və azadlıqları aiddir. Axı, vətəndaş hüquq və azadlıqları dövlətin öz vətəndaşlarına verdiyi hüquqi imkanlardır. Əgər Avropa İttifaqı öz vətəndaşları üçün hüquq və azadlıqlar müəyyən edərsə, onlar vətəndaş hüquq və azadlıqları hesab olunur. Bu cəhəti ilə də siyasi hüquq və azadlıqlar şəxsi hüquq və azadlıqlardan fərqlənir. Belə ki, şəxsi hüquq və azadlıqlara, adətən, insan hüquq və azadlıqları aiddir.

Vətəndaş hüquq və azadlıqlarına aşağıdakılar aiddir ki, onlar, eyni zamanda, siyasi hüquq və azadlıqlar hesab olunur:

- seçki hüququ;
- birləşmək hüququ;
- layiqli idarəetmə hüququ;
- rəsmi sənədlərlə tanış olmaq hüququ;
- petisiya hüququ və s.

Seçki hüququ əsas siyasi hüquq və azadlıqlardan biri sayılır. Bu hüquq növünü At Xartiyasının (2000-ci il) 39-cu maddəsi Avropa Parlamentinə seçkilərə münasibətdə təsbit edir. Burada deyilir ki, Avropa Parlamentinin üzvləri ümumi, birbaşa və gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Bu zaman Avropa İttifaqı vətəndaşlarının seçki hüququ realizə olunur. Xatırladaq ki, Avropa İttifaqının siyasi institutlarından biri olan Avropa Parlamenti nümayəndəlik orqanıdır; bu orqan məhz seçki yolu ilə formalaşır.

Seçki hüququ təkcə Avropa Parlamentinə seçkilər zamanı realizə edilmir; bu hüquq həm də üzv-dövlətlərdə bələdiyyə orqanlarına seçkilər prosesində həyata keçirilir, ondan istifadə olunur.

Avropa İttifaqı vətəndaşlarının seçki hüququ **iki formada** realizə edilir. Birinci formanın mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqı vətəndaşlarının öz istədikləri namizədi seçmək hüququ vardır; belə hüquqa **aktiv seçki hüququ** deyilir. Avropa İttifaqı vətəndaşlarının həm də özlərinin seçilmək hüququ vardır; bu cür hüquq isə **passiv seçki hüququ** adlanır.

Birləşmək hüququ da əsas siyasi hüquq və azadlıqların növlərindən biri hesab olunur. Bu hüquq bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan iki hüquqi imkandan ibarətdir: toplaşmaq azadlığı, assosiasiya azadlığı. Buna görə də birləşmək hüququ **toplaşmaq və assosiasiya azadlığı** da adlanır. Toplaşmaq və assosiasiya azadlığı Aİ Xartiyasının (2000-ci il) və 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 11-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin hüquqa görə, şəxslər bir-birləri ilə siyasi və digər məqsədlər üçün birləşə bilirlər; birləşmə, hər şeydən əvvəl, müvəqqəti olur. Belə ki, Avropa İttifaqı vətəndaşlarının başqaları ilə birlikdə **sərbəst toplaşmaq azadlığı** vardır; onlar başqaları ilə birlikdə dinc (silahsız) yığılmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək və piketlər düzəltmək hüququna malikdirlər.

Birləşmək həm də daimi ola bilər. Belə ki, Avropa İttifaqı vətəndaşları daimi ittifaqlarda (partiyalarda, ictimai təşkilatlarda və digər ictimai qurumlarda) birləşə bilirlər. Onlar, hər şeydən əvvəl, siyasi partiya və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdirlər. Bu hüquq bütövlükdə Avropa İttifaqı səviyyəsində həyata keçirilə bilər. Məsələn, birləşmək hüququnun «Avropa ictimai birlikləri» formasında realizə olunması mümkündür ki, Avropa İttifaqı səviyyəsində siyasi partiyalar yaradılsın. Sözügedən xartiyanın 12-ci maddəsində Avropa İttifaqı səviyyəsində siyasi partiyaların mövcud olmasına və fəaliyyət göstərməsinə icazə verilir.

Dövlət təhlükəsizliyini və ictimai sabitliyi təmin etmək, iğtişaş və cinayətlərin qarşısını almaq, sağlamlığı və əxlaq-mənəviyyatı qorumaq, başqa şəxslərin hüquqlarını (azadlıqlarını) müdafiə etmək lazım gəldikdə toplaşmaq və assosiasiya azadlığı məhdudlaşdırıla bilər. Bu kimi hallar 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 11-ci maddəsinin 2-ci paragrafında nəzərdə tutulmuşdur.

Hesab edirik ki, sözügedən hüquq (toplaşma və assosiasiya azadlığı) iki müstəqil hüquqi imkan (sərbəst toplaşmaq azadlığı, birləşmək hüququ) kimi təsbit olunsaydı, daha ağlabatan olardı. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası məsələyə məhz bu cür yanaşır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsi sərbəst toplaşmaq azadlığını, 58-ci maddəsi isə birləşmək hüququnu təsbit edir.

Layihli idarəetmə hüququ siyasi hüquq və azadlıqlardan biri kimi sözügedən xartiyanın 41-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin maddənin 1-ci paragrafında deyilir ki, hər kəsin hüququ vardır ki, Avropa İttifaqının institut və orqanlarından ağlabatan müddətdə, ədalətli və qərəzsiz onun işinə baxılmasını tələb etsin. Söhbət şəxslərin öz işlərinə (məsələn, cərimə tətbiq olunması haqqında işə və s.) layihli, lazımınca baxılmasını tələb etmək hüququndan gedir ki, burada məhz həmin hüquq təsbit olunmuşdur. Həmin hüququn məzmunu bir neçə elementdən ibarətdir ki, **müraciət etmək hüququ** onlardan biridir. Həmin hüquqa görə, şəxs Avropa İttifaqı institutlarına müraciət edə bilər; onun həm də etdiyi

müraciətə yazılı cavab almaq hüququ vardır; cavab isə Avropa İttifaqının rəsmi dillərinin birində müəyyən edilmiş müddətdə verilməlidir.

Ziyanın ödənilməsinə tələb etmək hüququ digər elementdir. Həmin hüquqa görə, hər kəs Avropa İttifaqı institutlarını, yaxud onun vəzifəli şəxslərinin və qulluqçularının vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər.

Şəxsin müraciətinə baxan Avropa İttifaqının orqan və institutları müvafiq qərar qəbul etməlidirlər; qəbul olunmuş qərar əsaslı və motivi i olmalıdır. Bu, onların vəzifəsidir.

Rəsmi sənədləriə tanış olmaq hüququ göstərilən xartiyanın 42-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu hüquqa görə, ayn-ayrı şəxslər Avropa İttifaqının üç siyasi institutunun (Avropa Parlamenti, Avropa Soveti və Avropa Komissiyası) sənədləri ilə tanış ola bilərlər.

Rəsmi sənədlərlə tanış olmaq hüququndan, ilk növbədə, Avropa İttifaqı vətəndaşları istifadə edir. Həmin hüquqdan həm də digər fiziki şəxslər istifadə edə bilərlər. Söhbət o fiziki şəxsərdən gedir ki, həmin şəxslər Avropa İttifaqının vətəndaşları deyillər. Lakin onlar Avropa İttifaqı ərazisində daimi yaşamaq hüququna malikdirlər. Sözügedən hüququ həm də hüquqi şəxslər də həyata keçirə bilərlər. Söhbət Avropa İttifaqının hüquqi şəxslərindən gedir. Xatırladaq ki, əgər hüquqi şəxsin hüquqi ünvanı (olduğu yer) Avropa İttifaqı ərazisində olarsa, o, Avropa İttifaqının hüquqi şəxsi sayılır.

Petisiya hüququ da siyasi hüquq və azadlıqlar sırasına daxildir. Həmin hüquqa görə, şəxslər Avropa Parlamentinə (nümayəndəli orqana) yazılı formada xüsusi müraciət göndərə bilərlər. Göndərilən müraciətin predmetinin istənilən məsələ olması mümkündür. Başqa sözlə, şəxslər onları maraqlandıran istənilən məsələ barədə Avropa Parlamentinə müraciət edə bilərlər.

Petisiya hüququ sözügedən xartiyanın 44-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin hüququn subyekti (istifadəçi) rolunda, ilk növbədə, Avropa İttifaqı vətəndaşları çıxış edirlər. Yaşayış yeri Avropa İttifaqı olan digər fiziki şəxslər də həmin hüquqdan istifadə edə bilərlər. Petisiya hüququna həm də Avropa İttifaqının hüquqi şəxsləri malikdirlər.

Avropa Parlamenti ona edilən xüsusi müraciətə baxmalıdır. Bundan ötrü onun tərkibində, xüsusi olaraq, petisiya komissiyası yaradılmışdır.

24.3.3. İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar

İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar da geniş mənada insan hüquqlarına daxildir. Onlar iqtisadi, sosial və mədəni məsələlərlə bağlı olan hüquqi imkanlardır. Belə hüquq və azadlıqlar imkan verir ki, şəxslər cəmiyyətdə mövcud olan maddi və qeyri-maddi (mədəni) nemətlərdən istifadə etsinlər. Onların **əsas növləri** aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi fəaliyyət azadlığı;
- mülkiyyət hüququ;

- peşə fəaliyyəti azadlığı və əmək hüququ;
- ailəni müdafiə hüququ;
- sosial təminat və sosial yardım almaq hüququ;
- sağlamlıq hüququ;
- təhsil hüququ;
- sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;
- incəsənət və elm azadlığı və s.

İqtisadi fəaliyyət azadlığı əsas iqtisadi hüquq və azadlıqlardan biri sayılır. Bazar iqtisadiyyatının əsası sayılan bu meyar imkan verir ki, şəxslər təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olsunlar və özlərinin həyatda yaşamaları üçün gəlir (qazanc) əldə etsinlər. Həmin hüquqi potensialın həyata keçirilməsi sayəsində şəxslər öz əməkləri ilə təsərrüfat fəaliyyətində (daha doğrusu - təsərrüfat həyatında) iştirak edirlər.

Mülkiyyət hüququ haqqında xüsusilə danışmaq lazımdır. Qeyd etməliyik ki, iqtisadi hüquq və azadlıqlar arasında bu hüquq mühüm yer tutur. Mülkiyyət hüququ əsas və vacib iqtisadi hüquq sayılır. Buna görə də, demək olar ki, dünyada mövcud olan əksər ölkələrin konstitusiyalan şəxslərin mülkiyyət hüququnu təsbit edir. Unutmaq olmaz ki, mülkiyyət hüququ insan hüququdur. Bu hüquqa, prinsip etibarı ilə, hamı və hər kəs malikdir.

Mülkiyyət hüququ Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 17-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Burada deyilir ki, hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır; mülkiyyət hüququ əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir. Bununla xartiya müəyyən edir ki, mülkiyyətinin mülkiyyət hüququnun məzmunu üç klassik səlahiyyətdən (üçlük səlahiyyətindən, yəni sahiblik, istifadə və sərəncam səlahiyyətlərdən) ibarətdir. Xartiya mülkiyyət hüququnun məzmununa daha bir səlahiyyət əlavə edir. Belə ki, mülkiyyətçi öz əmlakını vəsiyyət etmək səlahiyyətinə malikdir.

Mülkiyyət hüququnun subyektivi rolunda hər kəs, istənilən şəxs çıxış edə bilər. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı vətəndaşlarından gedir. Bununla bərabər, istənilən fiziki şəxs də mülkiyyət hüququnun subyektidir. Söhbət əcnəbilərdən (xarici ölkə vətəndaşlarından) və apatridlərdən, yəni vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən gedir. Mülkiyyət hüququnun subyektivi qismində həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilər. Mülkiyyət hüququnun subyektivi mülkiyyətçi adlanır.

Xartiyanın 17-ci maddəsinin 2-ci paragrafı əqli mülkiyyət hüququnu təsbit edir. Burada deyilir ki, hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır və həmin hüquq qorunur. Əqli mülkiyyət hüququnun obyektivi qismində qeyri- maddi nemətlər, yəni yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri (ixtira, kəşf, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri və s.) çıxış edir.

Peşə fəaliyyəti azadlığı və əmək hüququ sözügedən xartiyanın 15-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu hüquq şəxslərə imkan verir ki, onlar fərdi və ictimai rifahın əsası sayılan əməklə məşğul olsunlar, əməyə olan

qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özlərinə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçsintlər. Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayn-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə əməkhaqqı almaq hüququ vardır.

Sahibkarlıq azadlığı, yəni azad sahibkarlıq hüququ göstərilən xartiyanın 17-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu, əsas iqtisadi hüquqlardan biridir. Həmin hüquq şəxslərə imkan verir ki, onlar təkbaşına və ya baş- qalan ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olsunlar. Sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyətin əsas növü sayılır.

Ailəni müdafiə hüququ AI Xartiyasının (2000-ci il) 33-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Burada deyilir ki, ailənin hüquqi, iqtisadi və sosial müdafiəsinə təminat verilir. Xartiyada bu hüququn əmək münasibətləri sahəsində təmin edilməsi üçün bir sıra xüsusi tədbir nəzərdə tutulmuşdur (33-cü maddənin 2-ci paragrafi): hamiləliyə görə və onunla bağlı işdən çıxarmanın qadağan olunması, hamiləliyə və doğuma görə məzuniyyət verilməsi, uşağa qulluq etməyə görə məzuniyyət verilməsi.

Sosial təminat və sosial yardım almaq hüququ həmin xartiyanın 34- cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu hüquq sosial yardıma möhtac olan şəxslərə imkan verir ki, onlar hamiləlik, xəstəlik, istehsalatda bədbəxt hadisə, əlillik, himayədə olmaq və ya qocalıq, habelə iş yerini itirmək (işsizlik) kimi hallara görə sosial təminat (müavinət) alsınlar; həmin hüquq sosial hüququn növlərindən biridir.

Sosial hüququn digər əsas növü **sağlamlıq hüququ** və ya **sağlamlığın qorunması hüququ** adlanır. Bu hüquq sözügedən xartiyanın 35-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmin hüququn məzmunu bir neçə elementdən ibarətdir: tibbi yardım almaq hüququ, xəstəliyi müalicə etdirmək hüququ, sağlamlığın qorunması üçün profilaktik tədbirlərin görülməsini tələb etmək hüququ və s. Lakin xartiya sağlamlıq hüququnun realizə olunmasının şərt və qaydalarını, habelə onun məzmununu müəyyənləşdirmir. Bu kimi məsələlər üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Təhsil hüququ əsas sosial hüquqlardan biridir. Axı, təhsil sosial məsələdir. Təhsil hüququ həm də mədəni hüquq sayılır. Xartiyanın 14-cü maddəsi məhz şəxslərin təhsil hüququnun təsbit olunmasına həsr edilmişdir. Bu hüququn məzmununa bir neçə hüquq daxildir: hansı formada təhsil almağı müəyyənləşdirmək (seçmək) hüququ, peşə təhsili almaq hüququ, ixtisasartırma hüququ, pulsuz icbari təhsil almaq hüququ.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ ekoloji hüquqların əsas növlərindən biridir. Belə ki, ətraf mühitlə bağlı olan hüquqlar ekoloji hüquqlar adlanır. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, eyni zamanda, sosial hüquqlar sırasına daxildir. Həm də o, yeni sosial hüquq sayılır ki, dünyada mövcud olan müasir konstitusiyaların əksəriyyəti bu yeni sosial hüququ ehtiva edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39- cu maddəsində sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ təsbit olunmuşdur.

İncəsənət və elm azadlığı imkan verir ki, şəxslər (hamı və hər kəs) mədəni və elmi həyatda iştirak etsinlər. Onlar həm də mədəniyyət təsi- satlanndan və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququna malikdir.' İncəsənət və elm azadlığı əsas azadlıqlar siyahısına daxildir. Əsas azadlıqlar isə Aİ Xartiyasının (2000-ci il) 1-ci fəslində təsbit olunmuşdur.

24.4. İnsan hüquqlarının təminatı

24.4.1. Avropa İttifaqında insan hüquqlarının təminat sistemi

Avropa hüququ və Avropa İttifaqı insan hüquqlarını, yəni insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təkcə elan və təsbit etmir. Avropa hüququ və Avropa İttifaqı insan hüquqlarına həm də təminat verir. Belə ki, Avropa İttifaqında insan hüquqlarının müvafiq təminat sistemi mövcuddur. Bu sistemin köməyi və vasitəsi ilə Avropa İttifaqında insan hüquqları gözlənilir, pozuntulardan qorunur və onlara əməl olunur; əgər insan hüquqları artıq pozularsa, onlar müdafiə edilir, bərpa olunur və vurulmuş zərərin əvəzi ödənilir.

Avropa İttifaqında insan hüquqlarının **təminat sistemi** aşağıdakı üç əsas elementdən ibarətdir;

- institusional təminatlar;
- prosessual təminatlar;
- maddi təminatlar.

İnstitusional təminatlar Avropa İttifaqı orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu orqanların fəaliyyəti insan hüquqlarının qorunmasına və pozulmuş insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir.

Prosessual təminatlar elə vasitələrdir ki, həmin vasitələr ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı, hər şeydən əvvəl, cinayət prosesi çərçivəsində realizə olunur.

Maddi təminatlar isə elə vasitələrdir ki, onların köməyi ilə insan hüquqlarının pozulması nəticəsində vurulmuş ziyanın əvəzi zərərçəkən şəxsə ödənilir, yəni ziyan kompensasiya olunur.

İnstitusional təminatlar haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, institusional təminatlar arasında məhkəmə müdafiəsi mühüm rol oynayaraq əsas yer tutur. Ümumiyyətlə, istənilən dövlətin konstitusiyasında təsbit edilmiş insan hüquqlarını gözləmək və qorumaq dövlət hakimiyyət orqanlarının borcudur. Söhbət qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyət orqanlarından gedir. Bu orqanlar arasında məhkəmə hakimiyyət orqanlarının adı xüsusilə çəkilməlidir. Avropa İttifaqında da belədir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, Avropa insan hüquqları hüququ insan və vətəndaş hüquqlarının (azadlıqlarının) məhkəmə müdafiəsi kimi vacib sahəvi prinsipdən çıxış edir.

^ *Mədəni hüquqlar barədə ətraflı bax:* Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, s. 168-172.

24.4.2. Məhkəmə müdafiəsi

Avropa İttifaqında insan hüquqlarının müdafiəsində məhkəmə orqanları - əsas rol oynayır. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsindən** gedir. Bu orqanın fəaliyyəti Avropa İttifaqının ərazisində insan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsində ayrıca mexanizm sayılır; o, həm də İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi adlanır (bundan sonra - «Məhkəmə»).

Avropa Şurası təsis olunduqdan və 1950-ci il Avropa Konvensiyası (Roma) qəbul edildikdən sonra insan hüquqlarına (insan və vətəndaş hüquqlarına və əsas azadlıqlara) əməl olunması üzərində Avropa səviyyəsində nəzarət həyata keçirilməyə başlandı. Nəzarətin həyata keçirilməsində iki orqan iştirak edirdi: Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası (sadəcə olaraq, «Komissiya»); Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (sadəcə olaraq, «Məhkəmə»). Bunlar, yəni həm Komissiya, həm də Məhkəmə Avropa Şurası çərçivəsində yaradılan və fəaliyyət göstərən orqanlar idi. Bir neçə onillik ərzində mövcud olan həmin orqanlarda Avropa Şurasının üzvü olan bütün dövlətlər təmsil olunmuşdu.

Əvvəllər fərdi şikayətləri qəbul etmək və onlara baxmaq funksiyasını Komissiya yerinə yetirirdi. Əgər məsələni tənzimləmək və həll etmək mümkün olmazdısa, Komissiya işi Məhkəməyə verirdi; Məhkəmənin qəbul etdiyi qərar qəti idi, yəni Məhkəmə baxdığı məsələ barədə qəti qərar çıxarırdı.

XX əsrin axırlarında insan hüquqlarına əməl olunmasına Avropa səviyyəsində nəzarət olunması mexanizmi yenidən təşkil edildi. Belə ki, 1998-ci il noyabın 1-də İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına (1950-ci il) əlavə edilən 11 sayılı protokol qüvvəyə mindi. Həmin protokol konvensiyanın II, III və IV bölmələrini yeni bölmə (II bölmə) ilə əvəz etdi. Həmin bölmə «Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi» adlanır. Bununla nəzarət mexanizmi tarixində yeni mərhələ başlandı. Belə ki, Komissiya ləğv edilərək onun fəaliyyətinə xitam verildi, yəni mövcudluğuna son qoyuldu. Bunun nəticəsində Məhkəmə Avropa Şurası çərçivəsində yeganə nəzarət orqanı oldu ki, o, öz funksiyasını daimi əsasda yerinə yetirir. Məhkəmə bu gün insan hüquqlarına əməl olunmasına nəzarət edilməsi mexanizmində əsas yer tutur.

Məhkəmə müstəqil fəaliyyət göstərən dövlətdənüstün (fövqəlmillə) ədalət mühakimə orqanıdır. O, sözügedən konvensiya iştirakçısı olan bütün dövlətlərin insan hüquqlarına əməl etməsi və onların gözlənilməsi üzərində Avropa səviyyəsində nəzarət həyata keçirir.

Məhkəmənin statusu, səlahiyyəti və fəaliyyət qaydası kimi məsələlər İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının II bölməsi ilə tənzimlənir. Qeyd etdiyimiz kimi, həmin bölmə «Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi» adlanır. Xüsusi xarakterli sə

nədlər də mövcuddur ki, həmin sənədlər bu məsələlərin tənzimlənməsində vacib rol oynayır. Söhbət aşağıdakı sənədlərdən gedir:

- Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin prosedurlarında iştirak edən şəxslər haqqında Avropa Sazişi;
- Avropa Şurasının imtiyaz və immunitetləri haqqında Baş Sazişə əlavə olunan altıncı protokol;
- Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin prosedur qaydaları (reqlament adlanan həmin qaydalar 1998-ci il noyabrın 4-də qəbul edilmişdir);
- 1950-ci il Avropa Konvensiyasına əlavə olunan 14 nömrəli protokol (protokol nəzarət mexanizmində müə; /yən dəyişikliklər edir) və s.

Qeyd etdiyimiz kimi. Məhkəmə daimi fəaliyyət göstərən ədalət mühakimə orqanıdır. Bu orqanın tərkibi hakimlərdən ibarətdir. Məhkəmənin tərkibinə daxil olan hakimlər Avropa Şurasının üzvü olan dövlətləri, eləcə də 1950-ci il Avropa Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətləri təmsil edir. Hakimlər sırasına həm də Azərbaycan Respublikasından olan hakim daxildir. Axı, Azərbaycan Respublikası həm Avropa Şurasının üzvü, həm də sözügedən konvensiya iştirakçısı olan dövlətdir.

Hakimlərin sayına gəldikdə, qeyd etməliyik ki. Məhkəmənin tərkibinə daxil olan hakimlərin sayı Avropa Şurasında iştirakçı-dövlətlərin sayına bərabərdir.

Hakimlər Avropa Şurasının Parlament Assambleyası tərəfindən 6 il müddətinə seçilir. Bu zaman «bir iştirakçı-dövlət - bir hakim» prinsipindən istifadə olunur. Hakimlər müvafiq namizədlər sırasından seçilir ki, namizədlərin siyahısı hər bir üzv-dövlət tərəfindən təqdim olunur; səlahiyyət müddəti 6 il olan hakimlər yenidən seçilə bilərlər.

2004-cü il mayın 13-də 1950-ci il Avropa Konvensiyasına əlavə olunan 14 nömrəli protokol qəbul edilmişdir ki, həmin protokola uyğun olaraq, hakimlər 9 il müddətinə seçilməlidirlər; onlar yenidən seçilmək hüququna malik deyillər; 70 yaşa çatdıqda hakimlərin səlahiyyət müddəti başa çatır.

Məhkəmə özünün sədrini və onun iki müavinini seçir. Məhkəmə həm də palatalar yaradır və onların sədrini, habelə katib-kansleri (Məhkəmənin katib-kanslerini) seçir.

Hakimlər müstəqildirlər; onlar yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və öz ölkələrində yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab verməlidirlər; yaxud da hakimlər hamı arasında tanınmış və nüfuzlu hüquqşünaslar sırasından seçilməlidirlər.'

İşlərə baxmaq üçün müvafiq komitələr yaradılır; komitələr 3 hakimdən ibarətdir. Həm də palatalar yaradılır ki, onların hər biri 7 hakimdən ibarətdir. Məhkəmənin tərkibində həm də Böyük Palata fəaliyyət göstərir

ki, o, 17 hakimdən ibarətdir. Onun tərkibinə həm də Məhkəmə sədri və müavinlər, habelə palata sədrləri daxildir. İngilis və fransız dilləri Məhkəmənin rəsmi dilləridir.

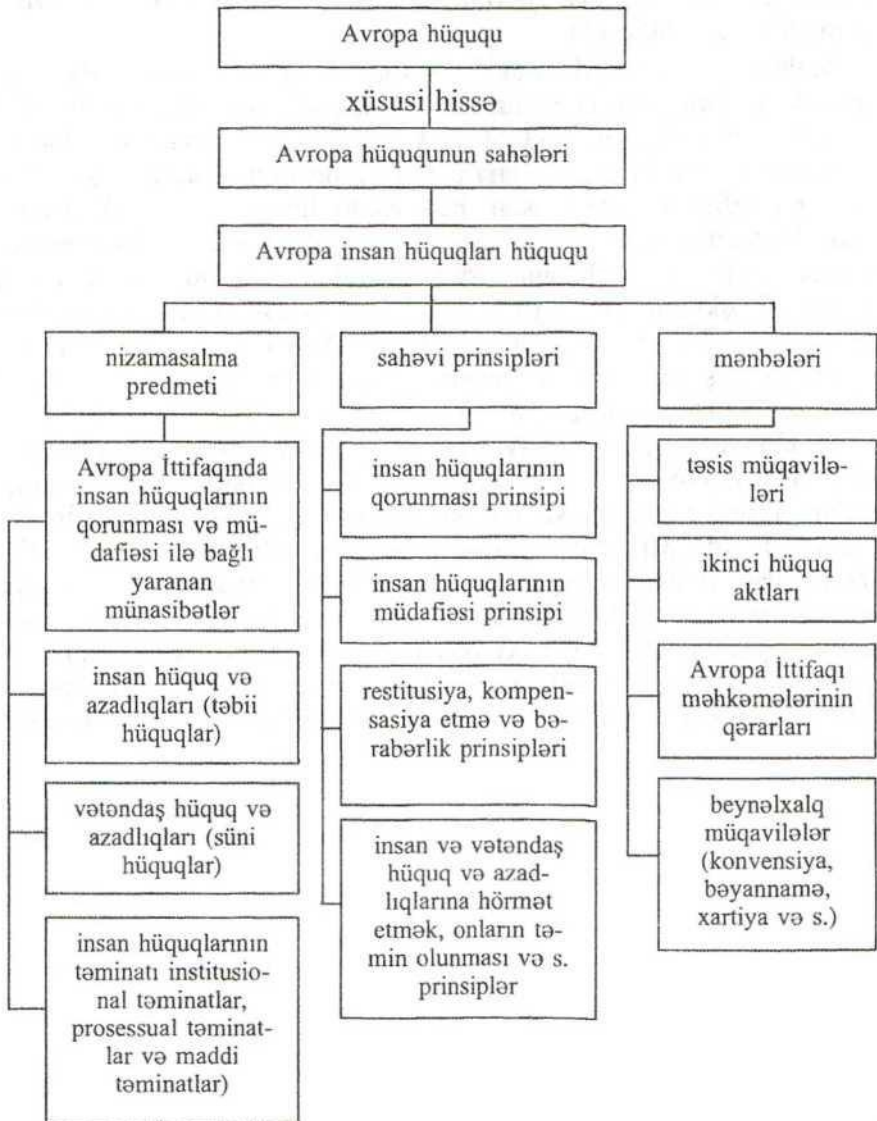
Məhkəmə yalnız 1950-ci il Avropa Konvensiyasında təsbit olunan subyektiv hüquqları pozulmasına dair işlərə baxır. Sözügedən 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 33-cü maddəsinə uyğun olaraq, istənilən iştirakçı-dövlət konvensiyanın və ona əlavə edilən protokolların başqa iştirakçı- dövlət tərəfindən pozulmasını müəyyənləşdirərsə, o, məsələni baxılmaq üçün Məhkəməyə verir. Konvensiyanın 34-cü maddəsi Məhkəməyə səlahiyyət verir ki, Məhkəmə istənilən fiziki şəxsdən, istənilən qeyri- hökumət təşkilatından və ya istənilən qrup şəxsdən daxil olan şikayətləri qəbul etsin, bu şərtlə ki, onlar özlərinin konvensiyada və konvensiyaya əlavə edilmiş protokollarda nəzərdə tutulan hüquqların üzv-dövlətlərin biri tərəfindən pozulmasını təsdiqləsinlər.

Məhkəmənin qəbul etdiyi qərarlar iştirakçı-dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Odur ki, iştirakçı-dövlətlər onun çıxardığı qərarları yerinə yetirməli və icrasını həyata keçirməlidir. Özünün mövcud olduğu dövrdə Məhkəmə müxtəlif ölkələrdə (Belçika, Böyük Britaniya, Yunanıstan, İtaliya və digər dövlətlərdə) insan hüquqlarının pozulmasına dair işlərə baxaraq, 500-dən artıq qərar qəbul etmişdir. Məhkəmənin çıxardığı qərarlar 1950-ci il Avropa Konvensiyası ilə təmin olunan hüquq və azadlıqların pozulmasının müdafiəsi barədədir. Onun bu məsələ haqqında qəbul etdiyi qərarların predmeti müxtəlif məsələlərdən ibarətdir. ^

' Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., 2005, с. 524.

' *Bu qərarlar barədə daha ətraflı: Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin seçilmiş qərarları*. Bakı, 2009, 624 s.

XXIV FƏSİL ÜZRƏ SXEM

**XXIV FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin seçilmiş qərarları. Bakı, 2009, 624 s.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013, 506 s.
3. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslik. Bakı, 2007 (V fəsil, § 5.6).
4. Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006 (лекция 5).
5. Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Коло-сов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., 2005 (гл. 111).
6. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (часть 111, гл. 18, 19, 20).
7. Право Европейского Союза. Учебник /Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, (гл.5).

XXV FƏSİL. AVROPA ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

25.1. Avropa əqli mülkiyyət hüququnun anlayışı və əsas struktur hissələri

25.1.1. Avropa əqli mülkiyyət hüququ anlayışı

Avropa hüququ həm də Avropa İttifaqında əqli mülkiyyət obyektlərinin hüquqi cəhətdən qorunması (hüquqi mühafizəsi) ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir. Onlara əqli mülkiyyət münasibətləri deyilir ki, həmin münasibətləri Avropa hüququ özünün Avropa əqli mülkiyyət hüququnun köməyi və vasitəsi ilə nizama salır. Avropa əqli mülkiyyət hüququ isə Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə daxil olan müstəqil hüquq sahələrindən biri sayılır; ilk növbədə, ona görə ki, Avropa əqli mülkiyyət hüququnun özünəxas **nizamasalma predmeti** vardır. Məhz bunun sayəsində Avropa əqli mülkiyyət hüququ Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi tanınır. Bir az əvvəl qeyd etdik ki, Avropa əqli mülkiyyət hüququ əqli mülkiyyət obyektlərinin hüquqi mühafizəsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətləri - **əqli mülkiyyət münasibətlərini** tənzimləyir. Avropa əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma predmeti də məhz həmin münasibətlərdən ibarətdir. Bildiyimiz kimi, bu və ya digər hüquq sahəsinin tənzimlədiyi ictimai münasibətlər onun nizamasalma predmetini təşkil edir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa hüququndan fərqli olaraq, milli (dövlətə- xili) hüquq sistemlərində əqli mülkiyyət hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmır. O, yəni əqli mülkiyyət hüququ milli hüquq sisteminin müstəqil sahələrindən biri olan mülki hüququn yanmsahəsi hesab edilir.' Beynəlxalq hüquq sistemi də əqli mülkiyyət hüququnu müstəqil hüquq sahəsi kimi tanımır. Belə ki, əqli mülkiyyət hüququ beynəlxalq hüquq sisteminə beynəlxalq iqtisadi hüququn yanmsahəsi kimi daxil olur.^ Beynəlxalq iqtisadi hüquq isə beynəlxalq hüquq sisteminin müstəqil sahələrindən biridir. Məlum olduğu kimi, dünyada üç hüquq sistemi mövcuddur - beynəlxalq hüquq sistemi, milli hüquq sistemi və Avropa hüquq sistemi. Onlardan yalnız Avropa hüquq sistemi əqli mülkiyyət hüququnu müstəqil sahə kimi tanıyır; çünki, Avropa hüquq sistemi xüsusi xarakterə malikdir.

Digər tərəfdən, müasir dünyanın son iki onilliyində global cəmiyyətin sürətli inkişafı, iqtisadiyyatın inteqrasiyası və texnologiyaların evolyusiyası yeni çağırışlara gətirib çıxarmışdır. Zamanın tələbləri sırasında ən ciddi və ictimai rəyi cəlb edən isə əqli mülkiyyət məsələsidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, artıq müasir dünya iqtisadiyyatı əqli mülkiyyətə əsas-

' Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. 11 nəşr. IV cild. Bakı, 2009, s.112.

■ Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2013, s. 329.

lanır və əqli mülkiyyət iqtisadiyyatın əsas lokomotividir. Belə ki, müəlliflik və digər əqli mülkiyyət hüquqlarına əsaslanan mülkiyyət maddi mülkiyyəti sıxışdıraraq, ticarətin və iqtisadi inkişafın qüdrətli alətinə çevrilir və biliklərə əsaslanan kreativ iqtisadiyyat formalaşır.'

Avropa əqli mülkiyyət hüququ dedikdə Avropa hüququnun elə bir müstəqil hüquq sahəsi başa düşülür ki, həmin sahə özündə Avropa İttifaqında əqli mülkiyyət obyektlərinin hüquqi mühafizəsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir. Əqli mülkiyyət obyektlərinin nə demək olduğuna gəldikdə, qeyd etməliyəm ki, əqli fəaliyyətin nəticələrinə əqli mülkiyyət obyektləri deyilir. Buna görə də «**əqli mülkiyyət obyektləri**» və «**əqli fəaliyyətin nəticələri**» eyni- mənəli, məzmunca üst-üstə düşən anlayışlardır; onlar, bəzən, **yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri** də adlanır. AXI, əqli mülkiyyət obyektləri insan intellektinin (təfəkkürünün) gördüyü işin nəticəsində yaranır.

«**Əqli mülkiyyət**» termini beynəlxalq aləmdə, ilk dəfə olaraq, Fransa hüququnda işlədilmişdir. Sonradan həmin termin Fransa hüququndan digər ölkələrin hüququna keçmişdir. 1967-ci ildə Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı yaradıldı ki, o, BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir; həmin təşkilatın təsis konvensiyası qəbul edildikdən sonra «əqli mülkiyyət» ümumdünya termini kimi tanınmışdır. Sözügedən konvensiyanın 2-ci maddəsi əqli mülkiyyət obyektlərinin dəqiq və qəti deyil, təxmini siyahısını verir ki, elm və texnikanın sonrakı inkişafı əqli mülkiyyətin yeni obyektlərinin yaranmasına səbəb ola və gətirib çıxara bilər. Belə ki, hüquqlar daim məhsulların yaradılmasını və mübadiləsini stimullaşdırır, iqtisadi münasibətlər isə həmişə hüquq sistemini inkişaf etdirir. Lakin müasir iqtisadiyyat biliklər iqtisadiyyatı vektoru üzrə inkişaf edir və bu iqtisadiyyatda əqli mülkiyyət xüsusi status kəsb edir."

Göstərilən konvensiyaya müvafiq olaraq, **əqli mülkiyyət obyektləri** aşağıdakılardan ibarətdir:

- elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri;
- ifalar, fonogramlar və radio-televiziya verilişləri;
- ixtiralar;
- sənaye nümunələri;
- firma adları;
- əmtəə nişanları;
- xidmət nişanları;
- kommərsiya nişanları və s.

Elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri **müəlliflik hüququnun obyekt**i sayılır; ifalar, fonogramlar və radio-televiziya verilişləri **əlaqəli hüquqların obyekt**idir. İxtiralar, sənaye nümunələri, firma adları, əmtəə nişanları və s. isə **sənaye mülkiyyətinin obyektləri** hesab edilir. Avropa hüququna

' İmanov K.S. Əqli mülkiyyət: çıxış və prezentasiyalarda. Toplu. Bakı, 2012, s.4. ■ imanov K.S. Əqli mülkiyyət: çıxış və prezentasiyalarda. Toplu. Bakı, 2012.

aid əvvəlki mənbə sənədlərində (məsələn, Avropa Birliyi haqqında Müqavilədə) «əqli mülkiyyət» terminindən istifadə olunmurdu. Bu terminin Avropa hüququnda işlədilməsinə, ilk dəfə olaraq, Nitsa Müqaviləsində (2001-ci il) və Lissabon Müqaviləsində (2007-ci il) rast gəlinir.

25.1.2. Avropa əqli mülkiyyət hüququnun yanmsahələri və institutları

Avropa əqli mülkiyyət hüququnun **iki əsas yanmsahəsi** vardır ki, onlardan biri Avropa İttifaqı müəlliflik hüququ, digəri isə Avropa İttifaqı sənaye mülkiyyət hüququ adlanır.

Avropa İttifaqı müəlliflik hüququ dedikdə Avropa İttifaqında həm müəlliflik, həm də əlaqəli hüquqları tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu yanmsahənin məqsədi, həm müəlliflik, həm də əlaqəli hüquqları yüksək səviyyədə qorunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Avropa İttifaqının müəlliflik hüququ Avropa əqli mülkiyyət hüququnun elə bir yarım sahəsidir ki, onun vasitəsi ilə Avropa İttifaqında həm müəlliflik, həm də əlaqəli hüquqları hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Həmin yanmsahə özü aşağıda göstərilən **iki institutdan** ibarətdir:

- müəlliflik hüquq institutu;
- əlaqəli hüquqlar institutu.

Müəlliflik hüquq institutu elə normalardan ibarətdir ki, həmin normalar Avropa İttifaqında əsər yaradan şəxsin (müəllifin) yaratdığı əsər üzərində hüquqlarını (müəlliflik hüquqlarını) tənzimləyir. Əsər dedikdə isə ədəbiyyat, incəsənət və elm əsərləri başa düşülür. Avropa İttifaqında elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri məhz həmin hüquq institutu vasitəsi ilə qorunur.

Əlaqəli hüquqlar institutu Avropa İttifaqında ifalann, fonogramların və radio-televiziya verilişlərinin hüquqi cəhətdən mühafizəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarıdan ibarətdir. Avropa İttifaqında əlaqəli hüquqların nizamlanması məhz həmin institut vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Avropa əqli mülkiyyət hüququnun digər yanmsahəsi olan **Avropa İttifaqı sənaye mülkiyyət hüququna** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu yanmsahə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizəsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir. **Sənaye mülkiyyəti obyektləri** dedikdə isə, qeyd etdiyimiz kimi, ixtiralar, sənaye nümunələri, faydalı modellər, seleksiya nailiyyətləri, əmtəə nişanları və s. obyektlər başa düşülür. Avropa İttifaqında həmin obyektlərin patentləşdirilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi sözügedən yanmsahə vasitəsi ilə həyata keçirilir. Buna görə Avropa İttifaqı sənaye mülkiyyət hüququna həm də **Avropa İttifaqı patent hüququ** deyilir.

25.2. Avropa əqli mülkiyyət hüququnun prinsipləri, mənbələri və subyektləri

25.2.1. Avropa əqli mülkiyyət hüququnun prinsipləri

Avropa əqli mülkiyyət hüququ bir neçə meyara görə müstəqil hüquq sahəsi kimi tanmır. Avropa əqli mülkiyyət hüququnun özünəxas prinsiplərə malik olması həmin meyarlardan biri sayılır. Belə meyanın Avropa əqli mülkiyyət hüququnun Avropa hüquq sistemində müstəqil sahə kimi tanınmasında vacib rolu və əhəmiyyəti vardır.

Avropa əqli mülkiyyət hüququnun prinsipləri elə əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclardır ki, onlar Avropa əqli mülkiyyət hüququnun məzmununu müəyyən edir. Avropa əqli mülkiyyət hüququnun prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir;

- əqli mülkiyyət obyektlərinin hüquqi mühafizəsi prinsipi;
- əqli mülkiyyət obyektlərinin toxunulmazlığı prinsipi;
- əqli fəaliyyət prinsipi;
- müstəsnalıq prinsipi.

Əqli mülkiyyət obyektlərinin hüquqi mühafizəsi prinsipi bunu ifadə edir ki, Avropa İttifaqında yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri - intellektual əmək məhsulları (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtiralar və s.) hüquqi cəhətdən mühafizə edilir. Həmin prinsipə görə, əqli mülkiyyət obyektlərini yaradan şəxsin icazəsi və razılığı olmadan heç kəs onlardan (əqli mülkiyyət obyektlərindən) istifadə edə bilməz.

Əqli mülkiyyət obyektlərinin toxunulmazlığı prinsipinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Avropa İttifaqında heç kəs özünün yaratdığı əqli mülkiyyət obyektlərinə olan hüquqlardan məhrum edilə bilməz. Onlar (yaradıcı şəxslər) əqli mülkiyyət obyektlərinə olan hüquqlarını maneəsiz olaraq, sərbəst şəkildə həyata keçirirlər. Bu da, Avropa İttifaqında əqli mülkiyyət obyektlərinin toxunulmazlığı prinsipinin əsasını təşkil edir.

Əqli fəaliyyət prinsipi bunu ifadə edir ki, Avropa İttifaqında bütün şəxslər (hamı və hər kəs) əqli mülkiyyət obyektlərini - intellektual fəaliyyət nəticələrini yaratmaqda sərbəst və azaddır. Bu səbəbdən o, həm də **yaradıcılıq azadlığı və sərbəstliyi prinsipi** adlanır.

Müstəsnalıq prinsipinə görə, əqli mülkiyyət obyektlərini yaradan şəxsin həmin obyektlərdən istifadəyə inhisar hüququ vardır. Əqli mülkiyyət obyektlərini yaradan şəxsin icazəsi və razılığı olmadan heç kəs həmin obyektlərdən istifadə edə bilməz; başqa şəxslər yalnız onun razılığı və icazəsi ilə əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə edə bilərlər. Buna görə Avropa əqli mülkiyyət hüququna həm də **Avropa müstəsna hüququ** deyilir.

25.2.2. Əqli mülkiyyət hüququnun mənbələri və subyektləri

Avropa əqli mülkiyyət hüququnun bir neçə **mənbə növü** vardır ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- təsis müqavilələri;
- beynəlxalq müqavilələr;
- ikinci hüquq aktları;
- Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları.

Təsis müqavilələrində əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına aid bir sıra norma nəzərdə tutulmuşdur. Lakin, buna baxmayaraq, onlar Avropa İttifaqında əqli mülkiyyət məsələsinə minimum diqqət yetirir, lazım olan səviyyədə toxunmur. Bu onunla izah edilir ki, əqli mülkiyyət məsələsi üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi çərçivəsində tənzimlənir; həmin məsələnin tənzimlənməsinə Avropa İttifaqı qarışmır və müdaxilə etmir. Avropa İttifaqının əsas vəzifəsi üzv-dövlətlərin əqli mülkiyyət qanunvericilikləri arasında mövcud olan fərqləri aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Fərqlər isə üzv-dövlətlərin əqli mülkiyyət qanunvericiliyinin harmonizasiyası (yaxınlaşdırılması) və unifikasiyası (eyniləşdirilməsi) yolu ilə aradan qaldırılır.

İkinci hüquq aktları Avropa əqli mülkiyyət hüququnun digər mənbə növü hesab edilir. Söhbət Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktlarından gedir. Əgər bu aktlar əqli mülkiyyət sahəsində qəbul olunarsa, onlar Avropa əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyi qismində çıxış edir.

İkinci hüquq aktlarının formalından biri olan **direktiv** Avropa əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyi hesab olunur. Onun vasitəsi ilə üzv-dövlətlərin əqli mülkiyyət qanunvericiliyinin harmonizasiyası həyata keçirilir. Axı, direktiv harmonizasiyanın həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan aktdır. Məsələn, 29.10.1993-cü il tarixli 9398EEC nömrəli direktiv müəlliflik və bəzi əlaqəli hüquqların qorunma müddətinin harmonizasiyası barədədir; 22.05.2001-ci il tarixli 2001/29/EC nömrəli direktiv müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqların bəzi aspektlərinin harmonizasiyasına həsr edilmişdir və s.‘

Avropa əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyi olan ikinci hüquq aktları **reqlament** formasında da qəbul edilə bilər. Bu forma vasitəsi ilə üzv-dövlətlərin əqli mülkiyyət qanunvericiliyi unifikasiya olunur. Reqlamentin əsasında və onun köməyi ilə sənaye mülkiyyətinin (faydalı modellərin, əmtəə nişanlarının və s. obyektlərin) hüquqi tənzimlənməsinin unifikasiyası həyata keçirilir. Məsələn, 12.12.2001-ci ildə qəbul edilmiş reqlament (EC - 62002) sənaye nümunəsi barədədir; 1993-cü ilin dekabr ayında Avropa İttifaqı Şurası əmtəə nişanı haqqında müvafiq reqlament (EC - 4094) qəbul etdi ki, buna görə, əmtəə nişanı sənaye mülkiyyətinin növlərindən biridir; 1992-ci ildə qəbul olunmuş reqlament (EEC - 291392) isə sənaye mülkiyyətinin digər növünə - malların mənşə yerinin adına həsr edilmişdir.

Avropa əqli mülkiyyət hüququnun mənbə növlərindən biri olan **beynəlxalq müqavilələr** haqqında da xüsusilə danışmaq lazımdır. Söhbət, ilk növbədə, Paris Konvensiyasından (1883-cü il) gedir. Bu, sənaye mülkiy-

yətinin qorunmasını beynəlxalq səviyyədə təmin edən sənəddir. Beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququnun vacib sənədlərindən biri olan həmin müqavilə **Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında Paris Konvensiyası** adlanır.' Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər onun iştirakçısıdır. Buna görə də Paris Konvensiyası Avropa əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyidir.

Beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququnun digər vacib sənədi isə **Bern Konvensiyası** (1886-cı il) hesab edilir. Söhbət Ədəbi və bədii əsərlərin qomnması haqqında Konvensiyadan gedir. Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər həmin konvensiyanın iştirakçılındır. Oudur ki, Bern Konvensiyası Avropa əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyi sayılır.

Avropa əqli mülkiyyət hüququ üçün həm də digər **beynəlxalq-hüquqi sənədlərin** əhəmiyyəti vardır:

- Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının təsis edilməsi haqqında Konvensiya (1967-ci il);
- Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektlərinə dair Saziş (1994- cü il);
- Müəlliflik hüququ haqqında Ümumdünya Cenevrə Konvensiyası (1952-ci il);
- İfaçıların, fonogram istehsalçılarının və yayım təşkilatlarının hüquqlarının qorunması haqqında Roma Konvensiyası (1961-ci il);
- Əmtəə nişanlarının beynəlxalq qeydiyyatı haqqında Madrid Sazişi (1891-ci il) və Madrid Protokolu (1989-cu il);
- Avropa patentinin verilməsi barədə Konvensiya (1973-cü il);
- Avrasiya Patent Konvensiyası (1994-cü il) və s.'

Avropa əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyi qismində həm də **Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları** çıxış edir. Söhbət onun əqli mülkiyyət hüququna dair qəbul etdiyi qərarlardan gedir. Belə qərarların Avropa əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyi kimi vacib əhəmiyyətə malik olması şəxsizdir. Avropa İttifaqı Məhkəməsi əqli mülkiyyətə aid olan bu və ya digər məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirir, hüquq normaları təfsir edir, normativ hüquqi aktların məzmununu dəqiqləşdirir və onların praktikada düzgün tətbiq olunmasını müəyyənləşdirir. Bu kimi hallarda Avropa İttifaqı Məhkəməsi tərəfindən, faktiki olaraq, yeni hüquq normaları yaradılır və təsbit edilir ki, onlar Avropa əqli mülkiyyət hüququnun tərkibinə daxil olur.

Avropa əqli mülkiyyət hüququnun subyektlərinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqında əqli mülkiyyət hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçıları Avropa əqli mülkiyyət hüququnun subyektləri hesab edilirlər. Bu münasibətlərin əsas iştirakçısı

' Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2012, s.485.

^ *Göstərilən sənədlər barədə daha ətraflı:* Əliyev Ə.E. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2013 (IX fəsil).

əqli mülkiyyət obyektlərini yaradan və onlann sahibi olan şəxslərdir. Söhbət, ilk növbədə, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradıcısı olan fiziki şəxslərdən gedir. Belə şəxslər **müəllif** adlanır. Məhz elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müəllifi Avropa əqli mülkiyyət hüququnun subyekti sayılır. Deməli, müəlliflər - **Avropa müəlliflik hüququnun subyektləri** Avropa əqli mülkiyyət hüququnun subyektləri anlayışına aiddir.

Avropa əqli mülkiyyət hüququnun subyektləri sırasına həm də **Avropa əlaqəli hüquqların subyektləri** daxildir. Söhbət ifaçılardan, fonogram istehsalçılarından və verilişlər hazırlayan radio-televiziya qurumlarından gedir.

Sənaye mülkiyyəti obyektlərini yaradan şəxslər də Avropa əqli mülkiyyət hüququnun subyektləri kimi tanınır. Söhbət **sənaye mülkiyyət hüququnun subyektlərindən** gedir. Sənaye mülkiyyət hüququnun subyektləri dedikdə ixtiraçı-lar, faydalı modelləri və sənaye nümunələrini yaradan şəxslər və s. başa düşülür.

Kompyuter proqramlarının və məlumat bazalarının müəllifləri də Avropa əqli mülkiyyət hüququnun subyektləri hesab edilirlər. Çünki, kompyuter proqramları və məlumat bazaları müəlliflik hüququnun obyektləridir. Bu obyektləri yaradan şəxslər də Avropa əqli mülkiyyət hüququnun **subyekti** qismində çıxış edirlər.

25.3. Avropa İttifaqı müəlliflik hüququ

25.3.1. Avropa İttifaqında müəlliflik münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi

Avropa İttifaqında müəlliflik münasibətləri Avropa müəlliflik hüququ ilə tənzimlənir ki, o, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa əqli mülkiyyət hüququnun yanmsahələrindən biridir. Bu yanmsahənin özü iki institutdan ibarətdir ki, onlardan biri müəlliflik hüquq institutu, digəri isə əlaqəli hüquqlar institutu adlanır. Avropa İttifaqında müəlliflik münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi məhz müəlliflik hüquq institutu vasitəsi ilə həyata keçirilir. Digər institutun köməyi ilə isə əlaqəli hüquqlarla bağlı münasibətlər tənzimlənir və qaydaya salınır.

Müəlliflik münasibətlərini **hüquqi tənzimlənmənin əsasları** iki beynəlxalq konvensiyada təsbit edilmişdir. Söhbət iki beynəlxalq-hüquqi sənəddən gedir ki, onlardan biri **Bern Konvensiyası** (Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haqqında Konvensiya, 1886-cı il), digəri isə **Cenevrə Konvensiyası** (Müəlliflik hüququ haqqında Ümumdünya Konvensiyası, 1952- ci il) adlanır. Hər iki konvensiyada təsbit olunan əsaslar bir tərəfdən Avropa İttifaqında, digər tərəfdən isə üzv-dövlətlərdə müəlliflik münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir. Odur ki, adıçəkilən konvensiyalar Avropa İttifaqında müəlliflik münasibətlərini hüquqi tənzimlənmənin başlıca mənbəyi sayılır. Bern Konvensiyası

yasının əhəmiyyəti daha böyükdür. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa İttifaqında müəlliflik hüquqları Bern Konvensiyasının müəyyənləşdirdiyi prinsiplər əsasında qorunur.

Müəlliflik hüquqlarının (münasibətlərinin) tənzimlənməsinə aid bir sıra vacib müddəə həm də **TRİPS müqaviləsində** (TRİPS - Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights Agreement), yəni Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektlərinə dair Sazişdə) nəzərdə tutulmuşdur.

1995-ci il yanvarın 1-də qüvvəyə minən Avropa İqtisadi Məkanı haqqında Saziş üzv-dövlətlərin üzərinə müəlliflik hüququ sahəsində bağlanmış beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya etmək vəzifəsi qoyur.

Avropa İttifaqı müəlliflik hüququ və ya Avropa müəlliflik hüquq institutu 1980-ci illərin axırlarından formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, həmin vaxtlar Avropa İttifaqı Şurası müvafiq direktiv qəbul etdi ki, həmin direktiv Avropa müəlliflik hüquq institutunun formalaşması üçün əsas oldu. Bu gün o, sürətlə inkişaf etməkdə davam edir.

Müəlliflik münasibətlərinin (hüquqlarının) tənzimlənməsi (mühafizəsi) üzv-dövlətlərin **milli qanunvericiliyinin** səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Avropa İttifaqının vəzifəsi isə üzv-dövlətlərin müəlliflik qanunvericiliyini (müəlliflik hüququ sahəsində qanunvericiliyi) unifikasiya və harmonizasiya etməkdən ibarətdir ki, bu yolla müəlliflik qanunvericilikləri arasında mövcud olan fərqlər aradan qaldırılır. Məqsəd aşağıdakılardan ibarətdir:

- üzv-dövlətlərin müəlliflik hüququ sahəsindəki qanunvericilikləri arasında ziddiyyətləri tənzimləmək;
- üzv-dövlətlərin müəlliflik qanunvericiliyini təkmilləşdirmək;
- Avropa İttifaqı müəlliflik hüququnu formalaşdırmaq.

Avropa İttifaqında müəlliflik hüququ sahəsindəki qanunvericiliyinin harmonizasiyası və unifikasiyasına doğru ilk addımlar 1988-ci ildə atılmışdır. Məhz həmin ildə Avropa Komissiyası müəlliflik hüququna və texnologiyanın inkişafına dair «**Yaşıl kitab**» (1988-ci il) dərc etməyə başlamışdır. Burada üzv-dövlətlərin müəlliflik hüququ sahəsindəki qanunvericiliyinin harmonizasiyası əsas vəzifələrdən biri kimi müəjryən edilir.

Avropa İttifaqında müəlliflik münasibətlərinin tənzimlənməsi (mühafizəsi) məsələsində **Avropa İttifaqının rolu** bundan ibarətdir ki, o, üzv-dövlətlərin müəlliflik hüququ sahəsindəki qanunvericiliklərinin yaxmlaşdırılmasına yönələn səylər göstərir. Belə səylər, ilk növbədə, Avropa İttifaqında ümumi bazarın yaradılması, habelə elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə müəlliflik hüququnun yüksək səviyyədə qorunmasının təmin olunması məqsədlərinə xidmət edir.

Müəlliflik hüququ haqqında digər sənəd - «**Yaşıl kitab**» (1995-ci il) haqqında danışmağı da vacib sayırıq. Bu kitab 27 iyul 1995-ci il tarixdə Avropa Komissiyası tərəfindən dərc olunmuşdur. Həmin kitab müəlliflik

hüququ sahəsində bir sıra mühüm vəzifələri müəyyənləşdirir ki, onlardan biri üzv-dövlətlərin müəlliflik hüququ sahəsindəki qanunvericiliyində mövcud olan fərqləri və hüquqi maneələri aradan qaldırmaqdan ibarətdir. 1995-ci ildə dərc edilən «Yaşıl kitab» informasiya cəmiyyətində Avropa İttifaqı səviyyəsində müəlliflik hüququnun qanunvericiliklə tənzimlənməsi imkanını nəzərdə tutur. İnformasiya cəmiyyətinin nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, **informasiya cəmiyyəti** sosial-iqtisadi reallığı əks etdirən yeni münasibətlər sistemidir. Nəzərə almalıyıq ki,

2001- ci ildə informasiya cəmiyyətində tətbiq edilən və hüquqi qüvvəyə malik olan xüsusi direktiv qəbul olunmuşdur ki, bu direktiv Avropa əqli mülkiyyət hüququnun inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Avropa əqli mülkiyyət hüququ (daha dəqiq söyləsək, Avropa müəlliflik hüquq institutu) müəyyən edir ki, müəlliflik hüququ informasiya cəmiyyəti kontekstində tənzim olunmalıdır. İnformasiya cəmiyyəti kontekstində müəlliflik hüququnu tənzimləmənin əsas vəzifəsi isə əsər müəllifinin hüquqları ilə istifadəçilərin maraqları arasında balansın təmin etməkdən ibarətdir.

25.3.2. Müəlliflik hüququnun mühafizə müddətinin harmonizasiyası

Təbii ki, əsər müəllifinin hüquqları (müəlliflik hüquqları) müddətsiz qorunmur. Başqa sözlə, müəlliflik hüququ müəyyən müddət ərzində mühafizə olunur; qanunvericilikdə xüsusi göstərilən hallar istisna olmaqla, həmin müddət ərzində heç kəs müəllifin və ya onun vərəsəsinin razılığı olmadan əsərdən istifadə edə bilməz. Əsərin qorunma müddətinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu barədə Bem Konvensiyasında (1886- cı il) müvafiq göstəriş vardır. Həmin göstərişə əsasən, əsər müəllifinin hüquqları onun həyatı boyu və ölümündən sonra minimum 50 il müddətində qorunur.

Avropa İttifaqında **müəlliflik hüququnun mühafizə müddətinə** gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu məsələ **12.12.2006-cı il tarixli 2006/116/EC nömrəli direktivlə'** tənzimlənir. Söhbət Avropa İttifaqında müəlliflik hüququnun harmonizasiyası haqqında normativ hüquqi aktdan gedir. Həmin akta görə, müəlliflik hüququ müəllifin həyatı boyu və onun ölümündən sonra 70 ilə kimi qorunur. Birgə (şərikli) əsərə müəlliflik hüququ daha çox yaşayan şərik müəllifin ölümündən sonra 70 il mühafizə olunur.

Anonim və ya təxəllüslə dərc edilən əsərlər də qorunur. Belə əsərlərin də qorunma müddəti 70 ildir; bu müddət isə əsərin dərc edildiyi vaxtdan hesablanır. Əsər yaradıldıqdan sonra əgər 70 il ərzində dərc edilməzsə, onun qorunması dayandırılır, yəni ləğv olunur. Kinematografiya işləri və ya audiovizual əsərlərin də qorunma müddəti 70 ildir; bu müddət daha çox yaşayan axıncı müəllifin (məsələn, baş rejissorun, ssenari müəllifin)

lifinin, kinofilmdə xüsusi istifadə üçün yazılan mahnı müəllifinin və s.) vəfat etdiyi vaxtdan hesablanır.

Sözündən direktiv Avropa İttifaqında müəlliflik hüququnun qorunma müddətini harmonizasiya edir. Bunun nəticəsində Avropa ittifaqının üzvü olan dövlətlərin milli qanunvericiliyində müəlliflik hüququnun qorunmasının eyni müddətləri nəzərdə tutulur, bir-birinə yaxlaşdırılır. Direktiv qəbul olunana kimi isə üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi müəlliflik hüququnu qommağın müxtəlif müddətlərini müəyyənləşdirirdi. Direktiv qəbul olunduqdan sonra üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi müəyyən edir ki, müəlliflik hüququ müəllifin həyatı boyu və onun ölümündən sonra 70 il müddəti ərzində qorunur, hüquqi mühafizə ilə təmin edilir. Bütün üzv-dövlətlərdə əsər yaradıldığı (dərc edildiyi) tarixdən sonrakı ilin yanvar ayının 1-dən qorunmağa başlayır.

25.3.3. Kompüter proqramlarının və məlumat bazalarının hüquqi mühafizəsi

Qeyd etdiyimiz kimi, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı əqli mülkiyyət obyektlərinin, yəni yaradıcılıq fəaliyyəti nəticələrinin dəqiq və qəti deyil, təxmini siyahısını verir. Bu onunla bağlıdır ki, zaman keçdikcə elm və texnika inkişaf edir. Təbii ki, gələcəkdə elm və texnikanın tədricən inkişafı şəraitində əqli mülkiyyətin yeni obyektlərinin yaradılması şəksizdir.

Əqli mülkiyyət obyektlərinin daha geniş siyahısı TRIPS müqaviləsində verilmişdir. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının təsis edilməsi haqqında Konvensiyada nəzərdə tutulan obyektlər (əqli mülkiyyət obyektləri) sırasına həmin sənəd bir neçə obyekti əlavə etmişdir. Söhbət, ilk növbədə, kompüter proqramları və məlumat bazaları kimi iki obyektə gedir ki, onlar Avropa İttifaqında qorunur, yəni hüquqi mühafizə ilə təmin olunur. Çünki, kompüter proqramları və məlumat bazaları Avropa İttifaqında müəlliflik hüququnun obyekti kimi tanınır. Bu səbəbdən həmin obyektlər müəlliflik hüquq institutunun vasitəsi və köməyi ilə qorunur.

Kompüter proqramları Avropa İttifaqında, xüsusilə, **91250EEC nömrəli direktivlə** qorunur ki, həmin direktiv 14 may 1991-ci il tarixdə Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Sözündən direktiv belə bir əsas prinsipdən çıxış edir ki, Bern Konvensiyasına (1886-cı il) uyğun olaraq, kompüter proqramlarına müəlliflik hüququnun obyekti kimi baxılmalıdır. Müəlliflik hüququ ilə qorunması baxımından, kompüter proqramları ədəbi əsərlərə bərabər tutulur. Direktivə görə, kompüter proqramları istənilən formada ifadə edilə bilər; onlar özlərinin ifadələrinə məhsullarından asılı olmayaraq qorunur. Direktiv «kompüter proqramları» anlayışına onların yaradılması üçün istifadə olunan hazırlıq və layihə materiallarını da daxil edir.

Kompüter proqramları, əgər onların müəlliflərinin yaradıcılıq nəticəsi orijinal olarsa, qorunur, yəni hüquqi mühafizə edilir. Hüquq sahibi qis

mində həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilər. Müəllif isə kompyuter proqramlarını yaradan şəxsdir.

Sözgedən direktiv müəllifin öz yaratdığı kompyuter proqramına olan müstəsna (təkbəşinə, inhisar) hüquqlarını da müəyyənləşdirir. Məsələn, kompyuter proqramlarını dərc etdirmək, onları dəyişdirmək, yaymaq və başqa dillərə tərcümə etdirmək hüquqları belə hüquqlardandır. Həmin hüquqlardan müəllifin özü istifadə edə bilər; digər şəxslər isə onlardan yalnız müəllifin xüsusi razılığı (lisensiyası) ilə istifadə edir.

Avropa İttifaqında həm də məlumat bazaları mühafizə olunur. Məlumat bazalarını qorumaq üçün 1996-cı ildə xüsusi olaraq ayrıca direktiv qəbul edilmişdir. Söhbət məlumat bazalarının hüquqi mühafizəsi haqqında direktivdən (96/92/EC - 11.03.1996-cı il) gedir. Sözgedən direktiv məlumat bazalarını müəlliflik hüququnun obyektləri sırasına aid edir. Əgər məlumat bazaları müəllifin intellekti əsasında müstəqil əsər kimi yaradılsa, onlar müəlliflik hüququnun obyektinə sayılır və Avropa İttifaqında qorunur.

Direktivə görə, məlumat bazaları müxtəlif əsərlərin, məlumatların və ya digər materialların toplusudur. Lakin əsərlər (məlumatlar və ya digər materiallar) müəyyən sistem və ya prinsip üzrə yerləşdirilməlidir. Məlumat bazaları həm elektron formada olur, həm də kağız daşıyıcı formasında tərtib edilə bilər.

Direktiv müəyyən edir ki, müəllifin tərib etdiyi məlumat bazalarından istifadə etməyə müstəsna hüquqları vardır. Müəllifin müstəsna hüquqlarına, hər şeydən əvvəl, məlumat bazasını dərc etdirmək hüququ aiddir. O, məlumat bazasını istənilən vasitə və ya formada dərc edə bilər. Müəllifin hüququdur ki, məlumat bazasını tam şəkildə və ya hissə-hissə dərc edə bilər. Müəllifin müstəsna hüquqlarına həmçinin aşağıdakı hərəkətlərin edilməsi daxildir:

- məlumat bazasını başqa dilə tərcümə etdirmək;
- məlumat bazasını yenidən işləmək;
- məlumat bazasını digər formada dəyişdirmək;
- məlumat bazasını uyğunlaşdırmaq;
- məlumat bazasını istənilən formada yaymaq və s. hərəkətlər.

Sadalanan hərəkətləri yalnız müəllifin özü həyata keçirə bilər. Axı, onun məlumat bazasından istifadə etməyə müstəsna (inhisar) hüququ vardır. Digər şəxslər isə məlumat bazasından yalnız müəllifin icazəsi ilə istifadə edə bilər. Belə ki, digər şəxslər göstərilən hərəkətləri ancaq müəllifin icazəsi (lisensiyası) ilə həyata keçirə bilərlər.

Direktiv həm də məlumat bazasının qorunma müddətini müəyyənləşdirir. Belə ki, məlumat bazaları 15 il müddət ərzində qorunur. Bu müddət isə məlumat bazasının yaradıldığı ildən sonra gələn növbəti ilin yanvar ayının 1-dən hesablanır.

25.3.4. Avropa İttifaqında əlaqəli hüquqların tənzimlənməsi

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının təsis edilməsi haqqında Konvensiya əqli mülkiyyət obyektləri sırasına həm də ifalar, fonogramlar və radio-televiziya verilişlərini aid edir ki, həmin obyektlərin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı müvafiq münasibətlər Avropa İttifaqında əlaqəli hüquqlar institutu vasitəsi ilə tənzimlənir. Qeyd etdiyimiz kimi, əlaqəli hüquqlar Avropa İttifaqı müəlliflik hüququnun institutlarından biridir.

Əlaqəli hüquqlar təkcə institut mənasında işlədilmir. Əlaqəli hüquqlar anlayışından həm də subyektiv mənada istifadə olunur. **Subyektiv mənada əlaqəli hüquqlar** dedikdə ifaçıların ifalar, istehsalçıların fonogramlar və radio-televiziya təşkilatlarının (onlara efir və ya kabel yayımı təşkilatları deyilir) öz verilişləri üzərində malik olduqları subyektiv hüquqlar (hüquqi imkanlar) başa düşülür.

Əlaqəli hüquqlar müəlliflik hüququ ilə qınılmaz və sıx surətdə bağlıdır. Əlaqəli hüquqlar öz adını da məhz bu bağlılıqdan götürmüşdür. Bağlılıq dedikdə əlaqəli hüquqların müəlliflik hüququndan törəməsi və ondan asılı olması başa düşülür.

Əlaqəli hüquqların tənzimlənməsinin əsas mənbəyi **İfaçıların, fonogram istehsalçıların və yayım təşkilatlarının hüquqlarının qorunması haqqında Beynəlxalq Konvensiya** sayılır. Konvensiya 26 oktyabr 1961-ci il tarixində Roma şəhərində diplomatik konfransda qəbul edilmişdir. Buna görə də o, **Roma Konvensiyası** adlanır. Roma Konvensiyası Avropa İttifaqında əlaqəli hüquqların tənzimlənməsinə təsir göstərən sənəddir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa İttifaqında qəbul edilən bəzi direktivlər bu konvensiyanın əsas müddəalarını təkrarlayır.

Avropa İttifaqında əlaqəli hüquqların tənzimlənməsinə (mühafizəsinə) həsr edilən bir neçə direktiv qəbul olunmuşdur; həmin direktivlər üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyinə implementasiya edilmişdir. Bunun nəticəsində üzv-dövlətlərin milli qanunvericilikləri (əlaqəli hüquqlar sahəsində qanunvericilikləri) bir-birinə yaxınlaşmış, onlar arasında mövcud olan fərqlər aradan qaldırılmışdır. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Avropa İttifaqında **əlaqəli hüquqların qorunma müddəti 2006/116EC nömrəli direktivlə** (12.12.2006-cı il) harmonizasiya edilmişdir. **Söhbət müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqların qorunma müddətinin razılaşdırılması haqqında direktivdən** gedir. Direktiv əlaqəli hüquqların qorunması üçün 50 il müddət nəzərdə tutur. İndi üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyində əlaqəli hüquqların qorunma müddəti eynidir, yəni 50 ildir.

Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 12.12.2006-cı il tarixdə təsdiq edilmiş direktiv (2006/115EC) Avropa İttifaqında əlaqəli hüquqların tənzimlənməsində vacib rol oynayır. Həmin direktiv **kirayəyə vermə haqqında dekret** adlanır. Direktiv milli qanunvericiliklərin harmonizasiyasına yönəlmişdir. O, əlaqəli hüquqların obyektlərinin (məsələn, fonogramların, ifaların, səs yazmalarının) kirayəyə verilməsi məsələlərini tənzimləyir. Belə ki, ifaçı öz ifasının səs yazmasını, istehsalçı hazırla

dığı fonogramı kirayəyə verə bilər. Yayım təşkilatlarının öz verilişlərini kirayəyə vermək hüququ yoxdur.

Üzv-dövlətlərin əlaqəli hüquqlar sahəsində milli qanunvericiliklərinin harmonizasiyasında **peyk və kabel yayımı haqqında direktiv** mühüm əhəmiyyətə malikdir. Söhbət peyk yayımına və kəbellə retransiyasiyaya münasibətdə müəlliflik və əlaqəli hüquqların bəzi normalannın əlaqələndirilməsi haqqında **27.09.1993-cü il tarixli 9383EEC nömrəli direktivdən**’ gedir. Bu direktiv Avropa İttifaqı Məhkəməsinin «Koditel 1» işi üzrə çıxardığı qərara əsaslanır. Sözügedən işə baxarkən Avropa İttifaqı Məhkəməsi belə bir məsələni həll etməli idi: göstərilməsinə Almaniyada icazə verilmiş film öz sahibinin (yəni film sahibinin) icazəsi olmadan və ona qonorar ödənilmədən Belçikada kəbellə yayımlana bilərmi? Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, müəlliflik hüququnun subyektinin istənilən filmin nümayiş etdirilməsinə görə qonorar tələb etmək hüququ ədəbiyyat və ya bədii əsərə müəlliflik hüququnun ayrılmaz hissəsidir.

25.4. Avropa İttifaqı sənaye mülkiyyət hüququ

25.4.1. Avropa İttifaqında sənaye mülkiyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Avropa İttifaqında təkcə müəlliflik və əlaqəli hüquqların tənzimlənməsi həyata keçirilmir. Burada həm də sənaye mülkiyyətinə olan hüquqlar nizama salınır. Sənaye mülkiyyətinə olan hüquqlar isə Avropa əqli mülkiyyət hüququnun yarım sahələrindən biri vasitəsi ilə tənzimlənilir. Həmin yarım sahə qeyd etdiyimiz kimi, **Avropa İttifaqı sənaye mülkiyyət hüququ** adlanır.

Sənaye mülkiyyətinin tənzimlənməsi dedikdə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin hüquqi cəhətdən mühafizəsi (hüquqi qorunması) başa düşülür. Sənaye mülkiyyəti obyektləri isə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, bunlardan ibarətdir: ixtira, sənaye nümunəsi, faydalı model, əmtəə nişanı və s. obyektlər. Avropa İttifaqı sənaye mülkiyyət hüququnun əsas funksiyası da həmin obyektləri hüquqi cəhətdən qorumaqdan ibarətdir. O, yəni Avropa İttifaqı sənaye mülkiyyət hüququ belə obyektləri müvafiq patent vasitəsi ilə qoruyur. **Patent** dedikdə səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən verilən elə bir qoruyucu sənəd başa düşülür ki, həmin sənəd sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə etməkdə öz sahibinə (patent sahibinə) **müstəsna (təkbəşinə, inhisar) hüquq** verir. Müstəsna hüququn mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, heç kəs sənaye mülkiyyəti obyektlərinin sahibinin icazəsi (lisensiyası) olmadan onlardan istifadə edə bilməz. Məsələn üçün, götürək sənaye mülkiyyəti obyektlərindən biri olan ixtirani; fərz edək ki, ixtiraçı olan şəxs etdiyi ixtiranın (məsələn, yeni təyinatlı paltaryuyan maşının) qorunması (hüquqi cəhətdən mühafizə olunması) üçün

¹ URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

patent alır. Bu və ya digər şəxs patentlə qorunan ixtirarı kommersiya məqsədləri üçün xaricə aparmaq istəyir; bunu etməmişdən əvvəl o, patent sahibi olan ixtiraçıdan icazə (lisenziya) almalıdır. Axı, ixtiraçının etdiyi ixtiradan istifadəyə müstəsna hüququ vardır. Aydın məsələdir ki, ona belə hüquqa dair müvafiq patent verilir. Patent təkə ixtiraçını deyil, həm də sənaye mülkiyyətinin digər obyektlərinin sahibini müstəsna hüquqla təmin edir. Odur ki, Avropa sənaye mülkiyyət hüququ, eyni zamanda, «**Avropa patent hüququ**» adlanır. Onun əsas funksiyası Avropa İttifaqında sənaye mülkiyyətini hüquqi tənzimləməni (hüquqi mühafizəni) harmonizasiya və unifikasiya etməkdən ibarətdir.

25.4.2. Avropa sənaye mülkiyyət hüququnun mənbələri

Təsis müqavilələri Avropa sənaye mülkiyyət hüququnun mənbə növlərindən biridir. Belə ki, təsis müqavilələrində sənaye mülkiyyətinin hüquqi tənzimlənməsinə (mühafizəsinə) aid bir sıra norma nəzərdə tutulmuşdur. Lakin belə normaların sayı azdır. Ümumiyyətlə, təsis müqavilələri Avropa İttifaqında sənaye mülkiyyətinin hüquqi tənzimlənməsi (qorunması) məsələsinə kifayət dərəcədə diqqət yetirmir. Ona görə ki, sənaye mülkiyyəti obyektləri Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin milli qanunvericilikləri vasitəsi ilə tənzimlənilir.

İkinci hüquq aktları Avropa sənaye mülkiyyət hüququnun digər mənbə növü sayılır. Söhbət Avropa İttifaqı institutlarının sənaye mülkiyyəti sahəsində qəbul etdikləri **normativ hüquqi aktlardan** gedir. Belə aktlar, ilk növbədə, **direktiv** formasında qəbul olunur. Məsələn, Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 13.10.1998-ci il tarixdə qəbul edilmiş direktiv (987 IEC) sənaye nümunələrinin hüquqi mühafizəsini tənzimləyir ki, bu direktivə görə, sənaye nümunələri sənaye mülkiyyətinin obyektlərindən biridir. Avropa İttifaqı Şurasının digər direktivi (200899EC - 19.11.2008-ci il) əmtəə nişanlanmın hüquqi qorunmasına həsr olunmuşdur ki, əmtəə nişanlan sənaye mülkiyyətinin obyektini sayılır. İnteqral mikrosxemin topologiyası sənaye mülkiyyətinin yeni və vacib növü hesab edilir; 1986-cı ildə qəbul edilmiş direktiv (8754EEC - 16.12.1986-cı il) həmin növ sənaye mülkiyyətinin hüquqi qorunmasına həsr olunmuşdur.

Sənaye mülkiyyətinin qorunması sahəsində ikinci hüquq aktları həm də **reqlament** formasında qəbul oluna bilər. Məsələn, Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 12.12.2001-ci il tarixdə qəbul edilmiş reqlament (EC - 62002) sənaye nümunələri barədədir. Avropa Komissiyasının qəbul etdiyi 22452002 (EC) nömrəli reqlament (21.10.2002-ci il) göstərilən EC - 62002 nömrəli reqlamentin tətbiqinə həsr olunmuşdur və s.

Beynəlxalq müqavilələr də Avropa sənaye mülkiyyət hüququnun mənbə növlərinə aiddir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, **Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında Paris Konvensiyasından (1883-cü il)** gedir. Unutmaq olmaz ki, Avropa sənaye mülkiyyət hüququ bu konvensiyanın

əsas müddəalarnı təkrarlayır. Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər Paris Konvensiyasının iştirakçılarıdır.

İki patent konvensiyası haqqında da danışmaq lazımdır. **Birinci Avropa Patent Konvensiyası** 1973-cü ildə Münhen şəhərində imzalanmış, 1977-ci ildə (oktyabr ayının 1-dən) qüvvəyə minmişdir. **İkinci Avropa Patent Konvensiyası** isə 1975-ci ildə Lüksemburq şəhərində qəbul edilmişdir.' Bu konvensiya bəzi dövlət-lərin (Danimarka və İrlandiyanın) onu ratifikasiya etməməsi səbəbindən indiyə kimi qüvvəyə minməmişdir. Avropa patentinin verilməsini nəzərdə tutan Münhen Konvensiyası **Avropa patent sistemini** təsis edən beynəlxalq-hüquqi aktdır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları da Avropa sənaye mülkiyyət hüququnun mənbəyi sayılır. Söhbət Avropa İttifaqı Məhkəməsinin sənaye mülkiyyət hüququ sahəsində çıxardığı qərarlardan gedir. Belə qərarlar mövcud qanunvericiliyin məzmununu, eləcə də onun tətbiq qaydasını dəqiqləşdirir və tamamlayır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi həm də sənaye mülkiyyətinə aid olan normaları təfsir edir. Bu zaman o, faktiki olaraq, yeni hüquq normaları yaradır. Patent hüququ sahəsində Avropa İttifaqı Məhkəməsinin praktikasi da Avropa sənaye mülkiyyət hüququ üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

25.4.3. Avropa patenti

Avropa patentinin verilməsi Münhen Konvensiyası (Birinci Avropa Patent Konvensiyası, 1973-cü il) ilə tənzimlənir. Məhz bu konvensiya əsasında Avropa patenti verilir. O, Avropa patentinin verilməsi haqqında Münhen Konvensiyası və ya Birinci Avropa Patent Konvensiyası adlanır.

Münhen Konvensiyası regional xarakterli beynəlxalq-hüquqi sənəddir. Bu sənəd açıq olub, həm də Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələrə şamil edilir. Belə ki, Avropa İttifaqının üzvü olub-olmamasından asılı olmayaraq, istənilən Avropa dövləti konvensiyaya qoşula bilər. Məsələn, İsveçrə, Türkiyə, San-Marino və Malta kimi dövlətlər Avropa İttifaqının üzvü olmasalar da, Münhen Konvensiyasının iştirakçısıdırlar. Lakin konvensiyanın 166-cı maddəsinə görə, ona yalnız Avropa dövlətləri qoşula bilərlər. Hal-hazırda konvensiyaya 36 Avropa dövləti qoşulmuşdur. Onlar arasında Avstriya, Belçika, Fransa, Hollandiya, İspaniya, Portuqaliya və digər dövlətlər vardır.

Münhen Konvensiyası Avropa patentinin verilməsini nəzərdə tutur. **Avropa patenti** dedikdə ixtiranın hüquqi mühafizəsi üçün verilən sənəd başa düşülür ki, həmin sənəd milli patentlərlə eyni (bərabər) qüvvəyə malikdir. Avropa patenti konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin vətəndaşlarına (ixtiraçı vətəndaşlara) verilir. Patent almaq üçün onlar Avropa Patent Təşkilatına iddia ərizəsi ilə müraciət etməlidirlər. Belə vətəndaşlar iddiaçı qismində çıxış edirlər. İddiaçı rolunda həm də üçüncü ölkələrin

vətəndaşları çıxış edə bilərlər. Əgər, məsələn, Münhen Konvensiyasının iştirakçısı olmayan ölkənin vətəndaşı etdiyi ixtiranın Avropa dövlətlərinin ərazisində qorunmasını istəyərsə, o, Avropa patenti almaq üçün iddia ərizəsi verməlidir.

Avropa patentini Avropa Patent Təşkilatı verir. Bu təşkilat Münhen Konvensiyası əsasında yaradılmışdır. Onun olduğu yer Münhen şəhəridir (Almaniya); həmin təşkilatın Haaqa şəhərində (Hollandiya) şöbəsi vardır.

Avropa Patent Təşkilatı altı bölmədən (axtarış şöbəsi, ərizəyə baxma şöbəsi, hüquq şöbəsi və s.) ibarətdir. Onun tərkibində ikimərhələli apelyasiya strukturu yaradılmışdır.

Avropa Patent Təşkilatı Avropa patentlərinin reyestrini aparır. Bu təşkilat həm də «Avropa Patent Təşkilatının Rəsmi Xəbərləri»ni dərc edir.

Avropa patenti konvensiya iştirakçısı olan bir və ya bir neçə dövlətin ərazisində qüvvədə olur; həmin dövlətləri iddiaçı göstərməlidir. Avropa patenti milli patentlərin malik olduqları eyni hüquqlardan istifadə edir.

Avropa patenti ilə ixtira mühafizə olunur ki, ixtira sənaye mülkiyyətinin növlərindən biridir. İxtira dedikdə bu və ya digər problemin (məsələnin) texniki (texniki vasitə ilə) həlli başa düşülür. Lakin istənilən texniki həll ixtira sayılır; hər hansı texniki həll yaradıcılıq xarakterinə malik olarsa, o, ixtira kimi tanınır.

Avropa patenti **üç şərtə** cavab verən ixtiraya görə verilir ki, həmin şərtlər Münhen Konvensiyasının 52-ci maddəsində göstərilmişdir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- yenilik şərti (texniki həll yeni olmalıdır);
- ixtira səviyyəsinə malik olmaq şərti (texniki həll ixtira səviyyəli olmalıdır);
- sənayedə tətbiq oluna bilmək şərti (texniki həll sənayedə tətbiq edilməlidir).

Avropa patentinin **qüvvədə olma müddəti 20 ildir**. İxtira bu müddət ərzində mühafizə olunur. Həmin müddət keçdikdə, ixtira qorunmur və verilmiş patent öz qüvvəsini itirir. 20 illik müddət isə Avropa patenti almaq üçün iddia sənədi verildiyi vaxtdan hesablanır.

25.4.4. Birlik patenti

Avropa patentini «Birlik patenti»ndən fərqləndirmək lazımdır. Avropa patenti, qeyd etdiyimiz kimi, Münhen Konvensiyası (1973-cü il) əsasında verilir. O, konvensiya iştirakçısı olan bir və ya bir neçə Avropa ölkəsində qüvvədə olan sənəddir. Birlik patentinin verilməsi isə Avropa Birliyi Patent Konvensiyası ilə tənzimlənir ki, həmin konvensiya, bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, 1975-ci ildə Lüksemburq şəhərində imzalanmışdır və İkinci Avropa Patent Konvensiyası adlanır. Sonralar 1989-cu ildə Avropa Birliyi Patent Konvensiyası tamamlanmış, ona mühüm əlavələr edilmişdir. Lakin o, üzv-dövlətlərin hamısı tərəfindən ratifikasiya olunmamışdır.

Bu səbəbdən də Avropa Birliyi Patent Konvensiyası indiyə kimi qüvvəyə minməmişdir.

Nəzərdə tutulur ki, gələcəkdə **Birlik patenti** üzv-dövlətlərin ərazisində qüvvədə olacaqdır. Avropa patenti isə ayrıca bir və ya bir neçə Avropa ölkəsində qüvvədə olan sənəddir.

Birlik patentini almaq hüququna, ilk növbədə, **ixtiraçı** malikdir. Onu həm də ixtiraçmm vərəsəsi (hüquqi varisi) ala bilər. Birlik patenti güzəşt edilə (başqasına verilə) və ya bütün Avropa İttifaqı ərazisində etibarsız hesab edilə bilər.

Birlik patenti almaq üçün ixtiraçı və ya onun hüquqi varisi Avropa Patent Təşkilatına **iddia sənədi** təqdim etməlidir. İddia sənədinin təqdim olunması Münhen Konvensiyasında müəyyən edilmiş qaydalara uyğun həyata keçirilir. Belə ki, Avropa Patent Təşkilatı iddia sənədini yoxlayır (ekspertiza edir) və onu dərc edir. Əgər təklif olunmuş ixtira tələb edilən şəillərə cavab verərsə, Avropa Patent Təşkilatı iddiaçıya Birlik patenti verir; o, verdiyi patenti həm də dərc edir. Patent ya ingilis, ya alman, ya da fransız dilində verilir. Avropa Patent Təşkilatı öz işlərini bu dillərdə aparır.

Birlik patentinin qüvvədəolma müddətinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, o, **20 il müddətinə** qüvvədə olur; bu müddət iddia sənədi verildiyi gündən hesablanır. Əgər patent sahibi müvafiq haqqı vaxtında ödəməzsə, patentin qüvvəsinə xitam verilir. Müvafiq haqq dedikdə patentin qüvvədə qalması üçün lazım olan illik ödəniş başa düşülür. Belə ödəniş vaxtında həyata keçirilməzsə, patentin qorunma müddəti başa çatır.

Yuxanda göstərilənlərlə yanaşı, qeyd etməliyik ki, Avropa Birliyi Patent Konvensiyası qüvvəyə minmədiyi üçün hal-hazırda Birlik patenti verilmir.

25.4.5. Sənaye mülkiyyətinin digər növlərinin Avropa İttifaqında hüquqi mühafizəsi

Sənaye nümunəsi sənaye mülkiyyəti obyektlərinin növlərindən biridir. O, ixtira kimi, hüquqi mühafizə olunur, yəni qorunur.

Sənaye nümunəsi dedikdə məmulatın elə yeni bədii (estetik) ~ konstruktiv həlli başa düşülür ki, belə həll onun xarici görünüşünü (görkəmini) müəyyən edir. Sənaye mülkiyyətinin bu növü Avropa İttifaqında da qorunur, hüquqi mühafizə ilə təmin olunur. Belə ki, 13 oktyabr 1998-ci il tarixdə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası **sənaye nümunələrinin hüquqi mühafizəsi haqqında müvafiq direktiv (9871EC)** qəbul etmişdir. Sənaye nümunələrinin hüquqi qorunması (mühafizəsi) məhz bu direktivin köməyi ilə həyata keçirilir.

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdə sənaye nümunələri milli patent idarələrində qeydə alınır. Qeydə alınma isə müəyyən qaydalar əsasında həyata keçirilir. Sözügedən direktiv də həmin qaydaların harmonizasiyasına (yaxınlaşdırma) yönəlmişdir.

Hüquqi mühafizə ilə təmin olunmaq, yəni hüquqi cəhətdən qorunmaq üçün sənaye nümunəsi **iki şərtə** cavab verməlidir. **Yeni olmaq** şərti onlardan biridir. Belə ki, sənaye nümunəsi yeni olmalıdır. Sənaye nümunəsinin qorunması üçün tələb edilən ikinci şərt isə bundan ibarətdir ki, o, **fərdi xarakterə malik olmalıdır**. Əgər sənaye nümunəsi mövcud məmulatlardan fərqlənərsə, o, fərdi xarakterli sayılır.

Yuxanda göstərilən iki şərtə cavab verərsə, sənaye nümunəsi qeydiyyatla alınır. Bundan ötrü, yəni qeydiyyatla alınmaq üçün **Daxili Bazarın Harmonizasiyası İdarəsinə** ərizə verilməlidir. Ərizə, adətən, bilavasitə həmin idarənin özünə təqdim olunur. Bununla yanaşı, ərizə həm də üzv- dövlətlərin mərkəzi patent idarələrinin vasitəsi ilə də verilə bilər; əgər müsbət qərar qəbul olunarsa, sənaye nümunəsi reyestrə («Avropa İttifaqının Sənaye Nümunələri Reyestri»-nə) daxil edilir. Bundan sonra reyestrə daxilətmə barədə məlumat verilir ki, həmin məlumat Daxili Bazanın Harmonizasiyası İdarəsinin Rəsmi Bülletenində dərc edilir.

Qeydə alınmış sənaye nümunəsi müəyyən müddət ərzində qorunur. Bunun üçün **5 illik müddət** nəzərdə tutulmuşdur. Qorunma müddəti bir neçə dəfə uzadıla bilər, lakin 25 ildən çox ola bilməz.

Sənaye nümunəsinin qeydiyyatla alınması və onun qorunma müddəti, habelə digər məsələlər Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilmiş 12.12.2001-ci il tarixli EC-62002 nömrəli rəqlament - **sənaye nümunələri haqqında rəqlament** ilə tənzimlənir.

Avropa İttifaqında həm də əmtəə nişanı qorunur ki, o, sənaye mülkiyyəti obyektinin növlərindən biridir. **Əmtəə nişanı** dedikdə qrafik təsvir edilən elə bir işarə başa düşülür ki, bu işarə sahibkarın mallarını və ya xidmətlərini digər sahibkarların analoji mallarından və ya xidmətlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Onun barəsində Avropa İttifaqında ay- nca akt qəbul edilmişdir. Söhbət 2008-ci ilin axırlarında Avropa İttifaqı Şurasının qəbul etdiyi **2008/95EC nömrəli direktivdən (22.10.2008-ci il)** gedir. Bu direktiv üzv-dövlətlərin əmtəə nişanları haqqında qanunvericiliklərinin yaxınlaşdırılmasına yönəlmişdir.

Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdə hələ XIX əsrin ortalarından əmtəə nişanları haqqında qanunvericilik mövcuddur. Paris Konvensiyası (1883-cü il) əmtəə nişanları sənaye mülkiyyətinin növlərindən biri kimi müəyyənləşdirir. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı çərçivəsində əmtəə nişanları haqqında müvafiq müqavilə (1994-cü il) hazırlanmışdır. Lakin indiyə kimi həmin beynəlxalq sənəd tələb olunan sayda ratifikasiya olunmadığından qüvvəyə minməmişdir. Odur ki, onu əmtəə nişanları haqqında beynəlxalq qanunvericiliyin mənbəyi hesab etmək hələlik olmaz.

Əmtəə nişanları haqqında beynəlxalq qanunvericiliyin **vacib mənbəyi** kimi yenə də **Madrid Sazişi** hesab edilir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər 2001-ci ilin axırlarında həmin

sazişə qoşulmuşlar. 1891-ci ildə qəbul edilən Madrid Sazişi əmtəə nişanlarının beynəlxalq qeydiyyat məsələsinə həsr olunmuşdur.' Bu sazişə görə, əmtəə nişanını qeydiyyata aldırmaq istəyən iddiaçı şəxs Beynəlxalq Büroya fransız dilində ərizə verilməlidir. Ərizə əsasında beynəlxalq qeydiyyat apanılır; belə qeydiyyat Madrid Sazişinin iştirakçısı olan bütün ölkələrdə (60 ölkədə) qüvvəyə malik olur və əmtəə nişanları həmin ölkələrdə qorunur."

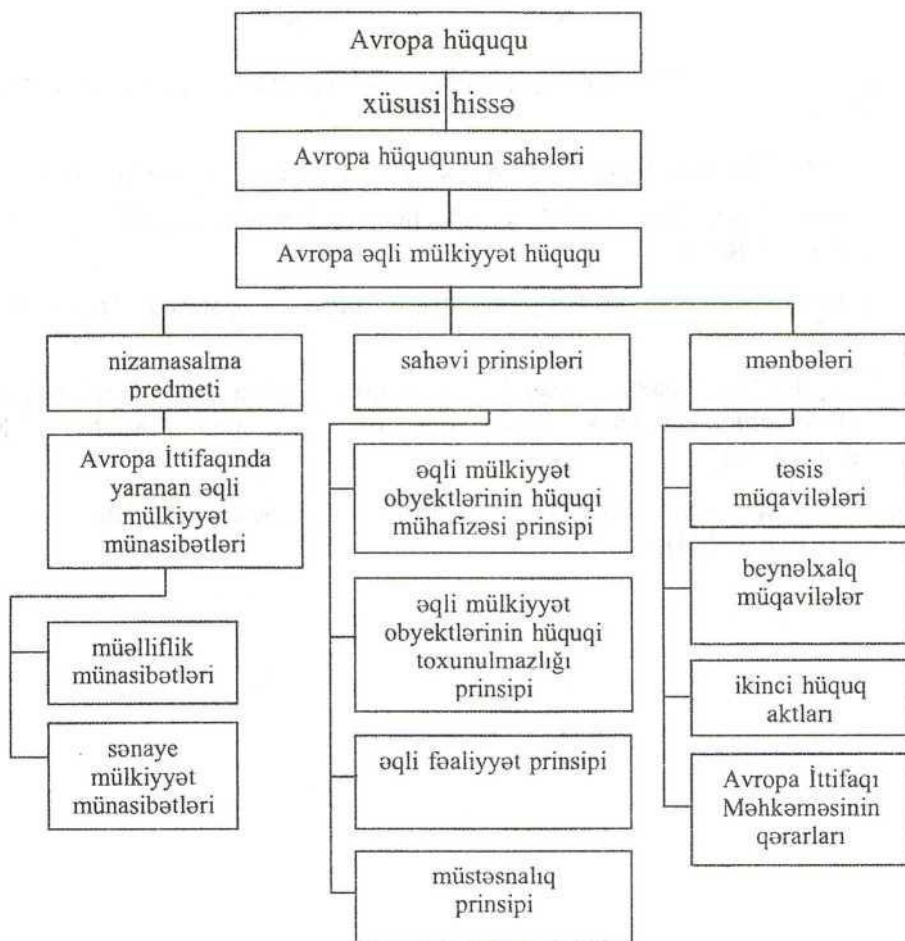
Sənaye mülkiyyətinin növlərindən biri faydalı model adlanır. **Faydalı model** dedikdə istehsal vasitələrinin və istehlak əşyalarının, yaxud onların tərkib hissələrinin konstruktiv həlli başa düşülür. Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında Paris Konvensiyası (1883-cü il) onu sənaye mülkiyyətinin qorunma (mühafizə olunma) qabiliyyətinə malik olan növlərindən biri kimi müəyyən edir. Faydalı model anlayışını Almaniya, İtaliya, Çin, Yaponiya, İspaniya və digər ölkələrin qanunvericiliyi də tanıyır. Xarici ölkələrdə çox vaxt faydalı modeli **kiçik ixtira** adlandırırlar.

Avropa İttifaqına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onun üzvü olan bütün dövlətlərdə faydalı model haqqında qanunvericilik mövcuddur. Üzv-dövlətlərin bu sahədə mövcud olan qanunvericilik aktları bir- birindən fərqlənir. Bu fərqləri aradan qaldırmaq üçün 1997-ci ilin axırlarında Avropa Komissiyası qəbul olunmaq üçün faydalı model haqqında qanunvericiliyin harmonizasiyasına dair müvafiq direktiv layihəsini aidiyyəti orqana təqdim etmişdir. Lakin indiyə kimi həmin dekret qəbul olunmamışdır.

' *Daha ətraflı*: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququ. Bakı, 2013, s.29.

■ *Ətraflı bax, məsələn*: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, 2013, s.345-346.

XXV FƏSİL ÜZRƏ SXEM

və s.

XXV FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev S.S. Əqli mülkiyyət hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2006, 584 s.
2. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququ. Bakı, 2013, 36 s.
3. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. İkinci nəşr. Bakı, 2013 (IX fəsil).
4. İmanov K.S. Əqli mülkiyyət; çıxış və prezentasiyalarda. Toplu. Bakı, 2012.
5. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 33,34).
6. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. XVIII).

XXVI FƏSİL. AVROPA CİNAYƏT HÜQUQU

26.1. Avropa cinayət hüququ Avropa İttifaqında cinayətkarlıqla mübarizənin əsas hüquqi vasitəsi kimi

26.1.1. Avropa cinayət hüququ anlayışı

Dünyanın hər bir yerində cinayətkarlığa qarşı həm beynəlxalq, həm də milli-hüquqi məkanlarda mübarizə aparılır; cinayətkarlıqla mübarizə ən vacib məsələlərdən biridir. Hüquq qaydalarının pozulması cinayət hesab edilir.¹ Elə bu səbəbdən dünyada mövcud olan hüquq sistemləri cinayətkarlıqla mübarizənin hüquqi tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Xatırlatmaq istərdik ki, dünyada bir-birinə paralel olaraq, üç müstəqil hüquq sistemi mövcuddur (beynəlxalq hüquq, milli hüquq və Avropa hüququ).

Beynəlxalq hüququn vasitəsi ilə dünya miqyasında, yəni beynəlxalq- hüquqi məkanda cinayətkarlıqla mübarizə aparılır. Bundan ötrü beynəlxalq hüququn tərkibində, xüsusi olaraq, müstəqil hüquq sahəsi aynımışdır ki, həmin sahə **beynəlxalq cinayət hüququ** adlanır.² Beynəlxalq cinayət hüququ dedikdə cinayət-karlıqla mübarizə sahəsində dövlətlər arasında həyata keçirilən əməkdaşlığın tənzimlənməsinə dair beynəlxalq hüquq normalarının sistemi başa düşülür.³

Milli hüquq məkanında cinayətkarlıqla mübarizə işi **dövlətdaxili hüququn** vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilir. Bunun üçün hər bir dövlətdaxili hüquqda **cinayət hüququ** kimi müstəqil hüquq sahəsi ayrılmışdır. Cinayət hüququ dedikdə cinayət və cəza məsələlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.⁴ Müasir dünya dövlətlərinin hər birinin milli hüquq sistemində müstəqil hüquq sahəsi kimi həm də cinayət hüququ daxildir.⁵

Dünyada müstəqil, lakin xüsusi xarakterə malik olan hüquq sistemi kimi tanınan **Avropa hüququna** (Avropa İttifaqı hüququna) gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, cinayətkarlığa qarşı mübarizə Avropa İttifaqı hüquq məkanında da aparılır.⁶ Bundan ötrü Avropa hüququnun tərkibində, xüsusi olaraq, Avropa cinayət hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsi formalaşmışdır. Lakin bəzi müəlliflər (məsələn, Fransa Cinayət Hüququ Assosiasiyasının sədri J.Pradel, Hollandiya Ali Məhkəməsinin müşaviri Q.Korstens və s.) sözügedən hüquq sahəsini ifadə etmək üçün «Avropa

Rohimov İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı, 2014, s.14.

■ Международное право. Учебник. Особенная часть / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курд-юков. М., 2010, с.559.

¹ *Daha ətraflı*: Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, С.583

² "Allahverdiyev S.S. Konstitusiya və hüququn əsasları. Dərslik. Bakı, 2011, s.161.

³ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, 2007, s.7.

⁴ Европейское уголовное право: перспективы развития / Авторы: Ю.Н.Жданов, Ю.Н.Жданов, Е.С.Лаговская. М., 2001, 229 с.

cəza hüququ» (droit penal européen)' kimi termin işlədirlər. Ümumiyyətlə, bəzi ölkələrdə cinayət hüququ əvəzinə, cəza hüququ (penal law, droit penal) ifadəsindən istifadə olunur. Lakin, hansı terminin iş- lədilməsinə baxmayaraq, söhbət hər bir halda cinayətkarlıqla mübarizəni tənzimləyən hüquq normalannın məcmusundan ibarət olan müstəqil hüquq sahəsindən gedir. Biz, nisbi olaraq, «Avropa cinayət hüququ» və «Avropa cəza hüququ» anlayışlarını eynimənah, sinonim anlayışlar kimi qəbul edirik.

Avropa cinayət hüququ dedikdə Avropa İttifaqında cinayətkarlığa qarşı aparılan mübarizəni tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Belə nonnalann müəyyən edilməsi və onlann həcmcə kifayət dərəcədə mövcud olması buna gətirib çıxarmışdır ki, Avropa hüququnun xüsusi hissəsinin tərkibində müstəqil sahə - Avropa cinayət hüququ formalaşmışdır.

26.1.2, Avropa cinayət hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi predmeti, onun sahəvi prinsipləri və subyektləri

Avropa hüququnda Avropa cinayət hüququnun müstəqil sahə kimi formalaşmasının bir neçə səbəbi vardır. Düzdür, Avropa hüququna dair yazılan bəzi dərsliklərdə Avropa hüququnun sahələri arasında Avropa cinayət hüququnun adı ümumiyyətlə çəkilir.[^] Lakin obyektiv reallıq və fakt bundan ibarətdir ki, Avropa hüquq sistemində Avropa cinayət hüququ kimi müstəqil sahə artıq təşəkkül tapmışdır. Bəzi dərsliklərdə isə Avropa cinayət hüququ Avropa hüququnda formalaşmış müstəqil sahə kimi xarakterizə olunmur, ona bu kontekstdə yanaşılmaz və diqqət yetirilmir.[^] Unutmaq olmaz ki, cinayətkarlıqla təkcə beynəlxalq və milli- hüquqi məkanlarda mübarizə apanımız; cinayətkarlıqla raübaizə həm də, eyni zamanda, bütövlükdə Avropa İttifaqı səviyyəsində həyata keçirilir. Aydın bir həqiqətdir ki, Avropa İttifaqı daxilində «milli cinayətkarlıq», necə deyirlər, «Avropa cinayətkarlığı» anlayışına çevrilmişdir. Təbii ki, belə cinayətkarlıqla mübarizə Avropa miqyasında, bütövlükdə Avropa İttifaqı səviyyəsində apanimalıdır. **Cinayətkarlıqla bütövlükdə Avropa İttifaqı səviyyəsində mübarizə aparılması** isə Avropa hüququnda müstəqil sahə kimi Avropa cinayət hüququnun formalaşmasını tələb edir. Bu, müstəqil sahə kimi Avropa cinayət hüququnun təşəkkül tapmasını, formalaşmasını şərtləndirən **ilkin səbəbdir**. Məlum məsələdir ki, əgər Avropa İttifaqında cinayətkarlıqla mübarizə problemi olmasaydı, yəqin ki, Avropa cinayət hüququ da formalaşmazdı. Təsadüfi deyil ki, bəzi Qərbi Avropa ekspertləri Avropa İttifaqının ərazisini, obrazlı şəkildə, «kriminal

[^] URL;<http://www.wikipedia.org>

■ *Məsələn, bax:* Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М. Энтин. М., 2011.

[^] Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю. Кашкина. М., 2012, с.929 (гл.23).

cənnət» adlandırırırlar. Bu kimi «kriminal cənnətə» qovuşmaq və ədalət mühakiməsindən yaxa qurtarmaq üçün, sadəcə olaraq, sərhədi keçmək kifayət edər. Buna görə də Avropa İttifaqında cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq həmişə aktual məsələlərdən biri hesab edilir. Bu məsələ isə, təbii ki, müstəqil hüquq sahəsinin - Avropa cinayət hüququnun vasitəsi ilə həll edilə bilər.

Qeyd etməliyik ki, cinayətkarlıqla mübarizə hüquqi tənzimləmənin obyektivi olan fəaliyyət sayılır. Cinayətkarlıqla beynəlxalq səviyyədə mübarizə aparılması beynəlxalq cinayət hüququ ilə tənzimlənir ki, o, beynəlxalq hüququn müstəqil hüquq sahələrindən biridir. Milli səviyyədə cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq üçün hər bir dövlətin daxili hüququnda cinayət hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsi ayrılmışdır. Bəs, nə üçün Avropa İttifaqı səviyyəsində cinayətkarlıqla mübarizəni tənzimləməkdən ötrü müstəqil hüquq sahəsi - Avropa cinayət hüququ aynımasın?

Avropa cinayət hüququnun nizamasalma predmetinə gəldikdə, deməliyik ki, Avropa İttifaqında cinayətkarlığa qarşı aparılan mübarizə ilə bağlı olaraq, yaranan ictimai münasibətlər - **cinayətkarlıqla mübarizə münasibətləri** onun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini təkil edir. Avropa cinayət hüququnun məhz, ayrıca olaraq, özünəxas nizamasalma predmetinə malik olması onun Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi tanınmasını şərtləndirən **əsas meyar** rolunu oynayır.

Bundan başqa, Avropa İttifaqı təkcə ümumi ticarət, ümumi vergi, ümumi nəqliyyat siyasəti və s. həyata keçirmir. Avropa İttifaqı həm də milli cinayət siyasətinin yerinə **ümumi cinayət siyasəti** (üzv-dövlətlərin hamısı üçün ümumi olan cinayət siyasəti) həyata keçirir ki, onun hüquqi əsası olmalıdır. **Hüquqi əsas** rolunda isə müstəqil hüquq sahəsi - Avropa cinayət hüququ çıxış edə bilər. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, müstəqil hüquq sahəsi kimi Avropa cinayət hüququ Avropa ittifaqının ümumi cinayət siyasətinin həyata keçirməsinin əsas hüquqi aləti və vasitəsidir. Bu, müstəqil hüquq sahəsinin - Avropa cinayət hüququnun formalaşmasını şərtləndirən **digər əsas səbəbdir**.

Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi ümumi cinayət siyasəti öz inkişafında **üç mərhələdən** keçmişdir. **Birinci mərhələ** ilkin mərhələ adlanır. **İlkin mərhələ** 1975-1993-cü illəri əhatə edir. Belə ki, 1975-ci ildə «**TREVI qrupu**» yaradıldı. Həmin qrup öz adını terrorizm, radikalizm, ekstremizm və beynəlxalq xarakterli zorakılıq hərəkatları kimi fransız sözlərinin' abreviaturasından götürmüşdür. Sözügedən qrup Avropa Birliyinin üzvü olan dövlətlərin daxili işlər nazirlərindən ibarət olub, ildə iki dəfə iclas keçirirdi. O, cinayət siyasəti sahəsində xüsusi əlaqələndirici orqan kimi fəaliyyət göstərdi. Avropa İttifaqının ümumi cinayət siyasətinin birinci inkişaf mərhələsi - ilkin mərhələ məhz bu orqanın yarandığı vaxtdan (1975-ci ildən) başlayır. Həmin mərhələ Avropa İttifaqının yaradılması ilə başa çatır.

' **Terrorism, radicalisme, extrémisme et violence internationale.**

Avropa İttifaqına dair Müqavilənin qüvvəyə mindiyi vaxtdan ümumi cinayət siyasətinin yeni - **ikinci inkişaf mərhələsi** başlayır. Xatırladaq ki, 7 fevral 1992-ci il tarixdə Hollandiyanın Maastrixt şəhərində imzalanan Avropa İttifaqına dair Müqavilə (Maastrixt Müqaviləsi) 1993-cü il noyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir; ikinci mərhələnin başlanğıcı məhz həmin vaxta təsadüf edir. Bu vaxtdan etibarən cinayətkarlıqla birgə mübarizə Avropa hüququnun nizamasalma predmetinə daxil oldu.

Avropa İttifaqının ümumi cinayət siyasətinin **üçüncü inkişaf mərhələsi** Amsterdam Müqaviləsinin (1997-ci il) qüvvəyə mindiyi vaxtdan başlayır. Ümumi cinayət siyasətində köklü dəyişiklik edən həmin müqavilə 1 may 1999-cu il tarixdə qüvvəyə minmişdir. Ona ümumi cinayət siyasətinin **müasir inkişaf mərhələsi** deyilir. Bu mərhələdə Avropa İttifaqı cinayət hüququ sahəsində qanunvericilik səlahiyyəti ilə təmin olundu.

Avropa cinayət hüququnun mahiyyəti və sosial istiqaməti ona xas olan **sahəvi (xüsusi) prinsiplərdə** ifadə olunur. Həmin prinsiplər Avropa cinayət hüququnun təbiətini, habelə Avropa cinayət siyasətinin hansı istiqamətlərdə həyata keçirilməsini müəyyənləşdirir.

Avropa cinayət hüququ, birinci, **məsuliyyətin labüdlüyü** prinsipindən çıxış edir. Bu prinsipə görə, cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir; cinayət törətmiş şəxs bu zaman cinayət məsuliyyətinin subyekti kimi tanınır.

İkinci, Avropa cinayət hüququ **təqsir prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxslərə ayn-ayn cəza növləri tətbiq edilir. Cinayət törətməkdə təqsiri olmayan şəxs nə məsuliyyətə cəlb olunur, nə də cəzalandırılır. Avropa cinayət hüququ «təqsirsiz məsuliyyət» anlayışını tanımır.

Bunlardan əlavə, Avropa cinayət hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsiplərinə **aşağıdakılar** da aiddir:

- sosial ədalət prinsipi;
- humanizm prinsipi;
- cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi;
- qanunçuluq prinsipi;
- qanun qarşısında bərabərlik prinsipi və s.

Sosial ədalət prinsipinə görə, cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə verilən cəza sosial ədaləti bərpa etmək məqsədi güdür; bu, cəzanın məqsədlərindən biridir. Sosial ədalət prinsipi həm də bunda ifadə olunur ki, cinayət törədən şəxsə tətbiq olunan cəza ədalətli olmalıdır.

Humanizm prinsipi bunda əks edilir ki, cinayət qanunu insan təhlükəsizliyini təmin edir; cinayətkara tətbiq edilən cəza ona cismani əzab vermək və onun ləyaqətini alçaltmaq məqsədi güdmür.

Qanunçuluq prinsipinə görə, cinayət sayılan əməllərin dairəsi, habelə cəza növləri yalnız cinayət qanunu ilə müəyyənləşdirilir.

Qanun qarşısında bərabərlik prinsipi bunda ifadə olunur ki, cinayət törədən şəxs (milliyətdən, irqindən, cinsindən, əmlak vəziyyətindən.

vəzifəsindən və s. göstəricilərdən asılı olmayaraq) cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur və cəzalandırır.

Avropa cinayət hüququnun **subyektləri** barədə məsələ üzrə qeyd edirik ki, Avropa cinayət hüququ ilə cinayət münasibətləri tənzimlənir. Həmin münasibətlər cinayət törədilməsi ilə bağlı olaraq yaranır. Belə ki, cinayət törədildikdə cinayəti törədən şəxslə Avropa İttifaqının üzvü olan dövlət arasında cinayət münasibətləri əmələ gəlir. Cinayət münasibətlərinin real iştirakçılanna **cinayət münasibətlərinin subyektləri** deyilir. Cinayət münasibətlərinin potensial (mümkün) iştirakçıları isə **Avropa cinayət hüququnun subyektləri** adlanır.

Cinayət münasibətlərində iki tərəf (iştirakçı) iştirak edir: cinayət törədən şəxs, Avropa İttifaqının üzvü olan dövlət. Cinayət törədən şəxs cinayətin və ya cinayət məsuliyyətinin subyektidir. Cinayətin subyekti qismində yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Düzdür, üzv-dövlətlərin milli cinayət qanunvericiliklərindən fərqli olaraq, Avropa İttifaqının cinayət qanunvericiliyi hüquqi şəxsləri cinayətin subyekti kimi tanımır. Lakin Avropa İttifaqının cinayət qanunvericiliyi bəzi cinayətlərə, məsələn, korrupsiyaya, çirkli pulları yuyulmasına və digərlərinə görə hüquqi şəxsləri cinayətin subyekti hesab edir.

Cinayət münasibətlərinin ikinci tərəfi (iştirakçısı) Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərdir. Belə ki, cinayət münasibətləri cinayət törədən şəxslə üzv-dövlət arasında yaranır. Həmin münasibətlərə görə, üzv-dövlət cinayət törədən şəxsə cəza vermək vəzifəsi daşıyır; cinayət törədən şəxs isə cəzasını çəkməyə borcudur.

Beləliklə, cinayət münasibətlərinin mümkün (potensial) iştirakçıları - Avropa cinayət hüququnun subyektləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa İttifaqının vətəndaşları (fiziki şəxslər);
- Avropa İttifaqının hüquqi şəxsləri;
- Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər.

26.1.3. Avropa cinayət hüququnun mənbələri

Qeyd edək ki, **təsis müqavilələrində** əvvəllər cinayət hüququ sahəsində birgə fəaliyyətin hüquqi əsasları nəzərdə tutulmurdu. **Avropa İttifaqına dair Müqavilə** imzalandıqdan sonra vəziyyət dəyişdi. Belə ki, bu təsis sənədi (VI bölmə) cinayətkarlıqla birgə mübarizə aparılması məsələsinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirir. Avropa İttifaqının hal-hazırda cinayət və hüquq - mühafizə sahəsində səyləri buna yönəlmişdir ki, azadlıq, təhlükəsizlik və ədalət mühakiməsi məkanı yaradılsın (Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 2-ci maddəsi).

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin* V bölməsi (67- 89-cu maddələr) «Azadlıq, təhlükəsizlik və qanunçuluq» adlanır; bu böl-

mə 5 fəsildən ibarətdir. Həmin bölmənin 3, 4 və 5-ci fəsilləri polis və məhkəmə orqanların əməkdaşlığına həsr olunmuşdur. Onun 3-cü fəsli «**Mülkü işlər üzrə məhkəmə əməkdaşlığı**» adlanır. Burada nəzərdə tutulur ki, məhkəmə qərarları (o cümlədən məhkəmədənənar qərarlar, məsələn, arbitraj qərarları) qarşılıqlı surətdə tanınmalı və icra edilməlidir.

Adıçəkilən sənəddə 4-cü fəsil «**Cinayət işləri üzrə məhkəmə əməkdaşlığı**» adlanır. Həmin fəslin müddəalanna əsasən, cinayət işləri üzrə məhkəmə aktları (məhkəmə hökmləri və qərarları) qarşılıqlı surətdə tanınmalı, müvafiq sahədə üzv-dövlətlərin qanunvericilikləri yaxınlaşdırılmalı, üzv-dövlətlərin məhkəmə orqanları arasında əməkdaşlıq həyata keçirilməli və s. işlər yerinə yetirilməlidir. Burada istənilən formada çıxarılan məhkəmə hökm və qərarların bütün Avropa İttifaqı ərazisində tanınması cinayət işləri üzrə məhkəmə əməkdaşlığının əsas vəzifələrindən biri kimi müəyyən edilir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin V bölməsinin 5-ci fəsli «**Polis əməkdaşlığı**» adlanır. Həmin fəsil cinayət hüquq pozuntularının qarşısının alınması və ya aşkar edilməsi, istintaq apanması sahəsində polis əməkdaşlığı probleminə həsr edilmişdir. Polis əməkdaşlığının həyata keçirilməsində üzv-dövlətlərin bütün səlahiyyətli orqanları iştirak edir; 5-ci fəslin 88-ci maddəsi «**Avropol**» (Avropa Polis Təşkilatı) haqqındadır. Burada «Avropol»un rolunun artırılması nəzərdə tutulur. Sözügedən 5-ci fəslin 85-ci maddəsi isə Avropa Ədliyyə İdarəsinə həsr edilmişdir; bu idarə, bəzən, «**Avroyust**» adlanır.

Cinayət hüququ sahəsində Avropa İttifaqı səviyyəsində qəbul edilən **normativ aktlar** Avropa cinayət hüququnun mənbəyi sayılır. Bu aktlarda törədilmiş müxtəlif cinayətlərə görə məsuliyyət və onların əlamətləri müəyyən edilir. Axı, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı cinayət və hüquq-mühafizə sahəsində **qanunvericilik səlahiyyətinə** malikdir; o, özünün qanunvericilik səlahiyyətini **çərçivə qərarlarının** vasitəsi ilə həyata keçirir. Onlar **cinayət hüququ məsələləri üzrə Avropa İttifaqının çərçivə qərarları** adlanır. Çərçivə qərarları, Avropa İttifaqının direktivləri kimi, harmonizasiya (üzv-dövlətlərin qanunvericiliklərini yaxınlaşdırma) vasitəsidir.

Harmonizasiya, hər şeydən əvvəl, cinayət hüququ sahəsində uyğunlaşdırılmış normaların müəyyənləşdirilməsini (formulə edilməsini) tələb edir ki, belə normalar Avropa İttifaqının bütün ərazisində hüquqi qüvvəyə malik olur. Cinayət hüququ sahəsində müvafiq normaların müəyyənləşdirilməsi işinə 1993-cü ildən başlanılmışdır. Lakin bu iş epizodik xarakter daşıyırdı; ancaq 1999-cu ildən sonra vəziyyət dəyişdi. Belə ki, 1999-cu ildə Avropa İttifaqı yeni bir səlahiyyətlə - cinayət hüququ sahəsində qanunvericiliyin əsaslarını müəyyənləşdirən çərçivə qərarları qəbul etmək səlahiyyəti ilə təmin olundu.

Üzv-dövlətlər özlərinin cinayət qanunvericiliyini çərçivə qərarlarına uyğunlaşdırmaq vəzifəsi daşıyırlar. Onlar bu vəzifəni transformasiya müddəti ərzində icra edirlər ki, həmin müddət çərçivə qərarların «ye

kun müddəalar» bölməsində məcburi olaraq göstərilir. **Transformasiya müddəti** dedikdə elə bir zaman dövrü başa düşülür ki, həmin dövr ərzində üzv-dövlətlər öz cinayət qanunvericiliklərini Avropa İttifaqının cinayət hüququ sahəsində qəbul etdiyi çərçivə qərarlarına uyğunlaşdırırlar.

Çərçivə qərarları elə normativ aktlardır ki, həmin aktlarda, ilk növbədə, bu və digər davranış (hərəkət və ya hərəkətsizlik) Avropa İttifaqının bütün ərazisində cinayət əməli kimi nəzərdə tutulur və müvafiq cinayət tərkiblərinin əlamətləri müəyyənləşdirilir. Müvafiq çərçivə qərarları aşağıdakı **əməlləri** Avropa İttifaqı ərazisində cinayət sayır:

- saxta pul hazırlama;
- nağdsız ödəniş vasitələrini saxtalaşdırma;
- cinayət yolu ilə əldə olunmuş pul vəsaitlərini leqallaşdırma;
- narkotik vasitələri qanunsuz olaraq satma;
- insan alveri;
- uşaqların cinsi istismarı;
- informasiya sisteminə qəsd etmə, qanunsuz daxil olma;
- terrorizm.

Cinayət hüququ məsələlərinə dair çərçivə qərarları həm də **aşağıdakıları** müəyyən edər bilər:

- fiziki şəxslər üçün təyin olunan cəza növlərini və onların həddini (üzv-dövlətlər öz cinayət qanunlarında daha ağır cəza növləri müəyyən edə bilər);
- cəzayı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar (belə hallar üzv-dövlət- lərin cinayət qanunvericiliyi ilə tamamlana bilər);
- hüquqi şəxslər üçün cinayət məsuliyyəti və onlar barəsində tətbiq olunan cinayət-hüquqi tədbirlər.

Cinayət hüququ sahəsində bağlanmış konvensiyalar da Avropa cinayət hüququnun mənbəyi sayılır. Söhbət Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər arasında bağlanmış konvensiyalardan gedir. Belə konvensiyalar Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən işlənilib hazırlanır. Həmin konvensiyaların qüvvəyə minməsi üçün bütün üzv-dövlətlər tərəfindən onların ratifikasiya edilməsi tələb olunmur; bunun üçün üzv-dövlətlərin yarısından çoxunun konvensiyanı ratifikasiya etməsi kifayətdir.

Sözgedən konvensiyaların vasitəsi ilə üzv-dövlətlərin cinayət qanunvericiliyi üçün eyni cinayət-hüquq normaları yaradılır; üzv-dövlətlərin vəzifəsidir ki, öz cinayət qanunvericiliklərini həmin normalara uyğunlaşdırsınlar. Bu yolla, yəni konvensiya bağlamaq yolu ilə üzv-dövlətlərin cinayət qanunvericiliyi harmonizasiya olunur. Məsələn, Korrupsiya ilə mübarizə haqqında Konvensiya (26.05.1997-ci il)'. Cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında Konvensiya (29.05.2000-ci il) və s. aktlar buna misal ola bilər. ^

' URL:<http://www.un.org> ^

URL:<http://www.unodc.org>

Lakin, belə bir məqamı vurğulamalıyıq ki, son zamanlar harmonizasiya vasitəsi kimi müvafiq konvensiya bağlamaq (üzv-dövlətlərin konvensiya imzalamaq) praktikasından istifadə olunmur. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqı 1999-cu ildən cinayət qanunvericiliyinin əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə dair çərçivə qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti ilə təmin olundu. İndi məhz bu qərarların vasitəsi ilə üzv-dövlətlərin cinayət qanunvericiliyi harmonizasiya edilir.

Avropa cinayət hüququnun mənbəyi kimi həm də **ümumi aksiya** tanınır ki, həmin sənəd Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilir. Ümumi aksiya cinayət siyasətinin həyata keçirilməsinin hüquqi vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də elə bir hüquqi alətdir ki, onun köməyi ilə Avropa İttifaqının bütün ərazisində qüvvədə olan eyni cinayət-hüquq normaları yaradılır; bu yolla üzv-dövlətlərin cinayət qanunvericilikləri yaxınlaşdırılır. Məsələn, 21.12.1998-ci il tarixli ümumi aksiya (98733JHA) Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin ərazilərində cinayət təşkilatlarında iştirak etməyi cəzalandırılmalı olan cinayət əməli kimi tanıyır və nəzərdə tutur. Burada «cinayətkar təşkilat» anlayışına tərif verilir və müvafiq cinayət tərkibinin əlamətləri müəyyənləşdirilir.

Direktiv formasında qəbul edilən normativ aktlar da Avropa cinayət hüququnun mənbəyi kimi çıxış edir. Məsələn, Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 26.10.2005-ci il tarixli 200560EC nömrəli direktivi «çirkli» pulların yuyulması (ləqallaşdırılması) və terrorizmin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə maliyyə sistemindən istifadə olunmasının qarşısının alınması barədədir. Bu normativ akt preventiv (qabaqlayıcı) xarakterli normalar nəzərdə tutur.'

26.2. Avropa İttifaqı qanunvericiliyində ayrı-ayn cinayət-hüquqi məsələlərin tənzimlənməsi

26.2.1. Cinayət tərkibinin elementləri (əlamətləri)

Avropa İttifaqının cinayət-hüquqi məsələlər barədə qəbul etdiyi çərçivə qərarları cinayət qanunvericiliyinin əsaslarını müəyyənləşdirir. Belə qərarlar, hər şeydən əvvəl, ictimai təhlükəli olduğuna görə müəyyən əməlləri bütün Avropa İttifaqı ərazisində «cinayət» kimi nəzərdə tutur; onlar həm də müvafiq cinayət tərkiblərinin əlamətlərini (elementlərini) müəyyən edir. Dövlətlərin milli cinayət hüquqları ayn-ayn cinayət tərkiblərinin dörd əlamətini (elementini) müəyyənləşdirir ki, onlar hər bir cinayət tərkibini xarakterizə etməyə imkan verir.[^] Söhbət aşağıdakı **əlamətlərdən (elementlərdən)** gedir:

¹ URL:<http://vmw.eur-lex.europa.eu>

[^] *Məsələn, bax:* Уголовное право зарубежных государств. Общая часть. Учебное пособие / Под ред. И.Д.Козочкина. М., 2003, раздел I (гл. 2, § 1), раздел III (гл.2, § 1) и др.; Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. М., 2006, раздел III (гл. 2, § 2) VƏ Б.

- cinayətin obyektı;
- cinayətin obyektiv tərəfi;
- cinayətin subyektı;
- cinayətin subyektiv tərəfi.

Göstərilən əlamətlər Avropa cinayət hüququnda da müəyyən olunur, nəzərdə tutulur. Avropa İttifaqının cinayət qanunvericiliyində cinayət tərkibinin iki əlaməti (cinayətin obyektı, cinayətin obyektiv tərəfi) həmişə göstərilir. Cinayətin subyektiv tərəfi kimi əlamətə gəldikdə isə, Avropa İttifaqı cinayət qanunvericiliyi çox vaxt həmin əlaməti də göstərir.

Cinayətin subyektı kimi əlamət haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Avropa İttifaqının cinayət qanunvericiliyinə görə, cinayətin subyektı yalnız fiziki şəxslər ola bilər. Cinayət törədən fiziki şəxslərə **cinayətin subyektı** deyilir. Həmin şəxslər çərçivə qərarlarında nəzərdə tutulan cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb edirlər. Buna görə də belə şəxslər **cinayət məsuliyyətinin subyektı** hesab olunurlar. Deməli, bu zaman «cinayətin subyektı» və «cinayət məsuliyyətinin subyektı» eynimənalı anlayışlar kimi nəzərdə tutulur.

Cinayətin subyektı olmaq, yəni cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmək üçün fiziki şəxs müəyyən olunmuş yaş həddinə çatmalıdır; ona **cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi** deyilir. Bu, yəni yaş həddi cinayət məsuliyyətinin ümumi şərtlərindən biri olub, hər bir dövlətin cinayət qanımı ilə müəyyən olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi Cinayət Məcəlləsinin 20-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Burada deyilir ki, cinayət törədənədək on altı yaşı tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir; on dörd yaşı tamam olmuş şəxs isə yalnız bəzi cinayətlərə görə (qəsdən adam öldürməyə, adam oğurlamağa, oğurluğa, soyğunçuluğa, quldurluğa, zorlamağa və digər cinayətlərə görə) cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur (CM-in 20-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Avropa İttifaqının cinayət qanunvericiliyinə gəldikdə, qeyd etməliyə ki, Avropa İttifaqının cinayət qanunvericiliyi bu məsələni, yəni cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən **yaş həddini müəyyənləşdirmir**. Belə ki, cinayət hüququ sahəsində Avropa İttifaqının qəbul etdiyi çərçivə qərarlar həmin məsələni tənzimləmir. Avropa İttifaqı cinayət qanunvericiliyi həm də **anlaqsızlıq məsələsini** nizama salmır. Axı, yalnız cinayət törətmiş anlaqlı şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir; bu, cinayət məsuliyyətinin ümumi şərtlərindən biridir.

Beləliklə, Avropa İttifaqının cinayət qanunvericiliyində cinayət subyektını xarakterizə edən iki əlamət (yaş həddinə çatmaq və anlaqlı olmaq əlamətləri) tənzimlənmir; həmin məsələlər **üzv-dövlətlərin cinayət qanunvericiliyi** ilə nizama salınır.

Hüquqi şəxslərin cinayətin (cinayət məsuliyyətinin) subyektı olmasına gəldikdə, qeyd etmək vacibdir ki, Avropa İttifaqının cinayət qanunvericiliyi hüquqi şəxsləri cinayətin subyektı kimi tanımır. Belə ki, o, ümumi

şəkilə hüquqi şəxslər üçün cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutmur. Bu baxımdan, Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsindən, necə deyirlər, uzaqlaşmışdır. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, Avropa İttifaqının üzvü olan bir sıra dövlətin (məsələn, Belçikanın, Fransanın və s.) cinayət məəcəllələri hüquqi şəxslər üçün cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Bəzi üzv-dövlətlərdə (məsələn, Danimarkada) hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti institutu tanınmır. Elə dövlətlər də vardır ki, onlar yalnız Avropa İttifaqına daxil olduqdan sonra həmin institutu tanımağa başladılar. Məsələn, Avropa İttifaqının üzvü olduqdan sonra Finlandiyanın cinayət qanunvericiliyi hüquqi şəxslər üçün cinayət məsuliyyəti müəyyənləşdirdi. Lakin Avropa İttifaqının cinayət qanunvericiliyi bəzi cinayətlərin törədilməsinə görə hüquqi şəxslər üçün cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur (məsələn, saxta pul hazırlamağa görə və s.).

26.2.2. Avropa İttifaqında cinayət işlərinin aidiyyəti

Avropa İttifaqının çərçivə qərarlarında nəzərdə tutulan cinayətlərə görə şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması məsələsi üzv-dövlətlərin milli məhkəmələri tərəfindən həll edilir. Axı, Avropa İttifaqı səviyyəsində cinayət işlərinə baxan məhkəmə orqanı mövcud deyildir. Avropa İttifaqı Məhkəməsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, onun yurisdiksiyasına üzv-dövlətlər, üzv-dövlətlərlə Avropa İttifaqının institutları, habelə Avropa İttifaqının institutları arasında yaranan mübahisələr daxildir. O, həm də konstitusiya və kassasiya məhkəmələrinin funksiyalarını yerinə yetirir.

Milli məhkəmələr şəxsləri cinayət məsuliyyətinə üzv-dövlətlərin milli cinayət qanunlarına (cinayət məəcəllələrinə) uyğun olaraq və onlara əsasən cəlb edirlər. Axı, Avropa İttifaqının özünün vahid «Cinayət Məcəlləsi» qəbul edilməmişdir. Odur ki, üzv-dövlətlərin məhkəmələri arasında cinayət işlərinin aidiyyəti məsələsini dürüst həll etmək tələb olunur. Bu məsələnin həlli isə milli cinayət qanununun (cinayət məəcəlləsinin) məkana görə qüvvəsi ilə bağlıdır. Həmin məsələni həll etmək, yəni milli məhkəmələr arasında cinayət işlərinin aidiyyətini dürüst müəyyənləşdirməkdən ötrü çərçivə qərarların mətninə elə normalar daxil edilir ki, onlar milli cinayət qanununun məkana görə qüvvəsini tənzimləyir.

Milli cinayət qanununun məkana görə qüvvəsi dedikdə üzv-dövlətin ərazisində törədilən cinayətlərə görə cinayət qanununun qüvvəsi başa düşülür. Ümumi qaydaya görə, üzv-dövlət özünün milli ərazisində cinayət törətmiş şəxsi məsuliyyətə cəlb etməlidir. Belə ki, şəxs cinayət törədərkən **ərazi prinsipi** tətbiq edilir. Bu prinsipə görə, üzv-dövlətin milli ərazisində cinayət törətmiş şəxs həmin dövlətin cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. Üzv-dövlətin milli ərazisində başlamış, yaxud davam etmiş və ya tamamlanmış cinayət üzv-dövlətin ərazisində törədilmiş cinayət sayılır.

Adətən, üzv-dövlətlərə icazə verilir ki, onlar yurisdiksiyasını öz şəxslərinin xaricdə törətdikləri cinayətlərə şamil etsinlər. Belə ki, üzv-

dövlətin vətəndaşları və hüquqi şəxsləri üzv-dövlətin hüduqlarından kənarəda (xaricdə) cinayət törədə bilərlər. Bu cinayətə görə onlar üzv-dövlətin cinayət qanunu əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər.

Törədilmiş konkret hər hansı cinayət eyni vaxtda bir neçə üzv-dövlətin yurisdiksiyasına aid ola bilər. Bu kimi hallarda üzv-dövlətlər konsultasiya apanrlar. Məqsəd onlann öz hərəkətlərində razılığa nail olmalarından və yaranmış ixtilafı (münaqişəni) həll etmələrindən ibarətdir.

Üzv-dövlətlərin üzərinə cinayət işləri üzrə bir-birinə hüquqi yardım göstərilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur. Onlar həm də öz ərazisində gizlənən cinayət törətmiş təqsirkar şəxslərin lazım gəldikdə və zəruri olduqda verilməsi (ekstradisiya) vəzifəsini daşıyırlar.

26.3. Avropa İttifaqının qanunvericiliyində ayrı-ayrı cinayət növlərinə görə məsuliyyət

26.3.1. Saxta pul hazırlama

Saxta pul hazırlama ən qədim cinayət əməllərindən biri sayılır. Metal (sikkələr), daha sonra kağız pullann dövriyyəyə buraxılması ilə bağlı olaraq, həmin növ cinayətin törədilməsi daha geniş xarakter aldı. Qədim Hindistan, Misir, Yunanıstan və Roma qanunlan ümumi ekvivalent rolunu oynayan müxtəlif mübadilə predmetlərinin saxtalaşdırılmasına görə edam və şikəst etmə də daxil olmaqla ağır cəza növləri nəzərdə tuturdu. Xatırladaq ki, tarixin ayrı-ayrı dövrlərində ümumi ekvivalent rolunda müxtəlif mübadilə predmetləri (məsələn, kağız və metal pul, qızıl, gümüş və digər qiymətli metallar) çıxış etmişdir.

Vaxtilə **saxta pul hazırlama** işi ilə nəinki ayn-ayn şəxslər və ya cinayətkar təşkilatlar, həmçinin dövlətlər də məşğul olmuşdur. Bu yolla dövlətlər başqa dövlətin iqtisadi əsaslanm sarsıtmağa və maliyyə bazan- na ziyan vurmağa çalışırdı (məsələn, müharibə vaxtı saxta pul hazırlama yolu ilə rəqib dövləti zəiflətmək və s.

Dünya dövlətləri milli səviyyədə saxta pul hazırlama cinayəti ilə mübarizə aparırlar; bütün dövlətlərin qanunvericiliyində həmin cinayətə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Onlar saxta pul hazırlama cinayətinə qarşı həm də birlikdə, beynəbtalq səviyyədə mübarizə apanrlar ki, bunun nəticəsində 20 aprel 1929-cu ildə Pul nişanlarının saxtalaşdırılması ilə mübarizə haqqında Cenevrə Konvensiyası bağlanmışdır. Axı, unutmaq olmaz ki, saxta pul hazırlama beynəlxalq xarakterli cinayətdir.

Avropa İttifaqına gəldikdə, qeyd eməliyik ki, Avropa İttifaqı səviyyəsində də pul nişanlanm saxtalaşdırılması cinayəti ilə mübarizə aparılır. Belə ki, Avropa İttifaqının qəbul etdiyi sənədlərdən biri məhz həmin cinayətə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmasına həsr edilmişdir. Belə bir sənədin qəbul olunması keçən yüzilliyin axırlarında və XXI əsrin əvvəllərində dövriyyəyə vahid valyutanın - avronun buraxılması ilə bağlı idi. Avro Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin milli valyutalarını ləğv edir; onlar avro ilə əvəz olunur. Bu gün avro Avropa İttifaqı ərazisində

yeganə qanuni ödəniş vasitəsidir. O, Avropa İttifaqının kollektiv valyutası hesab olunur.

Sözügədən sənəd rəsmən belə adlanır: «Avronun buraxılması ilə bağlı olaraq saxta pul hazırlamaqdan cinayət məsuliyyəti tədbirlərinin və başqa sanksiyaların vasitəsi ilə müdafiə olunmanın gücləndirilməsi haqqında» çərçivə qəran. Bu sənəd Avropa İttifaqının cinayət hüququ sahəsində qəbul etdiyi ilk çərçivə qərarı hesab edilir. Çərçivə qəran (**2000383JHA**) Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 29.05.2000-ci il tarixdə qəbul olunmuşdur.' Burada implementasiya müddəti haqqında göstərişə də rast gəlinir. Həmin qərara əsasən, implementasiya müddəti bir ildən ibarətdir (29 may 2000-ci il - 29 may 2001-ci il). **Implementasiya müddəti** elə bir vaxt dövrüdür ki, bu dövr ərzində üzv-dövlətlər özlərinin müvafiq qanunvericiliyini çərçivə qərarına uyğunlaşdırırlar. Bu yolla saxta pul hazırlama əməlinə münasibətdə üzv-dövlətlərin cinayət qanunvericiliyinin harmonizasiyası (yaxmılaşdırılması) həyata keçirilir.

Çərçivə qəranında belə bir suala cavab verilir ki, pul nədir? Axı, həmin qərar saxta pulların hazırlanmasına - pulların saxtalaşdırılmasına görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Buna görə də pulun nə demək olduğuna aydınlıq gətirməliyik. Sözügədən qərarın 1-ci maddəsində pula leqal anlayış verilir. Həmin maddəyə görə, **pul** dedikdə aşağıdakılar başa düşülür:

- kağız pullar (o cümlədən bank biletləri);
- metal pullar;
- avro.

Pul qanuni olaraq dövriyyəyə buraxılmalıdır. Sözügədən çərçivə qəranında məhz qanuni olaraq dövriyyəyə buraxılmış pulların saxtalaşdırılması- na görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Hələlik dövriyyəyə buraxılmamış pullara gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, dövriyyəyə buraxılmamış pulların saxtalaşdırılması (saxta pul hazırlayan) şəxslər də cinayət məsuliyyəti daşıyırlar (qərarın 5-ci maddəsi).

Çərçivə qəran pul nişanlarını saxtalaşdırma cinayətini ümumiləşdirilmiş anlayış kimi işlədir. Həmin anlayışla bir neçə cinayət əməli əhatə olunur ki, həmin əməllər özlərinin obyektiv tərəflərinə görə bir-birindən fərqlənir. Söhbət aşağıdakı cinayət əməllərindən gedir:

- saxta pul hazırlama;
- saxta pul satma;
- şəxs tərəfindən satış məqsədi ilə xaricdən saxta pul gətirilməsi (şəxs bilir ki, gətirdiyi pullar saxtadır);
- şəxs tərəfindən satış məqsədi ilə xaricə saxta pul aparılması (şəxs bilir ki, apardığı pullar saxtadır);
- şəxs tərəfindən satış məqsədi ilə saxta pulun daşınması (şəxs bilir ki, daşdığı pullar saxtadır);

- şəxs tərəfindən saxta pulun əldə olunması (şəxs bilir ki, əldə etdiyi pullar saxtadır);
- saxta pul kəsmək üçün avadanlıq və digər materialların hazırlanması ilə bağlı hərəkətlər etmək.

Sadalanan hərəkətlərdən birini etdikdə fiziki şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. Çərçivə qəran pul nişanların saxtalaşdırılmasına görə yalnız **fiziki şəxslər üçün** cinayət məsuliyyəti müəyyənləşdirmir. Sözügedən qəran yuxarıda göstərilən hərəkətləri etməyə görə həm də **hüquqi şəxslər** üçün cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur; qəranın 8-ci maddəsi məhz hüquqi şəxslərin məsuliyyət məsələsini tənzimləyir. Təsadüfi deyildir ki, həmin maddə «Hüquqi şəxslərin məsuliyyəti» adlanır. Bu maddəyə görə, hüquqi şəxs ona rəhbərlik etmək səlahiyyətinə malik olan şəxslərin hərəkətinə (hərəkətsizliyinə) görə məsuliyyət daşıyır. Belə şəxslər hüquqi şəxsi təmsil etmək, hüquqi şəxsin adından qərarlar qəbul etmək və ya hüquqi şəxsin fəaliyyətinə nəzarət etmək səlahiyyətlərini həyata keçirən vəzifəli şəxslərdir. Bu səlahiyyətlərdən, heç olmazsa, birinə malik olan fiziki şəxs hüquqi şəxsin rəhbəri kimi tanınır.

Sözügedən çərçivə qəran cinayət törətmiş fiziki şəxslərin cəzalandırılmasını nəzərdə tutur və cinayətin törədilməsinə görə tətbiq edilən cəza növlərini müəyyən edir. Saxta pul hazırlamağa görə **azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza** nəzərdə tutulur; bütün üzv-dövlətlərdə həmin cinayəti törədən fiziki şəxslər azadlıqdan məhrum edilir.

Çərçivə qəran həm də müəyyən edir ki, hüquqi şəxslər barəsində hansı cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq olunur; onun 9-cu maddəsi məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur. O, «Hüquqi şəxslər barəsində sanksiyalar» adlanır. **Cərimə** hüquqi şəxslər barəsində tətbiq olunan əsas cinayət- hüquqi tədbir (cinayət-hüquqi sanksiya) kimi müəyyən edilir. Cərimənin miqdarını üzv-dövlətlər müəyyənləşdirir.

Cərimədən başqa, hüquqi şəxslərə digər **cinayət-hüquqi tədbirlər** tətbiq oluna bilər ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- imtiyazlardan (güzəştlərdən) istifadə etmək hüququndan məhrum edilmə;
- dövlətdən yardım almaq hüququndan məhrum edilmə;
- kommersiya fəaliyyətinin ayn-ayn növləri ilə məşğul olmaq hüququndan həmişəlik və ya müvəqqəti məhrum olunma;
- hüquqi şəxsin məhkəmə qaydasında ləğv olunması;
- hüquqi şəxsin məhkəmə nəzarətinə verilməsi.

Sözügedən çərçivə qəran pulun (nağd pulun) saxtalaşdırılmasının cinayət-hüquqi mühafizəsinə (hüquqi qorunmasına) yönəlmişdir. Pul (nağd pul) isə ödəniş-hesablaşmaların həyata keçirilməsində istifadə olunan əsas dövryyə alətidir.

26.3.2. Nağdsız ödəniş vasitələrini saxtalaşdırma

Pul dövriyyəsinin əsas alətlərindən biri nağdsız ödəniş vasitələri hesab edilir. Belə vasitələrdən pul-hesablaşma əməliyyatlarının həyata keçirilməsində istifadə olunur. **Nağdsız ödəniş vasitələrinə** kredit kartları, çeklər, köçürmə vekselləri və digər vasitələr daxildir; bank biletləri (bank- notları) bu anlayışa aid deyil. Belə vasitələrin pul dövriyyəsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olmasını nəzərə alaraq və onların saxtalaşdırılmasının qarşısını almaq üçün Avropa cinayət hüququ pul dövriyyəsinin vacib aləti olan nağdsız ödəniş vasitələrini cinayət-hüquqi mühafizə ilə təmin edir. Avropa İttifaqı Şurasının **28.05.2001-ci il tarixli (EC)12062001 nömrəli normativ aktı** məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur; həmin akt belə adlanır: «Nağdsız ödəniş vasitələrinin saxtalaşdırılması və onların barəsində edilən aldadıcı hərəkətlər ilə mübarizə haqqında» çərçivə qərar.

Sözügedən çərçivə qərar nağdsız ödəniş vasitələrini saxtalaşdırma cinayətini ümumiləşdirilmiş anlayış kimi işlədir. Belə ki, həmin anlayış özündə aşağıdakı **üç növ cinayəti** birləşdirir:

- ödəniş vasitələri ilə bağlı olan cinayət-hüquq pozuntuları;
- informasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı olan cinayət- hüquq pozuntuları;
- xüsusi avadanlığa aid olan cinayət-hüquq pozuntuları.

Ödəniş vasitələri ilə bağlı olan cinayət-hüquq pozuntularına aşağıdakılar aiddir ki, çərçivə qərarının 2-ci maddəsi həmin pozuntuları müəyyənləşdirir:

- ödəniş vasitələrinin oğurlanması və onlara olan sahibliyin digər qanunsuz yolla ələ keçirilməsi;
- ödəniş vasitələrindən qanunsuz istifadə etmək məqsədi ilə onların saxtalaşdırılması və ya təhrif edilməsi;
- saxta, təhrif olunmuş və ya qanunsuz yolla əldə edilmiş ödəniş vasitələrinin istifadə etmək məqsədi ilə alınması (əldə edilməsi), daşınması, satılması, başqa şəxsə güzəşt edilməsi (verilməsi) və ya saxlanması;
- sadalanan bu kimi cinayətlərin obyektini olan ödəniş vasitələrindən şəxsin özünün qanunsuz istifadə etməsi (məsələn, saxta kredit kartı ilə pul almaq və ya başqa şəxsdən oğurlanmış kredit kartı ilə pul almaq).

İnformasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı olan cinayət- hüquq pozuntuları tamah məqsədilə özgəsinin (başqa şəxslərin) pul vəsaitləri ilə əməliyyatları apaniməsində ifadə olunur. Belə ki, bu və ya digər şəxs pul köçürmələri prosesində iştirak edən bank və ya başqa təşkilatların informasiya resurslarına (kompyuter məlumat bazalarına və ya proqram təminatlarına) qanunsuz yolla daxil olur və orada dəyişiklik edir.

Bununla cinayətkar özgəsinə məxsus olan pul vəsaitləri ilə əməliyyatlar aparır. Göstərilən çərçivə qərarının 3-cü maddəsi bu növ cinayətə həsr olunmuşdur.

Xüsusi avadanlığa aid olan cinayət-hüquq pozuntuları ödəniş vasitələrini saxtalaşdırmaq və ya təhrif etmək üçün, yaxud da qanunsuz pul köçürmələrini həyata keçirmək üçün avadanlıq və ya proqram təminatı hazırlamaqda, əldə etməkdə, satmaqda və saxlamaqda, habelə üçüncü şəxslərə güzəşt etməkdə ifadə olunur. Çərçivə qərarının 4-cü maddəsi bu növ cinayətin mahiyyətinə aydınlıq gətirilməsinə həsr edilmişdir.

Göstərilən üç növ cinayətləri törədən fiziki şəxslər bütün üzv-dövlətlərdə cəzalandırılır. Əsas cəza növü azadlıqdan məhrum etmədir (çərçivə qərarının 6-cı maddəsi). Həmin çərçivə qəran həm də hüquqi şəxslər üçün cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur.

26.3.3. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və digər əmlak növlərinin leqallaşdırılması

Ayn-ayn şəxslər müəyyən hallarda cinayət yolu ilə pul vəsaitləri və digər əmlak növləri əldə edirlər. Söhbət cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərdən gedir ki, onlara «çirkli» pullar da deyilir. Cinayət törədilməsi nəticəsində əldə olunmuş «çirkli» pullar «yuyulur», yəni «çirkli» pullar «təmiz» pullara çevrilir. «Çirkli» pullann yuyulmasına (fransızca «blanc- himent daragent», ingiliscə «money laundering») həm də cinayət yolu ilə əldə olunmuş pulların **leqallaşdırılması** deyilir. Avropa cinayət hüququnda «pullann yuyulması» termini ilə yanaşı, «kapitallann yuyulması» an- layışı da (fransızca «blanchiment de capitaux») işlədilir.

Cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlər (pullar və digər əmlak növləri, maliyyə resursları) leqal iqtisadiyyata qoyulur. Bu işə, öz növbəsində, dövlətlərin iqtisadi-maliyyə təhlükəsizliyini pozur, dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərə olduqca mənfi təsir göstərir, terrorizmin və digər cinayətlərin törədilməsi hallanm artır və s. Buna görə, yəni ictimai təhlükəli əməl olması səbəbindən cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılması («çirkli» pullann yuyulması) ilə həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili (milli) səviyyələrdə cinayət-hüquqi mübarizə aparılır.

Beynəlxalq-hüquqi mənada «pullann yuyulması» (money laundering) terminindən istifadə olunmasına XX əsrin 80-ci illərindən başlanılmışdır. Belə ki, 1988-ci il dekabrın 20-də Vyanada «**Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında**» **BMT Konvensiyası** (№ 27627) qəbul edildi.' Bu konvensiya cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin («çirkli» pullann) yuyulmasına (leqallaşdırılmasına) qarşı apanlan mübarizənin beynəlxalq-hüquqi əsası sayılan sənədlərdən biridir. Nəzərə almalıyıq ki, həmin konvensiyada narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə əldə olunan

gəlirlərin yuyulmasına qarşı mübarizə ilə bağlı müəyyən normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Regional səviyyədə cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin yuyulmasına - leqallaşdırılmama qarşı mübarizə məsələləri beynəlxalq regional təşkilatlar, məsələn, Avropa Şurası çərçivəsində həll olunur. Strasburqda

1990- cı il noyabrın 8-də Avropa Şurası tərəfindən «**Cinayətkar fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlərin yuyulması, aşkar edilməsi, aradan qaldırılması və müsadirə olunması haqqında**» **Konvensiya** (CETS № 141) qəbul edildi.'

«Çirkli» pulların yuyulması kimi əməllə həm də **Avropa İttifaqı səviyyəsində** cinayət-hüquqi mübarizə aparılır. «**Çirkli**» pulların yuyulması dedikdə elə bir proses başa düşülür ki, bu prosesin həyata keçirilməsi zamanı cinayət yolu ilə əldə olunmuş pul vəsaitləri leqallaşdırılır, yəni leqal (qanuni) pul vəsaitlərinə çevrilir. Söhbət cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərə leqal (qanuni) «don geydirmək» prosesindən gedir. Nəinki pul vəsaitləri, həmçinin cinayət yolu ilə əldə olunmuş digər əmlak növləri leqallaşdırılır («yuyulur»).

Avropa İttifaqı çərçivəsində 10.06.1991-ci il tarixdə «**Kapitalları yumaq məqsədilə maliyyə sistemindən istifadə olunmasının qarşısının alınması haqqında**» **Direktiv** (91308EEC) qəbul edildi ki, bu, «çirkli» pulların yuyulması ilə mübarizə istiqamətində atılan ilk addım idi; 2005- ci ildə həmin direktiv 200560EC nömrəli direktivlə əvəz olundu. Bu direktiv isə 26 oktyabr 2005-ci il tarixdə Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul olunmuşdur; həmin normativ akt rəsmən belə adlanır: «**Kapitalları yumaq və terrorizmi maliyyələşdirmək məqsədilə maliyyə sistemindən istifadənin qarşısının alınması haqqında**» **Direktiv**.[^]

Sözügedən direktiv preventiv xarakterli sənəddir. Belə ki, burada preventiv (qabaqlayıcı) tədbirlər müə}^ən edilmişdir. Onun təyinatı kapital- lann yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi prosesinin həyata keçirilməsinə mane olmaqdan ibarətdir. Bu proses isə Avropa İttifaqının kredit müəssisələrinin və maliyyə təşkilatlarının (o cümlədən sığorta təşkilatının), habelə fiziki və hüquqi şəxslərin (pul əməliyyatlarında iştirak və ya vasitəçilik edən şəxslərin, məsələn, auditorların, notariusların, daşınmaz əmlak agentlərinin və s. şəxslərin) köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Preventiv xarakterli **tədbirlərə** aşağıdakılar aiddir:

- bankların xidmət göstərdiyi hər bir müştərinin kimliyinin təyin edilməsi;

Konvensiyanın mətni üçün bax: Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов. Сборник документов / Составитель: В.С.Овчинский. М., 2009, с.324-344; URL:<http://conventions.coe.int> ■ Avropa İttifaqı çərçivəsində cinayət yolu ilə əldə olunmuş gəlirlərin leqallaşdırılması barədə daha ətraflı: Шумилов В.М. Международное финансовое право. Учебник. М., 2005, с.286-287.

[^] URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

- ödənişlər həyata keçirilən zaman bankların müştərilərdən vəsait alının (benefisiarın) göstərilməsini tələb etməsi;
- anonim hesabların, o cümlədən anonim əmanət hesablarının açılmasına yol verilməməsi;
- pul köçürənin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi;
- kazinolara lisenziyalaşdırılması və onun müştərilərinin şəxsiyyətinin müəyyən olunması və s.

Sözgedən direktiv «çirkli» pulların yuyulması əməlinə qarşı mübarizə aparmaq üçün həm də cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Burada həmin əməl müstəqil cinayət növü kimi müəyyən olunur; həmin cinayəti törədən təqsirkar şəxslər cəzalandırılır.

«Çirkli» pulların yuyulması kimi cinayətlə mübarizə aparmaq üçün Avropa İttifaqı çərçivəsində həm də, xüsusi olaraq, **çərçivə qərarı (2001500JHA)** qəbul edilmişdir; Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən 2001-ci il iyunun 26-da qəbul edilən həmin normativ aktın rəsmi adı belədir: «Cinayətkar fəaliyyətdən əldə edilmiş pulların yuyulması, eyniləşdirilməsi, aşkar edilməsi, dondurulması, aradan qaldırılması və cinayəti törətmək üçün istifadə olunan alətlərin müsadirə edilməsi haqqında» çərçivə qərarı - n.

Sözgedən çərçivə qərarının 2-ci maddəsinə görə, «çirkli» pulların yuyulması Avropa İttifaqının bütün ərazisində cinayət əməli sayılır. Bundan ötrü tələb edilir ki, üzv-dövlətlərin qanunvericiliyində «əsas cinayət» görə müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza nəzərdə tutulsun. Əsas cinayət odur ki, onun törədilməsi nəticəsində gəlirlər əldə edilir və həmin gəlirlər «yuyulur».

Çərçivə qərarın həmçinin müstəqil cinayət kimi pulların yuyulmasına görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur (qərarın 2-ci maddəsi). Belə ki, əgər şəxs Avropa İttifaqı ərazisində Avropa Şurası Konvensiyasının (CETS №141, 1990-cı il) 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan əməli qəsdən törədirsə, o, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur; üzv-dövlətlərin qanunvericiliyində şəxsin daha ciddi cəzalandırılması nəzərdə tutula bilər.

«Çirkli» pulların yuyulması ilə **milli (dövlətdaxili)** səviyyədə də mübarizə aparılır. Belə ki, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin cinayət qanunvericiliyi həmin əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının hal-hazırda qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 193-1-ci maddəsi cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərini və ya digər əmlakı leqallaşdırma əməlinə qarşı mübarizəyə həsr olunmuşdur; həmçinin «Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur⁴ və s.

⁴ URL:<http://www.eur-lex.europa.eu> - AR QT. Bakı, 2009, № 2, maddə 58.

26.3.4. Korrupsiya

Ən qədim cinayət növlərindən biri korrupsiya hesab edilir. Əksər ölkənin dövlət mexanizminə az və ya çox dərəcədə xas olan korrupsiya ilə mübarizə tarixin bütün inkişaf dövrlərində dövlətçiliyi müşayiət etmişdir. Eramızdan əvvəl Qədim Babilstanına aid tarixi sənədlərdən məlum olur ki, məmurlar və hakimlər tərəfindən sui-istifadəyə yol verilməsi, habelə dini məbəd (xram) qulluqçulandan saray əyanlarının rüşvət alması halları ilə mübarizə aparılmışdır. Hakimiyyətlə qırılmaz surətdə bağlı olan korrupsiyanı dahi Platon və Aristotel siyasətlə əlaqələndirirdi.'

İndiki vaxtda korrupsiya əksər ölkələrin iqtisadiyyatına və bütövlükdə cəmiyyətə toxunur, dövlətlərin sabitliyini və təhlükəsizliyini təhdid edir, demokratik institut və dəyərləri sarsıdır, davamlı inkişafa və hüquq qaydasına zərər vurur.

Bu gün korrupsiya lokal problem hesab edilmir. Müasir dövrdə o, transmilli (beynəlxalq xarakterli) məsələyə çevrilmişdir. Bu səbəbdən korrupsiya ilə **beynəlxalq səviyyədə** mübarizə aparılır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, XX əsrin son illərində korrupsiya beynəlxalq xarakterli iqtisadi cinayət kimi tanınır. Haqlı olaraq, hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, qloballaşma dövründə korrupsiya yeni keyfiyyətə - transmilli xarakterə malik olur ki, bu keyfiyyət də onu beynəlxalq xarakterli cinayətlər sırasına aid etməyə imkan verir. ^

BMT-nin Korrupsiya əleyhinə Konvensiyası korrupsiyaya görə məsuliyyət nəzərdə tutan beynəlxalq-hüquqi sənəddir. Həmin sənəd korrupsiya ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi əsası sayılır. Sözügedən konvensiya 31.10.2003-cü il tarixdə BMT Baş Assambleyasının 58-ci sessiyasında qəbul edilmişdir.* * Həmçinin 2010-cu ildə beynəlxalq təşkilat qismində Beynəlxalq Antikorrupsiya Akademiyası təsis olunmuşdur. ^

Həm də bir sıra regional xarakterli sənəd qəbul edilmişdir ki, həmin sənədlər əsasında korrupsiya ilə **regional səviyyədə** beynəlxalq-hüquqi mübarizə aparılır; onlar ayn-ayn regionlarda korrupsiya ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlıq məsələlərini tənzimləyir. Məsələn, Avropa Şurası çərçivəsində 27.01.1999-cu ildə korrupsiyaya görə cinayət məsuliyyəti haqqında müvafiq konvensiya qəbul edilmişdir;

¹ Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов. Сборник документов / Сост. В.С.Овчинский. М., 2009, с.3.

[^] Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / Науч. ред. В.Н. Бурлаков, Б.В.Волженкин. СПб., 2005, с. 184.

[^] Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.742.

* *Konvensiyanın mətni üçün bax:* Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов. Сборник документов / Составитель: В.С.Овчинский. М., 2009, с.46-105; URL:<http://www.un.org>

[^] Azərbaycan Respublikası 29.06.2012-ci il tarixli 399-IVQ nömrəli qanunla «Beynəlxalq Antikorrupsiya Akademiyasının beynəlxalq təşkilat qismində təsis edilməsi haqqında» Sazişə qoşulmuşdur (AR QT. Bakı, 2012, № 6, maddə 660).

Amerika qitəsində 29.03.1996-cı ildə korrupsiya ilə mübarizə haqqında Amerika dövlətlərarası konvensiya bağlanmışdır; Afrika qitəsində 12.07.

2003- cü ildə korrupsiyanın qarşısının alınması və onunla mübarizə haqqında müvafiq konvensiya imzalanmışdır.'

Korrupsiya ilə mübarizə həm də **Avropa İttifaqı çərçivəsində** aparılır. AXI, bütün müasir cəmiyyətlər üçün «sosial bəla» olan korrupsiya bazar mexanizmlərini təhrif edir, insanlann həyat səviyyəsinin pisləşməsinə səbəb olur, insan hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarır, demokratiyanı və hüquq qaydasını zəiflədir, mütəşəkkil cinayətlərin, terrorizmin və beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid edən digər ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsinə kömək edir.

Avropa İttifaqı çərçivəsində korrupsiya ilə mübarizə aparmaq üçün 25.06.1997- ci il tarixdə, xüsusi olaraq, ayrıca konvensiya qəbul edilmişdir. Həmin normativ akt rəsmən belə adlanır: **«Avropa Birliyinin və ya Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin vəzifəli şəxslərinin korrupsiya əməlləri ilə mübarizə haqqında» Konvensiya.**^ Konvensiyada korrupsiyaya anlayış verilir ki, bu, bütün Avropa İttifaqı üçün ümumi olub, hamıqla qəbul edilən anlayış sayılır. Bununla konvensiya ayn-ayn üzv- dövlətlərin qanunvericiliyində mövcud olan hüquqi boşluqlar və qeyri- dürüst halları aradan qaldırır. Konvensiya həm də korrupsiyanın əsasını və ona görə cinayət məsuliyyətinin subyektlərinin dairəsini müəyyənləşdirir ki, bu məsələlər də bütün Avropa İttifaqı üçün eynidir.

Beynəlxalq hüquqa aid dərslıklərdə göstərilir ki, korrupsiya (latınca - «corruptio») ictimai və siyasi xadimlərin, habelə vəzifəli şəxslərin (söhbət, əsasən, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyət orqanlarının vəzifəli şəxslərindən gedir) satqınlığı, ələ alınması (satın alınması) deməkdir.^ Konvensiyaya gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, burada korrupsiyanın iki forması (növu) fərqləndirilir:

- passiv korrupsiya;
- aktiv korrupsiya.

Passiv korrupsiyaya sözügedən konvensiyanın 2-ci maddəsində anlayış verilmişdir. Passiv korrupsiya dedikdə vəzifəli şəxslərin qəsdən passiv davranışla törətdiyi elə bir əməl başa düşülür ki, bu əmələ görə vəzifəli şəxslər öz xidməti vəzifə borclarını pozaraq, onların həyata keçirilməsinin (və ya keçirilməməsinin) əvəzində vəd edilmiş istənilən xarakterli faydanın verilməsini tələb edir, alır və ya qəbul edir. Fayda vəzifəli şəxs tərəfindən bilavasitə və ya üçüncü şəxslərin vasitəsi ilə əldə edilə bilər; fayda həm vəzifəli şəxsin özünə, həm də üçüncü şəxslərə aid ola bilər. Vəzifəli şəxsin etməyə borclu olduğu hərəkət onun qulluq (vəzifə) səlahiyyətlərinə daxildir. Pozuntuya yol verərək o, öz qulluq səlahiyyətlərinə aid olan müvafiq hərəkəti həyata keçirmir və ya keçirir. Bunun

' URL:<http://www.un.org> ^ URL:<http://www.unodc.org>

^ Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.742.

əvəzində vəzifəli şəxs fayda əldə edir. Deməli, fayda həm də vəzifəli şəxsin öz qulluq səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməsi yolu ilə əldə edilə bilər.

Aktiv korrupsiya dedikdə vəzifəli şəxsin qəsdən aktiv davranışla törətdiyi elə bir əməl başa düşülür ki, bu əmələ görə vəzifəli şəxsə xidməti vəzifəsini pozaraq, öz qulluq səlahiyyətlərinə daxil olan hərəkəti həyata keçirməyin və ya həyata keçirməkdən çəkinməyin müqabilində istənilən xarakterdə fayda təqdim olunur. Fayda vəzifəli şəxsə həm bilavasitə, həm də üçüncü şəxslərin vasitəsi ilə təqdim olunur. Fayda həm vəzifəli şəxsin özü, həm də başqa şəxslər üçündür. Aktiv korrupsiyanın anlayışı konvensiyanın 3-cü maddəsində verilmişdir.

Fayda, adətən, **maddi obyekt** formasında olur. Belə ki, vəzifəli şəxs faydanı, bir qayda olaraq, maddi obyekt şəklində əldə edir (məsələn, pul, qiymətli kağız, qiymətli metal və s.). Faydanın **predmeti** həm də hərəkət (iş görmək və xidmət göstərmək) ola bilər ki, həmin hərəkət vəzifəli şəxsin birbaşa və ya dolaylı yolla mənafeyinin təmin edilməsinə yönəlir (məsələn, şəxs tərəfindən vəzifəli şəxsin yaşayış evinin təmir olunması, yaxud ona bağ evi tikdirməsi və ya şəxsin vəzifəli şəxsin yüklərini başqa şəhərə daşması və s.). Faydanın predmeti qismində **qeyri-maddi xarakterli üstünlük** də çıxış edə bilər.

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən sözügedən konvensiyaya rəsmi kommentariya verilmişdir. Burada göstərilir ki, «fayda» anlayışı geniş mənada təfsir olunmalıdır.

Korrupsiya cinayətinin obyektiv tərəfi vəzifəli şəxsin əməlinə (davranışına) ifadə olunur. Onun əməli (davranışı) isə hərəkət və ya hərəkətsizlik kimi formalarda törədilir. Vəzifəli şəxsin hərəkət və ya hərəkətsizliyi onun öz qulluq (xidməti) vəzifələrini pozması ilə bağlı olmalıdır. Belə ki, vəzifəli şəxsin hərəkət etməsi və ya hərəkətsizliyə yol verməsi onun öz qulluq (xidməti) vəzifələrinin pozulmasına gətirib çıxarmalıdır. Məhz pozuntuya yol verməsi sayəsində və onun əvəzində vəzifəli şəxs fayda (pul, üstünlük və s.) əldə edir. Həyata keçirilən korrupsiya əməli vəzifəli şəxsin qulluq səlahiyyətlərinə aid olmalıdır.

Korrupsiya aktını həyata keçirən şəxs və ya korrupsiya aktının yönəldiyi subyekt rolunda **vəzifəli şəxslər** çıxış edir. Konvensiyanın adından görüldüyü kimi, söhbət Avropa Birliyinin, eləcə də Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin vəzifəli şəxslərindən gedir. Bu kateqoriya şəxslərə Avropa Birliyində və ya üzv-dövlətlərdə dövlət qulluğunda (xidmətində) olan fiziki şəxslər (fərdlər) aiddir (konvensiyanın 1-ci maddəsi).

Avropa İttifaqının ayn-ayn institutlarının tərkibinə daxil olan üzvlərə (**institut üzvlərinə**) gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onlara «vəzifəli şəxs» anlayışı şamil edilmir. Lakin institut üzvləri korrupsiyaya yol verərlərsə, onlar korrupsiya subyekt kimi tanınır. Belə hallarda institut üzvləri üzv- dövlətlərin müvafiq dövlət hakimiyyət orqanlarının (nazirliklərin) üzvlərinə bərabər tutulur. Məsələn, üzv-dövlətlərin birində Avropa Komissiyasının üzvünün korrupsiya faktına dair işinə baxılırsa, o, həmin dövlətin

naziri ilə eyni statusa malik olur. Belə ki, korrupsiyanın subyekti olmaq baxımından, Avropa İttifaqı institutlanm üzvləri üzv-dövlətlərin müvafiq hakimiyyət orqanlarının üzvləri ilə eyniləşdirilir və bir bərabərdə tanınır (konvensiyanın 4-cü maddəsi).

Sözügedən konvensiyada korrupsiyaya görə tətbiq edilən **cəza növlərinə** də toxunulur; onun 4-5-ci maddələri məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur. Bu maddələrdə azadlıqdan məhrum etmə əsas cəza növü kimi nəzərdə tutulur. Konvensiyanın 5-ci maddəsində deyilir ki, Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlərdə ciddi korrupsiya faktlarına görə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza nəzərdə tutulmalıdır.

Konvensiyanın 4-cü maddəsi isə özəl sektorda korrupsiyaya görə tətbiq edilən cəza növlərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Belə ki, Avropa İttifaqında hansı sahədə törədilməsindən asılı olaraq, korrupsiya cinayətlərinin iki növü fərqləndirilir; bu növlərdən biri **dövlət hakimiyyəti sistemində korrupsiya** adlanır ki, bu, ənənəvi növdür. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, korrupsiya dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan ənənəvi məsələ hesab edilir. Müasir anlamda korrupsiya dövlət məmurları tərəfindən yol verilən soyğunçuluqdur. Hələ XVI əsrdə (1532-ci il) Nikkolo Makiavelli yazdığı «HökmdaD» kitabında korrupsiya- anı «soyğunçuluq sistemi» kimi xarakterizə etmişdir. Sovet dövlət xadimlərindən biri olan Zinoviyevə görə, korrupsiya «hakimiyyət mətbəxinin» əmtəyə çevirdiyi hakimiyyətin özünün «hakimiyyət xidmətləri bazan- da» realizə olunma mexanizmidir; bunun nəticəsində maliyyə, xammal, texnologiya və digərləri ilə yanaşı, «hakimiyyət xidmətləri bazan» da formalaşmışdır.[^]

Korrupsiyanın ikinci növü isə özəl **sektorda korrupsiya** adlanır; bu növ korrupsiyanın subyekti qismində özəl sektora aid olan müəssisə və təşkilatlarda rəhbərlik və ya əmək funksiyalarını yerinə yetirən şəxslər çıxış edir; belə müəssisə və təşkilatlar isə xüsusi (özəl) sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Özəl sektordakı korrupsiya da həm aktiv, həm də passiv korrupsiya formalarında ola bilər.

Bütün üzv-dövlətlərdə özəl sektorda korrupsiyaya görə azadlıqdan məhrum etmə növündə maksimum cəza nəzərdə tutulmalıdır ki, onun müddəti 1 ildən 3 ilə kimi olmalıdır (konvensiyanın 4-cü maddəsi). Üzv- dövlətlər öz cinayət qanunvericiliyində korrupsiyaya görə həm də əlavə cəza növləri müəyyən etməlidir (məsələn, təqsirkar şəxsi xüsusi peşə fəaliyyətini həyata keçirmək hüququndan məhrum etmə, müəssisədə rəhbərlik etmək və ya müəssisənin rəhbərlik orqanının tərkibinə seçilmək hüququndan məhrum etmə və s.).

Özəl sektorda korrupsiya ilə mübarizə aparmaq üçün, ayrıca olaraq, xüsusi sənəd qəbul olunmuşdur. Avropa İttifaqı çərçivəsində 22.12.1998-

[^] иКБ;Бир.7Муууу.«^1к1ре(11а.ор§

[^] Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов. Сборник документов / Составитель: В.С.Овчинский. М., 2009, с.3-4.

ci il tarixdə qəbul edilən həmin sənəd (98742JHA) belə adlanır: «**Özəl sektorda korrupsiya ilə mübarizəyə dair Birgə Tədbirlər**». Həmin sənəd Avropa İttifaqının özəl sektoruna aid olan müəssisə və təşkilatlarda korrupsiya ilə mübarizəyə həsr edilmişdir.¹

Dünyanın ayn-ayn bir sıra ölkəsi öz qanunvericiliyində korrupsiya cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin XXXIII fəslə (308 - 314-3-cü maddələr) korrupsiya cinayətləri, habelə qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlərlə mübarizəyə həsr edilmişdir; «Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında» Azərbaycan Respublikasının 13.01.2004-cü il tarixli 580-IIQ nömrəli Qanunu qəbul olunmuşdur və s.[^]

263.5. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi

Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi beynəlxalq münasibətlər, dövlətlərin sosial - iqtisadi inkişafı və onların milli təhlükəsizliyi üçün xüsusilə böyük təhlükə törədən cinayət əməli sayılır. Həmin əməl beynəlxalq xarakterli cinayətlər sırasına daxil olub, onların ən geniş yayılmış növü hesab edilir.[^] Odur ki, bu cinayət əməli ilə, ilk növbədə, **beynəlxalq səviyyədə** mübarizə aparılır. Bundan ötrü dövlətlər arasında BMT səviyyəsində bir neçə beynəlxalq müqavilə bağlanmışdır ki, onlar arasında aşağıdakılar ən vacib konvensiya sayılır:"

- Narkotik vasitələr haqqında Vahid Konvensiya (1961-ci il);
- Psixotrop maddələr haqqında Konvensiya (1971-ci il);
- Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiya (1988-ci il) və s.

Axıncı konvensiya xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin konvensiyada müəyyən edilir ki, narkotik vasitələrlə və psixotrop maddələrlə bağlı hansı əməllər cinayət sayılır.

Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə həm də **milli (dövlətdaxili)** səviyyədə mübarizə aparılır. Ayn-ayn ölkələrin cinayət qanunvericiliyi həmin cinayətə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin XXVI fəslə (234 - 240-cı maddələr) narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərlə mübarizəyə həsr olunmuşdur; «Narkotik vasitələrin.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.804; URL:<http://www.europa.eu>.

[^] *Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı aparılan mübarizə ilə əlaqədar normativ sənədlər barədə ətraflı bax: məsələn, Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair normativ hüquqi aktlar*. Bakı, 2010, 416 s.; Hüquq mühafizə orqanı əməkdaşının insan hüquqlarına dair məlumat kitabı F.M.Ələsgərovun rəhbərliyi ilə. Bakı, NAT-CO MMC, 2009, S.318-365 və s.

[^] Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекяшев. М., 2009, с.737-738.

Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с.497.

psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28.06.2005-ci il tarixli Qanunu qəbul edilmişdir və s.

Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə **Avropa İttifaqı səviyyəsində** də mübarizə aparılır. Avropa İttifaqının sənədlərində «narkotik maddələrin ticarəti» kimi termindən istifadə olunur.' Narkotik maddələrin ticarəti isə onların yayılmasına səbəb olur. Məhz narkotik maddələrin Avropa İttifaqı ərazisində yayılması ilə mübarizə aparılır. İlk növbədə, həmin cinayətə görə cinayət məsuliyyəti məsələlərinə dair qanunvericiliyin (Avropa İttifaqı qanunvericiliyinin) əsaslan müəyyən edilməlidir. Söhbət cinayət məsuliyyətinin ümumittifaq standartlarının müəyyənləşdirilməsindən gedir. Bundan ötrü Avropa İttifaqı Şurasının 25.10.2004-cü il tarixli çərçivə qəran (2004757JHA) təsdiqlənmişdir ki, onun layihəsi Avropa Komissiyası tərəfindən hazırlanmışdır. Həmin normativ akt belə adlanır: **«Narkotik maddələrin ticarəti sferasında cinayətlər və tətbiq edilməli olan sanksiyalar barəsində minimum müddəalar haqqında» Çərçivə Qərarı**.[^] Bu sənəddə «narkotik maddələrdə» (drogue) anlayışı həm də psixotrop maddələri əhatə edir; həmin anlayış isə universal xarakterli BMT konvensiyalarına istinad etməklə müəyyən olunur. Söhbət Narkotik vasitələr haqqında Vahid Konvensiyadan (1961-ci il) və Psixotrop maddələr haqqında Konvensiyadan (1971-ci il) gedir. Sözügedən çərçivə qəran məhz narkotikanın - narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Narkotika (narkotik maddələr) anlayışına isə aşağıdakılar daxildir: narkotik vasitələr, psixotrop maddələr. Bunlarla yanaşı, həmin qərar prekursorların qanunsuz dövriyyəsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Prekursorlar elə maddələrdir ki, həmin maddələrdən narkotik maddələr - narkotika (narkotik vasitələr, psixotrop maddələr) hazırlamaq üçün istifadə olunur.

Çərçivə qəranın 2-ci maddəsi narkotik maddələrin və prekursorların ticarəti ilə bağlı cinayətlərin siyahısını verir ki, həmin siyahıya aşağıdakı **dörd qrup əməl** daxildir:

- a) narkotik maddələri istehsal etmə və satma;
- b) tərkibində narkotik maddələr olan bitkiləri (xaş-xaş, çətənə və ya kokain kolları) kultivasiya etmə;
- c) satış məqsədi ilə qanunsuz olaraq narkotik maddələri əldə etmə və ya saxlama və ya «a» bəndində göstərilən digər hərəkətləri etmə;
- d) prekursorları hazırlama, daşıma və ya yayma (bu əməlləri edən şəxs bilməlidir ki, prekursorlar narkotik maddələrin qanunsuz hazırlanması məqsədi güdür və ya həmin prosesdə istifadə olunmaq üçündür).

Sadalanan əməllər, bəzən, qanuni əsaslarla törədilir. Qanuni əsaslar dedikdə həmin əməllərin tibbi, elmi, şəxsi istehlak və digər məqsədlər

Бах : Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011, с.543.

^ URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

üçün edilməsi başa düşülür. Məsələn, şəxs yalnız özünün şəxsi istehlakı üçün narkotik vasitə (maddə) hazırlayır. Sözügedən çərçivə qərarı bu kimi əməlləri (yəni qanuni əsaslarla edilmiş əməlləri) cinayət saymır. Lakin üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi şəxsi istehlak məqsədi ilə narkotik maddə hazırlamağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tuta bilər ki, bu, qadağan olunmur. Üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi, adətən, nəzərdə tutur ki, şəxsi istehlak məqsədi üçün narkotik maddələr hazırlama cinayət əməli hesab edilmir.

Sözügedən çərçivə qərarı narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə tətbiq edilən cəza növlərini də müəyyənləşdirir (4-cü maddə). **Azadlıqdan məhrum etmə** əsas, həm də ən ağır cəza növü kimi nəzərdə tutulur:

- şəxs 5 ildən 10 ilə kimi cəzalandırılır (əgər narkotik maddələr külli miqdarda olarsa və ya narkotik maddələr sağlamlıq üçün zərərli olarsa və ya narkotik maddələr bir neçə şəxsin sağlamlığına mühüm dərəcədə ziyan vurarsa);
- şəxs 10 il müddətinə cəzalandırılır (əgər narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı olan əməllər cinayətkar təşkilat çərçivəsində törədilərsə);
- şəxs 5 ildən 10 ilə kimi cəzalandırılır (əgər cinayətin predmeti prekursorlar olarsa və əməl cinayətkar təşkilat çərçivəsində törədilərsə).

Çərçivə qərarında cəzanı yüngülləşdirən hallar da müəyyən edilir; onun 5-ci maddəsi məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur. Burada göstərilir ki, iki hal mövcud olduqda üzv-dövlət cəzanı yüngülləşdirə bilər: birinci, şəxs öz cinayətkar fəaliyyətindən imtina etdikdə; ikinci, şəxs səlahiyyətli orqanlara faydalı informasiya verdikdə. Verilmiş informasiya cinayətin nəticələrinin aradan qaldırılmasına və məhdudlaşdırılmasına, cinayəti törədənin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsinə, digər təqsirkar şəxslərin məhkəməyə verilməsinə, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi sahəsində yeni cinayətlərin qarşısının alınmasına və sübutların toplanmasına kömək edir.

Müsadirə çərçivə qərarında nəzərdə tutulan əlavə cəza növüdür. Belə ki, cinayətin predmeti olan narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və onların prekursorları, habelə cinayət alətləri məhkəmənin qərarı ilə müsadirə edilir. Cinayətin törədilməsi nəticəsində əldə olunmuş gəlirlər də müsadirə olunur.

26.3.6. İnsan alveri

İnsan alverinə qarşı Avropa İttifaqında da mübarizə aparılır. Bu əməl beynəlxalq xarakterli cinayətlər (konvension cinayətlər) sırasına aiddir. Odur ki, həmin əməllə **beynəlxalq-hüquqi səviyyədə** mübarizə aparılır. 1950-ci il mart ayının 21-də Nyu-York şəhərində İnsan alveri ilə mübari

zə haqqında Beynəlxalq Konvensiya' imzalanmışdır ki, o, insan alveri kimi ictimai təhlükəli əməllə beynəlxalq-hüquqi mübarizənin əsasını təşkil edir.

Ayrı-ayn dövlətlərin **milli qanunvericiliyində** insan alverinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 144-1-ci maddəsi məhz həmin cinayətlə mübarizəyə həsr edilmişdir; həmçinin Azərbaycan Respublikası 11.05.2010-cu il tarixli 1002-IIIQ nömrəli Qanunla Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş «İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında» Konvensiyaya qoşulmuşdur.[^]

Avropa İttifaqına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, burada insan alveri kimi ictimai təhlükəli əməlin cinayət-hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirmək üçün 19.07.2002-ci il tarixdə, ayrıca olaraq, müvafiq sənəd (2002629JHA) qəbul edilmişdir. Həmin sənəd belə adlanır; «**İnsan alveri ilə mübarizə haqqında**» **Çərçivə Qərarı**.[^] Burada insan alverinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. İnsan alveri cinayəti insanın istismar edilməsi məqsədi ilə törədilir. İnsanın istismar edilməsi dedikdə onun əməyinin məcburi olaraq istismar olunması və ya cinsi istismar başa düşülür. Sözügedən çərçivə qərarının 1-ci maddəsinə görə, insan əməyinin istismar və ya cinsi istismar məqsədilə insan alveri ilə məşğul olan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Odur ki, insan alveri cinayətinin məqsədi onun **subyektiv tərəfinin (cəhətinin)** məcburi elementi sayılır. Cinayətkar məqsəd iki cür olur: birinci, insan alveri o məqsəd güdür ki, insanın əməyi istismar edilsin; ikinci, insan alveri cinayəti o məqsədlə törədilir ki, insan cinsi istismara məruz qalsın. Cinsi istismar dedikdə fahişəlik, pornoqrafiya və digər formalar başa düşülür. Cinsi istismarın qurbanları, adətən, ya qadınlar, ya da uşaqlar olur.

İnsan alveri cinayətinin **obyektiv tərəfi** müxtəlif hərəkətlərdə ifadə oluna bilər; insanın istismar edilməsi məqsədilə onun ələ alınması (cəlb olunması), həmin məqsədlə insanın başqa yerə apanması (daşınması), insana nəzarətin başqa şəxsə verilməsi, insanın saxlanılması və s.

Sözügedən çərçivə qəran həm də tətbiq olunan cəzaya toxunur. Belə ki, hər bir üzv-dövlətdə insan alverinə görə **azadlıqdan məhrum etmə** növündə cəza müəyyən edilir, bu şərtlə ki, ağırlaşdıncı hallardan biri mövcud olsun (məsələn, cinayət zərərçəkənin həyatı üçün təhlükə törətdikdə, yetkinlik yaşına çatmayan qız cinsi istismara məruz qaldıqda, cinayət zərərçəkənin həyat və sağlamlığı üçün təhlükəli olan zor tətbiq etməklə və ya belə zor tətbiq etmək hədəsi ilə törədildikdə, cinayət törədilərkən zərərçəkənə xüsusilə ağır ziyan vumlduqda, cinayət əməli cinayətkar təşkilat çərçivəsində törədildikdə və digər ağırlaşdıncı hallar). Cəzanın yuxarı həddi 8 ildən aşağı olmamalıdır.

[^] URL;<http://www.portal.unesco.org> "AR

QT. Bakı, 2010, № 5, maddə 384. ^

URL;<http://www.eur-lex.europa.eu>

Avropa İttifaqı tərəfindən həm də uşaqların cinsi istismarına və uşaq pornoqrafiyasına qarşı mübarizə aparılmasına lazımi diqqət yetirilir. Bundan ötrü 22.12.2003-cü il tarixli 200468JHA nömrəli normativ akt - «**Uşaqların cinsi istismarına və uşaq pornoqrafiyasına qarşı mübarizə haqqında**» **Çərçivə Qərarı'** qəbul olunmuş və təsdiq edilmişdir; həmin akta görə, 18 yaş həddinə çatmayan bütün şəxslər uşaq hesab olunur. Burada iki cür cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur: uşaqların cinsi istismarına görə cinayət məsuliyyəti (2-ci maddə), uşaq pornoqrafiyasına görə cinayət məsuliyyəti (3-cü maddə). Həmin cinayətlərə görə üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi bir ildən üç ilə kimi azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza müəyyənləşdirir. Üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyi həmin müddəti artırma bilər. Bəzi hallarda (məsələn, uşağı fahişəliklə məşğul olmağa məcbur etmə, uşağı pornoqrafik tamaşalarda iştirak etməyə məcbur etmə və digər hallarda) təqsirkar şəxs 5 ildən 10 ilə kimi azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

26.3.7. Terrorizm

Terorizm ağır nəticələrə səbəb olan ictimai təhlükəli əməldir; təqsiri olmayan neçə-neçə fiziki şəxs hər il həmin əməlin qurbanı olur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, çoxsaylı insan tələfatı ilə nəticələnən terror aktları əhaliyə güclü psixi təsir göstərir, bəzən, yenidən bərpası mümkün olmayan maddi və mənəvi dəyərləri məhv edir, dövlətlər arasında nifaq salır, müharibələrə, sosial və milli qruplar arasında inamsızlıq və nifrətin yaranmasına səbəb olur.[^]

Terrorizm təkcə özünün doğurduğu nəticələrə görə təhlükəli əməl sayılır; o, həm də ayrı-ayrı ekstremist təşkilatların mövcudolma forması kimi tanınır. Belə təşkilatlar partlayışlar törətməklə, kütləvi insan tələfatı vasitəsi ilə və s. əməllərlə ayrı-ayrı ölkələrin ictimai institutlarına və ya bütövlükdə beynəlxalq birliyə, necə deyirlər, «meydan oxuyur».

Terrorizm sərhədlər tanımır. Sərhədlər tanımayan terrorizm **beynəlxalq terrorizm** adlanır. Beynəlxalq terrorizm xüsusilə təhlükəli cinayətlər sırasına daxildir; o, cinayətkarlığın ən təhlükəli formalanndan biri sayılır. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, beynəlxalq terrorizm müasir dövrün qlobal problemidir.[^] Odur ki, terrorizmlə **beynəlxalq-hüquqi səviyyədə** mübarizə aparılır.

Beynəlxalq hüquq terrorizmlə mübarizədə həyata keçirilən beynəlxalq (dövlətlərarası) əməkdaşlıq məsələlərini tənzimləyir; tənzim etmə isə müxtəlif səviyyəli beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirilir.

URL:<http://www.europa.eu>

Mehdiyev N.H., Abutahbov I.H. Beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə əməkdaşlığın əsas aspektləri. Bakı, 2007, s.3.

[^] Севдимальев Р.М. Международный терроризм - глобальная проблема современности. Баку, 2004.

Terrorizm bütün Avropa dövlətləri üçün təhlükə törədir. Buna görə də **Avropa İttifaqı səviyyəsində** onunla aktiv mübarizə aparılır. Unutmaq olmaz ki, terrorizmlə mübarizə Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi ümumi cinayət siyasətində xüsusi yer tutur. Bu sahədə bir sıra normativ akt qəbul edilmişdir. Söhbət, ilk növbədə, Avropa İttifaqı Şurasının 13.06.2002- ci il tarixdə qəbul etdiyi normativ aktdan (2002475JHA) gedir.' Həmin aktın rəsmi adı belədir: «**Terrorizmlə mübarizə haqqında» Çərçivə Qərarı**. Burada terror aktları törədilməsinə görə cinayət məsuliyyətinin standartları müəyyənləşdirilir ki, həmin standartlar Avropa İttifaqının üzvü olan bütün dövlətlər üçün ümumdür.

Aşağıdakı hallarda **üzv-dövlətlər** terror cinayətlərini öz **yurisdiksiya- sına** qəbul etməlidir (qərann 9-cu maddəsi):

- əgər terror cinayəti üzv-dövlətlərin ərazisində törədilsə;
- əgər terror cinayəti üzv-dövlətlərə məxsus olan su və hava gəmilərinin bortunda törədilsə;
- əgər terror cinayətlərini üzv-dövlətlərin vətəndaşları törədərlərsə;
- əgər terror cinayətləri üzv-dövlətlərdə təsis edilmiş hüquqi şəxslərin xeyrinə törədilsə;
- əgər terror cinayətləri üzv-dövlətlərin institutlarına və ya əhəlisinə qarşı törədilsə;
- əgər terror cinayətləri Avropa İttifaqının institut və orqanlarına qarşı törədilsə.

Cinayətkar məqsəd sözügedən qərarla terror cinayətlərinin əsas və başlıca spesifik əlaməti kimi müəyyən edilir ki, bu əlamət terror cinayətlərini onlara oxşar ümumi cinayətlərdən (məsələn, adam öldürmə və digər oxşar cinayətlərdən) fərqləndirməyə imkan verir. Belə ki, terror cinayətləri aşağıda göstərilən məqsədlərdən birinə nail olmaq üçün törədilir:

- əhalini doğrudan da qorxutmaq və vahiməyə salmaq;
- qanunsuz yolla dövlət hakimiyyət orqanlarını və ya beynəlxalq təşkilatları hər hansı hərəkəti etməyə (və ya hər hansı hərəkəti etməkdən çəkinməyə) məcbur etmək;
- ölkənin və ya beynəlxalq təşkilatların əsas siyasi, konstitusion, iqtisadi və ya sosial strukturlarını ciddi şəkildə dağıtmaq və ya onların işini pozmaq.

Sözügedən çərçivə qəranna görə, bu və ya digər əməl sadalanan məqsədlərdən birinə nail olmaq üçün törədilsə, terror cinayəti hesab edilir. Belə məqsəd olmadan törədilən əməl isə terror cinayəti deyil, digər kateqoriya cinayət sayılır.

Qərarla həm də **terror cinayətlərinin növlərinin** siyahısı verilir (1-ci maddə); bu siyahıya aşağıdakılar daxildir:

- ölümə səbəb olan insan həyatına qəsd etmə;

- insan sağlamlığına ağır qəsd etmə;
- adamları oğurlama və ya girov götürmə;
- hökumət binalarını, nəqliyyat sistemini, infrastrukturunu və digər obyektləri dağıtma (bu, insan həyatı üçün təhlükə törətməli və ya mühüm dərəcədə zərər vurmalıdır);
- hava və dəniz gəmilərini və ya digər ictimai nəqliyyat və ya 3dük nəqliyyat vasitələrini ələ keçirmə;
- odlu silah, partlayıcı maddələr, nüvə, bioloji və ya kimyəvi hərbi sursatlar barəsində hüquqazidd hərəkətlər etmə (hazırlama, əldə etmə, daşıma və s.);
- ətraf mühitdə təhlükəli maddələr yayma və ya yanğın, partlayış və daşqın törətməyə təşəbbüs göstərmə, əgər bu hərəkətlər insan həyatı üçün təhlükə törədərsə;
- su, enerji və ya həyatı əhəmiyyəti olan digər təbii resurslarla təchiz etməni müvəqqəti dayandırma və ya pozma, əgər bunun nəticəsində insan həyatı üçün təhlükə yaranarsa;
- yuxarıda göstərilən əməllərdən birini etməklə hədələmə.

Siyahıya daxil olan terror cinayətləri məhdud dairəyə malikdir. Belə ki, üzv-dövlətlər öz milli qanunvericiliyində minimum həmin cinayətləri terror cinayətləri kimi tanımalıdır və bu, onlar üçün məcburi xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, üzv-dövlətlər həm də siyahıda göstərilməyən və nəzərdə tutulmayan cinayətləri terror cinayətləri kimi tanıya bilər, yəni göstərilən siyahı genişləndirilə bilər.

Siyahıda göstərilən terror cinayətlərinin subyektiv istənilən fiziki şəxs ola bilər. Bu, onun vətəndaşlığından asılı deyildir; əsas şərt bundan ibarətdir ki, o, cinayətin subyektiv üçün müəyyən edilən əlamətlərə cavab verməlidir. Hər şeydən əvvəl, şəxs terror cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb edilməyə imkan verən yaş həddində olmalıdır. Yaş həddi isə üzv- dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə sərbəst şəkildə, necə deyirlər, müstəqil surətdə müəyyən olunur.

Terror cinayətlərinin subyektiv tərəfinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu növ cinayətlər həmişə qəsdən (təqsirin qəsd formasında) törədilir. Daha dəqiq söyləsək, terror cinayətlərinin subyektiv tərəfi birbaşa qəsdlə xarakterizə olunur. Onlar ehtiyatsızlıqdan (ehtiyatsızlıq təqsirin digər formasıdır) törədilmir. Cinayətkar məqsəd (cinayətin məqsədi) cinayətin subyektiv tərəfinin məcburi əlamətidir.

Terror cinayətləri ictimai təhlükəsizliyi təmin edən ictimai münasibətlərə qəsd edir. Həmin münasibətlər terror cinayətlərinin obyektiv sayılır.

Terror cinayətlərinin obyektiv tərəfi müxtəlif hərəkətlərdə ifadə edilir. AX1, çərçivə qəranda terror cinayətlərinin siyahısı verilmişdir ki, həmin cinayətlər müxtəlif, ayrı-ayrı hərəkətlərin vasitəsi ilə törədilir; məsələn, insan həyatına qəsd etmə, sağlamlığa ağır xəsarət yetirmə, adam oğurlama, adam girov götürmə, hava və su gəmilərini ələ keçirmə və s.

Çərçivə qəran terror cinayətlərinə görə tətbiq edilən **cəza növlərini** də müəyyənləşdirir. Burada azadlıqdan məhrum etmə əsas cəza növü kimi nəzərdə tutulur. Bütün üzv-dövlətlərin qanunvericiliyi terror cinayətlərinə görə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza müəyyən etməlidir. Azadlıqdan məhrum etmənin müddəti analogi ümumi kriminal cinayətlərə görə təyin edilən cəzanın (azadlıqdan məhrum etmənin) müddətindən çox olmalıdır. Məsələn, terror məqsədləri ilə adam oğurlayan və ya adam girov götürən şəxs daha çox müddətə azadlıqdan məhrum edilməlidir; terror məqsədləri ilə hava gəmisini ələ keçirən şəxs daha çox müddətə cəzalandırılmalıdır və s.

Avropa İttifaqının çərçivə qərarı terror cinayətlərindən başqa həm də digər növ cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Söhət **terror qrup- lannın fəaliyyəti ilə bağlı olan cinayətlərdən** gedir; bu növ cinayətlərin mahiyyəti terror qruplarının həyata keçirdiyi cinayətkar fəaliyyətə rəhbərlik edilməsindən və belə fəaliyyətdə iştirak olunmasından ibarətdir. **Terror qrupu** dedikdə ikidən çox şəxsdən ibarət olan elə bir mütəşəkkil dəstə başa düşülür ki, birgə fəaliyyət göstərən belə dəstə uzun müddət və davamlı şəkildə terror cinayətləri törətmək üçün yaradılır (çərçivə qəranın 2-ci maddəsi). Terror qrupu aşağıdakı **əlamətlərlə** xarakterizə olunur:

- terror qrupu mütəşəkkil dəstədir;
- terror qrupunun tərkibinə ikidən çox şəxs daxildir;
- terror qrupu birgə (yekdilliklə) fəaliyyət göstərir;
- terror qrupu terror cinayətləri törətmək üçün yaradılır;
- terror qrupu uzun müddətə yaradılan dəstədir.

Elə növ cinayətlər də vardır ki, onlar **terror cinayətləri ilə bağlı olan cinayətlər** adlanır (çərçivə qəranın 3-cü maddəsi). Əgər əməl terror cinayətlərindən hər hansı birini törətmək məqsədi ilə edilərsə, həmin əməl terror cinayətləri ilə bağlı olan cinayət hesab olunur. Məsələn, şəxs insanların həyatına qəsd etmək (şəxsləri kütləvi surətdə öldürmək üçün) partlayıcı maddələri oğurlayır və s.

Çərçivə qəranında terror qruplarının fəaliyyəti ilə bağlı cinayətlərə görə tətbiq edilən cəza (**cinayət-hüquqi sanksiya**) növləri də müəyyənləşdirilir. Əgər şəxs terror qrupuna rəhbərlik edərsə, o, 15 il müddətinə kimi azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır; bu müddət cəzanın yuxarı həddidir. Əgər şəxs terror qrupunun fəaliyyətində iştirak edərsə, o, 8 il müddətinə kimi azadlıqdan məhrum olunur.

Avropa İttifaqında terrorizmə təkcə cinayət-hüquqi vasitələrlə (təqsirkar şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək və onu cəzalandırmaq yolu ilə) mübarizə aparılır. Bundan ötrü həm də təşkilati xarakterli tədbirlərdən istifadə edilir. Məsələn, 2004-cü ildə terrorizmlə mübarizə aparmaq üçün «əlaqələndirici» kimi xüsusi vəzifəli şəxs postu təsis edilmişdir ki, həmin post rəsmən belə adlanır **«Terrorizmlə Mübarizə Əlaqələndi**

ricisi».⁹ Əlaqələndirici Avropa İttifaqı Şurası aparatının (Baş katibliyin) yüksək səviyyəli əməkdaşdır.

Şübhəsiz, terrorizmlə mübarizədə informasiya mübadiləsi və əməkdaşlığın həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu kimi tədbirləri tənzimləmək üçün Avropa İttifaqı Şurası 20.09.2005-ci il tarixdə «**Terror cinayətləri barədə informasiya mübadiləsi və əməkdaşlıq haqqında**» Çərçivə Qərarı (200567I/JHA) qəbul etmişdir.

26.3.8. Digər növ cinayətlərlə mübarizə

Kibercinayətlər **Avropa İttifaqı səviyyəsində** mübarizə aparılan cinayət növlərindən biridir. Kompüter informasiyası və informasiya sistemi sferasında törədilən ictimai təhlükəli əməllərə **kibercinayətlər** deyilir. Müasir dövrün ən aktual məsələlərindən biri bundan ibarətdir ki, informasiya təhlükəsizliyi təmin edilməli, kibercinayətkarlığın etdiyi qəsdlərdən qorunmalı və mühafizə edilməlidir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hal-hazırda kibercinayətkarlıqla mübarizəyə həm **beynəlxalq**, həm də **milli (dövlətdaxili)** səviyyədə vacib diqqət yetirilir. Məsələn, Avropa Şurasının üzv-dövlətləri «Kibercinayətkarlıq haqqında» Konvensiya (Bu- dəpeşt, 2001-ci il) imzalamışlar; Azərbaycan Respublikası adicəkilən konvensiyaya 30.09.2009-cu il tarixli 874-IIIQ nömrəli Qanunla qoşulmuşdur.[^]

Kibercinayətkarlıqla mübarizə aparmaq üçün Avropa İttifaqı Şurası 24.02.2005-ci il tarixdə müvafiq normativ akt (2005222/JHA) qəbul etmişdir; həmin akt belə adlanır: «**İnformasiya sistemlərinə edilən hücumlar haqqında**» Çərçivə Qərarı.[^] Bu qərar xakerlik və informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinə edilən digər qəsdlərlə mübarizənin gücləndirilməsinə yönəlmişdir.

Sözügedən çərçivə qəran kibercinayətlərin üç növünü nəzərdə tutur. Belə ki, **informasiya sisteminə qanunsuz daxil olma** həmin növlərdən biridir (2-ci maddə). Əgər şəxs informasiya sisteminə təhlükəsizlik tədbirlərini pozmaqla daxil olarsa, bu, kibercinayət və cəzalandırılmalı olan əməl sayılır; məsələn, parolu, kodu və s. şifri sındırma yolu ilə informasiya sisteminə daxilolma.

İkinci növ kibercinayət **informasiya sisteminin toxunulmazlığına** qəsd edən kriminal əməldir (3-cü maddə). Belə qəsdətmə o halda cinayət əməli sayılır ki, o, informasiya sisteminin ciddi pozulmasına və ya onun fəaliyyətinin müvəqqəti dayandırılmasına səbəb olsun.

Üçüncü növ kibercinayət isə **kompyuter məlumatlarının toxunulmazlığına** qəsd edən əməldir (4-cü maddə).

⁹ URL:<http://www.ru.euronews.com> ‘ AR QT.

Bakı, 2009, № 11, maddə 870. ^

URL:<http://www.europa.eu>

Çərçivə qəran üzv-dövlətlərin üzərinə göstərilən əməllərə görə cəza (cinayət-hüquqi sanksiya) müəyyənləşdirmək vəzifəsi qoyur. Çərçivə qərarının 6-cı və 7-ci maddələri cəza məsələsinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. İkinci və üçüncü növ kibercinayətləri törədən şəxs 1 ildən 3 ilə kimi azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Ağırlaşdıncı hallar olduqda (məsələn, kibercinayət cinayətkar təşkilat çərçivəsində törədildikdə və s.) təqsirkar şəxsə 2 ildən 5 ilə kimi azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edilir.

Avropa İttifaqında həm də **ekologiya cinayətlərinə** görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Belə ki, Avropa İttifaqı Şurası və Avropa Parlamenti 19.11.2008-ci il tarixdə 200899EC nömrəli direktiv qəbul etmişdir; həmin normativ akt belə adlanır: «**Ətraf mühitin cinayət-hüquqi mühafizəsi haqqında**» **Direktiv**. Bu akt Avropa İttifaqında ekologiya cinayətləri ilə mübarizə apanimasının normativ hüquqi əsası sayılır.'

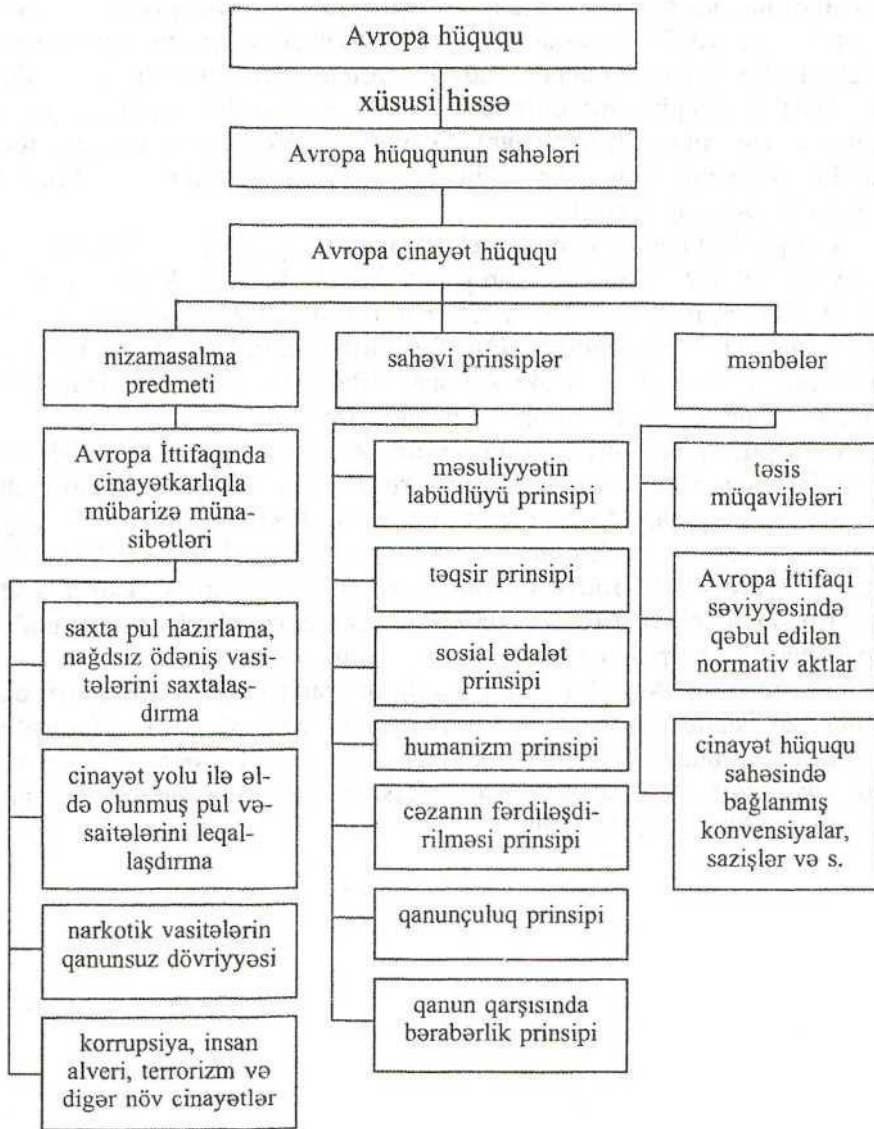
Mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə də Avropa İttifaqında aktual məsələlərdən biri sayılır. Bundan ötrü Avropa İttifaqında, xüsusi olaraq, normativ akt qəbul edilmişdir; 24.10.2008-ci il tarixdə Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən qəbul edilən həmin normativ akt (2008841JHA) belə adlanır: «**Mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə haqqında**» **Çərçivə Qərarı**.[^] Bu sənəd Avropa İttifaqında mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə apanimasının normativ əsası kimi çıxış edir.

Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə işində əməkdaşlığı təşviq etmək məqsədi ilə BMT tərəfindən «Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı» Konvensiya (2000-ci il) qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası bu konvensiyaya və onu tamamlayan sənədlərə qoşulmuşdur.[^]

['] *Avropa İttifaqı çərçivəsində ekoloji təhlükəsizliyin ümumi xarakteristikası barədə ətraftı bax: məsələn, Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, § 3.1; URL:<http://www.eur-lex.europa.eu> ^ URL:<http://www.europa.eu>*

[^] *Bax: Azərbaycan Respublikasının 13.05.2003-cü il tarixli 435-IIQ nömrəli qanunu.*

XXVI FƏSİL ÜZRƏ SXEM

XXVI FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Rəhimov İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı, 2014, 320 s.
2. Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Коло-сов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М., 2005 (гл IX, §1).
3. Европейское уголовное право; перспективы развития / Авторы: Ю.Н.Жданов, Ю.Н.Жданов, Е.С.Лаговская. М., 2001, 229 с.
4. Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. М., 2006.
5. Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право. М., 2010, 304 с.
6. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл.23).
7. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть. Учебное пособие / Под ред. И.Д.Козочкина. М., 2003.

XXVII FƏSİL. AVROPA EKOLOGİYA HÜQUQU

27.1. Avropa ekologiya hüququnun anlayışı, mənbələri, prinsipləri və subyektləri

27.1.1. Avropa ekologiya hüququ anlayışı

Ətraf mühitin qorunması Avropa İttifaqının qarşısında duran əsas və vacib məqsədlərdən biridir. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı öz qarşısına bir sıra mühüm məqsədlər qoymuşdur; ətraf mühitin mühafizəsi həmin məqsədlərdən biri sayılır.

Avropa İttifaqında ətraf mühitin mühafizəsi müxtəlif hüquq normalarının vasitəsi ilə tənzimlənir. Məhz həmin normaların sisteminə Avropa ekologiya hüququ deyilir.

Deməli, Avropa ekologiya hüququ Avropa İttifaqında ətraf mühitin qorunmasını tənzimləyən hüquq normalarının məcmusunu ifadə edir. Başqa sözlə, Avropa ekologiya hüququ Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə daxil olan müstəqil sahələrdən biridir. Hətta, Avropa ekologiya hüququ Avropa hüququnun əsas sahələrindən biri kimi xarakterizə olunur. Belə ki, ətraf mühitin qorunması Avropa regionunun aktual problemi sayılır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, Avropa bu gün ekoloji fəlakət zonası hesab edilir. Buna görə də Avropa İttifaqı həmin problemə son dərəcə ciddi diqqət yetirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, üzv-dövlətlərin (söhbət Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrdən gedir) iqtisadi inkişafı və siyasi birliyi ekoloji problemə lazımı diqqət yetirilmədən mümkün deyildir.

Ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi çoxcəhətli fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu məsələ Avropa İttifaqı ilə üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aiddir. Avropa İttifaqında ətraf mühitin mühafizəsi məhz Avropa ekologiya hüququ vasitəsi ilə tənzimlənir. Avropa ekologiya hüququ Avropa hüququnun elə bir sahəsidir ki, həmin sahənin köməyi ilə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində nizamasalma həyata keçirilir. Avropa İttifaqında ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi tənzimləndiyinə görə Avropa hüququnun sözügedən sahəsi, bəzən, «Avropa İttifaqının ekologiya hüququ» və ya «Avropa İttifaqı ətraf mühit hüququ», yaxud «Avropa ətraf mühit hüququ» adlanır.[^] Avropada həmin sahəni ifadə etmək üçün «European Environmental law»[^] terminindən istifadə edil-məsinə üstünlük verilir. «Avropa ekologiya hüququ», «Avropa ətraf mühit hüququ», «Avropa İttifaqının ekologiya hüququ» və «Avropa İttifaqı ətraf mühit hüququ» hesab edirik ki, eynimənalı anlayışlardır; onlar arasında hədd qoymaq qeyri-müm-kündür. Belə ki, onlann

Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. А.Я.Капустина. М., 2013 (гл.12. Экологическое право Европейского Союза).

[^] Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.844.

[^] URL:<http://www.europeanenvironmental.com>

dördünün də **nizamasalma predmeti** eynidir. Ancaq, fikrimizcə, «Avropa ekologiya hüququ» daha dürüst anlayışdır. Belə ki, sözügedən hüquq sahəsinin nizamasalma predmetinə təkcə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olan münasibətlər daxil deyildir. Həmin sahənin nizamasalma predmetinə həm də Avropa İttifaqında təbii resurslarından istifadə ilə bağlı olan münasibətlər aiddir. Məhz bu səbəbdən sözügedən hüquq sahəsini ifadə etmək üçün «Avropa ətraf mühit hüququ» və s. bu kimi anlayışların işlədilməsi məqbul hesab olunmur. Zənnimizcə, ən uğurlu, daha dürüst və əhatəli anlayış «Avropa ekologiya hüququ» sayılır.

Avropa ekologiya hüququnun nizamasalma predmetini Avropa İttifaqında yaranan **ekoloji münasibətlər** təşkil edir. Ekoloji münasibətlər isə iki əsas növ münasibəti əhatə edir:

- təbii resurslardan istifadə ilə bağlı münasibətlər;
- ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı münasibətlər.

Göstərilən münasibətlər Avropa ekologiya hüququnun nizamasalma predmetinin əsas komponentləri, yəni tərkib hissələri sayılır. Bunu nəzərə alaraq, Avropa ekologiya hüququna daha dəqiq və əhatəli anlayış verə bilərik:

Avropa ekologiya hüququ dedikdə Avropa hüququnun elə bir sahəsi başa düşülür ki, həmin sahə özündə Avropa İttifaqında yaranan ekoloji münasibətləri, yəni təbii resurslardan istifadə olunması və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir.

Avropa İttifaqında yaranan ekoloji münasibətlər həm də digər məsələlərlə bağlıdır. Məsələn, təbii resurslara mülkiyyət hüququ, şəxslərin (fiziki və hüquqi şəxslərin) ekoloji hüquqlarının qorunması və digər məsələlər.

Avropa İttifaqı təkcə ticarət, gömrük, maliyyə və s. istiqamətdə siyasət həyata keçirmir. O, həm də ekoloji siyasət yürüdür ki, Avropa ekologiya hüququ həmin siyasətin həyata keçirilməsində vacib rol oynayır.

27.1.2. Avropa ekologiya hüququnun mənbələri

Avropa ekologiya hüququnun əsas və başlıca mənbəyi **təsis müqavilələri** hesab edilir. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa İttifaqına dair Müqavilədən** gedir. Həmin müqavilənin 3-cü maddəsi ətraf mühitin qorunması- nın təmin edilməsini Avropa İttifaqının məqsədlərindən biri kimi müəyyənləşdirir. Lakin «ətraf mühit» termini, ilk dəfə olaraq, Vahid Avropa Aktının «Daxili Bazar» bölməsinin IOOA maddəsində işlədilmişdir. Bu aktda həm də ayn-ayn maddələr ətraf mühitə həsr edilmişdi (130 R- T maddəsi). Avropa birliklərinin yaradılmasına dair nə Paris Müqaviləsi (1951-ci il), nə də Roma müqavilələri (1957-ci il) ətraf mühitin mühafizəsini fəaliyyət istiqaməti kimi müəyyən etməmişdi; hətta, təsis sənədi olan Roma Müqaviləsi (1957-ci il) Avropa İqtisadi Birliyinin qarşısına ətraf mühitin qorunması kimi məqsəd qoymurdu.

Təsis müqavilələrindən biri kimi **Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə** barədə, xüsusi olaraq, danışmaq lazımdır. O, Avropa ekologiya hüququnun vacib mənbəyi sayılır. Bildiyimiz kimi, 2009-cu il dekabrın 1- də qüvvəyə minən Lissabon Müqaviləsi (Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə) Avropa Birliyi haqqında müvafiq Müqavilənin adı dəyişdirərək, onu Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə ilə əvəz etmişdir. Bu müqavilənin XX bölməsi «Ətraf mühit» adlanır ki, həmin bölməyə daxil olan maddələr (191 -193-cü maddələr) ətraf mühiti tən- zimetmənin müxtəlif aspektlərini nəzərdə tutur.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin, xüsusilə, 191-ci maddəsinə əynca toxunmaq lazımdır. Məhz həmin maddə iki məsələyə prioritet əhəmiyyət verir ki, bunlardan biri ətraf mühit problemləri ilə beynəlxalq səviyyədə mübarizə aparılmasıdır; digər məsələ isə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədən ibarətdir. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqı ətraf mühitin regional və qlobal problemləri, ilk növbədə, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq üçün beynəlxalq səviyyədə tədbirlər görməlidir.

Avropa ekologiya hüququnun mənbələri sırasına həm də **Avropa İttifaqının ikinci hüquq aktları** daxildir. Həmin aktlar, ilk növbədə, **direktiv** formasında qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, direktiv Avropa ekologiya hüququnun formalaşmasında daha çox əhəmiyyət kəsb edən akt hesab olunur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, direktiv Avropa ekologiya hüququ kimi sahədə ən geniş yayılmış normativ akt (qanunvericilik) forması sayılır. Hal-hazırda 200-dən çox direktiv qəbul edilmişdir ki, onlar təbiətin və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı müxtəlif məsələləri tənzimləyir və harmonizasiya edir.

İkinci hüquq aktları sırasında **reqlament** də mühüm yer tutur. Belə ki, reqlament formasında qəbul edilən aktlar Avropa ekologiya hüququnun vacib mənbəyi sayılır. Həmin formadan üzv-dövlətlərin ekologiya hüququnun (qanunvericiliyinin) unifikasiyasında tez-tez hallarda istifadə edilir. Bu forma imkan verir ki, üzv-dövlətlərdə ekoloji münasibətlər eyni cür tənzimlənsin.

İkinci hüquq aktları içərisində Avropa hüququnun mənbəyi kimi **qərar** formasında qəbul edilən sənədlərin də adını çəkmək lazımdır. Avropa İttifaqında yaranan ekoloji münasibətlərin tənzimlənməsində həmin sənədlər (qərarlar) heç də az rol oynamır. Fərdi xarakterli akt olan qərarlar ünvanlandığı hüquq subyektləri (Avropa ekologiya hüququnun subyektləri) üçün məcburidir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları haqqında da danışmaq lazımdır. Belə qərarlar Avropa ekologiya hüququnun mənbəyi sayılır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi çıxardığı qərarlar vasitəsi ilə Avropa ekoloji- hüquq normaları təfsir (izah) edir və onların məzmununu dəqiqləşdirir. Bu qərarların köməyi ilə həm də Avropa ekologiya hüququnda mövcud olan boşluqlar və aiqoritmiar aradan qaldırılır. Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarlarının əhəmiyyəti təkcə bunlarla məhdudlaşmır. Avropa İttifaqı

qı Məhkəməsi həmçinin Avropa ekologiya hüququnun təbii məsələləri haqqında da qərar qəbul edir.

Göstərilənlər, yəni direktiv, rəqlament və qərar formasında olan aktlar, habelə Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları Avropa İttifaqının daxili aktları sayılır; onlar Avropa ekologiya hüququnun **daxili mənbəyi** qismində çıxış edir. Avropa ekologiya hüququnun həm də xarici mənbəyi vardır. Avropa ekologiya hüququnun **xarici mənbəyi** dedikdə Avropa İttifaqının ekoloji məsələlərə dair bağladığı beynəlxalq sazişlər başa düşülür; onlara **beynəlxalq ekologiya sazişləri** deyilir. Avropa İttifaqı bir sıra çoxtərəfli beynəlxalq ekologiya sazişlərinin iştirakçısıdır:*

- İqlim dəyişikliyi haqqında BMT-nin Çərçivə Konvensiyası (1992-ci il) və Kioto Protokolu (1997-ci il);
- Bioloji müxtəliflik haqqında BMT Konvensiyası (1992-ci il);
- Avropanın canlı təbiətinin və təbii mühitinin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası (1979-cu il);
- Ozon təbəqəsinin mühafizəsi haqqında Vyana Konvensiyası (1985-ci il) və Vyana Konvensiyasına əlavə edilən Monreal Protokolu (1987-ci il);
- Təhlükəli tullantıların transsərhəd daşınması və ləğv, edilməsi üzərində nəzarət haqqında Bazel Konvensiyası (1989-cu il) və s.^

Avropa İttifaqı çərçivəsində elə sənədlər də qəbul edilmişdir ki, həmin sənədlər **normativ akt sayılmır** və bu səbəbdən onlar Avropa ekologiya hüququnun mənbəyi hesab edilmir. Söhbət Avropa İttifaqının ətraf mühit sahəsində fəaliyyət proqramı kimi sənəddən gedir. Avropa İttifaqı institutları 1973-cü ildən başlayaraq, indiyə kimi 6 belə sənəd qəbul etmişdir;^ xüsusən də, beşinci və altıncı sənədlər daha əhəmiyyətlidir. Beşinci sənəd (fəaliyyət proqramı) 1993-cü ildə Avropa Komissiyası tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Həmin sənəd belə adlanır: **Ətraf mühit sahəsində Avropa İttifaqının beşinci Fəaliyyət Proqramı**. Bu sənədin əsas məqsədi Avropa İttifaqı tərəfindən **davamlı inkişaf konsepsiyasının** həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. BMT-nin rəsmi strategiyası olan bu konsepsiya ətraf mühit və inkişafa həsr edilmiş beynəlxalq konfransda (Rio-de-Janeyro, 1992-ci il) qəbul olunmuşdur. Davamlı inkişaf konsepsiyası üç amilin harmonik surətdə inkişafını nəzərdə tutur ki, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan həmin amillər bunlardan ibarətdir: iqtisadiyyat, sosial sfera və ətraf mühit. **Davamlı inkişafın** özünün nə demək olduğuna gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, əgər indiki dövrün tələbatını və iqtisadi yüksəlişi təmin edərsə və gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətini təhlükə altında qoymazsa, belə inkişaf davamlı inkişaf hesab edilir.

* *Daha ətraflı bax: məsələn, Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, § 3.1.1.*

^ *Bu sənədlər barədə bax: URL:<http://www.wikipedia.org> , URL:<http://www.mobile.uchebniki.ws>*

Altıncı sənəd, yəni **Ətraf mühit sahəsində Avropa İttifaqının altıncı Fəaliyyət Proqramı** on illik dövr (2002-2012-ci illər) üçün qəbul edilmişdir. Həmin sənədin əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, burada Avropa İttifaqının yürütdüyü ekoloji siyasətin əsas prioritetləri müəyyən edilmişdir.

Ətraf mühit üzrə Avropa İttifaqının fəaliyyət proqramlarının məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur və onlar hüquq normaları təsbit etmir. Buna görə də, belə proqramlar, yuxarıda dediyimiz kimi, Avropa ekologiyaya hüququnun mənbəyi qismində çıxış edə bilmir. Lakin, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa ekologiyaya hüququnun inkişafı üçün həmin proqramlar vacib əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ətraf mühit üzrə fəaliyyət proqramlarında ekologiyaya aid prioritetlər və prinsiplər müəyyən olunur. Onlar da, şübhəsiz, öz növbəsində, Avropa ekologiyaya hüququnun inkişafına təsir göstərir. Digər tərəfdən, ətraf mühit üzrə fəaliyyət proqramlarında irəli sürülən müddəalar əsasında gələcəkdə Avropa ekoloji hüquq normaları işlənilib hazırlanır, təsbit edilir və qəbul olunur. Başqa sözlə, fəaliyyət proqramları məcburi hüquqi qüvvəsi olan və Avropa ekologiyaya hüququnun mənbəyi sayılan müxtəlif hüquq normalalarının yaradılması üçün lazımi baza rolunu oynayır. Bu baxımdan, yaşıl və ağ kitabların da əhəmiyyəti qeyd edilməlidir. Belə ki, həmin kitablar məcburi hüquqi qüvvəsi olmayan sənədlərdir. Lakin, bu kimi sənədlərdən gələcəkdə konkret hüquq normaları yaratmaq üçün istifadə edilir; sonradan yaradılmış hüquq normaları isə Avropa ekologiyaya hüququnun tərkibinə daxil olur.

Yaşıl kitablar Avropa səviyyəsində tənzimlənməyi tələb edən aktual məsələləri göstərən və qeyd edən sənədlər olub, maraqlı tərəfləri (siyasətçiləri, alimləri, praktik işçiləri, hüquqşünasları, bütövlükdə cəmiyyəti) müzakirələrə dəvət edir. **Ağ kitablar** isə aparılan müzakirələrin nəticələrini ifadə və əks etdirən sənədlərdir. Bu sənədlərdə gələcəkdə qəbul ediləcək qanunvericilik aktının (ilk növbədə - direktivin) layihəsi əks olunur.

27.1.3. Avropa ekologiyaya hüququnun prinsipləri və subyektləri

Avropa ekologiyaya hüququnun mahiyyəti və yerinə yetirdiyi funksiya onun prinsiplərində təzahür edir. Onlar Avropa ekologiyaya hüququnun əsasını təşkil edir.

Avropa ekologiyaya hüququnun prinsipləri dedikdə elə əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür ki, onların vasitəsi və köməyi ilə Avropa İttifaqında ekoloji münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Odur ki, Avropa ekologiyaya hüququnun prinsipləri ekoloji-hüquq münasibətlərinin nizama salınmasının əsası kimi tanmır.

Avropa ekologiyaya hüququnun prinsipləri sırasına, hər şeydən əvvəl, **ətraf mühitin yüksək səviyyədə mühafizə edilməsi prinsipi** aiddir. Bu prinsipə görə, təsərrüfat və digər fəaliyyət növləri həyata keçirilən zaman ətraf mühit həm kimyəvi, həm fiziki, həm də bioloji mənfəət təsirlərdən dikişək səviyyədə qorunmalıdır. Həmin prinsip Avropa İttifaqının

fəaliyyətinə dair Müqavilənin 191-ci maddəsinin 2-ci bəndində formulə edilmişdir. Burada deyilir ki, Avropa İttifaqının siyasəti ətraf mühiti yüksək səviyyədə mühafizə etmək məqsədi güdür. Bununla həmin müqavilə ətraf mühitin yüksək səviyyədə mühafizə olunmasını Avropa İttifaqının ümumi məqsədlərindən biri kimi müəyyənləşdirir. Sözügedən prinsip həm də Ətraf mühit sahəsində Avropa İttifaqının altıncı Fəaliyyət Proqramında formulə edilmişdir.

Ətraf mühitin yüksək səviyyədə mühafizə olunması prinsipi elə bir prinsipdir ki, Avropa İttifaqı onun əsasında öz ekoloji siyasətini həyata keçirir. Buna görə də, o, eyni zamanda, Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi tanınır.

Avropa ekologiya hüququ həm də belə bir prinsipdən çıxış edir ki, **ətraf mühitə vurula biləcək ekoloji zərərin qarşısı alınmalıdır**. Bu prinsipə görə, ətraf mühitə zərər vura bilən və ona mənfi təsir göstərən müəyyən hərəkətlər etməkdən çəkinməli, ətraf mühitin qorunmasına yönələn preventiv (qabaqlayıcı) xarakterli tədbirlər görülməlidir. Bunlar, yəni hərəkətlərin edilməməsi və preventiv tədbirlərin görülməsi isə, öz növbəsində, ətraf mühitə hər hansı ekoloji zərər vurulmasının qarşısını alır.

Zərər mənbələrinin aradan qaldırılması prinsipi də Avropa ekologiya hüququnun prinsiplərindən biri sayılır. Bu prinsipə görə, ətraf mühitə zərər vuran bütün mənbələr yox edilməli, onların mövcudluğuna son qoyulmalıdır. Təbii ki, zərər mənbələri aradan qaldınlarsa, ətraf mühitə ziyan yetirilə bilməz. Həmin prinsip nəzərdə tutur ki, çirkləndirici maddə tullantıların qanunvericilik səviyyəsində zəruri standartları müəyyən edilməlidir.

Avropa İttifaqı Məhkəməsi öz təcrübəsində sözügedən prinsipi tətbiq etmişdir. O, özünün qərarlarının birində göstərmişdir ki, zərər mənbələrinin aradan qaldırılması prinsipi hər bir regionun, bələdiyyənin və ya digər yerli hakimiyyət orqanlarının sənaye tullantılarının yerləşdirilməsi, emal olunması və məhv edilməsi üçün lazım olan müvafiq tədbirlər görməyə borclu olmasını ifadə edir. Tullantılar uzaq məsafəyə daşınmamalıdır; onlar elə olduğu yerin ən yaxınlığında da emal edilməlidir. Zərər mənbələrini aradan qaldırmaq üçün üzv-dövlət digər üzv-dövlətlərdən tullantı gətirilməsini məhdudlaşdıran tədbirlər görə bilər. Belə məhdudiyət tədbirlərinin görülməsi diskriminasiya hesab edilmir.

Ətraf mühitin restitusiya edilməsi prinsipi də Avropa ekologiya hüququnun prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə görə, ətraf mühitə zərər vurulduqda, o (yəni ətraf mühit), bərpa edilməlidir. Zərər vurulduqdan sonra, təbii ki, ətraf mühiti bərpa etmək məsələsi ortaya çıxır.

Avropa ekologiya hüququ həm də belə bir prinsip müəyyənləşdirir ki, Avropa İttifaqında **ətraf mühitə vurulmuş zərərin əvəzi ödənilməlidir**. Zərərin əvəzini ödəmək üçün ətraf mühitə ziyan yetirilməsi faktı müəyyən edilməlidir. Zərər vuran hərəkət ətraf mühit üçün mənfi nəticəyə səbəb olur ki, bu da sübut olunmalıdır. Başqa sözlə, ətraf mühitə

zərər vuran hərəkətlə onun ətraf mühit üçün doğurduğu mənfi nəticə arasında səbəb əlaqəsinin mövcudluğu sübuta yetirilməlidir.

Sözügedən prinsip Avropa İttifaqının sənədlərində «**çirkləndirən ödəyir prinsipi**» adlanır ki, həmin prinsip ilk dəfə Ətraf mühit sahəsində birinci Fəaliyyət Proqramında (1973-cü il) nəzərdə tutulmuşdu. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 191-ci maddəsinin 2-ci bəndi onu Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi təsbit edir.

Çirkləndirmənin ödənilməsi prinsipinə görə, ətraf mühiti çirkləndirən şəxs vurulmuş zərərin aradan qaldırılmasına çəkilən xərci ödəməlidir.

Göstərilənlərdən başqa, Avropa ekologiya hüququ həm də **aşağıdakı prinsiplərdən** çıxış edir;

- təbii resurslardan rəşional istifadə etmək prinsipi;
- təbii resurslara mülkiyyət hüququnun müdafiəsi prinsipi;
- ekoloji hüquq pozuntularına görə məsuliyyət prinsipi;
- ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması prinsipi;
- ətraf mühitin qorunub saxlanması prinsipi;
- tullantılardan effektiv istifadə etmək prinsipi.

Avropa ekologiya hüququnun nizaməsalma predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər - ekoloji münasibətlər ayn-ayn iştirakçılar arasında yaranır. Həmin iştirakçılar **Avropa ekologiya hüququnun subyektləri** adlanır. Avropa ekologiya hüququnun subyektləri Avropa İttifaqında yaranan ekoloji münasibətlərin real deyil, mümkün (potensial) iştirakçılardır.

Avropa ekologiya hüququnun subyekt qisminə, hər şeydən əvvəl, **Avropa İttifaqının** özü və onun müvafiq institut və orqanları çıxış edir. Avropa İttifaqı əsas və başlıca subyekt sayılır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, üzv-dövlətlər üçün ümumi olan ekoloji siyasət Avropa İttifaqı tərəfindən həyata keçirilir. O, ekologiya sahəsində müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. Avropa Komissiyasının və Avropa İttifaqı Nazirlər Şurasının müvafiq Direktoratlığı və Formasiyasının ətraf mühit üzrə fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Ekologiya sahəsində müvafiq səlahiyyətləri həm də **üzv-dövlətlər** həyata keçirirlər. Bu zaman onlar yaranan ekoloji münasibətlərin iştirakçısı olurlar. Həmin Avropa İttifaqı, həm də üzv-dövlətlər ətraf mühitin mühafizə olunması və təbii re-surslardan rəşional istifadə edilməsi məsələləri üzrə müvafiq məsuliyyət daşıyırlar.

Təbii resursların istifadəçiləri **Avropa İttifaqının şəxsləridir** ki, onlar da Avropa ekologiya hüququnun subyekt sayılırlar. Avropa İttifaqının şəxsləri dedikdə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər başa düşülür.

Beləliklə, Avropa ekologiya hüququnun subyektləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa İttifaqı;
- üzv-dövlətlər;

- Avropa İttifaqının fiziki şəxsləri;
- Avropa İttifaqının hüquqi şəxsləri.

27.2. Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin hüquqi əsasları

27.2.1. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin səlahiyyətləri

Siyasət Avropa İttifaqı tərəfindən müxtəlif sahələrdə (məsələn, ticarət, maliyyə, gömrük, aqrar, energetika və digər sferalarda) həyata keçirilir. Belə sahələrdən biri ekologiya hesab olunur. Avropa İttifaqının ekoloji siyasəti ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmişdir. Ətraf mühitin mühafizəsi isə Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid olan məsələdir.' Avropa ekologiya hüququ həm də ətraf mühitin qorunması sahəsində Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin səlahiyyətlərinin hüquqi əsasları- nı müəyyən edir.

Avropa İttifaqının ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində səlahiyyəti

bilavasitə Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 191-ci və 192- ci maddələrində xarakterizə olunur. Bu maddələrdə Avropa İttifaqı tərəfindən həyata keçirilən ekoloji siyasətin əsas müddəalan təsbit edilmişdir. Sözügedən Müqavilənin 191-ci maddəsi ətraf mühitə münasibətdə Avropa İttifaqının)dirüdüyü siyasətin, yəni Avropa İttifaqının ekologiya sahəsində siyasətinin məqsədlərini müəyyənləşdirir. Həmin məqsədlər bunlardan ibarətdir:

- ətraf mühitin vəziyyətini qoruyub saxlamaq;
- ətraf mühiti müdafiə etmək;
- ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq;
- əhalinin (şəxslərin) sağlamlığını qorumaq;
- təbii resurslardan rəşional və ağılabatan istifadə edilməsinə nail olmaq;
- regional və qlobal miqyasda ekoloji problemlərin həlli ilə bağı beynəlxalq səviyədə tədbirlər görmək;
- iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq (bu məqsəd 2007-ci il Lissabon Müqaviləsi ilə Avropa İttifaqının ekologiya sahəsində siyasətinin məqsədləri sırasına əlavə edilmişdir).

Avropa İttifaqının ətraf mühit sahəsində səlahiyyəti, görüdüyü kimi, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 191-ci və 192-ci maddələrində nəzərdə tutulan müddəalarla tənzimlənilir. Həmin müqavilənin 191-ci maddəsinin 1-ci bəndi **Avropa İttifaqının ekoloji fəaliyyətinin əsaslandığı prinsipləri** sadalayır ki, həmin prinsipləri müəyyənləşdirmək

' *Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin səlahiyyətləri barədə bax: məsələn, Məhərrəmov A.A. Avropa İttifaqının ekologiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, § 2.2.*

Avropa İttifaqının səlahiyyətinə aid olan məsələdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

- preventiv hərəkət prinsipi (bu prinsip onu ifadə edir ki, Avropa İttifaqının fəaliyyəti ətraf mühitə zərər vurulmasının qarşısının alınmasına yönəlmişdir);
- ehtiyatlılıq prinsipi (bu prinsipin mənası latınca «in dubio pro natura» kimi ifadə edilir; həmin prinsipin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, əgər müəyyən hərəkətin ətraf mühitə zərər vurmasına, mənfə təsir göstərməsinə və onu çirkləndirməsinə şübhə yaranarsa, belə hərəkət etməkdən çəkinmək lazımdır);
- ətraf mühitə vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi prinsipi;
- zərər vuranın məsuliyyəti prinsipi (bu prinsipə görə, ətraf mühitə vurulmuş zərərin əvəzini ətraf mühitin çirkləndirilməsində təqsirli bilinən şəxs ödəyir).

Göstərilənlər həm də **Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin prinsipləri** kimi tanınır.¹ Məhz həmin prinsiplər Avropa İttifaqının ekologiya sahəsində həyata keçirdiyi siyasətin əsası sayılır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmişdir ki, Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin prinsipləri normativ əhəmiyyətə malikdir. Avropa İttifaqının ətraf mühitin müdafiəsi haqqında normativ aktları bu prinsiplərə uyğun şəkildə təfsir olunmalıdır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi direktiv və rəqləmətlərin şərh zamanı onlardan istifadə edir. Avropa ekologiya hüququ həmin prinsipləri həm də üzv-dövlətlərin konkret öhdəlikləri kimi ifadə edir.

Avropa İttifaqının səlahiyyətinə həm də belə bir məsələ daxildir ki, o, üzv-dövlətlərin ekologiya qanunvericiliklərini bir-birlərinə yaxınlaşdırmalıdır. Avropa İttifaqının bundan ötrü həyata keçirdiyi fəaliyyət məhz bu məsələyə yönəlmişdir ki, ətraf mühitin yüksək səviyyədə qorunmasına nail olunsun.

Ətraf mühit sahəsində həm də **üzv-dövlətlər müvafiq səlahiyyətlərə** malikdir. Üzv-dövlətlərin ətraf mühit sahəsində səlahiyyəti Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə ilə tənzimlənir. Həmin Müqavilənin 191-ci maddəsinin 2-ci bəndində bu barədə, yəni üzv-dövlətlərin ətraf mühit sahəsində müəyyən səlahiyyətlərə malik olması haqqında müvafiq göstəriş vardır. Bu maddənin 4-cü bəndi üzv-dövlətlər tərəfindən üçüncü dövlətlərlə (Avropa İttifaqının üzvü olmayan ölkələrlə) və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq həyata keçirilərkən onların (üzv-dövlətlərin) səlahiyyətini müəyyənləşdirir. Belə ki, üzv-dövlətlər Avropa İttifaqının fəaliyyətindən asılı olmayaraq, ekologiyaya dair beynəlxalq danışıqlar aparmaq və ətraf mühit sahəsində üçüncü ölkələrlə beynəlxalq sazişlər bağlamaq səlahiyyətinə malikdir.

Üzv-dövlətlərin həm də belə bir səlahiyyəti vardır ki, Avropa İttifaqı tərəfindən görülən ekoloji tədbirlərlə müqayisədə daha ciddi müdafiə

¹ *Ümumavropa ekoloji siyasətinin prinsipləri barədə daha ətraflı bax: Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı, 2009, s.231-243.*

tədbirləri müəyyənləşdirsin. Belə tədbirlər yalnız ətraf mühiti qorumaq məqsədi güdməlidir. Üzv-dövlətlərin daha ciddi təbiəti mühafizə tədbirləri görmək səlahiyyəti Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 193-cü maddəsi ilə tənzimlənir.

Üzv-dövlətlərin səlahiyyəti vardır ki, onlar Avropa İttifaqının ümumi bazarmda satışına icazə verilmiş, lakin insanlar və ya ətraf mühit üçün təhlükəli olan hər hansı əmtəəni (məhsulu, maddəni və s. əşyanı) müvəqqəti olaraq, öz ərazilərindəki milli bazara buraxmasınlar, yəni bazara daxil olmağı qadağan etsinlər; yaxud onlar belə əmtəələrin milli bazarlara daxil olması üçün əlavə şərtlər müəyyənləşdirə bilərlər. Üzv-dövlətlərin belə səlahiyyətə malik olmaları 15.07.1991-ci il tarixli 91414EEC nömrəli Direktivin 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Lakin üzv-dövlətin əlində tutarlı və əsaslı dəlil olmalıdır ki, ölkəyə gətirilən əmtəə insanlar və ya ətraf mühit üçün təhlükəlidir.

27.2.2. Avropa İttifaqının xarici ekoloji siyasəti

Avropa İttifaqı öz fəaliyyətində təkcə daxili ekoloji siyasət yürütmür. O, həm də xarici ekoloji siyasət həyata keçirir. Deməli, Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin iki forması vardır:

- daxili ekoloji siyasət;
- xarici ekoloji siyasət.

Avropa İttifaqının daxili ekoloji siyasəti Avropa İttifaqının öz ərazisində ətraf mühitin qorunmasına yönəlmişdir. Əgər Avropa İttifaqı öz ərazisində ətraf mühitin mühafizəsini təmin edərsə, bu, onun daxilə ekoloji siyasətin həyata keçirməsini ifadə edir.

Daxili ekoloji siyasət sahəsində Avropa İttifaqı müəyyən səlahiyyətlərə malikdir; onlara ekoloji siyasət sahəsində Avropa İttifaqının **daxili səlahiyyətləri** və ya daxili ekoloji siyasət sahəsində Avropa İttifaqının səlahiyyətləri deyilir.

Ekoloji siyasət sahəsində Avropa İttifaqının daxili səlahiyyətləri Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə ilə tənzimlənir ki, həmin müqavilə Avropa İttifaqının daxili ekoloji siyasətinin hüquqi əsası sayılır. Bu Müqavilənin 191-ci maddəsinin 1-ci bəndi Avropa İttifaqının daxili ekoloji siyasətinin məqsədlərini (ətraf mühiti mühafizə və müdafiə etmək, ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, təbii resurslardan rəşional və ağılabatan istifadə etmək və s.), 2-ci bəndi isə Avropa İttifaqının daxili ekoloji siyasətinin prinsiplərini (ətraf mühiti yüksək səviyyədə qorumaq, ehtiyat tədbirləri görmək, zərərin mənbələrini aradan qaldırmaq, ziyanın əvəzinin çirkləndirən tərəfindən ödənilməsi və s.) sadalayır. Ekologiya siyasəti sahəsində Avropa İttifaqının daxili səlahiyyətləri məhz həmin məqsəd və prinsiplərlə müəyyən olunur. Onlar (Avropa İttifaqının daxili ekoloji siyasətinin məqsəd və prinsipləri) ekoloji siyasət sahəsində həm də Avropa İttifaqının xarici səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Bu isə o

deməkdir ki, Avropa İttifaqının həm daxili, həm də xarici ekoloji siyasətinin məqsəd və prinsipləri eynidir.

Avropa İttifaqının xarici ekoloji siyasəti onun ərazisindən kənarında həyata keçirilir ki, həmin siyasət ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmişdir. Xarici ekoloji siyasət sahəsində də Avropa İttifaqı müəyyən səlahiyyətlərə malikdir; onlara ekoloji siyasət sahəsində Avropa İttifaqının **xarici səlahiyyətləri** və ya xarici ekoloji siyasət sahəsində Avropa İttifaqının səlahiyyətləri deyilir.

Ekoloji siyasət sahəsində Avropa İttifaqının xarici səlahiyyətlərinin hüquqi tənzimlənməsi məsələsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu məsələ Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə ilə nizamlanır. Avropa İttifaqının xarici ekoloji siyasətinin hüquqi əsası sayılan həmin Müqavilənin 191-ci maddəsinin 4-cü bəndində ekoloji siyasət sahəsində Avropa İttifaqının xarici səlahiyyətlərindən danışılır. Burada Avropa İttifaqının üçüncü ölkələrlə (yəni Avropa İttifaqının üzvü olmayan dövlətlərlə) ətraf mühitə dair beynəlxalq müqavilə bağlamaq səlahiyyətinə malik olmasına toxunulur. Belə ki, Avropa İttifaqının üçüncü ölkələrlə ətraf mühitə dair beynəlxalq müqavilə bağlamaq hüququ vardır. Sözügedən Müqavilənin 191-ci maddəsinin 4-cü bəndi məhz Avropa İttifaqının üçüncü ölkələrlə beynəlxalq müqavilə bağlamasını tənzimləyir. Belə ki, Lissabon Müqaviləsi (2007-ci il) Avropa İttifaqını «beynəlxalq hüquq subyektliyi» kimi qabiliyyətlə təmin etmişdir. Buna görə də, o, beynəlxalq-hüquq münasibətlərinin, o cümlədən beynəlxalq ekoloji hüquq münasibətlərinin subyektli sayılır. Avropa İttifaqı, hər şeydən əvvəl, özünün bütün səlahiyyət sferasında beynəlxalq müqavilə bağlaya bilər.

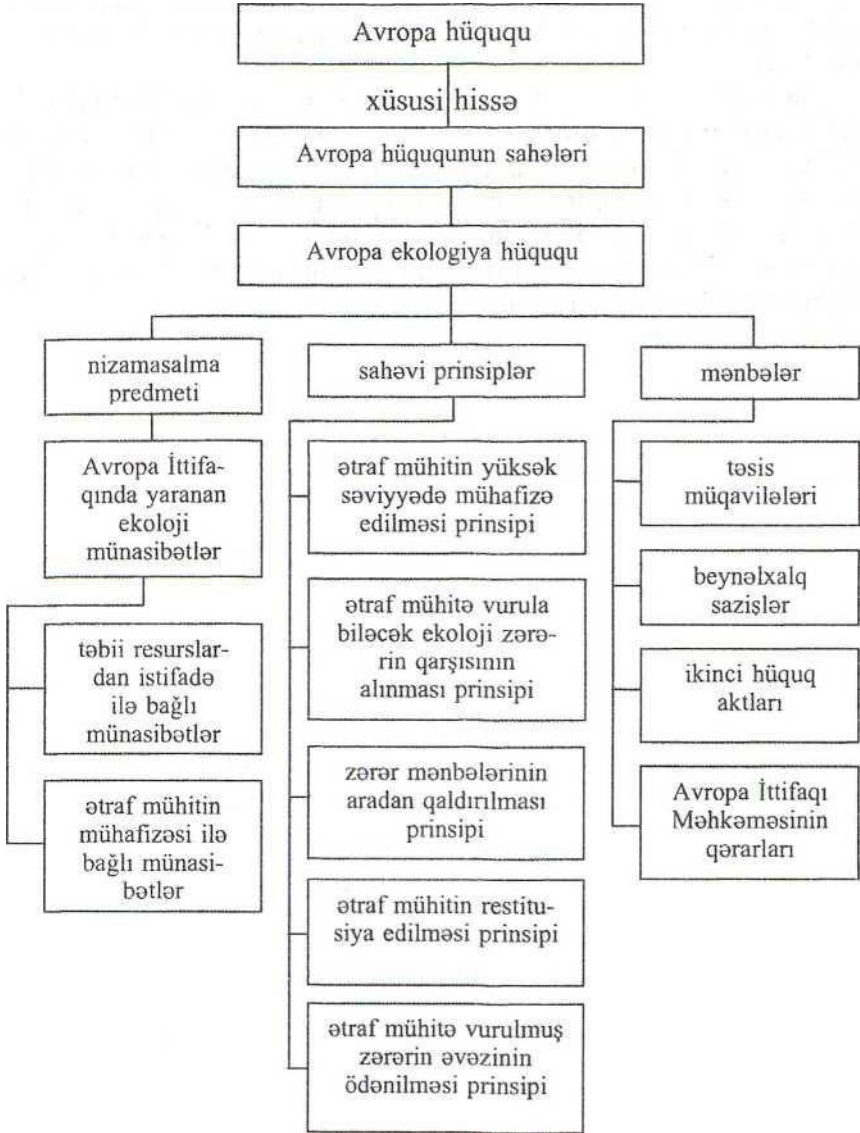
Avropa İttifaqı, nəinki, üçüncü ölkələrlə beynəlxalq ekoloji müqavilələr bağlamaq, həmçinin ətraf mühit sahəsində fəaliyyət göstərən dövlətlərarası (beynəlxalq) təşkilatların üzvü (iştirakçısı) olmaq hüququna malikdir; həm də üzv-dövlətlərin belə hüququ vardır. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 191-ci maddəsinin 4-cü bəndi onları bu kimi hüquqla (səlahiyyətlə) təmin edir. Onların, yəni üzv-dövlətlərin həm üçüncü ölkələrlə ətraf mühitə dair beynəlxalq müqavilə bağlamaq, həm də beynəlxalq ekologiya təşkilatlarında üzv qismində iştirak etmək səlahiyyəti vardır. Avropa İttifaqı üçüncü ölkələrlə beynəlxalq müqavilələri ya üzv-dövlətlərin iştirakı ilə, ya da onların iştirakı olmadan bağlayır.

Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi ekoloji siyasət bilavasitə **territori- allıq prinsipi** ilə bağlıdır. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 191-ci maddəsinin 4-cü bəndi məhz belə prinsipdən çıxış edir. Həmin prinsipə görə, Avropa İttifaqı ekologiyayı - ətraf mühiti öz ərazisində qoruyur. Bu kimi hallarda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Avropa İttifaqının səlahiyyətləri öz ərazisi ilə məhdudlaşır. Lakin, bəzən Avropa İttifaqının səlahiyyətləri onun öz ərazisindən kənara da çıxıb bilər. Məsələn, Avropa İttifaqı kontinental şelfdə və azad iqtisadi zonalarda (o cümlədən balıqçılıq zonalarında) fəaliyyət göstərən zaman onun səlahiyyətləri öz ərazisindən kənara çıxır. Belə ki, Avropa İttifaqı Məhkəməsi göstərmiş

dir ki, ətraf mühitin mühafizəsi barədə territorialhq prinsipini geniş təfsir etmək lazımdır. Geniş təfsir isə Avropa İttifaqının ətraf mühitə dair səlahiyyətlərini həm də onun öz ərazisindən kənarında həyata keçirməsini nəzərdə tutur.

Digər tərəfdən, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropa İttifaqının ekoloji siyasəti **eksterritorial qüvvəyə** malikdir, yəni Avropa İttifaqının ekoloji fəaliyyəti həm də öz ərazisindən kənarında həyata keçirilə bilər. Belə ki, ətraf mühitin çirkləndirilməsi müəyyən hallarda transmilli (sərhəddən kənar) xarakterə malik olur. Buna görə də, bu kimi məqamlarda Avropa İttifaqı ətraf mühiti (ekologiyanı) qorumaq sahəsində səlahiyyətini öz ərazisindən kənarında həyata keçirir.

XXVII FƏSİL ÜZRƏ SXEM

və s.

XXVII FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Мəһəггəмов А.А. Avropa İttifaqının ekologiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, Şirvarməşr, 2008, 260 s.
2. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв. ред. Л.М.Энтин. М., 2011 (гл. 32).
3. Международное экологическое право. Учебник / Отв. ред. Р.М. Валеев. М., 2012, 639 с.
4. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. А.Я.Капустина. М., 2013 (гл. 12).
5. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл. XXI).

XXVIII FƏSİL. AVROPA ENERJİ HÜQUQU

28.1. Avropa enerji hüququ energetika sahəsində həyata keçirilən siyasətin hüquqi əsası kimi

28.1.1. Avropa enerji hüququ anlayışı

Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi siyasət həm də energetika sahəsini əhatə edir. Söhbət Avropa İttifaqının energetika sahəsində yürütdüyü siyasətdən gedir; həyata keçirilən belə siyasətin əsasını energetika təşkil edir. Qeyd etməliyik ki, energetika vacib və mühüm sənaye infrastrukturunu hesab olunur; onsuz bu gün Avropa İttifaqının əhatə etdiyi bölgənin nə sosial cəhətdən, nə də iqtisadi baxımdan inkişafı mümkündür. Energetika müasir dövrdə Avropa İttifaqı qarşısında duran ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir; onun sosial-iqtisadi və təsərrüfat həyatı məhz həmin məsələnin həllindən daha çox asılıdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, enerji ilə təminat Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi fəaliyyətin alternativsiz şərti hesab edilir. Belə ki, Avropa İttifaqı və onun tərkibinə daxil olan üzv- dövlətlər ən iri enerji resursları istehlakçıları sayılır; onların ehtiyacının 70 %-i üçüncü ölkələrdən idxal edilən enerji resursları hesabına təmin olunur. Bu gün Avropa İttifaqı üçün enerji resursları istehsal edən dövlətlər Rusiya Federasiyası və Yaxın Şərq ölkələridir. Bu da, öz növbəsində, Avropa İttifaqında xaricdən enerji resurslarının idxal olunmasından müəyyən asılılıq yaradır. Nəticədə Avropa İttifaqında enerji ilə təchiz- olunma vacib məsələ kimi ortaya çıxır.

Avropa İttifaqının energetika sahəsində yürütdüyü siyasətin hüquqi əsası olmalıdır; belə hüquqi əsas rolunda isə müvafiq hüquq normaları çıxış edir. Hüquq normaları həm də Avropa İttifaqında enerji təchizatının zəmini, hüquqi əsası sayılır. Belə əsas olmadan, təbii ki, enerji təchizatı məsələsi həll oluna bilməz.

Bunlardan başqa, hüquq normaları vasitəsi ilə Avropa İttifaqında daxili enerji bazarı fəaliyyət göstərir. Məhz bu kimi hüquq normalarının məcmusu Avropa enerji hüququ adlanır. Deməli, Avropa enerji hüququ həm Avropa İttifaqının energetika siyasətinin, həm Avropa İttifaqında enerji ilə təchiz olunmanın, həm də Avropa İttifaqında daxili energetika bazarının fəaliyyət göstərməsinin hüquqi əsasıdır.

Avropa enerji hüququ dedikdə Avropa İttifaqında energetika sahəsində yaranan münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. O, hüquq ədəbiyyatında həm də **Avropa İttifaqının energetika hüququ** adlanır.' Avropa enerji hüququnun belə adlanması təsadüfi deyildir. Belə ki, Avropa enerji hüququ vasitəsi ilə Avropa İttifaqında enerji

‘ Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с. 834; Энергетическое право ЕС. Учебно-методические комплексы / Колл.авт. М., МГИМО, 2009 (URL:<http://www.mgimo.ru>).

tika siyasətinin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Digər tərəfdən, Avropa enerji hüququ ilə Avropa İttifaqının enerji ilə təchiz olunma məsələsi tənzimlənir; söhbət hüquqi tənzimlənmədən gedir. Belə hüquqi tən- zimetmə vasitəsilə Avropa İttifaqının eneji təhlükəsizliyi təmin olunur. Nəhayət, Avropa eneji hüququ vasitəsi ilə Avropa İttifaqında daxili energetika bazasının formalaşması, inkişafı və fəaliyyət göstərməsi tənzimlə- nir.

28.1.2. Avropa enerji hüququnun nizamasalma predmeti

Avropa eneji hüququ Avropa hüququnun xüsusi hissəsinin tərkibində formalaşmış ayrıca bir müstəqil sahədir. İstənilən hüquq sahəsi isə özünəməxsus nizamasalma predmetinə malikdir.

Avropa enerji hüququnun **nizamasalma predmetinə** gəldikdə, qeyd etməliyə ki, Avropa enerji hüququ ilə **Avropa İttifaqında yaranan enerji münasibətləri** tənzimlənir. Məhz həmin münasibətlər Avropa eneji hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir. Avropa İttifaqında yaranan eneji münasibətləri energetika sahəsində əmələ gələn münasibətlərdir; energetika isə iqtisadiyyatın vacib sektorlarından biri hesab edilir. Bu amil eneji münasibətlərinin Avropa İttifaqı üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını göstərir və şərtləndirir. Unutmaq olmaz ki, bu gün Avropa regionunun sosial-iqtisadi inkişafım energetikasız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də, Avropa eneji hüququnun nizamasalma premetini təşkil edən energetika münasibətləri aktual olub, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, təkcə Avropa İttifaqında belə deyildir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, hələ tarixən eneji resursları ilə təmin olunma dünya siyasətinin ən əsas və başlıca mövzusu olmuşdur və bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Avropa İttifaqında enerji münasibətləri, ilk növbədə, **energetika siyasətinin həyata keçirilməsi** ilə bağlı olaraq yaranır. Avropa İttifaqının energetika siyasəti isə onun energetika sahəsində fəaliyyətidir. Belə fəaliyyət Avropa İttifaqının qanunvericiliyində «energetika sahəsində tədbir- **İƏD**» anlayışı ilə əhatə olunur.

Enerji münasibətləri həmçinin Avropa İttifaqının **daxili energetika bazarının fəaliyyəti prosesində** əmələ gəlir. Avropa İttifaqının daxili energetika bazarı elə onun ümumi bazanın tərkib hissəsidir. Avropa Komissiyası 1988-ci ildə qəbul etdiyi müvafiq «Daxili energetika bazan» adlı sənəddə' müəyyən etdi ki, daxili energetika bazarı yaradılmalıdır. Daxili energetika bazanın yaradılması ilə Avropa İttifaqında ümumi bazan həcmi genişləndi.

Eneji münasibətləri həm də **enerji təchizatının sabitliyinin təmin edilməsi** ilə əlaqədar olaraq yaranır. Bu münasibətlər də Avropa eneji hüququnun nizaməsalma predmetinə daxildir.

Beləliklə, Avropa eneji hüququnun nizaməsalma predmetini təşkil edən eneji münasibətləri elə bir meyardır ki, onun sayəsində Avropa eneji hüququ Avropa hüququnun tərkibində müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılır. Başqa sözlə, Avropa İttifaqında yaranan eneji münasibətləri Avropa hüququnun hər hansı sahəsi ilə tənzimlənmir. Bu sahədə müvafiq tənzimlənmənin həyata keçirilməsi Avropa hüququnun tərkibində müstəqil hüquq sahəsinin aynımasını tələb edir və zərurətə çevirir. Avropa eneji hüququ məhz belə hüquq sahəsi sayılır. Bu isə obyektiv olub, təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqında eneji resursun ilə təmin olunma həm iqtisadi, həm də sosial əhəmiyyəti olan məsələdir. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı və onun tərkibinə daxil olan üzv-dövlətlərin eneji resurslarına olan tələbatı, əsasən, üçüncü ölkələrdən idxal hesabına təmin edilir; onlar eneji resurslarının ən iri istehlakçılarıdır. Belə olan halda, əlbəttə, eneji münasibətləri kifayət dərəcədə aktual məsələyə çevrilir. Bu da, öz növbəsində, müstəqil hüquq sahəsinin aynımasını şərtləndirir.

Avropa eneji hüququnun müstəqil hüquq sahəsi olması fikri müəlliflər tərəfindən heç də birmənalı şəkildə qarşılınmır.

Bəzi müəlliflər Avropa hüququnun tərkibində Avropa eneji hüququnun müstəqil sahələrdən biri kimi olması barədə konkret fikir söyləmişdir. P.A.Kaliniçenko isə Avropa İttifaqının energetika hüququnun mövcud olması və formalaşması fikrini qəbul edir; hətta o, Avropa İttifaqı energetika hüququna anlayış da verir. Lakin müəllif Avropa hüquq sistemində Avropa İttifaqı eneji hüququnun mövqeyi barədə məsələyə toxunmur. Başqa sözlə, Avropa hüquq sistemində Avropa İttifaqı eneji hüququnun hansı yeri tutması, bu sistemə onun hansı statusla daxil olması suallarına cavab vermək müəllifin nəzərindən kənar qalır; amma müəllif Avropa İttifaqı eneji hüququna öz dərsliyində xüsusi hissə həsr etmişdir. Bu isə onu göstərir ki, P.A.Kaliniçenko Avropa İttifaqı energetika hüququnu Avropa hüququnun əsas sahələrindən biri hesab edir.

Avropa hüququna dair yazılan digər dərslikdə nə «Avropa İttifaqı energetika hüququ» anlayışı işlədilir, nə də ona xüsusilə ayrıca fəsil həsr olunur. Həmin dərslikdə Avropa hüququnun xüsusi hissəsinə aid edilən müstəqil hüquq sahələri sadalanır; sadalanan hüquq sahələri sırasında Avropa eneji hüququnun adına rast gəlmirik.

Hesab edirik ki, Avropa eneji hüququna müstəqil hüquq sahələrindən biri kimi baxmaq lazımdır. Bunun üçün kifayət qədər tutarlı arqumentlər vardır ki, biz, bir az öndə həmin arqumentlər barədə danışdıq. Dediklə-

' **Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с. 834.**

^ **Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Отв.ред. Л.М. Энтин. М., 2011, с.549-923.**

rimizə həm də bunu əlavə etmək istərdik ki, Avropa İttifaqında aktual-laşmış və vacib sosial-iqtisadi əhəmiyyətli məsələ olan energetika münasibətlərini tənzim etmək üçün lazım olan normativ hüquqi aktlar kifayət dərəcədədir. Həmin aktlar vasitəsi ilə Avropa İttifaqında yaranan enerji münasibətlərinin tənzimlənməsi həyata keçirilir; onlarda çoxsaylı müxtəlif hüquq normaları ifadə edilmişdir. Məhz həmin normaların sisteminə Avropa enerji hüququ deyilir. Enerji münasibətlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktların məcmusu isə **Avropa İttifaqının energetika sahəsində qanunvericiliyi** adlanır. Energetika sahəsində qanunvericiliyin olması, Avropa enerji hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi aynılaşması şərtləndirən meyar rolunu oynayır. Hüquq nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, bu və ya digər müstəqil hüquq sahəsinin fərqləndirilməsi üçün ayrıca müvafiq normativ sistemin olması tələb edilir. Məsələn, ticarət qanunvericiliyi əsasında Avropa ticarət hüququ, nəqliyyat qanunvericiliyi əsasında Avropa nəqliyyat hüququ, gömrük qanunvericiliyi əsasında Avropa gömrük hüququ və s. formalaşmışdır. Aydın məsələdir ki, energetika sahəsində mövcud olan qanunvericiliyin sayəsində Avropa enerji hüququ kimi müstəqil hüquq sahəsi ayrılmalıdır.

28.2. Avropa enerji hüququnun mənbəyi və prinsipləri

28.2.1. Avropa enerji hüququnun mənbələri

Təsis sənədləri (müqavilələri) Avropa enerji hüququnun mənbələrindən biri hesab edilir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, **Avropa İttifaqına dair Müqavilədən** (1992-ci il) gedir. Bildiyimiz kimi, bu Müqavilə əsasında Avropa İttifaqı təsis edilmişdir.

Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 3-cü maddəsi Avropa İttifaqının müstəqil səlahiyyətinə aid olan məsələləri (rəqabət siyasəti, gömrük ittifaqı və s.) müəyyənləşdirir. Sözügedən Müqavilənin 4-cü maddəsi isə belə bir suala cavab verir ki, Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə hansı məsələlər daxildir; həmin məsələlərdən biri energetika sahəsidir. Deməli, Avropa İttifaqına dair Müqavilə energetika sahəsini Avropa İttifaqı və üzv-dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid edir. Buna görə də energetika münasibətləri, ilk növbədə, Avropa İttifaqının aktları ilə tənzimlənilir. Başqa sözlə, energetika sahəsinin hüquqi tənzimlənməsi Avropa İttifaqı səviyyəsində həyata keçirilir; əgər belə nizamasalma mümkün olmasa, onda energetika sahəsi milli səviyyədə, yəni üzv-dövlətlərin aktları ilə tənzimlənilir. Bu isə onu göstərir ki, birgə səlahiyyətə- tə aid olan məsələlərin hüquqi tənzimlənməsinə **subsidiarlıq prinsipi** tətbiq edilir.

Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilə Avropa enerji hüququnun mənbəyi olan təsis sənədlərinə aiddir. Sözügedən Müqavilənin 3-cü maddəsinin 1-ci paragrafı Avropa İttifaqının energetika sahəsində həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsası sayılır; həmin paragrafda energetika sahəsində tədbirlər nəzərdə tutulur.

ikinci hüquq aktları, yəni Avropa İttifaqının institutları tərəfindən qəbul edilən aktlar Avropa enerji hüququnun digər mənbəyi hesab olunur. Söhbət, ilk növbədə, **direktiv** formasında qəbul edilən normativ aktlardan gedir. Məsələn, 29.06.1990-cı il tarixdə qəbul olunan 90377EEC nömrəli Direktiv istehlakçılar üçün qaz və elektrikə dair qiymətlərin şəffaflığının artırılması haqqındadır; 29.10.1990-cı il tarixdə qəbul edilən 90547EEC nömrəli Direktiv enerji sistemi vasitəsi ilə elektrikin tranziti barədədir; 31.05.1991-ci il tarixli 91296EEC nömrəli Direktiv enerji sistemi vasitəsi ilə təbii qaz tranzitinə aiddir. Həmçinin 19.12.1996-cı il tarixdə qəbul edilən 9692EC nömrəli Direktiv daxili elektrik enerjisi bazan üçün ümumi qaydalar müəyyənləşdirir ki, həmin direktivin qəbul olunması ilə daxili elektrik enerjisi bazarının liberallaşması prosesi başa çatdı. 22.06.1998-cı il tarixdə qəbul olunan digər Direktiv (9830EC nömrəli) daxili təbii qaz bazarı üçün ümumi qaydalar müəyyənləşdirir; bu Direktiv qaz təchizatı bazanın tam liberallaşdırılmasını nəzərdə tuturdu.

Avropa enerji hüququnun mənbəyi rolunda həm də **reqlament** formasında qəbul edilən aktlar çıxış edir. Məsələn, Avropa İttifaqı Şurasının və Avropa Parlamentinin 26.06.2003-cü il tarixli 12282003(EC) nömrəli Reqlamenti elektrik şəbəkələrinə daxilolmanın şərtləri barədədir. Avropa İttifaqı Şurası 28.09.2005-ci il tarixdə 17102005(EC) nömrəli Reqlament qəbul etmişdir ki, bu sənəd qaz bəm kəmərinə daxilolmanın şərtlərini müəyyənləşdirir.

Direktiv və reqlament formasında qəbul edilən bu kimi normativ aktlar daxili energetika bazanın formalaşmasının və inkişafının hüquqi əsasıdır. Qəbul olunan bəzi normativ aktlar (direktiv və reqlamentlər) enerji təchizatına (enerji resursları ilə təmin olunmaya) yönəlmişdir. Məsələn, 20.12.1995-ci il tarixli (EC)296495 nömrəli Reqlament, 18.01.2006-cı il tarixli 200589EC nömrəli Direktiv və s. bu qəbildən olan normativ aktlar sayılır.'

Avropa enerji hüququnun mənbəyi rolunda həm də **beynəlxalq müqavilələr** çıxış edir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, beynəlxalq müqavilələr Avropa enerji hüququnun vacib mənbələrindən biridir. Belə ki, Avropa İttifaqı ayrı-ayrı müxtəlif məsələlər haqqında, o cümlədən energetika sahəsində üçüncü ölkələrlə beynəlxalq müqavilələr bağlaya bilər. Məsələn, 2001-ci ildə Avropa İttifaqı və ABŞ arasında bağlanan müvafiq saziş əsasında «**Energy Star**»[^] sertifikatlaşdırma sistemi qəbul olunmuşdur.

Beynəlxalq enerji münasibətləri sahəsində ikitərəfli müqavilələr, adətən, enerji əməkdaşlığı və təhlükəsizliyi məsələlərinə dair bağlanılır. Bu sahədə formalaşmış praktikadan Avropa İttifaqı daha geniş səviyyədə istifadə edir. Məsələn, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında

' *Göstərilmiş direktiv və reqlamentlər barədə bax:* URL:<http://www.eur-lex.europa.eu> ■
URL:<http://www.wikipedia.org>

belə saziş bağlanmışdır.' Söhbət enerji təhlükəsizliyi və əməkdaşlığına dair ikitərəfli beynəlxalq sazişdən gedir.

Avropa eneji hüququnun mənbəyi qismində iki beynəlxalq sənəd haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Bu sənədlər Avropa İttifaqının energetika siyasətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Həmin beynəlxalq sənədlərdən biri **Avropa Enerji Xartiyası**[^] (1991-ci il) adlanır. Xartiya, mahiyyətə, energetika və bu sahədə əməkdaşlıq probleminə ümumi yanaşma haqqında siyasi bəyannamədir. Onun Avropa eneji hüququ üçün müəyyən əhəmiyyəti vardır. Məsələn, burada bir sıra anlayışın mənası açıqlanır; Xartiyada, hər şeydən əvvəl, «enerji resursları» termininə aydınlıq gətirilir: enerji resursları - energetikada istifadə olunan istənilən təbii komponentlərdir.

Beynəlxalq sənədlərdən ikincisi **Avropa Enerji Xartiyasına əlavə edilən Lissabon Müqaviləsidir** (1994-cü il).[^] Bu Müqavilədə Rusiya Federasiyası və digər postsovet dövlətləri, Avropa İttifaqının tərkibinə daxil olan üzv-dövlətlər, digər Avropa dövlətləri, habelə Yaponiya və Avstraliya iştirak edir. Energetika sahəsində əməkdaşlığın hüquqi şərtlərini təmin etmək Müqavilənin əsas məqsədi sayılır. Müqavilədə enerji resurslarının təsnifi verilmişdir ki, bunun Avropa eneji hüququ üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

Bəzi sənədlər də Avropa eneji hüququ üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Söhbət, ilk növbədə, Avropa Komissiyasının 1988-ci ilin may ayında qəbul etdiyi sənəddən gedir; həmin sənəd «Daxili energetika bazarı» adlanır. Burada Avropa İttifaqının daxili energetika bazarının yaradılması nəzərdə tutulur. Sənəddə həmçinin müəyyən edilir ki, üzv-dövlətlərin energetika bazarı liberallaşdırılmalıdır.

Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları Avropa eneji hüququnun mənbələrindən biri sayılır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi energetika sahəsində qanunvericiliyi təfsir edir və bu zaman yeni hüquq normaları yaratmaqla mövcud olan hüquqi boşluqları doldurur. Elə anlayışlar da vardır ki, onların məna yükü Avropa energetika qanunvericiliyində açıqlanmışdır. Belə anlayışların mahiyyətinə məhz Avropa İttifaqı Məhkəməsi aydınlıq gətirir.

28.2.2. Avropa eneji hüququnun sahəvi prinsipləri

Avropa hüququnun hər bir sahəsi özünəməxsus prinsiplərə əsaslanır. Bu sözləri həm də Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri olan Avropa eneji hüququ haqqında da demək olar.

Avropa eneji hüququnun əsaslandığı prinsiplər onun sahəvi prinsipləri adlanır. Avropa eneji hüququnun **sahəvi prinsipləri** dedikdə onun məz-

Sadıqov Ə.İ. *Beynəlxalq eneji hüququ. Dərslik. Bakı, 2013, s. 41.* [^]
URL:<http://www.wikipedia.org> ^ URL:<http://www.eco.gov.kz>

mun və mahiyyətini müəyyənləşdirən elə əsas ideyalar başa düşülür ki, həmin ideyalar məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir; onlar Avropa İttifaqının energetika qanunvericiliyində ifadə olunmuşdur. Əgər Avropa İttifaqının energetika qanunvericiliyini təhlil etsək görərik ki, Avropa enerji hüququna bir neçə sahəvi prinsip daxildir.

Diskriminasiyaya yol verilməməsi prinsipi Avropa enerji hüququnun sahəvi prinsiplərindən biridir. Söhbət energetika sahəsində diskriminasiya- anın qadağan olunması prinsipindən gedir ki, o, diskriminasiya etməmək kimi ümumi prinsipdən irəli gəlir. Belə ki, heç bir sahədə diskriminasiyaya yol verilmir; energetika, yəni enerji münasibətləri həmin sahələrdən biridir. Avropa enerji hüququ belə bir sahəvi prinsipdən çıxış edir ki, enerji münasibətləri sahəsində diskriminasiya qadağan olunur. Həmin prinsipə görə, energetika sahəsində ayn-seçkilik qoyulmur.

Energetika sahəsində diskriminasiyaya yol verilməməsi prinsipi özünü üç əsas formada göstərir, bürüzə verir. Birinci, Avropa İttifaqının daxili enerji bazarında ayn-seçkiliyə yol verilmir. İkinci, enerji təchizatı haqqında müqavilədə ayn-seçkiliyə dair müddəalar (diskriminasiya xarakterli şərtlər) nəzərdə tutula bilməz; enerji təchizatı haqqında müqaviləyə belə şərtlərin daxil edilməsi qadağan olunur. Üçüncü forma bundan ibarətdir ki, daxili energetika bazarına üçüncü tərəfin qoşulması təmin edilməli, onun hüququ tapdalanmamalıdır.

Avropa enerji hüququ belə bir sahəvi prinsip müəyyənləşdirir ki, Avropa İttifaqında **enerji təchizatının sabitliyi təmin edilməlidir**. Avropa enerji hüququnun belə prinsipdən çıxış etməsi təsadüfi xarakter daşımır. Aydın ki, enerji resursları ilə sabit şəkildə təmin olunma məsələsi Avropa regionunun həm iqtisadi, həm də sosial inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də enerji resursları ilə sabit şəkildə təminatın qorunub saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bundan ötrü, ilk növbədə, enerji təchizatına yönələn zəruri tədbirlər görülür. Müvafiq prinsipə görə, enerji resursları ilə təminat səmərəli və davamlı, başqa sözlə, etibarlı şəkildə həyata keçirilməlidir. Bunun enerji təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Enerji təhlükəsizliyi çoxcəhətli anlayış olan ümumi təhlükəsizliyin elementlərindən biri sayılır. Belə ki, əgər iqtisadiyyat, habelə əhali enerji resursları ilə səmərəli, davamlı və sabit şəkildə təmin olunursa, bu, enerji təhlükəsizliyindən xəbər verir. Enerji təhlükəsizliyi təkə cari dövr üçün deyil, həm də Avropa İttifaqının gələcək perspektiv inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biri sayılır. Buna görə də, Avropa enerji hüququnun müvafiq prinsipini həm də «**enerji təhlükəsizliyi prinsipi**» adlandırmaq olar. Unutmaq olmaz ki, «enerji təchizatı» və «enerji təhlükəsizliyi» kimi iki anlayış bir-birinə olduqca yaxındır. Məlumdur ki, enerji təchizatı normal olduğu halda enerji təhlükəsizliyi də təmin edilmiş olur.

Enerjidən istifadənin zərərli təsirindən ətraf mühitin mühafizəsi prinsipi Avropa enerji hüququnun digər sahəvi prinsipidir. Həmin prinsipə görə, enerji resurslarının istehlakı zamanı ətraf mühit qorunmalıdır.

Başqa sözlə, eneji resursları istehlak olunarkən, ətraf mühitə zərər vurulmamalıdır. Belə ki, energetika ətraf mühitə mənfi təsir göstərən sahələrdəndir. Qeyd etməliyik ki, müasir dövrdə enejidən istifadə ətraf mühitə ziyan vurulması ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də, enejinin istehlakı zamanı maksimum səy və diqqət göstərilməlidir ki, ətraf mühitə zərər vurulmasın. Bunun üçün, ilk növbədə, eneji təchizatına yönələn fəaliyyət zamanı preventiv (qabaqlayıcı) tədbirlər görülməlidir.

Avropa eneji hüququnun sahəvi prinsiplərinə həm də **transparentlik (şəffaflıq) prinsipi** aiddir. Bu prinsipə görə, Avropa İttifaqının daxili eneji bazasında şəffaflıq təmin edilməlidir. Şəffaflıq, ilk növbədə, enerji resurslarının qiymət səviyyəsinə dair informasiya alınması zamanı təmin edilir; istehlakçılara eneji daşıyıcılarının qiyməti barədə düzgün məlumat verilməlidir.

Avropa eneji hüququ həm də belə bir sahəvi prinsipdən çıxış edir ki, **enerji effektivliyi artırılmalıdır**. Söhbət eneji effektivliyinin yüksəldilməsindən gedir. Bəs, eneji effektivliyi dedikdə nə başa düşülür?

Qeyd etmək lazımdır ki, eneji təchizatının sabitliyini və davamlılığını qoruyub saxlamaq üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi, habelə enerji effektivliyinin artırılması tələb olunur. Avropa Komissiyası tərəfindən hazırlanan sənəddə «eneji effektivliyi» anlayışı təsbit edilmiş və onun mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Həmin sənəd belə adlanır: Avropa İttifaqında enerji effektivliyinin artırılmasına dair Fəaliyyət Planı. Verilən anlayışa uyğun olaraq, enerji effektivliyi eneji istehlakının elə azaldılmasıdır ki, bu zaman eneji istehsalı və müvafiq avadanlıqlardan istifadə azalmır. Avropa İttifaqının bir sıra direktivləri məhz enerji effektivliyinə həsr olunmuşdur. Hər şeydən əvvəl, Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 2006/32/EC nömrəli Direktivini qeyd etməliyik.¹ Enerji effektivliyi haqqında olan həmin Direktiv 5 aprel 2006-cı il tarixdə qəbul edilmişdir.

Bunlardan başqa, Avropa enerji hüququnun aşağıdakı **digər sahəvi prinsiplərini** də ayırmaq olar:

- enejidən rəşional istifadə edilməsi prinsipi;
- Avropa İttifaqının daxili energetika bazasının liberallaşdırılması prinsipi;
- eneji resurslarının daşınmasında tranzit azadlığı prinsipi;
- energetika sahəsində inteqrasiyanın həyata keçirilməsi prinsipi və s.

283. Avropa enerji hüququnun subyektləri və onun digər hüquq sahələri ilə əlaqəsi

28.3.1. Avropa enerji hüququnun subyektləri

Subyektlərsiz Avropa enerji hüququ nə formalaşa, nə də mövcud ola bilər. Məsələ burasındadır ki, özünəməxsus nizamlaşma predmetinə ma-

¹ URL:<http://www.eur-lex.europa.eu>

lik olması Avropa hüququnun tərkibində Avropa enerji hüququ kimi sahənin ayrılmasını şərtləndirən əsas meyar rolunu oynayır. Avropa enerji hüququnun nizamlaşdırılması predmetini isə, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqında yaranan enerji münasibətləri təşkil edir; subyektlərsiz, yəni subyektlər olmadan isə həmin enerji münasibətləri nə yarana, nə də mövcud ola bilər. Avropa İttifaqında yaranan enerji münasibətlərinin mümkün (potensial) iştirakçılara **Avropa enerji hüququnun subyektləri** deyilir. Həmin münasibətlərdə hansı şəxslər (iştirakçılar) çıxış edə bilərsə, onlar da Avropa enerji hüququnun subyektləridir. Deyilənlər belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, subyektlər Avropa enerji hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmasının vacib şərtlərindən biri sayılır. Avropa hüququnun istənilən sahəsinin, o cümlədən Avropa enerji hüququnun öz subyektləri olmalıdır.

Avropa İttifaqının özü Avropa enerji hüququnun əsas subyekti sayılır. Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin 47-ci maddəsi- nə uyğun olaraq, Avropa İttifaqı hüquqi şəxs statusuna malikdir; o, hüquqi şəxs kimi əmlaka malik ola, mülkiyyətçi qismində çıxış edə bilər. Üçüncü ölkələrdən idxal olunan enerji resursları Avropa İttifaqının əmlakı (mülkiyyəti) hesab olunur. Belə ki, hüquqi şəxs kimi tanınan istənilən qurum ayrıca əmlaka malik olmalıdır.

Hüquqi şəxs statusu ilə təmin edilməsi Avropa İttifaqının **daxili hüquq subyektiyinə** malik olmasını ehtiva edir. Avropa İttifaqı özünə xas olan daxili hüquq subyektiyini istənilən sahədə, o cümlədən energetika sferasında həyata keçirir. Daxili hüquq subyektiyini energetika sahəsində həyata keçirən zaman o, Avropa enerji hüququnun subyekti kimi çıxış edir.

Avropa İttifaqı həm də **beynəlxalq hüquq subyektiyinə** malikdir. Beynəlxalq hüquq subyektiyini həyata keçirərək Avropa İttifaqı bu və ya digər məsələyə dair, o cümlədən energetika sferasında üçüncü ölkələrlə beynəlxalq müqavilə bağlaya bilər ki, bu zaman o, beynəlxalq müqavilə- enerji münasibətlərinin iştirakçısı (subyekti) qismində çıxış edir. Söhbət, ilk növbədə, enerji əməkdaşlığı və təhlükəsizliyi məsələlərinə dair ikitərəfli beynəlxalq sazişlərdən gedir. Avropa İttifaqı məhz Azərbaycan Respublikası və digər üçüncü ölkələrlə belə sazişlər bağlamışdır.'

Avropa İttifaqı energetika sahəsində həm də çoxtərəfli beynəlxalq sazişlərin iştirakçısıdır. Avropa Enerji Xartiyasına əlavə edilən Lissabon Müqaviləsi (1994-cü il) məhz belə sazişlərdən hesab edilir. Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələr həmin Müqavilənin iştirakçıları sırasına daxildir.

Energetika sahəsində siyasət həyata keçirilən zaman da Avropa İttifaqı Avropa enerji hüququnun subyekti qismində çıxış edir. Söhbət Avropa İttifaqının enerji siyasətindən gedir. Avropa İttifaqının enerji siyasəti isə elə bir fəaliyyətdir ki, bu fəaliyyət Avropa İttifaqının enerji resursları ilə

təmin (təchiz) olunmasına yönəlmişdir. Avropa İttifaqı enerji resurslarının istehlakçısıdır.

Avropa enerji hüququnun subyektləri sırasına həm də **üzv-dövlətlər** daxildir. Onlar, hər şeydən əvvəl, enerji siyasətinin həyata keçirilməsində yaxından iştirak edirlər. Belə ki, energetika Avropa İttifaqının və üzv- dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid olan sahələrdən biridir. Məlum məsələdir ki, enerji siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak edən zaman üzv- dövlətlər Avropa enerji hüququnun subyekti qismində çıxış edirlər. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı ilə yanaşı, üzv-dövlətlər də enerji resurslarının istehlakçısıdır. Bunlardan başqa, üzv-dövlətlər enerji resursları üzərində suverenlik hüququnu həyata keçirən subyektlərdir. Avropa Enerji Xartiyası (1991-ci il) təbii komponent mənasını ifadə etməsinə görə «enerji resursları» anlayışını «təbii resurslar» anlayışı ilə eyniləşdirir. Beynəlxalq iqtisadi hüquq dövlətlərin öz təbii resursları üzərində suverenliyi prinsipindən çıxış edir.⁴ Bu prinsipdən isə enerji resursları üzərində dövlət suverenliyi prinsipi irəli gəlir.[^]

Avropa enerji hüququnun subyektlərinə həm də **Avropa İttifaqının institutları** daxildir. Söhbət, ilk növbədə, **Avropa Komissiyasından** gedir. Avropa İttifaqının enerji siyasətinin həyata keçirilməsində Avropa Komissiyası böyük rol oynayır. Komissiya enerji siyasətinin realizə olunmasına rəhbərlik edir. Avropa Komissiyası enerji münasibətləri sahəsində çoxcəhətli fəaliyyət göstərərək, Avropa İttifaqında energetika bazasının iştirakçılarının fəaliyyətini yoxlayır, əlaqələndirir və müvafiq nəzarət həyata keçirir.

Avropa Komissiyası çərçivəsində Nəqliyyat və Energetika məsələləri üzrə Baş Direktorluq fəaliyyət göstərir. Bu orqan Avropa Komissiyasının xüsusi departamenti hesab edilir; onun əsas işi və başlıca funksiyası nəqliyyat və energetika məsələləri ilə məşğul olmaqdan ibarətdir. Avropa Komissiyasının tərkibində habelə digər qurumlar da yaradılmışdır ki, həmin tərkib hissələr energetika sahəsində fəaliyyət görürlər. Məsələn, Avropa Elektrik və Qazı Tənzimləmə Qurumu, Nəqliyyat və Energetika üzrə Avropa Forumu məhz belə qurumlardır.

Avropa enerji münasibətlərində həm də **hüquqi və fiziki şəxslər** iştirak edə bilirlər. Buna görə də, Avropa enerji hüququnun subyektləri sırasına onlar da daxildir. Hüquqi və fiziki şəxslər, hər şeydən əvvəl, enerji resurslarının istehlakçılardır; onlar enerji təchizatı haqqında müqavilənin tərəfi rolunda çıxış edən subyektlərdir.

Enejiyə, əsasən, sənayedə istifadə olunur. İstifadəçi rolunda isə sənaye müəssisələri (hüquqi şəxslər) çıxış edir. Enejiyə həm də əhali istifadə edir. Əhali isə Avropa İttifaqında yaşayan fiziki şəxslərdən ibarətdir.

⁴ Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı, 2012, s.154. ^

Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq enerji hüququ. Dərslik. Bakı, 2013, s.51.

28.3.2. Avropa enerji hüququ ilə digər hüquq sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi

Avropa enerji hüququ öz funksiyasını təkcə yerinə yetirə bilməz; onunla Avropa hüququnun digər sahələri arasında müəyyən əlaqə və bağlılıq mövcuddur. Avropa enerji hüququ məhz müvafiq qarşılıqlı əlaqə və bağlılıq şəraitində öz funksiyasını həyata keçirir.

Avropa enerji hüququ, ilk növbədə, **Avropa rəqabət hüququ** ilə qarşılıqlı əlaqədədir; onlar arasında ümumi məsələlər tapmaq mümkündür. Belə ki, Avropa rəqabət hüququnun tənzimlədiyi məsələlərdən biri inhi- sarçılıqdır. Avropa enerji hüququ isə enerji münasibətlərini tənzimləyir ki, bu münasibətlərin maddi əsası energetika (enerji resursları) hesab olunur.⁷ Energetika isə təbii inhisarçılıq sahəsidir.[^]

Avropa enerji hüququ ilə həm də **Avropa ekologiya hüququ** arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa enerji hüququ enerji münasibətlərini tənzimləyir. Bu münasibətlərin maddi əsası sayılan enerji resurslarının istehlakı ətraf mühitə (ekologiyaya) birbaşa təsir göstərilməsi ilə bağlıdır. Ətraf mühitin (ekologiyanın) qorunması isə Avropa ekologiya hüququnun tənzimlədiyi əsas məsələlərdən biri sayılır.

Avropa enerji hüququ belə bir prinsipdən çıxış edir ki, enerji resurslarından istifadə zamanı ətraf mühitə zərər vurulmamalıdır. Ətraf mühitə zərər vurulmamasına dair müvafiq prinsip isə Avropa ekologiya hüququnun əsas sahəvi prinsiplərindən biri sayılır.

Avropa ekologiya hüququnun tənzimlədiyi digər əsas məsələ təbii resurslardan istifadədir. Avropa enerji hüququnun tənzimlədiyi enerji münasibətlərinin maddi əsası sayılan enerji resursları isə təbii resurslar anlayışına daxildir. Söhbət müxtəlif enerji formalarından, yəni elektrik, qaz, atom və başqa enerji növlərindən gedir.[^] Digər tərəfdən, Avropa İttifaqının energetika sahəsində fəaliyyəti onun öz ekologiya siyasətini həyata keçirməsi ilə təmasda olur.

Avropa enerji hüququ həmçinin **Avropa daxili bazar hüququ** ilə əlaqədə olan hüquq sahəsidir. Belə ki, Avropa daxili bazar hüququ malların sərbəst hərəkət etməsi prinsipindən çıxış edir; enerji resursları da mal, yəni əmtəə hesab olunur. Avropa daxili bazar hüququ həm də xidmətlərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipindən çıxış edir. Xidmətlər bir sıra sahədə (nəqliyyat, telekommunikasiya, maliyyə-bank və digər sahələrdə) göstərilir ki, energetika həmin sahələrdən biridir.

Qarşılıqlı əlaqə həmçinin Avropa enerji hüququ və **Avropa nəqliyyat hüququ** arasında mövcuddur. Avropa nəqliyyat hüququ nəqliyyatın ayn- ayn növləri ilə həyata keçirilən daşımaları tənzimləyir. Boru kəmərləri nəq-

⁷ Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq enerji hüququ. Dərslük. Bakı, 2013, s. 33.

■ Право Европейского Союза. Учебник/Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012, с.833.

[^] *Enerjinin formaları barədə bax:* Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq enerji hüququ. Dərslük. Bakı, 2013, s.34.

liyyatı həmin növlərdən biri sayılır.' Nəqliyyatın bu növü ilə neft və qaz daşınır, nəql olunur; neft və qaz isə enerji resursları hesab edilir. Enerji resursları məhz Avropa enerji hüququnun tənzimlədiyi enerji mənasibətlərinin maddi əsasıdır. BTC (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) və BTƏ (Bakı-Tbilisi- Ərzurum) kimi boru kəmərləri vasitəsi ilə Azərbaycan nefti və qazı Avropaya çatdırılır; həm də yaxın gələcəkdə Azərbaycan qazının «TANAP» (Trans Anatolian Pipeline) və «TAP» (Trans Adriatic Pipeline) layihələri əsasında Avropaya nəql olunması gözlənilir.

Avropa enerji hüququ həm də **Avropa ticarət hüququ** ilə qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Belə ki, Avropa ticarət hüququ ticarət mənasibətlərini tənzimləyir; ticarət mənasibətlərinin obyektində isə həm də enerji resursları çıxış edə bilər. Avropa ticarət hüququnun nəzərlədiyi və həll etdiyi əsas məsələ ticarətdir. Unutmaq olmaz ki, həm də enerji resursları ticarəti mümkündür. Avropa enerji hüququ məhz daxili energetika bazasının liberallaşdırılması prinsipindən çıxış edir. Avropa İttifaqında energetika sahəsi liberallaşdırma prinsipinin şamil olduğu sahələrdən biridir.

Avropa enerji hüququ ilə Avropa hüququnun digər sahələri arasında da qarşılıqlı əlaqə vardır. Söhbət Avropa gömrük hüququ, Avropa vergi hüququ, Avropa sosial hüququ, Avropa sığorta hüququ və s. kimi sahələrdən gedir.

28.4. Avropa enerji hüququ ilə tənzimlənən məsələlər

28.4.1. Avropa İttifaqının energetika sahəsində yürütdüyü siyasətin tənzimlənməsi

Qeyd etməliyik ki, Avropa İttifaqının nəqliyyat, ticarət, sosial, aqrar, rəqabət və digər sahələrdə həyata keçirdiyi siyasət vacib əhəmiyyətə malikdir; müvafiq siyasət həm də energetika sahəsində həyata keçirilir. Söhbət Avropa İttifaqının enerji siyasətindən gedir. Avropa enerji hüququ ilə tənzimlənən məsələlərdən biri məhz Avropa İttifaqının enerji siyasəti hesab edilir.

Avropa İttifaqının enerji siyasəti onun energetika sahəsində həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. Avropa İttifaqının energetika sahəsində həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsasları Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Mükavilənin 3-cü maddəsində ifadə olunmuşdur; həmin maddə belə adlanır: «**Energetika sahəsində tədbirlər**».'

Energetika sahəsində tədbirlər, yəni Avropa İttifaqının **enerji siyasəti** (energetika sahəsində fəaliyyəti) aşağıdakı istiqamətlərə yönəlmişdir:

- Avropa İttifaqında daxili enerji bazarının öz funksiyasını normal yerinə yetirməsi;

- Avropa İttifaqının daxili enerji bazarının inkişafı;
- Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin enerji resurslarına olan tələbatının təmin edilməsi;
- Avropa İttifaqında enerji effektivliyinin artırılması;
- Avropa İttifaqında enerjiden qənaətlə istifadə rejiminə əməl olunması;
- enerji istehsalının alternativ mənbə növləri hesabına genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
- enerji istehsalı və onun istehlakı prosesində ətraf mühitin (ekologiyanın) qorunub saxlanması;
- Avropa İttifaqının daxili enerji bazarının xarici ölkələrdən (əsasən. Yaxın Şərq və Rusiya) enerji idxalı asılılığının azaldılması;
- energetika sektoruna investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması və s.

Enerji siyasəti həyata keçirilərkən sosial amillərə xüsusilə diqqət yetirilməli-dir.' Belə ki, Avropa İttifaqının enerji siyasəti bu və ya digər sosial məsələni həll etməklə həyata keçirilir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, energetika sektorunda işçilərin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına diqqət yetirilir. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqında enerji siyasəti həyata keçirilərkən energetika sahəsində işsizliyin səviyyəsinin bazanın konyukturəsindən (bazardakı vəziyyətdən) asılı olması amili nəzərə alınır. Bunlardan başqa, şəxslərə yüksək səviyyədə ümumi iqtisadi əhəmiyyətli xidmətlər göstərilməsinə diqqət yetirilir. Ümumi iqtisadi əhəmiyyətli xidmətlərin nə demək olduğuna gəldikdə, qeyd etməliyik ki, belə xidmətlər əvəzli şəkildə, haqqı ödənilməklə göstərilir, yəni pullu xidmətlərdir; onlar iqtisadiyyatda və müasir cəmiyyətin həyatında vacib rolə malikdir. Ümumi iqtisadi əhəmiyyətli xidmətlər telekommunikasiya, nəqliyyat və energetika sahəsində göstərilən xidmətlərdir.

28.4.2. Daxili enerji bazanın fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Avropa İttifaqında daxili enerji bazarının fəaliyyəti hüquqi tənzimlənmənin obyektidir. Belə ki, bu, yəni **daxili enerji bazarının fəaliyyəti** Avropa enerji hüququ ilə tənzimlənmən məsələlərdən biridir.

Daxili enerji bazanın formalaşması XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Belə ki, məlum olduğu kimi, 18.04.1951-ci il tarixdə Paris şəhərində Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında Müqavilə imzalandı. Bütün iştirakçılar tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra 23.07.1952- ci il tarixdə qüvvəyə minən həmin Müqavilə iştirakçı-dövlətlərin (6 Qərbi Avropa ölkəsi, yəni Belçika, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya, Fransa və Almaniya Federativ Respublikası) kömürçixarma və poladtökmə sahələrində milli təsərrüfatların ümumi bazarda birləşməsinə səbəb oldu;

həmin bazar ümumi kömür və polad bazan kimi çıxış etdi. Bununla da, Avropa İttifaqında daxili enerji bazarının yaradılması prosesinin başlanğıcı qoyuldu. Başqa sözlə, kömürçixarma kimi sahə çərçivəsində ümumi bazarın yaradılması ilə Avropa İttifaqının enerji bazarı formalaşmağa başladı. Belə ki, kömür enerji resurslarından biridir. Paris Müqaviləsi kömür sənayesi sahəsində inteqrasiyanın həyata keçirilməsi üçün hüquqi əsas oldu.

Bildiyimiz kimi, 23.03.1957-ci il tarixdə Roma şəhərində Avropa Atom Enerji Birliyinin təsis edilməsi haqqında Müqavilə imzalandı ki, iştirakçı-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra o, 1958-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. Həmin Müqavilənin qüvvəyə minməsi ilə ümumi atom enerji bazan formalaşmağa başladı. Onun IX bölməsi «Atom enerjisi üzrə ümumi bazar» adlanırdı. Roma Müqaviləsi atom enerji sahəsində inteqrasiyanın həyata keçirilməsi üçün hüquqi zəmin yaratdı.'

Yaradılmış iki Avropa birliyi (Avropa Kömür və Polad Birliyi, həmçinin Avropa Atom Enerji Birliyi) çərçivəsində enerji sahəsində həyata keçirilən inteqrasiya tam deyil, qismən inteqrasiya idi. Yaranmış vəziyyət Avropa İttifaqının daxili (ümumi) energetika bazanın yaradılmasını tələb edirdi. Bildiyimiz kimi, enerji resurslarının çalışmaması və kifayət etməməsi buna səbəb oldu ki, keçən yüzilliyin 70-ci illərində Qərbi Avropada enerji böhranı baş verdi. Enerji böhranının aradan qaldırmaq üçün isə üzv- dövlətlərin energetika sahəsində səylərinin əlaqələndirilməsi və birləşdirilməsi tələb olunurdu. İlk növbədə, daxili energetika bazan formalaşmağa başladı. Yalnız bundan sonra üzv-dövlətlərin energetika sahəsində inteqrasiyası mümkün oldu.

Qeyd etməliyik ki, 1988-ci ilin may ayında Avropa Komissiyası «**Daxili energetika bazarı**» adlı sənəd qəbul etdi. Həmin sənəd daxili energetika bazanın yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Burada həm də üzv- dövlətlərin iqtisadiyyatının energetika sektorunun mərhələli şəkildə liberallaşdırılması planı verilmişdi; həmin plan 1990-cı ilin əvvəllərində bütövlükdə həyata keçirildi. Nəticədə, Avropa İttifaqının daxili (ümumi) energetika bazasının yaradılması prosesi başa çatdı. Bununla da, Avropa İttifaqının daxili (ümumi) energetika bazan genişləndi. Energetika bazarı Avropa İttifaqının daxili (ümumi) bazanın bir hissəsi (elementi) sayılır.

Daxili energetika bazanın müasir strukturu kifayət dərəcədə mürəkkəb olub özündə aşağıdakı məsələləri birləşdirir:

- elektrik enerjisi ilə təchiz olunma;
- qazla təchiz olunma;
- neftlə təchiz olunma;
- kömür təchizatı və s.

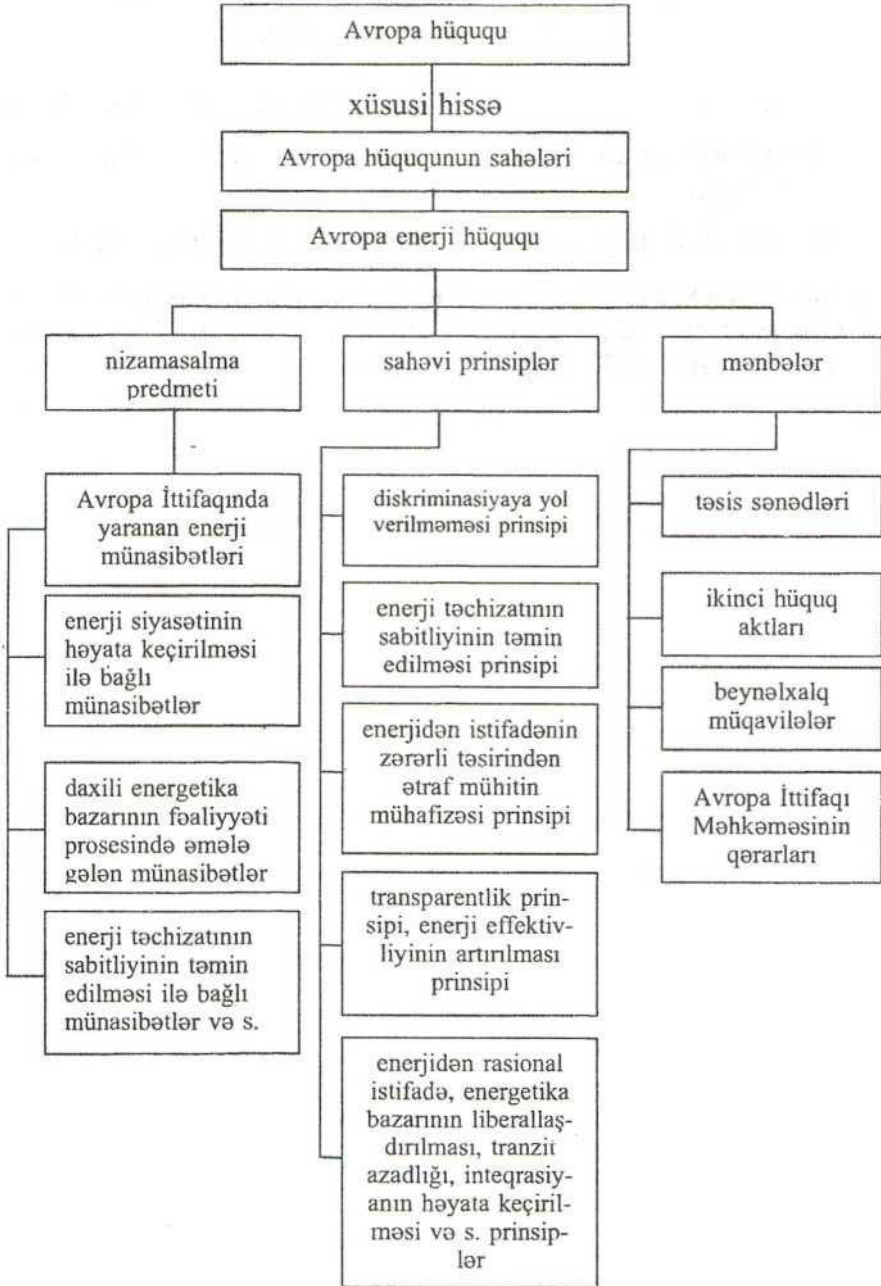
Elektrik enerjisi, qaz və neft təchizatı məsələləri Avropa İttifaqında daxili energetika bazanın əsası sayılır; hətta, onlar **enerji prioritetləri**

' *Avropa Atom Enerji Birliyi və onun fəaliyyəti barədə bax: Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998, с.105-115.*

kimi qiymətləndirilir. Təsadüfi deyildir ki, elektrik enerjisi, qaz və neft təchizatı bütün digər infrastmkturları arxa plana keçirir.

Avropa enerji hüququnun **funksiyalarından** biri daxili enerji bazarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirməkdən ibarətdir. Onun tərkibinə daxil olan müvafiq hüquq normaları məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur. Həmin normalar Avropa İttifaqının direktiv formasında qəbul edilən ayn-ayn normativ aktlarında ifadə olunmuşdur. Söhbət, ilk növbədə, Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 26.06.2003-cü il tarixli 2003/54/EC nömrəli Direktivindən gedir. Burada daxili elektrik enerji bazasında ümumi qaydalar müəyyən olunmuşdur. Daxili qaz bazarında ümumi qaydalar isə Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 26.06.2003-cü il tarixli 2003/55/EC nömrəli Direktivində müəyyən edilmişdir.’

XXVIII FƏSİL ÜZRƏ SXEM

**XXXIV FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN
ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT**

1. Sadiqov Ə.t. Beynəlxalq enerji hüququ. Dərsik. Bakı, 2013, 312 s.
2. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. М., 2012 (гл.20).
3. Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М., 1998 (гл. V).
4. Энергетическое право ЕС. Учебно-методический комплекс / Колл.авт. Селиверстов С.С., Мальгин А.В., Соколова А.В., Гудков И.В. М., МГИМО, 2009 (URL:<http://www.mgimo.ru>).

II BÖLMƏ. AVROPA ŞURASI HÜQUQU

I FƏSİL. AVROPA ŞUTIASI HÜQUQU HAQQINDA ÜMUMİ MÜDDƏALAR

1.1. Avropa Şurası hüququnun anlayışı, predmeti və mənbələri

1.1.1. Avropa Şurası hüququ anlayışı

Məlum olduğu kimi, müasir dünyada mövcud olan beynəlxalq hüquq sistemi bir neçə müstəqil hüquq sahəsindən ibarətdir. Beynəlxalq təşkilatlar hüququ həmin sahələrdən biridir.'

Beynəlxalq təşkilatlar hüququ beynəlxalq təşkilatlarla bağlı olan münasibətləri tənzimləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüququn bu sahəsi yalnız **dövlətlərarası (hökumətlərarası) təşkilatların fəaliyyəti** ilə əlaqəli olan məsələləri nizama salır; dövlətlərarası (hökumətlərə- sı) təşkilatlar isə beynəlxalq təşkilatların növlərindən biridir. Bu növ beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərin əməkdaşlıq formasıdır. Buna görə də beynəlxalq təşkilatlar hüququ dövlətlərarası (hökumətlərarası) xarakterə malikdir.

Beynəlxalq təşkilatların digər növü olan **beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarına** gəldikdə, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq təşkilatlar hüququ belə təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlı olan münasibətləri tənzimləmir. Beynəlxalq qeyri-dövlət (qeyri-hökumət) təşkilatların müxtəlif dövlətlərdən olan şəxslərin, milli ictimai təşkilatların, qrup və ittifaqların birliyi olub, siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi-texniki və digər sahələrdə əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə yardım etmək üçün yaradılır;^ onların üzvləri dövlətlərdən ibarət deyildir. Dövlətlərarası (hökumətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar isə öz tərkibində ayn-ayn müxtəlif dövlətləri birləşdirir.

Dövlətlərarası (hökumətlərarası) beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər meyara görə müxtəlif növlərə bölünür. Elə beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar vardır ki, onların məqsəd və vəzifələri bütün dövlətlər və yaxud dövlətlərin əksəriyyəti üçün vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar iki növə bölünür: 1) universal təşkilatlar; 2) regional təşkilatlar.

Universal dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların məqsəd və vəzifələri bütün dövlətlər, dövlətlərin əksəriyyəti və bütövlükdə dünya birliyi üçün əhəmiyyətlidir. Məsələn, BMT, YUNESKO, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və s. təsisatlar bu növ dövlətlərarası təşkilatlara misal ola bilər.

Regional beynəlxalq təşkilatlara gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu növ təşkilatlar hər hansı konkret bölgəyə daxil olan dövlətlərdən ibarət olub.

' Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.370.

^ Международное право. Учебник. Особенная часть / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.377.

həmin dövlətlərin maraq və mənafeləri üçün fəaliyyət göstərir. Məsələn, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Afrika İttifaqı, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi və s. qurumlar regional beynəlxalq təşkilatlara aiddir. Regional beynəlxalq təşkilatlardan biri də məhz **Avropa Şurası** hesab edilir.

Avropa Şurasının həyata keçirdiyi fəaliyyətlə bağlı olaraq, müəyyən münasibətlər əmələ gəlir ki, həmin münasibətləri tənzimləyən müvafiq hüquq normalannın məcmusu Avropa Şurası hüququ adlanır.

Avropa Şurası hüququ dedikdə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat olan Avropa Şurasının fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan münasibətləri nizama salan hüquq normalannın sistemi başa düşülür. Həmin normalarla aşağıdakılar müəyyən edilir:

- Avropa Şurasının təsis olunması qaydaları;
- Avropa Şurasının statusu;
- Avropa Şurasının məqsədləri;
- Avropa Şurasının strukturu;
- Avropa Şurasının səlahiyyətləri;
- Avropa Şurasının strukturuna daxil olan orqanların fəaliyyət qaydası;
- Avropa Şurasının malik olduğu imtiyaz və immunitetlər;
- digər məsələlər.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «Avropa Şurası hüququ» kimi anlayışdan (termindən) istifadə olunmasına rast gəlirik.' Lakin istifadə olunan bu anlayış (termin) beynəlxalq hüquq sahəsini ifadə etmək üçün işlədilmir. Belə ki, Avropa Şurası hüququ beynəlxalq hüququn sahəsi kimi tamnmır. Beynəlxalq hüququn müstəqil sahəsi statusuna malik olan beynəlxalq təşkilatlar hüququ özü ayrı-ayrı institutlardan ibarətdir; regional beynəlxalq təşkilatlar hüququ belə institutlardan biri sayılır. Həmin institut özündə bir neçə yaninstitutu birləşdirir; Avropa Şurası hüququ məhz belə **yaninstitutlardan** biridir. Onu dünyada mövcud olan müstəqil hüquq sistemlərindən biri kimi tanıyan xüsusi xarakterli Avropa hüququnun tərkib hissəsi hesab etmək qeyri-mümkündür. Bəs, belə olan halda nə üçün və hansı səbəbdən Avropa hüququ haqqında danışdığımız zaman Avropa Şurası hüququna diqqət yetirir, onun barəsində söhbət açmağı lazım bilirik? Axı, Avropa İttifaqı və Avropa Şurası ayn- ayn qurumlardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Şurası dövlətlərarası regional beynəlxalq təşkilatdır. Düzdür, Avropa İttifaqını da dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat hesab edirlər. Məsələn, bəzi müəlliflər götürürlər ki, Avropa İttifaqı regi-

onal beynəlxalq təşkilatlar sırasına aiddir.' Müəlliflərdən A.Y.Kapustin qeyd edir ki, Avropa İttifaqı subregional dövlətlərarası Avropa təşkilatıdır." Lakin Avropa İttifaqını birmənalı şəkildə dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat hesab etmək mümkün deyildir; çünki onda həm dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatın, həm dövlətin, həm də dövlətəbənzər qurumun əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Bir sözlə, Avropa İttifaqı mürəkkəb xarakterə malik olan beynəlxalq inteqrasiya qurumudur.

Eyni zamanda, ayn-ayn qurumlar olmasına baxmayaraq, Avropa İttifaqı və Avropa Şurası arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur; bu əlaqə həm də spesifik xarakterə malikdir. Digər tərəfdən, elə sahələr vardır ki, həmin sahələr üzrə Avropa İttifaqında məcburi hüquqi qüvvəsi olan müvafiq ilkin aktlar qəbul edilməmişdir. Məsələn, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Avropa İttifaqında qəbul olunmuş ümumməcburi normativ akta rast gəlmirik. Odur ki, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (1950-ci il) Avropa hüququ tərəfindən resepsiya (qəbul) olunmuşdur. Bununla da, Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən həmin konvensiya bu gün artıq Avropa hüququnun mənbəyi sayılır. Bu Konvensiyanın təsbit etdiyi əsas hüquqlara Avropa İttifaqı hörmət etməlidir ki, bu barədə 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsinin (Avropa İttifaqına dair Müqavilənin) 6-cı maddəsinin 2-ci bəndində müvafiq göstəriş vardır.

Avropa Şurası tərəfindən 1961-ci ildə qəbul edilmiş Avropa Sosial Xartiyası da Avropa hüququna təsir göstərən digər sənəddir. Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin (2007-ci il) 136-cı maddəsində deyilir ki, sosial siyasət həyata keçirilən zaman həm Avropa İttifaqı, həm də üzv-dövlətlər Avropa Sosial Xartiyasında müəyyən edilən əsas sosial hüquqları nəzərə almalıdırlar.

Deyənlərə əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqının üzvü olan hər bir dövlət həm də Avropa Şurasının tərkibinə daxildir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə sıx bağlı olan qurumlardır. Lakin, nə qədər əlaqəli olsalar da, onlar bir-birindən fərqli təşkilatlardır. Nə Avropa Şurasını Avropa İttifaqının, nə də Avropa İttifaqını Avropa Şurasının tərkib hissəsi hesab etmək mümkünsüzdür. Bu səbəbdən Avropa Şurası hüququ Avropa hüququnun bir hissəsi sayılmır. Həm də yaddan çıxarmaq olmaz ki, Avropa İttifaqının tərkibinə daxil olmaq niyyətində olan dövlət, ilk növbədə, Avropa Şurasının üzvü olmalıdır.

' Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М.2010, с.337; Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.372.

■ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, с.586.

1.1.2. Avropa Şurası hüququnun nizamasalma predmeti və subyektləri

Avropa Şurası hüququ beynəlxalq hüquqdan, milli hüquqdan və Avropa hüququndan fərqli olaraq, ayrıca mövcud olan müstəqil hüquq sistemi sayılır. Xatırladaq ki, beynəlxalq hüquq, milli hüquq və Avropa hüququ müasir dünyada bir-birinə paralel olaraq, mövcud olan üç müstəqil hüquq sistemidir.

Müstəqil hüquq sistemi olan beynəlxalq hüququn tərkibində Avropa Şurası hüququ özünəməxsus nizamasalma predmetinə malikdir. Belə ki, Avropa Şurası hüququ ayrıca hüquqi qurumdur. İstənilən hüquqi qurumun isə özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır. Avropa Şurası hüququ **Avropa Şurasının fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətləri** tənzimləyir. Məhz bu münasibətlər Avropa Şurası hüququnun **nizamasalma predmetini** təşkil edir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hüquqi qurum nəyi, yəni hansı ictimai münasibətləri tənzimləyirsə, onun nizamasalma predmeti də məhz həmin münasibətlərdən ibarətdir.

Avropa Şurası hüququ ilə tənzimlənən münasibətlərin mümkün (potensial) iştirakçıları Avropa Şurası hüququnun **subyektləridir**. Təbii ki, Avropa Şurası hüququnun əsas və başlıca subyekti Avropa Şurasının özüdür.

Avropa Şurasına subyekt kimi iki aspektdən yanaşmaq lazımdır. Birinci, Avropa Şurası **hüquqi şəxsdir**. Belə ki, təsis sənədi (nizamnamə) Avropa Şurasını hüquqi şəxs statusu ilə təmin etmişdir. Hüquqi şəxs statusuna malik olduğuna görə Avropa Şurası hüququn, daha doğrusu, müstəqil hüquq sahələrindən biri olan mülki hüququn subyekti sayılır.¹ Buna görə də, o, şəxslərlə ayn-ayrı mülki-hüquqi müqavilələr (məsələn, kirayə, alqı-satqı, sığorta və digər növ müqavilələr) bağlayır, daşınar və daşınmaz əmlak əldə edir, əmlaka sərəncam verir, məhkəmədə cavabdeh və iddiaçı qismində çıxış edir və s. Deməli, Avropa Şurası hüquqi şəxs olduğuna görə **daxili hüquq subyektliyinə (mülki-hüquq subyektliyinə)** malikdir.

Avropa Şurası həm də **beynəlxalq hüquq subyektliyi** kimi siyasi- hüquqi keyfiyyətlə xarakterizə olunur. Avropa Şurası regional beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatdır. Bütün beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar isə beynəlxalq hüququn subyektidir. Beynəlxalq hüququn subyekti olduğuna görə Avropa Şurası üzv-dövlətlərlə (Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərlə), BMT ilə, digər dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərə girir.

Avropa Şurası beynəlxalq-müqavilə münasibətlərinin iştirakçısı ola bilər. Belə ki, beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatların, o cümlədən belə təşkilatlardan biri olan Avropa Şurasının **beynəlxalq müqavilə bağlamaq**

¹ *Mülki hüququn subyekti kimi hüquqi şəxs haqqında daha ətraflı: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. 1 cild. II nəşr. Bakı, 2008, s.409-421.*

qabiliyyəti vardır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyəti beynəlxalq hüquq subyektiyyətinin elementlərindən biri olan beynəlxalq hüquq fəaliyyəti qabiliyyətinin əsas komponentlərindən sayılır. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar onlara verilmiş bu qabiliyyətdən istifadə edərək dövlətlərlə, habelə digər dövlətlərarası təşkilatlarla beynəlxalq müqavilə bağlaya bilər. Bu kimi müqavilələrin hüquqi tənziqlənməsi 1986-cı il Vyana Konvensiyası ilə həyata keçirilir.

Avropa Şurası hüququnun subyektləri sırasına həm də **üzv-dövlətlər** daxildir. Belə ki, Avropa Şurası hüququnun subyekti qismində Avropa Şurasının özü ilə yanaşı, həm də üzv-dövlətlər çıxış edir. Söhbət Avropa Şurasının tərkibinə daxil olan üzv-dövlətlərdən gedir; onlar, məlum məsələdir ki, beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınır. Üzv-dövlətlər, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq hüququn subyekti sayılan Avropa Şurası ilə münasibətlərə daxil olur; həmin münasibətlər Avropa Şurası hüququ ilə tənziqlənir.

Avropa Şurası hüququnun subyekti qismində **flziki və hüquqi şəxslər** çıxış edə bilmirlər. Belə ki, Avropa Şurası dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatdır.

1.1.3. Avropa Şurası hüququnun mənbələri və özünəməxsus prinsipləri

Qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Şurası hüququ ayn-ayn müxtəlif hüquq normalannın məcmusundan ibarətdir; bu normaların ifadə forması Avropa Şurası hüququnun **mənbəyi** hesab edilir.

Avropa Şurası hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları, ilk növbədə, Avropa Şurasının **təsis aktlarında** əks olunmuşdur. Avropa Şurasının təsis aktları isə iki sənəddən ibarətdir ki, bunlardan biri nizamnamədir. Söhbət **Avropa Şurasının Nizamnaməsindən** (1949-cu il) gedir.

Bildiyimiz kimi, hər bir dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat özünün təsis aktına malikdir ki, həmin sənəd təsisçi-dövlətlər tərəfindən hazırlanaraq qəbul edilir.' Beynəlxalq müqavilə formasında olan təsis aktı, adətən, nizamnamə adlanır. Avropa Şurasının Nizamnaməsi beynəlxalq müqavilə formasında olan təsis aktıdır; ona həm də **təsis müqaviləsi** deyilir.

Avropa Şurasının Nizamnaməsi Avropa Şurasının əsas aktları sırasına daxildir. O, aşağıda göstərilən məsələləri müəyyənləşdirir:

- Avropa Şurasının məqsəd və vəzifələri;
- Avropa Şurasının təşkilatı strukturu;
- Avropa Şurasının orqanlar sistemi;
- Avropa Şurası orqanlarının səlahiyyətləri və onların fəaliyyət qaydası;

- büdcə-maliyyə məsələləri;
- inzibati və digər məsələlər.

Avropa Şurasının təsis aktlarına aid olan ikinci sənəd **Avropa Şurasının imtiyaz və immunitetləri haqqında Baş Saziş** adlanır; 1949-cu il sentyabrın 2-də imzalanmış həmin sənəd 1952-ci il sentyabrın 10-da qüvvəyə minmişdir. Adıçəkilən Baş Sazişə sonralar 6 protokol əlavə olunmuşdur.'

Avropa Şurası hüquq normaları həm də müxtəlif konvensiyalarda ifadə edilmişdir ki, həmin **konvensiyalar** Avropa Şurası çərçivəsində hazırlanmış, imzalanmış və qəbul olunmuşdur;^ onlar, ənənəvi olaraq, **Avropa konvensiyaları** adlanır. Avropa konvensiyaları aşağıdakı məsələlərə həsr edilmişdir:

- insan hüquq və azadlıqları;
- təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial təminat və idman;
- mülki, ekologiya və inzibati hüquq sahələrinin inkişafı;
- cinayət və cinayət prosesi kimi hüquq sahələrinin inkişafı və s.

Avropa konvensiyaları, ilk növbədə, insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı olan münasibətləri tənzimləyir. Söhbət İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasından (1950-ci il), ona əlavə olunan protokollardan və Avropa Sosial Xartiyasından (1961-ci il) gedir. Onlar insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas aktlar hesab edilir.

Digər Avropa konvensiyalarına misal olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar: Avropa Mədəniyyət Konvensiyası (1954-cü il). Ekstradisiya haqqında Avropa Konvensiyası (1957-ci il). Cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında Konvensiya (1959-cu il), Cinayət işləri üzrə məhkəmə icraatının verilməsi haqqında Konvensiya (1972-ci il), Terrorçuluğun qarşısının alınması haqqında Konvensiya (2005-ci il), Məhkum olunmuş şəxslərin verilməsi haqqında Avropa Konvensiyası (1983-cü il). Cinayətkar fəaliyyətdən əldə olunmuş gəlirlərin yuyulması, aşkar edilməsi, alınması və müsadirə olunması haqqında Konvensiya (1990-cı il). Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası (1995-ci il). Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsi haqqında Avropa Konvensiyası (1996-cı il) və s.^

Avropa Şurası orqanlarının qəbul etdikləri aktlar da Avropa Şurası hüququnun mənbəyi hesab edilir. Məsələn, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi məcburi qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir ki, Avropa Şurası Nizamnaməsinin 16-cı maddəsində bu barədə müvafiq göstəriş ifadə edilmişdir. Bu orqan Avropa Şurasının həyata keçirdiyi fəaliyyətin əsas istiqamətlərini və xarakterini müəyyənləşdirir. Onun öz səlahiyyəti-

Sözgedən sənədlər (nizamnamə və baş saziş) barədə bax:

URL:<http://www.conventions.coe.int>

‘ Бирюков М.М. Европейское право. Курс лекций. Учебное пособие. М., 2006, с.95. ^

URE:<http://www.conventions.coe.int>

nə aid edilmiş bu və ya digər məsələ barədə qəbul etdiyi qərarlar normativ xarakterə malik olub, Avropa Şurası hüququnun mənbəyi sayılır.

Avropa Şurası hüququnun mənbəyi qismində **xüsusi sazişlər** də çıxış edir. Bu cür sazişləri, xüsusi olaraq, yaradılmış ayn-ayn orqanlar bağlayır. Məsələn, İtaliyanın təşəbbüsü ilə 1988-ci il mayın 5-də Hüquq Vəsiti ilə Demokratiya Uğmunda Avropa Komissiyası yaradılmışdır ki, o, «**Venesiya Komissiyası**» adı ilə tanınır. Müstəqil Avropa orqanı olan Venesiya Komissiyası həm də qanunvericilik aktları qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir; belə aktlar Avropa Şurası hüququnun mənbəyi sayılır. Sözügedən Komissiya Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin rastlaşdığı mürəkkəb siyasi problemləri tənzimləmək üçün hüquqi qərarlar çıxarır. Venesiya Komissiyası, demək olar ki, Avropa Şurasının üzvü olan bütün dövlətləri əhatə edir.

Məlum olduğu kimi, hər bir dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat bu və ya digər dövlətin ərazisində yerləşir. Beynəlxalq təşkilat hansı dövlətin ərazisində yerləşirsə, o, həmin dövlətin hökuməti ilə **beynəlxalq müqavilə** bağlayır. Bağlanan müqavilədə beynəlxalq təşkilatla qəbulədən- hökumət arasındakı münasibətlər tənzimlənir, tərəflərin hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilir. Avropa Şurası Fransanın Strasburq şəhərində yerləşdiyi üçün aralarındakı münasibətləri tənzimləmək məqsədilə Fransa Hökuməti ilə xüsusi saziş bağlamışdır ki, həmin sənəd də Avropa Şurası hüququnun mənbəyidir; burada tərəflərin hüquq və vəzifələri müəyyən edilmişdir. ^

Beləliklə, Avropa Şurası hüququnun **mənbəyi** aşağıdakılardan ibarətdir:

- Avropa Şurasının Nizamnaməsi;
- Avropa Şurasının imtiyaz və immunitetləri haqqında Baş Saziş;
- Avropa Şurası çərçivəsində hazırlanan və qəbul edilən konvensiyalar (Avropa konvensiyaları);
- Avropa Şurası orqanlarının qəbul etdikləri aktlar;
- Avropa Şurasının üçüncü ölkələrlə bağladığı beynəlxalq müqavilələr;
- xüsusi sazişlər.

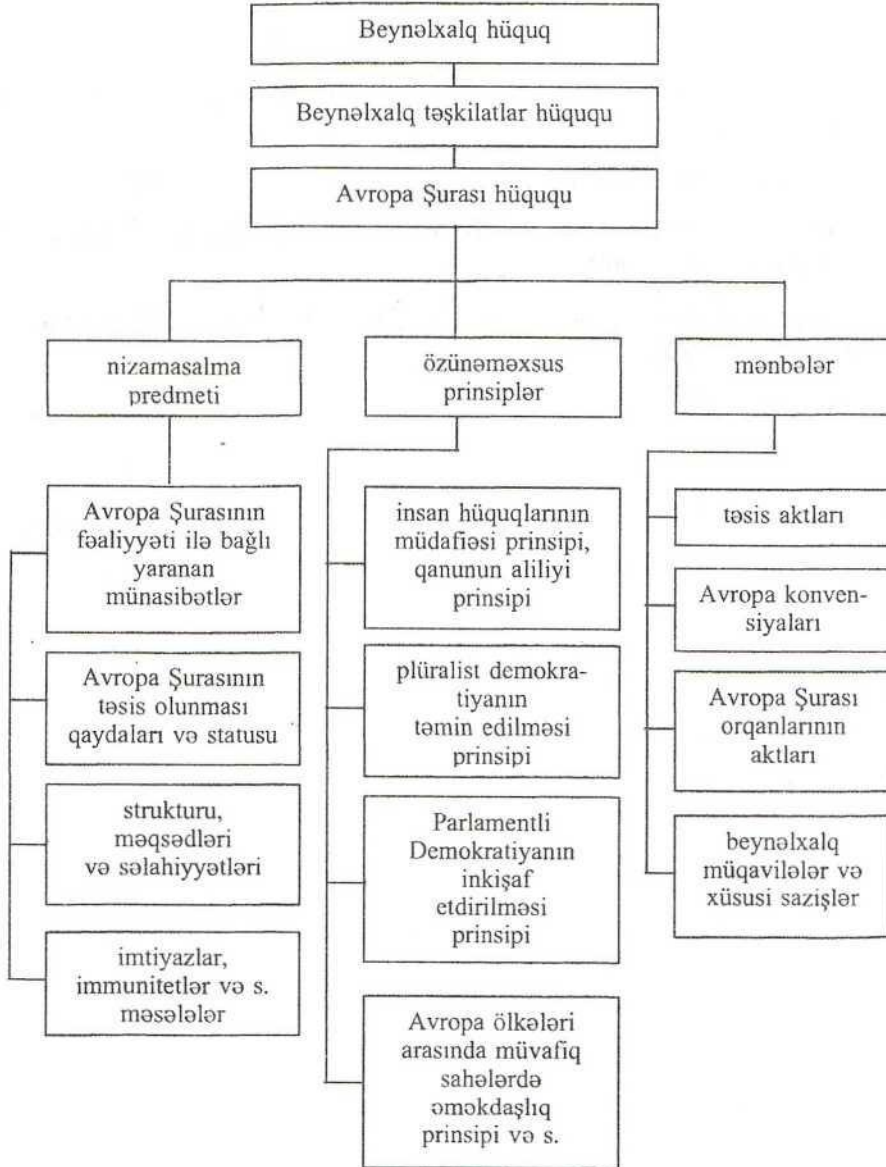
Avropa Şurası hüququ həm də **özünəməxsus prinsiplərə** malikdir; bu prinsiplər onun mahiyyətini və məzmununu müəyyənləşdirir.

Avropa Şurası hüququnun aşağıda göstərilən özünəməxsus xüsusi prinsipləri fərqləndirilir:

- insan hüquqlarının müdafiəsi prinsipi;
- plüralist demokratiyanın təmin edilməsi prinsipi;
- Avropa ölkələrinin bir-birinə yaxınlaşdırılması prinsipi;

parlamentli demokratiyanın genişləndirilməsi, möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi prinsipi;
Avropa ölkələri arasında hüquq, mədəniyyət, təhsil, informasiya, ekologiya və səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq prinsipi;
Avropanın demokratik məkana çevrilməsi prinsipi;
qanunun aliliyi prinsipi;
üzv-dövlətlərin yurisdiksiyasında olan şəxslərin hüquq və əsas azadlıqlardan istifadə etmələrinin təmin olunması prinsipi; milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi prinsipi və s.

I FƏSİL ÜZRƏ SXEM

I FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Avropa Şurası hüququ. Pan-Avropa hüquqi məkanına doğru. Bakı, 2006, 272 s.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013 (fəsil VIII, § 8.1).
3. Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Туз-мухамедов. М., 2007 (гл.25, § 2).
4. Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008 (гл.27, § 2).
5. www.coe.int/www.coe.az

II FƏSİL. AVROPA ŞURASININ YARANMASI, TƏŞKİLATI STRUKTURU VƏ ƏSAS ORQANLARI

2.1. Avropa Şurasının yaranması, tərkibi və məqsədləri

2.1.1. Avropa Şurasının yaranması

XX əsrin ortalarında Londonda 10 Qərbi Avropa ölkəsi (Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, Fransa, İrlandiya, İsveç, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya və Norveç) beynəlxalq regional təşkilatın - Avropa Şu- rasının yaradılması haqqında müvafiq qərar qəbul etdilər. Belə təşkilatın yaradılmasında məqsəd insan hüquq və azadlıqların müdafiə etməkdən, parlamenti! demokratiyam möhkəmləndirməkdən və qanunun (hüququn) aliliyini təmin etməkdən ibarət idi; 1949-cu il mayın 5-də təsisçi- dövlətlər **Avropa Şurasının Nizamnaməsini** qəbul etdilər.' Avropa Şurasının təsis müqaviləsi olan həmin sənəd (Nizamnamə) 1952-ci il sent- yabnn 10-da qüvvəyə mindi. Nizamnamənin Preambula (giriş) hissəsində göstərilir ki, Avropa Şurası daha sıx ittifaq naminə Avropa ölkələrini bir- birləri ilə yaxınlaşdırmaq üçün yaradılır.

Avropa Şurasının yaradılması 1949-cu il may ayının 5-nə təsadüf edir; 1964-cü ildən başlayaraq, «5 may» tarixi hər il «**Avropa günü**» kimi qeyd olunur.

Avropa Şurasının Nizamnaməsi beynəlxalq müqavilədir. Belə ki, sözügedən Nizamnamə müvafiq təsisçi-dövlətlər tərəfindən hazırlanmış, qəbul edilmiş və imzalanmışdır. Əgər hər hansı hüquqi sənəd iki və daha çox dövlət tərəfindən imzalanarsa, o, beynəlxalq müqavilə sayılır.

Avropa Şurasının Nizamnaməsi onun təkcə təsis sənədi (müqaviləsi) hesab edilmir; o, həmçinin Avropa Şurasının həyata keçirdiyi fəalİ3^ətin hüquqi əsası sayılır. Belə ki, Avropa Şurası öz fəaliyyətini müvafiq Nizamnamə əsasında reallaşdırır.

2.1.2. Avropa Şurasının tərkibi

Avropa Şurası beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı sayılmır. O, dövlət- lərarası beynəlxalq təşkilatdır. Avropa Şurası yalnız dövlətlərdən ibarətdir; onlara üzv-dövlətlər deyilir. Üzv-dövlətlər Avropa Şurasının iştirakçıları adlanır.

Avropa Şurası vaxtilə 10 Qərbi Avropa ölkəsi tərəfindən təsis edilsə də (onlara təsisçi-dövlətlər deyilir), hal-hazırda, demək olar ki, bütün Avropa məkanını əhatə edir. Belə ki, Avropa Şurası öz tərkibində Avropanın 47 demokratik dövlətini birləşdirir. Onların 23-ü Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləridir. Avstriya, Azərbaycan, Albaniya, Belçika, Bolqariya, Bosniya və Herseqovina, Makedoniya, Macarıstan, Almaniya, Yunanıstan, Gürcüstan, Danimarka, İrlandiya, İslandiya, İspaniya, İsveçrə, İsveç, İta

liya, Kipr, Latviya, Litva, Malta, Moldova, Norveç, Polşa, Rusiya Federasiyası, Çexiya, Türkiyə, Ukrayna, Fransa və digərləri Avropa Şurasının iştirakçılarıdır, yəni üzvləridir. Göründüyü kimi, Avropa Şurasında üzv qismində Azərbaycan Respublikası da iştirak edir. Respublikamız 2001-ci ildən Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvüdür. Bəzi ölkələr (Ermənistan, Belarus, Bosniya-Hersoqovina) «xüsusi olaraq dəvət edilmişlərdə» kimi statusa malik idilər. Hal-hazırda belə statusu yalnız Belarus Respublikası malikdir ki, indiki vaxtda onun həmin statusdan istifadə etməsi dayandırılmışdır.

Avropa Şurasının üzvü olan dövlətləri **iki əsas qrupa** bölmək olar; ilkin üzvlər, qoşulmuş üzvlər. **İlkin üzvlər** dedikdə Avropa Şurasının Nizamnaməsini imzalamış 10 Qərbi Avropa dövləti başa düşülür. **Qoşulmuş üzvlər** dedikdə isə sonralar Avropa Şurasının tərkibinə daxil olan 37 dövlət başa düşülür. Bunlardan başqa, Avropa Şurasının daha **iki növ üzvü** fərqləndirilir; dəvət olunmuş üzvlər; assosiativ üzvlər. **Dəvət olunmuş üzvlər** Nazirlər Komitəsi tərəfindən dəvət olunan elə Avropa dövlətləridir ki, gələcəkdə onların Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü olması nəzərdə tutulur. Dəvət olunmuş üzvlər Nazirlər Komitəsinin işində iştirak edir. **Assosiativ üzvlərin** qəbul edilməsi Avropa Şurası Nizamnaməsinin 5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Onlar dəvət olunmuş üzvlərdən fərqli olaraq. Parlament Assambleyasının işində iştirak edirlər.

Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərdən aşağıdakılar tələb edilir ki, onlar üzvlük üçün müəyyən olunmuş **şərtlərdir**;

- hər bir üzv-dövlət plüralist demokratiyaya hörmətlə yanaşmalıdır;
- hər bir üzv-dövlət insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmalıdır;
- hər bir üzv-dövlət qanunun aliliyinə hörmətlə yanaşmalıdır.

1949-cu ildə 10 Qərbi Avropa dövləti tərəfindən təsis edilən Avropa Şurası 1989-cu ildə 23, hazırda isə, qeyd etdiyimiz kimi, 47 üzv-dövləti birləşdirir. Bundan sonra da onun tərkibinə digər Avropa dövlətlərinin daxil olması istisna edilmir. Lakin Avropa Şurasına qəbul ediləcək yeni dövlətlər üzvlük haqqında yuxarıda göstərdiyimiz şərtlərə cavab verməlidir.

Bütün qitədə demokratiyanı, insan hüquqlarını və qanunun aliliyini dəstəkləyən Avropa Şurasının mənzil-qərarگاهی Fransanın Strasburq şəhərində yerləşir. Bu şəhər həm də onun hüquqi ünvanıdır.

2.1.3. Avropa Şurasının məqsədləri

Beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar müəyyən məqsədlər üçün yaradılır. Başqa sözlə, istənilən beynəlxalq təşkilat təsis edilərkən onun qarşısına müəyyən məqsədlər qoyulur. Məhz qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bu sözləri Avropa Şurası haqqında da söyləmək olar. Bəs, Avropa Şurasının məqsədləri nədən ibarətdir?

Hər bir beynəlxalq təşkilatın məqsədləri onun nizamnaməsində göstərilir. Avropa Şurasının da məqsədləri onun Nizamnaməsində təsbit edilmişdir. Avropa Şurası Nizamnaməsinin 1-ci və digər maddələrindən müəyyənləşdirmək mümkün olur ki, Avropa Şurası hansı məqsədləri güdür. Həmin maddələri təhlil etməklə beynəlxalq hüquq üzrə mütəxəssis alimlər Avropa Şurasının hədəflərinin nədən ibarət olması sualına cavab vermişlər.' Belə ki, Avropa Şurasının aşağıdakı **məqsədləri** vardır:

- Avropa dövlətləri arasında daha sıx əlaqəni təmin etmək;
- Avropam demokratik məkana çevirmək;
- insan haqlarını (hüquq və azadlıqlarını) müdafiə etmək;
- plüralist demokratiyanı təmin etmək;
- sosial problemlərin birgə həllini axtarıb tapmaq;
- Avropanın yeni demokratik dövlətlərlə siyasi partnyorluğunu (tərəfdaşlığı) inkişaf etdirmək;
- siyasi, qanunvericilik və konstitusion islahatların həyata keçirilməsində Şərqi və Mərkəzi Avropa dövlətlərinə kömək etmək;
- Avropanın mədəni sahədə orijinallığının inkişafına yardım etmək;
- Avropa Şurasının digər Avropa ölkələri ilə fəaliyyətini əlaqələndirmək;
- qanunun (hüququn) aliliyini təmin etmək;
- parlamentli demokratiyanı möhkəmləndirmək;
- terrorizm, korrupsiya, insan alveri, uşaqlara qarşı zorakılıq, kibercinayət-karhıq, bioetika, narkomaniya və digər problemlərin birgə həllini tapmaq.

Qarşıya qoyulan bu kimi məqsədlərə nail olmaq üçün Avropa Şurası fəaliyyət göstərir, beynəlxalq hüquqlar əldə edir və beynəlxalq vəzifələr daşıyır. Buna görə də Avropa Şurası **məqsədli beynəlxalq hüquq subyektiyinə** malikdir. Odur ki, Avropa Şurasının beynəlxalq hüquq sub- yektiyi **məhdud (xüsusi) xarakter** daşıyır. Belə ki, o, istənilən beynəlxalq hüquq və vəzifənin daşıyıcısı ola bilməz.

Şübhəsiz, Avropa Şurasının öz məqsədlərinə nail olması üçün müvafiq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi tələb edilir. Həyata keçirilən əməkdaşlıq isə konvensiya, protokol və sazişlərin bağlanması, eləcə də onların realizə edilməsini nəzərdə tutur. Bağlanmış konvensiya, protokol və sazişlərin sayı təxminən 200-dür; onlar insan hüquq və azadlıqlarına, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, sosial təminat, idman və digər məsələlərə həsr olunmuşdur.^

Avropa Şurası öz qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyət göstərir. Göstərilən bu fəaliyyət müdafiə məsələləri istisna olmaqla, Avropa cəmiyyətinin həyatına aid olan bütün sahələri əhatə edir. Hə-

' *Məsələn, hax:* Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, **С.327**.

min sahələrə aşağıdakılar daxildir: insan haqları, hüquqi əməkdaşlıq, sosial-iqtisadi məsələlər, gənclər problemi, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, tarixi abidələrin qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi, kütləvi informasiya vasitələri, yerli və regional strukturların fəaliyyəti.'

2.1.4. Avropa Şurasının statusu

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatı səhifələrində Avropa Şurası hökumətlər- arası siyasi təşkilat kimi xarakterizə olunur." Bəzi müəlliflər göstərirlər ki, Avropa Şurası beynəlxalq humanitar təşkilatdır.^

Özünün Nizamnaməsinin Preambulasma uyğun olaraq, Avropa Şurası beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat hesab edilir; o, həm də regional beynəlxalq təşkilatdır. Belə ki, Avropa Şurası, qeyd etdiyimiz kimi, Avropa qitəsinin 47 dövlətini birləşdirir; onlar Avropa bölgəsinə (regionuna) aid olan dövlətlərdir.

Beləliklə, Avropa Şurası **regional beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatdır**. Regional beynəlxalq dövlətlərarası təşkilat qismində, o, beynəlxalq hüququn subyekti statusuna malikdir. Beynəlxalq hüququn subyekti isə beynəlxalq münasibətlərdə hüquq və vəzifələrin müstəqil daşıyıcısıdır; o, beynəlxalq münasibətlərin elə bir iştirakçısıdır ki, beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilən müvafiq hüquqlara malik olur və vəzifələr daşıyır.

Beynəlxalq hüququn subyekti kimi Avropa Şurası aşağıdakılarla münasibətə daxil olur:

- üzv-dövlətlər;
- beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlar.

2.2. Avropa Şurasının orqanları

2.2.1. Nazirlər Komitəsi

Avropa Şurasının fəaliyyəti onun öz orqanlanm vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bunlar onun **əsas və başlıca orqanları** sayılır:

- Nazirlər Komitəsi;
- Parlament Assambleyası;
- Sahəvi Nazirlər Müşavirəsi;
- Katiblik.

Göstərilən orqanlar Avropa Şurasının gördüyü işə və onun fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Buna görə də onlar Avropa Şurasının **rəhbər orqanları** kimi tanınır. Sistem halında birləşən həmin orqanların səlahiyyəti və fəaliyyət qaydası Avropa Şurasının Nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

' Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 290.

^ Международное право. Учебник. Особенная часть / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с. 337.

Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекашев. М., 2009, с. 317.

Nazirlər Komitəsi Avropa Şurasının **ali orqanıdır**. O, üzv-dövlətlərin xarici işlər nazirlərindən ibarətdir. Nazirlər Komitəsinin hökumətin digər üzvlərindən də təşkil olunması mümkündür. Beləliklə, Nazirlər Komitəsi elə bir orqandır ki, onun tərkibinə üzv-dövlətlərin xarici işlər nazirləri və ya digər hökumət üzvləri daxildir. Bir sıra dövlətlər (ABŞ, Kanada, Meksika və Yaponiya) Nazirlər Komitəsində müşahidəçi statusu ilə iştirak edir. Onların Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü ola bilmələri qeyri- mümkündür. Belə ki, Avropa Şurasının üzvü yalnız Avropa dövlətləri ola bilər.

Nazirlər Komitəsi **iclas** formasında fəaliyyət göstərir. Nazirlər səviyyəsində ildə, adətən, iki dəfə iclas keçirilir. Bununla yanaşı, həm də hər ay daimi nümayəndələr səviyyəsində görüşlər keçirilir. İclaslarda Nazirlər Komitəsinin səlahiyyətinə aid edilən məsələlərə baxılır. Baxılan hər bir məsələ haqqında Nazirlər Komitəsi tərəfindən müvafiq qərar qəbul edilir. Qəbul edilən qərarlar **tövsiyə** formasında olur ki, onlar da üzv- dövlətlərin hökumətlərinə göndərilir; qərar həm də **konvensiya** formasında ola bilər ki, bu halda, o, ratifikasiya edilir. Nazirlər Komitəsinin müəyyən məsələlərə dair qəbul etdiyi qərarlar məcburi xarakterə malik olur.

Nazirlər Komitəsi aşağıdakı **işləri** həyata keçirir:

- Avropa Şurasının iş proqramını (planını), yəni fəaliyyət proqramını hazırlayır və müəyyən edir;
- Avropa Şurasının büdcəsini qəbul edir;
- Parlament Assambleyasının tövsiyələrini bəyənilir və s.

Nazirlər Komitəsi Parlament Assambleyasının tövsiyəsi və ya öz təşəbbüsü ilə elə tədbirlərə baxır ki, həmin tədbirlər bu istiqamətlərə yönəlir: Avropa Şurasının məqsədlərinə nail olunması, müvafiq konvensiya və sazişlərin bağlanması, hər hansı konkret məsələ barədə hökumətlər tərəfindən vahid siyasətin həyata keçirilməsi və s.

Nazirlər Komitəsi baxdığı hər bir məsələ haqqında müvafiq rəy verir. Verilmiş rəylər barədə Baş Katib Avropa Şurasının üzvlərinə məlumat çatdırır.

Göründüyü kimi. Nazirlər Komitəsi icra fəaliyyətini həyata keçirir, idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir. Buna görə də, o, **icra orqan** sayılır.'

2.2.2. Parlament Assambleyası

Parlament Assambleyası əvvəllər «Məşvərətçi Assambleya» adlanırdı. Buna görə də Avropa Şurasının bu orqanına həm də Məşvərətçi Assambleya deyilirdi; 1974-cü ildən isə həmin orqan **Parlament Assambleyası** adlanır.

' Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.224.

Parlament Assambleyası **məşvərətçi orqan** sayılır; o, qanunvericilik səlahiyyətinə malik deyildir. Buna görə də Parlament Assambleyası qanunvericilik orqanı sayılmır; bu orqan öz fəaliyyətində Nazirlər Komitəsinə müvafiq tövsiyələr verir.

Parlament Assambleyası **nümayəndəli orqandır**. Belə ki, o, tərkibcə Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Nümayəndələr üzv-dövlətlərin parlamentlərinin tərkibindən seçilir və ya parlament üzvləri sırasından təyin edilir. Seçilmə və ya təyinat olma üzv- dövlətlərin müəyyənləşdirdiyi prosedur əsasında həyata keçirilir. Nümayəndələr öz ölkələrinin ayrı-ayrı müxtəlif siyasi dairələrini (qruplarını), o cümlədən müxalifət partiyalarını təmsil edirlər. İsrail Parlament Assambleyasının işində müşahidəçi statusu ilə iştirak edir.

Üzv-dövlətlərin nümayəndələri Parlament Assambleyasında bərabər sayda təmsil olunmamışdır; bu qayda Nizamnamə ilə müəyyən edilmişdir. Üzv-dövlətin əhalisinin sayından asılı olaraq, hər bir üzv-dövlətdən seçilən və ya təyin olunan nümayəndələrin sayı (2-dən 18-ə kimi) müəyyənləşdirilir: **18 nümayəndə** - Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Rusiya, **12 nümayəndə** - İspaniya, Türkiyə, Ukrayna, **7 nümayəndə** - Yunanıstan, Belçika və digər dövlətlər, **6 nümayəndə** - Avstriya, Bolqarıstan və digər dövlətlər, **5, 4, 3 və 2 nümayəndə** - qalan dövlətlər. Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında Azərbaycan Respublikası 6 nümayəndə ilə təmsil olunur.*

Parlament Assambleyası bütövlükdə 47 üzv-dövlətin nümayəndələrindən ibarətdir (cəmi 318 nümayəndə); nümayəndələr üzv-dövlətlərin milli parlamentlərinin deputatlarıdır. Bu orqanın tərkibində müvafiq Şura fəaliyyət göstərir. Şura sədr və onun 17 müavinindən ibarətdir. Sədr (Parlament Assambleyasının sədri) seçkiləri hər il keçirilir.

Parlament Assambleyası **iclas** formasında fəaliyyət göstərir. O, üç ildən bir özünün plenar (geniş) iclasını keçirir. Geniş iclaslarda müxtəlif məsələlər müzakirə edilir. Müzakirə olunan məsələlər barədə **tövsiyə** formasında müvafiq qərarlar (sənədlər) qəbul olunur ki, həmin qərarlar Nazirlər Komitəsi, milli hökumətlər və parlamentlər üçün vacib olan göstərişləri ifadə edir. Qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Sessiya Parlament Assambleyasının əsas fəaliyyət formasıdır; ildə dörd sessiya keçirilir.

Parlament Assambleyası **konfranslar, kollokviumlar və açıq parlament dirləmələri** təşkil edir. O, insan hüquqları üzrə Avropa Şurasının Komissarını seçir; bu post Nazirlər Komitəsinin Qətnaməsinə uyğun olaraq, 1999-cu ildə təsis edilmişdir. Komissar qeyri-məhkəmə postudur; onun əsas funksiyası insan hüquqları sahəsində informasiya fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Komissar 6 il müddətinə üç namizəd sırasından seçilir; namizədləri Nazirlər Komitəsi müəyyənləşdirir. Namizədlər insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində tanınmış şəxslər olmalıdır; on

* URL: <http://www.wikipedia.org>

lar həm də Avropa Şurasının mənəvi dəyərlərinə cavab verməlidir. Namizədlər həmçinin yüksək şəxsi nüfuzla, qüsursuz reputasiyaya malik olmalıdırlar.

2.2.3. Sahəvi Nazirlər Müşavirəsi

Qeyd etməliyik ki, Avropa Şurası sahəvi nazirlərin - ədliyyə, ekologiya, mədəniyyət və digər nazirlərin müşavirəsini keçirir; ona **Sahəvi Nazirlər Müşavirəsi** deyilir.

Bu orqan ədəbiyyat səhifələrində həm də Avropa Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresi adlanır. Nazirlər Komitəsinin müvafiq Qətnaməsinə uyğun olaraq, həmin orqan 1994-cü ildə yaradılmışdır.

Konqres **məşvərətçi orqandır**. O, yerli və regional hakimiyyətləri təmsil edir. Konqres **iki palatadan** ibarətdir: palatalardan biri (yerli hakimiyyət orqanları/palatası) yerli, digəri (regionlar palatası) isə regional hakimiyyət orqanlarının mənafeyini müdafiə edir.

Konqresin tərkibinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, o, 318 nəfər tamhüquqlu nümayəndədən və 318 nəfər müavinlərdən ibarətdir; onlar ildə bir dəfə Strasburq şəhərində toplanır. Nümayəndələr ərazi qurumlarından Parlament Assambleyası üçün müəyyən edilmiş kvota əsasında seçilir.

Konqres öz işini hər iki palata (həm yerli hakimiyyət orqanları, həm də regionlar palatası) vasitəsi ilə həyata keçirir. Buna görə də **palatalar** konqresin əsas fəaliyyət formasıdır.

2.2.4. Katiblik

Qeyd etmək lazımdır ki, **Katiblik** Avropa Şurasının **inzibati orqanı** sayılır; o, öz tərkibində 1200 əməkdaşı birləşdirir. Bu orqan həm də Beynəlxalq Katiblik adlanır; onun başlıca işi Avropa Şurasının əsas orqanlarının fəaliyyətinə yardım etməkdən ibarətdir.[^]

Katibliyə **Baş katib** (Avropa Şurasının Baş Katibi) başçılıq edir. Baş katib Parlament Assambleyası tərəfindən 5 il müddətinə seçilir. O, nəinki, Katibliyə, həmçinin Avropa Şurasının 1800 nəfərlik işçi heyətinə rəhbərlik edir.

Baş Katibə onun müavinləri tərəfindən yardım edilir. Baş Katibin müavinləri Nazirlər Komitəsinin tövsiyəsi ilə Parlament Assambleyası tərəfindən təyin edilir. Katibliyin digər əməkdaşları isə Baş Katib tərəfindən təyin olunur. Deməli, Katiblik Baş Katibdən, onun müavinlərindən və xeyli sayda əməkdaşlardan (işçi heyətdən) ibarətdir.

URL:<http://www.wikipedia.org>

' URL:<http://www.e-news.com.ua>

2.3. Avropa konvensiyaları

2.3.1. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası Avropa İttifaqı üçün prioritet əhəmiyyətə malik olan sənəddir. Bu sənəd Avropa İttifaqında insan hüquqlarının tənzimlənməsinin əsas mənbəyi sayılır. Avropa İttifaqı Məhkəməsi həmin Konvensiyanın böyük rol oynamasını göstərmişdir. O, qeyd etmişdir ki, bu Konvensiya Avropa İttifaqında şəxsiyyətin əsas hüquq və azadlıqlarının başlıca mənbəyi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası barədə deyilən bu sözlər Avropa İttifaqına dair Müqavilədə öz əksini tapmışdır. Həmin Müqavilədə nəzərdə tutulur ki, Avropa İttifaqı sözügedən Konvensiya ilə təmin olunan insan hüquqlarına əməl etməlidir. Avropa İttifaqının əsas insan hüquqlarının kobud və daim pozan üzv-dövlətlərə sanksiyalar tətbiq etmək hüququ vardır. Misal üçün, belə dövlətlər əsas insan hüquqlarını pozduqlarına görə İttifaqın institutlarında bəzi hüquqlardan (rəhbərlik, səsvermə hüququndan və digər hüquqlardan) istifadə etmək imkanından məhrum edilir və s.

Konvensiya 1950-ci il 4 noyabr tarixdə Roma şəhərində imzalanmış, 1953-cü il sentyabrın 3-də isə qüvvəyə minmişdir. Avropa Şurasının iştirakçısı olan bütün üzv-dövlətlər Konvensiyaya qoşulmuşlar. Belə ki, Avropa Şurasının üzvü olan bütün dövlətlərin Konvensiyaya qoşulmaları mütləqdir.

Konvensiya, ilk növbədə, insan hüquq və azadlıqlarını təsbit edir; iştirakçı-dövlətlər onları tanımalı, təmin etməli, qorunmalı, habelə həmin hüquq və azadlıqlara əməl etməlidirlər. Digər tərəfdən, Konvensiya əsas insan hüquqlarının müdafiə olunmasının xüsusi mexanizmini yaratmışdır.

Konvensiya əsasında Avropa İnsan Hüquqların Məhkəməsi yaradılmışdır ki, o, insan hüquq və azadlıqlarını həm real, həm də effektiv müdafiə olunmasını təmin edir. Əgər dövlət (daha doğrusu, dövlətin özü deyil, onun hər hansı orqanı, idarəsi və ya vəzifəli şəxsi) insan hüquq və azadlıqlarını pozarsa, istənilən şəxs və ya qeyri-dövlət təşkilatı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət edə bilər.

İnsan hüquq və azadlıqlarına təkə Konvensiya təminat vermir; onlar həm də Konvensiyaya əlavə olunan müvafiq protokollar tərəfindən təmin edilir; söhbət 15 protokoldan gedir.[^]

Konvensiyada təsbit edilən hüquq və azadlıqlara aşağıdakılar aiddir:

- yaşamaq hüququ;

Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, s.343.

' Bu sənədlər barədə ətraflı bax: Hüquq mühafizə orqanı əməkdaşının insan hüquqlarına dair məlumat kitabı / F.M.Ələsgərovun rəhbərliyi ilə. Bakı, 2009, s. 132-207; URL:<http://www.europecourt.eu>

- ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ;
- könləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması;
- şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ;
- fikir, vicdan və din azadlığı;
- ayn-seçkiliyin qadağan olunması;
- azadlıq və toxunulmazlıq hüququ;
- hüquqlardan sui-istifadənin qadağan olunması;
- yığıncaqlar və birləşmək azadlığı;
- səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ və s.

Sözgedən Konvensiya Avropa konvensiyaları arasında vacib yer tutur. O, Avropa Şurasının insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qəbul etdiyi əsas aktlardan biri sayılır. Təbii ki, Konvensiya Avropa Şurasının fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.'

2.3.2, Avropa Sosial Xartiyası

Avropa Sosial Xartiyası Avropa konvensiyalarından biri hesab edilir. O, Avropa Şurasının insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qəbul etdiyi əsas aktlardan digəri (ikincisi) sayılır. Bundan əvvəlki mövzuda qeyd etdiyiniz kimi, Avropa Şurasının həmin sahədə qəbul etdiyi əsas aktlar sırasına, ilk növbədə, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası daxildir. Avropa Sosial Xartiyası bu Konvensiyadan sonra insan hüquqlarının müdafiəsində ən vacib rol oynayır; o da, göstərilən 1950-ci il Avropa Konvensiyası kimi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir.

Avropa Sosial Xartiyası 18 oktyabr 1961-ci il tarixdə İtaliyanın Turin şəhərində qəbul edilmiş, 1965-ci il oktyabrın 26-da qüvvəyə minmişdir; 1996-cı il may ayının 3-də Xartiyaya yenidən baxılmışdır. Bunun nəticəsində, o, müasir (təkmilləşdirilmiş) redaksiyada qəbul edilmiş və 1 iyul 1999-cu il tarixdə qüvvəyə minmişdir.'

Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin böyük əksəriyyəti sözgedən Xartiyanın iştirakçısıdır. Xartiyada Avropa ittifaqının üzvü olan bütün dövlətlər iştirak edirlər. 2009-cu ilin məlumatlarına görə, Xartiya Avropa Şurasının üzvü olan bütün dövlətlər (47 dövlət) tərəfindən imzalanmışdır; onu 40 dövlət ratifikasiya etmişdir. Xartiyanı imzalayan və ratifikasiya edən dövlətlər arasında Azərbaycan Respublikası da vardır. Azərbaycan Respublikası ərazisində müasir (təkmilləşdirilmiş) redaksiyada olan Xartiya qüvvədədir (18.10.2001-ci il).'^

Xartiyanı ratifikasiya edən dövlətlərin çoxu (25 dövlət) öz üzərinə 1996-cı il Xartiyası (təkmilləşdirilmiş Xartiya) üzrə öhdəlik götürmüşdür;

' Konvensiyanın mətni üçün bax: <http://book.coe.int> ^ Ətraflı bax: Əliyev Ə.İ.

İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı. 2013, s.346-347.

' URL:<http://www.trend.az>

qalan 15 dövlətdə isə 1961-ci il Xartiyası (1961-ci il redaksiyasında olan Xartiya) qüvvədədir.

Qeyd etməliyik ki, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Roma Konvensiyası Avropa hüququnun mənbəyi sayılır. Avropa Sosial Xartiyasına gəldikdə, demək lazımdır ki, o, bütövlükdə Avropa hüququnun mənbələri sisteminə daxil edilmir. Buna baxmayaraq, Xartiyanın proqram xarakterli müddəalan Avropa İttifaqının əmək və sosial hüququ kimi sahələrinin inkişafı üçün vacib əhəmiyyətə malikdir. Əvvəlki mövzulardan birində (§ 1.1.1.) qeyd etdiyimiz kimi, Avropa İttifaqının fəaliyyətinə dair Müqavilənin 136-cı maddəsində ifadə olunan göstərişə görə, həm Avropa İttifaqı, həm də üzv-dövlətlər özlərinin sosial siyasətini həyata keçirən zaman Avropa Sosial Xartiyasında təsbit olunan əsas sosial hüquqları nəzərə almalıdırlar.

1996-cı il redaksiyasında olan Xartiya öz strukturuна görə Preambula, altı hissə və Əlavədən ibarətdir; Əlavə Xartiyanın tərkib hissəsidir. II hissə Xartiyanın strukturunda əsas sayılır; 31 maddədən ibarət olan həmin hissə sosial sahədə aşağıda göstərilən konkret hüquqları (konkret sosial hüquqlar) təsbit edir ki, həmin hüquqlardan hamı və hər kəs, yaxud da ayrı-ayrı kateqoriya şəxslər (müzdlu işçilər, əməkçi miqranlar, qadınlar, uşaqlar, yaşlı şəxslər və s.) yararlanırlar:

- əmək hüququ (Xartiyanın 1-ci maddəsi);
- birləşmək hüququ (işçi və sahibkarları həmkarlar ittifaqları yaratmaq, öz iqtisadi-sosial maraqlarının müdafiə etmək üçün digər təşkilatlar təsis etmək imkanı ilə təmin edən həmin hüquq Xartiyanın 5- ci maddəsində təsbit edilmişdir);
- işçilər və işəgötürənlər arasında kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ (Xartiyanın 6-cı maddəsi);
- uşaq və yeniyetmələrin iş yerlərində özlərini müdafiə etmək hüququ (Xartiyanın 7-ci maddəsi);
- sosial təminat hüququ (Xartiyanın 12-ci maddəsi);
- sosial və tibbi yardım hüququ (Xartiyanın 13-cü maddəsi);
- ailənin sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiə hüququ (Xartiyanın 16-cı maddəsi);
- əməkçi miqranlarla və onların ailələrini müdafiə hüququ (Xartiyanın 19-cu maddəsi).

Sadalanan hüquqlar daha vacib və əsas hüquqlar sayılır; bu hüquqları nəzərdə tutan və onları təsbit edən maddələr isə əsas maddələr hesab olunur. İştirakçı-dövlətlər onlardan ən azı altısını qəbul etməlidirlər.

Xartiyanın digər maddələri əlavə maddələr sayılır. Bu maddələr də Xartiyanın II hissəsində nəzərdə tutulmuşdur. Əlavə maddələrdə də ayrı-ayrı hüquqlar təsbit olunmuşdur ki, həmin hüquqlar barəsində iştirakçı- dövlətlər üçün daha sərbəst rejim müəyyən edilmişdir.

Əlavə maddələrə iştirakçı-dövlətlərin qoşulması məcburi deyildir. Buna görə də, onlar əlavə maddələrə qoşula da, qoşulmaya da bilərlər.

Əlavə maddələrdə aşağıdakı hüquqlar nəzərdə tutulmuşdur;

- ədalətli əmək şəraiti hüququ (Xartiyanın 2-ci maddəsi);
- təhlükəsiz və sağlam əmək şəraiti hüququ (Xartiyanın 3-cü maddəsi);
- ədalətli əməkhaqqı almaq hüququ (Xartiyanın 4-cü maddəsi);
- işləyən qadmların analığının qorunması hüququ (Xartiyanın 9-cu maddəsi);
- peşə yönümü hüququ (Xartiyanın 8-ci maddəsi);
- peşə təhsili hüququ (Xartiyanın 10-cu maddəsi);
- sağlamlığın qorunması hüququ (Xartiyanın 11-ci maddəsi);
- sosial xidmət hüququ (Xartiyanın 14-cü maddəsi);
- əmək qabiliyyəti olmayım şəxslərin müstəqil olmaq, sosial inteqrasiya və ictimai həyatda iştirak etmək hüququ (Xartiyanın 15-ci maddəsi);
- uşaq və gənclərin sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiə hüququ (Xartiyanın 17-ci maddəsi);
- gəlir gətirən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququ (Xartiyanın 18-ci maddəsi);
- iş yerində informasiya almaq və məşvərət hüququ (Xartiyamn 21-ci maddəsi);
- yaşlı şəxslərin sosial müdafiə hüququ (Xartiyanın 23-cü maddəsi);
- işdən azad olunarkən müdafiə hüququ (Xartiyanın 24-cü maddəsi);
- işəgötürənin ödəmə qabilij^əti olmadıqda işçilərin öz tələblərini müdafiə etmək hüququ (Xartiyanın 25-ci maddəsi);
- iş vaxtı işçilərin öz ləyaqətini müdafiə etmək hüququ (Xartiyanın 26-cı maddəsi);
- digər hüquqlar.

Avropa Sosial Xartiyası (1961-ci il) özündə **üç protokolu** birləşdirir. Bunlardan biri 5 may 1988-ci il tarixli Əlavə Protokoldur; 1992-ci ildə qüvvəyə minən həmin Protokol bir sıra yeni hüquqlar təsbit edir. İkinci Protokol dəyişikliklər haqqında 21 oktyabr 1991-ci il tarixli Protokoldur. Bu Protokol nəzarət prosedurunun dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Üçüncüsü isə 9 noyabr 1995-ci il tarixli Əlavə Protokoldur; 1 iyun 1998- ci ildə qüvvəyə minən həmin Protokol kollektiv şikayət verilməsi prosedurunun müəyyən edir.

2.3.3. Digər konvensiyalar

Ekstradisiya haqqında Avropa Konvensiyası Avropa Şurası hüququnun mənbələri sırasına aiddir. Konvensiya 13 dekabr 1957-ci ildə imza

lanmış və 1960-cı il aprelin 18-də qüvvəyə minmişdir.' Konvensiyaya görə, iştirakçı-dövlətlər barəsində məhkəmə araşdırması aparılan, yəni məhkəməyə cəlb olunmuş aşağıdakı şəxsləri səlahiyyətli orqanların müraciəti əsasında bir-birinə verməlidirlər:

- hər hansı hüquq pozuntusu törədən şəxsləri;
- axtarışda olan, yəni barəsində axtarış elan olunmuş şəxsləri (məhkəmə hökmünü icra etmək üçün);
- tutulan şəxsləri (tutulma aktını həyata keçirmək üçün).

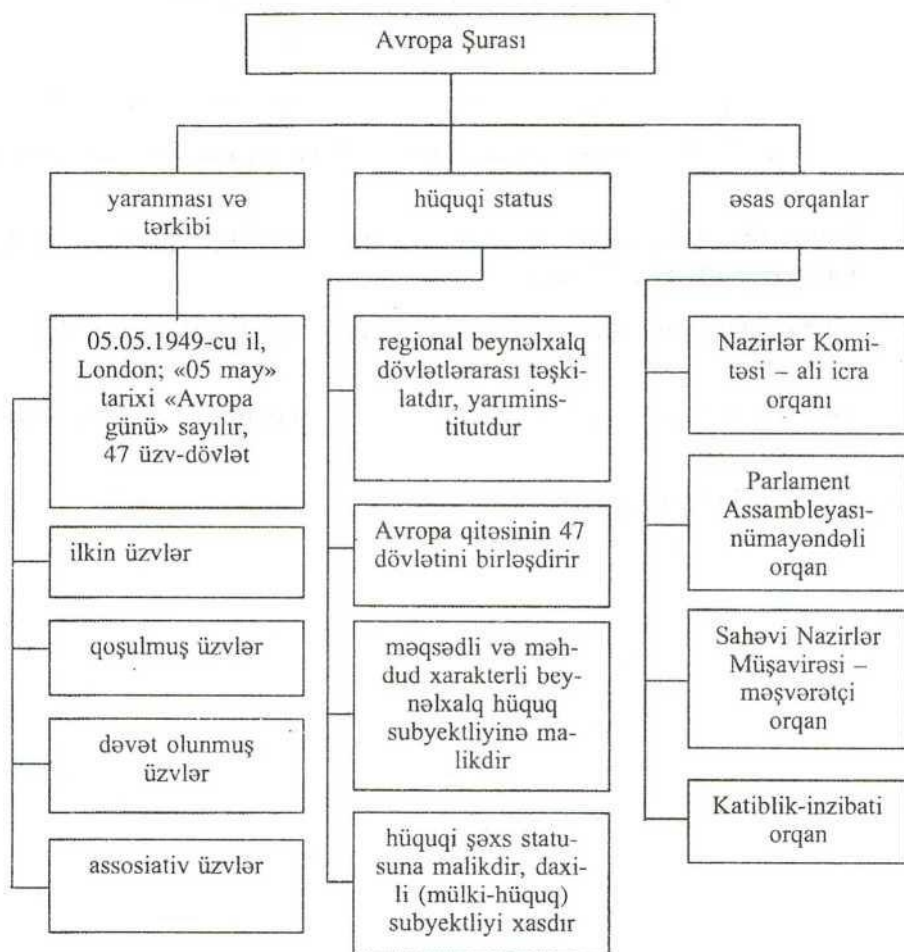
İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyası (1987-ci il)" Avropa Şurası hüququnda vacib akt sayılır. Həmin akt müəyyən edir ki, heç kəs işgəncəyə, habelə insan ləyaqətini alçaldan cəzaya məruz qala bilməz; Konvensiya həm də şəxslərlə qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar olunmasını qadağan edir. Konvensiya əsasında xüsusi Komitə yaradılmışdır. Həmin Komitə işgəncənin, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar olunmasının və ya cəza verilmənin qarşısını almaqla məşğul olur.

Sözügedən Konvensiya İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi' haqqında Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsində ifadə olunan müddəalan yerinə yetirmək üçün qəbul edilmişdir. Həmin maddədə deyilir ki, heç kəs işgəncələrə və ya qeyri-insani, yaxud insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Konvensiya 26 noyabr 1987- ci il tarixdə qəbul edilmişdir.

' URL:<http://www.conventions.coe.int> ■

URL:<http://www.wikipedia.org>

II FƏSİL ÜZRƏ SXEM

II FƏSİL UZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2013 (fəsil VIII, § 8.1).
2. Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006 (гл. 16, §5).
3. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тинунов. М.,2010(гл.13, §8).
4. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011 (гл.9, § 9).
5. Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с. 224-227.
6. www.coe.intywww.coe.az

III BOLMƏ

ATƏT HÜQUQU

I FƏSİL. ATƏT HÜQUQU HAQQINDA ÜMUMİ MÜDDƏALAR

1.1. ATƏT hüququnun anlayışı, predmeti və mənbələri

1.1.1. ATƏT hüququ anlayışı

ATƏT regional beynəlxalq təşkilatlardan biri olan **Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının** qısaldılmış adıdır, abreviaturasıdır. Deməli, ATƏT hüququ özündə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına aid müvafiq hüquq normalarını ehtiva edir.

ATƏT, qeyd etməliyik ki, BMT Nizamnaməsinin «Regional sazişlən» adlı xüsusi VIII fəslə kontekstində yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. Həmin fəsildə regional təhlükəsizlik təşkilatlarının yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə dair müvafiq şərtlər nəzərdə tutulmuşdur. Belə təşkilatların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə cavab verməlidir; onlar ayn-ayn regionlarda sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılmasında vacib rol oynayırlar. ATƏT məhz belə təşkilatlardan biri hesab edilir. O, regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsində mühüm xidmətləri olan beynəlxalq təşkilatdır.

ATƏT-in fəaliyyəti təkcə təhlükəsizlik məsələləri ilə məhdudlaşmır. Başqa sözlə, ATƏT yalnız təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olmur. Belə ki, regional beynəlxalq təşkilat öz qarşısına qoyduğu məqsədləri təhlükəsizlik məsələləri ilə məhdudlaşdırmır; onlann fəaliyyəti özlərinin tərkibinə daxil olan üzv-dövlətlər arasında həyata keçirilən əməkdaşlığın digər sahələrini də əhatə edir.

ATƏT-in yaradılması hüquq normaları ilə tənzimlənən və nizamə salınan mürəkkəb proses olmuşdur. Məlum məsələdir ki, ATƏT yaradılarkən, o, öz qarşısına müəyyən məqsədlər qoymuşdur; qarşıya qoyulan məqsədlər isə müvafiq hüquq normalannda göstərilmişdir. Digər tərəfdən, ATƏT təşkilati struktura malik olan qurumdur; onun təşkilati strukturu müvafiq hüquq normalan ilə müəyyən edilir. Bunlardan əlavə, ATƏT özünəməxsus funksiyalar yerinə yetirir, bu və ya digər səlahiyyəti həyata keçirir; onun funksiya və səlahiyyətləri də müvafiq hüquq normalan ilə tənzimlənilir. Nəhayət, ATƏT praktiki fəaliyyətlə məşğul olan qurumdur; onun həyata keçirdiyi praktiki fəaliyyət də müəyyən hüquq normalarının vasitəsi ilə nizamə salınır. Bütövlükdə, həmin normalann məcmusu ATƏT hüququ adlanır.

Beləliklə, **ATƏT hüququ** dedikdə ATƏT-in yaradılması, onun məqsədləri, təşkilati strukturu, funksiyaları, səlahiyyətləri və həyata keçirdiyi praktiki fəaliyyətlə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalannın sistemi başa düşülür.

1.1.2. ATƏT hüququ və Avropa hüququnun qarşılıqlı əlaqəsi

ATƏT hüququ Avropa hüququnun tərkib hissəsi sayılmır; onlar ayrıca mövcud olan hüquqi qurumlardır. Bu onunla izah edilir ki, ATƏT və Avropa İttifaqı ayn-ayn qurumlar olub, bir-birindən fərqlənir. ATƏT beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatdır. Avropa İttifaqı isə beynəlxalq dövlətlə- rarası inteqrasiya birliyi sayılır. Bəzi müəlliflər Avropa İttifaqını «sui ge- neris» (xüsusi növ) beynəlxalq dövlətlərarası təşkilat hesab edirlər.'

Lakin, ayn-ayn qurumlar olmasına baxmayaraq, ATƏT hüququ ilə Avropa hüququ arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, demək lazımdır ki, ATƏT özündə bütün Avropa dövlətlərini birləşdirir. Avropa İttifaqının tərkibinə daxil olan dövlətlərin hamısı, demək olar ki, ATƏT-in üzvüdürlər.^ Digər tərəfdən, ATƏT elə bir siyasi proses nəticəsində yaranmışdır ki, bu proses Ümumavropa təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması məqsədini güdmüşdür; o, Ümumavropa təşkilatı sayılır. ATƏT bir neçə vacib istiqamətdə fəaliyyət göstərir ki, Avropa ölkələrinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və onları arasında iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi bu istiqamətlərdən biri hesab edilir. Avropa İttifaqı çərçivəsində də həm təhlükəsizlik siyasəti, həm də iqtisadi inteqrasiya (bu, iqtisadi əməkdaşlığın formasıdır) həyata keçirilir.

Digər tərəfdən, ATƏT-in təsis aktları sayılan iki sənəd Avropa miqyasında insan hüquqlarına əməl olunmasının təmin edilməsində vacib rol oynamışdır. Söhbət Helsinki Yekun Aktından (1975-ci il) və Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasından (1990-cı il) gedir. Həmin sənədlərdə ifadə olunan müddəalan Avropa İttifaqı özünün həyata keçirdiyi həm ümumi xarici, həm də ümumi təhlükəsizlik siyasətinin prinsip və məqsədləri kimi qəbul etmişdir (Avropa İttifaqına dair Müqavilənin 11-ci maddəsi). Buna görə də, Helsinki Aktı və Paris Xartiyası Avropa hüququnun mənbəyi kimi çıxış edir; həmin sənədlər, eyni zamanda, ATƏT hüququnun da mənbəyidir. Məhz göstərdiyimiz səbəblərə görə Avropa hüququ haqqında danışarkən, ATƏT hüququna toxunmağı lazım bilirək. Təsədüfi deyildir ki, bəzi müəlliflər tərəfindən beynəlxalq hüquqa dair yazılan dərsliklərin «Avropa hüququ»na həsr edilmiş fəslində ATƏT-in fəaliyyətinə toxunulur.^ Bu cür yanaşma isə təbiidir. Belə ki, Avropa İttifaqı ilə ATƏT, eləcə də Avropa hüququ ilə ATƏT hüququ arasında sıx bağlılıq və əlaqə mövcuddur. Mövcud olan əlaqə və bağlılıq isə qarşılıqlı xarakterə malikdir.

Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.9.31.

^ URL:<http://www.wikipedia.org>

^ Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008, глава 27; Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, глава 25 в я б.

1.1.3. ATƏT hüququnun nizamasalma predmeti və subyektləri

Qeyd etdik ki, istənilən hüquqi qurumun özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır. Məhz özünəməxsus nizamasalma predmetinə malik olması ATƏT hüququnun ayrıca hüquqi qurum kimi fərqləndirilməsini şərtləndirən əsas və başlıca meyar rolunu oynayır.

Aydın məsələdir ki, ATƏT hüququ **ATƏT-in fəaliyyəti ilə bağlı olan münasibətləri** tənzimləyir. Məhz bu münasibətlər ATƏT hüququnun **nizamasalma predmetini** təşkil edir. ATƏT-in fəaliyyəti isə həm hərbi- siyasi, həm təhlükəsizlik, həm iqtisadi əməkdaşlıq, həm ətraf mühitin mühafizəsi, həm də insan hüquqlarının təmin edilməsi məsələlərini əhatə edir.

Şübhəsiz, ATƏT hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan münasibətlər ayn-ayrı subyektlər arasında yaranır. Həmin münasibətlərin potensial (mümkün) iştirakçıları ATƏT hüququnun **subyektləridirlər**.

ATƏT hüququnun əsas və başlıca subyekti ATƏT-dir. ATƏT dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatdır, çünki onun tərkibi üzv-dövlətlərdən ibarətdir. Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar isə **məqsədli (xüsusi, məhdud) beynəlxalq hüquq subyektiyinə** malikdir. Onlar bu səbəbdən yalnız öz nizamnamələrində göstərilən beynəlxalq hüquqlara malik ola, beynəlxalq vəzifələr daşıya bilərlər. Bu sözləri dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlardan biri olan ATƏT haqqında da söyləmək olar.

Beynəlxalq hüquq subyektiyinə malik olan ATƏT beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınır; o, beynəlxalq hüququn müstəqil sahəsi olan beynəlxalq təşkilatlar hüququnun tərkibində belə statusa malikdir. ATƏT üzv-dövlətlər, BMT, digər universal və regional beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərə daxil olur.

ATƏT həm də **hüquqi şəxs statusu ilə** təmin edilmişdir. Hüquqi şəxs kimi ATƏT ayrı-ayrı şəxslərlə müxtəlif mülki-hüquqi müqavilələr bağlaya bilər. Hüquqi şəxs kimi onun daşınar və daşınmaz əmlak əldə etmək, əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və ona sərəncam vermək hüquqları vardır.

ATƏT beynəlxalq müqavilə bağlamaq praktikasından geniş səviyyədə istifadə edir. Belə ki, dövlətlərarası təşkilat kimi omm **beynəlxalq müqavilə bağlamaq qabiliyyəti** vardır. Bu qabiliyyəti həyata keçirərək ATƏT beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlarla və üzv-dövlətlərlə beynəlxalq müqavilə bağlaya bilər.

1.1.4. ATƏT hüququnun mənbələri və prinsipləri

Hər bir hüquq sahəsinin, yarımsahənin və institutun özünün müvafiq mənbələri vardır. Bu sözləri ATƏT hüququ haqqında da söyləmək olar. Belə ki, ATƏT hüququ öz mənbələrinə malikdir.

Təsis aktları (sənədləri) ATƏT hüququnun əsas mənbəyidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT-in de-yure vahid nizamnaməsi (vahid təsis sə

nədi) yoxdur. Bildiyimiz kimi, nizamnamə beynəlxalq təşkilatlar üçün ənənəvi olan təsis aktı sayılır. İndiyə kimi ATƏT-in vahid nizamnamə aktı (sənədi) qəbul edilməmişdir. Bu amil, yəni nizamnamənin olmaması, ATƏT-in əsas xüsusiyyəti hesab edilir.

ATƏT-in təsis aktlarına (sənədlərinə), ilk növbədə, ATƏM-in (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin) **Helsinki Yekun Aktı** daxildir. Həmin akt 1975-ci il 1 avqust tarixdə 35 Avropa ölkəsinin, habelə ABŞ və Kanadanın dövlət və hökumət başçıları tərəfindən imzalanmışdır.¹

Elmi ədəbiyyat səhifələrində göstərilir ki, ATƏM-in Helsinki Yekun Aktı mürəkkəb xarakterə malik olan beynəlxalq sənəddir. Preambuladan və beş bölmədən ibarət olan həmin sənəd onu imzalayan dövlətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir.² Burada Avropada təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, iqtisadi, elmi-texniki, ekoloji və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın inkişafına yönələn tədbirlər nəzərdə tutulur. Helsinki Yekun Aktı bu gün ATƏT üçün təsis sənədi kimi öz əhəmiyyətini saxlayır.

Helsinki Yekun Aktının hüquqi əhəmiyyəti və xarakteri ilə bağlı məsələyə alimlərin münasibəti birmənalı deyildir; bu məsələ haqqında müəlliflərin söylədikləri fikirlər üst-üstə düşmür. Bəzi müəlliflər göstərir ki, Helsinki Yekun Aktına beynəlxalq saziş kimi yanaşılmalıdır. Lakin onlar, eyni zamanda, Helsinki Yekun Aktını Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyası baxımından, beynəlxalq müqavilə kimi tanıyırlar. Belə yanaşma həmin müəlliflərə imkan verir ki, onlar Yekun Aktından irəli gələn öhdəliklərin hüquqi xarakterə malik olmasını inkar etsinlər. Həmin müəlliflərə görə, Yekun Aktından irəli gələn öhdəliklər yalnız mənəvi və ya siyasi əhəmiyyətə malikdir; bununla da, onlar Yekun Aktının hüquqi sənəd olması fikrinə tərəfdar çıxmırlar.

Bəzi müəlliflər Helsinki Yekun Aktını «mülayim hüququn» mənbəyi hesab edirlər. Onlar göstərir ki, Helsinki Yekun Aktına «mülayim hüquq aktı» kimi baxılmalıdır. Bu cür yanaşma ilə həmin müəlliflər Helsinki Yekun Aktını məcburi hüquqi qüvvəsi olan sənəd (akt) kimi sayırlar.

El müəlliflər də vadır ki, onlar ATƏM-in Helsinki Yekun Aktını xüsusi növ (sui generis) müqavilə hesab edir. Bir sıra hüquqşünas-alimlər isə Yekun Aktını unikal xarakterli sənəd hesab edirlər; onların fikrincə, Yekun Aktı siyasi xarakterli öhdəliklər nəzərdə tutur. Buna baxmayaraq, 0, məcburi hüquq qüvvəsi olan beynəlxalq müqavilələrin çoxımdan üstün olub, Avropanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.³

¹ URL:<http://www.wikipedia.org>

² Ətrafı bax: məsələn. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, s. 357.

³ Bu mülahizələr barədə daha ətrafı bax: Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с. 914, 915.

Düzdür, Helsinki Yekun Aktı müvafiq dövlətlər (35 dövlət) tərəfindən imzalanmışdır. Unutmaq olmaz ki, beynəlxalq müqaviləni dövlətlərin imzalaması onun əlamətlərindən biri sayılır. Buna baxmayaraq, Helsinki Yekun Aktını Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyası kontekstində beynəlxalq müqavilə hesab etmək olmaz. Belə ki, Helsinki Yekun Aktı tövsiyə xarakterli sənəd olmaqla, məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyildir. Bütün beynəlxalq müqavilələrin məcburi hüquqi qüvvəsi vardır. Yekun Aktının preambulasında və aktın əsas hissəsində verilən konkret təkliflər tövsiyə adlanır.

Digər tərəfdən, iştirakçı-dövlətlər, xüsusi olaraq, göstərməmişlər ki, Yekun Aktı BMT Nizamnaməsinin 102-ci maddəsi əsasında qeydə alınmalıdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bütün beynəlxalq müqavilələr qeydə alınmalıdır.' Qeydə alınma isə BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1946-cı il tarixdə təsdiqlədiyi qaydalara uyğun həyata keçirilir. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasında da beynəlxalq müqavilələrin qeydə alınması barədə müvafiq göstəriş vardır.^

Hüquqi forma baxımından beynəlxalq müqavilə olmasa da, Helsinki Yekun Aktının həm Avropa, həm də bütövlükdə beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün böyük siyasi əhəmiyyəti vardır. Doğrudan da, unikal sənəd olan Helsinki Yekun Aktı, xüsusən də, ATƏT üçün mühüm əhəmiyyətə majikdir. O, ilk növbədə, ATƏT-in təsis sənədlərindən (aktlarından) biridir. Digər tərəfdən, Helsinki Yekun Aktı ATƏT-in həyata keçirdiyi fəaliyyətin beynəlxalq-hüquqi əsasını təşkil edən sənədlərdən biri sayılır.

ATƏT-in nizamnamə sənədləri (nizamnamə aktları) sırasına həmçinin **Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası** (1990-cı il)^ daxildir. Paris Xartiyası demokratiya, sülh və birlik kimi yeni eranın başlamasını, qarşıdurma dövrünə son qoyulmasını elan edir. Bəzi müəlliflər Paris Xartiyasını «sui generis» (xüsusi növ) müqavilə hesab edirlər.

Paris Xartiyasında ATƏT-in struktur və institutlarının çərçivəsi müəyyən edilmişdir. Həmin məsələlər sonralar ATƏT-in Nazirlər Şurasının Berlin (1991-ci il), Praqa (1992-ci il), Stokholm (1992-ci il) və Roma (1993-cü il) görüşlərində, habelə Helsinki Bəyannaməsində (1992-ci il) və Budapeşt sənədində (1994-cü il) dəqiqləşdirilmişdir. Paris Xartiyası da ATƏT-in həyata keçirdiyi fəaliyyətin beynəlxalq-hüquqi əsası sayılan sənəd hesab edilir. Lakin indiyə qədər, qeyd etdiyimiz kimi, ATƏT öz vahid nizamnamə sənədinə (təsis aktına) malik deyildir. Bu amil heç də ATƏT-in beynəlxalq təşkilat kimi tanınmasına və fəaliyyət göstərməsinə mane olmur.

Hüseynov L.H. *Beynəlxalq hüquq. Dərslik*. Bakı, 2008, s. 80.

" *Daha ətraflı: Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 203.*

^ URL: <http://www.v.osce.org>

Təsis sənədlərindən (nizamnamə aktlarından) biri hesab edilən Helsinki Yekun Aktı barədə xüsusilə danışmaq lazımdır. Bu Aktın **Prinsiplərə dair Bəyannaməsində** beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri (dövlətlərin suveren bərabərliyi, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək, beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq və digər prinsiplər) təsdiqlənir və öz ifadəsini tapır. Burada BMT Nizamnaməsində təsbit olunan 7 prinsipə daha üç əsas prinsip (dövlət sərhədlərinin pozulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək prinsipləri) əlavə edilir.¹ Prinsiplərə dair Bəyannamə Helsinki Yekun Aktının 1-ci hissəsi sayılır.

Helsinki Yekun Aktı Avropa dövlətləri arasındakı siyasi münasibətlərdə ortaya çıxan bütün mübahisəli məsələləri tənzimləyir. Burada Avropa dövlətləri arasında əməkdaşlığın və onların təhlükəsizliyinin beynəlxalq- hüquqi əsaslan müəyyən edilmişdir. Həmin Aktda təsbit edilən dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin pozulmazlığı kimi prinsiplər Avropa dövlətlərinin bir-birinə ərazi iddiaları irəli sürmələrini və ya digər revanşizm təzahürlərini qeyri-mümkün edir.

ATƏT hüququnun mənbələri sırasında **Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasının** (1999-cu il) da adını çəkmək lazımdır. XXI əsr mərhələsində bütün iştirakçı-dövlətlərin təhlükəsizliyinin ATƏT-in inkişafının möhkəmləndirilməsi yolu ilə təmin edilməsi, habelə regionda sülhün, azadlığın, demokratiyanın və sabitliyin qorunmasında yeganə Ümumavropa təşkilatı kimi ATƏT-in rolunun möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.²

ATƏT hüququ vasitəsilə ATƏT-in fəaliyyəti ilə bağlı olan münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Həyata keçirilən hüquqi tən- zimetmənin əsas ideyaları və rəhbər başlanğıcları **ATƏT hüququnun prinsipləri** adlanır. Bu prinsiplər ATƏT hüququna xas olduğuna görə onlara ATƏT hüququnun xüsusi və ya sahəvi (özünəməxsus) prinsipləri deyilir.

ATƏT hüququ, birinci, **Avropada təhlükəsizliyin təmin olunması** kimi vacib prinsipdən çıxış edir. Bu prinsipə görə, Avropa qitəsində olan ölkələrdə, ümumiyyətlə desək, Avropada təhlükəsizlik təmin olunmalıdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Avropada sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək ATƏT-in məqsədlərindən biri sayılır. Avropada təhlükəsizliyin təmin olunması prinsipi ATƏT hüququnun mənbəyi olan sənədlərdə, xüsusilə də, Helsinki Yekun Aktında (1975-ci il) təsbit edilmişdir. Helsinki Yekun Aktının ibarət olduğu beş bölmədən biri (I bölmə) Avropa təhlükəsizliyi məsələlərinə həsr olunmuşdur ki, həmin bölmə, mahiyyətcə, Avropada təhlükəsizliyin təmin olunması prinsipindən çıxış edir. Xatır-

Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с. 76.

¹ Azərbaycan Respublikası sözügedən xartiyaya 12.12.2000-ci il tarixli 44-IIQ nömrəli qanunla qoşulmuşdur // www.qanun-az.com

latmaq istərdik ki. Helsinki Yekun Aktının I bölməsi «Avropada təhlükəsizliyə aid məsələlər» adlanır. Sözügedən prinsip, digər tərəfdən, ATƏT- in rəsmi adından irəli gəlir.

İkinci, ATƏT hüququ belə bir prinsip müəyyənləşdirir ki, **Avropada əməkdaşlıq həyata keçirilməlidir**. Bu prinsip, ilk növbədə, ATƏT hüququnun rəsmi adından irəli gəlir. Digər tərəfdən, əməkdaşlığın həyata keçirilməsi prinsipi Helsinki Yekun Aktında təsbit edilmişdir. Həmin Aktın II bölməsi iqtisadiyyat, elm, texnika və ətraf mühit (ekologiya), IV bölməsi isə humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bu bölmələrdən məlum olur ki, ATƏT çərçivəsində həyata keçirilən əməkdaşlıq iqtisadiyyat, elm, texnika, humanitar və digər sahələri əhatə edir; əməkdaşlıq həm də insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində həyata keçirilir.

Üçüncü, **etibarın və inamın möhkəmləndirilməsi** ATƏT hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsip Helsinki Yekun Aktının I bölməsinin vacib hissəsi sayılan «İştirakçı-dövlətlər arasında münasibətlərdə rəhbər tutulan prinsiplər haqqında Bəyannamə»də ifadə olunmuşdur. Sözügedən prinsipə görə, Avropa dövlətləri arasında inamın möhkəmləndirilməsinə yönələn müxtəlif tədbirlər görülməlidir. Belə tədbirlər, xüsusən də, qeyri-adi hərbi fəaliyyət sahəsinə və adi silahlanmanın məhdudlaşdırılmasına aiddir.

ATƏT hüququnun **üç sahəvi (xüsusi) prinsipinin** əhəmiyyəti daha böyükdür. Söhbət dövlət sərhədlərinin pozulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək prinsiplərindən gedir. Məlum olduğu kimi, həmin prinsiplər beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri kimi tanınır.¹ Deməli, onlar həm ATƏT hüququnun sahəvi (xüsusi), həm də beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri sayılır. Məhz sözügedən prinsiplərin Helsinki Yekun Aktının «İştirakçı-dövlətlər arasında münasibətlərdə rəhbər tutulan prinsiplər haqqında Bəyannamə»yə əlavə olunması sayəsində beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin sayı 10-a çatmışdır.²

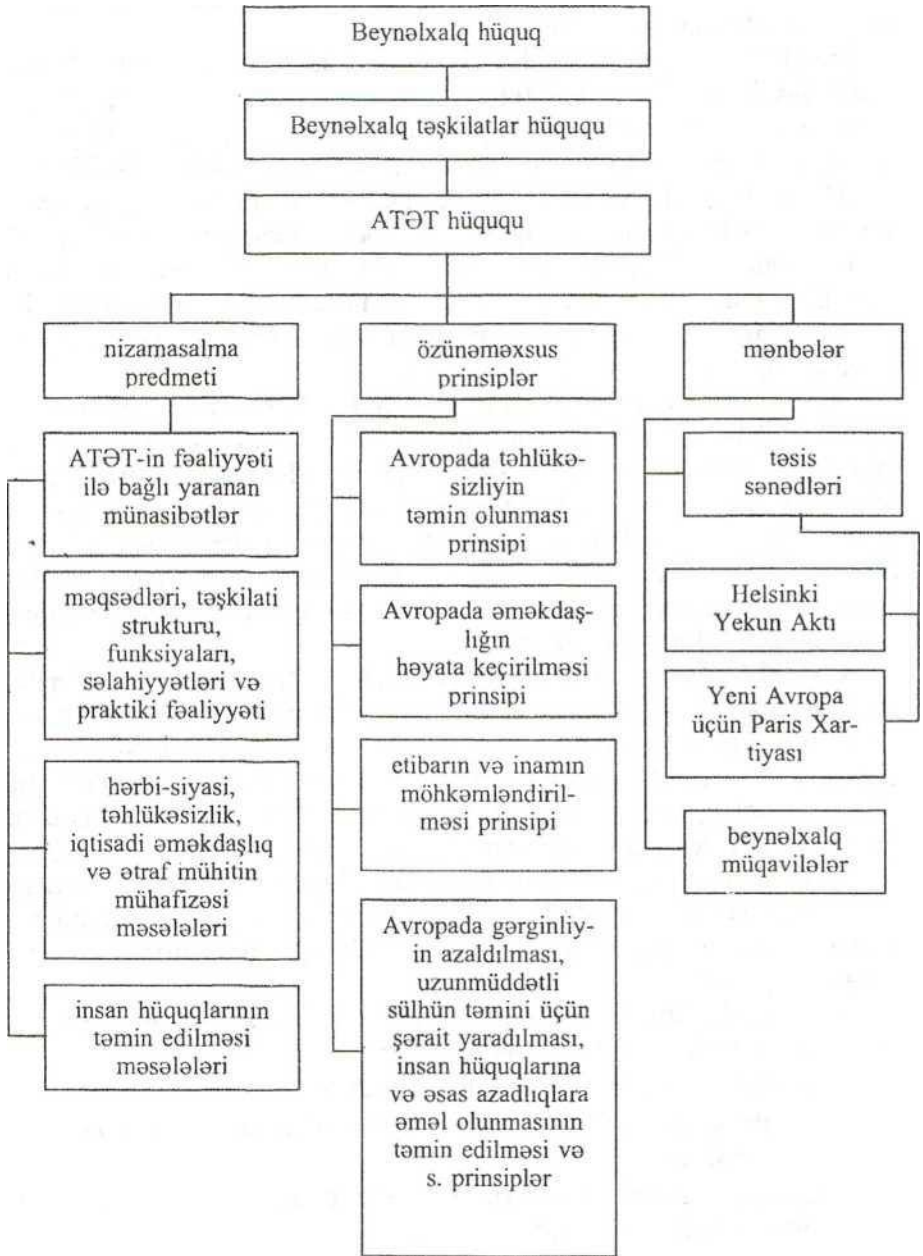
Göstərilənlərdən başqa, aşağıdakı da ATƏT hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri kimi tanımaq olar:

- ~ Avropada gərginliyin azaldılması prinsipi;
- Avropada uzunmüddətli sülhün təmin olunması üçün şərait yaradılması prinsipi;
- Avropada insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara əməl olunmasının təmin edilməsi prinsipi və s.

¹ Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.397.

² Международное право. Учебник / Под ред. К.К.Гасанова. М., 2008, с. 18.

I FƏSİL UZRƏ SXEM

I FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Туз-мухамедов. М., 2007 (гл. 25, §3).
2. Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008 (гл. 27, §3).
3. Международное право. Особенная часть. Учебник / Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010 (гл. VIII, §10).

II FƏSİL. ATƏT-in YARANMA TARİXİ, FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏŞKİLATI STRUKTURU

2.1. ATƏT-in yaradılması və tərkibi 2.1.1. ATƏT-in yaradılması

ATƏT ilk vaxtlarda **beynəlxalq konfrans** kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Beynəlxalq konfrans dedikdə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə başa düşülür ki, o, qısaca olaraq, ATƏM adlanırdı. Çoxtərəfli görüşlər keçirmək, dialoq aparmaq və məsləhətləşmələr üçün beynəlxalq forum olan ATƏM XX əsrin 70-ci illərində başlayan siyasi prosesin tədrici inkişafının nəticəsi idi; bu prosesin məqsədi Avropada müvafiq təhlükəsizlik sistemini formalaşdırmaqdan ibarət idi.

Bildiyimiz kimi, Avropa dövlətləri arasında tarix boyu hərbi qarşıdurma olmuşdur. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, XX əsrdə Avropa ölkələrinin ərazisində I və II dünya müharibələri aparılmışdır. Məlum olduğu kimi, böyük maddi itkiyə səbəb olan həmin müharibələr 65 milyon insan həyatına son qoymuşdur. II Dünya Müharibəsi qurtardıqdan sonra gələcək müharibələrin qarşısının alınması və təhlükəsizliyin təmin edilməsi Avropa dövlətlərinin siyasətində müstəsna əhəmiyyətə malik olan ən aktual məsələyə çevrildi; Avropada bu məsələnin həllinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı.

O zamanlar, ilk növbədə, II Dünya Müharibəsi nəticəsində Avropada baş vermiş ərazi dəyişikliklərinin qəti olaraq sabitləşdirilməsi və bundan ötrü müvafiq beynəlxalq konfransın çağırılması zərurəti yaranmışdı. Bu barədə müvafiq təklif irəli sürüldü və onu reallaşdırmaq üçün hazırlıq işlərinin görülməsinə başlandı; bu məqsədlə üç görüş keçirildi. Birinci görüş xarici işlər nazirləri səviyyəsində Helsinkidə baş tutdu (3-7 iyul 1973-cü il). İkinci görüş Cenevrə şəhərində keçirildi (18 sentyabr 1973- cü il - 21 iyul 1975-ci il). Üçüncü görüş də Helsinkidə reallaşdı (30 iyul - 1 avqust 1975-ci il) ki, həmin görüş **Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə (ATƏM)** adını aldı. Keçirilən görüş forumda iştirak edən ölkələrin (35 Avropa ölkəsinin və iki Şimali Amerika ölkəsinin, yəni ABŞ və Kanadanın) dövlət və hökumət başçıları tərəfindən imzalanan müvafiq sənədin - Yekun Aktının qəbul edilməsi ilə başa çatdı. Həmin sənəd «**ATƏM-in Yekun Aktı**» və ya «**Helsinki Yekun Aktı**» adı ilə tanınır. ATƏM-in formalaşmasında Avropa dövlətləri ilə yanaşı, Şimali Amerika dövlətləri olan ABŞ və Kanada da iştirak etmişdir. II Dünya Müharibəsindən sonra Avropa tarixində ATƏM ən mötəbər beynəlxalq forum oldu. Böyük beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan həmin forum II Dünya Müharibəsindən 30 il keçdikdən sonra, ilk dəfə olaraq, siyasi proseslərə yekun vurdu. O, həmçinin Avropa dövlətləri arasında gələcəkdə həyata keçiriləcək əməkdaşlığın əsası kimi vacib rol oynadı.

1990-cı ildə qərara alındı ki, hər iki ildən bir ATƏM iştirakçıları dövlət və hökumət başçılarının görüşü keçirilsin. Yüksək səviyyədə keçirilən görüşlər bunlardan ibarət oldu: Paris görüşü (1990-cı il), Helsinki görüşü (1992-ci il), Budapeşt görüşü (1994-cü il), Lissabon görüşü (1996-cı il), İstanbul görüşü (1999-cu il), Astana görüşü (2010-cu il). Keçirilən görüşlərdə ATƏM-in əsas fəaliyyət istiqamətləri və prioritetləri müəyyənləşdirildi.

Helsinki Yekun Aktı Ümumavropa tərsiləh və əməkdaşlıq prosesinin əsasını (başlanğıcını) qoyan birinci sənəd sayılır. Həmin sənəd Preambuladan və beş bölmədən ibarətdir:

- «Avropada təhlükəsizliyə dair məsələlər» (I bölmə);
- «İqtisadiyyat, elm, texnika və ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq» (II bölmə);
- «Aralıq dənizi regionunda təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair məsələ- İƏİƏD» (III bölmə);
- «Humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq» (IV bölmə);
- «Müşavirədən sonra görülməyəcək tədbirlər» (V bölmə).

«İştirakçı-dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərdə rəhbər tutulan prinsiplər haqqında Bəyannamə» (**Prinsiplərə dair Bəyannamə**) haqqında xüsusilə danışmaq lazımdır. Həmin sənəd Helsinki Yekun Aktının I bölməsinin vacib hissəsi sayılır. Burada BMT Nizamnaməsinin məlum prinsipləri təkrarlanır və konkretləşdirilir. Prinsiplərə dair Bəyannamədə, qeyd etdiyimiz kimi, BMT Nizamnaməsinin 7 prinsipinə əlavə olaraq, daha 3 prinsip təsbit edilmiş və həmin prinsiplərin məzmununu müəyyənləşdirən normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan başqa, I bölmədə inamı möhkəmləndirən tədbirlər haqqında müvafiq normalar təsbit edilmişdir ki, həmin normalar beynəlxalq hüquq üçün yenidir; keçirilən hərbi təlimlər, qoşun hissələrinin hərəkəti, hərbi nümayəndələrin dəvəti və hərbi heyətin mübadiləsi barədə qabaqcadan məlumat verilməsi belə tədbirlərə aiddir.

Digər bölmələrdə iqtisadiyyat, elm-texnika, ətraf mühit, mədəniyyət, humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlığa aid tövsiyələr verilmişdir.

İştirakçı-dövlətlər qətiyyətlə bildirmişlər ki, onlar Helsinki Yekun Aktının müddəalarını lazımi qaydada nəzərə alacaq və yerinə yetirəcəklər, habelə ATƏM-in başladığı çoxtərəfli prosesi davam etdirəcəklər. Doğrudan da, ayn-ayn vaxtlarda müxtəlif səviyyədə yeni görüşlər keçirildi və bu yolla həmin proses davam etdirildi. Məsələn, 1980-1983-cü illərdə Madrid, 1984-1986-cı illərdə Stokholm, 1986-1989-cu illərdə Vyana görüşü və s. keçirildi. Keçirilən görüşlərdə müvafiq sənədlər qəbul edildi ki, həmin sənədlər Helsinki Yekun Aktının müddəalarını inkişaf etdirir və tamamlayır. 1992-ci ildə Helsinkidə «**Dəyişən zamanın çağırışı**» adı altında keçirilən görüş haqqında xüsusilə danışmaq lazımdır. Həmin görüşdə yekun sənədi qəbul edildi ki, o, 1992-ci il ATƏM Helsinki sənədi

kimi tanınır. Helsinki sənədinə bəyannamə və qərarlar paketi (ATƏM-in qərarları) daxildir; qərarlar ATƏM-in strukturu və onun əsas fəaliyyət istiqamətləri haqqında idi.

Helsinki sənədində dövlət başçıları bildirdilər ki, onlar ATƏM-ə BMT Nizamnaməsinin VIII fəslində barəsində danışılan regional saziş kimi baxırlar. Xatırladaq ki, BMT Nizamnaməsində «Regional sazişlər» adlı xüsusi (VIII) fəsil nəzərdə tutulmuşdur; həmin fəsildə söhbət beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılmasına aid olan məsələləri həll etmək üçün regional sazişlərin bağlanması və ya regional orqanların yaradılmasından gedir ki, onlar regional fəaliyyət üçün münasibdir.

ATƏT-in malik olduğu bu status (regional saziş olması) BMT Baş Assambleyası tərəfindən tanınmışdır. Onun 48-ci sessiyası (13.10.1993-cü il, ARES485 sayılı Qətnamə) ATƏM-i BMT yanında müşahidəçi kimi rəsmi statusla təmin etmişdir. ⁶

Tezliklə məlum oldu ki, ATƏM-in fəaliyyətini təmin etmək üçün daimi fəaliyyət göstərən orqanlar yaradılmalıdır. Lazım gəldikcə və zəruri olduqca ATƏM-in orqanları təsis edildi; həm də, eyni zamanda, belə orqanların fəaliyyətini tənzimləyən müvafiq sənədlər qəbul olundu. Məsələn, ATƏM-in Praqa görüşündə (30-31 yanvar 1992-ci il) ATƏM-in institutlarının və strukturunun inkişafı haqqında sənəd imzalandı; Helsinki sənədində (1992-ci il) iştirakçı-dövlətlər ATƏM-i regional beynəlxalq təşkilat elan etdilər; Budapeşt görüşündə (5-6 dekabr 1994-cü il) qəbul olunan sənədlər paketi beynəlxalq təşkilat kimi ATƏM-in fəaliyyətində yeni mərhələyə keçidin hüquqi əsası oldu və s.

Bununla da, ATƏT-in fəaliyyətində və statusunda, prinsip etibarı ilə, yeni mərhələ başladı. Budapeşt görüşündə qəbul edilən müvafiq qərara görə, «ATƏM» adı 1 yanvar 1995-ci ildən «ATƏT» adı ilə əvəz olundu. ⁷ Bununla da, ATƏM daimi fəaliyyətdə olan beynəlxalq təşkilata - ATƏT-ə çevrildi. Budapeşt qərarlar paketinə daxil olan sənədlərin («ATƏM-in möhkəmləndirilməsi») kimi Budapeşt qərarlarının) birində deyilir ki, ATƏM-in adının dəyişdirilərək ATƏT ilə əvəz olunması iştirakçı-dövlətlərin ATƏM üzrə öhdəliklərini, ATƏM-in və onun institutlarının statusunu dəyişdirmir. Söhbət hüquqi varislikdən gedir. Bu onu ifadə edir ki, ATƏT elə özlüyündə ATƏM-in hüquqi varisidir.

Beləliklə, 1995-ci ildə ATƏM-in təşkilatlandırılması və onun ATƏT-ə çevrilməsi prosesi başa çatdı ki, həmin proses 1990-cı il illərdə başlamışdı. Bununla yanaşı, hüquqi doktrinada göstərilir ki, sözün əsl mənasında, beynəlxalq regional təşkilat kimi ATƏT-in tam formalaşma prosesi hələlik başa çatmamışdır; bu proses hal-hazırda da davam edir. Başqa sözlə, ATƏT strukturca yaranma mərhələsində olan təşkilatdır. ⁸

URL:<http://www.un.org>

⁶ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, s.356.

⁷ Международное право. Учебник /Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011, с.289.

2.1.2. ATƏT-in tərkibi

ATƏT regional beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatdır. Buna görə də, o, yalnız dövlətlərdən ibarətdir.¹ Başqa sözlə, ATƏT-in üzvləri ancaq dövlətlər ola bilər; hal-hazırda ATƏT-in üzvləri sayca 57 dövləti əhatə edir.²

Adından da göründüyü kimi, ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) Avropa təşkilatıdır. Lakin ATƏT əslində yalnız Avropa təşkilatı sayılmır. Məsələn burasındadır ki, ATƏT-in üzvləri təkcə Avropa dövlətlərindən ibarət deyil. Belə ki, üzvlük baxımından, ATƏT-in tərkibi mürəkkəb xarakterə malikdir. Onun tərkibinə Avropa dövlətləri ilə yanaşı, həm də Şimali Amerika ölkələri (ABŞ və Kanada), habelə Asiya dövlətləri (məsələn, Türkmənistan, Qazaxıstan və s.) daxildir. Deməli, ATƏT özünün üzvləri baxımından, «Avropa-Asiya-Şimali Amerika» beynəlxalq təşkilatıdır. Bu işə bizə belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, ATƏT coğrafi planda regional deyil, regionlararası beynəlxalq təşkilatdır.

Helsinki görüşündən sonra (1975-ci il) ötən müddət ərzində ATƏT-in üzvü olan dövlətlərin sayı artaraq 57-yə çatmışdır, yəni ATƏT-in tərkibi sayca 22 dövlət artmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Helsinki görüşündə 35 dövlət (33 Avropa, iki Şimali Amerika dövləti) iştirak etmişdi. ATƏT-in üzvlərinin sayca 22 dövlət artması Çexoslovakiyanın iki dövlətə bölünməsi (Çexiya və Slovakiya), 1992-ci ildən başlayaraq keçmiş SSRİ və YFSFR-in parçalanması nəticəsində 18 yeni dövlətin meydana gəlməsi, 2012-ci ildə Monqolustanın ATƏT-ə qoşulması və s. hadisələrlə bağlı idi.

Bunlardan başqa, ATƏT ilə **assosiativ dövlətlər** (Aralıq dənizi dövlətləri, yəni Əlcəzair, Misir, İsrail, İordaniya, Mərakeş, Tunis, habelə Yaponiya, Koreya, Tayland, Əfqanıstan və Monqolustan kimi digər ölkələr) də əməkdaşlıq edirlər.

ATƏT-in tərkibinə Azərbaycan Respublikası da daxildir.³ Respublikamız 30.01.1992-ci il tarixdən ATƏM-in, yəni indiki ATƏT-in üzvüdür.

2.2. ATƏT-in məqsədləri və əsas fəaliyyət istiqamətləri

2.2.1. ATƏT-in məqsədləri

Məlum olduğu kimi, hər bir dövlətlərarası beynəlxalq təşkilat bu və ya digər məqsəd üçün yaradılır. ATƏT də yaradılarkən öz qarşısına müəyyən məqsədlər qoymuşdur. O, məhz həmin məqsədlərə nail olmaq üçün təsis edilmişdir.

¹ Hüseyinov L.H. *Beynəlxalq hüquq*. Dərslük. Bakı, 2008, s. 95.

■ URL: <http://www.osce.org> (iyul 2014-T=U MJJ).

² *ATƏT-h Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq məsələləri barədə bax:* Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqları*. Dərslük. Bakı, 2013, s.362-363.

istənilən beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatın məqsədləri onun nizamnamə sənədində (təsis aktında) göstərilir. ATƏT-in isə vahid nizamnamə sənədi (təsis aktı) yoxdur. Vahid nizamnamə sənədi qəbul edilməsə də, bir sıra aktlar (məsələn, 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı, Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası, 1992-ci il Helsinki Bəyannaməsi) ATƏT-in təsis aktı funksiyasını yerinə yetirir.¹ Hətta, bəzi müəlliflər yazırlar ki, Paris (1990-cı il), Helsinki (1992-ci il) və Budapeşt (1994-cü il) görüşlərində qəbul edilən sənədlər ATƏT-in təsis aktı kimi rol oynayır.² Məhz belə sənədlər əsasında müəyyən etmək mümkün olur ki, ATƏT-in qarşısında hansı məqsədlər durur.

Avropada sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi ATƏT-in öz qarşısına qoyduğu məqsədlərdən biridir. ATƏT o məqsədlə yaradılmışdır ki, Avropada sülh və təhlükəsizliyi təmin etsin; onun belə məqsədə xidmət etməsi isə təsadüfi xarakter daşımır.

Beynəlxalq gərginliyin azaldılması qorunub saxlanması ATƏT-in digər məqsədi sayılır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, ATƏT-in təsis sənədlərindən biri olan və 35 ölkənin dövlət və hökumət başçıları tərəfindən imzalanmış Helsinki Yekun Aktı gərginlik prosesinin azaldılması sahəsində əməkdaşlığın proqramı olmuşdur.³ ATƏT Avropada gərginliyin azaldılması üçün müxtəlif işlər görür, ayn-ayrı proqramlar həyata keçirir, adi silahlanmanın məhdudlaşdırılmasına böyük diqqət yetirir.

İnsan hüquqlarına əməl olunmasını təmin etmək ATƏT-in məqsədlərindən biri sayılır. Bu məsələ ilə məşğul olmaq üçün ATƏT-in strukturu çərçivəsində xüsusi orqan (büro) yaradılmışdır ki, həmin orqan Haaqa şəhərində fəaliyyət göstərir. Digər tərəfdən, ATƏT hüququnun mənbəyi olan sənədlərdə, məsələn, Kopenhagen (1990-cı il) və Moskva (1991-ci il) görüşlərində qəbul edilən yekun sənədlərində insan hüquqlarının təmin olunması sahəsində üzv-dövlətlər üçün insan meydanı üzrə vacib öhdəliklər müəyyən edilmişdir; Moskva görüşündə insan hüquqlarına əməl olunması üzərində müşahidə institutu təsis edildi. Həmin institutun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, insan hüquqlarına aid bu və ya digər problemin həll olunmasına yardım etmək üçün ekspertlər missiyası göndərilir.

ATƏT öz qarşısına həm də belə bir məqsəd qoymuşdur ki, dövlətlər arasında **beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə əməl olunması təmin edilsin**. Helsinki Yekun Aktının I bölməsinin vacib hissəsi olan Prinsiplərə dair Bəyannamə həmin prinsipləri sadalayır; dövlətlər öz qarşılıqlı münasibətlərində məhz həmin prinsipləri rəhbər tutmalıdırlar. Təsadüfi deyildir ki, sözügedən hissə «İştirakçı-dövlətlər arasında münasibətlərdə rəhbər tutulan prinsiplər haqqında Bəyannamə» adlanır. Burada BMT Ni-

¹ Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004, с.221.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010, с.398.

³ Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006, с. 329.

zəmnəməsinin təsbit etdiyi prinsiplərə əməl olunması göstərilir, habelə üç yeni prinsip təsbit edilir.

2.2.2. ATƏT-in əsas fəaliyyət istiqamətləri

Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ATƏT zəruri fəaliyyət göstərir. ATƏT isə öz fəaliyyətini **üç əsas istiqamətdə** həyata keçirir. İlk növbədə, **hərbi-siyasi məsələlər** həmin **əsas istiqamətlərdən** biridir. Hərbi-siyasi məsələlərlə məşğul olmaq isə təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, Avropada sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi ATƏT-in məqsədlərindən biridir. Bu məqsədə nail olmaq üçün isə tələb edilir ki, ATƏT hərbi-siyasi məsələlərlə məşğul olsun və həmin məsələlərin həllinə yönələn çoxcəhətli fəaliyyət göstərsin. ATƏT-in hərbi-siyasi məsələlərin həllinə yönələn fəaliyyəti, ilk növbədə, Avropada təhlükəsizliyin beynəlxalq-hüquqi əsaslanmın möhkəmləndirilməsinə kömək edir.

Etibarın və inamın möhkəmləndirilməsinə dair tədbirlər sisteminin formalaşması haqqında xüsusilə danışmaq lazımdır. Unutmaq olmaz ki, belə sistem Avropada təhlükəsizliyin təmin edilməsinin vacib elementi sayılır. Etibarın və inamın möhkəmləndirilməsinə dair tədbirlər sisteminə aşağıdakılar aiddir:

- hərbi təlimlər keçirilməsi haqqında qabaqcadan məlumat verilməsi;
- hər il hərbi informasiya mübadiləsi;
- qoşunların hərəkəti haqqında qabaqcadan məlumat verilməsi;
- hərbi müşahidəçilərin dəvət olunması;
- hərbi heyətin mübadilə olunması;
- hərbi nümayəndələrin görüşlər keçirmələri;
- məşvərət mexanizminin fəaliyyət göstərməsi;
- qeyri-adi hərbi fəaliyyət sahəsində əməkdaşlığın həyata keçirilməsi.

Bu kimi tədbirlər ATƏT hüququnun müvafiq normalarda nəzərdə tutulmuşdur ki, həmin normalar beynəlxalq hüquq üçün yeni olub, Avropada qarşılıqlı etibar və inamın möhkəmləndirilməsini, habelə gərginliyin azaldılmasını təmin edir.

ATƏT-in fəaliyyətində Avropada **adi silahlanmanın məhdudlaşdırılması** mühüm yer tutur. Bu sahədə ATƏT çərçivəsində bir sıra vacib sənədlər qəbul edilmişdir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, **Avropada adi hərbi qüvvələr haqqında Müqavilədən** gedir; 1990-cı ildə imzalanan həmin Müqavilə iştirakçı-dövlətlər üçün Avropada adi silahlanmaya kvota müəyyənləşdirir; 1999-cu ildə imzalanan müvafiq saziş bu Müqaviləyə uyğunlaşdırılma haqqındadır; 1992-ci ildə qəbul olunan müvafiq sənəd (danışqların yekun aktı) Avropada adi hərbi qüvvələrin şəxsi heyətinin sayını müəyyənləşdirir və tənzimləyir.

ATƏT çərçivəsində imzalanan «Açıq səma» haqqında müvafiq Müqavilə (24.03.1992-ci il) iştirakçı-dövlətlərə imkan verir ki, onlar bir-birinin

hərəkətlərinə nəzarət etsinlər; həyata keçirilən nəzarət, xüsusən də, təhlükəsizlik məsələsinə aiddir.

Mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi Avropa təhlükəsizliyinin digər vacib elementi sayılır. Belə ki, ATƏT çərçivəsində mübahisələrin dinc vasitələrlə tənzimlənməsi mexanizmi yaranmış və fəaliyyət göstərir. Aşağıdakı sənədlər həmin mexanizmin hüquqi əsası sayılır: ATƏT-in Barışıq Komissiyası haqqında Əsasnamə, ATƏT çərçivəsində barışıq və arbitraja dair Konvensiya, Barışdırmaya dair Əsasnamə. Konvensiyanı imzalayan iştirakçı-dövlətlər arasında yaranan mübahisələri və münaqişəli vəziyyətləri tənzimləmək üçün Banışıq və Arbitraj Məhkəməsi yaradılmışdır; 0, Cenevrə şəhərində yerləşir.

İkinci, **İqtisadiyyat və ekologiya sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi** ATƏT-in fəaliyyətinin digər əsas istiqaməti sayılır. Belə ki, ATƏT həm iqtisadi, həm də ekoloji sahədə müvafiq əməkdaşlığın inkişafına yönələn fəaliyyət göstərir.

ATƏT hüququ dövlətlərarası əməkdaşlıq prinsipindən çıxış edir. Bu isə təsadüfi xarakter daşmır. Belə ki, ATƏT həm təhlükəsizlik, həm də əməkdaşlıq təşkilatıdır; o, nəinki, təhlükəsizlik, həmçinin əməkdaşlıq məsələləri ilə məşğul olur. Məhz bu səbəbdən sözügedən beynəlxalq təşkilatın adı «Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı» kimi terminlə ifadə edilir. Deməli, ATƏT həm də əməkdaşlıq sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatdır. Əməkdaşlıq, ilk növbədə, iqtisadi sahədə həyata keçirilir. İqtisadi əməkdaşlığın əsas prinsip və istiqamətləri Helsinki Yekun Aktında müəyyən edilmişdir ki, həmin akt ATƏT-in təsis aktları (nizamnamə sənədləri) sırasına aiddir. İştirakçı-dövlətlərdə təsərrüfat sistemi bazar iqtisadiyyatı prinsipi üzərində qumtur. İqtisadi fomm təsis edilmişdir ki, o, azad bazar sisteminin və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına yönələn fəaliyyət göstərir.

ATƏT-in fəaliyyəti həm də ekoloji məsələlərdə əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Ekoloji əməkdaşlığın əsas prinsip və istiqamətləri Helsinki Yekun Aktında təsbit olunmuş, ATƏT-in sonrakı fəaliyyətində inkişaf etdirilmişdir.

Üçüncü, ATƏT həm də **insan hüquqlarının qorunması** sahəsində fəaliyyət göstərir ki, bu onun gördüyü işlərin əsas istiqamətlərindən biridir. ATƏT çərçivəsində insan hüquqları (hüquq və əsas azadlıqlar) sahəsində əməkdaşlıq həyata keçirilir. ATƏT çərçivəsində həyata keçirilən aşağıdakı üç konfrans məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur:

- Paris Konfransı (1989-cu il);
- Kopenhagen Konfransı (1990-cı il);
- Moskva Konfransı (1991-ci il).

Kopenhagen və Moskva konfransları haqqında xüsusilə danışmaq lazımdır. Belə ki, həmin konfranslarda yekun sənədləri qəbul edildi. Yekun sənədləri iştirakçı-dövlətlər üzərinə vacib öhdəlik qoyur. Bu öhdəliyə görə onlar insan hüquqlarını təmin etməlidirlər.

Beləliklə, ATƏT-in əsas fəaliyyət istiqamətləri **üç sahəni** əhatə edir ki, həmin sahələr aşağıdakılardan ibarətdir;

- hərbi-siyasi sahə;
- iqtisadi inkişaf və ekoloji əməkdaşlıq sahəsi;
- insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsi.

2.3. ATƏT-in təşkilati strukturu

2.3.1. ATƏT-in əsas orqanları

ATƏT öz fəaliyyətini müvafiq orqanların vasitəsi ilə həyata keçirir. Həmin orqanların gördüyü işlər ATƏT-in fəaliyyətini ifadə edir. ATƏT-in **təşkilati strukturu** da məhz bu orqanlardan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT-in təşkilati strukturu kifayət dərəcədə mürəkkəbdir.

ATƏT-in orqanlarını **iki yerə** bölmək olar:

- əsas orqanlar;
- funksional orqanlar.

ATƏT-in əsas orqanları ATƏT-in prioritetlərini müəyyənləşdirir, icra-sərəncam fəaliyyətini həyata keçirir, mühüm və vacib məsələləri həll edirlər. ATƏT çərçivəsində bu və ya digər konkret məsul funksiya yerinə yetirən orqanlar isə **ATƏT-in funksional orqanları** adlanır.

Dövlət və Hökumət Başçıların Müşavirəsi (ali orqan) ATƏT-in əsas orqanlarından biridir; ona yüksək səviyyədə keçirilən görüş və ya ATƏT-in **sammiti** deyilir.¹ Dövlət və Hökumət Başçıların Müşavirəsi ATƏT üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçıların vaxtaşın keçirdikləri görüşdür. Bu kimi görüşlər ATƏT-in **ali siyasi orqanı** funksiyasını yerinə yetirir. Başqa sözlə, Dövlət və Hökumət Başçıların Müşavirəsi ATƏT-in ali siyasi orqanı hesab edilir²

Dövlət və Hökumət Başçıların Müşavirəsi, bir qayda olaraq, iki ildən bir keçirilir. 1999-cu ildə İstanbul şəhərində keçirilmiş müşavirə İstanbul Sammiti kimi tanınır. Həmin Sammit «Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyası» adlı vacib sənədin imzalanması ilə başa çatmışdır.

Dövlət və Hökumət Başçıların Müşavirəsi ATƏT-in ali siyasi orqanı kimi aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

- ATƏT-in siyasi oriyentirləri (istiqamətləri);
- ATƏT-in inkişaf prioritetləri;
- ATƏT-in əsas fəaliyyət istiqamətləri.

Dövlət və Hökumət Başçıların Müşavirəsində ən vacib Ümumavropa problemləri müzakirə olunur, habelə mühüm məsələlər haqqında müvafiq qərarlar qəbul edilir. Müşavirəyə kimi hazırlıq konfransı keçirilir; hazırlıq

¹ Международное право. Особенная часть. Учебник/ Отв. ред. Р.М.Валеев, Г.И.Курдюков. М., 2010, с.344.

² Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. М., 2007, с.916.

konfransında iştirakçılar arasında razılıq əldə olunur, onların mövqelərində olan ziddiyyətlər aradan qaldırılır. Konfransda həmçinin Dövlət və Hökumət Başçılığının Müşavirəsində təsdiq olunacaq müvafiq sənədlər hazırlanır və nəzərdən keçirilir. Konfransın keçirilməsi **Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi** tərəfindən hazırlanır.

Xarici İşlər Nazirləri Şurası ATƏT-in əsas orqanları sırasına daxil olan qurumlardan biridir. Əvvəllər, sadəcə olaraq, «Şura» (ATƏT Şurası) adlanan bu orqan hüquq ədəbiyyatında «**Nazirlər Şurası**» termini ilə ifadə edilir. Nazirlər Şurası ATƏT-in mərkəzi direktiv, əsas icra-sərəncam orqanı kimi tanınır. Bu orqan ATƏT-in üzvü olan dövlətlərin xarici işlər nazirlərindən ibarətdir; o, ATƏT-in **mərkəzi rəhbər orqanı** hesab edilir.'

Nazirlər Şurası ildə bir dəfədən gec olmayaraq, üzv-dövlətlərin xarici işlər nazirləri səviyyəsində toplanır. Bu orqan müəyyən edir ki, hansı üzv-dövlətin nümayəndəsi (xarici işlər naziri) ATƏT-ə sədrlik edəcəkdir, yəni **ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri** vəzifəsini icra edəcəkdir. ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri öz vəzifəsini bir il müddət ərzində yerinə yetirir; o, həmin müddət ərzində Nazirlər Şurasının iclaslarına sədrlik edir. Nazirlər Şurası üç illik müddətə ATƏT-in Baş Katibini seçir.

Nazirlər Şurası, sanki, «əvəzedici» funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, bu orqan ATƏT-in sammitini, yəni üzv-ölkələrin dövlət və hökumət başçıları arasında müşavirəsini (görüşünü) bir növ əvəz edir. O, adətən, dövlət və hökumət başçılığının görüşü (müşavirəsi) keçirilmədiyi vaxtlarda toplanır.

Nazirlər Şurası ATƏT-in fəaliyyətinə aid olan bütün məsələlərə dair siyasi konsultasiya və qiymət verir, habelə həmin məsələlər haqqında müvafiq qərar qəbul edir. Həmin orqan Dövlət və Hökumət Başçılığının Müşavirəsində qəbul edilən qərarların tam yerinə yetirilməsi üçün lazımı tədbirlər görür, Avropada təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə yönələn məsələləri öyrənir. Nazirlər Şurasının üzərinə həm də dövlət və hökumət başçılığının görüşünü hazırlamaq vəzifəsi düşür.

Nazirlər Şurası çərçivəsində «**Üçlük**» kimi orqan mövcuddur ki, bu orqan ATƏT-in funksional orqanları sırasına aiddir. Bu orqanın tərkibinə ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri, keçmiş sədr (ötən ildə ATƏT-ə sədrlik funksiyasının icra etmiş xarici işlər naziri) və gələcək sədr (növbəti ildə ATƏT-ə sədrlik funksiyasını icra edəcək xarici işlər naziri) daxildir; keçmiş və gələcək sədrlik fəaliyyətdə olan sədrə onun öz funksiyasını həyata keçirməkdə kömək edirlər.

ATƏT-in əsas orqanlarına həm də **Ali Şura** daxildir. Bu orqan Nazirlər Şurasının (Xarici İşlər Nazirləri Şurasının) iclaslarının keçirilməsi üçün hazırlıq işləri görür və onun qərarlarını yerinə yetirir. O, ATƏT-in fəaliyyətini müşahidə edir, əlaqələndirir və həmin fəaliyyətin idarə olunmasını həyata keçirir. Bu kimi işləri əvvəllər Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi görürdü; indi həmin işlərin yerinə yetirilməsi Ali Şuranın

funksiyasına daxildir. Hal-hazırda həmin Komitə fəaliyyət göstərmir. Sözügedən Komitə böhranlı vəziyyət yarandıqda ortaya çıxan məsələləri həll edir, habelə dinc tənzimətmə vasitələrindən istifadə olunmasını müəyyənləşdirirdi. Zəruri olduqda və lazım gəldikdə o, sülhün qorunub saxlanması üçün ATƏT-in əməliyyat aparması haqqında qərar qəbul edirdi. Hazırda Ali Şura həm də gələcəkdə görülməli işlərlə bağlı olan məsələlərə baxır, ATƏT-in gördüyü cari işləri yekunlaşdırır.

Ali Şura xarici işlər nazirliklərinin məsul əməkdaşları səviyyəsində Praqa şəhərində öz adı iclaslarını keçirir (ildə üç dəfə). İldə bir dəfə Ali Şura İqtisadi Forumun iclasını keçirir. Başqa sözlə, Ali Şura ildə bir dəfə İqtisadi Forum kimi toplanır; zəruri olduqda Ali Şura öz fəvqəladə iclasını keçirə bilər.

İqtisadi Forum ATƏT-in əsas orqanları sırasına aiddir. Bu orqan ATƏT-in Xarici işlər nazirləri Şurasının Qəran əsasında 1992-ci ildə yaradılmışdır.' ATƏT-in İqtisadi Forumu iqtisadi və ekoloji problemləri müzakirə etmək üçün ildə bir dəfə Praqa şəhərində iclas keçirir; iclas yüksək dərəcəli nümayəndələr səviyyəsində keçirilir. İqtisadi Forum iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulmasına, bazar iqtisadiyyatının inkişafına diqqət yetirir. O, iqtisadi və ekoloji əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə edir və bu haqda müvafiq qərarlar çıxarır.

Daimi Şura ATƏT-in əsas orqanlarından biridir; əvvəllər bu orqan Daimi Komitə adlanırdı. ATƏT-in Daimi Şurasının tərkibinə iştirakçı- dövlətlərin daimi nümayəndələri daxildir. Həmin orqan ATƏT-in gündəlik fəaliyyətinin təmin olunması məqsədinə xidmət edir; onun işinə ATƏT-in fəaliyyətdə olan Sədrinin nümayəndəsi rəhbərlik edir. Daimi Şura ATƏT-in elə bir əsas orqanı sayılır ki, onun vasitəsi ilə siyasi məşvərətlər apanır, cari qərarlar qəbul olunur, habelə yaranmış fəvqəladə hallara baxılır. Siyasi məşvərətlərin apanması və siyasi qərarlar qəbul olunması məqsədi ilə Daimi Şura tərəfindən Vyana şəhərində (Avstriya) həftədə bir dəfə iclas keçirilir: fəvqəladə hal yarandıqda da Daimi Şura toplanır.

Avstriyanın Vyana şəhərində həm də **Təhlükəsizlik Sahəsində Əməkdaşlıq Forumu** keçirilir ki, o, ATƏT-in əsas orqanları sırasına daxildir. Bu orqan ATƏT-in iştirakçısı olan dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Həmin orqan ATƏT-in fəaliyyət zonasında təhlükəsizliyin hərbi aspektlərinə aid məsələləri müzakirə etmək və müvafiq qərarlar çıxarmaq üçün həftəlik görüşlər keçirir. Forumda həm də inam və təhlükəsizlik tədbirlərinə baxılır. Təsadüfi deyil ki, sözügedən Forum belə tədbirlərə dair dövlətlərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirmələrinə görə cavabdehdir. Forumun əsas məqsədləri bunlardan ibarətdir:

- silahlanmaya nəzarət olunmasına dair danışıqlar aparmaq;
- inamı və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək;

- təhlükəsizlik məsələləri sahəsində sıx əməkdaşlığı həyata keçirmək və müntəzəm konsultasiyalar aparmaq;
- münaqişələrin əmələgəlmə və yaranma təhlükəsini azaltmaq;
- tərksilah.

2.3.2. ATƏT-in funksional orqanları

ATƏT-in Sədri ATƏT-in funksional orqanlarından biridir. Ali vəzifəli şəxs hesab olunan ATƏT-in Sədri onun cari fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Söhbət ATƏT-in fəaliyyətdə olan Sədrindən gedir. Zəruri olduqda ATƏT Sədri «Üçlük» institutundan istifadə edir. ATƏT-in Sədri Nazirlər Şurasının axıncı iclasını qəbul edən iştirakçı-dövlətin xarici işlər naziri sayılır; onun səlahiyyət müddəti 1 ildir. Səlahiyyət müddəti başa çatdıqda ATƏT-in sədri başqası ilə əvəz olunur; bu, o deməkdir ki, ATƏT-in Sədri hər il dəyişdirilir.

Parlament Assambleyası ATƏT-in funksional orqanlarından biridir. Bu orqan Helsinki Yekun Aktını və Paris Xartiyasını imzalayan, ATƏT- in iştirakçısı olan ölkələrin parlamentlərinin nümayəndələrindən ibarətdir; onlara Parlament Assambleyasının üzvləri deyilir. Deməli, ATƏT-in Parlament Assambleyası milli parlamentlərin üzvlərindən ibarətdir. Assambleya üzvlərinin sayı 323-dür.'

Parlament Assambleyası öz fəaliyyətində aşağıdakı tədbirləri yerinə yetirir;

- ATƏT-in öz məqsədlərini həyata keçirməsinə qiymət verir;
- Dövlət və hökumət başçılarının görüşündə, habelə Nazirlər Şurasının iclasında qaldırılmış məsələləri müzakirə edir;
- münaqişələrin aradan qaldırılmasına, həll olunmasına və qarşısının alınmasına yardım edir;
- ATƏT üzvü olan ölkələrdə demokratik institutların möhkəmləndirilməsini dəstəkləyir.

ATƏT-in Parlament Assambleyası ildə bir dəfə toplanır; o, üzv- dövlətlərin ərazisində illik sessiyalar keçirir. Parlament Assambleyasının qanunvericilik səlahiyyəti yoxdur. Bu orqan 1991-ci ildə ATƏT-in üzvü olan dövlətlərin parlamentarilərinin qərarı ilə parlamentlərarası dialoqu inkişaf etdirmək məqsədi ilə yaradılmışdır ki, belə dialoqun ATƏT-in fəaliyyət zonasında demokratiyanın inkişaf etdirilməsində vacib əhəmiyyəti vardır. Parlament Assambleyası **məşvərətçi orqan** sayılır; qanunvericilik səlahiyyəti olmadığına görə, o, hüquqyaradıcı fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz.

Parlament Assambleyası və ATƏT-in Sədri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Belə ki, ATƏT-in fəaliyyətdə olan Sədri Parlament Assambleyası

ilə daim əlaqə saxlayır və ona ATƏT-in fəaliyyəti haqqında zəruri məlumat verir.

Vyana şəhərində **ATƏT-in Katibliyi** fəaliyyət göstərir ki, bu, funksional orqanlardan biridir. Həmin orqanın əsas işi Nazirlər Şurasına və Daimi Şuraya xidmət etməkdən ibarətdir. O, ATƏT-in bu kimi əsas orqanların (ümumiyyətlə, ATƏT-in əsas orqanlarının) iclaslarının keçirilməsini təşkilati-texniki cəhətdən təmin edir, sənədləşdirmə və arxiv işləri ilə məşğul olur, habelə ATƏT-ə aid sənədləri dərc etdirir. Katiblik ATƏT-in fəaliyyətinin **inzibati-operativ təminatını** həyata keçirən orqandır.

ATƏT-in Katibliyi bir neçə bölmədən ibarətdir ki, həmin bölmələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Münəqişələrin Qarşısının alınması üzrə Mərkəz;
- Antiterror Bölməsi;
- İnsan Alveri ilə Mübarizə Bölməsi;
- Polis Fəaliyyətinin Strateji Məsələlərinə dair Xüsusi Bölmə;
- İnsan Resursları Departamenti;
- İqtisadiyyat və Ətraf Mühitin Mühafizəsi sahəsində Koordinasiya Şöbəsi;
- İdarəetmə və Maliyyə Departamenti.

ATƏT-in Katibliyinə **Baş Katib** rəhbərlik edir. O, ATƏT-in yüksək vəzifəli şəxsi sayılır. Baş Katib Nazirlər Şurası tərəfindən 3 il müddətinə seçilərək, müxtəlif orqanların fəaliyyətini əlaqələndirir, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinə kömək edir, nazirlər səviyyəsində «Üçlük»də keçirilən görüşlərdə iştirak edir. Baş Katib postu 1992-ci ildə təsis olunmuşdur.

Varşava şəhərində (Polşa) **Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları üzrə Büro** fəaliyyət göstərir ki, o, ATƏT-in funksional orqanlarından biri sayılır. Bu orqan insan hüquqlarının təmin olunması, habelə demokratik institutların inkişaf etdirilməsi məqsədinə xidmət edir. Sözügedən Büro sivil vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə demokratik institutları dəstəkləyir, ümummilli və yerli seçkilərin keçirilməsini müşahidə edir, insan hüquqlarının müdafiəsində ayrı-ayrı strukturlara kömək edir, təcrübə mübadiləsini aparır, dövlət orqanları və sivil vətəndaş cəmiyyəti institutları üçün seminar və treninqlərin keçirilməsini təşkil edir. Büroya ümumi rəhbərliyi Ali Şura həyata keçirir.

Milli Azlıqlar üzrə Ali Komissar ATƏT-in funksional orqanı hesab edilir və mühüm postlardan biri kimi tanınır. Belə ki, Ali Komissar ATƏT çərçivəsində vacib və məsuliyyətli funksiya həyata keçirir; o, milli azlıqlarla bağlı məsələlərlə məşğul olan şəxsdir. Ali Komissarın fəaliyyəti milli azlıqlarla əlaqəli problemlərin vaxtında həll edilməsinə, təcili və təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsinə yönəlmişdir. Bunun nəticəsində milli azlıqlarla bağlı problemlərin münaqişəyə çevrilməsinin qarşısı alınır. Bu kimi problemlərin tənzimlənməsində Ali Komissarın rolu böyükdür.

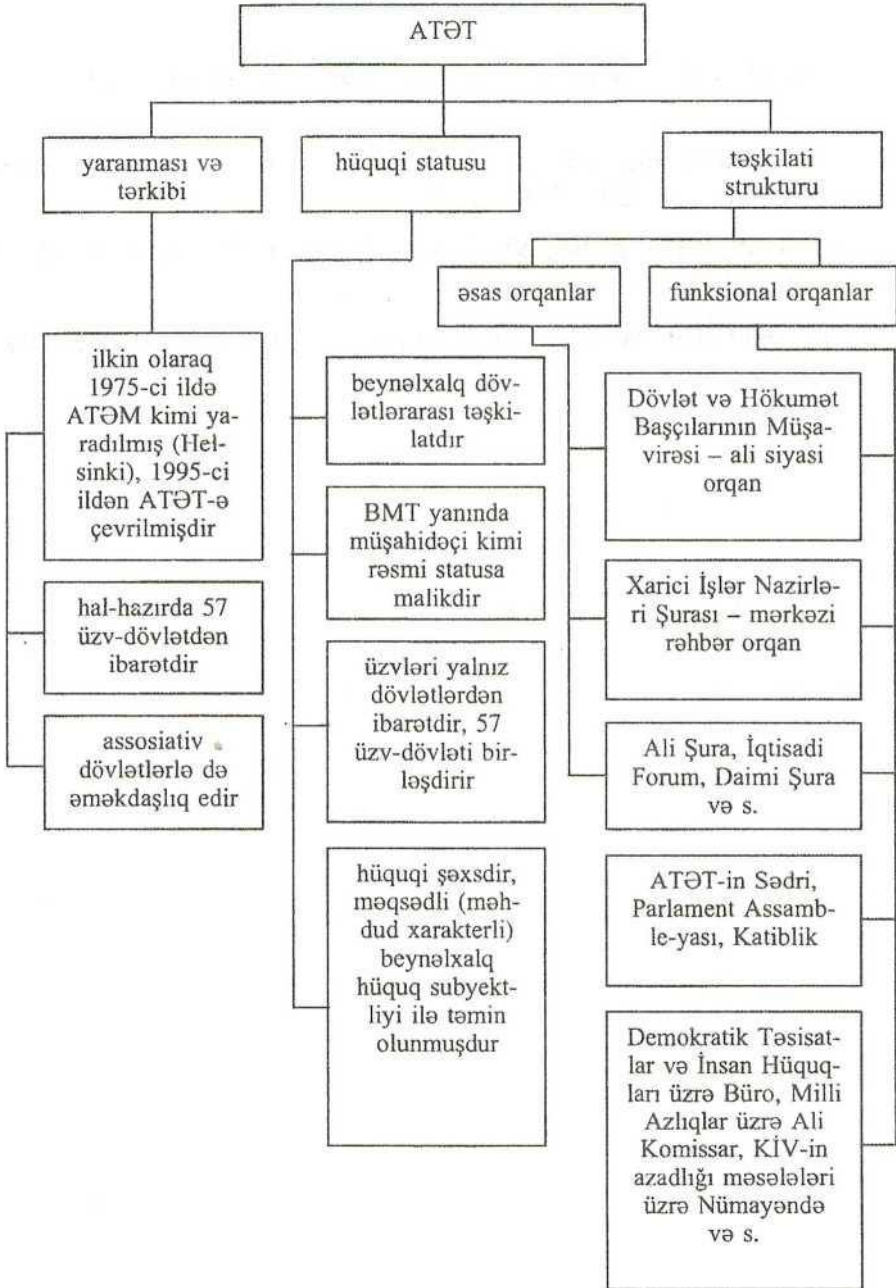
Onun fəaliyyəti sayəsində ATƏT regionunda milli zəmində yaranan münaqişələr dinc yolla həll olunur.

Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin Azadlığı Məsələləri üzrə Nümayəndə ATƏT-in funksional orqanlarından biri sayılır. Nümayəndənin bürosu iştirakçı-dövlətlərdə kütləvi informasiya vasitələri sahəsində işlərin ümumi vəziyyətinə nəzarət etmək, öz fikrini azad ifadə etmək və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına aid ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş prinsip və öhdəliklərin ciddi pozulmasına operativ cavab vermək məqsədi ilə yaradılmışdır. Nümayəndənin əsas vəzifəsi müstəqil və plüralist kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafının təmin olunmasında iştirakçı-dövlətlərlə əməkdaşlıq edilməsi və onlara yardım göstərilməsindən ibarətdir.'

Bəzi orqanlar ATƏT-ə yaxın və onunla yanaşı olan orqanlar sayılır.

Lakin onlar ATƏT-in orqanları sisteminə daxil deyildir. Məsələn, Banşıq və Arbitraj Məhkəməsi, Açıq Səma üzrə Məşvərətçi Komissiya, Birgə Məşvərətçi Qrup və s. qurumlar belə orqanlar sırasına aiddir.

II FƏSİL ÜZRƏ SXEM

II FƏSİL ÜZRƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М., 2006 (гл. 16, §6).
2. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2010 (гл. 13, § 7).
3. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М., 2011 (гл. 9, § 9).
4. Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Харьков, 2004 (гл. 9, §11).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

a) azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: «Qanun» nəşriyyatı, 2009. - 68 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. I cild / Buraxılışa məsul: Əfəndiyev E.M. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001. - 880 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı: Azərbaycan, 1996-2014.
4. Azərbaycan Respublikasının avtomobil nəqliyyatı və avtomobil yolları haqqında qanunvericiliyi / Buraxılışa məsul: A.Süleymanlı. Bakı: Çarşıoğlu, 2013. - 944 s.
5. Azərbaycan Respublikasının gənclər və idman qanunvericiliyi toplusu / Tərtib edən: Quliyev C.K. Bakı: «CBS» mətbəəsi, 2013. - 848 s.
6. Abbasov İ.M. Audit. Dərslük. Bakı: Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı, 2007. - 530 s.
7. Abdullayev Ə., Azarov A., Hüfnər K., Röyter V. İnsan hüquqları: beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri. Bakı, 2008. - 487 s.
8. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı: «Zərdabi LTD» MMC, 2013. - 664 s.
9. Allahverdiyev S.S. Əqli mülkiyyət hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: «Digesta» nəşriyyatı, 2006. - 584 s.
10. Allahverdiyev S.S. Konstitusiyası və hüququn əsasları. Dərslük. 7-ci nəşr. Bakı: «Digesta» nəşriyyatı, 2011. - 444 s.
11. Avropada ifadə azadlığı. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsi. Bakı, 2006. - 294 s.
12. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin seçilmiş qərarları. Bakı: «Şərqi-Qərbi», 2009. - 624 s.
13. Avropa Şurası hüququ. Pan-Avropa hüquqi məkanına doğru. Bakı, 2006. - 272 s.
14. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2010. - 724 s.
15. Ələsgərov F.M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və insan hüquqları / İnsan hüquqları. Bülleten 1. Bakı, 1998, s. 29-31.
16. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Dərslük. Bakı: «NAT» MMC, 2011.-475 s.
17. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Şirvanəşr, 2007.- 600 s.
18. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2013.-506 s.
19. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslük. Bakı: «NAT» MMC, 2007. - 488 s.
20. Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının polis hüququ: ümumi müddəalar. Bakı: «UniPrint», 2012. - 376 s.
21. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq əqli mülkiyyət hüququ. Bakı: MHA nəşriyyatı, 2013. - 36 s.

22. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı: «Adventa» MMC, 2013. - 444 s.
23. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr. Bakı: QHT nəşriyyatı MMC, 2013. - 614 s.
24. Əliyeva R.Ə. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Dərs vəsaiti. Bakı: «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, 2011. - 432 s.
25. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Dərslik. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2007. - 464 s.
26. Əliyev S.İ. İnsan hüquqları sisteminə sosial hüquqlar (nəzəri və praktiki məsələlər). Dərs vəsaiti. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008. - 368 s.
27. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, «AZSEA» nəşriyyatı, 2012. - 232 s.
28. Gözəlov Ə.V. Beynəlxalq investisiya hüququ: nəzəri və praktiki əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008. - 448 s.
29. Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı: XXI əsr - yeni nəşrlər evi, 2001. - 55 s.
30. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1 - 46 kitab. Bakı: Azəməşr, 1997- 2013.
31. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2005. - 752 s.
32. Hüquq ensiklopedik lüğəti / Müəlliflər kollektivi. Baş redaktor - M.F.Məlikova. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1991. - 544 s.
33. Hüquq mühafizə orqanı əməkdaşının insan hüquqlarına dair məlumat kitabı/ Fuad Ələsgərovun rəhbərliyi ilə. Bakı: NAT-CO MMC, 2009. - 564 s.
34. Hüquqi yardım barədə Minsk Konvensiyası. İnterpolun Nizamnaməsi / Buraxılışa məsul: Əfəndiyev E.M. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000. - 52 s.
35. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000. - 408 s.
36. Hüseynov L.H. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008. - 160 s.
37. Hüseynova H.K. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sisteminə. Bakı: «Hərbi nəşriyyat», 1998. - 280 s.
38. İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001.-496 s.
39. İham Əliyev. İnkişaf - məqsədimizdir. 1 - 2 1 kitab. Bakı: Azəməşr, 2003-2015.
40. İnsan hüquqlarının müdafiəsi. BMT sistemi, Avropa sistemi, ölkədaxili mexanizmlər (Hüquqsünaşlar və QHT fəalları üçün sorğu kitabı). Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2004. - 314 s.
41. İnsan hüquqları və polis. Dərs vəsaiti / R.İ.Rəsulovun redaktəsi ilə. Bakı: Çayıoğlu, 2002. - 292 s.
42. İsmayılov İ., Qasımov A. İnsan və vətəndaş hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi haqqında. Bab: Qanun, 2000. - 164 s.
43. Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair normativ hüquqi aktlar. Qanunlar, fərmanlar, sərəncamlar, beynəlxalq müqavilələr, qərarlar, əmrlər. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiyası, 2010. - 416 s.

44. Qasimov A.M. Azərbaycan Respublikasının əmək hüququnda qarşılıqlı maddi məsuliyyət. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002. - 312 s.
45. Qaracayev C.Y. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları (tədris-metodik vəsait). Bakı: «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2002. - 72 s.
46. Qarayeva M.C. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciətin prosessual mexanizmləri. Azərbaycan Respublikasına qarşı verilən şikayətlərin məqbulluğu barədə qərarların icmalı. Bakı: «Adventa» MMC, 2015.-505 s.
47. Qasimov A.M., Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya hüququ. Bakı: «Digesta» nəşriyyatı, 2001. - 144 s.
48. Qasimov A.M., Əliyev M.N. Əmək və sosial təminat sahəsində vətəndaşların hüquqlarının həyata keçirilməsi təminatları. Bakı: Qanun, 2012.-240 s.
49. Qasimov A.M. Əmək hüququ. Dərslük. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2007. - 560 s.
50. Qasimova H.A. Xarici əlaqələr hüququ. Dərslük. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008;, - 480 s.
51. Mehdiyev F.S. Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Dərs vəsaiti. Bakı: Adventa, MMC, 2013. - 406 s.
52. Mehdiyev R.Ə. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşünərkən. Bakı: «Şərq-Qərb», 2008. - 792 s.
53. Mehdiyev R.Ə. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar. Bakı: CBS POLYGRAPHIC PRODUCTION mətbəəsi, 2006. - 584 s.
54. Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: XXI əsr - yeni nəşrlər evi, 2003. - 248 s.
55. Məhərrəmov A.A. Avropa İttifaqının ekologiyaya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Şirvanəşr, 2008. - 260 s.
56. Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi aspektləri (nəzəri və praktiki problemlər). Bakı: Aypara-3 MMC, 2010. - 412 s.
57. Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizlik sferasında beynəlxalq mexanizmlər. Bakı: Şirvanəşr, 2009. - 490 s.
58. Məhərrəmov A.M. İqtisadi diplomatiya. Dərslük. Bakı: Adventa MMC, 2013. - 386 s.
59. Məmmədov R.F., İsmayılova Ə.N., Hacıyev C.M. Qanunun aliliyi və insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri. Məlumat kitabı. Bakı: Azərənşr, 2009. - 416 s.
60. Mirzəyeva A.Q. Azərbaycan Respublikasının vergi hüququ. Dərslük. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2007. - 308 s.
61. Mustafayeva A.İ. İnsan hüquqlarının müdafiəsi bioetikanın tərkib hissəsi kimi. Bakı: «Apostrof» çap evi, 2012. - 131 s.
62. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər. Xarici iqtisadi biliklərə dair azərbaycanca-rusca-İngiliscə lüğət-məlumat kitabı / Müəllif-tərtibçilər; Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2005. - 676 s.
63. Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Konvensiya / Buraxılışa məsul; Əfəndiyev E.M. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2011. - 96 s.

64. Narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və prekursorlar (Sənədlər toplusu)/ Buraxılışa məsul: Əfəndiyev E.M. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2011. - 100 s.
65. Novitski İ.B. Roma hüququ. Dərslük. Azərbaycan dilinə tərcümə / Məsul redaktor: İ.A.İsmayılov. Bakı: Qanun, 1999. - 224 s.
66. Rəhimov İ.M. Cinayətkarlıq və cəza. Bakı: «Şərq-Qərb» Nəşriyyat Evi, 2015. - 320 s.
67. Rəhimov İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı: «Şərq-Qərb» Nəşriyyat Evi, 2014. - 320 s.
68. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq enerji hüququ. Dərslük. Bakı; «Adventa Qroup» MMC, 2013. - 312 s.
69. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008. - 396 s.
70. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslük. Yenidən işləmiş təkrar nəşr. Bakı: «Digesta» nəşriyyatı, 2007. - 700 s.
71. Svanidze Erik. Pis rəftar halların səmərəli araşdırılması. Avropa standartlarına dair rəhbər prinsiplər. Bakı: Avropa Şurası İnsan Haqları və Hüquqi Məsələlər üzrə Baş Direktorluq, 2010. - 148 s.
72. Vəliyev İ.V. Vergilər və vergitutmanın hüquqi əsasları. Dərslük. Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2013. -308 s.

b) digər dillərdə

73. Аграрное право. Учебник /Отв.ред. М.И.Палладина, Н.Г.Жаворонкова. М.: Проспект, 2011. - 428 с. (URL: <http://books.google.ru> I).
74. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.; Известия, 2003. - 712 с.
75. Бекашев Д.К. Международное трудовое право. Учебное пособие. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. - 336 с.
76. Бекашев К.А., Моисеев Е.Г. Таможенное право. Учебник. 2-е изд., пере- раб. и доп. М.: Проспект, 2010.-368 с.
77. Бирюков М.М. Европейское право: курс лекций. Учебное пособие. М.: Изд-во Омега-Л, 2006. - 128 с.
78. Бирюков П.Н. Международное право. Учебное пособие. М.: Юристь, 2006. — 685 с.
79. Борисов К.Г. Международное таможенное право: учебное пособие. М.: Изд-во РУДН, 1997.”-224 с.
80. Вишневский А.А. Банковское право Европейского Союза. Учебное пособие. М.; СТАТУТ, 2000. - 390 с.(URL: <http://www.v.slobyos.xpg.com.br/27401/html>).
81. Гилберт Горниг, Оксана Витвицкая. Право Европейского Союза. СПб.: Питер, 2005. - 256 с.
82. Гражданское и торговое право Европейского Союза (основные институты) / Редакторы: В.Безбах, В.Понька, К.Беликова. М.: Издательство РУДН, 2010. - 536 с. (URL: <http://www.ozon.ru/context/detail/id/5472154/?gclid=cl-z4-tmb4cfdlhtaodb34ana>).
83. Дейвис Г. Право внутреннего рынка Европейского Союза. Учебное пособие / Перевод с английского М.Ю.Зарицкой К.: Знания-Прес, 2004. - 422 с. - (Европейское право).

84. Дейвис К. Право Европейского Союза. Пер. со 2-го англ. изд. / Перевод с английского Т.А.Черной. К.; Знания, 2005. - 406 с. - (Европейское право).
85. Дубовицкая Е.А. Европейское корпоративное право. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Волтере Клувер, 2008. - 304 с. (URL:<http://www.books.google.az>).
86. Европейское международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова, П.В.Саваськов. М.: Международные отношения, 2005. - 408 с.
87. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. Учебник / Рук. авт. кол. и отв. ред. Л.М.Энтин. 3-е изд., пересмотр, и доп. М.: Норма; ИНФРА-М, 2011. -960 с.
88. Европейское право. Учебник / Под общ. ред. Л.М.Энтина. М.; Издательство во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002. -720 с.
89. Европейское уголовное право: перспективы развития / Авторы: Ю.Н.Жданов, Ю.Н.Жданов, Е.С.Лаговская. М.; Международные отношения, 2001. - 229 с. (URL: <http://law.edu.ru/book/book.asp?book Ю=1214296>).
90. Ерпылева Н.Ю. Международное банковское право. Учебное пособие. М.: Дело, 2004. - 480 с.
91. Захаров А.С.Налоговое право Европейского Союза: действующие директивы ЕС в сфере прямого налогообложения. М.: Волтере Клувер, 2007. - 144 с. (URL: <http://www.books.google.ru> D).
92. Иванов А.А. Современное европейское транспортное право. М.: Экон- Информ, 2005. - 90 с.
93. Кашкин Ю.С. Трудовое право Европейского Союза. Учебное пособие. М.; Волтере Клувер, 2009.-304 с. (URL:<http://www.books.google.az>).
94. Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право. 2-е изд., перераб. и доп. М.; Волтере Клувер, 2010. - 304 с.
95. Леви Г.Европейское страховое право // Страховое право. М.: Анкил, 2001, №3, с.58-89.
96. Мамедзаде А.А. Свобода совести: истоки, становление, правовая охрана. СПб.; Издательство «Юридический центр-Пресс», 2013. - 568 с.
97. Марченко М.Н., Дерябина Е.М. Право Европейского Союза. Вопросы истории и теории. Учебное пособие. М.: Проспект, 2010. - 432 с.
98. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира. М.: Зерцало-М, 2009. - 528 с.
99. Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебник / Под ред. Р.М.Валеева. М.: Статут, 2011.- 830 с.
100. Международное право. Учебник / Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М.: Международные отношения, 2000. - 720 с.
101. Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Л.Капустина. М.: Гардарики, 2008.-617 с.
102. Международное право - УюКеггесЫ. Учебник / Вольфганг Граф Витц- тум и др. Перевод с немецкого / В.Бергманн, пред., сост.; науч. ред. и сост. указ. Т.Ф.Яковлева. Москва-Берлин: Инфотропик Медиа, 2011. - 992 с.

103. Международное право. Учебник / Отв. ред. В.И.Кузнецов, Б.Р.Тузмухамедов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2007. - 944 с.
104. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко и О.И.Тиунов. 5-е изд., перераб и доп. М.; НОРМА: ИНФРА-М, 2010. -784 с.
105. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.М.Мелков. М.: РИОР, 2011. -720 с.
106. Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекашев. М.: Проспект, 2009. - 1008 с.
107. Международное транспортное право. Учебник / В.Н.Гречуха. М.: Издательства Юрайт, 2011. - 474 с.
108. Международное экологическое право. Учебник / Отв.ред. Р.М.Валеев. М.: Статут, 2012.-639 с.
109. Мережко А.А. Наука международного частного права: история и современность. Учебное пособие. Киев: Издательство «Таксон», 2006. - 356 с.
110. Михайлова Н.С. Конкурентное право ЕС :учебное пособие по спецкурсу. М.: Издатель ПГУ, 2009. - 143 с. (URL: <http://books.google.ru>).
111. Муршудлу Ф.Ф. Банковское обслуживание внешнеэкономической деятельности Азербайджана в условиях финансовой глобализации. Монография. Баку: Издательский Дом «Шярг-Гярг», 2013 - ХВИ, 416 с.
112. Наку А.А. Таможенное право ЕС. Учебное пособие. М.: МГИМО, 2003. - 76 с. (URL: <http://rt44-91.narod.ru/RTfiles/eu>).
113. Петер Нобель. Швейцарское финансовое право и международные стандарты / Пер. с англ. М.: Волтере Клувер, 2007. - 1152 с.
114. Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. А.Я.Сухарев. 2-е изд., изм. и доп. М.: Издательство НОРМА (издательская группа НОРМА-ИНФРА. М), 2001. - 840 с.
115. Право Европейского Союза: правовое регулирование торгового оборота. Учебное пособие / Под ред. В.В.Безбаха, А.Я.Капустина, В.К.Пучинского. М.: ЗЕРЦАЛЮ, 1999.-400 с.
116. Право Европейского Союза. Учебное пособие / Отв. ред. С.Ю.Кашкин. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2011.-320 с.
117. Право Европейского Союза. Учебник для вузов / Под ред. А.Я.Капустина. М.: Издательство Юрайт; 2013. -387 с.
118. Право Европейского Союза. Учебник / Под ред. С.Ю.Кашкина. 3-е издание, перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2012. — 1119 с. - Серия: Магистр.
119. Права человека: энциклопедический словарь / Отв. ред. С.С.Алексеев. М.: Норма, 2009. - 656 с.
120. Рене Давид, Камилла Жоффре-Спинози. Основные правовые системы современности. М., 1999.
121. Ромашев Ю.С. Международное правоохранительное право. М.: Норма: Инфра-М, 2010. - 368 с.
122. Саидов А.Х. Международное право прав человека. М.: Академический правовой университет, 2002. - 197 с.
123. Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью / Сост: Т.И.Москалькова и др. М., 1998.

124. Словарь иностранных слов / Под ред. И.В.Лехина, С.М.Локшиной, Ф.Н.Петрова. М., 1985.
125. Словарь международного права / Бананов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Международные отношения, 1986. -432 с.
126. Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / Науч. ред. В.Н.Бурлаков, Б.В.Волженкин. СПб.: Издательский Дом С.-Петерб. Гос. ун-та. Издательство юридического факультета С.-Петерб. Гос.ун-та, 2005.^- 592 с.
127. Суд Европейских Сообществ. Избранные решения / Отв. ред. Л.М.Энтин. М.: Издательство НОРМА, 2001. - 400 с.
128. Топорнин Б.Н. Европейское право. Учебник. М.: Юристь, 1998.-456 с.
129. Тотьев К.Ю. Конкурентное право (правовое регулирование конкуренции). Учебник. М.; Издательство РДЛ, 2000. - 352 с.
(URL:http://www.mylawsuit.ru/id/0/45_59_0882.pdf).
130. Тимченко Л.Д. Международное право. Учебник. Издание третье, стереотипное. Харьков: Консум; Национальный университет внутренних дел, 2004. - 528 с.
131. Тиунов О.И. Международное гуманитарное право. Учебник. 2-е изд., перераб. М.: НОРМА, 2009. - 336 с.
132. Трудовое и социальное право Европейского Союза: документы и материалы. М.: «Права человека», 2005. - 98 с. (URL:http://www.trudsud.ru/upload/iblock/137/1379_c278f8d7b1574_c22_e7262fa0adaa.pdf).
133. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть. Учебное пособие / Под ред. и с предисл. И.Д.Козочкина. М.: Омега-Л, Институт международного права и экономики им. А.С.Грибоедова, 2003. - 576 с.
134. Финансовое право: учебное пособие / Под ред. М.В.Кустовой и Н.А.Шевелевой. СПб.: Питер, 2014. -320 с.
135. Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества. Введение в конституционное и административное право Европейского Сообщества / Перевод с английского и научная редакция В.Г.Бенды. М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998.-703 с.
136. Холопов К.В. Международное частное транспортное право. Анализ норм международного и российского транспортного права. Учебное пособие. М.: Статут, 2010. - 702 с.
137. Шумилов В.М. Международное право. Учебник. М.: ТК Велби, 2008. - 488 с.
138. Шумилов В.М. Международное финансовые право. Учебник. М.: Международные отношения, 2005. -432 с.
139. Эфендиев О.Ф., Алиев Э.А. Внешнеэкономическая деятельность современного Азербайджана. Учебное пособие. Баку: «Зардаби ЛТД» 000, 2007. - 328 с.
140. Энергетическое право ЕС. Учебно-методический комплекс / Колл.авт. Селиверстов С.С., Мальгин А.В., Соколова А.В., Гудков И.В. М.: МГИМО, 2009. - (URL:http://www.mgimo.ru/news/inno/document_119496.phtml).

141. Юридическая энциклопедия. Издание 5-е, дополненное и переработанное / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М.:ЮрИнформцентр, 2005. - 972 с.
142. Aliyev E.A. International Transport Law. Textbook. Vaku; «УниПринт» printing-house, 2013. - 652 p.
143. Guy Isaac, Marc Blanquet. Droit communautaire general. Paris, Armand Colin, 2001, p.11 (URL:<http://www.rnarelibri.com>).
144. Marek Zylicz. International Air Transport Law. Dordrecht /Boston/ London; Martinus Nijhoff Publishers, 1992. - 254 p.
145. Official Journal of the European Union (URL;<http://www.eur-lex.europa.eu>).
146. RALPH H. FOLSOM. European Union Law in a nutshell. Seventh Edition. Printed in the United States of America. West, a Thomson Reuters business, 2011.-436 p.

c) **elektron informasiya mənbələri (URL - Uniform Resource Locator) rus dilinə**

147. www.aes.org.ru - Ассоциация Европейских исследований
148. www.alleuropa.ru-журнал «Вся Европа»
149. www.asser.nl - Институт им. Ассера в Гааге
150. bloggingabouteulawandpolitics.blogspot.com - блог по праву и политике ЕС
151. www.cels.law.cain.ac.uk - Центр европейских правовых исследований Кембриджского университета
152. www.coleurop.be - Колледж Европы в Брюгге (Бельгия)
153. www.consilium.europa.eu - Совет Европейского Союза
154. www.curia.europa.eu-Европейский суд
155. www.eca.europa.eu - Европейская счетная палата
156. www.ec.europa.eu - Европейская комиссия
157. www.echr.coe.int - официальный сайт ЕСПЧ
158. www.ecjblog.com - блог о решениях Суда Европейских сообществ
159. www.eclaw.ru - Институт европейского права МГИМО (У)
160. www.eiop.or.at - европейская документация в Интернете
161. www.era.int - Академия европейского права в Трире (Германия)
162. www.eulaw.edu.ru - кафедра права Европейского Союза МГЮА
163. www.eulaw.ru - сайт по праву ЕС
164. www.eulaw.typepad.com - блог по праву ЕС
165. www.eur-lex.europa.eu - правовая база данных EUR-Lex
166. www.eurocollege.ru - Европейский учебный институт МГИМО(У)
167. www.europa.eu - официальный сайт Европейского Союза
168. www.europa.eu/scadplus - комментарий к законодательству ЕС
169. www.europarl.europa.eu - Европейский парламент
170. www.europeanunion.narod.ru - каталог ссылок на ресурсы о ЕС
171. www.european-council.europa.eu - официальный сайт Европейского совета
172. www.iue.it - Европейский университет во Флоренции
173. www.lawofemu.info - блог о праве ЭВС и евро

ve s.

MÜNDƏRİCAT

İxtisarlar	4
Ön söz.....	6

I BÖLMƏ. AVROPA HÜQUQU

ÜMUMİ HİSSƏ. AVROPA HÜQUQU HAQQINDA ÜMUMİ MÜDDƏALAR

I FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN ANLAYIŞI, MAHIYYƏTİ VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Avropa hüququ və onun hüquq sistemində yeri.....	10
1.1.1. Avropa hüququ çoxaspektli anlayış kimi	10
1.1.2. Hüquq sistemində Avropa hüququnun yeri	14
1.2. Avropa hüququnun anlayışı və onun əsas əlamətləri	18
1.2.1. Avropa hüququnun anlayışı və mahiyyəti	18
1.2.2. Avropa hüququnun xarakterik xüsusiyyətləri	26
1.3. Avropa hüququ ilə beynəlxalq və milli hüquq sistemləri arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə	30
1.3.1. Avropa hüququ ilə beynəlxalq hüquq və milli hüquq sistemləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakteri	30
1.3.2.....	
Avropa hüququ və milli hüquq sistemləri	31
1.3.3.....	
Avropa hüququ və beynəlxalq hüquq sistemi	36
I fəsil üzrə sxem	41
I fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	42

II FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN FORMALAŞMASI VƏ ONUN TARIXİ İNKİŞAFI

2.1. Avropa hüququnun yaranması və onun tarixi inkişaf mərhələləri.....	43
2.1.1. Avropa hüququnun formalaşması	43
2.1.2. Avropa hüququnun tarixi inkişaf mərhələləri	47
2.2. Avropa hüququnun tarixi inkişaf mərhələlərinin qısa öçerki	49
2.2.1. Kommunitar hüquq mərhələsi.....	49
2.2.1.1. Avropa Kömür və Polad Birliyinin idarə edilməsi	52
2.2.1.2. Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması.....	54
2.2.1.3. Avropa Atom Eneji Birliyinin yaradılması	59
2.2.1.4. Avropa inteqrasiya birliklərinin inkişafı.....	62
2.2.2. Avropa İttifaqı hüququ mərhələsi (dövrü).....	68
2.2.2.1. Avropa İttifaqının yaradılması	68
2.2.2.2. Avropa İttifaqının məqsədləri	70
2.2.2.3. Avropa İttifaqının dayaqları	71

2.2.2.4.	Maastrixt Müqaviləsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsi (Amsterdam Müqaviləsi)	74
2.2.2.5.	Nitsa Müqaviləsi	76
2.2.3.	Vahid Avropa hüququna keçid mərhələsi	78
2.2.3.1.	Avropa üçün Konstitusiya yaratmaq haqqında Roma Müqaviləsi	78
2.2.3.2.	Lissabon Müqaviləsi - Avropa İttifaqında islahat haqqında Müqavilə	79
	II fəsil üzrə sxem.....	82
	II fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	83

III FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN STRUKTURU, SİSTEMİ VƏ MƏNBƏLƏRİ

3.1.	Avropa hüququnun strukturu.....	84
3.1.1.	Avropa hüququnun struktura anlayışı	84
3.1.2.	Avropa hüququnun şaquli struktura	84
3.1.3.	Avropa hüququnun üfüqi struktura	88
3.2.	Avropa hüququnun sistemi	89
3.2.1.	Avropa hüququnun sistemi anlayışı.....	89
3.2.2.	Avropa hüququnun ümumi hissəsi	90
3.2.3.	Avropa hüququnun xüsusi hissəsi	91
3.3.	Avropa hüququnun mənbələri	92
3.3.1.	Avropa hüququnun mənbələri anlayışı və onun sistemi.....	92
3.3.1.1.	Avropa hüququnun mənbələri anlayışı.....	92
3.3.1.2.	Avropa hüququnun mənbələrinin sistemi	93
3.3.2.	Avropa hüququnun mənbə növləri	94
3.3.2.1.	Təsis müqavilələri.....	94
3.3.2.2.	Avropa ittifaqı institutlanm (orqanlanm) aktları	98
3.3.2.3.	Avropa hüququnun ümumi (əsas) prinsipləri	102
3.3.2.4.	Məhkəmə qərarları (presedent hüququ).....	103
3.3.2.5.	Beynəlxalq müqavilələr.....	105
	III fəsil üzrə sxem	107
	III fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	109

IV FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN NİZAMASALMA PREDMETİ, METODU VƏ QÜVVƏSİ

4.1.	Avropa hüququnun nizamasalma predmeti	110
4.1.1.	Avropa hüququnun nizamasalma predmetinin anlayışı	110
4.1.2.	Avropa-hüquq münasibətləri	111
4.2.	Avropa hüququnun nizamasalma metodu	114
4.2.1.	Avropa hüququnun nizamasalma metodunun anlayışı.....	114
4.2.2.	Avropa hüququnun ayn-ayrı nizamasalma metodlarının xarakteristikası.....	115
4.3.	Avropa hüququnun qüvvəsi	117
4.3.1.	Avropa hüququnun qüvvəsi anlayışı	117
4.3.2.	Avropa hüququnun predmetinə görə qüvvəsi.....	118

4.3.3.	118
Avropa hüququnun zamana görə qüvvəsi	118
4.3.4.	
Avropa hüququnun məkana görə qüvvəsi.....	120
4.3.5. Avropa hüququnun subyektlərə görə qüvvəsi	120
IV fəsil üzrə sxem.....	122
IV fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	123

V FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN PRİNSİPLƏRİ

5.1. Avropa hüququnun prinsiplərinin anlayışı və növləri.....	124
5.1.1. Avropa hüququnun prinsipləri anlayışı	124
5.1.2. Avropa hüququnun prinsiplərinin növləri və onlann əhəmiyyəti.....	124
5.2. Avropa hüququnun ayn-ayn ümumi prinsiplərinin xarakteristikası.....	127
5.2.1. Hüquq bərabərliyi prinsipi.....	127
5.2.2. Əsas insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi.....	128
5.2.3. Subsidiar prinsip.....	129
5.2.4. Mütənasiblik prinsipi.....	130
5.2.5. Hüquqi müəyyənlik prinsipi.....	131
5.2.6. Vahidlik prinsipi	131
5.2.7. Prioritetlik prinsipi	132
5.2.8. Tarazlaşdırma prinsipi	133
5.2.9. Funksiyalann bölüşdürülməsi prinsipi	134
5.3. Avropa hüququnun xüsusi prinsipləri.....	135
V fəsil üzrə sxem	136
V fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	137

VI FƏSİL. AVROPA HÜQUQUNUN SUBYEKTLƏRİ

6.1. Avropa hüququ subyektlərinin anlayışı və onların növləri.....	138
6.1.1. Avropa hüququnun subyektləri anlayışı	138
6.1.2. Avropa hüquq subyektliyi	139
6.1.3. Avropa hüququ subyektlərinin növləri	140
6.2. Avropa İttifaqı Avropa hüququnun əsas subyekti kimi	141
6.2.1. Avropa İttifaqının hüquqi təbiəti.....	141
6.2.2. Avropa İttifaqı hüquqi şəxs kimi	144
6.2.3. Avropa İttifaqının beynəlxalq hüquq subyektliyi.....	146
6.3. Avropa hüququnun digər subyektləri	147
6.3.1. Avropa İttifaqının institutları Avropa hüququnun subyekti kimi	147
6.3.2. Fiziki və hüquqi şəxslər Avropa hüququnun subyekti kimi.....	148
VI fəsil üzrə sxem.....	150
VI fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	151

VII FƏSİL. AVROPA İTTİFAQININ İNSTİTUSİONAL STRUK

7.1. Avropa İttifaqının institusional strukturunun anlayışı və onun əsas orqanları	152
--	-----

7.1.1.	Avropa İttifaqının	institusional	strukturunun anlayışı	152
7.1.2.	Avropa İttifaqının	institusional	hüququ	154
7.1.3.	Avropa İttifaqının	institusional	strukturunun əsasları	155
7.1.4.	Avropa İttifaqının digər orqanları			156
7.2.	Avropa Soveti.....			157
7.2.1.	Avropa Sovetinin statusu, funksiyası və səlahiyyəti			157
7.2.1.1.	Avropa Sovetinin statusu			157
7.2.1.2.	Avropa Sovetinin funksiyaları			159
7.2.1.3.	Avropa Sovetinin səlahiyyətləri			160
7.2.2.	Avropa Sovetinin strukturu və onun fəaliyyət qaydası.....			160
7.2.2.1.	Avropa Sovetinin strukturu			160
7.2.2.2.	Avropa Sovetinin fəaliyyət (iş) proseduru.....			162
7.3.	Avropa İttifaqı Şurası.....			163
7.3.1.	Avropa İttifaqı Şurasının statusu, funksiyası və səlahiyyəti.....			163
7.3.1.1.	Avropa İttifaqı Şurasının statusu			163
7.3.1.2.	Şuranın funksiyaları			164
7.3.1.3.	Şuranın səlahiyyətləri.....			165
7.3.2.	Şuranın tərkibi, iş qaydası və qərar qəbul etmək proseduru			168
7.3.2.1.	L'Şuranın tərkibi.....			168
7.3.2.2.	Şuranın fəaliyyət (iş) proseduru			169
7.4.	Avropa Komissiyası.....			173
7.4.1.	Avropa Komissiyasının statusu, formalaşması və səlahiyyətləri			173
7.4.1.1.	Avropa Komissiyasının statusu və təyinatı			173
7.4.1.2.	Komissiyanın tərkibi və formalaşması			174
7.4.1.3.	Komissiyanın səlahiyyətləri.....			178
7.4.2.	Komissiyanın fəaliyyət (iş) proseduru.....			181
7.4.2.1.	Komissiyanın təşkilatı fəaliyyət (iş) forması			181
7.4.2.2.	Qərar qəbul etmək proseduru.....			182
7.5.	Avropa Parlamenti			184
7.5.1.	Avropa Parlamentinin anlayışı və statusu			184
7.5.1.1.	Avropa İttifaqının institusional sistemində Avropa Parlamentinin tutduğu yer və onun rolu.....			184
7.5.1.2.	Avropa Parlamentinin statusu			185
7.5.2.	Avropa Parlamentinin funksiya və səlahiyyətləri.....			186
7.5.2.1.	Avropa Parlamentinin funksiyaları.....			186
7.5.2.2.	Avropa Parlamentinin səlahiyyətləri.....			187
7.5.3.	Avropa Parlamentinin formalaşma qaydası, daxili strukturu və fəaliyyət (iş) proseduru			193
7.5.3.1.	Avropa Parlamentinin formalaşma qaydası və tərkibi			193
7.5.3.2.	Avropa Parlamentinin daxili strukturu			195
7.5.3.3.	Avropa Parlamentinin fəaliyyət (iş) forması.....			198
7.6.	Avropa İttifaqı Məhkəməsi.....			199
7.6.1.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin ümumi xarakteristikası			199
7.6.1.1.	Avropa İttifaqının institusional sistemində Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tutduğu yer			199
7.6.1.2.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin funksiyaları			201

7.6.2.	Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları və onların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi.....	202
7.6.2.1.	Avropa İttifaqının məhkəmə orqanları	202
7.6.2.2.	Avropa İttifaqının məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	204
7.6.3.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tərkibi və formalaşma qaydası.....	205
7.6.3.1.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin tərkibi.....	205
7.6.3.2.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin formalaşması	207
7.6.4.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin daxilən təşkil olunması və iş proseduru	208
7.6.4.1.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin daxilən təşkil olunması.....	208
7.6.4.2.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin iş proseduru	211
7.6.5.	Avropa İttifaqı məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyası və onların baxdığı iddia növləri 212	
7.6.5.1.	Avropa İttifaqı məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyası	212
7.6.5.2.	Birbaşa yurisdiksiya.....	215
7.6.5.3.	Dolaylı yurisdiksiya.....	217
	VII fəsil üzrə sxem	219
	VI fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	223

VIII FƏSİL. AVROPA İTTİFAQININ İNSTİTUT SAYILMAYAN DİGƏR ORQANLARI

8.1.	Avropa İttifaqının institut sayılmayan digər orqanların ümumi xarakteristikası.....	224
8.1.1.	Avropa İttifaqının institut sayılmayan digər orqanlarının əsas xüsusiyyətləri	224
8.1.2.	Avropa İttifaqının digər orqanlarının Avropa İttifaqının təşkilati mexanizmində tutduğu yer	224
8.2.	Kredit-valyuta və maliyyə-nəzarət orqanları.....	225
8.2.1.	Avropa Mərkəzi Bankı	225
8.2.2.	Hesablama Palatası.....	228
8.3.	Konsultativ orqanlar	230
8.3.1.	İqtisadi və Sosial Komitə	230
8.3.2.	Regional Komitəsi	231
8.4.	Yardımcı orqanlar	232
8.4.1.	Daimi Nümayəndələr Komitəsi.....	232
8.4.2.	İqtisadi və Maliyyə Komitəsi.....	233
8.4.3.	Sosial Müdafiə Komitəsi.....	233
8.4.4.	Siyasət və Təhlükəsizlik üzrə Komitə.....	233
8.4.5.	Daxili Təhlükəsizlik Komitəsi.	234
8.4.6.	Məşğulluq üzrə Komitə.....	235
	VIII fəsil üzrə sxem.....	236
	VIII fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	237

IX FƏSİL. AVROPA HUQUQ MƏSULİYYƏTİ VƏ MÜBAHİSƏ LƏRİN HƏLLİ

9.1.	Avropa hüquq məsuliyyətinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri	238
9.1.1.	Avropa hüquq məsuliyyətinin anlayışı	238
9.1.2.	Avropa hüquq məsuliyyəti institutu	239
9.2.	Avropa hüquq məsuliyyəti institutunun funksiya və subyektləri	240
9.2.1.	Avropa hüquq məsuliyyəti institutunun funksiyaları	240
9.2.2.	Avropa hüquq məsuliyyətinin subyektləri	241
9.2.3.	Avropa məsuliyyət hüququnun mənbələri	243
9.3.	Avropa hüquq məsuliyyətinin əsas və şərtləri.....	243
9.3.1.	Avropa hüquq məsuliyyətinin əsası	243
9.3.2.	Avropa hüquq məsuliyyətinin şərtləri	245
9.4.	Avropa hüququ üzrə məsuliyyətin növləri və formaları.....	246
9.4.1.	Avropa hüququ üzrə məsuliyyətin növləri	246
9.4.2.	Avropa hüququ üzrə məsuliyyətin formaları.....	247
9.5.	Avropa hüququnun ayn-ayn subyektlərinin məsuliyyəti.....	249
9.5.1.	Üzv-dövlətlərin Avropa hüququ üzrə məsuliyyəti.....	249
9.5.2.	Avropa İttifaqı Şurasının məsuliyyəti.....	251
9.5.3.	Avropa Parlamenti məsuliyyət hüququnun subyekt kimi	251
9.5.4.	Avropa Komissiyasının məsuliyyəti.....	252
9.6.	Avropa hüququ üzrə mübahisələrin həlli.....	253
9.6.1.	Avropa hüququnda mübahisələrin həlli institutu.....	253
9.6.1.1.	Mübahisələrin həlli Avropa hüququnun əsas institutlarından biri kimi.....	253
9.6.1.2.	Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələrin növləri.....	254
9.6.2.	Avropa İttifaqı çərçivəsində yaranan mübahisələri tənzimləmə metodları	256
9.6.2.1.	Siyasi mübahisələri tənzimləmə metodları.....	256
9.6.2.2.	Hüquqi mübahisələri tənzimləmə metodu.....	258
9.6.2.3.	İnzibati prosedur	262
	IX fəsil üzrə sxem	264
	IX fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	266

XÜSUSİ HİSSƏ. AVROPA HÜQUQUNUN SAHƏLƏRİ

X FƏSİL. AVROPA GÖMRÜK HÜQUQU

10.1.	Avropa gömrük hüququ Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi.....	267
10.1.1.	Avropa gömrük hüququ anlayışı	267
10.1.2.	Avropa gömrük hüququnun nizamlaşdırılacaq predmeti və subyektləri.....	268
10.1.3.	Avropa gömrük hüququnun prinsipləri.....	269
10.2.	Avropa gömrük hüququnun mənbələri.....	270
10.2.1.	Təsis müqavilələri.....	270

10.2.2.	Beynəlxalq müqavilələr	271
10.2.3.	Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktları.....	273
10.2.4.	Məhkəmə qərarları.....	275
10.2.5.	Avropa Birliyinin Gömrük Məcəlləsi	275
10.2.6.	Yeniləşdirilmiş Gömrük Məcəlləsi.....	276
10.3.	Avropa Gömrük İttifaqı	278
10.3.1.	Avropa Gömrük İttifaqının anlayışı.....	278
10.3.2.	Gömrük rüsumlarının aradan qaldırılması.....	279
10.3.3.	Kəmiyyətə məhdudlaşdırma.....	280
10.3.4.	Gömrük ərazisi.....	281
10.3.5.	Ümumi gömrük tarifi	282
10.4.	Avropa İttifaqında gömrük tənzimləməsinin əsasları	284
10.4.1.	Ümumi gömrük tarifi quruluşu.....	284
10.4.2.	Məhsulların təsnifat qaydaları	285
10.4.3.	Gömrük rüsumları.....	286
10.4.4.	İntegrasiya gömrük tarifi.....	288
10.4.5.	Məhsulların məhsul haqqında qayda.....	289
10.4.6.	Məhsulların gömrük qiyməti.....	291
10.5.	Avropa İttifaqında gömrük rejimləri	293
10.5.1.	Məhsulların gömrük statusu	293
10.5.2.	Gömrük rejimləri.....	294
10.5.3.	Gömrük deklarasiyası təqdim etmə.....	294
10.6.	Avropa İttifaqının ayn-ayn gömrük rejimlərinin xüsusiyyətləri.....	296
10.6.1.	Məhsulların sərbəst dövriyyə üçün buraxılması.....	296
10.6.2.	İxrac gömrük rejimi	297
10.6.3.	Tranzit gömrük rejimi.....	298
10.6.4.	Saxlanma gömrük rejimi.....	300
10.6.5.	Emal (emal etmə) gömrük rejimi.....	302
	X fəsil üzrə sxem	304
	X fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	305

XI FƏSİL. AVROPA TİCARƏT HÜQUQU

11.1.	Avropa ticarət hüququnun anlayışı və xüsusiyyətləri	306
11.1.1.	Avropa ticarət hüququnun anlayışı və Avropa hüquq sistemində onun tutduğu yer	306
11.1.2.	Avropa ticarət hüququnun nizamlaşdırma predmeti	306
11.1.3.	Avropa ticarət hüququnun subyektləri və prinsipləri	308
11.2.	Avropa ticarət hüququnun mənbələri	309
11.2.1.	Təsis müqavilələri	309
11.2.2.	Beynəlxalq müqavilələr	310
11.2.3.	Avropa İttifaqı institutlarının normativ hüquqi aktları.....	311
11.2.4.	Məhkəmə qərarları.....	313
11.3.	Beynəlxalq müqavilələr Avropa ticarət hüququnun mənbə növü kimi...313	
11.3.1.	Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması haqqında Saziş	313

11.3.2.	Avropa İttifaqının preferensial ticarət sazişləri.....	315
11.3.3.	Tərəfşaqıqlıq və əməkdaşlıq sazişi	317
11.4.	Avropa İttifaqının xarici ticarət siyasətinin tənzimlənməsi.....	318
11.4.1.	Gömrük-tarif tənzimləmə metodu Avropa İttifaqının xarici ticarət siyasətinin əsas vasitəsi kimi.....	318
11.4.2.	Avropa İttifaqında xarici ticarətin qeyri-tarif metdlə tənzimlənməsi... 320	
11.5.	Qeyri-tarif tənzimləmə metodu.....	320
11.5.1.	Üçüncü ölkələrdən mal idxalının ümumi qaydaları.....	320
11.5.2.	Xüsusi idxal qaydaları (mal idxalının xüsusi qaydaları).....	323
11.5.3.	İxracın tənzimlənməsi.....	324
11.5.4.	Kvota müəyyənləşdirmə	326
11.6.	Avropa İttifaqında ticarət müdafiə tədbirləri.....	328
11.6.1.	Avropa İttifaqında tətbiq olunan ticarət müdafiə tədbirləri	328
11.6.2.	Avropa İttifaqında antidempinq tədbirinin tətbiqi.....	330
11.6.3.	Kompensasiya tədbirləri	332
11.6.4.	Xarici ticarət maneələrinə qarşı tədbirlər	333
	XI fəsil üzrə sxem.....	336
	XI fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	337

XII FƏSİL. AVROPA MALİYYƏ HÜQUQU

12.1.	Avropa maliyyə hüququnun anlayışı və Avropa hüquq sistemində onun mövqeyi	338
12.1.1.	Avropa maliyyə hüququ anlayışı	338
12.1.2.	Avropa maliyyə hüququnun predmeti, xüsusi prinsipləri və Avropa hüquq sistemində tutduğu yer	338
12.2.	Avropa maliyyə hüququnun mənbələri və subyektləri.....	340
12.2.1.	Avropa maliyyə hüququnun mənbələri.....	340
12.2.2.	Avropa maliyyə hüququnun subyektləri.....	340
12.3.	Direktivlər Avropa maliyyə hüququnun mənbəyi kimi	341
12.3.1.	Şəffaflıq haqqında direktiv	341
12.3.2.	Emissiya prospektləri haqqında direktiv	343
12.3.3.	Bazar sui-istifadəsi haqqında direktiv.....	345
12.4.	Avropa maliyyə hüququna aid proqram sənədləri.....	346
12.4.1.	Maliyyə xidmətləri sferasında fəaliyyət planı	346
12.4.2.	«Ağ kitab»	347
12.5.	Lamfalussi prosesi.....	348
12.5.1.	Lamfalussi prosesinin mahiyyəti	348
12.5.2.	Tənzimləmə səviyyələri	349
	XII fəsil üzrə sxem.....	351
	XII fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	352

XIII FƏSİL. AVROPA VERGİ HÜQUQU

13.1.	Avropa vergi hüququnun anlayışı və subyektləri.....	353
13.1.1.	Avropa vergi hüququ anlayışı və onun predmeti	353

13.1.2.	Avropa vergi hüququnun subyektləri.....	354
13.2.	Avropa vergi hüququnun mənbələri	355
13.2.1.	Avropa vergi hüququnun mənbə növləri	355
13.2.2.	Təsis müqavilələri	355
13.2.3.	Avropa hüququnun ümumi prinsipləri	357
13.2.4.	İkinci hüquq normativ aktları	358
13.2.5.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları	360
13.3.	Avropa İttifaqı vergilərinin əsas növləri	362
13.3.1.	Kənd təsərrüfatı vergiləri.....	362
13.3.2.	Gömrük rüsumları	362
13.3.3.	Əlavə dəyər vergisi.....	364
13.3.4.	Gəlir vergisi	365
13.3.5.	Aksiz vergiləri	366
13.3.6.	Vergilərin təsnifatı	366
	XIII fəsil üzrə sxem	368
	XIII fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	369

XIV FƏSİL. AVROPA BÜDCƏ HÜQUQU

14.1.	Avropa büdcə hüququnun anlayışı, nizamasalma predmeti, prinsipləri və subyektləri.....	370
14.1.1.	Avropa büdcə hüququ anlayışı.....	370
14.1.2.	Avropa büdcə hüququnun nizamasalma predmeti və metodu	370
14.1.3.	Avropa büdcə hüququnun prinsipləri.....	371
14.1.4.	Avropa büdcə hüququnun subyektləri.....	373
14.2.	Avropa büdcə hüququnun mənbələri.....	373
14.2.1.	Təsis müqavilələri	373
14.2.2.	Avropa İttifaqının ikinci hüquq aktları	374
14.2.3.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları	376
14.3.	Avropa İttifaqı büdcəsinin strukturu.....	376
14.3.1.	Avropa İttifaqı büdcəsinin anlayışı.....	376
14.3.2.	Avropa İttifaqı büdcəsinin strukturu	377
14.4.	Avropa İttifaqında büdcə prosesi	378
14.4.1.	Büdcə prosesinin anlayışı və onun mənbələri	378
14.4.2.	Büdcə tərtib edilməsi	379
14.4.3.	Büdcənin təsbiq olunması.....	380
14.4.4.	Büdcənin icra edilməsi.....	381
14.4.5.	Büdcə nəzarəti.....	383
	XIV fəsil üzrə sxem.....	387
	XIV fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	388

XV FƏSİL. AVROPA KORPORATİV HÜQUQU

15.1.	Avropa korporativ hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi	389
15.1.1.	Avropa korporativ hüququ anlayışı	389
15.1.2.	Avropa hüquq sistemində Avropa korporativ hüququnun yeri.....	390

15.1.3.	Avropa korporativ hüququnun subyektləri.....	391
15.2.	Avropa korporativ hüququnun mənbələri.....	392
15.2.1.	Təsis müqavilələri	392
15.2.2.	Avropa İttifaqının ikinci hüquq aktları	393
15.2.3.	Avropa İttifaqı Məhkəməsinin qərarları	395
15.3.	Kompaniyaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi	396
15.3.1.	Kompaniyaların yaradılması	396
15.3.2.	Kompaniyanın filialının açılması.....	398
15.3.3.	Bir şəxsin kompaniyası.....	399
15.3.4.	Kompaniyanın nizamnamə kapitalı	401
15.3.5.	Kompaniyanın yenidən təşkili.....	402
	XV fəsil üzrə sxem.....	405
	XV fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	406

XVI FƏSİL. AVROPA BANK HÜQUQU

16.1.	Avropa bank hüququnun anlayışı, prinsipləri və subyektləri	407
16.1.1.	Avropa bank hüququ anlayışı.....	407
16.1.7.	Avropa bank hüququnun nizamlaşdırma predmeti.....	408
16.1.3.	Avropa bank hüququnun prinsipləri və subyektləri	409
16.2.	Avropa bank hüququnun mənbələri	411
16.2.1.	Təsis müqavilələri	411
16.2.2.	Beynəlxalq müqavilələr	412
16.2.3.	İkinci hüquq aktları.....	412
16.2.4.	Xüsusi bank direktivləri	414
16.3.	Avropa İttifaqının kredit təşkilatları.....	416
16.3.1.	Kredit təşkilatı anlayışı.....	416
16.3.2.	Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması	417
16.3.3.	Kredit təşkilatlarının göstərdiyi xidmət növləri.....	420
16.3.4.	Kredit təşkilatının filiallarının açılması qaydası	421
	XVI fəsil üzrə sxem.....	423
	XVI fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	424

XVII FƏSİL. AVROPA RƏQABƏT HÜQUQU

17.1.	Avropa rəqabət hüququ müstəqil hüquq sahələrindən biri kimi	425
17.1.1.	Avropa rəqabət hüququ anlayışı	425
17.1.2.	Avropa rəqabət hüququnun nizamlaşdırma predmeti	426
17.2.	Avropa rəqabət hüququnun mənbələri və prinsipləri.....	428
17.2.1.	Avropa rəqabət hüququnun mənbəli	428
17.2.2.	Avropa rəqabət hüququnun sahəvi prinsipləri	429
17.3.	Avropa İttifaqında rəqabətin hüquqi tənzimlənməsi	433
17.3.1.	Özəl müəssisələrin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	433
17.3.2.	Fərdi antirəqabət praktikası	438
17.3.3.	Müəssisələr üzərində nəzarət	441

17.3.4.	Dövlətin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	444
	XVII fəsil üzrə sxem.....	448
	XVII fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	449

XVIII FƏSİL. AVROPA DAXİLİ BAZAR HÜQUQU

18.1.	Avropa daxili bazar hüququ Avropa hüququnun sahələrindən biri kimi 450	
18.1.1.	Avropa daxili bazar hüququ anlayışı	450
18.1.2.	Avropa hüquq sistemində Avropa daxili bazar hüququnun tutduğu yer və onun subyektləri	451
18.1.3.	Avropa daxili bazar hüququnun mənbələri.....	452
18.2.	Avropa daxili bazar hüququnun xüsusi (sahəvi) prinsipləri	454
18.2.1.	Xüsusi (sahəvi) prinsiplərin növləri.....	454
18.2.2.	Mallann sərbəst hərəkət etməsi prinsipi	454
18.2.3.	Xidmətlərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipi	457
18.2.4.	Şəxslərin sərbəst hərəkət etməsi prinsipi	461
18.2.5.	Kapitalların sərbəst hərəkət etməsi prinsipi.....	465
18.3.	Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının hüquqi tənzimlənməsi. Şengen məkanı.....	468
18.3.1.	Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqı.....	468
18.3.2.	Şengen məkanı	471
	XVIII fəsil üzrə sxem	475
	XVIII fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	476

XIX FƏSİL. AVROPA NƏQLİYYAT HÜQUQU

19.1.	Avropa nəqliyyat hüququ Avropa hüququnun müstəqil sahələrindən biri kimi	477
19.1.1.	Avropa nəqliyyat hüququ anlayışı.....	477
19.1.2.	Avropa nəqliyyat hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi.....	478
19.1.3.	Avropa nəqliyyat hüququnun prinsipləri və subyektləri.....	480
19.1.4.	Avropa nəqliyyat hüququnun mənbələri	482
19.1.5.	Avropa nəqliyyat hüququnun institutları.....	484
19.2.	Avropa İttifaqında ayn-ayn nəqliyyat növlərinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	484
19.2.1.	Avropa avtomobil nəqliyyat hüququ	484
19.2.2.	Avropa dəmir yol nəqliyyat hüququ.....	487
19.2.3.	Avropa dəniz nəqliyyat hüququ.....	490
19.2.4.	Avropa daxili su (çay) nəqliyyat hüququ	493
19.2.5.	Avropa hava nəqliyyat hüququ	495
	XIX fəsil üzrə sxem.....	497
	XIX fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	498

XX FƏSİL. AVROPA AQRAR HUQUQU

20.1.	Avropa aqrar hüququ Avropa hüququnun sahələrindən biri kimi	499
20.1.1.	Avropa aqrar hüququ anlayışı	499
20.1.2.	Avropa aqrar hüququnun nizamlaşma predmeti	500
20.2.	Avropa aqrar hüququnun mənbə və sahəvi prinsipləri	502
20.2.1.	Avropa aqrar hüququnun mənbələri.....	502
20.2.2.	Avropa aqrar hüququnun sahəvi prinsipləri	505
20.2.3.	Avropa aqrar hüququnun subyektləri.....	506
20.2.4.	Avropa aqrar hüququ ilə digər hüquqsahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi....	507
20.3.	Avropa aqrar hüququ ümumi aqrar siyasəti və kənd təsərrüfatı məhsulları bazanınm hüquqi əsası kimi.....	508
20.3.1.	Ümumi aqrar siyasi və Avropa aqrar hüququ	508
20.3.2.	Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	510
XX	fəsil üzrə sxem	512
XX	fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	513

XXI FƏSİL. AVROPA SOSIAL HÜQUQU

21.1.	Avropa sosial hüququnun anlayışı və Avropa hüquq sistemində yeri.....	514
21.1.1.	Avropa sosial hüququ ümumi sosial siyasətin hüququ əsası kimi	514
21.1.2.	Avropa sosial hüququnun nizamlaşma predmeti və subyektləri.....	515
21.2.	Avropa sosial hüququnun prinsip və mənbələri	517
21.2.1.	Avropa sosial hüququnun prinsipləri	517
21.2.2.	Avropa sosial hüququnun mənbələri	518
21.3.	Avropa İttifaqının sosial siyasəti.....	522
21.3.1.	Sosial siyasət Avropa İttifaqının müstəqil fəaliyyət istiqaməti kimi... 522	
21.3.2.	Avropa İttifaqının sosial siyasətinin məqsədləri	524
21.3.3.	Avropa İttifaqında sosial siyasətin həyata keçirilməsi.....	525
21.3.4.	Sosial siyasət sahəsində Avropa struktur fondları	528
21.4.	Avropa sosial hüququ ilə tənzimlənən münasibətlər	530
21.4.1.	Sosial hüquqların həyata keçirilməsi ilə bağlı olan münasibətlər	530
21.4.2.	Sosial partnyorluq və sosial dialoqla əlaqədar yaranan münasibətlər....	532
21.4.3.	Sosial təminat və sosial müdafiə məsələləri ilə bağlı münasibətlər....	533
XXI	fəsil üzrə sxem	535
XXI	fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	536

XXII FƏSİL. AVROPA SIĞORTA HÜQUQU

22.1.	Avropa siğorta hüququ və onun Avropa hüquq sistemində yeri.....	537
22.1.1.	Avropa siğorta hüququ anlayışı.....	537
22.1.2.	Avropa hüquq sistemində Avropa siğorta hüququnun yeri	538
22.2.	Avropa siğorta hüququnun subyektləri, sahəvi (xüsusi) prinsipləri və mənbələri.....	540

22.2.1.	Avropa sığorta hüququnun subyektləri	540
22.2.2.	Avropa sığorta hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	541
22.2.3.	Avropa sığorta hüququnun mənbələri	543
22.3.	Avropa İttifaqında sığorta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi	544
22.3.1.	Avropa sığorta hüququ ilə tənzimlənən məsələlər	544
22.3.2.	Sığorta təşkilatlarının yaradılması, fəaliyyəti, yenidən təşkili və ləğv ilə bağlı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi	545
22.3.3.	Sığortanın növləri.....	549
22.3.4.	Təkrar sığorta fəaliyyəti.....	552
22.3.4.	Sığorta vasitəçiliyi	553
	XXII fəsil üzrə sxem	555
	XXII fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	556

XXIII FƏSİL. AVROPA ƏMƏK HÜQUQU

23.1.	Avropa əmək hüququ Avropa hüququnun müstəqil sahəsi kimi	557
23.1.1.	Avropa əmək hüququ anlayışı.....	557
23.1.2.	Hüquq sistemində Avropa əmək hüququnun mövqeyi	558
23.2.	Avropa əmək hüququnun nizaməsalma predmeti, sahəvi (xüsusi) prinsipləri və mənbələri 559	
23.2.1.	Avropa əmək hüququnun nizaməsalma predeti və subyektləri.....	559
23.2.2.	Avropa əmək hüququnun sahəvi (xüsusi) prinsipləri.....	561
23.2.3.	Avropa əmək hüququnun mənbələri	563
23.3.	Avropa əmək hüququ ilə tənzimlənən ayn-ayn məsələlər	566
23.3.1.	Əmək münasibətlərində kişi və qadımanın hüquq bərabərliyi.....	566
23.3.2.	Müəssisə müfliləşəndə işçilərin hüquqlarının müdafiə olunması	567
23.3.3.	İşdən əsassız çıxarıldıqda işçilərin hüquqlarının müdafiə olunması.....	569
23.3.4.	İş və istirahət vaxtı	570
23.3.5.	Əməyin mühafizəsi	572
	XXIII fəsil üzrə sxem.....	574
	XXIII fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	574

XXIV FƏSİL. AVROPA İNSAN HÜQUQLARI HÜQUQU

24.1.	İnsan hüquqları və Avropa hüquq sistemi	576
24.1.1.	İnsan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi Avropa hüququm əsas məsələlərindən biri kimi.....	576
24.1.2.	Avropa insan hüquqları hüququ anlayışı.....	579
24.2.	Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri, sahəvi prinsipləri və subyektləri.....	582
24.2.1.	Avropa insan hüquqları hüququnun mənbələri	582
24.2.2.	Avropa insan hüquqları hüququnun sahəvi prinsipləri	587
24.2.3.	Avropa insan hüquqları hüququnun subyektləri.....	590
24.3.	İnsan hüquqlarının növləri.....	591
24.3.1.	Şəxsi hüquq və azadlıqlar	591

24.3.2.	Siyasi hüquq və azadlıqlar	595
24.3.3.	İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar	597
24.4.	İnsan hüquqlarının təminatı	600
24.4.1.	Avropa İttifaqında insan hüquqlarının təminat sistemi	600
24.4.2.	Məhkəmə müdafiəsi.....	601
	XXIV fəsil üzrə sxem.....	604
	XXIV fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	605

XXV FƏSİL. AVROPA ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

25.1.	Avropa əqli mülkiyyət hüququnun anlayışı və əsas struktur hissələri.....	606
25.1.1.	Avropa əqli mülkiyyət hüququ anlayışı	606
25.1.2.	Avropa əqli mülkiyyət hüququnun yarım sahələri və institutları	608
25.2.	Avropa əqli mülkiyyət hüququnun prinsipləri, mənbələri və subyektləri.....	609
25.2.1.	Avropa əqli mülkiyyət hüququnun prinsipləri.....	609
25.2.2.	Əqli mülkiyyət hüququnun mənbələri və subyektləri	609
25.3.	Avropa İttifaqı müəlliflik hüququ	612
25.3.1.	Avropa İttifaqında müəlliflik münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi.....	612
25.3.2.	Müəlliflik hüququnun mühafizə müddətinin harmonizasiyası	614
25.3.3.	Kompyuter proqramlarının və baza məlumatlarının hüquqi mühafizəsi	615
25.3.4.	Avropa İttifaqında əlaqəli hüquqların tənzimlənməsi.....	617
25.4.	Avropa İttifaqı sənaye mülkiyyət hüququ	618
25.4.1.	Avropa İttifaqında sənaye mülkiyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	618
25.4.2.	Avropa sənaye mülkiyyət hüququnun mənbələri	619
25.4.3.	Avropa patenti	620
25.4.4.	Birlik patenti.....	621
25.4.5.	Sənaye mülkiyyətinin digər növlərinin Avropa İttifaqında hüquqi mühafizəsi	622
	XXV fəsil üzrə sxem.....	625
	XXV fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	626

XXVI FƏSİL. AVROPA CİNAYƏT HÜQUQU

26.1.	Avropa cinayət hüququ Avropa İttifaqında cinayətkarlıqla mübarizənin əsas hüquqi vasitəsi kimi.....	627
26.1.1.	Avropa cinayət hüququ anlayışı	627
26.1.2.	Avropa cinayət hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi predmeti, onun sahəvi prinsipləri və subyektləri.....	628
26.1.3.	Avropa cinayət hüququnun mənbələri	631
26.2.	Avropa İttifaqı qanunvericiliyində ayrı-ayrı cinayət-hüquqi məsələlərin tənzimlənməsi	634
26.2.1.	Cinayət tərkibinin elementləri (əlamətləri)	634
26.2.2.	Avropa İttifaqında cinayət işlərinin aidiyyəti.....	636

26.3.	Avropa İttifaqının qanunvericüiyində ayn-ayrı cinayət növlərinə görə məsuliyyət.....	637
26.3.1.	Saxta pul hazırlama.....	637
26.3.2.	Nağdsız ödəniş vasitələrini saxtalaşdırma	640
26.3.3.	Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və digər əmlak növlərinin ləqəlləşdirilməsi	641
26.3.4.	Korupsiya.....	644
26.3.5.	Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi	648
26.3.6.	İnsan alveri	650
26.3.7.	Terrorizm.....	652
26.3.8.	Digər növ cinayətlərlə mübarizə.....	656
	XXVI fəsil üzrə sxem	658
	XXVI fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	659

XXVII FƏSİL. AVROPA EKOLOGİYA HÜQUQU

27.1.	Avropa ekologiya hüququnun anlayışı, mənbələri, prinsipləri və subyektləri.....	660
27.1.1.	Avropa ekologiya hüququ anlayışı.....	660
27.1.2.	Avropa ekologiya hüququnun mənbələri	661
27.1.3.	Avropa ekologiya hüququnun prinsipləri və subyektləri.....	664
27.2.	Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin hüquqi əsasları.....	667
27.2.1.	Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Avropa İttifaqının və üzv-dövlətlərin səlahiyyətləri	667
27.2.2.	Avropa İttifaqının xarici ekoloji siyasəti	669
	XXVII fəsil üzrə sxem.....	672
	XXVII fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	673

XXVIII FƏSİL. AVROPA ENERJİ HÜQUQU

28.1.	Avropa enerji hüququ energetika sahəsində həyata keçirilən siyasətin hüquqi əsası kimi.....	674
28.1.1.	Avropa enerji hüququ anlayışı.....	674
28.1.2.	Avropa enerji hüququnun nizaməsalma predmeti	675
28.2.	Avropa enerji hüququnun mənbəyi və prinsipləri.....	677
28.2.1.	Avropa enerji hüququnun mənbəyi	677
28.2.2.	Avropa enerji hüququnun sahəvi prinsipləri.....	679
28.3.	Avropa enerji hüququnun subyektləri və onun digər hüquq sahələri ilə əlaqəsi	681
28.3.1.	Avropa enerji hüququnun subyektləri	681
28.3.2.	Avropa enerji hüququnun digər hüquq sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi. 684	
28.4.	Avropa enerji hüququ ilə tənzimlənən məsələlər	685
28.4.1.	Avropa İttifaqının energetika sahəsində yürütdüyü siyasətin tənzimlənməsi	685

28.4.2.	Daxili enerji bazan fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi	686
XXVIII	fəsil üzrə sxem	689
XXVIII	fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	690

II BÖLMƏ. AVROPA ŞURASI HÜQUQU

I FƏSİL. AVROPA ŞURASI HÜQUQU HAQQINDA ÜMUMİ MÜDDƏALAR

1.1.	Avropa Şurası hüququnun anlayışı, predmeti və mənbələri	691
1.1.1.	Avropa Şurası hüququ anlayışı.....	691
1.1.2.	Avropa Şurası hüququnun nizaməsalma predmeti və subyektləri	694
1.1.3.	Avropa Şurası hüququnun mənbələri və özünəməxsus prinsipləri.....	695
	I fəsil üzrə sxem.....	699
	I fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	700

II FƏSİL. AVROPA ŞURASININ YARADILMASI, TƏŞKİLATI STRUKTURU VƏ ƏSAS ORQANLARI

2.1.	Avropa Şurasının yaradılması, tərkibi və məqsədləri	701
2.1.1.	Avropa Şurasının yaranması	701
2.1.2.	Avropa Şurasının tərkibi.....	701
2.1.3.	Avropa Şurasının məqsədləri.....	702
2.1.4.	Avropa Şurasının statusu	704
2.2.	Avropa Şurasının orqanları	704
2.2.1.	Nəzirlər Komitəsi.....	704
2.2.2.	Parlament Assambleyası	705
2.2.3.	Səhəvi Nəzirlər Müşavirəsi	707
2.2.4.	Katiblik.....	707
2.3.	Avropa konvensiyaları.....	708
2.3.1.	İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası.....	708
2.3.2.	Avropa Sosial Xartiyası.....	709
2.3.3.	Digər konvensiyalar.....	711
	II fəsil üzrə sxem.....	713
	II fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat	714

III BÖLMƏ. ATƏT HÜQUQU

I FƏSİL. ATƏT HÜQUQU HAQQINDA ÜMUMİ MÜDDƏALAR

1.1.	ATƏT hüququnun aniyışı, predmeti və mənbələri	715
1.1.1.	ATƏT hüququ anlayışı	715
1.1.2.	ATƏT hüququ ilə Avropa hüququnun qarşılıqlı əlaqəsi	716
1.1.3.	ATƏT hüququnun nizaməsalma predmeti və subyektləri.....	717

1.1.4.	ATƏT hüququnun mənbələri və prinsipləri	717
	I fəsil üzrə sxem.....	722
	I fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	723

U FƏSİL. ATƏT-in YARANMA TARİXİ, FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏŞKİLATİ STRUKTURU

2.1.	ATƏT-in yaradılması və tərkibi.....	724
2.1.1.	ATƏT-in yaradılması	724
2.1.2.	ATƏT-in tərkibi.....	727
2.2.	ATƏT-in məqsədləri və əsas fəaliyyət istiqamətləri.....	727
2.2.1.	ATƏT-in məqsədləri	729
2.2.2.	ATƏT-in əsas fəaliyyət istiqamətləri	729
2.3.	ATƏT-in təşkilati strukturu.....	731
2.3.1.	ATƏT-in əsas-orqanları.....	731
2.3.2.	ATƏT-in funksional orqanları.....	734
	II fəsil üzrə sxem	737
	II fəsil üzrə tövsiyə edilən əlavə ədəbiyyat.....	738
	İstifadə edilmiş ədəbiyyat	739

**Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Dövlət Universiteti**

AVROPA HUQUQU

DƏRSLİK

E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə.

Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2016, 764 səh.

ISBN 978-9952-440-33-4

“Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi

Ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Formatı 60x84 Şərti çap vərəqi

95,5.

Tiraj 300.